

ॐ

سنت جي تصوير

عرف

سنت جو اتهاس

ليکڪ ۽ ڇپائيندڙ :

مورؤمل ڇپتننداس ڌانڌا "بيوطن"

"برهم ڪتري رتن"

سند جي تصوير

عرف

سند جو اتهاس

شوکت حسین شورو
سکرانسر
ریسرچ لائبریری انسٹیٹیوٹ آف سندھالاجی
یونیورسٹی آف سندھ راجامشورو

لیکے

موروث مل چیتنداس ڈانڈا "بیوطن"
"برهم کتری رتن"

اوم
به اکر

شري ڳڻيش کي وار وار نمسڪار ڪريان ٿو ته هي ڪتاب ڀيرو ڳڻهن لکي پورو ڪريان، نمسڪار سرسوتي ديويءَ کي ڪريان ٿو ته منهنجو قلم صبحيخ نموني سان هن پستڪ لکڻ ۾ هلائي، نمسڪار شري وشڻو ڀڳوان کي ڪريان ٿو ته هر قسم جي سھائتا ڪري، نمسڪار سنگرو ديؤ سوامي ليلاشاهه مهاراج کي ڪريان ٿو ته هن ڪتاب ”سند جي تصوير“ عرف ”سند جو اتهاس“ برابر طرح سان لکي پورو ڪرڻ ۾ مدد ڪري، آخر ۾ سڀني ديوتائن کي پرنام ڪريان ٿو.

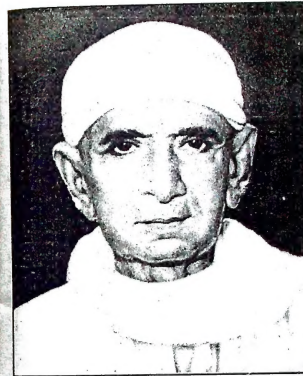
هڪ ڏينهن مون سوامي ليلاشاهه مهاراج جن کان پڇيو ته سوامي جي! سند وري موٽي هليو يا نه؟ جو جواب ڏنائون ته ”مون آميد ڪانه لائي آهي.“ اُن جو مطلب ڇيو ته ڪڏهن نه ڪڏهن سنڌي وري موٽي سنڌ ۾ هلنداسون. اهڙو ساڳيو مثال توارينج ۾ ٿيو آهي. يهودي يعني عزرائيلي پنهنجي ملڪ مان لوڏي ڪڍيا ويا، جن وڃي ٻين ڏيسن ۾ پناهه ورتي ۽ واپس وڃڻ لاءِ ڪوشش ڪندا رهيا. آخر ٽن چئن سؤن سالن کانپوءِ پنهنجو ملڪ ورتائون ۽ هاڻي تمام زور وٺي ويا آهن. مون سوچ ويچار ڪيو ته ڪڏهن نه ڪڏهن سنڌ واپس ته وريو پر لاڳي ڪڏهن.

جيئن سنڌي برهم ڪترين جو اتهاس لکي ڇپائي نيابت ۾ وراهيو آهي، تهڙيءَ طرح چوٽي سنڌ اسانجي ماتر ڀومي آڻجو به اتهاس لکي ۽ ڇپائي نيابت ۾ وراهيان. سوئي ڪيترن سالن کان خيال پئي ڪير ته پنهنجي جنم ڀومي يعني ماتر ڀومي سنڌ جو احوال لکان، ڇاڪاڻ ته هزارين سالن کان سنڌ اسانجي وڏن ابن ڏاڏن جو وطن ۽ پنڌاشي ڌرتي ٿي رهي آهي، تنهن کي وسارڻ نه گهرجي. سنڌو نديءَ جو پوتر جل پيٽ ۾ آهي ۽ اُن پاڻيءَ مان پندا ٿيل اُن مان پالنا ٿئي. اُنهيءَ اُن جل مان اسانجي سرير ۾ خون ٺهي گهمي رهيو آهي. پورا پنجويهه سال سندن زمين تي رهي، گهمي ۽ ڊوڙي گذاريا اتم، سا ڪيئن ٿي وسري؟

”وساريان ڪيئن سونهاري سنڌ رت تو زڻ ڊوڙي،

وطن ۾ ”بيوطن“ ٿياسون، مگر سڀ ڌي سنيهه جوڙي.“

اسانجو اولاد پاڪستان پندا ٿيل بعد سنہ ۱۹۴۷ع کان پوءِ جيڪي هندستان ۾ جاوا آهن، تن کي گهڙي ڏٺو ته اسانجي وڏن جي گهڙي جنم ڀومي هئي ۽ ڇا اُنجي حالت ۽ خاصيت هئي. اها حقيقت آهي ته هندستان جي سڀني پرڳڻن ۽ رياستن جي ماڻهن وغيره جي پيٽ ۾ سنڌ ۽ سنڌ جا باشندو سرسبز ۽ ساوا، شاد ۽ آباد، اُڻپتي ۽ پنڌاشن، حب الوطني ۽ قرباني، محنت ۽ مزدوري، وڻج واپار ۽ ڏنڌي ڏوڙي، ساک پٽ ۽ گھنڊين جو هلڻ، سڃاڻي ۽ ايمانداري، دنيا جي هر ملڪ ۽ ڪوٺي ڪوٺي ۾ وڃي پيو کوڙي واپار ڪرڻ ۽ ڏاڪو ڄماڻ، عقل ۽ علم، ادب ۽ اخلاق، ميل

Sindh Ji Tasveer

alias

Sindh Jo Ithas

by:

Morumal Chetandas Dhandha "Bewatan"
"Braham Khatri Ratan"

Address : 65/48, Shyopur Road,
Pratap Nagar, Sanganer-Jaipur. 302030
Ph : 0141-2790272 (BHARAT)

شوڪت حسين شورو
ڪنڊھل
پرنسپل لائبريري انسائيڪلوپيڊيا سنڌي
پروفيسري آف سنڌو ۽ سندھي

First Edition : 2004

Copies : 400

Printed by:
Amar Bharat Offset Press
Hathi Bhata, Ajmer
Ph : 0145-2626372

۽ ميلاپ ۽ ڏي وٺ، سهنجيلا ۽ سخاوت، ديا ۽ ڌرم، مهمانوازي ۽ خاطر داري، سماج ۽ راجپوتي ۽ ڀر بهرو وٺندڙ، بهادري ۽ مقابلي، مطلب ته هر ڳالهه ۾ گهڻي ڀاڱي اڳڙا هئا.

مان ٻين ڪتابن خاص ڪري سنڌي برهم ڪنري سماج بابت لکڻ، ڇپائڻ ۽ وراهڻ ۾ مشغول رهندو هوس ۽ تنهن کانسواءِ اڪل ڀارت سنڌي برهم ڪنري پنڃاڻ جي جنرل سيڪريٽريءَ جي حيثيت ۾ به پنڃاڻ جي ڪارينر ۾ رڌل رهندو هوس ۽ سائيڊ (Side) ۾ وقت بچائي ڪتاب پڙهندو هوس ۽ اُن مان لاڳاپيدار ڳالهيون پنهنجي نوٽبوڪ ۾ نوٽ ڪندو هوس. هي ڪم اٽڪل ڏهه سال کن ڪيم، جنهن ۾ مون اٽڪل هڪ سؤ کن ڪتاب پڙهيا. پهرين ته اُنهن جا نالا ۽ ليکڪ ڪونه لکيم پر پوءِ لکڻ شروع ڪيم جي ۷۶ نالا ٿيا، اُنهن مددي ڪتابن جي لسٽ آخر ۾ ڏني اٿس. اُنهن ڪتابن مان ڪن مان فقط ڪي جملا، ڪن مان ٿوريون سٽون، ڪن مان ٽڪرا ۽ ڪن مان مضمون لکي نوٽ ڪيم.

پوءِ اُنهن کي سهڻو ٻنڌي، سوهينڌڙي، سلجاڻيندي، سلسليوار ڪيم، تنهن کانسواءِ منهنجي سڄي سنڌ ڏل ۽ گهميل آهي، تنهنڪري ڪي ڏنل ڳالهيون ڪي ٻڌل حقيقتون ۽ ڪي شخصي آزمودا به اُن ۾ جوڙيس ۽ ڪتاب لکڻ شروع ڪيم جو لکي ٻن سالن ۾ پورو ڪيم. وري اُن لکيت جو دؤر (Revise) ڪيم، اُنهن ۾ ڪي ٽڪرا هڪ هنڌان ڪڍي ٻي مضمون هنڌن تي ڦٽ (Fit) ڪيم. اُن ۾ به هڪ سال لڳي ويو.

اهڙيءَ طرح سنڌ جي تصوير ڇڻڻ ۾ جاگرافي ۽ قدرتي بيهڪ، تواريخ ۽ اتهاس، سنسڪرتي ۽ سڀيتا، ادب ۽ تعليم، واپار ۽ ڌنڌو، ڌارمڪ، سماجڪ ۽ راجپوتي ڄاڻ، ساهتڪ روشني ۽ وندر جا وسيل، قومون ۽ ذاتيون، ريتيون ۽ رسمون، کاڌ ۽ خوراڪ، ويس ۽ وڳا، ڳهم ڳنا ۽ زيور، جانور ۽ جيت، ليکڪ ۽ شاعر، سورما ۽ شهيد، رهبر ۽ اُپڪاري، ڌرمي ۽ داني، سنت ۽ درويش، حڪمت ۽ جوتش، حڪومتون ۽ انتظام مطلب ته سڀئي پنهان ۽ پاسن تي قلم هلائي سنڌ جي تصوير ڇڻي اٿس.

جن مونکي ڪتاب پڙهڻ لاءِ ڏنا آهن اُنهن ۽ جن ڪتابن مان مون ڇو لا ڪڍي لکيا آهن، اُنهنجي ليکڪن جو نهايت شڪر گذار ۽ احسانمند آهيان.

هن ڪتاب جي ڇپائي ۽ پني وغيره جي خرچ لاءِ نياڻي ڀائرن آرٿوڪ سهاڻا ڪئي آهي ۽ ڏيڻ لاءِ پورو پورو هٿ ڌڪيريو آهي. اڪل ڀارت سنڌي برهم ڪنري پنڃاڻ ۽ اُنجي پريزيڊنٽ شريمان نروار هاسانند ليکڻا ۽ ٻين عهديدارن ۽ ڪاروبارين سهاڻا ڏيارڻ ۾ مدد ڪئي آهي، تن سڀني جو شڪر گذار، ممنون ۽ مشڪور آهيان ۽ اُنهن سڀني کي ڏنيوڌ ڏيان ٿو.

هيءُ ڪتاب سنڌي برهم ڪنري سماج وغيره ۾ بنا ڪنهن قيمت وٺڻ جي وراهيو ويندو.

تاريخ ۷ مارچ ۲۰۰۲ع

ملايو نگر (جڳپور)

مورمڻل ڇپينداس ڏاڏا

”بيوطن“ برهم ڪنري رتن

اوم

مهاڳ

سنڌ جو اتهاس

اڳ اکر

ليکڪ: مورمڻل ڇپينداس ڏاڏا ”بيوطن“ برهم ڪنري رتن

آدرش دادا مورمڻل جو اڻاهه محنت سان تيار ڪيل ”سنڌ جو اتهاس“ پڙهان، اُن کان اول دادا جا موتين کان به ملهائڻا زيڊار وٺندڙ اکر من کي موهي ٽنڊي ويا. سنڌ جي هن سڄي عاشق جي رڳ رڳ ۾ سنڌ جي ياد ساميل آهي. لکميچند ”پريس“ جي لفظن ۾:

”سنڌي سنڌي مان ڪريان، جو سنڌي منهنجو خون،

ساعت ساعت ٿو رهي، سنڌيت جو ئي جنون،

ڪوئي پي قانون، پورن کان نه پري ڪري.“

ائين ته سنڌ تي اول به گهڻائي اتهاسڪ گرنت لکيل آهن، جن مان گهڻي ڀاڱي دادا پڙهيا آهن. سڀني جو مطالعو گهرائي ۽ سان ڪري اُن ۾ پنهنجا شخصي آزمودا جوڙي هڪ نئين نموني هيءُ ذهني پورهيو ڪيو اٿس.

سنڌ جي هن اتهاس ۾ محض اتهاسي حقيقتون نه آهن پر جاگرافي، تعليم، سنسڪرتي، سڀيتا، وڻج واپار، ساهتڪ ڄاڻ، سياسي ذخيري، ڌرم، مذهب، پنٿ، سورما ۽ شهيد، ميلا ۽ ورسيون، ڏٺوار، پروليون، ڳجهارتون، ويڙهيون، ڊوڙون، فلمون، وندر جا طريقا، ٽوڻا ٽوڻا، حڪيم، وڏي، ڊاڪٽر، مطلب ته سنڌ سان واسطيدار هر قسم جي ڄاڻ موجود آهي. هن سنڌي اتهاس ۾ ۱۵۱ کي سون ۾ ڪتاب پڙهڻا پيا هوندا. ۷۶ مددي ڪتابن جي ته خود ئي فهرست پيش ڪئي اٿن. جيڪي ۱۹۲۲ع کان ۱۹۹۸ (۲۰۰۱) جي وچ واري وقت ۾ شايع ٿيل آهن. ايترا ڳوڙها اڀياسي آهن جو عمر جي هن ائين ڏهاڪي تائين رسڻ بعد به روزانو نيم سان ست اٺ ڪلاڪ ساهت ساڌنا ڪندا آهن. جهڙي سندن حياتي ۾ پريڻا سان ڀريل آهي، تهڙو پريڻا ڏاڏي ۽ اهميت پريو آهي هي کوجنامتڪ گرنت، جيڪو هن سنڌيءَ جي گهر ۾ پوئٽر پستڪ مثل شردا سان رکڻ جڳائي. انگريز عالمن جا نالا سنڌيءَ سان گڏ انگريزيءَ ۾ به ڏنا اٿس، جنهن مان پڻ عالمت جي پروڙ پوي ٿي. ٻيو دادا ٻڌايو ته ڪتاب ڏيونا گريءَ ۾ به ڇپيو، جيئن نئين ٽپي ڪجهه ڄاڻ حاصل ڪري سگهي. مان ڪتابن جا نالا لکان ٿي، جن کي چاهه هجي پلي پڙهن. دادا کي وار وار پڙغام، شل پريو وڏي آورا ڏئين ۽ سالم صحت، جو اڃا وڌيڪ سنڌي ساهت جا گهڙا پري سگهن.

ليڪ

نمبر ڪتابن جا نالا

۱. سنڌ جو چند ذاتيون
۲. سنڌ جي نثر جي تواريخ
۳. سنڌيءَ ٻوليءَ جو بڻ بنياد
۴. آزاديءَ جي ڀڃ ۾ سنڌ جو ڀاڳ
۵. حيدرآباد شهر
۶. سنڌي نالن ۾ سنڌيت جي سڳند
۷. سنڌي سونهن جا سمورا انگ
۸. گورو مئي سمپدا کي ڏني سنڌي
۹. سنڌ جي کوچ
۱۰. سنڌ ۽ سنڌي
۱۱. سنڌي هندن جي تاريخ
۱۲. سنڌ جي هندو ڌرمي استادن جي تاريخ
۱۳. فتح نامو سنڌ عرف ڇچ نامو
۱۴. سنڌ رگويد کان شيخ اياز تائين
۱۵. سنڌ ڳالهائي ٿي
۱۶. ڪٿي ته ڀڄڻو ٿڪ مسافر (چار ڀاڱا)
۱۷. منهنجي جبل جي ڊائري

دادا جي ٿي بالڪي

ڊاڪٽر ڪملا گوڪاڻي، اجمير

فهرست

ڇپائڻ نمبر	ڇاپا	صفحو	ڇپائڻ نمبر	ڇاپا	صفحو
(۱)	ٻه اکر	III	(۳)	رڳ ويد وارو زمانو	۱۱
(۲)	اڳ اکر (مهاڳ)	V	(۵)	سنڌ ۾ سورج ڏسڻ	۱۱
(۳)	فهرست	VII	(۶)	چندر ڏسڻ آرين جا خاندان	۱۱
			(۷)	سنڌ ۾ ڄاڻو ڏسڻ	۱۲
			(۸)	پڻ آرين جون بينڪون	۱۲
			(۹)	سپيٽا جا ٽي زمانا	۱۲
			(۱۰)	سنڌ ۾ پنڄال جي حڪومت	۱۲
۱.	شروعات	I	(۱۱)	وهانءَ	۱۲
۲.	اڻهاس جي وصف ۽ ضرورت	۲	(۱۲)	ويڌيءَ جو رواج	۱۲
۳.	سنڌ جي اڻهاس	۲	(۱۳)	هندو ۽ مسلمان	۱۲
۴.	(الف) سنڌ تي اڻهاسي روشني	۲	۲.	آدمشماري	۱۳
	(ب) اول تواريخون	۳	۳.	سنه ۱۹۴۷ع ۾ ضلعوار آدم	۱۳
۵.	سنڌي شاعرن جو اظهار	۳	۴.	۱۹۴۷ع ۾ ضلع وار سڳڙو، هندو مسلمان ۽ ٻيا	۱۵
۶.	سنڌ جون خاصيتون	۴	۵.	سنڌ جا ماڻهو مرد ۽ زالون	۱۵
۷.	سنڌ تي نالو ڪيئن پيو	۵	۶.	سنڌ جا هندو مرد ۽ زالون	۱۶
۸.	سنڌو نديءَ تي نالو ڪيئن پيو	۵	۷.	سنڌ جا ٻار	۱۷
۹.	سنڌ جون حدون حصا ضلعا ۽ رهاڪو	۶	۸.	شڪارپور جا هندو	۱۷
	(۱) حدون	۶	۹.	ذاتيون	۱۷
	(۲) حصا	۶	(۱)	هندو (۲) ٻوڏي (۳) جيني	۱۷
	(۳) ضلعا	۷	(۴)	سڪ (۵) مسلمان ۽ اڻهنڄون	۱۸
	(۴) رهاڪو	۷		ذاتيون (۶) ڪرستان (۷) پارسي	۱۹
۱۰.	سنڌ جي ايراضي پکيڙ زمين ۽ پسگردائي	۸	۱۰.	عامل، ٻروڇ ۽ شيدي غلام	۱۹
۱۱.	سنڌ ۾ رياستون	۹	۱۱.	ورڻ، گوٽر ۽ ٽڪون	۲۰
	باب ٻيو	۱۲	۱۲.	سنڌي نالا ۽ آگاهيون	۲۲
	قومون، ذاتيون، آدمشماري		(۱)	نالا	۲۲
۱.	سنڌ ۾ رهندڙ قومون	۱۰	(۲)	هندن جا نالا	۲۲
	(۱) آريه	۱۰	(۳)	مسلمانن جا نالا	۲۶
	(۲) قديم سنڌ جا اصل رهاڪو	۱۰	(۴)	ڪرستانن جا نالا	۲۶
	(۳) ٽامي وارو زمانو	۱۱	(۵)	پارسيين جا نالا	۲۶

سند جي تصوير

جريان نمبر	چا بابت	صفحو	جريان نمبر	چا بابت	صفحو
	باب ٽيون			چا بابت	
	سمند، نديون، تلاءَ، ٺڳيون، بندر ۽ رستا وغيره			چا بابت	
۱.	سمند ۽ اُن تي بندر	۲۷	۲۷	چا بابت	
۲.	نديون، ٺڳيون، بندر، پتل ۽ پليون	۲۷	۲۷	چا بابت	
	(۱) نديون (۲) ٺڳيون (۳) بندر	۲۷	۲۷	چا بابت	
۳.	(۴) پتل (۵) پليون	۲۹	۲۹	چا بابت	
	پاڻي اُنڙو ذريعو ۽ سرشتو	۳۰	۳۰	چا بابت	
	(۱) پاڻي	۳۰	۳۰	چا بابت	
	(۲) پراڻا واه، ڪڙيا، ڪسيون ناليون	۳۰	۳۰	چا بابت	
	(۳) نواه واه (ڪئنال) ڊسٽريبيوٽريون،	۳۱	۳۱	چا بابت	
	مئنورن ۽ واٽر ڪورس	۳۱	۳۱	چا بابت	
	(۴) کوه (۵) برسات	۳۲	۳۲	چا بابت	
۴.	چشما، دورا، ڍنڍون، تلاءَ، ڪڏون، ٻيٽ	۳۲	۳۲	چا بابت	
	(۱) چشما - لڪي ۽ منگهو پير	۳۲	۳۲	چا بابت	
	(۲) دورا (۳) ڍنڍون	۳۳	۳۳	چا بابت	
	(۴) ڪڏون ۽ تلاءَ (۵) ٻيٽ	۳۵	۳۵	چا بابت	
۵.	جبل، پهاڙ ۽ ٽڪريون	۳۶	۳۶	چا بابت	
	(۱) جبل (۲) پهاڙ (۳) ٽڪريون	۳۶	۳۶	چا بابت	
	(۴) ايراضي (۵) چوٽي	۳۷	۳۷	چا بابت	
۶.	آمدرفت جا وسيلو	۳۷	۳۷	چا بابت	
	(۱) خشڪي رستا	۳۷	۳۷	چا بابت	
	(۲) درياڻي رستا، ٻيڙيون، لانچون، جهاز	۳۸	۳۸	چا بابت	
	(۳) درياڻي سفر	۳۸	۳۸	چا بابت	
	(۴) ريل رستا	۳۸	۳۸	چا بابت	
	(۵) هواڻي اڏام	۳۹	۳۹	چا بابت	
	(۶) تپال، تار ۽ ٽيليفون	۳۸	۳۸	چا بابت	
	باب چوٿون	۳۹	۳۹	چا بابت	
۱.	شهر، ڳوٺ، پهراڙيون، دڙا، قلا جڳهيون	۴۰	۴۰	چا بابت	
	شهر، ڳوٺ ۽ پهراڙيون	۴۱	۴۱	چا بابت	
	(۱) شهر ڪل ۶۰ جو احوال	۴۱	۴۱	چا بابت	

سند جي تصوير

جريان نمبر	چا بابت	صفحو	جريان نمبر	چا بابت	صفحو
	چا بابت			چا بابت	
۹۳	ترڪانن جي حڪومت	۷۶	۱۹	چا بابت	
۹۳	مغلن جي حڪومت	۷۷	۲۰	چا بابت	
۹۳	(الف) اڻهوتري (ب) سِڪا	۷۷	۲۱	چا بابت	
۹۴	(ب) سنڌ مان رواني شيون			چا بابت	
۹۴	(پ) آمدني شيون			چا بابت	
۹۴	ڪلهوڙن جي حڪومت	۷۹	۲۱	چا بابت	
۹۴	ميرن جي حڪومت	۷۹	۲۲	چا بابت	
۹۵	(الف) ٽالپر لفظ جي معنيٰ	۸۰		چا بابت	
۹۵	(ب) حڪومت ڪندڙ ٽالپر ۽ سندن عرصو	۸۲		چا بابت	
۹۵	(ب) ميرن جي فوجي طاقت	۸۳		چا بابت	
۹۵	(ب) اميرن جي رهڻي	۸۳		چا بابت	
۹۶	(ب) اميرن جا خيال	۸۳		چا بابت	
۹۶	(ت) اميرن جي رحمتي	۸۵		چا بابت	
۹۶	(ت) ميراني دربار انگريزن لاءِ	۸۵		چا بابت	
۹۷	(ت) ميراني دربار عالم لاءِ	۸۵		چا بابت	
۹۷	(ت) ميرن جو خزانو	۸۶		چا بابت	
۹۷	(ت) ميرن جو مذهبي تعصب	۸۶		چا بابت	
۹۸	(ف) ٻيو مثال	۸۶		چا بابت	
۹۸	(ف) ٽيون مثال	۸۷		چا بابت	
۹۸	انگريزن جي حڪومت	۸۷	۲۳	چا بابت	
۹۸	(الف) ايسٽ انڊيا ڪمپني جو واپار	۸۸		چا بابت	
۹۹	(ب) انگريزن ۽ ميرن جي لڙائي	۸۸		چا بابت	
۹۹	(ب) انگريزن جا سڌارا	۸۸		چا بابت	
۱۰۰	(ب) انگريز هلچل ۽ آزادي	۸۸		چا بابت	
۱۰۰	لڙاين ۾ هٿيار	۸۹	۲۴	چا بابت	
۱۰۰	سنڌين جو تواريخي اِتِهاَسَڪَ هان	۹۰	۲۵	چا بابت	
۱۰۲	سنڌ تي ٻاهرين جو ڪاهو	۹۱	۲۶	چا بابت	
۱۰۳	سرڪاري ڪاروبار	۹۲	۲۷	چا بابت	
۱۰۳	خانگي ڪاروبار	۹۲	۲۸	چا بابت	
۱۰۵	لوڪل سيلف گورنمينٽ اِسڪيم	۹۳	۲۹	چا بابت	
۱۰۵	(الف) صفائي، روشني ۽ رستا	۹۳		چا بابت	

سنڌ جي تصوير

جريان نمبر	ڇا بابت	صفحو	جريان نمبر	ڇا بابت	صفحو
۱۰۵	(ب) ميونسپالٽيون	۹	۱۰۵	ٻيهر	۱۱۸
۱۰۵	(ب) سئنيٽري ڪاميٽيون	۱۰	۱۰۵	ڏڪار ۽ سيٺ ٺاڻون مل جي وڏن جو دان	۱۲۱
۱۰۶	(ث) ضلعي ۽ تعلقي لوڪلبورڊ	۱۱	۱۰۶	نشيدار شين جو واهيو	۱۲۲
۱۰۶	(د) صفاڻي ڪرمچاري	۱۲	۱۰۶	گناهه ۽ سزا	۱۲۲
۲۰	ڏين جو سرشتو ۽ آمدني	۱۰۶	۱۰۶	(۱) مسلم راڄ ۾	۱۲۲
۱۰۶	(۱) ڏين (الف) راجا ساهيءَ جي وقت ۾	۱۰۶	۱۰۶	(۲) انگريزن جي حڪومت ۾	۱۲۲
۱۰۶	(ب) عربن جي وقت ۾	۱۰۶	۱۰۶	ٿورو ۽ ڏاڙيل	۱۲۳
۱۰۶	(ث) ڪلهوڙن ۽ ميرن جي راڄ ۾	۱۰۶	۱۰۶	ڏاڙهي ۽ مڇيون	۱۲۵
۱۰۷	(۱) زمينداري ڍل (۲) سرماري	۱۰۷	۱۰۷	باب ۱۲ون	۱۲۷
۱۰۷	(۲) سکر (۳) ننڍيون متفرقيون ڍلون	۱۰۷	۱۰۷	رهڻي، ڪهڻي ۽ ٿورو جيئون	۱۲۷
۱۹	قسمن جون	۱	۱۰۷	هندو ۽ مسلمان (۱) هندو	۱۲۷
۱۰۹	(د) انگريزن جي حڪومت ۾	۱۰۹	۱۰۹	(۲) مسلمان	۱۲۰
۱۰۹	(۲) ڏين مان آمدني	۲	۱۰۹	پاڻ ۾ ملڻ جو طريقو	۱۲۱
۱۰۹	باب ستون	۳	۱۲۱	مهمان نوازي ۽ شيوا	۱۲۱
۱۰۹	واپار، ڌنڌو، پئداش، تور ماپ، ڪاريگر وغيره	۴	۱۲۲	ريٽيون، رسمن ۽ رواج	۱۲۲
۱۱۰	واپار ۽ ڌنڌو	۱۱۰	۱۲۲	(۱) هندن جا رواج	۱۲۲
۱۱۰	مال جي آمد	۱۱۱	۱۲۸	(۲) مسلمانن جا رواج	۱۲۸
۱۱۱	مال جي روانگي	۱۱۱	۱۲۸	(۳) پارسي جا رواج	۱۲۸
۱۱۱	سنڌ جي پئداش سنڌ ۾	۱۱۱	۱۲۸	(۴) قديم روايتون	۱۲۸
۱۱۲	تور ۽ ماپ جا طريقا	۱۱۲	۱۲۹	(۵) مريادائي لڳڻ	۱۲۹
۱۱۲	سنڌ ۾ فڪسٽريون	۱۱۲	۱۳۰	(۶) عجيب خاصيتون	۱۳۰
۱۱۲	سنڌ ورقي	۱۱۲	۱۳۱	پنڇڻاڻون ۽ راڄ مهاڳڻ	۱۳۱
۱۱۲	(الف) سنڌ ورقي جا نالا ۽ فرمون	۱۱۲	۱۳۲	باب ۱۳ون	۱۳۲
۱۱۵	(ب) سنڌ ورقي سرويچ	۱۱۵	۱۳۲	ويس وڳا، ٻيهر ٻڌڻا ۽ ۱۳۳ پينٽا	۱۳۲
۱۱۵	ڪاريگر، ڪاسبي، ڪمي، هاري	۱۱۵	۱۳۲	(۱) هندن جي مردن جي پوشاڪ	۱۳۲
۱۱۵	(الف) ڪاريگر	۱۱۵	۱۳۵	(۲) هندن جي زالن جو ويس	۱۳۵
۱۱۶	(ب) ڪاسبي	۱۱۶	۱۳۵	(۳) مسلمان مردن جو لباس	۱۳۵
۱۱۸	(ث) ڪمي	۱۱۸	۱۳۶	(۴) مسلمان عورتن جو ويس	۱۳۶
۱۱۸	(د) کيتي ڪندڙ هاري	۱۱۸	۱۳۶	(۵) هندن جي مردن جا زيور	۱۳۶
۱۱۸	(ع) ڪونجڙو	۱۱۸	۱۳۶	(۶) هندو زالن جا ٻيهر	۱۳۶

سنڌ جي تصوير

جريان نمبر	ڇا بابت	صفحو	جريان نمبر	ڇا بابت	صفحو
۱۳۷	(۷) مسلمان مردن جا ٻيهر	۱۳۷	۱۳۷	(۸) مسلمان زالن جا زيور	۱۳۷
۱۳۷	باسڻ برتن ۽ قاتو ٿيا	۱۳۸	۱۳۸	ڪاڏو ۽ خوراڪ	۱۳۹
۱۳۹	(۱) نيرن (۲) مانجهاندو (۳) ناشتو	۱۴۰	۱۳۹	(۲) ٻيون ٻوليون	۱۴۰
۱۴۰	(۳) رات جي روئي، (۴) مٺايون (۶) ميو	۱۴۲	۱۴۰	(الف) سنڌي ٻوليءَ جون اُپهاڻون	۱۴۲
۱۴۲	باب ڏهون	۱۴۲	۱۴۲	(ب) ڪٽين روپ	۱۴۲
۱۴۲	گروڪل، پائشالاڻن، مڪتب، اسڪول، ڪاليج، تعليم، ٻوليون، اخبارون وغيره	۱۴۵	۱۴۲	سنڌي ٻوليءَ جو خاصيتون	۱۴۲
۱۴۵	گروڪل	۱۴۵	۱۴۵	سنڌي ٻوليءَ جو درجو ۽ اهميت	۱۴۵
۱۴۵	پائشالاڻون	۱۴۵	۱۴۵	(الف) سنڌي ٻوليءَ جي ڪشادگي	۱۴۵
۱۴۵	مڪتب	۱۴۵	۱۴۵	(۱) رات جي حصن جا نالا	۱۴۵
۱۴۶	اسڪول (الف) ورنيڪيولر	۱۴۶	۱۴۶	(۲) ڪانءِ جا نالا (۳) اُت لاءِ ٻيا لفظ	۱۴۶
۱۴۶	(ب) ائنگلو ورنيڪيولر	۱۴۶	۱۴۶	(۴) سنڌي آڳوڻا (۵) ميناج ۽ ڪشش	۱۴۶
۱۴۶	ڪاليج	۱۴۶	۱۴۶	ٻوليءَ ۾ (۶) لڙي ٻوليءَ جو نمونو	۱۴۶
۱۴۶	سنڌ ۾ ڪاليج	۱۴۶	۱۴۶	(۷) شاهه عبداللطيف جي رسالي جون	۱۴۶
۱۴۶	هندن جون ٻوليون	۱۴۶	۱۴۶	ڪوبيون (۸) شاعرن جي ٻوليءَ لاءِ ساراه	۱۴۶
۱۴۶	(الف) هٿ وائڙي سنڌي لپي	۱۴۶	۱۴۶	باب يارهون	۱۴۶
۱۴۸	(ب) سنڌي ڪٽري لپي	۱۴۸	۱۴۸	سپيٽا، تهذيب، ادب ۽ ساهتيه	۱۴۸
۱۴۸	ناگري لپي ۽ ٻولي سنڌي	۱۴۸	۱۴۸	(الف) سپيٽا ۽ تهذيب	۱۴۸
۱۴۸	لکڻ جا سادن	۱۴۸	۱۴۸	(ب) سنڌيت	۱۴۸
۱۴۸	تعليم ۽ سڀڪا	۱۴۸	۱۴۸	پراڻا دڙا ۽ کنڊهر	۱۴۸
۱۴۸	مسلمانن جي تعليم ميرن جي راڄ ۾	۱۴۸	۱۴۸	ادب ۽ مريادا	۱۴۸
۱۴۸	انگريزن جي حڪومت ۾ تعليم	۱۴۸	۱۴۸	ادب ۽ ساهتيه	۱۴۸
۱۴۸	تعليمي ميدان ۾ پهريان سنڌي	۱۴۸	۱۴۸	دنيا جي وڏن ماڻهن جا خندن جي ڳڻڻ لاءِ رابا	۱۴۸
۱۴۸	انڊين سول سروس (I.C.S.) پاس	۱۴۸	۱۴۸	ساهتيه جو حقيقي حڪايتون	۱۴۸
۱۴۸	اهميت وارون حقيقتون	۱۴۸	۱۴۸	(۱) اڏيڙو لعل	۱۴۸
۱۴۸	سنڌي اخبارون ۽ سميادڪ	۱۴۸	۱۴۸	(۲) راءِ ڏياچ	۱۴۸
۱۴۸	سنڌي ٻولي ۽ ٻيون ٻوليون	۱۴۸	۱۴۸	(۳) ڪوئل ۽ ڏيڀڄند	۱۴۸
۱۴۸	(۱) سنڌي ٻوليءَ جو پراچين اُتاس ۽ ساهتيه	۱۴۸	۲۰۰	(۴) پير عثمان شاهه مروتندي (لعل شهباز)	۲۰۰
۱۴۸	(الف) اُتاس (ب) ودوان لکن ٿا	۱۴۸	۲۰۰	(۵) دودو چنيسر	۲۰۰
۱۴۸		۱۴۸	۲۰۲	(۶) ليال چنيسر	۲۰۲
۱۴۸		۱۴۸	۲۰۳	(۷) عمر مارئي	۲۰۳

جريان نمبر	ڇا بابت	صفحہ	جريان نمبر	ڇا بابت	صفحہ
	(۸) ست فقير ماموئي	۲۰۵	۲۲۲	(۱۷) آخوند فتح محمد کاشف	۲۲۲
	(۹) مومل راڻو	۲۰۷	۲۲۲	(۱۸) عبدالرحيم	۲۲۲
	(۱۰) نوري تماچي	۲۰۹	۲۲۲	(۱۹) منشي آڌارام ٿانورداس ميرچنداڻي	۲۲۲
	(۱۱) سهڻي ميهار	۲۱۰	۲۲۲	(۲۰) ديوان ڪيولرام سلامتراء آڏواڻي	۲۲۲
	(۱۲) تسني پنهون	۲۱۲	۲۲۲	(۲۱) قاضي ابراهيم	۲۲۲
	(۱۳) شاه عنايت	۲۱۲	۲۲۲	(۲۲) ديوان ڪوڙومل چندنمل ڪلناڻي	۲۲۲
	(۱۴) شاه عبداللطيف جو	۲۱۵	۲۲۲	(۲۳) سيٺ آڻومل ڀوڄواڻي	۲۲۲
۰۷	۷ لوڪ ڪٿائن کي امر ڪري ڇڏڻ		۲۲۲	(۲۴) حاسارام	۲۲۲
	خطاب ۽ لقب		۲۲۲	(۲۵) مرزا قليچ بيگ مرزا فريدون بيگ	۲۲۲
	(۱) سر ڪار جا ڏنل خطاب	۲۱۵	۲۲۸	(۲۶) آڻومل ٽيڪمداس	۲۲۸
	(۲) پبلڪ جا ڏنل لقب	۲۱۷	۲۲۸	(۲۷) ديوان نولراء شوقيرام آڏواڻي	۲۲۸
	باب ٻار هون		۲۲۸	(۲۸) قاضي حاجي احمد ”منتخب“	۲۲۸
	ليکڪ ۽ شاعر		۲۲۸	(۲۹) محمد فاضل شاه	۲۲۸
	ليکڪ ۽ شاعر يعني ڪوي	۲۲۰	۲۲۸	(۳۰) غلام علي	۲۲۸
۱	ليکڪ		۲۲۸	(۳۱) ميان محمد	۲۲۸
	(۱) مؤلوي ابوالحسن	۲۲۱	۲۲۸	(۳۲) پريڊاس اندرمار	۲۲۸
	(۲) مخدوم جعفر بوبڪين	۲۲۲	۲۲۸	(۳۳) هيروانند ڪيمسنگهه	۲۲۸
	(۳) عثمان احساني	۲۲۲	۲۲۸	(۳۴) سڌاڻو هيرانند شوقيرام آڏواڻي	۲۲۸
	(۴) مخدوم ضيا الدين	۲۲۲	۲۲۸	(۳۵) پيتامبرداس تولائي	۲۲۸
	(۵) سيد ثابت علي شاه	۲۲۲	۲۲۸	(۳۶) ماسٽر چيلانند	۲۲۸
	(۶) مخدوم محمد شريف	۲۲۲	۲۲۸	(۳۷) ڏيڳومل	۲۲۸
	(۷) مؤلوي محمد حسين	۲۲۲	۲۲۸	(۳۸) تهلرام لوڪومل پنواڻي	۲۲۸
	(۸) مخدوم عبدالخالق ٺٽوي	۲۲۲	۲۲۹	(۳۹) مؤلوي محمد ابراهيم بختيارپوري	۲۲۹
	(۹) پنڊت بنسڌار	۲۲۲	۲۲۹	(۴۰) ديوان ڏيارام گڏومل شهاڻي	۲۲۹
	(۱۰) محمد عبدالرضا واسع	۲۲۲	۲۲۹	(۴۱) مرزا صادق علي	۲۲۹
	(۱۱) آخوند عزيز الله	۲۲۲	۲۲۹	(۴۲) جهمت مل نارمل	۲۲۹
	(۱۲) آخوند لطف الله	۲۲۲	۲۲۹	(۴۳) آخوند لطف الله	۲۲۹
	(۱۳) سيد ميران محمد شاه	۲۲۲	۲۲۹	(۴۴) ديوان بولچند ڪوڏومل	۲۲۹
	(۱۴) منشي ننديرام ڏڏومل ميرائي	۲۲۲	۲۲۹	(۴۵) احمدخان تڙپوڪان جلباڻي	۲۲۹
	(۱۵) مسٽر نارائڻ جڳننات	۲۲۲	۲۲۹	(۴۶) ليالرام وطن مل	۲۲۹
	(۱۶) لڪشمڻ وي. پرنجبي	۲۲۲	۲۲۹	(۴۷) حاجي امام بخش	۲۲۹

جريان نمبر	ڇا بابت	صفحہ	جريان نمبر	ڇا بابت	صفحہ
	(۴۸) روچيرام گجومل ڪرپالاڻي	۲۳۰	۲۳۰	(۴۹) سويراج حاسانند آڏواڻي	۲۳۰
	(۵۰) تاراچند شوقيرام آڏواڻي	۲۳۱	۲۳۱	(۵۱) چينلرام رتنسنگهه	۲۳۱
	(۵۲) ديوان ٺاڪرداس ناگرڙائي	۲۳۱	۲۳۱	(۵۳) پير حسام الدين راشدي	۲۳۱
	(۵۴) واسومل چيرامداس	۲۳۱	۲۳۱	(۵۵) پريتمداس حڪومتراء	۲۳۱
	(۵۶) ڪشچند پاتيا	۲۳۱	۲۳۱	(۵۷) منگهاسنگهه مولچند	۲۳۱
	(۵۸) گنهاساداس رامداس	۲۳۱	۲۳۱	(۵۹) گنهاساداس رامداس	۲۳۱
	(۶۰) ڪشمير ميان محمد حسن ميان محمد	۲۳۱	۲۳۱	(۶۱) مولچند راڌاڪشن	۲۳۱
	(۶۲) مهراج ليڪوڪرام شرما	۲۳۲	۲۳۲	(۶۳) واڌومل گنگارام ڌڙائي	۲۳۲
	(۶۴) ديوان ليالرام	۲۳۲	۲۳۲	(۶۵) پرمانند ميوارام رامچنداڻي	۲۳۲
	(۶۶) صاحبسنگهه چنداسنگهه شهاڻي	۲۳۲	۲۳۲	(۶۷) نرملداس فتحچند سڄانسنهائي	۲۳۲
	(۶۸) ڀوڄراج موٽواڻي	۲۳۲	۲۳۲	(۶۹) ڀوڄراج موٽواڻي	۲۳۲
	(۷۰) محمد صديق محمد يوسف ميمڻ	۲۳۲	۲۳۲	(۷۱) عثمان علي انصاري	۲۳۲
	(۷۲) بولچند ڏيارام	۲۳۲	۲۳۲	(۷۳) نانڪ يوسف	۲۳۲
	(۷۴) ڪي. شهاڻي	۲۳۲	۲۳۲	(۷۵) گڏومل ڪي. هرچائي	۲۳۲
	(۷۶) ليالرام پريمچند واڌواڻي	۲۳۲	۲۳۲	(۷۷) ڏيارام وسڻ مل ميرچنداڻي	۲۳۲
	(۷۸) پيرومل مهرچند آڏواڻي	۲۳۲	۲۳۲	(۷۹) پيرومل مهرچند آڏواڻي	۲۳۲
	(۷۹) پهاڄراء ليالرام واسواڻي	۲۳۵	۲۳۵	(۸۰) چيلانند سانواڻي	۲۳۵
	(۸۱) پنڊت هوڻ لعل	۲۳۶	۲۳۶	(۸۲) غلڻپت راء	۲۳۶
	(۸۳) پروفيسر تاراچند گاجرا	۲۳۶	۲۳۶	(۸۴) ڊاڪٽر تاراچند چيرامداس	۲۳۶
	(۸۵) ٿانورداس ليالرام واسواڻي (ساڌو واسواڻي)	۲۳۶	۲۳۶	(۸۶) غلام محمد شاهواڻي	۲۳۶
	(۸۷) مهراج تيجوڪرام روچيرام شرما	۲۳۶	۲۳۶	(۸۸) ٺاڪرداس ڌڙائي	۲۳۶
	(۸۹) محمد بخش	۲۳۶	۲۳۶	(۹۰) چانڊومل ڪنري	۲۳۶
	(۹۱) هوتچند مولچند گر بخشاڻي	۲۳۶	۲۳۶	(۹۲) سويراج نرملداس سڄانسنهائي	۲۳۶
	(۹۳) چانڊومل پيرسرام گلراجاڻي گلراج	۲۳۸	۲۳۸	(۹۴) پروفيسر موٽومل گڏواڻي	۲۳۸
	(۹۵) ڪنولسنگهه پوهومل	۲۳۹	۲۳۹	(۹۶) لاچند امر ڏنومل جڳنيپاڻي	۲۳۹
	(۹۷) نارائڻداس رتن مل ملڪاڻي	۲۳۹	۲۳۹	(۹۸) ڪندن مل شواڻي	۲۳۹
	(۹۹) جهمت مل پاوناڻي	۲۳۹	۲۳۹	(۱۰۰) محمد صالح هالاڻي	۲۳۹
	(۱۰۱) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	۲۳۹	۲۳۹	(۱۰۲) ليالرام ماکيجاڻي	۲۳۹
	(۱۰۳) ويرومل بيلوچ	۲۳۹	۲۳۹	(۱۰۴) نرملداس ڌرمڌاس گر بخشاڻي	۲۳۹
	(۱۰۵) آڏومل ليکچند ڌڙائي (اڃاڙي ڌڙائي)	۲۳۹	۲۳۹	(۱۰۶) پيرسرام شهاڻي	۲۳۹
	(۱۰۷) تاراچند تهلرام	۲۳۹	۲۳۹	(۱۰۸) پنڊت ٽوپڻ لعل شيرام شرما	۲۳۹
	(۱۰۹) ديوان چننراء بولچند	۲۳۹	۲۳۹		

جڙيان نمبر	ڇا بابت	صفحو	جڙيان نمبر	ڇا بابت	صفحو
۲۴۲	(۱۱۰) ميلارام منگترام واسواڻي	۲۴۲	۲۴۷	(۱۴۱) تيرت سڀاڻي	۲۴۷
۲۴۲	(۱۱۱) تاج محمد آغا	۲۴۲	۲۴۷	(۱۴۲) ٽهڙام آسودومل	۲۴۷
۲۴۲	(۱۱۲) شيوارام ڦيرواڻي	۲۴۲	۲۴۷	(۱۴۳) پروفيسر چيتن ماڙيوالا	۲۴۷
۲۴۲	(۱۱۳) قاضي محمد جان	۲۴۲	۲۴۷	(۱۴۴) چيئنانند ناگراڻي	۲۴۷
۲۴۲	(۱۱۴) چڱتراءِ ايسرداس	۲۴۲	۲۴۷	(۱۴۵) قاضي عبدالرزاق عبدالسالم ميمڻ	۲۴۷
۲۴۲	(۱۱۵) آتمارام پرمند لالواڻي	۲۴۲	۲۴۷	(۱۴۶) تيرت وسنت	۲۴۷
۲۴۲	(۱۱۶) مهراج وشنو نئگارام شرما	۲۴۲	۲۴۷	(۱۴۷) خانچند ايس. درياڻي	۲۴۷
۲۴۲	(۱۱۷) لطف الله بدوي	۲۴۲	۲۴۷	(۱۴۸) احمد ڇاڳلا	۲۴۷
۲۴۲	(۱۱۸) محمد صالح عبدالواحد	۲۴۲	۲۴۸	(۱۴۹) آغا صوفي	۲۴۸
۲۴۲	(۱۱۹) پريتنداس ڦارڻي	۲۴۲	۲۴۸	(۱۵۰) روچيرام تسڙاڻي	۲۴۸
۲۴۲	(۱۲۰) ڪوٽمل آڏواڻي	۲۴۲	۲۴۸	(۱۵۱) محمد عثمان ڏيپلائي	۲۴۸
۲۴۲	(۱۲۱) آئل رام	۲۴۲	۲۴۸	(۱۵۲) محمد اسلم علي	۲۴۸
۲۴۲	(۱۲۲) اي. ڊبليو. مسوي	۲۴۲	۲۴۸	(۱۵۳) مرزا علي قلي بيگ مرزا فريدون بيگ	۲۴۸
۲۴۲	(۱۲۳) نارائنداس ڪيٽومل ساڌواڻي	۲۴۲	۲۴۸	(۱۵۴) ناڪرداس آسودومل ورما	۲۴۸
۲۴۲	(۱۲۴) شمس الملڪ ڊاڪٽر عربن محمد دائود پوٽو	۲۴۲	۲۴۸	(۱۵۵) ڀائي گنگارام تلوڪچند	۲۴۸
۲۴۲	(۱۲۵) پروفيسر هسانند ڇانڊومل پنڀاڻي	۲۴۲	۲۴۸	(۱۵۶) عبدالغفور هالاڻي	۲۴۸
۲۴۲	(۱۲۶) منوهرداس ڪوڙومل ڪلناڻي	۲۴۲	۲۴۸	(۱۵۷) فتحچند منگترام واسواڻي	۲۴۸
۲۴۲	(۱۲۷) مهراج دوارڪا پرasad روچيرام شرما	۲۴۲	۲۴۸	(۱۵۸) بولچند وسومل راجپال	۲۴۸
۲۴۵	(۱۲۸) تلسيداس آر. تلرڀڇا	۲۴۵	۲۴۸	(۱۵۹) ويرومل هيومن مل ملاڻي	۲۴۸
۲۴۵	(۱۲۹) مانسنگه ڇوهڙمل	۲۴۵	۲۴۸	(۱۶۰) واڌومل مولچند	۲۴۸
۲۴۵	(۱۳۰) ديوي نندن ڪتري	۲۴۵	۲۴۹	(۱۶۱) حڪير فتح محمد سيوهاڻي	۲۴۹
۲۴۵	(۱۳۱) هڪي سيرومل	۲۴۵	۲۴۹	(۱۶۲) ليبارام ڦيرواڻي	۲۴۹
۲۴۵	(۱۳۲) حڪير لڪي سنگه	۲۴۵	۲۴۹	(۱۶۳) مهراج منوهر داس وشنو شرما	۲۴۹
۲۴۵	(۱۳۳) سنتداس پنهنون مل	۲۴۵	۲۴۹	(۱۶۴) لعلسنگه هزاري سنگه اجواڻي	۲۴۹
۲۴۵	(۱۳۴) پروفيسر منگهارام آڏارام	۲۴۵	۲۴۹	(۱۶۵) نارائنداس ميوارام پنڀاڻي	۲۴۹
۲۴۶	(۱۳۵) آسانند مامتورا	۲۴۶	۲۴۹	(۱۶۶) رڱومل موٽواڻي	۲۴۹
۲۴۶	(۱۳۶) هاسومل ايسرداس مائيڪڇاڻي	۲۴۶	۲۴۹	(۱۶۷) الهه بچايو	۲۴۹
۲۴۶	(۱۳۷) پريداس برهمڇاري	۲۴۶	۲۴۹	(۱۶۸) پريداس عرف هرامسنگه پيرمل آڏواڻي	۲۴۹
۲۴۶	(۱۳۸) شيوڪ ڀوڇراج	۲۴۶	۲۵۰	(۱۶۹) پروفيسر ناگراڻي	۲۵۰
۲۴۷	(۱۳۹) دين محمد وفاڻي	۲۴۷	۲۵۰	(۱۷۰) پروفيسر لوڪومل ڪيسواڻي	۲۵۰
۲۴۷	(۱۴۰) ٽيڪچند نولراءِ تاراچندڻي	۲۴۷	۲۵۰	(۱۷۱) گلي سدارنگاڻي	۲۵۰

جڙيان نمبر	ڇا بابت	صفحو	جڙيان نمبر	ڇا بابت	صفحو
۲۵۰	(۱۷۲) گوڀند پنڇاڻي	۲۵۰	۲۵۰	(۱۷۳) گوڀند مالي	۲۵۰
۲۵۰	(۱۷۳) موٽي رامواڻي	۲۵۰	۲۵۰	(۱۷۴) فتحچند مينگهراج آڏواڻي	۲۵۰
۲۵۰	(۱۷۴) مهراج ڪشنچند ٽوپنداس جيتلي	۲۵۰	۲۵۰	(۱۷۵) ڪلياڻ بولچند آڏواڻي	۲۵۰
۲۵۰	(۱۷۶) رام پرتاپراءِ پنڇواڻي	۲۵۰	۲۵۰	(۱۷۷) شاه خيرالدين	۲۵۰
۲۵۰	(۱۷۷) محمد ابراهيم انصاري	۲۵۰	۲۵۰	(۱۷۸) پير محمد لکوي	۲۵۰
۲۵۰	(۱۷۸) ستروماداس جڙيانگهڻاڻي	۲۵۰	۲۵۰	(۱۷۹) شاه عبدالڪريم	۲۵۰
۲۵۰	(۱۸۱) شامداس دولائي	۲۵۰	۲۵۰	(۱۸۰) ديو چندر	۲۵۰
۲۵۰	(۱۸۲) شيوارام لالا	۲۵۰	۲۵۰	(۱۸۱) شاه عنايت	۲۵۰
۲۵۰	(۱۸۳) ايس. اين. ڦيرواڻي	۲۵۰	۲۵۰	(۱۸۲) مخدوم عبدالله	۲۵۰
۲۵۰	(۱۸۴) ساڌو ڪرشننداس	۲۵۰	۲۵۰	(۱۸۳) مولوي ابوالحسن	۲۵۰
۲۵۰	(۱۸۵) محمد اسماعيل عرساڻي	۲۵۰	۲۵۰	(۱۸۴) مخدوم عبدالرئوف ڀٽي	۲۵۰
۲۵۰	(۱۸۶) آندندرام ٽي. شاهي	۲۵۰	۲۵۰	(۱۸۵) مخدوم محمد ابراهيم ڀٽي	۲۵۰
۲۵۰	(۱۸۷) چنارام چيئنانند ڏوڏاڻي	۲۵۰	۲۵۰	(۱۸۶) صاحبڏنو فقير	۲۵۰
۲۵۰	(۱۸۸) شيخ محمد ابراهيم	۲۵۰	۲۵۰	(۱۸۷) شاه عبداللطيف	۲۵۰
۲۵۰	(۱۸۹) جهاننداس ڀاڻيا	۲۵۰	۲۵۰	(۱۸۸) (الف) شاه جي رسالي جا شعر	۲۵۰
۲۵۰	(۱۹۰) آندندرام راجاڻي	۲۵۰	۲۵۰	(۱۸۹) عالم محمد ميمڻ محمد امين	۲۵۰
۲۵۰	(۱۹۱) عليبنو جتوئي	۲۵۰	۲۵۰	(۱۹۰) مخدوم محمد هاشم لٽوي	۲۵۰
۲۵۰	(۱۹۲) چيئنانند پاونداس لالواڻي	۲۵۰	۲۵۰	(۱۹۱) مولوي محمد خالق لٽوي	۲۵۰
۲۵۰	(۱۹۳) گوڀند ڀاڻيا	۲۵۰	۲۵۰	(۱۹۲) سوامي پرائڻات	۲۵۰
۲۵۰	(۱۹۴) گنگارام سمرات	۲۵۰	۲۵۰	(۱۹۳) پير محمد بقا	۲۵۰
۲۵۰	(۱۹۵) دادا جشن واسواڻي	۲۵۰	۲۵۰	(۱۹۴) روحل	۲۵۰
۲۵۰	(۱۹۶) پروفيسر گهشامداس چيئنانند	۲۵۰	۲۵۰	(۱۹۵) محمد فقير	۲۵۰
۲۵۰	(۱۹۷) ڀندر ڀوڇواڻي	۲۵۰	۲۵۰	(۱۹۶) محمد عبدالرحيم گرهوڙي	۲۵۰
۲۵۰	(۱۹۸) سڳن آهوجا	۲۵۰	۲۵۰	(۱۹۷) عبدالوهاب (سچل)	۲۵۰
۲۵۰	(۱۹۹) هوندرام پاروارام شرما	۲۵۰	۲۵۰	(۱۹۸) لنواري ماستر محمد زمان	۲۵۰
۲۵۰	(۲۰۰) چنڊومل ڪشنچند جيسنگهڻاڻي	۲۵۰	۲۵۰	(۱۹۹) سيد ثابت علي شاه	۲۵۰
۲۵۰	(۲۰۱) پروفيسر ڀوپتي هيرانندڻي	۲۵۰	۲۵۰	(۲۰۰) چنڌوءِ بچومل گنڊ ”سامي“	۲۵۰
۲۵۰	(۲۰۲) ليبارام ڏيپونداس رچندڻي	۲۵۰	۲۵۰	(۲۰۱) حاڪم سرفراز خان ڪلهوڙو	۲۵۰
۲۵۰	(۲۰۳) ڊاڪٽر مرليدر ڪشنچند جيتلي	۲۵۰			

ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا نمبر	
-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	--

صفحہ نمبر	ڇاپا نمبر	ڇاپا بابت	صفحہ نمبر	ڇاپا بابت	صفحہ نمبر
۲۸۵		(۱۲۰) رامچند رڙجي مل ڪنڙي	۲۷۵	(۸۸) منگهارام شيوڪرام ”مستان“	
۲۸۵		(۱۲۱) ڪيمچند تاراچند ڪنڙي	۲۷۵	(۸۹) ڏينداس ڪڙڏومل ڪشناڻي ”آزاد“	
۲۸۵	۰۲	ليڪن ۽ شاعرن جا سنڌي ساهتير ۾ مکيه ۽ اول ڪم	۲۷۶	(۹۰) ليڪراج ڪنچچند ”عزيز“	
		باب تير هون	۲۷۷	(۹۱) نانڪرام ڌرمڌاس ميرچنداڻي	
		سنڌ جا سورما ۽ شهيد ۽ اڳواڻ، رهبر ۽ اڻڪاري	۲۷۷	(۹۲) پهلراجرام ڪوي	
۲۹۰		سنڌ جا سورما ۽ شهيد	۲۷۷	(۹۳) بولچند ڪيمچند روپائي ”مشتاق“	
۲۹۰	۰۱	(۱) مهوراج نغورام قيمترام شرما	۲۷۸	(۹۴) مولانا جلال الدين رومي	
۲۹۰		(۲) ڀڳت ڪنڙورام تاراچند	۲۷۸	(۹۵) بلديو تاراچند گاجرا ”گمنام“	
۲۹۱		(۳) هاسارام پمناڻي	۲۷۸	(۹۶) ماستر چندر آسنداس دانئي	
۲۹۲		(۴) هيومن ڪاڻڻي	۲۷۸	(۹۷) هوندرام ليلارام ”دڪايل“	
۲۹۲		(۵) مهوراج نيڳورام شرما	۲۷۹	(۹۸) نارائڻ گوڪلداس ناڻواڻي ”شمار“	
۲۹۳		(۶) نارائڻ ديؤ آريه	۲۷۹	(۹۹) پرسرام هيرانند ”ضميا“	
۲۹۳		(۷) ديوان گڏومل ۽ سندس پٽي درويدي	۲۷۹	(۱۰۰) موزمل چينداس ڏانڊا ڪنڙي ”بيوطن“	
۲۹۳	۰۲	اڳواڻ، رهبر ۽ اڻڪاري	۲۸۱	(۱۰۱) هرو سدرنگاڻي ”خادم“	
۲۹۶		(۱) سيٺ ناٿن مل چوچند پوڄاري ۽ سندس رڌا	۲۸۱	(۱۰۲) ليلارام تولارام ”پيرير“	
۲۹۷		(۲) سيٺ وشنڌاس نهالچند پارواڻي	۲۸۱	(۱۰۳) کيلڌاس وليرام بيگواڻي ”فاني“	
۲۹۹		(۳) سيٺ هرچندراء وشنڌاس پارواڻي	۲۸۱	(۱۰۴) چمچندديو زوما ”بمراج“	
۳۰۰		(۴) ساڌو نولراءِ شوقيرام آڏواڻي	۲۸۱	(۱۰۵) ڀرپو جوتومل چڱاڻي ”وفا“	
۳۰۱		(۵) ساڌو هيرانند شوقيرام آڏواڻي	۲۸۱	(۱۰۶) هري گروءَ ڏنومل ”دلگير“	
۳۰۲		(۶) راءِ بهادر ديوان ڪڙڙمل چندمل ڪلٽاڻي	۲۸۲	(۱۰۷) وشنڌاس ڀاڳيا ”نڪل“	
۳۰۲		(۷) راج رهي ڏيارم گڏومل فاني ”سگما“	۲۸۲	(۱۰۸) ارچن ڊيتارام ”سيڪايل“	
۳۰۳		(۸) ديوان گلبيستھ ديوان بچاسنگه فاني	۲۸۲	(۱۰۹) جيتو گيانچند ”ترنگ“	
۳۰۳		(۹) ڀڳت روپچند جهامراء نارائڻي	۲۸۲	(۱۱۰) ڀڳوان سي. ٿڌاڻي ”پشپ“	
۳۰۵		(۱۰) ساڌو گوڪلداس گرداس مل ٿلا	۲۸۲	(۱۱۱) ماستر رانجهن	
۳۰۵		(۱۱) ديوبومل بينگراج	۲۸۳	(۱۱۲) شيخ مبارڪ علي ”اياز“	
۳۰۶		(۱۲) واڌومل گيانچند چڱناڻي	۲۸۳	(۱۱۳) ارچن ميرچنداڻي ”شاد“	
۳۰۷		(۱۳) جسٽس حشمتراء خوبچند چڱناڻي	۲۸۳	(۱۱۴) مولچند منگهارام بندراڻي اير. ڪمل	
۳۰۷		(۱۴) مڪهي منگهارام گروءَ ڏنومل	۲۸۳	(۱۱۵) بولچند تيرڌاس نارائڻ ”گادراڳيري“	
۱۵۴		(۱۵) ڊاڪٽر چوٽرام پرتابراء گداڻي	۲۸۳	(۱۱۶) گورڏن مڪهوبائي ”پارتي“	
		(۱۶) ساڌو ريجهومل ڪندناس لاهوري	۲۸۳	(۱۱۷) ڪمل ڪيولراماڻي ”پيپاسي“	
			۲۸۳	(۱۱۸) دپال ”آشا“	
			۲۸۵	(۱۱۹) لاڙا نارائڻ گر اتومل ڏانڊا ڪنڙي	

صفحہ	جریان نمبر	چا بابت	صفحہ	جریان نمبر	چا بابت
۲۲۶		۲- مسلمانن جون پاڪ جا پيون	۲۲۱		(۱۹) سڌن جو آستان
۲۲۶		(۱) مڪلي ٽڪري- پير پٺو	۲۲۲		(۲۰) ڪالي مندر
۲۲۶		(۲) سوا لک پيرن جو مقام	۲۲۲		(۲۱) درياه شاه جو مندر
۲۲۷		(۳) شاه عبدالڪريم جو قبو (بلڙي)	۲۲۲		(۲۲) رتنيشور مهادي مندر
۲۲۷		(۴) شهيد شاه عنايت قبو (جهوڪ)	۲۲۲		(۲۳) پير ڪوٽ
۲۲۷		(۵) شاه عبداللطيف جو قبو- ڀٽ شاه	۲۲۲		(۲۴) کيبر قلعي وارا ساڌ
۲۲۸		(۶) مخدوم نوح جي درگاه (هالا)	۲۲۲		(۲۵) ڀڳت چچلو (سمادپون)
۲۲۸		(۷) پير عثمان مروندي شهباز سيوهڻ	۲۲۲		(۲۶) سوامي ڌرمداس دربار
۲۲۸		(۸) لنواري وارا پير- مسجد ۽ منارو	۲۲۲		(۲۷) موري جي دربار
۲۲۹		(۹) منگهو پير- ڪراچي	۲۲۲		(۲۸) سنت گوپندداس دربار- مانجهند
۲۲۹		(۱۰) پير جو ڳوٺ - پير پاڳارو	۲۲۲		(۲۹) سنت همت سنگھ دربار
۲۲۹		(۱۱) ڀڳل شاه جي درگاه	۲۲۲		(۳۰) پاربرهر (پارو فقير) آستان
۲۲۹		(۱۲) سچل سائينءَ جي درگاه	۲۲۲		(۳۱) سنت تيفوننرام جي ڍب
۲۲۹		(۱۳) سيد مهاولي شاه جو قبو	۲۲۵		(۳۲) پيراني مينگهورام دربار
۲۳۰		(۱۴) شهاب الدين قادري درگاه	۲۲۵		(۳۳) حس نرواخ جو آستان
۲۳۰		(۱۵) سيد پني لڌو	۲۲۵		(۳۴) ميهڙ ڀر دربار
۲۳۰		(۱۶) جند پير (خواجه خضر)	۲۲۵		(۳۵) قنبر ڀر دربار
۲۳۰		(۱۷) قطب علي شاه جي درگاه	۲۲۵		(۳۶) شاداني دربار
۲۳۰		(۱۸) فقير نصير محمد شاه جي درگاه	۲۲۵		(۳۷) لعل جو مندر (ڪراچي- منهوڙو)
۲۳۰		(۱۹) خير الدين شاه جي درگاه	۲۲۵		(۳۸) گوڏر جو ناڪر ڏوارو
۲۳۰		(۲۰) سخي هاشم شاه جي درگاه	۲۲۵		(۳۹) راج گهاٽ دربار- نئون ننگر
۲۳۰		(۲۱) مخدوم بلاول جو مقبرو	۲۲۵		(۴۰) ضلع ٿرپارڪر جي شهر ننگر پارڪر
۲۳۰		(۲۲) شاه حيدر جي مزار			جي پسگردائيءَ جا آستان
۲۳۰		(۲۳) مخدوم نور الله جو مقبرو	۲۲۵		(۴۱) ڳوٺڪ
۲۳۱		(۲۴) مخدوم فاضل شاه درگاه (بڪيرا)	۲۲۵		(۴۲) ساڙ ڌڙو
۲۳۱		(۲۵) مخدوم عبدالله	۲۲۶		(۴۳) انچل سريا
۲۳۱		(۲۶) روهل فقير جي درگاه	۲۲۶		(۴۴) يوڏيسر
۲۳۱		(۲۷) نظر محمد شاه جي درگاه	۲۲۶		(۴۵) ويراواه
۲۳۱		(۲۸) مخدوم عبدالرحمان	۲۲۶		(۴۶) گوڙي
۲۳۱		(۲۹) وٽائي فقير جو قبو	۲۲۶		(۴۷) پاربي بندر
۲۳۱		(۳۰) سيد محمد شاه	۲۲۶		(۴۸) ملير

صفحہ	جریان نمبر	چا بابت	صفحہ	جریان نمبر	چا بابت
۲۰۹		(۱۷) رام پوچراج موٽواڻي	۲۱۹		(۲) هندن جا ديوتا
۲۱۰		(۱۸) پروفيسر شيوارام ڦيرواڻي	۲۲۰		(۳) قديم سنڌين جو هندو ڌرم
		باب چوڏهون	۲۲۰		(۵) هندن جا ڌرمي شاستر
		ڌرم، مذهب، ڀنت ۽ گرنت	۲۲۱		(۶) هندن جا ورت
۱.		ڌرم، مذهب، ڀنت ۽ گرنت	۲۲۱		(۷) ٻوڙي
		(۱) هندو ڌرم	۲۲۱		(۸) جيني
		(۲) ٻڌ ڌرم	۲۲۲		(۹) سيڪ
		(۳) جين ڌرم	۲۲۲		(۱۰) مسلمان
۲.		ڀنت	۲۲۲		(۱۱) عيسائي
		(۱) سيڪ ڀنت	۲۲۲		(۱۲) پارسي
		(الف) اُداسي	۲۲۲		(۱۳) يهودي
		(ب) جڳياسي	۲۲۲	۵.	ڌرمي آستان، تيرٿ ۽ پاڪ جا پيون
		(۲) ڀٽو ڀنت	۲۲۲		هندن جا ڌرمي ۽ تيرٿ آستان
		(۳) وشنو ڀنت	۲۲۲		(۱) هنگلاج ديو مندر- منتر ۽ ڀڄڻ جا رستا
		(۴) ديوي ڀنت	۲۲۵		(۲) آڏيري لعل جو جنم آستان- نصرپور
		(۵) درياھي ڀنت	۲۲۶		(۳) آڏيري لعل جو قبو ۽ شهر آڏيرولمل
		(۶) اُداسي ۽ جڳياسي ڀنت	۲۲۶		(۴) رامڏيو (راما پير) جو مندر
		(۷) گلابداسي ڀنت	۲۲۷		(۵) پٿورو پير - قبو
		(۸) راداسوامي ڀنت	۲۲۷		(۶) جهم پير - ڀٽو مندر - تلاڙ
		(۹) آريه سماج	۲۲۷		(۷) ستين جا آستان
		(۱۰) برهمو سماج	۲۲۷		(۸) گرو گورڪنات جي ڏوٽي
		(۱۱) صوفي مت	۲۲۸		(۹) راجاوير جو قبو
۳.		مذهب	۲۲۸		(۱۰) راجا برٿري آستان
		(۱) مسلماني مذهب (اسلام مذهب)	۲۲۸		(۱۱) لڪي تيرٿ
		(۲) شيخ	۲۲۹		(۱۲) ساڌ ٻيلو
		(۳) عيسائي	۲۳۰		(۱۳) بکر ٻيٽ - چندپير
		(۴) پارسي	۲۳۰		(۱۴) وسڻ شاه ٽڪاڻو (آساڻو ٽڙ)
		(۵) يهودي	۲۳۰		(۱۵) شاهپور قلعي جا سنت
۴.		بندي ۽ عبادت، پرچا ۽ پاٽ، ورت ۽ شاستر	۲۳۰		(۱۶) هالاڻي دربار
		(۱) هندن جي ڀڳتي، پاٽ ۽ پوڄا	۲۳۱		(۱۷) پيرين جي دربار
		(۲) هندو ڌرم جون نشانينون	۲۳۱		(۱۸) سواڻي صاحب جي مڙهي

نمبر	جڙيان	ڇاپا بابت	صفحو	جڙيان	ڇاپا بابت	صفحو
١٠٦	توارپي يادگار	٢٢١	(٢٤) سنڌ همستسنگه	٢٥٨	(٢٥) ڀڳت ڪنوررام تاراچند	٢٥٨
	(١) مصوم شاه جو منارو	٢٢١	(٢٦) سنڌ دواڪاپري ڪنري (نيم مياڊي)	٢٥٨	(٢٧) گهنڊو گهوٽ	٢٥٩
	(٢) ميرن جا قبا	٢٢٢	(٢٨) سنڌ هرڊرام	٢٥٩	(ب) هندو ڀڳت	٢٥٩
	(٣) ڏڏنن هڻورن جون ماڙيون	٢٢٢	(١) چئنراءِ بچومل گنڊ (سامي)	٢٥٩	(٢) دلپتراءِ صوفي (دلپت)	٢٥٩
	(٤) لنواريءَ پيرن جي مسجد ۽ منارو	٢٢٢	(٣) سائين والاقتراءِ مَنشي پرتابراءِ	٢٦٠	(٤) ڀڳت راسينگ ايسرداس ڪنري	٢٦٠
	باب پندڙ هون		(٥) سائين جيوٽسنگه شيوڪرام	٢٦٠	(٦) ديوان صورت سنگهه همت سنگهه	٢٦٠
	سنڌ، ڀڳت، درويش، پير فقير	٢٢٣	(٧) ڀڳت ڪيمون يا ڪيمون داس ڪنري	٢٦٠	(٨) ماستر آسورام ڏانڊورام ڪنري	٢٦١
١١	(الف) هندو سنڌ	٢٢٣	(٩) سوامي ڌرمڊاس موٽومل	٢٦١	(١٠) راجرشي ڏيارام گڏومل شهاڻي	٢٦٢
	(١) ڀڳت ڀڳوان	٢٢٣	(١١) قانونڊاس ليلاڙام واسواڻي (ساڌو واسواڻي)	٢٦٢	(١٢) سترامداس کوتارام	٢٦٢
	(٢) سيد سواڻي صاحب (ڪنري)	٢٢٣	(١٣) ڀائي ڪلاچند رامچند گڏواڻي	٢٦٢	(١٤) سنڌ هاتيرام	٢٦٢
	(٣) پاڻو قانونڊاس نڪر	٢٢٥	(١٥) امر ورام وسڻ شاه سونارو	٢٦٢	(١٦) سنڌ وليرام	٢٦٢
	(٤) ٻاڻو نارگ ڪنري	٢٢٦	(١٧) سوامي رامانند نارومل قانوناڻي	٢٦٢	(١٨) سوامي هرنامداس آوتراءِ	٢٦٢
	(٥) ٻاڻو گرپٽ صاحب	٢٢٧	(١٩) ديالڊاس جيڳومل (حاتم درويش)	٢٦٣	(٢٠) تولارام مينگهراج ٻالاڻي ”عاجز“	٢٦٥
	(٦) سوامي بڳتنبدي	٢٢٧	(٢١) سنڌ ٽيگوتنرام چيلارام	٢٦٥	(٢٢) ايسرداس پرماتند نيڪيدار	٢٦٦
	(٧) سنڌ ٻاربرهم (پارو فقير)	٢٢٨	(٢٣) سوامي پوڌراج لوڪومل واڏواڻي	٢٦٦	(٢٤) پرماتند چوڪسرام آسراڻي ڇڳهه	٢٦٦
	(٨) سنڌ ٻالو ڀڳت ڪنري	٢٢٩	(٢٥) ڀائي پوچنداس	٢٦٧		
	(٩) ياروشاهه هنسراج سونارو	٢٢٩				
	(١٠) ڦٽي وارا ساڌ ڏيالڊاس ۽ ڏيارام	٢٥٠				
	(١١) رتن ڀڳت ڪنري	٢٥٠				
	(١٢) ايسرداس ٿئونمل ڪنري	٢٥١				
	(١٣) وسڻ شاه گيانچند سونارو	٢٥١				
	(١٤) ڀڳتسارام (ٻاڻو ڀڳتس)	٢٥٢				
	(١٥) منگهارام پيرس جي ڪنري	٢٥٢				
	(١٦) ٻاڻو شيوارام ڪنري	٢٥٢				
	(١٧) ڏانڊر درويش مڙچند مينگهراج عاجراز	٢٥٣				
	(١٨) ماستر نيهراج	٢٥٥				
	(١٩) سنڌ ڪيشوداس	٢٥٥				
	(٢٠) سوامي ليلاشاه مهاراج ڪنري	٢٥٦				
	(٢١) ٻاڻو گوپند داس	٢٥٧				
	(٢٢) سوامي گرداس ڪت وارو	٢٥٨				
	(٢٣) ٿئونمل جيونمل ڪنري	٢٥٨				

نمبر	جڙيان	ڇاپا بابت	صفحو	جڙيان	ڇاپا بابت	صفحو
٢٧١	(٢٦) سنڌ ڏانڊورام	٢٦٧	(٢٧) ڀڳت پيروداس اتومل ڪنري	٢٦٨	(٢٨) بودرمل تهلرام (بابا مسترام)	٢٦٨
٢٧١	(٢٧) وٽايو فقير	٢٦٨	(٢٩) ڀڳت واڏورام جهمت مل کلناڻي	٢٦٩	(٣٠) ڀڳت جڳسنگمل چيتنداس ڪنري	٢٦٩
٢٧٢	(٢٨) قطب علي شاه	٢٦٩	(٣٠) مسلمانن جا پير، فقير ۽ درويش	٢٧٠	(١) پير ٻاڳارو	٢٧٠
٢٧٢	(٢٩) فقير نصير محمد شاه	٢٦٩	(٢) مخدوم نوح	٢٧٠	(٣) پير پٺو	٢٧٠
٢٧٢	(٣٠) مسڪين هادي بخش شاه	٢٦٩	(٤) منگهو پير	٢٧٠	(٥) پير عثمان شاه مروندي (لعل شهباز)	٢٧٠
٢٧٢	ميلا ۽ ورسبون	٢٧٠	(٦) شاه عبدالڪريم	٢٧٠	(٧) شاه عنايت	٢٧٠
٢٧٢	(الف) هندن جا	٢٧٠	(٨) شاه عبداللطيف	٢٧٠	(٩) صاحبڏنو فقير	٢٧٠
٢٧٢	(١) راجا وپر	٢٧٠	(١٠) روحل فقير	٢٧٠	(١١) عبدالوهاب (سچل)	٢٧٠
٢٧٢	(٢) آڏيرو لعل	٢٧٠	(١٢) مراد فقير	٢٧٠	(١٢) پڊل شاه	٢٧٠
٢٧٢	(٣) رامڏيو (راماڀير)	٢٧٠	(١٣) سيد مهاوي شاه	٢٧٠	(١٤) فقير قادر بخش ”بيدل“	٢٧١
٢٧٢	(٤) پڇورو پير	٢٧٠	(١٥) فقير محمد محسن ”بيڪس“	٢٧١	(١٦) فقير محمد شاه	٢٧١
٢٧٢	(٥) لڪي تيرت	٢٧٠	(١٧) نظر محمد شاه	٢٧١	(١٨) سيد پني لڏو	٢٧١
٢٧٢	(٦) سڌ سواڻي صاحب	٢٧٠	(١٩) شهاب الدين قادري	٢٧١	(٢٠) خير الدين شاه	٢٧١
٢٧٢	(٧) ڦٽي وارا ساڌ-ڪبير	٢٧٠	(٢١) سخي حاشم شاه	٢٧١	(٢٢) مخدوم بلاول	٢٧١
٢٧٢	(٨) ٻاڻو نارنگ	٢٧٠	(٢٣) شاه حيدر	٢٧١	(٢٤) مخدوم نور الله	٢٧١
٢٧٢	(٩) پارو شاه	٢٧٠	(٢٥) مخدوم فاضل شاه	٢٧١		
٢٧٢	(١٠) پارو فقير (پاربرهم)	٢٧٠				
٢٧٢	(١١) ساڌ بيلو	٢٧٠				
٢٧٢	(١٢) سنڌ رتن ڀڳت	٢٧٠				
٢٧٢	(١٣) سنڌ منگهارام	٢٧٠				
٢٧٢	(١٤) ڇڄلو ڀڳت	٢٧١				
٢٧٢	(١٥) سنڌ ڪيشوداس	٢٧١				
٢٧٢	(١٦) سوامي ليلاشاه	٢٧١				
٢٧٢	(١٧) سنڌ دواڪاپوري	٢٧١				
٢٧٢	(١٨) سنڌ گوپندداس	٢٧١				
٢٧٢	(١٩) سنڌ همت سنگهه	٢٧١				
٢٧٢	(٢٠) سنڌ ٽيئون رام	٢٧١				
٢٧٢	(٢١) ساڌو واسواڻي	٢٧١				
٢٧٢	(٢٢) سنڌ پيروداس	٢٧١				
٢٧٢	(٢٣) هنگلاج ديوي	٢٧١				
٢٧٢	(٢٤) جهر پير (شو مندر ڇر)	٢٧١				

صفحہ	چا بابت	جریان نمبر	صفحہ	چا بابت	جریان نمبر
۲۷۸	آزادی ملی بعد قل	۴	۲۷۴	(۲۵) کالی دیوی (حیدرآباد)	
۲۷۸	سنڌي وير نارون	۵	۲۷۴	(۲۶) شو جو ميلو- هوا بندر ڪراچي	
	باب سنهون		۲۷۴	(۲۷) لعل جو ميلو- منهورو ڪراچي	
۲۷۹	پارماها ڏينهن جا ڏڻ		۲۷۴	(۲۸) گهنڊو گهوت	
۲۷۹	هندن جا ڏڻ	۱	۲۷۴	(۲۹) سنت ٿوساوارم	
۲۹۵	پوڏين جا ڏڻ	۲	۲۷۴	(۳۰) سنت هاتيرام	
۲۹۵	چنين جا ڏڻ	۳	۲۷۵	(ب) مسلمانن جا	
۲۹۵	يسڪن جا وڏا ڏينهن	۴	۲۷۵	(۱) مخدوم نوح	
۲۹۶	مسلمانن جا وڏا ڏينهن	۵	۲۷۵	(۲) منگهو پير	
۲۹۶	ڪرستانن جا وڏا ڏينهن	۶	۲۷۵	(۳) لعل شهباز (قلندر شهباز)	
	باب ارڙهون		۲۷۵	(۴) شاه عبدالڪريم	
۲۹۷	راڳ، ساز ۽ ڀڳتيون		۲۷۵	(۵) شاه عنايت	
۲۹۷	راڳ يا گاڻڻ	۱	۲۷۵	(۶) شاه عبداللطيف	
۲۹۷	(۱) راڳ جي پيدائش		۲۷۵	(۷) سيد مهاولي شاه	
۲۹۷	(۲) راڳن جا نالا		۲۷۵	(۸) نظر محمد شاه	
۲۹۸	(۳) مشهور ڳائيندڙ		۲۷۵	(۹) شهاب الدين قادري	
۲۹۸	(الف) گوڻيو		۲۷۵	(۱۰) مخدوم عبدالرحمان	
۲۹۹	(ب) سنڌ جي ڪوئل		۲۷۵	(۱۱) سخي حاشم شاه	
۲۹۹	(ث) سنڌ جي ببلبل		۲۷۵	(۱۲) چار ڏاتار	
۲۹۹	(د) ڪبير شاه جو شعر		۲۷۵	(ث) مقرر، ميلا	
۳۰۰	(۳) ڳيتن جا قسر		۲۷۵	چيت ۽ اسوءَ جي چنڊ جا ميلا	
۳۰۲	ٺاڄ ۽ اُن جا قسر	۲	۲۷۵	گهوڙن جو ميلو	
۳۰۵	ساز يا ڳاڻڻ نچڻ جا ساڌن ۽ نالا	۳		باب سورھون	
۳۰۹	ڀڳتيون ۽ ڀڳت	۴	۲۷۶	هندستان جي آزاديءَ ۾ سنڌ	
۳۰۹	(۱) ڀڳتيون يا سرنگتون		۲۷۶	آزاديءَ جي هلچل	۱
۳۱۰	(۲) ڀڳتيون ويجهندڙ ڀڳت		۲۷۶	آزاديءَ جي هلچل ۾ بهرو وٺندڙن جو احوال	۲
۳۱۰	(۳) ناچو		۲۷۷	آزاديءَ ۾ بهرو وٺندڙ	۳
۳۱۰	(۴) راڳن جا ماهر		۲۷۷	(۱) پرش	
۳۱۰	(۵) مسخرا		۲۷۸	(۲) استريون	
۳۱۰	(۶) باپا		۲۷۸	(۳) سڙاڻون	

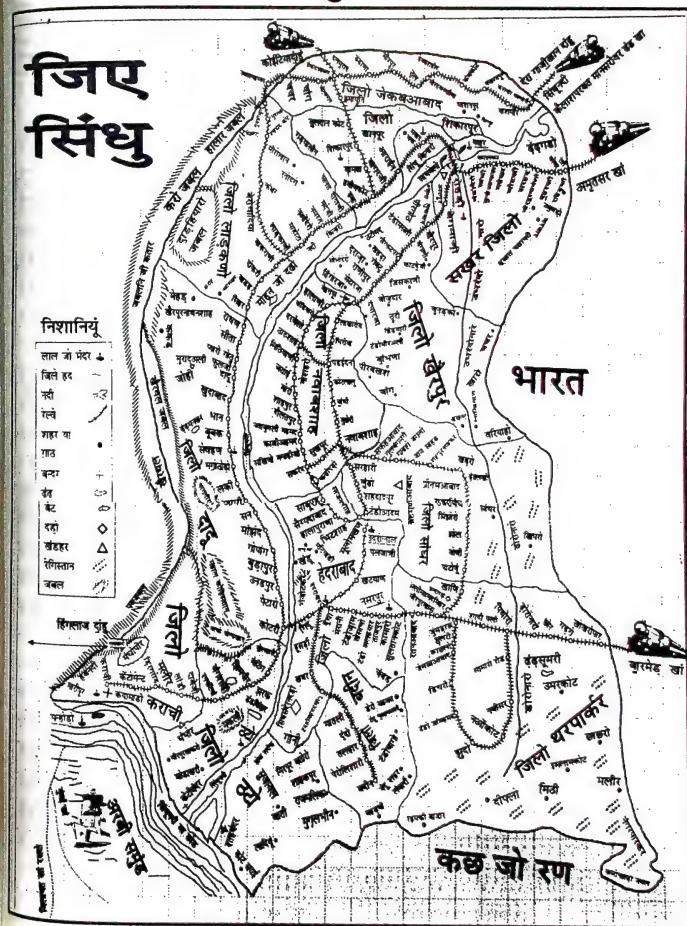
سنڌ جي تصوير

صفحہ نمبر	چاپ بابت	صفحہ نمبر	چاپ بابت	صفحہ نمبر	چاپ بابت	صفحہ نمبر	چاپ بابت
۴۲۱	بارن بابت سولن ذریعہ علاج	۹	۴۱۰	۵	۱	۵	۱
۴۲۲	بار جي ڀرڪ، پٽ يا ڌيءَ	۱۰	۴۱۱	۶	۲	۶	۲
۴۲۳	ماءُ جي بار کي پٽ دعا برابر	۱۱	۴۱۲	۷	۳	۷	۳
	باب ويهون		۴۱۳	۸	۴	۸	۴
۴۲۴	نجومت، جوتش، رمل، جفر جو علم،		۴۱۷	۹	۵	۹	۵
	علمِ هزارد، چنتر، منتر، تنتر، مسمریزم،		۴۱۷	۱۰	۶	۱۰	۶
	هنگلمانزم، يوگ ۽ سڳا ڏاڏا ٻڌڻ		۴۱۸	۱۱	۷	۱۱	۷
۴۲۵	نجومت، جوتش، رمل، جفر جو علم،	۱	۴۱۹	۱۲	۸	۱۲	۸
	علمِ هزارد، چنتر، منتر، تنتر، مسمریزم،		۴۱۹	۱۳	۹	۱۳	۹
	هنگلمانزم، يوگ ۽ سڳا ڏاڏا		۴۲۰	۱۴	۱۰	۱۴	۱۰
۴۲۵	شفافڪا ۽ اسيمان	۲	۴۲۰	۱۵	۱۱	۱۵	۱۱
	وڻيت، حڪيم ۽ ڊاڪٽر		۴۲۰	۱۶	۱۲	۱۶	۱۲
۴۲۷	بليگ جي بيماري سنڌ ۾	۳	۴۲۰	۱۷	۱۳	۱۷	۱۳
۴۲۷	ماپ، تور جون جدولون ۽ سگا، اڳوڻي	۴		۱۸	۱۴		۱۴
۴۲۸	پنڌيان	۵	۴۲۱	۱۹	۱۵		۱۵
۴۲۸	ٽوڻڪي يا آهٽ	۶	۴۲۱	۲۰	۱۶		۱۶
۴۲۸	مڱڻا يا دھلاري	۷	۴۲۲	۲۱	۱۷		۱۷
۴۲۸	پٽن ۽ فقير	۸	۴۲۲	۲۲	۱۸		۱۸
۴۲۹	هڏن ۽ مسلمان جو پاڻ ۾ لاڳاپو ۽ مڃاڻ	۹	۴۲۳	۲۳	۱۹		۱۹
۴۲۹	سنڌ جو سفر	۱۰	۴۲۵	۲۴	۲۰		۲۰
۴۳۰	سنڌ مان هندن جي لڏپلاڻ	۱۱	۴۲۷	۲۵	۲۱		۲۱
۴۳۰	عهديدارن ۽ بزرگن جا سنجيدگي	۱۲	۴۲۸	۲۶	۲۲		۲۲
۴۳۷	مديدي ڪتابن جي لسٽ	۱۳	۴۲۹	۲۷	۲۳		۲۳

سند جو اِتھاس

انہاس

هن مان منهنجي پٺيان هلندڙ ڀڙهيڻ توڙي سنڌ جي رهاڪن ۽ ٻاهرين ماڻهن کي معلوم ٿيندو ته اسانجي سنڌ اصل وطن ۾ آيو ۽ پاڻي، موسم ۽ مندوڻ، پوک ۽ پيدائش، حڪومتون ۽ ڪاروبار، ڌنڌا ۽ ڊاڙيون، گهر ۽ ڪاريگريون، محل ۽ ماڳريون، جايون ۽ جڳهين، پرورش ۽ پوڻاڪ، صحت ۽ سينگار، کاڌو ۽ پيئڻ، هممان نوازي ۽ خاطرداري، ادب ۽ اخلاق، ٻولي ۽ ليک، ساک ۽ ڀت، سنڌ ۽ درويش، مڪرم ۽ ميلاپ، رواج ۽ ريتيون، ڀنڊر ۽ ڙونڀا، سنڌ ۽ اڌ، سڀئي ڪرسمس ۽ آباد ڏسڻ ۾ ايندو. مطلب ته حرالٽ ۾ اسانجي جنم ڀومي ٻياري سنڌ ۽ اديالشان هئي.

سنڌ جي تصوير

بادشاهن جهڙو تهاس جلارائي ڇڏيو، پر پويون تهاس راجا ڇڄ ۽ راجا ڏاهر جي وقت جو تهاس به پوري نموني ڪونه لکيو ويو آهي.

سڪندر بادشاه سنڌ تي ڪاه ڪرڻ وقت، سڪندر جي سنڌ رستي يونان ڏي موٽندي سنڌي هندن سڪندر جو مڙس ٿي مقابلو ڪيو هو. سڪندر جي وقت جو سنڌين جي سورماي ۽ جو تهاس هڪ سونهري تهاس آهي، جنهن تي سنڌي هندو وڏو فخر ڪري سگهن ٿا.

پهريون ۽ پراچين ويد رگ ويد آهي. اسان جا چار ويد آهن. رگ ويد، يجر ويد، سام ويد ۽ اتر ويد. رگ ويد جي رچنا گهٽ ۾ گهٽ ست اٺ هزار سالن جي پراڻي آهي. ڀارت جي ويدن جي وڏي ۾ وڏي ڄاڻو لوڪمانير بال گنگاڌر تلڪ ثابت ڪيو آهي ته رگ ويد جي منترن جي رچنا ست اٺ هزار سالن کان اڳ شروع ٿي هئي. ڀڳوان رام جي وقت کان اڳ رگ ويد موجود هو. ڪرشن ڀڳوان جي ڪال کان اڳي جو رگ ويد آهي. رگ ويد پر رامچندر مهاراج جو نالو ڪونه ٿو اچي، ان ڏهر پيڙهيون اڳواٽ جي راجائن جا نالا رگ ويد ۾ اچن ٿا. سڀني ويدن کان پراچين ويد رگ ويد آهي. سنڌو ديش ۽ سنڌو نديءَ جو گهڻو ڪري ورنن اچي ٿو. رگ ويد جا ۱۰ منڊل جن ۾ ۱۱ هزار منتر آهن. جيتوڻيڪ مسلمان حلالون تهاسي ۽ تواريخي پستڪ جلارائي ڇڏيا، پر تنهن هوندي به هندستان جي ڪيترن ئي هندن پر پراچين پستڪ موجود آهن، انهن جي اڀياس ۽ کوجنا جي ضرورت آهي. جي ائين ڪيو ويو ته وري به سنڌ جو جهڙو تهاس ظاهر ٿي سگهي ٿو.

”خبر سڀ ٿي پوي تهاس مان سنسار جي نعمت، سماجي راجنيتي گيان ڀڳتي آرٽڪ مڪنت.“
۳. سنڌ تي تهاسي روشني -

(الف) ماڻڪ پٿارو! موجب ڇهه ڪروڙ روهي اڳ لڪي ۽ واري ايراضيءَ ۾ سنڌ جو پهريون حصو نڪري نروار ٿيو هو، بعد ۾ اهو کير-ساگر ۾ ٻڏي ويو. صديون پوءِ سنڌ جو ٽڪرو وري ٻاهر نڪري آيو ۽ منڇر ڍنڍ واري ايراضيءَ ۾ بستي ڦاٿر ٿي ويئي. ڪيترن ڄاڻن جو رايو آهي ته انسان جڏهن غارن ۽ غفائن ۾ رهندو هو، تڏهن انهن جا مائٽ سنڌ اندر هئا. ڪن عالمن جو رايو آهي ته اوائلي انڊو يورپي لوڪ عربيا جي رخ ڀٽ ۽ سنڌ ۾ رهندا هئا. ڪجهه حقيقتون عيسوي سنه (۵۰۰۰) پنج هزار ورهيه اڳ موهن ۽ هراپا جي دڙن مان ملن ٿيون. سنڌ جي سڀيتا کي جهوني ۾ جهوني سڀيتا ٺهرايو ويو آهي.

(ب) اول تواريخون - سنڌ جون پهريون ٽي تواريخون (۱) ڇڄ نامو (۲) تاريخي موصومي (۳) تحفٽ - الڪرام عربي ٻوليءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري لکيون ويون.

۵. سنڌي شاعرن جو اظهار -

(۱) سڪ ۾ مورو - سنڌين ۽ سنڌ جي سڪ ۾ هڪ سنڌي شاعر عبدالجبار هڻيون مورو چيو آهي -

۲. تهاس جي وصف ۽ ضرورت - تهاس جو مطلب آهي اصلي وارداتن ۽ سچين گهٽائين جو ورنن هجي. تهاس شيد ”اتي - هر - س“ انهن ٽن سنسڪرت شبدن مان جڙيو آهي. انجو اصلي ارت آهي، ”اين ٿي ٿيو“ (So it has been). هندن جا به مکيه تهاس رامائڻ ۽ مهاپارت آهن. ڪولئير جي ارت شاستر مان معلوم ٿئي ٿو ته ٿوران، تواريج، آڏهارن، ڌرم شاستر ۽ ارت شاستر انهن سڀني کي گڏي تهاس چوندا هئا. تهاس ستيو جو پر ڪاش ۽ جيئون شڪشڪ آهي. تهاس مان هزارين سال گذري وڃڻ واري وقت جي به روشني ملندي. تهاس جي پڙهڻ سان ڪنهن ملڪ، ڄاڻي ۽ ٺهڻيءَ جي ماڻهن جي آئيني ۽ گراوت يعني ڪماليت ۽ زواليت، سندن ارادا ۽ آزمودا، ڪمزورين ۽ ڪنڀارين، انهن جا ڏوهه ۽ ثواب، حقيقتون ۽ حاصلاتون، قابليتون ۽ لياقتون، شڪن ۽ دڪن جي معلوميت، ريتين ۽ رسمن ۽ رواجن جي ڄاڻ، علمي مفتون ۽ گهري تجويزون، تن جو به پورو پتو پوي.

هڪ سنسڪرت جو ڪوي لکي ٿو ته ”تهاس اها وديا آهي، جنهن مان پراچين ڳالهين سان گڏوگڏ ڌرم، اڙت، ڪار ۽ موڪش جو اُپديش ٿئي.“
پرڏ تهاسڪار انگريز جيمس ٿاڊ (JAMES TOD) مهاشبه جڏهن ڪترين جو تهاس لکڻ لڳو ته چارڻن ۽ ڀاڻن کان کيس تاريخوار گهٽائين جو پتو ملي ويو، جو هن پنهنجي راجستان جي تهاس ۾ لکي ڇڏيو.

سچي سچي تواريخ اها آهي جنهن مان آڳاٽن ماڻهن جي رهڻيءَ ۽ ڪهڻيءَ، خيالن ۽ جذبن، ريتين ۽ رسمن، ڌرم ۽ ڪرم، ساهت ۽ ادب جي شد پوي، قديم زماني جي تواريخ پڙهڻ جي هڪ مکيه مراد آهي ٿي ها، آڳاٽن ماڻهن جي آزمودي جو فائدو وٺي اسين پنهنجي لاءِ واٽ گهڙيون، جيئن آڳين کان اڳرا ٿيون ۽ پنهنجن پوين لاءِ مثال ٿيون.

ڪن مسلمان بادشاهن جي ظلم ڪرڻ ڪري اسان جا پستڪاليه (Libraries) جلايا ويا، جن ۾ ڪئين قيمتي ڪتاب ۽ پراچين پستڪ ٽڙي خاڪ ٿي ويا. تنهنڪري اصلي هندن جو تهاس الوپ ٿي ويو آهي. ان لاءِ کوجنا جي ضرورت آهي. ”جنهن قوم يا ذات يا نيات جو تهاس قائم آهي، سا قوم يا نيات زندهه آهي.“ تهاس انسان ذات جي آڌ کان اچ تائين ڪيل ڪارنامن، خيالن، غمن ۽ اميدن جو آئينو آهي. جنهن اندر انسان ماضيءَ جا مزا ۽ معامل، ڪماليت ۽ زواليت، قدرت جي قهر ۽ مهر جو اثر باقي مخلوقات سان سندس تعلق هلندڙ وقت ۾ پسي ٿو ۽ حال کي ماضيءَ سان ملائي مستقبل جا ڳجهه معلوم ڪري سگهي ٿو. بشرطڪ انهيءَ تواريخ جي تعريف سموري سچ تي ٻڌل آهي.

۳. سنڌ جو تهاس -

”سائينم سدائين ڪرين مٽي سنڌ سگار، دوست تون دلدار عالم سڀ آباد ڪرين.“

سنڌ ديش جي پراچين تهاس جي اڃا کوجنا پوري نموني ڪانه ٿي آهي. مسلم راج جو تهاس ملي ٿو، پر هندن جي زماني جو سنڌ جو تهاس اڃا اونده ۾ آهي. مٽي لکيو ويو آهي ته مسلمان

(۶) سنت ۽ درويش - سنڌ جي پاڻيءَ ۽ مٽيءَ ۾ اُها شڪتي آهي جا من کي عشق حقيقيءَ ڏانهن ڪشش ڪري ٿي. سنڌ ستن ۽ درويشن جي پيومي آهي، اُن تي سوا لک پيرن جي آسپس آهي. (۷) هندو ۽ مسلمان - ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۾ ۷۲ سيڪڙو مسلمان ۽ ۲۷ سيڪڙو هندو هئا، جي پاڻ ۾ کير کڻڻ تي رهيا. ورهاڱي ۾ سنڌ پاڪستان ۾ هلي ويئي، اُن بعد چو طرف نفرت ۽ ناسازيءَ جا نظارا ڏسي سگهجن ٿا. سنڌ جو صلح پسند سي پنهنجا اباڻا ڪڪ ڇڏڻ لاءِ مجبور ٿي پيا. جلد ئي سنڌ جي مسلمانن کي پنهنجي غلطيءَ جو احساس ٿيو. ”مگر ڏڏو کير ڪو ٿئين پوي.“

۷. سنڌ تي نالو ڪيئن پيو -

سنڌ لفظ جي معنيٰ آهي (۱) هڪ وڏي ندي (۲) سنڌو نديءَ جو نالو (۳) سنڌو نديءَ جي بيسرگدائيءَ وارو ملڪ (۴) راڳ يا شرا (۵) هاڻي.

هماليه جبل جي ڪلاش ۾ پربت مان سڄي پهاڙ جو پاڻي وهي اچي مانسروڙ ڇنڊ ۾ ڪنو ٿئي ٿو، اُن مان سنڌو ندي وهي ٻاهر نڪري ٿي جا ڪشمير مان لنگهي، پنجاب لٽائي سنڌ جي سري مان ڪشمور شهر ۾ سان ٿيندي سنڌ کي ڇير بند ڏيکاري اچي عربي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي، جا سڄي سنڌ کي آباد ڪري ٿي. تنهنڪري اُن سڄيءَ ايراضيءَ جو نالو سنڌ رکيو ويو. ڪي چون ٿا ته ايرڊيا جي پرسڌ ڙڳوئن جي پورڙجن ۾ ۲۹ پيڙهيءَ ۾ سنڌ ڏيويپ نالي هڪ سمراٽ تي گذريو آهي، جنهن جي نالي تان هن پرديش جو نالو سنڌو ڏيويپ هو جو فقط سنڌو ٿي ويو آهي.

بمبئيءَ جي ڀارت وگبانيءَ (Indologist) ڀادري مونس جي سَنڌ موجب سنڌو نديءَ کي اهو نالو آرين کان آڳاٽن رهاڪن دراوڙن ڏنو هو، جن جي ٻوليءَ ۾ سَنڌ يا سنڌو لفظ جي معنيٰ هئي ندي يا درياھ. آرين ان کي ڦيرائي سنڌ يا سنڌو ڪيو. جنهن پٺيان سمورو ملڪ جنهن مان اهو ندي لنگهي ٿي، تنهن تي ”سنڌ“ ديس جو نالو پئجي ويو. اهو نالو ايراني واپارين ”سنڌ“ مان ڦيرائي هند ڪيو. جنهن مان هاڻوڪو ”هندستان“ ٿيو آهي. ڇو ته انهن سڄي هندستان جو نالو ئي اهو سمجهيو. تنهن کان پوءِ رومي واپارين ان کي وڌيڪ ڦيرائي ”انڊ“ ڪري ڇڏيو. جنهن مان هاڻوڪو ”انڊيا“ (India) بڻيو آهي جو به ڏيئي نالو آهي ۽ نه يورپي. هندستان تي ”ڀارت“ نالو ته گهڻو پوءِ پيو، جڏهن راجا ڏشيند ۽ هڪٽلا جو پٽ پرت راج ڪندو هو، جنهن تان نالو ”ڀارت“ پيو. شري گنگارام سمراٽ ”آزاديءَ“ ماھوار رسالي انگ اپريل - مئي ۱۹۹۵ع ۾ لکيو آهي ته سنڌ جو نالو سنڌو، بعد ۾ سنڌو سَوَ وِڙ ۽ هن وقت سنڌ، اهو نالو ڪنهن راج گهراڻي تان پيل آهي نه ڪ سنڌو نديءَ تان.

۸. سنڌو نديءَ تي نالو ڪيئن پيو -

سنسڪرت ۾ وھڻ کي چئبو آهي ”سينڊ“ سينڊ مان ڦري ٿيو سنڌو. پاڻي جهڙي انداز ۾ ڇڻي ويڪر ۾ لٽي ايراضيءَ ۾ وهي، ان کي سڏبو آهي ندي. اهڙيءَ طرح نالو پيو ”سنڌو ندي“. هن جو اصل نالو سمبيڏا هو جو ڦري سنڌو ٿيو. قديم ايراني لوڪن جو ”س“ جو اچار ”ه“ وارو آهي جن سنڌو مان ڪيو هندو. يونانين ”هندو“ مان ڪيو ”انڊو“ ۽ انڊوس ندي سڏڻ لڳا. سا تي انڊس (Indus).

سنڌ جي تصوير

سنڌ جو گهران سڪ ڙي، دور ٿئي سڀ ڏک ڙي؛ دوست منهنجي ديش جا، گايان ويٺي مورو. سنڌ سڏائين ساڻي ڙي، وات اِھڻائي وائي ڙي؛ دوست منهنجي ديش جا، گايان ويٺي مورو. سنڌ جو ورنڊو ساڻين ڙي، سنڌ جو ٿورو لائين ڙي؛ دوست منهنجي ديش جا، گايان ويٺي مورو. سنڌ منهنجو ساه ڙي، جيئسي سنڌو شاه ڙي؛ دوست منهنجي ديش جا، گايان ويٺي مورو. (۲) وطن ۾ بيوطن - سنڌ جي ٻئي شاعر گدائي چيو آهي ته اسين سنڌي وطن ۾ بيوطن ٿي ويا آهيون ۽ سنڌين جي حالت ٻڌائي اٿس -

اسان سمجهيو ته پنهنجي ديش ۾ خوشحال ٿينداسين، دنيا ۾ دين جي دولت سان مال مال ٿينداسين، گمان به ڪونه گذريو هو ته هيئن ڪنگال ٿينداسين، وطن ۾ بيوطن، بيوس، بکيا، بدحال ٿينداسين.

(۲) پنهنجي ڌرتيءَ لاءِ ويزا - سنڌ جي ٽئين شاعر شيخ اياز چيو آهي ته پنهنجي ڌرتيءَ لاءِ ڪنهن ويزا (VIZA) ورتي آهي؟

هي سوچي افسوس ٿئي ٿو، هرڪنهن کي پنهنجي ڌرتيءَ لاءِ پنهنجي ڌرتيءَ لاءِ به ويزا، ڇا ڪنهن دنيا ۾ ورتي آ؟

۶. سنڌ جون خاصيتون -

(۱) بي بقا - سنڌو نديءَ اسان کي سڏائين سبق پڻي سڀڪاريو آهي ته سنسار جي هر شيءِ ناسونءَ ۽ بي بقا آهي. سنڌو ندي ور ور ڪري پنهنجو وڪرو پئي بدلايو آهي، جنهنڪري بينل اڏاوتون ۽ عمارتون ڊهيو وڃيو پٽ پون ۽ زمين دوز ٿين ۽ مٿن جا دڙا ڇڻجي پون يا کنڊر نهير پون. انهيءَ ڪارڻ ڪري سنڌ ۾ ڪابه عمارت (۶۰۰) چهر سؤ سالن کان وڌيڪ پراڻي ڪين آهي.

(۲) پاڻي - سنڌ جو پاڻي سچ پچ انبرٽ جي برابر آهي، ڇو ته سنڌ جي هر پنڌاڻ جيئن ته اناج، پاجين ۽ ميون ۾ بيهڪ سواد ۽ شڪتي ڀريل هوندي آهي. هيءَ حقيقت آهي، جنهن کان ڪوبه انگاري ٿي نٿو سگهي.

(۳) مٽي - جيترو مهاتم سنڌو نديءَ جي پاڻيءَ جو آهي، اوترو ئي مهاتم سنڌ جي مٽيءَ جو سمجهڻ گهرجي. سنڌ جي مٽي مرض لاءِ معجون ۽ علم جو ڪم ڏئي. مڪان لاءِ سيمينٽ جو ڪم ڪري، گندڪيءَ کي ساڙي ختم ڪري ڇڏي. سنڌ جا ميدان ۽ پٽ ڪشادا، سوڙهه ۽ تنگي ڪانه ٿئي. ساوڪ پيدا ڪري ۽ من ۾ سڏائين موج ڀري.

(۴) شڪار - سنڌو نديءَ جي ڪري سنڌ ۾ سڏائين شڪار آهي، ڏڪار جو نالو ئي ڪونهي. ماڻهو صبر ۽ شڪر وارا ”ٿوري ڪٽئي گهڻي برڪت“ جا عادي آهن. سنڌ ۾ محنت سان هر ڪو شڪيو ستابو رهي سگهي ٿو.

(۵) سداورت ۽ مهمان نوازي - سنڌين چار پڻسا ڪمايا ته سداورت هلايا. مهمان نوازي ته سنڌين کان ڪو سڀي. خاطرداري ڪرڻ ۾ ڪڏهن به پير نٿي نه ڪندا.

۹. سنڌ جون حدون، حصا، ضلع ۽ رهاڪو۔

(۱) حدون۔ (الف) ويدن ۾ ذڪر ڪيل ”سپت سنڌو“ ديس، زماني جي بدليل حالتن ۽ قدرتي سببن ڪري پنجن ڇهن حصن ۾ ورهائجي ويو. جنهن مان هڪ کي ڪشمير، ٻئي کي پنجاب، ٽئين کي افغانستان، چوٿين کي بلوچستان، پنجين کي سنڌ، ڇهين کي اُتر اولهه وارو سرحدي پراڻو سڏيو ويو.

(ب) آريه ورت جي زماني ۾ سنڌ تمام وڏي هئي. جنهن ۾ ست ننڍيون شت درو، پرشئي، اسڪني، وستا، ارجڪتا، سودا ۽ سنڌو اچي ٿي ويئون. ڇهن ننڍن جا نالا بدليجي ويا۔ سئج، راوي، چناب، جهلم، بياس ۽ وهندا ٿيا آهن، پر سنڌو اڄ پي نالو سنڌو آهي.

اُن وقت جي سنڌ ۾ ڪشمير، راجپوتانا، بهاولپور جو ڳچ حصو، افغانستان ۽ بلوچستان جا ڪڇ ڀاڱا ۽ راجستان جا ڪڇ ڀاڱا شامل هئا. گجرات ۾ اُن جون حدون سورت تائين هيون. هن وقت جي سنڌ پراڻي سنڌ جو پنجون حصو مس آهي.

(ث) اڄ کان ۱۲۰۰ چوڏهين سئو سال اڳ سنڌ جون حدون هيٺيون هيون. اُتر ۾ مغلتن کان وڌي ميان واري جهلم، پشاور ۽ قندهار تائين، اولهه ۾ مڪران تائين، ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ ۽ گجرات تائين ۽ اوڀر ۾ مالوا جي وچ ۽ راجپوتانا تائين.

(د) هاڻوڪيون حدون۔ اُتر طرف پنجاب، اُتر اوڀر طرف بهاولپور رياست، اُتر اولهه پاسي بلوچستان، اُلهندي طرف ڪيچ مڪران هالا ۽ کيرٿر جبلن جي قطار، ڏکڻ ۾ ڪڇ جو رڻ، ڏکڻ اولهه پاسي عربي سمنڊ ۽ اُڀرندي طرف راجستان ۽ ان جو ريگستان.

نوٽ۔ انگريزن سنڌ ۱۸۴۷ع ۾ بمبئي ڀرڻي ۾ شامل ڪئي، جا سنه ۱۹۲۶ع ۾ جدا ڪري ڌار علائقو بڻايو.

(۲) حصا۔ سنڌ ۾ پوزيشن ۽ حالتن انوسار الڳ الڳ ايراضيءَ کي ڌار ڌار نالن سان سڏيو وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح ۹ ڀاڱن ۾ سنڌ ورهائي ويئي آهي۔

(الف) سرحد۔ اُتر واري حد. شهداد ڪوٽ، جيڪب آباد ۽ ڪشمور تعلقي جو ڇيڙو.

(ب) سِرو۔ خيرپور رياست کان وٺي ويندي اُٻاڙي تعلقي جي ڇيڙي تائين ۽ سيوهڻ دادو کان وٺي لاڙڪاڻي ضلع تائين.

(ث) چانڊڪا۔ لاڙڪاڻي جي آسپاس وارو ٿڪر، جو اُتي چانڊيا ذات جا گهڻا رهندا آهن.

(د) ڪاڇو۔ سنڌو نديءَ جي اُلهندي پاسي کيرٿر جبل سان لاڳو ماٿريءَ وارو ڀاڱو.

(ع) ساحتي۔ نوشهرو ڪنڊيارو ۽ ٺارو شاه تعلقا. سنڌو نديءَ جي اُڀرندي پاسي اوائل ۾ پهتا گهڻا رهندا هئا.

(ف) وچولو۔ سِري ۽ لاڙ جي وچ وارو ڀاڱو ۽ ڪنڊياري ۽ دادو تعلقي جي اُتر واري ڀاڱي کان وٺي هيٺ ڪوٽڙيءَ تائين. جنهن ۾ ساڄي ۽ اچي ويئي.

(گ) لاڙ۔ ڏاکڻو ڀاڱو وچولي جي هيٺان وڃي عربي سمنڊ ۽ ڪڇ سان لاڳو آهي. هن جا ٻه ڀاڱا آهن۔

۱۔ حيدرآباد ضلع جي لاڙ ڊويزن يعني گوني، ديرو محبت، تلهار ۽ بدين تعلقا ويندي بلڙيءَ تائين.

۲۔ ڪراچي ضلع جو سمورو ڏاکڻو ڀاڱو، جو ڪيئي بندر ۽ ڪراچيءَ طرف اچي سمنڊ سان لڳو آهي. هن ۾ به تعلقي ميرپور ساڪري واري ٿڪر کي ساڪرو ڀرڳڻو چوندا آهن.

(ه) ٿڙ۔ ڏکڻ اُلهندي وارو پاسو، جو ٿل مان نڪتل ٿڙ يعني سوڪ، جتي رڳو واريءَ جون ڀٽون آهن. تعلقو ڏيپلو، مٺي، ڇاڇرو، امرڪوٽ ۽ نگرپارڪر.

(ج) ڪوهستان۔ لس ٻيلو ۽ ڦاٽي بولاهان واري آس پاس واري ايراضي.

(۲) ضلع۔ اصل سنڌ ۾ انگريز حڪومت ٺاهيا پهريائين هيٺيان ست ضلع، پوءِ ۲ ضلع ڪل ۱۰. پاڪستان پوءِ ۳ ضلع ٺاهيا، هاڻي ڪل ۱۲ ضلع آهن۔

(۱) اُتر سرحد (Frontier) يعني جيڪب آباد (۲) سکر (۳) نواب شاه (۴) لاڙڪاڻو (۵) حيدرآباد (۶) ڪراچي (۷) ٿرپارڪر (ميرپور خاص) (۸) خيرپور رياست (۹) پوءِ ٺهيو ضلعو دادو (۱۰) پاڪستان ٺهڻ کان ٻه سال کن اڳ ٺهيو ضلع سانگهڙ. پاڪستان پيدا ٿيڻ کان پوءِ ۲ ضلع ٺهيا آهن۔ (۱۱) بدين (۱۲) ٺٽو (۱۳) شڪارپور.

(۴) رهاڪو۔ سنڌ جا ماڻهو جن ايراضين ۾ رهندا هئا تن ان ايراضيءَ واري نالي سان ڪوٺبا هئا۔

(۱) سرحدِي۔ سرحد تي رهندڙ۔ (۲) اُترادي۔ اُتر ۾ رهندڙ.

(۳) ساڪرُو۔ سکر ۾ رهندڙ. (۴) شڪارپوري۔ شڪارپور ۾ رهندڙ.

(۵) چانڊڪائي۔ چانڊڪن ۾ رهڻ وارا.

(۶) ڪاڇيجا۔ ڪاڇي ۾ رهڻ وارا. (۷) ساڄي ۽ وارا۔ ساڄي ۽ ڀر رهندڙ.

(۸) وچولي ڀرڳڻي وارا۔ نواب شاه ضلع جي ڏاکڻي ڀاڱي ۽ حيدرآباد ضلع جي اُتر ۾ رهندڙ.

(۹) حيدرآبادِي۔ حيدرآباد ۾ رهندڙ.

(۱۰) خداآبادِي۔ خداآباد ۾ رهندڙ، جي لڏي حيدرآباد ۾ آيا.

(۱۱) لاڙِي۔ لاڙ ۾ رهندڙ. (۱۲) ٿرِي۔ ٿر ۾ رهندڙ.

(الف) ٿر ۾ مٿين ذاتين وارا - سوڌا، ڀاٽي، لڪر، ميهڙوڙي يعني بڪراڙ.

(ب) ٿر ۾ هيٺين ذاتين وارا - ڀيل، ڪولهي، مينگهڙا ۽ صفائي ڪندڙ.

(۱۲) ڀاڻهڙي - اُتر اولهه پاسي قلات لڳ ڀاڳ ۽ ناڙي ۾ ڏييون آهن، اُتي جا رهندڙ.

(۱۳) ڇاپرو - ڏکڻ اولهه پاسي (يعني لس ڀيلو ۽ ٿاڻو بولالخان) جبل تي رهندڙ جابلو.

(۱۵) ڪڇي جا رهندڙ - سانوڻي ۽ ڀر سنڌو ندي اُٿل کائيندي هئي ۽ جهر جهنگ ڀاڻي ٿي ويندو هو. سياري ۾ پاڻي لهي ويندو هو. پوءِ اُتي وڃي ماڻهو ڪڇا گهر اڏي رهندا هئا. پوءِ اُهي هر کنڙي ٻج وڃي ڪٽڪ، جو، جانيو، سِر نهڻ تڙيو، چٽا، مٽر، اهر ۽ ڏاڏا وغيره پوکيندا هئا.

۱۰. سنڌ جي ايراضي، پکيڙ، زمين ۽ پسگردائي -

(۱) ايراضي - سنڌ ڏيڍ هڪ پاسي ۲۵ ۽ ۲۲ کان ۲۰ ۽ ۲۸ اُتر ويڪرائي ڦاڪن ۾ ته بي پاسي ۶۷ کان ۷۰ اوڀر ڊگھائي ڦاڪن ۾ ان جي اندر اچي ٿي وڃي. هنجي ڊيگھ ۲۰۰ ميل ۽ ويڪر ۱۲۰ ميل آهي. هنجي ايراضي ۵۸۱۲۲ چورس ميل آهي. پکيڙ ۲,۸۸,۰۰,۰۰۰ ايڪڙ آهي. ڪي تاريخ نويس ڊيگھ ۲۶۰ ميل ۽ ويڪر ۱۷۰ ميل لکن ٿا.

(۲) پکيڙ - مٿي ۹ جي (۱) حدن ۾ لکي ظاهر ڪيو ويو آهي. وري هت به صاف لکيو ٿو وڃي ته اصل سنڌ جون حدون اُتر ۾ قندهار تائين يعني افغانستان ۽ پنجاب واري ايراضي به سنڌ ۾ هئي. اولهه ۾ ڪيچ مڪران تائين ڏکڻ ۾ سورٺ بندر تائين، اوڀر ۾ ڪشمير، قنوج تائين. جيسلمير ۽ ٻاڙميڙ واريون ايراضيون به سنڌ ۾ هيون.

(۳) زمين - سنڌ ۾ عام طور زمين چيڪي مٽي ۽ واري ۽ ٽاڪئون هئي. جنهنڪري اُتي زرعي پيدايش سٺي ٿيندي هئي. ان کانسواءِ وارياسي، ڪلرائي ۽ جابلو زمين به هئي.

(الف) وارياسي زمين - خيرپور رياست اُڀرندي ۽ سانگهڙ ضلع جو اُڀرندو پاسو، راجاوير جي چوگرد واريءَ جون ڊيون هيون، نصرپور شهر جي لڳي تي ٿوري ايراضي. ٿرپارڪر ضلع جو اوڀر ۽ ڏاکڻو ٿورو ڀاڱو.

(ب) ڪلرائي زمين - لاڙ ڊويزن جو ڏاکڻو حصو ويندي ڪڇ جي رڻ تائين. ميرپور بٺورو ۽ ميرپور ساڪري جا ٽڪر.

(ڄ) جابلو زمين - اولهه وارو پاسو ڪيرٿر ۽ هالا جبل وارو حصو، ڇٽر، لس ڀيلو ۽ ٿاڻو بولالخان واري ايراضي نٿي جهرڪن، سونڊن ۽ جنگ شاهي شهرن جون ڪجهه ايراضيون. حيدرآباد جو گندڙو ٽڪر.

(د) چيڪي ۽ ٽاڪئون زمين - مٿين ايراضين کانسواءِ سڄي سنڌ ۾ چيڪي ۽ ٽاڪئون زمين هئي ۽ آباديءَ لاءِ ڀلي هئي.

(۳) پسگردائي - اُتر ۾ پنجاب واري آباديءَ لائق زمين آهي. اولهه ۾ ٻهاڙي جابلو ايراضي آهي. ڏکڻ ۾ رڻ ۽ سمند آهي. اوڀر ۾ راجستان واري اُتر ۾ واري ۽ ڏکڻ ۾ ڪلر واري زمين آهي. اُتر واري ۽ اوڀر واري سرحدي ايراضي ريل رستي ڳنڍيل هئي. ڏکڻ ۾ سامونڊي جهازن جو رستو هو ۽ اولهه ۾ رڪن هند جابلو لڪ هئا.

۱۱. سنڌ ۾ رياستون -

سنڌ ۾ فقط ٻه رياستون هيون. جنهن ۾ لس ڀيلي جي رياست پهرين انگريزن سنڌ ۾ ملائي ڇڏي هئي ۽ ٻي خيرپور رياست، تنهن ۾ حاڪم مير هو جو نالي ۾ هو. پر سڄو بندوبست، ڪاروبار ۽ ضابطو انگريزن جو هو.

(۱) خيرپور رياست - خيرپور رياست ضلع سکر ۽ نواب شاه جي وچ ۾ سنڌو نديءَ جي کاٻي پاسي اوڀر طرف هئي. رياست ميرن جي هئي، تنهنڪري سڏبي هئي خيرپور ميرس. هن تي حڪومت ميرن يعني ٽالپرن جي هئي. سنه ۱۸۴۳ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي، پوءِ هيءَ رياست به انگريزن جي قبضي ۾ اچي ويئي ۽ انتظام سڄو انگريزن جو هو، مگر والي مير سڏبو هو، هنجي ايراضي (۶۰۰۰) ڇهه هزار چورس ميل هئي ۽ آدم ۲۰۵,۷۸۷ هو. هن ۾ وڏا شهر فقط ٻه هئا، هڪ راڻيپور ٻيو گنٽپ. هتي نير جي پوک جام ٿيندي هئي.

(۲) لس ڀيلو رياست - لس ڀيلو رياست سنڌو نديءَ جي ساڄي طرف اولهه پاسي آهي. هيءَ ٽهڻو ڪري ٻهاڙي ايراضي آهي. هن رياست واري ايراضي هنگوس نديءَ جي ڪنارن سان آهي. هنجي ايراضي (۷۰۲۲) ست هزار ٽيٽاليه چورس ميل هئي. هن رياست تي حاڪم ڄام راج ڪندو هو، پر انگريزن جي هٿ هيٺ اچڻ کان پوءِ هنن ڪراچي ضلع ۾ ملائي ڇڏي. هن جو آدم (۶۹۰۶۷) اُلهتر هزار ستهه هو. هن رياست ۾ هنگلاج ديويءَ جو اصل آستان آهي ۽ اُتي مندر ٺهيل آهي ۽ هڪ غناب به آهي. ڪٿان ڪٿان جا ڪئين ياتري درشن ڪرڻ ايندا آهن. هيءَ ٻهاڙي جابلو ايراضي آهي هيٺ مٿي ليول آهي. تنهنڪري ياتري اُنن تي ۽ پنڌ قافلا ڪاهي ايندا آهن. پاڻ سان پاڻي ۽ کاڌي پيئي جو سامان به کڻي ايندا آهن. اوسي پاسي ڪوبه شهر ڪونهي، جتان سيدو سامان ملي سگهي. ريل يا ڪار جو رستو ڪونهي. شڙڏال ٻين شهرن ۾ به هنگلاج ديويءَ جا مندر ٺهرايا آهن. پر اصل هي آستان آهي. جت سنڌي، مڪرائي، بروهڪي، بلوچي ۽ لاسي ٻوليون ڳالهائون وينديون آهن. ننڍن ڀائرن ۾ وراهيل آهي. (۱) حب (۲) سون مياڻي (۲) لياري (۲) اُٿل (۵) سولاڙو (۶) جسندي (۷) اورمارو (۸) مڪران.

:: باب ٻيو ::

قومون، ذاتيون، آدمشماري

۱. سنڌ ۾ رهندڙ قومن

(۱) آريه - اصل سنڌ ۾ آريه رهندا هئا. ڪي تاريخ نويس لکن ٿا ته سنڌ ۾ ڪول، مُنڊ، سنٿال رهندا هئا، جن کي عراق مان آيل دراوڙن هڪائي ڪڍيو. موهن جي دڙي مان مليل لاش مان اها ڄاڻ پوي ٿي ته لاش ڪول، سنٿال ۽ دراوڙي قوم جا هئا. پوءِ اهي ٽيئي قومن آرين سان گڏجي ويڙن. پوءِ سنڌ کان ٻاهر ٻئي واپار وغيره خاطر ويڙن ۽ ٻئي آهين - گهڻن عالمن جو اهو رايو آهي ته سنڌ ۾ اصل آريه لوڪ ئي رهندا هئا.

گنپ نه ڪاري تنهن کي، جو هالاري هوءَ - توڙي ڏوٻي ڏوٻي، ته به لملي ان جي نه لهي. - شاه علم لغات Philology جهوني وٽ وگيان Archaeology منٽ وديا يا پرش وگيان Anthropology ڌرتي جو علم Geology اسان جا ڪي ڏيئي عالم پنهنجي راءِ تي گپ ڪوڙي ٿي بيٺا ته آريه لوڪ اصل سڀت سنڌوءَ جا رهاڪو هئا ۽ ڪٿان ٻاهران ڪونه آيا. پر پوءِ وڻج واپار ۽ ٻين سببن ڪري ايران وچ ايشيا ۽ يورپ ڏي ويا. ڪي وڏوان چون ٿا ته آرين جو ماڳ اُتر قطب هو. لوڪمانيه پال گنگارا تڪ ڪوچ ڪري لکيو آهي ته ڀُراڻن پٽاندر آڳاٽا لوڪ ميرو ڀرپٽ تي رهندا هئا، جو اُتر قطب ڏي هو. رگ ويد سڀيتا عيسوي سنه کان پنجويهه هزار ورهيه اڳ شروع ٿي. سماج شاستر Sociology آڳاٽن لکيل ڪتابن مان سنڌو ماٿر جو احوال پهريائين پهريائين هندن جي رگ ويد ۽ پوءِ ٻين ويدن، براهمڻ گرنتن، اتهاسن، ڀڙاڻن ٻڌ ڌرم ۽ جين ڌرم وارن جي ڌرمي پستڪن مان ملي ٿو.

ساقينم! سدائين ڪرين، مڻي سنڌ شڪار - دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين. - شاه

- سنڌ -

(۲) قديم سنڌ جا اصل رهاڪو - سنڌ ۾ پهريائين ڪول ۽ سنٿال آيا. اڄ کان پنڌرھان هزار سال ماڻهو اچ - گهڙيل پٿر ڪم آڻيندا هئا، پوءِ هنن زماني کان وٺي پٿر گهڙڻ سڀڪا ته ڪپ، ڏاتا ۽ ٻيا اوزار پٿر جا ٺاهي سگهيا. پٿر واري زماني جي سڀيتا جو بنياد وجهندڙ دراوڙ لوڪ ڇوڻ ۾ اچن ٿا. موهن جي دڙي مان ڪولن، سنٿالن ۽ دراوڙن جون کوپريون لڌيون آهن، پوءِ آرين سان له وڃڻ ۾ آيا. سنڌ ۾ جيڪي اوڏ آهن، سي اصل دراوڙن جي ڪُل مان آهن. ڏکڻ هندستان مان لڏي اُتر هندستان ۾ آيا، پوءِ جتي ويٺا سو هنڌ سندن نالي پٺيان ”اوڏر ديش“ سڏجڻ ۾ آيو جو اُچار ڦري ٿيو ”اوڙيسا“. اُنهن اوڏن مان ڪي مارواڙ ويا، جتان پوءِ سنڌ ۾ آيا. پر ٻولي اڄ تائين مارواڙين جهڙي ڳالهيندا آهن. اُهي اصل هندو آهن، پر اڪثر شڪل مسلمان جهڙي اٿن ۽ ڪپڙا به اهڙا ئي ڏيکيندا آهن. سندن پير رامڏيو آهي، جنهن جو ميلو هر سال لڳندو آهي. ”اوڏ“ لفظ جي بنيادي معنيٰ آهي ”اڏيندڙ“. اڄ تائين پٺين جون اوساريون کڻندا آهن. سنڌ ۾ هن وقت ٻيا

ماٿر (ماڃر) ذات جا مهاڻا رهندا آهن، سي به سنڌ جي آڳاٽن دراوڙن جو اولاد آهن. هيلايا ڍنڍ سونڊن پاسي رهندا آهن. سڃاول پاسي گهڻا آهن، جو اڄ سوڌو اِهو پاسو ”ماڃر“ سڏبو آهي. ”سڃاول ۾ واه گهوٽارو، وڃي وڃ بازار - ماڃر ۾ ٿا مڇر پون ماني منجهه جزار“ ”غريب“ دراوڙن جي باري ۾ الڳ الڳ رايآ آهن. ڪي چون ٿا ته پوئوچ سمنڊ طرف رهندڙ قومن مان هئا اُنان آيا. ڪي چون ته اصل هندستان جا رهاڪو هئا

(۳) ٿامي وارو زمانو - (Copper age) پوءِ سڏجي ٿو، جو ترقي ڪيائون. ٿامون ۽ قلعي ماڻهي هڪ گاڏڙ ڌاتو Bronze age سڏجي ٿو. هن مان اوزار باسڻ برتن ٺاهيئون ٺاهيندا هئا. پوءِ ماڻهو لوه مارڻ سڀڪا ته ڪڙا ڪندل، ڪپ ڪاتيون، ڪهاڙا ڪوڙيون. ڪرپان، ترازون وغيره جوڙڻ سڀڪا. هاڻي ته اسين ڪلن واري زماني ۾ آهيون، ڪيترن ئي قسمن جو مشينون ٺهي ويئون آهن. ڪيترا عالم هان ائين پيا چون ته هندن جي جهڙي آهي سڀيتا آڳاٽي، تهاڙو ئي آهي ڌرم آڳاٽو ۽ انهيءَ ڳالهه ۾ سڄي دنيا مان بي ڪابه قوم هندن سان ڪلهو هڻي ڪين سگهندي. ويدڪ زمانو نهايت قديم آهي ۽ آريه لوڪ گهڻو گهڻو پوءِ ميرو ڀرپٽ کان هندستان ۾ آيا. تنهنڪري آهي به جدا زمانا آهن. (۴) رگ ويد وارو زمانو - رگ ويد مان معلوم ٿئي ٿو ته آڳاٽا آريه لوڪ ستن ندين جا ڪنارا پاڻيءَ جي سهج ڪري ولاري ويٺا هئا، جنهنڪري سندن والاڙيل ملڪ ”سپت سنڌو“ يعني ست درياھو سڏبو هو. عالمن کي رگ ويد مان ائين سمجهڻ ۾ اچي ٿو ته اُنهن ستن ندين مان پنج نديون پنجاب واريون هيون، ڇهين سرسوتي ۽ ستين سنڌو، جنهن ۾ سنڌو نديءَ جون ڀرتي ڪندڙ نديون يعني ڪابل ندي گومتِي (گومال) ندي سوات ۽ ڪرم به ليکيون وڃن ٿيون. جي تنهن وقت وهنديون هيون ۽ سنڌو نديءَ سان اچي گڏجيون هيون.

(۵) سنڌ ۾ سؤرجوڻسي - سنڌ جو نالو سؤرجوڻسي گهراڻي وارن سان برابر هو. راجا دستر جو سنڌ سان گهڻو ناتو هو. دستر کان پوءِ سنڌ جو راجا رام جو ڀاءُ ڀرت هو.

(۶) چندر وڻسي آرين جا ڪُل يا خاندان - چندر وڻسي گهراڻي وارن جون پنج مکيه شاخاڻون هيون. هر هڪ شاخ وارا پنهنجي ڪنهن وڏي ڏاڏي جي نالي پٺيان سڏبا هئا. هڪڙا سڏبا هئا ڍڍو (يا يادو يا جادو - وڻسي)، ٻيا تروسو، ٽيان پرڙو، چوٿان انو ۽ پنجان ورهيو.

سورجوڻسي گهراڻي مان پهريون راجا اڪشواڪو هو (گادي ايڏي يا ر) هاڻي اڻوڏ سڏبو آهي. اڪشواڪو جي پيڻ لاڙ سان پرڻيل هئي. ٻڌ جي پيءُ جو نالو سوم (چنڊ) جنهن ڪري چندر وڻسي سڏيا. چندر وڻسي گهراڻي مان پهريون راجا ڀڙوڙس هو، جنهن جي گادي ڀرڻستان هو جو هاڻي الله آباد سڏجي ٿو. راجا ڀڙوڙس ۽ سندس اولاد کي اٽل يعني لا سڏبا هئا. اهي ميرو ڀرپٽ کان وچ هماليه واري واٽ وٺي اُتر هندستان ۾ آيا. راجا ڀڙوڙس جو پڙ پوٽو راجا ڀيٽي هو، جنهنڪري ٻه راڻيون هيون. هڪڙي ديوتاڻي آسرن جي گرو سُڪراچار به ڀيٽي هئي. ٻي سرمشنا جا دتتن دانڻو ۽ آسرن جي راجا ورس ٻيون ڀڙن جي ڀيٽي هئي. راجا ڀيٽيءَ کي راڻي ديوتاڻيءَ مان ٻه پٽ ڍڍو ۽ تروسو هو ۽ راڻي سرمشنا مان ٽي پٽ ورهيو، انو ۽ ڀڙو هئا. انهن پنجن ئي پٽن جو اولاد سندن ئي نالي

سنڌي گهڙو ٻڌل هئا، جن تي مڙين سان جڙيل سنج هئا. سنڌ جي راجا سڙين پايوي هيترو سارو دان ڪري پاڻ کي امر ڪري ڇڏيو. سنڌ جا گهڙا ناميارا هئا.

(۱۱) وهانءُ - هندن ۾ وهانءُ هڪ ڌرمي سنسڪار ليکيو ويو آهي. زال پنهنجي مڙس جي ”اردڻاڻي“ يا ”اڌ سير“ سڏي ويئي آهي. مرد ۽ عورت اصل ۾ ٻه جدا سير آهن، پر واه سنسڪار ڪري ٻئي هڪ ٿين ٿا. هندن ۾ اڄ تائين دستور آهي ته ڪا پوڄا ڪرائين ته زال مڙس گڏ پلڻ ٻڌي رهن. هن رسم کي اهو ڌرم جو اڌڙو آڳاٽن آرين اهڙو ٻڌو، جو هڪ واريءَ جو پرڻيو سو پرڻيو. سنڌ ۾ هندن ۾ ملائق جو رواج ڪونه هو.

(۱۲) ويڏيءَ جو رواج - ويڏيءَ جو رواج رگ ويد واري زماني کان هليو اچي. منتر ۽ ويڏي گريهر سوترن ۾ ڄاڻايل رگ ويد مان ورتل آهي. وهانءُ لفظ سنسڪرت جو آهي ”وواه“ ۽ معنيٰ چڱيءَ طرح، وه معنيٰ وٺي وڃڻ. گهڻو ڪنوار کي سائڻ سون سان چڱيءَ طرح وٺي وڃي. سائڻ سون ۾ مکيه ڳالهه آهي پرڻو. ”پرڻو“ لفظ جي معنيٰ آهي قبر يا ڏيڻ. ”پر“ معنيٰ چوڌاري ”نير“ معنيٰ لٽل. پلڻ ٻڌي ڳيهر جي اڱئيءَ کي ست قبر ڏبا آهن. جيسين قبر نه ڦريا آهن، تيسين وهانءُ جاڙڻ نٿو ليکجي. يورپي عالمن جو چوڻ آهي ته هندن جي وهانءَ جي آدرش ڇهڙو پيو آدرش آهي ئي ڪونه. ايڪ ناري سدا برهمڇاري.

(۱۳) (الف) هندو - سنڌ ۾ اڄ وٺي سنه ۷۱۲ع تائين هندو ئي رهندا هئا. مسلمان جو نالو ئي ڪونه هو. ڪوبه مسلمان سنڌ ۾ ڪونه رهندو هو.

(ب) مسلمان - جڏهن محمد بن قاسم سنه ۷۱۲ع ۾ سنڌ تي ڪاهه ڪري راجا ڏاهر کي جيتي سنڌ هٿ ڪئي، ان کان پوءِ عرب آئي ئي رهن لڳا ۽ بيا ايران، افغانستان ۽ بلوچستان مان به مسلمان اچڻ لڳا. مطلب ته مسلمان ائين صديءَ ۾ سنڌ ۾ اچڻ ۽ رهن شروع ڪيو. ڏيري ڏيري ڪڇي ذاتيون جهڙوڪ ڪولهي، ڀيل، مينگهڙ ۽ صفائي ڪرڇاري ٺڳي ڪڇ مان سنڌ ۾ آيا. جيسلمير کان ڄاڻري هندو آيا. انهن جون زالون تمام گهڻيون هونديون هيون جي ڳاڻڻ جو ڪم ڪنديون هيون، جن کي ماڇياڻيون طوافتون چوندا هئا. مارواڙ کان برهم ڪرتي ۽ ڪراڙ ٺڳي آيا. ان کان سواءِ پوڪراڻا برهمڻ ۽ موچي به آيا. ڪڇ مڪران کان مڪراني مسلمان آيا، جي گهڻو ڪري ڪراچيءَ جي شهر ۾ ئي رهيا. گجرات مان، برهم ڪرتي، لوهاڻا (واٽيا) ٺڳي آيا. بلوچستان مان مسلمان بلوچ آيا. بجاوڀور رياست مان ڪي بجاوڀوري آيا. سنه ۱۹۲۲ع ۾ سنڌ ۾ سکر بکرچ نگر بعد پنجاڻي هندو مسلمان ۽ سيڪ به ٺڳي آيا. جن سرڪاري غير آباد ڀيل زمينون خريد ڪري ۽ ڪي قبولي توڙي ناقبولي زمينون مقاطعي تي کڻي آبادي ڪرڻ لڳا. يورپ مان انگريز ۽ بيا ڪرستان به آيا. اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ ڪيترن ئي قومن ۽ ذاتين جا ماڻهو اچي ڪٺا ٿيا ۽ اُتي ئي رهيا. پنهنجي گهرن ۾ سيڪو پنهنجي مادري زبان واري ٻوليءَ ۾ ڳالهائيندو هو ۽ ٻاهر سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ ڳالهائيندا هئا جو اُتي رهن ڪري سنڌي ٻولي سکي ويا هئا. انهيءَ نموني سنڌ هڪ ڪاسموپوليٽن (Cosmopolitan) اُستيت بڻجي ويئي.

پنهان سڏبو هو. مطلب ته اُهي ”پنڃ جن“ اصل هڪڙي ئي ڏاڏي جي اولاد هئا. پوءِ ڀنڀڙهيون ٻونديون وڃي ڪي ڪهڙي ڪي ڪهڙي نالي سان سڏائيندا هئا. رگ ويد ۾ مڙي ۲۰ خاندانن جا نالا آهن. ”پنڃ جن“ وارو خيال هن وقت ”پنڃاٽ“ لفظ ۾ سمايل آهي جنهن جي اصلي معنيٰ آهي ”پنڃن جن جو ميڙ“.

(۷) سنڌ ۾ جادو وٺسي - يڌو ۽ تروسو آريه لوڪ بابل کان سمنڊ رستي اول سنڌ ۾ اچي رهيا. سري ڪرن به جادو وٺسي ڪل مان هو. جنهن ڪري چئبو ته سندس ابا ڏاڏا اصل ڪڇ وقت سنڌ ۾ هئا. جيسلمير جا ڀٽي راجپوت سنڌ، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جا سما راجپوت جادو وٺسي ڪل مان هئا. (۸) ٻين آرين جون بينڪون - ”ٻڙو“ آريه لوڪ هئا. نهايت قديم زماني ۾ انهن مان ڀرت هڪ ناميارو راجا ٿي گذريو آهي. جنهن جي نالي پنهان سارو ڀارت کنڊ سڏجي ٿو. جو راجا ڏهينت ۽ شڪونتا جو پٽ هو.

(۹) سڀيتا جا ٽي زمانا - آرين جي سڀيتا جا مکيه ٽي زمانا هئا -

۱ - جنهن ۾ آريه لوڪ ڌٽ ۽ شڪار تي گذران ڪندا هئا. ۲ - جنهن ۾ آريه لوڪ ڌڻ ڌارڻ سکيا. ۳ - جنهن ۾ آريه لوڪ کيتي ڪرڻ سکيا. ۱ - ڌٽ ۽ شڪار - ”قديم سڀيتا جي شروعات“ سڃي دنيا ۾ برف گهڻي پوندي هئي. جنهن ڪري کيتي ڪرڻ ناممڪن هئي. سڀ ماڻهو ڌٽ تي گذران ڪندا هئا. اهو دستور ڪوهستان ۽ ٻين هندن جا مسڪين اڄ تائين هلائيندا پيا اچن. برف پوڻ ڪري وڻ ٽڻ سڙي ويندا هئا ته مڇي ماس ڪاڻڻ جو رواج پيو. چوڻي - اُٺ واري آڪرو - ٻڪريءَ واري ڪاڪرو يعني اُٺ آڪ ڪونه کائي ۽ ٻڪري ڪڪرو ڪونه کائي. چوڻي - سون جي رڙيءَ کان رت جي رتي چڱي يعني ٿوري روڪڙ کان ٿورو چوپايو مال چڱو. چوڻي - ڀاڻ سڌا جواڻ يعني ڀاڻ ٿي فصل کي جوان بڻائي سگهي ٿو. چوڻي - جنهنجي ويلا تنهنجي رڳيا يعني جنهنجي صاحبي هجي، تنهن جو سڌاڻين خبر گهرجي. (۱۰) سنڌ ۾ پنڃالن جي حڪومت - رگ ويد ۾ گهڻن زماني جي سڀيتا جو ذڪر آهي. هر هڪ زماني ۾ ڪهڙا ڪهڙا راجا ٿيون هئا، سنڌ ۾ تن جو خاص ذڪر ڪونهي. جن گهڻا دان ڪيا، تن جون دان آستينون يعني سڄا جون ساراهون ڪن رهين ڳايون آهن، جي رگ ويد ۾ ڏنل آهن.

قديم زماني ۾ سنڌ جو راجا سڙين پايوي هو جنهنجي راڻيءَ جو نالو روماسا هو. اهو راجا ڪروڙي آرين مان هو، جي پوءِ پنڃال سڏجڻ ۾ آيا. سندن ڏورانهان سوت ڀرو ۽ ڀرت آريه لوڪ هئا، جن سان راجا سؤداس لڙيو. سنڌ جو راجا سڙين پايوي جو پٽ وڏو ڌرماتما هو. سندس ساڪون ڪاڪشون نالي هڪ رشيءَ ڳايون آهن. راجا سڙين پايوي کي ڏهه ڏيگرون هيون، جي سڀ ڪاڪشون رشيءَ کي پرڻائي ڏنائين. جڳجهو دان مليس. رگ ويد جي منڊل پهرئين (۲۶، ۵۰ - ۵۱) ۾ ڏنل آهي. انهيءَ دان آستيتيءَ ۾ راجا سڙين پايوي جي نالي جيڪي چيو اٿس، تنهن جو مختصر مطلب هي آهي،

سنڌ جي راجا مونکي هڪ سؤ نشڪ (سونا سڪا)، هڪ سؤ گهڙو، هڪ سؤ ڏاند، هڪ هزار ست ڳايون ۽ ٻارهن رت ڏنا. ڏهن زالن لاءِ ڏهه رت ۽ ٻارهن رت ڪاڪشون رشيءَ لاءِ. هر رت ۾ چار چار

۲. آدمشماري

جهوني زماني ۾ آدم جي ڳڻپ وقت جون حڪومتون ڪيئن ڪرائينديون هيون، سا پوري ڄاڻ ڪانه ڪامووم ٿي سگهي آهي. پر انگريزي حڪومت آدمشماري هر ڏهين سال ڪرائيندي هئي. پاڪستان برٽان ۾ کان اڳ سنه ۱۹۲۱ع ۾ آدمشماري ڪئي ويئي هئي. پر آزاديءَ جي هلچل هڻڻ سبب ڪانگريس، جنهن ۾ گهڻي ڀاڱي هندو هئا، تن اپيل ڪئي ته آدمشماريءَ جو بهسڪار (Bycot) ڪريو. ڪيترن ئي هنڌن ڪانگريس جو سڏ اونائي آدمشماري ڪرڻ وقت سرڪاري ٺهڙن کي پنهنجا ۽ پنهنجي ڪٽنبن جا نالا ٿي ڪونه لکيا ۽ مسلمانن پنهنجا سڀ نالا لکيا. اهڙيءَ طرح مسلمانن جي آدم جي ڳڻپ ۾ انگ داخل ٿي ويا ۽ هنڌن جي ماڻهن جا انگ اکر سڃاڻپ ڪونه داخل ٿيا. انهيءَ ڪري هنڌن جي آدمشماريءَ جا انگ گهٽجي ويا. جڏهن انگريزن هندستان کي آزاد ڪرڻ جو اعلان ڪيو ته پرڳڻن جي آدمشماريءَ جي سنه ۱۹۲۱ع وارن انگن جي آڌار تي مسلمانن جي گهٽتائيءَ وارن ڀاڱن کي هندستان مان ڇڏي ڌار ڪري پاڪستان بڻدا ڪيو. نتيجو اهو نڪتو، جي حصا هنڌن جي گهٽتائيءَ وارا هئا، سي به هندستان جي بدران پاڪستان ۾ هليا ويا. سنڌ مان ڪوبه ضلع هندستان کي ڪونه مليو ۽ سڄي سنڌ پاڪستان ۾ هلي ويئي.

۳. سنه ۱۹۴۷ع ۾ ضلعو آدم

هندستان جي ورهاڱي وقت سنه ۱۹۴۷ع ۾ آدمشماريءَ جا انگ سنه ۱۹۲۱ع ۾ شمار ڪيل رورا ويا، جي هيٺينءَ طرح هئا.

(۱) ضلعو انگ (آدم)

جريان نمبر	ضلع	ڪُل آدم	مسلمان	غير مسلمان
۱.	جڪب آباد (فرنٽيئر)	۲۰,۴۰,۲۳	۲,۷۵,۰۶۲	۲۸,۹۷۱
۲.	تسڪر	۶,۹۲,۵۵۲	۲,۹۱,۶۲۲	۲,۰۰,۹۱۸
۳.	لاڙڪاڻو	۵,۱۱,۲۰۸	۲,۱۸,۵۴۲	۹۲,۶۲۵
۴.	دادو	۲,۸۹,۲۸۰	۲,۲۹,۹۹۱	۵۹,۲۸۹
۵.	نواب شاھ	۵,۸۲,۱۷۸	۲,۳۶,۲۱۲	۱,۲۷,۷۲۲
۶.	حيدرآباد	۷,۵۸,۷۳۸	۵,۰۷,۶۲۰	۲,۵۱,۱۲۸
۷.	ٿرپارڪر	۵,۸۱,۰۰۲	۲,۹۲,۰۲۵	۲,۸۸,۹۷۹
۸.	ڪراچي	۷,۱۲,۹۰۰	۲,۵۷,۰۲۵	۲,۵۶,۸۷۵
۹.	خيرپور رياست	۲,۰۵,۷۸۷	۲,۵۲,۶۹۰	۵۲,۰۹۷
ٽوٽل	رياست ڪانسواءِ	۲۵,۲۲,۹۰۲	۲۲,۰۸,۲۲۵	۱۲,۱۶,۶۸۲

نوٽ: ڪُل آدم جو ڪُل جوڙ ۲۵,۲۲,۹۰۲ ٿو ٿئي، اُن ۾ ۹,۸۹۶ جو فرق آهي.

سند جي تصوير

۴. ضلعو ار سيڪڙو هندو مسلمان ۽ ٻيا

ڊاڪٽر راجيندر پرساد ڀارت جي پهرئين پريزيڊنٽ جي لکيل ڪتاب (India Divided) ۾ ڏنل انگ، هي انگ هندستان جي ورهاڱي ۾ ڏنل انگ آهن، جن جي آڌار تي سنڌ پاڪستان ۾ ويئي.

جريان نمبر	ضلع	مسلمان	هندو	ٻيا
۱.	جڪب آباد	۲۷ ع ۹۰	۳۲ ع ۹	۱۰ ع ۰
۲.	تسڪر	۹۹ ع ۷۰	۲۲ ع ۲۸	۷۸ ع ۰
۳.	لاڙڪاڻو	۸۱ ع ۸۵	۱۷ ع ۸۱	۲۱ ع ۰
۴.	دادو	۷۳ ع ۸۳	۹۹ ع ۱۳	۲۶ ع ۰
۵.	نواب شاھ	۷۲ ع ۷۳	۵۴ ع ۲۳	۳۵ ع ۱
۶.	حيدرآباد	۹۰ ع ۶۶	۲۰ ع ۲۲	۶۹ ع ۰
۷.	ٿرپارڪر	۲۶ ع ۵۰	۵۸ ع ۲۲	۱۳ ع ۷
۸.	ڪراچي	۲۰ ع ۶۴	۱۸ ع ۲۱	۸۰ ع ۲

پاڪستان ٿيڻ کان اڳ سنڌ جي آدمشماري ۱۹۴۷ع ۾ ۵۰,۰۰,۰۰۰ پنجاه لک هئي.

۵. سنڌ جا ماڻهو — مرد ۽ زالون

(۱) مرد- سنڌ جا ماڻهو اڳئين هندو قوم جا پويان آهن. جن سان ايراني، عرب، بروج، بروهي ۽ ٻياڻن جو اولاد به مليل آهن. ان ڪري ٻُٽ ۾ مضبوط ۽ طاقت وارا آهن. هي جيتيل ۽ هيسيل قوم آهي ۽ غلام ٿي ويا آهن. هنڌن جا مکيه ڌنڌا مال موڻي ڌارڻ، ڪيتي، پورهيو ڪرڻ، واپار ڪرڻ ۽ نوڪري ڪرڻ آهي. سنڌي مسلمان زميندار، هاري ۽ ڪاسي آهن. سنڌي مسلمان اڪثر ڪري غريب مسڪين ٿا ٿين. ڪي جزوي ضلع آهن، جن ۾ آبادگار گئل ڪائل نه آهن. شهرن ۾ هندو جهجها ۽ بهراڙين ۾ مسلمان گهڻا آهن. پٽيءَ جو حساب هيءُ آهي: پٽدائش جي ٽين يا اڌ پتي امير جي. بچاءَ لاءِ حاڪم جو حصو جنس ۾ ڏبو آهي. باقي جيڪي بچي، سو هاريءَ جو آهي. چلم سيمو ڪڍي، نسي جي عادت به منجهن آهي. مٿئين درجي وارا دارون ۽ آفيم واپرائيندا آهن. عام ماڻهو ڀنگ پيا ڪن. اڳين ڏينهن ۾ ملل حاڪم ڏوهارين کي روز آڻڻ سان ڀست جو پيالو پيئاريندا هئا، جيئن سندن مغز خراب ٿئي.

(۲) زالون- زالون وارين کي خوشبودار تيل مڪي ٻن وڏين ڇڳن ۾ کنڀر ٻاڻي لڳائي. پٺيان سڀ وار گڏي چوٽي ڪن، جا ڪمر تائين پيئي لکي. اکيون وڏيون ۽ آبدار بادامي ڏول جون، رنگ جهڙو سنڱ شليماني، پنبليون ڊگهيون ۽ ڪچل پائين. مرد پينل شرمون پسند ڪندا آهن. مٿي جا وار ميت سان ملين. نڪ سڌو جهڙو آهي جي ڦار، ناسون نار طرح سان وڙيل ۽ اُن ۾ نت پيل. وات ڊوالتو. ڏند به موئين جون لڙهن. ڀڄپ مڙسڳ سان ڳاڙها ڪنڊيون. هٿن پيرن جي

ترين کي ميندي لڳائي لعل ڪنڊيون. ڳهر چنڊي، چنبل، ڳن، جهڙمڪ، ڏڙ، چندن هار، ڳلڻا، ڪڙيون، پانزيب، تاڻٽ، ڳنڊيون، ويڙهه، چوڙا، چير، نور، ڄنڌڙا پائينديون. ڪپڙا چادر، چولي، ڪنڇري، شلڻ ۽ سليپر پائينديون آهن.

۶. سنڌ جا هندو مرد ۽ زالون

(۱) مرد - سنڌ جا هندو صفا چمڙي جا آهن. هوند وارا سڪيا شهرن ۾ رهن ٿا. پر غريب شهرن ۾ ڳولن ۾ رهن پر صفائيءَ جو ڳهڻو خيال ڪونه رکن. ويس مسڪيني پائي ملڪيت پيا لڪائيندا. مسلماني حڪومت ڪري هندوءَ کي ٽنڊي الهيار جو نالو ڳنڻڻ جي مجال نه ٿيندي آهي، ڇو جو نالي جي شروعات ۾ پاڪ لفظ هئا، ڪو هندو عربيءَ ۾ لکيل ڪاغذ نه ڳهنڊو هو، جو عربيءَ ۾ قرآن شريف لکيل آهي. هن مسلمانن شاهدي ڏني ته هندو مسلمانن ڪا لفظ چيا ته اُنچر مذهب بدلايو ويو ٿي. هندوءَ کي حساب ڪتاب جي لاءِ خاص ڪوپري آهي. تيز فهمي ۽ عقل ۾ سندس صفت ڪونه هو. صبر سان سهڻ ته ڪو هندوءَ کان سڀي. هندو ڪنڇوس به هئا. لکن جو خاوند سادي مانيءَ ۽ ڳڙ سان پيو گذر ڪندو. مسلمان به چار روپيه ڳنڍ ۾ ٻڌي پيو مڃون ڪندو. عامل يعني هندو سرڪاري نوڪريءَ ۾ هوندو هو ته اُن کي آبرودار سمجهيو ويندو هو. هندن جون ڳنڍيون هندستان ۾ اُتر اولهه ملڪن ۾ روڪڙ ڪري ليکيون هيون. اها سندن شاهوڪاري ڪاريت جي ثابتي هئي. هي حالتون ڪلهوڙن ۽ ميرن جي حڪومت ۾ هيون. ۱۸۲۲ع کان انگريزن جي صاحبيءَ ۾ انصاف هو، ڊپ ڪونه هو. مرد هندڪي پوشاڪ پائيندا هئا. پڙهيل ۽ عامل ۽ نوڪرين وارا سوٽ يا پتلون، قميص، کليل گلي وارو ڪوٽ، ٽوپو يا بنگلوري ٽوپي پائيندا هئا. سينيون ۽ سنڌ ورقي آڇا ڪپڙا جهڙوڪ ڌوتي، قميص گلي بند ڊگهو ڪوٽ، ڀڳڙي پائيندا هئا ۽ ڪلهي تي بوجڻ رکندا هئا. ڪي سونيون ڳنڍيون ۽ ٻيڙا پائيندا هئا. پوڄا پات جي آزادگي هئي. گهوڙي ۽ اُٺ جي سواريءَ جي چوٽ هئي. طعام چڱا چوڪا کائيندا هئا.

(۲) زالون - سنڌ ۾ هندو زالون مردن کان وڌيڪ حسبن آهن. سوڌا زوڻ، عمدو بدن ۽ سهڻي شڪل آتن. هندو زالون پڙهيل آهن. عيش عشرت جون ڪوڙيون نه آهن. ڳهر پائي زانئون نخرو ڪن ته موهندو ڇڏين. ڪنن ۾ ڳن، نڪ ۾ نٽ بڻلو، ڪراڻن ۾ ڪنگڻ، آڱرين ۾ ڳنڍيون ۽ ويڙهه، هرن ۾ پانزيب، پيرن ۾ ٻنڌڙا، ڳچيءَ ۾ هار، ٻانهن ۾ ڪئين قسمن جا چوڙا پائينديون آهن. ڊپ هوندي به اشراف، محنتي ۽ قربانگيون آهن. اولاد لاءِ سک آتن. ڪپڙا گهڻو ڪري مسلمان زالن جهڙا پائين. ڀلا ملڪ جي رواج تي هلن، تڏهن رهي سگهن. انگريزن جي صاحبيءَ ۾ زالون به هندڪي پوشاڪ پائينديون هيون. عاملن ۽ نوڪريءَ وارن جون زالون پيئي ڪوٽ، ٻاٿڙو ۽ ساڙهي پائينديون هيون ۽ ٻيون زالون رڱو چولو پتلون ۽ پيمنگير پائينديون هيون. زير به هندڪا پائينديون هيون. سنڌي زالن ۾ قدرتي سونڀن ته هئي پر تنهن هوندي به گلابي رنگت آڻڻ لاءِ هو پنبير ۽ رسول جا وه جهڙا وٽا پيئنديون، ڪيسوئل جي پاڻيءَ ۽ ڪير جي قلعن ڪريم سان منهن ۽ ٻانهون ملنديون هيون. اکين

جي صفائيءَ لاءِ ماکيءَ جون سرايون پائينديون هيون. وارن کي ميت ۽ ليمي سان ڌوئنديون ۽ تيل ڦليل، ميندي ۽ ساڳ جو به استعمال ڪنديون هيون. طرح طرح جا زيور پائينديون هيون پوءِ مرد سندن گهٽيءَ ۾.

۷. سنڌ جا ٻار

سنڌ ۾ سفيد پوش ماڻهن جا جهڙا وڻندڙ ٻار ٿين ٿا. اهڙا ٻئي ڪنهن هنڌ مشڪل ڏسڻ ۾ ايندا. زوڻ سوڌا ۽ نفيس، پيشاني گول، ڳل ڀريل ۽ پٺيان ڪاريون ريشمي گونڊيون، اکيون وڏيون ڊگهيون آبدار. جهڙي شڪل تهڙو ڊول. ويس سادو، مٿي تي جمني ٽوپي، ڀٽ تي ننڍو ريشمي گهڳهو، ڪمر ۾ شال، جنهن ۾ هڪ خنجر پيو ڏسجي، پيرن ۾ سليپر پيل هوندو اٿس. ڇوڪرو پيءُ ۽ ڳالهان با آڏب آڻي بهندو، جڏهن چوندس تڏهن وهندو. وڏن جي گفتگو گهڻي ٿي ٻڌندو ۽ جواب آڏب سان ڏيندو. ٻيءَ جي غيرحاضريءَ ۾ ڪو مهمان آيو ته باقاعدي هنجو آڏر آيا ڪندو.

۸. شڪارپور جا هندو

شڪارپور شهر جو هندو بندرو، گهٽجابل ٿرڙ، شڪل منهن، گهريءَ کاڌيءَ مان لوپ پيو بکي. چپ تنها ۽ پيڙيل، نڪ ڪنڊيارو ۽ اک ڪاري ٿئي اٿس. مٿي تي سوڙهي ۽ ننڍڙي ڀڳڙي رکي اٿس ۽ ڇيلهه ۾ گوڏ جو ٽڪر ٻڌل اٿس. ڪنهن وقت ٻئي صفا ۽ اڇا هئا. ڏاڻي پاسي ڪلهي تي جليو پيو لٽڪي ۽ پيشانيءَ تي اڇو وڏو تلڪ لڳل اٿس. ڪن جي پٺيان هڪ ڊگهو ٻاڙهو قلم ۽ هٿ ۾ مالها پيئي ڦري. رڳ رڳ ۾ هندو واپاري، اڃين لکن جو واپاري، پر هٿ مان ڪوڏي چوٽو ڇڏي؟ شڪارپوري هندن جون (۹۰۰) نو سو ڪوٺيون هيون. ولايت ۾ به وڃي ڪوٺيون ڪڍن. جيڪي به ڳنڍيون ڪڍن، اُتي وڃي ڀرجن، اهڙي اٿن ساڪ. ڳنڍيون ۱۸۴۱ع کان وٺي هلنديون هيون.

۹. ڏاڏيون

سنڌ ۾ ڏرم ۽ مذهب جا ٻه فرقا مکيه طور رهندا هئا ۽ ٻين مذهبن جا نالي خاطر رهندا هئا.

(۱) هندو - هندن ۾ ٻه ڏاڏيون هونديون هيون: - ٻهراڻن ٺهڻ جا قسمر هئا، هڪڙا ساروسٽ، ٻيا گور، ٿيان، شڪرڻا ۽ چوٽان ڪرڻيگور. ٻيا برهم ڪتري، اُنهن ۾ ٻه ڊويزنون هيون: جهڙوڪ سنڌي، ساڪرائي، ناگرو (چوڙيگر)، چاپرو، بوبڪائي ۽ آراضي وارا، پارڪري، سنڌي مارواڙي ۽ عامل. عام طرح برهم ڪتري ڪپڙي جي رڱائي ۽ ڇپائيءَ جو ڪم ڪندا هئا، تنهنڪري هنن کي کتي به ڪوٺيو ويندو هو. ٿيان وڻش يعني لوهڻا (واٽيا پائيندڙ) اُنهن ۾ به ڀاڱا هوندا هئا، جيئن آندراڻي، شڪارپوري، وڇولي وارا، ساھتيءَ وارا، چانڊڪائي، ٿري، لاڙي، عامل، حيدرآبادي، خداآبادي ۽ جابلو (چاپرو). سنڌ جا لوهڻا عامل به سنڌي هندن جو فروڄو آهي، اُنهن جو احوال هيٺ جدا ڏنل آهي. سونارا اُنهن ۾ به ٿي قسمر آهن، هڪڙا سويچر، ٻيا ٻڌڙيا، ٿيان ٻڌڙي. ٻيا هئا لڪر، ڀاٽيا، جاجڪ ۽ ڀٽ. چوٽان هئا شودر جهڙوڪ موچي ۽ سوچي جي مارواڙ ۽ جيسلمير کان آيا. پيل ڪولهي، مينگهواڙ، ڪال، صفائي ڪرمچاري ڪڇ کان آيا. اوڏ به ٻاهران آيا.

(۲) ٻوڏي - هنن به هندو ڌرم مان ڦٽي ٻوڏي مذهب اختيار ڪيو. ڪنري راجا گوتم ٻڌ هي مذهب هلايو.

(۳) چيني - هي به هندو ڌرم مان ڦٽي، جين ڌرم ڪنري راجا مهاوير چالو ڪيو. هنن به ٻه فرقا ٿي ويا آهن، هڪ سيپٽمبر جيڪي آڇا ڪپڙا پائيندا آهن، ٻيا ڊگهه جيڪي ننگن اوستا ۾ رهندا آهن. ڀاڙا ۽ ڪراڙ به جين ڌرم کي مڃيندا آهن.

(۴) سڪ - سڪ فرقي به هندن مان ڦٽي ڌار ٿيو آهي. گرو نانڪ صاحب ٻڌ ڪاٿو ڪنريءَ جو پٽ هو. گرو گوبند سنگهه ڏهين پاتاشاهي هندن تي مسلمان بادشاهن (مغلن) جا ظاهر ڏسي، اُنهن کي سامهون ٿيڻ لاءِ هڪ ملڪري فوج تيار ڪئي ۽ اُن کي خالصا نالو ڏنائون، پوءِ ڏيري ڏيري سڪن پاڻ کي الڳ پنٿ يا مذهب ۾ ڌار روپ ڏنو.

(۵) مسلمان - مسلم مذهب به حضرت محمد صاحب شروع ڪيو، جنهن کي ۱۲۰۰ (چوڏهن سؤ) ورهيه ٿيا آهن. هي سنڌ ۾ ۸ صديءَ ۾ ڪاهون ڪري قبضو ڄماي اچي ويٺا. هنن به ٻه فرقا آهن، هڪ سُني ٻيا شيعا، هنن جي اصولن ۾ ٿورو فرق آهي. ٽيان احمدِي، هنن جي اصولن ۾ گهڻو فرق آهي. مگر سڀئي مسلمان حضرت محمد صاحب کي ئي مڃيندا آهن.

مسلمانن ۾ ذاتيون - مسلمانن ۾ گهڻيئي ذاتيون آهن، جيڪي معلوم ٿي سگهيون آهن سي هي آهن:- امير، ارباب، آغا، ارغون، افغان، اڳهي، اُٺ، اڙل، آراڻي، آرائين، آريجا، اوڊيجا، آخوند، آمل، اترافي، اُجڻ، احمداڻي، آڏيجا، انڱهاڻي، اوڳاهي، ايسر، بلوچ (ٻروچ)، بانارا، ٻُڙدي، ٻُرفت، ٻروهي، بگئي، بالادي، ٻوري، بوزدار، بجير، بگهڙ، باجر، باجڪاڻي، بادل، باريجا، باقراڻي، باڪڙ، بڪير، ٻرهار، بگهيا، ٻڍلي، ڀُٽا، پَٽي، پَٽ، پنگا، نيٽوڙا، پچا، ڀر ڀڙي، ڀرت، پٽوٽڙا، پنگرا، ٿرڪ، ٿرخان، تلهيار، تڳيا، ٿهسي، ٿيلا، ٿوري، ٿالپر، ٽنگڙي، ٿڻ، ٺوڙها، ڀيس، ڀيرزاد، ڀٺاڻ، ڀنوهڻ، ڀرڀياڙ، ڀليجا، ڀٽافي، ڀالاري، ڀانڊيائي، پنگريا، ڦرڪارا، جوتڻي، جروار، جاڙيجا، جهيجا، جوڻيجا، جوبا، جوهيا، جوکيا، جعفري، جکر، جت، جلباڻي، جمائي، جمالي، جهرڪ، جلالاڻي، جسڪاڻي، جهڳڙا، جام، جاموت، جڙهه، چوهان، چانگ، چانڊيا، چنڊڙ، چلهيار، چُوناري، چنڊ، چنا، چاڪر، چنڊيا، چلنگ، چنڊڙ. چلگري، چنڌا، چورا، حبشي (شيدِي)، خاصڪيلي (خاصڪيلي)، خواجا، ڏک، ڏرس، ڏير، ڏيٿا، ڏهر، ڏهري (ڏاهري)، ڊينڪ، ڊوليا، رند، رات، راجڙ، راهڙجا، راجپر، زرداري، زُونر، زنگيجا، سيد، سرائي، سما، سؤمر، سَماٿ، سهتا، سوڍا، ساند، سنگراسي، ساڻي، سُرها، سالاري، سنجوڳي، سونڊا، شيهڻ، شورا، شوڪ، شيدِي (حبشي) عالماڻي، غوري، غني، قاضي، قريشي، قنبري، قنار، ڦهري، ڪلهوڙا، ڪورائي، ڪيريا، ڪانڊار، ڪاچيل، ڪلوي، ڪوريجا، ڪوسا، ڪيس، ڪوسر، ڪٽبان، ڪهڙا، ڪيڙا، ڪڙي، (ڏوٻي)، گورچاڻي، گشڪري، گوپانگ، ٿنڊ، ٺلاري، ٺشاري، ٺٺاڻ، لاڪا، لاڙڪ، مير (ٽالپر)، مخدوم، مري، مزان، مهر، مهڙ، ميرجت، مهير، مِلڪ، ميرڪ، مزارِي، منگسي، ميمڻ، ملديسي، مورائي، مهاڻا، ميربحر،

سنڌ جي تصوير

مڪرائي، نظاماڻي، نواب، نوڪاڻي، ناريجا، نوناري، وساڻ، ورياه، وهياڻ، هنگورا، هاليپوٽا، هڪڙا، هيلابا، هالار.

(۶) ڪرستان - انگريز ۽ ٻيا ڪرستان يورپ کنڊ مان آيا. ڪي وري هت ڌرم بدلائي ڪرستان ٿيا.

(۷) پارسي - پارسي ايران مان لڏي اچي سنڌ ۾ رهيا.

۱۰. عامل، ٻروچ، ۽ شيدِي غلام

(۱) عامل - سنڌي هندو لاهڻ جي ذات ۾ پڙهيل ۽ پارسي ڄاڻندڙن ۾ هڪ فرقو ”عامل“ نالي سان ڌار ٿيو. هنن جو پيشو ڪلهوڙن، ميرن ۽ انگريزن جي حڪومتن ۾ سرڪاري نوڪري ڪرڻ جو هو. تنهنڪري عام هندو لاهڻ (پاڻيبنڊن) کان هُو پاڻ کي اُوچو سمجهندا هئا. سندن ريتيون رسمون ۽ رواج ٿورا ڦريل هئا. هندن جڏهن ڏٺو ته اسان بنا حاڪمن جي نئي سري ٿڏهن پنهنجي تيز فهميءَ ۽ ڳڙٽيءَ جو پورو فائدو ورتائون. ملڪ ۾ پنهنجي حالت سڌاريندا ۽ زور وٺندا ويا. حاڪمن جو پنهنجي عملدارن تي ٻن قسمن جو ضابطو هو. هڪ موت ٻيو عذاب ڏيڻ، جي ڪو هندو لاهي ٻاهي بيهندو هو ته نئين يا ڪنڊر ڏنڊن سان ڪٽي ماريڻدا هُئوس يا ٻُڳي ۽ تائين زمين ۾ پوري دفن ڪرائيندا هُئوس. وڻ تي آبتو لڳائي ٻانهن تي واريءَ سان پيرل ٿاڻو ٻڌندا هُئوس. تلڪن ڏوهن واسلي گهوڙي جو توبرو ٻاڙهن مڇرن سان ڀري مٿين ۾ ڏيندا هُئس. هُئس ۾ به چار وچون يا ته لوهه جي نوڪدار ”پلي“ ماس پئڻ لاءِ وجهندا هُئس. عاملن کي پنهنجي مطلب کانسواءِ ٻيو ڪي ڪين سڃهندو هو يعني پورا خودمطلبي هئا. تمام چالاڪ هئا. مسلمانن جي زور زبر ڪري مومنن جو لباس کڻي اختيار ڪيائون. جيئن سنڌي ڊگهي ٽوپي ۽ جهولدار شلڻ پٽائون. ڊگهيون سونهاريون رڪيائون. انگريزن جي ڏينهن ۾ اُنهن جي ڊريس پائڻ شروع ڪيائون. پتلون، پٺت، قميص، نيكٽاءُ، ڪوٽ ۽ حق (ٽوپلو) وغيره. عاملن جون شاديون ڏوڪرخيون آهن. ڪڏهن به (۵۰۰) پنج سؤ روپين اندر نه ٿي سگهنديون هيون.

(۲) ٻروچ - ڪلهوڙن جو راڄ سنه ۱۷۳۰ع ۾ شروع ٿيو. سرڪاري نوڪريون سنڌي مسلمانن کي هيون. مير محمد ڪلهوڙي ٻن ٻروچ مڙيند مير الودي ۽ مير مسوديءَ کي جاگيرون ڏيڻ جون لالچون ڏيئي گهرايو ته جبل جو سڄو پٽ ڇڏي اچي سنڌ ۾ رهو. پر اُهو ڀل ڪيائين. حاڪم هنن جي استقبال لاءِ سونهري سَنجن سان پهريل گهوڙا ۽ خلعتون موڪليون، جڏهن اها خدا آباد کان ۱۵ ميل پري هئا. هنن جو جلوس هلڻ لاءِ اڳتي وڌيو. ڏسن ته ريدارن جو ڊنبلو، ٻارين ٻچين گڏهن تي چڙهيل پٺيان رين جو ڏڻ پيو اچي. وزير کانئن پڇا ڪئي ته ڪا مير الودي جي خبر ڪريو. ورندي ملي ته مير الودو آءُ آهيان، سو ڏسي حيرت ۾ وات ٿي ڦاٽي وين. مير الودي کي هت ۾ ڏيري ڪلهي کي ڪاتبو ڪري اڳيان پيو هون. وري به پاڻ جهلي تهذيب سان سالم ڪري هت مان ڏيري ڪلهي تان ڪاتبو لاهي هڪ تاري گهوڙي تي سوار ڪري درٻار ۾ وٺي وين. پوءِ ته ٻيا ٻروچ ايندا رهيا ۽ هڪ پنهنجو گوت ٻڌي وسائي ويٺ رهيا. هڪ شهبه توڙي چال چلڻ ۾ سندن کان ٻروچ سرس هئا. رنگ وڌيڪ صفا، هڏ پڪو ۽ پٽ سڱيو هئس.

جڙيان نمبر	ورڻ	وراث روپ ۾ ايشور جا آنگ انگار سان	ڌرم	فرض يا ڪرم جي سڀاءَ کان اُڻين تيل آهن
۱.	برهمڻ	سِر (هڪ)	موڪير لاءِ	پر لوڪ ۽ پر ميسور جي هستيءَ ۾ ويساءَ، گيان وڻيان هٿ ڪرڻ، من ڀنڊريون روڪڻ، تپ ڪرڻ، پوتر رهڻ، دان وٺڻ ۽ ڏيڻ، وديا سڀڪارڻ، ويد پڙهڻ ۽ پاڙهڻ، بگيه ڪرڻ ۽ ڪرائي، سنڌيا، اڻڻان، جب، هوم ڪرڻ.
۲.	ڪتري	راجا لوڪ (پانهون)	ڀوپ لاءِ	راجاڻي ڪرڻ، سور هڻائي ڪرڻ، ڀُڏ ڪرڻ، ملڪ جو بچاءُ ڪرڻ، دان ڪرڻ، ورهين ۾ نه لاسڻ، دشتن کي ڏنڊ ڏيڻ.
۳.	وڻش	شهرير جو ڌڙ (تنگون)	آرت لاءِ	ڪيتي، گهو رکشا، ڇورن جي پالنا، وڻج واپار، ڌن جي رکيا ڪرڻ، وڻاج وٺڻ، وديا پڙهڻ.
۴.	شوڏر	پير	ڌرم لاءِ	مڻين ٽنهي وڙڻن جي ٽهل ڪرڻ.

(۲) گوٽر - آڳاٽن ماڻهن جان ۽ مال جي بچاءَ سانگي گڏيل ڪٽنب جو رواج وڌو ته پڙ پوٽ ڪانه پين، پوءِ پنهنجي ٽهرون ۾ مال جي وڙڻ جي چوڌاري وڏيون پٽيون کنيا ٿيون. اهو عالم پناه وارو هنڌ ”گوٽر“ سڏيو. ”گو“ معنيٰ ٿاڙ ۽ ”تر“ معنيٰ پٽ يعني ٿاڙن جو پٽ. رشي هادي ڪندا هئا ۽ آڱو وڏي هوندي هيئن ۽ چوپايو مال ڌاريندا هئا. جنهن رشيءَ اهو گوٽر ٺاهيو، ان رشيءَ جي نالي سان سڏيو هو. انهن گوٽرن ۾ پنهنجي برادريءَ وارن کي رهندا هئا، جي سؤٽ ٿيا. پوءِ اڪاهيون وڏي وڃڻ ڪري انهن کي ٽن ڏينهن ۾ رڻ ڪري وارا. ان جو نالو رکيائون ”رڻڪ“. پوءِ هڪ گوٽر ۾ پنج سئو ٽئهن هونديون هيون. گوٽرن ۾ گوٽر جو رواج پورا ٿيڻ سڌو ماٿريءَ ۾ پيو.

هر هڪ گوٽر ٻه پنجه ست ٽن ٽن هونديون هيون. گوٽرن ۽ ٺڪن جو رواج پهريائين سنڌو ماڻهيءَ ۾ پيو. مهاڀارت ۾ اصل چار گوٽر ڏيکاريا ويا آهن. جيئن انڱرا، ڪشيپ، وسنت ۽ ڀرڳوڙ. ڌرم سنڌوءَ ۾ لکيل آهي ته ٺنلن رشن جي وس ڪي گوٽر چون ٿا. جهڙوڪ ۱- وشوامتر ۲- جمدگن ۳- ياردواج ۴- گوتم ۵- آتري ۶- وسنت ۷- ڪشيپ ۸- آڪستيه ۹- اهو به ڏيکاريل آهي ته گوٽر گهڻا آهن پر مکيه پيد (Divisions) ۴ آهن. جيئن ته ۱- برگو ٺڳن، ۲- انڱرا ٺڳن، ۳- آتري ٺڳن، ۴- وشوامتر ٺڳن، ۵- ڪشيپ ٺڳن ۶- وسنت ٺڳن. آڪستيه ٺڳن جي ڪل پيدا ۴۹ گوٽر.

(۲) نڪون- نڪ (Surname) اهو نالو ڪٽنب جي وڏي ماڻهوءَ مان پراپت ٿيو. هن وقت سنڌي هندن ۾ ۸۷۴۵ نڪون آهن ۽ آڪاهين جو نه آهي اڻو نه مٿو. براهمڻن ۾ ۲۰۰۰ آڪاهيون ۽ سارسوت براهمڻن ۾ ۲۶۹ جاتي پيدا آهن. ڪترين ۾ ۶۵۰ نڪون آهن. برهم ڪترين ۾ ۲۸ گوترن ۾ ۱۳۷ نڪون آهن. هن وقت سنڌي برهم ڪترين ۾ فقط ۲۳ نڪون آهن. آدمشماري ڏينهن ڏينهن

عزت آبروءَ لاءِ خيال ٿي نرا لا آڻن. قوم لاءِ فسخ خاندان جي وڏائي، تند مزاج، بيوفاءَ ويروٻو هئا. گدلا ۽ عياشي هئا. مکيه وندرون به هڪن. هڪ شراب نوشي، ٻيو شڪار، لکڻ پڙهڻ کان عار. سنڌ ۾ چالو هٿيار بندوقون (ڊگهين نالين سان) تپڇاڻ، تلوارون، پالا، پلڇيون، خنجر ۽ ڪٽاريون هئڻ. سنڌي اميرن کي دائمي بيٺل فوج ڪانه هئي نه قواعد هو. ساهي پيادي جي پگهار ماهوار ساڍا ٽي روپيه هئي. ڪي سوار روز هڪ روپيو کڻندا هئا. لڙائيءَ وقت دشمن جي ملڪ ۾ لٽ تي روڪ ڪانه هئي. هندو زالون عزت بچائڻ لاءِ پاڻ سان ڪٽاري رکنديون هيون. جڏهن انگريزن سنڌ فتح ڪئي ته مڙدن کي زالن سان آڙه زوراري ڪرڻ جي منع ٿي. تڏهن زالن چاتو ته ”هاڻ ڳٽ سان ڪٽاري ڪانه ٻڌل آهي.“ نتيجو اهو نڪتو ته زناه وڌي ويو پر پوءِ بند ٿي ويو. ڪاٽيءَ ڪٽاريءَ بدران ڪُلف ۽ ڪڙا لڳايا ويا.

(۲) شيدِي غلام - سنڌ ۾ شيدِي غلام ٻن قسمن جا هئا. هڪڙا گهر جا اولاد، ٻيا مسقط يا عربستان جي اوڀر کان آيل. گهر جا اولاد ڀاتي ڪري ليکبا هئا، جيئن هندستان ۾ تيڪنن زمين سان ٻڌل ۽ زمين سان وڪيل يا ورثي ۾ آيل غلام سنڌ ۾ ڪونه هئا. تنهنڪري جڏهن آزاد ٿيا، تڏهن اها نعمت سندن لاءِ زحمت هئي. اميرن جي ايامڪاريءَ ۾ ساليانا ڇهه ست سونگباري، ممباسي ۽ حبشي آفريڪا مان ايندا هئا. ٿورن سالن کان پوءِ اهو واپار ڌري گهٽ بند ٿي ويو. غلام جو ملهه ۲۰ کان ۵۰ روپين تائين هوندو هو. ڇوڪرين جو ملهه سس هو ۽ تعداد به وڌيڪ هو. حبشي ڇوڪريون ڪڏهن ته ڇهن ستن سون روپين ۾ وڪامنديون هيون. سندن چوڻ هو ته بالڪيٽي ۾ اُن، ڪپڙا ۽ ٻيون ضروري شيون ڏيئي واپاري کين خريد ڪندا هئا. پڇاڻي وڪڻڻ عام رواج هو. ڪيترين کي هڪ ”سوالحي“ قوم قيد ڪري سمنڊ جي ڪناري تي واپارين کي وڪڻندي هئي. غلام گهڻو ڪري ڪنمندي بيلع جا هئا، مڙور، واڍا، لوهار، سنس ۽ ٻيا غلامن کي پنهنجي ڌنڌي ۾ سيکڙت ڪري رکندا هئا. کاڌو ڪپڙو ملندو هون. ڪن حالتن ۾ چڱي مرتبي کي وڃي رسيبا. اميرن جا خاص خادم ٿي زبردستن ٿي خوب حڪم هلائيندا هئا. امير شير محمد جو پيارو خادم شيدِي هوش محمد منجهان هڪڙو هو. شيدِي شيدِيائين سان ئي پڙتيا هئا. سندن اولاد به غلام ئي هو. سنڌي مسلمان شيدِيائين سان شادي ڪندا هئا ۽ انهن جو اولاد سنڌين کي پسند پوندو هو. انهن کي سنڌي ”عدو“ ۽ ”گڏي“ ڪوٺيندا هئا. سنڌيءَ مان اولاد کي ”قنبرائي“ چوندا هئا. شيدِي اڀر ٻڙهيال، جاھل، خوش مزاج، ترشرو، من موڱي، تيٺا، خارباب ۽ وڙو هڻو گهڻا هئا.

۱۱. وُرط، گوتر ۽ نُکون

(۱) وڙڻ - پراچين وقت ۾ رشين ۽ ڦنڦين، ديش ۽ جاتيءَ جي ڪلياڻ خاطر وڙڻ آخري جي رستا پناهه ڪئي ۽ ان کي ڪرت ويڳا (Labour of Division) جي آڌار تي سڃي انسان جاتيءَ کي هيٺين چئن حصن ۾ ورهايو. جيئن پنهنجو ڌرم ۽ فرض پوريءَ طرح پاليندا رهن: ۱- براهمن ۲- ڪرتري ۳- وڻش ۴- هؤدر. وڌيڪ وستار هيٺ ڏجي ٿو:-

سند جي تصوير

سڳوڪ - نالي کي مان ۽ عزت ڏيڻ لاءِ ڪي اکر گڏيا آهن، جي مان جو سڳوڪ آهن. جيئن
تمل، چنڊ، داس، رام، راءِ گڏيا آهن. مثال طور هيٺ نالا ڏجن ٿا - سيٺوٺل، رامچنڊ، ساجنداس،
موتيرام، حشمتراءِ.

ٻڌڻ لاءِ ڪي نالا ڳالهائڻ ۾ بگڙي ويا آهن. جيئن ته ڪرشن کي ڪشن، درگ روڊ کي ڊگروڊ، اسپيشن کي ٽيشن، درخواسٽ کي درڪاس، لارڊ کي لائٽ، ڪليڪٽر کي ڪليپٽر، ڇمڻ کي ڇمل، ڪلف کي ڪفل.

آڻي - ڏاڏي جي نالي پٺيان ”آڻي“ وڃي ٺاهيائون آڪهه ”آڻي“ معنيٰ ”جو“.
چوڻي - ”سمن ۽ سڙمن ستايو، ڪلهوڙن کاتي ڏيڪاري،

ميرن مجبور ڪيو ۽ انگريزن آگاه ڪيو ته اڪبر شروع ڪريو.^{۱۱}

هندن گهڙيءَ طرح ۽ گهڙي آڌار سان نالا رکڻ شروع ڪيا، سو هيٺ ڏجي ٿو-

۱- ٻارهن مهينن جا نالا- چيت تان چيتومل، ويساک تان ويساک مل، چيت تان چينومل، سانوڻ تان سانوڻ مل، ٻڍي تان ٻڌومل، اسوءَ تان اسوڻمل، نيريءَ تان ناهريومل، پوءِ تان پوهومل، مانگه تان منگههول، منگهن مل، منگهول، ڦڳ تان ڦڳ مل. باقي آکاڙ ۽ ڪٽيءَ تان نالا ڪونه رکيا آهن.

۲- هفتن جي ڏينهن تان نالا- سومر تان سومارمل، سومنداس، منگل تان منگلداس، ٻڌ تان ٻڌرم، جمع (ڦارون) تان جمعون مل، چمڙومل، ڦانورداس، ڦانوريومل، ڦارو مل، آر تار (آچر) تان آتومل، آر ت مل، آوت مل، آچارمل، وسپت (خميس) هندو نالو ڪونه رکن پر مسلمان خميس رکن. باقي ڇنڇر تان نالو ڪونه رکن.

۲- تقيين تان ۱۰۰۰۰ پيچ تان پيچومل، پيچل، تپچ تان ئېچومل، تېچومل، چوت تان چوتئازما
پنچەر تان پيچومل، چت تان چتومل، سستين تان سستينومل، سستومل، ستئل مل، ستارمادس، انگر
تان، ائومل، نايقين تان ناغون مل، دسستين تان دئومل، گياراس تان گيارسي لعل.

(۳) سنڌي ٺڪن - آروڙا، اڇليا، انڊسي، داسي، آجاري، آهڙا، اڏا، آسريوٽا، آساڻو، بڇا، بڻيجا، بولاڪي، بنر، بيلار، بگڙيا، بابلرو، باڪرو، بودا، بھان، ٻھر، ٻروا، ڀاٽيا، ڀارداڇ، ڀاٽيا، ڀرڙي، ڀيمراڀٽ، ڀوت، ڀڄڙا، ڀيڏا، تنيجا، تاريجا، تيجوڇا، تلسانيا، ٽنڊن، ٽائاريٺا، نڪر، ٻھوڇا، ٻري، پاليجا، قريا، جڳڀيا، چنڊل، چمون، چاولا، چچرا، چوڊري، چانڊڪا، چندي، چڱھ، چنچريا، چاڀڙا، چائرا، چونڇا، دسيجا، ڏٻي، ڏگيا، دامار، دوديا، درها، دڙا، داميجا، دنيا، درڙي، ڏانڊا، ڏاميجا، ڏنگ، ڏنڊيا، ڏوڏا، ڏمريا، ڏوڏ ڏٺيل، ڏوڏيجا، ڏاوڙيا، ڏانڊريا، ڏنگر، رهيجا، رتن پال، روھڙا، راجپال، رڙي، رڱھري، رانجور، رتمس، روپيلا، سراڻا، شڄان، سجديو، سونيجي، سولنگي، ستيپال، سھتا، سوري، سورٺيا، سوميسر، سھندا، سارڏا، سيپلي، سوتاريا، شرنگي، ڪالڙ، ڪڪڙيجا، ڪٽاريا، ڪاٺيا، ڪاراتيلا، ڪنگر، ڪوڪل، ڪيري، ڪيري، ڪيڙو، ڪنڌار، ڪوھلي، ڪاڪوپوٽا، ڪارڙا، ڪوس، ڪوھا، ڪيٽيال، ڪٽڪڙيا، ڪالبا، ڪيڙا، گوڊيا، گراڇ، گواراتيل، گندل، ڳاٻا، گوڳيا، ڳاڙو، ڳڙو، گروو، ليٽا، لاڻا، لوٽرا، لُٽڊ، ماڪيجا، مامتورا، مٽريجا، مينڊلا، ماڙيوال، مهر، ملوٽرا، مڇينا، ماڪي، مڪتا، ماڙو، ماکا، مڪڙيا، مسند، منوڇا، ناڳال، نات، نرسي، ولبچا، واڏو، ولبرا، وارڙي، وياس، وجر، ھنڌڇا، ھير، ھرڱ، ھرسري، ھنڇڙيا.

(۵) برھمڻ ۽ سنڌي برھم ڪٿرين جا گوٽر - برھمڻن ۽ برھم ڪٿرين جا گوٽر ساڳيا ئي آهن، ڇاڪاڻ تہ ٻنهي جا مڙ پرڻ ساڳيا ئي هئا. پراچين وقت ۾ برھمڻن ۽ ڪٿرين جو پاڻ ۾ وهانءُ جو سنڀند هو. پنهنجي ڪرمن سان برھمڻ ڪٿري، ڪٿري برھمڻ ٿي سگھيا ٿي. وشوامتر ڪٿري هو، جو ڪرمن سان برھمڻ ٿي ويو. پراسرام ۽ دروڻاچار به برھمڻن هوندي به ڪٿري ڪرمن وارا هئا. ڪٿري راجا ڀيما تي برھمڻ ڪنيا ھر مانا سان شادي ڪئي. ٻين برھم رشيبن به ڪٿري ڪنياڻن سان شاديون ڪيون. وهانءُ بعد ڪنيا پٽيءَ جي ڀرپور جاتي ۽ گوٽر جي ٿي وڃي ٿي. ڪٿرين ۽ لوهاڻن جون ڪي ٽُڪون ساڳيون آهن. ساڳيءَ طرح برھمڻن ۽ ڪٿرين جون به ڪي ٽُڪون ساڳيون آهن.

۱۲. سنڌي نالا ۽ آکاھيون

(۱) نالا- دنيا ۾ بيشمار ماڻهو آهن. انهن کي شجائب لاءِ آهي نالو. ڪنهن کي سڏيو ته نالو وٺي سڏ ڪبو. پنجن ستن جي وچ ۾ بيٺو هوندو ته اُهوئي ايندو، جنهن کي سڏ ڪبو. آدمشماري وڌڻ لڳي ته نالا نقل ٿيڻ لڳا. پوءِ شجائب لاءِ پيءُ جو نالو جوڙڻو پيو. اڃا ته آدم وڏيو ۽ ڪن جي پيءُ ۾ پٽ جا نالا ساڳيا ٿي پيا ته پوءِ انهن جي پٺيان آڪهه جو نالو گڏڻو پيو. پوءِ ڪٿي ڇڄڻيون (Suffix) ڪٿي آڳهاڙيون (Perfix) گڏڻ جو رواج پيو. ڏاڏي جي نالي پٺيان ”اٿي“ عڏي آڪهه ناهي

۴- انگن تان نالا- هڪ تان حڪوم، ٻه تان بيجوم، ٽي تان تيجوم، چار تان چوٽ مل، پنج تان پنجوم، ڇهه تان چومل، ڇڪن مل، ست تان ستوم، اٺ تان اٺوم، نَو تان ناٿون مل، ڏهه تان ڏيٿوم، هزار تان هزارِي مل، لک تان لکيرام، ڪروڙ تان ڪروڙِي مل، پدم تان پدمچند، نيلام سان نيلمچند.

۵- ايشور ۽ ديوتاڪن تان نالا- ايشورل، ايسرداس، پڳونداس، وشناس، نارائنداس، برهمانند، شوانند، مهاديوم، هريچند، رامچند، پرسرام، لچمئنداس، گليش داس، پيرولل، اندرسين، ڀندرل، ڀندرمل، ڪرشنڊاس، ڪشنچند، ڪنٿيال، نندل، مڙاري لعل، گرداري لعل، پرشومتداس، جڳديشچند، گهنشامداس، راڌا ڪرشن، شنڪرمل، شنڪرداس، يولارام، موهنداس، موهن لعل، گورڏنداس، ٺاڪرداس، پريداس، بلرام داس، ارڇن داس، شام لعل، پرتابرام، گوپالڊاس، ڀرت لعل، رگھومل، هريرام.

۶- تيرٿ آستانن تان نالا- تيرٿداس، گوڪلداس، متراڊاس، برجداس، دوارڪاداس، دوارومل، گيلام، ايڏيا پُرساد، هرڊارام، رهي ڪيش، راميشورڊاس، سومڇي مل (سومناٿ).

۷- ٿرڙي ڪارجن ۽ شيواڏارين تان نالا- ڌرمڊاس، چيلومل، چيلارام، شيوڪرام، شيوارام، ٽهليومل، ٽهليارام، داس مل، گولومل، ٻانهون مل، ديوداس.

۸- واس ۽ ڏوپ تان نالا- واس تان واسومل، چندن مان چندن مل، ڏاٽ مان ڏاٽومل، ڪيسر قل تان ڪيسومل، اميرت مان امرت لعل، جوت مان جوتومل، ڏيڳي تان ڏيٿومل، ڏيڇند.

۹- جڳت تان نالا- جڳت تان جڳتارام، لوڪ مان لوڪومل، لوڪرام، لوڪچند، ڀارت مان ڀرت لعل، ڀرت لعل، ترلوڪ مان ترلوڪچند.

۱۰- آپ ۽ مَنڊن وغيره تان نالا- آپ تان آپوڙومل، آڪاس مان آڪاسچند، سڄ تان سڄ پرڪاش، چنڊ تان چنڊمل، چنڊڙومل، چانڊومل، چندر پرڪاش، تارن تان تاراچند، بادل تان بدل مل، بدڊاس، ڪڪر مان ڪڪن مل، مينهن تان مينهون مل، ملهار مان ميلهومل، ڦڻڦڻ مان ڦڻڦڻ مل، ڪنڙن مان ڪيٽومل، بهار مان بهارمل، بسنت مان بسنتارام.

۱۱- ندين تان نالا- تنگا ندي تان تنگارام، جمن ندي تان جمناداس، گوداوري ندي مان گوڏومل، ڪرشنا ندي مان ڪرشناڊاس.

۱۲- سنڌر ٿا ۽ خوبصورتيءَ تان نالا- سنڌرداس، روپچند، سونهارومل، پورومل، خوبچند.

۱۳- ساڄن ۽ عاشقن تان نالا- ساڄنداس، پريمچند، پريمڊاس، پيارومل، پياري لعل، پرين مل، مڻومل، جاني مل، مڃنومل، پنومل، راڻومل، رانجهومل، موهنداس، چيبلومل، ڍول مل، سانولڊاس.

۱۴- ماڻڪن ۽ موئين تان نالا- هيري تان هيرانند، موئيءَ تان موٽيرام، ماڻڪ تان ماڻڪمل، ماڻڪ لعل، لعل تان لعلچند، جوه، جوهمل، جواهر لعل، رتن تان رتنچند، پڪڙ تان پڪڙارام، پني تان پنالل، نيليل تان نيليل ڪمار.

۱۵- وڻڪار، ڀاڄين، گڻن قلن تان نالا- ڪٻڙمل، نمرپومل، انب مل، ڪڇومل، ڏاڙهون مل.

ڪيلومل، تماڪي مل، ڪولومل، تلسيداس، چٿومل، پڳڙومل، مٿرمل، ليمن مل، واڻڻ مل، مرچومل، تورپومل، پيرون مل، ميوارام، ميپومل، ميڙلداس، آلڙومل، ڏاڪومل، چيڙمل، ميپومل، بصرمل، ٿوڻي مل، ڪريلومل، بيجومل، لوٿومل، لونگ مل، لاهوري مل، گلابرام، ڪملڊاس، ڪملچند.

۱۶- جانورن ۽ پکين تان نالا- ڀولڙي تان ڀولومل، يولارام، ڪودي تان ڪوڊومل، ڏاند تان ڏاندومل، بگومل، شير تان شيرسنڱه، طوطي سان طوطومل، طوطارام، چتون مل، هنس سان هنسراج مل، مور تان مورندمل، ڪانگ تان ڪانگ مل، پوپت تان پوپت مل.

۱۷- سازن ۽ ناچ تان نالا- مڙليءَ تان مڙليڙ، نيسريءَ تان نيسي لعل، دهل مان دهلانومل، ڍول مان ڍولارام، ڍولڊاس، جڻن تان جڻن مل، جڻمڻ تان جڻمون مل، نچڻ تان نچڻ مل، گڏڻ تان گڏڻ مل، ٽلي تان ٽلومل، ٽلڻ مل، گهٽ تان گهٽدورام، ڍلي تان ڏليچند، چنگ تان چنگومل، فوني تان فونومل.

۱۸- هسي مذاق تان نالا- هاس تان هاسومل، هاساند، ڪل تان ڪلومل، ٽيڪن تان ٽيڪڏاس، چرچي تان چچومل، خوشيءَ تان خوشيرام، ڏند ڏيکارڻ تان ڏندومل.

۱۹- نه پڇڻ جي حالت ۽ پڙهيءَ ورهائڻ جي حالت ۾ نالا- ڪوڏڙومل، لونگ مل، قوتومل، ڏاڪومل، بصرمل، ٿوڻي مل، ڪاچومل، ڪڇومل، مرچومل، پڳڙومل، چڱومل، قومارپومل.

۲۰- نالن تي ٻاهريون اثر هئڻ وارا نالا- سامت مل، سلامتارام، صورت مل، شوقيرام، ذوقيرام، حشمتارام، حڪومتارام، قيمتارام، قسمتارام، عئشنشيرام، ڪيراج مل، خيرياتي لعل، جميعتارام.

۲۱- ٻيا انيڪ نالا قن مان ٿورا ڏجن ٿا- اُتمچند، اوڏڏاس، ارچنداس، اوڀرمل، امرنومل، آتمارام، آلمچند، آڦلداس، آسومل، آسنداس، آسودومل، آوٽارام، بگومل، بچومل، بنومل، بولچند، بالڪشن، بالچند، بيلارام، بلديو، بلرام، پارومل، ڀاڳچند، ڀينارام، پيرومل، پيمنداس، تاراچند، تلسيداس، تنومل، تلوڪچند، ٿڌومل، ٿانورڊاس، ٽڪيومل، ٽيڪمڊاس، ٽيٿونارام، ٺاڪومل، ٺارومل، پيسومل، پرممانند، پرتابرام، پمنداس، پهلومل، ڀڙسومل، پوڪرداس، ٻارومل، پيرپومل، ڦيپومل، ڦيرپومل، جوسومل، جوتارام، جيرامڊاس، جيڙ مل، جئسنگ مل، جاجي مل، جيئانند، جهانگيرام، جهانمڊاس، چيٽنداس، چنڊومل، چوهڙمل، چاڻومل، چٿارام، چيلڊاس، حڪمچند، حڪمر چنڊ، خانچند، ڏيارام، دودومل، درڱاداس، دولترام، درومل، ڌنومل، ڏيڙومل، ڏاسن مل، ڏونگرمل، ڏيالڊاس، ڏيارومل، ڏيٿنداس، ڏيارام، ڊيٿارام، ڊولارام، ڊالومل، راسينگ مل، ريوچند، ريلومل، زوراڙومل، ساڌورام، سدورومل، سبچارام، سڪلڏومل، سوپومل، شولڊاس، شولڊاس، شوالومل، عيدن مل، عامچند، غريبداس، فتحچند، ڪارومل، ڪانوڙومل، ڪوڙومل، ڪيولارام، ڪرمچند، ڪٽومل، ڪيمچند، ڪيانتومل، ٿاڳومل، گرپومل، تنگارام، گوڻندرام، گيانچند، گڻومل، گيلارام، گيبي مل، گوڙومل، ڳوٺومل، ڳمڻ مل، لڌارام، ليڪراج مل، ليٿارام، لاهوري مل، لچپتارام، مانومل، منيرام، مولچند، مورومل، مورچ مل، منوهرڊاس، نارومل، نيريچ مل، ننڍيرام، نولارام، نيٺومل،

نيوندار، نندل، نهچومل، واڏومل، وليرام، وطن مل، وينسي مل، ويٽومل، وريلداس، ورومل، هرؤمل، هيمنداس، هرداس مل، ڀڌشت، يوگيراج، وغيره وغيره.

(۳) مسلمان - مسلمان عزت ڏيڻ جي خيال کان نالي جي اڳيان ”محمد“ يا پٺيان ”بخش“ يا ”علي“ يا ”الله“ گڏيندا آهن. باقي عام طور ”خان“ پٺيان ئي گڏيندا آهن. جيڪي حج ڪري ايندا آهن، تن جي نالي جي اڳيان ”حاجي“ گڏيندا آهن، سيد جي نالي پٺيان ”شاه“ گڏيندا آهن. مثال طور - محمد رمضان، ڪريم بخش، شوقت علي، رحمت الله، يوسف خان، فتح محمد خان، حاجي يار محمد، حاجي نور محمد خان، دوست علي شاه. ڪي نالي پٺيان خاندان يا ذات يا هنر وارو نالو گڏيندا آهن. جيئن ته - لطف الله سولنڪي، مير مراد علي خان ٽالپر، مروتعلي خان ميمڻ، شيخ هارون، عبدالوهاب پٺاڻ، قادر بخش ڪوري، قاسم ڪنهار، وليداد واڳي، لکائو لوهار، حيدر حجاز، در محمد درزي وغيره وغيره.

انبيڪ نالن مان ٿورا ڏجن ٿا - ارباب، اسحاق، اڪرم، ابراهيم، الله رڪيو، الهورايو، الله بچايو، الله بخش، احمد، امين، امين محمد شاه، افضل خان، ايوب خان، اشرف علي، احسان علي، ابوالحسن، امام بخش، اسماعيل، اياز، الطاف حسين، اميد علي، آچر، آگيڏنو، آدم، آغاخان، بچل، بادل، بهاول، بدرالدين، بچايو، بهرام، برهان، باگو، بابر شاه، بقادار شاه، بڙل، بيڙو، پيرو، تاج محمد، تاج الملوك، تماچي، تيمور، تگيو، تڪيو، ٿوهر، ٿنڊو، ٺارو، ثابت علي شاه، پيرو بخش، پيرزادو، پينٽو، پٺيل، پيروز خان، پنهنجو، پارو فقير، ڦوڳ، ڦوٽو جانو، جان محمد، جلا الدين، جمال الدين، جهانگير، جادو، جبار، جيئندو، جمال جعفر خان، جهنڊو خان، چنيس، چٽو، حنيف، حاتم، حليم، حفيظ، حمل خان، حسن علي، حيدر بخش، خير محمد، خمون، خالق ڏنو، در محمد، دريا خان، دائمي، دودو، ڌڻو، ذوالفقار علي، ڏاڪر حسين، راز ڌڻو، رستم، رمضان، رجب، رشيد، عنايت شاه، عثمان، عارف، عبداللطيف، عبدالرؤف، عبدالحق، عظيم، عاشق علي، غلام علي خان، فريد، فيروز شاه، قادربخش، قطب الدين، قليچ بيگ، ڪريمنڌو، ڪانڊو خان، ڪمال، گل محمد، زنگي خان، سهراب، سچل، سائينداد، سليمان، سلطان سڪندر بخش، شيرمحمد، شمس الدين، شريت خان، صفر، صديق، صاحبڏنو، صاحبزادو، طبيب علي، لعل محمد، ليافت علي، لقمان، لاکيڻو محمد خان، مڪرم، مير محمد، محبت خان، محمد شريف، ميران محمد شاه، محمد بقا، محمد واصف، محمد موسيٰ، مولاي داد، محبوب علي، مصري خان، نواز علي، نور محمد، نياز محمد، نصير خان، نمر، ورڙو، وهاب، وٽايو فقير، وساڻ، وحيد خان، وارث علي، هاشم شاه، همزو خان، هارون، يارو، يعقوب، يوسف، ياسين، وغيره وغيره.

(۴) ڪرستان جا نالا - جوزف، ايڊورڊ، جيمس، جارج، شيڪسپيئر، چرچل، چيلسفورڊ،

سٽيفن وغيره.

(۵) ڀارسين جا نالا - سڌوا، ڪرسيٽجي، جمشيد، فيروز نانا، وغيره.

:: باب ٽيون ::

سمند، نديون، تلاءُ، نجيئون، بندر ۽ رستا وغيره

۱. سمند ۽ اُن تي بندر

سنڌ جي ڏکڻ ۾ هڪ ئي سمند ”عربي سمند“ نالي آهي. هن تي عربي سمند نالو ان ڪري پيو، جو سنڌ جي ڏاکڻي ڀاڱي کان وڌندو ڏکڻ ۽ اُلهندي طرف عرب ملڪن ڏانهن وڃي ٿو. سنڌو ندي به هماليه پهاڙ جي ڪٽي ڪيل پاڻيءَ جي مانسروڙر ڍنڍ مان نڪري، ڪشمير ۽ پنجاب لٽائيندي، سنڌ کي اُتر کان ڏکڻ طرف چيريندي، وڃي اچي هن سمند ۾ ئي ڇوڙ ڪري ٿي. سمند جي رستي مال ڍوڻ وارن جهازن ۽ ماڻهن جي مسافريءَ ڪرڻ وارن جهازن جي اچ وڃ لاءِ ئي بندر گاه هئا. هڪ ڪراچي بندر، ٻيو ڪيٽي بندر، ٽيون ديبل بندر يا لاهري بندر هئا. تنهن کان سواءِ ٻه ٻيا به ننڍا بندر هئا. هڪ باري بندر ٻيو وڙيا بندر. ڪل پنجن بندرن مان رفتي رفتي چار تر ٿئي ويا، باقي وڃو هڪ ڪراچي بندر، جو ڏينهن ڏينهن زور وٺندو ويو ۽ اڄ به مشهور بندر آهي. پاتال بندر - پاتال بندر به سمند جي ڪناري ڪڇ جي رڻ ويجهو هو. جنهن کي هيئر ڪڍڻ جو شهر چون ٿا. هي بدين جي ڏکڻ ۾ ۱۲-۱۴ ميل پري آهي. ڏيسوار سان واپار هلندو هو. هتي منجا ديويءَ جو مندر هو. هت چوريءَ جو نالو ئي ڪونه هو. باغات کان مشهور هو. گلاب ۽ موٽي جو عرق نڪرندو هو ۽ عطر به ٺهندو هو. بيلن ۾ گيندا ۽ سوٽر هوندا هئا. انهن سامونڊي بندرن کان سواءِ سنڌو نديءَ تي به مال ڍوڻ ۽ ماڻهن جي مسافريءَ واسطي بندر هئا جهڙوڪ سکر ۽ روهڙي، ڪوٽڙي بندر ۽ گدو بندر پر نديءَ ۾ جهازن بدران ٻيڙيون هلنديون هيون. سڄو سامان سنڌ مان ولايت ڏانهن جهازن ذريعي ايندو ويندو هو. ماڻهو به ولايت ڏانهن ڪراچي بندر کان ويندا هئا ۽ اُتان ايندا هئا. جيسين هوڻي جهاز نه نڪتا هئا، تيسين سڄو ڪاروبار سامونڊي جهازن رستي ئي هلندو هو. اڄ تائين به جهازن جي سمند ۾ اچ وڃ چالو آهي. پر سامان ۽ مال جي وڌيڪ ۽ ماڻهن جي گهٽ آهي. مورڙي ميربحر واهڻءَ کي ماريو، جو هن ۶ ڀاڱي ڪاڏا هئا سو بدلو ورتو.

۲. نديون، نجيون، بندر پنڌ ۽ ڳليون

(۱) سنڌو ندي - ويدن ۾ گنگا نديءَ جو ذڪر فقط ٻه دفعا آيل آهي، پر سنڌو نديءَ جو ذڪر تيرهه ڀيرا ٿيل آهي. انهيءَ ميان سنڌو نديءَ سنڌ ۽ هند کي پنهنجو نالو عطا ڪيو آهي. اهو نالو ڀارت کي اڻهاڻ ۽ ڀارتي ڀڳوت ۾ سڀ کان پراچين نالو آهي. سنڌو ندي ٿيٺت يعني ٿيٺت جي اُلهندي علائقي ۾ ۱۶۰۰۰ فوٽن جي اوچائيءَ تان شروع ٿئي ٿي ۽ ۲۰۰ ميلن جو مفاصلو طر ڪري جمون ڪشمير جي لداخ جي ۱۵۰۰۰ فوٽن جي اوچائيءَ ۾ داخل ٿئي ٿي. ليهه کان ۱۱ ميل پري سڪار ندي اچي ملي ٿي. انهيءَ ڏس ۾ وڌندي ۱۵۰ ميلن جي مفاصلي تي شيوڪ نالي هڪ ٻي ندي به ساڻس اچي ملي ٿي. تنهن کان پوءِ ڪوهستان، ناٿا ۽ ڪاراکورم ڀرئين ڏانهن وڌي ٿي. جتي شيوڪ، شگار، هنڙ، گلگت ۽ ٻيون پهاڙي نديون ساڻس اچي ملن ٿيون. سنڌو ندي سنڌي ڪتاب

نديءَ جون ٻه شاخون هڪ مهراڻ يا هاڪرو بهاولپور سان لڳي ٿو، جو روهڙيءَ کان اڍائي ڪوهه پري الور جي قديم شهر جي ٻنهي ٽڪرين هيٺان وهندو هو. اُتان اٽڪل ۴۵ ڪوهن ۾ پٽ پسايندو. امر ڪوٽ ڏي وهندو هو، اڄ تائين انجو سڪل پٽ امر ڪوٽ ۽ نبيسر جي وچ ۾ ظاهر ٻيٽو آهي. هاڪرو اها واٽ ولي ڏيکاري تعلقي جي ڏکڻ ۾ ويندو هو، جتي اڄ تائين ٻُراڻ آهي. ٻُراڻ معنيٰ ٻُراڻو يا جڙوڻو درياهه.

سرستي نديءَ وڌيڪ معلوم ٿيو آهي ته موجود سنڌ ۾ هڪ ندي ”سرستوتي“ نالي وهندي هئي، جنهنجي جمنا نديءَ مان پاڻي ملندو هو. جا گهڻو وقت گذريو آهي ته سُڪي گر ٿي ويئي. حب نديءَ - جمالان جي زهري ٻوٽ وٽان جبلن مان حب ندي نڪري لس ٻيلي وٽان ۶۰ ميل وهي عربي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي. آبڪلاني مؤسوم ۾ وهندي آهي، پوءِ سُڪي ويندي آهي. چوندا آهن ته هن نديءَ جون مڇيون لڏي ٿينديون آهن.

(۲) نئينون - سنڌ جي اولهه پاسي سنڌو نديءَ جي ساڄي پاسي کيرٿر جبل ۽ هالار جبل قطار ڪري بيٺا آهن. مينهن جي موسم ۾ مقابلي جبلن تي برسات جو وسيل پائي اچي نئين ۾ پوي. اهي نئينون جبلن تان ڪرندي تمام تيز رفتار وهڪري سان اچن ٿيون ۽ آهو پاڻي اُٿي نديءَ ۾ وڃن. نئين جي تيز وهڪري سبب ان وقت جبلن تي ڪوبه سامان يا شيءِ پيل آهي سو پاڻ سان گهلي گهلي اچن ۽ اچيو نديءَ ۾ اُڃا ٿين. هڪ ملير نبي بي باران ٿي، تي نئي تاج وغيره آهن. (۳) بندر - اڳي خشڪيءَ جا رستا پورا نه هئا. نڪي ريل گاڏيون يا ٽرڪون يا بسون هيون. تنهنڪري واپاري سامان ٻيڙين جي رستي نديءَ تي هلندو هو، سامان بندرن تي لهندو هو ۽ اُتان ئي ٻيڙين ۾ چڙهندو هو. نديءَ جي ڪناري تي هيٺيان بندر هئا. سکر سامهون روهڙي بندر، ڪوٽڙي بندر سامهون گڊو بندر، ڪراچي بندر ۽ ڪيٽي بندر. لاڙ ۾ لاڙي بندر هاڪارو هو، جو ڦٽي ويو آهي. (۴) پتل - اڳ ۾ هندن جي حڪومت يا مسلمانن جي راڄ ۾ سنڌو نديءَ تي آمدرفت لاءِ ڪابه ڀُل ڪانه ٺهيل هئي. ماڻهو ۽ سامان ٻيڙين جي وسيلي آر پار ايندا ويندا هئا. نديءَ تي شهرن يا ڳوٺن جي ويجهو مقرر هندن تي پتل ٺهيل هوندا هئا. هي ٻيڙيون سڄي ڏينهن ۾ به پوڙ ڪنديون هيون، هڪ صبح ٻيو شام. پر آبڪلانيءَ جي موسم ۾ درياهه ۾ پاڻي ڇڙ هڻي ڪري روز هڪ پوڙ ڪري ٻيڙيون اينديون وينديون هيون. خاص پتل هئا سکر، نواب شاه جي ويجهو، ڪنڊو، ڪوٽڙي، جهر ۽ ڪامڙيون ۽ راجي جو ڳوٺ. هڪ ٻه پتل نديءَ جي ڀيڙيءَ ويجهو هئا.

(۵) ڀليون - انگريزن پنهنجي حڪومت جي دوران سنڌو نديءَ تي ڀليون ٺهرايائون. پهرين ڀل سکر ۽ روهڙيءَ شهرن ٻنڌڻ لاءِ ۽ آمدرفت چالو ڪرڻ لاءِ لئنسڊائون پل ٺهراي، ۲۷ مارچ ۱۸۸۹ع ۾ ڪي، جنهن ۾ ڀل کي ڪوبه ڀيلپاڻو يا ٽنڊو ڪونهي. سڄي ڀل ڪنڊيءَ وٽ هڪ ڪڙو ڪنڊو لڳل ٺهيل آهي، هن جا ٻه حصا آهن جو وچ ۾ ٻيٽاري آهي. ان ڪئنڇيءَ وٽ هڪ ڪڙو ڪنڊو لڳل آهي. هن کي هڪ وڏو اٽڪل مٿن کن تور جو نالو لڳايو ويو هو. جنهنجي لاهڻ سان ۽ ڪڙو لاهڻ سان سڄي ڀل ڊهي اچي پٽ پئي سڳي ٿي. ڪڇ وقت کان پوءِ انگريزن ان ڪُلف کي شيهي سان

پني شينهن جي مُک هنڌان شروع ٿئي ٿي ۽ نه ڪي مانسروور مان، جيئن عام طرح سمجهيو ويندو آهي. ۱۷۰۰۰ فوٽن تان هيٺ وهي ٿي. سنڌو ندي ۱۸۸۰ ميل يعني ۲۹۰۰ ڪلوميٽر نني آهي. پنهنجي آس پاس ۴۰،۰۰۰ چورس ميلن ۾ لوڪن کي ۽ ڌرتيءَ جي پياس بچائي ٿي. سنڌ ۾ هن وقت فقط هڪ ئي وڏي ندي نالي سنڌو ندي آهي. جا شڪر ڀڳوان جي لالائي ڏي آهي. ان جي گهر ڪڏاش ڀرپٽ تان مٿي ڏيکاريل موجب وهندي اچي مانسروور ڇڏي مان ٿيندي ڪشمير گلگت، افغانستان جو سفر ڪندي پنجاب گهمندي ۱۲۰۰ ميل لاڙي اُتر کان ڪشمور شهر وٽان سنڌ ۾ پرويش ڪري ٿي ۽ سڄي سنڌ کي به اڌ ڪندي ڇيريندي ۲۰۰ ميل سنڌ ۾ وهي ڏکڻ ۾ وڃي عربي سمنڊ ۾ سماڻجي وڃي ٿي يعني ڪل ۱۸۸۰ ميل سفر ڪندي سمنڊ ۾ پئي آرام ڪري ٿي. هيءَ ندي پنجاب ۾ گهمندي پنجن ندين راوي، جهلم، چناب، ستلج ۽ بياس کي پنهنجون ساهڻيون بنا ٿيندي، انهن جو پاڻي به پنهنجي پاڻيءَ سان گڏي وهندي اچي ساري سنڌ کي سرسبز آباد ڪري ٿي. سنڌو نديءَ جي وهندڙ تيز رفتار ۽ اُٿل ڪري پنهنجو وهڪرو به ڪيترا دفعا بدلايو اٿس. انڪري کيس پوري ندي ڪري چوندا آهن. سنه ۱۷۱۲ع ۾ محمد بن قاسم سنڌ تي ڪاهه ڪئي هئي. ان وقت ديول يا لاهري بندر وٽ رخ ڦيرايو. تنهن کان پوءِ ننگر پارڪر جي باري بندر وٽ ۱۷۵۸ع ۾ نصرپور وٽان ٿيندي نتي بندر وٽ ۱۸۱۹ع ۾ سنڌ ۾ غضبناڪ زلزلو ٿيو، تڏهن کان ڪيئي بندر وٽ سمنڊ ۾ سماي آهي. چون ٿا ته ڪنهن وقت شهدادپور ۽ ٿرپارڪر ضلع جي ٿر پاسي کان وهندي هئي، جو وهڪرو ڦيرائي ويئي. اُتي اڃا به سندس ريت واري واريءَ جا دڙا ڏسجن ٿا. هن نديءَ کي درياه شاه به چوندا آهن. مهاڀارت جي انوشاسن ڀڙو ۾ ٻڌايل آهي ته موت کان پوءِ سُرڳ وڃڻ لاءِ سنڌو نديءَ ۾ سنان ڪرڻ کپي.

مهراڻ - اصل ۾ آهي ”مها آرن“ سنسڪرت ۾ مها معنيٰ وڏو ۽ آرن (آرڻو) معنيٰ ”ٻوڙ، ٻوڙ ٻوڙان سمنڊ“ سو قديم ”وڏو سمنڊ“ يا ”جهجهي ٻوڙ ٻوڙان“ ٿلهي ليکي ائين چئبو ته سنڌو ۽ مهراڻ ٻئي ساڳي معنيٰ وارا لفظ آهن. مرزا قليچ بيگ چچ نامي ۾ لکيو آهي ته مهراڻ سنڌو نديءَ جو جڙو نالو آهي. پر چچ نامي ۾ چٽيءَ طرح اهو به لکيل آهي ته مهراڻ ندي الور تعلقي روهڙي واري ٽڪريءَ جي هيٺان وهندي هئي. ليڪن سنڌو ندي سکر ۽ روهڙيءَ جي وچ مان پيئي وهي الور روهڙيءَ کان اڍائي ڪوهه پري آهي. ٻنهي ندين جو رخ نرالو ته ساڳيون نديون ڪيئن چئبيون؟ مهراڻ اڄ ڪلهه موجود ڪانهي ته به انجو سُڪل پٽ اڄ تائين پٿرو ٻيٽو آهي. انهيءَ سُڪل پٽ جو ڳچ يا ٿو اُڀرندي ناري طرف آهي ۽ سنڌو ندي اُلهندي ناري طرف آهي. اِهائي پڪي ڀڃتي ثابتي آهي. هيءُ ويدڪ زماني جي ندي آهي.

هاڪرو - سنه ۱۷۱۱ع ۾ جڏهن عربن سنڌ تي ڪاهه ڪئي، تڏهن سنڌ ۾ ٻه وڏيون نديون هيون. هڪ سنڌ جي اُلهندي، جا اڄ تائين سنڌو (وڏو درياهه) سڏجي ٿي. ٻي سنڌ جي اُڀرندي جنهن کي چچ نامي ۽ ٻين تواريخن ۾ سڏيو اٿن ”مهراڻ“ يعني وڏو درياهه. ڪن تواريخن نويسن مهراڻ کي ”هاڪرو“ ۽ ”واهنده“ به سڏيو آهي. هاڪري کي ستلج جو پاڻي پهچندو هو، سنڌو

پراڻي ڇڏيو، جيئن ڪوبه دشمن تالو نه کولي سگهي، نڪي ٻيل ٿي ڊهي سگهي. ان ڀل تي ريل گاڏي هلڻ لاءِ رستو ٺهيل آهي ۽ پاسن کان ماڻهن ۽ ننڍن واهڻن هلڻ لاءِ به رستو ٺهيل آهي. هن ڀل جو مهورت ان وقت جي وائسراءِ لئسنڊائون ڪيو هو. ان ڪري ڀل جو نالو لئسنڊائون ڀل رکيو ويو. هن جي ڊيگهه ۸۲۰ فوٽ آهي. ٻي ڀل ڪوٽڙيءَ ۽ گڏو بندر جي وچ ۾ سنڌو نديءَ تي ٺهرائي ويئي، جا ۲۵ مئي ۱۹۰۰ع ۾ ٺهي، جنهن تي ريل گاڏي هلڻ لاءِ رستو ٺهيل آهي ۽ واهڻ جي هلڻ ۽ ماڻهن جي اچ وڃ لاءِ به رستو ٺهيل آهي. سنه ۱۹۳۲-۱۹۳۳ع ۾ هن ڀل کي ويڪرو ڪيو ويو. وچ مان ريل رستو آهي ۽ ٻنهي پاسن کان ويڪرا رستا ٺهرايا ويا آهن، جن تان سڀ ننڍا وڏا واهن ۽ پيادا ماڻهو اچي وڃي سگهن ٿا. هڪ پاسي اچڻ جو رستو ۽ ٻئي پاسي کان وڃڻ جو رستو آهي.

ٽين ڀل سکر ۽ روهڙيءَ جي وچ ۾ لئسنڊائون ڀل جي ويجهو ٺهرائي ويئي آهي، جڏهن انگريزن پراڻا سڀ واهه بند ڪري نوان واهه کوٽايا ته هيءَ ڀل ٺاهي ويئي، جا سنه ۱۹۲۲ع ۾ تيار ٿي ويئي. هن ڀل جي هيٺان سنڌو نديءَ جي پاڻي روڪڻ ۽ پاڻيءَ جي وهڪ کي گهٽ وڌ ڪرڻ لاءِ فولاد جا ۶۶ دروازا لڳايا ويا ۽ ريگيوليٽر سسٽم رکي ويئي. پاڻيءَ جو سڄو ڪنٽرول ريگيوليٽرن جي ذريعي ڪيو ويندو آهي. هن ڀل جو مهورت گورنر لارڊ لائڊ جاري ڪيو هو. تنهنڪري انجو نالو سکر بئريج لائڊ برج رکيو ۽ نوان واهه ۱۹۲۲ع ۾ وهڻ چالو ٿي ويا. هيءَ ڀل ۲۷۵ فوٽ ڊگهي آهي.

۳. پاڻي - انجو ذريعو ۽ سرشتو

(۱) پاڻي - سنڌ ۾ پاڻي فصل پوکڻ ۽ پيئڻ لاءِ وڏو آڌار سنڌو نديءَ جي پاڻيءَ تي هو. اهو پاڻي پراڻن واهن ۽ ڪڙين جي وسيلي وهي ڪن وارياسي، ڪلارني ۽ جابلو ٽڪرن کان سواءِ سڄي سنڌ ۾ پهچندو هو. جنهن تي آبادي ٿيندي هئي ۽ ڪٿي پيئڻ جي ڪم ۾ به ايندو هو.

۲. برسات جو پاڻي. ۲. نئين جو برسات جو پاڻي جبلن تان کڻي اينديون هيون. ۲. تلاءَ، ۵. ڍنڍون. ۶. ڍورا. ۷. پاتالي ڪوه.

(۲) پراڻا واهه - سنڌو نديءَ مان پاڻي پري ڪٿي وڃڻ لاءِ واهه کوٽايا ويا هئا. اهي گهڻو ڪري سڄي سنڌ ۾ پکڙيل هئا. فقط ٿر جي واريءَ جي ڏهن واري ايراضي، چير ۽ لس ٻيلي جي آس پاس جابلو پٽ ۽ ڪي ٽڪر ڪلارن لاءِ ۽ ساڪري طرف پاسي واهه ڪونه هئا. تنهنڪري اها زمين برسات جي پاڻيءَ جي آڌار تي هئي. واهه اهڙيءَ طرح کوٽايا ويا هئا، جو مٿاهين کان هيٺاهين، ڌرتيءَ طرف پاڻي سوليءَ طرح وهي سگهي. تنهنڪري انهن ۾ ڙ وڙ ڪوڙ به ڏاڍا هئا. آبادي گهڻو ڪري چرخي هوندي هئي. واهن مان وري ننڍا ڪڙيا ڪڍيا ويا هئا، جن تي نار ۽ هرا ڇاڙهي، انهن ذريعي بنين ۾ پهچايو ويندو هو. بنين ۾ ڪڙيا بنا ٻڌا ويندا هئا ۽ ٻاريون ٺاهيون وينديون هيون. ڪن واهن جا نالا - جھڙو واه، مٺڙو واه، نارو واه، ساڙو واه، لڪي واه، گاجيا واه، گهڙو واه، گهاٽ واه، نور واه، سنڌ واه، اڙل واه، ڪلري واه، حجامڙو واه، پيڇاري واه، بيگاري واه، چنو واه، ٽانگرو واه، لڪي واه، بگهاٽ واه، سبتا واه، داديجي واه، واڏو واه، فسادي واه، شير واه، علي واه وغيره. ڦاٽ واهه - ڪو واهه کوٽايو ڪونه ويندو آهي. پر ڦاٽي نڪرندو آهي ۽ هيٺاهينءَ جو رخ ڏئي

وهندو ويندو آهي. جيئن ڦليلي ڦاٽ. هنڪي گوني به چوندا هئا. جو اونهي هوندي هئي ۽ ڪيترن هنڌن تي هن ڀر ڪن به هوندا هئا. جنهن ڀر ڪاهه هيءُ ڪن جي چڪر ۾ اچي ويئي. جهڙوڪ ٻيڙيءَ جانور ۽ ماڻهو سو گهيري ۾ لڙي وڃي ٿر وٺندو هو ۽ ٻڏي ويندو هو. ڦليلي واهه حيدرآباد جي نزديڪ چار ورهي ڳوٺ وٽان ڪنڊي هيٺ لاڙ طرف وهي ويندي هئي. حيدرآباد، ٽنڊو محمد خان، ماٿلي، تلمار، ٽنڊو باگو ۽ ٻنهي تعلقن ۾ وڏي آبادي ڪرائيندي هئي. ڦليليءَ مان ڪڙيا به ڀري پاڻي پهچائڻ لاءِ کوٽايا ويا هئا. غير آبادي. جتي پاڻي نه پهچندو هو ۽ ڪوهن جو پاڻي به مٿيسر ٿي نه سگهندو هو يا ڪڏهن مينهن به ڪونه وسندو هو ته جي اها زمين لاڳيتي ٽي سال آباد نه ٿي ته نوبت هيٺ اچي ويندي هئي ۽ سرڪار ٿي ويندي هئي يعني قبضو ڪندي هئي.

(۳) نوان واهه (ڪئنال). ڊسٽريبيوٽريون، ماڻرون ۽ واٽر ڪورس -

واھه (Canals) - انگريزن جي حڪومت ۾ پراڻن واهن ۽ ڪڙين کي بند ڪري هڪ نون واهن جي ايسڪيم تيار ڪئي ويئي، ان جي اندر سڄيءَ سنڌ لاءِ سڌن واهن ڪڍڻ جي رٿ رتي ويئي، جيئن ڪابه زرعي زمين آباديءَ لائق واريءَ تي پوک ٿي ۽ ڪوبه زمين جو حصو غير آباد نه رهي. اها ايسڪيم سنڌ جي آڏ ۾ سکر شهر کان شروع ڪئي ويئي. سنڌو نديءَ جي ٿري ۾ پڪو بند ٻڌي مٿان ڳڙ ٻڌي ويئي. ان ڀل ۽ بند جي وچ ۾ ۶۶ دروازا بنايا ويا جو هر هڪ دروازو ۱۸ ميٽر ويڪرو آهي. انهن دروازن جي ذريعي پاڻيءَ کي ريگيوليٽ ڪيو ويندو آهي، جيئن پاڻيءَ جي وهڪ کي گهٽ وڌ ڪري سگهجي ۽ پاڻي مقرر انداز ۾ واهن ۾ ڇڏيو وڃي. هن سسٽم جو نالو رکيائون "سکر لائڊ بئريج". ڀل جي مٿئين پاسي کان سنڌو نديءَ مان ڪل وڏا ست واهه ڪڍيا ويا. نديءَ جي ساڄي پاسي ٽي واهه (۱) اُتر اولهه ڪئنال (۲) راڻيس ڪئنال (۳) دادو ڪئنال ۽ ڪاٻي پاسي چار واهه - (۱) نارا ڪئنال (۲) خيرپور فيڊر اوڀر (۳) خيرپور فيڊر اولهه (۴) روهڙي ڪئنال. انهن ۾ وڏي ڀر وڏو واهه آهي "روهڙي ڪئنال".

مٿيان واهه پنهنجي شاخن سميت ۴۰۰ ميلن ۾ آهن. جن تي ۲۰۰۰ ڀليون آهن ۽ دروازا ٻڌل آهن. هن سسٽم تي اٽڪل ۵۵ لک ايڪڙ يعني ۲۰،۱۲،۰۰۰ هيڪٽرميٽر زمين آباد ٿئي ٿي. هن سڄي سسٽم تي ۲۵ ڪروڙ روپيه خرچ لڳو. ماهرن جو چوڻ آهي ته هي دنيا ۾ وڏي ڀر وڏو آبپاشي سرشتو آهي. انهن واهن مان وري شاخون ڪڍيون ويئون. وڏين کي ڊسٽريبيوٽري (Distributory) ۽ ننڍين کي مائنر (Minor) نالا ڏنا ويا. انهن مان ننڍيون شاخون ڪڍيون ويئون آهن، جن کي نالو ڏنو ويو واٽر ڪورس (Water Course). سڀني ڊسٽريبيوٽريز ۽ ماٽرنس کي دروازو ڏيئي ريگيوليٽر بنايا ويا. جن جي وسيلي زمين انهن تي آڌار رکڻ جي حساب سان پاڻيءَ جي وچ ڪري ڇڏيو ٿي ويو. واٽر ڪورس جي ٺهڻ ۾ ماڊيول (Modules) يعني لوهي فريز لڳايا ويا. انهن واٽر ڪورس تي جيتري زمين آباديءَ لائق هئي، اوتري پاڻي ڇڏڻ لاءِ ماڊيول جي ماپ رکي ٿي ويئي. هن سسٽم شروع ٿيڻ سان اڳيان پراڻا واهه سڀ بند ڪيا ويا ۽ نوان واهه چالو ٿي ويا. هيءَ سڄي ايسڪيم ۱۹۲۶ع کان شروع ٿي، ۱۹۲۲ع ۾ تيار ٿي ويئي ۽ نون واهن ۾ پاڻي ڇڏيو ويو. سڀ ڪئنال ۽ انهن جون شاخون کوٽجي ويئون، ڀليون ٻڌجي ويئون، ريگيوليٽر ۽ ماڊيول لڳايا ويا. برسات

گڏن تان نارن رستي پاڻي گهٽين ۽ بزارين ۾ پوندو هو ۽ اهي واهن وانگر وهڻ شروع ڪنديون هيون. ماڻهو چوندا هئا ته ”پنهنج مولڻي“ پنهنج، نه ڪوڙا ڇڏن ڪم کان.“ براج جي نڪرڻ کانپوءِ برسات جي آسري پوک ڪانه پوکي هئي پر برسات پوڻ سان فصل کي اڃا اچي ويندي هئي. مينهن پوڻ سان ٻيڏن دورن ۽ تالون ۾ پاڻي اچي ويندو هو ۽ سياري ۾ برسات ٿوري پوندي هئي. چوندا آهن ته ”مانجهن جون ڙهيون، ڏهن ڌراڙن جون ڳيون.“ سراسري برسات سال ۾ ۶۰۵ انچ وسندي هئي. اونهاري ۾ مينهن پکي ڌري ۽ سياري ۾ جت ڪت پوندو هو.

۲. چشما، ڊورو ۽ ڊنڊون، تلاءُ ۽ ڪڏڙون ۽ پيٽ

(۱) چشما - چشمو ان کي چئجي، جو زمين ڦاڙي نڪري، ڌرتي ڦاڙڻ لاءِ ڪا شڪتي کڻي. اها چيل زمين ۾ ڊيبل هئي گندرف جي گئس. اهڙي هيءُ ۾ هوندي آهي گرمي. گرميءَ ۾ ٿيندي آهي اُٿس، جا اڀامندي زمين کي ڇيري نڪرندي ٻاهر. جي آتي جبلن مان اندران ئي اندران ٿي، سمي پاڻي ڪنو ٿيل هوندو ته اهو به قوھاري وانگر نڪري ٿيندو ٻاهر. پاڻيءَ ۾ گندرف گڏجڻ ڪري منجهس گرمائش رهندي آهي. تنهنڪري پاڻي هميشه ٿڪندو ٿي رهندو آهي ۽ گرم رهندو آهي ۽ پاڻيءَ جو رنگ سائي رنگ جو ٿي ويندو آهي. گندرف جي هٿ ڪري پاڻيءَ ۾ اها شڪتي پٽدا ٿيندي آهي، جا چمڙي جي سيني بيمارين جهڙو ڪارڻ، گجالي، ڦٽ ڦڙڙيون ۽ تمدنڙ ملو ۽ ڏڍ کي لاهي ڇڏيندي آهي. انهن بيمارين لاءِ اهڙي چشمي ۾ سنان ڪرڻ يڪ ٿڪ علاج آهي. سنڌ ۾ اهڙا به چشما هئا. هڪ لکيءَ تيرت ۾، ٻيو ڪراچيءَ جي منگهي پير آستان تي. (الف) لکي تيرت - سيوهڻ شهر کان ۱۱ ميل پري ڏکڻ ۾ لکي تيرت ريلوي اسٽيشن کان ٻه ميل اولهه طرف ٻهاڙ جي هنڌ ۾ ٽڪريءَ تي گندرف واري گرم پاڻيءَ جو چشمو آهي. اهو هزارين سالن کان آهي. هميشه ان مان گرم ٿڪندڙ پاڻي ساڻي رنگ تي نڪرندي ٿي رهندو آهي. هي چشمو اٽڪل ۱۰۰ فوٽ کن ويڪرو ۽ ۲۰۰ فوٽ کن ڊگهو آهي. چؤطرف ننڍي پٽ ڏنل آهي. هن پاڻي اٽڪل ٽن فوٽن جي ليول تي پهچندو آهي. وڌيڪ جيڪو پاڻي ٻهاڙن مان نڪري هن ڪُنڊ ۾ پوندو آهي، سو هيٺ لهي هليو ويندو آهي. تلاءُ جي مٿان کان جي تختن جو ديوار طور اڏ ۾ ٻرو ڏنل آهي. ان جي هڪ طرف مرد سنان ڪندا آهن ۽ ٻئي طرف زالون سنان ڪنديون آهن. عام طرح ماڻهو تيرت اسٽان سمجھي، پوتر پاڻيءَ ۾ سنان ڪندا آهن. پر خاص طور چمڙيءَ جي بيمارين وارا سنان ڪرڻ ايندا آهن. هن پاڻيءَ ۾ اها خاصيت آهي ته ڪارڻ، ڦٽ ڦڙڙيون، ڏي، سمنڊڙ ملو وغيره لاءِ ۲-۳ دفعا سنان ڪرڻ سان چمڙيءَ جون جملي بيماريون لهي وڃن ٿيون. ڪي ماڻهو رت به صاف ڪرڻ جي خيال کان هڪ يا ٻه ڏک پيئندا به آهن. پاڻيءَ ۾ گهڻو وقت نه رهيو آهي. ڇاڪاڻ ته گهڻي وقت وهڻ سان گندرف جي هو مغز ۾ چڙهي ويندي جا دماغ ۾ چڪر ڏياري ويندي آهي. ان ڪري آتي پوليس وارا بيٺا آهن، جي ماڻهن کي پاڻيءَ ۾ گهڻو وقت وهڻ نه ڏيندا آهن. آهي چوندا آهن ته هيٺر پاڻيءَ مان نڪري، ڪلاڪ به ترسي وري پوءِ اچي سنان ڪريو. عام طرح ماڻهو هڪ دفعو سنان ڪندا آهن پر بيمار ڏينهن ۾ ٻه ٽي دفعا ڪندا

پوڻ ڪري واهن ۾ پاڻي وڌڻ سبب يا اُنهن ۾ گهاري پوڻ ڪري، پاڻيءَ جي گهٽائڻ ۽ نيڪال لاءِ چنڊڻون (Escapes) کوٽائي تيار ڪيون ويون، جن جي ذريعي اُنهن ۾ پاڻي وهائي واپس سنڌ نديءَ ۾ وڌو ٿي ويو. پهريائين زمين جي سروي ڪري ڪنٽرول لائين جي حساب سان واهه اهڙيءَ طرح کوٽايا ويا هئا جو گهڻو ڪري سڄي پوک موڪل ذريعي ٿي ويئي. باقي ڪي نالي خاطر ڪي ٽڪرا اهڙا هئا جي ليول مٿاهين ۽ هٿ سبب آبادي موڪل مدد چرچي يا چرچي مدد موڪل سان ڪئي ٿي ويئي. پاڻيءَ ڪري وراهست اهڙيءَ طرح رکي ويئي جو آبادي لائق زمين خريف ۲۷ سيڪڙو ۽ ريڻ ۾ ۵ سيڪڙو آباد ٿي سگهي ۽ فصل نه سڪي. جيڪا ٿوري زمين برسات تي آباد ٿي ٿي، تنهن کي ”ٻاراني“ سڏيو ويو. جيڪا زمين نار ڇاڙهي کوهن مان آباد ٿي ڪئي ويئي، تنهن کي ”چاهي“ پوک ڪوٺيو ٿي ويو. نون واهن جي وسيلي جيڪا اڳ غير آباد زمين پيئي هئي، سا به آباد ٿي ويئي ۽ هاڻي زمين جو نوٽ هيٺ اچڻ جو سوال ٿي نه رهيو.

(۲) کوهه - عام طرح زمين ۾ هيٺ اٽڪل ۲۰-۵۰ فوٽ کوهه لاءِ کوٽائي ڪئي ويندي هئي ته پاتالي پاڻي نڪري ايندو هو. کوٽائيءَ بعد کوهه کي چوڌاري اندران سرن سان اوساري ڪري پٽ وڌي ويندي هئي ۽ کوهه جي تري ۾ هڪ ڳول چڪر وارو چڪ وڌو ويندو هو، جنهن تي ٿي سرن جي اوساري ڪئي ويندي هئي. ڪن کوهن ۾ کان جي بدران شيهي جو چڪ به وڌو ويندو هو. چڪ وٽان ڪاريگر پاتالي پاڻي نڪرڻ لاءِ به ٿي نار به رکي ڇڏيندا هئا. جن مان هميشه پاڻي پيو نڪرندو هو ۽ کوهه مان ڪيترو به پاڻي ڪڍڻ تي ڳندندو ڪونه هو. کوهه جي مٿنهن وٽ زمين جي ليول کان ۲ فوٽ کن اوچو پنجرو سرن يا گنب مٽيءَ جو ٻڌو ويندو هو. ان پنجر جي سان لڳو لڳ هڪ کان جي بالنگهي پٿور تي به کوڙي ويندي هئي ۽ اُن ۾ کان جي يا لوهه جي چرچي به لڳائي ويندي هئي. پوءِ اُن پٿور تي ڪاٻاڙ جي نوڙي رکي هڪ چيڙي ۾ لڪر جو دلو يا ٽين جي بالتي ٻڌي کوهه ۾ وجهي، ان کي نوڙيءَ جي لوڙي سان ٻوڙيو هو. پاڻي ڀرجڻ بعد چڪي پاڻي ڪڍي وٺيو هو، جو پيئڻ جي ڪم ايندو هو. کوهه تي نار به ڇاڙهيو ويندو هو. اُن ۾ اُٺ يا ڍڳو ٻڌيو هو، جو نار کي ڦيري پيو گهمندو هو ته نار ۾ مال به سان گڏ نڪر جون ڪنگريون ڀرجي نڪرنديون، جي اچي نيسر ۾ پاڻي پلٽينديون هيون. اهو پاڻي ڪيتي لاءِ جانورن ۽ ماڻهن جي پيئڻ لاءِ ڪم ايندو هو. ٿر ۾ تمام اوڻيا کوهه کوٽبا هئا. اٽڪل ۱۰۰ فوٽن کان ۲۰۰ فوٽن تائين کوٽيو هو تڏهن پاڻي نڪرندو هو جو پاڻي چمڙي جي چرس وسيلي ٻه ڏڍا چڪي ڪڍندا هئا. ٻهاڙي ايراضيءَ ۾ جهمپير ۽ جنگشاهي جي پاسي ننڍيون کوهيون اٽڪل ۸-۱۰ فوٽ اونهيون کوٽيون هيون ته پاڻي نڪري ايندو، تنهن ڪري ماڻهو گهرن جي اڱڻن ۾ ئي پاڻي پيئڻ لاءِ کوهيون کوٽيندا هئا.

(۵) برسات - سنڌ ۾ مينهن ٿورو پوندو هو. مينهن اونهاري ۾ آکاڙ، سانوڻ ۽ ٻڌو برابر مٽي مهني کان سيپٽمبر ۽ سياري ۾ پهر مانجهه يعني ڊسمبر جنوريءَ ۾ پوندو هو. خاص ڪري اونهاري ۾ آسمان ۾ ڪڪر ڊوڙندا ڏسڻ ۾ ايندا هئا ۽ چڱو ڳوڙهن خوب ٿينديون هيون ۽ بجليءَ جا چمڪاڻا پيا ٿيندا هئا ۽ گڏهن گڏهن نانگن کنوڻ به ٿيندي هئي. پوءِ مينهن جا وسڪارا ٿي ويندا هئا.

آهن ۽ اُتي رهي ٿي چار ڏينهن پيا سان ڪندا آهن، جي بلڪل چاق چڻا پلا ٿي ويندا آهن. جيڪو وڌيڪ پاڻي وڃي جبل جي پاڙو تلاءَ ۾ پوندو آهي، اُتي اُنڇو رنگ اچو کير جهڙو ۽ بلڪل لڌو پاڻي ٿي پوندو آهي. اُن تلاءَ مان اُٿلي هيٺ زمين تي وهندو آهي. ان جو رنگ اچو کوه جي پاڻي ۽ جهڙو نه کسو، نه لڌو هوندو آهي. اهو پاڻي به ميل لتاڙي وڃي سنڌو نديءَ ۾ پوندو آهي. مڱئين گرم تلاءَ جي ڀرسان شوالو (شو جو مندر) ۽ هڪ غفا آهي. ياتري شوالي ۾ شولنگ جو درشن ڪري پوءِ غفا ۾ وڃن. اُتي هڪ ننڍو ڪونڊي جيڏو ڪُنڊ آهي. ماڻهو اُن مان به پنڃ سٺائي ڪندا آهن. هن ڪُنڊ ۾ رها خاصيت آهي ته هن مان ڪيترو به پاڻي کڻي ڪڍ، پر ان ننڍڙي ڪُنڊ ۾ پاڻي اوتري جو اوترو. ياترين لاءِ ترسڻ واسطي ريلوي اسٽيشن هڪ وڏي درمڙالا ٺهيل آهي. ڀرسان ديويءَ جو مندر آهي. اهو به وڏو آستان آهي. ڪيترا ياتري هن آستان ۾ به وڃي ترسندا آهن. اڳي شورتريءَ جو زوردار ميلو لڳندو هو ۽ هزارين ياتري ايندا هئا. پاڪستان ٿيڻ بعد ان آستان جو ڪهڙو حال آهي، سو ايشور ٿي چاڻي.

(ب) منگهو پير - ڪراچيءَ کان اٽڪل ۱۰ ميل کن پري منگهي پير جو آستان آهي. اُتي گرم گندرف واري پاڻيءَ جو چشمو آهي. هن چشمي ۾ به سان ڪرڻ سان ساڳيا مٿيان ڇاڻيل فائدا آهن. ساڳئي نموني سان ۽ ساڳيءَ طرح ترسي وڌيڪ سان ڪرڻ جو دستور آهي. هت منگهي پير جو آستان به آهي. تنهنڪري هت به ياتري ايندا ٿي رهندا آهن. منگهي پير جو درشن ڪن ۽ سان ڪري بيمارين کان چوٽڪارو به ڀاڳين. هت به ساليانو ميلو لڳندو هو. پر پاڪستان بڻا ٿيڻ بعد ڪجهه به معلوم ڪونه ٿي سگهيو آهي.

(ث) ٻيا ڇشما - ٻيا ڇشما جهڙپير، کير ٿر جبل تي لاکي جا ڇشما به کوسي پاڻيءَ وارا آهن. (۲) ڊورا - ڊورا به هڪ واه ۽ ڍنڍ جو وچ وارو سڌون آهي. هن مان به پوک کي پاڻي ملندو آهي. (الف) ڊورو نارو - هي وڏو ڊورو آهي. سنڌو نديءَ جي کاٻي پاسي اوڀر طرف آهي. هي واه وانگي وهندو آهي. هن تي ڇانورن جي پوک ڇڄيچي انداز ۾ ٿيندي آهي. (ب) ڀڙڇڙ - هي به هڪ چڱو خاصو ڊورو آهي پر مڱئين کان ننڍو آهي. هي ٽنڊي جان محمد تعلقي ڊگهيءَ وٽان وهندو آهي. هن تي ٿوري پوک ٿيندي آهي. جانور پکي وغيره پاڻي پيئندا آهن. (ث) ننڍڙا ڊورا - ٻيو ڪن هنڌن تي ننڍا ننڍا ڊورا هوندا آهن. جي آبڪلاڻي موسوم ۾ وهندا يا ڀر يا آهن، پوءِ ڌيري ڌيري سُڪندا ويندا آهن.

(۲) ڍنڍون - ڍنڍون به هڪ قسم جا وڏا تلاءَ آهن. هنن ۾ سڌاڻين پاڻي وهندو رهندو آهي. پر سانوڻيءَ ۾ ڍنڍون ڀرجي تار ٿي وينديون آهن، پوءِ آهستي آهستي اُنهن مان پاڻي سُڪندو گهٽبو ويندو آهي ۽ سياري ۾ گهڻو پاڻي گهٽجي ويندو آهي. سنڌ ۾ وڏيون ڍنڍون فقط پنج آهن ۽ ٻيون ڪٿ ڪٿ ننڍيون ڍنڍون آهن.

(الف) منڇر ڍنڍ - منڇر ڍنڍ سنڌو نديءَ جي ساڄي طرف اولهه ۾ کير ٿر ٽڪرين جي ڏچ ۾ جوهي شهر جي ويجهو آهي. هنجي ڊيگهه ويڪر هر چورس اٺ (۸) ميل آهي. سانوڻيءَ جي

موسم ۾ ٻن سؤ چورس ميلن ۾ ڦهلاجي ويندي آهي. هنجي اونھائي ڏهه فوٽ کن آهي. هن ڍنڍ جي پاڻي ۽ تي پوک به ٿيندي آهي، خاص ڪري چانور ٿيندا آهن يعني سارين جي پوک ٿيندي آهي. هن مان پاڇوڙا به نڪرندا آهن. تري ۾ شتيون ۽ ڪوڏ به ٿيندا آهن. هن ڍنڍ ۾ مڇي به نڪرندي آهي ۽ پاڻيءَ جا پکي به منجهس رهندا آهن.

(ب) ڪينجهر ڍنڍ - ڪينجهر تعلقي ننگر ٺٽي جي هلياڻ ۽ سونڊن ڳوٺ جي وچ ۾ ۽ اُنهن کي ويجهي آهي. هن ڍنڍ مان ڪن پوکن کي پاڻي ڏنو ويندو آهي. هن ۾ مڇي به جام ٿيندي آهي. اُن کانسواءِ هن مان پاڇوڙا، ڪم، ڪوٺيون جام نڪرنديون آهن ۽ هيٺ تري مان به ۽ لوڙهه به لوڙهيون به نڪرنديون آهن. اُتي شيون هتي جون مشهور آهن ۽ ٻين شهرن ۾ به هتان موڪليون وينديون آهن. هن ڍنڍ مان شتيون ۽ ڪوڏ جيگرا توڙي مٿل به جام نڪرندا آهن. ڪيترائي ماڻهو کڻي ويندا آهن. هن ڍنڍ ۾ پاڻيءَ جا پکي جهڙوڪ ڊڪون، آڙيون وغيره رهنديون آهن.

ٿوري مهاتي به هن ڍنڍ جي ڪناري تي رهندي هئي. جنهن کي جام تماچيءَ ڏنو ۽ سندس سونهن ڏسي مڱس عاشق ٿي پيو، آخر هن سان شادي ڪيائين. ان جي رحل لاءِ ڍنڍ جي ڪپ تي هڪ عاليشان محلات اڏارايا ٿيون. وقت پچاڻا اُهو محلات رفت رفت ڦٽندو ويو ۽ هاڻي زبون حالت ۾ آهي. هيئر به بادشاهه جام تماچيءَ ۽ راڻيءَ ٿوريءَ جون تربتون هن ڍنڍ جي ڀرسان ٺهيل آهن.

(ث) ٻيون ڇوٽيون ڍنڍون - ٻيون به ڇوٽيون موٽيون ڍنڍون سنڌ جي ڪن هنڌن تي آهن، پر اُنهن مان گهڻي پيدائش ڪانه ٿئي ٿئي. جاتي شهر جي پاسي ڪن ڍنڍن مان سوڍا کار نڪرندي هئي ۽ ڪن مان لوڻ نڪرندو هو. ڪن ٻين هنڌ ڍنڍن مان پاڇوڙا ۽ سينگاڙا ۽ تري مان ٻهر نڪرندا آهن. ٻيو پاڻي جانورن ۽ پکين جي پيئڻ ۾ ڪم ايندو آهي. ماڻهو ڪپڙا ڌندا آهن ۽ ڪٽ هن مان سرون به ٺاهيندا آهن. ٻيون ڍنڍون آهن؛ مٽي ڍنڍ سانگهڙ ۾ جنهنجو گهرو ۱۲ ميل آهي. سومري ڍنڍ ٿر پار ڪر ضلع ۾، گڏو ڍنڍ سکر ضلع ۾، گهنيرو ڍنڍ ميهڙ ويجهو، سونهري ۽ هاليجي جوهيءَ ۾، قتي بالول ۾، هندو لاڙڪاڻي ۾، ڄانگرو، لرون، ڊرگهه، هسو لاهوري ۽ لانگ قنبر تعلقي ۾، سونهري ڪينجهر ويجهو، هاليجي ٺٽي ۾ آهي.

(۳) ڪڏون ۽ تلاءَ - ڪڏون ۽ تلاءَ شهرن ۽ ڳوٺن ۾ عام جام آهن. ڪن ۾ اڳئين وقت ۾ پاڻي واهن مان ملندو هو، پر نون واهن نڪرڻ بعد ڪن ڪڏن کي جيڪي انجنيري کاتي ۾ منظور ٿيل آهن، تن کي هفت هفت شاخن ۽ واٽر ڪورس مان مقرر ٿيل پاڻي ملندو آهي. ڪي ڪڏون ۽ تلاءَ برسات جي پاڻيءَ سان ڀر يا آهن جي آهستي آهستي سُڪندا ويندا آهن. هي پاڻي ماڻهن جي پيئڻ جي ڪم ڪونه ايندو آهي پر ڪن جو پاڻي سان جي ڪم ايندو آهي. چوباو مال ۽ پکي پاڻي پيئندا آهن. اوڏاڻي مٽي ڪڍي جاين جون پيٽيون وجهندا آهن. سرنڊاڻي مٽيءَ سان سرون ٺاهيندا آهن. سُڪڻ تي کورن ۾ بند ڪري باه ڏيئي پچائيندا آهن ۽ ماڻهو هن پاڻيءَ مان ڪپڙا به ڌندا آهن.

(۵) ڍنڍن ۽ تلاءَ جو تعداد - سنڌ ۾ ڍنڍن ۽ تلاءَ جو تعداد اٽڪل ۵۰۰ کن هو. (۶) ٻيٽ - سنڌو نديءَ ۾ ۲ ٻيٽ هئا؛ ساڌ بيلو، سکر ۽ زندهه پير.

۵. جبل، ٻهاڙ ۽ ڳريون

(۱) جبل - سنڌ ۾ تمام وڏا جبل هماليه جهڙا ڪونه آهن. سي ننڍا جبل به فقط سنڌ جي اولھ طرف آهن، جي سنڌ ۽ ڪيچ مڪران جي سرحدن کي الڳ ڪن ٿا.

(الف) کيرٿل جبل - کيرٿل جبل سنڌ جي اولھ سرحد تي ضلع جيڪب آباد ۽ لاڙڪاڻي سان لاڳو آهي، هي اچي هالار جبل سان لڳي ٿو. سنڌ کي ڪيچ مڪران کان ڌار ڪري ٿو. کيرٿل جبل جي چوٽي سمنڊ جي مٿاڇري کان پنج هزار فوٽ اوچي آهي. هن جبل تي خاص پوک ڪانه ٿيندي آهي، رواجي گڻت واريون شيون آهن ٿيون ۽ ٿورو گهڻو گاه ٿئي ٿو. ريڍار پنهنجون ريڍون ۽ بڪار پنهنجون بڪريون چاريندا آهن. گڻت واريون شيون جابلو پنوها ڪائيندا آهن. هن مان ڦٽڪي نڪرندي هئي، پر هلڪي قسر جي هئي.

(ب) هالار جبل - هي جبل به سنڌ جي اولھ سرحد تي ضلع لاڙڪاڻي ۽ دادوءَ سان لاڳو آهي. هي کيرٿل جبل سان لڳي شروع ٿئي ٿو ۽ ٻهاڙن جون قطارون لاڳيتيون سرحد سان لڳيون اچن ٿيون جي سنڌ ۽ ڪيچ مڪران کي الڳ ڪن ٿيون. هن جبل تي به خاص آبادي ڪانه ٿئي. گڻت واريون شيون ۽ گاه ٿيندو آهي. مالدار مال چارين ۽ گڻت واريون شيون پٽي اچن، ڪي ڪچيون ڪاڻن ۽ ڪي رڌي ڪاڻين. مينهن جو پاڻي جو جبلن تي وسي سو وڃي اچيو نئين ۾ پوي، جي زور سان وڃي اچي سنڌونديءَ ۾ وڃن. هن جبل تي ننڍا ڳاڙها ٻير جام ٿيندا آهن جي ڇاپرو ٻير سڏبا آهن. مالدار اهي ٻيرين مان چائني ڏوڻي کڻي ايندا آهن جي پاڻ به کائين ۽ بيلن ۽ ڪهڙي ڇڏين، جي ٻين ڳوٺن ۽ شهرن ڏانهن موڪليا ويندا آهن. هنن ٻهاڙن جي پنڪ جي پوک به ٿيندي آهي. (ث) ٻٻ جبل - ٻٻ جبل هالار جبل جي هيٺان لاڳيتو ۱۰۰ ميلن ۾ آهي. هت به ساڳيءَ طرح گڻت ۽ گاه ٿئي. مالدار مال چارين ۽ گڻت پٽي اچي واپرائين. هت به ڇاپرو ٻير ٿيندا آهن. سانگي ماڻهو ٻير پٽي اچن ۽ کائين.

(د) ڏاڙهيارو جبل - هي کيرٿل جبل جي اُڀرندي واري شاخ آهي. سنه ۱۸۶۲ع ۾ سنڌ جي ڪمشنر مسٽر ايس مينسفيلڊ مٿس هڪڙو تلاءُ کوٽايو هو.

(۲) ٻهاڙ - ٻهاڙ ننڍا جبل آهن. هنن جا ٽڪرا ڪيترن ئي هنڌ آهن؛

(الف) ٻهاڙ ٺٽي ۽ جنگ شاهي وٽ - هي ٻهاڙ جنگ شاهي ۽ جهمپير ريلوي اسٽيشن کان ٺٽي ننگر شهر طرف ڏانهن آهن. هنن ٻهاڙن مان هڪ قسر جي اهڙي واري نڪرندي آهي جنهن مان شيشو (ڪاڻو) ٺاهيندا آهن. چوٽي وٽڪار ۽ گاه ٿيندو آهي. مالدار مال چاريندا آهن.

(ب) ميتنگ ۽ ٻولهاڙي ريلوي اسٽيشن وارا ٻهاڙ - هي ٻهاڙ ميتنگ ريلوي اسٽيشن کان ٻولهاڙي ريلوي اسٽيشن جي وچ ۾ آهن. هت به گڻت واريون شيون ۽ گاه اُڀرنديون آهن، تنهن کانسواءِ هنن ٻهاڙن مان ڪوئلو به نڪرندو هو، جو هلڪي ڪوئاليءَ وارو هو.

(ث) جهرڪن جي شهر وارو ٻهاڙ - هي ٻهاڙ جهرڪن شهر وٽ سنڌونديءَ جي ساڄي ڪپ کان شروع ٿيو ۽ سونڊن تائين هليو ويو. هن مان ٻن قسمن جي ميتوڙي نڪرندي آهي، هڪ اچي ٻي ڳاڙهي. اچي ميتوڙي لڻن کي لائي سنان ڪندا آهن ته بدن جي مر به لهي ويندي آهي ۽

سنڌ جي تصوير

سڀ کي فرحت اچي ويندي آهي. تنهن کانسواءِ ڪپڙن ڏڻ ۾ به ڪم ايندي آهي. ڳاڙهي ميتوڙي رنگن جا مصالح ٺاهڻ ۽ پتين جي پوڄي ڏيڻ وغيره جي ڪم ايندي آهي. ٿورو گڻت ۽ گاه به ٿيندو آهي. مالدار مال چاريندي گڻت واريون شيون پٽي ايندا آهن.

(د) ڀڏڪن وارو ٽڪر - هي ٽڪر سنڌونديءَ جي کاٻي ڪناري کي ويجهو ۽ ملان ڪاتيار شهر جي نزديڪ آهي. هت اڳ ٻڌ ڌرم وارن جو ڪو نشان هو جو هن وقت ڪونه ٿو ڏسجي. پر سڏجي ٻڌڪن وارو ٽڪر. هتي ٿوري گاه کانسواءِ پڄاڻا ڪانه ٿئي.

(ع) رهوڙيءَ وارو ٽڪر - هي ٽڪر سکر ۽ رهوڙيءَ شهر وٽ آهي، ۱۸ ميلن تائين آهي ۽ خيرپور کان ۲۰ ميل اڳتي وڃي ٿو. هن ٽڪر مان فقط ڳاڙهي ميتوڙي نڪرندي آهي.

(ف) گنجو ٽڪر - هي ٽڪر حيدرآباد شهر جي ڀرسان ٿورو رهوڙيءَ شهر طرف وڌيل آهي. هن ٽڪر تي ڪوبه وڻ نٿو يا ٻوٽو بلڪ گاه ڪونه اُڀري، تنهن ڪري هتي گنجو ٽڪر ڪوٺيندا آهن. هن مان پيلي رنگ جو مٽ نڪرندو آهي جوسنان جي ڪم ايندو آهي. ٻي ڳاڙهي ميتوڙي نڪرندي آهي جا رنگاڻا ٺاهڻ ۽ پتين جي پوڄي ۽ لڳائڻ ۾ ڪم ايندي آهي. ٽيون هن ٽڪر مان هڪ قسم جو پٿر نڪرندو آهي، اُن کي ننڍين ڪورين ۾ وجهي باهه ڏيئي پڇايندا آهن ته اچوچن لهي پوندو آهي. اهوچن پاڻ جي مصالحي وجهڻ وقت لڳائيندا آهن. ڪن دوائن ۽ رنگن جي مصالحن ۾ ڪم ايندو آهي. تنهن کانسواءِ پتين جي پوڄي لڳائڻ ۾ به ڪم ايندو آهي.

(۲) ننڍيون ٽڪريون - مٿين جبلن، ٻهاڙن ۽ ٽڪرن کانسواءِ سنڌ جي ڪن هنڌن تي چوٽيون چوٽيون ٽڪريون به هونديون آهن. اُهي ٽڪر فقط جابلو يا ٽاڪرو هوندا آهن. باقي اُنهن ۾ ٻي خاص خاصيت ڪانهي، ٿر ۾ ڪارونچر ٽڪري آهي جتي ٻوٽيون جام اُڀرنديون آهن.

الف - درهيارو ٽڪريون - هي ننڍيون ٽڪريون آهن.

ب - مڪلي ۽ ڪارونچر - هي ٽڪريون ٺٽي ۽ پارڪر ۾ آهن، هن تي ٻوٽيون ٿين ٿيون.

(۳) اڀراسي - سنڌ ۾ جابلو اڀراسي ۵۰۰۰ چورس ميل آهي.

(۵) چوٽي - اوچي چوٽي برک آهي جا ۷۸۵۰ فوٽ اوچي آهي.

۶. آمدرفت جا وسيلو

(۱) خشڪي رستا - اوائل زماڻي ۾ خشڪي رستا جزوي هئا ۽ ننڍا گس ۽ پيڇورا هئا. رفتہ رفتہ ڪجهه ٻيا به رستا ڪڍيا ويا. اُنهن ذريعي بيل گاڏيون، اُن گاڏيون ۽ اُن مال ڏوڻي کڻي هڪ شهر کان ٻئي شهر ويندا هئا. اهڙيءَ طرح واپاري مال گهرائيندا ۽ موڪليندا هئا. ماڻهو اُنن، گهوڙن ۽ گڏهن تي سواري ڪندا هئا. ڪي پيدل به ايندا ويندا هئا. هاڻين وغيره ۾ اُن گاڏين، ڊگي گاڏين ۽ اُنن تي ڪچاڻو رکي اُن ۾ ويهي ايندا ويندا هئا. ننڍن شهرن ۾ يعني گس ۽ پيڇرن تان گاڏيون ڪونه هلنديون هيون باقي ٻيا مٿيان وسيلو اختيار ڪندا هئا.

جڏهن انگريزن جي حڪومت ٿي ته اُنهن وڏن شهرن کي ڳنڍڻ لاءِ وڏا گهاڙو رستا ۶۶ فوٽ ويڪرا ٺهرايا ۽ ٻنهي پاسي جا پادار وڻ پوکايا. پوءِ وري ڪي پڪا رستا ڏامر وارا ٺهرايا ۽ اُنهن تي

ضروري جڳهين هنڌ پليون ۽ موريون لهرايون، جن تان هر قسم جي ساري ايندي ويندي هئي. ڪڇ عرصي کانپوءِ انهن رستن تان موٽرون، بسون ۽ ٽرڪ به هلڻ چالو ٿي ويا. رستن جي سنڀال لاءِ بيلدار رکيا ويا. ننڍن ڳوٺن ۽ بهراڙين ۾ اچڻ وڃڻ لاءِ گس ۽ پيڇرا هئا.

(۲) درياڻي رستا، ٻيڙيون، لانچون ۽ جهاز - سنڌو نديءَ ۽ قلمييءَ ۾ ميرن جون جهميون هلنديون هيون. عام طرح ٻيڙيون هلنديون هيون، جن جي ذريعي واپاري مال ڏيڍو ويندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ٻيڙين ۾ چڙهي مسافري ڪندا هئا. آمهون سامهون شهرن ۾ پار اچڻ لاءِ پتل ٺهيل هوندا هئا ۽ پتلن تان ٻيڙيون وينديون هيون ۽ موٽي اُتي اينديون هيون. مير جڏهن سفر لاءِ نڪرندا هئا يا سندن عملدار سفر تي نڪرندا هئا، تڏهن جهميءَ ۾ چڙهندا هئا. اُتيءَ موقعي تي مير بحر اڇا ڪپڙا ۽ ميرن جي امداد ڪيل رنگارنگي ڏيئي ٽوپي پهريندا هئا. ناڪا به موقعو ڏسي خاصا ڪپڙا ڏيئي، جڏهن ڪپ تي ننگري رس چڪيندا ويندا هئا ته سندن سلوارون هوا ۾ ڦهلي بهنديون هيون، تنهن جهمي رونقدار نظر ايندي هئي. جهميءَ جي آڳاٽ ۾ هڪ ننڍو سهڻو قمرچي شاميان لڳل هوندو هو، جنهن ۾ حڪمران سان ليٽيو پيو هوندو هو. ٻيڙي ۱۲۰ فوٽ ڊگهي، ساڍا ۱۸ فوٽ ويڪري، اڍائي فوٽ اونهي هوندي هئي ۽ ۶ ڳن ٽوندا هئس. هر هڪ کي پنجن خاصين موڙن تي. اهي ملبار جي پڪي ساڳ جون ٺهيل هيون.

لانچون - انگريزن جي راڄ ۾ لانچون نڪتيون. اُهي به ٻيڙين وارو ڪم ڏينديون هيون. هن ۾ وڃهه هلائڻا ڪونه ٻندا هئا، هن ۾ لانچون لڳل هئي. لانچ لانچ جي وسيلي هلائي، موڙي ۽ بيهاري ويندي هئي. لانچ ۾ ڪمار به ٺهيل هوندا هئا. مال ۽ ماڻهن لاءِ ڪم ايندي هئي.

ڀاڱيءَ جا جهاز (Steamer) - هي جهاز رڳو سمنڊ ۾ ئي هلندا هئا. ڪراچيءَ کان ٻين واٽن ڏانهن واپاري مال ۽ ماڻهو کڻي ويندا هئا ۽ اُتان ساڳيءَ طرح مال ۽ ماڻهو کڻي ايندا هئا. هي سنڌ جي پراڻن بندرن ڏانهن به ايندا ويندا هئا.

(۳) درياهي سفر - حيدرآباد کان هيٺ سمنڊ تائين درياه جي پاڻن جون حدون ۽ نالا :
 حيدرآباد وٽ هڪ ڳوٺ کان ٺٽي جي ٽڪرن تائين - مفاصلو ۲۰ ميل معنيٰ چڱو.
 ٺٽي کان وٺي ٽوٽڻ تائين - مفاصلو ۲۸ ميل - سيتا درياه وهندو هو.
 ٽوٽڻ کان وٺي اڳئين نير درياه جي ٻيٽ تائين - مفاصلو ساڍا ۵ ميل - موگره قوم نالي تان.
 نير کان وٺي سوٽاهڙ تائين - مفاصلو ساڍا ۴ ميل - ڏند ڪٿا موجب.
 واپاري : سوٽاهڙ کان وٺي گوراء تائين - واٽين جي وسندي ڪري.
 ٻنو : گهوڙا پاڙيءَ تائين - درياه تي بند ڪري.

حجامڙو : گهوڙا پاڙيءَ کان سمنڊ تائين - مفاصلو ۲۰ ميل - پيٽل حجام پار ويندي هت ٻڏو هو. درياه جي هيٺئين ڀاڱي ۾ اُٿل پتل ڪري دوابي ۾ درياه جي شاخن جا وڏا ڦرن گهرن ٿا جنهن ڪري درياڻي سفر خطرناڪ ٿئي ٿو.

(۴) ريل رستا : انگريزي راڄ ۾ ريل جي رستن ذريعي آڱ گاڏي هلائڻ جو ارادو ڪيو ويو. اُن لاءِ سنڌ ۾ ريل رستا ٺهرائڻ جو مهورت تاريخ ۲۹ اپريل ۱۸۵۸ع شام جو ساڍي ۵ بجي سنڌ جي

ڪشمير سر ٻارٽل فريگ ڪيو. ريل لائين ڪراچيءَ کان ڪوٽڙيءَ تائين تيار ٿي ويئي، تنهنجو مهورت اُن وقت جي سنڌ جي ڪشمير مسٽر جان ڊڪن انوير فرني تاريخ ۱۲ مئي ۱۸۶۱ع تي ڪيو. اُن ريل لائين تان گاڏيون هلڻ شروع ٿي ويئون. ڏيري ڏيري وقتن تي ريل رستا وڌائيندا ويا. ڪي ميل پئسنينجر گاڏيون ماڻهن جي چڙهڻ لاءِ هيون، ڪي مال ڏيڻ لاءِ (Goods) گاڏيون هيون، ڪي مڪسڊ (Mixed) گاڏيون هيون جو اُن ۾ ماڻهن جي چڙهڻ ۽ ويهڻ لاءِ گاڏا هئا ته ڪي بار کڻڻ لاءِ به گاڏا هئا. وڏي پٽي واري ريل لائين چالو ڪئي ويئي. پنجاب مان لاهور کان ايندي سنڌ ۾ جيڪب آباد کان گهڙندي سنڌو نديءَ جي کاٻي طرف کان سکر، نواب شاه، شهدادپور، ٽنڊو آدم، حيدرآباد، ڪوٽڙي، جهمپور، مڇنگشاهي کان هلندي اچي ڪراچيءَ پهچندي هئي. وري سنڌو نديءَ جي ساڄي پاسي روهڙيءَ کان لاڙڪاڻو، دادو، سيوهڻ، مانجهند کان هلندي اچي ڪوٽڙي اڳين لائين سان گڏجي هئي جا ڪراچيءَ ويندي هئي. ٽي ريلوي لائين ڪوٽڙيءَ کان حيدرآباد، هوسڙي، ٽنڊو محمد خان، ماتلي، تلمار کان ٿيندي بدين پهچندي هئي. چوٿين لائين ٽنڊي آدم کان چالو ٿي جا هالا، سکرند کان هلندي اچي حيدرآباد پور وٽ پهرين لائين سان گڏجي هئي. تنهن کانسواءِ جوڌپور جي راجا سنڌ لاءِ ريلوي گاڏي ننڍي واري اڳئين تي چالو ڪئي، جا جوڌپور کان ايندي سنڌ ۾ کوکراپار کان گهڙندي، ڏورو نارو، پٿوري، ميرپور خاص، ٽنڊو الھار، ٽنڊي جام کان هلندي اچي حيدرآباد دنگ ڪندي هئي. ريل گاڏي چالو ٿيڻ سان مسافرن ٿوري خرچ ۽ آرام سان ڪرڻ ۾ ايندي هئي. واپاري مال به هڪ شهر کان ٻئي شهر تائين جلد پهچي ويندو هو. جهڙي سهوليت ريل گاڏيءَ ۾ هئي، اهڙي ٻئي ڪنهن به ساريءَ ۾ ڪانه هئي. چوٿي ٿي ويئي ته :

”چوي ريل گاڏي رمان ٿي رمان، اچي چڙهه مسافر وڃان ٿي وڃان.“

(۵) هواڻي اُڏاڏم - انگريزن جي حڪومت ۾ وري هواڻي جهاز (Aeroplane) شروع ٿيا. جي آسمان ۾ پکين وانگر اڏامندا رهندا هئا. هنن جي چڙهڻ ۽ لهڻ لاءِ خاص ميدان تيار ڪيو ويندو آهي. تَن اُن ۾ هجي ڪو ڪڏ ڪوبو يا ڪو پيل هجي ڪو پٿر يا ڪن ڪچرو ۽ نه هجيس منجهس لاهي ڇاڙهي. سئون سڌو پٽ ۽ صاف سُٿرو هجي ۽ ايراضي به چڱي خاصي هجي. سنڌ ۾ انهن لاءِ اهڙي ئي ٽي اڏا هئا، (۱) ڪراچي (ڊرگ روڊ)، (۲) حيدرآباد، (۳) ميرپور خاص.

ماڻهو هواڻي جهازن ۾ مسافري ڪرڻ لڳا، خاص ڪري جيڪي واٽن ويندا هئا يا جيڪي اُتان ايندا هئا، ڪن جهازن ۾ خاص خاص مال به کنيو ويندو هو. هواڻي جهازن جو پاڙو تمام گهڻو هو، تنهنڪري اُن ۾ شاهوڪار ۽ وڏا آفيسر ٿي مسافري ڪندا هئا.

(۶) ٽپال، تار ۽ ٽيليگرافون - (الف) ٽپال (پوسٽ Post) - ٽپال جو سرشتو پهريائين سنڌ ۾ چالو ٿيو پوءِ هندستان جي ٻين شهرن ۾ چالو ٿيو. اڳ پهريائين خط يا نياپو قاصد جي هٿان موڪليو ويندو هو، پوءِ ٽپال جو سرشتو چالو ٿيو. پهريائين ٻانڌي يا سوار ٽپال کڻي پهچائيندا هئا. جڏهن ريل گاڏي چالو ٿي، تڏهن ٽپال ريل ۾ ئي موڪلي ويندي هئي. تنهن هوندي به جتي ريل نه هوندي هئي ته اُتي ٻانڌي گڏهن تي چڙهي ٽپال کڻي ننڍڙن ڳوٺن ۽ بهراڙين ۾ پهچائيندا هئا،

موندندي اُتان ٽپال کڻي اچي پوسٽ آفيس ۾ پهچائيندا هئا. انهن کي هڪ لٽ به هوندي هئي. جنهن جي هڪ چٽڙي ۾ گھنگهري ٻڌل هوندا هئا.

سند ۾ پهرئين ٽڪلي تاريخ ۱ جولاءِ سنه ۱۸۵۲ع ۾ سند جي ڪمشنر سر هينري بارٽل ايڊورڊ فرير ڪڍي، جا پهريون ڀيرو نڪتي. سند جي پهرئين ٽڪلي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي نالي سان ڪڍي ويئي. سنه ۱۸۵۲ع ۾ نيو پوسٽ آفيس اسٽڪٽ پاس ٿيو. پوسٽ آفيس وارن ڪلڪتي ۾ سنه ۱۸۴۷ع ۾ ڊيڊ ليٽر آفيس (Dead Letter Office) جو پايو پيو. سنه ۱۹۷۰ع ۾ جھنجو نالو بدلائي رٽرنڊ ليٽر آفيس (Returned Letter Office) رکيو ويو. ننڍن ڳوٺن ۾ جتي پوسٽ آفيسون نه هيون ته انهن ڳوٺن جون ٽپالون روٽر سنجر (يعني ڀانڌي ٽپالي) مهيني ۾ هڪ ٻه دفعا چڪر هڻي پهچائي ويندو هو ۽ ڪا ٽپال ماڻهن وٽان ملندي هيس ته اُها کڻي وڃي پوسٽ آفيس ۾ ڏيندو هو، جتان رواني ٿي ويندي هئي.

(ب) تار (Telegram) - تار جو سرشتو به انگريزن چالو ڪيو. جڏهن سنه ۱۸۵۸ع ۾ ريل گاڏي چالو ٿي ته ريل جي پٽن واري لائين سان ٿوري ڦي مفاصلي تي (Paralal) ٽنڀا کوڙي، ان ۾ تارون لڳايون ويئون ۽ تارن ۾ بئٽريءَ جي ذريعي ڪرنٽ پيدا ڪيو ويو. هر هڪ اسٽيشن تي اگر سان ٽيڪ ڪرڻ وارو اوزار لڳايو ويو ۽ ان سان لائن واري تار ڳنڍي ويئي. انگريزيءَ جي اي-اي-سي (A-B-C) لاءِ ٽيڪ ٽيڪ جو ڪوڊ ٺاهي مقرر ڪيو ويو. اسٽيشن ماسٽر يا پوسٽ ماسٽر کي تار ڪرڻي هوندي هئي ته اهو ان اوزار سان ڪوڊ موجب ٽيڪ ڪندو هو ته اُها ٽيڪ ٽيڪ مقصد واري شهر ۾ ڦيل ٽيل اوزار تي ٽيڪ ٽيڪ شروع ٿي ويندي هئي ته اُتي جو ماسٽر اُهي آواز ٻڌي اُهي اکر لکندو ويندو هو، جنهن مان پوءِ چملا ٺهي ويندا هئا. ماسٽر اُها تار فارم تي لکي ٽپاليءَ هان لاڳاپيدار کي موڪلي ڏيندو هو. اُهي پڙهي مطلب سمجهندو هو. اُها تار اٽڪل ڪاڪ کن جي اندر ڪنهن به شهر ۾ پهچي ويندي هئي. تار ايجاد ٿيڻ ڪري، خاص ڪري ريلوي وارن، آفيسرن ۽ واپارين کي خاص سهوليت ٿي ويئي آهي. پر ڪانگي ماڻهوءَ کي به تار رستي نياپو موڪلڻو هوندو هو، اُهو به جلد پهچي ويندو هو.

(ث) ٽيليفون (TelePhone) - گهڻ وقت کانپوءِ متعين نموني ٽيليفون جون تارون به لڳايون ويئون. هر هڪ آفيس يا گهر جتي ٽيليفون لڳائڻو هجي ته اُتي هڪ ٽيليفونر باڪس (جنهن ۾ ايميليفايڊر ۽ لاٿوڊ اسپيڪر ڦٽ ٿيل آهي) رکي ان سان تار جو ڪنيڪشن جوڙيو ويندو آهي. ان مٿان هڪ انگن وارو ڊايل ڦٽ ٿيل هوندو آهي، ان ڀرسان هڪ آواز رسيور رکيل هوندو آهي. هر هڪ لڳل فون کي ايڪسچينج مان نمبر ملندو آهي. پوءِ جنهن کي ٽيليفون ڪرڻو هوندو ته ان نمبر جا انگ ڊايل تي لڳل انگن تي اگر رڳو ڦيرائبا ته ڪنيڪشن ملي ويندو ۽ اُتي گھنڊڻي وڃڻ شروع ٿي ويندي ته اُهو آواز ٻڌي رسيور کڻي چونڊو هڪڙو ته اڳو به چونڊو هئو. رسيور کي به پاسا ٿيندا آهن، هڪ کن تي رکيو، ٻيو وات جي سامهون ٿيندو. وات واري سان ڳالهائڻو ۽ ڪن واري سان آيل آواز ٻڌڻو، ٻيو جيڪا به ڳالهه ڪرڻي هوندي، سا ڪندا رهو. هن ۾ سڀ کي سهوليت آهي، ترٽ ڪم ٿيو وڃي.

باب چوٿون :

شهر، ڳوٺ، جهوٺا شهر، جهوٺا ڌڙا، قلعو ۽ جڳهيون

۱. شهر، ڳوٺ ۽ پهراڙيون

ماڻهو ٻن طريقن سان وسيل هئا. هڪڙا شهرن ۾ رهندا هئا، ٻيا ننڍن ڳوٺن ۽ پهراڙين ۾ رهندا هئا. ڪي ته ويچارا پٺين تي ڪچا گهر منهن سان آڏي چو طرف ڪنڊن جا لوڙها ڏيئي رهندا هئا. شهرن ۾ هندو ڌڻيڪ ۽ مسلمان گهٽ رهندا هئا، پر ڳوٺن ۾ هندو گهٽ ۽ مسلمان زياده رهندا هئا. ڇاڪاڻ ته هندو واپار ۽ نوڪرين ۾ مشغول هئا سي شهرن ۾ رهندا هئا ۽ هندو پهراڙين ۾ رڳو ريز کي دڪان ڪڍيو ويٺا هوندا هئا، انڪري گهٽ رهندا هئا. مسلمان گهڻو ڪري پوک جو ڪم ڪندا هئا يعني هاري هوندا هئا. ڪي ننڍا زميندار هوندا هئا، سي ئي ننڍن ڳوٺن ۾ رهندا هئا. مسلمان جيڪي وڏا واپاري هئا يا وڏا زميندار هئا، سي ئي شهرن ۾ رهندا هئا. ڪن شهرن ۾ ڪني پاڻيءَ جون ڪسيون هڻن جي اڳيان وهنديون هيون، تنهنڪري ڪن هنڌن گندگي به ٿي ويندي هئي. سنڌ ۾ اٽڪل ۱۲۵ شهر ۲۰۰۰ کن ڳوٺ ۽ ۵۰۰۰ کن ڳوٺ يعني پهراڙيون هيون. هاڻي سنڌ جي مکيه شهرن، ڳوٺن ۽ پهراڙين جو ڌار ڌار ذڪر ڪجي ٿو.

(۱) شهر - مکيه شهرن جي مختصر واقفيت هيٺ ڏجي ٿي.

۱- جيڪب آباد - جيڪب آباد شهر اُتر سنڌ جي سرحد تي پنجاب کي ويجهو آهي. اُتر سرحد يعني فرنٽيئر ضلع جي گادي آهي. هنڪي ضلع جي نالي سان به سڏيندا آهن. هي شهر انگريز مسٽر جيڪب اڏايو هو، تنهنڪري اُنجي نالي سان سڏجي ٿو. هتي گهوڙن جو ميلو لڳندو هو. هي گهڻي گرميءَ وارو شهر آهي.

۲- سکر - هيءُ سکر سنڌو نديءَ جي کاٻي ڪپ تي پراڻو اڏيل آهي. شهر وڌندو ويو ۽ نئون اڏيو ويو، تنهنڪري اڳئين اڏيل شهر کي سکر پراڻو ۽ نئين اڏيل کي سکر نئون سڏيو وڃي ٿو. پر ٻئي شهر ٻنڌيل آهن. هي ضلع جي گادي به آهي. درياه جي ٻيءَ ڀر سامهون روھڙي شهر آهي، اُنکي ٻنڌڻ لاءِ هڪ پل ٻڌل آهي، جنهنجو نالو آهي لئسنڊائون پل. هيءُ پل بنا ٽئين ڪئنڊي سان اڏيل آهي. سکر بئريس ٺهڻ ڪري ٿورو پري سنڌو نديءَ تي ٻي پل ٺهرائي ويئي جا ٽئين تي اڏيل آهي ۽ هنڪي ۶۶ دروازا آهن ۽ اُنهن کي دروازا چڙهڻ اهل جي پاڻيءَ جي وهڻ کي ريگيوليت ڪندا آهن. هن شهر ۾ هڪ وڏو ۽ اوچو معصوم شاه جو منارو به ٺهيل آهي، جو اٽڪل ۱۰۰ فوٽ کن اوچو آهي. اڪبر مغل بادشاهه معصوم شاه کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو هو، هي منارو اُنجي نالي تي سڏيو آهي. هي بندر به آهي. ٻيڙين رستي هتان مال ويندو ۽ ايندو هو. واپار به سٺو هلندو هو. هتان جو ڪتب فروش هريسنهه ائڊسنس مشهور هو، هن وٽان هر قسم جا ڪتاب ملي سگهندا هئا.

۳- روھڙي - روھڙي شهر سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪناري تي جهونو اڏيل آهي. سکر شهر جي بلڪل سامهون آهي جو پل جي رستي ٻنڌيل آهي. سنه ۱۸۴۷ع ۾ سنت وسڻ شاه ڄائو هو، جنهن جو

هت آستان ۽ لڪاڻو آهي. سنت وسع شاه جو گرو سنت پارواشاه هو. هن شهر ۾ آساڻو ۽ چوڙ ۽ ستين جو آستان آهي. هي به بندر آهي. هت به چڱو واپار هلندو هو ۽ ٻڙين رستي مال ويندو ۽ ايندو هو. ۲- شڪارپور - شڪارپور جو شهر سنه ۱۶۱۷ع ۾ ڊاڏو پوٽن لڏو. هي شهر چڱي ۾ اُتر ۾ سکر کان ڏهاڪو ميل کن پري جهونو ۽ عاليشان اڏيل شهر آهي. هنڪي چوڙف ڪوٽ ڏنل هو. جنهن کي انت دروازا هئا. (۱) لڪي در (۲) هزاري در (۳) هاڻي در (۴) خانپوري در (۵) ڪرن در (۶) واڳوٺون در (۷) سري در (۸) نوشهرو در. هي بيت لھيو:

”لڪي ۽ لڪ ڀاڻيا، هزاريءَ هنيئا - هاڻيءَ جي همت سان، خانپوري کنيا؛ ڪرن در ڪوڙو ٿيو، واڳوٺون وريو - سري در ساڻو ٿيو، نوشهرو نئون.“

هر هڪ دروازو اڌ اڌ ميل تي هو. اِن مان معلوم ٿئي ٿو ته شهر جو گهرو ۲ ميل هو. شڪارپوري هندن جو اوائلي واپار بخاري، خراسان ۽ وچ ايشيا سان هو. هي سنڌ مان مال گهرائي آڻي وڪڻندا هئا ۽ اُنهن هندن ايشيا، پيش، اوني ٺهيل مال، ڪڪون، ڪنڌل سنڌ ڏانهن موڪليندا هئا. واپار اُنن، ڇڙن ۽ خراساني گڏهن ذريعي ٿيندو هو. شڪارپور خراسان جو دروازو ليکيو هو. شڪارپوري هندن جون گهڻيون به هتي ملڪن ۾ هلنديون هيون. انگريزن جي راڄ ۾ شڪارپور جا هندو گهڻي ڪراچيءَ ۾ رهندا هئا، جتي سندن ڪوٺيون هيون. سٺو واپار هلندو هو. هتي جا ماڻهو مٽي تي ٽوپيءَ جي ٿوري نموني وانگر گاڙهي پَڳ پڻدا هئا. اُن کي چوندا ٿي هئا؛ ”شڪارپوري پڳڙي.“ پوءِ جي آستان ٺهندا ويا، اُنهن مان ڪي هيٺ ڄاڻاڻن ٿا:

ڪن واري ٻائي جي ڌرمشالا منگهن واري ڌرمشالا بالڪرام جي مڙهي، دوار ڪانات جي مڙهي، جمداس جي مڙهي، شڪر ڀارتي آهرم، ساڌ آهرم، پرمند پندار، مسند درٻار ۽ جڳل ٿان وغيره.

۵- رائجپور - سنڌ ۾ ميرن جي رياست خيرپور هئي، جنهن کي خيرپور ميرس سڏيو ويندو هو. رائجپور شهر ۾ اُنجي گادي هئي. رياست ۾ سٺو شهر هو. هت نير جي پيدايش ٿيندي هئي. ۶- گنبت - هي خيرپور رياست جو ٻيو نمبر شهر هو، چڱو شهر هو. هن شهر جي پسگردائيءَ نير جي پوک چڱي ٿيندي هئي، جنهن مان پوءِ نير ٺاهيندا هئا جو رنگ جو ڪم ڏيندو هو. ۷- لاڙڪاڻو - هن شهر ۾ مسلمان ذات جا لاڙڪ رهندا هئا، تنهنڪري شهر جو نالو لاڙڪاڻو پيو. ”هو قوم لاڙڪن جو هنڙي قديم ٿاڻو، پيو پوءِ نانوءِ هن تي لاڙڪن تان لاڙڪاڻو.“

هي قديمي شهر آهي، هي اڳئين وقت ۾ واپار ۽ بڻ ڳالهين کان مشهور هو. اُنڪري پهاڪو ٺهي ويو: ”هڪجي ٺاڻو ته قسم لاڙڪاڻو. هت سارين جي پوک جام ٿيندي آهي، جن مان چانور نڪرندا آهن. هت ڏاڙيل به ڄڻائي رهندا هئا، جي ڏاڙي ويجهن جبلن هالار ۽ کيرٿر ۾ وڃي لڪندا هئا. هي شهر چئن ڳالهين کان مشهور هو: (۱) موٽن جو دڙو (۲) جاگيردار (۳) وڪيل (۴) شاعر، تنهن کانسواءِ هت وڻشاڻون به ڄڻيون رهنديون هيون، جي سڄي سنڌ ۾ مشهور هيون. اُنڪري ماڻيون پهاڪو ٺهيو. هت ڪت جون ٿالهيون به ٺهنديون هيون. هتي سوامي ڌرمڌاس جي درٻار ۽

موري جي درٻار آهي. هتي جو ستر نواز پٽو، سندس پٽ ذوالفقار علي پٽو ۽ خانجهادر ايوب خان کلهو ۽ مشهور زميندار ۽ سنڌ جا چيف مسٽر به هئا.

۸- هالا - پراڻا ۽ نوان - هالن جو شهر حيدرآباد ضلع ۾ سنڌو نديءَ کان کاٻي طرف ۲ ميل کن پري جهونو شهر آهي. سانوليءَ جي ڏينهن ۾ ٻائي چڙهي اُٿل کائي ۲ ميل طع ڪري پراڻن هالن جي شهر سان بند ٻڌل وٽ اچي لڳندو آهي، ڪڏهن ٻڌ به ڪندو آهي، اُنڪري ڪيترن ماڻهن هتان لڏي ۲ ميل پري نئون شهر اڏيو آهي، جنهن کي هالا نوان چون. پراڻي شهر ۾ هوشيار يوناني حڪيم ۽ شاعر رهندا هئا. سنڌو درياه مان ٻلا مرندا آهن، تنهنڪري هتي ٻلن جي مياڻ آهي، جتان ٻلا ٻاهر موڪليندا آهن. نون هالن ۾ مخدوم نوح جي هڪ ڍڙي درگاه آهي، جتي هر سال ميلو لڳندو آهي. ريلوي جي استيشن به هت آهي. ٽنڊي آدم کان گاڏي هلندي آهي جا نون هالن کان ٿيندي سکر ٺڌ ڏانهن ويندي آهي. پراڻن هالن کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي خانوٺ نالي ڳوٺ آهي، جتي ڪاٺ جي ٺهيل فرنيچر تي رنگين ۽ عاليشان چنڊيءَ جو ڪم ٿيندو هو، اُهو سامان هالن جي مارڪيٽ ۾ اچي وڪامندو هو، پر هاڻي اُهو ڳوٺ ڦٽي ويو آهي ۽ چنڊيءَ جو ڪم هالن ۾ ٿيندو آهي. خاص ڪري پينگها (هندورا) هت جا مشهور هئا. هت آڏاڻن تي ڪپڙو به ٺهندو آهي، خاص ڪري گرڀين جيڪي ٻاهر ڏيسار تي وينديون آهن. پيپون به سٺا تيار ٿيندا آهن. هت واپار سٺو ٿيندو آهي. ڪاشيءَ جو ڪم به ٿيندو هو، خاص ڪري بيرون سنڀون ٺهنديون آهن. ۹- دادو - دادو شهر سنڌو نديءَ جي ساڄي پاسي اُن کان ٿوري ئي مفاصلي تي اڏيل آهي، هي به جهونو شهر آهي، هن جي پسگردائيءَ ۾ ڀنگ جي پوک ٿيندي آهي. پاڪستان ٺهيل کان اٽڪل ڏهاڪو سال اڳ ڪجهه ٽڪر لاڙڪاڻي ضلع مان ڪجهه ٽڪر ڪراچي ضلع مان چئي دادو ضلع بڻايو ويو، جنهن جو هيڊ ڪوارٽر به هت آهي.

۱۰- سيوهڻ - سيوهڻ جو اصل نالو ”شواسٿان“ هو، پوءِ ڦري سڏبو هو ”سيوهستان.“ هاڻي ڪوٽڇي ٿو ”سيوهڻ.“ سيوهڻ شهر دادو ضلع ۾ تواريخي جهڙو مشهور شهر آهي، ڪن ڏينهن ۾ اوج تي رسيل هو، پر پوءِ ڪڇ ماڻهو ٺڀندا ويندا رهيا، تنهنڪري شهرن جي ڪن ٻارن ۾ جايون ڦٽيون بيٺيون آهن. هتي اُڏيري لعل جا پوڄاري ٺڪر به گهڻا رهندا آهن. هت هڪ قلندر شهباز جو عاليشان قبو ٺهيل آهي ۽ اُنجي حاٽي اندر راجا برٽريءَ جو آستان به آهي. هت هر سال ميلو لڳندو آهي، ڪٿان ڪٿان جا ماڻهو ايندا آهن. سيوهڻ کي هڪ قلعو هو جو اٽڪل ۵-۴ ميلن تائين ٻڌل هو، اُنکي ۱۲ دروازا هئا. سيوهڻ جو شهر قلعي اندر هو. ڏيسار سان واپار هلندو هو. سنڌو نديءَ جو هڪ بندر هو. شهر ۾ ڀٽو جو مندر هو، اُن جي دروازن تي ڳڻيش جون مورتون هيون. مندر جي چوڙف تلاءُ هو. هت نير جو واپار گهڻو هلندو هو. سيوهڻ سُرڳ جو دروازو ليکيو ويندو هو، ڪنهن وقت ۾ سنڌ جي گادي به هو.

۱۱- ٺارو شاه - ٺارو شاه جو شهر نواب شاه ضلع ۾ ساهتي پرڳڻي ۾ سٺو شهر آهي. سعيد ٺارو شاه جي نالي پٺيان سڏبو آهي. هتي آڏاڻن تي انگوڇا سٺا ٺهندا آهن. هت باغن ۾ نارنگيون به

جام ٿينديون آهن ۽ مشهور آهن. انگوڇا ۽ نارنگيون ٻين شهرن ڏانهن به موڪليون وينديون آهن.

هتي هنسراج واپس جادو وغيره سڪارڻ جو اسڪول کوليو هو.

۱۲ - ڪنڊيارو - ڪنڊيارو به نواب شاه ضلع جي ساڃي پرڳڻي ۾ سٺو شهر آهي. پروفيسر هاسانند جادوڻ، جادو جو آستان يا بادشاه، سڄي دنيا ۾ مشهور هت جاڻو هو ۽ ڪامروپ ڊيس مان جادو پڪي واپس هت اچي رهيو. هنڪي راجائن ۽ مهاراجائن کان ڪئين سونا ميڊل ۽ ٻيا انعام مليا. ساڳئي وقت هي آري سماجي، ڪانگريسي پرچارڪ، سماج سڌارڪ، ليکڪ ۽ شاعر هو. پر چار ڪندي شاعري گفتا ٻڌائيندي جادو جا ڪرهما ڏيکاريندو هو. هي سنڌ مان اچي پوئي رهيو ۽ دهليءَ ۾ سر ڳواس ٿيو.

۱۳ - ڀريا - هي به نواب شاه ضلع ۾ ساڃي پرڳڻي جو علمي شهر مشهور هو. هتي ورنڪيولر اسڪول ۽ سيڪنڊري هاءِ اسڪول مشهور هئا. هنن اسڪول ۾ تمام هوشيار ۽ قابل ماستر هئا، انڪري هتي جي پڙهائي تمام عمدي هئي ۽ شاگرد به پنهنجي استادن وانگر قابل ٿي ويندا هئا. هنن اسڪولن ۾ گهڻو ڪري ڪوبه ڇوڪرو ناپاس ڪونه ٿيندو هو. سنڌ ۾ پيرن شهر جي پڙهائي ڇڻي کڻي بس ڪر. هتي جي دربار به مشهور هئي، پڙهيل ماڻهن جي ڪري ساڃيءَ جا ماڻهو سرڪاري نوڪرين ۾ به خاصائي هئا.

۱۴ - نواب شاه - نواب شاه شهر ميرن جي صاحبيءَ ۾ اڏيو هو. سٺو شهر ۽ نواب شاه ضلع جو هيڊ ڪوارٽر آهي. هن ضلع جا ٽي تعلقا ڪنڊيارو، نوشهرو ۽ نارو شاه کي گڏي ”ساهتي“ چوندا آهن، جو هت سهتا ذات جا گهڻا رهندا هئا. ريلوي اسٽيشن به مکيه بزار جي ويجهو آهي. اتي هڪ وچ ۾ چؤڪ آهي، جنهن جي چوڌاري دڪان ٺهيل آهن، جتي سٺو واپار هلندو آهي ۽ چڱو ئي ڏندو ٿيندو آهي. سڄو ڏينهن ڇهه ٻوڙ لڳو ٻيو هوندو هو. هت وچون چاپ (Trade Mark) بيڙين جو وڏو ڪارخانو هو. هي بيڙيون تمام مشهور هيون ۽ سنڌ جي ڪئين شهرن ڏانهن موڪليون وينديون هيون. پاڪستان ٺهڻ بعد سنه ۱۹۶۷ع جي ڇڏاڙيءَ ۾ بيڙين جي ڪارخاني جو مالڪ ڀڳت هرومل ايسر داس چانڀار برهم ڪري، نواب شاه ۾ ڪارخانو بند ڪري راجستان جي بياور ۾ ساڳئي نالي سان ”وچون چاپ بيڙي“ ڪارخانو کوليو، جو زور شور سان هلي رهيو آهي.

ساهتيءَ ۾ پڙهيل سرڪاري نوڪرين ۾ چڱي انداز ۾ هئا. سرڪاري نوڪرين ۾ نمبر (۱) ڪراچي، نمبر (۲) حيدرآباد، نمبر (۳) ساهتي هوندو هو.

۱۵ - شهدادپور - شهدادپور شهر نواب شاه ضلع ۾ وڏي ۾ وڏو شهر هو، هن ۾ ڪهه ٽائڻ جون وڏيون انجنيون لڳل هيون. سنڌ ۾ وئنگٽن جو فصل جام ٿيندو هو، جن مان ڪجهه جون ڦٽيون نڪرنديون هيون، جي اوسي پاسي مان هنن ڪارخانن ۾ اينديون هيون. ڪارخانن ۾ ڦٽين کي ٽائي صاف ڪيون وينديون هيون. ڪهه ڌار ٿيندي ۽ اُن مان ڪڪڙ ڌار ٿيندا هئا. ڪهه ڪري گڙيون ٻڏي احمدآباد موڪليون وينديون هيون، جتي وڏي ۾ وڏي تيار ڪري ڪپڙو ٺاهيندا هئا. باقي ڪڪڙ سنڌ جي شهرن ۾ مال جي چاري لاءِ موڪليا ويندا هئا، انڪري هي واپار جو مرڪز

بلڪي ويو هو، جتي سوائي صاحب جي مشهور ماڙي هئي، جتي نورتن ۾ ميلو لڳندو هو. هي شهر سر شهداد خان اڏايو هو، تنهنڪري انجو نالو ئي مٿس پيو.

۱۶ - ٽنڊو آدم - ٽنڊو آدم نواب شاه ضلع ۾ شهدادپور کانپوءِ ٻيو نمبر شهر هو. هي شهر آدم خان مريءَ اڏايو هو. هتي به ڪهه ٽائڻ جون انجنيون هيون. مٿئين طرح ڪهه ۽ ڪڪڙن جو بيمال ڪيو ويندو هو. هي به ڇههجي وارو سٺو شهر هو. ريلوي اسٽيشن ۽ ڊرمشال شهر سان لڳو لڳ هيون. هتي سنسڪرت پڙهيل ودوان گهڻا هئا، تنهنڪري ”سنڌ جي ڪاشي“ سڏبو هو. شهر جي لڳو لڳ واريءَ جي ڍب تي سنت ٿيئونرام جي دربار هئي، جتي روز سستنگ ٿيندو هو. اُن بعد ڏيڍو چئنيءَ جو پرساد وراهيو ويندو هو جو تمام سوادي هوندو هو. پاڪستان ٺهڻ بعد سنت ٿيئون رام جي دربار ”امراپور“ نالي سان جڳپور ۾ ٺاهي ويئي آهي. هن شهر جا سينيون منگهائي آڪهه جا ۽ ڪهه جي انجنيون جا مالڪ سيٺ آسنداس ۽ سيٺ ڏاڪڙن جيڪو ميسنل جو پريزيڊنٽ به هو، مشهور هئا.

۱۷ - کنڊو - کنڊو شهر هالن شهر جي ڏکڻ ۾ ۲ ميلن جي پنڌ تي اڏيل آهي. هي وچولو شهر هو، هتي به ڦٽين ٽائڻ جي هڪ انجني هئي، جي ڪهه ۽ ڪڪڙ ڌار ڪيا ويندا هئا. هت آسپاس انبن جا چڱائي باغ هوندا هئا، جي انب ٻاهر موڪليا ويندا هئا. هتي عام طور ماڻهو کيتي ٻاڙيءَ ۾ خوب رڌل هئا. زميندار، واپاري، هاري، ڪونهڙا سڀ هئا. هت گساڻين پريتمگر جو وڏو عاليشان آستان هو ۽ آندڙ ديوي شنگهه پوٺيءَ جو ٿان هو، جتي اسوءَ ۽ چيت ۾ نورتن جو ڀُرو ملهائيو ويندو هو. جوارا پوکبا هئا، جاگر تو ٿيندو هو ۽ ڀڄن پاڻ ٿيندو هو. اهڙيءَ جو ڏينهن ڀڄيڪي سان ملهائيو ويندو هو. کنڊوءَ جي لڳو لڳ ڀڏڙ پراڻي واه ڦٽل جي ٺڃن ڀر ساري جو ڳوٺ هو ۽ هندو درويش ”گهڻو ڳهوٽ“ جو قبو هو، جتي هر سال مهلو لڳندو هو. ساوٿيءَ ۾ سنڌو نديءَ آڻل کائي پاڻي اچي کنڊوءَ جي بند سان لڳندو هو، پاڻي لهي وڃڻ بعد ڪڪڙ ٻيو جانور سرنهن ۽ تورن جي ڪڇي ۾ پوک ٿيندي هئي. ٻيلي ۾ ماکي به جام آهندي هئي. سنت ٿيئونرام جو جنم هت ٿيو هو ۽ اُتي سندس دربار هئي، جتي بسنت رام رهندو هو. اُنجي دربار هينگر اجمير ۾ دهلي گيت وٺ آهي.

۱۸ - مانجهڙ - مانجهڙ جو شهر سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪپ تي دادو ضلع ۾ هو. هتي ڪپڙي تي اجرڪون خوب ڇپنديون هيون، جي مشهور هيون ۽ ٻين شهرن ۾ وينديون هيون. هنڪي ڏيڍ ميل پنڌ تي انڙپور ريلوي اسٽيشن هئي. هتي جو سيٺ وهنداس نالي وارو ۽ مشهور ماڻهو هو، ٻيلن جا ليڪا کڻندو هو. هنڪي سڪاوت به خوب هلندي هئي. غريبن کي اناج وغيره ڏيندو هو. ڪوبه وٽائين هٿين خالي ڪونه ويو. هندستان ۾ ڪتي به ڏکار پيو ته اُتي اناج وغيره موڪليندو هو. راڳ جو شوقين هو. هي شاعر ۽ راڳيندڙ هو. ڇههجي کڻي ته هوشيار گڻيو هو. راڳ جو به ڀورو ڀورو پارکو هو. گائڻ وارن جون ٽوليون وٽس اينديون رهنديون هيون. شين گائيندڙن کي به ڀڳهار ڏيئي پاڻ وٺ رهندو هو. هنجو آستان حيدرآباد ۾ ڦليليءَ جي ڪپ تي به هو. هنجو پٽ سيٺ هر چندراز به مشهور وڪيل ۽ پلي جا ڪم ڪندڙ هو. سيٺ وهنداس جا پوٽا ڪراچيءَ ۾ رهندا هئا. پاڪستان ٺهڻ بعد لڏي هندستان ۾ آيا.

سند جي تصوير

47

۲۲- ٽنڊو آهنڀار - ٽنڊو آهنڀار حيدرآباد ضلع ۾ آهي ۽ جهونو شهر آهي. هي شهر مير آهنڀار خان پٽ مير فتح محمد خان ٽالپر سنه ۱۷۹۰ع ۾ اڏايو هو. هنڪي هڪ ڪڇو قلعو مٽيءَ جي ڌنڌ ۾ مٽيءَ سان ٺاهيل آهي. هن اندر اڳ شهر هو. پر هن وقت پوليس ٿاڻو، مختيارڪار جي آفيس ۽ ٻيون سرڪاري آفيسون آهن ۽ وڌيڪ شهر قلعي جي دروازي کان شروع ٿئي ٿو. بزار بيگي ڊگهي آهي، جا ڪاٺ جي ڪنڇين سان اڏيل آهي. پاڪستان ٿيل کان ٿورا سال اڳ بزار کي اچي، باه لڳي تنهنڪري باه وسائڻ ۽ اڳتي وڌڻ کان روڪڻ بزار جو اڏيل حصو ڊالو ويو جو اڃا تائين کليل آهي. ان جي وچ مان يي به بزار شروع ٿئي، جا وڃي مارڪيٽ ۽ اسڪول سان لڳي ٿي. ٻنهي بزارين ۾ هر قسم جا دڪان آهن ۽ چوڱي جهڙو آهي. ريلوي اسٽيشن جي اوريان عالیشان پبلڪ گارڊن (باغ) آهي. هي شهر ڪپڙي جي رڱاوت کان مشهور هو ۽ سٺو واپار هلندو هو. تنهن کان سواءِ هت پاتولي چٽا رهندا آهن، جي ريشم رڱي ۽ ڏاڳا تيار ڪري ٻاهر موڪليندا آهن. تنهن کان سواءِ عاج جو واپار به چوڱي هو. ڪاڇ جون ٽڪڙون به ٺهنديون هيون ۽ آتشبازيءَ جا ڪي اسر جهڙوڪ ڇڏيون، ٽوٽا ۽ ماتاميون به ٺهنديون هيون. هتي جون ماڻي جون ڪچريون ۽ چانهيون مشهور هونديون هيون سي به ٻاهر وينديون هيون. شهر جي لڳو لڳ هڪ ڊگهي ۽ اونڀي پاڻيءَ جي کڏ هئي، جنهن ۾ رڱاوت وارو ڪپڙو ڏوٻيو هو. هت رامپور جو مندر آهي، جتي هر سال بڏي جي گيلاس کان سنڌاراڻي ٿاڻين زبردست وارو ڪپڙو ڏوٻيو هو. هت رامپور جو مندر آهي، جتي هر سال بڏي جي ڪيڏارنات جي مڙهي ۽ پاڻي ڀڳوانداس جو تڪاڻو به مشهور هئا. هت جا ميمڻ ۽ پاتولي ريشم وغيره جي واپار ۾ مشهور هئا.

۲۳- نصرپور - نصرپور حيدرآباد ضلع ۾ جهونو شهر، جوڌپور ريلوي لائين تي کيساني اسٽيشن کان اٽڪل ۲ ميل پري اڏيل آهي. سنه ۱۷۵۸ع ۾ سنڌو ندي هتان وهندي هئي پر پوءِ رُخ ڦيرائي پرتي هلي ويئي. ان جا نشان واريءَ جا دڙا اڄ به شاهد آهن. هتي کيس ۽ اڳت تمام عمارت ۽ عالیشان ٿنڀا آهن. نگر جي ٿانون تي ڪاشيءَ جو ڪم به مشهور آهي. هي ٿمئي شيون ڪنهن ٿي ٻاهرين شهرن ۾ موڪليون وينديون آهن. هتي جا کير ٿيڙا به تمام مشهور ٺهندا هئا. حوازين کي ڳهڻو ڪري پنهنجن مينهن هونديون هيون. انهن جي کير مان کير ٿيڙا ٺاهيندا هئا، جي ٻاهر به ويندا هئا. اوتار اڏيري لعل جو جنم رتنچند ڪٽريءَ جي گهر سنبت ۱۰۰۷ وڪرمي برابر سنه ۹۵۰ع ۾ هن شهر ۾ ٿي ٿيو هو. اُهي ڪٽري هاڻ پاڻ کي نگر سڏائيندا آهن. اڏيري لعل جو آستان ۽ بالهيم نالي ڪوه اتي آهي، جتي هر سال وڏو ميلو لڳندو هو.

۲۴- اڏيرومل - اڏيرومل گهوڙي تي چڙهي گهمڻ نڪتو. هيءُ ڳالهه سنه ۱۰۱۹ع ۾ ٿي. هن سان گڏ نگر به هو. جڏهن هن ڳوٺڙي وٽان لنگهيا ته هڪ زمين جو ٽڪر ميدان جي روپ ۾ ڏٺائون، جو هنن کي پسند پيو. ان زمين جي مالڪ کان اڏيري لعل پڇيو ته زمين وڪڻيندس، پئسا وٺ ۽ اسانکي ڏي. ميمڻ چيو ته جوهر سان صلاح ڪري پوءِ ٿو اچي ٻڌايان. ميمڻ گهر ويو. ان تمام تيز هئي ۽ هنن کي پئسا ستايو. اڏيري لعل نيزو کڻي اُت ڪوٺري ته پاڻي نڪري آيو ۽ کپڙ جو

۱۹- مانجهند - مانجهند جو جهونو شهر سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪناري تي مانجهوءَ کان ٻه ميل کن هيٺ ڏکڻ ۾ آهي ۽ کيس ريلوي اسٽيشن آهي. نديءَ جي ٽڪي وهڪري سبب هت ڪاڏ ٿيندي رهندي آهي، تنهنڪري شهر جا ڪيترائي حصا پاڻي کڻي ويو آهي. اهڙيءَ طرح هي شهر ٽي چار دفعا ڊهي چڪو آهي ۽ وري پڻي اڏيو آهي. مانجهند کي پارا تو مليل آهي ته اُتي ڪوبه ماڙي اڏائيندو ته درياهه ڦاٽيندو. ٽي دفعا ائين ٿيو آهي، هي چوٿون دفعو اڏيل آهي. پر هاڻي ڪير به ماڙي ڪونه ٿو ٺهرائي. اڪري ڪيترا ماڻهو مانجهوءَ ۽ ٻين شهرن ۾ لڏي ويا. هتي سنٽ گوبندرام جي وڏي دربار آهي، جتي هر سال ميلو لڳندو هو ۽ سنڌ جو مشهور سنت ۽ گوبو ڀڳت ڪنوررام ميلي ۾ اچي ڀڳت وجهندو هو.

۲۰- ڪوٽڙي - ڪوٽڙي شهر سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪپ تي اُلهندي طرف اڏيل آهي ۽ ان جي سامهون کاٻي پاسي گڏو بندر آهي. ٻئي بندر هٿا ۽ پٿرين رستي مال ايندو ويندو هو. پوءِ انگريزن هتي هڪ ڀل ٻڌائي، جنهن تي ريل جو رستو ٺاهيو ويو ۽ ماڻهن جي آمدرفت به هوندي هئي. سنه ۱۹۲۲ع ۾ ڀل کي وڪيرو بنايو ويو. وچ ۾ ريل جو رستو، پاسن کان گاڏين موٽرن ۽ ماڻهن لاءِ رستا ٺهرايا ويا. هڪ اڄهن جو ته ٻئي پاسي وڃڻ جو. هي شهر ريلوي جنڪشن اسٽيشن آهي. هتان اُتر طرف لاڙڪاڻي طرف ڏکڻ طرف ڪراچيءَ پاسي ۽ اوڀر ڏکڻ بدين ڏانهن ريل جا رستا آهن. اوڀر طرف حيدرآباد کان ٿيندي هڪ گاڏي جوڌپور ويندي ۽ اُتر ۾ سکر پاسي ويندي آهي. هتي درياهه مان ٻاجا ملندا آهن، تنهنڪري ڀالن جي مياڻ آهي. ريل جي ڀرسان هڪ مسلمان پير جو آستان آهي جتي هر سال ميلو لڳندو هو. ٻيو هت سنت واڏورام جي دربار ڀڳت ڀڳوان جي دربار ۽ گسائين ڪلياڻ گر جي مڙهي آهي ۽ ميل کن پنڌ تي سنڀاسين جون سماڏيون آهن، جتي هر سال ميلو لڳندو هو. هت جا مسلمان ذات جا ملڪ به مشهور ماڻهو آهن.

۲۱- سانگهڙ - سانگهڙ چڱو شهر آهي. هي شهدادپور جي اوڀر طرف اٽڪل ۱۶ ميل کن پري آهي. هن جي ڀر ۾ مکيءَ جو ٻيلو ۽ ڍنڍ آهي، جنهن ۾ پير پاڳاري جا حجر مرید رهندا هئا. حرن اڳواڻ جهڙو رهندو هو. بچو بادشاهه بچو خاصخيلي جو لقب هو. جنهن انگريزن جي خلاف سنه ۱۸۹۶ع واري ”محرڪ تحريڪ“ جي ٿوليءَ جي اڳواڻي ڪئي. ان تان چوڻي ٺهي ويئي: ”ٻارهن چٽا پهر ٻوٽا، مکيءَ پاسي مير - بچو جن جو بادشاهه پيرو سندن وزير“ پير پاڳاري جي گرفتاريءَ بعد حرن وري سنه ۱۹۲۲ع ۾ خونريزي ۽ فرٽ چالو ڪئي. تنهنڪري هن ايراضيءَ ۽ ريل رستي تي ۽ آس پاس مارشل لا لڳو ڪيو ۽ پاڪستان ٿيل کان ٿورا سال اڳ ڪجهه حصو نواب شاه ضلع مان ۽ ڪڇ حصو ٿرپارڪر ضلع مان چئي نئون سانگهڙ ضلع ٺاهيو ۽ هي شهر ضلع جو هيڊ ڪوارٽر ڪيو ويو. انگريزن مکيءَ جي ٻيلي تي هوڻائي جهازن مان ٻس ڪيرائي ڪيترو ٻيلو ۽ گهاٽو جهنگل جلايو، جيئن اُن ۾ گر لڳي نه سگهن. هتي وڏا زميندار هندو توڙي مسلمان رهندا هئا. واپار چڱو هلندو هو.

۲۲- سنجهورو - سنجهورو شهر به سانگهڙ ضلع ۾ آهي. هيءُ به چڱو شهر آهي. هت به چٽا ٿي زميندار رهندا هئا. واپار چڱو هلندو هو.

۲۹- حيدرآباد سنڌ- حيدرآباد شهر تمام جهونو سنڌ جي وچ ۾ ٽڪريءَ تي اڏيل آهي. شهر کي چوڌرڙا يڪو ڀرڻ جو ٺهيل قلعو آهي. قلعي جي چوڌاري بچاءُ لاءِ خندق (ڪاهي) آهي. هي شهر ڪلهوڙن ۽ ميرن جي حڪومت ۾ سنڌ جي گادي هو. ڪي چوڻ ٿا ته قلعو ۽ شهر بادشاهه غلام شاهه ڪلهوڙي اڏايا هئا. ڪي چوڻ ته قلعو اڳيئي هو ۽ نارائيل ڪوٽ سڏبو هو. پوءِ غلام شاهه ڪلهوڙي ٿوري قلعي جي درستي ڪرائي نالو ميرن ڪوٽ رکيو. آمدرفت لاءِ دروازي سامهون ڪن مٿان ڀل ٺهيل آهي. دروازي جي اڳيان بچاءُ لاءِ نيسر چڪر ديوار آهي. دروازو شاهي ڪاٺ جو ٺهيل آهي، اُن کي لوهه جا ڀٽ ۽ ڪيل لڳل آهن. دروازو ايڏو وڏو آهي جو هاڻيءَ تي سواري آسانيءَ سان لنگهي وڃي. پر وقت گذرندي سڄو دروازو هنڌان هنڌان سڙي ويو آهي. اها پوزيشن ۱۹۲۷ع ۾ هيس، هيئنڊر ۵۵ سالن بعد سڄو ختم ٿي چڪو هوندو. قلعي جي اندر صاحبزادن جا محل، ديوان خاص، ميراني دربار، نوڪرن جي رهڻ جون جايون، مسجدون، حرم شاهه ۽ ڪُڙهيون هڪ ٻئي پٺيان سٿيون پيڳيون آهن. پٿرو ڀٽ ته ڇڏيل ئي ڪونهي، حيدرآباد جو نقشو سوڌو آهي. قلعي جي ڀل کان وٺي اُتر حد تائين ۱۱۶۱ وال اُڀرندي کان اُلهندي ٽڪر تي وسيل پاڻي جي سراسري ويڪر ۱۰۵۰ وال آهي. جملي ايراضي ۵،۹۲،۱۱۰ چورس وال آهي. قلعي جي دروازي کان اُتر ڏي سڌي شاهي بزار ميل کن ڊگهي، هيرآباد کان هلندي وڃي ميرن جي قبرن وٽ دنگ ڪري ٿي. آخر ۾ ميرن جا قبا اڏيل آهن پر سنڀال نه هئڻ ڪري زبون حالت ۾ آهن. شاهي بزار جي ٻنهي پاسي اوڀر ۽ اولهه طرف سوڙهيون ۽ ڳنڀل ٺهڻيون آهن. تنهن هوندي به منجهس صفائي سٺي آهي. ٽڪريءَ کان هيٺ اُڀرندو ڪڇو ۽ اُلهندو ڪڇو آهي. اُتي به جايون جڳهيون ٺهڻيون ئي ٺهيل آهن. ڪڇي ۾ بينل پاڻيءَ جي بانسي کڏ آهي. فريب ماڻهو پاڻي ڀرين ۽ پڇندي وارا قليلي مان پاڻي ڀرائيندا آهن. شهر جا آبرودار ماڻهو ڀرسان لڳ ڀڳ خدا آباد ۾ رهندڙ هئا ۽ ٻراڻي شهر حيدرآباد ۾ واپاري، ڪاريگر ۽ جهميرين وغيره رهندا هئا. ٿڌن ۾ خدا بادي عامل وائيا وغيره لڏي اچي حيدرآباد ۾ رهڻ لڳا. شاهي بزار ۾ هر قسم جي شيءِ جا دڪان آهن، انڪري واپار سٺو آهي ۽ سدائين ڇههڇٽو لڳو ٿي پيو آهي. ميرن جي قبرن کان ٿورو پريان ڄام شوري جو ڳوٺ آهي، اُتان سنڌوندي ڦاٽي هڪ شاهي پاڻيءَ جو حصو چڱي ويڪر ۾ هڪ واه وٺي نڪتو. جنهن کي قليلي ڦاٽ چوڻ، ڪي اُنکي قليلي واه چوڻ، ڪي اُنکي گوني چوڻ جو هيٺ تمام اونهي آهي ۽ اُن ۾ ڪن ڪن هنڌ وڏا ڪُن آهن، هيءَ هتان وهي لاڙ طرف وڃي ٿي. حيدرآباد تعلقي ۽ لاڙ ڊويزن کي آباد ڪري ٿي. انگريزن ريل جو رستو چالو ڪيو. حيدرآباد جنڪشن ريلوي اسٽيشن آهي. اُتر ۾ نواب شاهه سکر جيڪب آباد هتي ٿيندي سنڌ پار ڪري پنجاب وڃي ٿي، ڏکڻ ۾ ڪوٽڙي جهمير جنگشاهي لتاڙي ريل ڪراچيءَ پهچي ٿي. اوڀر ڏکڻ ۾ الٽين هوڙي ٿڌو محمد خان مان ماتلي کان بدين پهچي ٿي. اُڀرندي راجا جي گاڏي ٿڌو الهيار ميرپور خاص کان ٿيندي نوکرو پار کان سنڌ جي حد اورانگهي جوڌپور هلي وڃي ٿي. حيدرآباد جا هندو واپاري جن کي ”سنڌ ورقي“ سڏبو آهي سي دنيا جي هر ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ويا ۽ پنهنجن ڪولپون ڪولپون. حيدرآباد جي ڀرسان گنجو ٽڪر آهي، اُن مان مٺ ۽

وڻ جو به ٻه ٻه ڀاڱا ٿي ويو. هنن پاڻي پي اُچ ٿاڻي ۽ ڪپڙ جي ڇانوڻ ۾ ٿي بيٺا. تيسين ميمڻ ۽ سندس زال اُتي آيا، جيڪي ڪو به وڻ ڏسي وائڙا ٿي ويا ۽ عجب ۾ پئجي ويا ۽ سمجهيائون ته هي ڪو ڳولي آهي. تن چيو ته سائين! اسانکي زمين جا ڀُٽسا نه ڪين. تون دربار ڪري هٿ رهن ۽ اسانکي اُنجو مُجاور ڪر. اها ڳالهه اڏيري لعل قبول ڪئي. پوءِ اُتي دربار به ٺهي ۽ چڱو شهر اڏجي ويو. جتي هيئنڊر گنڀ مٽيءَ جو وڏو ڪوٽ اڏيل آهي ۽ اندر وڏو قبو ٺهيل آهي، جنهن ۾ هڪ هال ٺهيل آهي ۽ ٻنهي پاسي هڪ هڪ ڪمرو ٺهيل آهي، اُن ۾ سماڌي هڪي جا هال قبر آهي جا مسلمان شيخ سنڀاليندا آهن ۽ اُتي آيل نذرانن آهي کڻندا آهن ۽ ٻئي کائي واري پاسي ۾ اکند جوت جلندي آهي ۽ اُهو هندو سنڀاليندا آهن ۽ اُتي جيڪا پيٽا ڇڏندي آهي، سا هندو کڻندا آهن. ڪوٽ جي اندر چوڌرڙا پاترين جي رهڻ لاءِ ڪمرا ٺهيل آهن. سڄي ڪوٽ جي چارچ هنڌن کي آهي ۽ ڇاپيون به اُنهن وٽ رهنديون آهن. شهر کان ۲ ميل پري حيدرآباد کان سکر ريلوي لائين تي اڏيري لعل جي ريلوي اسٽيشن آهي جا به هال وسي ويئي آهي. هٿ هر سال زير دست ميلو لڳندو هو ۽ ڇوپايو مال به وڪامڻ لاءِ خوب ايندو هو. واپار به خوب ٿيندو هو. نصر پوڙ وانگر هٿ به عالیشان ڪيرپوڙا ٺهندا آهن، جي ٻاهر ويندا آهن.

۳۶- ٿنڌو ڄام - ٿنڌو ڄام به حيدرآباد ضلع ۾ جوڌپور ريلوي لائين تي حيدرآباد کان اوڀر طرف اٽڪل ۱۵ ميلن جي مفاصلي تي اڏيل آهي. هي به جهونو شهر ميرن جو اڏايل آهي. هٿ ڦاٽين ٿاڻل جي هڪ وڏي انڇل آهي. هن ڪارخاني مان تيار ٿيل ڪپهه ۽ ڪڪڙا ٻاهر ويندا هئا. هن ڪارخاني جو مالڪ سينت اڄومل جڳتڙاءُ هو. هيئنڊر ته الاجي ڪنهن جي هٿ ۾ آهي. هٿ پٽاشا ۽ ريوڙيون سٿيون ٺهنديون هيون جي ٻئي شيون ٻاهر به وينديون هيون. هٿ سنت همت سنگهه جي دربار آهي، جتي هر سال ميلو لڳندو هو. هتي هندو وڏا زميندار رهندا هئا ۽ واپار چڱو ئي هلندو هو.

۳۷- ٿنڌو قيصر - ٿنڌو قيصر به ٿنڌي ڄام کان ۲۰-۲۲ ميلن جي مفاصلي تي ميرن جو ئي اڏايل شهر آهي. هتي چڱا باغ هئا. هتي جا انب ۽ صوفي وڏا ٻير مشهور هئا جي ٻاهر ويندا هئا. ٿنڌي ڄام کي ويجهو هئڻ ڪري هٿ به چڱو ٿي واپار هلندو هو.

۳۸- مٿياريون - مٿياري به حيدرآباد ضلع ۾ وڇولو شهر ۽ جهونو آهي. حيدرآباد اوڀر ۾ اٽڪل ۲۰ ميل کن پري آهي. هن شهر جون ٺهڻيون تمام سوڙهيون ۽ انگڙ ونگڙ آهن. هٿ سعيد، ٻيڻ، ڄاموٽ ۽ ميمڻ هئا رهندا آهن ۽ آخوند ۽ ڪوري به چڱي انداز ۾ رهن ٿا. هندو ٿورا رهندا آهن. هٿ هڪ وڏي جامع مسجد آهي، جتي هنڌن کي مسلمان ڪيو ويندو هو. ٻه ڇاڪو ٺهي ويو ته ”مٿياريون جو مَوت ويندي جي ويرم.“ هتي سخي هاشم شاه جي درگاهه آهي، جتي ميلو لڳندو آهي. هٿ مسلمان گر بيون اُٿندا هئا ۽ هندو به هر ڪري اجر ڪون ڇڏيندا هئا. ٻئي شيون مشهور هيون جي ٻين شهرن ۾ به وينديون هيون.

ميٽوڙي نڪرندي آهي. ٻيو ڇن جو پٿر نڪرندو آهي، جنهن ڪورن ۾ پڇاڻي ڇڻن ٺاهيندا آهن. سي ٽيئي شيون ڪيترن ئي شهرن ۾ وينديون هيون. گنجي ٽڪر جي ڀرسان ڪاٺي دٻيءَ جو مشهور مندر آهي. گرڊ صاحب جي درٻار آهي. بيراڻي سپرداڻي جو ۲۵۰ سال پراڻو شري رامچندر جو مندر آهي. حيدرآباد ۾ سنڌ ساڻو واسواڻي جي درٻار هئي جا هيٺر ٻوٽي ۾ آهي. پاڪستان ٿيڻ بعد هندو لڏي هندستان ۾ آيا. تنهن ڪري هندن جي ڌرمي آستانن جو ڪيڙو حال هوندو سو ايشور ٿي ڄاڻي. هتي ماسترن لاءِ ٽريننگ ڪاليج، تيمدارن لاءِ تيمداري ڪاليج ۽ وڻيدڪ دوائن جو ڪاليج ۽ پڙهندڙن لاءِ ڊگري ڪاليج هئا. الهندي ڪڇي کان ٿورو پريان ملٽريءَ جي ڇانوڻي هئي. ٿورو هيٺ ڏکڻ طرف هڪ مٽيءَ جو ڪڇو قلعو هو، جو قتل حالت ۾ هو. ميرن جي صاحبيءَ ۾ اصل حيدرآباد ۾ رهندڙ واپارين ۽ ڪاريگرن جي هيٺين پوزيشن هئي.

اصل حيدرآباد ۾ رهندڙ واپارين ۽ ڪاريگرن جو نقشو ميرن جي صاحبيءَ ۾

هريان نمبر	ڏندو	ڏڪان وارا	ڏندي	ريمارڪ	هريان نمبر	ڏندو	ڏڪان وارا	ڏندي	ريمارڪ
۱.	آن جا واپاري	۲۰	۲۰۰	۱۲	ڏوٻي	-	۲۲۵	۱۲	لڏياڻي ڪپ تي رهن
۲.	ڪڙي جا واپاري	۱۰۰	۲۲۵	۱۲	ڏوٻي ۽ ڳڙي وڃندڙ	۷	۲	۱۲	لڏياڻي ڪپ تي رهن
۳.	حواري	۷	۱۲	۱۲	اڪثر هلندڙ	۱۸	۵۰	۱۲	لڏياڻي ڪپ تي رهن
۴.	حواري	۷۰	۲۵۰	۱۲	ڪاسائي	۲۰۰	۷۵	۱۲	لڏياڻي ڪپ تي رهن
۵.	پساري	۱۲	۳۲	۱۲	پهشتي	۲۰۰	-	۱۲	لڏياڻي ڪپ تي رهن
۶.	باڪري	۲۵	۱۵۰	۱۲	مشڪ وارا	۱۵۰	-	۱۲	لڏياڻي ڪپ تي رهن
۷.	رنگريز	-	۲۷۵	۱۲	موچي	۲۲	۳	۱۲	لڏياڻي ڪپ تي رهن
۸.	ڏانارا	۸۰	۱۷۵	۱۲	ڇمار	۲۲	۱۲	۱۲	لڏياڻي ڪپ تي رهن
۹.	سونارا	۲۵	۱۰۰	۱۲	تبلي ۽ گڏه وارا	-	۹	۱۲	لڏياڻي ڪپ تي رهن
۱۰.	لوهار	۲	-	۱۲	باروت ٺاهيندڙ	۵۰	-	۱۲	لڏياڻي ڪپ تي رهن
۱۱.	لوهار	۶۰	۲۲۵	۱۲	زره ساز	۲۰۰	۲۰	۱۲	لڏياڻي ڪپ تي رهن
۱۲.	واڍا	۱۲	۲۰	۱۲	زمين ٺاهيندڙ	۲۷۵	۲۲	۱۲	لڏياڻي ڪپ تي رهن

انگريزن جي حڪومت ۾ هي شهر تمام وڏي ترقي ڪري ويو. هر شيءَ جا ڏڪان وڏي ويا ۽ واپار سٺو هلندو هو. هن شهر ۾ ديوان گدومل، ساڌو نولراءِ شوقيرام، مرزا قليچ بيگ، راج رشي ڏيارام گدومل، ساڌو هيرانند شوقيرام، پرمانند ميواڻا، صاحب سنگهه شاهي، ساڌو ٽي. ايل. واسواڻي، ڊاڪٽر هوتچند گر بخشاڻي، چينمل پر سرام، محي منگهارام، ڊاڪٽر چوڻرام گدواڻي، جئرامداس دولترام، محي گوبندرام ۽ پروفيسر گنشماداس، آچاره جيوٽر ام ڀڳوانداس گر بالاڻي مڪيه ۽ مشهور ماڻهو هئا.

۲۰. چورڪ - شهر چورڪ جهڙو شهر سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪناري ٽڪريءَ تي آڏيل آهي. ريلوي اسٽيشن ميٽنگ مان لڳي خشڪيءَ جي رستي اٽڪل ۱۰ ميل لتاڙي چورڪن پهچبو آهي. شهر جي بزار سوڙهي ڊگهي ۽ آڏيل آهي. هن شهر ۾ مسلمان ذات جا چورڪ رهندا آهن. تنهنڪري شهر تي اهو نالو پئجي ويو. هتي جي آب تمام سٺي ۽ صحت بخش آهي. تنهنڪري هتي سلهم جي اسپتال آهي. سلهم جا بيمار هت ايندا آهن ۽ علاج ڪرائي نڪ ٿي ويندا آهن. ٽڪرن مان پيلو ميه ۽ ميٽوڙي اڇي ۽ ڳاڙهي نڪرندي آهي. هيءُ ٻوڙين رستي ٻاهر ويندي آهي. ڪٺي ريل رستي به ويندي آهي. اڳاٽي وقت ۾ هت جبلن ۾ ڳاڙها گهٽا رهندا هئا پر هاڻي گهٽو ڪري ڪونهن. هت آڙ پار وڃڻ لاءِ پٿر آهي. سنڌو نديءَ ۾ ڀلا به مرندا آهن.

۲۱. جهمپير - جهمپير ميٽنگ کان ٿورو پريان ريلوي اسٽيشن وٽ ننڍو ڳوٺ آڏيل آهي. هت هڪ تلاءُ ۾ مندر آهي. درويش جهمپير جو آستان آهي. ياتري هت تيرت سڃي ايندا آهن. تلاءُ ۾ سنان ڪري مندر مان درشن ڪري ويندا هئا. هتان اُنن تي سونڊا شهر وڃبو آهي. هندو سرگواسين جي ٻارهي جو ڪرياکرم هت ڪرائڻ ايندا هئا.

۲۲. ٺٽو ننگر - ٺٽو اصل سنسڪرت ٻوليءَ جو ٿٺ (يعني نديءَ جو ڪنارو) نان بنبو آهي. تنهنڪري ٺٽو معنيٰ نديءَ جي ڪپ تي ٻڌل. ٺٽو ننگر ضلع ڪراچيءَ ۾ سنڌ جو تمام چوڻو قديمي شهر آهي. سنه ۱۲۳۰ع ڌاري هي اصل سنڌ جو تختگاهه هو. هن شهر ۾ وڃڻ لاءِ جنگ شاهي ريلوي اسٽيشن تي لهبو. اڳ اُتان اُنن تي وڃبو هو پر پوءِ بسون ڇالو ٿيون. اڳ سنڌو ندي شهر جي ڀرسان وهندي هئي پر پوءِ ڏُڄ بدلائي ويئي ۽ ڪڇ ميل پري وهڻ لڳي. هت اصل سڄڻ موٽين ۽ عاج جو واپار ٿيندو هو. تنهن کان سواءِ ڪان جي ڪاريگريءَ جو ڪم به مشهور هو. واپار ٻاهرين ملڪن سان به هلندڙ هو. ماڻهو سُڪيا ستابا ڇڏي ڏي رهندا هئا. اتي هڪ مڪليءَ جي ٽڪري آهي جا ڏهه ميل ڊگهي آهي. چون ٿا ته اُتي سولڪ پير پوڙيل آهن. هن شهر ۾ گرو گورنات جي ڏوٻي ۽ سڄڻ جو آستان به آهي. راجا گروپيچند جي راجڌاني مڪليءَ ٽڪريءَ تي هئي. اُن آستان تي سنه ۱۸۰۰ع ۾ هڪ اولياءُ اچي رهيو هو، جو پير پلي جي نالي سان مشهور آهي. سنه ۱۷۹۹ع ۾ ننگر ٺٽي شهر ۾ اچي پليگ جي بيماري پيئي، جنهن ۾ اسي هزار ماڻهو مري ويا. ڪيترن آڀاڻن ڪرڻ سان به بيماري بند ڪانه ٿي. ڪيترا ماڻهو حيدرآباد، ڪراچي ۽ ٻين شهرن ڏانهن لڏي ويا. پاڙن جا پاڙا خالي ٿي ويا. گهڻي ڀاڱي شهر تي ڦٽي ويو. پوءِ اتفاق سان شهر کي اچي ٻاهر لڳي، جنهن ۾ اڃا اُن مٺي شهر سڙي پيسر ٿي ويو. ان ۾ پليگ جا جيوڙا جلي ويا ۽ بيماريءَ جو انت آيو. ان بعد سڄڻ موٽين ۽ عاج جو واپار به بند ٿي ويو. وري ٺٽي جون ريشمي ۽ سوتي لوڻڪيون ۽ سوسيون ٺهڻ لڳيون، سي مشهور ٿي ويون. اُتي گلاب جي گلن جون چادرون آرڊر تي تيار ٿينديون هيون، جي پرڻي بعد گهٽ ڪنوار جي سڀج پليگ تي وڃائيندا هئا. سرند ماڻهو ئي ٺهرايائيندا هئا. هت جو شربت به مشهور هو.

۲۳. ڪراچي - اڳ ڪراچي مڪران جي حد ۾ هئي، جا ٽالپرن (ميرن) قلات جي خان کان

آهي. ڀرسان ڪلتن آهي، جو هواڻي بندر آهي جتي رتنيشور جو مندر آهي. ۱۰۹ ميل پري منگهو پير آهي جتي گرم پاڻيءَ جو چشمو آهي. ۱۵ ميل پري ملير آهي جتي باقي مولرام جو ٽڪاڻو آهي. هتي زبردست واپار هلي ٿو. سڄي سنڌ ۾ ڪپڙو، ڪتل، مصالح ۽ لوڻ وغيره هتان ويندو آهي. هتي ڀلاوڻين جون ڪوٺيون به جام هيون. هتي جو حلو، ميسو ۽ گانگليا تمام مشهور هئا، جي بهرين شهرن ۾ ويندا هئا. هڪ هڪ وڏو ميزمر هو ۽ وڏو راڻيءَ جو باغ هو، جنهن ۾ هر قصر جا جانور هوندا هئا. سن ۱۸۹۷ع ۾ پليگ، ۱۹۱۶ع ۾ ڪالر، ۱۹۱۹ع ۾ انفلونزا پيئي، جن ۾ ڪئين ماڻهو مري ويا.

۲۲- هوسڙي- هوسڙي شهر حيدرآباد جي ڏکڻ ۾ ۶ ميل پري ڦليليءَ جي کاٻي ڪپ تي آڏيل آهي. سامهون ڦليليءَ ٻار ساڄي ڪناري تي ڌاتي جو ڳوٺ آهي. ان کان اڌ ميل پري ريلوي اسٽيشن آهي. ماڻهو اسٽيشن تان ٽانگن ۾ ۽ پٽڊل پٽڻ تي ايندا آهن ۽ پٽڙين ۾ چڙهي هوسڙيءَ ۾ ايندا آهن. هيءُ شهر ڪپڙي جي رڱاوت ۽ باغات کان مشهور هو. هتان ڇميل ڪپڙو ۽ انب ٻاهر ٻين شهرن ۾ ويندا هئا. هت سارين چڙڻ جون انڇليون هيون، جنهن مان چانور تيار ٿيندا هئا، جي ٻاهر ويندا هئا. هن کي پسگردائي سڏي هئي، تنهنڪري واپار چڱو هلندو هو. هتي ٻاٻو ڪوڏومل، مڱي شيوڪرام، مڪي ڦوٽگرام برهم ڪرتري ٽيڪچند مولچند برهم ڪرتري مڪي ماڻهو هئا. ڦليليءَ جي ڪپ تي بزار جي منهن وٽ ٻڌ ۽ ڀير جا چاڀادار وڻ هئا. اُتي صبح جو بڪر ۽ ڇاڇيون، ڪچيون ۽ ٻُلا، ڳدرال، چانهيون ۽ انب موسوم انوسار اچي وڪڻندا هئا ۽ شام جو شهرواسي هوا جي خيال کان اچي وڃندا هئا ۽ ڪچيريون ڪندا هئا. رونق لڳي پيئي هوندي هئي.

۳۵- ٽنڊو فضل- ٽنڊو فضل مير فضل خان ٽالپر آڏيو هو. حيدرآباد کان ۱۲ ميل پري ڏکڻ طرف آهي. هي ڇهونو شهر آهي. اڳي ڪنهن اوج تي هو، پر پوءِ ميرن جي ۽ ڏورن هڱورن جي بادشاهين ختم ٿيڻ بعد ڪيترا ماڻهو لڏي ويا ۽ ڳوٺ جي روپ ۾ هينئر بيٺل آهي. ڏورن هڱورن جون ماڙيون به سنڀال نه هئڻ سبب ڊهنديون ڦٽنديون ويون. سن ۱۹۲۷ع ۾ باقي فقط ٻه ماڙيون ڊنل حالت ۾ هيون. هاڻي ان کي ٻه ۵۵ سال ٿي ويا. هينئر نالو نشان به شايد گم ٿي ويو هوندو. اهو شهر به ڦٽي ويو جو پوءِ وهندڙي پراڻي واه جي هن ڀرئين ڳوٺ آڏيو هو. اڳوڻي ڳوٺ جي هنڌ هينئر مقام ۽ دڙا آهن. ان مقام دڙن ۽ قتل ماڻهن کي ماڻهو ڪوٽي مٽي کڻي ڀاڄ ڪري زمينن ۾ وجهندا هئا. ٻي پاسي ڪُنڊ تلاءُ آهي. هت مسلمان درويش مهالويءَ جو قبو آهي ۽ سنت ڇچلي پيگت سوناري جو سماڌي آستان آهي. ٻنهي هنڌن جو سال ميلو لڳندو هو، بگي سنت هممبر هئا ۽ پاڻ ٻن دوست هئا ۽ روحاني رهاڪيون ڪندا هئا. هتي جو هڪي پوهومل وڏو ڪاٺو ۽ اصل ستاڻيو هو ۽ سندس پٽ مڪي ٽيڪچند ۽ پٽيل درياخان ٽالپر مشهور ماڻهو هئا. درياخان جو پٽ مير همراد علي خان هاڻي پٽيل آهي ۽ مڪي ٽيڪچند جو پٽ مڪي پمنداس لڏي اجمير اچي ويٺو ۽ اُتي سر ڳواس ٿي ويو ۽ سندس اولاد جو پتو ڪونهي ته ڪٿي آهي ۽ هت مير (ٽالپر) رهندا آهن. انهن جا ٽي پاڙا آهن- هڪ پٽيل مير همراد علي خان جو، ٻيو مير فضل خان جاگيردار جو، ٽيون مير فتح محمد

کسي سنڌ ۾ ملائي ڇڏي. سنڌ بابت سيٺ ناٿون مل هوتچند پوڄواڻيءَ جي ڪيل بيان موجب ته هن جا وڏا اصل دادو ضلع جي وسندڙ ۽ آباد شهر ڪاهريءَ جا ويٺل هئا، سنبت ۱۷۸۱ وڪرمي برابر سنه ۱۷۲۵ع ۾ ناٿون مل جو پڙاڏو سيٺ پوڄومل ۱۶ ورهين جي ڄمار ۾ ماڻيجي ماءُ سان آلبڻت سبب ڪاهري ڇڏي سيوهڻ ۾ اچي قافلو تيار ڪري ڏن جي ڳولا ۾ نڪتو. اچي حب نديءَ پاسي مشهور شهر ڪر ڪر ۾ ويٺو. پنهنجا گماشتا سونمياڻي، گوادر، ٻيلي ۽ ميسقط موڪلياڪين. مسقط جي همير وڃي بشارت، شيراز ۽ بڪرين ۾ ننڍيون پيڙيون ڪوليون. پوءِ شاه بندر، لاهري بندر ۾ پيڙيون ڪوليون. سورت، ملبار ۽ پوربندر سان واپار جاري ٿيو. ڪڇ ۾ گهيڙ لنگجي ويو ۽ ڏنگي گهيڙي لڏي سگهي. تن ڏينهن ۾ دنگيون بياس جي لڪڙن جون هيون، بانس جا لڪڙا ڪاٻاڙي رتن سان ڪاڙيل هوندا هئا. پوڄومل واپاري خيال کان ٻئي بندر جي تلاش ڪئي ۽ ڪراچي ڪاري پسند ڪئي، جتي مهاڻن جا فقط ۲۰-۲۵ گهاٽا هئا. اُتيءَ مڪان کي ”دربو“ ڪري سڏيندا هئا. پاس ۾ هڪ ڪڙ هئي، جنهن کي ”ڪلاچي (مهاڻي) جو ڪنڻ“ چوندا هئا. جايون اڏائي ڪر ڪر بندر تان سنه ۱۷۶۹ع ۾ اسباب ٿئي اچي ڪلاچي جو ڳوٺ وساريون. پوءِ ”ڪلاچي“ آڇار ڦري ”ڪراچي“ ٿي ويو ۽ اُن نالي سان ئي سڏيو. پوڄومل جي چوڻ تي آسودي مل بيبي مردان سان ملي ڪراچيءَ جي بچاءُ لاءِ صلاح ڪئي. چارون طرف تهر جا وڻ ڪپي ڪاٽ ۽ مٽيءَ جو عالم پناه ڏيارياڪين. مزورن کي مسقط جي شڪلي ۽ تازي ڪتل مزروريءَ ۾ ڏني ويندي هئي. خاصو ڪوٽ اڏجي ويو، مٿس مسقطي توفون رکجي ويون. اندر ۶۰-۷۰ جريب زمين هئي. ڪوٽ کي ٻه دروازا هئا. سمنڊ طرف ڪارو در، لياري نديءَ طرف مٺو در.

سنه ۱۸۲۱ع ۾ ڪراچي صدر بزار جو ماستر ۽ ڪامسريت کاڌي جو آفيسر ڪيپٽن پريڊي ۽ فوجي سپهسالار ٻنهي سيٺ هوتچند کي چيو ته صدر بزار ۾ دڪان کول، اميرن کان اڪٽ معاف ڪرايو اٿئون. پر دڪان ٻيو ڪير به ڪونه ٿو کولي جو ميرن جا ماڻهو اُنهن کي منع ٿا ڪن. هوتچند چيو ته آڏ تيار آهيان. جڳههون جڙي ويون ۽ دڪان ٿي ويو. احمدآباد جي نرسنگداس منيب کي دڪان تي وهاريائين، جنهن انگريزي فوج جي سپاهين کي هندستان ۾ ڪنڊيون وٺي پئسا گهر موڪلڻ ۾ مدد ڪئي. دڪان زور وٺي ويو. ماڻهن مير کي ڀيرو. مير نصير خان چيو ته سيٺ اسانجي وصولي گهٽائي آهي ۽ ويهن سوران جي ٽولي سيٺ کي گرفتار ڪرڻ لاءِ موڪلياڪين. اِها خبر انگريزن جي ليفٽيننٽ کي پهچي ويئي. مير کاڌو ۾ چيس ته آڏ سيٺ کي گرفتار ڪندس. ليفٽيننٽ به چيس ته ”توهان کي چٽا ٿو ڪريان ته سيٺ کي سنڀالي هت لائڻجو.“ اُن تي مير نصير خان گرفتاريءَ جو حڪم واپس ورتو. پوءِ بزار ماستر سنه ۱۸۲۱ع ۾ ميجر باٽلو آيو. تنهن جايون ڊهرائي پٽ ڪيون ۽ عيوض ۱۲۲۰ روپيه ڏناڪين. هي شهر عربي سمنڊ جو وڏو بندر آهي ۽ آخر سنڌ جي گادي ڪيو ويو. واپاري مال سڄو هتان ايندو ويندو هو. هڪ پاسي ڪياماڙي آهي جتي پٽڙيون ۽ جهاز بيهندا آهن. ٿورو پريان سمنڊ ۾ ٻيٽ تي منهوڙو آهي. اُتي وڏو لائيت هائوس ٺهيل آهي جو رات جو جهازن کي روشني ڏيندو آهي. اوڀر طرف نيٽي چٽي آهي، جتي وڻن ديوتا جو مندر

خان جو. هي ۲ ڀائر هئا. هڪ حاجي فقير، جو زمينداري سنڀاليندو هو ۽ هڪ ٽي ٻار کڻي هلندو هو. ٻيو مير غلام علي خان، هي به زمين سنڀاليندو هو ۽ حڪمت ڪندو هو. ماڻهن کي دواڻون مفت ۾ ڏيندو هو. ٽيون مير فتح محمد خان، جو پوليس انسپيڪٽر هو. هت مڪيءَ جي گهر سامهون وڏو تڪاڻو ۽ ڀاڙو هو. تڪاڻي ۾ گرو گرنٽ صاحب رکيل هو. ڀرسان مڪيءَ جو کوھ هو. بي پاسي پٽيل يعني مير کوھ کوٽايو هو، جو سرائيءَ جو کوھ سڏبو هو. ٻنهي کوھن جو پاڻي سٺو هو. سرڪاري پراڻيمري اسڪول هو. پوليس چوڪي يعني ڪچو ٿاڻو، تهپدار جو ديرو هو ۽ براج وهڻ بعد انجنيري بنگلو به ٺهيو. هتي امامن جي پڙ ۾ هڪ تمام ڊگهو ۽ پڪيءَ کاٺيءَ جو انگاس ڪٽل هو. عاشورن ۾ هنڪي رنگ روغن هڻندا هئا ۽ به ميمڻ ڀائر هڪ محمد ٻيو يوسف حشر وقت مريئ پڙهندا هئا ۽ اهي ٻئي ڀائر مشهور هئا. مريئ به پڙ هڻڻ وقت اهي اهڙي شُر سان پڙهندا هئا، جو ٻڌندڙ رڻڻ کانسواءِ رهي نه سگهندا هئا. پوءِ لڏي وڃي سيدپور وينا ۽ اُتي ئي رحلت ڪيائون. اهو اتياسي گهٽ زبون جي حالت کي وڃي پهتو هو جو هندو لڏي ويا بزار ڦٽي ويئي ۽ هينئر ڪهڙو حال آهي. اهو مالڪ ٿو ڄاڻي. ليمائي پڙا سڄا ۽ ڪوڙا چپبا هئا. هتي مڪي پوهومل ۽ مڪي تڪچچند ۽ پٽيل درياخان، مير فتح محمد خان پوليس انسپيڪٽر، جاگيردار فضل خان مشهور هئا.

۲۶- ٽنڊو محمد خان- ٽنڊو محمد خان حيدرآباد ضلع جي لاڙ ڊويزن ۾ ڦليليءَ جي کاٻي ڪپ تي اڏيل آهي. ٻي پاسي ريلوي اسٽيشن اٿس. ڦليليءَ جي ڪپ تي باغ تمام گهڻا آهن، تنهنڪري باغات کان مشهور آهي. انب، زيتون، ڏاڙهون، ڦاروان ۽ ڪمند وغيره جام ٿيندو هو، جو ٻاهر به مال ويندو هو. هت پيپون به سٺا تيار ٿيندا هئا. مڙبو ۽ مٺائي به عاليشان ۽ مشهور هئي. ۱۹۷۷ع ۾ به سڄي شڏ گهيه جي مٺائي ڇڏيو هڪ حلوو، ميسو، ڇاڀو وغيره ڏهين آني سير ملندي هئي. سڄيءَ سنڌ ۾ ڇاڀوءَ نالي مٺائي هت ئي ٺهندي هئي. هيءَ مٺائي ميسوءَ جي نموني ان کان ڪڍڻ نرم هوندي هئي. کانڀ ۾ ڏاڍي سواڙي هوندي هئي. به هندستان ۾ اها نهي ٿي ڪانه ٿي. شايد هندو سنڌي ڪاريگر ئي سرڳواس ٿي ويا ۽ هي هنر به پاڻ سان کڻي ويا. مسلمان درويش نظر محمد جو آستان آهي جتي هر سال ميلو لڳندو هو. ٻيو هندو سنت ڪيشوداس جو آستان هو جتي به هر سال ميلو لڳندو هو. سوامي سبت ڪيشوداس سوامي ليلاشاهه مهاراج جن جا گرو هئا. هت ڦليليءَ جي آرٽار وڃڻ لاءِ ڦٽڙو يعني پل ٺهيل هئي. هن شهر کي پسگردائي چئجي هئي تنهنڪري واپار تمام سٺو هلندو هو ۽ شهر ۾ هميشه رونق لڳي پيئي هوندي هئي. هتي جامير (ٿاڻي) جاگيردار ۽ زميندار مشهور آهن. ڪي سنڌ وزرات ۾ وزير آهن.

۳۷- ماتلي- ماتلي شهر حيدرآباد ضلع جي لاڙ ڊويزن ۾ ڦليليءَ جي کاٻي پاسي پراڻو شهر ماتلي ٺاهڻ بعد ٺهين ماتلي ٺهي. هاڻي سڄي ڪپ تي ريلوي اسٽيشن ۽ ڦليليءَ جي ڇو ۾ ڏنل شهر اڏيو آهي. تنهنڪري ڦليليءَ جي ٻنهي پاسي شهر ٿي ويو آهي. آمدرفت لاءِ ڦٽڙو يعني پل ٻڌل آهي. هت تعلقي آفيس ۽ ٻيون سرڪاري آفيسون سڀ هت آهن پر تعلقو ديرو محبت سڏبو آهي. هت انب ۽ ڪمند گهڻو ٿيندو آهي. انب ٻاهر به ويندا آهن، هت پيپون به

نهنديون آهن. هتي جي مٺائي ۽ انبن جو مريو مشهور آهي. رڻاڻو جو ڪم به سٺو هلندو هو ۽ مال لاڙ ۾ وڪامندو هو. هت مسلمان درويش گل غنيءَ جو هر سال ميلو لڳندو آهي. هت ٽي شهيدون گهاٽن جون زالون رهنديون هيون، انهن تان ماتلي تلهار بدين شهرن تي نالا پيا.

۴۸- ميرپور خاص- ميرپور خاص ٿرپارڪر ضلع ۾ وڏي ۾ وڏو شهر ۽ ضلع جو هيڊ ڪوارٽر آهي. هي شهر مير مراد خان ٽالپر اڏايو هو. سرڪاري آفيسون سڀ هت آهن. هي شهر جوڌپور ريلوي لائين تي وڏي جنگشن اسٽيشن آهي. اولهه طرف گاڏي حيدرآباد ۽ اوڀر طرف جوڌپور ويندي آهي. اُتر اوڀر کان لائين کان ٿيندي ڪڏڙي ويندي آهي. ٻي گاڏي جيلوري، ڊگهڙي ٽنڊو جان محمد لنگهي جهڙي گدام ويندي آهي. هتي قئين ٿاڻڻ جا ڪارخانا (انجنيون) آهن. هڪ سيٺ پهلولم مويرامر جي، ٻي رالي برادرش جي ۽ ٽين به آهي. انهن سڄي آس پاس مان ڦٽيون اينديون آهن جن کي ٺاڻي ڪپهه ۽ ڪڪڙا جدا ڪندا آهن. ڪپهه جون ڳٺڙيون ٻڌي احمدآباد موڪليون وينديون آهن جتي ملين ۾ سٺ ٺهي ڪپڙو ٺهندو آهي. باقي ڪڪڙا سنڌ جي ٻين شهرن ۾ مال جي چاري ۽ پوک ۾ پچ طور ڪم ايندا آهن. هت ميوات جو عاليشان سرڪاري فارم آهي. هتي هندو ۽ مسلمان وڏا زميندار ۽ هندو وڏا واپاري رهندا هئا. واپار تمام سٺو هلندو هو. اتي سيٺ پهلولم مويرامر انجن وارن جو هڪ عمدو ۽ سهڻو باغ سيٺ الچند جي نالي هو. سڄي ٿر ۾ هر ڪا شيءِ هتان ئي ويندي هئي. گاهو جو دڙو شهر ڀرسان هو.

۴۹- جيمس آباد- جيمس آباد جو شهر ٿرپارڪر ضلع ۾ ميرپور خاص کان ريلوي لائين جا جهڙي گدام وڃي ٿي، ان لائين تي انگريز مسٽر جيمس اڏايو آهي، تنهنڪري نالو ئي جيمس آباد پئجي ويو آهي. هت واپار سٺو هلندو هو. هت سارين چڙڻ ۽ چانورن ڪڍڻ جون انجنيون هيون ۽ هتان چانور ٻاهر ويندا هئا.

۵۰- تلهار- تلهار شهر تعلقي ٽنڊي باگي لاڙ ڊويزن ۾ چڱو شهر آهي. هت ڪمند ۽ سارين جي پوک ٿئي ٿي. سارين چڙڻ جون انجنيون آهن، جن مان گاڙها ۽ آڇا چانور نڪرندا آهن، جي ٻاهر ويندا آهن. ٻيو ڳڙ ۽ مٽسي به جام ٺهندي آهي. ڇيچڙن ۾ ڪمند کي پيڙي رس ڪڍي ان مان ٺاهيندا آهن. ڳڙ ۽ مٽسي به ٻاهر ويندي آهي. هت سنت رتن ڀڳت جي سڙاڙي آهي. سوامي ليلاشاهه مهاراج جن جو جنم به هتي جي آسپس سان ٿيو هو. سوامي ليلاشاهه سڙاڙيءَ کي چورٺ پٽ ڏياري ۽ غفا پڻ بناڻي آخر ۾ سٺي حالت ۾ ڪيو. سوامي جن هت گاڏي نشين به ٿيا پر پوءِ هماليه پهاڙ ڏي هليا ويا. سنت رتن ڀڳت جي سڙاڙيءَ تي هر سال ميلو لڳندو هو. سهڻي مهائيءَ تان نالو پيو.

۵۱- ٽنڊو باٿو- هي شهر به لاڙ ڊويزن ۾ چڱو شهر آهي. تعلقي جو هيڊ ڪوارٽر آهي. هت به ڳڙ ۽ مٽسي ٺهندي آهي جي ٻاهر ويندا آهن ۽ سارين مان چانور به نڪرندا آهن، جي به ٻاهر موڪليندا آهن. هت مير المبت جو مدرسو آهي. مئٽرڪ تائين پڙهائي ٿيندي آهي. هتي سيد پني لڌو رهندو هو جو سڄو شيواڙي هو. چانورن ۽ پکين جي شيوا ڪندو هو، ان ڪري مشهور ٿي ويو.

۲۲- بڏين لاڙ- بڏين لاڙ ڊويزن جو آخريين تعلقو ۽ ريلوي لائين جي آخريين اسٽيشن هئي. هي ڇڻو واپاري شهر هو. هت به چانور، ڳڙ ۽ مُستيءَ جو واپار هلندو هو. رڱاوتي ڇپيل مال هت جام ايندو هو، جو سڀ نيڪال ٿي ويندو هو. هت يارهيڻءَ واري پير جو هر سال ميلو لڳندو هو. هن تي نالو سڏي مهاليءَ تان پيو.

۲۳- جهڙو گدام- هي ٽي شهر لاڳيتو ۽ ڳنڍيل آهن- ۱. جهڙو ۲. گدام ۳. محمد خان جو ڳوٺ سڌو جهڙو گدام آهي. جيڪا ريلوي لائين ميرپور خاص کان اچي ٿي، سا هت پوري ٿئي ٿي ۽ آخري اسٽيشن آهي. هي واپار جي لحاظ کان سٺو شهر آهي.

۲۴- ٽنڊو جان محمد- ٽنڊو جان محمد تعلقي ڳڙهي ضلع ٿرپارڪر ۾ سٺو ۽ واپاري شهر هو. هت هڪ پورن ڪامل براهمڻ نارائنداس رهندو هو. هن کي ڪاٺو هو. ماڻهو وٽس خوب ايندا هئا. هت ريل نالي وڏو ڍورو هو. اتي سنت هنس نرواڻ جو آستان هو. هنکي به ڇاڻا ٿي ڇيلا هئا. جهڙي گدام ريلوي لائين تي اُن شهر کان ٿورو اوڀر ريلوي اسٽيشن هئي.

۲۵- ميرپور بنورو- ميرپور بنورو ضلع ڪراچيءَ ۾ سٺو شهر هو. هن شهر ۾ به واپار ڇڻو هلندو هو. پاڪستان ٿيڻ بعد هن کي تعلقو بڻايو ويو آهي ۽ تعلقي جو هيڊڪوارٽر آهي. هاڻي انجي بدران تعلقو ٿيو ڪيو ويو آهي.

۲۶- ڄاڻي مٺليپن- ڄاڻي به واپار جي خيال کان سٺو شهر آهي. هنکي مٺليپن به چوندا آهن. خاص ڪري ڪراچي ضلعي جي ڪڇ حصي جو ڪجهه لاڙ جي حصي جو واپار هن سان ڳنڍيل هو. هنکي عربي سمنڊ به ويجهو آهي.

۲۷- سڄاول- سڄاول جو شهر سنڌ جي ڏکڻ واري حصي ۾ عربي سمنڊ ۽ ڪڇ جي رڻ کي ويجهو آهي. هي شهر به جهونو آهي. واپار جي خيال کان خاصو آهي.

۲۸- ميرپور ساڪرو- ميرپور ساڪرو ڪراچي ضلع ۾ آهي. هتي جي رهندڙن کي ساڪراڻي ڪري چوندا آهن. هي تعلقي جو هيڊ ڪوارٽر آهي.

۲۹- ڍورو نارو- ڍورو نارو ٿرپارڪر ضلع ۾ مشهور شهر آهي. ٿر جي اُتر اوڀر ۾ آهي. هتان ڍورو نارو واه به وهندو آهي. ان جي سارين جي پوک جام ٿيندي آهي. جن مان چانور نڪرندا آهن. هتي جا چانور ڪاٺڻ ۾ سوادي ۽ مشهور آهن جي ٻاهر موڪليا ويندا آهن. هت ڇوپايو مال گهڻو آهي. ان ڪري کير مان گهم به گهڻو ٺهندو آهي. ٻين جي پيٽ ۾ گهم سٺو ۽ سڌ ملندو آهي جو ٻاهران اچي خريد ڪندا آهن.

۵۰- آمر ڪوٽ (عمر ڪوٽ)- هي شهر ٿرپارڪر ضلع ۾ قديمي شهر آهي. راجا امر سنگه سومري راجپوت شهر جي چوگرد قلع سنه ۱۵۵۷ع ۾ ٺهرايو. سومرن راجپوت راجائن جي گادي هئي. مغل بادشاهه اڪبر هت ڄائو هو. سندس ماءُ سنڌڻ هئي ۽ ۱۵۶۲ع ۾ ڄائو هو. راجا همير-پنهنجي سالي راڻي مينڌري کي مومل وٺ وڃڻ کان روڪيو ته مومل هت اچي پاڻ ڄاڻيو. دودو چنيسر به هت ٿيا. روجل فقير به ۱۷۲۰ع ۾ هت ڄائو هو. هندو سنسڪرت وديا پڙهيو هو. هندو سومرا پوءِ ڌرم

بدلائي مسلمان ٿيا. مغلن به ٿورو راج ڪيو، جن آمر ڪوٽ نالو بدلائي عمر ڪوٽ رکيو. هت ڪانہ ندي ڪانہ آهي. بروسات تي پوک ٿيندي آهي. گذران کير تي آهي. ”ٺوٺو تر ٿر نه آهي بر.“
۵۱- ونڊر- ونڊر ڳوٺ لس پيلي رياست ۾ آهي. هت سسئيءَ ۽ پنهنجن جون تربتون آهن.
۵۲- ڏيپلو- ڏيپلو ٿرپارڪر ضلع جو ڇڻو شهر آهي. هت ميمڻ گهڻا رهندا آهن. واپار ڇڻو ٿي هلندو آهي.

۵۳- ميرواه گورچاڻي- شهر ميرواه گورچاڻي ميرپور خاص کان ۱۲ ميل پري ٿرپارڪر ضلع ۾ آهي. هت ننگلن جي گهڻي فصل هئڻ سبب ڦٽين جو واپار سٺو هلي ٿو. هتي جو سبب پريمچند مشهور ماڻهو هو. هي وڏو زميندار ۽ وڏو واپاري هو.

۵۴- پڌيچين- پڌيچين جو شهر ساھتي پرڳڻي جي نواب شاه ضلع ۾ آهي. ساھتيءَ ۾ هي مشهور شهر آهي.

۵۵- نوشهرو فيروز- نوشهرو فيروز شهر تعلقو آهي. تعلقي جي مختيارڪار جي آفيس هت آهي. هي شهر ساھتي ايراضيءَ ۾ نواب شاه ضلع ۾ آهي. مشهور شهر آهي.

۵۶- شاه بندر- شاه بندر جو شهر تمام جهونو ۽ وڏو مشهور شهر هو. ۱۷۳۹ع ۾ غلام شاه ڪلهوڙي اڏايو هو. زبردست واپار هلندو هو. هن ۾ ان لک آدم رهندو هو. منجهس هر هڪ چيز جا دڪان هئا. هت ٻانڪ براهمڻ يعني ماستر (۸۰۰۰) آت هزار رهندا هئا. ۸۰۰ ڏوڏين جا دڪان هئا. ڇر ۽ رڱ وارن کٽين (ڪترين) جي آڻن ميلن ۾ ڊگهي بزار هئي. سنه ۱۸۱۹ع ۾ زبردست طوفان لڳو ۽ سمنڊ جي وڏي وير چڙهي، جنهن ۾ سڄو شهر سمنڊ ۾ غرق ٿي ويو. جيڪي ماڻهو بچيا، سي ٻين شهرن ڏانهن ڀڄي وڃي رهيا.

۵۷- بڙيڪ- هن شهر ۾ غاليجا ٺهندا هئا، جي مشهور هئا. هي شهر دادو ضلعي ۾ آهي.

۵۸- ضلع ٿرپارڪر- هن ضلع ۾ خاص ڪري ٿر ۾ ڀرت جو ڪم سٺو ٿيندو هو.

۵۹- مٺي- مٺي جو شهر ٿرپارڪر ضلع ۾ آهي ۽ ڇڻو وسندڙ شهر آهي.

۶۰- ڪڏڙو- ڪڏڙو به ٿرپارڪر ضلع ۾ مشهور شهر آهي. ميرپور خاص کان ريل لائين جيڪا ٿرپارڪر ضلع مان ٿيندي ڪڏڙي ڦري وڃي نواب شاه جنگشن سان ڳنڍي هئي.

(۲) سنڌ ۾ ننڍا ڳوٺ ۽ ٻهراڙيون- مٿي پٿرا نمبر ۱ ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته سنڌ ۾ ۲۰۰۰ ڳوٺ ۽ ۵۰۰۰ ننڍڙا ڳوٺ يعني ٻهراڙيون آهن. مان مختصر طور انهن مان ڪن جا نالا هيٺ ڄاڻايان ٿو؛
۱- ضلع جيڪب آباد- ڪنڌ ڪوٽ، ڪشمور، شهداد ڪوٽ، غوث پور، بجل پور، گل، موليا داد، بکشا پور، دلمراد، مير علي، ڳڙهي خير، اڏاڻا، هماڻو، ميت شهيد.

۲- ضلع سکر- آٻاوڙو، ٿڪ، مديجي، گهوٽڪي، ميرپور ماٿيلي، ڪنڌر، بخش علي لغاري، عبدو حيات پٺافي، هڏڙهه، پٺو عاقل، سکر- ساڍيلو، سلطان ڪوٽ، بڪار، ڏهڙال، جرنال، ڪنگري، ڀرڇونڊي، ڳڙهياسين، آراڻي، امروٽ، ڪاهي، الور (اروڙ)، باٿڙجي، پير جو ڳوٺ، باقراڻي، بيگماچي، بيچانچي، پيلاڙ، ٿرڙي محبت، ٽنڊو مير محمد حسن، پنهور، جروار، جک ڀرڪڻ،

ڇڳ، چونگ، ڏوڪري، ڏهرڪي، رهڙڪي، علي ڳوٺ، گوسڙجي، رستي، ڳوٺ، منگهريائي، ميان جو ڳوٺ، نلاه، چوٽري، لڪي، پيلار، جهانمان، اڪرو، پوٽي، ڀنگو، چانگ، رانوتي.

۲- ضلع لاڙڪاڻو - بنگل ديرو، ڀاڳو ديرو، رتو ديرو، نئون ديرو، قنبر، ڀانڊو قبو، ڀٽن جو ڳوٺ، خانپور، ٽنڊو مير امام ٽالپر، حبيب ڪوٽ، همانون، سيجاڻ، لارو وڏو، لوڙها، ٽپوڄا، پير بخش ڀٽو، پنڇو ديرو، خيرو ديرو، جهانگارا، خانواڻ، حيدر چانڊيو، بنگ ويڙي، ٿل ڀوٽ، ميان خان پير، سالر ولدال، رانوتي، فريد آباد، پٺاڻا، سمنو ديرو، مڙو جان، ميون ڪاهي، ٿرڙي، ميٺن جو ڳوٺ، نئون ديرو، مڊيجي، شهداد ڪوٽ، ڏوڪري، باڌه، ميهڙ ڪيهر.

۳- ضلع دادو - ڳاڙهي مير، لٽڪي، ايا، جوهي، سن، آراضي، بڙبگ (هن ۾ ڳاڙهي ٺهندا هئا)، لڪي تيرت، ٿاڻو بوڙخان، ٿاڻو ملڪ، ڳوٺاڻ، آمري، انڙپور، باد، باڌه، بارجار، باغبان، ٻڌاپور، ڀيان، پات، ڪامڙيون، ڳڻن جو ڳوٺ، جهلو، ڪاڪڙي، لاکا، نوريجن، ڀٽ، ڀان، چٽائي، بختيارپور، ٻولهاڙي، ڀيٽاڙو، راجي ڳوٺ سال وارو، ڪوريڇا، خيرپور ناٿن شاه، راڌڻ، سيتا، پيارو ڳوٺ، ڪڪڙ، سادو ڳوٺ.

۵- ضلع نواب شاه - هالاڻي، محرابپور، پڊعيدن، پراڻو ديرو، مورو، فتحپور، ڀيرو، مٺياڻي، اٻڙ، آبجي، دهلي ديرو، شاهپور ڇاڪر، باگورند، باقر نظاماڻي، بلال شاه، بگار، بانڌي، ٻيلاڙ، بال جو ڳوٺ، احمدپور، ڳلڻ، ڀنڀرو، تهيم، ٺٽ ڳوراهو، ٺٽ هوتچند، ٺٽ ڀوڄراج، نري، ڪڪڙ ڳوٺ، ڀنڀاڙي، جتوئي، جلباڻي، ڇچرا، حاجي رند، دلور، دولٽپور، درياخان مري، درس، دڙل دستمون، دروس، دليپوٽا، ڏهري، راجومري، راڻل، زهرپير، سرهاڙي، سليمان راهو، هيتياري، سڌڄا، شهوڪ، عامري، شڪ مري، قاضي جلباڻي، قادريپور، ڪلهوڙا، ڪنڀ ليماڻ، ڪنڀ دادڙو، ڪوٽ سواڻي، ڪاهو جو دڙو، ڪنڊي، ڄڻ، ڳچپور، ڳنڍو لياري، ماڻو جمالي، مراد علي رند، مرزومري، مير حسن مري، ملون مڪل، مقصودو رند، ملندي، ٿوريپور، نوبت مري، نواز ڏهري، ورها، هڪڙا، بخشو نظاماڻي، ڳڙا، نوري، سڪرنڊ، پيراني، چنيجا، ملڪ، قلجي، نليون، لنڊو، گاڙهو بنگلو، جام صاحب، شاه پورياڪر.

۶- ضلع سانگهڙ - احمدآباد، پليو لغاري، بگار، ڪڏڙو، ڪاهي، قاسم، هندن ڳوٺ، بوبي.

۷- ضلع ٿرپارڪر - اسلام ڪوٽ، سيد غلام نبي شاه، ڍنگاڻ ڀر ڳڙي، ڊگهڙي، ٽيمس، چاچرو، مٺي، ڪپرو، گهٽڙيون، جهول، شادي پلي، سامرو، ميرهه گورچاڻي، ڪاهي، ڪاڻ، گڏڙو، ڇوڙ، پاٽيون، نئون ڪوٽ، پٿورو، ننگر پارڪر، آسابهي آڪڙي، بابه جو ڳوٺ، بلغار، پالو، پٿارو، دنبالو، پٽ پاڻي، ڀوڏيس، ٽنڊو وسوئل، جماليون، جام ڪاٺيوڻ، جارجي، جهڙي، جهلوري، خيرپور ٽنڊو، ڏانار، ڊيشڪ، ڍٽ، رتن آباد، رحمڪي، بزار، رحيم خان، سلطان آباد (بلغار)، سونل بهي، ڪڙي، کوکراپار، گهنڙي، ڪوڙي، گرڙا، بهي، نئون ڇوڙ، ونڱي، هوتنگو، هگورنو، ڪانڙي، هتنگورا، انڇلاس، ٿرپارڪر ضلع ۾ ڀرت جو ڪير سٺو ٿيندو آهي. جگورو پار، ننگر پارڪر، سوٽيل، ويوتي جپ ڳوٺ، غلام اللہ.

۸- ضلع حيدرآباد - سيد اڄن شاه، صابو راهو، ميران، ڪٿڙ، گياندر، کوسو، ڳڪيرا، ٽنڊو بهاول، ٽنڊو عالم محمد، ٽنڊو حيدر، ٽنڊو عالم خان مري، سمداباد، ڪيبي، مٿي، چنڀر، پيارو لنڊ، جهنڊومري، فتح خان مري، روبا، گڊو بندر، ملان ڪاٺيار، کوڙوا، ڏنڊو، ڀنڊو، ڀٽ شاه، لوڙها لٽريون، ٽنڊو غلام علي، ٿلوري، مڪراب چانڊيو، بلڙي، جهوڪ شريف، ڪامارو شريف، اگهيڙ، اگهاڻي، آلمائي، باڏو ديرو، بچل ساند، بخشو لغاري، بنگلو، بلال مري، ڀيريون، باروڇو باغ، ٻڌاي، برهام، ٻهڊي، پاٽو، ڀوڳوڙهو، ڀنڊو، تاجپور، ترائي، تنوحي، وسين، لارو پٺاڻي، لارو لغاري، لوڙها حسين خان، ٽنڊو لوڙهو، ٽنڊو غلام حيدر، ٽنڊو سائينداد، ٽنڊو آغا، ٽنڊو وليمحمد، ٽٽڙ، تيماهين جي وسين، پاٿوڙو، پاتر، پل، پليجاڻي، پنوه، پنگريو، پنج مورو، پورٽ، ڦرڪار، ڦلڪاريون، جادو لغاري، جروار، جوڻيجا، جوتا، جيججا، جام شورو، چانڙي، چٽوڙي، چڻي، چنيجا، چنڊن جو ڳوٺ، چوڙو جمالي، حاجي سانڻل، رن پيٽاڙي، خانوٽ، خداآباد، خويديداد، ديو ديرو محبت، ڇڙاپور، ڌڻاڻوڙدار، ڌاڻي جو ڳوٺ، ڏيبي، ڏيٺا، ڊاسوڙي، راجو خانائي، راجو نظاماڻي، راجاوڙن راڻوڪي، رڙتون، سالرو، سمدپور، سيڙي، سهار، سميجا، سنگراسي، سينڪاٽ، سيال، سيد فاضلاڻي، سيراڻي، شاهپور، درپور، شينج ڀرڪيو، طاهر، هتڙو، عالمائي، عليپور، عمرساند، قبولپور، ڪڍڻ، ڪرم خان نظاماڻي، ڪلڪليون، ڪنڀاڻ، ڪٿڙ، ڪڍرپور، ڪوٽ، کوسا، کيساڻو، گلاب جو ڳوٺ، ڳلوڄت، گهٽنگهر، گهٽليون، گهٽاڻا، لاڏيون، لشاريون، لڪيائي، لغاري، لنڊو، لڏيو، لڏيون، ٺنڊ، ماتي، ميسو ڀرڙي، مسڻ، مشايخ، هوتي، محمد خان لنڊ، ميل جي وسين، مينهن وهنڊون، ميران ڪوري، مياڻي، موري مگر، مڙان، مهاولي ڳوٺ، پيارو لنڊ، ڀيري، ٿوڙي، نوتڪاڻي، نورائي، نوح هوتياڻي، نيمرو، ناريجا، وسال، ونڱو، وهار، وسين ملوڪ شاه، هاليپوٽا، هڙي، ڦرو.

۹- ڪراچي - بنو دڙو، ڪوٽڙي، اهر، رکيو، گهوڙا ٻاڙي، ڪيٽي بندر، چنگشاڻي، سونڊل، ميتنگ، چٽو چنڊ، آٺل، انبل، اورنگا بندر، بچل گڙو، ٻاٺڙا، ڀهار، ڀنڀور، ٽونگ، ٽانڪا، ڏچر ڍڳ روڊ، سورج، سانولپور، اگهر ڪوٽ، عالم جو ڪوٽ، فقير جو ڳوٺ، ڪلو، ڪان ڪوٽ، گڏايون، گڏاپ، گهارو ڪوٽ، لائقپور، ماريپور، ملير، ڀرڪاڻيون، منگهو پير، قاضي جلباڻي، وڙ، هيلايون، هيڙ ڪوٽ، ڀيلو لنڊي، لس ڀيلو، هتڻاڇ، گونڊراڻي، وندر، سون مياڻي، لياري، سوراڻي، درويش، ۱۰- خيرپور رياست - خيرپور، لقمان، ٽالپر لنڊا، وڏا، سوڍو ديرو، اٿڙا، احمدائي، آمن، بوزدار، نري، چونڊڪي، ڀٽي جو ڳوٺ، جسرهن، ڀيڙي، ڳڙڻ، ٽنڊو مستي خان، ٿوري، ٿوربند، ڀرڪاڻيون، ڀريلو، ڀيڙي، ڀنڀاڙو، جادو، جالاڻي، ڪنڌڙي، مانڊڻ، وڳڻ، بلهيدو، شَر، درازن جي درگا، پير جو ڳوٺ، دونهون، سينيارا، هگورجا، ڏيبارجا، ٽنڊو مير علي، بنگلو، پير ڪنڀر، دراهو لياري، ميان خان، بهر لوٽو.

۱۱- ڀبون پهڙاڙيون - آبڙي، اکر ڪوٽ، اللآباد، احمدپور، بانڀا، (برهمڻ آباد جو اصلي نالو)، بنگار (سومرن جي وقت جو تواريخي شهر)، بانڀو، پٿوڙا، لارو بهاري، ڀيمري، ڦل، جل،

واره، باڌه، چوندرو، چنڊڙاٽ (هاڻي ڦٽي ويو)، چٽي جو ڳوٺ، چڇ، حاجي پور، ٿرڙي محبت، حمل، خانپور، خليفن جو ڳوٺ، خيرپور ڏهري، درويش، ڊنگل، سڪپور، سفير آباد، دونهون، سيد خان، شاه ڪپور، شاه حسن، فريد ڪوٽ، قاضي عارف، قاضيءَ جو ڳوٺ، بېر لوٽو، ڪاڇيون، ڪوٽ غلام محمد، ڪاڪر، ڪاڙڪ، ڪاڏاڙو، گوربند ڪلويون، جهانگارا، گجڙن جو ڳوٺ، لاوارانڪ، مرزان پور، مير محمد سهڙو، منگواڻي، بلهڻ، ڪلان ڪوٽ (ڪلياڻ ڪوٽ)، نئون آباد، واره، وريام، يوناني، ڪاٺياڙو ڪوٽ، ڪنواڇ ڪوٽ، آسپور، پشتاب، ڪولن جو گام هن وقت نالو ڪانور، منڇ ڪوٽ، ڏيڳا (جاڳڻ ڳوٺ)، مريو ڍنڍو، مهري، مير حسن، ڪوٽ مير محمد منگواڻي، ٿلهو، ٿرڙي محبت. (۲۳) ڪن شهرن لاءِ چوڻيون -

- ۱- رهڙيءَ جو روه تي، ننڍو وڏو ڏوهه تي. (جبل تان پٿر کڻي گهر ويندا هئا).
 - ۲- شڪارپور جا اٺ دروازا - لکيءَ لڪ آيايا، هزاريءَ هنيئا - هاڻيءَ جي همت سان خانپوري ڪنيا، ڪرن در ڪوڙو ٿيو، واڳوڻو وريو - سري در ساڻو ٿيو، نوشهرو نئون.
 - ۳- لڄ ويئي لاڙ ڪاڻي، شرم ويو شڪارپور ۽ حياءُ ويو حيدرآباد ۾.
 - ۴- ڀڳي پنڌ اروڙ، ڏوڪ وهندو هاڪرو، بهه مڇي ۽ لوڙهه سمي ويندا سوکڙي.
 - ۵- ننگر جي آڌار، جرم وڃو ماڙ هئا - پراڻا پراڻ، نوان اڏجو نجهرا.
 - ۶- لنگندي لڙائي، سونجو سري کان پوندو، جڏهن ڪڏهن سنڌڙي قنڌهاران جو ڪو.
 - ۷- هڃيئي نالو ته گهم لاڙ ڪاڻو. (هت تمام حسين ۽ شريليون ڳاڻڻ واريون وڻشباڻون رهنديون هيون)
 - ۸- سبوهائي چريو ته به پٿر اُچائي گهر ڏانهن. (سبوهائي چريو به مطلب هوندو هو، پٿر گهر ڏانهن لپهي لاءِ آڇيليندو هو)
 - ۹- ڏٺ، منڀائي، آڻجي، دليءَ پوٽا دنگ کڻي، ڪنڊياري ۾ ڪنڊ گهڻي، ٿوري گهڻي جنگ گهڻي.
 - ۱۰- ڪوٽ، ڪنڊيارو، ڪوٽڙي، دالي دغا باز، شل نه پوي هاڃ، هالاڻيءَ جي هندن سان.
 - ۱۱- ڳڙهيءَ جا واڻيا، همهن ٽڪاڻا.
 - ۱۲- دل ته منهنجي دولتپور، اڄ ٽنڊي ڪانه ٿڪي.
 - ۱۳- گڏهه ڏني هينگ، پريا تيا ڀينگ.
 - ۱۴- رڙهي ٽڪن ۾ پڙي، مليو جتن کي جواب.
 - ۱۵- مورائيءَ جا موڙا، گچيري جي ٽپ.
 - ۱۶- سمير ۾ نه ساريون ٿينديون، ڪاريءَ ۾ نه ڪانڊ، هاري هر ۽ ڏانڊ، نه ڄاڻان ڪيئي ويا.
- (شاهپور ڇاڪر جي ڏکڻ ۾ سمير نالي ڍورو آهي، جتي پوءِ سمير واه ٿيو. ڪلري ۽ سمير لاءِ ماموئيءَ جي اڳڪٿي)

- ۱۷- ٽنڊو آدم تر سڏبو هو، سڄي سنڌ جي ڪاشي؛ برهمڻ هئا سنسڪرت سنڌا ودوان اصل پاشي.
- ۱۸- هڪڙائي حاضري، ننڍا وڏا ناظرو.
- ۱۹- (هڪڙن جو ڳوٺ ٽنڊي آدم جي ويجهو آهي. هتي جا سڀ ڏيپرا هئا).
- ۲۰- ناري جي ڄاڻي، وڃي سانگهڙ سامائي.
- ۲۱- چاچڪن ۾ چور گهڻا، ناري ڍوري ڍور گهڻا.
- ۲۲- نصريوري نيت بري، ٻولين ٻاجهري ڏين ٻري. (ڪن واپارين جي ڳالهه)
- ۲۳- شاه پُور در پُور. (هي ڳوٺ نصريور جي نزديڪ هو. مهمان ايندو هو ته در ڏيندا هئا يعني مهمان نوازي نه ڪرڻ).
- ۲۴- آڌ ۾ حاجي مندو، آڌ ۾ سڄو ٽنڊو.
- ۲۵- هالا ٿيندا ڀالها، قنبر ٿيندو عنبر. (سنڌ ولاقراءِ ڪاوڙجي هالا ڇڏي قنبر ويو جو پاراتو ڏيئي ويو)
- ۲۵- ٿل - منارا مير مرسل جا، ڏسان شل ڏيهه سڀ ڏوري.
 - (۱) هي هالا مٿيان ميسا، انڙپور ڪي ڇڏيان اوري.
 - (۲) مٽيارين جي مڪابي کان، گهليون مانجهو ڇڏيان گهوري.
 - (۳) ڪنگو ۽ ڪوٽڙي ڪوڪر، سنڌا سيريون ڇڏيان سوري.
 - (۴) ننگر بندر ۽ باٿنگا، ڪراچيءَ کان وڃان ڪوري.
- ۲۶- مٽيارين جو مڙت ويندي جي ويرم. (هت هندن کي مسلمان ڪندا هئا، اُن لاءِ چوڻي ٺهي)
- ۲۷- فضل ٽنڊو جتي ماڙيون، هيون ڏوڏرن هڻورن جون؛ هئي پارس سون جون ڏيگيون، هڻورن بادشاهن جون؛ دفن تي ڪري ماڙين، ڇڏي دولت مري جي ويا؛ ٿنڀاري پير ڪڏون ڪوٽي، علم ذريعي ڪڍي سي ويا؛ ڦٽي ماڙيون دڙا ٿي ويا، بڻيو آهي قبرستان؛ اصلي ”ببيلون“ ٿي ويا، اڏايو بيو مير فضل خان.
- ۲۸- جهيجا سار لهيجا، مسافر مسيت ۾. (هي ڳوٺ ماتلي ڀرسان هو. مسافر اچڻ تي مٿيون اطلاع ڏيندو هو ته ماڻهو ماني بستر و آڻيندا هئا)
- ۲۹- جتي چنڊين جي، وڃي ڀرن تي ڀينجي.
- ۳۰- سمر هڃيئي سال ته لڙج نه لشارين ۾. (لشارين جا ڳوٺ ۲-۲ هئا. الاڻجي ڪهڙيون لشاريون)
- ۳۱- لاڙ آهي ساڙ، جتي مڇرن جو آزار.
- ۳۲- ٿل - لاڙ مان پار آڪار والي وطن تي - دادا ديس وڻن ۾.
- (۱) تلهار جهڙي پاڙ، ادا ڪانڊ ڏئي سين ڪئي، راڻو ڏينهن سک نه اچي، جتي دال پيئي رجهي.
- (۲) ڏينهن لڳوسين ڏنڊي ۾، ذات ناهي جتي - پڙا آهن پليجن جا، خواجا غونيءَ تي.

(۲) حاڪمائين کان هلايسين، پوءِ ماتلي مٽي - سبب ڪندو سائينداد، ٿلي آياسين ٽنڊي ۾، ڪونج پوئي تي.

۲۲- سڃاڻو ۾ واه گهوٽارو، وهي وڃ بزار، ماڇر ۾ ٿا مڇر پون، مانيءَ منجهه هزار.

۲۳- هندو رڇوٽ راجا هو، آمر سنگه سومرو گهوٽ، سنه پنج سو پنڌر هان ۾، اڏايو جنهن آمر ڪوٽ، تيرهن سو ۾ ڌرم بدلي، تيا مسلم وڏي قوت، شهر نالو ته قيرائي، رکيو اُن جو عمر ڪوٽ، بنا ڪارڻ مٽي مذهب، ته هندن مان مسلمان، آمر مان پي ڪيو عمر، اچي چڙهن ڪو جڙان.

۲۴- وٺو ته ٿر، نه ته آهي بر. (ٿر ۾ پوک برسات تي ٿيندي جو آئي ندي يا واه ڪونهي)

۲۵- ٿڙ آهي ٿڙ تي نه وڻ تي. (ٿڙ جو آڌار چوپائي مال جي ٿڻ يعني کير ڏڌمڪن عيبه تي آهي، نه وڻ تي جو آئي پوک لاءِ واه يا ندي ڪانهي. مينهن پيو ته پوک ٿيندي آهي).

۲۶- مارئي گجھارت ۾ سومري کي ٿي چوي، سو سگهو لاڙ ڪاڻي کان دبر گهوٽ ريل ۾ ويو آهي، سو شعر ۾ چيو آهي:

ميل نه ڏٺو مارئي، جڏهن هٿ آئي تنهنجن - سنگهه کي ٿي سون جي، مٿان لاڙ ڪاڻي ڪن،
تموري ميان سومرا، اصلي اباڻن - پيڻيٺ، ماھوٽا وڃي، اهڙا ڪم نه ڪن،
پئون ديرو ساڪري، جنهنڪي هجي مڊيجي من - منهنجي داداڻن ڪل ڪانه.

نه ته چئي ڪين ڇڏن،
تو وٽ تيشن ٿيل جي، پيئي عمر ادا ڪن، هو وينا باگڙجيءَ ۾، ٿا شهپور شهپور ڪن،
سئي ميل سکر جو، ڪيئن چڱا چال مٿن - جي روهڙي چون بين کي، سي حاويءَ منجهه هجن،
هو وينا مڊي ڌاڙي آڏن، دبر تي ميان سومرا.

(ريل ۾ سگهو سفر ڪندي مٿيون اسٽيشنون ڏٺيون اٿس، انهن کي گجھارت جي صورت ۾ ڏٺو اٿس. نصرت يا پيڻيٺ پور، شهپور يعني آراڻين. ميل يعني لاڙ ڪاڻي جو اُتر. ڏکڻ، اولهه وارو پاسو).

۲۸- مارئي بي گجھارت عمر کي ٿي چوي. شاعر اُها شعر ۾ ٻڌائي آهي:

مانجهادي مارو، سن ۾ رهن، دادو ڏسان هال،

آمر ۾ وڃان هال، لڪي وڃي، سيوهڻ ڏسان.

۲. سنڌ جا قديمي نابود شهر ۽ تواريخي شهر

(الف) تواريخي نابود شهر -

(۱) الور يا اروڙ (ALORE) - الور يا اروڙ شهر سکر ضلع ۾ روهڙيءَ جي ڀرسان قديمي شهر

اڏيل هو. سنڌ جي هندو راجا ڏاهر سين جي حڪومت ۾ سنڌ جي گادي هو. اروڙ کي ”سالپور“ به چوندا هئا. هنڪي چوطرف قلعو ٽڪر مٿان ٻڌل هو، هنڪي ۲ دروازا هئا. اُن ۾ ڪيترا ئي ڀڄو ۽ ديويءَ جا مندر هئا. سنڌو نديءَ ۾ ٻيڙين رستي واپار ڄام هلندو هو. ماڻهو ڪپڙو، ڳڙ، چانور ۽ ريشمي ڪپڙو خريد ڪري ويندا هئا، اُن جي عيوض گيهه، چمڙو ۽ اناج وڪڻي ويندا هئا. ملڪ

سنڌ جي تصوير

ساڻو سبز هو، باغات ڄام هئي. زيتون، انگور ۽ انب وغيره ڦيندا هئا. کيتي ٻاڙي سٺي هئي. جهنگل ۾ چيٽا، ڳنڍا، هرڻ، ڦاڙا هوندا هئا. جڏهن محمد بن قاسم عربن جي پاران سنڌ تي سنه ۷۱۲ع ۾ گاه ڪئي ۽ ڏاهر سين شڪست کاڌي ته محمد بن قاسم هن شهر جو ڪوٽ ڊهرايو ۽ شهر کي ڦٽائي تلف تاراج ڪري ڇڏيو. سڀ ماڻهو بچي ڪي ڪيڏانهن ويا ته ڪي ڪيڏانهن. گهڻي ڀاڱي ماڻهو ڀڄي پنجاب هليا ويا، جي اروڙا وٺي سڏجن ٿا يعني الور ونش جا. هن وقت آهي اروڙا ڪنڀري سڏائيندا آهن.

(۲) برهمڻ آباد - برهمڻ آباد شهر شهداد پور ريلوي اسٽيشن کان ۸ ميل پري ڏکڻ طرف ۽ ٻيڙائي شهر کان ۴ ميل پري اوڀر طرف دٿور شهر جي آس پاس ڦٽل حالت ۾ دڙي ۾ ڊهيل آهي. عربن جي پاران سنڌ ۾ مقرر ڪيل گورنر مري ويو. پوءِ راجا ڏاهر سين جي پٽ راجا جسنگهه برهمڻ آباد تي قبضو ڪيو. چون ٿا ته راجا دلوراءِ برهمڻ آباد ۾ راڄ ڪندو هو جو بيهڪ ڪامي هو. ديس جي ڪنوارين جو ڪنوار پڻو ٿوڙيندو هو. هن فرمان جاري ڪري ڇڏيو ته جڏهن به ۽ جنهن به چوڪريءَ جو وهانءُ ٿئي، سا پهرين رات سندس آغوش ۾ گذاريندي. هڪ دفعي هڪ برهمڻ جي ڪناري ڪنڀا پنهنجي عصمت خطري ۾ محسوس ڪئي. اُن پر ماتما کي ٻاڏيو ته ڪاهي دلوراءِ شيطان کان سندس رکشا ڪري. اول ئي ايسون ٿيل لڳا. نجومين ۽ جوتشين اڳڪٿي ڪئي ته ملڪ تي ڀاري مصيبت نازل ٿيل واري آهي. جڏهن اُن ڪنڀا جي شادي ٿي رهي هئي، تڏهن اُن ملڪ ۾ زبردست ۽ پينڪر طوفان اچي لڳو ۽ ڌرتي ڏڏڻ لڳي ۽ سڄو شهر زمين ۾ غرق ٿي ويو. ڪي چون ٿا ته آکا ڪنڀا دلوراءِ جي ڀائيٽي هئي.

هن ٻڌل شهر لاءِ سنه ۸۵۴ع ۾ عباس ۽ رچرڊسن صاحبن کوٽائي ڪرائي کوجنائون ڪرايون. پر انهن کي خٽر ڪا اهڙي وٽ چڙهي جنهن مان ڪجهه پتو پوي، ڇاڪاڻ ته اوسي پاسي جي ڳوٺاڻن اڳ ئي دڙي جي کوٽائي ڪرائي شج ڪري ڇڏي هئي. رڳو پتين جون ٻيڙهيون نظر آيون ۽ هڪ لڳ بيلو هو. پٿر جو ته نالو ئي ڪونه هو. هيٺ اونڌو کوٽائي ڏٺو اٿن ته اُن مان ظاهر ٿو لڳي ته شهر مٿان شهر اڏيل هو. داڻا ۽ پڪا مٿئين طبق مان هٿ آيا. سي مسلمانڪي پوئين زماني جا هئا. اوساريءَ ۾ ننڍيون سرون گاري سان جڙيل هيون. هيٺئين طبقي مان ڦٽيش ۽ پاروتيءَ جون مورتون ۽ سورج ديوتا جو مٿو، پتل جو ڏيڳو ۽ ننڍو شيشو پٿر جو عمدو اُڪري پر ڀڳل ڪير تي هڪ وغيره لڌا هئا. مٽيءَ جا گول رانديڪا، ڪوڏ، شتيون، چوڙا، پٿر يا شيشي جا داڻا، شيشي جون ڀڳل شيون، ڀڳل حندن جون مورون، سڪا ۽ سڪن جا ڪارٻ ۽ لوه جا ڪٽيل ٽڪر نڪتا. قيمتي پٿر مثلاً عقيق، نيلم، بلور ۽ سنگ سلیماني وغيره به ڄام هئا. هڪ عقيق جي مٿي ۾ عربي اکرن سان ۽ ٻي ديوناگري اکرن سان لڏي هئي. هڪ شيشي جي نيلي رنگ جي سالم ڪٽوري به هٿ آئي هئي. ٿامي جا پڪا سنڀا ۽ عربي اکرن جي شهنشاهه مٿن سوڌا مليا.

(۳) برهمڻ آباد ۽ دلوراءِ جو دڙو - شري گنگارام ”سمرات“ پنهنجي ڪتاب گيان سنڌوءَ جي صفحي ۲۱۲ تي لکي ٿو ته عام طرح جيڪا مڃتا آهي، اُن موجب دلوراءِ جو دڙو برهمڻ آباد

۽ منصوره ٿيندي هڪ ساڳيو شهر سمجهيو ويندو آهي. اُنجو سبب هي آهي ته سنڌ جي صحيح ۽ قديم تواريخ جي کوچ نه ٿي آهي.

دلوراءُ جو دڙو عربن جي اچڻ کان اڳ زبون ٿي چڪو هو.

برهمڻ آباد عربن جي اچڻ وقت وڏي اوج وارو شهر هو. هي تمام قديم شهر هو، جنهنجو ذڪر هندن جي ڌرمي ڪتابن ۾ اڪثر آيو آهي. راجا جو نالو دلوراءُ نه پر ”ڏارا“ هو. مگر راجائي ختم ٿيڻ تي اهو تخت وري آباد ڪونه ٿي سگهيو. اهو سڄو زبون ٿي ويو. هيءُ ٻيڙائي شهر جي ويجهو شهدادپور تعلقي ۾ آهي. برهمڻ آباد جو اصل نالو ”براهمڻڪ“ آهي.

(۲) منصوره - برهمڻ آباد جنهن کي منصوره تصور ڪيو پيو وڃي، اهو ميرپور خاص کان ۲۵ ميل اُتر طرف آهي. هن وقت اهو سانگهڙ ضلع ۾ آهي. اهو اٺين ۽ صديءَ تائين نهايت اوج تي هو. جڏهن بلاريءَ جي لکڻ موجب محمد بن قاسم، راور ۾ بر باد ڪرڻ کانپوءِ قديم برهمڻ آباد ۾ آيو. جنهن جو مقاصد منصوره کان ۴۰ فرسنگ هو، جيڪو اُن وقت تائين آباد ڪونه ٿيو هو. پوءِ عربن هڪ نئون شهر اڏايو. سنه ۸۹۲ع ۾ بلاري وڌيڪ صحيح آهي، جنهن موجب محمد بن قاسم جي پٽ عمروءَ ان فوجي اڏي جو نالو منصوره رکيو. جنهن جي معنيٰ آهي ”مدد ڏنل“.

(۵) موئن جو دڙو - موئن جو دڙو لاڙڪاڻي جي ڏوڪري ريلوي اسٽيشن کان ۶-۷ ميل پري اوڀر طرف سنڌو نديءَ جي ڪپر سان آهي. ڏوڪري تعلقي کان اڳ ”لب درياهه“ تعلقو سڏيندا هئا. پارسيءَ ۾ لب جي معنيٰ ڇت يا ڪنارو آهي. اهو تعلقو سنڌو نديءَ جي ڪناري سان آهي، هن جو اصل نالو ”مهنن جو دڙو“ يعني مري ويلن جو دڙو هو، پر پوءِ هنکي ”موئن جو دڙو“ سڏيڻ ٿا.

عيسوي سنه کان ۱۵۰۰ سال اڳ زبردست اُٿل ۽ ٻوڏ ڪري اهو شهر ناس ٿي ويو ۽ ڊنل جاين جو وڏو دڙو ٿي پيو، جو ”مهنن جو دڙو“ سڏجڻ ۾ آيو. سمي گذرندي مهنن جي دڙي جو نالو فري موئن جو دڙو سڏجڻ ۾ آيو. ڪي لکن ٿا ته سنه ۱۹۱۸ع ۾ کوٽائي ڪئي ويئي، ڪي چون ٿا ته سنه ۱۹۲۲ع ۾ دڙي جي کوٽائي ڪيائون ته عالمان شهر نڪري آيو. پوءِ کوٽائي ۱۹۲۷ع تائين هلي. ڪن گهرن ۾ ماڻهن جا لاش پيا هئا، ڀنڊر هڪڙي هنڪي ”مهنن جو دڙو“ سڏين ٿا، هڪ ٻئي جي مٿان به شهر آهن. چيو وڃي ٿو ته پهريون پنج هزار سال پراڻو ٻيو به هزار ورهيه پراڻو آهي. پوءِ هڪ ٻئي مٿان ست شهر نڪتا. سنڌو ندي هن کان ساڍا ٽي ميل پري آهي. کوٽائي ۱۲ ايڪڙن ۾ ڪئي ويئي. کوٽائيءَ ۾ عوام لاءِ پڪل مڙن جون ٺهيل جايون، عالمان گهر، شاهي پڪا تلاءُ پاڻيءَ نيڪال لاءِ ناليون، مٽي چٽڻ جون ڏاڪڻيون، ڏڪيل ڪسيون، پڪا رستا نڪتا آهن. جاين ۾ رهڻ لاءِ جدا جدا ڪوٺيون آهن. ٿامي جا ٿانوَ ۽ ڀٽلا، پٿر جا اوزار، مهورون ۽ ڪي قيمتي زيور به هٿ آيا آهن. مهورن تي چٽيل نشانن جون ٻڌائين ٿيون ته هتي اڄ سڀي عالم وارا ۽ هنرمند ماڻهو رهندا هئا جي ڪاريگريءَ ۾ به ماهر هئا. موئن جي دڙي دنيا کي تعجب ۾ وجهي ڇڏيو آهي.

پروفيسر چلڊي جو چوڻ آهي ته ”سنڌو سڀيتا اُنهيءَ زماني ۾ اڃيڪت ۽ سميرين سڀيتا کان

وڌيڪ پڙهيل هئي.“ سنڌ واسي اٽڪل چهر هزار سال اڳ ٻڌنجي پاڙيسري ملڪن سان وئج واپار ڪندا هئا ۽ پاڻ سان سنڌ جا ٺهيل ٿانوَ کڻي ويندا هئا. مٽيءَ جا باسڻ جيڪي مليا آهن، تن جي خوبصورتيءَ ۽ ڪاريگريءَ دنيا کي پراچين وڻيانن کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو آهي. ٻيا سڀئي ڪل وارا برتن جن کي ”ڪاغذي ٿانوَ“ سڏيو وڃي ٿو، اُهي ڪاريگريءَ ۽ بيبيڪ جو عمدو مثال آهن. جيڪو سوئي ڪپڙو مليو آهي سو نهايت ئي نفيس ۽ سهڻو آهي. دڙي مان لڌل ڪٺڪ جي جنس نهايت عاليشان ثابت ٿي آهي. اها جنس پوکي ڏنو ويو ته هڪ ئي سالي مان ٽو شاخون لٽي نڪتيون آهن.

موهن جي دڙي مان هڪ عجيب الخلقت جانور جي مَهر لڌي آهي، جنهن جا ٽي مٿا آهن. هڪ مٿي ۾ پاڍي جهڙا ٻنڪ آهن، ٻئي مٿي ۾ هرڻ جهڙا ٻنڪ آهن ۽ ٽئين مٿي ۾ ٻاهر هڙيل سڱن جي ميوڻ اندر هڙيل سڱ آهن. جانور جو بدن ۽ گُر ڏيئي جهڙا آهن (پليٽ نمبر ۵-۲۲). بجوال وادئي سنڌ ڪي تهذيب: بي مَهر تي اهڙي قسم جا ٽي سڙ ٺهيل آهن، جي شينهن آهن. ڪن مَهرن ۾ اڌ انسان اڌ ڊگهي جهڙو شينهن تي حملو ڪري ٿو. (پليٽ نمبر ۵-۲۰ وادئي سنڌ ڪي تهذيب). ٽي مَهر تي جسم جو اڳيون حصو ٽهپتي جهڙو، پٺيون حصو شينهن جهڙو ۽ مٿو ماڻهوءَ جهڙو، سونڊ ۽ ڏند هائيءَ جهڙا ۽ سڱ ڏيئي جهڙا آهن. (پليٽ ۱۰-۱۹). چوٿين مَهر تي ٻيهر جي وڻ جي پن شاخن تي هڪ سڱ واري ڊيگي جو سر نڪتل آهي (پليٽ نمبر ۵-۲۲-ايشيا). ٻين مَهرن تي الڳ الڳ جانورن ۽ پکين جون شڪليون آهن، هن دڙي جي کوٽائيءَ سڄي دنيا کي حيرت ۽ اچر ۾ وجهي ڇڏيو جو اڄ ڪيائون انوکو دور غيب مان پڌرو ٿي روشنيءَ ۾ آيو.

(ب) توارخيڪي جهونا شهر - سنڌ جا توارخيڪي جهونا شهر آهن: اروڙ (الور)، سيوهڻ، برهمڻ آباد، امر ڪوٽ جو پوءِ نالو بدلائي رکيائون عمر ڪوٽ، روباڙي، ساموئي ۽ وڳهه ڪوٽ. پويان ٿيئي شهر سومرن جي دؤر جا آهن، جن جا قتل نشان اڄ به ڏسي سگهجن ٿا.

پاري ننگر - پاري ننگر جو ويرانو پارڪر تعلقي ۾ ننگر پار شهر کان ۸ ڪوهه پري آهي. ويجهي ريلوي اسٽيشن گڙو آهي جتان پاري ننگر ۲۲ ڪوهه پري آهي. اهو سڄو پنڌ واريءَ جي پٽن جو آهي. هتان درياهه وڃندو آهي، ٻيڙيون ۽ جهاز هت پهچندا آهن. چون ٿا ته هاڪرو به هتان وڃندو آهي. هي تمام وڏو شهر هو، ڪنهن زلزلي ۾ ختم ٿي ويو.

۳ - قلعا ۽ ڪوٽ

قلعن جي غرور - اڳئين وقت ۾ راجائون شهرن جي بجاءِ لاءِ چو طرف ڪوٽ يا قلعا ڪچا يا پڪا ٺهرائيندا هئا، جيئن دشمن لڙائيءَ وقت ڪو حملو نه ڪري سگهي. پر هن وقت قلعي ٺهرائڻ جو سوال ئي ڪونه ٿو اُٿي، جو هنن جي هن زماني ۾ ڪا قيمت ڪانهي. هينئر هوائي جهازن جي ايجاد ٿي چڪي آهي، دشمن هوائي جهاز ذريعي هوائي حملو ڪري سگهي ٿو. انگريز جيڪي قلعا ۽ ڪوٽ ٺهيل هئا سي به ڊهندا وڃن ٿا ۽ قلعي پڪا آهن، ڪن کي چائي والي ڊانوَ وڃي ٿو. زماني انوسار وقت بدلجندو ئي رهي ٿي. جيڪي اڳ قلعا ٺهيل هئا، اُنهنجو ذڪر هت ڪجي ٿو:

(۱) الور يا اروڙ (ALORE) - الور يا اروڙ شهر روهڙيءَ جي ڀرسان اڏيل هو. هن کي چوڌاري قلع ڏنل هو. راجا ڏاهر سين جي حڪومت جي گاديءَ جو هنڌ هو. جڏهن سنڌ تي محمد بن قاسم سنه ۷۱۲ع ۾ ڪاه ڪئي ۽ ڏاهر سين کي شڪست ڏيئي شهر هٿ ڪيو، پوءِ هُن شهر ۽ قلعو ڊهرائي ڀٽ ڪري ڇڏيو. قلعو ٽڪريءَ تي هو، هنکي ۲ دروازا هئا.

(۲) شڪارپور - شڪارپور شهر کي پڪو ڪوٽ ڏنل هو، جنهن کي ۱۵ ميل جي مفاصلي تي هڪ دروازو هو. ڪوٽ کي ڪل ۸ دروازا هئا يعني قلعي جو گهيرو ۲ ميل هو. دروازن جا نالا (۱) لڪي در (۲) هزاري در (۳) هاڻي در (۴) خانپوري در (۵) ڪرن در (۶) واڳوڻون در (۷) سري در (۸) نوشهرو در. انهن تان هيٺيون بيت ٺهيو:

”لڪيءَ لڪ اُڀايا، هزاريءَ هنيا - هاڻيءَ جي همت سان، خانپوريءَ کنيا؛
ڪرن در ڪوڙو ٿيو، واڳوڻون وڙيو - سري در ساڻو ٿيو، نوشهرو نئون.“

(۳) رني ڪوٽ - رني ڪوٽ سن ضلع دادوءَ جي اُلهندي طرف ۱۸ ميلن جي مفاصلي تي کيرٿل جبل جي مٿاهين چوٽيءَ تي قديمي ۽ تواريخي قلعو آهي. مير ڪرم علي خان جي حڪومت ۾ نواب ولي محمد خان لغاريءَ تعمير ڪرايو هو. ان وقت اڏاوت تي سترهن (۱۷) لک روپيه خرچ ٿيو هو. پٿرن جون ٺهيل آهن. اوچائي اٽڪل ۲۲ فوٽ کن اٿس. چار دروازا اٿس. اُڀرندي وارو سن دروازو، ڏکڻ وارو شاه پير دروازو، اولهه وارو مينهن دروازو، اُتر طرف وارو دروازو. اُن اندر به ننڍڙا ڪوٽ آهن. ميري ڪوٽ ۽ شهر ٻُڙهه، جي اڇڪلهه زبون حالت ۾ آهن. هي دنيا ۾ سڀ کان وڏو قلعو آهي.

(۴) ڏيڇي ڪوٽ - ڪوٽ ڏيڇي جو شهر خيرپور کان اٽڪل ۱۵ ميل پري آهي، ويجهي اسٽيشن ٽنڊو موسيٰ خان آسن. منجهس اٽڪل ڏهه هزار آدم رهي ٿو، جن ۾ مير خاندان جا فرد رهن ٿا. سڄي ڳوٺ کي عالم پناه آهي، جنهن جي اُتاهين ۱۸-۲۰ فوٽ آهي. ويڪر ۱۱-۱۲ فوٽ آهي. اُهو مٽيءَ جو ڪوٽ چڱيءَ حالت ۾ آهي، ڪٿي ٽڪر ڪريل آهن. ڀت جي پيڙهه ۲۵ فوٽ آهي. ڪوٽ اندر پڪو قلعو آهي. اندر بنگلا ۽ جايون آهن، اُنکي ۲ دروازا آهن. چور دروازي کان سُرنگهه آهي. بنگلن ۾ عمدي چٽسالي آهي. چون ٿا ته هندو ماڻهي ڏيڇي رهندي هئي. ميرن وٺي ڪوٽ ٺهرايو، انڪري نالو ڏيڇي ڪوٽ رکيو. هي تمام پراچين آهي، اندر قيدخانو به آهي. انڪري چوندا آهن ته ”جيڪو ڏيڇي ڪوٽ اندر چڙهو، سو سچو.“

(۵) حيدرآباد - (الف) حيدرآباد شهر ۾ هڪ پڪو قلعو آهي، جنهن جو نالو نارائڻ ڪوٽ هو، اُهو هندو راجا ٺهرايو هو. ڪي تواريخ نويس لکن ٿا ته بادشاهه عالم شاه ڪلهوڙي ٺهرايو هو، ڪي چون ٿا ته عالم شاه ڪلهوڙي فقط هن قلعي جي مرمت ڪرائي هئي ۽ پوءِ اُنجو نالو ميرن ڪوٽ رکيو. هي پڪو ڪوٽ پڪين سرن جو ٺهيل آهي. مرمت نه هئڻ ڪري ڊهندو ٿو وڃي. ٻن چئن هنڌان پٿرن جا ٽڪر ڪري اچي ڀٽ پيا آهن. هن قلعي جي چوڌاري خندق يعني ڪاهي

بچاءُ لاءِ آهي. آمدرفت لاءِ دروازي سامهون کڏ مٿان ڀُل ٺهيل آهي. دروازي جي اڳيان بچاءُ لاءِ نيم چڪر ديوار آهي. دروازو ڪاٺ جو ٺهيل ۽ اُن تي لوهه جا ڀٽ ۽ ڪيل لڳل آهن. ٻي سڄو ڪاهي زبُون ٿيو ويو آهي. هنجي اندر ميرن جا بنگلا، ديوان خاص، ميراڻي دربار، نوڪرن جي رهڻ جون جايون، مسجدون، حرم خانہ ۽ ڪُڙهيون ٺهيل هيون، جن جي حالت به خستہ ٿي ويئي آهي.

(ب) آلهندي طرف ڪڇي ۾ ٻيو به هڪ ڪڇو ڪوٽ ٺهيل هو، جنهن جي سنڀال ۽ مرمت نه ٿيڻ سبب ڪجهه ڊهي ويو آهي ۽ ڪجهه بگڙندو رهندو آهي.

(۶) ٽنڊو الھيار - ٽنڊي الھيار ۾ هڪ ڪڇو قلعو گنڍ مٽيءَ جي پٿرن سان ٺهيل آهي. هن ۾ اڄ به وچ ۾ آهون سامهون به دروازو آهن. هن وقت منجهس تعلقي آفيس، پوليس ٿاڻو ۽ ٻيون سرڪاري آفيسون آهن. قلعي جي هڪ دروازي کان سڌو رستو ريلوي اسٽيشن وڃي ۽ ٻي دروازي کان شاهي بزار شروع ٿئي ٿي جا سڌي اٽڪل ٽن فرلانگن تائين هلي وڃي ٿي.

(۷) امر ڪوٽ (عمر ڪوٽ) - امر ڪوٽ ڇهونو شهر آهي، اُن کي ڪوٽ به جهوني وقت ۾ ئي ڏنو ويو هو جو راجا امر سنگهه سومري راجپوت سنه ۱۵۵۶ع ۾ ٺهرايو هو. هنکي مسلمان عمر ڪوٽ چون. قلعي جي مرمت ۽ سنڀال نه ٿيڻ ڪري قلعو بگڙندو ڊهندو رهندو آهي. اڪبر مغل بادشاهه هن شهر ۾ سنه ۱۵۴۲ع ۾ ڄائو هو.

(۸) ڪراچي - ڪراچي شهر ۾ سنه ۱۷۲۹ع ۾ سينٽ نائون مل جي ڏاڏي سينٽ پوجومل بچاءُ لاءِ هڪ ڪوٽ ٺهرايو، جنهن کي ڪاٺ ۽ مٽيءَ جي عالم پناه ڏياريا ٿين. قلعي جي اندر واري ايراضي ۶۰-۷۰ چريب هئي. قلعي تي مسقطي توڙيون رکائي ڇڏيائين. اندر دڪان ۽ سندن رهڻ لاءِ جايون هيون. هن ڪوٽ کي به دروازا هئا. هڪ آلهندي طرف سمنڊ جي پاسي هو جو ڪارو در سڏبو هو. ٻيو اُتر پاسي اوڀر طرف يارِيءَ ڏنديءَ جي پاسي هو، جنهن کي ملو در ڪوٺيو ويندو هو.

(۹) سيوهڻ - سيوهڻ شهر جي چوڌاري قلعو هو جو اٽڪل ۲-۵ ميلن تائين ٻڌل هو، هنکي ۱۲ دروازا هئا. ٻارهن ئي دروازن رستي ڏيساورن سان واپار هلندو هو. هي سنڌو نديءَ جو بندر به هو. هت تير جو واپار جام هلندو هو.

(۱۰) ديبل - ديبل جو قلعو به مشهور هو.

۲- جاڳون جڳههون ۽ اڏاوت

سنڌ ۾ جايون ڪشاديون ٺهرايائيندا هئا ۽ هر هڪ گهر ۾ گليو ايوان ڇڏيندا هئا. اڏاڻڻ مهل اِهو خيال رکندا هئا ته جڳهه جي ڪمرن يا صفحي جا دروازا ڏکڻ ۽ اولهه طرف جي سامهون هجن، جيئن اونهارِي ۾ اندر هوا اچي ۽ سياري ۾ اُتر جي ٿڌي هوا نه اچي. اهڙيءَ طرح اونهارِي ۾ گرمي گهٽ لڳي ۽ سياري ۾ سيءُ گهٽ پوي، ڪي وري پٿرن ۾ روشن دان يعني وينٽيليشن رکندا هئا، انهن کي ڪاٺ جي فرمين ۾ شيشا ڦٽ ڪرائي درين وانگي ڍڪي رکندا هئا. انهن ۾ ڏوري ٻڌندا هئا، جنهن وسيلي روشن دان کولي ۽ بند ڪري سگهبا هئا. ڪن ڪمرن ۾ دريون به رکايائيندا

هئا، جن ۾ لوه جون سيڪون هئائي ڇڏيندا هئا ۽ ڪاٺ جا در به ڇڙهائي ڇڏيندا هئا ته ضرورت انوسار انهن کي کولي ۽ بند ڪري سگهجي. صفحي يا ڪوئين جي چٽين ۾ بادگير يعني منجه به رڪائيندا هئا، جيئن انهن مان اندر هوا اچي. اصل ۾ گهڻو ڪري در هڪ طاقتور لڳرائيندا هئا پر پوء به طاقت شروع ٿيا. ائين ٻئي نمونا ڄاڻو هئا. سنڌ ۾ جايون هيٺين ستن قسمن جون ٺهيل هونديون هيون:

(۱) گنب مٽيءَ جون جايون - آڳاٽي زماني ۾ اوڏن کان گنب مٽيءَ جون پٽيون ڏياري مٿان ڪاٺ جو ڪاموڻ ۽ داسا رکي گهڙيل پٽيون يا ڪاپا رکي ڪوڪن سان ڦٽ ڪري مٿس ننڍا يا ٿوڻا وجهي ان تي پنڌجو وجهي مٽيءَ جي گاري سان لپيو ڏياريندا هئا. مينهن جي پاڻيءَ جي نڪال لاءِ ڀڪر جا نارا پٽين جي ڪناري رڪائيندا هئا ته گڏن جو سڄو پاڻي نارن جي رستي وڃي بازار يا گهٽين ۾ پوي. ڪڇ وقت کانپوءِ ڪي لوه جا نارا رڪائيندا هئا. وڏي صفحي (هال) ۾ ڊگهي ڪار سبب وچ ۾ چڪ ڪاٺ جو ٽنپ ٿيڪ طور ڏياريندا هئا. ٽنپ جي هيٺان هڪ پٿر جو ٽنپ به ٿي فوت اوچو زمين تي رکي. ان تي ڪاٺ جو ٽنپ رکندا هئا. صفحن ۾ ڪوئين به ٺهرائيندا هئا. رڌڻو، سنان لاءِ اڻ اڏيل ڪوئي به جوڙائيندا هئا. جاءِ ضرور لاءِ ايوان جي پٺئين حصي ۾ پٽ يا لوڙهي سان پناهه ڏياريندا هئا. ڪي ڪاڪوس پٽيون ڏياري ٺهرائيندا هئا. گهر اندر هڪ وڏو آڳنڌ گليو ڇڏيندا هئا، ان ۾ وهڻ ۽ اونهار ۾ سمهڻ لاءِ ننڍي اوچائيءَ وارو ڦلهو به ٺهرائيندا هئا. ننڍن ٻولن ۽ بهراڙين ۾ گهرن جي اڳئين ڀاڱي ۾ دڪان هوندا هئا. ڪي وري وهڻ لاءِ اوطاقون رکندا هئا، جتي چلم تيار ڪري ڇڏيندا هئا ته آيو-ويو اچي چلم چڪي وڃي. دڪان يا گهر جي اڳيان هڪ ڦلهو جوڙائيندا هئا ۽ اونھاري ۾ ٿلهي تي ٿڌو وڃائي چلم رکي ڇڏيندا هئا. اوڙي پاڙي وارا رات جي روئي کائي اچي وهندا هئا، جتي چلم به ويٺا ڇڪيندا هئا ۽ ڪچوري به ويٺا ڪندا هئا. ٽلفي ۽ گهر ۾ پٽن کي ڇڏي مٽيءَ جو لپيو ڏيئي ڇڏيندا هئا. لپيو هر سومروار ۽ ڏن وار تي ڏيندا هئا ته صاف شترا رهن. وڏن شهرن ۾ دڪان ۽ گهر الڳ الڳ هوندا هئا. هنن جي درن کي ڪاٺ جا اٺ طاقتور انجيسن سان جڙيل در ڇاڙهائيندا هئا.

(۲) ڪڇين سرن جون جايون - ڪڇ سمي کان پوءِ گنب جي پٽين بدران ڪڇين سرن جون پٽيون ڏيئي پوءِ ساڳيءَ مقصدن طرح اڏاوت ڪري جايون جوڙيندا هئا.

(۳) ڀڪين سرن جون جڳهيون - آڳاٽي هلي ماڻهن ڀڪين سرن جون پٽيون ڪڍائي مٿين نموني اڏاوت ڪرائي. ڪي وري پٽ تي چورس سرن يعني چونڪن سان فرش ٺهرائيندا هئا ۽ ڀڪين سرن جي پٽين کي ٻول مٽيءَ جو لپڻ ڏياري پالش ڪرائيندا هئا ته پٽيون لسبون ۽ چمڪندڙ ٿينديون هيون. اهڙين پٽين ۾ ڳجھارا رڪائيندا هئا، جن مان ٿڌي هوا ايندي هئي. ڪي وري اهڙين پٽين تي گارڊ ۽ ٿيڪر رکائي ڀڪين سرن جي چونڪن سان چٽ ٺهرائيندا هئا، پوءِ گڏمڻين نموني لنبائي ڇڏيندا هئا.

(۴) ٿيڪي جون جايون - جتي آڏوهي نه هوندي هئي، اُتي پٽيون ڪاٺ جون تيار ڪرائيندا هئا يعني وڻين جي مقاصلي تي داسا آيا کوڙائي انهن تي پٽيون رکائي ڪوڪا هڻائي ڦٽ ڪندا هئا. پوءِ انهن جا خال مٽيءَ سان ڀري لپيو ڏيئي ڇڏيندا هئا. پٽيون تيار ٿيڻ بعد پٽيون گنب مٽيءَ جي پٽين تي اڏاوت موجب تيار ڪرائيندا هئا. هي جايون گهڻو ڪري ٻهاڙي ايراضيءَ وارن هنڌن تي ٺهنديون هيون جو اُتي آڏوهيءَ جو نالو به ڪونه هو. اهڙا شهر ۽ ڳوٺ هئا، جهڙڪ، سونڊا، جهمپير، جنگهاڻي، لٽو وغيره.

(۵) گڏيل سامان جون جڙيل جايون - پٽيون گنب مٽيءَ يا ڪڇين سرن يا ڀڪين سرن جون ناهي انهن جي مقاد لوه جا گارڊر ۽ ٿيڪر سان پٽيون جوڙائيندا هئا. ڪي ڪامون ۽ داسا رکي چٽيون ٺاهيندا هئا. مطلب گڏ وڃڻ اڏاوت جو سلسلو هو.

(۶) ڀڪيون پٿر جون جايون - وڏن شهرن ۾ پٽيون پٿرن سان چمڪائي ٺهرائيندا هئا، پوءِ پٿرن جي چمڪائيءَ ۾ گارو ڪم آڻيندا هئا، ڪي سيمينٽ ڪم آڻيندا هئا. پٽيون سيمينٽ سان اندر لنبايون وينديون هيون ۽ باهريان دروڙون پراڻيندا هئا. چٽ آر.سي.سي. (RCC) جي لڳائي ويندي هئي يعني پٽين تي لوه جا گارڊر رکي انهن جي مٿان سيڪون - ٽريڪ ڪراسنگ سان لڳائي ڪري سيمينٽ سان ڀرائي پوءِ چٽيءَ طرح ڪٽائي ڪري سيمينٽ سان گڏ لنبائي ڇڏيندا هئا. پوءِ انهن تي ڪي ڏينهن پالي چٽڪاريو ويندو هو ته سيمينٽ پڪو ٿي چمي وڃي. اهڙين RCC جي چٽين تي اڏاوت ڪري به ماڙ ٿي ماڙ بلڪ جو ماڙ به ٺهرائيندا هئا. هيءُ جايون سرنڊل آدمي ٿي جوڙائيندا هئا.

(۷) جھوپڙيون، پوٽنگ ۽ چوٽا - بهراڙين ۾ ٻنهن تي رهندڙ ڪچا گهر ۽ جھوپڙيون ٺهرائي رهندا هئا. ڪولهي وغيره وري پوٽنگ ۽ چوٽا ناهي انهن ۾ رهندا هئا.

(الف) ڪڇيون جايون - هاري ماڻهو ٻنهن تي گنب مٽيءَ جون پٽيون ڏيئي ڪمرا ناهي مٿان ونهڻ جي ڪاٺين وغيره جو ڪاٺ جي لڙهن تي رکي ڪچو چنونا ٺاهيندا هئا. ڪي لڙهن مٿان ڪاپا رکي ڪڪ ڪانا وجهي ٺاهي لنبائي ڇڏيندا هئا. پوءِ انهن ڪمرن جي اڳيان پٺيان چاڱر پٽ ڇڏي لوڙها ڏيئي ڇڏيندا هئا جو ٻاهرين پناهه جو ڪم ڏيندا هئا. ڪي وري پڪا يا ٿوڻا چٽين تي وجهي چٽيءَ طرح لنبائيندا هئا، جيئن برسات جو پاڻي ٽپي نه اچي.

(ب) لائينون يا جھوپڙيون - ڪي هاري مٽيءَ جون پٽيون يا ونهڻ جي ڪاٺين جون پٿرون ڏيئي آمهون سامهون پٽين جي وچ ۾ مٽي پٽ اوجي ڪري ڪنڊاڻي طرح ڪندا هئا. پوءِ ان تي هڪ ڊگهو رڳو رکي ٻن پاسن کان سنڀا لڙها ڏيئي مٿان ٿوڻا يا ونهڻايون وجهي ڇڏيندا هئا ۽ پاسا لاهيءَ تي يعني سلڀ تي ٿي بهندا، جيئن مينهن پوي نه پائي وڃي هليو وڃي. تنهن هوندي به ڪن ڪن چٽين مان پاڻي ٽپندو هو. انڪري چوڻي آهي ته ”مينهن پوي به پهر، چنو ٽپي ڇهر“ پهر ”مٿين وانگر لوڙها ڏيندا هئا.

(٨) پڙنگا يا چڙنگا - ڪولهي وغيره ڀٽ تي وڻن جي ڪاٺين جون پٿرون ٺاهي انهن کي گول چڪر ۾ آڻي ڀٽ ٺاهيندا هئا. پوءِ وڻن ۾ ڄام ٺاهي ڦٽي جي شڪل ۾ ملائيندا هئا. واڻ جي نوڙيءَ سان ٻڌندا هئا. هيٺ ڪمري جو ڀٽ به گول چڪر ۾ ته ڇت به گول گنبد وانگر ٿيندي هئي. پوءِ ڪي وري اندران ڇيٽي مٽيءَ يا گاري سان هيٺ ڀٽ ڀريني به ڇڏيندا هئا. گنبد هئڻ سبب مينهن جو پاڻي ڀوڻ سان وهي هليو ويندو هو ۽ اندر چڙنگري ۾ ڪونه ايندو هو. هر هڪ ڪٽنب جو چڙنگو الڳ ٺاهيندا هئا. پوءِ اهڙن ۷-۵ يا ۱۰-۸ پڙنگن کي چوڌر طرف هڪ ڪنڊن جي واڙ يا لوڙهو ڏيئي ڇڏيندا هئا. اها انهن جي پناه هئي.

(۸) ڏيڍيون - جن گهرن جي اڳيان دڪان نه ٺهيل هوندا هئا ته انهن گهرن جي دروازن وٽ ٻاهرئين يا اندرئين پاسي ڏيڍيون ٺهرائيندا هئا، جيڪن اچڻ وڃڻ وارو ٻاهرين دروازو ٽڪيل به هجي ته ٻاهرئين لنگهندڙ جي گهر اندر نظر نه پوي. دروازي وٽ ٻن پاسن کان مڙس جيڏي ڀٽ ڏياريندا هئا ۽ ٽيون پاسو اڇ وچ لاءِ کليو رکندا هئا. انگريزن جي زماني ۾ ترقي ڪري ٻاهرئين دروازي کي اڌ دروازي تائين ڪاٺ جي فريس ۾ ٽين جي چادر لڳائي ۽ ان ۾ اسپرنگ لڳائي ڇڏيندا هئا، پوءِ دروازي کي انجنيسن سان ڦٽ ڪري ڇڏيندا هئا. اچڻ وارو يا وڃڻ وارو ان ڏيڍي کي ڌڪو ڏيئي لنگهي ويندو، پوءِ اها ڦڙدي اسپرنگ جي زور تي خود به خود بند ٿي ويندي ۽ ٻاهرئين نظر نه پوندي.

(۹) ٿلها - ٻوٽن ۽ بهراڙين ۾ دڪان يا گهرن جي اڳيان وڏا ٿلها اٽڪل ڏيڍ به فوٽ کن اوچا ٺهرائيندا هئا. اونهارِي شام جو ٿلھن تي ٽيڙو وڇائي ۽ هڪ بلغار چلم تيار ڪري رکي ڇڏيندا هئا. ان تي گهر وارا مرد ۽ اوڙي پاڙي جا مرد اچي وڻندا هئا. چلم به ويٺا ڇڪيندا هئا ۽ ڪچهري به ٻيا ڪندا هئا. سياري ۾ وري ميوو جو ٿلھن ڪندا هئا. اُس ۾ پاڻ به ويٺا سيڪيندا، چلم به ڇڪيندا ۽ ڪچهري به ڪندا. پر وڏن شهرن ۾ اهڙن ٿلھن ٺاهڻ جي گنجائش ڪانه هئي.

:: باب پنجون ::

آبهوا، وڻگار ۽ پنڌاڻش

سنڌ جي سر زمين ڀارس پيدا ڪيا آهن، جن لکين لوڻ سڄي سون ڪري ڇڏيا.

۱. آبهوا ۽ موسمون - اونهارِي ۾ هوا ڏکڻ ۽ آلهندي جي لڳندي آهي. جيلهي ۾ گرم هوا يعني لڳ ڀڳ ٽيهه لڳندي هئي. ٻاهر نڪرڻ سان چمڙي پيئي سڙندي هئي. ان بعد ٿيندو آفري، جو هوا صفا بيبي ويندي هئي ۽ تمام گهڻي گرمي محسوس ٿيندي هئي. پوءِ ٿيندي برسات شروع ڪر ٻيا گجگڙ ڪندا ۽ ڪنڊون پيئي چمڪاڻ ڪندي. مينهن ڀوڻ سان جهر جهنگ پاڻي ٿي ويندو هو. پوکون سايون، ڏيندون ڊورا ۽ کڏون پاڻي ۽ سان ڀري جي وينديون هيون. ماڻهو مال ۽ پکي پکڻ سڀ خوش. ڪڏهن ڪڏهن لڳندي جهڪ ۽ طوفان. طوفان ۾ ٿيندا هئا وڇاڙو، ڪڏهن ته طوفان سان گڏ زوردار برسات به پوندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن برسات ۾ ٻڙا به ڪرندا هئا. انهيءَ بعد ايندي سرءُ جي مند. ان ۾ ڦرندڙ گهرندڙ هوا لڳندي هئي. ڪڏهن ٿڌي ته ڪڏهن گرم، اُن ڪري بيماري ڦهلڻ جو امڪان رهندو هو. خاص ڪري موسمي تبديلي مليريا ٿيندي هئي. پوءِ ايندو سيارو. هن موسم ۾ هوا اُتر ۽ اوڀر کان لڳندي هئي. ان ۾ سيءُ گهڻو پوندو هو جو هوا تمام ٿڌي لڳندي هئي. پوءِ ۽ مانجهه ۾ وري بادل نڪرندا. ٿوري گهڻي برسات به پوندي هئي ۽ ٿڌ وڌي ويندي هئي. ان ڪري چوڻي هئي ته ”مانجهه جون ڙهيون، ڏهن ڌاڙون جون ٻيڙيون.“ پوءِ ايندي رُت بھست يعني بهار جي موسم. ان ۾ هوا فرتي لڳندي هئي نه سرد نه گرم پر موافق هئي ۽ بدن کي پيئي وڻندي هئي. البت مند جي شروعات ۾ ڦڳل مهني ۾ رات جو ٿورو سيانڌو پوندو هو. موسمن جي ڦير ڦير ڪري هوا به بدلندڙ ٿيندي هئي جا بيماريءَ جو ڪارڻ بڻجندي هئي. ان لاءِ چوڻي هئي ته، ”ڦڳل ڦهلاريو ڏينهار اونهارو راتيان سيارو.“

وري بي چوڻي آهي ته، ”ڦڳل ۾ سڙو ڪٽي ٻاهر سمجهي، ٻڏي ۾ وڃي ڪٽي اندر سمجهي.“
۲. وڻگار ۽ ساوڪ - سڄي سنڌ ۾ سڌائين ٻهڙي ۽ وارياسي پکڻ کان سواءِ ساوڪ لڳي پئجي هوندي هئي. ساري زمين مڏائي ۽ چيڪيءَ مٽيءَ واري هئي. سکر بئريج جي نڪرڻ بعد سنڌو نديءَ جو پاڻي واهن جي ذريعي گهڻو ڪري جت ڪٽ پھچندو هو ۽ سال ۾ ۲ فصل ٿيندا هئا. (۱) خريف (۲) ربيع (۳) آڏاڻن. جنهن ۾ واري تي سڄي زمين تي پوک ٿيندي رهندي هئي. اُن، ميوا، ڀاڄيون، وڻڻ، گاه ۽ ٻوٽيون پوکيون وينديون هيون. ڪا پنڌاڻش مينهن ڀوڻ ڪري خود به خود ٿيندي هئي. جهر جهنگ سبز ۽ ساڻو لڳو پيو هوندو هو ۽ جيڏانهن نظر کڻي ڦيراءِ ٿيندانهن هرا ڀرا نظارا ڏسي دل کي راحت پيئي ايندي هئي. موسوم اتوسار اُن، ميوا ۽ ڀاڄيون پوک ۾ بدلبين رهنديون هيون. فقط اوڀر طرف واريءَ جا دڙا، اولهه طرف جابلو ايراضي ۽ ڏکڻ ۾ ڪڇ ڪلاري زمين ڪري اُتي پوک ڪانه پوکي ويندي هئي. پر برسات تي ڪٽ ڪٽ ڪي گاه ۽ ڪي ٻوٽيون اُڀري پونديون هيون. سڄو تفصيلوار ذڪر هيٺ ڪجي ٿو.

وڻ- وڻن مان به اسانڪي سکيا ملي سگهي ٿي. پارسيءَ ۾ بيت آهي ته:-

”برگ سبز درختان در نظر هوشيار - هر ورق دفترست معرفت کردگار.“

مطلب ته ساڻن وڻن جا پن دانشمندن جي نظر ۾ ايشور جي شجائپ لاءِ هر پن ڪتاب جو ڪم ڏيئي سگهي ٿو.

۳- وڻن جا قسم ۽ نالا - هر وڻ پن قسمن جا ٿيندا آهن. هڪ ڊگها ۽ ڇاڀادار، ٻيا ننڍا ڇڙاڇڙاڍار. (الف) ڊگها ۽ ڇاڀادار وڻ- نير ڪڙي، نير مٺي، نير بڪارڻ، ٻهر ديسي، ٻهر ولايتي، نالي (شيم)، سرهين، آسري لٿو، مٺو، سنڀالو ٻيڻ، بڙ، ڪچنال، ڪويت، املناس، ڪيسوئل، گدامري، ڪندو، گيدوڙي، آٺولا، ليار، چار.

(ب) ڇڙاڇڙاڍار ننڍا وڻ- هيرڻ، جهڙ، ڪاهو، بانس، ديوي، اڪ، اڪڙي، قوھ، نانگ ڦڻ، لاڙو، ڪنڍ، ڪنڙو، تسلي (سفيد ۽ ڪاري يعني هام)، نابوءَ، ڪپ، ڪل، ڊپ، بانس، ميندي، ليون، سڪاڙي سڻي.

(ث) فصلي ۽ پنڌاڻي وڻ- وڻن سنڌي، وڻن آمريڪي، تماڪ، نير، چانپو، سرهين، توريو. ۴- اناجي وڻ- باجهري (باهجر)، جوئر (اڇي ۽ ڳاڙهي)، ڪلڪ (اڇي ۽ ڳاڙهي)، ڪهڙو، ڪچو، مڪائي (سنڌي ۽ ڪاڇي) تر (اڇا ۽ ڪارا)، ساڻون، چانور (اڇا ۽ ڳاڙها) پوک سارين جي ٿيندي، انڪي ڇڙبو ته اندران چانور نڪرندا. سوڄي، ڪرنگهه.

۵- دالين وارا وڻ- مٺ، مٺڳ، چٽا، مسور، تڙھ، چونرل، مانهن، مون.

۶- ميويدار وڻ- (الف) ڊگها وڻ- انب، ڄمون، ليار، ڪيرول، ٻير ننڍا، ٻير وڏا صوفي، صوف (ننڍا ۽ وڏا)، ناسباتي، نارنگي، موسمي، غريب فروت، مالٽا، ڪاٺ گدرو (پيپو)، توت، شھتوت، گيدوڙي، (ننڍا ۽ وڏا گيدوڙا) لاڙيون، ناريل، ڪجي (ڏونڪا، ڇپارا ۽ آڙڙ)، ڪندو (ڦڙ سنڀرون)، چار (ڦڙ پيرون)، ڪبڙ (ڦڙ پيرون) آٺولا (آٺورا).

(ب) ڇڙاڇڙاڍار ميوبي جا وڻ- زيتون، ڏاڙوڻ، انجور، ڦاروان (مٺا ۽ ڪٺا)، ڇاپرو ٻير (ڳاڙها ۽ ننڍا) چڱون، ڳاڻيون، ڪرڙ (هن ڇڙ ڏونرل، پکا ۽ ٻسي نڪري، ڪيلو، ڪمند، سينٽال، ڇاپرو ٻير. ۷- ڇاچين وارا وڻ- (الف) ڊگها وڻ- سوانجڙو (ڪل ۽ سڱيون)، وڏگيدوڙي.

(ب) ڇاچين جا ننڍا ڇڙاڇڙاڍار وڻ- پالڪ (سنڌي ۽ انگريزي)، لوڪ، مرڙو مٺي، واڳڻ، ڪاريل، ڪاٺ توريون (پينڊيون)، گوار، گل گوپي، ڀن گوپي، ڀلي، ڏونرل ۽ ٻسي (ڪرڙ ۾) سورڻ، ڪڇاڙو. (ث) مٺو تي ٿيندڙ ڇاچيون- توريون ۽ ڪڏو.

۸- ڇاچين لاءِ مصالح- مٺي نير، گدامري، ٽماٽو، ڪوٽمير (ڏاڏا ساوا)، ڦڙدو، مرچ (ساوا ۽ ڳاڙها)، شٽا، جيتو، آهر، وڏف، ليمون، هيڊ، آدرڪ.

۹- مٺھن تي ميوو ۽ ڇاچيون- ڪشمش، ڊاڪ، سنڌي توريون، ڪڏو.

۱۰- وڻن ۾ ميوو ۽ ڇاچيون- چانپون (هنداڻا)، گدار، ونگا، بادرنگ، سردا، ريهڙيون، ڇڙو (متيرا)، ميا.

۱۱- زمين ۾ آندڙ ڦڻ ۽ ڇاچيون ۽ ٻاهر پن- پٺائي گجرون، لاهوري گجرون، ڪاڇا (بوهي مٺ)، بيت، نول ڪول، پٽاٽا، ڪاڇاڙو، مڙيون، بص، ٿور، هيڊ، آدرڪ.

۱۲- زمين مان ڦاٽي نڪرندڙ ڇاچيون- گڻپ، گڻپيون، ڍنگريون، ڀون ڦوڙ. ۱۳- پاڻي ۾ ميوو ۽ ڇاچيون- (الف) مٺي پاڻي ۽ جي سطح تي- ٻاٻوڙا، ڪٽر، ڪوٺيون، سنگهاڙ، پٽي (جنهن مان ٻوڙا ٺهندي آهي).

(ب) پاڻي ۽ جي تري ۾ زمين ۾- لوڙا، لوڙاهيون، ٻه.

۱۴- وڻ تي ڇڙهندڙ وليون- گولاڙو، ناڙو، بي پاڙي.

۱۵- گاهه- ڪانا (باهجر، جوئر ۽ مڪائي ۽ جا) ٻوٽو (ڪڻڪ جو) ٽه (سارين جا) ٻالال، لوسن،

برسيم، ڇپر، ڪيهه، ڪل، برت، سرت، مٺي، مانڌڙي، ڀرت، ڪاڙو، ڪانهي.

۱۶- متفرقا وڻ- سڻي، سجادو، مٿمڙو، مڇت، ميندي، ڀسٽ (ڏوڏا ۽ ڪٺ)، پنگ، ڪرنگهه، مٺ.

۱۷- گل- گلاب (هڪڙو گلابي، گهرو گلابي، اڇو، ٻيلو، ساڻو وغيره) موٽيو، ٽانگر، گل مريش، مڱرو، چنبيلي، رابيلي، سور مٺي، ڪٽڻار، ڪول، گنڊو، ڊاڻوڊي، نرگس، سوسن، گل خبرو، گل اشرفي، گل اشفاق، گل بادشاهه پسند، گل شاداب، جيمس مين، گل زنگي (اڇن، ٻيلن ۽ گلابي گلن وارو) گل رتن، گل عباسي، گل اشوڪ، گل ڪنير، گل ڪينڪي، رات جي راڻي، هار سينگار.

۱۸- پوٽيون- منڊيري، آڏيري ننڍي (اڇن ۽ ٻلو گلن واري). نوت، اڇن گلن واري محوسي ڪم آڻيندا آهن ۽ اها اتفاق سان ملندي آهي. آڏيري وڏي (لوط يا ستيناسي)، ڪانڊيرو، داماهو، ڪرسل، ڪوٽڪ، ڀڪن، ڀرت، آب ڪندڙي، ڏنگي، واهو، ٻگر، ٻوٽو، ڏوڏي، ايرپال (ڪنوار ٻوٽي سڄي ۽ ڪوڙي)، ڏار ٿوري، سڻي جو پٿر، سٺور، گوندي، ڏاٽورو (چريو)، پٿر، جمال گهڙو، شمر ٻوٽي (لاڙوٽي)، گوماندر، اسپنگر، آهيڙا، ٻاهيڙا، هريڙون، انڇڻيون، پنير، سٺا، جهنگلي، بص، ڊپ.

نوت- مٿين ٻوٽن کان سواءِ ننگر پارڪر، (ڦڙ ۾) ڪارونجهار ٻهڙا ۽ لاڙڪاڻي ۽ دادو ضلعن جي اولهه وارن ڀاڙن هالڙ، ڪيرٿر ۽ ٻي جبل تي جهرڪن ۽ سونڊن جي ٽڪرن ۾ ڪئين قسمن جون ٻوٽيون ٿينديون آهن. تنهن کان سواءِ جيون اڙو جي ڪرپلي ۾ ته ڪئين قسمن جون ٻوٽيون ٿين ٿيون. گهڻو ڪري انهن کي سڀاڻي سڃاڻڻ ٿا.

۱۹- زمين جا قسم- زمين جا ٻارهن قسم آهن، جي وچڙ وار هيٺ ڄاڻائجن ٿا. (۱) چڻڪي مٽيءَ واري زمين- مٽڌاني يا ڳڻن ۾ چڻڪي مٽيءَ واري زمين آهي، جا پوک لاڻي ٿئي ٿي زمين آهي ۽ زرخيز آهي. ٿورن ٽڪرن کان سواءِ گهڻو ڪري سڄي سنڌ ۾ اهڙي زمين آهي.

(۲) ڪلراني زمين- هيءَ ڪلراني زمين ڪاري لوڻ واري زمين آهي. هيءَ زمين حيدرآباد ضلع جي لاڙ جي ڏاکڻي حصي ۾ تعلقي ٽنڊي الھيار جي ڏکڻ اولهه واري ڀاڱي ۾ ٿرپارڪر، لکپت

۽ ڪڇ جي رڻ ۾ آهي. هن زمين کي آباديءَ جي لائق بڻائڻ لاءِ غوار پوکي هر ڏينهي زمين ۾ گاڙيندا آهن ۽ ٻيو ڀاڱو ملائيندا آهن.

(۲) وارياسي زمين - هن زمين ۾ رڳو واريءَ جا ڍڙا هوندا آهن. هيءَ زمين خيرپور رياست، نواب شاه ضلع، ضلع سانگهڙ ۽ ٿرپارڪر جي اوڀر وارن پاسن ۾ آهي. ٿوري تعلقي مائلي ۽ ٽنڊي محمد خان جي ريل جي پٽي سان لاڳيتي آهي. هن ۾ گهڻو ڪري پوک ڪانه ٿئي سگهندي آهي. راجاوير ڀرسان پسگردائي ۾ وارياسي زمين چٽي ٿي آهي.

(۳) ٽاڪرو زمين - هيءَ ٻيڙي زمين ڪوهستان، ملن ڪنڀارن شهر جي ويجهو ٻڌڪن ٽڪرن، جهرڪ، سونڊا، جنگشاهي ۽ جهيڙ شهرن جي پسگرداين ۾ آهي. ٻي روزي خيرپور جي وچ ۾ آهي. هن زمين تي نالي خاطر ڪا آبادي ٿيندي آهي. باقي حيدرآباد جي ڀرسان گنجي ٽڪر تي پوک ڪانه ٿيندي آهي.

(۵) زرعي ۽ سڪني زمين - جيڪا زمين پوک جي ڪم اچي، تنهنڪي زرعي ۽ جيڪا ڳوٺن ۽ گهرن جي اڏاوت هيٺ اچي، ان کي سڪني چون ٿا.

(۶) زرعي قبولي ۽ ٽانقبولي زمين - جيڪا زمين زميندارن جي زر خريد آهي ۽ اُن جا مالڪ آهن، اُن کي قبولي ۽ جيڪا سرڪاري زمين آهي سا ٽانقبولي سڏبي آهي. جيڪڏهن ٽانقبولي سرڪار کان ڪو خريد ڪري ته پوءِ اُها ڦري قبولي ٿيندي آهي.

(۷) نوبتي زمين - زرعي قبولي زمين ڪو زميندار اُن تي لاڳيتي ٽي سال آبادي نه ڪندو هو ته اُها زمين نوبت هيٺ اچي ويندي آهي يعني اُها سرڪاري زمين ٿي ويندي آهي. مطلب ته قبوليءَ مان ٽانقبولي زمين ٿي ويندي هئي. اڳي ڪيتريءَ زمين کي واهن جو پاڻي پهچي ڪونه سگهندو هو ۽ اهڙيون زمينون برسات جي پاڻيءَ تي آباد ٿينديون هيون. پر جي اُتي سال ۳ لاڳيتي برسات نه پئجي ۽ پوک نه ٿي ته اُها زمين نوبت هيٺ اچي ويندي هئي. ۱۹۲۲ع ۾ سکر بئگريج جي چالو ٿيڻ بعد سڀ ڪنهن هنڌ واهن جو پاڻي پهچي ٿو ۽ پوک ٿئي ٿي. تنهن ڪري نوبت واري ڳالهه پٽيءَ تان ئي ميسارجي ويئي.

(۸) ڏيڻ - درياءَ جي ڪنارن سان جڏهن مٽي ٿوري ۽ پاڻي گهڻو ٽنڊل هوندو آهي ته زمين نير پوري ٿي پوندي آهي، اُنکي ڏيڻ چئبو آهي. اُتي جيڪڏهن ڪو ماڻهو يا ڍور يا ٻيو ڪو جانور ويندو ته ڏيڻ ۾ گهڻي پوندو. جيتري ٻاهر نڪرڻ جي ڪوشش ڪندو، اوترو ئي هيٺ زمين ۾ هليو ويندو. ڏيڻ مان اٽڪل سان ٽي ٽڪري سگهيو آهي. اڪيلو ماڻهو هجي ته اُتي سمجهي پوي. ڏيري ڏيري پير ڇڏائي ڏيڻ مان ڪڍي پوءِ ڀيت ۾ ٿرندو نڪري اچي. جي ٻيو ماڻهو به اُتي حاضر هجي ته ليون پٽي يا ڪانا يا گاه ڪئي زمين تي گتل ماڻهو اڳيان پئجي پوءِ اُن تي چڙهي گتل ماڻهو کي چڪي نه نڪري ايندو. ساڳيءَ طرح گتل جانور يا ڍور اڳيان به ليون يا ڪانا يا گاه رکي اُن کي نوازيءَ سان ٻڌن، پوءِ اُن نوازيءَ کي گهڻا ماڻهو گڏجي چڪين ته ڍور نڪري ايندو.

ٻيءَ حالت ۾ جيترو جانور ڦٽڪندو ۽ ٻاهر نڪرڻ جي ڪوشش ڪندو، اوترو اندر زمين ۾ هيٺ هليو ويندو ۽ ڊهجي مري ويندو.

(۹) درياخوردي، درياگردي زمين - آبڪلاني موسوم ۾ درياءَ جي ڪپن واري زمين تي درياءَ اُچل کائي اُنکي ٻوڙي ڇڏي ۽ درياءَ جي ٻيٽ ۾ هلي وڃي، اُن کي درياءَ خوردي زمين چئبو آهي. جنهن ٻڌل زمين کي درياءَ ڇڏي وڃي ۽ اُتي پاڻي نه رهي ته اُنکي درياءَ ٻردي چئبو.

(۱۰) آباديءَ لائق زمين جي حالت - پوک جي لائق زمين ۲,۱۰,۰۰,۰۰۰ ايڪڙ آهي. اُن مان ۲,۰۰,۰۰,۰۰۰ ايڪڙ هنڌن جي ڇڏيل زمين مهاجرن کي ڏني ويئي آهي ۽ ۲۰,۰۰,۰۰۰ ايڪڙ زمين سندن جي قبضي ۾ اچي ويئي آهي.

(۱۱) غير آباد زمين - جا زمين پوک جي لائق نه آهي ۽ ڪابه شيءِ اُپري نه سگهي، اُنکي غير آباد زمين چئبو آهي.

(۱۲) ميرن جي راڄ ۾ واهن تي آبادي واري زمين - ڊيسي راڄن ۾ زمين جي غير آباديءَ جو هڪ وڏو سبب ڪاٿين کڻڻ جو غلط رستو هو. هر هڪ امير کي پنهنجو ضلع هو. جهڙن تهڙن نقشن ۾ واه يا ڪڙيا ڏيکاريل هوندا هئا. باقي ملڪ جو مورت/الڪال نظر گهمائي صحيح ڪندا هئا. ڪاٿين وقت ڪاردار خرچ جو تخمينو موڪليندا هئا. قلعي لکي پيمائش ڪري کاتيءَ جو طوڙ شڪم ۽ ڪنڀي ماپ بالمقتي طور ڄاڻائيندا هئا. حساب روپين ۾، ماپ گزن ۾، حساب لڳائيندا هئا. پوءِ امير حڪم ڪندو، کاتي کڻندڙ کي ڪڇ جنس ڪڇ روڪ ڏيندا هئا. هن رستي ڪري آبادگار کي ٽي علمدار ڦريندا هئا. (۱) امير (۲) ڪاردار (۳) امين. مطلب ته ويچارو آبادگار ڍل ڀريندي، ڇيڙ ۽ بيگر ڪندي به مزوريءَ جو عيوض نه مائيندو هو.

۲۰. زرعي پيدايش ۽ فصل

(۱) پوک جو ذريعو - سنڌ ۾ زرعي زمين ۾ پوک ڪندا هئا. اُها سنڌو نديءَ مان اصل پراڻا واه نڪري وهندا هئا، تن جي پاڻيءَ تي پوک پهندي هئي. پر هي واه ڪن ٿورن ڪانسواءِ فقط آبڪلاني موسوم وهندا هئا. پوک چرخي هوندي هئي يعني واهن ۽ ڪڙين تي نار ۽ هلا ڇاڙهي پاڻي چڪي ٻنڀرن ۾ ڇڏيندا هئا، موڪ اتفاقي هئي، ٿوري گهڻي آبادي برسات تي ٿيندي هئي. انگريزن جڏهن پراڻا واه بند ڪرائي نوان سڌا ۽ تنوان واه کوٽائي براج سسٽم چالو ڪئي ته سن ۱۹۲۲ع کان نون واهن جي پاڻيءَ سان آبادي ڦيل لڳي ۽ سڄي سنڌ کي واهن جي ذريعي پاڻي پهچايو ويو، جو سڄو سال پاڻي ميسر ٿي ملندو هو. فقط ٿرپارڪر ضلع جو ڏاکڻو پاسو وانجهيل هو. اُها پوک موڪي هئي، چرخي کا نالي خاطر هئي. ڪٿي موڪ مدد چرخي کڻي چرخي مدد موڪ هوندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن مينهن اچي مددگار ٿيندو هو. ورهين کان جا زمين ٽانقبولي هئي يا نوبت هيٺ هئي، سا به ماڻهو سرڪار کان قسطن تي خريد ڪري قبولي بڻائي، کيتيءَ هيٺ آڻي ڇڏي.

(۲) فصل - سنڌ ۾ ٽي فصل ٿيندا هئا؛ (۱) خريفي (ڪٽي ۽ وارو)، (۲) ربيع (چيت وارو)، (۳) آڏاڻون (بهار جي هُند وارو).

(الف) خريفي ۾ پُٺڊاڻش - خريفي جو مکيه فصل وونڱ هو، جنهن ۾ گنديون ٿينديون هيون، جنهن کي انجڻين ۾ ٺاڻي ڪپهه ۽ ڪڪڙا تيار ڪندا هئا. اهڙيون انجڻيون، ٽنڊي آدم، شهدادپور، ڪنڊو، ٽنڊو ڄام ۽ ميرپور خاص ۾ هيون. ڪپهه جون ٻنڙيون ٻڌي احمدآباد ۽ بمبئي موڪليندا هئا ۽ ڪڪڙا سنڌ جي انيڪ شهرن ۾ موڪليندا هئا، جي چوپائي مال کي کارائيندا هئا. ٻيا ٻج جي صورت ۾ پوکيندا هئا. بي پوک ٿيندي هئي، باجهري، جوئر (اڇي ۽ گاڙهي)، مڪائي، ٿر، ميوا خاص ڪري انب، ڀاڄيون جهڙوڪ لوڻڪ، مريڙو، توريون، ڪاٺ توريون (پينديون)، واڱڻ، ڪريلا، گوار، بمب، ميهو وغيره. گاهه جهڙو لوسن، ٽيون ٿينديون هيون ساريون جن مان انجڻين جي ذريعي ڇڙ ڪري ڇانور اڇا ۽ گاڙها ڪيندا هئا. انهن مان ٻيون ٿينديون هيون پيهون. سارين جي پوک دادڙ، لاڙڪاڻو ضلع ۽ حيدرآباد ضلعي جي لاڙ ڊويزن ۽ قنبر ۽ ڪراچي ضلع جي ڍوري ناري واري پسگردائيءَ ۾ ٿيندي هئي. چوٿون ڪمند، اهو لاڙ ڊويزن، ڪڏڙي ۽ ڪهري پاسي ڄام ٿيندو هو. ان کي چمچڙن ۾ پيڙهي ٻُڙ ۽ هُستي ٺاهيندا هئا. ڪڏڙي پاسي کنڊ جو ڪارخانو هو، جنهن ۾ ڪمند جي رس مان کنڊ ٺهندي هئي. پنجون ٿيندا هئا چونڱر، مڱل، ساڻون وغيره.

(ب) ربيع ۾ پُٺڊاڻش - ربيع جو مکيه فصل سڄي سنڌ ۾ ڪڻڪ جو هو. ٻيا ٿيندا هئا چٽا، مٺ، سرنهن، ڄانهو، تڙيو، جتي ڪهڙو، ميوو. ڀاڄيون جهڙوڪ پالڪ، گوبي (گلن واري ۽ پنن واري)، مٽي، ٺماٺا، ڪوٽمير، ڦڏنو، ليما، سوڦا، ساوا مرچ، هٽڊ، آدرڪ، شوانجڙو، بمب، ٿڙم، گاه جهڙوڪ لوسن، برسير وغيره.

(ث) آڏاڻون جي پُٺڊاڻش - باجهر، جوئر وغيره گهڻو ڪري چوپائي مال، لاءِ گاهه ڪري ڪم آڻيندا هئا. ٻيا ٿيندا هئا ڳڙا ۽ چانهيون.

(۳) نقش - زمين جي قسمن جي ايراضي -

نمبر	زمين جو قسم	ايراضي چورس ميل
۱	لاڻي آباد زمين	۲۴۵۳۱
۲	جبل ۽ ماڻريون	۵۰۰۰
۳	پبلن هيٺ زمين	۱۸۰۰
۴	ٿر ۽ بر هيٺ زمين	۱۳۱۰۰
۵	درياهه ۽ ڍنڍن هيٺ زمين	۱۲۰۰
۶	دوالي (ڊيلٽا) سمند پير واري زمين	۱۵۰۰
	ٽوٽل	۵۷۱۲۱

انهن مان لاڻي آباد زمين ۲۴۱۰۰۰۰ ايڪڙ (ميل ڏيکاريل) زمين.

(۳) نقش - آباد جنسن جي پيداوار جو -

جران نمبر	نالو جنس جو	آباد ايراضي ايڪڙن ۾	پيداوار ٿن في ايڪڙ ريمارڪ
۱	چانور	۱۷۴۸۰۰	۱۹۰۰ ۱۲۱۵۰۰
۲	ڪڻڪ	۲۰۷۶۰۰۰	۱۶۰۰ ۱۲۲۶۰۰۰
۳	جوئر	۲۳۰۰۰	۵۰۰۰ ۹۰۰۰
۴	جوار	۲۰۷۰۰۰	۷۰۰۰ ۱۰۸۰۰۰
۵	باهري	۵۲۶۰۰۰	۵۰۰۰ ۹۵۰۰۰
۶	مڪئي	۵۴۰۰۰	۶۰۰۰ ۱۲۰۰۰
۷	چٽا	۵۳۱۰۰۰	۷۰۰۰ ۱۲۹۰۰۰
۸	ڄانهو	۲۲۸۰۰۰	۵۰۰۰ ۷۵۰۰۰
۹	ٿر	۲۰۰۰۰	۲۰۰۰ ۲۰۰۰
۱۰	ڪمند	۲۵۱۰۰۰	۲۰۰۰ ۲۷۲۵۰۰۰
۱۱	ڪپهه	۱۱۶۷۶۰۰	۲۰۰۰ ۲۵۶۰۰۰
	ٽوٽل	۱۱۱۸۱۹۰۰	۵۸۲۳۰۰۰

۲۱. مڪندي پُٺڊاڻش

سنڌ ۾ مڪندي شيون لوڻ، مٺ، مٺڙي آهي ۽ گاڙهي ۽ چن کانسواءِ ٻيون شيون ايتري انداز ۾ ڪونه نڪرنديون هيون. جبلن ۾ اهڙين شين جون ڪاٿيون ڪونه هيون. جيڪي شيون نڪرنديون هيون، سي هيٺ ڄاڻاڻجن ٿيون:-

(۱) لوڻ سامونڊي - هيءُ لوڻ سمند جي پاڻيءَ مان ٺهندو آهي. ڪراچي شهر جي ڀرسان مارپور ۾ زمين تي باريون ٺاهي، اُهي سمند جي پاڻيءَ سان ڀري ڇڏيندا هئا، جڏهن پاڻي سُڪي ويندو هو ته باقي بارين ۾ لوڻ ڀريو پيو هوندو هو. پوءِ اهو لوڻ ڪڍي وري باريون پاڻيءَ سان ڀري ڇڏيندا هئا، ائين سلسلو جاري رهندو هو. لوڻ صاف اڄو ڪپهه جهڙو ٿيندو هو جو سڄيءَ سنڌ ۾ موڪليو ويندو هو.

(۲) لوڻ ڪلر وارو - هيءُ لوڻ ڪلر مان ٺهندو آهي. حيدرآباد ضلع جي لاڙ ڊويزن ۽ رحمڪي بزار کان پنهوڙ تائين ڪلراني زمين تي لوڻ جا تهر ڄميا پيا هوندا هئا، انهن جي ڀرسان ڪڇ جي رڻ ۾ به لوڻ هوندو هو. جاتي تملقي ۾ لوڻ جون ڍنڍون هيون، جن مان لوڻ نڪرندو هو. مگر ڪلر مان ايترو لوڻ ڪونه ٺاهيندا هئا جو سامونڊي لوڻ سستو ۽ سولائيءَ سان ملي سگهي ٿو ته ڪلر مان لوڻ ٺاهڻ لاءِ ماڻهو ايتري تڪليف ڇو ڪن.

(۳) سينڌو لوڻ - پراچين ڪال ۾ اولهه پنجاب جو دوايو سنڌ ساگر جنهن ۾ ڪالا باغ موجود آهي، سو سنڌ جو حصو هو. سو سينڌو لوڻ پهاڙن مان ۽ ڪالا باغ جي لوڻ کائين مان نڪرندو هو جو مشهور هو. ”سينڌ“ اکر سنڌوءَ جو اُپهرش آهي، جنهن مان سينڌو جو ارت نڪري ٿو سنڌوءَ جو. شائستن موجب سينڌو لوڻ پوئير آهي. ورت ڇوڙن ۾ به هي لوڻ ڪتب ايندو آهي.

باب ڇهون:

حڪومت

۱. سنڌ ايراضيءَ جي قديمي تواريخ - سنڌ ايراضيءَ جي قديمي تواريخ جو پتو لڙي، ڪارڙي، ونجهوت، رني ڪوٽ، آمري، ڪوٽ ڏيڇي، موهن جي دڙي، ڪاهو جي دڙي، جهڪر، جهانگارن ۽ ڇانهونءَ جي دڙن وغيره مان پئجي سگهيو آهي. جن مان ڪن جو هندو پنج هزار ورهيه لڙايو ويو آهي. آمريءَ جي دڙي کي ٽي هزار ورهيه عيسوي سنه کان اڳ ڄاڻايو وڃي ٿو. ڪوٽ ڏيڇي به سو سال آمريءَ کان پوءِ شمار ڪيو وڃي ٿو. موهن جي دڙي کي به هزار ٽي سو کان به هزار پنج سو سال عيسوي سنه کان اڳ ڄاڻاين ٿا. جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته اٽڪل پنج هزار سال اڳ هن ملڪ ۾ سڀيتا ۽ تهذيب جي سماجي فضا موجود هئي. قديم ماڻهن جو رايو آهي ته مصر، شمشير، اسيريا ۽ بابل جي تمدنن ۽ تهذيبن کي همعصر سمجهيو وڃي ٿو. منجهن واپار جي آمدرفت جا آثار به من ٿا. هيءُ ڳالهه صاف ظاهر آهي ته دنيا جي قديم ترين سڀيتا ۽ تمدن ملڪن مان سنڌو ديش هڪ آهي.

۲. ويس، ريتيون رسمون ۽ انتهاس بابت - اصل سنڌ جو نقشو کڻي ڪڍجي ته ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ مٿان کان وٺي ڪشمير، بلوچستان ۽ ايران تائين پهرواس هڪڙو ئي ڏسندا ته ريتيون رسمون به هڪ جهڙيون ٿيون ملن. سنڌ جي سڙورين ڪنهن وقت اڌ ايشيا تي حڪومت ٿي ڪئي. سنڌ جو انتهاس سنڌي وڏوان لکڻ جا هوشيار هئا ۽ سانڍي رکندا هئا. پر ڌارين حڪومتن جي ڪاهن انتهاس ساڙيو ڪن ڪم ڪيو. ڪي لکپريين مان ڪتاب ٿي پاڻ سان کڻي ويا.

سنڌ جي اڀرندڙ روزاني اخبار جا هن وقت بند آهي، ان جي ايڊيٽر مرحوم مولوي دين محمد وفاڻي ان اخبار ۾ لکيو هو ته ڏسجي ٿو فارسي تاريخ نويسن ڪنهن به واقعي جي حقيقت ڪرڻ جي تڪليف گوار نه ڪندا هئا. انهن جي سامهون جيڪو به ڪتاب هوندو آهي، پوءِ ان ۾ ڪابه ڪجهه پڪي ڳالهه هوندي هئي ته اها به کڻي نقل ڪندا هئا. جنهنڪري ڪيترين بي بنياد ۽ بي اصول ڳالهائون آهستي آهستي تاريخي شيون ٿي پييون.

۳. قديم سنڌ جون گاديون - قديم سنڌ جون گاديون وقتن تي هيٺيون هيون -
(۱) موهن جو دڙو - هي لاڙڪاڻو ضلعي ۾ ڏوڪري ريلوي اسٽيشن کان ۷ ميل پري آهي.
(۲) سال آبادي هت هئي.

(۳) پٽالا - حيدرآباد جي ويجهو هو. هندن جو راڄ هو. سڪندر ۲۲۷-۲۲۸ ق م ۾ حملو ڪيو، تنهن وقت گاديءَ جو هنڌ هو.

(۴) اروڙ يا الور (Alore) - هيءُ روهڙيءَ جي ڀرسان آهي. هندن جو راڄ هو. ۵۷۲ کان ۷۱۱ ع تائين گاديءَ هت هئي.

(۵) برهمڻ آباد - هيءُ شهدادپور ۽ ڀرانيءَ جي وچ ۾ آهي. ۵۷۲ کان ۷۱۱ ع جي وچ ۾ ڪڇ وقت گاديءَ هت هئي.

(۶) ڀاٽڪي - ڀاٽڪي ڪيرٿر جبل ۽ جهوڪن واري جبل مان نڪرندي هئي، پر اها هلڪي قسمر جي هئي، جنهن ڪري ان کي خاص وزن نه مليو.

(۷) سوڍا کار - سوڍا کار تعلقي جاتيءَ جي ڪن ڏنڊن مان نڪرندي هئي، پر ٿوري انداز ۾ نڪرڻ سبب ايتري ڪمائي ڪانه ٿي ٿي، تنهنڪري ان تي ڌيان ڪونه ڏنو ويو.

(۸) شيشو - شيشو يعني ڪاٺ ان لاءِ جنگ شاهي ريلوي اسٽيشن جي طرف هڪ پهاڙن مان هڪ اهڙي قسمر جي واري نڪرندي هئي، جنهن کي فڪڙيءَ ۾ وجهي شيشو ٺاهيندا هئا، پوءِ ان مان ڪئين شيون جڙي سگهنديون هيون. ٿوري انداز ۾ واري نڪرڻ ڪري ايتري ڪمائي ڪانه ٿي ٿي، سو ڌيان ڪونه ڏنو ويو.

(۹) گندرف - ضلع دادوءَ جي لڪي تيرٿ ۽ ڪراچيءَ جي ويجهو منگهي پير جي گرم ۽ گندرف وارن چشمن وارن پهاڙن ۾ گندرف آهي. پوءِ انهن گرم چشمن جو پاڻي سُڪائي ان مان گندرف ڪندا آهن. مگر اهو گندرف ٿوري انداز ۾ ئي ٺهندو هو. هي گندرف سائبري رنگ تي ٺهندو هو جو دواڻن جي ڪم ۾ ايندو هو.

(۱۰) ڪوٺلو - ڪوٺڙيءَ شهر جي ويجهو ميٽنگ ريلوي اسٽيشن وارين ٿڪرين مان دادوءَ ضلع جي لاکڙا وٽ ٿڪرين مان ڪوٺلو نڪرندو هو. پر اهو ڪوٺلو هلڪي ڪوالٽيءَ جو هو، تنهنڪري اُتي ئي ڇڏي ڏنو ويو. نڪو ان ڪوٺلي کي ڪڍيو ويو، نڪو ڪا ٻي کوجنا ڪئي ويئي.

(۱۱) ميت ۽ ميتوڙي - ميت پٺلي رنگ تي ٿيندو آهي ۽ وڏن ٿڪرن ۾ نڪرندو آهي. ميتوڙي ٻين قسمن جي ننڍين ٿڪرين ۾ نڪرندي آهي، هڪ اچي ٻي ڳاڙهي. هيءُ ٽيئي شيون حيدرآباد جي گندجي نڪر، ٺٽي ۽ جهوڪن جي جبلن ۽ روهڙيءَ جي ٿڪرين مان نڪرنديون هيون. ميت سنان جي ڪم ايندو آهي. اچي ميتوڙي سنان ڪرڻ ۽ ڪپڙن ڌوئڻ جي ڪم ايندي آهي. ڳاڙهي ميتوڙي پٽين جي ٻوڇيءَ ۽ رڱاوت جي مصالحن ٺاهڻ ۾ ڪم ايندي آهي. جهوڪن مان ته ميت ۽ ميتوڙيءَ جون بڙيون ڀرجي ڪيترن شهرن ۾ وينديون هيون ۽ ڪن شهرن ۾ اُهي ريل رستي موڪليون وينديون هيون.

(۱۲) اڇو پٽن - حيدرآباد جي گندجي ٿڪر مان هڪ قسم جو پٿر نڪرندو آهي، جنهن کي ڪورن ۾ وجهي باهه ڏيئي پچائيندا آهن ته اهو پٿر ڦٽي اڇو پٽن ٿئي ٿو پوندو آهي. هي جاين کي پوڄي ڏيڻ جي ڪم ايندو آهي، تنهن کانسواءِ رڱاوت جي مصالحن ٺاهڻ ۾ ڪم ايندو آهي ۽ کاڌ وارن پاڻ جي پٽن کي به لڳائيندا آهن جي ماڻهو کائيندا آهن. هتان ڀڄن ڪيترن ئي شهرن ۾ موڪليو ويندو آهي.

(۱۳) ڪنڪري ۽ بچري - ڪنڪري ۽ بچري به جبلن مان نڪرندي آهي.

(۱۴) ٻيون شيون - چيرولي، فائر ڪلي، چيني مٽي ۽ ڌاءُ به ڪن کائين مان نڪرنديون آهن.

(۱۵) فلنٽ (Flint) - سڀوٺن، روهڙي، ڦاٽو بولالان ۾ لپندو آهي. ڪاغذن ۽ رانديڪن ٺاهڻ ۾ ڪم ايندو آهي.

(۱۶) سيليسٽائيٽ (Celestite) - ٿاڻي بولالان ۾ لپندو آهي. هي اسٽرونٽيس مئٽل ۽ عمارتي پٿر ۾ ڪم ايندو آهي.

(۱۷) اوچر (Akar) - نرم لوهه آهي، ٺٽي ۾ لپندو آهي. رنگن ٺاهڻ ۾ ڪم ايندو آهي. □

- (۵) منصوره - هيءَ ميرپور خاص کان ۲۵ ميل پري آهي. ۷۱۲ کان ۱۰۲۵ع تائين عربن جي حڪومت ۾ گادي هت هئي.
- (۶) محمد طور - هي شهر عمر ڪوٽ جي ڏکڻ ۾ آهي. ۱۰۲۶ کان ۱۲۵۱ع سومرن جي راڄ جي گاديءَ جو هنڌ هو.
- (۷) ٺٽو - هي ۱۲۵۱ کان ۱۵۲۱ع تائين سمن جي حڪومت ۾ گادي هئي.
- (۸) بکر - هي سکر جي ڀرسان آهي. ۱۵۲۱ کان ۱۵۵۲ع تائين ارغونن جي راڄ ۾ گاديءَ جو هنڌ هو.
- (۹) نصرپور - هي شهر تعلقي ٽنڊي الهيار ضلع حيدرآباد ۱۵۲۱ کان ۱۵۵۲ع تائين ارغونن جي ڪڇ وقت هت گادي هئي.
- (۱۰) ٺٽو - هي شهر ۱۵۵۵ کان ۱۵۹۱ع تائين ترڪ خاندان جي گادي هئي.
- (۱۱) شڪارپور - ۱۵۹۲ع کان منڊل ۱۶۰۵ کان ۱۷۰۱ع تائين منڊل داؤد پوٽن جي گادي هئي.
- (۱۲) خداآباد - هي سيوهڻ کان ۱۸ ميل پري آهي. ۱۷۰۱ کان ۱۷۸۲ع تائين ڪلهوڙن جي گادي هئي.
- (۱۳) حيدرآباد (نيرون ڪوٽ) - ۱۷۸۲ کان ۱۸۴۲ع تائين ٽالپرن (ميرن) جي حڪومت جي گادي هئي.
- (۱۴) ڪراچي - ۱۸۴۳ع کان ۱۹۴۷ع تائين انگريزن جي حڪومت ۾ هت گادي هئي.
- تنهن کان سواءِ ڪن وقتن تي هيٺيان شهر به گاديءَ جو هنڌ ٿي رهيا :-
۱. هُمتان ۲. بهاولپور ۳. شالا ڪوٽ ۴. وڳهه ڪوٽ ۵. بات ۶. خيرپور ۷. سيوهڻ ۸. درپيلو ۹. ميرپور ۱۰. امرڪوٽ (عمر ڪوٽ) ۱۱. ڏيبل.
- ڇاڪاڻ ته ساڳئي وقت سنڌ جي الڳ الڳ ٽڪرن تي ڌار ڌار حڪومتون هيون ته سنڌن گاديون به جدا جدا هندن تي هيون.
۴. سنڌ ۾ هندن جيڪي ڪترين جو راڄ - هن سرزمين تي آرين، سامي، منگول ۽ نيگرو ماڻهن جي داخل ٿيڻ کان اڳ سڀيهه ۽ سُڌريل قوم جا ماڻهو رهندا هئا. جن بابت چيو وڃي ٿو ته ڪيترن دراوڙي نسل جا ماڻهو هئا ۽ اصل ۾ هزارين ورهيه اڳ ڀڙونج سمنڊ جي طرف کان آيل هئا ۽ اُتي جي رهاڪن سان گڏجي هڪ ٿي ويا. وقت گذرندو ويو. آريه سنڌ ۾ گهڻي تعداد ۾ اٽڪل ۱۷۰۰ هڪ هزار ست سو سال عيسوي کان اڳ اچڻ شروع ٿيا ۽ اٽڪل ۱۰۰۰ هڪ هزار ورهيه عيسوي سنه کان سنڌ تي پوريءَ طرح قابض ٿي چڪا هئا.
- ڪن جو چوڻ آهي ته رامائيل وارو ازم سنڌ ۾ هئجڻا ڏيويءَ جي ياترا ڪرڻ آيو هو. ان جي پٽن کي ڪش کي سنڌ ۽ هُمتان وارو ڀاڱو ڏنو ويو هو. سنڌ ۾ لوهڻا جيڪي هئا، اُهي ٽو جي ونش جا ڌڻيا وڃن ٿا. ان وقت راڄ ڪترين جو هو.
- مهاڀارت جي لڙائي، جا وڏي پيماني تي (۵۰۰۰) پنج هزار ورهيه اڳ آرين قوم جي هڪ اڪهه ”ڪورُون ۽ پانڊُون“ جي دڄ ۾ ٿي هئي. اُن جو احوال مهاڀارت ۾ ڏنل آهي. ان ۾ سنڌ جي

راجا جگدرٿ ڏنل ودر ڪروڙن جي مدد ۾ حصو ورتو، سو اُتي مارجي ويو. اهو ڪٿي هو. ان بعد سلسليوار راجائن جو احوال معلوم ڪونه ٿي سگهيو آهي. جگدرٿ کان پوءِ سندس پٽ سرت تخت تي ويٺو. پوءِ سندس پٽ منغير تخت تي ويٺو. جگدرٿ جو گهراڻو اڄ تائين ڪنهن نه ڪنهن روپ ۾ قائم آهي. ان کان اڳ ڪن راجائن جو احوال مليو آهي، جو هيٺ ڄاڻايو ويندو.

چيو وڃي ٿو ته ستين صديءَ کان پوءِ انهيءَ گهراڻي جي ڪن ماڻهن ڪانڊاواڙ جي ”گهملوي“ ايراضيءَ ۾ اٽڪل ڏهن پيڙهين تائين راڄ ڪيو. جي چينو ا سڏائيندا هئا. انهن جي جهنڊي تي جگدرٿ جي جهنڊي جهڙي نشاني هوندي هئي. گهڻو پوءِ جي عرصي مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ تي يارت جي راجائن جو راڄ رهيو.

آرين کان پوءِ سنڌ تي بهارن ڪا مصر جي شهنشاهه سيميرامس طرفان عيسوي سنه کان ۵-۸۱۰ع سال ۾ ٿي. جنهن کي سنڌ جي حاڪم ”برسين“ شڪست ڏيئي موڪلي ڇڏيو. وري ايرانين سنڌ تي عيسوي سنه کان ۶۰۰-۷۰۰ سال اڳ ڪاهه ڪئي، جا به سنڌي حاڪمن ناڪامياب بنائي ڇڏي. پوءِ آرين، جي به آريه نسل جا هئا، تن سنڌ تي قبضو ڪيو. وري يوناني، جي به آريه نسل جا هئا، تن راڄ ڪيو. انهن جو حاڪم ”اسٽرابو اول“ ٻڌ ڌرم قبولي ڀڪشو ٿيو. آرين جي سنڌ ۾ رهڻ بعد اُتي جا ماڻهو جيڪڏهن بهارن سامراجي طاقتن کان شڪست کائي ڪجهه وقت لاءِ سندن زبردست رهيا ٿي ته سگهو ئي پاڻ ڇڏي بهارن طاقتن کان آزاد ٿي وري پنهنجون حڪومتون قائم ڪري ٿي ويا.

سڪندر اعظم به سنڌ تي ڪاهه ڪري آيو هو. راجا پورس جي وقت ۾ پوءِ اُتان موٽي وطن وريو. سڪندر ۽ پورس جي مرڻ بعد موريه گهراڻي جي مهاراجا چندرگپت عيسوي سنه کان ۳۲۱ سال اڳ سنڌ تي قبضو ڪيو. ان جي اولاد مان مهاراجا اشوڪ پڻدا ٿيو، جنهن ٻڌ ڌرم اختيار ڪيو. هن ان لاءِ ڪوشش ڪري سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم پکيڙيو. ڀڪشن جي بي ڪائونسل عيسوي سنه کان ۲۸۸ سال اڳ ۽ ٽين ڪائونسل عيسوي سنه کان ۲۵۲ ورهيه اڳ سنڌ ۾ ڪنهن ٿيون ۽ سنڌ ٻڌ ڌرم جو مرڪز بڻجي ويو.

موهن جو دڙو، چانڊيون جو دڙو، ڪاهوءَ جو دڙو، بهمن آباد ٻڌڪا ٽڪر، مير رڪڻ جو ڳڙ (بانڌي) رستم ڪان ۱۲ ميلن جي پنڌ تي، سڌيران جو ڏندو (ٽنڊي محمد خان جي ڀر ۾) ديبل بندر وغيره جاين تي ڌرم جا اُستوپا ۽ مندر ان جي شاهدي ڏين ٿا. وچ ۾ ٻين هندو راجائن جو پورو اُتھاس ملي ڪونه سگهيو آهي.

عيسوي سنه کان ۷۰۰ ورهيه اڳ سٿين جي حڪومت هئي جا ۴۶ سال هلي. پوءِ ڪُشن گهراڻي جي مهاراجا ڪنڪش سنڌ تي سنه ۸۰۰ع ڌاري قبضو ڪري حڪومت قائم ڪئي. هن گهراڻي جو سنڌ تي قبضو قريبن ٻه صديون رهيو. سنه ۸۲۰ع ۾ ساساني گهراڻي جي بادشاهه بهرام گور بگي سنڌ تي وري آيراني حڪومت قائم ڪئي جا اٽڪل سنه ۵۰۰ع تائين هلي. مڪاني سٿين حاڪمن جا زبردست ٿي ڪم هلائيندا رهيا. چندر گپت بگي سنڌ کي پنهنجي شهنشاهيءَ سان سنه ۲۱۵ع کان

۶. سنڌ جو پراچين ايتھاس - مهراج هوندراج پاروارام شرما جو ليک هندواسي سنڌي هفتيوار اخبار بمبئيءَ مان نڪرندڙ تاريخ ۷ نومبر ۱۹۷۱ع واريءَ ۾ ڇپيل آهي، سو هيٺ ڄاڻائجي ٿو. هيٺئين مضمون ۾ ڪي جملا ڇڏيا ويا آهن، تن هي آهي. سنڌو ديش جو ايتھاسڪ نموني ۾ ايتھاس خبر ڪو ملي ٿو. ڇچ جي وقت جو سنڌ جو ايتھاس به ڇچنامي جي آڌار تي هلي ٿو. ڇچنامو مسلمانن جو لکيل آهي. ڇچنامي جي ليکڪ اسلامي نگاه سان اهو ايتھاس لکيو آهي. ڇچ جي لاءِ هندو ليکڪن جو ايتھاس ڪونه ٿو ملي. البت ڪڇ ۾ ڇچ لاءِ ڪي لوڪ ڪٿائون ڄاڻو آهن. ڪڇ جو مڱل نواسي ۽ هاڻي بمبئيءَ ۾ رهندڙ ساروٽ برهمڻ ماهموهاڀاڏياڏيه پندت ديارام شاستريءَ کي ڇچ بابت لوڪ ڪٿائون ياد آهن. هي سنسڪرت جو وڏو ودوان آهي ۽ مشهور جوتشي آهي. هن وقت ۸۰ سالن جو ٿيندو (يعني سنه ۱۹۷۱ع ۾) سنڌ مان به ٿي آيو آهي. هن وٽان ڇچ جو شخصي جيون ۽ ڏاهر جو ايتھاس معلوم ٿئي ٿو. هن ٻنهي جا ڪيترا قصا ٻڌايا. نڪر وسنجي اصل لعل جو پوڄاري آهي. نڪر نارائڻ وسنجي به ڪڇي آهي، جو ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ۾ به ڪيترو وقت رهيو. هن جو لکيل ناول ”ڇچ اتي ٿيندي“ مشهور آهي. هن ناول ۾ ڇچنامي ۽ مرزا قليچ بيگ جي راين جو ڪنڊن ڪيل آهي. ان ناول مان ڇچ لاءِ چڱو مصلحو ملي ٿو. پندت ديارام ۽ نڪر نارائڻ ۽ وٽر ساور ڪر جي ڪتاب ”ڇچ سنوري پنا“ جي آڌار تي ليک لکجي ٿو.

(الف) راءِ گهراڻو ٻڌ ڌرمي - ڪرسٽ جي ڇهين صديءَ ۾ سنڌ ۾ ”راڻي“ گهراڻي جي هندو راجائن جو راڄ هو. سنڌو ديش جي ۹۰ سيڪڙو پرڄا هندو هئي. سنڌ جي آخري راءِ گهراڻي جو راجا راءِ سھاسي هو. سنڌ جي راءِ گهراڻي جي ڪڇ جي هاڻوڪي راج گهراڻي ”راڻو“ گهراڻي سان ڪوبه واسطو ڪونهي. ڇچنامي موجب راءِ سھاسيءَ کان سواءِ راءِ گهراڻي جي ٻين ڪن راجائن جا نالا ملن ٿا. راءِ گهراڻي سنڌ تي ٻه سو سال راج ڪيو هو. راءِ سھاسي ٻڌ ڌرم کي مڃيندڙ هو. راءِ گهراڻي وارا چندرگپت مورتيءَ جي ونش جا ٿا ٻڌسجن. گپت ونش جا ڪين هئا. سنڌ تي موريش ۽ گپت گهراڻي جو راڄ هو. اهوڪ جي وقت ۾ سنڌ سوريڪ راج جي هٿ هيٺ هئي. صدر گپت، اسڪند گپت ۽ چندر گپت پٽ جي وقت ۾ سنڌ گپت سامراج ۾ هئي. سنڌ جا ڪيائي راجائون جدا هئا. ٻنهي گهراڻن جي سامراجيه برابري هئي. راجا راءِ سھاسيءَ جي وقت ۾ ڇهين صديءَ ۾ ۷۰ سيڪڙو ويدڪ ڌرمي هندو پرڄا هئي ۽ ۲۰ سيڪڙو ٻوڏي پرڄا هئي. راجا راءِ سھاسي ٻڌ ڌرمي هو. تنهن ڪري سنڌ جو راڄ ڌرم ٻڌ ڌرم هو. سنڌ ۾ ٻڌ جا انيڪ مندر هئا. ڇچ کان پوءِ ڇيني ياتري ”هيون-تو-سنگ“ لکيو آهي ته سنڌ ۾ ۲۰ سيڪڙو ٻڌ مندر هئا ۽ ۶۰ سيڪڙو هندو مندر هئا. براهمڻ گهراڻي جي راڄ ۾ سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم وارن کي ٻوڄا ۽ پراڻا ڪرڻ جي پورڻ آزادي هئي. سنڌي براهمڻ ۽ ٻوڏي ساڌن سرون يا شرمڻن کي عزت ڏيندا هئا. سنڌيءَ ۾ ”پاڻين يا سرون“ چوڻي مشهور آهي.

(ب) ڇچ هڪ ودوان برهمڻ - ڇچ راءِ سھاسي جي وقت جو هو. ڇچ برهمڻ هو ۽ سندن ڏندو ”پروھت“ جو هو. هو سنسڪرت، ويدن ۽ پڙهڻ جو ودوان هو. ڪٿا وارتا، ٻوڄا ۽ وواه سنسڪار ۽

يڪير ڪرائڻ ۾ قابل هو. هڪ ڀيري هڪ وڏي ٻوڏي شاهوڪار ڇچ کي ڪنهن ڌرمي ڪار به ڪرائڻ لاءِ گهرايو. سنسڪار پوري ٿيڻ بعد دان وٺي ڇچ برهمڻ جي دستور موجب سيٺ کي آسيائون ڏنيون. ٻوڏي شاهوڪار ڇچ تي لٽولي ڪندي چيو، ”ٻڌ ڏي پٺا برهمڻ، تون ٻيو در در دان وٺين، پاڻ کي آسيس گهر نه پٺڻ کان ڇٽين پوين. تنهنجي آسيس منهنجو ڪپڙو يا ڀاڱ وڌائيندي؟ گوتم ٻڌ جي ڪرپا سان مان هڪ وڏو شاهوڪار ۽ هلنديءَ وارو آهيان.“ ڇچ کي ڏاڍو ڪروڙ آيو. ڇچ اُنهيءَ سيٺ وٽان مليل دان کڻي باه ۾ ڄايو ۽ سيٺ کي چيائين ”مون اڄ کان پٺڻ ڇڏيو. هاڻي مان توکي سنڌ جو راجا ٿي ڏيکاريندس.“ ٻوڏيءَ سيٺ جي طعني ڪري ڇچ پروهتي ڇڏي راجپنٽيءَ ۾ گهڙيو. (ب) سرڪاري نوڪريءَ ۾ - راءِ سھاسيءَ جو وڏو وزير پندت رام نالي هو. حڪومت جو ڪاروبار شرما جي هٿ ۾ هو. ڇچ جي ڏيٺ ويدت رام شرما سان ٿي. ڇچ رام کي چيو ته مونکي پاڻ وٽ نوڪري ڏيو. رام شرما ڪڇ کي هڪدم پنهنجي ويڳا ۾ مقرر ڪيو. ڇچ ودوان ۽ قابل هو. ٿورن سالن اندر ڇچ رام شرما جو مکيه صلاحڪار ۽ سيڪريٽري ٿيو. رام شرما به ڇچ کي لائق ڄاڻي ٿيون سان حڪومت جي ڪاروبار جا ڳجهه ٻڌائڻ لڳو. رام شرما ته ڇچ کي پنهنجو جاءِ نشين مقرر ڪري ڇڏيو. ڇچ مکيه عملدارن تي چڱو اثر ڄمايو هو. ملڪي ۽ فوجي حاڪم ڇچ کي وڏو مان ڏيندا هئا. ڇچ رام شرما سان گڏ راجا راءِ سھاسيءَ وٽ محلات ۾ ويندو هو. حڪومت جي ڪمن جي نيڪال لاءِ ڇچ رام شرما غير حاضريءَ ۾ راءِ سھاسيءَ وٽ اڪيلو ئي ويندو هو. راجا به ڇچ جي قابليت ۽ رلڻي ملڻي سڀاءِ ڪري هنکي ڀائيندو هو. ڇچ هاڻي سنڌ جي حڪومت ۾ وڏي جاءِ والاري هئي. (پ) راڻي ٿيندي ڇچ تي موصت - ڇچ ۲۰-۲۵ سالن جو قدوار، سٺو، جوان ۽ پهلوار هو. راجا راءِ سھاسي جي راڻي ٿيندي ڇچ تي موصت ٿي پئجي. راج محل ۾ وڃڻ ڪري ڇچ جي راڻيءَ سان ڏيٺ ويٺي ٿي ويئي. راڻي ٿيندي ۵۰ سالن جي هئي ۽ راجا کي ڪوبه اولاد ڪونه هو. ڇچ شاديءَ ڪيل ٻارن وارو هو. هاڻي ڇچ جو راجا ۽ راڻيءَ ٻنهي تي چڱو چوڪو اثر پئجي ويو ۽ راج جي عملدارن تي به چڱو اثر ڄمايو هو. ڇچ هاڻي حڪومت تي ڏيري ڏيري قبضو ڪرڻ لڳو. چون ٿا ته راجا سھاسيءَ شڪار ڪرڻ ويو. اُتي شينهن جو شڪار ٿي مري ويو. ڪي چون ٿا ته منهنجي سان مارايو ويو. ڪيئن به راجا جي مرڻ بعد اولاد نه هئڻ جي حالت ۾ ڇچ سنڌ جي راج تي سنه ۱۰۰ع ۾ قبضو ڪيو. پرڄا به پنهورائي ڪئي ۽ ڇچ سنڌ جو راجا ٿيو. (مر مٽي لکي ظاهر ڪيو ويو آهي ته اها ڳالهه ڪوڙي آهي.) (پ) ڇچ جا ورودي - ڇچ جا سڄا ورودي ٻڌ ڌرم پڪڙي يا ساڌو هئا. پر هٿيار بند مقابلي ڪرڻ جي طاقت ڪانه هئي. راجا سھاسي جي ڏينهن ۾ ٻڌ ڌرم ”راج ڌرم“ هو. طاقت ٻوڏي پڪڙن جي هٿ ۾ هئي. ڇچ جي راجا ٿيڻ تي ٻوڏي ٻاون جي طاقت ختم ٿي ويئي. تنهنڪري ٻڌ ڌرم وارا هندو حڪومتي سخت برخلاف هئا. پر ڪجهه ڪري به نه ٿي سگهيا. پر ويدڪ ڌرم کان وٺي وٺڻ لاءِ موقعي جي تاڙ ۾ هئا. نيٺ ڏاهر جي وقت ۾ ديش سان ڏوهه ڪري ويو ورتائون ۽ پاڻ به ناس ٿي ويا. ڇچ هندو ڌرم کي ”راج ڌرم“ بنايو. سنڌ جي هندو پرڄا ۾ هندو ڌرم لاءِ نئين سر آتساهه پيدا ٿيو، پر ساڳئي وقت ٻڌ ڌرم تي ڪوبه ٻڌن ڪونه وڌو هو. ٻڌ ڌرم وارن کي ٻوڄا ۽

پرارڻا جي پورن آزادي هئي. ڇڇ راجا اڻيڪ ملڪي سڌارا ڪيا. سنڌي پرڄا جو ڇڇ جي وقت ۾ ڏاڍو واڌارو ٿيو ۽ سنڌ هڪ شاهوڪار ملڪ ٿي پيو.

(ت) ڇڇ ۽ چندار جو راج - راءِ سھاسيءَ جو راج صرف اُتر سنڌ تي هو، نه سموري سنڌ تي. پر ڇڇ سموري ڏکڻ سنڌ فتح ڪئي. دادو ضلع، ڪراچي ضلع جا ٺٽي کان ويندي لکپت تائين شهر ڇڇ جي راج ۾ آيا. حيدرآباد، نواب شاھ، ٿرپارڪر ۽ لاڙ بہ ڇڇ جي راج ۾ آيا. اُتر سنڌ بہ ڇڇ جي راج ۾ هئي. ڇڇ هڪ قابل حاڪم هو. ڇڇ کانپوءِ سندس ڀاءُ چندار تخت تي ويٺو. چندار هڪ جنگي جوڌو هو. هن ڪڇ کي بہ پنهنجي راج ۾ ملايو. ديرو غازي خان، ديرو اسماعيل خان، ڪشمور ۽ ٺٽا بہ فتح ڪري پنهنجي راج ۾ آندا. پنجاب جو سيالڪوٽ ضلعو بہ سنڌ جي راج ۾ آيو. مھاراجا ڪرمي چندار ٺٽا کان وٺي ڪڇ تائين سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙ ملڪ هڪ راج ۾ آندا. مشهور چيني ياتري سنڌ جو دورو ڪندي سنڌ جي راج جو مٿيون وسار پنهنجي ياترا جي ڪتاب ۾ داخل ڪيو آهي. چندار ڪشمير تي ڪاهه ڪئي. پر ڪشمير جي راجا پنهنجي شگهڙ ۽ سندر ڪنيا جو سنگ چندار کي ڏيئي ڪشمير بچايو.

(ث) سنڌ تي پھرين ڪاھ - ائين ڪونه آهي تہ عربن سنڌ تي پھرين ڪاھ ڏاھڙ جي وقت ۾ ڪئي هئي. ڇڇ جي وقت ۾ سنڌ جي خوشحالي ۽ دولت لکڻ لاءِ پنهنجي هڪ صوبيدار تالر عبدالعزيز کي لشڪر سميت سنڌ تي ڪاھ ڪرڻ لاءِ موڪليو. ڇڇ کي خبر ملي تہ عرب سنڌ تي ڪاھي ٿا اچن. پوءِ ڇڇ پنهنجو لشڪر وٺي اُتر سنڌ کان ڏکڻ سنڌ ڏي ڏوڪي ويو. ڇڇ لکپت وٽ ننگر ٺٽي کان ٻيڙي وڃي عرب دشمن جو مقابلو ڪيو. لکپت وٽ ڇڇ ۽ عبدالعزيز جي سخت جنگ لڳي. هن جنگ ۾ سيناپتي عبدالعزيز مارجي ويو. عرب پاڻ ڦڦ پائي اُٿي پڳا اچ ڪٽيو ۽ عرب هارائي ويا. ڇڇ عربن کي سنڌ جا وڻ ڏسڻ ڪين ڏنا. ڇڇ سنڌ جي سرحد تي وڃي عربن کي ناس ڪيو. هڪ وڏو راجپوتي جاڙو هو ۽ وڏو سيناپتي هو. اُهو آهي ڇڇ ۽ چندار جو گورو شالي انھاس. مھراجا ھوندراج ھراما جو ليک ھٿ پورو ٿيو.

۷. راجا ڏاھر - ڇڇ کان پوءِ ڀائس چندار تخت تي ويٺو. انجي سر ڳواس ٿيل بعد ڏاھر ڇڇ جو پٽ تخت تي ويٺو. راجا ڏاھر سنڌ ۾ سٺا سڌارا ڪيا. هن جي حڪومت اندر هندن، مسلمانن، آتش پرستن (پارسين) ڀٽن ۽ ڇڏن ڌرم وارن کي پنهنجي عبادت گاهن قائم رکڻ جي عام اجازت هوندي هئي. بلڪ حڪومت طرفان انهن جي مدد بہ ڪئي ويندي هئي. ملڪ ۾ هندن جا مندر، مسلمانن جون مسجدون، پارسين جا آتشڪدا، جينين جون غفاڻون ۽ ڀٽن جا استوپا عام هوندا هئا. جتي وڃڻ جي ڪنهن کي بہ جھل ڪانه هئي. ليڪن عربن جي فتح بعد حالت آها وڃي بڻبي، جن اسلام کي نئي مڃيو، تن کي يا تہ قتل ڪيو ويندو هو يا کائنس جزيہ ڍل (ٽئڪس) ورتي ويندي هئي. جڏهن عربن کان حڪومت سکجي سنڌي حاڪمن سورمن ۽ سمن (جي پھرين هندو هئا، پوءِ مسلمان ٿيا) جي هٿن ۾ آئي تہ سڀني ڌرم ۽ مذهب وارن مڪمل تعليم حاصل ڪري سٺو تصوف ايجاد ڪيو، جو سڀ خوش هئا.

(الف) سنڌ جي راجا ڏاھر سڀني جي حڪومت واري زماني ۾ سنڌ جون حدون هيٺيون هيون:-

جريان نمبر	علائقو	ايراضي چورس ميلن ۾
۱	ملتان ڊويزن	۲۳,۸۲۳
۲	بھاولپور وارو علائقو	۱۷,۶۵۲
۳	بلوچستان وارو علائقو	۱,۳۲,۰۵۰
۴	موجوده سنڌ وارو ملڪ	۵۷,۰۰۰
۵	ڪڇ وارو علائقو	۸,۲۰۰
۶	جونا ڳڙھ	۲,۲۲۷
ٽوٽل	جملي ايراضي	۲,۲۵,۱۶۳

۸. عربن جون ٻيون ڪاھون - عربن سنڌ تي سنہ ۶۲۸ع کان ۷۱۱ع تائين ۷۳ سالن ۾ نوڻ خليفن جي وقت ۾ ۱۵ ڀيرا ڪيا. هر دفعي هار کائي پڇي ٿي ويا. عربن جڏهن سنڌ تي ڪا ڪئي ۽ ڪنهن ٽڪر تي غالب ٿي ٿيا تہ لوٽ مار ڄام ٿي ڪيائون. هڪ دفعي شهرن جي وڏيرن ۽ مکيه ماڻهن جمع ٿي (۶۰۰۰) سٺ هزار درم تور چاندي تقسيم ڪئي. هر هڪ سوار کي خاص طور (۲۰۰) چار سؤ درم تور چاندي حمي ۾ ملي. اها چاندي ٺٽا فتح ڪرڻ تي هٿ ڪئي هئائون.

جڏهن محمد بن قاسم ٺٽا فتح ڪيو جو اُن وقت سنڌ ۾ هو ۽ سنڌ جو حصو هو. ٺٽ مار ۾ مٿئين چاندي وارا هن کانپوءِ هڪ برهمڻ محمد بن قاسم کي ڇڏو تہ ٺٽا جي ٻيڙ ٺهڻ کان ٻڌو هو تہ آڳاٽي سمي ۾ هن شهر جو راجا جوسون نالي ڪشمير جي راجا جي اولاد مان هو. هڪ برهمڻ ۽ راهب ماڻهو هو، هميشه مندرن ۾ پوڄا وغيره ۽ پنڌ ٿي ۽ ۾ مشغول هوندو هو. سندس خزانو ٻُڌن کان وڌي ويو. تڏهن ٺٽا جي اُڀرندي پاسي کان سؤ گز همچورس هڪ حوض ٺهراي اُنهيءَ جي وچ ۾ پنجاهه همچورس گز هڪ مندر ٺهرايائين ۽ اُن مندر ۾ هڪ دڪان ٺهرايائين ۽ اُن دڪان جي ٿامي جا چاليهه مٽ ترتيب سان رکيائين. هر هڪ مٽ ۾ مغربي سون جي ڪاٺر جا ٽي سؤ ٽيهه مڻ پوريل خزانن طور رکيائين. اُنهن جي مٿان مندر آهي، جنهن ۾ ڳاڙهي سون جي مورتي وارايل آهي. اُنهيءَ حوض جي طرف چوڌاري وڻ رکيل آهي. محمد بن قاسم اها ڳالهه ٻڌي آئي آيو. مورتيءَ کي ڏسي سمجهيائين تہ جيئرو ماڻهو آهي. سو تار ڪڍي هٿ لاءِ تيار ٿيو تہ پوڄاريءَ ڇڏو تہ اها مورتي آهي. پوءِ محمد بن قاسم اها مورتي ۽ کوٽايل ڌن پاڻ سان کڻي ويو. جملي تيرهن هزار پڻ سؤ مڻ تور سون پوريل نڪتو. تڏهن سواءِ ٺٽا جي ٺٽ مان هيرا جواهر ۽ موتي بهت ڪيائين. سمورو خزانو جهازن جي رستي ديبل کان بصري ڏانهن روانو ڪيو ويو.

عربن جي حملن جا چوريندڙ جذبا فقط گُرت، شھوت پرستي سبب ٻانهين هٿ ڪرڻ جي خواهش ۽ رت چُسڻ جي ارادن وارا هئا. هتان هزارين غلام ۽ ٻانهيون بنائي پنهنجي ملڪ ۾ نيئي، پنهنجي حوالي ڪيون يا ڪيون. گُرت مان ڪروڙين روپيه حاصل ڪري کڻي ويا.

۹. مسلمانن جو راڄ - عربن جي حڪومت - آخر ۾ وليد بن عبدالملڪ جي دور ۾ سنڌ جي پڇاڙيءَ واري پنڌرهن ڪاهه تاريخ ۱۶ جون ۷۱۲ع تي محمد بن قاسم ڪئي ۽ راجا ڏاهر لڙندي شهيد ٿي ويو ۽ عربن سنڌ تي قبضو ڪيو، خوب ڦرلٽ ڪيائون. بني اميد سلطنت کي صرف چاليهه ڪروڙ روپيه ڦرلٽ جا (غنيمت سمجھي) حصو مليو. اُن کانسواءِ سولجرن ڌار لڳيو. هزارين زالون ۽ مرد غلام بڻائي عرب ملڪن ۾ موڪليا ويا. تنهن کانسواءِ سال بسال عندن کان جزيه ڀل ڌار وٺندا هئا. آخر عربن ڪاهه ڪري سنڌ کي جيتوڻي ۽ سنه ۷۱۲ع ۾ مسلمانن پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. راجا ڇچ سناتني هندو هو ۽ سندس ڀاءُ چندر ٻوڏي هو. راجا ڏاهر سمن تي محمد بن قاسم ڪاهه ڪئي، تڏهن راجا جي مڪران ۽ سيوهڻ جي ٻوڏي ٿورنن دغا ڪئي ۽ وڃي محمد بن قاسم سان مليا. راجا ڏاهر سمن جي گادي الور (Alor) يعني آروڙ هئي. جنهن کي محمد بن قاسم اچي قلعو ڊهرائي ڇڏيو ۽ شهر ڦٽائي ڇڏيو. شهر جا گهڻا ماڻهو پنجاب پڇي ويا، جي آروڙا وڻشي سڏجن ٿا. هن وقت پاڻ کي آروڙا نڪري سڏائيندا آهن. عربن پاران سنڌ جو ٿورن مري ويو، پوءِ راجا ڏاهر سمن جي ڀت جيهه شيل (جئسنگهه) پر همڻ آباد ٿي وري قبضو ڪيو. خليفن جي حڪومت ۷۱۲ع کان سنه ۷۵۰ع تائين ۴۰ سال کن هلي.

۱۰. آڏيري لعل جو جنم - ڏهين صديءَ ۾ سنڌ جو حاڪم مرڪب شاه هو. اُن وقت هندن کي ڌرمي آزاديءَ کان هني. بادشاهه حڪم ڪيو ته هندو ڦاٿي تاريخ اندر مسلمان ٿيو، نه ته زوريءَ توهان جو ڌرم بدلايو ويندو ۽ ٻيا به هندن تي ظلم ڪيا. بادشاهه جي اُن ظلم سبب درياھ جي ڪناري تي ويٺي هندن پوڄا ۽ آڙاڻا ڪئي. جنهن تي سنه ۱۰۰۷ و ڪرمي برابر سنه ۹۵۰ع ۾ ضلعي حيدرآباد جي تعلقي ٽنڊي الهيار جي شهر نصرپور ۾ نڪر رتڇنڊ جي گهر آڏيري لعل جنم ورتو، جنهن اچي هندن جي رکيا ڪئي. هنجو سلسليوار احوال اڳتي ڏيو. سندن جنم جو نالو آڏير چنڊ هو.

۱۱. هندو ۽ رياستون - عربن جي حڪومتن ۾ هندو رياستون (۱) ڀنڀور جو ۷۸۷ع ۾ ناس ٿي ويو (۲) ڪيچ مڪران هن تي هون تي جي حڪومت هئي، هيٺر هنڪي لسٿيلو سڏين ٿا، جتي هنگال ڌيوءَ جو آستان ۽ پوڄاري هئا. هون ڪيچ جو حاڪم هو، جو راجپوت هو. سندس لقب ”آري ڄام“ هو، پوءِ هو مسلمان ٿيو. هن آڪه مان پنهنجو هو، جنهن تسنيءَ سان شادي ڪئي. جنجي سگ ۽ قربانيءَ ڪري آهو جوڙو راجا ڀنڀو ڳاڻجي. (۲) الور (۳) پر همڻ آباد (۵) درٻيلو، هن رياست جو راڻو پرنسپو رانڌو هو، ديرو گادي هئي (۶) روياء، هن رياست جو حاڪم راڻو سنيڙو ولد ڌماچ ڪوريجو، گادي ٽانگ هئي (۷) ماڻڪ تارو، رياست جو حاڪم جيسر ولد ججه ماڇي سولنڪي هو (۸) سوي حاڪم، وجيه ولد پنهنجو چنو هو ۽ ڀاڳاري حاڪم چنو ولد ڏيئو هو (۱۰) همه ڪوت حاڪم جيو ولد درياء، گادي جيسر (۱۱) پر همڻ آباد حاڪم جسوڻ آگرو هو.

۱۲. سؤراشتر ۾ سنڌي راجائن جو راڄ - سنڌي راجا اهيورمن جي وڻش جي پر مڀر سندس پٽ پشيديو کان شروع ٿئي ٿي ۽ هيٺين ڏهن سنڌي راجائن اُلهندي سوراشر تي لڳاتار ۱۸۶ سال سنه ۷۲۴ع کان ۹۲۰ع تائين راڄ ڪيو:

جريان نمبر	راجا جو نالو	وقت - ڪهڙي سنه کان ڪهڙي سنه تائين
۱	پشيديو	سنه ۷۲۴ع کان ۷۵۴ع تائين
۲	ڪرشنراج پوريون	سنه ۷۵۴ع کان ۷۷۴ع تائين
۳	انگديو پوريون	سنه ۷۷۴ع کان ۷۹۴ع تائين
۴	راڻڪديو	سنه ۷۹۴ع کان ۸۱۴ع تائين
۵	ڪرشنراج ٻيو	سنه ۸۱۴ع کان ۸۲۴ع تائين
۶	انگديو ٻيو	سنه ۸۲۴ع کان ۸۴۴ع تائين
۷	ڄاڻڪديو پوريون	سنه ۸۴۴ع کان ۸۶۹ع تائين
۸	ڄامونڊراج	سنه ۸۶۹ع کان ۸۷۴ع تائين
۹	انگديو ٽيون	سنه ۸۷۴ع کان ۸۹۹ع تائين
۱۰	ڄاڻڪديو ٻيو	سنه ۸۹۹ع کان ۹۱۹ع تائين

۱۳. سؤمرن جي حڪومت - نيٺ عربن جي ظلمن کان تنگ ٿي بغاوت ڪري سنڌين پنهنجون حڪومتون قائم ڪيون. مڪاني حاڪمن مان سؤمرن جي حڪومت سنه ۱۰۵۵ع ۾ شروع ٿي. هي سنه غلط ٿو مڪسوس ٿئي، صحيح سنه ۱۰۵۲ع سمجهه ۾ اچي ٿو. هن بابت چوڻ ۾ اچي ٿو ته هنن بغداد جي عرب حاڪمن (خليفن) جي عيوض مصر جي فاطمي بادشاهن جو اثر قبولي شيعاواد اختيار ڪيو ۽ ڪرامتي سڏجڻ ۾ آيا. لاڙ جي سؤمرن جا مٿلتن جي ڪرامتي حاڪمن سان تعلقات هئا. وري غزنوين ۽ غورين سنڌ تي حملو ڪري ڦرلٽ ڪئي، پر دائمي اثر نه رهيو. سلطان محمود غزنوي به دفعا سنڌ مان لنگهيو. هڪ دفعو سومناٿ جي مندر کي ڦرڻ لاءِ سنڌ مان ويو، ٻيو ڀيرو اڀر سنڌ ۾ ٻيڙين ۾ لڙائي ٿي. سلطان محمود غوريءَ به سنڌ تي حملو ڪري ڏيبل کي فتح ڪيو، پر اُهي رهيا ڪونه ٿي. ڦرلٽ ڪري موٽي ٿي ويا. انهن ڌارين حملن سنڌين کي سک سان شمعون نه ڏنو. سؤمرن جي ڏينهن ۾ سنڌين ۾ قومي سڃاڻپ پيدا ٿي. هنن ٽن سؤن سالن تائين باوجود ٻاهرين حملن جي پنهنجي حڪومت قائم رکي. هنن جي لکيل ايتاس جو پورو پتو ڪونه پيو آهي، ليڪن سؤمرن بابت لوڪ ڪهاڻين مان معلوم ٿيو آهي ته هنن پاڻ کي تباھ ڪرائڻ پسند ڪيو، پر خوشيءَ سان ڌارين جي تابعداري قبول نه ڪئي ۽ نه ئي انهن کي سگ ڏيڻ قبوليو. مومل راڻي، تسني پنهنون، ليالان چنيس، عمر مارئي، دودي چنيسر وغيره جا قصا، جي شاعرن ڳايا آهن، انهيءَ دؤر جا هئا. جنهن جي معنيٰ اها ٿي ته شاعرن انهيءَ دؤر کي سونهري دؤر سمجهي، انهن واقعن جو ذڪر ڪيو آهي. شاه عبداللطيف ۽ ٻين شاعرن به اهي ذڪر ڪيا آهن. چنيسر سومري پنهنجي ڀاءُ دودي سومري کي راڄ پاران ڀڳ ٻڌائي گاديءَ تي وهاري تان ناراض ٿي، دهليءَ جي بادشاهي لشڪر سنڌ تي چڙهائي ڪري سومري قبيلي کي قتل ڪرائڻ ۽ سنڌي حڪومت کي نقصان پهچائڻ جو ڪارنامو ادا ڪيو. دودي سومري جو ڪٽنب سميت سنڌ جي حفاظت ڪندي قربان لڳل، اهڙو مشهور واقعو آهي جو اڄ تائين اُن واقعي جي واکاڻ ۾ ڀت ۽ راجپنڊڙ يادگار ملهائيندا اچن ٿا.

سومرا اصل چندرونشي پرمار راجپوت هئا، جي سومرو ۽ ويڳو به هندو يا ٿر ٻوليڙي ذات جا هئا. ڏيپلي تعلقي جي ڏکڻ طرف ڀرڻ وٽ رهندا هئا، جن سومرن جي صاحبيءَ جو بنياد وڌو. پوءِ سن ۱۲۰۰ع ۾ مسلمان ٿيا. پر ويڳو هندو ٿي رهيو. هي راجسٿان مان سنڌ ۾ آيا. سومرن جي حڪومت چوڏهين صديءَ جي وچ تائين سنڌ ۾ هلي. سن ۱۰۵۱ع سومر جي ڏينهن هڪ تيجسوي بالڪ ڄائو، جنهنجو نالو سومرو رکيو ويو. هو ساماڻو، جنهن پنهنجي گهراڻي جي حڪومت ڏاڍي وڏائي. تنهنڪري اُنجا پويان پاڻ کي اُن بزرگ جي نالي سومرا چواڻي ۾ فخر وٺڻ لڳا. دودو سن ۱۰۲۸ع ۾، ڀونگر سن ۱۲۱۲ع ۾، چنيسر (چندرپور) سن ۱۲۸۲ع ۾، همير سومرو سن ۱۳۰۰ع ۾ تواريخ ۾ مشهور آهن.

سومرن جون زالون ڪيتريون نه عقلمند هيون، ان ڳالهه جو ثبوت هيٺئين ڳالهه مان ملي ٿو، اُنهن ۾ ڪي خراب روايتون هيون، هڪ ته نڪون ڪپڙو صرف هڪ دفعو پائيندا هئا ۽ ميري ٿيڻ کانپوءِ اهڙائي ڇڏيندا هئا. ٻيو سومري عورت هڪ دفعو ويس ڪندي هئي ته پوءِ سومرا اُنجي ويجهو نه ويندا هئا، ڇڏامي ۾ ڄاڻايل آهي ته هڪ سومري ڇتر ۽ ڇالا هئي، وري سومري سردار جي هن سان دل به ڏاڍي هئي ۽ پر ويس کانپوءِ ڏٺائين ته سندس مڙس کانئس نفرت پيو ڪري ۽ ٻين سومرين ڏانهن پيو نڪي. سو سندس دل ورائڻ لاءِ اُن جا ڪيو جو اُنجا ميرا ڪپڙا ڌاري ڇمڪائي رکي ڇڏيائين ۽ ضرورت وقت هن کي پائڻ لاءِ ڏنائين. سومرو سردار آهي ڪپڙا پائي خوش ٿيندو ويو. جڏهن واپس موٽيو ته ڪپڙن جي ڏاڍي واکاڻ ڪيائين ۽ پڇيائينس ته هي ڪپڙا تو ڪٿان گهرايا؟ ۽ زال هنکي سرسٽي ڳالهه ڪري ٻڌائي. ڇيائين ته جيئن ڪپڙا ڏيڻ کانپوءِ صاف سترا ۽ ڇمڪيل ٿي سگهن ٿا، اهڙيءَ طرح عورت به ويس ڪرڻ کانپوءِ ڪجهه ڏينهن بعد صاف ۽ پوتر رهي ٿي. سومري سردار پنهنجي غلطي محسوس ڪئي ۽ اُهي رسمون سڌا لاءِ بند ڪيون ويئون.

سومرن جو راڄ ۱۰۵۲ع کان شروع ٿيو جو ۲۶۰ سال هليو.

۱۴. سومرن جي حڪومت ۽ اُنجي تاريخ نويسين جا رايا وغيره - تاريخ سنڌ پاڻو ۲ جو مصنف ميان عبدالغني عبداللہ سومرن جي حڪومت جو زمانو سن ۱۲۰۰ع کان ۱۳۲۹ع تائين ڏيکاري ٿو. ڪي لکن ٿا ته سومرن جي خاندان ۱۰۵۱ع کان ۱۲۵۱ع تائين ۲۰۰ سال حڪومت ڪئي. سومرن جو تخت گاه محمد طور هو، جو هاڻي ڇاچري ۽ بدين تعلقن جي هنڌ هو. ٻيو تختگاهه جيهه ڪوٽ لاڙ ٻر ٿي ۾ هاڻوڪي ڀرڻ ڀوري جي ڪناري کان ۵ ميلن تي هو جو پوءِ لڏي قديم شهر ساموئي ۾ اچي رهيو، جو ٺٽي کان ۲ ميلن تي آهي. دودي سومري ۱۰۵۲ع ۾ وفات ڪئي، پوءِ پٽس ڀونگر ۱۵ ورهيه حڪومت ڪري ۱۰۶۸ع ۾ وفات ڪئي. پوءِ پٽس سنگهار جيڪو صغير هو تنهن کي سرداريءَ جي پڳ ٻڌائي. مگر حڪومت جون واڳون دودي جي ڌيءَ تارا ٻائيءَ جي هٿ ۾ هيون. هيءُ پهرين سنڌي عورت هئي جنهن سياست ۾ مردانگيءَ سان قدم رکيو. سومرا ساڻس وفادار ۽ فرمانبردار ٿي رهيا. جڏهن سنگهار وڏو ٿيو، تڏهن اُن کي تخت نشين ڪيائون. ڇڻيءَ طرح حڪومت هلائي سن ۱۱۰۶ع ۾ بنا اولاد مري ويو. سنگهار جي موت کانپوءِ سندس زال همربائيءَ حڪومت جون واڳون پنهنجي هٿ ۾ رکيون ۽ ادرڪ جي قلعي ۾ پنهنجي گادي ڪئي.

تاريخ نويس عام طور سلطان رضيه کي پهرين مسلمان حڪمران عورت ۾ شمار ڪن ٿا جا ۱۲۲۶ع ۾ دهليءَ جي تخت تي ويٺي. اُن حساب موجب تارا ٻائيءَ همربائي پهرين سنڌي عورتون هيون جن مردانگيءَ سان حڪومت هلائي. تارا ٻائي سن ۱۰۹۲ع ۾ ۽ همربائي سن ۱۱۰۶ع ۾، پوءِ سومرو سردار دودي پهرئين جي اولاد مان حڪمران ٿيو. ڪڇ وقت حڪومت ڪري وفات ڪيائين پوءِ خيرو (ڪينگرو) سومرو سردار، پوءِ ٻيون سومرو همير (ارميل) حاڪم ٿيو. هي ظالم هو. ڪڇ کان سومرا ڪاهي آيا ۽ همير سومري کي گهر ۾ قتل ڪري سندس پسي ڪوٽ جي ڪنگري ۾ لٽڪائي ڇڏيائون. عمر سومري جا يادگار امر ڪوٽ ۾ آهي جو اُچين جي پرمار سوڍن راڻن قلمو اڏايو هو. سندس اصلوڪو نالو امر ڪوٽ هو جو قيرائي عمرڪوٽ سڏجڻ لڳو.

۱۵. سومرن حاڪمن جي فهرست - سومرن جي حڪمرانن جي نالن ۽ سمن ۾ الڳ الڳ تاريخ نويسن مطابق اُنهن ۾ فرق آهي. هيءُ لسٽ ڇچنامي انگريزي جلد ۲ ۾ موجب آهي؛ جريان نمبر نالو حڪمران جو وفات هجري سال وفات عيسوي سن حڪومت جو عرصو سال

۱	سومرو	۲۳۶	۱۰۵۳ع	۲
۲	ڀونگرو	۲۶۱	۱۰۶۸ع	۱۵۰
۳	دودو	۲۸۵	۱۰۹۲ع	۲۲
۴	سنگهار	۵۰۰	۱۱۰۶ع	۱۵
۵	خفيف	۵۲۶	۱۱۲۱ع	۳۶
۶	عمر	۵۷۶	۱۱۸۰ع	۴۰
۷	دودو	۵۹۰	۱۱۹۲ع	۱۲
۸	پنهون	۶۲۳	۱۲۲۶ع	۲۳
۹	ڪينگرو	۶۴۹	۱۲۳۱ع	۱۶
۱۰	محمد طور	۶۵۴	۱۲۵۶ع	۱۵
۱۱	ڪينگرو	۶۵۸	۱۲۵۹ع	۲
۱۲	طائي	۶۸۳	۱۲۸۳ع	۲۳
۱۳	چنيسر	۷۰۰	۱۳۰۰ع	۱۸
۱۴	ڀونگر	۷۱۵	۱۳۱۵ع	۱۵
۱۵	خفيف	۷۲۳	۱۳۲۲ع	۱۸
۱۶	ڊودو	۷۵۸	۱۳۵۶ع	۲۶
۱۷	عمر	۷۹۳	۱۳۹۰ع	۲۵
۱۸	ڀونگر	۸۰۳	۱۴۰۰ع	۱۰
۱۹	همير			

۲۶۰ ڪل ورهيه

تخلفت الڪرام ۾ حڪمران جا ۲۰۰ نالا ۽ حڪومت جو عرصو ۲۶۱ ورهيه ڏنل آهي.

١٦ - سمن جي حڪومت - سومرن کانپوءِ سنڌ جي حڪومت سمن جي هٿ ۾ آئي. سمن جي گاديءَ جو هنڌ ”ساموئي“ هو جو اڄ هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي. ننگر نئي کان ۳ ميل پري مڪلي ٽڪريءَ جي اُتر طرف ڇيڙي تي آهي. سما اصل هوندو ڇوڙا راجپوت هئا جي ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ کان سنڌ ۾ آيا. جي پوءِ هندو ڌرم بدلائي مسلمان ٿيا ۽ ڄام سڏبا هئا. سنه ۱۲۵۰ع کان سندن راڄ شروع ٿيو، جو سنه ۱۵۲۰ع تائين هليو. لس بيلي جو حاڪم به ڄام سڏبو هو. ڏوٻر ڇوڙا راجپوتن جي نسل مان هو. لس بيلو به پهريائين سنڌ جو ڀاڱو هو. اصلوڪا سنڌ جا رهاڪو جي پوءِ مسلمان ٿيا ۽ سماءُ قوم جا سڏبا آهن. شايد سماءُ ذات کي ئي سماءُ ٿو سڏجي. پر ڄام اوڏو ۽ پٽس ڄام جنڪو هندو ئي رهيا ۽ درياءُ ڀٽي هئا.

دهيءَ جو بادشاهه محمد تغلق سنڌ تي چڙهائي ڪري آيو. پر سنه ۱۲۵۱ع ۾ لٽي جي بهارن بيمار ٿي گذاري ويو. وري سلطان فيروز شاه سنه ۱۲۶۵ع ۾ لٽي تي چڙهائي ڪئي پر رسد جي ڪميءَ ڪري ٽهوڙن ۾ وبا جي بيماري اچي پيئي ته گجرات طرف هليو ويو. پوءِ پهتو ٺهيو ته: ”با برکت شيخ پٺو، هڪ هٿو هڪ گڻو.“

سمن سنڌ تي اٽڪل ۱۵۰ ورهيه راڄ ڪيو. سومرن ۽ سمن جي ۵۰۰ سالن ۾ سنڌ خوشحاليءَ ۽ ڪلچر طرف چٽي وڪ وڌائي ۽ پنهنجون روايتون قائم رکيو ٿي آيون. سما خاندان جي آخري حاڪم ڄام فيروز جيڪا عيش پرستي، بزدلي ۽ غداري ڏيکاري هئي، سا به مثال طور پيش ڪئي ٿي وڃي. هن کي ارغون (مغل) نوڪريءَ ۾ رکي، سنڌ جي سورهي سردار دولهه دريا خان کي وزارت اعظميءَ مان هٽائي ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪيو. ان صورت الحال کي ڏسي، مغل نوڪرن ۽ قاضي قاضن، ارغونن کي دعوت ڏيئي گهراڻي سنڌ کي ڌارين جي هٿ ۾ ڏياريو. سمن ۾ راجا ڄام تماچي مشهور هو جو هن نوريءَ مهاليءَ سان شادي ڪئي ۽ سوندا شهر اڏايو. ڄام سپر تمام مشهور ٿي گذريو آهي.

١٧ - سمن جي حڪمرانن جي فهرست - ۱۷۰ سالن جي راڄ جي عرصي ۾ هيٺيان

ڪل ۱۸ ٿيا:

نمبر	نالو حڪمران	وقت	نمبر	نالو حڪمران	وقت
۱	ڄام انڙ ولد بابيه	۱۲۵۱ع	۱۰	ڄام علي شير ولد تماچي	
۲	ڄام جونا ولد بابيه	۱۲۵۲ع	۱۱	ڄام ڪرن ولد تماچي	۸ سال
۳	ڄام تماچي پهريون ولد انڙ		۱۲	ڄام فتح ولد سڪندر تماچي	۱۵ سال
۴	ڄام بابيهو ولد انڙ	۱۵ سال	۱۳	ڄام تغلق ولد سڪندر	
۵	ڄام خيرالدين	۱۲۸۲ع	۱۴	ڄام سڪندر ولد فتح خان ولد سڪندر	
۶	ڄام بابيهو ٻيو ولد خيرالدين	۱۵ سال	۱۵	ڄام راڳدان	۹ سال
۷	ڄام تماچي ٻيو ولد خيرالدين		۱۶	ڄام سنجر	۸ سال
۸	ڄام صلاح الدين ولد تماچي ٻيو		۱۷	ڄام نظام الدين (نند) ولد بابيه	۱۲۹۰ع
۹	ڄام نظام الدين پيرين ولد صالح الدين		۱۸	ڄام فيروز شاه ولد نظام الدين	

(الف) سخي ڄام ۱۲۱۳ - سخي ڄام ڏاتار مقبرو ڳوٺ کڙي تعلقو سنجوڙي جي نزديڪ آهي. سندس مقبري تي ساليانو زبردست ميلو لڳندو آهي. سندس پويان متولي ڄام سڏبا آهن، جي وڏي پديءَ وارا زميندار مڙين ۽ خاندان وارا آهن.

۱۸ - ارغونن جي حڪومت - ارغون مغل نسل جا هئا. ارغون سنه ۱۵۱۹ع ۾ سنڌ تي زوريءَ اچي قبضو ڪيو ۽ هنن جو راڄ سنه ۱۵۵۲ع ۾ پورو ٿيو. هنن فقط ۲۵ ورهيه راڄ ڪيو. شاه بيگ ارغون سنه ۱۵۲۱ع ۾ سنڌ جو حاڪم هو. هنن جو پٽ مرزا شاه حسن ۲۲ سال سنڌ جو حاڪم هو. ارغون ڏينهن جا ڏينهن نهايت بيدرديءَ سان عام ماڻهن جو قتل ۽ ڦرلٽ جاري رکي. شاه بيگ ارغون سنه ۱۵۲۱ع ۾ انڱر ڳوٺ ۾ وفات ڪئي. سندس پٽ مرزا شاه حسن جي تاجپوشي نصرپور ۾ ادا ڪئي ويئي. هن ۱۵۲۰ع ۾ رحلت ڪئي. هي وڏو عالم ۽ سخت فھر شاعر هو. سندس تخلص ”سپاهي“ هو. شاه بيگ جي مڙت جو سونه شايد غلط ٿو ڏسجي.

۱۹ - ترخانن جي حڪومت - ترخان به مغل نسل جا هئا، هنن سنه ۱۵۵۲ع ۾ ارغونن کان راڄ هٿ ڪيو. هنن به فقط ۲۸ سال راڄ ڪيو جو سنه ۱۵۹۲ع ۾ پورو ٿيو. مرزا عيسٰي خان شير راڄ ڪيو، رعيت کي شڪيو رکيو. مرزا عيسٰي خان ۱۸ سال راڄ ڪري ۹۸۰ هجريءَ ۾ رحلت ڪئي. پوءِ سندس پٽ مرزا باقي بيگ تخت تي ويٺو. هن ڏاڍا ظلم ڪيا. اوچتو ۱۲ سال حڪومت ڪري پنهنجي پيٽ ۾ خنجر هڻي آهنگاه ڪيو، ۹۹۲ هجري ۾ مري ويو. سندس پٽ کي گاديءَ تي وهاريو ويو، پر اُنجو دماغ ٺيڪ نه هو. پوءِ لميرن سيوڻ مان سندس سوٽ مرزا جاني بيگ کي گهراڻي اختيارات حوالي ڪيا ويا. هي عقلمند هو پوءِ اڪبر جي منصب تي سرفراز ٿيو. اُن سال اڪبر جي خدمت ۾ رهي وفات ڪيائين، بهرائپور جي شهر ۾. هي شاعر هو. سندس تخلص ”حليمي“ هو. موسيقيءَ ۾ به دلچسپي هئس. هڪ ڏينهن هڻي شراب پيئڻ ڪري ۱۰۰۹ هجريءَ ۾ وفات ڪيائين. اڪبر سندس پٽ غازي بيگ کي سندس رياست سپرد ڪئي. قنڌار ۾ ۱۰۲۱ هجريءَ ۾ پنهنجي غلام هٿان زهر وڻي مري ويو.

ٻولي - ارغون ۽ ترخانن جي سرڪاري ٻولي پارسي هئي ۽ ڳورو ٻولي سنڌي هئي.

۲۰ - مغلن جي حڪومت - مغل بادشاهه اڪبر سنه ۱۵۹۲ع ۾ سنڌ تي چڙهائي ڪري هٿ ڪئي. اڪبر جي پاران سنڌ جي سنڀال نواب ڪندا هئا جي ذات جا ڪلهوڙا هئا. مغلن جي حڪومت جو زور ايران جي بادشاهه نادرشاه جي ڪاهه سنه ۱۷۲۶ع جي کان پوءِ گهٽجي ويو. اُن اڪبر جي پاران نواب نور محمد ڪلهوڙو سنڌ سنڀاليندو هو.

(الف) انڱوتريءَ اڪبر جي ڏينهن ۾ ڪڻڪ في من ۱۲ دالر، جَو في من ۸ دالر، مڱ في من ۱۸ دالر، دالر ۸۰ في من ۱۲ دالر، کنڊ في من ۱۲۸ دالر، لوڻ في من ۱۶ دالر، گيهه في من ۱۰۵ دالر، تيل في من ۸۰ دالر هو. من جو وزن ۲۶ سير هو. في رويهه قيمت ۲۰۰ دالر هئي.

(ب) پڪا - مغليه دور ۾ سنڌ ۾ دالر، جيتل، تنڪا، روپيه ۽ اشرفيون هلنديون هيون. بکر ۽ ٺٽي ۾ سرڪاري ضرب خانو هئا. اڪبري اشرفيءَ جي قيمت ۹ روپيه ۽ عالم گير اشرفيءَ جي

قيمت ۱۶ روپيا هئي. ايراني سڪا جهڙوڪ عباسي، محمدي ۽ صفوي به چالو هئا. ايراني سڪن جي قيمت ۲ آتو هئي.

(پ) سنڌ مان رواني شيون - ڪپڙو، نير، ريشم، اُن، لوڻ، قلعي شورو، چمڙو، مڇي، گيهه، آفيم ۽ ڇوپايو مال هو.

(پ) سنڌ ۾ آمدني شيون - اڻي گرم ڪپڙو، چنبون، کنڊ، مصالح، ڌاتو، کڻا، ريشمي ڪپڙو، جڙيون پوتيون، خشڪ ۽ تازا ميوا، ڪلابتون ۽ ننڍا هئا.

۲۱ - ڪلهوڙن جي حڪومت - پوءِ نوري محمد ڪلهوڙو گاديءَ تي ويٺو. منجهن دربار سردار ميان يار محمد ڪلهوڙي کي ۱۷۰۱ع ۾ سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لاءِ پروانو ڏنو. ۱۸ سال

حڪومت ڪري ۱۷۱۸ع ۾ مري ويو. هي مغلن جي پاران سنڌ سنڀاليندو هو، تنهن سنه ۱۷۲۰ع ۾ پاڻ کي خودمختيار حاڪم سڏايو ۽ سنه ۱۷۵۷ع ۾ مري ويو. هن کانپوءِ سندس پٽ غلام شاه ڪلهوڙو

سنه ۱۷۱۲ع ۾ حاڪم ٿيو ۽ ۱۷۷۲ع ۾ وفات ڪيائين. آخري ڪلهوڙي بادشاهه سر فراز شاه کي ميرفتح علي خان سنه ۱۷۸۲ع ۾ هالاڻي جي لڙائيءَ ۾ ماري، راڄ هٿ ڪيو. ڪلهوڙا فقير سڏبا هئا، کين

مريد به هئا. ڪلهوڙن جو اصل نسل ”سنڌي ڇٽا“ قبيلي منجهان هو. پر جڏهن سنڌ جا والي ٿيا، تڏهن اصلي قبيلي کي ڇڏي ڪري عرب سڏائي پاڻ کي عباسي چواڻ لڳا. انهن مان هڪ ڪلهوڙو

آدم شاه نالي ڪامل شخص هو، جنهن جو مقبرو سکر شهر ۾ ٿڪريءَ تي آهي. ميان نوري محمد ڪلهوڙو پنجاب مان ديوان گدومل کي وٺي آيو هو جو هنن جو ڪاروبار هلائڻ ۾ مددگار هو. اُن بعد

ميرن وٽ هو. گدوبندر هن جي نالي سان ئي سڏبو آهي. اهڙيءَ طرح ڪلهوڙن جي حڪومت ختم ٿي ۽ پهاڪو ٺهيو ته ”آيا مير پڳا پير.“

ڪلهوڙن جي راڄ ۾ نادرشاه بادشاهه سنڌ ۾ اچي سنڌ کي لاري شڪو ڪيو. نور محمد ڪلهوڙي کان ڪيئي ڪروڙ رپيا غري، آئينده تابعداري ۽ خراج ڏيڻ جي ضمانت طور سندس ٻه پٽ پاڻ

سان وٺي ويو. نادرشاه سنڌ جو ڪتب خانو ۽ رسالا وغيره به پاڻ سان کڻي ويو. اُن کانپوءِ پٺاڻ خراج وٺندا رهيا. جي ڏيڻ ۾ ڪوتاهي ٿي ڪيائون ته حملا ٿي ڪيائون. احمدشاه ابدالي به سنڌ تي

حملو ڪيو جو مثال آهي. مير غلام شاه ڪلهوڙي گاديءَ خدآباد مان ڪيرائي خيبرآباد ۾ ڪئي ۽ قلعو اڏايو، جنهن جو نالو نيرن ڪوٽ رکيائين. هن سنه ۱۷۵۸ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کي ٺٽي

۽ شاه بندر ۾ ڪوٺيون وجهڻ ۽ واپار ڪرڻ جي اجازت ڏني. ڪلهوڙن جي حڪومت ۱۷۰۱ع کان ۱۷۸۲ع تائين هلي.

۲۲ - ميرن جي حڪومت - ميرن جو راڄ سنه ۱۷۸۲ع ۾ شروع ٿيو ۽ ميرفتح علي خان حاڪم ٿيو. مير ٽالپر به سڏبا هئا، انهن ۾ ٻيون به ڌاتيون سڏبيون هيون. جهڙوڪ لغاري، مري،

مغربي، رند، ٻُڙي، چانڊيا، مگسي، جتوئي، جمالي وغيره. انهن کي ڪلچ (پروچ) به چوندا هئا. ٻلوچ اگر نڪتل آهي ٻل ۽ اُوچ يعني اوچي ٻل وارا مطلب ته بهادر. هنن ۲۰ سال بادشاهي ڪئي.

سنه ۱۸۲۲ع ۾ انگريزن ڪاهه ڪري ميرن کان سنڌ فتح ڪئي.

(الف) ٽالپر لفظ جي معنيٰ - (۱) ڪرنل جيمس ٿاڊ پنهنجي ”تاريخ راجسٿان“ جلد ۲ ۾ لکي ٿو ته ”ٽالپر“ سنسڪرت لفظ ”تامر“ مان نڪتل آهي. ”ٽال“ (تر) معنيٰ ڪڇيءَ جو وڻ ۽ ”مر“ معنيٰ مير، سندن وطن ”تدمر“ ڏيکاري ٿو. جنهن تي يوناني جاگرافي دانن ”پاميريا“ نالو رکيو هو.

(۲) ”جنت السنڌ“ از رحيمداد خان مولائي شيدائي صفحي ۳۵۴ ۽ ۳۵۵ تي لکي ٿو ته ياد رهي ته ٽالپر پنهنجي صحرائي پيشي ڪري، مٿئين نالي سان سڏجڻ ٿا. ”ٽالپر“ ٻن لفظن جو مرڪب آهي. ”ٽال“ معنيٰ وڻ جي شاخ ۽ ”پر“ معنيٰ وڻن يعني ”ٽالپر“ معنيٰ ڪائين، جيئن بزرگ معنيٰ بزرگ، گؤڻاڻنگ معنيٰ گڙوار وغيره.

(ب) حڪومت ڪندڙ ٽالپر ۽ سندن عرصو - ميرن يعني ٽالپرن هيٺ ڄاڻايل عرصي تائين حڪومت ڪئي. ۱. ڪل ڇهن ٽالپرن اميرن سنڌ تي حڪومت ڪئي.

جريان نمبر	نالو حاڪم جو	وقت (ڪپڙي سن کان ڪپڙي سن تائين)
۱.	مير فتح علي شاه هيبت جنگ بهادر	سنه ۱۷۸۲ع کان ۱۸۰۲ع تائين
۲.	مير غلام علي خان شير افغن	سنه ۱۸۰۲ع کان ۱۸۱۱ع تائين
۳.	مير ڪرم علي خان روڪن الدوله بهادر	سنه ۱۸۱۱ع کان ۱۸۲۸ع تائين
۴.	مير مراد علي خان امير الدوله بهادر	سنه ۱۸۲۸ع کان ۱۸۳۲ع تائين
۵.	مير نوري محمد خان ٿريا جا بهادر	سنه ۱۸۳۲ع کان ۱۸۴۰ع تائين
۶.	مير محمد نصير خان لغاري	سنه ۱۸۴۰ع کان ۱۸۴۳ع تائين

(پ) ميرن جي فوجي طاقت - ڊاڪٽر جي. برن لکيو آهي ته قلعي اندر ٿوري فوج کانسواءِ اميرن جا هيٺارين خدمتگار جهڙا ٿورڙا اهڙا ڏسڻ ۾ حقير هئا. قومن جا ڪي سردار هميشه دربار

جي سنڌ تي وهڻا رهيا ٿي. اهي ٿورن ڏينهن اندر پنهنجي رعيت کان ڪيئي ۽ ٻيا ڪم ڇڏائي کين سڏي سگهندا هئا. اهڙيءَ طرح چاليهه هزار کن ماڻهو گڏ ڪري سگهيا ٿي. ڪيترن سينن جي رپورٽ موجب لڙائيءَ جي ميدان ۾ روز ڪه پئسو ڏيندا هئا. اها جهڙي ڳالهه هئي. اُن بعد

سوارن کي ٽيهه روپيا ماهوار پگهار ملندو هو. هن ٽڪر ۾ وطن لاءِ حب اٿلي وٽ هئي. پر ڪو مذهبي مست حرڪت ڪري دين جي نالي باهه کڻي باري ته هاید اهو ممڪن هو. جيتوڻيڪ اميرن

جي ڏاڍائي ڪري ماڻهن جي جهيڙاڪ طبع بدليل هئي، تڏهن به ٿوري به ڇڏي تي يا ڦرڻ تي جي لالچ تي هٿيار کڻي نڪرڻ ۾ وڃي نه ڪندا هئا. سنڌي سپاهي جنگي انتظام ۽ فرمانبرداريءَ

مان ڪي ڪين ڄاڻندا هئا. بچاءَ جو پورو بندوبست نه هو.

(پ) اميرن جي رهڻي - مسلمان حاڪم جهڙا ڪامي ۽ عياش اڪثر ٿين ٿا، تڏهن سنڌي حاڪم نه هئا. يا ته اهڙا مغرور ۽ عالي خيال هئا جو عيش عشرت ڏي چڪ ڪانهين. مگر ممڪن هو ته

مزا مائي ڏاڍا پيا هئا. امير نفو ڪونه واپرائيندا هئا. پر سپاهي ۽ ڪيترا درباري عيش عشرت ۾ مبتلا هئا ۽ آفيم جو رواج عام هو. سندن اڪث خزانو ٿلهي قدر پاڻوت، جواهر ۽ مرمد هئا. جن سان خنجر، تلوارون ۽ بنديون ڇڏيندا هئا، يا هنڊين جون ٿڪون ۽ پوشاڪ ۾ جهبا پهريندا هئا. شڪار جا شوقين هئا.

(پ) اميرن جا خيال - هر ڪنهن جي ۽ هر ڪنهن کان ملڪ يا حڪومت جي آمدنيءَ جي ڇڻ ڇڻ ڪندا هئا ۽ ملڪي ڳالهين مان به مزو ايندو هو. ڪو خط ايندو هو ته القاب ۽ آداب جا لفظ ڇاچي ڏسندا هئا ته اهڙو لفظ ته ڪونهي، جو سندن مٿي گهٽائي.

(ت) اميرن جي رحمدلي - اميرن جون ڪيئن ڪيئن خاميون ٻڌيون هيون. مير مبارڪ لويي هو. مير علي مراد هٿ ڦاڙ هو ۽ ڏاڍاڻيون ڪيائين. انصاف ڪرڻ ۾ ڪا اوڻائي هيئن ته اها رحمدلي ۽ حليمائي هئي. ڪوبه ماڻهو پنهنجو دڪ ٻڌائڻ لاءِ يا عرض ڪرڻ لاءِ ڪڏهن به وٽن وڃي سگهندو هو. هندو ناراض هئا، جو مغل سڀني کان گهٽ مهر جي نظر هئي.

(ث) ميراثي درٻار انگريزن لاءِ - ڊاڪٽر جي. ٽرن پنهنجي ڪتاب ۾ لکيو ته جڏهن ڪوڙڙيءَ کان روڙهڙيءَ پهتو، تڏهن حيدر خان لغاري ۽ بهادر خان به وڏا سردار اميرن پاران سندس استقبال لاءِ آيا هئا، جي بغي وڏا عملدار هئا. حيدر خان وڏي وزير جو ڀائڻو هو. گهڻن اديبن سالمن سان مليا. رسم رسما موجب ڀاڳ پاتاڻو ۽ خيال احوال وٺي خوش آمدنيءَ جا پينام پڇڻا پيا ٿيون. هنجي ۽ هنجي خدمتگارن کي هڪ سو چڻا هئا خرچ ڪرڻ ڪونه ڏنائون. سڀ پاڻ ڪيائون ۽ حڪم موجب پنجاهه اُٺ پلاٽيا تيار ٿيا بيٺا هئا، تن تي سوار ٿيا. هر طرح جي خاطري ڪيائون ۽ آرام لاءِ انتظام رکيائون. ٻيا سڀ اُٺن تي هئا، باقي ڊاڪٽر ٻرن گهوڙي تي هو. وات تي حشام ماڻهو هن فرنگيءَ (يعني انگريز) کي ڏسڻ آيا. جڏهن هي حيدرآباد کان ۲۰ ميل پري هو ته محمد خان لوڙهو ۽ هڪ اميرن جو عزيز استقبال لاءِ وڃي آيو. ساڻس ٻيا خدمتگار به هئا. انهن مان معلوم ڪيائين ته سندس شان ۾ درٻار ۾ خاص تيارين تي رهيون هيون. ڇي ”ٻيا يورپي به سنڌ ۾ آيا آهن پر توهان کي خاص دعوت ڏنل آهي ۽ محالاً ٻه خاص طرح جي تپندي. حيدرآباد جي ويجهو نواب ولي محمد خان لغاري سنڌ جو وڏو وزير پاڻ کيس همبار ڪباڙي ڏيڻ لاءِ قدم رنج فرمائي آيو. وڏي اٿالي ۽ دٻدي سان آيو هو. اُنن چڻن جي ڪلهن تي هڪ مافي ۾ ويٺو هو، جو لهي ڀاڪر پائي کيس مليو. نومبر جي ۱۰ تاريخ حيدرآباد پهتا. قريب ڏهه ٻارهن هزار ماڻهو اچي مڙيا هئا. آخر قلعي ۾ اچي پهتو. چارون طرف ديوارن تي عجيب چترن جا سينگار ۽ پٿر تي عمداً غاليجا وڇايل ڏٺائين. هڪ طرف تي ڪمائي دروازو، ساڻي ماڻهون جي پڙدن سان ڏيڍ ڏيڍ هئا. جن مان هڪ ڏي وڏو وزير ۽ هڪ عملدار وٺي ويس. اُتي گهڻي لاهي رڙنائون. سامهون امير بيٺا هئا. پوءِ ديوان خاني ۾ اها جماعت عمدي لباس ۾ ايراني غاليجن تي ارڙ چندرما ۾ ويٺي هئي ۽ وچ ۾ به امير مسند نشين هئا. اميرن جي ٻنهي پاسن کان ٽالپري خاندان جا ماڻهو همراڻ علي خان، نڙ محمد ۽ نصير خان جا پٽ ۽ مير صوبدار ۽ محمد سندن ڀائٽيا حاضر هئا. ٿورو پريرو ٻيا عزيز جن ۾ مير محمد سندن ڇاڇو ۽ سندس پٽ احمد خان ۽ جهان خان تنجي پٺيان معدن لباسن ۾ ميرن جا تلواريند سپر بردار ۽ خوش لباس خدمتگار گروهه ٻڏي بيٺا هئا. ٽالپري خاندان کي اڳئين ڏسي سندن تهذيب ۽ تواضع تي عاشق ٿي پيو. سڀني ۾ مير نصير خان کيس نهايت خوبصورت ڳهرو جوان لڳو. درٻار جي رونق اميرن جي سونهن ٻنهي موهي ڇڏيس. عام خلق ڪوٽ جي ٻاهر هئي.

(ث) ميراثي درٻار عام لاءِ - پوسٽنس (Postans) لکيو ته ڪو سلام تي آيو ته ڪوٽ کان ڪڍي پري سندس آجيان لاءِ ۲۰۰۰ سوار ۽ پيدا، فوجي لباس ۾ هٿيار پنوهاڙ کڻي اڳتي وڌي ايندا. ٿوريءَ جا سردار اڪري ميرن جا عزيز خوش سندن پاران وٺل اچن. مير فقط ٽائي شريڪ جي مرحبا لاءِ وڏي ايندا هئا. ملاقيءَ وٽ ماڻهو ڏوڪي ويندا. کيڪاري تخت تخت ۾ ڏيئي قرب جون چڙيون ڏيندس. پوءِ خوش خبريت پڇندس ۽ مير جا سلام پينام ڏيندس. پٺيان ٻيا به پڇندس خوش آهيون، ڇاڻ آهيون، پيا پڇندس. ڪوٽ جي دروازي وٽ ٻيا به اچي گڏيس. ديوان خاني جي ٻاهر ملاقيءَ جا آئي بهارين. مالڪ ۵۰ خوشامدنيا رڪيب جيلي گهوڙي تان لاهينس. بس پير پٺ تي رکيو ناهي ته ۵۰ چڻا ڇاڻيءَ تي هٿ رکي وٺي ”بسم الله“ پڪارين. پوءِ قطار ناهي ملاقيءَ کي اندر وٺي وڃن ۽ گهڻي جوارب لاهيندس. فقط هڪ چپر ڪٽ مٿان پڪمل ۽ گيمخاب جون گڏيون ۽ چوڌاري ايراني غاليجا. ڪٽ تي مير سائين سرواڻ ڏيکي ليتو پيو آهي ۽ سڄي ڪرلي اميرن، وزيرن، خدمتگارن ۽ سپاهين سان نٿمار آهي. وڏن عهدن وارا امير جي ويجهو غاليجن تي ويٺل. ملاقيءَ جي گهڙڻ شرط سڀ ٽپ ڏيئي اُٿندا. پهرين مير سائين دستور موجب ڀاڪر پاڻي خوش خبر عافيت پڇندو. پوءِ وري سندس پاسي وارن جي رُڙ چڙهندو. مهمان کي عزت ڏيڻ لاءِ منجي ڏين. رئيس هٿ ڪٽيو يا پاسو ورايو ته سڀنو نوڪي ”جيويون قبال“ پيا چوندا. خبر عافيت وقت هر سوال کڻ جهڙا هئا، پر اهڙي قرب سان پڇڻ، جو ٻيا وٺن. رئيس ڳالهين ڪندي وڃي شڪار جي ڳالهه تي نڪرندو. مير مجلس جي برخاست ٿيڻ جو اشارو ڪندو. ”ڪدا حافظ“ چئي موڪلائيندا. ڪورٽ ڇڏڻ مهل وري ساڳيو بدرو ڏوڪي ساڻ هلندو. خاص موقعي تي سوکڙيون ۽ سوغاتون ڏين وٺن. پر عام جام مهمان اڳيان ملائيءَ جا طبق پري اچي رکن.

(ث) ميرن جو خزانو - ”Dry leaves from young Egypt“ ۾ ليکڪ لکي ٿو ته قلعي اندر فقط اميرن جا ڪتب رهندا هئا. قلعي جي وچ ۾ هڪ شاهي برج هو، جنهن اندر ٻڌبو هو ته اميرن جو خزانو رکيل هو. سنه ۱۷۸۱ع ۾ جڏهن ڪلهوڙن کي گاديءَ تان لاهي امير هٿڪ جا حاڪم ٿيا تڏهن سندن ملڪيت جا به والي ٿيا. ايلفنگسٽن جو ڪابل تي ڪتاب پڙهيو هو ته معلوم ٿيندو ته سنه ۱۷۹۲ع ۾ شاه زمان پنهنجي بادشاهت جي ڏڪن وارن صوبن ۾ پاڻ وڃي امن امان قائم ڪيو. پوءِ اميرن کان ۲۲,۰۰,۰۰۰ چوويهه لک پاڻوڻ رهيل خراج زوريءَ آڻيائين. سنه ۱۸۰۲ع ۾ شاه شجاع (۱۷,۰۰,۰۰۰) سترهن لک روپيه ڇڪين. وري ۱۸۰۹ع ۾ ننڍي رقم ورتين. ڪي ٽالپر لوڙ جا حاڪم هئا. مير ڪرم علي خان ڏيڻ جو ڏاتار هو. نصير خان اڃا پيو سڃايو خرچ ڪندو هو. ٻيا مير هئا مير علي مراد، مير رستم خان ۽ مير علي نواز خان وغيره.

(ث) ميرن جو مذهبي تعصب - سڀت ٽائون مل هونچند پوڄاڻيءَ ۾ لکيو آهي ته سنبت ۱۸۸۸ وڪرمي برابر سنه ۱۷۲۱-۱۷۲۲ع ۾ ڪنهن واهجي ماستر ڪنڊي نالي هڪ مڙو جي پٽ سان ڪا سڃي ڪئي. ڇوڪر رُسي گهر ڇڏي وڃي مسجد جي در وٽ بيٺو ته ڪي مسلمان ڇوڪر کي رهي رهي مسجد ۾ وٺي وڃي وهاريائونس. تنهن تي هندن ۾ تاڏ پيدا ٿيو. هٿ ٽاڙون ڪيائون ۽ مسلمانن

سان سودا ڪئي بند ڪيائون. مسلمانن وٽ پاڙڻ لاءِ ڪوبه جنهن مان هندو ٻائي پريندا هئا، ڪلي پلميت ڪيائون. ٻئي ڏينهن ٿور شاه هزار مان ڪڍي مڻيندو ويو. ان لاءِ نائون مل جي ڀاءُ پسران ٿورو جهنگيس. پوءِ ته نور شاه جوش ۾ اچي ويو ۽ مسلمانن کي ڪلي پڙ ڪيائين. پوءِ شاه بندر مٽياري هالا ۽ حيدرآباد وڃي ماڻهن کي پڙ ڪيائين. تيسين پسران سنڌ ڇڏي جيسلمير ويو. مير هراد عليءَ تي زور ڀريو ويو ته سبب هونجند ڪي فرمان موڪلي سندس پٽ پسران جي ٻانهن حيدرآباد ۾ گهرايو، پر هو ته ڪراچيءَ ۾ هو ئي ڪونه. نيٺ ٻيو فرمان موڪلي سبب هونجند ڪي گهرايو. هو ڪٿو آيو. پوءِ سبب کي ڳاڻيءَ ۾ وٺي ويا ۽ منڊو شاه جي اوطاق تي رهائايائون، جو نور شاه جو عزيز ۽ ڪنڌ مڏهي هو. ۱۱۰۰ ڏينهن گذري ويا. سبب ان نه ڇڏيو. سندس جهڙو وفادار نوڪر ٻارو جهڙا پوڄ ڪري روز ڦلن ۽ ڀڳڙن جي هٿ لڪائي پهچائيندو رهيو. سبب ڀڳڙن لپ ڪائي درياءَ جو پاڻي پي ۱۱۰۰ ڏينهن گذاريا. هنڪي زوريءَ مسلمان ڪرڻ جا گهات گهڙيائون. اها مير مراد عليءَ کي ڏيئي پڇجي ويئي. هندن هوءَ مچائي ڏني. ڪڇ ۽ جيسلمير جي راجائن هن واردات تي ارمان ظاهر ڪيو. تنهن تي مير منجهڙي پيو. پوءِ غلام حيدر ڄاڻائي کي خاص حڪم موڪليو ته سبب کي بچائي حيدرآباد وٺي اچ جو وٺي آيو. مير هنڪي ڇڏيو. پوءِ سبب جي پاسي مير غلام علي پيروز هو. تنهن جنڪي پچائڻ جا بندوبست ڪيا. پوءِ هو ۽ هن جا ماڻهو رات جو تلاءُ تي سان ڪڍي ويا ۽ رهان نالي ڳوٺ پهچايو. اُتي هڪ وفادار بدرو قلميس جو لکيت وٺي ويس، جتي هنن جون ڪوٺيون هيون. ڪڇ جي راءِ کي خبر پيئي، تنهن به مدد ڪئي ۽ اچڻ تي آجيان ڪيائينس ۽ پسران به جيسلمير مان اچي لکيت پهتو. مطلب ته ميرن هندن تي ڏاڍا ظلم ڪيا ۽ هنن کي ڪنهن نه ڪنهن بهاني زوريءَ مسلمان ڪيو.

(ف) ٻيو مثال - بياض هاشميءَ ۾ ڏنل آهي ته ۱۷۴۲ع ۾ هڪ هندو ٻالچند مسلمان سان ڳالهائيندي جواب ۾ چئي ويو ته ”آءٌ وائون نه آهيان.“ پوءِ هن لاءِ سنوري قيامت ٿي ويئي. قاضين ۽ مفتين فيصلو ڏنو ته ٻالچند مڃي يا نه مڃي پر انهن اکرڻ چوڻ ڪري مسلمان ٿي پيو ۽ مسلمان ڪيو ويو. (ف) ٽيون مثال - مڻئين ساڳئي بياض ۾ لکيل آهي ته ڏي جي ٻن مسلمانن، قاضين ۽ عالمن جي اڳيان شاهدي ڏني ته هڪ هندو عورت احمد کي ڳالهائيندي چيو ته ”بيمان آهيان.“ تنهن تي احمد کانئس پڇيو ته ”ڇا تون ايمان رکين ٿي؟“ هن چيو ”ها.“ ان چوڻ تي ماڻي مسلمان ٿي پيئي. اسلام جا حڪم جاري ٿيا.

هندن کان ٿوري خطا ٿيندي هئي ته هنڪي جيلي ڪلمون پڙهائي، طهرائي مسلمان ڪندا هئا. انگري ڪيترا هندو لڏي ويا. ڪلهوڙن جي وقت ۾ سنڌ جي آدمشماري ٽيهه لک هئي سا گهٽجي وڃي پندرهن لک بڻي.

۲۳. انگريزن جي حڪومت

(الف) ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو واپار - انگريزن پهريائين سنه ۱۷۵۸ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني (انگلنڊ واري) جا عيوض ٿي سنڌ ۾ آيا. ننگر ٺٽي ۽ شاه بندر ۾ ڪوٺيون ڪڍڻ ۽ ايجنٽ

موڪلڻ ۽ واپار ڪرڻ جي اجازت ميان غلام شاه ڪلهوڙي کان ڪمپنيءَ وارن ورتي. ٻنهي ڌرين جو پاڻ ۾ دوستانو رستو ۽ واپاري تعلق سنه ۱۷۷۵ع تائين هلندو آيو، تان جو طلعي مير سرفراز اهو ناتو ٽوڙي ڇڏيو. ارڙهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ مير فتح علي خان دري ٺٽي ۾ ڪوٺي ڪڍڻ جي منظوري ڏني، جا جاري ٿي. امير جو رُخ بدليل ڏسي ايجنٽ مسٽر ڪروءَ کي سنڌ ڇڏي پئي. وري ڪمپنيءَ جي پاران مسٽر هڪسي سمٿ ۽ ٽالپر جي وچ ۾ صلحنامو صحيح ٿيو. دوستيءَ ٿورا سال جڙا ڪيو. سنه ۱۸۲۳ع ۽ ۱۸۲۴ع ۾ لارڊ ولبر پينٽڪ ۽ مير هراد علي خان جي وچ ۾ بيا صلح ناما صادر ٿيا. سنڌ مان لنگهه ۽ درياءَ تي واپار ٻئي منظور ٿيا. ميرن جا شرط هئا ته درياءَ تي هٿيار بند جهاز ڪڍڻ به نه هلندا ۽ ڪوبه انگريزن سنڌ ۾ گهر ڪري نه وهندو. ٻيو ڪوبه ديسي واپاري ڪڇ ۾ ريزيڊنٽ جي پهراڻي بنا سنڌ ۾ پير نه پائيندو.

(ب) انگريزن جي ميرن جي لڙائي - ميرن جي هندن سان سختي ۽ مذهبي تعصب جي رڙوش ڪري هندن جي ميرن سان ناراضگي ٿي پيئي. تنهنڪري سبب نائون مل هونجند پوچرائي انگريز سر چارلس نيپئر ۽ آئوٽرام کي ساڻ ڏنو. انگريزن ميرن تي تاريخ ۱۲ فبروري ۱۸۲۳ع ۾ ڪاهه ڪئي. حيدرآباد جي ڀرسان مياڻيءَ ۽ دٻي وٽ لڙائي لڳي. ميرن جي لشڪر ۾ هوش محمد شيدائي بهادريءَ سان لڙيو ۽ چيو ته ”ميرسون مرسون، پر سنڌ نه ڏيسون.“ ٻن ٽن ڏينهن جي اندر ميرن کي شڪست ڏنائون. تاريخ ۱۸ فبروري ۱۸۲۳ع ۾ مير پيش پيا ۽ انگريزن حيدرآباد تي قبضو ڪيو ۽ تاريخ ۲۱ فبروري ۱۸۲۳ع تي انگريزن جو جهنڊو يونين جڪ (Union Jack) قلمي تي ڇاڙهيو ويو. پوءِ انگريزن جي حڪومت چالو ٿي.

(ب) انگريزن جا سڌارا - انگريزن جي ڏينهن ۾ چڱا سڌارا ٿيا. پوسٽ چالو ٿي، ريلواي شروع ٿي. ڍلن جو شرو پڪيءَ طرح قائم ڪيو ويو. انتظام سٺو رکيو ويو. خاص ڪري سکر بگريج سسٽم چالو ڪري سنڌو نديءَ مان واهن جي ذريعي پاڻي ڏيڻ جو بندوبست ڪيو ويو. انصاف پورو پورو هو. هر ڪنهن کي ڌرم ۽ مذهب جي آزادي هئي. انگريزن جي حڪومت ۾ تعمير جا وڏا ڪم ڪرايا ويا. سکر ۽ روهڙيءَ کي ڳنڍڻ لاءِ ٻه پليون، جنهن مان هڪ پهرين ٺهرائي ويئي هئي، جنهن تان ريل گاڏي هلندي هئي. ٻي سکر بگريج سسٽم چالو ڪرائي ويئي ته هن ٻي کي دروازا لڳائي پاڻ ريگيوليت ٿي ڪيو ويو. گڏو بندر ۽ ڪوٽڙي بندر کي ڳنڍڻ لاءِ ٻه سنڌو نديءَ تي ڀل ٻڌائي ويئي، جنهن تان به ريل هلندي آهي. ڪل ٽي پليون ٺهرايون. نوان واه کوٽرائي پراڻا واه بند ڪرايا ويا. تنهنڪري گهڻي پاڻي سڄي سنڌ کي پاڻي پهچايو ويو، جنهن ۾ زرعي پيدايش وڌي ويئي. سنڌ جي گوشتي گوشتي ۾ انسپيڪشن بنگلا ۽ رستا ٺهرايا ويا. ڪراچيءَ جو بندر گاهه جوڙايو ويو. ڪراچيءَ ۾ فريڪر هال ۽ ڊينسو هال حيدرآباد ۾ هومسٽيد هال ۽ ٻيون عمديون عمارتون ٺهرايون. اسڪول ۽ ڪاليج بنايا. ننڍا هنري ڪارخانا کوٽرايا. سنڌي رسم الخط جوڙائي، جنهنڪي هيٺئر سنڌي عربي لپي سڏجي ٿو. سنڌ ۾ پرائمري تعليم ڏيارڻ جو بندوبست ڪيائون، ڪي سيڪنڊري اسڪول جاري ڪرايا. ملڪي واپار کي زور وڌايو. ملڪ ۾ انتظام سٺو رکيو. ڪورٽون انصاف ڪنديون

هيون وغيره وغيره. انگريزن سنڌ سنڌ ۱۸۴۷ع ۾ بمبئي ۾ پرڳڻي سان لڳائي ڇڏي ۽ سنڌ ۱۹۲۶ع ۾ بمبئيءَ کان ڌاري ڪري الڳ ۾ رکڻو ٺاهيو ويو.

(پ) ڪانگريس هلچل ۽ آزادي - هيٺون مٿڏارن هوندي هندستانين کي ائين محسوس ٿيو ته انگريز پاڻ وڏا پگهار (هزارن ۾) کڻن ٿا ۽ تنهن کان سواءِ ڪيئن قسمن جا آلونس به کڻن ٿا پر ڊيسي ملازمن کي تمام ٿورا پگهار ڏين ٿا. ٻيو هندستان مان ڪڇو مٽريل کڻي وڃن ٿا جو سستي اگهه جو آهي. پوءِ پنهنجي ملڪ ۾ ان مان ڪپڙو ۽ ٻيون شيون تيار ڪري چوڻا پنڄوڻا اگهه رکي نفعو کائين. اهڙيءَ طرح هندستان جو گهڻو پئسو ولايت وڃي ٿو. ان لاءِ انڊين نئشنل ڪانگريس برپا ٿي ۽ ان آزاديءَ لاءِ هلچل هلائي. لاچار ٿي انگريزن لنڊن (لنگڊن) ۾ پارليامينٽ ۾ ٺهراءُ پاس ڪري آزادي ڏني. انگريزن آزادي نه ڏني ۽ هندستان آزاد ڪري به نڪر ڪري ڇڏيا هڪ هندستان ٻيو پاڪستان ۽ سنڌ پاڪستان ۾ هلي ويئي. پاڪستان وارن تاريخ ۱۲ آگسٽ ۱۹۴۷ع ڏينهن جو چارج ورتي. هندستان وارن جوتش جي حساب موجب ۱۲ آگسٽ ۱۹۴۷ع جي رات جو ۱۲ بجي کان پوءِ چارج ورتي. سو انگريزي حساب سان ۱۵ آگسٽ ٿي. اهڙيءَ طرح انگريزن ۱۰۲ سال، ۴ مهينا ۽ ۲۲ ڏينهن راڄ ڪيو.

۲۴. لڙاين ۾ هٿيار - پراچين زماني ۾ لڙايون ڏنڻ پاڻ يعني تير ڪمان، پالڻ ۽ نيزن سان ڪيون وينديون هيون. وقت گذرندي ڪوجنائون ڪيون ويون. پوءِ لڙاين ۾ تلوارون، ڪٽاريون ۽ گهاڙيون ڪم آنديون ويون. انگريزن جنگ ۾ بندوقون، پستول ۽ توڻون ڪم آنديون. هٿيارن جي ڪوجنا وقت به وقت ٿيندي رهندي آهي ۽ ترقي ۽ واڌارو ٿي رهيو آهي. پوءِ رائيڻيون ۽ راولر نڪتا. ان بعد مشين گن ۽ اسٽين گن، لانچر ۽ ٽنگون نڪتيون، تن سان جنگيون جويئون ٿي ويون. هاڻي ته لڙاين ۾ بيه ڪتب آندا وڃن ٿا. زمين تي ٽنگن مان اڇايا وڃن ٿا ۽ آسمان مان هوڙا جهازن مان نشان بڻائي ڪيرابا وڃن ٿا. ٻه ڪئين قسم جا ايجاد ڪيا ويا آهن جهڙوڪ اٽم بم، هٿڙوچن بم ۽ نيڪليئر بم وغيره وغيره.

۲۵. سنڌين جو تواريخي اڻهاڪ شان - سنڌ تي پهرين سوريه ونشي راجائن پوءِ چندر ونشي راجائن جو راڄ هو. اڻهاڪ ٻڌائي ٿو ته ڀڳوان رامچندر جي اولاد مان راجا بليڪا جي پٽن عيسوي سن کان يارهن سو سال اڳ اُور تي حڪومت ڪئي. گجرات، سنڌ، بلوچستان ۽ ڪابل تائين حڪومت وڌائي. آريه جي مختلف خاندان سنڌ جي مختلف حصن تي راڄ پئي ڪيو. يادو خاندان جي حڪومت گجرات، سنڌ ۽ اولهه مڪران تائين هئي. يادو جي حڪمرانن کي ”راءِ“ جي لقب سان سڏيندا هئا. انهيءَ خاندان جي راجائن کي ”مذهبي پيشوا“ به ڪري سڏيو ويندو هو. هندن جي راڄ جون جهاڪيون عيسوي سن کان پنج هزار سال اڳ موهن جي دڙي ۽ هڙاپا جي دڙي مان ملن ٿيون. سنڌ جي اصلي سڀيتا پراڻن دڙن ۽ کنڊهرن جي کوٽائيءَ مان ظاهر ٿي آهي. جهڙوڪ موهن جو دڙو، ڪارڙي، لوهور، ونجهيوت، رني ڪوٽ، چمڙو دڙو وغيره. سنڌو سنسڪرتيءَ جا اڻڄاتل ڪڇ ۽ گجرات ۾ ملن ٿا. جهڙوڪ ڏوراوير (ڪڇ)، لوٽل، ٽوڊيا، هسبلين، سور ڪوٽڙ، لاڪپور، لوٽا،

وستي ۽ پيراس وغيره. موهن جي دڙي ۾ هر طرح جي سهوليت ۽ عاليشان اڏاوت، ڪارگرِيءَ جون شيون وغيره ثابت ٿي ڏين ٿيون. سنڌو سڀيتا انهيءَ وقت ۾ سميرين سڀيتا کان وڌيڪ پکڙيل هئي ۽ انهن ملڪن سان واپار هلندڙ هو.

رگ ويد ۾ سنڌ ديش کي ”سوادن“ جو لقب ڏنل آهي. يعني سُٺو ڪپڙو تيار ڪندڙ ملڪ. پراچين بيبيبلونيا ۽ مصر ۾ سوتي ململ کي ”سنڌو“ نالي سان سڏيو ويندو هو. مصر ۾ يارت ۾ ٺهيل رنگن ۾ ڪپڙا رڳيندا هئا. زري ڀرت جو ڪم به عاليشان هو. راءِ بهادر ڪي. اين. دهڪت، ڊفريڪٽر جنرل آف آرڪيالاجي اِن انڊيا چوي ٿو ته سنڌو نديءَ جي ڪنڊهن مان جيڪي برتن لڌا ويا آهن، سي پراچين وستو وڳيان جا زبردست بنياد هئا. سنڌو سڀيتا ڌارين ملڪن جي سڀيتا جو بنياد آهي. سنڌي اعليٰ سڀيتا جا وارڏار آهن.

سنڌ جو راجا ڪار ساهسي ڪم ڪار لاءِ منشي ڇڪ ڇڪ رکيو، جو براهمڻ هو ۽ کيس چارئي ويد برزبان ياد هئا. هنجي ڪم کان متاثر ٿي راجا کيس وڏو عهدو ڏنو ۽ راجا جي مرڻ بعد ڇڪ تخت تي ويٺو ۽ براهمڻن جي حڪومت شروع ٿي. عربن جي حڪومت ۾ سنڌ مان ٻنڌت، وفد، جوتني وغيره بغداد ويا ۽ ڪيترائي ڪتاب سنسڪرت مان ترجمو ڪري عربيءَ ۾ لکيا ۽ عربي ڪتاب سنڌيءَ ۾ لکيا. سومرن جون زالون تمام عقلمند هيون. جي اصل هندو هئا پر پوءِ مسلمان ٿيا. انهن ۾ ڪيتريون ئي گنديون عادتون هيون، جي سندن زالن ڇڏايون. جيئن نئون ڪپڙو پائي لاهيندا هئا ته وري نه پائيندا هئا. ٻيو سندن زالن وٽ ڪيو ته وري انهن کي ويجهو ڪين ويندا هئا، جي ٻئي رسمون زالن عقل سان ڇڏايون. سومرن جي وقت جا داستان ۽ عمر مارئي، لبلان چنيسر ۽ مومل منڌرو اڄ به ياد هجن ٿا. هيءَ روحاني داستان سنڌي ادب جو قيمتي سرمايو آهي. اڄ به مارئيءَ جو سٽ، لبلا جو پچتاڻ، مومل جي محبت، دودي جي بهادري، سنڌي تهذيب جو ورثو سڏيو وڃي ٿو. عربي اکرن کي سنڌي ادب ۽ زبان ۾ استعمال ڪرڻ جو سبب به سومرن مٿان آهي. ان ڪري اڳتي هلي سنڌي موڙتخطيءَ کي عربي لپيءَ ۾ تيار ڪيو ويو، جيڪا هاڻي سنڌي لپي سڏجي ٿي. سمن جي دور ۾ سنڌي زبان سنڌي شاعرن جي بيان جي قوت کي ترقي ملي ۽ ٻوليءَ جو سرمايو وسيع ٿيو. سمن جي يگ ۾ جام تماچيءَ جي دور کان ارغون گهراڻي تائين ستن شهيدين جون اڳڪٿيون مليون آهن، جن کي ساموئيءَ يا ماموئيءَ جي ستن بيتن کي سڏيو وڃي ٿو. بيت ڏوهيڙن جي طرز تي آهن. شاعر قاضي قادن جي رجائن کي سنڌي هيري نڪر ورهاڻي بعد سڏيو آهي. ترخان جي حڪومت وقت سنڌ جو درويش راجو فقير هڪ الله لوڪ ٿي گذريو آهي. هو جي ڳالهين چونڊو هو، سي پوريون ٿينديون هيون. ڪلهوڙن جي سمي ۾ عظيم شاعر عبداللطيف ڀٽائي گهوت، شاعر، عارف ۽ ڪامل پُرس ٿي گذريو آهي.

سنڌ جو واپار ڏيماور سان هو، سوتي، ريشمي ۽ اوني ڪپڙو، ريشمي لونگيون، چمڙي جو سامان دنيا ڀر ۾ مشهور هو. انگريزن جي ڏينهن ۾ سنڌي جام هئي. سمن ناڻون مل هو ٽنڊن ڀوڄواڻيءَ واپار ۾ نالو ڪڍيو. سنڌ کان ٻاهر به ڪوئيون هئس. هن جون گنديون جت ڪٽ هلنديون هيون.

ميرن هندن تي ڏاڍا ظلم ڪيا. ڪنهن هندوءَ کي ٿوري خطا هئي ته ان کي پڪڙي ڪلمون پڙهايو ويندو هو ۽ طهرايو ويندو هو. مندرن ۾ گھڻن وڃائڻ جي اجازت ڪانه هئي. هندن جي نشانين جو خاتمو ڪيو ويو. مندرن کي ٿوڙي مسجدون ٺاهيون ويون. ان لاءِ سيٺ ناٿون مل ميرن جي ٽپل ٿيا مخالفت ڪئي. هي حوصلي وارو انسان هو. ڪڇ جي راءِ هنجو ڏاڍو آدر ڪيو ۽ عزت سان پنهنجي تخت جي ڀرسان وهاريو. ميرن سندن وڏي وزير گدي مل کان سندس نياڻيءَ جو سڱ گهريو. جنهنڪري ان نياڻيءَ هندو ڌرم لاءِ قرباني ڏيئي پنهنجو سر پنهنجي هٿن سان لاهي پاڻ کي ختم ڪيو. تنهنڪري ميرن ديوان گدي مل کي عذاب ڏيئي ماريو. هندن کي گهوڙي تي چڙهي سوار ڪرڻ جي اجازت ڪانه هئي.

شري عالم ٽيڪمداس پهريون سنڌي هو، جنهن بمبئيءَ مان بي. اي (B.A.) پاس ڪري ڊگري ورتي. انگريزن قدر ڪري کيس ”راءِ بهادر“ جو خطاب ڏنو. سنه ۱۸۱۲ع ۾ هالن ڪڇ ۽ مارواڙ ۾ سخت ڏڪار پيو. اناج جي ڏاڍي اٿاٿ هئي. اُتان جا حشام ماڻهو پنهنجو ملڪ ڇڏي سنڌ ۾ آيا. ان وقت سيٺ درهيا نومل ۽ سيٺ لئينداس (سيٺ ناٿون مل جا وڏا) وٽ اناج جون ڪوٺيون ڀريل هيون. هنن ذات پات جي پيڇاڻو ڪان سواءِ ان دان ڪرڻ شروع ڪيو. هنن جون ڪوٺيون جٽ ڪٽ هيون. چوڻي آهي ته:- ”سودي خاطر ستهي جيڪي ويا جاوا - ڪري وڃڻ واپار سي سڱها ٿيا ساوا، آڻ مڻو ڏن آٿان سو جو ڪمائين - پاڻ ته ڪائين پر تن جا پويان به ڪائين.“

اڄ دنيا ۾ اهڙو ڪوبه ملڪ ڪونهي، جتي سنڌين جو ڪاروبار نه هجي. سنڌي زالن جي سونهن جي به ڌاڪ آهي. سنڌ ۾ ڀڳوان رام ۽ پاندڙن به چرن گهميا. سنڌ ستنن ۽ درويشن جي ڀومي آهي. اسان سنڌي ”ٿوري ڪٽئي گهڻي برڪت“ ۾ شواس رکون ٿا. سڄي ڌرتي هڪ ڪٽنب سمجهون ٿا. بنا پيڇاڻو ۽ چوٽ ڇاٽ جي دان پيچ ۽ شيوا جا ڪاربه ڪريون ٿا. هندو مسلم ايڪتا ۾ ويساهه رکن ٿا. اسان سڌائين چوندا آهيون ته ”هندو مسلم جو خير.“ اسان جون وڏيون چونڊيون هيون ”اڏائي گهرن جو خير“ يعني هڪ هندو هڪ مسلمان ۽ اڌ ۾ ٻيون سڀ ذاتيون سي ڪل ٿيا اڏائي گهر. چئڻ سنڌ - جيئي سنڌ.

۲۶. سنڌ تي ٻاهرين جون ڪاهون - مهاڀارت جي پانڊون ۽ ڪورون جي وچ ۾ جنگ پنج هزار ورهيه اڳ لڳي، جنهن ۾ سنڌ جو راجا جئدرٿ جو ڪورون جي پاسي هو، سو مارجي ويو. پانڊون کٽيو ۽ يڏهن گاديءَ تي ويٺو، جنهن آشوميت يگيه ڪيو ۽ سنڌ به سندس هٿ هيٺ آئي. جيڪڏهن آشوميت يگيه ڪندڙ جو گهوڙو جنهن ملڪ مان لنگهي وڃي ته سمجهبو ته ان راجا آڻ مڃي ۽ يگيه ڪندڙ جي هٿ هيٺ ٿيو. ان عرصي بعد سنڌ جي هندو راجائن جو ڪو سلسليوار تاريخي احوال ملي ڪونه ٿو سگهي. سنڌ تي ڌارين حڪومتن ڪاهون پئي ڪيون. ڪي ڦرلٽ ڪري موٽي ويا. ڪن پنهنجا نائب مقرر ڪيا جي وقت سر پاڻ کي خودمختيار سڏائڻ لڳا. ڪي ڏاڪو جمائي ويٺيون. سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته:- ”جڏهن ڪڏهن سنڌڙي توکي ڦٽڙا کان جوکو.“ گهڻو ڪري ڪاهون به اُتان ٿينديون هيون.

عيسوي سنه کان ۵۱۶ سال اڳ ايران جي بادشاهه دارا پهريون سنڌ تي ڪاهه ڪئي ۽ هندو راجا کي پنهنجو گڏ ڀرو ڪيو. سنڌو ديش مان کيس اٽڪل ۲۱۰ مل سون جي خاڪي جا سالياني طور ملندا هئا. عيسوي سنه کان ۲۲۵ ورهيه اڳ يونان جي بادشاهه سڪندر ڪاهه ڪئي ۽ پنهنجو نائب مقرر ڪيو. پر سندس مرڻ بعد سنڌ خودمختياري حاصل ڪئي. عيسوي سنه کان ۵۰۰ سالن تائين گھڻن، گھڻن ۽ سڀني قومن ڪاهون ڪيون، جي ڦرلٽ ڪري شهرن کي باهيون ڏيئي ويندا هئا. ان بعد موريا گهراڻي جو راڄ ٿيو. مهاراجا چندر گپٽ کانپوءِ سندس پٽ بندوسر گاديءَ تي ويٺو. پوءِ چندر گپٽ جو پوٽو مهاراجا اشوڪ راڄ ڏئي پيو. ٻڌ ڌرم جو اثر به سنڌ تي پيو جو ٻڌ ڌرم جو راجا اشوڪ به سنڌ هٿ ڪئي. جنهن وڏا لڙ ۽ ٽنڀ ٺهرايا. موهن ۽ ڪاهو جي دڙن جي کوٽائيءَ مان به نڪتا آهن. دولت پور تعلقي موري جي ڀرسان اهڙو لڙ اڃا قائم آهي. ان بعد برهمڻن زور ورتو. سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جي حڪومت سنه ۵۰۰ع ۾ قائم ٿي. راجا ساهسي نيا اولادي مري ويو. سندس ڪشميري براهمڻ وزير چچ راجا ٿيو. پوءِ سندس پٽ راجا ڏاهر ٿيو. ان جي راڄ وقت عربن سنه ۷۱۱ع ۾ محمد بن قاسم جي هٿ هيٺ ڪاهه ڪئي. اُن وقت سنڌ ۾ رڳو هندو هئا. محمد بن قاسم ڪاهون ڪندو رهيو ۽ سنه ۷۱۲ع ۾ سنڌ فتح ڪئي. بغداد جي خليفي پاران سندن نائب رهندا هئا. ٽي صديون راڄ ڪيائون ۽ انهن جي راڄ ۾ هندن کي ڌرمي آزادي ڪانه هئي. ڏهين صديءَ ۾ ٺٽي ۾ مرڪ بادشاهه هو، جنهن هندن کي دين اسلام قبول ڪرڻ لاءِ چيو جي راضي نه هئا. هنن درياهه جي ڪناري تي ويهي ورڻ ديوتا جي پوڄا ڪئي. ٺڪر پڳڙاءِ کي درشن ٿيو ته آڏيوار لعل انين ڏينهن نصرپور ۾ اوتار ڌاريندو جو هندن جي لهج رکنندو. آڏيري لعل سنبت ۱۰۰۷ وڪرمي برابر سنه ۱۵۰۰ع ۾ نصرپور ۾ رتن راءِ جي گهر جنم ورتو، جنهن ڪلا ڏيکاري هندن جي جڻم ڪئي ۽ مرڪ بادشاهه پنهنجو فرمان واپس ڪيو. مسلمانن جي راڄ ۾ ڪيترن هندن مذهب بدلائي مسلمان ٿيا. جي وقتن تي الڳ الڳ ذاتيون سڏائڻ لڳا. جهڙوڪ آڻڙ، جوليڇا، جوکيا، جازيڇا، چنا، لاڪا سمنار، سهتا، ڪيريا، کوکر وغيره. ڪڏياري ڀرسان ٻانهڻ ذات جا مسلمان رهندا آهن.

بغداد جي خليفي جي حڪومت يارهين صديءَ جي شروعات تائين هئي. سنڌيءَ ۾ ”بنداد“ معنيٰ ظلم. ڪو چوندو ته ”هي بنداد ٿيو“ مطلب ته ”وڏو ظلم ٿيو“. حقيقت ۾ ”بنداد“ لفظ ”باغ داد“ مان نڪتل آهي معنيٰ داد يا انصاف جو باغ. اهو نالو ايران جي بادشاهه نوشهروان جي حڪومت کان پيل آهي. سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته:- ”گهوڙا ڙي گهوڙا“ جو سرڪاري عملدار گهوڙن تي چڙهي اختيارين هلائيندا هئا ۽ لڙائيءَ ۾ به گهوڙن تي سوار هوندا هئا. انهن جو ڊپ هو. ان وقت به گهوڙن تي سوار ايندڙ ڏسندو هو ته چوندا هئا ”گهوڙا ڙي گهوڙا“ ته ماڻهو ڳڙي ڊپ کان لڪي ويندا هئا. جا چوڻي مڙجڻ ٿي ۽ اڃا هلي اچي. سومرا حاڪم ٿيا، انهن جو راڄ چوڏهين صديءَ جي وچ تائين هليو. پوءِ سمن جي حڪومت ٿي. سومرا ۽ سما هندو راجپوت هئا جي مسلمان ٿيا. سما ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ کان سنڌ ۾ آيا. جن ڌرم بدلائڻ بعد پاڻ کي ڄام سڏائيندا هئا. ڄام معنيٰ بهادر. انڪري پهاڳو آهي ته:- ”چمندي ڄام ڪونه ٿيندو آهي.“ پوءِ مغل حاڪم ٿيا،

پوءِ ڪلهوڙا، ان بعد مير (ٽالپر) پوءِ انگريز آيا جن حڪومت ڪئي. انگريزن هندستان کي ۱۵ آگسٽ ۱۹۴۷ع آزاد ڪري، هندستان کي ڇڏي ٻه ٽڪر ڪيا. هڪ پاڪستان ٻيو هندستان. سنڌ پاڪستان جي حصي ۾ هلي ويئي. ڏاڍا جهيڙا فساد ٿيا، ان ۾ سنڌ کي چڱو نقصان پيو. هندن بيهڪ ڳهڙي سٺو ۽ سنڌ ڇڏي لڏي اچي هندستان ۾ ويٺا.

۲۷. سرڪاري ڪاروبار - بنياد ۾ سنڌ جا حاڪم هندو توڙي مسلمان پنهنجا موٽيا مقرر ڪري، هر هڪ صوبي ۾ پنهنجو عملدار مقرر ڪندا هئا جي حڪومت جو ڪاروبار هلائيندا هئا. انصافي کاتي لاءِ هندو ڪورٽون هلائيندا هئا، مسلمانن پاران هٿان ۽ مولوي فيصل ڪري سزا ڏيندا هئا. تعليم جي باري ۾ هندن جي ٽائيمز ۾ اصل ٽروڪل هوندو هئا، پوءِ شهرن ۾ پائشا لاٿون هيون. گروڪل رهي هلائيندا هئا ۽ پائشا لاٿون ٻر هڻڻ ۽ وڌوان هلائيندا هئا. مسلمانن پاران مڪتب هئا جي آخوند هلائيندا هئا. اهڙيءَ طرح ٻين کاتن جهڙوڪ انجنيري، روينيو وغيره لاءِ ڌار ڌار عملدار مقرر هئا، جي سنڀاليندا هئا. انتظام لاءِ پوليس هوندي هئي. انگريزن سنڌ فتح ڪري بمبئي پورٽ جي اندر رکيو. ان لاءِ بمبئيءَ جي گورنر سنڌ لاءِ ڪمشنر مقرر ڪيو. ڪمشنر وري سنڌ جا ضلع ٺاهي هر هڪ ضلعي لاءِ ڪليڪٽر ۽ ضلعن ۾ تعلقا ٺاهي انهن ۾ مختيارڪار مقرر ڪيا. تعلقي ۾ ٿيا ٺاهي ٽيپيدار مقرر ڪيا. جي ڊوٽن آڱاڙي سرڪاري خزاني ۾ جمع ڪرائيندا هئا. انجنيري کاتي ۾ چيف انجنيئر، سپرنٽينڊنگ انجنيئر، ايگزيڪيوٽو انجنيئر ۽ اسسٽنٽ انجنيئر مقرر ڪيا. انهن جي هيٺان اوورسيئر (سروپر) داروغا، مقدم ۽ بيلدار واهن جي سنڀال لاءِ مقرر ڪيا. ڪئنال اسٽنڊ ۽ آبپار پائي وراهي زميندارن کي ڏيڻ لاءِ مقرر ڪيا. انصاف کاتي لاءِ ڪورٽون جهڙوڪ چيف ڪورٽ، سيشن ڪورٽ، سمال ڪاز ڪورٽ ۽ ديواني ڪورٽ برپا ڪيون. انهن جا به ڀاڱا هئا. هڪ ديواني پيو فوجداري، ڪورٽن کي هلائڻ لاءِ چيف جسٽس، سيشن جج، پڻا ننڍا جج ۽ منصف مقرر ڪيا. انتظام لاءِ پوليس کاتو ڪوليو. سنڌ لاءِ پوليس ڪمشنر، انسپيڪٽر جنرل، ڊپٽي انسپيڪٽر جنرل، سپرنٽينڊنٽ پوليس، ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ پوليس، صوبيدار (ٽائيلڊار)، جمدار، گهوڙي سوار ۽ سپاهي مقرر ڪيا ويا. اهڙيءَ طرح سڀ ڪنهن ڪم لاءِ ڌار ڌار کاتا ٺاهي، انهن ۾ ڌار ڌار گريڊن جا عملدار مقرر ڪري حڪومت هلائيندا هئا. سنه ۱۹۲۷ع ۾ سنڌ بمبئي ۾ ڳڙهي کان ڌار ڪئي ويئي ۽ پوءِ ڪمشنر جي بدران گورنر مقرر ٿيو. وزارت ٺهي. اسيمبليون مقرر ٿيون ۽ ڪاروبار هلندو رهيو. سرڪاري نوڪرين ۾ هندو مسلمان ٻئي هئا. وڏا آفيسر گهڻو ڪري انگريز ٿي هئا.

۲۸. خانگي ڪاروبار - سنڌ جا وڏا واپاري گهڻو ڪري هندو هوندا هئا، جي ڏيسار مان مال گهرائيندا هئا ۽ موڪليندا به هئا. واپاري مال، جهاز، پيڙين، بيل گاڏين ۽ اُٺن ذريعي موڪليو ۽ گهرايو ويندو هو. اُهي وري ننڍن واپارين کي وڪڻندا هئا، جي دڪان ڪڍي وڪرو ڪندا هئا. اهي به گهڻا هندو هئا. زمين پوکائڻ لاءِ زميندار هوندا هئا ۽ اهي هارين کان پوکائيندا هئا. زميندار گهڻا مسلمان هئا. ڪي ٽائيمز ڌار به هئا، جو انگريزن حڪومت وٺڻ مهل کين جاگير وڌيون هيون. هاري گهڻو ڪري سڀ مسلمان هئا، هندو ڪو جزوي هو. هارين کي وري هيٺان ڪوٺجڙا

هوندا هئا. هارين جي مٿان سار سنڀال ڪرڻ لاءِ زميندار ڪمدار رکندا هئا. هٿ جي گهر وارا ۽ ڪاسبي هندو مسلمان ٻئي هوندا هئا. اُٺ گاڏيون، گهوڙي گاڏيون ۽ بيل گاڏيون مسلمان ٿي هلائيندا هئا. اُٺ به مسلمان ٻڌت سنڀاليندا هئا، اُنهن ذريعي پاڙو ڪمائيندا هئا. هندو هٿ وائيا پنهنجا وڪرو وانا وڏن شهرن جي واپارين کان خريد ڪري گهوڙن تي آڻيندا هئا. جي بهراڙين ۾ گهور ڪندا هئا سي ڪي گهوڙن تي ڪي گڏهن تي کڙيا پيري وڪرو وڃي بهراڙيءَ ۾ وڪري روڪڙ يا جنس يا ڦٽيون بدلي ۾ آڻيندا هئا. ڪي گهوڙيا يا ڇمڇن ۾ وڪرو وڃي مٺي تي رکي ڦيري ڪندا هئا ۽ وڪرو ڪري ايندا هئا. هندو گهرمند ۽ ڪاسبي هئا. ڪپڙي تي رنگائي ڇپائي ۽ وارا کڻي (برهم ڪنڌري، چوڙيگر (برهم ڪنڌري)، سونارا، ٺاٺارا، قلعي گر، سڙاڻ، اوڏ (مٽيءَ جون پٽيون وڃندڙ وارا) سڀ هندو هئا. ڏوپي يعني پيرپٿ هندو ۽ مسلمان ٻئي هئا. ڄمڙي جو ڪم هندو گهٽ ذات وارا جي ڪڇ کان آيل هئا ۽ مينگهوڙا موچي سوچي مارواڙ کان آيل هئا ۽ ٺاٺي مارواڙ کان آيل هئا. پر حجام مسلمان هئا ۽ سنڌ جا ٿي رهاڪو هئا. مسلمان گهرمند ۽ ڪاسبي سڏبا هئا، جهڙوڪ وادا، سريند، جايون جوڙيندڙ، مسٽري ۽ راز، حمال، پڪالي، قلعي گر، ڪوري، ڪاشگر، جنڊيءَ جو ڪم ڪندڙ ۽ وارڻ، وڇڻيون ۽ ڪاريون ٺاهيندڙ مسلمان هئا. درزي هندو ۽ مسلمان ٻئي هوندا هئا. مڻهاڻا (مڇي ماريندڙ) سائي (مڇي وڪندڙ) به مسلمان هئا، ڪاسائي به مسلمان هئا.

۲۹. لوڪل سيلف گورنمينٽ - سڪيم - آڪٽوبر ۱۸۸۲ع ۾ بمبئي ڊسٽرڪٽ امينڊمينٽ اڪٽ بحال ٿيو. ۱ نومبر ۱۸۸۲ع ۾ چونڊون ٿيون. ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ميونسپالٽين جي چونڊن جو نتيجو ۱۱ ڊسمبر ۱۸۸۲ع سنڌ گزيٽ ۾ ظاهر ڪيو ويو. ڪاروبار ۱ جنوري ۱۸۸۵ع کان شروع ٿيو. مڏو ۲ سال هو.

۳۰. صفائي، روشني ۽ رستا - شهر جي صفائيءَ، گندي پاڻيءَ ۽ برسات جي نيڪال لاءِ ناليون، شهرن جي بوزرين ۽ گهٽين ۾ روشنائيءَ جو بندوبست، هڪ شهر کان ٻئي شهر وڃڻ لاءِ رستا وغيره سڀ ڪم لپس سرڪاري سنسٽاڻون هيٺئين طرح ڪنديون هيون.

(ب) ميونسپالٽيون - وڏن شهرن ۾ ميونسپالٽيون هونديون هيون. هيءَ پبلڪ جي چونڊيل باڊي هئي. اُن جا چونڊيل ميمبر وري اُنهن مان پريزيڊنٽ چونڊيندا هئا جو سڄو ڪاروبار هلائيندو هو. ميمبر هر هڪ ڪم لاءِ الڳ الڳ سب-ڪاميٽيون ٺاهيندا هئا، جي پنهنجو پنهنجو ڪم سنڀالينديون هيون. آمدنيءَ لاءِ ٻاهران مال ايندڙ تي اڪٽ (چونگي) مقرر ڪندا هئا. شهر جي روشنائيءَ لاءِ اليڪٽرڪ جون تبويب لائيت ۽ بلب جڳهه جڳهه تي لڳارائيندا هئا. گندي پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ ناليون نهاريون وينديون هيون، جن جي ذريعي اهو نيڪال ڪيو ويندو هو. صفائيءَ لاءِ اسڪول ڪمچاري رکيا ويندا هئا جي بوزرين ۽ گهٽين جي صفائي ڪندا هئا. پڙهائيءَ لاءِ اسڪول کوليا ويندا هئا. رولو جانورن لاءِ ڍڪ کوليا ويندا هئا. بيا به ڇوٽا موٽا متفرق ڪم ڪندا هئا.

(ب) سينيٽري ڪاميٽيون - ڳوٺن ۽ بهراڙين ۾ ننڍيون سينيٽري ڪاميٽيون ٺاهيون وينديون هيون ۽ اُنهن ميمبرن مان بيڪ چيئرمين چونڊيون ويندو هو. مڻئين طرح صفائيءَ ۽ روشنيءَ جو

بندوبست ڪيو ويندو هو پر ٻولن ۾ بجلي ڪانہ هوندي هئي، تنهنڪري آئي قانونس جو بندوبست ڪيو ويندو هو. قانونس ۾ گاسليٽ وجهيو هو. پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ ڪتي ڪتي ڪڍي نالي کوٽي هئي ته نہ ڳندو پاڻي ٻاهر پکن تي پکڙي سُڪي ويندو هو.

(ث) ضلع ۽ تعلقي لوڪلبورڊ- نئون ٻولن ۽ بهراڙين جن ۾ سئنيٽري ڪاميٽي ڪانہ هوندي هئي، اهڙين بهراڙين سڄي پٽ مان ميمبر چونڊبا هئا، هڪڙا هئا ضلع لوڪلبورڊ جي سڄي ضلعي لاءِ هوندا هئا. ٻيا هوندا تعلقا لوڪلبورڊ جي فقط تعلقي لاءِ چونڊبا ويندا هئا. انهن جو ڪم مئٽرين نموني جو هوندو هو. پر هو رستا ٺهرائيندا هئا ۽ انهن جي سنڀال ڪرائيندا هئا. پاسن کان وڻ پوکائيندا هئا. رستن ۽ وڻن جي سنڀال بورڊ پاران رکيل بيلدار ڪندا هئا.

(د) صفائي ڪمچاري- شُور ورڻ جا پنگي سنڌ ۾ تجارتن کان آيل هئا. جن کي ميونسپالٽي ۽ سئنيٽري ڪاميٽيون نوڪريءَ ۾ رکنديون هيون، جي هنن کي ڳهار ڏيندا هئا. گهرن جي صفائيءَ لاءِ اهي گهر وارن کان ٿورو گهڻو وٺندا هئا ۽ تنهن کان سواءِ منجهند جو هڪ ٻاجهر جي مانيءَ ۽ ٻاجي گهر گهر مان وٺي ويندا هئا. سنہ ۱۹۲۲ع ۾ مهاڻا موهنداس ڪرچند گانڌيءَ هنن جو پنگيءَ مان نالو مٽائي ”هريجن“ رکيو. هاڻي اهي هريجن ئي سڏبا آهن. مسلمانن ۾ به هڪ ذات بابايشاهي آهي، جا به صفائيءَ جو ڪم ڪندي آهي.

۳۰. ڊپن جو سرهڻو ۽ آمدني- حڪومتون رعيت مان هيٺيون ڊپون الڳ الڳ نموني وصول ڪنديون، جن جو تفصيل واز ۽ سلسليوار ذڪر هيٺ ڏجي ٿو:

(۱) ڊپون- (الف) راجا سھاسيءَ جي وقت ۾- پراڻي زماني ۾ ڊپن وصول ڪرڻ جو چوڙوار احوال ملي ڪونه سگهيو آهي. پر راجا سھاسيءَ جي وقت ۾ مال جي آمدنيءَ تي محصول وصول ڪيو ويندو هو ۽ زمين جي آباد ٿيڻ تي زميندارن کان مقرر ٿيل ڊل وٺندا هئا جا يا روڪڙ ۾ يا جنس ۾ هوندي هئي. ٻيو لڙائيءَ جي ٽائيم ۾ وڌيل خرچ جي پورائيءَ لاءِ راجائن کي شاهوڪار ماڻهو مدد ڪندا هئا.

(ب) عربن جي وقت ۾- عربن جي حڪومت کان پوءِ ڪن ڊپن ۽ محصولن جا نرخ مقرر ٿيا، سي ورتا ويندا هئا. پر هنن تي هڪ خاص ڊل (جزبه ڊل وانگر) مقرر هوندي هئي جا پريندا هئا. (ث) ڪلهوڙن ۽ ميرن جي راڄ ۾- ڪلهوڙن ۽ ميرن جي راڄ ۾ هيٺين قسمن جون ڊپون هوندون هيون-

(۱) عام ڊپون، جي حڪومت جي آمدني هيون.

(۲) خاص ڊپون، جي حاڪم لاءِ دستوري وصوليون وينديون هيون. هرحال ۾ هر درجي جي ماڻهو کان وصول ڪندا هئا. ڊپون ٽئين حصي کان ويندي نفعي جي اڌ ٽائين اُها سرڪار اُڳاڙيندي هئي جا رعيت کي اجهو ۽ امداد ڏيڻ بدران قمار ڪرڻ ۽ دغا ڏيڻ لاءِ ڪم ڪشي بيٺي هئي. عام ڊپون ٽن قسمن جون هيون: (۱) زمينداري (۲) سرشاري (۳) سکر.

(۱) زمينداري ڊل- زمينداري ڊل وري ٻن قسمن جي هئي، هڪ نقدي بي جنسي. جنهن زمين تي ڦٽيون، تماڪ، آفيم، نر، ڪمند، ميوو وغيره هو تنهن تي روڪڙ ڊل هئي. پنڌاڻن جي جنس ۽ اُگه موجب في جريب ماهوار ۵ کان ۸۰ روپين تائين جا ڊل جنس ۾ وصول ٿيندي هئي. سا پتو لکائي اجاريدارن کي ليکي تي ٻن فصلن لاءِ ڏني ويندي هئي يا ته اڪثري ڪاردارن کي ڏني ويندي هئي، جي سرڪاري انباردارن کي پهچائي ڏيندا هئا، يا هندو واپارين کي وڪڻندا هئا، يا حڪم موجب انهن سرڪاري يا ٻين نوڪرن کي ڳهار ملو ڏيندا هئا. ڊل جو نرخ پنڌاڻن جي، جنس ۽ اُگه، زمين جي خاصيت، آب هوال، آبڪلائي حاڪم جي ضرورتن ۽ ٻين اهڙين حالتن موجب ڦرندڙ ڦهوندڙ هو. وقتي ڦوٽين پتي، وقتي ٽئين پتي، بمضي پنج ڏوئي ۽ نقصانفت اُڳاڙي هئي. سر منڌ تي الڳ مقرر ڪئي ويندي هئي. بهجي ۽ لاهاري جي وچ ۾ وقت به وقت ڪاردار بڻي آفيسر سان گڏ پرڳڻو تپاسڻ نڪرندو هو، پوءِ ڪاردار جي تخميني موجب گهر ڪئي ويندي هئي. حاڪم جو پنڌاڻن ۾ حصو هيٺين ٽن نمونن ۾ اُڳاڙبو هو. (۱) چرخ شماري يعني نار پٺيان ساليانو ۲۰ چاليهه ڪاسا ۽ هرلي تي ۲۲ ڪاسا ڊل بست ٿيندي هئي. (۲) جي حاڪم ۽ آبادگار اڳواٽ دوم سوم انداز مقرر ڪندا هئا ته اُهيءَ کي ڏانڊيندي چوندا هئا. (۳) رواجي نموني بڻجي ڪري سرڪاري ملازم ڪرن مان کڻندا هئا. ٻيا به ڪيترا ابواب لاڦا ويندا هئا. مثلاً، پيشتر يعني ان جي کٽائي، ڪاهل يعني انبار تي نشاني ڪرڻ، ڳوٺ جي فقير، ٺلي ۽ ٻين لاءِ خبريائي ڪڍيو ويندو هو. پچاڙيءَ ۾ ڪامدار، ڪوٽوال، ڪارائي ۽ ڀيمان ڪش کي به حصو ڏيندا هئا. باقي بچيو سو مالڪ کڻي ويندو هو. زميندار مالڪ هوندو هو ته هاريءَ سان بڻجي ڪندو هو، جنهنڪري پنڌاڻن جي ڀتي پتي ملندي هئس. وڏا زميندار وري ڪارڪن رکندا هئا جي حساب ڪتاب ۾ گهڻو ڪري ڪائي ويندا هئا. بمضي ڪاردار به ڏئين جي ملڪيت کي چڱو پاسو ڏيندا هئا.

(۲) سرشاري- سڀني ضلعن ۾ اجاريدارن يا تحصيلدارن کي ليکي ڏني ويندي هئي، جا وصول ٿيل رقم خزانن ۾ پريندا هئا. اُها ڊل سنڌي چئن تي پوندي هئي. بروج هميشه قوم جي سردار جا پاڻ کي خدمتگار سمجهندا هئا، تنهنڪري هن ڊل کان آڃا هوندا هئا. جاگيردارن ۽ اميرن کي ڪڏهن سڌون ملنديون هيون، جن موجب نه رڳو زمين جي ڊل پر سرشاري ۽ ٻيون ڊپون پاڻ لاءِ رعيت کان وصول ڪري سگهندا هئا. زميندار، سرڪاري ملازم، فوجي ماڻهو، قاضي، پير، پيرزاد، سيد ۽ ٻيا سڀ سرشاريءَ کان مڃتل هئا. اها هن ريت پوندي هئي. زالون، مرد ۽ وڏوڏيروا ٻار سڀ پريندا هئا. ڪٽنب جو وڏو سڀني پاتين لاءِ جوابدار هو. حاڪم گذريل ماڻهن لاءِ به ڊل گهرندو هو. سرشاري فصل تي ۸ آنه يا سري آسامي ساليانو هڪ روپيو روڪڙ ورتي ويندي هئي. سنڌي هندو گهڻو ڪري واپاري هئا، تنهنڪري سرشاري ڪٽنب ٻڌي ڪين ڏيندا هئا. عامل جي نوڪريءَ ۾ هئا، سي ڏنڊ ڀرڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهه ڪين ڏيندا هئا. سر چارلس نيپئر اها ڊل رد ڪري ڇڏي. (۳) سکر- سکر يعني سال جي آمدرفت تي ڊل نقد وٺي هئي. درياهه کان آيل مال تي ڇهه سيڪڙو پيريندو هو. خشڪيءَ رستي ايندو هو ته ڊل سرحد تي اُڳاڙي هئي. پوءِ ڇوٽ هوندو هو،

جيسين وري وڪري جي ڳجهڙ تي پهچي. هر هڪ اُن تي مال لاءِ مقرر ڏنل ڏيندا هئا. سراسري في مل ۵ اُنڊ ٽهونڙن تي في ٽهونڙو ساڍا ٽي روپيا. اها پتي ستر جي چٽي سنڌ مان لنگهنڙن واپارين تي به پوندي هئي. ڪن هنڌ اُڳاڙيءَ جو بار امانين جي هٿ هيٺ هو. ڪن هنڌ اُڳاڙيدارن کي ليڪو ڏنو ويندو هو. وڏن واپاري سڀني کي رعايتون هيون. جتي ٻيا ڇهه سيڪڙو ڏيندا هئا ته هي ٽي سيڪڙو ڏيندا هئا. ستر کان سواءِ ڪيترا سردار راهداري به اُڳاڙيندا هئا، جا سردار في اُن آني کان ٽي آني تائين وٺندا هئا.

(۲) ٻيون ننڍيون متفرق ڏلون - ٻيون ننڍيون ننڍيون هيٺئين طرح جون وٺندا هئا -

۱. پيش ڪش مهاجن - واڻيا دڪاندار سالياني ۵ کان ۱۰ تائين ڏيندا هئا، جي مرد پيرندا هئا. وڏا واپاري ۽ سرڪاري عملدار ڇٽل هئا.

۲. شرمساري اسفنگران - رنگريز، واڍل، لوهار، رازا ۽ ٻين ڏندن وارا سراسري هر هڪ بالغ مرد لاءِ ساليانو ٽي روپيا ڏيندا هئا.

۳. دلالي - هر ڪو دلال قافلن ۽ ٻين مسافر واپارين لاءِ ڏنڌي جي اجازت واسطي امير کي ننڍي رقم ڏيندو هو.

۴. هوڻي - ٻڌل يا پڳل جهاز مان نڪتل مال سرڪاري دستوري هو.

۵. فروعي - اُن، بڪريون يا ٻيو چرندڙ مال آباد ڪيل يا ڏنل ٻڌل زمين ۾ گهڙي ويندو هو ته اُن ڏنل کي وڪڻي، اها رقم حاڪم جي حوالي ڪبي هئي.

۶. چرخي - باغات ۽ ٻين زمينن جي نارن پٺيان ٻڌل هئي. ضلع ضلع ۾ ڌار ڌار نرخ هوندا هئا. ۷. حجابو - قدرتي پاڻيءَ تي ڏنل هئي جا زميندار پيرندا هئا.

۸. اجاره ڪوليا - سبلاي ٽڪر، منڇر ۽ ٻين ڍنڍن کي سرڪاري نوڪرن کي ليڪي تي ڏيئون هيون. اُهي ڪڪ، ڪاٺون، شڪاري پکي، پيڻ، ڪمن وغيره جي نفعي مان ٽي پتي يا اڌ سرڪار کي ڏيندا هئا.

۹. اجاره پنڌ - پنڌن جو ليڪو ڏنو ويندو هو. پاڻي مسافرن کان هڪ پئسو يا ٻه پايون اُڳاڙيندو هو.

۱۰. شڪار ماهي - مهاڻن يا ڀلن ماريندڙن کان پگڏاڻش جو اڌ يا ٽي پتي وصول ڪيو ويندو هو.

۱۱. سردرختي يا زيردرختي - زمين ڏنل ۽ باغات ڏنل کانسواءِ خاص ميوات تي ڏنل پيرندا هئا. ميوِي پچڻ کان اڳ ڪاردار چاڇ ڪرائيندو سرڌختي آڻو درخت تي ۽ زيردرختي اڌ يا ٽيون حصو وٺندو هو.

۱۲. تاراڙو - ان، ميوي ۽ ٻين کاڌي جي شين تي وڪري مهل ۵ سرن تي پئسو ورتو ويندو هو. کير تي به محصول هو.

۱۳. سلامتِي ڪشتي - ڪوبه جهاز يا ٻيڙي مال يا مسافرن سان بندر تي پهچندي هئي، اجاريدار في ۲ اُنڊ وٺندو هو. ڀڳل ٽي وري نڪت جا ۲ اُنڊ اُڳاڙيندو هو. في گهوڙي مٿان ۸ اُنڊ وٺندو هو.

۱۴. مويشي - گهوڙي، خچر، گڏه، اُن ۽ ڍڳي وڪري تي ۱ اُنڊو ڏيڻو پوندو هو.

۱۵. ريزڪي - سڀ خريدار روپي تي آڻو جي قيمت ۱۰۰ کان مٿي ته ۵ روپيه سيڪڙو ۽ شاهوڪار ۲ سيڪڙو پيرندا هئا.

۱۶. پنچري - ماهوار في اُن ۸ اُنڊ مينهن ۲ اُنڊ ۲ اُنڊ ٻڪري ۱ اُنڊ اجاريدار اُڳاڙيندا هئا.

۱۷. گتو يا اجاره شراپ - دارون ڪڍندڙ ساليانو ڏيندا هئا، اها ڏنل مقرر ڪانه هئي.

۱۸. اميني - ٻه زميندار اٽڪندا هئا ته سرڪاري امين فيصلو ڪندا هئا، جي في وغيره وٺندا هئا.

۱۹. جر مانو يا ڏنڊ - ڪوبه گناه ڪندو هو ته اُن تي ڏنڊ وجهندو هئا. ٻيون سزائون تن کي به بدلائي اُن لاءِ ڏنڊ وٺندا هئا.

(د) انگريزن جي حڪومت ۾ - انگريزن جي حڪومت ۾ آباد زمين لاءِ سڄي سنڌ لاءِ مقرر ڏنل هوندي هئي. پر جنس جنس تي الڳ الڳ نرخ هوندا هئا. جيئن وٺڻن تي وڌيڪ، ٻاهري، جوڙ ۽ چانورن تي گهٽ ڏنل هئي. باغات تي وڌيڪ هئي. تبديل سر زمين تي وڃي نمبر شماري ڪري ايندو هو. آباد نمبرن يا بلاڪن جي ايڪڙن جي حساب سان ڏنل بست ڪري اُڳاڙي سرڪاري خزاني ۾ جمع ڪرائيندا هئا. ٻيا محصول ميونسپالٽيون ۽ سينيٽري ڪاميٽيون وجهي وصول ڪنديون هيون. جهڙوڪ آمدني مال تي اڪت وجهندا هئا، ٻيا هائوس ٽئڪس وغيره، پوءِ اُهي صفائي، روشنائي ۽ تعليم وغيره تي خرچ ڪيو ويندو. وڏن واپارين جي نفعن تي انڪم ٽئڪس وڌو ويندو هو. آبڪاري کانو ليس وارين نشيدار شين تي ٽئڪس الڳ وصول ڪندا هئا. سرڪاري ٻيلا ليڪي تي سرڪار ڏيندي هئي جا ٻيلن جي پگڏاڻش ٿيندي هئي، جهڙوڪ ڪاٺيون، ڪوٺل، کنڀر، ماڪي وغيره ڪٽندا هئا. ڪورٽون ڏنڊ وجهنديون هيون سي پئسو سرڪاري خزاني ۾ جمع ڪرايا ويندا هئا. سرڪاري آپٽ جو پئسو سڀ سرڪاري خزاني ۾ جمع ٿيندو هو. آفيسرن ۽ عملدارن جا پگهار بل تيار ڪري تربيتي هر موهليدا هئا ته پوءِ اُهي پاس ٿين بعد بئنڪن مان مٿاڻي پئسا وٺي ايندا هئا ۽ پگهار ڏيندا هئا. هنن جي راڄ ۾ جنس ۾ ڏنل ڪانه ورتي ويندي هئي.

(۲) ڏنل مان آمدني - سنڌ جي سالياني آمدني ارڙهين صديءَ ۾ ٽالپرن جي راڄ ۾ اٽڪل چاليهه لک کن روپيه بچت هوندي هئي. سنه ۱۸۰۹ع ۾ ٽيٽالپهر لک سنه ۱۸۱۲ع ۾ ايڪه لک ۽ سنه ۱۸۱۳ع ۾ پنجاهه لک هئي، پر پوءِ گهٽجي پنجويهه لک ٿي. آمدني هيٺئين طرح وراهيندا هئا: مير نصير خان ٽو لک، مير محمد خان ڇهه لک، مير صوبدار خان پنج لک، مير محمد خان جا ٻه پٽ اٺ لک. باقي رقم خيرپور، دجي، ميرپور جي اميرن ۾ ورهايل هئي. اهي ليڪا اڪي ڏيئي جا هئا. حيدرآباد جا امير ساليانو ٽي لک روپيه انگريز سرڪار کي ڏيندا هئا.

انگريزن جي تائيم ۾ جيڪا به ڏنل ۽ محصولن مان آپٽ ٿيندي هئي، سا بهارن ۽ ملڪ جي سڌارن جهڙوڪ رستا ٺهرائڻ، اسڪول کولائڻ ۽ ٻيا پئڪڙ جي ڀلي جا ڪم تن خرچ ڪندا هئا. سرڪار جون پراڻا اٽڪ اسيمبليون هر سال خرچ جون بجيٽون پاس ڪنديون هيون ۽ اُن موجب آپٽ ڪم ٿيندي هئي. باقي جيڪا بچت ٿيندي هئي سا سرڪاري خزاني ۾ پيئي هوندي هئي. □□

واپار، ٽنڌو، سنڌ ورقي، ڪاريگر، ڪاسبي وغيره

۱. واپار ۽ ٽنڌو - هندستان جي امپيريل گزيٽيئر مان معلوم ٿو ٿئي ته عيسوي سنه کان هڪ هزار کن ورهيه اڳ سنڌ جو واپار سمنڊ رستي آفريڪا جي اُڀرندي طرف وارن ملڪن ۽ ايراني نار طرف هلندو هو. سنڌ جي سنگنيم ململ ۽ ٽيبل ڏاڳا مشهور هئا جي ڪيترن ئي ڊالٽن ۾ ويندا هئا. ولايت وارا ٻيڙين جي لاءِ وٽيل ڏاڳن مان نوزيون ٺاهيندا هئا. سنڌ جا واپاري بنگلاديش يا بابل جي واپارين سان سودو ڪندا هئا. سنڌي هندن ۾ عام چوڻي آهي ته - ”نيچ نوڪري ۽ ٽنڌو واپار - اُتم ڪيتي پنڀ بيجار.“ سنڌ ۾ اوائلي هندن جو مکيه پيشو واپار هو ۽ ڪڇ سرڪاري نوڪرين ۾ هئا جي عامل سڏبا هئا. انگريزن جي وقت ۾ هندن زمينون به خريد ڪيون ۽ زميندار بڻيا. ٺيڪن جو ڪم به ڪندا هئا. وڪيل به گهڻو ڪري هندو هئا. ريلواڻي نوڪرين ۾ اُستيشن ماستر، ٽي. (ٽرٽولنگ ٽڪيٽ ڪليڪٽر)، انسپيڪٽر، گڊس ڪلارڪ ۽ ڪنٽرولر سڀ هندو هئا. مسلمان ڪو نالي ماتر هو. گهڻو سڄو واپار هندن جي هٿ ۾ هو. ٻاهران ڏيسوار کان گهرا ٿيندا ۽ موڪليندا هئا. سڄو واپاري مال پاڻيءَ جي جهازن ذريعي ٿيندو هو. سڄو مال ڪراچي بندر تي لهندو هو ۽ ويندو به هتان هو. سنڌ جي اندر سنڌو نديءَ جي ڀر وارن شهرن ۾ مال ٻيڙين جي رستي ايندو ويندو هو. ڦليليءَ ۾ به ٻيڙيون هلنديون هيون جي به مال ڏيڻديون هيون. باقي مال اُٺن ۽ بيل گاڏين ۾ کنيو ويندو هو. خشڪيءَ جي رستي اُٺن جون قطارون هلنديون هيون. ٺٽي، جهڙڪ، حيدرآباد، سکر ۽ شڪارپور تائين مان ايندو ويندو هو. ڪڇ جي رڻ رستي لنگهت ۽ ڀاونگر سان واپار هلندو هو. اوائل ۾ ٺٽو ۽ شاه بندر مکيه بندر هئا. پوءِ ڪراچي بندر زور ورتو. مال لهندو وڃڻ هندو هتان هو. لاڙ ۾ به مال خشڪيءَ رستي ايندو ويندو هو. ڪراچيءَ کان ڪوٽڙيءَ تائين به خشڪيءَ رستي اُٺن تي ايندو ويندو هو. پنڌ ۾ ۲ ڏينهن لڳندا هئا. گهوڙا ٻاڙيءَ کان حيدرآباد تائين ٻيڙيءَ ۾ رواجي طرح ۱۵ ڏينهن، جي چڪار ٻيڙي ته ۲۰ ڏينهن به لڳي ويندا هئا. واپار لاءِ خاص به مرڪز اُتر ۾ شڪارپور ڏکڻ ۾ ڪراچي هئا.

انگريزن جي حڪومت ۾ هنن رستا ٺهرايا. پوءِ ته گهڻو ڪري سڄو مال ريل گاڏيءَ جي ذريعي ايندو ويندو هو. تمام سهوليت به ٿي ويئي ۽ وقت جي بچت به ٿي پئي. مسلمان گهڻو ڪري سڀ ڪيتيءَ جو ڪم ڪندا هئا جي هاري سڏبا هئا. انهن جي هيٺان ڪم ڪندڙ ڪونجڙا رکندا هئا. ننڍن ڳوٺن ۾ رهندڙ هندو هٿن تي ريزڪي وکر ۽ ڪرياني جون شيون ۽ ٿورا ڪپڙا جا وڙ رکي ٽنڌو ڪندا هئا. ڪي گڏهن تي ٿورا وکر کڙي ۾ رکي ٻهراڙين ۽ ٻين تي گهرن ۾ وڃي گهور ڪندا هئا، جي سڄو ڏينهن گهمي شام جو موٽي گهر ايندا هئا. ٽنڌو روڪڙ ۽ جنس ٻنهي جو ڪندا هئا. جنس جي به مٿا سٺا ٿيندي هئي. جيئن ته راڻيو هنن ڪي مصالح يا ڪپڙا يا ٽڪرون يا ڪٽل ڏيندو هو ته مسلمان موت ۾ ڦٽيون، باجهه يا جوڙ ڏيندا هئا. اها جنس گڏ ڪري وڏن واپارين کي

وڪڻي موت ۾ پنهنجي ڏنڌي واريون شيون خريد ڪري ايندا هئا. وٽيلن جي ٿولڙن ڦٽلن تي مسلمانن جون رالون ڦٽين جو چوندو ڪنديون هيون ته انهن کي ان جي عيوض ڪڇ روڪڙ، ڪڇ ڦٽين جو حصو ڏيندا هئا. اهي ڦٽيون کڻي هٿ وٺين وٽ اينديون هيون، ڦٽيون ڏيئي گهرج ساڙو مصالح ڍال وغيره گهر جون شيون به وٺنديون هيون ۽ ڪجهه روڪ به وٺي وينديون هيون.

ڳوٺن ۾ هٿ وٺايا ڪاٺ جي ڦرهين (پتين) کي ميهٽ سان ميساري رکندا هئا، پوءِ اُن تي روڪڙ جو وڪرو لکندا هئا. جا اوڏر ڪندا هئا، سا به لکندا هئا، رات جو آتاري وڃين ۾ لکندا هئا ۽ پٺيون ميساري ڇڏيندا هئا. ان وغيره لاءِ ماپ جا ڪاٺ جا گول ماپا ٺهيل هوندا هئا، جيڪن چوٽائي، پاڻي ۽ ٽوپ وغيره. هر ڪنهن شيءِ جي تور ساڳي نه بهندي. نهرِي شيءِ گهڻي ٿيندي ۽ هلڪي شيءِ ٿوري تور ٿيندي. ساهمي ۽ تورڙا هوندا هئا، ڊڪا ٺامي جا، پاڻي آڏو، ٽوپ، ڀاڙ، اڏ سِر، پنج سيري، ڏهه سيري، اڌ مڻ ۽ مڻ جا وٽ لوھ جا هوندا هئا. هڪ مڻ ۲۰ سِر ۽ هڪ خراڙ ۾ ۲۲ مڻ ٿيندا هئا. وڏا واپاري گهڻا شڪارپور ۽ ڪراچيءَ وارا هوندا هئا. حيدرآباد جا واپاري ٻاهرين ملڪن ۾ وڃي ڪنڊيون ڪڍايون، جن کي سنڌ ورقي ڪوٺيندا هئا. ڪي جاوچي آڻي خراب ناٿو ڪمائيندا هئا. اُن لاءِ چوڻي ٿي ته ”جيڪي ويا جاو سِي ڦر نه آيا، جي آيا ته ٻيڙو ٺاهي ڏاوا.“

۲. مال جي آمد - انگريزي ڪپڙو، مخملون، کنڊ، مصالح، پسارڪيون شيون ۽ ڌاتو بمبئيءَ مان ايندا هئا، ڪپهي سادو ڪپڙو ۽ ريشمي مال مارواڙ ۽ گجرات مان، ريشمي ڪپڙو بهاولپور ۽ ملتان مان ايندو هو. اُتر آلهندي وارن ملڪن مان ڪچو ريشم، رنگ، دواڻون، شڪل ميوا ۽ گهوڙا وغيره ايندا هئا. ڪڇ مان عاج، گجرات ۽ ملبار مان ڪاٺ ايندو هو. ٺٽي ۽ لاڙ وارا هندو بهرين ۽ ايراني نار مان ڀيڻ مان نڪتل سڄا موٽي خريد ڪري آڻيندا هئا. انگريزن جي حڪومت ۾ سندن ملڪ انگلنڊ مان پنڊوڻون، پستول ۽ رڳ جون مشينون ڪئبن ڪمن لاءِ اينديون هيون، رنگ ۽ اُنه جا مصالح (Chemicals) جرمنيءَ مان ايندا هئا. ڪپڙو انگلنڊ، جپان، چين، بمبئي ۽ احمدآباد مان ايندو هو. شڪر فروٽ ايران ۽ افغانستان مان ايندو هو. کنڊ جاوچي کان، ڪٽل عربستان کان ايندي هئي، گاسليٽ برما کان ايندو هو.

۳. مال جي روانگي - قديم زماني ۾ سنڌ کان ٻاهر ململ، جواهرات، خوشبوءِ دار مصالح، عمارتي ڪاٺ، منبر، عاج ۽ ريشمي ڪپڙو ويندو هو. پوءِ سنڌ مان ٻاهر هيٺيون شيون وينديون هيون. مکيه روانگي ڪڇ جي هئي، ٻيا ڇانوڻ، گيهه آڦير، نيس شڪل مڇي، چمڙو، اهو گهڻو ڪري دواڻي ۽ ڪراچيءَ کان ويندو هو. نيس ڪپهي ڪپڙو، ريشمي ڪپڙو، لوڻ، شور، خراسان کان جو مال ايندو هو آنجهي بدلي ۾ ويندو هو. سنڌ جي ڪنهن اڪسواءِ قنڌار ڏي هيٺيون ٻاهرڀيون مان به ويندو هو. انگريزي ڇريڙ ڪپڙو، ڇيٽون، مخملون، پٺيا، ڌاتو، کنڊ، مصالح ۽ پسارڪي شيون وينديون هيون. ۴. سنڌ جي پيداوار - ڪراچيءَ ۾ سمنڊ جي پاڻيءَ مان لوڻ ٺهندو هو جو سڄيءَ سنڌ ۾ ويندو هو. هوسڙي، ٽنڊو محمد خان، ماٿلي ۽ کنڊوءَ ۾ ۽ آسي پاسي انب جا مڻ ٿيندا هئا، سي ڪراچيءَ ويندا هئا. ڪچڙ ۽ ڏونڪا ۽ اُنه جا اڏڙ شڪارپور ۽ سکر ۾ ۽ آس پاس ڪوٽڙيءَ

پر ليندا هئا سي به ٻاهر ويندا هئا. ٺٽي جون لونگيون، نصرپور جا کيس، مٿارين ۽ راڄي نظاماڻيءَ جون گربيون، ڏوري ناري جا جانور ۽ گنهہ راڄي نظاماڻيءَ جا گهوڙن جا تل، سنڌ جي چوٽرڻ شهرن ۽ ويندا هئا. ٺٽي ۽ حيدرآباد ۽ ڇوڙيگرن جو چيريل عاج جون ٻانهيون به سڄي سنڌ ۾ وينديون هيون. سکر، شهدادپور، مانجهو، هوسڙي، ٽنڊو فاضل، راڄو نظاماڻي، ماتلي ۽ ٽنڊو الھيار ۾ رڳوات جو ڇپيل مال جهڙوڪ اجرڪون (هڪ پاسيون ۽ ٻه پاسيون)، ليمائي پڙا (سڇا ۽ ڪوڙا)، چنبون، پڙا ڇپر ۽ گل بدن ۽ گنهہ، ملير، بگ، لسٽ، سوسيون، رجاڻيون ۽ سوڙيون جام تيار ٿي سڄو مال ڪيترن ئي شهرن ۾ ويندو هو، هالن ۽ خانوت ۾ ڪاٺ جو جنڊيءَ چڙهيل سامان جهڙوڪ پينگها، کٽن جا پاوا ۽ ڪڻين قسمن جا رانديڪا وغيره تيار ٿي سڄي سنڌ ۾ ويندا هئا. نصرپور ۽ آڏيري لعل جا کيرپوڙا مشهور هئا جي ٻين شهرن ۾ ويندا هئا. نارو شاه جا انگوڇا ۽ نارنگيون به مشهور هيون جي ٻاهر وينديون هيون. ڪراچيءَ جو حلوي، ميسو ۽ گانڊيا به مشهور هئا جي به ٻين شهرن ۾ ويندا هئا. هالن، ٽنڊو محمد خان ۽ ماتليءَ جا پيٽيون مشهور هئا جي ٻين شهرن ۾ ويندا هئا.

۵. تور ۽ ماڻ ۽ ماڻ طرحي - شين جي تورن ۽ ماڻن لاءِ هيٺيون تجوڙون هيون:

۱) آن وغيره ماڻ لاءِ جدول -	۲ پيسا يا ۶ پايون = ۱ کڪو
۲ چوٽايون = ۱ پائي	۳ کڪا يا ۱۲ پايون = ۱ آڻو
۳ پائليون = ۱ ٽوبو	۴ پيسا = ۱ آڻو
۴ ٽوبا = ۱ ڪاسو	۵ آڻا يا ۸ پيسا = ۱ پيائي
۶ ڪاسا = ۱ خراڙ	۶ پيائون يا ۴ آڻ = ۱ پائي
۱ خراڙ = ۲۳ من	۲ پاڳليون يا ۴ پيائون = ۱ آڏيو
۲) سيني شين جي تور جي جدول	۲ آڏيا يا ۱۶ آڻ = ۱ روپيه
۵۰ - ۲ ڏڪا = ۱ آڻو	۵ رپيا = ۱ ڀٽي
۲ ڏڪا = ۱ آڻو	۳ ٽائيلون يا ۱۵ روپيه = ۱ مهر (گني)
۴ آڻ = ۱ پاڻ	ڪلدار روپيه يا ۶ آڻ = ڪوري روپيه ۱۰ آڻ
۴ پاڻ = ۱ سير	(۳) ٺاڻي جي جدول
۴۰ سير = ۱ من	۲ ڪڙڏيون = ۱ چوٽڪ
۸ من = ۱ کنڊي	۵ چوٽڪ = ۱ پائي
۲۸ من يا ساڍيون ٽي کنڊيون = ۱ ٽن	۵ چوٽڪ يا ۲ پايون = ۱ پيسو
(۲) ٺاڻي جي جدول	(۵) ڪڙڙي ماڻ جي جدول
۲ دمڙيون = ۱ ڪيسرو	۲ آڱر = ۱ چاڙڪي
۲ ڪيسرا = ۱ آڏيو	۲ چاڙڪيون = ۱ هٿ (گري)
۲ آڏيا يا ۲ پايون = ۱ پيسو (ڏوڪڙ)	۲ آڻ = ۱ پاڻ وال
	۲ پاڻ وال = ۱ وال

۶. سنڌ ۾ فڪٽريون - سنڌ ۾ هيٺيون مکيه فڪٽريون هيون:

(۱) ڪپهه ٺاڻڻ جون فڪٽريون يا ڪارخانہ - سنڌ ۾ خريف جو مکيه فصل وڻنگن جو هو. انهن ۾ گڻيون لينديون هيون. ڪارخانيدار گڻيون خريد ڪري ڪارخاني جي انڇيلين ۾ ٺاڻي ڪپهه ۽ ڪڪڙ ڌار ڌار ڪندا هئا. ڪپهه جون گڻيون ٻڏي احمدآباد ۽ بمبئي موڪليندا هئا، جتي ڪپهه مان مڻن ۾ شت ٺاهي پوءِ ڪپڙو اُڻندا هئا. ڪڪڙ سنڌ جي ڪيترن شهرن ۾ مال جي چاري لاءِ موڪليندا هئا.

ڪپهه ٺاڻڻ جون انڇيليون هيٺين شهرن ۾ هيون:

(الف) ميرپور خاص ۾ - (۱) سيٺ پهلوم موٽيرام (۲) رالي برادرارن.

(ب) ٽنڊو ڄام ۾ سيٺ اجومل جڳتراءُ.

(ت) ٽنڊو آدم - سيٺ رازاڪرشن وارا. (د) شهدادپور. (ه) ڪنڊو. (ف) پٿورو اسٽيشن ڪاٺن جينگ فڪٽري - ميسرس فٽنلي ائڊ ڪمپني جي.

(۲) يسڪوئن ۽ ڪٽمٽڙن وغيره لاءِ فڪٽري - سکر ۾ جي. بي. منگهارام، مال سنڌ کان ٻاهر ويندو هو.

(۳) کنڊ جي فڪٽري - ڪڙڙي شهر طرف - حيدرآباد واري هٽي گوپندرام وارن جي.

(۴) سوڍا فڪٽري (Aerated Water) - حيدرآباد ۾ ميسرس آڌارام جن جي.

(۵) گلاس فڪٽري - جنگ شاهي ۾ شيشي جي سامان ٺاهڻ جي، پوءِ بند ٿي ويئي.

(۶) چمڪاڻو ريڊيو ڪمپني - جو Pioneer گيانچند موٽرائي لاڙڪاڻي وارو هو.

(۷) گڻيش ڪوپر ملس - ڪوپري جي مل ڪراچيءَ ۾ سيٺ گهنيشامداس ديپال جي هئي.

۷. سنڌ ورقي - (الف) سنڌ ورقين جا نالا ۽ فرمون - سنڌي اصل کان وٺي واپار ڪرڻ ۾ هوشيار آهن، انڪري انهن پنهنجي روشن دماغ سان دنيا جي منڊيءَ ۾ وڃي وڻج واپار ڪرڻ جي خيال ۾ ارادي سان سنڌ مان وڃي پرديس جا دؤر ڪري وڻتن ۾ وڃي پنهنجون ڪوٺيون کوليون ۽ واپار ڪيو. تن مان جيڪي سنڌ ورن ويا ۽ جن جا احوال معلوم ٿي سگهيا آهن، تن جو ذڪر هيٺ ڪجي ٿو:

(۱) سيٺ پوڄومل - سيٺ پوڄومل يعني سيٺ ناٿون مل جو پڙڏاڏو تنهن سنه ۱۷۲۵ع کان ۱۷۵۰ع جي وچ ۾ پنهنجا گماشتا مسقط ۾ موڪليا، تن وڃي بشارت، شيراز ۽ بهرين ۾ پيڏيون کوليون. سورت، پوربندر، ملبار سان خوب واپار جاري ٿيو. تنهن کانسواءِ ٻين وڻتن ۾ به ڪوٺيون کولي واپار وڌايو. هي سنڌ، هند توڙي وڻتن ۾ اهڙا ساڪدار ۽ مشهور ٿي ويا جو هنن جون گهڻيون ديس پرديس ۾ هلنديون هيون ۽ اُهي پرديس هيون. هنن جون ڪل پيڏيون ۵۰۰ ارڙهين صديءَ جي آخر ۾ هيون.

(۲) ميسرس پوهومل بردرس (پوهو ڪيگائي) - هي پهريون سنڌي هو جو سال ۱۸۵۰ع ڌاري مصر ڏانهن واپار ڪرڻ ويو. اُن بعد واپار لاءِ ساوٿ آفريڪا ويا. ٻين وڻتن ۾ به واپار شروع ڪيو.

- (۳) ميفرس وسپامل آسومل ڪمپني - ڀاڻي وسپامل پهريائين سينگاپور ۱۸۵۰ع ڌاري واپار شروع ڪيو، پوءِ جپان ۾ فرمون کوليون ۽ فليپائن ۾ پڻ ڪوليون وڌيون.
- (۴) ڪي - اي - جي - چوئرمل ڊامل - هنن هانگ ڪانگ ۽ بمبئيءَ ۾ فرمون کوليون.
- (۵) شري ٿرمڊاس پنچومل - رنگن ۾ واپار شروع ڪيو ۽ ڪولمبي ۾ ڪوليون ڪڍيون.
- (۶) شري ليڪراج جهمت مل قيمت راءِ - هنن رنگن ۾ فرمون کوليون.
- (۷) هڪسي سڪرامڊاس هيرانند - ڪولمبي ۾ پهريون فرمون کوليون.
- (۸) ميفرس هرڊاراماڻي - هنن ڪولمبي ۾ فرمون وڌيون.
- (۹) ٽي - پرسومل - هنن جاپان ۾ ڪوليون ڪڍيون.
- (۱۰) شري ٽنامل چيلارام - هنن سنه ۱۸۵۰ع ڌاري فليپائن ۾ فرمون وڌيون.
- (۱۱) ميفرس هوتچند ڪيمچند - هنن جاوا ۾ واپار شروع ڪيو.
- (۱۲) ميفرس ڪي - ايم - ٽنامل - هنن به جاوا ۾ واپار شروع ڪيو.
- (۱۳) ميفرس واٽسول برڊرس - هنن جاوا ۾ واپار چالو ڪيو.
- (۱۴) شري پيسومل مولچند - هنن آئر آفريڪا ۾ واپار شروع ڪيو.
- (۱۵) ميفرس جي - ٽي - چئنراءِ - جبرالٽر ۽ ويسٽ آفريڪا ۾ واپار شروع ڪيو.
- (۱۶) ميفرس ڪشنچند چيلارام - جبرالٽر ۽ ويسٽ آفريڪا ۾ واپار شروع ڪيو.
- (۱۷) ميفرس مينارام جومول - جبرالٽر ۽ ويسٽ آفريڪا ۾ واپار شروع ڪيو.
- (۱۸) ميفرس ايم - ڏيالداس - جبرالٽر ۽ ويسٽ آفريڪا ۾ واپار چالو ڪيو.
- (۱۹) ميفرس ٽيڪمڊاس برڊرس - ايسٽ آفريڪا ۽ ساوٿ آفريڪا ۾ واپار شروع ڪيو.
- (۲۰) ميفرس ڏيارام گڏومل ڪمپني - ايسٽ آفريڪا ۽ ساوٿ آفريڪا ۾ واپار چالو ڪيو.
- (۲۱) ميفرس هاسارام ۽ مورچاڻي - ايسٽ آفريڪا ۽ ساوٿ آفريڪا ۾ فرمون کولي واپار شروع ڪيو.
- (۲۲) ڀاڻي نارائڻڊاس ليلارام ميرچنداڻي - حيدرآباد سنڌ وارو ڪئنسٽان جي شهر ۾ واپار شروع ڪيو.

- (۲۳) شري منگهن مل چينانند پنچوليا - ٺٽي مان واپار ڪرڻ واسطي ڊبئي ويو.
- (۲۴) ميفرس ٽي - ڪيمچند تيمچومل - برما ۽ رنگن ۾ واپار چالو ڪيو.
- (۲۵) ميفرس گرومل پرسرام - اوائلي طور ڌنڌي ۽ واپار لاءِ برما ۽ رنگن ويا.
- سنڌ ورقي واپاري پاڻ سان سنڌ جي ڪلا ۽ ڪاريگريءَ جون شيون کڻي ويا هئا. ڪڇ جون چنڙيون، آرسِيءَ جي ٽيڪن واريون اجرڪون، جنڊيءَ جڙهيل طرح طرح جون شيون کڻي ويندا هئا ۽ چڱو ناڻو ڪمائيندا هئا. انڪري سندن نالو ئي سنڌ ورقي بڻجي ويو. حيدرآباد سنڌ ۾ صرف بزار ۾ سندن سوين پيڙهيون هلنديون هيون، جتان سڀني ڏيسورن تي پوريءَ طرح قبضو رکندا هئا. ڏيسورن جي لاءِ ماڻهو سنڌ مان مقرر ڪندا هئا. سندن ڀڳيارون وغيره مهني سر مهني اُنهجي

سنڌ جي تصوير

ڪنٽينن کي برابر پوري وقت تي پهچائيندا رهندا هئا. ڪروڙين روپيا ساليانو حيدرآباد ۾ سنڌ ورقين جا پوندا هئا. ٺاڻي ۽ منڊين پانڊيءَ جو سندن واپار ڪروڙن ۾ هلندو هو. حيدرآباد ڇن سنڌ ورقين جو هڪ بئڪنگ سينٽر بڻجي پيو هو.

(ب) سنڌ ورقي سرويچ - سنڌ ورقي ۾ ڪيترا سرويچ پيدا ٿيا آهن، جن جي محنت اورچاڻي ۽ دورانديشيءَ سان سنڌ ورقي اڄوڪي اوج تي رسيو آهي.

سيٺ شامڊاس سيٺ ريوچند (W.A.) وارا، سيٺ ڪشنچند چيلارام ۽ سندس پٽ شيوڪرام ۽ سيٺ لوڪومل (K.C.) سيٺ صويرچ مل سيٺ نانڪرام، سيٺ چنديرام (J.K.) وارا، سيٺ گنجي مل رامنداس، سيٺ هاسومل ۽ سيٺ واڌومل ۽ سيٺ ڏيقلداس پٽ ساڌومل (G.Sons.) وارا، سيٺ لالچند وطن مل (W.B.) وارا، سيٺ منگهن مل آڌارام (K.A.G.C.) وارا، سيٺ هريرام هوتچند، سيٺ سهجرام سيٺ نارائڻڊاس (P.B.) وارا، سيٺ چيلارام گيانچند مدراس وارو، هرڊاراماڻي ڪولمبي وارا، سيٺ پاونداس (T.K.I.) وارا، ڀاڻي نارائڻ ۽ پرتاب (M.D.) وارا، (J.T.O.) وارن جو اولاد ويسٽ آفريڪا ۾ نهايت چوٽ چڙهيل آهي. پيد روڊ تي بمبئيءَ ۾ عاليشان جيلسوڪ اسپتال سيٺ لوڪومل گنهشامڊاس جي فراخاليءَ جو ثبوت آهي. لوڪومل ”لوڪ“ ۽ سندس ڌرممڻي جسيءَ مان ”جس“ اکر ملائي ”جسلوڪ“ اسپتال نالو رکيو ويو آهي.

مطلب ته انيڪ ننڍا وڏا پيدا ٿيا آهن، جن سنڌ ورقي کي اوج تي رسايو آهي. اوائلي بزرگن جي آتمائين کي آرام ۽ آندڻ بخشيو آهي ۽ هڪ اعليٰ ۽ شاهي سنڌ ورقي سماج کڙي ٿي. هميشه لاءِ سنڌ ورقين جي نسل کي پختو ڪري رهي آهي. انيڪ تڪليفون ۽ مصيبتون سنڌ ورقين کي آڏو آيون، پر سڀني مان لنگهي پار پيا ۽ آئينده منهن ڏيڻ لاءِ تيار آهن. اهڙيءَ طرح سنڌ ورقين سڄي دنيا ۾ پکڙي، سنڌ ۽ سنڌين جو شان اڄوڪو ڪيو آهي. سنڌي دنيا جي اٽڪل ۱۷۵ ملڪن ۾ اٽڪل ٽي لک رهن ٿا.

۸. ڪاريگر، ڪاسبي ۽ ڪميءَ ۽ هاري

(الف) ڪاريگر - (۱) رهڻائي ۽ چٻائيءَ وارا - سنڌ ۾ برهم ڪري جن کي ٺٽي به چوندا هئا، سي ڪپڙي تي چٻائي ڪري رڱي اُن مان ڪئين قسم جا ڪپڙا تيار ڪندا هئا. جهڙوڪ اجرڪون هڪ پاسيون ۽ ٻه پاسيون، چنڊون ٿاڙهي تر واريون ۽ اڇي تر واريون، ساڳيءَ طرح پوٽيون، ملبڻ، بڱ، پڙا ليمائي سڇا ۽ ڪوڙا، چور، ٿلڀڻ، ٽنڊ وارا، چادرين، رڇايون، ڪوٽڙيون، وهاڻا، بچڪا، پٿرائيون، سوسيون، لسا، شالون، انگوڇا وغيره.

(۲) سونارا - سونارا هندو هئا، هيءُ سون ۽ چانديءَ مان ڪئين قسمن جا گهر ٺهڙي تيار ڪندا هئا. جهڙوڪ دهرين، ٺٽي جا حار، ٽڪريون، ڏورا، پَر پٿيون، پنج پٿيون، ست پٿيون، ڪٺ مال، جهرمر، ڪلبلا، ڏڻ جهومڪ، ڳن، پنڊا، پوپٽ، والا، واليون، ايزرنگ، ڪوڪا، ڏوروڙا (چچي ڏاڳا)، پانهين جا پٽ، نوٽ لڪاء، ڪنگڻ، چوڙيون، پارڪيون، ڪوڏڙيون، منڊيون، ويڙه، چنڊيون، ڪڙيون، هس، پانڊين وغيره وغيره.

(۳) ٺالارا ۽ ٺالارا پتل ۽ ٿامي جي پڙڇن مان ڪيترن ئي نمونن جا باسڻ بڻائيندا هئا. جوڙوڪ

ٿاڻهي، ٿاڻهيون، وڻيون، ديگڙا، ديگڙيون، ستل (شپريون)، ڪيويون، موريا يعني ٽهاڳيون، لوڻا، وهان ۽ وڏائيءَ لاءِ وڏيون ديگيون، رڱ لاءِ چروڻ وغيره.

(۴) ٽينائي - ٽينائي، لوهي ۽ چستي چادرن مان پيٽيون، بالٽيون، دٻا، دٻن جا ڍڪ، ننڍا فانوس ۽ ٻيون به ڪئين شيون جوڙيندا هئا.

(۵) چوڙيگر - چوڙيگر به برهم ڪري هئا. هي چوڙيگر ڪري يا ناگرو ڪري (يعني لٽي ننگر وارا) سڏبا هئا. هي عاج کي چيري ٻانهن جا چوڙا ۽ ڪنگڻيون، ٻارن جو ڳهو مني ننڍڙا چوڙا تيار ڪندا هئا. پر اڄڪلهه ٻانهن جو رواج لهي ويو آهي، تنهنڪري هي ڪم بندي ٿي ويو آهي. تنهن کانسواءِ ڪرڻ واسطي ڌارا ۽ گهوڙيون به ٺاهيندا هئا.

(۶) جنڊي چاڙهڻ وارا - جنڊي چاڙهڻ وارا مسلمان ڪاريگر وارا ٿي هوندا هئا، جي ڪاٺ مان پينگها (هندورا)، کڻن جا پاوا ۽ ڪئين قسمن جا رانديڪا ٺاهي پوءِ انهن کي جنڊيءَ تي چاڙهي سڀني جا رنگ لڳائيندا هئا، جي پوءِ اهي شيون پيڻيون چمڪنديون هيون.

(۷) درزي - درزي هندو ۽ مسلمان ٻئي هوندا هئا. هي ڪپڙي مان ڪئين قسمن جا ڪپڙا تيار ڪندا هئا. جهڙوڪ ڪوت، قميصون، پانجاما، واسڪوٽ، جئڪيٽ، گجڙتا، انگرا، بشرتون، سلوارون وغيره وغيره.

(ب) ڪاسبي - (۱) قلميگر - قلعي گر هندو ۽ مسلمان ٻئي هوندا هئا. هي ٿامي جي برتنن کي قلعي ڪندا هئا. ڇاڪاڻ ته ٿامي ۾ ڪس هوندي هئي جا کاڌي کي زهريلو بڻائي ڇڏيندي هئي. قلعي بعد باسڻ مان ڪٿ ڪٿان نڪرندي هئي جا طعام کي زهريلو ڪري.

(۲) وادا (ڍڳ) ۽ سوٽاڙ - واديڪي ڪم ڪندڙ هندن کي سوٽاڙ سڏيندا هئا ۽ مسلمان ڪم ڪندڙ کي وادو يا ڍڳ ڪوٺيندا هئا. هي ڪاٺ کي چيري ۽ گهڙي آن مان در، دريون انهن جا چوڪٽ، چٽ لاءِ پٽيون، داسا، ڪامون، ٽنپ ۽ ڪايا، فرنيچر ۾ دڪانن جون فنونگ، ڪٽ، ڪرسيون، ميزون، بيٺي، اسٽول، پلنگ، ڪتون، پينگها وغيره، کيتيءَ لاءِ اسر، نار، هالا، ڪپڙا، ڪوڏرن، ڏاٽن ۽ رنبن جا ڳن، پانچاريون وغيره وغيره ٺاهيندا هئا.

(۳) لوهار - لوهار مسلمان هئا. هي ڪوڏرون، ڪپڙيون، رنبا، ڏاٽا، هرن جون چونيون (ڦار)، ڪهاڙا، پالا، تير وغيره جوڙيندا هئا.

(۴) ڪنڀار - ڪنڀار ڪو ڪم به مسلمان ٿي ڪندا هئا. هي چمڪي مٽيءَ کي ٻوهي، ٺپي، دلا، مٺ، مالڻيون (چاڙيون)، دميون، دليون، ڪنگر، ڪنگريون، ٽنگيون، ڍڪڻ، ڍڪيون، چلون، رام ڪٽوريون، ڳمڙون، ڏيا، دانگيون، ٿوپيون، تس چڪ تي چاڙهي جوڙيندا هئا. پوءِ انهن کي نهايت ٻه پچائي تيار ڪري وڪڻندا هئا.

(۵) ڪوري - ڪوري مسلمان آهن. هيءُ شٽ کي سنواري تاهي ڪڍي آڏاڻن تي چاڙهي ڪپڙو اُٿندا هئا. جهڙوڪ کاڌي (ڪپڙو) رنگارنگي گرڀيون، اڳٽ، کيس، چادر، لونگيون، انگوچا وغيره.

(۶) ڌوپي يعني پريٽ - ڌوپو ڪم گهڻو ڪري مسلمان ڪندا هئا ۽ ڪو ڪو هندو به ڪندو هو. هي ميرا ڪپڙا گهرن مان کڻي ويندا هئا، انهن کي ڌوپي (پريس) ڪري ڏيئي ويندا هئا ۽ ڏگاڙي وٺي ويندا هئا. پر جن بازارين ۾ لائڊريون (Laundries) کولي رکيون هيون ته ماڻهو اُتي اچي ميرا ڪپڙا ڏيئي ويندا هئا ۽ ڌوپل به اُتان کڻي ويندا هئا.

(۷) ڪاشيگر - هيءُ سٺي چمڪي مٽيءَ مان فرش ٿي، صراحيون ۽ رانديڪا تيار ڪري انهن کي ڪن مصالحن سان ليپ ڪري انهن تي گل - ڪاري چٽي باه ۾ پچائي تيار ڪندا هئا. پوءِ اهي اڃا ڪم جهڙا لسا ۽ چمڪيدار ڏسڻ ۾ ايندا هئا. گل - ڪاريءَ ۾ گهڻو ڪري نيرو رنگ ڪم آڻيندا هئا ۽ ڪنهن ڪنهن برتن تي ڳاڙهي رنگ جي به گل - ڪاري هوندي هئي. هي ڪم به مسلمان ٿي ڪندا هئا.

(۸) اوڏ - اوڏ هندو هئا ۽ مارواڙ کان سنڌ ۾ آيل هئا. هي پاڻيءَ وارن کڏن مان پاسن کان چمڪي آلي مٽي گڏهن تي کڻي گهرن ۾ ايندا هئا، اُتي گنب مٽيءَ جون پٽيون وجهندا هئا. جي پٽين جا اٽڪل اڌ فوٽ اوچائيءَ ۾ ڌوڙ ڏيئي ويندا هئا. ٽن چئن ڏينهن بعد شڪل تي مٽيءَ جو ٻيو ڌوڙ ڏيندا. اهڙيءَ طرح ۷-۱۰ ڌوڙ ڏيڻ سان سڄيون پٽيون تيار ٿي وينديون هيون. هي پٽيون سرن وارين پٽين کان وڌيڪ مضبوط ٿينديون هيون.

(۹) مستري ۽ رازا - هي مسلمان هوندا هئا. رازا سرن ۽ پٿرن جون جايون جوڙيندا هئا ۽ سڀني پٽين (گنب مٽيءَ توڙي ڪچين سرن) کي ڳاري جو ماري سان ليپو ڏيندا هئا. باقي پڪين سرن ۽ پٿرن جي پٽين جي وٽين ۾ سيمينٽ سان درزون ڀريندا هئا. چٽين جا کڏ به تيار ڪندا هئا. مستري رازن کي ڪم ڪرڻ لاءِ هدايتون ڏيندا هئا ۽ انهن جي ڪمن تي نظر ڌارڻ به ڪندا هئا. (۱۰) حجام ۽ نائي - سنواري ٻڌائڻ جو ڪم هندو مسلمان ٻئي ڪندا هئا. هندن کي نائي چوندا هئا ۽ مسلمان کي حجام. نائي سنڌ ۾ مارواڙ کان ئي آيا هئا. هي پاڻيءَ ۾ اوزار کڻي ايندا هئا، جي مٽي جي وارن جي ڪٽ ڪري سنواري هئا ۽ ڏاڙهيون به ڪوڙيندا هئا ۽ مقرر ڪيل نرخ جي حساب سان پيسا وٺي ويندا هئا. ڪن بازارين ۾ سلوون (Saloons) کوليون ته ماڻهو اُتي وڃي سنواري ڪرائيندا هئا ۽ ڏاڙهيون ڪوڙائيندا هئا.

(۱۱) مينگهوڙا، موچي ۽ سوچي - هي سڀ هندو هئا. مينگهوڙا ڪڇ ۽ گجرات کان ۽ موچي سوچي مارواڙ کان سنڌ ۾ آيل هئا. هي سڀئي چمڙي جو ڪم ڪندا هئا. مينگهوڙا ٺمڻل جانورن تان کولن لاهي پوءِ رڱي تيار ڪندا هئا ۽ انهن مان جتيون، ڪشا، پٽا، چمپلون ٺاهيندا هئا. موچي سوچي بوت، سلپهر، چمپل وغيره جوڙيندا هئا. انهن مان ڪي ڳلي ٽوپي جو ڪم به ڪندا هئا. (۱۲) پينگي ۽ بالبيها - اصل ۾ هندو شوڊر ورڻ ۾ صفائي ڪندڙ فرقي کي پينگي سڏيندا هئا. پوءِ هتان موهنداس ڪرمچند گانڌيءَ سن ۱۹۲۲ع ۾ هنن جو پينگي نالو بدلائي ”هرچين“ رکيو. هاڻي هنن کي پينگي ڪونه ڪوٺيندا آهن پر هرچين چوندا آهن. هي مرد هزار جون گهڻيون ڳهاري گند کڻي شهر جي ٻاهرئين پاسي ڇڏيندا هئا. انهن جون زالون وري گهرن ۾ وڃي ڪاڪوس

جي صفائي ڪنديون هيون، اُهي مڱلو کڻي ٻاهر شهر کان ڪنهن گڏ ۾ ڦٽو ڪنديون هيون. پر اڄڪلهه گُتر سسٽم شروع ٿي ويو آهي، تنهن ڪري زالون ڪاڪڙس جو مڱلو ڪونه کڻنديون آهن. مسلمانن ۾ هڪ جاتي بلباشي سڏبي آهي، اُها به صفائيءَ جو ڪم ڪندي هئي.

(۱۲) مڱهالا، مڱهالا به مسلمان آهن. هي سنڌو نديءَ وڏن واھن ۽ وڏن ڍنڍن مان ڀلا ۽ مڇيون ماري ۽ اڇي مياڻ تي ڪنڀون ڪندا آهن. هنن جا سر ڪار نيڪا نيلام ڪندي آهي. نيڪيدار مڱهالن کي اُڇورو ڏيندا آهن ۽ مياڻ تي آيل ڀلا مڇيون ساڻين کي وڪڻندا آهن.

(۱۳) ساڻي - ساڻي به مسلمان هوندا هئا. هي مياڻ تان نيڪيدار کان ڀلا ۽ مڇيون خريد ڪري ٽنگڙن ۾ وڃي گهوڙن تي کڻي وڃي شهرن ۽ ڳوٺن ۾ وڪڻندا آهن، نفعو ڪمائيندا آهن. (ٺٽ) ڪمي - هي فرقو به گهڻو ڪري مسلمانن جو هوندو هو. هندو ڪو ڪو هوندو هو. هن

طبقن ۾ مڙور، حمال، ڪونجڙا، گڏ ڪڍندڙ، رازن جي هيٺان بيلدار، تناري کڻڻ وارا، سريندن اڳيان مٽي ڍوڻڻ وارا، چوٽي موٽي ريزڪي ۽ متفرق ڪم ڪرڻ وارا مڙور هوندا هئا. هي سڀ ڪم پوري ڪرڻ تي پنهنجي مڙوري ڏئي ويندا هئا.

ڪي مڙور پگهار تي ٻڌل هوندا هئا. اُهي مال لاءِ گاهه جي ڪُتر ڪرڻ، ساڻي گاهه جي ڏينهن ۾ ساڻي گاهه جي لٽي ڀري ٻڌي اٿڻ، جهنگ مان ڪاٺيون ڪري ڀري ٻڌي کڻي اچڻ، پاڻي ڀرڻ وغيره جو ڪم ڪندا هئا. انهنڪي مهني سر مهني مقرر ٿيل پگهار ملندو هو. انهنڪي ٻيلي چوندا هئا.

(د) کيتي ڪندڙ هاري - سنڌ ۾ واھن تي عام طور پوک ٿيندي هئي. سنڌ جي مکيه پيدائش هئي خاص کيتي. ٻينن ۾ هر ڪاهڻ، بچ چٽڻ، پاڻي ڏيڻ، سُلن جي سنڀال ڪرڻ، اوڦٽو مال کان ڀيلاڻڻ جي بچاءُ لاءِ لوڙها ڏيڻ، گڏ ڪڍڻ، جهار کائي وڃڻ کان بچاءُ ڪرڻ اهي سڀ ڪم هاري ڪندو هو. ڪي ڪي هاري هنن ڪمن ۾ مدد ڪرڻ لاءِ ڪونجڙا رکندا هئا. فصل ٿيڻ تي، ڦٽين جو چوندو ڪرڻ، ٻين فصلن جو لاڀارو ڪرائڻ، اُن گاهه ۽ واٽر ۽ اُن ۽ گاهه جي سنڀال ڪرڻ، کيتيءَ جا سڀ ڪم هاري ڪندا هئا. جڏهن مال تيار ٿيندو هو ته زميندار ڦٽيون ته سڀ کڻائي اچڻ

وارن کي وڪڻندو هو ۽ هاريءَ کي پُسن جو حصو ڏيندو هو. باقي ان وغيره جي بڻجي ڪري پنهنجو حصو کڻي ويندو هو. باقي جيڪي بچندو هو سو هاري کڻندو هو.

(ع) ڪونجڙا - هاري پنهنجي مدد لاءِ ڪو ماڻهو رکندو هو ته اُن کي ڪونجڙو ڪوٺيندا هئا.

۹. هنر

سنڌ ۾ تمام عاليشان ۽ عمدل عجيب ۽ غريب هنر هئا ۽ هنرن سان تيار ڪيل شيون سنڌ کان ٻاهر به وينديون هيون. جن جي آڻي تمام گهڻي ساراهه ٿيندي هئي.

ٻرارتنا - ڪاريگر ۽ هنر وارا جڏهن صبح جو ڪم شروع ڪندا هئا ته هيٺئين ٻرارتنا چئي پوءِ ڪم شروع ڪندا هئا.

هندڙ - هندو، اُستادن جا اُستاد گر پير اُستاد، لقمان ڪڪير، صبح جا ساڻين، ٻيڙا ٻني لائين، ڪنهنجو ڪين وڃائين، سيني جي آس ڇڄائين.

مسلمان - مسلمان بسم الله چئي ڪم شروع ڪندا هئا.

(۱) ڪپڙو - تمام خوشيار ۽ ڪاريگر ڪوري هئا جي آڏاڻ تي ڪپڙو اُڻندا هئا. سادو ريشمي ۽ سوئي ڪپڙو يا اڌ ريشمي ۽ اڌ سوئي ڪپڙو اڇندو هو. گڏيل سوئي ۽ ريشمي ڪپڙي جي شين وڙڻ لاءِ سنڌ مشهور هئي. مثلاً لٽي جون لونگيون جن جو هندستان جي سڀني درٻارين ۾ شوق هو. سادو ريشمي ڪپڙو چين، ايران ۽ ترڪستان جي ڪچي ريشم مان ٺهندو هو. شاهوڪار تڪر رنگن واري ڪپڙي جون ٽوپيون پائيندا هئا! مگر غريبن جون ٽوپيون رنگين سوئي چٻين جي ڪپڙي مان ٺهيل هونديون هيون. اُچي ڪپڙي لاءِ شت وائت مان گهرائيندا هئا ۽ سوئي ڪپڙو هٿ جي ڏيسي ڪپهه جي شت مان ٺاهيندا هئا. غريب سياري ۾ ڏاس جا ٺهيل ڪپڙا پائيندا هئا. سنڌ جا کيس، اڳت ۽ گريبن به مشهور هيون. انڱوا به تيار ٿيندا هئا.

(۲) رڱاوت ۽ ڇپائي - سنڌ ۾ ڇپائي ۽ رڱائي به عاليشان ٿيندي هئي. رنگ سڀ پڪا هوندا هئا. رڱائي ائليزيرين (Alizerine) ۾ ٿيندي هئي. رنگ گهڻو ڪري سڀ جرمنيءَ مان ايندا هئا. رنگ ڪيترو به ڏنگ سان نه جيڪا ٿيندا، نه لهندا هئا. ڪيترا ئي وڏ تيار ٿيندا هئا، جن جو ذڪر پٿر نمبر ۸ قري ۱ ۾ تفصيلوار ڪيو ويو آهي. رڱيل ۽ ڇپيل ڪپڙو سنڌ ۾ نه ڪهندو ئي هو، پر ٻاهر ڏيساوت تي به ويندو هو.

(۳) سڻي، ڏاس ۽ ٻڪريءَ جي وارن مان ٺهندڙ سامان - سڻي، ڏاس (يعني اُن جا وار) ۽ ٻڪريءَ جي وارن مان وڇائڻ لاءِ ٽپڙ ٺهندا هئا، جي وهڻ جي ڪم ۾، هندن جي هيٺان وڇائڻ جي ڪم ۾ آڻيا هئا. ٻڪريءَ جي وارن مان زسا، نوزبون، خرزبون ۽ ڪاهيون تيار ٿينديون هيون. لاڏو اُنن تي سامان کڻڻ جي لاءِ ٻورا هوندا هئا، سي به سڻي ۽ ٻڪريءَ جي وارن مان جوڙيندا هئا. سڻيءَ مان اُٺن لاءِ تنگ به تيار ٿيندا هئا.

(۴) اُن يعني رڌن جي وارن مان ٺهندڙ شيون - اُن يعني رڌن جي وارن کي سڻائي ملائير ڪري اُن ۾ ٿورو صابن گڏي نهدا ۽ گهوڙن لاءِ تيل ٺاهيندا هئا. نمدا فرش ۽ ڪاشي طور ڪم ايندا هئا. برسات ۾ مکاڻ پاڻ ڍڪي ٻاهر نڪرندا هئا ته نمڊن جي ڪري ماڻهو ڀڄندو ڪونه هو. ٻيون به ڪي شيون ٺاهيندا هئا. تل گهوڙن جي پنيءَ تي وڃي مٿان ٿڙا رکي تنگ ڏيئي پلائيندا هئا ته گهوڙن جي پنيءَ تي چٽو پيني ڦٽ يا زخير نه ٿئي. مطلب ته گهوڙن جي پنيءَ جو بچاءُ هو.

(۵) ٽوپيون - ٽوپين ٺاهڻ جو هنر به واھ جو هو. سنڌين جي لباس ۾ ٽوپيون جو گهڻو مان هو. رنگارنگي ٽوپيون ٺاهنديون هيون. ڀرت ڀريل به تيار ٿينديون هيون. ڪي ڀت سان ڀريون هيون ۽ ڪن تي مڇيس ڀريو هو.

(۶) چنڊيءَ جو ڪم - واڍا ڪاٺ جو فرنيچر ۽ وانڍيڪا وغيره تيار ڪري اُنهن کي چنڊيءَ تي چاڙهي ڪيئن قسمن جي رنگن سان ڀٽ لڳل ڪڍندا هئا. چنڊيءَ جو ڇڙڻ سان گولائي سڌي ۽ ننگ لسا ۽ چمڪ ٿيندي هئي. چنڊيءَ جو ڇڙ ٺهيل شيون سنڌ جي شهرن ۾ نه وينديون هيون پر ٻاهر ڏيساوت تي به وينديون هيون. هي ڪم خاص ڪري هالن ۽ خانقن ۾ ٿيندو هو.

(۷) چمڙي جو ڪم - چمڙو پچائي تيار ڪرڻ ۾ سنڌ مشهور هئي. اُهو چمڙو ڏيسارن ۾ پڻ ويندو هو. لاڙڪاڻي ۾ هڪ شاهي ڪارخانو هو. جيتوڻي، ٻوٽ، سليهڻ، چمپليون، ڪمرپٽا، ڳوٺريون، سانداريون، پڪالون، سيٺاڻون، تنگ، بالاننگ، ٿڙا گهوڙن جي سڃڻ ۾ ڪم ايندڙ، ڪسي ۾ وجهڻ لاءِ پٿون وغيره ٺاهيندا هئا. ڳوٺرين لاءِ هرڻ جو چم ڪم ايندو هو. ساندارين ۽ سيٺاڻن لاءِ ٻاڪرو چم ڪم ۾ ايندو هو. باقي ٻين اسمن لاءِ ڏيڳ جي گل وارو چم ڪم ۾ ايندو هو. ڪوهن مان پاڻي ڪڍڻ لاءِ چرس به چمڙي مان ئي ٺهندو هو، جو به ڏيڳا ڇڪيندا هئا. اُهو پاڻي ٻينين کي ڏيندا هئا. چمڙي جا ڇاڱل ٻيني پاڻي لاءِ ٻانليون عمديءَ طرح سينگاريل ٺهنديون هيون ۽ پسند پونديون هيون. (۸) سنڌ جون شهاڻيون جتيون - منصوره (سنڌ) مان عراق جا عباسي بغداد ۾ بيهندا هئا. اڄهو هالن امام احمد بن حنبل المتوفي سنہ ۲۴۱ع جو هڪ مختصر ڪتاب ”الورع“ جو هڪ سٺ سؤ سالن جو قلمي نسخو مليو آهي جو الجزائر (الجزيريا) مان لڌو آهي. سنہ ۱۲۳۰ع ۾ مصر ۾ ڇپيو آهي. تنهن مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته سنڌ جون جتيون ايتري قدر خوشنما پڙڪيدار هيون جو غريب پاڻڻ کان اسمرت هئا. اُهي جتيون صرف راجمڪارن ۽ راجائن کي پاڻڻ لائق ۽ قابل سمجهيو ويندو هو. (ڪتاب الورع ٻين حنبل صفحو ۱۰۱ ڇپيل مصر جو).

(۹) ڪاشيءَ جو ڪم - ڪاشيءَ جو ڪم اعليٰ درجي جو ٿيندو هو. ٿاڻون، گنبدن ۽ مسجدن جي سينگارڻ لاءِ ڪاشيءَ جون سرون ۽ لنگاري عالیشان ڪڍي چمڪائيندا هئا. مڪليءَ تي، ٺٽي ۾ جهونن قبن تي جيڪي پٿليون سرون ڪم آيل آهن، تنجي سونهن ۽ چمڪ جي هر هنڌ هاڪ هئي. اهڙيون پڪيون ۽ سوڌيون ٺهيل آهن جو هيترين صدين گذرڻ کانپوءِ به انهن عمارتن جون ڪنڊون ۽ پاسا نئين وانگر سڌا ۽ پورا آهن. هي ڪم ٺٽي، هالا ۽ نصرپور ۾ ٿيندو هو.

(۱۰) عاج جو ڪم - عاج جو ڪم پهرئين ٺٽي ۾ جام ٿيندو هو، اُتي زبردست ٻاه لڳڻ سبب چوڙنگر لڏي اچي حيدرآباد ۾ رهيا. هي عاج مان چيري ٻانهيون يعني ٻانهن جا چوڙا ۽ ڳهو يعني ٻارن لاءِ ننڍا چوڙا ٺاهيندا هئا. تنهن کانسواءِ راند لاءِ ڌارا ۽ گهوڙيون به ٺاهيندا هئا، ڪي ڪاريگر ننڍا ننڍا رانديڪا جهڙوڪ تاج محل، هاڻي، گهوڙا ۽ پوريون به ٺاهيندا هئا. پر هاڻي ٻانهن جو رواج گهٽجي ويو آهي، ڇڻي لپي ويو آهي.

(۱۱) هٿيار - سنڌ جا ٺهيل هٿيار پنوها هندوستان جي ٻين ڀاڱن کان وڌيڪ عمددا هئا. خاص ڪري بندوقن جون ناليون، تلوارون، تلوارون جن تي جواهرات جي چڙت ڪندا هئا. خنجر، پالا ۽ ڪتاريون ۽ ڪمانن لاءِ تير ٺهندا هئا.

(۱۲) ڍالون - گنبدن جي ڪل مان ڍالون ٺاهيندا هئا، جن مٿان پتل ۽ چانديءَ جو بوجيدار نقش ڪيندا هئا. سنڌي ٻروچ گشت تي نڪرندا هئا ته ڪلهن تي پکن سان ٻڏي شان سان هلندا هئا. (۱۳) منائي - سنڌ جا حلوائي منائي ٺاهڻ ۾ مشهور هئا. مانين جا ڪئين وڙ تيار ڪندا هئا جي لوڪ کي ڏاڍا پسند پوندا هئا. مانين نه رڳو سنڌ جي شهرن ۾ وينديون هيون پر ٻاهرين ملڪن ۾ به موڪليندا هئا. منائيءَ جا هيٺيان نمونا هئا. جهڙوڪ ڪراچيءَ جو حلوو، ميسو ۽ گانڊيا، ٺنڌي

محمد خان جو انهن جو غريبو ۽ ڇاڇو. نصرپور جا ڪيرپڙا، ٺنڊي الهيار جون ماڻي جون ڪچورون، سکر جون ريوڙيون، ٺنڊي ڄام جون ريوڙيون ۽ پتاشا، حيدرآباد جي آئسڪريم ملائي ۽ ان جا پيالا. (۱۴) ميوو - سنڌ ۾ ميوو ته ڪيترن ئي قسمن جو پندا ٿيندو هو، پر خاص مشهور انب هئا. ٺنڊي محمد خان، ماتلي، هوسڙي ۽ کنڊوءَ ۾ جهڳٽي تعداد ۾ انب ٿيندا هئا. انهنجي ڪواليتي به عالیشان هئي، انهن کي پيچائڻ جا ڪاريگر به ڏاڍا هوشيار هئا. جڏهن انب پچي مٿن مان ڪڍندا هئا ته سڄو ئي آڻهن جو رنگ پيلو ۽ وڻندڙ هوندو هو. مڇاڻ ۾ جهڙي مصري. انب ڪراچيءَ موڪليندا هئا، اُتان ولاٽن ۾ ويندا هئا.

(۱۵) بيا بھتر - سون چانديءَ جا زيور، غاليجيا، مٽيءَ جا برتن، زينون، تل، ٿڙا، پاڙا، عاج جا چوڙا، چمڙي جو سامان وغيره.

۱. ڏڪار ۽ سبب ٽائون مل جو ڌان

ڪڇ، هالا (ڪالاباوا) جو هڪ پراڻو، مارواڙ ۽ اوسي پاسي جي ملڪن ۾ اچي سخت ڏڪار پيو. سبب ٽائون مل هوندڙن پوڄاڻي جيڪي جهوني وقت ۾ ميرن جي راڄ ۾ سندس وڏا مشهور واپاري هئا. سبب ٽائون مل لکيو آهي ته سندس وڏن جا ڏنڊا ۽ ڪم ڪاريون ٽن ڏينهن ايتري قدر وڌي ويا جو ڪين ۾ ڪين ته ٻه پنج سؤ هنڌن تي سندن ٻنڊيون هيون. ڏڪار جي ڪري هالا، ڪڇ، گجرات ۽ مارواڙ جا ڏنڌيل ماڻهو سنڌ ۾ اچي ڳاڇت ٿيا. تنهن وقت هُو ننڍو هو پر سڀ ڪجهه سمجهي سگهيو ٿي ۽ ياد ڪري سگهيو ٿي. ان وقت ان جو اهڙو سخت ڏڪار پيو جو سون ۽ روپي جي ڳوٺرين هوندي به ماڻهو بک وڃي مرن لڳا. سنڌ ۾ ڄڻ، نانگلي، ڄو ۽ ٻيا سادا ان به روپي جا چار سیر مس ٿي مليا. ڪئين ماڻهو بک ۾ اُٿليا. تڏهن سندس وڏن سبب درهياڻي مل ۽ المنداس کي ان جا انبار ڀريل هئا جي ڀانڊن ۾ بند هئا. ڏاڏائون ته خيرات لاءِ هن کان وڌيڪ ٻيو ڪو عمدو موقوفو ڪونه ملندو، تنهنڪري ڌرم ۽ ذات جي ڀيڊ بنا سڀني گهر جاڻو ماڻهن کي ٽي آسامي هڪ سیر ٻاچري يا چانور روز مفت ڏيڻ لڳا. ڪوئيءَ جي پئڻين ۾ وٽ ان وراهيو ويندو هو، جو صبح کان رات تائين اهو ڪم هلندو رهيو هو. ڪيترا آبرودار ماڻهو بنهه لاچار حالت ۾ برقعو پائي خبراتي آن وٺڻ ويندا هئا. جڏهن سڀني کي سڏ پيئي ته ڪيترن سفيد پوش ڪنڀرين کي ڪيتري به اڳهه تي آن نٿو ملي ۽ سبب جي در تي ڏينهن ڏي رات جو بتيءَ جي روشنيءَ تي خبراتي آن وٺڻ ۾ حجاب ٿي ٿيو، تڏهن حڪم ڪيائون ته رات جو ڪوئيءَ تي پٽيون نه ٻاريون وڃن ۽ ڪو مرد يا زال هٿ ڏهڙي نه اُن کي بنا پڇڻ جي هڪ سیر اُن ڏنو وڃي. اُن بعد ڪئين شاهوڪار پئسن سان به اُن نه ملڻ ڪري سڀني جي خيرات وٺڻ لڳا. وري جڏهن خبر پيڻ ته ڪيترن گهرن ۾ فقط وڏوڳوڻ يا جڏا پاتي آهن، جي ٻاهر نڪرڻ جهڙا نه آهن، تڏهن حڪم ڪيائون ته اهڙي هر هڪ گهر ۾ مهني جي خوراڪ اڳواٽ پهچائي وڃي. اُتر سنڌ ۾ ڪئين ڪڇ ۽ هالا جي ماڻهن ٻار وڪڻي اُن ورتو، جنهن جي گمانتن اُن ڏهر ٻار خريد ڪري ڪراچيءَ ۾ موڪليا، اُتي سندن پوري سنڀال ٿي. جڏهن ڪماڻڻ لائق ٿيا ته آزاد ڪيا ويا. اُهو ڏڪار ست اُن مهنا بلڪل

سخت هليو، تنهن کانپوءِ ايشور مهر ڪئي ۽ وري سڀ ڪڇ ٿي پيو. مطلب ته اهڙا هئا سنڌ جا هندو سڀت سخي ۽ ڊائي، جنجو نالو اڄ تائين پيو ڳائجي.

۱.۱. نشيدار شين جو راهپو

(۱) شراب- شراب ٻن قسمن جو ٿيندو آهي (۱) هڪڙو ٻُڙ جو دارون جو ٻُڙ، ٻيهر جي چوڏي ۽ ڪن پيسن جي شين مان ڪڍيو آهي. هي ڏاڍو تڪو ۽ بيسوادي ٿيندو آهي، پر هندو شوق سان پيئن. هن ۾ پاڻي گڏي پيئندا هئا. (۲) ڪنل جو دارون جيڪو غريبن لاءِ هو. هي ڏاڍو گرم ۽ اُڱرو ٿو ٿئي. سنڌ جي اندر شراب نوشيءَ جي علت ڦهلجي ويئي. سڀني درجن جا مرد توڙي زالون، ديني شرعي کان سواءِ پيئندا هئا. شراب پي پوءِ ماني کائيندا هئا. مکيه شراب هي آهي: (۱) انگورن مان ڪڍيل شراب جو ڪشمشي سڏبو هو، (۲) سونفي جيڪو عمدو سمجهبو هو، (۳) مُشڪي، (۴) ترنجبي، (۵) مصريءَ جو ڏاڍو قيمتي هو، (۶) گلابي، (۷) ڪئنسري. (۲) پنگ- گهٽ درجي وارا پنگ جا ٻُڙ هئا پياڪ هئا. گجراتين جي پنگ بنا نه سري. ميرن جي راڄ ۾ پنگ هڪ سِر هڪ آني ملندي هئي. پنگ پيئڻ ڪري بدني ۽ دماغي ڪمزوري ۽ ٻيون بيماريون ٿينديون هيون.

(۳) آفيم- ڪي وري آفيم يعني امل کائيندا هئا.

(۴) چرڻ ۽ گانجو- ڪي چرڻ ۽ گانجو سلقين ۾ وجهي چڪيندا هئا.

(۵) ڀست جا ڏوڏا- ڪي ڀست جا ڏوڏا پنگ وانگي ٿهوتي پيئندا هئا.

(۶) تماڪ- ڪي تماڪ چلمن ۽ حقن ذريعي چڪيندا هئا. ڪي تماڪ پيل ٻيڙيون چڪيندا هئا. ڪن سالڪن نشيدار شين واپرائڻ جي نتيجن بابت هڪ بيت چيو آهي جو هيٺ ڏجي ٿو:

(۱) پنگ- ”پنگ پيئڻ سان ڀڙوٽ بڻائي، پوءِ ٿي ساري گهر جو آڻو ٿئي؟“

(۲) چرڻ- چرڻ چئن جا چٽ پٽڪائي، پوءِ ٿهڻيون ٿو گهٽيون ٿهمائ؟

(۳) آمل- آمل کاڌل ۾ آهن اوجھرا ٿيون، جڙون مٽي ۾ گنديون ڀرائيون،

(۴) شراب- شراب پيئڻ سان ڏڏي دلداري، پوءِ ٿو ڪري ڀڙي پنهنجي شاهوڪاري.“ انگريزن جي راڄ ۾ وڪري جو بندوبست- نشيدار جي وڪري لاءِ هر هڪ شهر ۾ گتو هوندو هو جو سرڪار نيلائيءَ ذريعي ليڪيدارن کي ڏيندي هئي ۽ اُتيهر ۾ مقرر ڪري ڏيندي هئي. ٻين شين لاءِ لائيسنس ڏيندي هئي، جهڙوڪ پنگ، آفيم، چرڻ، گانجو، ڀست جا ڏوڏا ۽ ڪڻ وغيره.

۱.۲. گناهه ۽ سزا

ڪنهن به قوم جي سڀاءَ جي هيءَ عمدي پرڪ آهي يعني سندن ڏوهه ۽ تن لاءِ سزائون. انهيءَ نظر سان ڏسبو ته سنڌي هروڀرو ٻيڙا ۽ ويل نه هئا. ٻُڙا گناهه ورلي ٿيا ٿي، انهيءَ ڪري سزائون به سخت ڪونه هيون. خونيءَ کان سڀ ڀڳا ٿي ۽ ”خوني“ لفظ نفرت جو هو. ان لاءِ سزا هئي موت يا ڏنڊ.

(۱) مُسلسل راڄ ۾- ڪن حالتن ۾ اسلامي قاعدن موجب موت جي سزا هينينءَ ريت ڏني ويندي هئي. قاضيءَ جا خادم خونيءَ کي گرفتار ڪري ٻانهون ٻڌي، سندس ٻانهن خون ڪيل

شخصن جي عزيزن کي سونپيندا هئا. اُهي ڪاتيءَ يا تلوار سان اُتي جو اُتي سڀي ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏيندا هئس. پر جي موت، بندوڻ، لٽ، پٽر، زهر يا کوہ ۾ اُچلائڻ سان ٿيو هوندو ته خون جي بدلي هڪ مقرر ڪيل رقم (ديت) ڏني هئي. بدلي جو رواج، يعني خوني پنهنجي بدران سزا لاءِ عيوضو ڏئي. رواج هندستان ۾ آهي، سو سنڌ ۾ هالي ڪونهي. خودڪشيءَ جي حالت ۾ لاش کي نڪي وهنجارين نڪي ڊڪين. جنهن حالت ۾ لاش، تنهن حالت ۾ ڀر واري زمين ۾ دفن ڪن. انگ پنگ يا لولي لنگڙي ڪرڻ لاءِ قانون ديت يا قانون مڪانات جي سزا ڏني ويندي هئي. جهڙڙي ۾ ڪنهن ڪنهن تي انڌو ڪري وڌو ته قاضيءَ جي فرمان موجب جلاذ سچ اڳيان آڙسيءَ جهلي ڏوهيءَ کي نابين ڪندو هو. ڪنهن جو ڏند ڪنهن پڳو ته لوهار اُنبوريءَ سان انجو ڏند ڪيندو هو. چوري خسيس يا ڳري، عام جام ڏوهه جو، سزائون ڪئين هيون. اهڙين جهڙين حالتن ۾ قيد، ڏنڊ ۽ زوري لنگهڻ سزا طور ڏنا ويندا هئا. گهٽ درجي وارن چورن جون ڏاڙهيون وار ڀرڙون ڪوڙائي، مُنهن ڪارا ڪري گڏهه تي وهاري کين ٻيڙو ڪندا هئا. ڪڏهن چور کي ڳچيءَ ۾ موچڻ جو هار پائي شهر ۾ ٻيٽ لاءِ پٽڪائيندا هئا. ميرن جي ايباڪاريءَ ۾ قيدين کي چوٽڙي يا ڪوٺاليءَ ۾ رکندا هئا. اُنهن اندڙين ۾ نگر، هٿڙيون، پيرن جا ڪاٺ، ڳچيءَ لاءِ ٻٽ ۽ ٻيا اهڙا عذاب رسائڻ جا اوزار رکيل هئا. شهر ۾ ڪوٺوال ڪچهري ڪندو هو، پر ڳڻن ۾ ڪاردار، ديني ڳالهين ۾ قاضيءَ جي فتويٰ هلندي هئي. اڀيل به ڪري سگهبي هئي. ٻين چوڻن موٽن گناهن لاءِ الڳ الڳ سزائون هيون.

(۲) انگريزن جي حڪومت ۾- انگريزن جي راڄ ۾ ڏوهين ۽ گناهن کي پوليس پڪڙي مئجسٽريٽن جي معرفت جيل ۾ موڪليندي هئي، پوءِ اُنهن تي هلندا هئا ڪورٽن ۾ ڪيس. اُن لاءِ منصف جي ڪورٽ، سمال ڪاز ڪورٽ، يوزل ڪورٽ، جڊيشل ڪورٽ، سيشن ڪورٽ ۽ آخر ۾ سنڌ ۾ وڏي ۾ وڏي ڪورٽ هئي فيڊرل ڪورٽ. اُنهن جي ڪارروائي هلائڻ لاءِ هئا منصف، جڊيشل مئجسٽريٽ، ڊسٽرڪٽ جج، سيشن جج، چيف جج. پوليس ڏوهين کي سزا ڏيارڻ لاءِ ڄاڻان ڪورٽ ۾ پيش ڪري شاهدين کان شاهديون ڏياريندي هئي. الزام مڙهيل گناهڪار وڪيل ڪندو هو جو اُنجي بدران ڪورٽ ۾ دليل بازي ڪندو هو ۽ بجاءِ لاءِ گواهه جي گواهي ڏياريندو. مئجسٽريٽ بڻي پاسا ٻڌي شاهدين ۽ ثابتين جي آڌار تي فتويٰ ڏيندو هو. سزا جا قسم جيل بنا پور هئي، سخت پور هئي سان يا ڏنڊ يا ٻئي سزائون جيل مدو ۽ ڏنڊ جي رقم ڌار ڌار قلمن هيٺ انڊين پينل ڪوڊ ۽ ڪرمنل پروسيجر ڪوڊ موجب مقرر ٿيل هوندي هئي. ڏوهيءَ کي اڀيل ڪرڻ جو به حق هو. ثابتي نه هئڻ جي حالت ۾ گناهڪار کي آزاد ڪيو ويندو هو. خون يا ٻي ڪنهن اهڙي ڪيس لاءِ قاضيءَ جي سزا به هوندي هئي.

۱.۳. ڦورو ۽ ڏاڙيل

هڪ انگريز لکي ٿو ته تاريخ ۲۰ جنوري ۱۸۴۰ع جي نامي گرامي بجرخان، ٻجراڪ، ڳڙهي ۽ ڊمڪين، جڪرائين جا ۴۸ سردار اسانجي هٿ ڇڏيا. سنڌ مان ڦورن جو آزار لاهڻ ۽ سندن ٽڏو

کٽائڻ جو وجه هو. ٻه علاج هئا. هڪ معافي ڏيڻ، ٻيو سڪتي ڪرڻ. پر اسانجي پوليتڪيل کاتي بغي دواڻون گڏي سڏي ڏنيون جو ڪنهن مان ٻه فائدو نه ٿيو، پر رتبو ڇا ويو؟ ڪيو ڇا ويو؟ هنن ڙهن کي ڇيڙي پوءِ کين چيڪ ڇڏيو ويو! بجر ۽ بمارڪ کانسواءِ سڄيءَ ٽوليءَ کي ڏنڊا پيڙيون ڏيئي رواجي قبيدين وانگر ڌڪ بجا هنيا ويا. کين بيمز تو ڪري، ڇيڙي چٽو ڪري، جاني دشمن ڪري، وٽر پاڙڻ لاءِ کين ڇڏي ڏنائون! مطلب ته اسان اهڙو چسپائيءَ جو ڪم ڪيو جو ڪير اعتبار ٿي نه ڪري. پر سچ پچ ائين ڪيو ويو.

هاڻڪن ۾ جاني ڀت نمبر نامي گرامي خوني هو. سندس اک غضبي، سندس هٿ قاتل، اصل جڪرا سنڌي هو. پر پوءِ بهادريءَ ڪري جڪراتي قوم ٻروچ قوم ليکي هئي. هي قدآور، جودو، سرويچ ۽ بلخير هو. اکيون وڏيون شوخ، ڇٺ ته به آلا بت پر لڄو هيس. ڪو خوش ٿي اسان وٽ ڪونه آيو هو. سندس قوم بجر پٺيان هئي ۽ پنهنجي سردارن درياخان ۽ ترڪ عليءَ کان به کيس سرس تي سمجهيائون. سردارن جي آڱ مڇي هن پاڻ کي فرنگين وٽ کڻي ڦاسايو. پر اسان سان دشمني سندس رڳ رڳ مان پئي بکي. پر ڪيئن به بجر جاني اسانجي هٿ ۾ هو. کيس ڇا ڪجي؟ سو به وڏو سوال هو. حڪم آيو ته ڏنڊا پيڙيون وجهي، رواجي قعددين وانگر شڪارپور جي رستن تي ڪم ڪرايوس. کيس گهرائي حڪم ٻڌايومانس. ٻڌندي ئي سڀنيو ساهي ڌوڪيندو ڌوڙيو. پوءِ ۲-۳ ڄڻا ڌوڪي مٿس ويا جن ٻڌي ڏنڊا ۽ پيڙيون کڻي ڇڙيائونس. هن کي ڪم ٿي وئي ويندا هئا پر ڪم ڪونه ڪندو هو. چونڊو هو ته ”ڦاهي ڇاڙهي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيون پر زوريءَ ڪم ڪونه ڪندس.“ آخر خط آيو ته ڇڏي ڏيوس. هن کي ڇڏيوسين. تن ڏينهن ۾ هڪ دفعدار ۽ ات سوار خون ڪري ڇڏيائين. هن جي پڇاڙي به وڃي هئي جو سردار بلوچ خان ڪهڙي جي زال سان ٺهيل هو. جيئن هي اُن وٽ ويو ته هنن گهر جا دروازا بند ڪري ڪوئيءَ جو گڏ پئي مٿان پکرن ۽ جنبن جو وسڪارو ڪري پنهني چڻن کي سنگسار ڪري ڇڏيائون. بجرخان پئي درجي جو هو. هي به بي رحم هو پر ڦاهائيءَ جو ٻج به پيل هون. ڀالس منڊو خان پٽس وزير خان ۾ شريفائو انگ هو. اسان پهريئن هنن تي سختيون ڪيون پوءِ ڇڏي ڏنائون، اها به چريائي هئي.

بمارڪ اهڙو صابر نه هو. هي به عجيب انسان هو. ڪهڙي پيري اميل صاحب کي خبر پيئي ته ڪالبر بگڻي جي ٽولي لٽ لاءِ نڪتي آهي. اميل گهوڙا سنڌي ۸۰ سوار ۽ ليفٽيننٽ وارڊن کي وٺي نڪتو. ڪاڏڪن جي جاءِ ڳولڻ لاءِ يارو کوسي کي سونپون ڪري کنيائون. ساري رات پنڌ ڪيائون. صبح جو ڏس ته مارا دشمن ڇاجو؟ ٻيو ڇاجو؟ اڳيان ٻه پرٽ لڳو پيو آهي. ڏينهن جي تپت ٻيو ڦاهي نه ملڻ سبب ڪيترا ماڻهو وات تي ٿي مري ويا، باقي موٽي واپس آيا.

دين محمد بڙدي - جن ٻروچن شڪارپور جي آس پاس پبلن ۾ مسافرن لاءِ هائيدوس مڇائي ڏنو هو اهو هو دين محمد بڙدي. جنهن لاءِ روز دانهن ايندي هئي ته ماڻهو کيس دينو چوندا هئا. اُتر سنڌ ۾ سندس نالو وڳل هو. ڀالس سولو کانس به ٻه رڌيون ڪس ۾ قسمت ڄڻ سندس ناماچار ٻڌي ڪڪ ٿي سندس ڏينهن ڪڍي وڌا. شڪارپور ۾ پهتس ته ٿورو اڳ ايجنسيءَ ۾ خبر آئي ته

سولو فرمار ڪري هڪ ويجهي ڳوٺ ۾ اچي لٿو آهي. ڳوٺ ۱۵-۱۰ ميل پري هو. اُنهيءَ ڪهڙيءَ حڪم ٿيو ته گهوڙا سنڌي هڪ سوارن جو بدزو پٺيان وڃيس. گهوڙا ڊوڙا ٻڌندي مٿس اوچتو اچي ڪڙڪياسين ته هو به تلوار ڪڍي جلم ڪرڻ لڳو. پر چٽا پٽيءَ ۾ سندس ساڄو هٿ گهاٽجي پيو ۽ کيس قابو ڪري ڪئمپ ۾ وٺي آيس. ماڻهو اچي حشام مڙيا. گهڻن کي هٿ لڳل هئا، پوءِ ماڻهن ڳچيءَ ۾ رسو وڃي کڻي وڻ ۾ لٽڪايائونس. تنهن جو نالو ”سولو وڻ“ کڻي رکيائون. پاڻ جي خون جو بدلو وٺڻ لاءِ ڏينو فرمار ڪرڻ ۾ وڻ گهوڙو ٻڌڻ نه ڏنو ۽ ڏهاڪو کن خون ڪيائين. کيس ڦاسائڻ لاءِ گهڻيئي حملا حوالا ڪياسين، پر ڪي ڪين وريو. نيٺ ٻڌوسين ته ڪنهن نه ڪنهن سبب ملتان پاسي مزارين سان وڃي مليو.

۱۲. ڏاڙهي ۽ مڇون

هڪ انگريز مسٽر برٽن صاحب ڏاڙهي مڇن جو سنڌ جي مسلمانن بابت مزيدار احوال ڏنو آهي. لکي ٿو ته ”ٿورا سال اڳو سنڌين جا ڪپڙا پوري مسافري ڪجي ها ته اهر ڪونه هجي ها، پر اڄڪلهه جا انگريز ائين ڪندو ڏس ته جيڪر هيٺان اچين ۽ وراڻي وٺن“ جي ”آهي ته خُتر؟ هاڻي مشرقين جو نقل ڪرڻ سڳيو آهيون. پنهنجو ڪريو ٿو وڃائين.“ مون تاروش ۽ جهولدار ٻڌاجامو پوري ڏٺو آهي، ڏاڍي فرحت آهي. نه تر ٽوپلو ۽ پتلون ڏسي اڳي هاري ٻچ پائي آئي پڇندا هئا. سندن نينگرپورن وڃي اندر لڪنديون هيون ۽ ڪتا وراڻي ويندا هئا ۽ گائو ميهو مال آئي پڇندو هو. فقير فڪرو ويڙهي ويندو هوم. هنن ليکي ٽوپلي وارو نوشيروان جهڙو انصاف ڪندڙ آهي يا وٽس قارون جا گنج آهن.

(۱) ڏاڙهي - ٻيو ته منهنجي صلاح وٺين ته اها ڪپوسڙي ڏاڙهي جا اٽيئي سا به اڳوڻو لهرائي ڇڏ. نه ته هنن سڌريلن ملڪن ۾ پاڻ کائيندين. تنهنجي ڏاڙهي نه ڪاري، ڊگهي، نه لسي، پر ته به جهڙي جي تهوڙي ته رکندو، جي رڳو مڇون هوند ته توتي بيت ٺاهيندا جي ”پنجاهه ورهين جو ڇوڪر کاڌي ٿو کني“ شڪر جو هت پوري ڇانوڻيون واري ڏاڙهي هڪ نه ڏسندين. ڪيردار، ڏسين مٿان سوئر جي وارن وارو برش پنهنجي مٿن کي پائين ته وراڻي لباس ۾ ڏاڙهيءَ جو مان ٿئي ۽ ڦٽي، اِهي منهن کي ٺاھوڪو بڻائي ڇڏيندو. جي پائين ته وراڻي لباس ۾ ڏاڙهيءَ جو مان ٿئي ته ٻڌ، سونهاريءَ کي ڇڏي به نه ڏج، جيئن ڇڄ ڏاڙهيءَ تي پوي. هتي چوڻي آهي ته ”ڊگهي ڏاڙهي نانڍ دلير.“ ڇيلهه تائين رکي ته ڄڻ مسافريءَ ۾ بيمار زال يا جوان نياڻي يا گهر ڏيائي پاڻ سان کنيگهه ڏسندين. ڇڄ ڏاڙهيءَ لاءِ اول ته کڻي ڪاري ريشمي ڳوٺري اُس مٽيءَ کان بچاءُ لاءِ، تيل ڇٽ کپيس ته گسي نه رنگ ڌري لڳيس ته زيب نه وڃيس. ڪٿري ننڍڙي نه ڪڇ مٿان چوڻ ته لفنگ آهي، نڪي اسان سنڌي منشيءَ وانگر سرخي لاڻجائنس ته مٿان چوڻ ته ڪٿر ۽ بيهڪ ۽ جهر گڏ جو نرو ڇي ويچارڻ غريزيءَ جي منهن مان منشيگيري پيئي بکي.

جنهن مهل نه ڳالهائين ته پنهنجو ساڄو هٿ وٺي سونهاريءَ مٿان پيو ڦير. شد مد مٿان ڳالهائڻو هڪجيئي ته ڏاڙهيءَ جو قسم کڻج. ڏسين مٿان ڏاڙهي سڳوريءَ سان گڏ ڪنهن مڪروءَ ڇڄان

جهڙي شيءِ جو نالو ورتو اٿئي. ڏاڙهيءَ تي هٿ رکي ڏنڌن ته ايمان ڏنڌن. ڪو شخص سونهاريءَ جي بي ادبي ڪري يا ڪنهن ڪچهريءَ ڏانهن اشارو ڪري ويهي ۽ تون مان ۾ رهين ته هميشه لاءِ مردود ليکيندو. ڪو ڇڙ ۾ ڏاڙهيءَ ۾ هٿ وجهي ته خنجر ڪڍي اهڙي ڪمپڻي ڪي اُماڻي ڇڏي دوزخ ۾. ڪو مرد يا زال ڏاڙهيءَ تي ٻه آڱريون رکي توکان رحم گهري ته پنهنجي سونهاريءَ جي پٽ رکڻ لاءِ متس ترس ڪڇ. جهيڙي لاءِ ڪرڻهن هجيئي ته واهه، نه ته ڪنهن کي ڏاڙهي ڪري متان سڏيو اٿئي. ڪنهن جي سونهاريءَ ۾ ڪڪ يا ان ڪڍو ڏسين ته متان هٿ وجهي ڪڍين. پر پنهنجيءَ تي هٿ ڦهائي اشارو ڏجانس. دل ۾ چيو ته ”ڏاڙهي ٿي ڪين ڇڏي ٿي.“

(۲) مڇڙون. هاڻ اڄ مڇڙن تي. جي مڇڙن سان دوستائو رستو ڳنڍڻو هجيئي ته شهر وٺائي مڇڙن ۾ ڇپ سان سنو ڏيارينس باقي پڇڙين کي ڇڏي ڏي ته پيل پيڻون مڙا ڪن. جي شمعن سان اٿڻ وهڻ چانهين ته ڇڏي ڏين، تان جو به بهارا کڙا ٿي بهن. جي پانڌين ته زاهد نظر اچان ته ڪٽري پٽي پورن جهڙو ڪري بهارين. جي پهلوان ليکجن تو گهرين ته موڙي وٺي ٺڪ اکين سان رکي لڳائين. سلوڪ سان رهڻ چاهين ته پڇڙين کي ڇڏ ته هيٺاهين وٺي پيڻون نمن. دل ۾ چيو ته ”مڇڙون تيون ڪي مصيبت.“

باب آئون :

رهڻي، ڪهڻي ۽ گهرو جيون

۱. هندو ۽ مسلمان

(۱) هندو. هندو آڳين ڏينهن ۾ ڳوٺن ۾ رهڻ پسند ڪندا هئا. جو هنن کي تستائيت ملندا هئا ۽ ويڪريون هوا دار ۽ روشنيءَ واريون جايون جوڙائيندا هئا. جايون جوڙائڻ جو ذڪر باب ۲ جي پٿر ۲ ۾ ڪيو ويو آهي. سادي نموني زندگي گذاريندا هئا، ڪپڙا به سادا پائيندا هئا، ڏيڏا ڪونه ڪندا هئا. ڪپڙا گهر ۾ زالون ئي سبنديون هيون. ڪي شاهوڪار ماڻهو ڪپڙا درزين کان ساقيندا هئا، باقي زالن ۽ ٻارن جا ڪپڙا ته گهر ۾ زالون سبنديون هيون. ڪپڙا صاف شائرا رکندا هئا. ميرا ڪپڙا پهريائين ڪاريءَ ڪار ۾ ٽهڪائي ڏنڌن يا درياه يا کوھ تي ڏوٽندا هئا. ڪجهه وقت کان پوءِ سوڍا ڪار ۾ ٽهڪائي ڏنڌا هئا. انگريزن جي راڄ ۾ پوئين وقت ۾ ڪپڙا صابن سان به ڏوٽندا هئا. ريشمي ڪپڙا ميت يا ميتوڙيءَ يا آرين جي ڪلن ۾ وجهي ٽهڪي ڏوٽندا هئا. اوني ڪپڙن جو پهريائين رواج گهٽ هو پوءِ تن کي گوار پئائي ان ۾ مٺي رات جو رکندا هئا، صبح جو ڏوٽندا هئا. ڪي سرندل ماڻهو ڪپڙا پربت کان ڌاريندا هئا. ڪپڙا بنا استري ڪئي ئي پائيندا هئا. پوئين وقت شهرن ۾ رهندڙ ڪپڙا پريس ڪري به پائيندا هئا. سنان مرد ندي، واهه يا ڪڏ يا تلاءُ يا کوھ تي ڪندا هئا. زالون تلائن يا ڪڏن تي ڪپڙا ڏوٽڻ وينديون هيون ته ڪپڙن سوڌو سنان ڪري اينديون هيون ۽ ڪپڙا اچي گهر بدلائينديون هيون. نه ته گهر ۾ ئي سنان ڪنديون هيون. شهرن ۾ واهن يا تلائن تي پناهه گهر ٺهيل هوندا هئا ته زالون اُتي تڙن جي پناهه گهرن ۾ ئي ڪپڙا بدلائينديون هيون. گهرن ۾ به سنان جايون ٺهيل هونديون هيون. سنان تيل ميت سان ڪيو ويندو هو. صابن لڳائڻ جو رواج ڪونه هو. صبح جو سيڪو نس يا ٻهر وغيره جو ڏنڌڻ ڪندو هو. پيسٽ هڻڻ جو رواج ڪونه هو. اڳ ڪنهن کي اچڻ لاءِ نياپو موڪلبو هو ته چئبو هو ته ”ميت مٽي ۾ هجيئي ته هٿ اچي لاهه.“ سنان ڪرڻ ۽ لڻڻ آڱهڻ لاءِ انگوچو ڪتب آڻبو هو. ٽوال جو رواج ڪونه هو. کاڌو به سادو کائيندا هئا. ٻاجهر يا جوئر جي ماني ۽ ڪاهه يا چاڇي ڏينهن جو، چانور ۽ دال رات جو کائيندا هئا. ڏينهن جو ڏڏ ۽ رات جو کير به کائيندا هئا. ڏڏ ولوڙڻ مان مڻ نڪرندو هو ته ڪي نهرن تي مانيءَ تي رکي کائيندا هئا. گهڻو ڪري هر ڪنهن کي ڪانءِ يا مينهن گهر ۾ هوندي هئي. گيهه هڻڻ کائيندا هئا، ويجهڻيبل غيهه (ڊالڊا) جو نالو به ڪونه هو. ڪن کي بڪريون به هونديون هيون. ڪاندين ۽ مينهن جو چيڻ ٿيندو هو ته ان چيڻ کي مٽيءَ سان ملائي گهر جي پٽن کي لپيو ڏبو هو. باقي چيڻ کي ٿڌي، چيڻا ٺاهي شڪائي چاهه ۾ ٻاريندا هئا. جتي چاهه ٺهندي هئي، اُتي چاهه تي ٽوپيءَ تي ڊڪيل چيڻا رکندا هئا.

ان رکڻ لاءِ مٽيءَ جي ٺهيل ٿندي هوندي هئي، ان کي هيٺ تري وٽ ٽن انچن جيڏو لوگو هوندو هو. ان کي آڱڙيءَ جي مڇي سان بند رکندا هئا. گهر وقت آهو آڱڙيءَ جو ٻنڌو ڪڍي ان مان ان ڪڍي وري ٻنڌو ڏيئي بند ڪندا هئا. ٿنديءَ کي پلي به چئبو آهي. چوڻي. ”ان پلي ذات پلي.“

سنڌ جي تصوير

ڪالينون ٻارن لاءِ جهنگ مان کڻي ايندا هئا. پر جي وڌيڪ گهٽ هوندي هئي ته مسلمان ڪائير گڏهه تي ڪالين جي لڏ کڻي وڪري لاءِ آڻيندا هئا، ان کان وڌيڪون هيون. ڪي ٻيلي مان ڪالين کي آڻ تي لڏي کڻي ايندا هئا، جي به وڌيڪون هيون. شمعن لاءِ کتون ۽ کٽولا هوندا هئا. اهي ڪي سادي واڻ سان، ڪي مڇ جي واڻ سان وائيل هوندا هئا. تن ڏينهن نواڙ جو رواج ڪونه هو، جو گهڻو پوءِ پيو. اڳي پنڪا لائينت وارا ڪمين هئا. پيش جي وڃڻي سان هوا ڪبي هئي. سينيون گرميءَ ۾ جهلن سان هوا ڪرائيندا هئا. مڇيل ڪاٺ جي پٽي تي ڪپڙو سبيل هوندو هو، جا چن ۾ ٽنگيندا هئا. ان کي نواڙيءَ سان ڪو چوڪر يا نوڪر چڪي هوا ڪندو هو. وڏن گهرن ۾ پيڻگها هوندا هئا، جن ۾ لڏندا هئا. ٻارن کي پيڻگهي ۾ شهاري لوڏيندي لولي ڏيئي ننڊ ڪرائيندا هئا. گهرن ۾ آڻي وٺي لاءِ منڇيون هونديون هيون، تن کي انهن کي وهاريو هو. شمعن لاءِ چوڻي: ”لڳڻ لڳڻ ۾ سَوَڙ کڻي ٻاهر شمعجي - ٻڏي ۾ وڃڻي کڻي آندڙ شمعجي.“ ٻيو پهڪو هو ته: ”لڳڻ ڦلاريو ڏينهان اونهارو راتيان سيارو.“ شمعن لاءِ هنڌ ۾ هيٺيان رسم هوندا هئا، هيٺ پٽ تي يا ڪٽ تي مٺيءَ جو آڱيل ٽپڙ فراسي پٽ تي پيس جو تڏو يا پن جي تورني وڇائي هئي، مٿان پٿرائي وڇائي جادر وڇائي مٿان ڪرڻ لاءِ سياري ۾ سَوَڙ اونھاري ۾ رڙي يا چاندي يا کيس ڪتب آڻيندا هئا. پوئين وقت ۾ لوين، ڪمبلن، قمرن، کتن جو رواج به شروع ٿيو. جي شمعن ۾ اوڏيندا هئا ته سياري ۾ ڪلهن ۾ به ڪندا هئا.

هو گهر ۾ ان پيڻهن لاءِ چنڊ ۽ چانورن چڙڻ لاءِ آڪري مھري، ان چڙڻ لاءِ شپ يعني ڇچ هوندو هو. ڪن گهرن ۾ آڪريءَ جي بدران پٿر جي ننگه زمين ۾ گُٺل هوندي هئي. ٻي به ڪا ٻي اهڙي شيءِ رکڻ لاءِ چنڊ ۾ ٽنگيل چڪا هوندا هئا. چانور وغيره مڇيل لاءِ چوڻائي يا گهي يا ڪا ٻي هئي. گهر جو گند ٻياري ڪري ٽوڪريءَ يا دٻي ۾ وجهندا هئا. پوءِ ٻاهر آچلي ايندا هئا. رنڌئي ۾ ڏوٻ ۽ هار وٺڻ جي ٻاڻيءَ لاءِ ويتر جو گُڪور رکندا هئا. ٻيڄن تي ٻاهر هاري ايندا هئا. ٻيڄات جو گُڪڙڻ دس هنيا ته گهر جا پاتي آندا هئا. مرد گهوڙن کي داڻو ڏيندا هئا ۽ ٿاڻين ۽ مڇين کي چارو ڏيئي کير گڏندا هئا. روزاني ڪريڪرم کان واندو ٿي ڪم ڪار کي لڳندا هئا. زالون وري ڪا بهار ڪندي، ڪا ڏڏ وٺوڻيندي، ڪا چنڊ جوڻيندي، ڪا هنڌ ويڙهي کڻي کوساڻا رکندي هئي، ڪا باسڻ مليندي هئي. پوءِ سٺا ٻائي ڪري نرين وغيره تيار ڪرڻ ۾ لڳنديون هيون. روڻيءَ بعد سين پيرڻ کي لڳنديون هيون. ماڻرون پنهنجين نياڻين کي پير ۾ وهاري انهن کي سيکارينديون هيون، جهڙوڪ بڪيو هئڻ، ٻڏي ڏيڻ، اوڻي ڏيڻ، آندڻ ڏيڻ، ڪڙ ڪرڻ، ڀرت پيرڻ، جهار وجهڻ، ڪنڊي جو ڀرت پيرڻ، ٻيڙا ٽاڪڻ، ڪاڇ ڪرڻ، سبيل ڪپڙو کولڻو هوندو ته ان کي اڏيڙڻ ۽ وري سبڻ، سرائي هئڻ، ٽڪون ٽاڪڻ، سڙمون ستار ۽ مقبس پيرڻ وغيره وغيره. جيڪڏهن ڪجهه وڌيون ٿينديون هيون ته رڙڻ پڇاڻڻ سيکارينديون هيون، جيڪن گهر چڻائو ٿيو. شاديءَ بعد ساهري گهر وڃڻ کانپوءِ انهن کي ڪنهن به ڪم ڪار ڪرڻ ۾ تڪليف ڏرينس نه اچي. جن ته گهر جا ”ٻٽيهه ٻٽن“ آهن. ڪنهن اولي سولي ڳالهه تان ڏيءَ کي ڪجهه چئبو هو ته اِشارو ٿين ڏانهن به ٿي

وڻندو هو. ان لاءِ چوڻي آهي ته ”ڪن ڏيءَ کي ته سڀي ٿنهن.“ ڳولن جون زالون هڏ پڳل، سڀڙ ۽ سنجت واريون هيون. سڄي گهر جو ورڻ، اتي ٻيهن کان وٺي چانور چڙڻ، دالين ڏرڻ، ان سوئڻ، سانڍڻ ڪرڻ، گهر جي ٻياري باسڻ ڪرڻ، لپيو ڏيڻ، ڪپڙا ڌوڻ، سين پيرڻ جو سڀ ڪم چڻيءَ طرح سان ڪنديون هيون. ان ڪري بدن ۾ پيرل چست ۽ چوڪيون هونديون هيون. گهر جي چانو ۾ گذارڻ سان سندن سونهن به نڪرندي هئي. اڳين ڪڏهن ڪونه چوندون هيون ته ڪم ڪندي چڙهه نڪري ويئي آهي. ٻارن جي پالنا ۽ سنڀال ڪنديون هيون. سڀاڻن جو چوڻ آهي ته ”مرد جي ڪمائي زال کي سهڙ.“ آڏري زال ڪري گهر ڪفائيت سان هلائينديون هيون ۽ مرد جي ڪمائي انوسار چڙ ڪنديون هيون. ڳالهائڻ جي به فصيلت هوندي هئي. زالون توڙي ننڍا وڏن سان ادب سان جمع ۾ ڳالهائيندا هئا. زالون پتيءَ جو نالو نه ڪونه وٺنديون هيون، بلڪ سس سهري وڏي ڏير جو به نالو ڪونه وٺنديون هيون. ننڍيون وڏن مردن کان منهن ڏيڪنديون هيون. چنڊ ۽ ڏن وار تي سس سهرن کي پيرين پوندون هيون. هُو موت ۾ کين چوندا هئا ”موت.“ پر ڪڇ نه ڪڇ موڙو به ڏيندا هئا. ننڍا چوڪر به وڏن کي ملين ڏن وارن کان سواءِ سنجها جو به پيرين پوندا هئا. پيرن ٻوڙن ۾ زالون مٿو نواڻنديون هيون ۽ چوڪرا ساڄو هٿ پيرن تي رکندا هئا. سڌائين سچ ڳالهائيندا هئا ۽ هميشه سادو رهندا هئا. سادو رهڻ اوچو خيال ڪرڻ جو اصول آهائيندا هئا. جيئن انگريزيءَ ۾ چوڻي آهي ته (Simple Living high thinking) هتي چوڻي نواڙي به ڏاڍي بيڪ ۽ پيرس سان ڪندا هئا. گهر مهمان اچڻ تي خوش ٿيندا هئا ۽ اُنجي مهمان کي ڪاڌي ڪندا هئا. چوندا هئا ته ”مهمان گهر ۾ آيا اسانجا ڀاڳ جاڳيا.“ مرد مهمان وٽ رات جو بيم مائٽ ۽ ٻاڙي وارا رام رام ڪرڻ ايندا هئا ۽ ڪچهري ڪري پوءِ ويندا هئا. ڳولن ۾ چلم چڪڻ جو عام رواج هو. ڏينهن جو ۽ سياري ۾ اوطاق ۾ چلم رکيل هوندي هئي ۽ اونھاري شام جو ٻاهر ڦٽي تي ٽپڙ وڇائي پاسي کان چلم تيار ڪري رکندا هئا. پوءِ گهر جا ۽ اوڙي ٻاڙي وارا اچي روئيءَ بعد آڻي ڪنا ٿيندا هئا. پوءِ چلم وٺي چڪيندا هئا ۽ ڪچهري وٺا ڪندا هئا. ڪاڪ به ٻوٽي پوءِ وڃي آرامي ٿيندا هئا. ڳولن ۾ اڳاهي سگهائي ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر ته پري رهيو پر يوناني حڪيم به ڪونه هوندو هو. وڏيون گهر ۾ ئي ڪجهه پसार جون شيون هڪ ڪپڙي جي ٻوٽريءَ ۾ وجهي رکنديون هيون. اوڀل سويل ضرورت وقت آهي ئي شتيون لڳيون ڪنديون هيون ۽ چوٽيون چوٽيون بيماريون ليڪ ٿي وينديون هيون. هٿ وائيا شهرن مان وڪر وانا وٺي آڻڻ لاءِ گهوڙا ڌاريندا هئا. ٻاهر منجهه مسافري آڻن تي ڪندا هئا. ٿوري پنڌ تي وڃڻو هوندو ته پيدل ٿي هليا ويندا هئا. پيدل وڃڻ وقت چيلهه ۾ ٻوڄڻ يا شال يا آلنگري جو سندرو ٻڌندا هئا ۽ هڪ ڏهڙي لٺ هٿ ۾ کڻندا هئا. اُن ساريءَ لاءِ ڌار هوندا هئا جن کي مھري آڻ چئبو هو ۽ بار کڻڻ لاءِ ڌار هوندا هئا انهن کي لاڏو آڻ چئبو هو. مھري آڻ جو ٻچ گاشي واري پاڙي جي گھنڊ سان ٻڏي ڇڏيندا هئا. واند ۽ ٻڏا ماڻهو وندر لاءِ شام جو چوپڙ راند ڪندا هئا ۽ ٻار يعني چوڪرا گلي ڏڪر، وڻجپوٽي، ڪوڏي ڪوڏي ۽ ڏاڙهي ڏوٽي راند ڪندا هئا. چوڪريون وري گڏين سان راند ڪنديون هيون.

(۲) مسلمان - مسلمان شاھوڪار ۽ وڏا زميندار گهڻو ڪري وڏن شهرن ۾ رهندا هئا، سيد، پير، قاضي، مٿان، آخوند شهرن ۽ ڳوٺن ٻنهي ۾ رهندا هئا. ننڍا زميندار، ڪيئي ڪنڌڙ ۽ هاري ٻنهي تي ئي پنهنجا گهر اڏي اُتي رهندا هئا. شاھوڪارن جون سڀيون جايون هونديون هيون، ڪن کي بنگلا به هوندا هئا. باقي جيڪي وڏا زميندار، پير، مير، سيد ۽ پرهيز وارا ماڻهو پنهنجا گهر ڪوٺن جي اندر ڪندا هئا. جاين کي چو طرف ڪوٽ جون پٿيون اوچيون هونديون هيون، جيئن ڪو اُت تي چڙهي ڪوٽ ڀرسان لنگهي ته به اندر نظر نه پوي. ڪوٽ جي اندر پنهنجي آڪه سونپائيءَ جا ئي گهر هوندا هئا. ڪوٽ جي در تي لوه جو جهنڊ لنگهيل هوندو هو. ڪنهن کي به ڪم پوندو هو ته اُهو گهٽو وڃائيندو هو ته اندران ٻانهي ايندي، اُهاڻي جواب ڏيندي هئي يا ڪو ڪم هوندو هو ته ڪندي هئي. ٻاهر جو ڪو ڪم هوندو هو ته ٻانهيون ئي وينديون هيون ۽ اُهي ئي ڪم ڪري اينديون هيون. ڪا شيءِ شگل ڪهندي هئي ته وٺي اينديون هيون. باقي ٻين جا ڪن جا پڪا گهر ڪن جا ڪچا گهر ڇيرن سان ٺهيل هوندا هئا. گهرن جو چو طرف ڪندن جو شاهي لوڙو ڏيئي ڇڏيندا هئا ۽ لوڙهي اندر خالي پٽ ايوان طور ۽ زناني ويڙهي لاءِ چڻو ئي ڇڏيندا هئا. ساڳيءَ طرح ٻين تي به ٺاهيندا هئا. لوڙهي کي دروازو هوندو هو، اُن کي يا ته ڏاڪڻون در چاڙهندا هئا يا پاسن کان مٿيون ڪوڙي وچ ۾ اُنهن تي ڪڙهر رکي ڇڏيندا هئا.

واپاري يا دڪاندار ڪو رولي هوندو هو. پڙدي واريون زالون ٻاهر نڪرنديون هيون ته برقمو پائي نڪرنديون هيون. غريبن جون زالون ٻين ۾ گڏ ڪنديون هيون ۽ ڦٽيون چونديون هيون. اُنهن جي رهڻي به سادي هوندي هئي، سادو هنڌائيندا هئا، سادو کائيندا هئا. مطلب سادا ئي رهندا هئا. ڏينهن جو گهڻو ڪري ٻاجهريءَ يا جوڙ جي ماني اُن تي مڪل رکي کائيندا، ڪي رڳو ڏڏ جي لسيءَ سان ماني کائيندا هئا. ڪڏهن ڳڙ سان ماني کائيندا هئا، رات جو اڪثر ڪري چانور ۽ کير کائيندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن رات جو دال به ڏيندا هئا. ساڻئيءَ ۾ ٻين ۾ ڀاڄيون جهڙوڪ توربون، ڀينديون، واڻڻ، ميهيا ۽ غوار وغيره پوکيندا هئا ته اُهي ڀاڄيون به رڌي کائيندا هئا. عيد وغيره تي سيڻون ۽ ٻيا طعام به تيار ڪري کائيندا هئا. شاھوڪار ۽ زميندار ڪڏهن ڪڏهن گوشت، ڪڪڙ، ڀلي ۽ مڇيءَ جو ٻوڙ به کائيندا هئا. حنن جي وندر هئي، ميه وڙهڻ، پچري کڻڻ، نڙ وڇائڻ، گني ڏڪر راند ڪرڻ، ڪوڏي ڪوڏي راند ڪرڻ، مڙوڏ ڳاڻڻ، بڪتاريءَ ڊلي تي ڪافيون ڳاڻڻ، ٻجهار تون ڏيڻ وٺڻ ۽ اُنهن کي ڀڄڻ. ڪي ڪي ڪڪڙ پاليندا هئا پوءِ ڪڪڙن جون ويڙهيون ڪرائيندا. ڪي باز ۽ تتر ڌاريندا هئا.

شمهن لاءِ کئون ۽ کٽولا سڀني جي گهرن ۾ هوندا هئا. پٽ تي ڪونه ڏيندا هئا، جو وچن، نانگن ۽ بلائن جو ڊپ رهندو هو. هاري جن کي ٻنين تي کٽولو نه هوندو هو ته وٺڻ تي ٻيا ناهي اُنهن تي ڏيندا هئا.

مسلمان ڪاريگريءَ جي ڪمن ۾ به لڳل هوندا هئا، جهڙوڪ وڍو ڪم، چنڊيءَ جو ڪم، لوهار ڪو ڪم، ڪاشيءَ جو ڪم، آڏاڻن تي ڪپڙي اُٺڻ جو ڪم، جاين جوڙڻ جو ڪم. باقي جيڪو

تمام غريب طبقو هو سي مزوري ڪندا هئا. هي مهمان نواز ڏاڍا هوندا هئا. جيڪا جائي جواڙي پاڻ کائيندا هئا، سا مهمان کي ڪارائيندا، پر وڏي حب ۽ سک سان ڪارائيندا هئا.

۲. پاڻ ۾ ملڻ جو طريقو

اسان سنڌين ۾ ڪي تمام سٺيون خوبيون آهن. مثال طور توهان سڄي دنيا جي قومن ۾ جاتين تي سراسري نظر ڦيرايو ته اسان ۾ ملڻ جو طريقو سڀ کان نرالو، مزيدار ۽ وزنائتو آهي. هندي ماڻهو صرف ”رام-رام“ جا به اکر چئي ملڻ جي طريقي کي بربڪ (Break) هڻندا آهن. مغربي ماڻهو رڳو سلام سان گڏو-گڏ مارنگنگ (Good Morning) چئي ملڻ جي سسٽم کي پورو ڪندا آهن. هندن جو پاڻ ۾ ملڻ - هندو پهرين ”رام رام“ جا مانڙا شبد اُچاري ۽ هڪ ٻئي پٺيان ٻانهون ورائي يا ڪر پائي اٿڻن سان پٺيءَ تي زورن وانگر ڪٽ ڪٽ ڪندا آهن ۽ گڏو گڏ پنهنجو مٿو هڪ ٻئي جي ڪلهي تي رکندا آهن. ”خوش ڄاڻ ڀرشن - خوش ڄاڻ ڀرشن“ چوندا، مٿو هڪ ٻئي جي ڪلهي تي به چار دفعا رکندا آهن. پوءِ هٿ هٿ ۾ ملائي ويهي وڏي رام رام ڪندا آهن. جنهن ۾ آيل مهمان پڇندو: خوش آهيو سائين ۽ ميزبان چونندو: ڏيا آهي. مهمان: ڄاڻ ڀرشن. ميزبان: ٻاجه آهي. مهمان: راضي آندئي. ميزبان: ڪرپا آهي. مهمان: ٻار پڇا، ميت مائٽ، ڀار دوست، اوڙو پاڙو خوش آهي؟ ميزبان: سڀ آئند منگل. مهمان: سلامت هوندين. ميزبان: شالي جو مطلب ساڳيو آهي پر ويس گهڻا. ڏيا، مهر باني، ٻاجه، ڪرپا انهن لفظن جو به مطلب ساڳيو پر روپ گهڻا.

مسلمانن جو پاڻ ۾ ملڻ - مهمان اچڻ سان چونندو: ”سلام اعليڪم“، ميزبان: ”معلبيڪم سلام“ پوءِ مهمان: خوش متارو جوڙ، ميزبان: خدا جي ٻاجه آهي، آل عيال خوش. ميزبان: مالڪ جي مهر آهي، مهمان: عزيز خويش خوش، ميزبان: الله جو شڪر آهي، اوڙو پاڙو ڄاڻ ڇڻو ڀلو، ميزبان: سندس رحم آهي. اهڙيءَ طرح مسلمانن جا ڪي الفاظ عربي، پارسي، بولبن جا هوندا آهن، اُهي ڀڄي پيو پڇندس چوڻايو مال، ڊڳا ڍور، ٻنيون ٻار وغيره.

جبل جي پاسي رهندڙن جو طريقو ٿورو قريبل آهي. رستي وات هلندي جي پاڻ ۾ ڳڏيا ته پهريان اکر ”سلام اعليڪم“ ڪري هڪ چونندو ادا ڏي خبر، ٻيو چونندو ته ڄاڻين سڃاڻين ٿو، منهنجو نالو فلاڻي، پٽ فلاڻي، ڏات فلاڻي. صبح جو نڪتو آهيان هتان، هتان ٿيندو هاڻي هيڏانهن وڃان ٿو ۽ فلاڻي ڪم سان نڪتو آهيان. پوءِ پڇندو خبر ڪا نئين؟ وري ساڳيءَ طرح ٻيو به ائين ئي بيان ڪندو. اهڙي ميلاپ ۾ گهٽ ۾ گهٽ ۱۵ منٽ لڳي وڃن ٿا. وري وات تي ٻيو ماڻهو گڏيس، اُن سان به ساڳيو ميلاپ. کلي هڪ ٻئي سڃاڻندا هجن ته به نالا وغيره سڀ چوندا.

۳. مهمان نوازيءَ ۽ شيوو

سنڌ ۾ هندو توڙي مسلمان مهمان نوازيءَ کان مشهور هئا. گهر ۾ ڪو مهمان آيو ته ڏاڍو خوش ٿيندا هئا ۽ اُنجي خوب خاطري ڪندا هئا. چوندا هئا ته -

”اسانجي گهر مهمان آيا، اسانجا ڀاڳ جاڳيا.“

اڳي ڌرمشالائون يا هوٽلون ايتريون ڪونه هونديون هيون. ڌرمشالا به اڪثر ڪري تيرت آستان يا وڏي شهر ۾ هوندي هئي اهڙيءَ طرح هوٽلن به وڏن شهرن ۾ هيون. ڪو اڻ واقف مسلمان ڪنهن شهر ۾ ويندو هو ته وڃي مسجد ۾ رهندو هو، پوءِ مسجد ۾ رهندڙ ماڻهن ڪنهن کي ڄاڻ ڪندو هو ته مسجد ۾ مهمان آيو آهي ته ڪو نه ڪو ماني کڻي ڪراڻي ويندو ۽ شمعون لاءِ بسترو به ڏيئي ويندو. آڳاٽي زماني ۾ مهمان گهوڙن يا اُٺن تي چڙهي ايندا هئا. مهمان کي سنان پائي ڪراڻي پير سان نيرن ۽ روٽي يا پويانڙي ڪارائيندا هئا، گهوڙن کي گاهه داڻو ڏيندا هئا. اُن سان گڏ جيت ايندو هو ته اُن کي به ماني ڪارائيندا هئا، پائي پيئڻ جي مهل تي وهڻ کي پائي پيئاريندا هئا. رات جو روٽي کاڌ بعد ميت مائٽ ۽ اوڙي پاڙي جا ماڻهو مهمان وٽ رات رات ڪرڻ ايندا هئا پوءِ ڪچهري لڳي ويندي هئي. چار لهي تيار رکي هوندي هئي، واري سان اُها به پيا ڪڇيندا هئا. مهمان ڪو ٻڌو هوندو يا ڪو ٻري کان لنبي سفاڪي ڪري ايندو هو ۽ ٽڪل هوندو هو ته گهر جا چوڪرا اُن کي ٽنگن تي زور ڏيندا هئا يا مُڪون هڻندا هئا. ڪلاڪ ڏيڍ جي ڪچهريءَ بعد آيل مت مائٽ ۽ پاڙي وارا هليا ويندا هئا، پوءِ مهمان آرام ڪندو هو. مهمان لاءِ طعام به طرحين طرحين جا تيار ٿيندا هئا، جن ۾ مٺاڻ ضرور هوندو هو. جهوني زماني ۾ مهمان کي فلڪي تي کنڊ رکي مٿان کپهه وجهي ڏيندا هئا ۽ رات جو ٻُڙ جي تاهري ڪارائيندا هئا، جي سٺا طعام هُليا ويندا هئا. وقت گذرڻ بعد کنڊ جي تاهري تي اُن بعد سيغون ٿيون، هڻڻ وقت پوءِ مائيننو ٿيو، يعني ڪڻڪ جي اٽي کي ڳوٺي مُٺيا ٺاهي سڄي هڏ کپهه ۾ تري پوءِ اُڪري مَهرِي ۾ وجهي ڪٽي پڙڻ مان ڇائي کنڊ ملائيندا هئا. اُن کي چئبو هو مائيننو. ڏينهن جو ڏڌ ۽ رات جو کير به ضرور هوندو هو. روٽي ڪراڻي پوءِ مهمان کي سوپاريءَ جي تَڙ ڏيندا هئا.

مسلمانن جو به ساڳيو هندن وارو طريقو مهمان نوازيءَ جو هو.

”مون گهر مهمان آهيان، آئون قلبان وڃان، ڪراڻي خوش ته ڪريان، آئون احسان مڃان.“

۴. ريتيون رَسْمون ۽ رواج

(۱) هندن جا رواج. هندن ۾ ڌار ڌار فرقا آهن، جهڙوڪ برهمڻ، برهم ڪنري (ڪٽي)، لوهاڻا (ڀاڻپيندا)، عامل، سونارا وغيره. سڀن ۾ ڪن ريتين رواجن کي ڇڏي ٻيا الڳ الڳ آهن. وقت انوسار ٿوري ڦيرگهير به ٿيندي آئي آهي.

سورھان سنسڪار. سڀني هندن ۾ سورھان سنسڪار ڄمڻ کان مرڻ تائين آهن؛ (۱) گريڊاڏان (۲) نپسون گُڙپ رهڻ تي ۳ مهينن بعد (۳) سيمنتونين. اُن بعد ۶ مهيني (۴) جات ڪرم - ٻار جي نازي وڃڻ کان اڳ (۵) نام ڪرڻ - ٻار جو نالو (۶) نشڪرڻ - ڄمڻ مهيني ٻار کي ٻاهر گهمائڻ (۷) ان پراهن - ٻار کي ڇهين مهيني ڪجهه ڪارائبو آهي (۸) چوڙا ڪرم - ٽين سالين جهنڊ لهرائڻ (۹) ڪرڻ وڌ - گيان واداري لاءِ ٽئين يا پنجين ورهين ڪن ۽ نڪ توپائڻ (۱۰) پيگه پويٽ - جڳيو پائڻ (۱۱) ويد آرنڀ - ويد پڙهڻ کان اڳ ڌارمڪ وڏي (۱۲) سمارتن - پڙهائي پوري ڪرڻ بعد (۱۳)

۱۱. (۱۲) گرھه اُشرم - گرھست ۾ داخل ٿي اڳتيءَ جي اسٽاپنا (۱۵) وانهرسٽ - اڌ وقت جو سنسڪار (۱۶) سنياس - موڪش جي ساڌنا جو، موت بعد انتيتشي.

(الف) وِس - وِس مسلمان دايون ڪرائينديون هيون. پيڙهي در پيڙهي اهو ڪم ڪنديون هيون جي آزمودگار ۽ هوشيار هونديون هيون. ڪڇو به ڏکيو ويس هجي پر هو آسانيءَ سان ڪرائينديون هيون. آپريشن جو ته نالو نشان به ڪونه هو. ستين مهيني گريوٽيءَ کي، دائي تيل لڳائيندي هئي ۽ مائٽائو جوڙو پائيندي هئي. گريوٽي زال سج گرھڻ ۽ چنڊ گرھڻ وقت ڪپ يا چريءَ سان شيءِ نه وڍيندي هئي. وِس بعد ٻار جو نالو موڙي اور چلهه ۾ پوري هئي. پنجين ڏينهن روهي پوڄي هئي ۽ ڇهين ڏينهن چني ڪپي هئي. ٻارهن ڏينهن پاتڪ لهرايو ويندو هو. تير هيڻ ڏينهن درياهه پوڄيو ويندو هو. ڪي ۱۲ ڏينهن ڪي ۲۰ ڏينهن کانپوءِ ڇلو پڇيندا هئا. ٻت چمندو هو ته گهر جي در تي مٿئين سردري ۾ نر جا پن ۽ بصر جي گنڊ ٻڌي ويندي هئي. ٻار جي سيرانديءَ اڳي ترار رکندا هئا، پر پوءِ ڪپ يا کاتي رکندا هئا. جيڪڏهن دير سان ٻت چمندو يا اڳيان ٻار وري آيا هوندا يا ڏوڏ ٻار ڄاڻو هوندو، اُنهن جي مٿان ٻت چمندو ته اُن کي ”سوڪنو ٻار“ چئبو هو. ڪن حالتن ۾ ٻار جو نڪ ٽوپيندا هئا، جيڪڏهن ٽن ڏينهن جي مٿان ٻت يا ٽن پٽن جي مٿان ڏيءَ چمندي هئي ته اُن کي ”نڪڙ ٻار“ چئبو هو. ٻار جو نالو ڪي چنيءَ ڏينهن، ڪي تير هيڻ ڏينهن، ڪي ستر هيڻ ڏينهن، ڪي اِيڪهين ڏينهن رکندا هئا. جيڪڏهن ڇهن آڱرين سان ٻت چمندو هو ته اُن جو نالو ”ڇاڻو“ رکبو هو. ڪي وري ڪاشيءَ وراهيندا هئا ته اُن شيءِ جو نالو چوڪر تي رکيو ويندو هو. ۵ مهينا ٻار تنجيو ويندو هو پوءِ ڇوڻ ڪڍڻ جهڙو ٿيندو ته پهرئين پرئي مڙس کان ڪٺائي يعني ڪڇ تي کڻندو. ڪڇ مهينن کانپوءِ وِڻ سڪندو پوءِ بانڙا پائيندو. ۸-۱۰ مهيني پنڌ ڪرڻ سڪندو. سال بعد ڳالهائڻ سڪندو.

(ب) مُٺل يا جهنڊ - مُٺل يا جهنڊ ٻار جي ڪي تير هيڻ مهيني کي چوڪر جي ٽي سالي لهرائيندا هئا. ڪي وري شادين ۾ ڊيگ ۽ چلهي جي پير سان لهرائيندا هئا. ڪي جهنڊ ڪنڊي جي وِڻ هيٺان لهرائيندا هئا، ڪي پير جي تربت اڳيان، ڪي سنت جي سڌيءَ وٽ لهرائيندا هئا. ڪي وري آکاڻيچ ڏينهن لهرائيندا هئا، ڪي وري مندر ۾ لهرائين. اُن مهل ڪي ڪٽي کي تاهري وراهين. (پ) چئڻيو - منو سمرتيءَ جي انوسار برهمڻ، ڪنري ۽ وِڻ کي چئيو پائڻ ضروري آهي. چئيو پائڻ بعد ٻيو جنم ورتل چوڻ ۾ اچي ٿو. سنڌ ۾ ڪوبه اچوت ڪونه هو، تنهنڪري سڀ هندو چئيو پائيندا هئا. اڪثر ڪري گهر ۾ ڪابه شادي ٿئي ته اُن موقعي تي چوڪرن کي چئيو پائيندا هئا. ڪي درياهه يا ڌرمي آستان تي پارائيندا هئا. چئيو پائڻ جي وڏيءَ ۽ ساڌن براهمڻ منترن جي ذريعي ڪرائيندو هو. شاديءَ وانگر ساڻ سوڻ ڪبا هئا، لاڳيت ڏبا وٺبا هئا، گهڻي خوشي ڪبي هئي. چئيو به اڌ وِڻاءُ ڪري سمجهيو هو.

(پ) مٿڻو - مٿڻو اکر مٿان مٿان نڪتل آهي، انجي معنيٰ آهي گهر ۽ سڳنديءَ ۾ رائجي معنيٰ ٻانهن گهرڻ. اڳي چوڪري وارا چوڪريءَ جي مائٽن کي چئي ۽ چوڪري گهري وٺندا هئا.

پر وقت گذرڻي ڦيرو اچي ويو آهي ۽ نياڻيءَ جا مائٽ خود مائٽي ڪرڻ لاءِ چواڻين ٿا. سنڌيءَ ۾ هيٺين چوڻي آهي ته:

”پٽن جو پيءُ گهٽ پيءُ آهي ۽ نياڻيءَ جو پيءُ سوالي آهي“

ڀائيندن ۾ مائٽيون برهمڻ يا ڪنهن مٿ مائٽ ذريعي ڦينديون هيون. برهم ڪنري کي پنهنجي نياڻيءَ لاءِ ڇوڪر جي ڳولا ڪرڻي پوندي هئي ۽ ڪو ڇوڪرو پسند آيس ته ڇوڪري جي مائٽن جي پڇڻ ۽ ڄاڻ کانسواءِ پنهنجي نانيءَ هٿان واذائي موڪلي ڏيندو هو، جو وڃي ڇوڪري جي پيءُ کي ڏيندو هو. ڇوڪري جو پيءُ واذائي ورائي مٺائيءَ جو پاڻي پيئاريندو هو ۽ اهڙيءَ طرح مٺو ٿي ويو. ڇوڪري جي مائٽن کي هر حالت ۾ آيل مائٽي قبول ڪرڻي پوندي هئي ۽ موٽائيندا اصل ڪونه هئا. برهمڻ به مٿن مائٽن ذريعي ڇوڪري جو ڳوٺو ڪندا هئا. ڀائيندن ۾ ٻه رهاڻين پيري درجا هوندا هئا. ڪو ستاويهين رهاڻين ڪو اٺڪيهين رهاڻين وارو ڪو پنڌرهن رهاڻين وارو. اُهي پنهنجي درجي وارن سان ئي مائٽي ڪندا هئا. جيڪي تمام غريب هئا، انهن کي ڪنگڻ ڪري ڪوٺيو هو.

غريب مائٽي بدي، ساٿي يا پئسن سان ڪندا هئا، يعني هو ڏي نياڻي هن کي ۽ هو ڏي هن کي يا ڦيري سان ڪندا هئا. هڪ ڏي ٻئي کي، ٻيو ڏي ٽئي کي، ٽيون ڏي پهرين کي. جن وٽ نياڻيون نه هيون ته بدي ۾ ڇا ڏين ۽ آنجي بدلي کي پئسا به ڏيندا هئا. عاملن ۽ ڀائيندن ۾ ڏيئي لپتي گهڻي هئي، اُن لاءِ بول ڪندا هئا. برهم ڪنرين ۾ ڏيئي لپتيءَ جي گهر يا بول ڪانه هئي. ڪنواريتو پنهنجي ڇنڊيءَ سارو جيڪي به ڏاج ۾ ڏيندو هو سو گهٽيتو قبول ڪندو هو. انهن ۾ درجا يا ڪلاس ڪونه هئا.

”ڪنري سڀ هڪ ئي مالها جا مٽيا آهن“ شاهوڪار ۽ غريب هڪ ٻئي سان مائٽيون ڪري سگهندا هئا. غريبي ۽ شاهوڪاريءَ جو سوال ٿي ڪونه هو.

ڊاڪٽر هيمنڊاس واذائي سنڌ سرڪار ۾ وزير هو. هن سنه ۱۹۲۹ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ ۾ قاعدو پاس ڪرايو ته مٿڻي کان وٺي وهانءَ تائين کانپوءِ ٻن سالن تائين جملي ۵۰۰ روپين کان مٿي ڏيئي لپتي ڪرڻ ۾ نه اچي سڀ پنهنجي ذات ۾ مائٽي ڪندا هئا ۽ گهڻو ڪري ويجهن پٽن ۾ ٿي ڪندا هئا، ٻيون سڀ ذاتيون مٿڻي لاءِ موڙي ۾ گهڻي ڪڇ ڏيندا هئا، برهم ڪنري زباني واذائي ڏيندا هئا، ناريل ۽ موڙا يا ٻيو ڪجهه به ڪين ڏيندا هئا. رڳو شڪو ڪري ڇڏيندا هئا ۽ ڪنواريتو ڪابه ڏيئي لپتي ڪانه ڪندو هو.

(پ) وهانءَ يعني شادي- هندو، مسلمانن جي حڪومت ۾ سلامتيءَ جي خيال کان ڇوڪرن توڙي ڇوڪرين کي ننڍي هوندي ئي پرڻائي ڇڏيندا هئا. چوندا هئا ته: ”سويليني وڃي شينهن ڪلهي ڇڙهي ته گهڻي ۽ کان آڇو ٿجي.“ انگريزن جي راڄ ۾ ڪجهه ڦيرو آيو جو ڪي وڏا ٻار ڪري پرڻائيندا هئا. پر پوءِ سنه ۱۹۲۵ع ۾ انگريزن هڪ قانون پاس ڪيو، جنهن کي شادو ائڪٽ ڪوٺيو وڃي ٿو. اُن موجب ڇوڪرو ۲۱ سالن کان گهٽ ۽ ڇوڪري ۱۸ سالن کان گهٽ پرڻائي نٿو

سگهي. برهمڻ کان وهانءَ جي مهورت جي تاريخ ڪڍائي پڪ ڪبي هئي. وهانءَ ۾ باقي ٿورا ڏينهن هوندا هئا ته پهريائين ننگه ٻڪي پوندي هئي، اُن کان وٺي وهانءَ جي شروعات ٿي. اُن کان اڳ مٿن مائٽن کي شاديءَ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ جهوڙن تي چڙهي روبرو وڃي نينڊون ڪسيون هيون، پر پريون ڏينهن ۾ چلئين رستي نينڊ موڪلڻ جو رواج پيو. وهانءَ کان ۲۰۲ ڏينهن اڳ پلهم جي پوڄا ۽ جسراج جا ساڻ سون ۽ پوڄا ڪبي هئي ۽ ڇوڪر ڇوڪريءَ کي وٺاهه ۾ وهاريو ويندو هو. پوءِ بدن کي پيئي لڳائي ويندي هئي ته ڇمڙي صاف ٿئي، لسي ٿئي ۽ آرابون يا ڦٽ ٿري بدن تي نه رهي. ڇوڪر کي حجام ۽ نينڊريءَ کي دائي هڻندي هئي. اُن وقت ۾ وهانءَ ڪندڙ کي سڻيو جاندڙو جبرو پيل يا خورڪ ڪارائبي هئي ته بدن ۾ طاقت اچي. هڪ ڏينهن اڳ گهڙي مٿي ساڻ سون ڪبا هئا ۽ گهٽ کي ڏک تي وهاريو هو. سنان پاڻي ڪرائي نوان ڪپڙا پارائيا هئا. ڪئي مائٽ ڪي ڏشالا ڳچيءَ ۾ وجهندا هئا، ڪي روڪ موڙو ڏيندا هئا. ٻڪيءَ کان وٺي گهٽ ڳائڻ شروع ٿيندا هئا. ڳوٺ جون مايون به ڳبتن تي اينديون هيون، انهن کي پتاڻا ڏيندا هئا. گهٽيتو پلهم، گهڙي ڏک ۽ مجلس جو ويلو پنجنهن کي کارائيندو هو. ڪنواريتو پلهم گهڙيءَ، مڇج ۽ مجلس جو ويلو پنجنهن کي کارائيندو هو. وهانءَ کان به ٽي ڏينهن اڳ لاڻ ٻڌڻ جو ساڻ برهمڻ ڪندو هو. ٻاڙهي اڳڙي آنجي ٽڪر ۾ لونگ، ايلاجي ۽ سرنهن رڄي ڳنڍ ناهي اُن سان لوه جو چلو اٽڪائي ڳاڙهي شت سان ٻڌي ڳائي ٺاهي هئي جا ساڄي ٿري ۾ گهٽ ۽ ڪنوار کي ٻڌي هئي ته گرهن جو ڪشت نه ٿئي. لاڻ جي ساڻ ڪرڻ مهل گهٽ کي ساڄي ڪرائي ۽ ٻه لوه جي داڻن جي ڪنگڻي يا سمرڻي وهانءَ تائين پائي هئي ته ڀوت پريت جو واسو نه ٿئي. گهٽ وٺاهه ۾ وهڻ بعد اڪيڻو نه ڇڏيو هو، اُن سان هميشه اهڙن سان هوندو هو، جو ويڙيءَ تائين گڏ هوندو ۽ ڇوڪريءَ سان گڏ اڪيڻائي هوندي هئي. پوءِ گهٽ پيءُ، گهٽ ۽ ڇاڇي وٺي ڇڄ ڪري ڪنواريتي جي ڳوٺ ويندو هو. ڪو ڪنوار پيءُ ۽ ڪنوار ۽ ماحي وٺي مڇ ڪري گهٽيتي جي ڳوٺ ويندو هو. گهٽيتا گهٽ کي گهڙيءَ تي چاڙهي دهلان ۽ شرناين پوءِ بڻند ٻاجن سان پيشڪو ڪري ڪنواريتي وٽ ويندا هئا. در جا ساڻ سون ڪبا هئا. گهٽ ڪنوار کي سنان ڪرائي ڪپڙا پارائي ڏيون وٽ وهاري برهمڻ گرهن وغيره جي پوڄا ڪرائي پلو پلي ۽ هٽيلو ٻڌي ويڙي پهنندو هو. اُن بعد هون کي ڇوڌاري گهٽ ۽ ڪنوار کي ست ڦيرا پارائيندا هئا. ڪي ٽي ڦيرا پاڻي ۽ لاڻون پڙهندا هئا جي گل ٿيا ست. پوءِ مهاراج ماءُ، پيءُ، ڀاءُ ۽ مامي ۽ ڪاڪي کان ڪنڀادان جو ڪنڀاڻو ورت ڪرائيندو هو ۽ آسپس پڙهي پلو پلي ۽ هٽيلو کوليندو هو. ڪنوار جي ماءُ ۽ پيءُ کي رکيل ورت ڇوڙائيندو. گهر ۾ زالون پنهنجي نموني ڪي ساڻ سون ڪرائينديون هيون. ٻئي ڏينهن ڪنواريتو ڇڄ جو ويلو ڪارائي پنجنهن، ڇاڇين ۽ ماحين جي وچ ۾ ڏاڍو ڏيندو هو. هاڻ گهٽ پيءُ ۽ نيسارو گهرندو. ڪنواريتيون گهٽ کي گهڙائي مٺائيءَ جو پاڻي پيئاري گهٽ ڪنوار جو پلو پلي ٻڌي ڳبت ڳائينديون، مٿن ڇانور آڻيائيندي، انهن کي گهر کان ٻاهر وٺي آڻي اينديون جتي ان تي ڪچاڻو تيار هوندو هو. پوءِ ڇڄ واپس ڳوٺ رواني ٿيندي. سانڃيءَ جو نڪتي ڪندا. در تي نونڌ

هتي ساڻ سون ڪري گهٽ ڪنوار کي اندر وٺي وڃي ڏيون وٽ وهاري ٿيندا، اُتي به زالون ساڻ سون ڪنديون. ٿر مڻيا هڪ ٽالهه ۾ اڃا ٿر وڃي رکندا. ڪنوار مڻيون ڀري گهٽ جي بڪ ۾ وجهندي اُن وقت ڪاڻهاڳڻ چوندي ”جيترا ٿر مڻيندي اوترا پٽ چئجڻدي.“ پوءِ لوڻ ۽ چانور مڻيا. ٽالهه ۾ پيل لوڻ چانور گهٽ ۶۰ ۷۰ ڳڪ ڀري ڪنوار جي ڳڪ ۾ وجهندو. شهاڳڻ چوندي ”لوڻ سرب سلوڻ، جيڪي وانورو ڏي، سو سڀي وانارو جهلي.“ اِن جو مطلب شايد اِهو آهي ته زال ۾ تاعداري ۽ محبت جو مادو پيدا ٿئي. ڪن ۾ ڍڪڻ ۽ ڇڻڻ جو رواج به آهي جو ٺڪر جو ڍڪڻ ڌرتيءَ تي رکي گهٽ کي مٿان گهماريندا آهن ۽ ڍڪڻ ۽ ڇڻندو ته سون سٺو سمجهيو ويندو آهي. ”ڍڪڻ ڀڳو ٻڌو لغو آسري الله جي.“ گهٽيتو رات جو نڪيتي ۽ جو ويلو ڪرائيندو، يعني ڏينهن مجلس ڪندو. وهانءَ جي ڏيئي لپتي ڪندو ته ملي ڇٽي سڳو هليو ويندو پنهنجي گهر. گهٽ ڪنوار کي ستين ڏينهن سٽاڙو ڪرائيندا، ڪي وري چنڊ ڏينهن چنڊاڙو ڪرائيندا هئا. يعني گهٽ ڪنوار جو ڀلو پلي ٻڌي دريا به ڪو به وٺي ايندا، اُتي مٺو اڪو پاڻي موٽي گهر ايندا. پوءِ ڪو مائٽ انهن کي روٽي چئي ڪرائيندا، اُن بعد ڪنوار کي ٻاهر وڃڻ جي موڪل ملي.

مون (يعني ليکڪ مورومل) پنهنجي لکيل ۽ ڇپايل ٽن ڪتابن ۾ (۱) سنڌي برهم ڪنزين جو ڌارمڪ ۽ سماجڪ انتاس (۲) سنڌي برهم ڪنزين جي وهانءَ جا ساڻ سون ۽ ڪمر (۳) خوراڪ پوشاڪ اربو ۽ لاڳيتون جا رواج، مڱلي کان پرڻي تائين وڇورو ۽ تفصيلوار سڀ ريتيون، رسمن، رواج، ساڻ سون، پوڄاڻو ۽ ويڏي وغيره لکيا آهن. اُنهيءَ جي پڙهڻ سان سڀ ڪجهه معلوم ٿي ويندو. (نت موقت). جڏهن ماڻهوءَ جو انت ڪال جو سمو ايندو آهي ۽ سمجهيو آهي ته هن جي ڇڻڻ جي اُميد ڪانهي ۽ اُن جو آسرو لاهي ڇڏيو آهي ته اُن کي ڪٺولي تان لاهي هيٺ ڪبو آهي. پٽ تي ڪانءَ جي ڇڻي جو لپيو پائي ان تي ڪٺو وڇائي ان تي ڪن سهاربو آهي. مٿو اُتر پاسي پير ڏڪڻ پاسي ڪبا آهن. گنگا جل ۽ تسلي ڏل وات ۾ وجهيو هو ۽ انت ڪالهه جي ٽالهي ڪڍي هئي، جنهن ۾ ڪٺ ڳيهه ۽ کنڊ وجهي هئي. پوءِ هنجو ساڄو هٿ ٽالهيءَ تي چڙهي برهمڻ کي ڏيئي اچي هئي. شربت به وات ۾ وجهيو هو. پراڻ تياڳڻ بعد جوڙڻ جو ڪانو پراڻيءَ جي قد سان ڪڇي اوڏو سندس ڀرسان رکيو هو. مٿي کان ڳيهه جو ڏيئو ٻاري رکيو هو. براهمڻ ۽ هڪيءَ کي ڄاڻ ڪبو هو، ڪائي ۽ ڪفن گهرائبو هو. هڪي پئڻڻن کي ڄاڻ ڪرائيندو هو. برهمڻ ۽ پئڻڻ اُتي ايندا، ڪفن، پراڻيءَ وٽ رکيل ڪانو کڻي اُن سان ڪڇي تيار ڪبو هو. پراڻيءَ کي سان ڪرائي ڪفن ڍڪائي، ڪائيءَ تي شهاربو هو ۽ ڪائيءَ واه سان ٻڏي هئي. پوءِ پهريائين گهر جا پاتي ۲ ڳڻا ڪليا ڏيئي ڪٺي گهر کان ٻاهر ڪڍندا هئا پوءِ سر تي آيل پئڻڻ ڪائيءَ سان گڏجي مسان ڏانهن روانا ٿيندا ۽ وات تي ٻيا ماڻهو به واري سان ڪلهو ڏيندا هلندا هئا. مرڻ وقت پراڻيءَ جي سيرانديءَ وٽ ڏيئو ٻاري رکيو هو ۽ جوڙڻ جو ڪانو قد تي ڪڇي پراڻيءَ جي پاسي ۾ رکيو هو. اُن ڪائي سان ڪفن ڪڇي لاڙي بيهبو هو. پوءِ اُهو ڪائيءَ تي رکيو هو ۽ ڏيئو ڪائيءَ سان گڏ کڻي هليو هو. ڪي ٽي ڏينهن ڏيئو ٻاريندا هئا ۽ هائي چونڊڻ ويندا هئا ته ڏيئو به مسڻ ۾ کڻي ويندا هئا. ڪائيءَ سان

گڏ هلڻ وارا ماڻهو ”رام رام سنگ ستر“ چوندا هلندا هئا. ڇڪيا جي واسطي گهر گهر مان ڪائي وٺي هئي، جي گڏ ڪري مسڻ ۾ کڻي هليوڻ هيون پر پوءِ مسائل جي ڀرسان ڪائين جا ٿال ڳلي ويا، جن تان خريد ڪييون هيون. ڇڪيا تي پراڻيءَ کي سهاربي برهمڻ ڪجهه منتر پڙهندو هو ۽ اُن جي وات ۾ پنج رتن وجهندا هئا. پوءِ ڪانڌي لنبا ٻاري به سيرانديءَ کان به پيرانديءَ کان ڏيندا هئا ۽ ڇڪيا ٻري ويندي هئي. ڇڪيا ٻرڻ مهل به لڪڙا جي ڪائيءَ جي پاسن وارا هوندا هئا، اُنهن سان پراڻيءَ کي آڻڻاڻو پٺاڻو هو ته جيئن سڄو ٿي جلي وڃي. پراڻيءَ جي جلد بعد پئڻڻ گهرن ڏانهن راڄي ٿيندا هئا. سان ڪري ڪيڙا ٻلائي جڏهن گهرن ۾ گهڙندا هئا ته هڪ گهر جو پاتي ٿوري رُڪ آنجي ساڄي پير هيٺان رکندو هو ۽ پاڻي ۽ جو لوٽو تي دفعا مٿي تي گهريندو هو. پوءِ اُها رُڪ گوساڻي ڦٽي ڪري لوٽي وارو پاڻي هاري ڇڏيو هو. اُن بعد جيڪو ماڻهو ساڻ سان ويو هو، سو گهر ۾ گهڙندو هو. زالون به جيڪي آيون هونديون سي اوساري پتي سنان ڪري گهرن ڏانهن موٽنديون هيون. پوءِ گهر ۾ ڪڙي ڪني رڌي هئي جا ڪائيندا هئا. گهر جا ننڍا مرد ۽ ڇوڪرا وار ڪوڙيندا هئا جي وار پٽن وٽ ڦٽا ڪبا هئا. هڪ گهر جو پاتي به وار ڪوڙائي مٿي تي پني رکندو هو ۽ ۲ ڏينهن رکيل ڌڻي جي سنڀال به ڪندو رهندو هو. ٽيئي ڏينهن شام جو پئڻڻ اُتي ايندا ۽ سر ڳواسيءَ جون پڳڙيون ڪري ڪمر ڪرڻ جي موڪل ڏيندا هئا ۽ دڪان ڪوڙيندا هئا. ڪانڌين کي مٿي تي برهمڻ انگوڇو يا ٿولال ٻڏي پڳڙين جي رسم پوري ڪندو هو ۽ پاڻيءَ جو ڇنڊو هڻندو هو. پنيءَ وارو ۱۲ ڏينهن روئي ٿيڻ کانپوءِ گراس ڪڍي ڪانءَ کي ڪارائي پوءِ پاڻ روئي ڪائيندو، اُن بعد گهر جا ماڻهو روئي ڪائيندا هئا. جيڪڏهن ڪا سهاڳڻ سر ڳواس ڦيندي هئي ته اُن کي سون جي تار جي نٽ ڪري نڪ ۾ پائيندا هئا. سينڌ ۾ سنڌو ۽ اکين ۾ سرمو به پائيندا هئس. ڪنهن جي زال مري ويندي هئي ته بي شادي ڪرڻ جي مرضي هوندي هئس ته اُهو سر سان يعني ڪائيءَ سان گڏ مسڻ ۾ ڪندو ويندو هو. ٽي ڏينهن جا هائي چونڊي اچي هئي سا ڪنهن نديءَ ۾ وجهندا هئا. ڪي هر دوار کڻي ويندا هئا ۽ گنگانديءَ ۾ ٻروان ڪندا هئا. ڪن جي هائي ڇڪيا جي جلد بعد پاڻيءَ سان وسائي هائي چونڊيندا هئا. اُن کي ”ٻري ٺري“ چئبو هو. ڪي چوٿين ڏينهن چائڻغو ڪندا هئا. ڪي ۱۱ ڏينهن ڪرڻي گور برهمڻ کان ڪرڻا ڪرم ڪرائيندا هئا. ٻارهين ڏينهن سوٽڪ لاهي براهمڻ ڪارڻا هئا. پراڻيءَ کي پراڻ تياڳڻ وقت ٿورو پيشاب آيو هوندو، اُن کي ”وٽ پيل“ سمجهيو هو، اُن جو به ڪري ڪرم ڪرائبو هو. ٻن سالن کان ننڍي ٻار کي ڇڪيا ڪانه ڏئي هئي ۽ اُن کي زمين ۾ پورو هو ۽ اُن جون پڳڙيون به ڪونه ٿينديون. ٻارهين ڏينهن ٻارس ڪبي هئي، آيل ماڻهن کي روئي ڪارڻي ۽ پئڻڻن کي به ڪارڻي هئي. روٽيءَ کان اڳ ”منهن ڇنڊو“ ٿيندو هو جو ڇنڊو هئي پوءِ پاڻ ۾ رام رام ڪندا هئا ۽ هٿ ڏيندا هئا. ڪنهن مرد جي مرڻ تي سندس ۱۲ مهنا جوري ۾ رهندي هئي. ڪي جوري ۾ ٿورو وقت به رهنديون هيون. جوري مان نڪرڻ بعد اُن کي مائٽ پاڻي پيڪارڻ واسطي ڪوٺي ويندا هئا. پوءِ ساهر ٻن ٽن ڏينهن کانپوءِ واپس گهر ڪوٺي ايندا هئا. مرتبوءَ بعد ٻارس وقت موه چاڻي جو رواج هو يعني

نبايلن وغيره کي ڏرم ليل پئسا ۽ ٻيو ڪجهه ڏيندا هئا. موچائي، استريءَ جي ماڻهن ۽ پٽ پوٽي جي ساهرن کان وٺي هئي. استريءَ جا ناناڻا به موچائي ڏيندا هئا. پرڻيل ڌيءَ، پيڻ، پوٽي، ڏوهڻي ۽ ڀائٽي مطلب ته نياڻين کي موچائي ڏيبي هئي. جڻي، ٻوڏي ۽ سڪ به مڙدن کي ساڙيندا آهن. (۴) مسلمانن جا رواج - مسلمانن ۾ ٻار ڄمڻ سان اُن ڏينهن ئي سندس نالو رکندا هئا. جيڪڏهن ڇوڪرو ڄائو ۽ سندس ڏاڏو فوت ٿي ويل هوندو ته ڏاڏي وارو نالو نئي ڄارڻ پوٽي تي رکندا هئا. جڏهن ڇوڪر ۱۰-۱۲ جي عمر ۾ ايندو ته سندس مظهر ڪرائيندا هئا. اُهو ڏينهن دهل دمان سان خوب ملهائيندا هئا. جڏهن ساماڻو ته سندس مڙئي ڪرڻ لاءِ ڪا ڇوڪري ڳولهيوندا هئا. ڇوڪري پنهنجي مٿن ماڻڻ ۾ ڦي ڳوليندا هئا. چاچي جي ڌيءَ (سوت)، پٺيءَ جي ڌيءَ (ڀڳات)، ماسيءَ جي ڌيءَ (ماسات)، مامي جي ڌيءَ (ماروت) وغيره سان مڙلو ڪندا هئا. پوءِ ڪجهه وقت شادي ڪرائڻ لاءِ گهٽ پيءَ ۽ ڪنوار پيءَ پاڻ ۾ ڏينهن ٻڌندا هئا يعني شادي ڪرائڻ اڳ تاريخ مقرر ڪندا هئا. شاديءَ لاءِ مٿن ماڻڻ کي دعوت ڏيندا هئا. مهمان ايندا، دهل دما وڃي ويندا هئا ۽ خوشي ٿيندي هئي. پوءِ پنهنجي رسمن انوسار جيڪي ڪرڻو هوندو هون، سو ڪندا هئا. شاديءَ ڏينهن گهٽ کي گهڙيءَ تي چاڙهي سر گس ڪيندا هئا ۽ اُهي ڪنواريتي جي گهر پهچندا هئا. اُتي مٺو يا مولوي حاضر هوندو هو، جو ٻنهي ڇوڪر ۽ ڇوڪريءَ کان شادي ڪرڻ جي قبوليت ڀڃندو هو. ٻنهي جي ”ها“ ڪرڻ تي انهن جو نڪاح پڙهندو هو. شاديءَ بعد ڪنواريتو ڏاجو ڏيندو. گهٽ پنهنجي ڪنوار کي مهر ڏيڻ جو اعلان ڪندو يعني چونڊو ته مان ڪنوار کي هيترا ڪي هيترا پئسا مهر ۾ ڏيان ٿو. پوءِ ڇهه گهٽ ڪنوار کي وٺي واپس پنهنجي گهر ايندا، اُتي انهن جي رسمن موجب جيڪي ڪرڻو هوندو سو ڪندا هئا. مسلمانن ۾ ڪو ماڻهو رحلت ڪري ويندو هو ته اُنکي وهنجاري سهنجاري ڪفن اوڍائي ڪت تي کڻي مقام ڏي روانا ٿيندا هئا. اُتي پهچڻ سان جنازي واري ڪت رکي سڀ آيل ماڻهو اُن لاءِ جنازي نماز پڙهندا هئا، پوءِ قبر کوٽي لاش کي اُن ۾ رکي مٿان مٽي واري دفن ڪندا هئا. پوءِ اُن جاءِ تي قبر جوڙيندا هئا. اُن بعد مقرر ڏينهن فوت ٿيل ماڻهوءَ کي ختمو ڏيندا هئا. ٻيو ڪوبه سندن رواج موجب ڪا رسم ادا ڪرڻي هوندي هئي، سا به ڪندا هئا. (۴) زردشت (پارسي) - پارسي اونهه کوٽائي مڙدن کي لوهي پڇري ۾ پڙي، ڪوهن مٿان لٽڪائي ڇڏيندا آهن ته مڙدن جو گوشت پکي کائي وڃن ۽ هڏا وڃي ڪوه ۾ ڪري پون. جڻيو ڇيلهه ۾ پائين. ۴ قديم روايتون -

۱- رضا تي راضي رهڻ - سنڌي رضا تي راضي رهندا آهن يعني مصيبت ۽ تڪليف کي برداشت ڪرڻ جو مادو به سنڌين ۾ حد درجي جو ويٺل آهي ۽ شائنيءَ سان سهن ڪندا آهن.

۲- لوئيءَ جو لهج رکڻ - لوئيءَ جي لهج رکڻ يعني قبيلي يا ذات جو ننگ ناموس رکڻ ۽ عورتن جي عصمت لاءِ هر طرح جو بچاءُ ڪرڻ.

۳- سام ڪڍڻ - سام ڪڍڻ يعني ٻاهران آيل مظلوم يا مسافر کي شرن ۾ وٺي پناهه ڏيڻي حفاظت ۽ مهمان نوازي ڪرڻ.

۴- مهمان نوازي ڪرڻ - غريب توڙي شاهوڪار ٻاهران آيل پرديسي مسافر جي خاطر داري ۽ مهمان نوازي ڪرڻ ۾ پنهنجي عزت ۽ فرض سمجهڻ.

۵- وطن جي حب - پراچين وقت کان سنڌين ۾ اهو رواج ۽ عادت پيل آهي ته مائٽر پوٽي سان يڪ ۽ محبت رکڻ ۽ ڪرڻ ۽ ڪهڙي به حالت ۾ وطن کي نه وسارڻ. چوڻي آهي: ”حيف تنهين کي هوءَ وطن جن وساريو“ شاه.

مٿين پنجن ئي قديم روايتن جون لياقتون سنڌين ۾ آڌ کان آهن، جن جي پوئواري اڄ تائين ڪندا ئي رهن ٿا.

۵. مريادا ئي لڳڻ -

۱- نشست برخواست - نشست برخواست معنيٰ ادب سان اُٿڻ ۽ وهڻ. ننڍا ۽ ننڍيون وڏن ۽ وڏين جو ادب رکي سماج ۾ اُٿڻ وٺڻ ٿا. ننڍا وڏن جي روبرو بي ادبي، گستاخيءَ ۽ بي حياتيءَ واري ڳالهه نه ڪندا آهن. ننڍا وڏن کي ٻاهران اچڻ تي ۽ وڏن وار تي پيرين پون ٿا. ڪو سڏ ڪري ته جواب ڏجي جيءَ ته کير ڪٽورو پيءُ هان ته قلت تان.

۲- مٿو اُٿهڙو نه ڪرڻ - اڳي مرد توڙي زالون مٿو اُٿهڙو نه رکندا هئا. مرد ٽوپي يا پٽڪي سان مٿو ڍڪيندا هئا. زالون چني يا رڳي سان مٿو ڍڪينديون هيون. پر هاڻي ٿورن کانسواءِ سڀني جو مٿو اُٿهڙو آهي.

۳- چاٽي لڪائڻ - اڳ زالون توڙي ساميل ڇوڪريون ويڪرو چولو پائي مٿان چني، رڱي يا پوٽيءَ سان چاٽي ڍڪي ڇڏينديون هيون، جيئن اُرهه ڏسڻ ۾ نه اچي. پر اڄڪلهه اڪثر ڪري تنگ ڪپڙا پائي ڏيٺاءُ ڪري رهيون آهن.

۴- پڙدو - هندو زالون ستر ۾ رهنديون هيون. ٻاهر نڪرنديون هيون، چادر پائي اُڙي ڪڍنديون هيون. پرڏهه نئين مسلمان عورتون برقعو پائي پوءِ ٻاهر نڪرنديون هيون. هاڻي هي رواج گهٽيا وڃن.

۵- ڏاڍو نه ڳالهائڻ ۽ ڌارڻي سان نه ڳالهائڻ - اڳ زالون ڏاڍو نه ڳالهائينديون هيون ۽ آواز ٻاهر ڳڻي تائين نه پهچندو هو. ڌارڻي ۽ اڻ سڃاڻو ماڻهوءَ سان به نه ڳالهائينديون هيون. هاڻي هن رواج ۾ به بدلو اچي ويو آهي.

۶- زالن جو رات جو نه گهمڻ - اڳي زالون سڄ لعي کانپوءِ ٻاهر نه نڪرنديون هيون. شادي وغيره جو موقعو هوندو هو ته نڪرنديون هيون پر انهن سان گڏ مرد ماڻهو ضرور هوندو هو. پر هاڻي ته خوب گهمي رهيون آهن. مرد ساڻ هڃي يا نه.

۷- نالو نه وٺڻ - زالون پتي، وڏي ڏير، سهري ۽ تس جو نالو نه وٺنديون آهن. مرد زال جو نالو وٺندو آهي. مسلمان عورتون خاوند توڙي سهري تس جو نالو وٺنديون آهن.

۸- لکي لکئي - ماجر جي پاسي زالون پاڻ ۾ ڳالهائين ڪنديون هيون ته لکي لکئي چئي پوءِ شروع ڪنديون هيون.

۹- ٻڙي - ڪي زالون ڳالهه شروع ڪنديون ته پهرئين چونديون - ٻڙي ٻڌ.

۶. عجيب خاصيتون۔

۱۔ آئي آله۔ زالون ڳالهون ڪندي، نقصان، حادثي يا موت جي ڳالهه ٻڌنديون ته چونديون ”آئي آلهه“

۲۔ مڻوچندس يا مڻوڪڏس۔ عورت ڪم ڪندي وڃندي آهي يا ٻار کيتو يا تيسو ڪري تنگ ڪندو آهي ته چوندي ”مڻوچندس“ يا ”مڻوڪڏس“.

۳۔ ڇٽ پڌڻ۔ ٻار کيتو ڪندو آهي يا ڳڻندو رڙندو آهي ته مائٽ ان کي منيون ڳالهون ٻڌائي يا کائڻ جو ٽول ڏيئي يا رانديڪا ڏيئي پرڄاڻيندا آهن. ان کي ”ڇٽ پڌڻ“ چئبو آهي.

۴۔ ڪش ڪي وڙ۔ ٻار کان ڪا ڳالهه يا شيءِ لڪائي هوندي آهي ته اڳتي ڪي چئبو ”ڪش ڪي وڙ“. ان تي اهو ڳالهه ڪي بدلائي ڇڏيندو آهي ۽ ٻار کي ان جي خبر نه پوندي آهي.

۵۔ ويائي ڪلاڻ۔ ننڍڙو ٻار ننڊ ۾ کليلو آهي ته چئبو آهي ته هنڪي ويائي ڪلائي رهي آهي. وڏو ماڻهو ڪا اهيات ڳالهه ڪندو آهي ته ٻيو چوندس ته هاڻي مان ڪر ”ويائي ٿي ڪلائيني“.

۶۔ آهڻ۔ ڪي وڏا يا ننڍا عيبداد جو عيب ڏسي اڳين ڪندا آهن. جيئن منڊو هلندو آهي ته منڊڪائيندا آهن. ٻائي کي ٻڌي ٻاتو ڳالهائيندا آهن. ڪاڻي کي ڏسي هڪ اک بند ڪندا آهن. ان کي آهل ڪرڻ چئبو آهي.

۷۔ ويچارا۔ ڪي زالون ۽ ٻار ٻار ۾ وڙهندا آهن ته وات ڦاڙي ڇپ ٻاهر ڪڍي ڪم ڪندا آهن، جن کي ويچارا ڏيڻ چئبو آهي.

(۸) مڇڪو۔ ڪي زالون ۽ ٻار واتون واڻي وڙهندا آهن ته وات ڇڄو ڪري منهن کي موڙو ڏيندا آهن، جنهن کي مڇڪو چئبو آهي.

۹۔ گهوڙا ڙي گهوڙا۔ اڳ پر افسر گهوڙن تي چڙهي ايندا هئا ۽ خلق کي ڊٻائيندا هئا يا ستائيندا هئا ته گهوڙا ڙي گهوڙا چوندا ته ماڻهو لڪي ويندا هئا. هاڻي ڪو کوڙ ڪري يا تمام گهڻي تڪڙ ڪري چئبو آهي ته ”گهوڙا گهوڙا ٽٽي ڪئي آئي“.

۱۰۔ مڙهو۔ ڪو ماڻهو شست هوندو آهي يا ڪو ڪم ڪار پورو نه ڪندو آهي يا ڇڙائي ۽ سان ڪندو آهي ته ڏڪار مان چئبو آهي ته ”تون ته ڪو مڙهو آهين“.

۱۱۔ ڀونڊو۔ ڪو ڪنهن تي ڪاوڙيو آهي ته ان کي ڀونڊو ڏيئي چوندا آهن ته لڪ لڪت هجيئي يا چوندس ته ”ڀڄڻ گهڻا اٿئي“. پنڃئي آڱريون کولي سامهون ڏيکاربو اٿس، ان کي ڀونڊو چئبو آهي.

۱۲۔ ٻوڏ ڦوٽ۔ ڪنهن کي سڏ ڪرڻ تي جواب نه ڏيندو آهي ته جواب ڪونه ٿو ڏين ته چوين ته ٻوڏ نه ڦوٽ. ڪنهن تي ٻار ستائيندو آهي ته چوندس ٻوڏ ڦوٽ.

۱۳۔ چانو ۽ گيسِي۔ ڏسڻي آڱر نڪ تي رکي گسائي هيٺ ڪري ته ان کي چانو چئبو آهي. ڪو زمين تي ويهي رڙهندو آهي ته ان کي گيسِي چئبو آهي. ڪو گناهه ڪري پڇتائيندو آهي ته چوندو چانو ٿو پريان، گيسِي ٿو ڪريان، اهڙو ڪم اڳتي نه ڪندس.

۱۴۔ ڇمڙ۔ ڪي ماڻهو ڪن شين جي نالن وٺڻ سان چڙندا آهن. جيئن ته ۱. مڻهار چڙي مڻن کان ۲. واڍو چڙي واڍن کان ۳. ڪوري چڙي ڪناسري تان (ڪناسرو معنيٰ کنڊ جو قسم) ۴. رازو چڙي مصريءَ کان ۵. دايو چڙي ليمبي کان ۶. حجام چڙي ماکيءَ تان ۷. ڪنهار چڙي کنڊ تان. ۵. پنڃنچاتون ۽ راڄ مهاڄڻ

(۱) پنڃنچاتون۔ سنڌ ۾ هر ڪنهن ذات جي الڳ الڳ پنڃنچات هوندي هئي. براهمن، برهم، ڪنٿري، لوهاڻا (پاڳيندي)، عامل، سونار، پالٽيا، لڪر وغيره سڀني جي ڌار ڌار پنڃنچات هوندي هئي. وري ڳوٺن ۽ ٻهراڙين ۾ سڀني جي هڪ يڪي پنڃنچات هوندي هئي. هر هڪ پنڃنچات جو هڪي هوندو هو. جڏهن هڪيءَ جا سو سال پورا ٿيندا هئا ته پنڃنچ هڪيءَ جي پٽ کي هڪڻي جي پڳ ٻڌائي اُنکي هڪي ڪندا هئا. هڪڻي جو پڌ پست به پست هليو هلندو هو، پر هڪيءَ جي سر ڳواس ٿي وڃڻ بعد جي اُنکي پٽ نه هوندو هو ته اُن گهر مان اُنجي ڀاءُ يا ڀائي کي هڪي ڪندا هئا. پر جي اُن گهر ۾ ڪو مرد نه هوندو هو يا هڪي لڏي پئي شهر ۾ هليو ويندو هو ته اُن حالت ۾ پنڃنچ ڳوٺ جي پنڃنچن مان هڪ کي نئون هڪي چونڊيندا هئا. ڪاروبار هلائڻ لاءِ هتان ۽ وڏائي جي پنڃنچاتي بنديان ٻڌل هوندا هئا، سي هڪيءَ کي ملندا هئا. اُهي ۽ جي ڪنهن ضرورت وقت پنڃنچات مان ڦوڙي ڪبي هئي سي سڀ پيسا گڏ ڪري هڪي ”پنڃنچاتي ڳوٺريءَ“ ۾ وجهي پاڻ وٽ رکندو هو. ڪي پنڃنچاتي ڳوٺريءَ کي ”پنڃنچاتي ڪوٺندو“ چوندا هئا. ڳوٺ ۾ ٻهري لاءِ چوڪيدار رکيو هو ته هر هڪ گهر مان ڦوڙي ڪري اُن کي ڏبو هو يا پنڃنچاتي ڳوٺريءَ مان پگهار ڏبو هو. ڪارج منگل ۾ باسڻن جي ضرورت پوندي هئي ته پنڃنچن مان ڦوڙي ڪري هئا جا پنڃنچاتي ڳوٺريءَ مان خرچ ڪري خريد ڪبا هئا. اُهي پنڃنچاتي باسڻ هڪيءَ وٽ رکبا هئا، جي اُهو سنڀاليندو هو. هنن باسڻن کي ڪارج ۾ ڪتب آڻڻ لاءِ ڪارج واري کان پنڃنچاتي بنديان وٺبو هو جو پنڃنچاتي ڳوٺريءَ ۾ وڌو ويندو هو. ڪارج وارو هڪيءَ کان باسڻ وٺي ويندو ۽ ڪارج پوري ٿيڻ بعد باسڻ ملي صفا ڪرائي هڪيءَ وٽ پهچائيندو هو. پنڃنچات کي هڪ هليو به هوندو هو، جنهن کي ٿورو اُجورو ڏيندا هئا. ڪنهن به پنڃنچ کي پئجي ڪنهن کان ڪنهن ڳالهه تان ڊڪ رسندو هو يا بي ڪا اهڙي سماجي اُجهڙپ ٿيندي هئي ته اُن لاءِ هڪيءَ کي دانهن ڏيندا هئا. هڪي پنڃنچ گڏ ڪرائي اِها ڳالهه پنڃنچات ۾ پهچائيندو هو. سوال جواب ملندا هئا ۽ پڇا ڳاڇا ڪندا هئا. جيڪڏهن ڪو اُن ڳالهه جو ساڳي هوندو هو ۽ ضرورت تي اُن ساڳيءَ کان به حال احوال وٺندا هئا. خيالن جي ڏي وٺ بعد سوچ ويچار ٿيندو هو ۽ ڳالهه جي چنڊڇاڻ ٿيندي هئي. آخر ۾ هڪي پنڃنچن کان رايو وٺي فيصلو ڪندو هو، جو قبول ڪرڻو پوندو هو. ڪو انٽ جهڙو ڪم ڪندو هو ته اُن کي نيات مان ڪڍيو ويندو هو. اُنکي چوندا هئا ته هن کي پنڃنچاتي ٿاهي ۽ تان لاڻو ويو آهي. ڪا پنڃنچات چوندي هئي ته هن کي نڙ تان لاهي ڇڏيو ويو آهي، ڪا پنڃنچات چوندي هئي ته هن تي ريت رکي ويئي آهي. سڀ ڪنهن پنڃنچات جا الڳ الڳ ڊڪيل اکر هئا، پوءِ ان لاءِ ڏوهيءَ کي معافي وٺڻي پوندي هئي. ڪن تي ڏنڊ رکيو ويندو هو جو پيري ڏيندا هئا ۽ پنڃنچاتي ڳوٺريءَ ۾ وڌو ويندو هو. ڪي ڏوهي

پتاهن يا کنڊ جا پاڻ رکندا هئا. پنهنجن جي ڏوهيءَ کي معاف ڪرڻ تي اُهي پاڻ اُتي پنهنجن ۾ وراهيا هئا، جي ڏوهيءَ هچا جهڙو ڪم ڪيو هوندو ته گناهن کي گناهه ڪڍڻ ڪارائيندو هو. سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته ”پنهنجن ۾ ڀر ميمشور آهي“ يا چوندا هئا ته ”گت گنگا ويٺي آهي.“ سو اها چوڻي برابر آهي، فيصلو به اهڙو ئي ٿيندو آهي.

چنڊ يا ڪنهن ڏن تي ٻڙ جي تاهري رڌي ۽ چٽا به رڌي، ٿاڙل جو سڪو گهڻو تيار ڪري، ٻاهر ٿلن تي کڻي وهندا، جيڪو به ايندو هو يا لنگهندو هو، اُن کي سڀسا ڏيئي سڪو پٽياريندا هئا. پنهنجا ڪن ستن جي سماڏين تي ميلا لڳائينديون هيون. سنگتون ۽ پڳتون گهرايون وينديون هيون جي نچندا ۽ ٻائيندا هئا. ڪي پنهنجا تون ڏيئي لپتيءَ جي بندي ٺاهينديون هيون، جنهن ۾ ڄاڻي، چڱئي، مڱئي ۽ وهانءَ جي لاڳ پوئڻ جا رڪب مقرر ڪندي هئي. پڇڪڙيءَ جي حالت ۾ پنهنجا انهن تي قدر ڪندي هئي.

مسلمانن جو ميڙ - مسلمانن ۾ هڪ ئي وانگر هڪ پٽيل هوندو هو، اُنجو پڌ به پشت به پشت هلندو هو. اُن وٽ ڪو اهڙو ڊانھين ويو ته ٻنهي ڏرين کي گهرائي پاڻ ٻئي فيصلو ڪري ڇڏيندو هو. پر ڪو اهڙو پڇيچندو مسئلو هوندو هو ته صلاح مصلحت لاءِ به چار وڏيرا گهرائيندو هو، پوءِ پٽيل فيصلو ڪندو هو، جي بغي ڏريون فيصلو قبول ڪنديون هيون.

راج مهاڄن - ڪا اهڙي ڳوٺ جي ڳالهه هوندي هئي جا هندو مسلمان سان لاڳاپو رکندي هئي ته هڪ ئي پٽيل گڏجي صلاح ڪري ٻنهي فرقن جا پنج پني هندن ۽ مسلمان اچي هڪ هنڌ گڏ ٿيندا هئا. اُن ميڙ کي ”راج مهاڄن“ جو ميڙ ڪوٺيو هو. پوءِ جنهن ڳالهه لاءِ راج مهاڄن جو ميڙ گڏ ٿيو هوندو هو ته لاڳاپدارن کان حال احوال ورتو ويندو هو ۽ انهن ڳالهين تي سوچ ويچار ڪري ٻنهي فرقن جا ماڻهو سوال جواب ڪندا هئا ۽ چنڊڇاڻ بعد هڪ ئي پٽيل حاضر ماڻهن کان رايو پڇندا، اُن بعد هڪ ئي پٽيل پاڻ ۾ صلاح ڪري فيصلو ڏيندا هئا جو قبول ڪرڻو پوندو هو. ڪا ڳوٺ جي سڌاري واڌاري جي ڳالهه هوندي هئي ته گڏجي ويچار ڪندا هئا ۽ ڪنهن راءِ تي اچي ٺهراءُ پاس ڪندا هئا. اُن ٺهراءُ کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ گڏيل آڀاءُ سوچي قدم کڻندا هئا.

اهڙيءَ طرح هندو ۽ مسلمانن ۾ ميلاپ هوندو هو. ڀاڳيءَ طرح هلت هلندا هئا.

سنڌ سڀا - ڏيارام گڏمول شهاڻيءَ جي ڪوشش سان سنڌ ۾ ۱۸۸۲ع ڌاري ”سنڌ سڀا“ نالي سان ملڪي سنسقا قاف ڪئي ويئي. سنڌ سڀا جا ميمبر هندو مسلمان پارسي ۽ عيسائي هئا. ڪيترا سرڪاري عملدار به سنڌ سڀا جا ميمبر هئا. ڏيارام جينمل ۽ ڏيارام گڏمول سنڌ سڀا جا روح هئا. سنڌ سڀا پاران سنڌ جو سوالن، مسئلن، گهرجن ۽ ضرورتن طرف چڱو ڌيان ڏيڻ ۾ آيو. انهيءَ ڏس ۾ وقت بوقت ميڙ سڏايا ويندا هئا. ميڙن ۾ سنڌ جي سوالن ۽ مسئلن تي پيپر پڙهيا ويندا هئا ۽ انهن تي بحث ٿيندا هئا. رابن ۽ ويچارن جي ڏي وٺ ٿيندي هئي. انڪري هڪ قسم جي جا ڳرڻا جي لهر پيدا ٿي. سنڌ سڀا پاران انهن سوالن ۽ مسئلن جي سلسلي ۾ عريضا تيار ڪري سرڪار جو ڌيان ڇڪائي واسطيدارن کي موڪليا ويندا هئا. گورنو يا وائسراءِ ايندو هو، تن کي ماڻ پٿر ڏيندا هئا. □□

باب نائون :

ويس وڳا، گهر ڳنا ۽ کاڌا پيتا

۱. ويس وڳا ۽ گهر ڳنا

جهوني وقت ۾ ڪوبه رواج حاڪم ۽ حڪومت جي سپاه، قانون ۽ هلي چليءَ جي مطابق هوندو هو. جيئن سندن اٿلي وهلي ۽ رهندي ڪيئي اهڙي هجي جا حاڪم کي وٺي ۽ اُن مان ڪو وڻاءُ نه ٿئي. سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته، ”جهڙو راجا تهڙي پرڄا“ يعني ”جهڙو بادشاهه تهڙي رعيت“. تنهنڪري ماڻهو پنهنجي هلت چلت، بولي چالي ۽ ريت رسم به انهيءَ آڌار تي بڻائيندا هئا. ميرن جي صاحبيءَ ۾ وٽن جيڪي هندو نوڪريءَ ۾ هئا، سندن لباس مسلمان نوابن، ڪاردارن ۽ عملدارن جهڙو ئي هو. انهن جي پهرڻ ۾ پنهنجو ماڻ ۽ فخر سمجهندا هئا. بي بي سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته ”جهڙو ديس تهڙو ويس“ اهو سڀ بادشاهه جي سپاه ۽ فرمان موجب ٿيندو هو.

(۱) هندن جي مُردن جي پوهاڪ - هندو جيڪي اڳاٽي وقت ۾ رهندا هئا، سي کاڌيءَ جي ڌوٽي، بدن تي کاڌيءَ جي ڪپڙي جو ڪنڌر اوڍي ڇڏيندا هئا، ۽ مٿي تي شال جو مولهڻو ڏيندا هئا ۽ پيرن ۾ مينهنواڙن جي لهيل جتي پائيندا هئا، وار ننڍا رکائيندا هئا ۽ وچان نارونءَ تائين جتي ڪوڙائيندا هئا ۽ لوڻن جا وار رکائيندا هئا. مٿي تي چوڻي، مڇڙون ۽ ڏاڙهي رکائيندا هئا. سمو گذرندو ويو، تبديلي ٿيندي رهي. مٿي تي ڪي پٽ ڀريل ٽوپي پائيندا هئا، ڪي وري مٿانئس پٽڪو به ڏيندا هئا. بدن تي کاڌيءَ جو ڪنهن وارو انگرو ۽ هيٺ ڌوٽي پائيندا هئا. ٻاهر منجهه ويندا هئا ته مٿي ۾ هٿ جي ٻڌل اڇي پڳ پائيندا هئا، جتي وڃي لهندا هئا، اُتي پڳ ڌوڙي رکندا هئا ۽ ڀرت ڀريل ٽوپي پائيندا هئا. سياري ۾ اوني ڪٽو لڳن کي ويڙهي ڇڏيندا هئا، هندن جي حڪومت کانپوءِ مسلمانن جو راج ڦيرو ته وري لباس ۾ ڦيرو آيو. مٿي تي اُهاڻي ٽوپي، ڪن کي مٿان رڳيل شال جو پٽڪو، ڪن کي ململ جو پٽڪو ٻڌل هوندو هو. بدن تي انگرو جو هيٺان پَنڊي گنجيءَ وانگر سبيل پائيندا هئا. لاڙ ۾ پائيندا اچي پڳ جي عبوس ڳاڙهي پڳ پائيندا هئا، برهم ڪتري ڪناري هوندي ڳاڙهي پڳ، هاديءَ بعد اچي پڳ پائيندا هئا، جا پهريائين ساهاڙ ڏيندا هئا. برهمڻ ڳاڙهي پڳ ڏيندا هئا، جيڪي هندو پارسي پڙهيل ميرن وٽ نوڪريءَ ۾ هئا، سي مسلمانن وانگر سلوار ۽ ڊگهو پهراڻ ستر تائين پائيندا هئا، پهراڻ ململ جو ۽ سلوار چمڪن واري چرڪ بافتي يا گريبيءَ جي پائيندا هئا. ٻاهر نڪرڻ مهل مٿي تي اچي ململ جو پٽڪو ۽ خاص موقعن تي ريشمي لوڻڪي ڏيندا هئا. گهر ۾ اچي يا ڳاڙهي پٽ سان ڀريل ٽوپي پائيندا هئا. پيرن ۾ ڳڙهي ۽ نرم چمڙي جي سرازڪي ڀرت ڀريل ۽ ڳڙين سان جتي پائيندا هئا، جيڪي ميرن وٽ وڏي عهدي تي هئا، سي ڏکڻي ڪيمخاب جي گول ٽوپي جنهن جو مٿ تي آڱر ٻاهر نڪتل هوندو هو ۽ نريءَ جيڏي ڊگهي هوندي هئي، جنهن کي ميرواڻي ٽوپي چئبو هو سا پائيندا هئا. هيڪوئي گلي وارو

ڪاٽو يا ڪوت پائيندا هئا. ڪلهن تي ململ يا پٽ جو اڇو بوجھ ويڙهندا هئا. مسلمانن وانگر ڇاڀين ڏاڙهي ۽ مٿي تي ڊگها وار رکائڻ شاندار نمونو سمجهيو ويندو هو.

وري شروع ٿي انگريزن جي حڪومت تہ پهرآءَ ۾ بہ ڦيرو آيو. پهرئين ڀرت جي ڀريل ٽوپي پوءِ مڦيس ڀريل ٽوپي، ڪڏهن مٿاس مولهائو ٻڌندا هئا. ڪي رتل شال، پوءِ بوشڪيءَ يا ريشمي لونگيءَ جو پٽڪو ٻڌندا هئا. ٻاهر منجهه وڃڻ تي هال جي ٻڌل پگ بدران ڇڪ تي ٻڌل پگ پائيندا هئا. انگري جي جاءِ قميص ورتي جا پٽڻي يا بافتي يا جيڪ يا بوشڪيءَ يا ٻاهرين جي پائي هئي. کاڌيءَ جي ڌوٽيءَ بدران ميل جي اُٿل ڌوٽي ڪناريءَ سان پائڻ لڳا. ڪلهن ۾ اوني شال يا ڏشو پائيندا هئا. اڳتي هلي گلي بند ڊگهو ڪوت پائيندا هئا. ڪلهي تي اڇو بوجھ پائڻ کان ننڍي چاري ٻڌل ۽ اُن ۾ شت جا اڇا ٿئون پيل رکندا هئا. ٻاهر مسافريءَ تي وڃڻ مهل ڇيلهه ۾ بوجھ، شال يا انگوچي جو سندرو ٻڌندا هئا. پيرن ۾ سليبر ۽ بوت پائڻ لڳا. وار ڪٽائي ننڍا انگريزي ڪٽ رکائيندا هئا ۽ هاڻي مٿي تي چٽي ڪونہ ڪوڙائيندا هئا. ڏاڙهي گهڻو ڪري ڪوڙائيندا هئا، ڪي ٿوري ننڍي رکائيندا هئا ۽ مڇون سڀ رکائيندا هئا. جيڪي هندو انگريزن جي نوڪريءَ ۾ هئا، تن پتلون (پاڻجامو) پٽڻي يا پٽي جي واسڪوٽ ۽ ڪليل گلي وارو ننڍو ڪوت، مٿي تي بنگلوري ٽوپي جنهن مٿان ڪارو پيڙو لڳل هوندو هو سي پائيندا هئا. وڏا آفيسر انگريزي ڊريس قميص هيٺان گنجي، سوت هيٺان پاڻجامو يا ڪچي، مٿان واسڪوٽ ۽ ٿليل گلي وارو ڪوت، گلي ۾ نيڪتا، پيرن ۾ جوراب، ڪڙڻ وارو بوت، مٿي تي ٽوپلو پائيندا هئا. سياري ۾ هٿن ۾ دستانا ۽ بدن تي مٿان اوني اوڙوڪٽ پائيندا هئا. نوجوان ٿاٺ واري گول ٽوپي بڪمل جي، تنهن تي زري ۽ ستارون لڳل پائيندا هئا جا تمام سهڻي لڳندي هئي. پر پهڪڙ آهي تہ: ”ٽوپي ڪري ٿانءِ تہ بہ پگ برابر ناهن.“ وري مغل نڪتو جو گلي ۾ ڪي مٿي تي پائڻ لڳا. ڇيلهه ۾ سندري بدران سرڪاري ڪامورا سوت يا ڇڏيءَ مٿان ڇيلهه ۾ چمڙي جو ڪمپو پائيندا هئا. اڳتي هلي رات جو سمجھ مهل پاڻجامي بجاءِ ٽيمٽ پائڻ يعني لونگي ٻڌل لڳا. ڪي مٿو اڳهاڙو رکندا هئا. وري قميص بدران ٽي-شرت ۽ بشرتون پائڻ شروع ڪيون. پيرن ۾ گهر ۾ چمپل پائڻ لڳا، اُهي چمڙي، ربڙ ۽ پلئسٽڪ جون نڪتيون. ساڍو مهاتما چولو ۽ گوڏ ٽيڙوءَ رتي ۽ پيرن ۾ ڪاٺ جون ڇاڙيون پائيندا هئا. اڳ سان انگوچو پائي ڪيو هو ۽ لنگ بہ اُن سان اُگها هئا، پوءِ ڪچي ۾ سنان ڪري لڱ ٽوال سان اُگها هئا. هٿ اُگھ لاءِ کيسي ۾ رومال رکڻ. ڪي ڏاڙهي فرينچ ڪٽ رکائيندا هئا. ڪي ڏاڙهي مڇون پئي ڪوڙائي ڇڏين يعني (CleanShave) ڪلين شو ڪن. جوڪرا اوائل ۾ ڌوٽي پوءِ ڪانچ پهرائڻ ۽ ٽوپي پائيندا هئا پر پوءِ بدلائي قميص پاڻجامو (پتلون) ڇڏي، سوت ڪوٽ ۽ مغل پائڻ لڳا. بوت ۽ چمپل بہ شروع ڪيائون. شڪارپور، لاڙڪاڻي ۽ سکر جي پاسي ملتانجي پڙي پائيندا هئا، جا سڀني مهل جي چيروي ويڙهيل ٽوپيءَ وانگر هوندي هئي، پر ٽوپيءَ کان اوچي هوندي هئي ۽ رنگين هئي. گهڻو ڪري گاڙهي يا پيلي هوندي هئي. سنڌ ورقي پائيندڙ، صراف ۽ ڪوٺيدار اچي ميل جي ڪناري ڌار ڌوٽي، قميص، مٿان اڇو ڊگهو گلي بند

ڪوت ۽ مٿي تي چڪ تي ٻڌل اچي پڙي ۽ ڪلهي تي اڇو بوجھ ٿئون پيل ۽ پيرن ۾ سليبر پائيندا هئا ۽ هٿ ۾ لڪل گندا هئا. چوندا هئا تہ پگ جو شان پگ سان آهي. پر ڪي چوندا هئا تہ ”اچي پگ نہ پس اندر مڙيني آڳڙيون.“ سياري ۾ ڪي گلي، ڪي ڪمر، ڪي لوڻي، ڪي ڏورو، ڪي چاندي لڱن کي ويڙهندا هئا. سرند ماڻهو ڏشو يا اوني هال ڪلهن ۾ ڪندا هئا.

(۲) هندن جي زالون جو ويس- اوائلي سبي ۾ زالون مٿي تي ڇاپيل رڱيل چٽي، بدن تي ڀرت ڀريل گچ ۽ هيٺ ڇاپيل پڙو پائينديون هيون. ننڍيون نيتيون مٿي تي ڇپيل چٽي، بدن تي گچ يا ڪنجري هيٺ پٽ يا قنڀار جي شلڻ سوڙهن پانچن واري جنهنجا پنج چهر آگر ڀريل هوندا هئا، سي پائينديون هيون. پيرن ۾ مينگهواڙن جون ٺاهيل جتيون پائينديون هيون. مسلمانن جي راڄ ۾ ويس ۾ ڦيرو آيو. وڏيون ڪي ڇاپيل پڙو، ڪي بوند وارو پڙو، بدن تي چيٽ جي ڪنجريءَ مٿي تي ڇاپيل يا ڀرت ڀريل چٽي پائينديون هيون. ننڍيون ڀرت ڀريل گچ، سٿل قنڀار، گلبدن ۽ منبر جي ڪپڙي جون پائينديون هيون. وڏيون جڏهن ٻاهر نڪرنديون هيون تہ پڙي جي هيٺان پانچن سوڙهن واريون شلڻون پائينديون هيون اُهي سوسيءَ يا گرني جون هونديون هيون. منهن چٽيءَ جي پالند سان ڍڪينديون هيون. انگريزن جي راڄ ۾ وري ڊريس ۾ تبديلي آئي. وڏيون توڙي ننڍيون چولا، ميل جون ڇاپيل بوند يا لهرڻي واري مڇنيون هيون. ڪي وري بانڌڻيون ڪنديون هيون. ننڍيون مٿي تي ململ يا وائي جو رڱو، چولا، ڏورڻي ڪچي يا ڌماچي جا پيشغير ريشمي، سائين يا ڪريپ جا پائينديون هيون ۽ ريشمي شلڻون بہ پائينديون هيون. چوڻي آهي تہ ”صرفو ڪرين تہ پٽ هنداءِ.“ اڳتي وري بہ ڦيرو آيو. ننڍيون ويڪرن پانچن واريون پتلون، ڪئين قسمن جي ڪپڙي جا چولا ۽ زرا پائڻ لڳيون. پيرن ۾ موچين جا ٺهيل ڪارا سليبر پائڻ لڳيون. وڏيون بہ ميل جون مڇنيون ۽ سليبر پائڻ لڳيون. ننڍيون ٻاهر نڪرنديون هيون تہ رڱي مٿان اُچي هرڪ يا ٿڌليءَ جي چادر ڍڪي اڙي ڪينديون هيون. گنجي ۽ واسڪوٽ بہ پائڻ لڳيون. وري چڪر ڦريو. ساڙهي، ڪوتي، باٿور پائڻ شروع ڪيائون. رات جو پتلون، چولو پائي مٿان مڪسي پائڻ لڳيون. پيرن ۾ سٽنڊل ۽ چمپلون پاتاڻون. وڏاڻن يعني ڏنيل زالون گاڙهو پڙو اُن تي ننڍڙي ڪاري قلڙي چريل، چولو ۽ رڱو پائينديون هيون.

(۳) مسلمانن مردن جو لباس- بدن تي پهرائڻ يا صدري، هيٺ بافتي يا پٽڻي جي سلوار مٿي تي ململ جو پٽڪو، پيرن ۾ مينگهواڙن جي ٺهيل چٽي پائيندا هئا. پوءِ قميص مٿان ڪوت هيٺ سلوار مٿي تي ترڪي ٽوپي يا پٽڪو پهريندا هئا. پيرن ۾ بوت يا سليبر يا گهيتلو پائيندا هئا. سياري ۾ بدن تي اجرڪ اڍيندا هئا. سرڪاري نوڪريءَ وارا مٿي تي ترڪي ٽوپي، قميص، سلوار، واسڪوٽ ۽ ڪوٽ پائيندا هئا. جيڪي وڏا آفيسر هوندا هئا سي انگريزي ڊريس يعني سوت، بشرت، ڪوٽ، نيڪتا، ٽوپلو، جوراب ۽ بوت پائيندا هئا. هاري جيڪي ٻين ۾ ڪم ڪندا هئا سي باقي جي سلوار يا گوڏ، صدري پائيندا هئا. مٿي تي پٽڪو ٻڌندا هئا. سٺا لاءِ پوٽڙو ڪم آڻيندا هئا.

(۳) مسلمان عورتن جو ويس - مسلمانن جون وڏيون عورتون مٿي ڇاپيل ڇني، بدن تي ڀرت ڀريل گج يا ڪنڊري هيٺ گريء يا سوسيءَ جي سٿڻ ۽ پيرن ۾ جتي پائينديون هيون. پوءِ چوٽي يا پائڻ شروع ڪيائون. ننڍيون نيتيون بدن تي چولو، مٿي تي رڳو، هيٺ سائڻ، پيرن ۾ مڇني يا ڇمپل پائينديون هيون. ٻروڇن جون زالون ڀڄيءَ کان پيرن تائين گهڻا پائينديون هيون. جن جو مٿ ڀريل هوندو هو ۽ هيٺ ٻاڙهو حوالو جو ٺهيل هوندو هو. گهڻن جي هيٺان سڻئون گريء يا سوسيءَ جون پائينديون هيون. پرهيز واريون عورتون جڏهن ٻاهر نڪرنديون هيون ته مٿان برقمو پائينديون هيون. بهراڙيءَ ۾ زالون جيڪي ٻين ۾ ڪم ڪنديون هيون، جهڙوڪ گڏ ڪرڻ، ڦٽين جو چوندو ڪرڻ وغيره، سي برقمو ڪونه پائينديون هيون ۽ منهن به لڳيل رکينديون هيون. ٻورين ۽ ڳوڻن جون زالون لڳ ڀڳ هندن جي زالن جهڙي ڊريس پائينديون هيون.

(۵) هندن جي مردن جا زيور - ڪي مرد ڪنن ۾ هڪ هڪ سوني ڪيوتي (مڙڪي) ۽ هڪ ڪن ۾ سونو بلڙو پائيندا هئا. هٿن جي آڱرين ۾ هڪ يا ٻه ٽي سونيون منڊيون پائيندا هئا. ڪي چانديءَ جون منڊيون پڙن سان پائيندا هئا. شاديءَ وقت ڏسائي اکر ۾ چانديءَ جو وڙو ۽ پاڇ ۾ کيرول چانديءَ جي پائيندا هئا. ننڍن ٻارن کي گلي ۾ ڪنڊلو جنهن ۾ وچ ۾ سونو پتلو ۽ پاسن کان سريون يا هڪ هڪ ننڍي سوني پتلي هوندي هئي سو پائيندا هئا. ڪن جي ڪنڊي ۾ سوڙ جو ڏند سون ۾ مڙهيل پائيندا هئا. انگريزن جي راڄ ۾ ڪي شاهوڪار قميصن ۾، ٻانهن جي ڪنن ۾، واسڪوٽ ۽ ڪوٽ ۾ سونا پيڙا پائيندا هئا. ڪنسي جي واچ ۾ سوني سنڪلي ۽ ڪرائيءَ جي واچ ۾ سونو پٿر پائيندا هئا. ڪي ڪرائيءَ ۾ سوني پونچيءَ گلي ۾ سونو ڏورو پائيندا هئا. مرد جن کي چڱيءَ پوڻ جي عادت هئي، سي پيرن جي آڱورن ۾ چانديءَ جا وڙ پائيندا هئا.

(۶) هندو زالن جا ڳهر - اوائل ۾ هندو زالون مٿي تي چوٽيءَ ڦل، نراڙ تي وارن جي سٺو ۾ چندي، وارن جي چوٽيءَ ۾ چانديءَ جو چڙو، ڪنن ۾ چانديءَ جا پنڊا (پنڊرا) ۽ پاپڙين ۾ پوپٽ چانديءَ ۽ سون جا، جن تي رنگين پڙا جڙت ٿيل، ٺڪ ۾ سونو وينڊو (جو نت کان وڏو هوندو) اُن ۾ ڪاري شت جو يا پٽ جي تندن جو ڏاڻ پاڻي چانديءَ جي ڪندي سان وارن ۾ اٽڪائي ڇڏينديون هيون، مٿان ٺڪ نه ڇڄي پوي. گلي ۾ ڪٽلني موتين وغيره جي، چانديءَ جو هٿس يا هٿس، ڪٺ مال، ڪمر ۾ چيلهڪي چانديءَ جي، ٻانهن ۾ عاج جي ٻانهن جنهن ۾ ڪنگڻن تي ڊزاقيندار سونو پٽ چڙهيل، ڪراڻ ۾ چانديءَ جون ٻارڪيون، دستيون يا ڪونڙيون هٿ جي آڱرين ۾ چانديءَ يا سون جون منڊيون، پيرن جي مڙين ۾ چانديءَ جون ڪڙيون يا ٽڪڙها، پيرن جي آڱرين ۾ مينڪاري، چانديءَ جون ڏههون منڊيون ۽ آڱورن ۾ ويڙهه پائينديون هيون. وقت انوسار وري ڦيرو آيو، وارن جي چوٽيءَ ۾ چانديءَ جو چڙو، ڪنن ۾ چانديءَ جا پنڊا، سونا گڻ پوپٽ جو هڪ واڳين سان، ٺڪ ۾ نت سوني جنهن ۾ هڪ لٺل به وڏا اڇا موتي پيل سا ڪاري ڏاڳي جي ڏاڻ سان ڪنديءَ سان وارن ۾ اٽڪائينديون هيون. ڪي وري ٺڪ ۾ بولو پائينديون هيون. گلي ۾

سوني دهري ٿيڻي ۽ پنج پٽي، ست پٽي، چندن خان، ٿاڻٿ، دلباڪ، چبله ۾ چيلهڪي ڪي چانديءَ جي ڪي سون جي، اڳت ۾ گهنگهڙين پيل چڙو، ٺوٺ ۾ ٺوٺ لڪاء يا سونا ڏورو يا يعني ڇهي ڏاڻ، بارونڊ، پيرن ۾ نورا يا پانگڙب (پانچپ) پائينديون هيون. پيرن جي آڱرين ۾ ڇاڙيون پائينديون هيون. اڳتي هلي وري تبديلي آئي. ڪنن ۾ سونا ايرڊنگ (Ear rings) واليون، ڏر، ڦليلون، پاپڙين ۾ سونو ڪوڪو ٻڙي سان، ٺڪ ۾ نت سان گڏ لوڳڙو يا سونو ڪوڪو اچي ٻڙي سان ڳڙو ڪن جو سڄو، ڪن جو ڪوڙڙو، ڀڄيءَ ۾ ڪنڊلو يعني ڊالڻ، ڳنڀين، آڏ ڳنڀين ۾ ڪڙا جهڙا هار بڻائي، ڪي هيرا ساڙڙي، ڪنڊا، خالص، لڪڙي، ڪنن ۾ سوني چير يون يا پائينديون پائينديون هيون. ٻانهن جو رواج ٺهي ويو. ڪراڻ ۾ سوني چير يون، ڪنگڻ، ڪي هڪ ڪرائيءَ ۾ چوڙيون، ٻيءَ ۾ واچ پائينديون هيون. هٿن جي آڱرين ۾ ڪئين قسمن جون سونيون منڊيون ڪي پڙن سان ڪي پٽا پڙن ڊرائين سان مڙين ۾ ڪئين قسمن جون چانديءَ جون چير يون يا پائينديون هيون. پوپٽن وقت ۾ زالن ڀڄيءَ ۾ منگل سونر پائڻ شروع ڪيو. پوڙهيون گلي ۾ چانديءَ يا سون جون ٻه چنگون هڪ ڏندن کولڻ لاءِ، ٻي ڪن جي مڙ ڪڍڻ لاءِ ڪاري ڏاڳي ۾ ڀڄي پائينديون هيون. ڪنهن مرد جي زال سر ٻواس ٿي ويئي آهي ۽ ٻي ٻرتجي آيو آهي ته اها گلي ۾ چانديءَ جي پٽيڙي پائيندي هئي. اُن تي ماڻهوءَ جي شڪل اُڪريل هوندي هئي. ڀر جي ٻي به مري ويئي ۽ ٽئين سان شادي ڪري آيو ته اها جيڪا پٽيڙي پائيندي اُن تي ماڻهن جون ٻه شڪليون هونديون. روٽي کاڌ مهل پهريائين ڳره کڻي پٽيڙيءَ تي چاهي رکندي هئي. ماني کائي اُڏندي هئي ته اهو ڳره کڻي ڪاٺن کي ڏيئي ڇڏيندي هئي. شاديءَ وقت چانديءَ جو کيرول وڙو پاتو ويندو هو. آخري وقت ۾ شاهوڪار سون جو ٺهرا پائيندا هئا. ٺڪ ۽ ٻانهن سهاڳ جون نشانليون هيون. اڄڪله سنڌ ۾ سينڌر وجهن ٿيون، جا ٿي سهاڳ جي نشاني سمجهي وڃي ٿي.

(۷) مسلمان مردن جا ڳهر - مسلمان مرد ماڻهو گهڻو ڪري ڳهر ڪونه پائيندا آهن. هُو رڳو هٿن جي آڱرين ۾ منڊيون پائيندا آهن. پوءِ ڪي سونين ڪي چانديءَ جون پائيندا هئا. جيڪي رامپور شاهوڪار هوندا هئا، سي قميص ۽ ڪوٽ ۾ سونا پيڙا پائيندا هئا، ڪو ڪنسي جي واچ ۾ سوني سنڪلي ۽ ڪرائيءَ ۾ سونو پٿر پائيندو هو. ٺڪ ۽ ٻانهن سهاڳ جون نشانيون هيون.

(۸) مسلمانن زالن جا زيور - مٿي ۾ چوٽيءَ ڦل، نراڙ تي اڳ چندي پائينديون هيون پر پوءِ اهو رواج ٺهي ويو. ڪنن ۾ واڙ يا جهڙوڪ يا ايرڊنگ سونا، ڀڄيءَ ۾ چانديءَ جو هٿس يا هٿس، ڪٺ مال، سونو ڏورو يا جهڙيو پائينديون هيون. ڪراڻ ۾ ڪنگڻ ڪي چانديءَ جا ڪي سونا، هٿن ۾ نه سون ۽ چانديءَ جون قسمن قسمن منڊيون، پيرن جي مڙين ۾ اڳ ڪڙيون ۽ پانڙب پوپٽ اڳت ٺوٺي جون چير يون پائينديون هيون. پيرن جي آڱرين ۾ چانديءَ جون منڊيون يا چڙيون پائينديون هيون. ٺڪ ۾ ڏي نت يا بولو پائينديون هيون. ٻن نئي ۽ تاري رواج موجب ڪي سونو ڪوڪو به پائينديون هيون.

۲. باسڻ برتن ۽ قانونا

سند ۾ کاڌي پيئي تيار ڪرڻ لاءِ جيڪي باسڻ برتن ڪتب آندا ويندا هئا، تن جو ذڪر هيٺ ڪجي ٿو. اوائلي ۾ گهڻو ڪري برتن سڀ ٺڪر جا ڪم ۾ آڻيا هئا. جيئن ماني پچائڻ لاءِ ٺڪر جي ٿوپي هوندي هئي. ڪڇ وقت کانپوءِ ٺڪر جي دانگيءَ تي ماني پچائي هئي، پر پوءِ ٻئي پٽيون ڪتب آڻيبيون هيون. چانور، دال، ڀاڄي، تڏون ٽلو، مڇي ٻلو سڀ ٺڪر جي ڪنن ۾ رکبا هئا ۽ کير به ٽڪي ۾ ڪاڙهيو هو. چانور جي هالڻن لاءِ ڏوٽي ڪانڌ جي هوندي هئي، ڀاڄين دال وغيره جي هالڻن ۽ وڏن لاءِ ننڍا ڪانڌ جا ڏوٽيا هوندا هئا. آچار يعني سانڌاڻي جي ڪنڊن لاءِ به تمام ننڍا آڌ فوت کن جيترا ڏوٽا هوندا هئا. باجهر ۾ جوڙ جي ماني سيڪڻ لاءِ مٽيءَ جا مارڻ هوندا هئا جي ڇمچل جي اڳيان رکبا هئا. پوءِ اڌ ڪڇي اڌ ڀڪي ماني دانگيءَ مان ڪڍي اڳي مارڻ ۾ کڙي ڪري رکبي هئي ته سيڪڇي پڇي ويندي هئي. وڏن لاءِ ڇمچليون مٽيءَ جون ٺهيل هونديون هيون، انهن ۾ ڪاٺيون ٻاري دانگي يا ڪنو ڇاڙهي طعام تيار ڪيا ويندا هئا. کير ڪاڙهڻ مهل ڇمچل ۾ ڪاٺين جي بدران رڳو شڪل ڇڏيا ٻاربا هئا. ڇمچلي باهه تي ٽڪي ۾ ڪاڙهي کير اهڙو ٿيندو هو جو پاڻ ته ويٺو کير پيائڻ، اهو ڏاڍو سوادبي ۽ طاقت وارو ٿيندو هو. مون (ليکڪ) ننڍي هوندي سنڌ ۾ اهڙو کير چڱو وقت پيئو هو.

پاڻي کوه مان ڀرڻ لاءِ به ٺڪر جا ڍلا هئا. گهر ۾ ڌڻ پچاءُ ۽ پيئڻ لاءِ پاڻي به ٺڪر جي مٿن، ڍلن ۽ ڍلن ۾ ڀري رکبو هو. سنان جي پاڻيءَ لاءِ ٺڪر جو ڪونار (پيپ وانگر) هوندو هو، جنهن ۾ ۵-۲ مٽ بلڪ ۶ به ڇڏجي ويندا هئا. گهر جو سيدو سامان رکڻ لاءِ به ٺڪر جا ڪنا مائون هونديون هيون، جي ۵-۲ ڪنا هڪ ٻئي مٿان ڇاڙهي رکبا هئا. انهن جي ٽڪي بهڻ واسطي تري واري ڪني جي هيٺان ٺڪر جي ڳرڻ رکبي هئي. قانونن جي ڍڪڻ لاءِ به ٺڪر جا ڍڪ ۽ ڍڪڻيون هيون. ڌڻ ڄمڻن ۽ ولوڙن لاءِ به ٺڪر جي ماتي يا ڇاڙهي هوندي هئي. گيهه رکڻ لاءِ ٺڪر جي دڪي هوندي هئي. بلڪ گهر ۾ روشني ڪرڻ لاءِ به ٺڪر جي ڏيڻن ۾ تيل وجهي ڪپهه جي وٽ ٻاري رکبا هئا. وهان ۽ وڌاڻي ۾ پاڻي پيئڻ لاءِ ٺڪر جون ڇمچون، پاڻي وڌڻ لاءِ ڳنڍوڙيون (جنگ وانگر) ۽ دال لاءِ ٺڪر جون رام ڪنڊيون هيون. اتي ڳوڙهن لاءِ ٺڪر جون پائون هونديون هيون، ڪپڙن ڌوئڻ ۽ ٻئي ڪنهن اهڙي ڪم لاءِ به ٺڪر جون ڪونڊيون هيون. ٿاڌل ۽ پنگ گهوٽڻ لاءِ ٺڪر جا ڪونڊا هوندا هئا. مطلب ته هر ڪم لاءِ ٺڪر جا برتن هوندا هئا، جي تستابو هوندا هئا ۽ طعامن ۾ به شيري ٿيندي هئي. فقط وهان ۽ ۾ طعام تيار ڪرڻ لاءِ ٽامي جون ڊيگيون قلعي ڪيل ۽ هالڻن لاءِ ڪانڌ جا انبيا هوندا هئا. ڪاٺ مهل ۷-۵ جڳا ٽڙجي ويندا هئا ۽ طعام ڪانڌ جي پائين ۾ وجهي ڏنو هو. ٺڪر ۽ ڪانڌ جو ڪٽ پڇو هليو. آخر انهن قانونن ۾ تبديلي آئي. دانگين بدران لوهه جا توڙا ڪندا، رام ڪٿورين بدران ٽين جون وڻيون نڪتيون آهستي آهستي پتل جون وڻيون، وڏن لاءِ ماني جا ڍنگا ۽ ڍيڙيون نڪتيون، ڏوٽي بدران لوهه جي ڇاڙهي يا پرڻي، ڏوٽن بدران پتل جون ڪيڙيون، ترڻ جي لاءِ لوهه جون تيون (ڪٺاهيون)، چلن بدران گلاس گلت جا ۽ پتل ۽ ٽامي جا لوڻا نڪتا. گيهه ساڙڻ ۽

ٿوري شيءِ ترڻ لاءِ لوهه جا لڳلڳا يا ڪلچيون يا وڏن نڪتا. چلڻن جي بدران لوهه جون سڙيون نڪتيون، جن ۾ ڪوٺا ٻاربا هئا. ڪپڙن ٺهڪائڻ لاءِ ٽين جا دبا نڪتا. وري ٽين جي وٽين بجاءِ گُٽ ۽ ڪنجهي جا ڪنورا ۽ وڻيون نڪتيون. پائين بدران ڪنجهي ۽ پتل جون ٿاهيون ٿيون. ڪنجهي جي ستن وڻين جون سبت نڪتي جي وڻيون هڪ ٻئي ۾ سماجي وينديون هيون. اُنڪي تست رڇي چوندا هئا. ڇون ته ڪنجهي جو باسڻ ٿڌو ٿيندو هو ۽ صحت لاءِ به سٺو آهي. ۽ ٽيءَ ۾ پاڻي ڪنجهي جي ٿانو ۾ ڪڏهن به ڪٽي ڪونه وجهبو هو. ٽامي جي برتنن مان ڪس ٺڪرندي هئي جا زهريلي هوندي هئي، تنهنڪري انهن کي قلعي ڪرائي پوءِ ڪم ۾ آڻيا هئا. اڳتي هلي زمانو بدلڻ، ڇينيءَ جون ننڍيون وڏيون پليٽون، ڪڙپ ۽ سارون ڪٽليون، شيشي جون پليٽون ۽ گلاس نڪتا، ڇينيءَ جا پيالا نڪتا. وري سڙين جي بدران پتل جا پراڻيس اسٽوپيدا ٿيا، جن ۾ گاسليت وجهي ٻاربو هو ۽ انهن تي سانجڻ ڪئي ويندي هئي. وهان ۽ وڌاڻي ۾ پاتلون ۽ دونا ڪاٺن لاءِ ڪم اچڻ لڳا ۽ هرڪو ڌار ڌار ڪاٺ لڳو. کير پتل جي قلعي ڪيل پائين ۾ ڪاڙهڻ شروع ٿيو. وڌا چوندا هئا ته ”دانگيءَ جي روٽي ڪٽي جو ساڳ، ڪاٺين آهي ڇڏجو هوندو ڀاڳ.“ وري اُن زماني بعد وري نڪتا ڪوپر ۽ اليومينيم جا سڀ باسڻ جيڪي پتل ۽ ٽامي جي پيٽ ۾ تست آهن ته ويچارا غريب آهي برتن ڪم ۾ آڻين. جيئن حڪومتون بدلبيون ويئون، جيئن هندو پوءِ مسلمان، پوءِ انگريز تئين شين ۾ ڦيرو ايندو رهيو. ”هائي آهي رعيتي راڄ، بدلڻو آهي ڪاڄ، برتنن جو ساڄ، جو ڪونهي ڪنهن جو محتاج.“ ناٿو خرچ سڀ هيءَ تيار جيترو باسڻ اسٽيل، پلسٽڪ ۽ ڪاغذ جا. ”سانجڻ ٿئي ٿيس تي، ڪاٺيون، ڪوٺا ۽ گاسليت هليا گنگا تي، سڀ ٿيس جا چلهامنگا تي.“ سڄي زماني ڦيرو کاڌو آهي. حڪومت، برتن، کاڌو، پوهاڪ، زيور، ريتيون رسمن وغيره. ”واهه ڙي دنيا تنهنجي گردش، سيني جي ويٺي ورزش، سڀ ڪم ٺڌڪ لڳي ۽ جي پرورش.“ ”ڪو ڀڳيءَ تي ڪو لڳي ۽ تي.“

۳. کاڌو ۽ خوراڪ

انسان لاءِ کاڌو تمام ضروري آهي. سڄي شير جي اڏاوت جو آڌار ۽ تندرستيءَ جو مدار کاڌي تي آهي. کاڌي پيئي کانسواءِ ماڻهو جي به نه سگهي. چوڻي آهي ته ”هڪ تندرستي هزار نعمت.“

کاڌو هميشه نير سان ساٿوڪي ڪائجي، جهڙو کاڌو ڪاٺو، اهڙا ٽي ويچار ٻڌا ٿيندا، چوڻ ته ”جهڙو ان تهڙو من.“ سنڌ ۾ عام طرح کاڌو ٽن مهالن تي کاڌو هو. صبح جو نيرن، ٻيهرن جو مانجهاندو يعني منجهند جي ماني ۽ رات جي روٽي. پر شاهوڪار يا مزور جنڪي پور هئي ڪئي بک لڳندي هئي، شام جو به ڪجهه نه ڪجهه کائي ناستو ڪندا هئا. هندن ۽ مسلمانن جو گهڻو ڪري ساڳيو ئي کاڌو هوندو هو، پر مسلمان هندن کان ڪي گهٽ شيون کائيندا هئا، ويچارا غريب سادو ئي کاڌو کائيندا هئا. غريب ڏڻ وار تي مٺائي طعام کائيندا هئا. مسلمان کاڌي ۾ ويڻو ڪونه هوندو هئا.

(۱) نيرن - صبح جو نيرن تي باجهر جي ماني، مڪن ۽ ڏڌ ڪي سانڌاڻو به کائيندا هئا. ڪي جوڙ جي ماني، لاڙ ۽ ماچر ۾ ڳاڙهن چانورن جي ماني کائيندا هئا. ٻارن جي لاءِ ڳاڙهن چانورن جي ڪچئي مڪن پيل تيار ڪبي هئي، ان ۾ مڪن وجهي ٻارن کي ڏني هئي، جا مزي سان کائيندا هئا. اها ڪچئي ڏاڍي سواڍي ٿيندي هئي، انجي اکراڻ ته تمام سواڍي سيري جهڙي ٿيندي هئي. ماني انوسار نيرن تي ڪي سڻئون ۽ ڪي پيهون به کائيندا هئا.

(۲) مانجهاندو يا منجهند جي ماني - منجهند جو باجهر، جوڙ، مڪئي يا ڳاڙهن چانورن جي ماني ۽ سان گڏ ماس آهاري ڇيلي جو گوشت يا ڀلو يا مڇي يا کانگن جو تيلون رڌي کائيندا هئا. ويشتو سايون ڇاڇيون جهڙوڪ اونهارِي ۾ توربون، پينڊيون، مڇيا، گوار، لوڻڪ، مريڙو رڌي روئي ۽ سان کائيندا هئا. توربون، پينڊيون ۽ مڇيا تري به کائيندا هئا. سياري ۾ پالڪ، گل گوپي، پن گوپي، گوڙو، ڪچالو، سورن، مٿان يا چئن جي پلي، چانپي جا ٻٽر، سرهن، سوانجڙي جا گل، واڻڻ، پسي، پتائي ٽڪرون، پٿرن يا سڱيون وغيره رڌي ماني ۽ سان کائيندا هئا. ڪي گوپي، ڪچالو، واڻڻ، پٿا تري به کائيندا هئا. مٿان، ساوا مڇ، ساڻو بصر، ساوا ڏاڻا ته سڄي سال ۾ ٿيندا هئا، اهي مصالحِي طور ڀاڄين ۾ پائيندا هئا. باقي ادرڪ ۽ ساڻو ڦوندو سياري ۾ ٿيندو هو جو به ڀاڄين ۾ وجهندا هئا. ليمو، ڊال ۽ ڪن ڀاڄين ۾ نيٻڙي رس ڪڍي ڀاڄين ۾ پائي کائيندا هئا. ڀاڄيون ٻن نمونن ۾ تيار ڪيون هيون. هڪ نمونو بصر جو داڳ پچائي ان ۾ رڌيون هيون، ٻيو قوم وغيره جو مصالحو تيار ڪري ڀاڄي ۽ ۾ وجهي تر ۾ رکي سڻيون هيون. بيسن ۾ مصالح وجهي وڙيون ٺاهي شڪائي رکندا هئا ۽ پوءِ ڪنهن به وقت انجي ڀاڄي تيار ڪري سگهبي هئي. ڪي بروقت بيسن ۾ مصالح مائي ٽڪيون ٺاهي تازيون ئي پائي ۽ ۾ ٽهڪائي يا گهم ۾ تري ڀاڄي رڌي هئي. پڪوڙن جي به ڀاڄي ٺاهي هئي. ٻن جي موسوم ۾ انهن جي ڀاڄي به تيار ڪبي هئي. مينهن جي موسوم ۾ گڻپ ۽ گڻيون ٽڪرنديون هيون، انهن جي ڀاڄي تيار ڪري کائي هئي. آچار به ڪئين قسمن جا ٺاهيا هئا، جن کي سانڌاڻو به چمبو هو. جهڙوڪ انڙيٺون، ساوا مڇ، ليمو، ڏنٿرا، ڀسي، شوانجڙو، ادرڪ، ڪچا فاروان، پتائي ٽڪرن جي آڇڙي، بصر وغيره اهي به روئي ۽ سان گڏ کائيا هئا. انهن، موڦن ۽ آڻورن جا مڙيا تيار ڪيا هئا. جڻپيون ڦوندي يا ڪوٽمير يا انڙين، يا قوم وغيره ساوا مصالح وغيره وجهي ٺاهيون هيون. تنهن کان پوءِ چيڙن جون ڪچريون ٺاهي شڪائي رکيون هيون. ڏونٿرا شڪائي رکيا هئا پوءِ پني شيون ڪڍڻ به تري کائينون هيون. روئي ۽ سان گڏ ڏنٿرو يا ولوڙيل ڏڌ جي لسي ڏينهن جي روئي ۽ سان کائي هئي. رات جو روئي ۽ سان گڏ کير کائبو هو. ڪريبان جون ڪچريون، پٿاڻن جون چڀس به ٺاهي شڪائي رکيون هيون، جي به تري کائينون هيون. تنهن کان سواءِ مٿرن، ماڻهن ۽ مڇن جو آڻو يا ر ٻو مڇن ۽ ماڻهن جو آڻو، تنهن ۾ مصالح وجهي، پاڻ ٺاهي رکيا هئا، جي ماني ۽ مٿان کائي پائي پيشو هو. بيسن جي ڪڙهي يا بصر جي ڪڙهي به ٺاهي هئي. انهن جي ڏينهن ۾ روئي ۽ تي اڻ کائيا هئا. مريڙي جي ڀاڄي ۽ ۾ کير ۽ ڏيڪ وجهيو هو ته ڀاڄي سواڍي ٿيندي هئي. ان لاءِ چوڻي ٺهي ويئي: ”ساڌو! مريڙو مڇاڇرو“

سنڌ جي تصوير

جنهن ۾ گهم پوي جا لاڙو، گوشت ۽ مڇي ته هر موسم ۾ ميسر هئي، باقي ڀلا اونهارِي ۾ مرندا هئا، هن جا به قسم هئا. هڪ هو آتبارو، جنهن ۾ اندر ٻه آڻيون هونديون هيون ٻيو ڪرو، جنهن ۾ اندر هڪ فوٽو نڪرندو هو، سو کائبو ڪونه هو. گهمڻا درياهه مان ڀلا ماري مياڻ تي کڻي ايندا هئا. ڀلن جو ليڪيدار انهن جو مآوضو ڏيندو هو ۽ ڀلا سائين کي وڪڻبا هئا، جي ٽنگل پري گهوڙن تي کائي وڃي ٻين شهرن ۾ وڪڻندا هئا. ڀلي کائڻ وارا چوندا هئا ته ”ڀلو سيري کان ڀلو، سيري ۾ نه سڀ ڀلو گوڏا ڪوڙي کاڌ.“ ڀلو رڌي، سڀني يا تري کائيندا هئا ۽ ڀلي جو ڀلاه ڪري کائيندا هئا. ڪي وري هيئنن به چوندا هئا: ”جن کاڌا ڀلي جا پيٽارا، تن جا هيٺڙا وڇيڙا.“ ڀلو گرم هوندو هو، تنهنڪري ڏڌ جي لسي ضرور مٿان پيئندا هئا، جو ڏڌ جو تائير ٿڌو آهي، ڪي چنن، ”ڀلو آهي ملو.“ ڏڌ جي لاءِ چوڻي آهي ته: ”گرمي ڇڏي جهڻ ڪنگر مان، سردي ڇڏي زر ڪنگر مان.“ سنه ۱۹۲۲ع ۾ انگريزي حڪومت پراڻا واھ صفا بند ڪرائي، نوان واھ کوٽائي بئريج سسٽم چالو ڪئي. اهي واھ سنڌو نديءَ مان سڪو وٺان نڪرندا هئا. اتي نديءَ جي تري ۾ پڪو بند ٻڌي مٿان ڀل ٺهرائي وچ ۾ ۶۶ دروازا لڳايا هئا. انهن دروازن جي ڦٽ وڌ کولڻ سان پاڻي ۽ جو وهڪرو ريگيوليت ڪيو ويندو هو. سکر بئريج نڪرڻ کانپوءِ ڪڻڪ جهججي انداز ۾ ٻوڪي هئي ته ماڻهن به باجهر ۽ جوڙ کائڻ گهمڻي ڪڻڪ مان لڳا پچائي کائڻ شروع ڪيو. ڪڻڪ ٻن قسمن جي ٿيندي هئي، هڪ ڊيسي پي ڊوسي. ڊوسي ڪڻڪ سنڌو نديءَ جي ٻوڏ ڪري پاڻي ڇڙي زمين ٻوڙي ڇڏيندو هو، پاڻي ٺهڻ تي ان ريڇ واري زمين ۾ ٻوڪي هئي. سارين جي ٻوڏ به ڄام ٿيندي هئي، جنهن مان چانور نڪرندا هئا. اهي به ٻن قسمن جا ٿيندا هئا هڪ سڙيا ٻيا سڳڙسي. سڙيا سادا هوندا هئا جي غريب کائيندا هئا ۽ سڳڙسي اوچا هوندا هئا جي شاهوڪار کائيندا هئا. چانور ڏوڙي ناري، لاڙڪاڻي ۽ لاڙ پتن ۾ ٿيندا هئا. لاڙ ۾ ڀلا چانور به ٿيندا هئا. ماس آهاري ڪڏهن ڪڏهن شڪار ڪري هرڻ ۽ ڦاڙا هاري انهن جو ماس کائيندا هئا. تنهن کانسواءِ تتر ۽ تلور ۽ ڍنڍ جي پکين جو شڪار ڪري انهن جو گوشت به کائيندا هئا. ڪڪڙ کائڻ ته عام ڳالهه هئي. لڳاتار ڀڪ جهنگلي سوئر (مرون) مارياندا هئا، جن جو ماس هندو ڀائيندو ۽ پڪ پئي کائيندا هئا. سوئر مسلمانن لاءِ حرام آهي، اهي ڪونه کائيندا هئا، جيئن کان ۽ هندن لاءِ مائتا سمان آهي، تنهنڪري انهيءَ جو ماس نه کائيندا هئا. پر مسلمانن کي اها خال آهي. انڪري ڪو قسم ڪندو هو ته چوندو هو ته ”هندو کان ۽ مسلمان سوئر.“ جيئن هندن لاءِ کان ۽ حرام آهي تيئن مسلمانن لاءِ سوئر حرام آهي ته تيئن ڪوڙ ڳالهائڻ به حرام آهي. اڳ ڪڪڙ جا آنا يعني ٻيضا هندو ڪونه کائيندا هئا پر انگريزي راڄ ۾ ماس آهاري هندو کائڻ لڳا. ڪي آباري کائيندا هئا، ڪي تري آمليت ڪري کائيندا هئا. (۲) ناشتو يا پوٺاڙي - ڪي شام جي وقت ناشتو ڪندا هئا. ڇڻا يا مٽر يا اناڻا يا چونڊرا رڌي انهن جا ڪوهه کائيندا هئا يا باجهر جي ماني ۽ ڪوڙا کائيندا هئا. انهن جي ڏينهن ۾ انڙين ۽ بصر جي ڇنڇي ڪتي ماني ۽ سان کائيندا هئا. چاليبي ۽ گرمي ۽ جي موسم ۾ روز ٿاڌل گهوڙي پيئندا هئا، ان ۾ پنگ ڪانه وجهندا هئا، چانهه جو رواج ڪونه هو.

(۳) رات جي روئي - رات جي روئيءَ ۾ جانور ۽ دال، مٿرن يا مڱن يا چڻن جي تر روز رڏيندا هئا. ڪنهن وقت مٺين ڀاڄين مان ڪابه هڪ رڏيندا هئا. ڇيڙن جون ڪچريون به وقتي تريندا هئا. ڪي روئيءَ سان کير کائيندا هئا ته ڪي شهبه مهل پيئندا هئا. عام طرح سڀ ڪنهن گهر ۾ گانيون ۽ مينهن ۾ ڪن وٺ پئي هونديون هيون ۽ غريبن وٺ وري پڪريون هونديون هيون. مطلب ته کير ۽ ڏڏ جي ڪمي ڪانه هئي. ٻئي روز مانيءَ يا جانورن سان کائيندا يا پيئندا هئا. باقي جيڪو کير بچندو هو اُن ۾ سنبال وجهي جمائي رکندا هئا. صبح جو ولوڙي مکڻ ڪيندا هئا. ڪي ڏٺو ڪي لسي ڪي مکڻ کائيندا هئا، جيڪو مکڻ گڏ ٿيندو هو اُن کي رجائي گيهه ڪري رکندا هئا. مسلمان هاري ماني مکڻ ۽ لسيءَ سان کائيندا هئا. جانور کير سان کائيندا هئا. ڪڏهن دال ۽ ٻيو ٻوڙ به ٺاهيندا هئا. گهڻو ڪري هندو سياري ۾ روئيءَ جي مٺ تبت ڪندا هئا جو ڏينهن جو جانور رڏيندا هئا ۽ رات جو ماني پڇائيندا هئا. سا کائيندا هئا. سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته ”جانور ڇانئن ٿاڳين، ماني منجهند ٿاڳين“ يعني جانور جلد هضم ٿي ويندا هئا ته بڪ جلد لڳندي هئي ۽ ماني دير سان هضم ٿيندي هئي ته بڪ به دير سان لڳندي هئي. سنڌ ۾ سڀڪو ماڻهو سڌ ۽ سڄو گيهه کائيندا هئا. فقط ڪي تيل ڇاني جو ساڙي رکندا هئا جو ڀاڄين ۾ وجهندا هئا ۽ شيون تري کائيندا هئا. چوندا آهن ته ”تيل سڙي ٿئي گيهه ۽ گيهه سڙي ٿئي وه.“ ڪي ماڻهو ڏيسي يا ولاٽي شراب پيئندا هئا، پر زالون شراب ڪونه پيئنديون هيون. سياري ۾ صبح جو ٻارن کي جوڙ يا ڪڻڪ جي رب رڌي پيهاريندا هئا يا ڪڻڪ جو پٽ رڌي کارائيندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن وڏا به پٽ کائيندا هئا ۽ رب پيئندا هئا.

سنڌي کاڌو - سنڌي کاڌي جي تصوير پسڻ وٽان آهي - ڪُني جو بيهه، ٽڦي جو ساڳ، دانگيءَ جي روئي، ڪوڪ پلو، سيٺل آني ۽ گوشت، ڦوٽي جو تيوڻ، پيهون، سيئون، سبرو، مالٻڙا وغيره.

(۵) مٺايون - ٻولن ۽ ٻهراڙين ۾ گهڻو ڪري حلوائي ڪونه هوندا هئا. زالون گهر ۾ ڪڻڪ جي اٽي يا مٽڙي جا ست پٿڙا، ٽڪيون ۽ چوٽا ٺاهي تري تيار ڪنديون هيون. انهن کي گتري جانڊڙو ۽ لاڏا ٺاهي رکنديون هيون. بيسڻ ۽ مانهن جا لڏون به بڻائينديون هيون. ڏونگهيون ڪٽي ڏاڻن جو مٺڙ ۽ ٿڙ وجهي اوني يا وڙو ٺاهينديون هيون. وقتن تي آهي شيون پيئڻو کائڻيون هيون. ڏڍ وار ٿيندو هو يا مهمان ايندو هو يا سڀ سڄڻ ايندو هو ته گهر ۾ هٺينون شيون به تيار ڪنديون هيون. اٽي يا مٽڙي جو سبرو، ڪڻڪ جي بات جو ٻڙ پيل سبرو يعني ڌارو، مالٻڙا، ڪڻڪ جي اٽي کي ڳوٺي ٺهيا ٺاهي تري ڪٽي چوري يا مانڱو، چوڙمڙن، پيهون ۽ سيئون به ٺاهينديون هيون. دال پوري به ڪنديون هيون. پلاهه پڻ ٽن قسمن جا به تيار ڪنديون هيون. جهڙوڪ پلي جو پلاهه، گوشت جو دم پخت يعني برياني، ڪيسر وارو زرد پلاهه، پٿاڻن ۽ گوٺيءَ جو پلاهه، مصري پلاهه، جنهن کي چاشني پلاهه به چئبو هو. ٻيو باصري پلاهه، مينهن جو پلاهه، مٿر پلاهه ۽ کنڀين جو پلاهه، ويشتو ويشتو - پلاهه ٿي کائيندا هئا. ڪڏهن پوريون پڪوڙا، ڪڏهن دال پڪوان ڪڏهن کير ٺي ٺاهيندا هئا. گبارس،

ست نارائڻ، ٻين ورتن ۽ سڳڙن ۾ ماس مڇي ڪونه ورتائيندا هئا. چنڊ جي ڏينهن عام طرح ٻُڙ جي تاهري يا ڪڻڪ جو ٻُڙ پيل ڌارو يا کير ٺي کائي هئي. چوندا هئا ته ”تاهريءَ جو ترو، نڪو سور نڪو پرو.“ تاهريءَ جي اُتارڻ سواڊي ٿيندي هئي. ڏياريءَ جي رات سڀڪو بازار مان حلوئين کان مٺايون وٺي اچي گهر ۾ کائيندا هئا. گهر ۾ زالون ٻُڙن جي دال، ترن ۽ جانورن جي کرملن جون ٻُڙ جي چاشنيءَ ۾ ڏاڏيون ٺاهينديون هيون. حلوائي هٺينون مٺايون ٺاهيندا هئا؛ حلوو، ميسو، ڇاپو، ٽڪيون، موٽيون، جمون، توشا، کير پٿڙا، گيهه، جلبببون، نختي، لڏون، سون وڙو، پلنگ ٽول، ستر بيبينون، ساٿا، موهن ٿال، خوراڪ، ڪرس، ماکي ۽ گهٽت وغيره. هوليءَ ۾ فقط گيهه آڻيا هئا، اُتارڻ ڏينهن ٿرڻ جا بوليئندا، ٻُڙ جي چاش ۾ گهر ۾ ئي ٺاهبا هئا. سڀ سڄڻ ايندو هو ته ڪنهن مهل ڪا نه ڪا مٺائي حلوائيءَ ۾ اڏائي هئي. سياري ۾ خاص ڪري نيرن تي باجور جي ماني پچائي اُن ۾ ٻُڙ ۽ ترن جو تيل وجهي ڪٽي ٺاهي کائي هئي. هيءَ سواڊي ۽ طاقتواري هئي ۽ گرم به هئي. انڪري سيءَ به گهٽ لڳندو هو. اڪثر ڪري سياري ۾ سڄو گيهه به وڌيڪ کائبو هو جو هضم به ٿي ويندو ۽ طاقت به ڏيندو هو. اُن لاءِ به چوڻيون آهن، هڪ ته ”جيڪي ڪري گيهه سو نه ڪري ماءُ ۽ پيءُ.“ ٻي ته ”ان وڏائي اوجھري گيهه وڏائي ڪوپري.“ سڀ سڄڻ ۽ مهمانن لاءِ چڻا ۽ سٺا عام تيار ڪبا هئا. مٺايون به ڪڏهن بازار مان آڻبيون هيون، ڪڏهن گهر ۾ ئي ٺاهييون هيون. به ٺي يا ڀاڄيون ڪي رڌي ڪي تريل، ڦريا آچار، چٽڻيون، ٻاٻڙ وغيره کارائبا هئا. مطلب ته سٺي خاطري ڪئي ويندي هئي. چوڻي آهي ته ”خان جي خاني مانيءَ مان ٿي معلوم ٿي.“ اڳ چوندا هئا ”دال روئي ڪڏهن نه کوٽي.“ پر زمانو بدلجندو ئي رهي ٿو، اهڙيءَ طرح کاڌي ۾ به مٺ ست ٿيندي رهي ٿي. سنڌين جو خاص کاڌي جون شيون ساڻي ڀاڄي، سنڌي گڙهي، دال پڪوان، ڪوڪي ۽ ٻاٻڙ هئا.

(۶) ميوا - سنڌ ۾ ميوا به ٿيندا هئا. ڪي سياري ۾ ڪي اونھاري ۾ ٿيندا هئا، ڪي ميوا سنڌ ۾ ٻاهران به ايندا هئا. ميوا موسم وار ٿيندا هئا ۽ کاٻا به انهيءَ ريت هئا. ڪي ميوا نيراني کاٻا يا نيرن وقت کاٻا هئا، ڪي روئيءَ سان کاٻا هئا، ڪي شام جو کاٻا هئا، ڪي وري روئي کاٻي مٿان ميوو کاٻو هو.

(الف) تازا ميوا - اونھاري ۾ پنين ۾ ڏنرا، چانهيون (هنداڻا)، ريڙهيون، ونگا، ڪرت، بادرنڱ ۽ ڇيڙ ٿيندا هئا. پيا ٿيندا هئا. ليار، ڪندي جون ستريون، گيدوڙا ننڍا وڏا پڪا، گولاڙا ڳاڻيون، پھرون، ڪي چني، ڪي پٽي، ڪي روڙي، ڪي چائي، ڪي ڏوٺي هت ڪبا هئا ۽ کاٻا هئا. مڪائيءَ جا سنگ رڌي يا پچائي کاٻا هئا. سياري ۾ ڇاپرو ننڍا ڳاڙها پير، بنا عام پير پيلا ساوا ڳاڙها، نر جو نموريون، کاٻا هئا. پٽائي گجرون ۽ لاهوري گجرون رڌي يا سبرو ٺاهي کاٻو هو. ڪمند چلي کاٻو هو ۽ رس به پيئبو هو.

باغن ۾ - باغن ۾ هيٺيان ميوا ٿيندا هئا. انب، جمون، زيتون، ڏاڙهون، فاروان، صوفي بپر، صوف ننڍا وڏا، سيتاقل، چڪون، ڪشمش، ڍاڪ ڪاري، آنجير، کبرول، توت، شهتوت، ناريل،

ڪجهڙن، ڪجهڙن جا ڏونڪا، ڪجهڙن جا آڏڙ، ڪاڇا (مونگلي)، ڀنڀيا (ڪاٺ گذرا)، ڪيڙڙا ديسي (ڪيلي جون ڦريون)، ناسپاتيون، نارنگيون، موسميون، مالٽا، گريپ فروٽ، اهي فروٽ به ڪاٿيا هئا. ٻنڍن ۾ لڻندا هئا. پاپوڙا، ڪمر، ڪوٺيون ۽ سنڱاڙا ۽ تري مان لوڙهه ۽ لوڙهيون ڪڍي کائيندا هئا. سنڌ کان ٻاهران ايندا هئا. قنڌهاري ڏاڙهون، جن جا داڻا ڪجهه وڏيرا ۽ ڳوڙهي ڪلاڻي رنگ جا هوندا هئا. ناڪا، بيوڪوش، وڏا انگور، ڀڄيون، ولاڻي ڀيلا ۽ ڳاڙها ڪيلا، وڏا بادام، زردالو، سردا، اناناس، ڪٽل ۽ چوهارا. اهي دل سان کائبا هئا.

ٻين واهن ۽ تالائڻ ۾ پڻ ٿيندي هئي اُن جي پوراني گهر ۾ سڀني اُن ۾ گيهه کنڊ ۽ سُڪو فروٽ وجهي تيار ڪبي هئي. ڏاڍي سواڍي ٿيندي هئي ۽ دل سان کائي هئي. جيڪا وڪري لاءِ مالڻو ٺاهيندا هئا، ان ۾ ڪنڊ، گيهه ۽ سُڪو فروٽ ڪونه وجهندا هئا. تنهنڪري اها اهڙي سواڍي ڪانه ٿيندي هئي، پر ڪاٺڻ ۾ اها به چڱيري لڳندي هئي.

(ب) سُڪو ميوو. سنڌ ۾ وڏا ٻير ڏاڳي ۾ ٺهي ڪليءَ ۾ ٽنگي ڇڏبا هئا ۽ وڪري وارا اڻين پٽ ۾ ڪيڙو وڇائي اُن تي رکي سُڪائيندا هئا. سُڪڻ بعد اُنهن ٻيرن کي ڪوڪا ڇڻبو هو. جڏهن ٻيرن جي موسم نه هوندي هئي، تڏهن اهي ڪاٿيا هئا. پاپوڙن مان ٻيٽيون ڪڍي سُڪائينون هيون. سي به ٻيون ڪاٿيون هيون. چوهارا سُڪل هوندا هئا. مونگلي (ڪاڇا) سُڪل هئا، سي به ٻيا ڪاٿيا هئا. ٻيا سُڪا ميوو قنڌهار ۽ ڪوئيٽا کان ايندا هئا. جهڙوڪ پستا، بادام، نيزل، سڄا ڪاڇا، زردالو، اڪروت، ڪشمش، مَنڪا، ڍاڪ ڪاري، آنجهير وغيره اهي وقت تي ڪاٿيا هئا ۽ ڪي ميوو خوراڪ، حلو وغيره ٺاهبو هو. اُن ۾ وجهبا هئا. ڪي فروٽ هندستان جي شهرن مان به ايندا هئا. ناريلن کي ڪل لاهي ٿوري کي به اڌ ڪري سُڪاڻبا هئا، انهن کي ڏونگهيون چڻبو هو. ڏونگهيون ڪٽي ۽ ان ۾ ڪٽل جون ڪٽڙيون ڪڍي ٽنگي ڪئي ان جا ڏٺون ٺاهي ڪاٿيا هئا. سواڍي به هئا ۽ طاقت به ڏيندا هئا. ڏونگهيءَ جون تڙون ٺاهي سيري ۾ ۽ تاهريءَ ۾ وجهيون هيون. جيڪي ٻاهر کان سُڪل ميوو ايندا هئا، سي مهانگا هوندا هئا. ان ڪري شاهوڪار ٿي کائيندا هئا. غريبن جي نصيب ۾ لکيل ڪورلي هو. غريبن لاءِ ديسي ٻير سُڪل يعني ڪوڪا ۽ ڪاڇا (مونگلي) ٿي غنيمت هئي.

کاڌو ڇو ٿو ڪاڇجي. کاڌو ايترو ڪاڇجي، جو هضم ٿي سگهي ۽ تندرست جيئرو رهي سگهجي. شيخ سديءَ چيو آهي ته: ”خوردن بوائي زيسٽن، نه زيسٽن بوائي خوردن.“ يعني ڪاڇجي جيئري رهڻ لاءِ، نه جيئجي کائڻ لاءِ.

گروُڪل، پانڌالاڻون، مڪتب، اسڪول، ڪاليج،

تعليم، اخبارون ۽ ٻوليون

۱. گروُڪل. پراچين زماني ۾ ڇوڪرن کي جڻبو پائڻ کان پوءِ رهين جي گروڪلن ۾ سکيا ۽ وڌيا لاءِ ڇڏيو ويندو هو. رهين جا آستان اڪثر ڪري جهنگل ۾ هوندا هئا. جتي ڇوڪرن کي پاڙهي سکيا ڏيندا هئا، انهن کي گروڪل سڏيو ويندو هو. رشي سڀ آيل ڇوڪرا وٺي ڪنهن وڻ جي ڇانور ۾ پٽ تي ٿي وهندا هئا. سياري ۾ صبح جو ڪجهه وقت اُس ۾ به وهندا هئا. ڇوڪرا رشيءَ کي گرو ڪري سمجهندا ۽ مڃيندا هئا. رشي انهن کي سنسڪرت ۾ ڌرمي شاستر پڙهايندو هو. هُو اُهي سڀ ڇوڪرن کي ڪنڌ ڪرائيندو هو يعني برزبان ياد ڪرائيندو هو. ڇاڪاڻ ته تنهن وقت ۾ لکڻ جي سامگري ڦيسر ڪانه هوندي هئي. ڪي رشي شاستر وغيره پوڄ-پٿر تي لکندا هئا. پوڄ-پٿر هڪ وڻ جا پن هوندا هئا، اُنهن تي لکندا هئا. پوءِ اُنهن تان ڇوڪرن کي پڙهيندا هئا. پر گهڻو ڪري رهين کي سڀ ڪجهه برزبان ياد هوندو هو. ڇوڪرا ۲۵ ورهين جي ڄمار تائين برهمڇاري رهي وڌيا حاصل ڪندا هئا. رشي هنن کي ڌرمي، پنڀتي، سماجي، گرهست، ڌنڌي ۽ وهنوار جي سڀ سکيا ڏيندا هئا. مرياد، ادب ۽ نڱڙت سيکاريندا هئا. وڌياري جڏهن پنهنجي سکيا پوري ڪندو هو ته هُو گروُ ڏکڻا ڏيئي موڪلائي، پوءِ پنهنجي گهر ماڻڻ وٽ موٽي ايندو هو.

۲. پانڌالاڻون. سمي گذرڻ بعد شهرن ۾ جاين ۾ پانڌالاڻون ٺاهيون، جن ۾ پنڌت ۽ شاستري ڇوڪرن کي سنسڪرت ۽ هندي سيکاريندا هئا. اُهي به ڌرمي شاسترن سان گڏ ٻين وشين تي به سمجهائون ڏيئي پڙهيندا هئا. جڏهن ڇوڪرا وڌيا پوري ڪندا هئا ته پنڌت کي ڏکڻا ڏيندا هئا. ڇوڪرا مٿئين طرح برهمڇاري رهندا هئا. پانڌالا ڇڏڻ کان پوءِ وڃي دنيوي ڪم ڪار کي لڳندا هئا. شادي ڪري گهرستي ٿي رهندا هئا. پنهنجن ڌنڌن ڏاڙين کي لڳي ويندا هئا، ان وقت ٿوري گهڻي لکڻ جي سامگري ٿي ته سنڌيءَ ٻوليءَ جي لپي به ديوناگري لکندا هئا. وقت گذرندي پنڌتن کي پڙهڻ ڏنو ويندو هو ۽ ڏکڻا جي عيوض ڇوڪرا ڪجهه نه ڪجهه ٿيءَ جي روپ ۾ ڏيندا هئا.

۳. مڪتب. هندن جي حڪومت کان پوءِ مسلمانن جو راڄ شروع ٿيو. جن ڇوڪرن کي تعليم ڏيارڻ لاءِ مڪتب کوليا، جن ۾ ڇوڪرن کي آخوند پڙهيندو هو. مڪتب ۾ هندن ۽ مسلمان ٻنهي جا ڇوڪرا پڙهندا هئا. مسلمانن کي عربي ۽ پارسي پاڙهي ويندي هئي ۽ هندن کي فقط پارسي پاڙهي ويندي هئي. عربيءَ ۾ قرآن شريف لکيل هو. اُهو مسلمان ڇوڪرن کي پڙهيو ويندو هو. پارسي هندو ۽ مسلمان ڇوڪرن کي پاڙهي ويندي هئي، اُن ۾ ڏوايو، ٿوايو، ڪريما، گلستان ۽ بوستان ڪتاب پاڙها ويندا هئا. ڇوڪرا آخوند کي اُستاد ڪري چوندا هئا. ڇوڪرا آخوند کي ڪجهه نه ڪجهه ڏيندا هئا.

۴. ايسڪول - (الف) ورنيڪيولر ايسڪول (يعني سنڌي ايسڪول) - مسلمانن جي آخري حڪومت ميرن (ٽالپرن) جي هئي. سنہ ۱۸۲۲ع ۾ سنڌ تي ڪاه ڪري انگريزن ميرن کي جيتي راج هٽ ڪيو. انگريزن تعليم واسطي ايسڪول برپا ڪيا ۽ انهن ۾ پاڙهن لاءِ ماستر مقرر ڪيا، جن کي پگهار انگريز سرڪار ڏيندي هئي. ايسڪولن ۾ ٻولي سنڌي ۽ لپي ديوناگري هئي. سنہ ۱۷۷۲ع ۾ ديوناگري لپيءَ ۾ ڇاپو گهرائي اسڪولي ڪتاب ڇپايا ويا ۽ ٿورا ايسڪول کوليا ويا، جن ۾ واٽڪي لپي به سيکاري ويندي هئي، پر تنهنجو خاطر خواهه نتيجو نه نڪتو.

هڪ انگريز ماستر سر يگرو ايلس ڪمشنر جو روينيو اسسٽنٽ سنہ ۱۸۵۲ع ۾ سنڌيءَ لاءِ هڪ لپي تيار ڪئي، جنهن ۾ ڪجهه عربي، ڪجهه پارسي، ڪجهه سنڌي اکر گڏي ڪل ۵۲ اکرن جي ٺاهيا ٿين ۽ نالو رڪيائينس عربي سنڌي لپي، پوءِ ايسڪولن ۾ اهائي لپي چالو ڪيائون. شاگردن سنڌي ٻولي ۽ عربي سنڌي لپيءَ ۾ ئي لکڻ شروع ڪيو. ايسڪولن ۾ درسي ڪتاب پاڙهن لاءِ تيار ڪرايا ويا جي پاڙهيا ويندا هئا. پهرين ٻارن لاءِ ٻاراڻو درجو، پوءِ هڪ کان ست درجا مقرر ڪيا. ڇهون درجو پاس ڪرڻ بعد ستين درجي جو امتحان بمبئي ۾ ڀڳڻي جي ”ورنيڪيولر فائينل ايگزمينيشن ڪاميٽي“ وٺندي هئي ۽ پاس شاگردن کي سرٽيفڪيٽ ڏيندي هئي. هر هڪ درجي لاءِ ڪتاب پهريون، ٻيو، ٽيون اهڙيءَ طرح ست ڪتاب هوندا هئا. اُن سان گڏ انگ، کوڙا، حساب، ٿوري جاگرافي ٽئين درجي تائين، چوٿين ۽ پنجين درجن ۾ حساب، جاگرافي، ٿوري، حساب (اروڻيه وڳيان) ۽ گرامر (وياڪر) پاڙهيا ويندا هئا. ڇهين ۽ ستين درجن ۾ جاميٽري ۽ ڏيهي حساب وڌيڪ سيکايا ويندا هئا.

(ب) ائنگلو ورنيڪيولر ايسڪول (يعني انگريزي سنڌي ايسڪول A.V Schools) - ڪڇ ٽائيم گذرڻ بعد چوڪرن کي انگريزي پاڙهن جو اِرادو ڪيو ويو، جنهن لاءِ ائنگلو ورنيڪيولر ايسڪول کوليا ويا، جن ۴ درجا پاس ڪيا هوندا، انهن کي سنڌي پنجين درجي سان گڏ انگريزي پهرئين درجي ۾ داخل ڪيو ويندو هو. انگريزيءَ جا ست درجا مقرر ڪيائون. پهرين انگريزي تہ پنجون سنڌي، ٻيو انگريزي تہ ڇهون سنڌي، ٽيون انگريزي تہ ستون سنڌي پاڙهندا هئا. چوٿين انگريزيءَ ۾ هڪ بي ٻولي ۽ سيڪارڻ لاءِ ڪوڊ ٺهيل هو يا تہ سنسڪرت يا پارسي پڙهي. جيڪا به ٻنهي ٻولين مان وٺيس سا ڪئي، اُها ئي اُن کي سيکاري ۽ پاڙهي ويندي هئي. اُها ٻولي چوٿين انگريزي کان ستين تائين پاڙهي ويندي هئي. انگريزي ستين درجي پاس ڪرڻ لاءِ بمبئي سرڪار جو تعليم کاتو امتحان وٺندو هو، سڄي سنڌ جا چوڪرا امتحان ڏيندا هئا. رزلٽ نڪرڻ تي جيڪي چوڪرا پاس ٿيندا هئا، تن کي ”مئٽر ڪيوليشن ايگزمينيشن“ جو سرٽيفڪيٽ ڏنو ويندو هو. ايسڪولن ۾ وهڻ لاءِ ماسترن لاءِ ڪرسيمون، لکڻ لاءِ اڳيان ميزون ۽ چوڪرن جي وهڻ لاءِ بينچ هوندا هئا. انگريزي ايسڪولن ۾ بينچن جي اڳيان ڊيسڪ هوندا هئا، جن تي ڪاٺي وغيره رکي لکبو هو. ساڻو هيرانند يونين ائڪڊمي ايسڪول حيدرآباد ۾ ۱۸۸۸ع ۾ کوليو جو پوءِ نولاءِ هيرانند ائڪڊمي سڏبو هو.

۵. ڪاليج - مئٽر ڪيوليشن امتحان پاس ڪرڻ کانپوءِ چوڪرا ڪاليج ۾ پڙهندا هئا. اُتي پاڙهن لاءِ پروفيسر ۽ ليڪچرار هوندا هئا، انهن جي مٿان هيڊ پرنسپيال هوندو هو. انهن جي وهڻ لاءِ ڪرسيمون ۽ لکڻ لاءِ اڳيان ميزون هونديون هيون. چوڪرن جي وهڻ لاءِ ڊيسڪون هونديون هيون، جنهن ۾ وهڻ لاءِ بينچ ۽ اڳيان لکڻ لاءِ تختو ڦٽ ٿيل هوندو هو جو ميز جو ڪم ڏيندو هو. ڪاليج ۾ ڌار ڌار وِشيز يعني سبجيڪٽ (Subjects) هوندا هئا، جهڙوڪ آرٽس (Arts)، ڪامرس (Commerce) ۽ سائنس (Science) جيڪو جنهن کي وٺي اُهو وِشيز ڪئي. پڙهندڙن ۾ پهرئين سال واري کي (F.A)، ٻيو سال پاس ڪرڻ واري کي (Intermediate)، ٽي واري کي (Junior)، چوٿين سال پاس واري کي (Senior) چيو ويندو هو. چوٿين سال پاس ڪرڻ واري کي هر سبجيڪٽ جي حساب سان B.A. يا B.Com. يا B.Sc. جي ڊگري ملندي هئي. اُن بعد M.A. - M.Com. - M.Sc. جون ڊگريون ملنديون هيون. انجنيئري پاس ڪيائين تہ B.E. بعد M.E. جون ڊگريون ملنديون هيون. ڊاڪٽري ڪورس پاس ڪرڻ سان L.C.P.S. جي ڊگري ملندي هئي ۽ ڊگري ڪڍي ڇڏيائون، M.B.B.S. ڪيائون جا ملندي هئي. اُن بعد M.D. جي ڊگري هئي. وڪالت پاس ڪرڻ تي LL.B. جي ڊگري ملندي هئي. ڪو ڪنهن به وِشيز (Subject) تي کوجنا ڪري نئين ڳالهه جي ٿيسز (Thesis) لکي پاس ڪري تہ اُن کي (Ph.D) يعني ڊاڪٽر جي ڊگري ملندي هئي. اهڙيءَ طرح ڌار ڌار ڪم لاءِ ڌار ڌار ڊگريون هونديون هيون.

۶. سنڌ ۾ ڪاليج - سنڌ ۾ انگريزن جي حڪومت ۾ هيٺيان ڪاليج ٺهيا -
(۱) ڪراچيءَ ۾ - پهرين سنڌ آرٽس ڪاليج ۱۷ جنوري ۱۸۸۷ع ۾ شروع ٿيو پوءِ نالو بدلائي ڏيارام جينمل ڪاليج (D.J. Sind College) ۱۸۹۱ع ۾ قائم ٿيو.
(۲) حيدرآباد ۾ - پهرين نيشنل ڪاليج ۱۹۱۷ع ۾ کليو پوءِ نالو بدلائي ڏيارام گڊومل ڪاليج D.G. College رکيو ۽ ڊگري ڪاليج ٿيو.

(۳) شڪارپور ۾ - سينٽلڊاس ۽ چيلسانگهه ڪاليج ۱۷ S.C. College جون ۱۹۲۳ع ۾ کليو.
(۴) حيدرآباد ۾ - تڌارس ٽريننگ ڪاليج - تهيدارن لاءِ.
(۵) حيدرآباد ۾ - ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج - ايسڪول ماسترن لاءِ.
(۶) حيدرآباد ۾ - وڌڪ ڊواڻن جو ڪاليج - وڏين لاءِ.
(۷) امرڪوٽ ۾ - سنسڪرت وديالو، اهڙيءَ طرح ڪاليج هئا.

۷. هندن جون لپيون - (الف) هٽ واٽڪي سنڌي لپي - ٻولي ايشوري ڏات آهي. لپي به مول تہ ۾ ايشوري ڏات آهي، باقي اُنجو روپ ماڻهوءَ جي ٻڌيءَ جو ڦل آهي. لپي ڀاشا جو شري آهي ۽ ڀاشا اُن جي آتما. لپي ماڻهو جاتيءَ جي اُنم اوستا جو سوچڪ آهي. لپيءَ جو هٿل اُتمر اُنئيءَ جو اُجهڻ آهي. لپيءَ جي مهانتا فقط اُن ۾ آهي تہ ”جيڪي چئجي يا ڳالهائجي، اُنهن ئي لکجي ۽ جيڪي جيئن لکجي تيئن ئي هوبهو هڻ ۽ صحيح پڙهيو وڃڻ گهرجي.“ اِها مهانتا دنيا جي ڪنهن به لپي (رسم الخط) ۾ توهان کي نظر ڪانه ايندي، سواءِ برهمي لپيءَ جي، جنهن

جو موجوده روپ هندي ديوناگري لپي آهي. جنهن مان ئي انيڪ ٻيون روپ بدلائي جڙيون آهن. مٿاڻي، هٿ واٽڪا، هندو سنڌي، واٽڪي لپي، اهي اُن جا چارئي نالا آهن، جي ان طرح مول براهمي لپيءَ جو وڪر روپ آهي. هيءَ لپيءَ تر بلڪل براهمي ڏنگ ۽ شڌ ماترائن سان لکي ويندي هئي. ۱۹ صديءَ تائين هٿ واٽڪا اکر شڌ براهمي (ديوناگري) ۾ لکيا ويندا هئا، ايتري قدر جو اسڪولن جا سنڌي درسي ڪتاب به اُن هندو سنڌي، هٿاڻيءَ ۾ ڇپيا ۽ پڙهايا ويندا هئا. بمبئي سرڪار جي لئبرريءَ ۾ اُهي ٽيڪسٽ بوڪ اڃا به موجود هوندا. عربي لپيءَ ٺهڻ بعد هٿاڻي اکرن مان ماترائن جو پريوگ آهستي آهستي ڇڏي ڏنو. سڀ موٽا اکر يا اُٿلا سڏجڻ ۾ آيا. سنڌي هندو ڪروڙن جا ڏنڌا ڪندا هئا ۽ پنهنجون ويهون اُنهن اکرن ۾ لکندا هئا ته ڏهنديون به اُن لپيءَ ۾ لکندا هئا، پر ڪڏهن به پاڻيءَ جو فرق نه ٿيو، حساب ڪتاب ۾ ڪڏهن به ڀل چوڪ ڪانه ٿي. مٿن مائٽن کي چئنيون اُن لپيءَ ۾ ئي لکندا هئا. شڪارپور جي هٿاڻي اکرن جي لپي ٻين ضلعن ۾ جهڙوڪ دادو، لاڙڪاڻو، حيدرآباد، نواب شاه جي گڏيل لپيءَ ۾ به فرق هوندو هو. چون ٿا ته اُن لپيءَ جا ڪل ۱۷ نمونا هئا جو هر هڪ نموني ۾ ڪي به لکي اکر ڦريل هوندا هئا. واپاري بنديون هٿاڻي اکرن ۾ لکيل انگن ٽڪس کاتي ۾ پيش ڪندا هئا ۽ آفيسر شڪايت نه ڪندا هئا ۽ اُنهيءَ لپيءَ ۾ لکيل بنديون ڇاپيندا هئا. هن لپيءَ ۾ ڪل ۱۲۰۰ اکر هئا، ماترائون جيڪي هنديءَ جي نموني هيون، سي ڇڏي ڏنائون. ته به بنا ماترائن جي پڙهي سگهبيون هيون. وري سڀڪن ۾ به تمام سولي آهي. اُنجا انگ جيڪي هئا سي به اکرن مان نڪتل هئا. جيئن هڪ جڇي وانگر، ٻه ڊڊي وانگر، ٽي ڪڪي وانگر، چار ڪڪي وانگر، پنج ڀڀي وانگر اهڙيءَ طرح هئا. هن جهڙي سولي لپي دنيا ۾ ٻي ڪابه ٻولي ڪانهي. هٿاڻي اکرن جي برڪت سان اسانجا سنڌ ورقي ڏيسارون مان موٽي ڏهنديون ڪي ڪرامت سان آڻيندا هئا. هٿاڻي اکر سنڌيءَ جي شارت هئڻ ڏسجي.

(ب) سنڌي ڪتري لپيءَ - سنڌي برهم ڪتري جي لکڻ لاءِ هڪ الڳ لپي هئي، جنهن کي سنڌي ڪتري لپي ڪوٺبو هو. هن لپيءَ جا اکر گهڻي ڀاڱي هٿ واٽڪي سنڌي لپيءَ سان مشابهت رکندڙ هئا ۽ ڪي ٿورا اکر هندي ديوناگري لپيءَ جي اکرن جهڙا هئا. هن ٻوليءَ جون ماترائون ساڳيون هندي ديوناگري جهڙيون هيون. هن لپيءَ ۾ ڪل ۲۰۰ اکر هئا. هن جا انگ هن لپيءَ جي اکر مان ئي نڪتل هئا. جيئن هٿ واٽڪي لپيءَ جا انگ ورتل آهن. هيءَ لپي کائڻ کان ساڄي لکي ويندي هئي. ڏيري ڏيري هٿ واٽڪي لپيءَ وانگر هن لپيءَ لکندڙن به ماترائون ڏيڻ ڇڏي ڏنيون. ڪي جزوي ماترائون ڏيندا هئا. هن لپيءَ ۾ لکيل ڪتاب مون يعني ليکڪ ننڍي هوندي ڀڳت ڪيمي وٽ ڏنا هئا جو هو هيءَ لپي ئي لکڻ ۾ ڪتب آڻيندو هو. سرگواس ٽيڻ کان ٿورو وقت اڳ ڪيمي ڀڳت سندس هٿ جا لکيل ۴ ڪتاب سنڌي ڪتري لپيءَ ۾ لکيل ٽنڊي فصل جي ڪتب تلاءَ ۾ اُچلي پوڙي ڇڏيا. هن وقت هيءَ لپي عدم پڌرا آهي ڄڻ الوٺ ٿي ويئي.

۸- ديوناگري لپيءَ - سنڌي ٻولي - اصل سنڌيءَ ٻوليءَ جي ڪا مقرر لپي ڪانه هئي. ڪي هٿ واٽڪي لپيءَ ۾ لکندا هئا، ڪي ديوناگري لپيءَ يعني شاستري لپيءَ يا هندي لپيءَ ۾ لکندا

سنڌ جي تصوير

هئا. اصل ڪتابن جو پتو ئي ڪونهي ته ڪهڙيءَ لپيءَ ۾ لکيل هئا جو مسلمان سنڌ تي ڪاهو ڪندي اُنهن جون لئبرريون ۽ پستڪ جلائي ڇڏيا. مسلمانن جي اچڻ بعد سڄي لکپڙهه پارسي ٻوليءَ ۽ لپيءَ ۾ لپيڻدي هئي. پر هندو ماڻيون ٻئي لپيون يعني (۱) هٿ واٽڪي (۲) ديوناگري چالو رکندا آيا. پوءِ انگريزن جي حڪومت ۾ هنن نئين لپي تيار ڪرائي، جنهن اصل سنڌي اکر، ڪي عربي ۽ پارسي اکر گڏي ۵۲ اکرن جي الف-بي تيار ڪرائي، جنهن کي عربي سنڌي لپي سڏيو وڃي ٿو، جا ۱۸۵۲ع کان چالو ٿي ۽ سرڪاري دفترن ۾ به اُها لپي لکي ويندي هئي، جا اڃا تائين چالو آهي. ۵۲ آچارن ڪري سڀني ٻولين جا آچار ڪري سگهجن ٿا ۽ ٻيون ٻوليون جلد سڀي وڃڻ ۾ اچن ٿيون.

۹- لکڻ جا ساقون - ٻاراڻي ۾ ڪاٺ جي گرهي (پتي) جا ميٽ سان ميساري اُن آليءَ پٽيءَ تي ماستر ڪيڪ (قلم) سان اکر لکندو هو ته نشان ٿي ويندا هئا. ڪڏهن بعد چوڪرا اُن تي ستر جي ڪاٺي جي ڪيڪ سان ڪاري مس ۾ پوڙي اُنهن نشانن تي ڀندا پريندا هئا. ستر جي ڪاٺي کي ڪپ سان گهڙي جهنب ڪڍي قط ڏبو هو ۽ ڪاري مس جي ڪهڙيءَ ۾ سٺيءَ جو ٺاڻو وجهيو هو ته نه شڪي نه ڇڏي ٿئي، نڪي هارجي. سنڌي مٿين درجن ۾ مشق لکبي هئي، جيئن اکر سڌرن ۽ سٺا ٿين. هر هڪ مشق جي صفحي تي ماستر هڪ ماڻهن ست لکي ڏيندو هو، هيٺان جيڪي پنج ست سئون هونديون هيون، سي شاگرد ڪاري مس ۽ قلم سان ساڳيون اهڙيون سئون هڪ ٻئي جي هيٺان لکندا هئا. صورتخطيءَ ۽ حساب سلبت تي جيڪا پٿر جي هوندي هئي، چوطرف ڪاٺ جو فریم لڳل هوندو هوس، پٺن سان لکبو هو. مٿين درجن ۾ ماستر ڪي اسر جاگرافي يا تواريخ جا لکائيندو هو سي اچين ڪاپين تي پينسل سان لکبا هئا. انگريزي اسڪولن ۾ وري بلو مس شروع ٿي. لوه جي اسٽيل ۾ اُن اڳيان ڀاڙ ٻاڳو هو ۽ پٺيان ڪاٺ جو ڳن هوندو هوس. ڪاپين تي اسٽيل بلو مس مان پوڙي لکبو هو.

ڪاليجن ۾ وري بلو مس ۽ اسٽيل سان گڏ انڊين (Fountain Pen) شروع ٿي. جنهن اندر نليءَ ۾ مس پري ڇڏي هئي ۽ اُن سان لکبو هو. مس ۾ پوڙڻ جو ضرور ڪونه هو. جڏهن پٺن مان مس ختم ٿي ويندي هئي ته اُن ۾ وري ٻي مس پري هئي، جي ڀاڙ ٻاڳو ٿي پٺو يا ڀڄي پيو ته اُن ۾ ٻيو ڀاڳو وجهبو هو.

۱۰- تعليم ۽ سيکيا - جهوني وقت ۾ رهي تمام سٺي وديا پڙهايندا هئا. تڏهن سنسڪرت ٻولي هلندي هئي. هندن جا سڀ شاستر اُن ٻوليءَ ۾ هئا جي پڙهايا ويندا هئا. اُهي سڀ رهين کي بر-زبان ياد هوندا هئا، جو اڳ نه ڇڄڻ جون پريسون هيون، نه ڪي ڇپيل ڪتاب هئا. ڪي رهي پوڄ پٿرن تي لکندا هئا، اُهي هڪ وڻ جا پن هوندا هئا، اُهي نه رڳو هندن ڌرم جي سيکيا ڏيندا هئا پر اُن سان گڏ پوڳو لپي جاگرافي، ايتاس يعني تواريخ، وياڪرن يعني گرامر، نجوموت جوتش، آيوڊوڪ ڏاڻاڻو يعني حڪمت ۽ طبابت، سماجي ۽ پننگي ڳالهيون، رواج هندو نيتيون ريتيون وغيره وغيره سڀ سيکاريندا هئا. جيئن سنسار ۾ ڌرم، جيا پالا ڪري سگهي، گرهنستي

جيئون سٺي نموني گذاري سگهي، واپار ڌنڌي ۾ ڪاميابي حاصل ڪري سگهي ۽ ڪٽنب جي پوري سنڀال ۽ پالنا ڪري سگهي. سمي گذرڻ تي پائشالون گليون ۽ پنڊتن به رهن جي اصولن، نيمن ۽ نمونن جي پالنا ڪئي جا سٺي سڀيا ڏيندا هئا. وري مسلمانن جي حڪومت شروع ٿي، جنهن ۾ هندن کي تعليم جون سهوليتون نه هيون، انگري ايتري وڌيا حاصل ڪري نه سگهندا هئا، مڪتب ۾ آخوند پارسي پاڙهندا هئا جا پڙهي، عربن، ارغونن، سومرن، سمن، ڪلهوڙن ۽ ميرن جي نوڪري حاصل ڪري سگهندا هئا.

انگريزن جي حڪومت سنڌي ٻولي ۽ عربي سنڌي لپيءَ ۾ تعليم ڏياري جا سرڪاري ٻولي به هئي. اُن سان گڏ انگريزي به پاڙهي ويندي هئي، جا پڙهي سرڪاري نوڪري ڪندا هئا. جڙوڪ ڊاڪٽر، انجنيئر، وڪيل، سائنسدان، پنهنجو ڌنڌو به ڪري سگهندا هئا. سنڌي ۽ حڪومتن جي ڪري اُن ۾ ڪيترائي لفظ عربي، پارسي ۽ انگريزي ملي ويا ۽ ڪي پراڻا سنڌي لفظ غائب ٿي ويا. تنهن هوندي به ڳوٺن ۽ بهراڙن ۾ پراڻي سنڌي ٻولي ڳالهائي ويندي هئي، اُنهن تي ايترو اثر نه پيو جيترو شهرن ۾ ٻوليءَ تي اثر پيو. هندن وڌيا ۾ واڌارو ڪيو پر مسلمانن ايتري ترقي ڪانه ڪئي. علم جي آڌار تي ڪيترائي ليکڪ ۽ شاعر پيدا ٿيا، جن جو ذڪر اڳتي ڪيو ويندو.

۱ - مسلمانن جي تعليم ميرن جي راڄ ۾ - ميرن جي راڄ ۾ مسلمانن جي تعليم لاءِ آخوند مڪتب ۾ عربي پاڙهندا هئا، جي پهرئين قرآن شريف پاڙهندا هئا، اُهو اٽڪل ڇهن مهينن ۾ لس پڙهي ويندا هئا. اُن بعد سنڌي به پاڙهندا هئا. (۱) نورنامو عبدالرحمان جو ليکيل (۲) تفسير تي مڪدوم هاشم جا ڪتاب (۳) نثر ۽ نظم ۾ ٻاراڻيون آکاڻيون پاڙهندا هئا. عام طور پر ڪايت الصالحين پاڙهندا هئا، جا هڪ سنڌي مٺي عبدالڪبير عربيءَ تان ورتي هئي، جنهن ۾ اڳئين زماني جي مشهور راجهن ۽ عابدين جون ڳالهيون هيون، ٻيو لاڏاڻو ۽ معراج نامو اسماعيل جو ليکيل پاڙهندا هئا، پوءِ پارسي پاڙهندا هئا. لغتون، ڏوايو، ٿوايو، چشمر چاڙج، ڪريما، گلستان، بوستان وغيره پاڙهندا هئا. وڌيڪ پڙهڻ لاءِ مدرسا هوندا هئا، اُن وقت اهڙا ۶ مدرسا هئا.

(۱) سيوهڻ (۲) تربت (سيوهڻ ويجهو) (۳) ڪودرا (سيوهڻ جي اُتر ۾) (۴) مٽلوي يعني مٽياري (۵) موهر يا بهاري (عمر ڪوٽ جي ويجهو) (۶) چوٽياري (ناري تي). مدرسا وقف تي هلندا هئا. ٽالپر هر مدرسي کي گهرج آهر ڪا ماهوار امداد ڏيندا هئا. مدرسي ۾ حرف ونحو، منطق، فقه، تفسير، حديث، علم فصاحت، مناظره، عروض، طب، رمل، نجوم ۽ جفر جو علم پاڙهندا هئا.

۱۲ - انگريزن جي حڪومت ۾ تعليم - انگريزن جي تائيم ۾ سنڌي ٻولي عربي سنڌيءَ لپيءَ ۾ لکندا پڙهندا هئا ۽ انگريزي تعليم به پڙهي اڀياس ڪندا هئا، پوءِ ڪي سرڪاري نوڪري ڪندا هئا ۽ ڪي پنهنجو ڌنڌو ڪندا هئا. پر هندن جي پيٽ ۾ مسلمان گهٽ پڙهندا هئا. سنه ۱۸۴۶ع، ۱۸۵۰ع ۽ ۱۸۵۶ع ۾ ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ هاءِ اسڪول شروع ٿيا. ۱۸۶۲ع ڌاري سنڌ ۾ مڙهي ۲ هاءِ اسڪول، ۲ مڊل اسڪول، ۵۶ وريڪيولر اسڪول ۽ هڪ ٽريننگ ڪاليج هئا.

سڀني اسڪولن ۾ ۲۲۲۰ شاگرد هئا. مسٽر جيڪب ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر ۱۸۸۸ع ۾ آيو. هن ڪرشن ورتي جو ۱۸۹۵ع ۾ مري ويو. هنن جي ڏينهن ۾ چؤواڻو وڌو، اُن وقت اسڪولن جو تعداد ۲۷۵ مان وڌي ۱۶۶۱ ٿيو ۽ پڙهندڙن جو تعداد ۲۴۱۵۹ مان وڌي ۶۲۵۹۵ ٿيو.

۱۳ - تعليمي ميدان ۾ پهرين سنڌي - علم جي کيتر ۾ هيٺين سنڌين پهرين پنهنجو نالو ڪمايو:

(۱) شري آمل ٽيڪمداس پهريون سنڌي هو، جنهن بمبئيءَ مان B.A پاس ڪئي، انگريزن هن جو قدر ڪري ”راءِ بهادر“ جو خطاب ڏنو.

(۲) شري چوڙمئل ڪندن مل پنجابي پهريون سنڌي هو جنهن مئٽرڪ ۱۸۶۲ع ۾ B.A. ۱۸۶۵ع ۾ پاس ڪئي. B.A. ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ فرسٽ آيو ۽ گريجوئيٽ ٿيو.

(۳) شري پريتمداس پرسومل چندناڻي پهريون سنڌي هو، جنهن (L.C.E.) انجنيئرنگ ۾ گرڊجيويشن ۱۸۷۵ع ۾ ڪئي ۽ يونيورسٽيءَ ۾ پهريون نمبر آيو.

(۴) شري ڏيارام گدومل شاهي پهريون سنڌي هو، جنهن LL.B ۱۸۸۲ع ۾ پاس ڪئي.

(۵) ڊاڪٽر تاراچند جفرامداس واڏواڻي پهريون سنڌي هو، جنهن (L.M.&S) ۱۸۸۵ع ۾ پاس ڪري پهريون ڊاڪٽر ٿيو.

(۶) شري تاراچند جفرامداس واڏواڻي پهريون سنڌي هو، جنهن سائنس گرڊجيويشن L.M.Sc ۱۸۸۲ع ۾ پاس ڪئي.

(۷) شري ٿلرام ڪيمچند وزيرائي پهريون سنڌي هو، جنهن LL.B ۱۸۸۶ع ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ڪئي.

(۸) شري ڏيارام چينمل عالمچندائي پهريون سنڌي هو، جنهن ڪراچيءَ ۾ ڊي-جي - سنڌ ڪاليج ۱۸۸۷ع ۾ قائم ڪيو.

(۹) شري موٽيرام شوقيرام واڏواڻي پهريون سنڌي هو جنهن ۱۸۸۸ع ۾ M.A. پاس ڪئي ۽ بار اٽڪٽ لاءِ امتحان انگلنڊ ۾ پاس ڪيو ۽ پهريون بئرسٽر بڻيو.

(۱۰) شري صاحب سنگهه چندنسنه شاهي ٻيو سنڌي هو، جنهن ۱۸۹۱ع ۾ M.A. پاس ڪئي ۽ پهريون پوسٽ گرڊجيويٽ هو.

(۱۱) شري پوچسنه گروڏن مل پهلاجائي هو، جنهن ۱۸۹۲ع ۾ B.Sc. پاس ڪئي ۽ پهريون سائنس گرڊجيويٽ ٿيو.

(۱۲) شري حشمتراءِ ليڪراج چالاڻي پهريون سنڌي هو جو مئٽرڪ ۱۹۰۵ع ۾ پهريون نمبر پاس ٿيو.

(۱۳) شري نارائڻ پالچند بناڻي پهريون سنڌي هو M.A. Mathematic ۱۹۰۶ع ۾ فرسٽ ڪلاس فرسٽ نمبر آيو.

(۱۴) شري هيرانند خوشيرام ڪربالاڻي پهريون سنڌي هو، جنهن ۱۹۰۹ع ۾ پهريون نمبر آيو.

- (۱۵) شري جمنتراء (جمعيتراء) وشنڊاس لکائي پهرين سنڌي هو، جنهن M.Sc. ۱۹۱۶ع ۾ پاس ڪئي ۽ M.M.C. سنڌڪشن سان فرسٽ ڪلاس سان پاس ڪئي.
- (۱۶) شري لالسنهه هزارپي سنگهه اجواڻي پهرين سنڌي هو، جنهن B.A. انگريزي ۱۹۱۹ع ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ڪئي.
- (۱۷) ڪماري رُڪمي صاحبسنهه شهاڻي (پوءِ شريمني رُڪمي سهجرام گدواڻي) پهرين سنڌي استري هئي، جنهن B.A. ۱۹۲۰ع ۾ پاس ڪئي.
- (۱۸) ڊاڪٽر هوتچند مولچند گرڻگشاهي پهرين سنڌي هو، جنهن ڊاڪٽر آف فلاسافي جي ڊگري يعني Ph.D. ۱۹۲۸ع ۾ حاصل ڪئي، جنهن شاه جو رسالو ٽن جلدن ۾ لکي ڇپايو.
- (۱۹) ڪماري چمن صاحبسنهه شهاڻي (پوءِ شريمني چمن پي، گدواڻي) پهرين سنڌي استري هئي، جنهن L.L.B. ۱۹۲۸ع ۾ پاس ڪئي.
- (۲۰) مِس ٽاڪري وليرام لکائي پهرين سنڌي استري هئي، جنهن M.A. ۱۹۲۹ع ۾ پاس ڪئي.
- (۲۱) شري ورنيسي مل ڊيٽارام ٿانواڻي پهرين سنڌي هو، جنهن B.A. امتحان ۾ حسابن ۾ فرسٽ ڪلاس فرسٽ ۱۹۲۰ع ۾ حاصل ڪيو ۽ ۱۹۲۲ع ۾ ورائنگلر کان ڪئميرج يونيورسٽيءَ ۾ پهرين نمبر آيو.
- (۲۲) شري مينارام ٽوپنداس مايڪجا پهرين سنڌي هو، جنهن M.A. ۱۹۲۲ع ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ڪيو.
- (۲۳) شري ديو هاسومل پوراڻي پهرين سنڌي هو، جنهن B.A. ۾ ايتاس ۽ ايڪانامڪس ۾ فرسٽ ڪلاس فرسٽ ۱۹۲۲ع ۾ حاصل ڪيو.
- (۲۴) شري نيٿولم شيوارام پارڊاساڻي پهرين سنڌي هو، جنهن M.A. ۾ ايڪانامڪس ۱۹۲۲ع ۾ فرسٽ ڪلاس فرسٽ حاصل ڪيو.
- (۲۵) گُلبي آسارام جهڻاڻي پهرين سنڌي استري هئي، جنهن ۱۹۲۶ع ۾ M.Sc. پاس ڪئي.
- (۲۶) شري پرتيمداس آسومل چنڊاڻي Matric ۾ پهرين نمبر آيو ۽ پهرين سنڌي (هندستاني) هو جو انگريزن جي (I.I.S.) انڊين امپيريل سروس (راجاڻي شيوا) ۾ ڀرتي ڪيو ويو ۽ پهرين سنڌي انجنيئر (L.C.E.) ۱۹۵۷ع ۾ ٿيو.
- (۲۷) شري ديو لکميچند ڪاڪا پهرين سنڌي هو، جنهن M.A. جي پهرين وشنهه ۱۹۲۰ع ۾ فرسٽ ڪلاس فرسٽ ۾ آيو.
- (۲۸) شري سوڍا تاراچند تسليداس ڪراچي ڪاليج جو پهرين وديارڻي ۽ پهرين سنڌي هو، جنهن (I.C.S.) انڊين سول سروس پاس ڪيو پر عهدو نه ماڻيو.
- (۲۹) شري هرومل يسرڊاس سارڻگائي پهرين سنڌي هو جنهن فلاسافيءَ ڊاڪٽر (Ph.D.) جون ٻه ڊگريون حاصل ڪيون. پهرين ڊگري ۱۹۴۶ع ۾ بمبئي يونيورسٽيءَ مان هٿ ڪئي ۽ ٻي ڊگري ۱۹۵۲ع ۾ ايران جي طهران يونيورسٽيءَ مان هٿ ڪئي.

- (۳۰) شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد داؤد پهرين سنڌي مسلمان هو جنهن ڊاڪٽر آف فلاسافي (Ph.D.) پاس ڪئي.
- (۳۱) ديوان ڏيارام گدومل شهاڻي - - - - - ۱۹۲۷ع کان اڳ بمبئيءَ يونيورسٽيءَ ۾
- (۳۲) ديوان ٿانورداس ليلارام واسواڻي - - - - - انگريزي امتحان ۾ هي ٽيئي پهرين نمبر
- (۳۳) لالسنهه هزارپي سنگهه اجواڻي - - - - - آيا ۽ (Ellis Prize) ايلس پرائيز انعام کٽيو.
۱۴. - انڊين سول سروس (I.C.S.) - انگريزن جي حڪومت ۾ هندستانين لاءِ نوڪريءَ واسطي وڏي ۾ وڏو امتحان انڊين سول سروس (I.C.S.) هو. جنهنجي سکيا انگلنڊ جي لنڊن شهر ۾ آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ ۾ ڏني ويندي هئي. ان امتحان ۾ هيٺيان سنڌي پاس ٿيا ۽ ڪي ٽالپا ويا ۽ ڪي کنيا ويا.
۱. شري هيرانند خوشيرام ڪرپالاڻي جو پهرين سنڌي هو. I.C.S. امتحان پاس ڪيو.
 ۲. شري سوڍا تاراچند تسليداس I.C.S. امتحان پاس ڪيو، پر عهدو نه ماڻيو.
 ۳. شري نيٿولم پوهومل ٿڌاڻي I.C.S. امتحان پاس ڪيو.
 ۴. شري هاسومل بهارمل شوداساڻي I.C.S. امتحان پاس ڪيو.
 ۵. شري سنڌاس خوشيرام ڪرپالاڻي I.C.S. امتحان پاس ڪيو.
 ۶. شري ڪيولرام لالچند پنجابي I.C.S. امتحان پاس ڪيو.
 ۷. شري حشمتراءِ خوبچند چنڻاڻي I.C.S. امتحان پاس ڪيو.
 ۸. شري هيرانند روپچند شوداساڻي I.C.S. امتحان پاس ڪيو.
 ۹. شري آڏارام مٿيرام I.C.S. تي ٽالپو ويو.
 ۱۰. شري ايس. ايس. شهاڻي I.C.S. تي ٽالپو ويو.
 ۱۱. شري وشنڊاس لکيمل گدواڻي I.C.S. تي کنيو ويو.
- مٿيان پهريائين ڏيئي ڪليڪٽر مقرر ڪيا ويندا هئا. ٿوري وقت بعد انهن کي اضافو ڏيئي (يعني Promotion ڏيئي) ڪليڪٽر مقرر ڪيو ويندو هو يا ٻين کاتن ۾ برابر ڊريجي جو آفيسر مقرر ڪيو ويندو هو. ڪن کي اضافو ڏيئي ڪمشنر به ڪيو ويندو هو.
۱۵. - اهميت واريون حقيقتون -
- سنڌين جون ڪي اهميت ڀريون حقيقتون هيٺ ڄاڻاڻجن ٿيون -
- (۱) گهڻي گرميءَ وارا شهر - سنڌر گهڻي گرميءَ وارا شهر جيڪب آباد، سيوهڻ ۽ ڀنڀر آهي.
 - (۲) عربن جي سنڌ تي ڪاهه - عربن سنڌ تي آخريين ڪاهه سنه ۷۱۲ع ۾ ڪري فتح ڪئي ۽ سنڌ جي راجا ڏاهر سين جو موت محمد بن قاسم سان وڙهندي ٿيو.
 - (۳) جهونو ۽ وڏو مقام - سنڌ ۾ سڀ کان جهونو ۽ وڏو مقام ”مڪلي“ (نئي) ۾ آهي.
 - (۴) سينٽ پوجومل جون هنڌيون - هڪاپوري سنڌين جون هڪڏيون سنه ۸۱۲ع ۾ دنيا جي جدا جدا ملڪ ۾ عزت سان قبوليون وينديون هيون ۽ اُهي ڀريون هيون.

اخبارون ۽ سمپادڪ

نمبر	نالو	وقت	ٻولي	سال	شهر	سہ ماہڪ
۱	ڪراچي ائڊورٽائيزر	-	انگريزي	۱۸۵۲ء-۱۸۵۳ء	ڪراچي	سرڪاري اخبار
۲	سنڌين	حفتي ۲	انگريزي	-	ڪراچي	اي. ڊبليو. اسٽرينچ (نالو اخبار جو بدلڻو ڏيو)
۳	بيگن	حفتي ۲	انگريزي	-	ڪراچي	(نالو اخبار جو بدلڻو ڏيو)
۴	سنڌ ٽائيمس	حفتي ۲	انگريزي	۱۸۸۲ء-۱۸۹۸ء	ڪراچي	ڪرنل غوري، خانچند راجپوت، ٽائيمز گهٽا، ميرانند شوقرام
۵	مفتح القرآن	حفتيوار	فارسي	۱۸۵۵ء-۱۹۰۶ء	ڪراچي	مرزا مخدوم علي، محمد شفيع، محمد جعفر، مرزا محمد صادق
۶	فوائده اخبار (نوءِ دور)	حفتيوار	فارسي سنڌي	۱۸۵۸ء	ڪراچي	-
۷	مطلع خورشيد	حفتيوار	فارسي سنڌي	۱۸۶۰ء-۱۹۱۰ء	ڪراچي	مرزا مخدوم علي، مرزا محمد شفيع
۸	سنڌ سڌار	حفتيوار	سنڌي	۱۸۶۲ء	ڪراچي	ساز، ميرانند شوقرام آڏواڻي، ٽائيمز گهٽا، خانچند راجپوت، ميرانند خانچند (سنڌي اخبار)
		پوءِ ۲ دفعا		۱۸۸۲ء-۱۹۲۲ء	پوءِ حيدرآباد	

چونڊيا - ۱. آچار به آسودومل ٿيڪچند گدواڻي ۲. آچار به جيوترام پڳوانداس ڪرپالاڻي.

سند جي تصوير

نمبر	نالو	وقت	ٻولي	سال	شهر	سمبادڪ
۰۹	ماون الاسلام	خفتيوار	سنڌي	۱۸۸۵-۱۸۹۷ع	ڪراچي	ايس. ايس. يوسف، سيد شريف شاه
۱۰	ممين الاسلام	خفتيوار	سنڌي	۱۸۸۸-۱۸۹۹ع	ڪراچي	مرزا محمد صادق
۱۱	دوربين	-	اُڙدو	-	ڪراچي	مرزا محمد جعفر
۱۲	فينيڪس	خفتي م	انگريزي	۱۸۸۸-۱۹۱۲ع	ڪراچي	جعفر ندو ۽ بقتريجي
۱۳	اڪليل	خفتيوار	فارسي	۱۸۸۹-۱۸۹۲ع	ڪراچي	مرزا محمد صادق
۱۴	آفتاب سنڌ	خفتيوار	سنڌي	۱۸۸۵ع	ڪراچي	حاجي احمد ميمڻ، شمس الدين "بلبل"
۱۵	پريات	خفتيوار	سنڌي، پوءِ دفترا	۱۸۹۲-۱۸۹۶ع	ڪراچي پوءِ حيدرآباد	شمس الدين ايڙو ليکڪجڙا، ليکڪجڙا
۱۶	سرسوتي	ماحور	سنڌي	۱۸۹۰ع	حيدرآباد	گربالداڻس ليکڪجڙا، ڏاڏي
۱۷	ڏنڊار پتريڪا	ماحور	گرمي	۱۸۹۰ع	حيدرآباد	سائو هيرانند شوقرام آڏاڻي
۱۸	سنڌ سماچار	خفتيوار	سنڌي	۱۸۹۱-۱۹۱۱ع	ڪراچي	پريداڻس شيڪرم آڏاڻي
۱۹	دش ڏنڊار	روزي	سنڌي	۱۹۲۲ع	ڪراچي	خانچند راجمل، جڳمڙا رنجي ڙاڻ
۲۰	ڪراچي ڪرائيڪل	خفتيوار	انگريزي	۱۸۹۶-۱۹۰۱ع	ڪراچي	ڏيئومل ٽگن مل آريه
۲۱	خير خواه سنڌ	خفتيوار	سنڌي	۱۹۱۲-۱۹۱۶ع	ڪراچي	آسودمل ريجيول، چنڊاڙا بهخراڙ
۲۲	سنڌ گزيٽ	روزي	انگريزي	۱۹۰۱-۱۹۱۲ع	ڪراچي	ڊرمسنگهه ٽيسنگهه، گرو ڏيئومل ٽيسنگهه جنگشنداس ڊرمسنگهه
۲۳	الحق	خفتيوار	سنڌي (ڪي وقت انگريزي به)	۱۹۰۱-۱۹۲۰ع	ڪراچي	ڪرنل گوري، مائٽيگودي ڊب، سرجي اي. ٿائي
۲۴	سوتري	خفتيوار	سنڌي، انگريزي	۱۹۰۱-۱۹۲۰ع	ڪراچي	علي محمد خان ڏيئومي، غلام حسن حداثيت الله، عبدالعزيز محمد شميمان ۽ ٻيا
۲۵	پرجاڻتتر	-	انگريزي	۱۹۰۱-۱۹۲۰ع	ڪراچي	جيمٽ مل لچند چاڀرو
۲۶	مسنئي	لماحي	سنڌي، انگريزي	۱۹۰۱-۱۹۰۱ع	ڪراچي	نورزجي فرامجي بيموريا، نوبياڻڪر جڳجيون، جماڻو ندو
۲۷	سائن ڌرم پڙجڙڪ پٿر	ماحور	سنڌي	۱۹۰۱ع	ڪراچي	سنڌ ڪاليج، ٽي. ايل. واسواڻي
۲۸	تفسير	ماحور	سنڌي	۱۹۰۲ع	ڪراچي	مينارج تيجورام ريجورام شرما تعليم ناتو

سند جي تصوير

نمبر	نالو	وقت	ٻولي	سال	شهر	سمبادڪ
۰۲۹	ماتا	-	سنڌي	۱۹۰۵ع	-	تولرام مينگراج پالائي، اخبار ضبط سوامي شونند، ڪيمچند پالائي، گلبوراڻو شوننداس
۲۰	سنڌ جنرل	خفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۸ع	نوشهرو فيروز	ڏيئچند تلڪچند، پريداڻس برهمچاري ڪندن مل منگير سنگهه ڪيمچند امرتا، ڪر مچند گرمڪ سنگهه
۲۱	سنڌي	خفتيوار پوءِ آ	سنڌي	۱۹۰۵-۱۹۱۱ع	سکر	بزرمل بيگراج، رشنداس پنجن مل، مولچند ڀاڳچند
۲۲	سنڌ ورتمان	خفتيوار	سنڌي	۱۹۰۵-۱۹۲۰ع	ڪراچي	ڏيئوڪن ڊيوجندڪجي، جڳمڙا رنجي لمل
۲۳	وائس آف سنڌ	-	انگريزي	۱۹۰۵ع	نوشهرو فيروز	تولرام مينگراج پالائي
۲۴	صد اي سنڌ	-	سنڌي	۱۹۰۵ع	نوشهرو فيروز	تولرام مينگراج پالائي
۲۵	دش ماما	-	سنڌي	۱۹۰۵ع	نوشهرو فيروز	تولرام مينگراج پالائي
۲۶	ڪراچي آرگس	-	انگريزي	۱۹۱۱ع	ڪراچي	ڊبليو جي. چيئن
۲۷	ڪمرشل گزيٽ	خفتيوار	انگريزي	۱۹۱۱-۱۹۲۱ع	سکر	عبدل آزاد شيخ محمد سليمان، عبدالعزيز
۲۸	مسافر	خفتيوار	سنڌي، انگريزي	۱۹۱۱-۱۹۱۴ع	ڪراچي	ڪسنداس پونداڻس، ڏيئوڪس شاهسنگهه
۲۹	لاڙڪاڻو گزيٽ	خفتيوار	سنڌي	۱۹۱۱-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	ڊرمسنگهه ٽيسنگهه، عبدالوهاب پٺاڻ
۳۰	سنڌ پتريڪا	خفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۷ع	لاڙڪاڻو	برهمچند ايسرداس بجائي، ٽيلرام مولچند
۳۱	آفتاب	-	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۷ع	-	ٽيلرام مولچند
۳۲	دش متر	خفتيوار	سنڌي	۱۹۱۱-۱۹۱۸ع	لاڙڪاڻو	ڏيئوڪسنگهه شاهسنگهه، ڪسنداس پونداڻس
۳۳	پن ختن واري	خفتيوار	سنڌي	۱۹۱۱-۱۹۱۲ع	حيدرآباد	نرملداڻس تنهنچند
۳۴	خفتيوار	خفتيوار	سنڌي	۱۹۲۸-۱۹۳۰ع	پري	ديوان ڪروڙمل پوءِ ميمبول ماڻيڊاساڻي
۳۵	روزاني	خفتيوار	سنڌي	۱۹۱۱-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	ٽيلرام ٽيلرام واسواڻي
۳۶	سنڌ اڻڪارڪ	ماحور	سنڌي	۱۹۱۱-۱۹۲۱ع	شڪارپور	ڪيمچند ڀيٽارام واسواڻي
۳۷	سنڌ ڪيسري	خفتيوار	سنڌي	۱۹۱۱-۱۹۱۲ع	شڪارپور	ڪيمچند ڀيٽارام واسواڻي، راجند ڀيٽارام واسواڻي
۳۸	سنڌ ڪيسري	خفتيوار	سنڌي	۱۹۲۵ع	سکر	مهاڊو ۽ موهنداس پٿر گنهامنداس
۳۹	سنڌ ڪيسري	خفتيوار	سنڌي	۱۹۲۵ع	سکر	چيٽارام منگيرمل
۴۰	سنڌ ڪيسري	خفتيوار	سنڌي	۱۹۲۵ع	سکر	پنڊت گوردنداس
۴۱	سنڌ ڪيسري	خفتيوار	سنڌي	۱۹۲۹-۱۹۳۰ع	ڪراچي	نندارام پٽنامبرداس جوشي
۴۲	سنڌ ڪيسري	خفتيوار	سنڌي	۱۹۱۱-۱۹۱۶ع	ميرپور خاص	گروڏگر مل ٽيسنگهه سارنگاڻي

سند جي تصوير

نمبر	نالو	وقت	پولي	سال	شهر	سمپادڪ
۵۲	اسرار آف انڊيا	هفتيوار	-	۱۹۱۱ع	حيدرآباد	سي. جي. واسواڻي
۵۳	سنڌو پاسڪر	ماحول	ڏينها گري	۱۹۱۱ع کان	حيدرآباد	ميراج لوڪورام ۽ ٻيا
۵۴	ادبي رسالو	ماحول	سنڌي	۱۹۱۲ع	حيدرآباد	جينمل پرسرام - لڊنڊ امرنومل جڳتاڻي
۵۵	روح رڻاڻ	ماحول	سنڌي	۱۹۱۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	حيدرآباد
۵۶	سنسار سماچار	روزاني	سنڌي	۱۹۲۷ع	ڪراچي	ناڪرڊاس اڻٽائي
۵۷	هندو سنسار	هفتيوار	سنڌي	۱۹۳۵-۱۹۳۶ع	ڪراچي	پارومل ڪيولراڻي، ريجهومل اڻٽائي
۵۸	مسرتي	ماحول	سنڌي	-	سکر	بولچند وسومل راجپال
۵۹	ڪراچي ڊيني	روزاني	سنڌي	-	ڪراچي	تاراچند لالواڻي
۶۰	هند سماچار	هفتيوار	سنڌي	-	نواب شاھ	تلوڪچند گوبالڊاس
۶۱	ڀاڻپنڊ	هفتيوار	سنڌي	۱۹۱۲-۱۹۱۲ع	حيدرآباد	خوبچند پرمالند
۶۲	تريپ انڊور ٿاڻيزر	هفتيوار	سنڌي	۱۹۱۱-۱۹۱۸ع	شڪارپور	کيڏاڻاڻم اڻٽڊاس، ٽيڪچند ۽ ٻڙچومل ٽوڪاڻي
۶۳	سنڌ آئيزور	هفتيوار	انگريزي	۱۹۱۲ع	ڪراچي	وڻنداس، ڀنڀجالمل
۶۴	هفتي م	هفتيوار	انگريزي	۱۹۱۲-۱۹۱۲ع	ڪراچي	ڊنڌا نانا ڀائي ٻنڀل
۶۵	پارسي سنسار	هفتيوار	انگريزي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	ڊنڌا اي. ايل. اٽڪسن
۶۶	تيجيڙو	هفتيوار	گجراتي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	ڪوٽم راج پنڀا
۶۷	سنڌ ٽيليوڪيٽ	هفتيوار	-	۱۹۱۵-۱۹۱۵ع	سکر	رستي جي. ڪي. ٻڙل ۽ فيروز شاھ جوملي دستور وغيره
۶۸	سماچار	بين هفتي واري	-	۱۹۱۵ع	ڪراچي	فيروز شاھ ايڇ. دستور
۶۹	آفتاب آءِ	هفتيوار	سنڌي	۱۹۱۵-۱۹۱۵ع	ڪراچي	حري لعل والجي ٺاڪر
۷۰	نيو ٽائيمس	روزاني	انگريزي	۱۹۱۷-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	حري لعل والجي ٺاڪر
۷۱	هندو سي	روزاني	سنڌي	۱۹۱۲-۱۹۱۲ع	حيدرآباد	حري لعل والجي ٺاڪر
۷۲	سنڌو پاسڪر	روزاني	سنڌي	۱۹۱۲-۱۹۱۲ع	حيدرآباد	پريڊاس ڪندن مل گوبڙي، مواچند ۽ ٻيرمل
۷۳	سنڌو پاسڪر	روزاني	سنڌي	۱۹۱۲-۱۹۱۲ع	حيدرآباد	پريڊاس ڪندن مل گوبڙي، مواچند ۽ ٻيرمل
۷۴	سنڌو پاسڪر	روزاني	سنڌي	۱۹۱۲-۱۹۱۲ع	حيدرآباد	پريڊاس ڪندن مل گوبڙي، مواچند ۽ ٻيرمل
۷۵	سنڌو پاسڪر	روزاني	سنڌي	۱۹۱۲-۱۹۱۲ع	حيدرآباد	پريڊاس ڪندن مل گوبڙي، مواچند ۽ ٻيرمل
۷۶	سنڌو پاسڪر	روزاني	سنڌي	۱۹۱۲-۱۹۱۲ع	حيدرآباد	پريڊاس ڪندن مل گوبڙي، مواچند ۽ ٻيرمل
۷۷	سنڌو پاسڪر	روزاني	سنڌي	۱۹۱۲-۱۹۱۲ع	حيدرآباد	پريڊاس ڪندن مل گوبڙي، مواچند ۽ ٻيرمل
۷۸	سنڌو پاسڪر	روزاني	سنڌي	۱۹۱۲-۱۹۱۲ع	حيدرآباد	پريڊاس ڪندن مل گوبڙي، مواچند ۽ ٻيرمل
۷۹	سنڌو پاسڪر	روزاني	سنڌي	۱۹۱۲-۱۹۱۲ع	حيدرآباد	پريڊاس ڪندن مل گوبڙي، مواچند ۽ ٻيرمل
۸۰	سنڌو پاسڪر	روزاني	سنڌي	۱۹۱۲-۱۹۱۲ع	حيدرآباد	پريڊاس ڪندن مل گوبڙي، مواچند ۽ ٻيرمل
۸۱	سنڌو پاسڪر	روزاني	سنڌي	۱۹۱۲-۱۹۱۲ع	حيدرآباد	پريڊاس ڪندن مل گوبڙي، مواچند ۽ ٻيرمل
۸۲	سنڌو پاسڪر	روزاني	سنڌي	۱۹۱۲-۱۹۱۲ع	حيدرآباد	پريڊاس ڪندن مل گوبڙي، مواچند ۽ ٻيرمل
۸۳	سنڌو پاسڪر	روزاني	سنڌي	۱۹۱۲-۱۹۱۲ع	حيدرآباد	پريڊاس ڪندن مل گوبڙي، مواچند ۽ ٻيرمل
۸۴	سنڌو پاسڪر	روزاني	سنڌي	۱۹۱۲-۱۹۱۲ع	حيدرآباد	پريڊاس ڪندن مل گوبڙي، مواچند ۽ ٻيرمل

سند جي تصوير

نمبر	نالو	وقت	پولي	سال	شهر	سمپادڪ
۶۶	فرنيئر گزيٽ	هفتيوار	سنڌي	۱۹۱۷-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	وڻنداس ڀنڀجالمل ڀاڻيا
۶۷	پارٽو سي	روزاني	سنڌي	۱۹۱۷-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	ڊيرمل وڻنداس، جبرامداس ڊولٽرام
۶۸	ال امين	هفتيوار	سنڌي	۱۹۱۷-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	جينمل پرسرام
۶۹	سنڌ ميل	هفتيوار	سنڌي	۱۹۱۷-۱۹۲۰ع	حيدرآباد	شاھ نواز پير زادي، عبدالعزيز، شيخ عبدالحميد
۷۰	ميرپور خاص گزيٽ	هفتيوار	سنڌي	۱۹۱۷-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	پرمالند ريجهومل، اڻٽامرام ڪندن مل
۷۱	هندو	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۱ع	سکر	ڊاڪٽر محمد ياسين قريشي
۷۲	سنڌ مسلم	هفتيوار	سنڌي	۱۹۱۷-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	گرڏومل ٺهسانگه سڌارڻاڻي، ڪڇ وقت مواچند
۷۳	ڊيلي گزيٽ	روزاني	انگريزي	۱۹۱۹-۱۹۲۲ع	ڪراچي	لوڪرام ۽ وڻنو پٽ ٽنڌارم شرما
۷۴	هم روز	هفتيوار	-	۱۹۱۹ع	ڪراچي	ڊاڪٽر پرمالند ميوارام، حيرانند ڪرمچند،
۷۵	آنجيد	روزاني	سنڌي	۱۹۲۰-۱۹۲۲ع	ڪراچي	پروفيسر گهڻاش، حاسومل ايسرڊاس
۷۶	وڻدي ماترم	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۰-۱۹۲۱ع	حيدرآباد	عبدالعزيز، پير علي محمد راشدي
۷۷	ڊولٽار	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	شڪارپور	محمد تڪي قريش
۷۸	ڏرم ٻير	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	سکر	ايس. لمڻ، ڊيليو-آر. برنس، ميرج ڊيليو رارسن
۷۹	سدا بهار	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	هيوز ۽ ٻيا
۸۰	ستيوادي	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	درگاداس سي. آڙواڻي
۸۱	فري ساروت دريل	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	عبدالرحمان محمد صديق، دين محمد مستري
۸۲	ڪنڀا	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	وفاقي، نبي بخش خانبخش، شيخ عبدالحميد ۽ ٻيا
۸۳	شڪتي	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	وڻنو ٽنڌارم شرما
۸۴	سوراج	روزاني	سنڌي	۱۹۲۲ع	سکر	دولتسنگه چمنداس لڪر
۸۵	سوراج	روزاني	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	سوامي امرڊاس، حوامر سي. لالواڻي
۸۶	سوراج	روزاني	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	چيلارام لوڪومل
۸۷	سوراج	روزاني	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	پنڊت جيول لعل آري، تاراچند گاجرا
۸۸	سوراج	روزاني	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	غزاري وڻن جي، ڀانڄي شمورا
۸۹	سوراج	روزاني	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	خوبچند بولچند، جوتچند نيپومل
۹۰	سوراج	روزاني	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	جيمنداس شوڳرام، گرمداس تيجومل، شوانند
۹۱	سوراج	روزاني	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	سيناسي، تيجومل ٻالاڻي
۹۲	سوراج	روزاني	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	حيرانند ڪرمچند، بلديو گاجرا
۹۳	سوراج	روزاني	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	ميراج دوار ڪايسر ساد روجرام

سنڌ جي تصوير

نمبر	نالو	وقت	پولي	سال	شهر	سمبادڪ
۸۵.	سنڌ زميندار	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	سکر	عبدالوهاب ڀٽال، غلام رسول
۸۶.	الحقيقت	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲ دفعا	علي محمد راشدي، حسام الدين راشدي
۸۷.	آزادي	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	فقير غلام عباس قادري
۸۸.	ڀارت ماتا	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	چيلارام لوڪمل، رامچند بي، موٽائي وغيره
۸۹.	گرونانڪ درشن	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	ڊاڪٽر گرگنول ايل ڊيڊائي
۹۰.	وطن	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	شريميتي راڌان ڀائي نارائنداس
۹۱.	نوجيون	پڻ هفتن واري	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	بلونسيگه لوڪرام پنجابي
۹۲.	شيو	پڻ هفتن واري	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	ليلارام نرسنگه داس فيرواڙي، گوڻندرام ڏاسومل
۹۳.	سوتنتر	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	ٺهراڻم نونندرام وغيره
۹۴.	انصاف	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	رشداس جڳنداس، جيرانند ڪرمچند
۹۵.	شري	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	ڪراچي حيدرآباد، رامچند واڌومل، نارائڻ ڪي، شهاڻي
۹۶.	پرچم پرڪاش	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	مرچومل ٽومل آر. ڪي. ميرچندائي، وي. جي. مهٽڻي
۹۷.	ڌرم پرڪاش	پڻ هفتن واري	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	دليارام جيتومل
۹۸.	همدرود	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	گانداس پرتاپراڻ، ديودت ڪندارام شرما
۹۹.	سنڌ ٿرڊ ايڊوائيز	پڻ هفتن واري	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	جوتچند نيپومل، نارائنداس تاراچند
۱۰۰.	لوڪ سويڪ	هفتي ۲ دفعا	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	پوچارچ سچانند، پرماتند ميوارام
۱۰۱.	ميمڻ سماچار	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	ميروپرخاس
۱۰۲.	راشتر هڪٿي	پڻ هفتن واري	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	ٺهراڻم ميوانند
۱۰۳.	پرڪاش	روزاني	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	ميرچم تلسيداس اڏارام
		روزاني	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	رامچند بيسرام
		هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	گوڻندرام ڏاسومل
			سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	بي. ايڇ. دستور
			سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	مُنشي عمر دوز اميد علي
			سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	مؤل منڪر جلدجي دياس، ملل لعل جي دياس
			سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	گوڻندرام ليٽڪراچ
			سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	جڳنداس پراسرام
			سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڏکڻ ۲	جڳنداس پراسرام

سنڌ جي تصوير

نمبر	نالو	وقت	پولي	سال	شهر	سمبادڪ
۱۰۴.	اسٽوڊنٽ	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	اير. يو. عباسي، ٽهڪسنگه بڄاسنگه
۱۰۵.	رفادر گزيت	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲ع	شڪارپور	گوڻندرام ڏاسومل
۱۰۶.	ميونسپالائي	پڻ هفتن واري	سنڌي	۱۹۲۲ع	شڪارپور	گوڻندرام ڏاسومل
۱۰۷.	ڪيسري	روزاني	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	سوامي گوڻنداس
۱۰۸.	پرچم	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	سوامي گوڻنداس
۱۰۹.	چريڪ	پڻ هفتن واري	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	ٽولمل نيپومل
۱۱۰.	سماج	پڻ هفتن واري	سنڌي	۱۹۲۲ع	ڪراچي	اين. جي. پوچندائي
۱۱۱.	هندو جاتي	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	سوامي گوڻنداس
۱۱۲.	جوت	روزاني	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	لوڪرام نثارمل شرما
۱۱۳.	سنڌ درشن	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	رشدو نثارمل شرما
۱۱۴.	يڪني	پڻ هفتن واري	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	رشدو نثارمل شرما
۱۱۵.	مسلمان	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	برهم ڀانڊو بينگالي، لڪميجند امرتراء
۱۱۶.	آفتاب	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	پرماتند ميوارام
۱۱۷.	نوروز	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	اين. ايف. ڪوٽواڻي
۱۱۸.	هندو رڪش	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	ٽاڪرداس آسودمل
۱۱۹.	تنظيم	پڻ هفتن واري	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	ڪيمچند ڀاڻڻي
۱۲۰.	اسٽوڊنٽ جيلرڊ	پڻ هفتن واري	انگريزي سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	حيدرآباد	محمد حاشي محمد ميمڻ، محمد حاشي مخلص
۱۲۱.	مسلم ايڊيوڪيٽ	هفتيوار	انگريزي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	پير الي بخش پير نواز علي خان، محمد نواز، احمدخان
۱۲۲.	واٽس	هفتيوار	انگريزي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	پير نواز، واسمل، نهچلداس مهر سنگهه
۱۲۳.	ڪراچي زرتمان	هفتيوار	انگريزي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	هتراج هرسنگه، واسمل، پرتاپراڻ، واسمل
۱۲۴.	پڌڪار	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	خالق دادا اجيا نواب
۱۲۵.	ديش شيوا	پڻ هفتن واري	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	پرتاب ڏيگلداس، جي. ڪي. ڀارڻڻي
۱۲۶.	فنچر اميد	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	قاضي عبدالرحمان، سيد شاه نواز شاه
۱۲۷.	نور اسلام	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	جي. سي. ڊاگس
			سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	نزارجي روشن جي
			سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	چمن لال پيٽاڻي، امبارام مرار جي جوشي
			سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	حڪيم جيميتراء
			سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	الاچند آرتراء
			سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	نور محمد محمد علي نظاماڻي
			سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۲ع	ڪراچي	انڊو محمدخان، نور محمد محمد علي نظاماڻي

نمبر	نالو	وقت	ٻولي	سال	شهر	سمبادڪ
۱۲۸.	فڪر ٿاڙ	پن هفتن واري	سنڌي	۱۹۲۶ع	لنڊون آئرم	مرچو "مير دوت"
۱۲۹.	تاڃ	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۶ع	سکر	چوڻي ٿاڙي، واپجا
۱۳۰.	شوڪ	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۶ع	شڪارپور	مولچند ويرومل، سچانند نيونڊرام
۱۳۱.	الحنيف	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۰-۱۹۲۶ع	شڪارپور	ڪريم بخش محمد پنڊل، مولوي محمد حسين
۱۳۲.	مياپ	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۶ع	جڪب آباد	مولوي محمد حسن اڀڙو
۱۳۳.	اتحاد	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۶ع	شڪارپور	ٿاڻنداس آٿل مل، ڊاڪٽر رملو مل ڳوڏيجا
۱۳۴.	نوابشاہ گزيٽ	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۶-۱۹۲۶ع	نواب شاہ	علي محمد ماري
۱۳۵.	شمسوار اسلام	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۶-۱۹۲۶ع	نوشهرو فيروز	پيرداس پر همچاري، ڏيپچند تلوڪچند وغيره
۱۳۶.	وڊيا لائيت	ماحول	سنڌي	۱۹۲۶-۱۹۲۶ع	ميهڙ	ولي محمد رضا
۱۳۷.	ڏوڏ چين	هفتيوار	گجراتي	۱۹۲۶-۱۹۲۶ع	حيدرآباد	ڪندن ٿي، ڪتاب جي
۱۳۸.	ماتر پوي	هفتيوار	گجراتي	۱۹۲۶-۱۹۲۶ع	ڪراچي	رامجي ڪالو پاڻي
۱۳۹.	پرير پرچارڪ	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۶-۱۹۲۶ع	ڪراچي	ٿيڪمداس ڪي، جيسواڻي
۱۴۰.	آزاد سڪتي	هفتيوار	گجراتي	۱۹۲۸ع	ڪراچي	گرمڪ سنڱه گيان سنڱه
۱۴۱.	چمتڪار	هفتيوار	-	۱۹۲۸-۱۹۲۸ع	ڪراچي	ڪيڊوداس رتدور
۱۴۲.	ڪشتر تچ	پن هفتن واري	-	۱۹۲۸ع	ڪراچي	ڊر گاشڪر امبارال شڪر
۱۴۳.	ساروت اوڻيڻ	پن هفتن واري	-	۱۹۲۸ع	ڪراچي	ڪرسنداس مائڪ
۱۴۴.	سورجڪ	هفتيوار	-	۱۹۲۸ع	ڪراچي	تلسداس رنجوڙ جوشي
۱۴۵.	چوڏس	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۸ع، ۱۹۳۰ع	ڪراچي	ڏامور هنراج
۱۴۶.	هندو هستي	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۸ع	ڪراچي	ريجهول پنداس
۱۴۷.	ڊيڪا	پن هفتن واري	سنڌي	۱۹۲۸ع، ۱۹۲۹ع	ڪوٽڙي ڪراچي	نونداس سويراج
۱۴۸.	پرتاپ	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۸-۱۹۳۰ع	حيدرآباد	سندس سنگهارام ۽ جينمل پر سرار، ڪيولرام
۱۴۹.	العزيز	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۸ع	سکر	ديارام
۱۵۰.	آزاد جاتي	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۸ع	سکر	دوار ڪاس روچرام پهريندي
۱۵۱.	هندو ڏرم	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۸ع	سکر	سيد علي محمد راشدي
۱۵۲.	سکر گزيٽ	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۸-۱۹۲۸ع	سکر	اي. ڪي. پنڊت
					شڪارپور	پنڊت شيدور
					سکر	پنڊت مڙس
					سکر	هوتچند ايو، آجوا، مولچند ايو، بدلاڻي
					سکر	نيچيانداس ايو، آجوا

نمبر	نالو	وقت	ٻولي	سال	شهر	سمبادڪ
۱۵۳.	مداقت	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۸ع	جڪب آباد	محمد عبدالڪريم
۱۵۴.	سند حيرالڊ	هفتيوار	انگريزي	۱۹۲۲-۱۹۲۹ع	شڪارپور	هاجي محمد
۱۵۵.	هندو سماج	هفتيوار	گجراتي	۱۹۲۹ع	ڪراچي	جينمل پر سرار
۱۵۶.	رنگهوشي	پن هفتن واري	-	۱۹۲۹ع	ڪراچي	مول شڪر جي، وياس
۱۵۷.	ڪلياڻ	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۹ع	ڪراچي	پر شرم داس
۱۵۸.	ماسٽر	پن هفتن واري	سنڌي	۱۹۲۶-۱۹۲۹ع	ڪراچي	ڊي. ڪي. واسواڻي
۱۵۹.	تنچ	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۶-۱۹۲۹ع	ڪراچي	نن مل طوڙداس، ٽيمچند چنڊداس بالاڻي
۱۶۰.	حيدرآباد گزيٽ	روزاني	سنڌي	۱۹۲۶ع	جڪب آباد	گپالڊاس ليڪراج
۱۶۱.	وڊي پارت	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۶ع	حيدرآباد	رامچند بي، پاڻاڻي
۱۶۲.	النجر	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۶-۱۹۳۰ع	حيدرآباد	ڊي. سي. ملڪاڻي
۱۶۳.	عالمگير	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۶-۱۹۲۶ع	ڪراچي	ڊي. سي. ملڪاڻي
۱۶۴.	شواحي	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۹ع	حيدرآباد	چنڊنديو
۱۶۵.	الجبب	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۹ع	ڪراچي	نجمودين دين محمد رئيس
۱۶۶.	سدرن	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۹ع	شڪارپور	قاسم عالم نبي قريشي
۱۶۷.	سند گزيٽ	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۹ع	شڪارپور	بي. بي. ويڙ جوڻاڻي
۱۶۸.	الصالح	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۹-۱۹۳۰ع	جڪب آباد	آغا عالم مصطفيٰ
۱۶۹.	ريولي هيرالڊ	پن هفتن واري	انگريزي	۱۹۲۰-۱۹۲۰ع	ڪراچي	ٿيوار چنڊنارام
۱۷۰.	سنڌي ٿاڻيمس	هفتيوار	انگريزي	۱۹۳۰ع	حيدرآباد	ٿيوار مولچند
۱۷۱.	سماج	هفتيوار	سنڌي	۱۹۳۰ع	حيدرآباد	فقير محمد منگريو
۱۷۲.	هندو آفتاب	هفتيوار	سنڌي	۱۹۳۰ع	حيدرآباد	لاڙڪرام ايسر داس ٿياري
۱۷۳.	پنچنگ	پن هفتن واري	سنڌي	۱۹۳۰ع	حيدرآباد	روچرام ايو، آڏواڻي
۱۷۴.	روزاني	سنڌي	سنڌي	۱۹۳۲-۱۹۳۲ع	حيدرآباد	لاڙڪرام ٿياري
۱۷۵.	ڪوٽڙي گزيٽ	سنڌي	سنڌي	۱۹۳۰ع	ڪوٽڙي	لاڙڪرام ٿياري
۱۷۶.	پارت	هفتيوار	سنڌي	۱۹۳۰-۱۹۳۲ع	سکر	لاڙڪرام ٿياري

نمبر	نالو	وقت	ٻولي	سال	فهر	سڀاڪ
۱۷۶.	هندو ليگ گزيٽ	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۰ع	سکر	اي. ڪي. پنجابي
۱۷۷.	پنڌام	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۱ع	شڪارپور	اي. ڪي. پنجابي
۱۷۸.	سنڌ سماچار	روزاني	گجراتي	۱۹۲۱ع	ڪراچي	عبدالڪريم عبدالله چشتي
۱۷۹.	ڪراچي سماچار	هفتيوار	گجراتي	۱۹۲۱ع	ڪراچي	جڳمران رتنجي
۱۸۰.	نئون ڳڻ	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۱ع	حيدرآباد	ولنجي مولجي
۱۸۱.	سنڌ آستان	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۱ع	ڪراچي	مولچند ڪي. مڇنيا
۱۸۲.	آزاد	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۱ع	ڪراچي	ميراج جيتورام
۱۸۳.	موفي	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۱ع	ڪراچي	شونداس ڪلج داس
۱۸۴.	الديايت	ٻن هفتن واري	سنڌي	۱۹۲۱ع	لٽو	وشو ننگرام شرما، گوڏمل منڱارام
۱۸۵.	موفي ڪلام	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۱ع	حيدرآباد	سيد غلام حيد شاهه
۱۸۶.	دادو گزيٽ	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۱ع	دادو	لڌارام بي. پنجابي
۱۸۷.	دادو سماچار	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۱ع	دادو	قاضي غلام نبي قريشي
۱۸۸.	نوجوان	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۱ع	شڪارپور	جي. بي. سارنگڻاڻي
۱۸۹.	مڪتي	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۱ع	جيسڪ آباد	ڊاڪٽر ليلارام اين، فيرواڻي
۱۹۰.	همدر	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲-۱۹۲۱ع	لٽو محمد خان	تولارام ايس. آڏاڻي
۱۹۱.	سنڌ ڪرائيڪل	هفتيوار	انگريزي	۱۹۲۲ع	ڪراچي	شير محمد حڪيم
۱۹۲.	الطيف	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲ع	حيدرآباد	آزاد پسران گلراج
۱۹۳.	فتح	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲ع	حيدرآباد	سيد دل شاه عباس علي شاه
۱۹۴.	هندو سماچار	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲ع	حيدرآباد	ليلارام نارول ملڪيجاڻي
۱۹۵.	هندستان	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲ع	حيدرآباد	چانڊمل گوباداس
۱۹۶.	سرسوتي	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲ع	حيدرآباد	وڊيانند ڪندرام، هيرانند ڪرمچند
۱۹۷.	آزاد سنڌ	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲ع	ڪوٽڙي	ايڇ. بي. ميرچنداڻي
۱۹۸.	سچائي	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲ع	دادو	محمد اسماعيل عباس
۱۹۹.	مزدور	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲ع	سکر	نارول مهرچند آڏواڻي
۲۰۰.	ڪڪر پور سماچار	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲ع	شڪارپور	آبؤ شوق حمزہ
۲۰۱.	ڪرم ريز	هفتيوار	سنڌي	۱۹۲۲ع	نوخهرو فيروز	خوشرام فرداس
۲۰۲.	سنڌ شيڪ	ماحول	سنڌي	۱۹۲۲ع	نوخهرو فيروز	سچانند فيرومل تانواڻي
						تولارام مينگهراج ٻاڻڻي

۱۷. سنڌي ٻولي ۽ ٻيون ٻوليون

(۱) سنڌي ٻوليءَ جو پراچين اتهاس ۽ ساهتيب (الف) اتهاس - سڀت سنڌوءَ جي ڳالهه آهي، جت دنيا جي مڙني پراچين سنسڪرتين کان اوج سنسڪرتيءَ جا نشان ”موهن جي ڌاڙي“ ۾ ملن ٿا؛ جنهن سنڌ ماڻريءَ جي جايا ۾ ويهي وشوامتر تنيسا ڪئي؛ جت چاڻڪي، پاڻيءَ ۽ پاتنجليءَ جهڙا ودوان پڌا ٿيا؛ جت دنيا کي ٻوڏ ۽ گيان جو پهريون پرڪاش ڏيندڙ سلوڪ گونججي آيا ۽ جت ويد، پراڻ ۽ سمرتيون ٺهيون. اوائل ۾ جيڪي پراڪرت ٻوليون هلنديون هيون، تن کي پنڊن ۾ آڻي ”پاڻيءَ“ نالي ودوان ”وامت ادياڻي“ نالي وياڪرن جي رچنا ڪري سنسڪرت ٻوليءَ جي شروعات ڪئي. سنسڪرت پراڪرت مان هڪ سڌايل ٻولي آهي. سنڌ ۾ اُن وقت پراڪرت جي وراڇد پيشاچي نالي شاخا هلندڙ هئي ۽ اُن طرح سنسڪرت شؤرسيني وراڇد ٻيهر نش مان سنڌي، هندي، گجراتي ۽ مرهٽي ٻوليون ٺهيون. پرست پاشا وگيانمين سر گريمرن ۽ ڊاڪٽر سينيٽي ڪمار چئٽرجيءَ اُنهن ڳالهين جي تصديق ڪئي آهي. ڊاڪٽر سينيٽي ڪمار چئٽرجيءَ ته چيو آهي: ”سنڌ پراڪرت ٻولي پاڻي، پاتانجلي ۽ ڪاليداس جي وقت کان به پراچين آهي.“ ڪيترن ته ائين پڻ چيو آهي ته رامائڻ ۽ مهاپارت کان به پراچين آهي. شري بي. ڊي. پسلڪر سنڌيءَ لپيءَ جو ذڪر ڪندي لکيو آهي ته: ”سنڌي لپي چتر لپيءَ جهڙي هئي، ان لپيءَ ۾ پڪين مڇين ۽ ماڻهن جون صورتون چٽيل هيون. لکڻ جو ڍنگ ساڄي کان کاٻي هو.“ ڀارتيه وديا پون طرفان چچايل پستڪ ”History of Indian Culture Vedic age“ ۾ شري بي. ڪي. گهوش سنڌي لپيءَ بابت لکيو آهي ته ”اها برهمي لپين جي ماءُ هئي.“ انين مديءَ جي آسپاس چئن ودوان اڏيوڻ پنهنجي ڪتاب ”گولڊ مالا ڪٿاين“ ۾ سنڌي ٻوليءَ کي باقاعدي ”سنڌي“ نالو ڏنو آهي. اُن کان اڳ ”سنڌو“ آچار ڪيو ويندو هو. سنڌو جو ذڪر مهاپارت ۾ به ڪيل آهي. راجا جندرت اُن وقت سنڌ جو راجا هو، چئن ودوان سويس ۾ ۷۹۰-۷۹۱ع ۾ رچيل رامائڻ ۾ سنڌي لفظ ڪم آندا آهن. برج جي پشپ دنت ڪويءَ ۷۲۰-۹۸۹ع ۾ پنهنجن بيتن ۾ سنڌي لفظ ڪم آندا آهن. شري چئٽرجيءَ جو چوڻ موجب سنڌ جي پراڪرت ٻوليءَ ۾ لکيل جهوني ۾ جهونو پستڪ عيسوي سنه کان ٽي صديون اڳ جو لکيل، راجا راول جي منترِي شيرپا ساگر جو ”راجائن لاءِ سڪيا“ آهي، اُن بعد عيسوي سنه جي انين مديءَ تائين ڪر پستڪ نغو ملي. مسلمانن ۽ ٻين ڌارين قومن جي ڪاهن ۾ پستڪ ساڙي ڇڏيا ويا. ”پنجتنتر“ انين مديءَ ۾ سنڌيءَ ۾ لکيل پستڪ ”ديول سمر تي“ ملي ٿو. ٻيو سنسڪرت ۾ لکيل سنڌي ودوانن عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو، انکي نالو Arabian Nights ڏنو ويو.

ستين مديءَ ۾ ڪنڀ لوچن عرف مولانا اسلامي هڪ پرست ودوان هو، اصل هندو هو، پر پوءِ هنکي مسلمان ڪيو ويو. ۷۷۲ع ۾ ”روزا لڪلا“ نالي پستڪ هڪ سنڌي ڪويءَ لکيو، جنهن تي کيس هڪ هزار درم انعام مليو. نائين مديءَ ۾ هڪ ودوان کي قران شريف کي ترجمي ڪرڻ جو ڪم سونپيو ويو، اُن موجب ڌارين ٻولين ۾ مسلمان جو مذهبي پستڪ پهريون سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو

١٦١٦ع ۾ ”چچ نامو“ لکيو ويو. فارسي ٻوليءَ ۾ سنڌ جو اتياس هو. محمد صديق جي رايي موجب چوڏهين صديءَ ۾ ”دودي چنيسر“ جي ڳالهه لکڻ ۾ آئي. پنڌرهين صديءَ ۾ ”عمر مارئي“ ۽ ”مول راتو“ ڪهاڻيون پرست ٿيون ۽ ماموئي فقيرن جا بيت اڳڪٿين وارا لکيا ويا. سورهين صديءَ ۾ قاضي قاضن جا بيت موجود آهن. سترهين صديءَ ۾ شاه عبدالڪريم جو رسالو مشهور آهي. ارڙهين صديءَ ۾ شاه عنايت جو ڪلام ظاهر ٿيو ۽ مخدوم ابوالحسن اسلامي رسالو ”مقدم الصلواة“ عربي آڻوٽيا ۾ لکيو، جنهن کي ميمڻ صاحب سنڌي ٻوليءَ ۾ پهريون لکيل ڪتاب ٿو ڪوٺي. اُنهيءَ وقت ۾ شاه عبداللطيف جو شاهه جو رسالو لکيو ويو. اُڻويهين صديءَ ۾ ڪوي چئنراءِ جا ”سامي جا سلوڪ“ هڏ سنڌيءَ ۾ لکيل آهن.

(ب) ودوان لکن - ڪي ودوان لکن ٿا ته سنڌ ۾ ٻراڪرت ٻولي چالو هئي، سا ڏينهن ڏينهن بگڙي اڀرنش ٿي جو سنڌ جي ٻراڪرت ٻوليءَ جو نالو ”وراڄد اڀرنش“ يعني گهڻو بگڙيل ٻولي پيو. آها اڀرنش وڌيڪ بگڙي. سنه ۱۱۰۰ع ۾ سومرن جي حڪومت ۾ هاڻوڪي سنڌي ٻوليءَ جو روپ ورتو. اهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ جو جنس ۱۱۰۰ع ۾ ٿيو.

(ڄ) امر ٻولي - نامڪن سنڌي ٻولي تيسين امر آهي، جيسين هڪ به سنڌي ڳالهائيندڙ شخص هنڌ يا سنڌ جي سر-زمين تي موجود آهي. اِهو پڻ ڀليءَ ڀت ياد رکڻ گهرجي ته اسانجي سنڌي قوم، جنهن صدين کان چوٿون پئي کاڌيون آهن ۽ هو آڙ ماڻش مان هميشه لنگهي پار پئجي آهي، سا ڪڍاچت مرڻ واري ناهي. اسانجي پياري ٻولي، جنهن ۾ ڏني جيبل مٺڙي لولي، تنهنجي واکاڻ ڪهڙن لفظن ۾ ڪجي.

(د) گورن ودوانن جا رايو - (۱) سنڌ نچ سنسڪرت سٿ جي ٻولي آهي. جيڪڏهن اسين سنڌيءَ جي ڀيٽ سندس ڀينرن ٻولين سان ڪريون ته اسانڪي گرامر جي لحاظ کان سنڌيءَ کي منجهن پهريون رِستان ڏيڻو پوندو. اڄڪلهه جي مرهٽي، هندي، پنجابي، بنگاليءَ جي ڀيٽ ۾ سنڌيءَ جو پراڻي ٻراڪرت سان وڌيڪ ويجهو رشتو آهي. سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ وياڪرڻ جا ڪيترا ئي روپ پاڻ وٽ اڃا تائين قائم رکيا آهن، جن کي ڏسي سندس ڀينرن ٻولين ڀلي ساڻس ريس ڪن. - ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ.

(۲) مونڪي وشواس آهي ته سنڌي ڀاشا جو اڀياس ڀاشا وڳيانين لاءِ ٻين ڪيترن ئي ڀارتيه ڀاشائن جي اڀياس جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ دلچسپ ثابت ٿيندو. ضميرن ۽ انهن سان گڏ حرف جرن جي بدران لفظن ۾ ڀڃڙاڻين جو استعمال ۽ ٻيون ڳالهيون جيڪي هن ڀاشا جي سکندڙ کي اڳتي وڌڻ تي معلوم ٿينديون. اِهي اهڙيون خوبيون آهن جيڪي سنڌي ٻوليءَ کي ٻين انيڪ ڀارتيه ٻولين جي ڀيٽ ۾ هڪ نرالي نزاکت عطا ڪن ٿيون. - ڪئمپن جارج اسٽوڪ.

(۳) سنڌي هڪ مشڪل ۽ پيچيده زبان آهي، سندس رستو اڳ نرالو ۽ ڪنڊن سان ڀريل آهي ته سندر ۽ خوشبودار گلن جي به اُن رستي ۾ ڪمي ڪانهي. - جان بيمسن.

(۲) سنڌي ٻولي - شري ڀيرومل مهرچند آڏواڻي سنڌي وياڪرڻ يعني صرف نحو ۾ لکيو آهي ته: سنڌيءَ ۾ ڪيترا عربي لفظ ڪم اچن ٿا ۽ اُڻويهين يا عربي سنڌي آهي، تنهنڪري ڪي اڳين ڀائيندا آهن ته سنڌيءَ جو بنياد عربيءَ مان آهي، پر ائين نه آهي. عربي سنڌي اُڻويهين جولاءِ ۱۸۵۲ع ۾ لڳي ۽ عربي لفظ ۷۱۲ ڪتابو ڪم ۾ اچڻ لڳا پر ٻولي گهڻو گهڻو آڳاٽي آهي. سنڌي ٻولي جا هيٺر ڳالهائجي ٿي، سا ڏهين صديءَ کان شروع ٿي.

سنڌي نچ سنسڪرت ٻولي آهي. سنسڪرت مان اول ڀالي ۽ ٻراڪرت ٻوليون ٺهيون جن مان هڪ شؤرسيني ٻراڪرت آهي، جنهن ۾ اسر حاليه جي ڀڄڙي ”اندو“ آهي جا سنڌيءَ ۾ به ڪم اچي ٿي. ٻراڪرت جا اُچار پوءِ ماڻهن بگڙيا، جنهنڪري اڀرنش (بگڙيل) ٻوليون ٺهيون. اڀرنش جا به مکيه قسم آهن، هڪڙي ”ناگر اڀرنش“ جا ڦري گجراتي ٻولي ٿي آهي، ٻي ”وراڄد اڀرنش“ يعني گهڻو بگڙيل ٻراڪرت جيڪا ڦري سنڌي ٻولي ٿي آهي.

سنڌي ٻولي سنسڪرت مان نڪتل آهي. ڊاڪٽر اي. ٽرمپ پنهنجي ڪتاب ”سنڌي الفابيٽ انڊ گرامر“ ۱۷۸۲ع ۾ لکيو آهي، جنهن سنڌي ڀاشا جو اونهو اڀياس ڪيو هو ته سنڌي بنيادي طور سنسڪرت نسل جي ڀاشا آهي، اِها اُتر ڀارت جي ٻين ٻولين جي ڀيٽ ۾ پرڏيهي عناصرن ۽ اثر کان آهي آهي. جيڪڏهن اسين اُن جي ڀيٽ ڀاشائن سان مشابهن ڪنداسين ته سنڌيءَ کي وياڪرڻ جي درستيءَ کان اُنهن ۾ سڀ کان مٿاهون درجو ڏينداسين. هاڻوڪي، مرهٽي، هندي، پنجابي توڙي بنگاليءَ جي ڀيٽ ۾ سنڌي پراڻي ٻراڪرت جي وڌيڪ ويجهو آهي. اُن ۾ انهيءَ گرامر جا مکيه عناصر گهڻي ڀاڱي محفوظ آهن، جن لاءِ سندس ڀينرون اُن سان گڏ ريس ڪري سگهن ٿيون.

سنڌي ٻوليءَ جي هڪ ٻئي مستند ماهر سر جارج گريئرس سنڌي ڀاشا کي ڀارت جي آريه ڀاشائن جي سنسڪرت خاندان جي ٻاهرين اپ ڀاشا جي اُتر اولهه گروه ۾ ”هندا“ سان گڏ رکيو آهي. هند اُپٽ سر جارج گريئرس چوي ٿو ته ”اها ڀڄي هنديءَ جي اثر هيٺ بگڙيل ڌارڪ ڀاشا سڏي سگهجي ٿي، جڏهن ته پنجابي ڌارڪ ٻولين سبب بگڙيل ڀڄي هڪ هنديءَ جو روپ آهي.“ پر سنڌيءَ متعلق جو چوي ٿو ته ”انجي اُپٽ سنڌي گهڻي قدر پنهنجي ٻاهرين اپ ڀاشا جون مول ڀاشائي خصوصيتون سانڍي رکيون آهن، مگر ڪنهن حد تائين اُن تي ڌارڪ ٻوليءَ جو اثر آهي.“ بنياد بابت چوي ٿو ته ”سنڌيءَ ۾ سڌو ۽ ويجهي ۾ ويجهو نسلي لاڳاپو وراڄد اڀرنش سان آهي، اُن بابت ڀارتي وياڪرڻي مارڪنڊيه ڪجهه سامگري ميسر ڪئي آهي.“ وڌيڪ چوڻ آهيس ته سنڌيءَ ۾ ٿورا ڪتاب لکيل آهن ۽ اُن جي مکيه لپي هند آهي. حالانڪ گرمکي ۽ ناگري لپين ۾ به لکي وڃي ٿي، هاڻي ٻارسيءَ لپيءَ جو واهو به ٿئي ٿو.“ اِن مان اُنجو مطلب شايد عربي سنڌي لپيءَ سان آهي جا انگريزن ۱۸۵۲ع ۾ ٺاهي چالو ڪئي. آخر ۾ گريئرس صاحب چوي ٿو ته سنڌي زبان ۾ گرامر ۽ اُچارن جون اهڙيون انيڪ خاصيتون موجود آهن، جيڪي ٻين زبانن مان ڳاڻپ ٿي ويئون آهن.“

شور شين جي ڀڳ عيسوي سنه جي شروعات کان ۵۰۰ کان ۶۰۰ سالن تائين هليو. اُنکان پوءِ اڀرڻش جو ڀڳ شروع ٿيو، جو ڏهين صديءَ تائين هليو. اُن کانپوءِ سنڌي ٻولي هاڻوڪي روپ ۾ ڏسجي ٿي، جو روپ قائم آهي.

سنڌي ٻوليءَ بابت مسٽر سراج الحق پنهنجي ”تنقيدي جاڙي“ ۾ بيشمار حوالن سان نتيجو قائم ڪيو آهي ته موجوده سنڌي ٻولي سڌيءَ طرح سنسڪرت جي بدليل صورت آهي ۽ اهڙي ڪا به تواريخي ثابتي ڪانهي، جنهن جي آڌار تي اُن کي سام، ست جي ٻولين مان ٻڌي سگهجي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو ته سنڌي ٻولي ”وراڄڻ اڀرڻش“ سان آسري آهي ۽ اُها نڪي سنسڪرت آهي، نڪي ٻين پراڪرتين وانگر سنسڪرت مان نڪتل نج پراڪرت. بلڪ سنڌيءَ جي اُها سڀي ماءُ هڪ نهايت بگڙيل ٻولي آهي (مهراڻ ۱-۲-۱۹۶۰ع) ليڪن سنڌيءَ جي اُها سڀي ماءُ ڪا به نهايت بگڙيل ٻولي ڪانه هئي، بلڪ سنسڪرت مان نڪتل نجي نه نه بگڙيل ”پراڪرت“ ضرور هئي، جنهن کي اڀرڻش پراڪرت ڪوٺيندا هئا. اُها ئي وڌيڪ بگڙندي ”وراڄڻ اڀرڻش“ ٿي، جنهن سنڌي ٻوليءَ کي جنم ڏنو. ڪي چوڻ ٿا ته سنڌي ٻولي سنسڪرت جي ڌيءَ ۽ هنڌيءَ جي ڏوهٽي آهي، ڪي ماسٽر به چوڻدا آهن. سنسڪرت مان پاليءَ ۽ اڀرڻش ٻولين سان ڀيڻي آهي. سنڌي ٻوليءَ جي شروعات ٻارهيڻ صديءَ ۾ سومرن جي حڪومت کان ڇڻي وڃي ٿي. سر رچرڊ برٽن سنه ۱۸۶۵ع ۾ ڀارت جي سڀني ٻولين جي ساهت جي ڄاڻ ۽ اوک ڊوڪ ڪرڻ لاءِ پوءِ پنهنجي سنڌ بابت ڪتاب ”سنڌ ۽ سنڌونديءَ جي ماڙيءَ ۾ رهندڙ قومن“ جو انگريزيءَ ۾ ۱۸۵۱ع ۾ ڇپجي ظاهر ٿيو، ۾ لکيو آهي ته سنڌي ادب بابت ايترو چوڻ يقينن آهي ته هندستان جي ڪنهن به ٻوليءَ ۾ ايترو علم ۽ ادب موجود نه آهي، جيترو سنڌي زبان ۾ آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ سٺ سيکڙو لفظ سنسڪرت ٻوليءَ جا آهن. مسلمانن جي راڄ ۾ انهن جي اثر سبب ويهه سيکڙو لفظ عربي ۽ پارسيءَ جا آهن، باقي ويهه سيکڙو لفظ ڪول، سنڌال، ايران، آسٽريليا، مصر، دراوڙ ۽ ٻين پراچين ڏيسن ۽ ٻولين جا آهن. سنڌي واپاري قوم به آهي. واپار سانگي ڪيترا سنڌي ولايت وڃي پنهنجي ٻوليءَ جا ڪي لفظ اُتي ڇڏيندا هئا ۽ اُتان جا ڪي لفظ سنڌ ۾ آڻيندا هئا. اِن طرح سنڌي ٻولي هڪ وسيع ٻولي بڻي آهي. جيڪا سنڌي ٻولي هاڻي ڳالهائجي ٿي، سا ڏهين صديءَ کان چالو آهي.

سر رچرڊ برٽن لکيو ته سنڌ جي ٻولڙن ۾ شاه عبدالڪريم، شاه عبداللطيف ڀٽائي جا گيت عام جام ٿيا ويندا آهن. اُهي لوڪ گيت Folk Songs تي ويا آهن. اُن کانسواءِ سڀني پنهنجن، عمر مارئي جا قصا به ٿيا ويندا آهن. اُن کانسواءِ بهراڙين ۾ گجاراتون يا پڙولين ڏيڻ جو دستور به عام آهي.

(الف) سنڌي آئيوٽيا - آخر سنڌي آئيوٽيا ۽ لبيءَ جو مسئلو انگريزن جي حڪومت ۾ حل ٿي ويو. سنڌ جي پهرئين چيف ڪمشنر سر بارٽل فرير جي سرچوشيءَ سان ۽ عربيءَ ۽ پارسيءَ جي عالم سر رچرڊ برٽن جي سفارش سان ۽ ٻين سنڌي عالمن ديوان آڏارام ٿانورداس ۽ مرزا صادق

علي بيگ جي مدد سان هاڻوڪي ۵۲ حرفي عربي سنڌي آئيوٽيا ٺهي تيار ٿي جا ڪلڪتي مان ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ۽ عربي سنڌي آئيوٽيا ۽ لبي منظور ڪئي جا ۱۸۵۲ع کان شروع ٿي. هن نئين رسم الخط ۾ ۴ نج سنڌي حرف ب، ڌ، ڄ ۽ ڳ به وڌائون ۽ ۲ نجا عربي حرف خ، ق، ڦ ۽ ز به ڏيکارڻ ۾ ڪي فارسي ۽ ترڪي لفظن ملايائون، ڪل ۵۲ حرفي ڪيائون. ايترن حرفن واري شايد دنيا ۾ ۾ اهڙي آئيوٽيا ڪانه ملندي. سنڌي ماڻهو هر ڪنهن ٻوليءَ جا اُچار ڪري سگهن ٿا.

(ب) ٻوليءَ ۾ فرق - چوڻي آهي ٻارهيڻ ٻارهيڻ ڪوهين ٻوليءَ ۾ فرق ٿيندو آهي، تيئن مها سنڌي ٻوليءَ ۾ يعني زبان ۾ به لاڙ، حيدرآباد، وچولو ڪوهستان، اُتر سرحد ۽ ٿرپارڪر ۾ ويس وڳو بدليل آهي. ٿورو ٿورو اُچار بدليل ته ڪتي ڪتي لفظ بدليل هو. جيتوڻيڪ ٻولي ساڳي آهي، پر اُچارن ۾ ڦير گهير ٿئي ٿي. اُتر ۾ سرائڪي ٻولي، لاڙ ۾ ڪڇي ٻولي، ٿر ۾ گجراتي ۽ ڏاڻي ٻولي ۽ مارواڙي ٻولي. ڪوهستان ۾ مڪرائي ۽ لاسي ٻوليءَ جو اثر سنڌ جي ٻوليءَ تي آهي. سنڌي ٻولي ديوناگري لپيءَ ۾ به لکي ويندي هئي. پوءِ انگريزن سنه ۱۸۵۲ع ۾ عربي سنڌي لپي تيار ڪري چالو ڪرائي. انگريزن جي حڪومت ۾ سرڪاري ٻولي سنڌي عربي لپيءَ ۾ ۽ انگريزي ٻئي چالو هيون.

مسلمانن جي حڪومت ۾ ڪي افغانن ڪي ايراني ڪي عرب آيا، جن اچي فارسي ٻوليءَ ۽ لپي چالو ڪئي ۽ سرڪاري ٻولي به ميرن جي راڄ تائين فارسي هئي. ڪي عربي، ڪي پارسي، ڪي انگريزي لفظ سنڌي ٻوليءَ ۾ گڏجي ويا. جنهن ڪري ڪي اصلي سنڌي لفظ گهر ٿي ويا، جي هن وقت ملن ٿا شاه جي رسالي ۾. سنڌ ۾ ڪيترن ملڪن جا ماڻهو واپار، ڏنڌي، ڪيتي ۽ ۽ مزرعيءَ جي خيال کان آيا ۽ پنهنجي ٻولي ڳالهائڻ به شروع ڪيائون. پر اُهي ٻولين سندن ملڪي ماڻهن ۽ ٿور وارن تائين محدود هيون. انهن جا اکر سنڌي ٻوليءَ ۾ شامل ڪونه ٿيا، انهن جو اثر سنڌي ٻوليءَ تي ڪونه پيو.

(ث) گرامري فرق - وياڪرڻ موجب ڪن لفظن ۾ اُتر سنڌ ۽ وچولي سنڌ ۾ فرق آهي. وچولي سنڌ مونٿ اسمن جي اُچارن ۾ جيڪڏهن ڀڄاڙيءَ ۾ زبر يعني آ آهي ته اُن جو جمع ”اُون“ ڳڏڻ سان ڪرڻ ۾ ايندو آهي. پر اُتر سنڌ ۾ اهڙن اسمن جو جمع ”آن“ ڳڏڻ سان ڪڇي ٿو. جيئن ته:

اسم	وچولي سنڌ ۾	اُتر سنڌ ۾
ڪٽ	ڪٽڻ	ڪٽان
ڪلڪ	ڪلڪڻ	ڪلڪان
ڇنگهه	ڇنگهڻ	ڇنگهان
ڪارڪ	ڪارڪڻ	ڪارڪان

زمان مستقبل ۽ ضمير واحد متڪلم جي لفظن ۾ وچولي سنڌ ۾ ڀڄاڙيءَ جو ”س“ ايندي آهي پر اُتر سنڌ ۾ ”س“ جي بدران ”م“ گڏي ڳالهائبو آهي. جيئن:

وچولي سنڌ ۾	اُتر سنڌ ۾	وچولي سنڌ ۾	اُتر سنڌ ۾
ويندس	ويندم	لڪندس	لڪندم
ڪندس	ڪندم	چوندوسانس	چوندومانس

ضميري ڀڄاڙيون هند آريائي ٻولين ۾ صرف سنڌي ۽ ملتانِي ٻولين ۾ آهن. جهڙوڪ : چئڻس، چونداسون، جوڻهين، ماڻهين، ڏيرم، ساڻن، جهڙس، ڪٿس وغيره وغيره.

اُتر سنڌ ۾ ”موڪلن“ کي ”پنن“ ۽ ”هتي“ کي ”هتي“ ۽ ”اُتي“ کي ”اُتي“ ڪري ڳالهائبو آهي. ”وهنجڻ“ کي ”ڏانڻ“ چوندا آهن.

لاڙ ۾ وري ڪن لفظن ۾ وچ وارو ”لفظ“ ڳجهو رکيو آهي. جيئن ته:

وچولي سنڌ ۾	لاڙ ۾	وچولي سنڌ ۾	لاڙ ۾
ڪاڻ	ڻ	ڪيڏانهن	ڪيڏهن
تاراري	تاراري	ڪارائي	ڪرائي

لاڙ ۾ ”ڇو“ کي ”ڪهه“ ۽ ”ڇا“ کي ”ڪڇاڙو“ چوندا آهن. ٻيو وڌيڪ ”مون“، ”مان“ ۽ ”اسان“ جي بدران لاڙ ۾ ”پال“ ۽ ضمير جمع متڪلر ۾ ڳالهائڻ. جيئن ته ”مونکي شڪ ڪانهي“ ”لاڙ ۾ چون ”پال کي شڪ ڪانهي.“ ”سمهن“ کي لاڙ ۽ وچولي ۾ ”ستن“ به چئبو آهي، پر اُتر ۾ ”ستن“ معنيٰ مري وڃڻ کي چئبو آهي.

فريل لفظ - اصلوڪا اکري ڦري ٺاهي هيٺئين طرح چون ٿا :

اصحيح لفظ	فريل لفظ	اصحيح لفظ	فريل لفظ
اونارو	اونهارو	موتاج	محتاج
بازي	بمضي	موڪو	موقو
پنين	بنهي	نانهن	نه آهن
تانان	طننا	شبو	صبح
چونجين	چونه آهي	ستمند	سمند
گيتان	گيتا	شباب	شبابس
ڪيڏان	ڪيڏانهن		

آواز ۽ اُچار ساڳيو مگر معنيٰ ۽ لکڻي مختلف - سنڌي ۾ ڪجهه هم آوازي لفظ اهڙا آهن، جن جي لکڻي خواه معنيٰ ۾ علحددا آهن. مثال:

آبد	اصلِي	عبد	بانجو، غلام
آبد	واحد	عبد	اقرار
آلم	درد	علم	جهنڊو
آرب	هڪ سؤ ڪروڙ	ڪرب	عريستان جو رهواسي
آرخ	زمين	عرض	وينتي
آمل	آفيم	عمل	پيروِي
آنبر	آپ	عنبر	خوشبودار چيز
اُلا	باهه جا شعا	علا	اوج، وڏائي
انان	گهڻو، تمام	ينان	واڳ، لغام
اعليٰ	وڏو	آلا	ڦسيل
آدي	اصلوڪو	عادي	عادي
آر	پيار، وهڪرو، اُٺڻ جو اوزار	عار	شرم، حجاب
آري	ڪارائي	عاري	اڱاڙو
آلي	پنل، ڦسيل	عالي	ڳلند، بهتر
آم	انڀ	عام	معمولي، سامانيه
آڪ	شين تي نشان	عاق	نافرمان
آقا	ساقين	آڪا	وڏو ڀاءُ
بسر	گذر، چمڙي تائين	بسر	پيار
بوراک	بالغ	بوراق	گهوڙو
تور	وڙن	طور	طرح
ٿور	پکين جا آنا، جانورن جو ويڙ	ٿور	جبل
ٿرو	هڪ قسم جو وڻ	ٿرو	ڪنگي
تاري	آسرو	طارِي	اوچتو ايندڙ، غالب
تاس	اُچ	طاس	ٿاڻه
تاک	رستو	طاق	تختو
ٿنا	ساراهه	تنا	سنامڪي (پسار جي شيء)
ٿواب	ڇڄ - اجر	صواب	سچائي، صداقت
ٿمر	ميوو	تسر	مسافريءَ لاءِ سيدو سامان
حلقو	داڙو، حد، پتو	تلكو	گهٽ وزن وارو
حارت	ڪڙمي	حارس	لاالچي
ڇاڪ	بورڊ تي لکڻ وارو ڇاڪ	چاق	تندرست، چڱو ڀلو

جنهن ۾ اهي اکر هوندا، اُهو اُن ٻوليءَ جو لفظ سمجهيو ويندو.
هيءَ لپي ساڄي کان کاٻي طرف لکبي آهي.
(۲) ٻيون ٻوليون - سنڌيءَ ٻوليءَ کانسواءِ سنڌ ۾ بلوچي، سرائڪي، اُڙدو، هندي، ڪڇي، گجراتي، بروهڪي، اوڌڪي، پنجابي ٻوليون به ڳالهائون وينديون هيون جو انهن ڀرانتن جا ماڻهو سنڌ ۾ آيل هئا سِي ڳالهائيندا هئا، پوءِ انهن سان لاڳاپو رکندڙ به اُهي ٻوليون سکي ويا هئا جي انهن سان ڳالهائيندا، هندا هئا، حالانڪ پارسي ٻولي ڳالهائي ڪانه ويندي هئي پر انگريزي اسڪولن ۾

(۸) پ-ج-ڏ-ڳ-اڪر سنڌيءَ ۾ آهن. ڇ-ڳ جا اُچار هندستانيءَ ۾ به ڪونهن.

(۹) گهڻا شبد هڪ اکر مان سنڌي ٻولي ڪيترائي شبد ٺاهي ٿي. مثال طور ”ڪارو“ اکر مان ڪاريڙو، ڪارڙو، ڪارسرو، ڪارانهجو.

(۱۰) مٽي ماڻڻيءَ جون نشانليون- سنڌي مٽي ماڻڻيءَ جي نشانين کي جيئن جو تئين ڦاٿر رکيو ويو آهي، جهڙوڪ: ماروٽ، ڏيروٽ، سيٺوٽ، سوٽ، ”اوٽ“ ۽ ”سوٽ“ نشانين ڪڙم جي لاڳاپي جون آهن.

۱۶. سنڌي ٻوليءَ جو درجو ۽ اهميت

سنڌ جو ممتاز درجو آهي، سنڌ عظيم آهي. سنڌي عظيم قوم آهي ۽ اسانجي ٻولي به عظيم آهي. ٻين ٻولين کان مٿاهين آهي. سنڌ کي مختلف دورن ۾ انڊس، انڊوس، انڊيا، سنڌس، هندس، هند، هندستان جي نالن سان ڪوٺيو ويو آهي. اهي مڙهيا نالا اصل ۾ بنيادي لفظ سنڌوءَ جون مختلف صورتون آهن، جي ”س“ ۽ ”ه“ جي اُچارن جي مٽ سٽ ڪري آهن.

سنڌي لفظ نه صرف وهندڙ نديءَ، سنڌ ۾ رهندڙ ماڻهن، پر سندس صوبي ۾ ڳالهائيندڙ ٻوليءَ لاءِ پڻ استعمال ٿئي ٿو. شري وي. ايس. اڳتي ڊڪشنريءَ ۾ سنڌ لفظ جون معناون هن ريت ڏنيون آهن: سنڌ معنيٰ سمند، هڪ وڏي ندي، سنڌوءَ جو نالو، سنڌو نديءَ جي ڀرڻ ڀرڻ وارو ملڪ، هڪ قسم جو راڳ يا شعر.

ڪريم فتح محمد سيوهاڻي ڄاڻائي ٿو ته ”سنڌي هڪ شاعري، شندر ۽ سلوٽي ٻولي آهي. منجهس هڪ معنيٰ لاءِ گهڻا لفظ ۽ هڪ لفظ جون گهڻيئي معناون آهن. سنڌي صلح پسند، ملنسار ۽ هر دل عزيز زبان آهي. منجهس عربي، پارسي ۽ ترڪي بيشمار لفظ ڀريل آهن، جي اصل سڃاڻڻ ۾ ئي نٿا اچن ته ڪي ڌاريا لفظ آهن.“

ڊاڪٽر ٽرمپ سنڌي گرامر ۾ لکي ٿو ته ”سنڌي نج سنسڪرتي ٻولي آهي. اُتر هندستان جون جيڪي ٻوليون آهن، تن مان ڪنهن ۾ به جيترا غير لفظ آهن، تن مان گهڻو گهٽ غير لفظ سنڌيءَ ۾ آهن. وياڪرڻي روپن ۾ ۽ ٺاهه ۾ سنڌي ٻولي ٻين سڀني پراڪرت زبانن کان گوءَ کڻي ويڃي آهي. يعني جي روپ ٻين ٻولين ۾ غم ٿي ويا آهن، سي سنڌيءَ ۾ اڃا تائين بچيل آهن.“

قوم جي ترقيءَ جي ڄاڻ ٻوليءَ مان پوندي آهي. سنڌيءَ ۾ سڃاڻي، سڻائي، باڪزيگي، پوترتا، شربتِي ۽ مڌرتا سان گڏ سنگيت مڪتا سنڌي ٻوليءَ ۾ آهي. سنڌي ٻولي بهڳڻي، النڪارن سان سڃاڻيل، اصطلاحن سان ڀرپور شندر ۽ وڻندڙ آهي. هن ۾ سڀني اُچارن جا اکر آهن. سنڌيءَ ۾ گرامر جون خوبون به آهن، جيڪي ٻين ٻولين ۾ ڪونهن.

(الف) سنڌي ٻوليءَ ۾ گُشادگي آهي. جيئن ته-

(۱) رات جو پويون حصو- رات جي پوئين حصي کي جدا جدا نالن سان سڏيو وڃي ٿو. ڏا رات کان پوءِ واري وقت کي چوندا ”پيڇي پني“ ڪڙ بانگ ڏئي ته چوندا ته ”ڪٿي ڪر موڙيا“ ان کان پوءِ چوندا ”پريات“ آخرين ڏيڍ ڪلاڪ کي وري هن نموني وراهيل آهي. ”پنڀر ڪو“ پوءِ

چوٿين درجي ۾ پاڙهي ويندي هئي ۽ ڪيترا ماڻهو پارسي بيت ڄاڻندا هئا ته ڪچهريءَ ۾ پارسي بيتن جي به ليءَ لڳي ويندي هئي.

(الف) سنڌي ٻوليءَ جون آپ ڀاڻيون- سنڌي ٻوليءَ جون ڪل ڇهه آپ ڀاڻيون آهن:-

سربلي، وچولي، لاڙي، ٿريلِي، لاسي ۽ ڪڇڪي.

(۱) سربلي: خيرپور رياست، سيوهڻ، دادو ۽ لاڙڪاڻو.

(۲) وچولي: حيدرآباد ۽ نواب شاه ضلعو.

(۳) لاڙي: لاڙ واري، شاه جي رسالي واري ٻولي.

(۴) ٿريلِي: ٿر جي ماڻهن جي ٻولي.

(۵) لاسي: لس ٻيلي واري ٻولي. } هي ٻئي ٻوليون (آپ ڀاڻيون)

(۶) ڪڇڪي: ڪڇ واري ٻولي. } هاڻوڪي سنڌ کان پري آهن.

(ب) ڪئين روپ- ٻوليءَ ۾ ڪئين روپ سماج ۾ مروج ٿين ٿا، جهڙوڪ-

(۱) پرمائڪ عام وهنوار ٻولي.

(۲) ساهتڪ ٻولي.

(۳) آپ ڀاشا يا آپ ٻولي.

(۴) سماجڪ ٻولي.

(۵) ٽنڌي ڌاڙيءَ واري خاص ٻولي.

(۶) شڪمي ٻولي.

(۷) ڍڪرت ٻولي.

۱۸. سنڌيءَ ٻوليءَ جو خاصيتون

سنڌيءَ ٻوليءَ جون ڪي اهڙيون خاصيتون آهن جي ڀارتي ٻولين ۾ ڪونهن. ڪي ته دنيا جي ٻولين ۾ ڪونهن، جي هي آهن:

(۱) اڪرتڪ فعل، سنڌيءَ کانسواءِ ٻي ڪنهن به ٻوليءَ ۾ ڪونهي. مثال

”نديءَ ۾ تر جي ٿو“ البت اهو فعل قبيحتيءَ ۾ ڏٺو ويو آهي.

(۲) پتو بلاواسطه- هيءَ سنڌيءَ ۾ آهي. مثال ”هن پنهنجي ڀاءُ کي ڪهارايو.“

(۳) سنڌيءَ ۾ ئي مجهول ۽ مستقبل پوريءَ طرح نهن ٿا.

(۴) سنڌيءَ ۾ ئي متعدي فعل ٿي صورتون وٺن ٿا.

(۵) سنڌيءَ جي ڪيڙي به لفظ جو پهريون توڙي پويون اکر ساڪن ڪونهي. سڀ ڪنهن لفظ

جي پڇاڙيءَ ۾ يا ته ڪو حرف علت آهي يا ته ڪا اعراب آهي، اهو نمونو سنسڪرت ۾ به ڪونهي.

(۶) مونث ۽ جمع جوڙڻ مهل وزن جو خيال رڳو سنڌي ٻولي ڪري ٿي.

(۷) ضميري پڇاڙيون رڳو سنڌي، سرائڪي ۽ ڪشميريءَ ۾ آهن. اها خوبی آهي جا ڦارٽ

هٿڻ جو ڪم ڏئي ٿي. مثال ”مارائين“ سڄو مطلب آهي ”هن مونکي ٻئي کان مارايو.“

فلندي ”باڪ“ ان کان پوءِ ٿئي ”پره ڦٽي“ پوءِ چوندا ”پنسي پرڪ“ سورج شاخن ڪڍيون، آخر ۾ ٿيو ”صبح“.

(۲) ڪانءِ لاءِ سنڌيءَ ۾ لفظ آهن. ڏاهو، ڪانگل، ڪيانٽو، ٻاٻيل، ڪانگ، ڪانگرو.

(۳) اُن لاءِ ٻيا لفظ آهن. ڪرهو، بوتو، ليڙو، توڙي، ميو، چانگو، ڏاهو، اوڳو، بودو، بڙو، پُور، ڇپلو، ڇپران، ڍونڍو، موڏو، روڏو، گُرو، شتر، گُٺرو، ڪنواٽ، مونٺ کي چون ڏاهي.

(۴) سنڌي آڳيويتا جو شاعر مرزا قليچ بيگ چندن هار ڪتاب ۾ شاعريءَ ۾ هن ريت ذڪر ڪيو آهي:-

چئي ٿو شاعر، انسان کي اي انسان - ذات پنهنجيءَ جو سُٺ رکين ٿو ڪانہ.
پاڻ کي ڇو نٿو سُڃاڻين تون، ڪا خبر ائينئي ڪير آهين تون؟
”الف“ قد تنهنجو ”ز“ ”ز“ ٿيون ڀرون - ”ص“ ۽ ”ف“ ٻئي اکيون تنهنجون.
”ط“ ۽ ”ظ“ نڪ، ”س“ ۽ ”ش“ ڏند - ”ه“ آهي جيسين وات ناهي بند.
”ن“ آهي ”م“، ”ع“ ۽ ”غ“ ٿيا ڪن - ”ج“ ”ڄ“ ”ڙ“ ”ڙ“ ”ڻ“ کي کاڌي چون.
”عرش“ ٿيو هوش تنهنجو، تير يو فلڪ - عقل سچ روح چنڊ، حواس ملڪ فرشتا.

انهيءَ کان بهتر قصيدو الف بابت نه سمجهي.

(۵) ميناج ۽ ڪشش ٻوليءَ ۾ - ڇا ته ميناج آهي! ڇا ته ڪشش آهي! اسانجي سنڌي ٻوليءَ ۾ هڪ ساهيڙي بيءَ ساهيڙيءَ کي چوي ٿي - ”مان تو مونکي ته مائيءَ تان ماٺ ٿي لڳي، ٻُڙي مون چيو ڇا، هن سمجهيو ڇا؟ هن جو مون سان ڪو چوٽون چنڊرما ويهي ويو آهي جو تيرين تيل لڳائڻ لڳي ڏئي، جهڙي مٽي سڀ.“ ڏانهن سنڌوري ته ڪيئن وري؟ هن چونڪ چنديءَ شڪي، اکيون ڏيکاري، اهڙو ته وٺي مٽي مڇايو، جو ڏيهر ٿي ڏهڪائي ڇڏيائين. سڄا سارا ڀادرن جيڏا پنجاهه اڱوس پنڊيءَ ۾ وجهي هڪامانسن، ٻيو ڇا ڪريان؟ ڏوڙ ڀايان.... ڪٿڙي ڇائي ڀايان. مان ڪا هن شوديءَ جي ڏيڄگر آهيان ڇا؟ جو اڃا پيئي ڳن ڏيان.

(۶) لاڙيءَ ٻوليءَ جو نمونو - پير مرد چيو، ”وڏيرا، خبرون مڙيئي خبر. ذات جو جهڳو وينل اصل بنورو، هاڻي ڪينجهر جي ڀراڙين ڪپ، ستن پيڙهين ڀاڳو آهيان. مند مائي ڏسي، ڍورن جي سانگ تي وطن ڇڏي، ڇهڇو پئي اچي هت رهيس. ڏٺي سائينءَ سيڪي ڏٺو آهي. اولادي مرادي، پٽن جو پيءُ، وڳر وارو آهيان، ڪشم بڪ ڪانهي، پر گهران گهرڻ کان اڃا بتل آهيان. پر ههڙا جي واءِ لڳا ته پوءِ اُهي مهلن به بري ڪونهن جو ڀروسا ڪار ٿي - ڌارڻا در ڏسندا سون ۽ اڄ جيڪن ڪمهلو پراڻن چاهين تي دونها جهيپينداسين.... سائين پٽ ته سڀوت، ڪپوت مان ڪڇاڙو جڙي؟ سڪيلڏو آهي هڪڙو، پر آندو به جري ڇڏيئين. جيڏانهن تڏانهن لڳا، ڏوراپا ۽ ڀڄا. ڪنهن پنهنجي يا ٻراڻي پار منهن ڪڍي ڪنن ٿو سڳان. هت اٿرو ٿي پيو آهي، مڃڻ جو ئي ڪينهي. وڏي جو چوڻ ته ڪان ٿي ٿو لڳيس. ادا آڳو ڪڇا چوان، پنهنجي هلڪائي ڪرڻ آهي پير مان لاهي منهن ۾ هڻڻ. مونکي به ڏور پٽين ڪنا جري ڇڏيو آهيس. لوه ٿي پير، تڏهن آيو

آهيان، اوهان سهرن وٽ هٿ سيڪڻ، ڪم ڪار ته اصل ڪري ئي ڪونه. ڪڏهن کڻي چئجي ته ڍورن سان ڍڄ ته تڏيڙ ڇڙهيو وڃيس. رڌي پڇاڻي تيار ڪري ڏيس ته پوءِ ڪاڻڻ جو ڪرو، باقي ڪم جو ڍرو. ڪانه به هر جا به وراڻا واري منهن پيلو ڪري ويهي رهيو. آڳاٽن پيرو ڏيڻ وٺان ته مڙس ٺهي ڪونه هيڏانهن جو لوٽون لڳيران ته ٻهرجي چانئي ۾ ويٺو اونجهي. ڍورن جي اس ۾ سهڪي پيئي پوئي، ڪٿس! هو به خيال ڪونه آيو ته گندام چوڙي چئي ۾ ڇڏيان. مونکي به فجاسا بخيلي کڻي ويئي. ڪٿس به ٿي ٻاراڻا ۽ ڇڙون ڏسي. ڀانئڻ ته چٽائيءَ جو چوندي ڇڙندو ڪين. پر اهڙو ته مُردار جو بانو کڻي اُڏ ڪري آيو. جيسين مون تائين پتون، تيسين به ٿي ڏيرا به مون پار وٺايائين. مون چيو، ابا الله ڳليئي، وڃي ڏنڊ ۾ پو. مون واري اوڙ نه اُڀري ته وڃي کڏ پوئي.“ (لاڙ جو سير، الله بچايو سمون). (سنڌي لوڪ ورثي تان).

(۷) شاه عبداللطيف جي رسالي جون خوبيون - شاه عبداللطيف جي رسالي ۾ فڪر ۽ فن سان گڏ ٻيون شاعراڻيون خوبيون به شامل آهن. تمام گهڻن لفظن جو ذخيرو هجڻ جي خوبي سنڌي زبان جا سڀ لهجا (خطا)، ٻهڪا، تشبیهون ۽ استعارا به شامل آهن. ڀٽائي گهٽ پنهنجي ڪلام ۾ زندگيءَ جي هر طبقي سان تعلق رکندڙ ماڻهن کي جاءِ ڏئي آهي. مال چاريندڙ ڏنار کان وٺي محل ۾ ويٺل حاڪم تائين. شاه صاحب ماهر لسانيت ۽ ماهر لفاظ هو. سڀيتا ۽ سنسڪرتي هڪ ئي سڳي جا به پاسا آهن. سڀيتا ٻاهرين جيون جي وڳيانگ واداري کي چئبو آهي ۽ سنسڪرتي اندرئين جيون جي وڳيانگ واداري کي چئبو آهي ۽ سنسڪرتي اندرئين جيون جي وهناري آنتيءَ کي سڏبو آهي.

(۷) ڪوين (شاعرن) جي ٻوليءَ جي ساراهه - سنڌيءَ ۽ سنڌ جي ساراهه ۾ ڪوين ڪافي شريڪيون ڀريون آهن. جيئن ته:-

- ۱- ”آڏيءَ ۾ جوت جڳاڻ وارا سنڌي - مٽيءَ کي سون بڻائڻ وارا سنڌي؛ شاه سڄل ساميءَ جي ورثي - نس نس ۾ جن جي ڙهي ٿي سنڌو ڌارا.“ - موتي پر ڪاش
- ۲- ”هر فن ۾ آهن هوشيار سنڌي - وفاڻيءَ جا پٽل وادار سنڌي؛ ڀراون کي پنهنجو بڻائڻ ٿا سنڌي - سنگت توڙ تائين نڀائڻ ٿا سنڌي، پنهنجا سڌ دل ۾ سمان ٿا سنڌي - نه ٻئي کي ٻولي ٻڌائين ٿا سنڌي.“ - ماستر چندر
- ۳- ”سنڌو ٿڃ تي مان پليس، سنڌو منهنجي ماءُ - آهيان سنڌ سڀوت مان، هر ڪو سنڌي ڀاءُ.“ - هري دلگير
- ۴- ”الا! مون نٿا سورن، سنڌ جا نظارا - سکر ساڌ پيلو، سنڌوءَ جا ڪنارا.“ - واسديو نرمل
- ۵- ”گنگا جمن اُمرت اُمرت - ليڪن ٿڃ ته سنڌوءَ جي آهي.“ - نارائڻ شيام
- ۶- ”سنڌ جو آن سنڌ جو پاڻي، تنهنجو خون رڱن ۾ آهي - ڪيئن وساريان مان تنهنکي سڀ لاڳاپا لاهي.“ - مورو مل ”بيومل“

== باب يارھون ==

سپينٽا، تهذيب، ادب ۽ ساهتيه

۱. (الف) سپينٽا ۽ تهذيب - هر ڪنهن ملڪ جي ادبي ڇال سان سندس رهڻي ۽ ڪهڻي جي خبر پوي ٿي. سنڌ جي مهان تهذيب پڻ ملڪن کان نرالي، نيڪ ۽ سڪدائي آهي. سپينٽا جي ابتدا سنڌو نديءَ جي ڪناري تي رهندڙ رشين ۽ مٿين ڪئي. چارئي ويد رگ، يجر، سام ۽ اتر رشين مٿين هت سنڌ ۾ سنڌو نديءَ جي ڪناري تي ويهي لکيا. اٽل وهڻ ۽ مريادا تمام عمدي هئي. هنڪي ويدن جي پيروي به چئبو آهي. دڙن جي کوٽائيءَ مان اهڙيون شيون ۽ نشانين نڪتيون آهن جي ثابت ٿيون ڪن ته شهرن جون بڙاريون سڌيون، پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ ناليون، صفائيءَ لاءِ بندوبست، روشنائيءَ جا پرڻڊ، واپاري هنڌ، تعليم لاءِ وڏايل پراچين وقت ۾ هئا. ان مان چئي سگهجي ٿو ته ان وقت جا ماڻهو سڌريل ۽ سمجهو هئا، جن اها سپينٽا قائم رکي. ويدن جي نشاني سواستيڪا آهي. ويد نجوميت، جوش، آيوڀيد، طبابت، حساب، علم رياضي، رساين جي وڌيا، علم حيات ۽ حيوانات، منتر شاستر ۽ موجي علم سان ڀريل آهن. ويدن جي مهما تي هزارين غرنت لکيل آهي. هي سنسڪرت ۾ آهن. سنسڪرت سڀني ٻولين جي ماءُ آهي. دڙن ۾ ڊيبل سپينٽا آهي. سنڌ ۾ گهڻي ڪنڊهر آهن جي ثابت ڪن ٿا ته هن ديس ۾ تهذيب جا وڏا شهر هئا، جنجو ذڪر هيٺ ڏار ڪجي ٿو. روهڙي، سيوهڻ، ٺٽو ۽ ڀنڀور جهوني سپينٽا جون ثابتيون آهن.

(ب) سنڌيت - سنڌو سپينٽا يا سنڌي تهذيب جنهن کي اسان نئون نالو ”سنڌيت“ ڏنو آهي، ان ۾ اسانجون ريتيون رسمون، اسانجا پڻگتي ۽ مذهبي عقيدا ۽ اسانجا مٿن ۽ ڏنڌا سڀ اچي وڃن ٿا، بلڪ ”سنڌيت“ جو دائرو وڌيڪ وسيع بڻائجي خاطر اسين ان ۾ سنڌي ٻولي، سنڌي ادب، سنڌي ڪلاڻ ۽ سنڌي سنسڪرتي (تمدن) سان وابستہ معاملن کي پڻ بگهڙي شامل ڪري سگهون ٿا. سچ آهي، سنڌ مان هندو ”شرڦارتي“ جي روپ ۾ آيا، ”پرشارتي“ بلجي حالن جو مقابلو ڪيائون ۽ هينئر ”پرمارتي“ جو ڀارت ادا ڪري رهيا آهن. خود جي محنت سان محل اڏيا اٿن. نه بيڪ پٺيائون، نه زال ذات کي چارديواريءَ کان ٻاهر ڪڍيائون. ”پلي بڪ ڀرم جي شال نه وڃي هان“ ان جو ڇڻيءَ تي ڀورو عمل ڪيائون.

۲. پراڻا دڙا ۽ ڪنڊهر - سنڌ جا پراڻا دڙا ۽ ڪنڊهر گهڻي ڪن جي کوٽائي ڪئي ويئي آهي ۽ ڪئين شيون ۽ نشانين مليون آهن، جن مان سنڌ جي سپينٽا جي ڄاڻ ملي آهي.

(۱) موئن جو دڙو (موهن جو دڙو) - هي دڙو لاڙڪاڻي جي ڀرسان ڏوڪري ريلوي اسٽيشن کان ۶-۷ ميل پري اوڀر طرف آهي. سنه ۱۹۲۲ع ۾ هن دڙي جي کوٽائي ڪيائون ته عالیشان شهر نڪري آيو. اڄ تائين ۱۲ ايڪڙن ۾ کوٽائي ڪئي ويئي آهي. جن ۾ ڪن گهرن ۾ ماڻهن جا لاش پيا هئا، انگري آڻي موئن جو دڙو سڏين ٿا. اڳتي هلي ماڻهن موئن مان موهن بڻايو. ڪي اُنڪي موهن جو دڙو ڪوٺين ٿا. کوٽائيءَ ۾ هڪ ٻئي مٿان ٻه شهر نڪتا. چيو وڃي ٿو ته پهريون پنج هزار

سال پراڻي، ٻيو ٻه هزار سال پراڻو آهي. هن وقت سنڌو ندي هن کان ساڍا ٽي ميل پري آهي. ڏوڪري تعلقي کي ”لب درياه“ تعلقو سڏيندا هئا. لب معنيٰ ڇپ يا ڪنارو. اهو تعلقو سنڌو نديءَ جي ڪناري سان آهي. ڇوڻ ۾ اچي ٿو ته عيسوي سنه کان ۱۵۰۰ سال اڳ پارِي اُٿل ۽ ٻوڏ سبب اهو شهر ناس ٿي ويو ۽ ڊنل جاين جو دڙو ٿي پيو. موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ مان ٿامي جا ٿانوَ ۽ پٽلا، پٿر جا اوزار، مهرن، جانورن جون شڪليون ۽ قيمتي زبور وغيره نڪتا آهن، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته اُنهيءَ وقت جا ماڻهو ڪاريگري ۽ مٿنر ۾ نهايت ڀڙ هئا. ٻيو پڪين سرن جون جايون ڏاڪڻين سان، گندي پاڻي نيڪال لاءِ ڪسيون ۽ ڍڪيل موزيون هيون. هر هڪ گهر ۾ وهنجڻ لاءِ کوهي هئي، چئبو ته پٿر جوڙڻ جا به قابل ۽ ماهر هئا. آرڪيالاجيڪل کاتي وارن جي راءِ آهي ته هن دڙي جي سپينٽا پنج هزار سال پراڻي آهي ۽ اها سپينٽا دراوڙن جي آهي، جي آرين کان اڳ سنڌ ۾ رهندا هئا. ان موجب اهو زمانو مهاڀارتي جي لڙائيءَ وارو زمانو هو، جيڪا جنگ پانڊون ۽ ڪورون جي وچ ۾ لڳي هئي. ان وقت سنڌ جو راجا جئدرت هو جو مٿين لڙائيءَ ۾ مارجي ويو. هي دريودن جي پيڻ پڙيل هو، تنهنڪري اها سپينٽا آرين جي ڏسجي ٿي. (وڌيڪ ڏسب ۲ جو ۲ جو الف جو ا صفحو ۲۱۲).

(۲) ٺٽي ڀرسان دڙو - ننگر ٺٽي کان ۶ ڪوهه پري ڳوٺ عجيءَ وٽ ٿرڙيءَ ۾ ٻه هڪ دڙو کوٽيو اٿس، جن مان ٻه ڪي جهوني زماني جون شيون نڪتيون آهن.

(۳) کوٽڙيءَ ڀرسان دڙو - کوٽڙيءَ جي ڀرسان اُتر طرف ڪارڙيءَ ۾ هڪ دڙو آهي، جنهن جي به کوٽائي ڪئي ويئي آهي.

(۴) ٻاڏه وٽ دڙو - ٻاڏه طرف لوهڙ ۾ ٻه هڪ دڙو آهي.

(۵) روهڙيءَ ڀرسان دڙو - روهڙيءَ جي ڀرسان ريتي ريلوي اسٽيشن کان ۵ ميل پري ونجهون ۾ ٻه هڪ دڙو آهي. کوٽائي ڪندي هن مان چقمق پٿر مان ٺهيل وڍ ڪٽ جا اوزار مليا آهن.

(۶) چنهن جو دڙو - نواب شاه ضلع جي سڪپور ڳوٺ کان ڏيڍ ميل پري چنهن جو دڙو آهي. هنجي کوٽائي سنه ۱۹۲۶ع ۾ ٿي، جنهن مان هوبهو موئن جي دڙي وارن جهڙا نشان نڪتا، ٿامي ۽ پتل جا رانديڪا نڪتا. پٿر، ڪٺن ۽ ڪن مان ٺهيل مڪا هٿ آيا.

(۷) ڪاهوءَ جو دڙو - سنڌ ۾ جڏهن هندن جي صاحبي هئي، تڏهن ڪاهوءَ نالي جو شهر پراڻي ميرپور خاص کان شروع ٿي، ڪيتري پنڌ ۾ هليو ويو. شهر کان سڌ پنڌ تي اُتر طرف هڪ ويڙانو آهي جو ڪاهوءَ جو دڙو سڏجي ٿو. ميرپور خاص شهر ۾ هنجي نالي سان هڪ ڪاهو بزار آهي. سنه ۱۸۵۷ع ۾ جنرل جان جيڪب هن دڙي جي کوٽائي ڪرائي ته ڪي جهونا سڪا نڪتا. تاريخ ۲۷ جنوري ۱۸۵۹ع تي آئربل جيمس گيس کي هٿ پڪين سرن جو ڊنل ٺٽي نظر آيو، اهو هنڌ صفا ڪرايو ته هيٺ زمين ۾ هڪ ڪوئي نظر آئي. ان مان هڪ مٽيءَ جو جڙيل ٿانوَ مليو. سنه ۱۹۰۰ع ۾ جوڌپور بيڪانير ريلوي نندي پٽي واري گاڏيءَ جو رستو ٺهيو. اُتي کوٽائيءَ ۾ سهڻا ۽ عجيب پٿر دڙي مان نڪتا، جي عيسوي چوٿين صديءَ جا هئا.

سنه ۱۹۱۰ع ۾ آرڪيالاجيڪل سروي جو سپرنٽينڊنٽ سر هينري گزنس هي ڏرو کوٽايو ته هڪ جهونو ڏيورو (Stupa) نظر آيو. هي ڏرو ۲۰ ايڪڙن ۾ پکڙيل آهي. ان ڏيوري ۾ گوتم ٻڌ جون شڪليون هيون ۽ ڪي پٽلا هئا. کوٽائيءَ ۾ هڪ کوه نڪتو. ڀرسان بلوري شيشي تري پڳل نڪتي ان کي چانديءَ جي ٽوپي ۽ چنل لڳل هو، ان ۾ هڪ چانديءَ جي ڊبلي، ان ۾ سوني ڊبلي نڪتي. اها کولي ويئي ته ان مان ڀيوتي نڪتي. اهو سمجهيو ويو ته اهي گوتم ٻڌ جا سنڪ هئا. انجي ڀرسان هڪ سوني مُنڊي ۽ ٿورا مالها جا داڻا نڪتا. ٻيا سڪ لڌا. ٿورا ننڍڙا پٽلا ۽ هڪ شينهن جو پتلو به نڪتو.

(۸) سنڌ سڏيهن جو دڙو - سنڌ سڏيهن جو دڙو ٽنڊي محمد خان ضلع حيدرآباد سنڌ جي ڀرسان ۶ ميل پري ڦٽل حالت ۾ آهي.

(۹) ست ڪڇن جو دڙو - هي دڙو به سنڌ ۾ آهي. هنڪي ڪي ستڪڇن جو دڙو لکن ٿا ته ڪي ستڪڇن جو دڙو لکن ٿا. ڪراچيءَ کان ۲۰۰ ميل پري مغرب ۾ ۽ سمنڊ کان ۲۵ ميل پري آهي. سنڌس ڇوڌاري ڪنهن وقت زبردست شهر پناه ديوار لڳيل هئي. ودوانن موجب هي کنڊهر موهن جي دڙي جي سڀيتا سان سڀنڌ رکي ٿو.

(۱۰) علي محمد جو دڙو - دادوءَ کان ۲۰ ميل پري ڏکڻ اولهه ۾ علي مراد کنڊهر آهي، سندس اولچائي ۲۷ فوٽ ۽ ويڪر ۲۵۰ وال آهي. شهر جي ڇوڌاري پناه پٽ ڏنل آهي، جنهن جي ويڪر ۵ فوٽ آهي. کوٽائي ڪندي مٽيءَ جا برتن ڪاري رنگ وارا، ڍڳي ۽ سوڙڻ جا رانديڪا، ننڍيون ٿامي ۽ پتل جون ڪهاڙيون وغيره لڌيون. موهن جي دڙي سان مشابهت رکي ٿو.

(۱۱) آمري - تيرت لڪي ۽ سن جي وچ ۾ آمريءَ جو واسن آهي. آمري ڳوٺ نزديڪ هڪ کنڊهر جي ۱۹۲۹ع ۾ کوٽائي ڪئي ويئي، جن مان ٻن نمونن جي پراچين سنڌو سڀيتا جي ثابتي ملي. دڪانن جون پڙهيون گهڻو ڪري پٿر جون هيون، مٽيءَ جا نفيس باسڻ لڌا ويا.

(۱۲) ٽنڊي مستي خان وٽ ٻه کنڊهر - ٽنڊي مستي خان وٽ ريلوي اسٽيشن کان ٻه ميل پري اوڀر طرف ٺارو جو ڍورو ۽ ڏيڄيءَ جو ڪوٽ نالي ٻه کنڊهر آهن.

(۱۳) امراوتي (هاڻوڪي آمري) کنڊهر - هڪ ننڍو قلعو هو، ان ۾ راجا رهندو هو. ڪن عالمن جو گمان آهي ته هت راڻي امراوتي راڄ ڪندي هئي. واپار سٺو هلندو هو. ٻيڙين ۽ غوراڻن يعني آڳوٺن لاءِ مال کڻي اچڻ وڃڻ لاءِ ڍڪو هو. هت خاص درياءَ مان موتين ۽ ٻين قيمتي قدرتي چيزن ڪڍڻ لاءِ وڏو مرڪز هو. ڪنهار ڪاريگر عمدا برتن ٺاهيندا هئا. ڪپڙي، برتن، ڪپڻ، تارڀرن، ڀالن ۽ تيرن ٺاهڻ جو مرڪز هو. گرم پاڻيءَ جا چشما هئا. اڄڪلهه کنڊهر لڳو پيو آهي.

(۱۴) مانجهند طرف کنڊهر - مانجهند تعلقي ۾ آمريءَ جا کنڊهر لڪي تيرت کان اٽڪل ۶ ميل پري ڏکڻ طرف ڇهن ستن هزارن ورهين جو جهونو دڙو آهي.

(۱۵) لاڙڪاڻي وٽ کنڊهر - لاڙڪاڻي کان ڇهه ميل پري اولهه طرف چانڊئي ريلوي اسٽيشن

کان ڏيڍ ميل تي جهڪڙ جو کنڊهر آهي.

(۱۶) ڇڏڪن جو ٿڪر - سنڌو نديءَ جي کاٻي طرف اوڀر پاسي ڳملن ڪاتيارن جي ويجهو ڇڏڪن جا ٿڪر آهن. ان مان ٻه سڀيتا جا ڪي نشان مليا آهن.

(۱۷) برهمڻ آباد جو شهر - ههڊاپور ريلوي اسٽيشن کان ۸ ميل پري ڏکڻ طرف ٻيراني شهر کان چار ميل پري اوڀر طرف داور شهر جي آس پاس برهمڻ آباد جي ڦٽل شهر واري دڙي ۾ ڊبيل جي پٺ کوٽائي ڪئي ويئي آهي. ان مان ڪي اصلوڪي سڀيتا جون ڪي شيون نڪتيون آهن.

(۱۸) ڏنڀرن هڱورن جون ماڙيون - حيدرآباد جي ڏکڻ ۾ ۱۲ ميل پري ڳوٺ ٽنڊي فضل جي ڀرسان ڏنڀرن هڱورن جون ڦٽل ماڙيون آهن. جن جي سار سنڀال نه ڪرڻ ڪري وقت جي رفتار سان ڊهنديون رهيون. ليڪه جي ڏسندي به ٻي ماڙيون ثابت بر زبون حالت ۾ هيون. چوندا هئا ته انهن ماڙين ۾ رهندڙ بادشاه وٽ پارس پٿر هو، جنهنجي ذريعي لوه مان سون بڻائي ان مان شيون ۽ سونا سڀا تيار ڪرائي ٿامي جون ڊيگيون پراڻي هر هڪ ماڙيءَ ۾ هڪ به ڊيگ پوراڻي ڇڏيائين. هنڪي ست پٽ هئا. خيال ٿيس ته مٿان پاڻ ۾ پارس پٿر تان وڙهن، انڪري انهن لاءِ گهڻو خزانو گڏ ڪري ماڙين ۾ پوراڻي ڇڏيائين ۽ ٻاهر به رکيائين. پوءِ هڪ ڏينهن ستن ئي پٽن کي ڀرسان گُنب تلاءَ تي وٺي آيو. ڇڏڪين ته اچو ته ٻيڙيءَ ۾ چڙهي سکر ڪريون. پوءِ سڀيئي ٻيڙيءَ ۾ چڙهي تلاءَ ۾ گهمائي جڏهن وچ تلاءَ ۾ ٻيڙي پهتي ته بادشاه پارس پٿر کيسي مان ڊيگ پٽن کي ڏيکاريا، پوءِ ڪري وچ تلاءَ ۾ اُڇلايائين. ڇڏڪين ته مون توهان لاءِ جهجھو ڏن ڪنو ڪري ڇڏيو آهي ڀل ته توهان جون ڪئين ٻيڙهيون پيڻون خرچين ڪائين، ته به نه ٿڳندو. پارس کي تلاءَ ۾ ان ڪري اُڇلايو، مٿان ان لاءِ وڙهو جو سڀڪو چونڊو ته مان کڻان. بادشاه جي مرڻ بعد پٽن تلاءَ شڪارائي تري واري مٽي کوٽرائي پٿرن مان ڇاڻائي، ٻه پارس پٿر ڪونه لڌو. مٽي تلاءَ مان ايتري ڪڍارياڻون، جو اتي دڙا ٿي ويا جي اڃا به قائم آهن. ايشور چاٿي جا ٿيو جو هندن جو ڪنٺ تي خنجر ٿي ويو. ماڙيون سڄيون پيڻون هونديون هيون. لنواريءَ شهر وارا پير علم جي زور تي معلوم ڪري ماڙين مان اهي سونن سڪن واريون ڊيگيون ڪڍرائي ويا. اهي نشان ٽنڊي فضل وارن ڪن ماڻهن ڏنا. ڪنهن مهل نشان طور هڪ سڪو ان کي ڏي يا ڪناري وٽ ڦٽو به ڪري ويندا هئا. اهڙي هڪي سنڌ جي سڀيتا ۽ تهذيب، جنهن تي اڄ به سنڌين کي ان لاءِ فخر آهي.

۳. آدب ۽ مرياد - آڳوڻن زماني ۾ ماڻهن ۾ تمام گهڻو ادب هوندو هو. ننڍڙن وڏن جو ادب رکندا هئا. ڇوڪرا روز صبح جو ماءُ پيءُ کي پيرين پئي آيسيس وٺندا هئا. چنڊ يا ٻارماهي ڏينهن ننڍا سنجها جي وقت وڏن کي پيرين پوندا هئا، بلڪ ٻاڙي وارن وڏن کي به پيرين پوندا هئا. نهرون سهرن سمن کي پيرين پونديون هيون. ننڍا وڏن جي منهن تي اجايو سجاڳو ڪونه ڳالهائيندا هئا ۽ نڪي بگ ڇا چڙو گهڻو ڪندا هئا. وڏو ننڍي کان ڪي پڇيندو هو ته ٿوري ۾ بافضيلت جواب ڏيندا هئا. گرو، استاد ۽ ماستر جو به هاڪرڊ يعني وڌياري تي ادب رکندا هئا ۽ گڏجڻ تي

انهن کي پيرين پوندا هئا. وڏن جي سامهون ننڍا اهڙي ڪاٺر ٺاهيا نه ڪندا هئا ڪاٺر اهڙي روش وٺندا هئا، جنهن مان وڏن کي ڪا ڪاوڙ اچي يا ڏک ڙسي. وڏا به ننڍن جي روبرو اهڙي ڳالهه ڪانه ڪندا هئا، جنهن جو برو اثر ٻارن تي پوي. چوندا آهن ته: ”جيترو ادب تيترو نصيب.“ ٻيو چوندا آهن ته: ”ادب آهي ڇٽ، صاحب سنڌي ٻاجه هو.“ سڀ ماڻهو مريادا جو پالن ڪندا هئا. مريادا هنن جي نس نس ۾ سمايل هوندي هئي. هڪ ٻئي جو لحاظ رکندا هئا. ڪاٺر ڳالهه ۽ وهنوار مريادا جي اندر ڪندا هئا. مريادا ۽ ادب جي ڪري گهر ۾ هميشه ميل ميلاپ ۽ پڪراءُ ٻڌي هوندي هئي. اڳ وڏي ڪٽنب وارو گهر سٺو ليکيو ويندو هو. گهٽ ۾ گهٽ ٽن پيڙهين تائين ته گڏ گذاريندا هئا ۽ چوندا هئا ته هي گهر چڱي چائڻو وارو آهي. مٿي ماڻهي به اهڙن گهرن سان ڪندا هئا. نياڻيءَ وارو چوندو هو ته ايڏي وڏي گهر ۾ منهنجي نياڻي رڳو ڊيگري جي اُگراڻ ڪاٺيندي ته به پڪ ڪانه مرندي. هي سڀ ادب ۽ مريادا جو نتيجو هوندو هو. انهي ڪري گهرن ۾ شڪ ناشاني هوندي هئي، جنهنڪري گهر ۾ واڌارو ٿيندو هو.

۴. ادب ۽ ساهتيه - ڪنهن به ملڪ جي ٻوليءَ ۾ گذريل يا هلندڙ زماني جي علم وارن ماڻهن جا جيڪي خيال نظم يا نثر ۾ ڪتابن ۾ لکيل هجن، تن لکتن کي فطري علم ادب يا ساهتيه يا لٽريچر (Literature). تنهن کان سواءِ علم ۽ عقل سان عالماڻي ٻولي ۽ عبارت ۾ انساني اُمنگن ۽ احساسن جي اظهار کي ساهتيه ٿو ڪجي. ساديءَ ساديءَ ٻوليءَ ۽ نوع ۾ سادي نموني جنتا جي جذبن ۽ سڃاڻپ جي سُڪنن کي لوڪ ساهتيه ٿو ڪجي. لکڻ ۽ ساهتيه سرجن ڪنهن قوم جي سڀهه هئڻ جي مکيه نشاني آهي، اها چاهي ڪيترو قديم خواهه جديد هجي. ساهتيه (ادب) کان سواءِ قوم جو وجود ئي خطري ۾ رهندو آهي. ان ڪري ادب (ساهتيه) قومن جي عزت سان جڳياپي جي ضمانت آهي. سڀني ٻولين جي حالت ۾ ساهتيه جي شروعات شعر سان ٿي آهي.

ڀارت ان باري ۾ دنيا ۾ نهايت عظيم درجو ٿو والاري ۽ سنڌ ان جو انگ هو. سنڌ تي حملا پئي ٿيا آهن، جيئن عربن، سؤمرن، سمن، ارغونن، ترخانن، مغلن، ڪلهوڙن ۽ ميرن حملا ڪري سنڌ تي راڄ پئي ڪيو آهي. انهن حالتن ۾ ڪٿي ساهتيه ساڙيو ويو آهي ته ڪٿي موزيو ويو آهي. عجب اهو آهي انهن طوفاني دؤرن ۾ به اعليٰ درجي جو ادب (ساهتيه) فقط ڀارت ۾ ئي تيار پئي ٿيو آهي، جنهن ۾ سنڌ به اچي ويئي. اڄ به سنسڪرت وغيره پياڻاڻن ۾ هٿ لکيل ڪتاب لکن جي تعداد ۾ موجود آهن، جيڪي انهن طوفاني جي ڇڏپڻ کي جهلي به سلامت رهيا.

ڀاڻا وگيلن جو چوڻ آهي ته هندستان جو بلڪ ساري جهان جو جوهري ۾ جوهرو گرنت ”رگ ويد“ عيسوي سن کان ڀريون ويهه صديون اڳ سنڌ جي ماڻهيءَ ۾ ئي رچيو ويو. ڪراچيءَ جي مشهور ڌرتي وگيلاني Geologist ڊاڪٽر پٽالاوا به ان ڳالهه جي ساڳ ڏني آهي ته ”ويڊڪ ڪوري، جي سنڌو ماڻهيءَ جي مٿئين ڀاڱي ۾ رهندا هئا، سي پنهنجا پوتر پڇن سنڌوءَ جي جل کي اڀرڻ ڪندا هئا.“ ان وقت مهاسنڌ ۾ پنجاب به اچي ٿي ويو. ان جو مطلب ته ويد، جي سنسڪرت ساهتيه جو بنياد آهن، سي سڄي پڇ مهاسنڌ ديس جون ئي اوائلي تصنيفون آهن: پوءِ ڀلي سنسڪرت

۸ ۾ لکيل هجن، ڇو جو تنهن زماني ۾ سنڌ جي ٻولي ئي سنسڪرت هوندي هئي ۽ برهمي ٻوليءَ ۾ لکبي هئي.

ٻيا سنسڪرت جا ودوان جهڙوڪ آچاريه پائٽي، رهي پانڊجي ۽ ديول رهي عيسوي سن کان شمار پنج ڇهه صديون اڳ ڄاڻا نڀائي مها سنڌ ۾ هئا ۽ پنهنجا سنسڪرت وياڪرڻ ۽ ٻيا پستڪ پڻ اُتي لکيائون. جنهن ڪري انهن کي به سنڌ ديش جو جهڙو ساهتيه سمجهڻ کپي، پر نه سنڌيءَ ٻوليءَ جو، جنهن پوءِ گهڻو جنم ورتو.

ڀارتڪش سلا وڻو ودياليا (Taxila University) جا ڪنڊهر جي اڃا راولپنڊي ضلع ۾ کڙا آهن جو قديم مهاسنڌ ۾ هئا. آچاريه سپاڻي عيسوي سن کان پنج صديون اڳ هندي ويجهو ڄائو هو. سنڌ تمدن جي قدامت جو جهان معروف يادگار موهن جو دڙو اڃا سنڌ ۾ موجود آهي، سو عيسوي سن کان پنجويهه صديون اڳ چيو وڃي ٿو. اهي ڪنڊهر هر سنڌ جي تهذيب ۽ ساهتيه جا شاهد آهن.

هاڻي ڪن سنڌي ودوانن جو ذڪر ڪجي، جي اعليٰ درجي جا عالم هئا ۽ سندن ساهتيه اڄ به ڀارت ۽ دنيا جو انگ بڻيو پيو هلي. اٽڪل ڇهين صديءَ ڌاري سنڌ ۾ مانجهو شهر (جو هن وقت ڳوٺ آهي) جو مهاودان آچاريه واگ پٽ مشهور آهي. جنهن جا به مکيه گرنت ”اشٽانگ سنگره“ ۽ ”اشٽانگ هرديءَ“ اڄ به آبرو ڏين (علم طب) ساهتيه ۾ اوچو درجو رکن ٿا. سندس ڏاڏي جو نالو به واگ پٽ هو پر پٽس جو نالو سنهه گهٽ هو. کيس هڪ پٽ تيسٿ هو، جيڪو آبرو ڏيندو هو. وڏان هو. آبرو ڏيندو آچاريه جيڪب واگ پٽ جي جنم هنڌ جو نالو ”مهاڄهن“ لکيو آهي. مانجهوءَ جي ڀرسان مانجهند شهر آهي. ان ڪري هن ان مها ڄهن جي مانجهندن سان ڀيٽ ڪئي آهي. حقيقت ۾ مها ڄهن جو بگڙيل روپ مانجهو ئي درست آهي. ان بعد ديول رهيءَ جو نالو ملي ٿو. ڪن ودوانن هن کي ڏهين صديءَ جو مڃيو آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ جيڪي وڏان آهن، تن کي هن مسلمانن جي مامالي سان جوڙيو آهي. هن مٿيءَ جي ”ديول بيمرتي“ ۹۰ شلوڪن جي آهي ۽ آئند آشرم سنسڪرت گرنت ماليا جي سنگره ۾ شامل آهي.

رچنا پرڪريا به پيشڪش هر فن جو لازمي انگ آهي.

شري لالچند امرڌئي مل ادب جي سلسلي ۾ مال ۽ رومال جو ذڪر ڪيو آهي. هر ادب جي ڪٿ ان جي ڪلا پڪش ۽ پايوڪش جي نقط نگاهه کان ڪئي ويندي آهي. پيشڪش ۾ رچنا جا آهي ته زور نه ڏنو ويندو آهي، پر رچنا ڪهڙي نموني جوڙي ويندي آهي، ان تي ڌيان ڏنو ويندو آهي. لفظن جي اُٿل، ڪساء جو ڍنگ پيشڪش جو مکيه جزو آهي. شڪلي، ڍنگ، ڏانڻ، نقش، اظهار، شلپ وڌان، ڍانچو، عبارت، ڪرافت، ڇٽ گل وغيره لفظن کي پيشڪش جي نزديڪ ڀاڱي ٿو. ادبي فن پنهنجي مقصد کي ظاهر ڪرڻ جي هڪ تجويز ڪيل ڪاريگري آهي. پيشڪش ڪلا جي سندر تا جي احساسن جي زندهه انما آهي. پيشڪش سان ليکڪ جي نراڪار ڪلپنا هڪ نرالو ڪلائمڪ روپ اختيار ڪري ٿي.

سنڌي ادب ۾ وڏو ۽ وڏو شاعر ڪار صنف شاعريءَ جي آهي. اڳي شاعر گهڻي ڳائي ويا آهن پر اها شاعري پارسي بحر ۽ وزن جي آڌار هئي. پوءِ شاهه عبداللطيف شاعريءَ کي نئون موڙ ڏنو. پر سنڌي شاعريءَ جي نئين دؤر جو باني هو شري ڪشنچند تير گداس جتري ”بيٺوس.“ هن شاعريءَ کي نه صرف نوان موضوع ۽ وزن ڏنا پر گڏوگڏ شاعريءَ کي نئون آڪار، نوان لفظ ۽ نئين ترڪيبون پڻ ڏنيون. اوائلي دؤر ۾ جڏهن شاعريءَ ۾ بيتن، وارين، ڏوهيڙن وغيره جو دؤر هو، تڏهن ان دؤر ۾ هن شاعريءَ ۾ نظم، غزل، ثبوت، رباعي وغيره کي به اهم جڳهه ڏياري. انهيءَ بعد ٻين شاعرن به هن ڏس ۾ قدم وڌايو ۽ نئين کوجنائون ڪيون ويئون آهن. تنهن کان سواءِ ڪهاڻيون ۽ قصا وغيره ليکڪ نثر ۾ لکيا آهن. انهيءَ بعد نئين سر ايجاد ڪري ناٽڪ به لکيا ويا آهن. حالانڪ ناٽڪ نثر ۾ لکيا ويا آهن پر ڪافي نظر جا بيت به ڄاڻايا ويا آهن. اڳئين زماني ۾ جيڪي ڪتاب لکيا ويا، سي قلمي نسخا ٿي رهيا پر پوءِ ڇاپا نه نڪتا. جنهن ۾ ڪتاب ڇپجڻ لڳا. هاڻي ته هزارين بلڪ لکين ڪتاب ڇپجي چڪا آهن. اهڙيءَ طرح هر ڪنهن قسم جي ساهتبه جو دائرو وڌي ويو آهي ۽ ساهتبه جهڙي انداز ۾ ميسر آهي.

۵. دنيا جي وڏن ماڻهن جا هندن جي ادب ۽ اخلاق، سچائي ۽ ايمانداري، حب الوطنيتي ۽ قرباني، سهنجيتا ۽ سخاوت، بهادري ۽ متقابليت جي طاقت وغيره بابت رايا.

(۱) اِستارو صاحب لکي ٿو ته ”هندو قوم ۾ اهڙي ته سچائي موجود آهي، جو هنن کي نه قلف لڳائڻ، نه درن جي بند ڪرڻ جي ضرورت آهي.“

(۲) مشهور عالم ايمپڪٽنيس جي شاگرد ايرين صاحب پنهنجي ”انڊيڪا“ (Indica) نالي ڪتاب جي ۱۲ بيان ۾ لکيو آهي ته ”ڪوبه هندو ڪوڙ ڳالهائيندو نظر نه ايندو.“

(۳) مشهور مسافر هوڊن سنگ هو راجا اشوڪ جي ڏينهن ۾ هندستان ۾ آيو..... هو سڄو هندستان گهمي چوي ٿو ته ”هندو ماڻهو پنهنجي سڌائي ۽ اخلاق جي سچائيءَ نسبت مشهور آهن. مون ڪڏهن ڪونه ٻڌو ته ڪنهن هندوءَ ظالم يا انياءَ سان ڏن ڪمايو هجي. نيائ ۽ انصاف ته جڳ هندن مان پيدا ٿيو آهي..... سندن انتظام جو مکيه غل سڌائي ۽ سادگي آهي.“

(۴) چين جي شهنشاهه جي پاران آيل هڪ ايلچي جو سيار جي راجا وٽ رهندو هو سو چوي ٿو ته ”چين جي شهنشاهه جي هڪ عزيز سڄو هندستان گهمي پنهنجي شهنشاهه کي وڃي چيو ته هندن جهڙو سڌو سادو ۽ ايماندار ماڻهو مون ٻيهر ڪونه ڏٺو.“

(۵) فريئر جاردنس لکي ٿو ته ”هندستان جا هندو ڳالهائڻ ۽ انصاف جي ڪم ۾ نهايت ايماندار ۽ سچا آهن.“

(۶) مئڪسمولر پنهنجي India, what can it teach us ڪتاب جي صفحي ۲۷۵ ۾ لکي ٿو ته ”سنه ۱۰۵ع (يعني چوڏهين سو ورهيه اڳ) چين جي شهنشاهه يافثي ته جو ايلچي فيتو، هندن نسبت ساک ٿو ڀري ته هندن جي هڪ لفظ جو جزو سچ سان مٿمار آهي.“

(۷) مسٽر ايليٽ پنهنجي History of India ڪتاب جي حصي اول جي صفحي ۸۸ ۾ لکي ٿو ته ”عربسيءَ پنهنجي جاگرافيءَ ۾ هندن بنسبت ذڪر ڪندي لکيو آهي ته قدرت هندن کي اهڙو بڻايو آهي جو هو ڪڏهن به انصاف جي برخلاف قدم نه کڻندا. هنن جي ايمانداري، ويساه ۽ قول قرار دنيا ۾ مشهور آهي ۽ هو انهن نالن ۾ ايتري قدر ته مشهور آهن جو دنيا جي هر هڪ حصي جا ماڻهو هنن وٽ پيا وڃن.“

(۸) تير هيٺين صديءَ ۾ همن الدين عبدالله نالي هڪ مسلمان لکيو آهي ته ”هندو واريءَ جي ڊاٽن وانگر الڳ الڳ آهن، جنکي نه ڪڏهن بي ايماني ۽ نه ڪڏهن بي انصافي ڳهجي ٿي سگهي.“

(۹) مارڪو پولو چوي ٿو ته ”اوهانڪي ڄاڻڻ گهرجي ته هندن جهڙو واپاري سڄي دنيا ۾ نه لڳي سگهندو، ڇاڪاڻ ته هو دنيا جي ڪنهن به پڌار لاءِ ڪوڙ ڪين ڳالهائيندا.“

(۱۰) مسرقدن جي ڪمال الدين عبدالرزاق نالي هڪ مشهور عالم مسلمان کي سنه ۱۲۱۳ع ۾ سندس بادشاهه هندستان ۾ پنهنجو ايلچي ڪري موڪليو. هن هتي جي هر هڪ ڳالهه کان واقف ٿي لکيو آهي ته ”هن ملڪ ۾ هر هڪ واپاري سچيار ۽ ايماندار آهي.“

(۱۱) ابو الغضل ساک ڏني آهي ته ”هندو سچائي پسند ڪندڙ قوم آهي، جا هر ڪنهن ڳالهه ۾ فقط سچائيءَ کان ڪم وٺندي آهي.“

(۱۲) مسٽر فلمور ۽ ٻين انگريز ليکڪن لکيو آهي ته ”هر سو ورهيه اڳ هندستان ۾ پڻس ڏيڻ وٺڻ مهل ڪا رسيد يا پيچ نه ورتي ويندي هئي. بئڪن جو ڌنڌو فقط زبان تي هلندو هو. سڄي ملڪ اندر نڪي اسٽامپ نڪي رجسٽر وغيره جو نالو به ٻڌڻ ۾ ايندو هو.“

(۱۳) سر جان مالڪم شاهدي ڏيندي چيو آهي ته ”هندن جي سچائي اهڙي سارا جو ڳوي آهي جهڙي سندن بهادري.“

(۱۴) هنٽر صاحب جي ”گزيٽيئر انڊيا“ جي صفحي ۲۶۶ ۾ لکيل آهي ته ”مئگسٽنيز سڄي هندستان جو ستر ڪري ساک ڀري آهي ته هندن ۾ نڪي غلاميءَ جي رسر چالو هئي، نه ڪوبه ماڻهو ڪنهن ڌاريءَ اِستريءَ جي شرم تي حملو ڪندو نظر آيو. ويرا تر جي ميدان ۾ هندو قوم جي زبردست تلوار سڄي ايشيا کنڊ ۾ هراس وجهي ڇڏيو هو.“

(۱۵) ابو الغضل پنهنجي ”آئين اڪبري“ ڪتاب ۾ لکيو آهي ته ”هندو ڌرمي ماڻهو، سخي ۽ همجان نواز آهن. هنن جهڙو واپاري ۽ سچار ماڻهو ڪو ورتي لهندو.“

(۱۶) اجمير ميرواڙ جي ڪمشنر ڪرنل ڊڪسن هڪ صدي اڳ لکيو هو ته ”هندن جي سادي راڄ ڀڳتي بي نظير آهي. جنهن وقت سندن عزت جو سوال درپيش ٿئي، تنهن وقت هو سر ٽريءَ تي رکي دشمن جو مقابلو ڪندا هئا.“

(۱۷) نبيهر صاحب لکي ٿو ته ”دنيا ۾ هندن جهڙي سهنجيل قوم ڪانه ملي سگهندي. هنن جهڙو نرم، ڌرمي ۽ مڪنتي ماڻهو ڪو ورتو ملندو.“

- (۱۸) مسٽر ايلفنگسٽن چيو ته ”هندو ڳوٺاڻا ڪڏهن به هڪٻئي تي حملو ڪونه ڪن، هُو هميشه پنهنجي پاڙيسرين سان مٺ محبت سان هلندڙ آهن.“
- (۱۹) مسٽر مرس سنه ۱۸۱۲ع ۾ انگلنڊ جي پارليامينٽ اڳيان شاهدي ڏيندي چيو هو ته ”هندو نهايت نرم دل، آدرش چرتر ۽ محبتي ماڻهو آهن.“
- (۲۰) مسٽر چٽپلن ۱۸۲۱ع ۾ لنڊن جي هائوس آف ڪامنس ۾ اعلان ڪيو ته ”هندو دنيا جي ڪنهن به ملڪ سان مقابلو ڪري سگهن ٿا.“
- (۲۱) سر جان مالڪم لکي ٿو ته ”اڳئين نه آهي ته ڪو هندو پنهنجي قداور ۽ طاقتمن بدن سبب مشهور آهن، پر هنن جي دل جون خاصيتون اڃا به وڌيڪ آهن. هندن جي وزير ٽا ۽ سچائيءَ جا مثال منهنجي اڳيان اهڙا پيش ٿيا، جن کي اسين انگلنڊ ۾ هوند اعتبار ۾ به نه آڻيون. جيتري قدر مونکي خبر آهي، اوتري قدر مان چئي سگهندس ته دنيا جي صفحي هستيءَ ۾ هندن کان وڌيڪ اعتبار واري قوم ٿي نٿي سگهي.“
- (۲۲) هندستان جي پهرئين گورنر جنرل وارن هيسٽنگس سنه ۱۹۱۲ع ۾ انگلنڊ جي پارليامينٽ اڳيان شاهدي ڏيندي چيو ته ”هندو نرم آهن، هنن سان جهڙو ورتاءُ ڪيو ويندو، تنهن کان به وڌيڪ هو فراعذلي ڏيکاريندا. هو سچار آهن، هنن جهڙي قوم دنيا جي تختي تي ڏسڻ ۾ ڪانه ايندي.“
- (۲۳) مسٽر بشپ هيبر چوي ٿو ته ”اڳئين چوڻ ته هندو، دنيا جي ڪنهن به سڌريل قوم کان گهٽ آهن، سو اعتبار جوڳو نه ٿيندو. هنن جهڙي گهري، واپاري، سچار، محبتي ۽ دماغي قوم دنيا ۾ مشڪل ملندي.“
- (۲۴) پروفيسر مائينٽر وليمس پنهنجي ماڊرن انڊيا (Modern India) نالي ڪتاب جي صفحي ۸۸ ۽ ۱۲۸ ۾ لکي ٿو ته ”مون سڄي يورپ ۾ هندن جهڙو ڌرمي ۽ نيڪ ماڻهو ڪونه ڏٺو.“
- (۲۵) مسٽر ڪولمن پنهنجي ”Mythology of Hindus“ نالي ڪتاب جي صفحي ۷ تي لکي ٿو ته ”هندن جي ساڌن سنتن ۽ ڪوين پنهنجي ڪوٽا جي اها خوبي ڏيکاري آهي جنهن جو ٿاڻي سڄي دنيا ۾ ڪونه ملي سگهندو.“
- (۲۶) مسٽر ايلفنگسٽن پنهنجي ”History of India“ نالي ڪتاب جي صفحي ۲۰۲ ۾ لکي ٿو ته ”مان قبول ڪندس ته شرم، ڌرم، حياءُ وغيره ۾ هندو اسان انگريزن کان وڌيڪ وڌيڪ سڌريل آهن.“
- (۲۷) مسٽر برٽن آف چوي ٿو ته ”هندن وٽ روحاني خزانو موجود آهي ۽ منجهن نيڪ خوبيءَ جي عجيب خاصيت آهي.“

(۲۸) مسٽر ايلفنگسٽن هندن جي پنهنجي خوبين جي چنڊچاڻ ڪندي لکي ٿو ته ”دنيا جي ڪوڙي به زبردست مصيبت هڪ هندوءَ جي دل نٿي لوڏي سگهي، ڇاڪاڻ ته سمجهو هندو پنهنجي دل کي انهيءَ اصول تي تقويت ڏئي ٿو ته مونکي پرڌرڙ موجب ڌڪ سک ملي ٿو.“

- (۲۹) پروفيسر مئڪسمولر ٿو چوي ته ”مونکي عجب آهي جو مسلمانن جي هيڏن ظلمن ۽ زبردستين تنهندي به هندو قوم صفحي هستيءَ تي قائم رهي سگهي.“
- (۳۰) مسٽر ايلفنگسٽن هندستان جي ايتاس ۾ لکي ٿو ته ”هندن پنهنجي بهادريءَ جو اهو جلوو ڏيکاريو، جنهن جو مثال دنيا جي ڪنهن به جنگجو قوم ڪونه ڏيکاريو، آهي هندو ئي آهن جن ڌرم ۽ شرم لاءِ ڪلندي ڪلندي پنهنجا سر قربان ڪري ڇڏيا.“
- (۳۱) مسٽر بيلي فريرز پنهنجي ”Military Memoirs“ نالي ڪتاب جي صفحي ۹۰ تي لکي ٿو ته ”جيڪڏهن اسان کي ويرا، بيدبائي ۽ قربانيءَ جا مثال ڳولڻا هجن ته راجپوت وڃن جي ايتاس ڏانهن نظر ڊوڙاڻي پوندي. انهن راجپوت وڃن جي ڪارنامن ۾ اسان کي اهي ڳالهيون ڏسڻ ۾ اينديون، جي ڪنهن به زماني ۾ ڪنهن به قوم ۾ نه ڪيون هونديون.“
- (۳۲) شهنشاهه اڪبر جو وزير ابوالفضل لکي ٿو ته ”هندن جو اخلاق ۽ چرتر دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ چمڪندڙ آهي. هندو سپاهي ٻيون ڳالهيون ته سڀ ڄاڻي پر کيس اها ڪُل ئي ڪانهي ته جنگ جي ميدان ۾ پلي ڏيئي ڪيئن ڀڄجي. جنهن وقت هُو جنگ جي ميدان ۾ ناآميد ٿيو وڃن، تنهن وقت هو پنهنجن گهوڙن تان لهي هڪدم پنهنجون حياتيون جنگ جي جوالا ۾ ٿوراهه ڪيو ڇڏين.“

۶. ساهتيه جون حقيقتي حڪايتون

- سنڌي ساهتيه جون حقيقتي حڪايتون يعني قصا يا لوڪ ڪٿائون جيڪي سالن جي سمي کان عام جام ڳايون وڃن ٿيون، تن جو مختصر احوال هيٺ ڄاڻائجي ٿو.
- (۱) آڏيڙو (ورڻ ديوتا) - سنڌ ۾ ورڻ ديوتا يعني درياهه شاه جي پوڄا به ٿهن ٿي ڪئي وڃي ٿي. اُن جي مکيه لوڪ ڪٿا آهي ”سنڌ اي ري انٽر پريشن“ نالي ڪتاب ۾ ابيٽ ورڻ ديوتا خواجه خضر جي لوڪ ڪٿا درج ڪئي آهي. روهڙيءَ جي بي بي خواجه خضر جي مزار آهي. چيو وڃي ٿو ته هن شاه حسين نالي هڪ واپاريءَ جي ڌيءَ جي عزت بچائڻ خاطر سنڌو نديءَ جو وهڪرو الور کان سکر طرف موڙي ڇڏيو. اُتي هڪ پرندڙ شمال پرگهت ٿيو. انهيءَ جاءِ تي هاڻ سندس مزار آهي. سکر ۾ خواجه خضر جي اها مزار زنده پير جي نالي سان به ڄاتي وڃي ٿي. هندو مسلمان ٻئي اُنکي مڃين ٿا. مجاور به هندو ۽ مسلمان ٻئي آهن. بي ڏند ڪٿا آهي ته سکر ۾ خواجه خضر سنڌو نديءَ ۾ ٿي پيو هو ته حيدرآباد جي ويجهو آڏيڙي لعل جي نزديڪ اچي پهتو هو. ورڻ ديوتا جي باد ۾ ئي اُن آستان جو نالو ”آڏيڙو لعل“ رکيو ويو آهي.
- هندو ورڻ ديوتا جو اوتار آڏيڙو لعل هڪ تاريخي شخصيت آهي. هن جو جنم سنبت ۱۰۰۷ وڪرمي يعني سنه ۹۶۵ع ۾ نصرپور ۾ ٿيو. جڏهن نٿي جي حاڪم مرڪ شاه هندن کي مسلمان ٿيڻ لاءِ مجبور ڪري رهيو هو، اُن وقت مظلوم هندن درياءَ جي ڪناري تي ويهي پوڄا ڪري پاڙايو ته آڪاش واڻي ٿي ته مان نصرپور ۾ جنم وٺان ٿو ۽ توهان جي رکبا ڪندس. پوءِ آڏيڙي لعل نصرپور ۾ رتن راءِ ۽ سندس پٽي ديويڪيءَ جيڪي ڪنري هئا ۽ ڪُڪر سڏائيندا هئا، اُنهن جي گهر

جنم ڀرتو. هن ٻالهيءَ ۾ ڦي گرامتون ڏيکاريون، تنهن تي مرڪ شاه بادشاهه ڊڄي ويو ۽ هندن تي انتيچار بند ڪيائين. هُو ويدانت ۾ پڙهين هو. هُو سنت هڪل سان گڏ ويڙ پيش پڻ هو. هن فرقي پرست مسلمانن کي هدايت ڪئي ته زبردستيءَ هندن جي ڌرم بدلائڻ جي ڪوشش نه ڪن. چون ٿا ته اهو ويڙ سنت ۽ سندس گهڙو سنڌو درياهه ۾ سماججي ويا. هن پنهنجي ماڻهيلي ڀاءُ ڀڳر کي پنهنجو وارث مقرر ڪيو. کيس گل جي نشاني ۽ ڪپڙا وغيره ڏيئي ڇڏيا. اڏيري لعل جي آستئيءَ ۾ ”پنچڙا“ ڳايا ويندا آهن. هن جو جنم شڪروار ڏينهن جي چيتي ڇنڊ تي ٿيو هو، تنهنڪري اهو ڏينهن مهاڻيندا آهن. هنجي سواري پلي تي آهي.

(۲) راءِ ڏياچ - هيءُ لوڪ ڪتا ٻين سڀني کان جهوني ۽ وشال سنڌ حڪومت سان تعلق رکي ٿي. هيءُ اُن وقت جي ڳالهه آهي جڏهن ڪڇ ۽ سؤاشتر سنڌ سان مليل هئا ۽ وشال سنڌ پرديش جا ڀاڱا هئا. راءِ ڏياچ جوناڳڙهه گرنار (سؤاشتر) ۾ سنه ۱۰۰۲ع ۽ ۱۰۱۰ع جي وچ ۾ راڄ ڪندو هو. اصل ۾ هُو سنڌي وڻس جو هو ۽ سبي (چوڙڙ) ذات مان هو. سنڌ مان لڏي هُو ڪڇ ۽ سؤاشتر ۾ اچي لائينڪو ٿيو هو. (هيءُ واقع سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جي ڇچ برهمڻ جي حڪومت قائم ٿيڻ کانپوءِ جو آهي). راءِ ڏياچ يا راءِ دياس پيءُ جو نالو راءِ ڪوات هو. سنڌ ۾ راءِ ڏياچ متعلق ٻه وارتائون هئڙج آهن، پر گجرات ۾ الڳ الڳ ڪهاڻيون موجود آهن.

هڪ راءِ دياس جو قصو ۽ ٻيو راڳ ديويءَ جو قصو. سنڌ ۾ انهن ٻنهي کي ملائي ڇڏيو اٿن. شاهه عبداللطيف ڀٽي سؤا واقعي جو رنن ڪيو آهي يعني چارڻ بيجل جي چوڻ تي راءِ ڏياچ جو پنهنجو سر وڍي ڏيڻ.

اِهو سنڌ ۾ سنه ۱۰۱۰ع ۾ اڏيري لعل جي اوتار وٺڻ کان اڌ صديءَ کانپوءِ جو واقعو آهي. راءِ ڏياچ جوناڳڙهه جو راجا هو. گرنار تي هنجي راجڌاني اڏيل هئي. ڀٽس کي پٽ ٿو چمي ۽ اتان ئي هيءُ آڪائي شروع ٿئي ٿي. هنجي پيءُ جڏهن گريوي هئي، تڏهن جوشين اها آڪائي ڪئي ته هوءَ اهڙي پٽ کي جنم ڏيندي، جو پنهنجي مامي جو خون ڪندو. ان ڪري دائيءَ کي ڇيو ويو ته ٻار کي ماري ڇڏجو. دائيءَ اها ٻار صندوق ۾ وجهي بند ڪري نديءَ ۾ لوڙهي ڇڏيو. اها صندوق وڃي گجرات ۾ راءِ انيراءِ جي راڄ ۾ نڪتي ۽ هڪ چارڻ کي هٿ آئي. ان پٽ ڪري ڀايو ۽ نالو رکيائونس بيجل. بيجل هڪ سرنڌو ٺاهيو جنهن ۾ تارون وڌائين هرڻ جي آڏن جون. جنهن مان اهڙو شر ڪڍندو هو، جو ماڻهو ۽ مرون ٻئي مست ٿي پوندا هئا. هڪ ڏينهن رتنو ڪنڀار پنهنجي سهيلي ڌيءَ سورت جي شادي راجا انيراءِ سان ڪرائڻ لاءِ مڃ وٺي وڃي رهيو هو، تڏهن راءِ ڏياچ رستي تان سورت کي کنيي کڻي ويو ۽ کيس پنهنجي راڻي بڻايائين. راجا انيراءِ جنگ ڪئي پر ڪامياب ڪونه ٿيو. موٽي ويو ۽ پڙو گهماريو ته جيڪو راءِ ڏياچ جو سر وڍي ايندو، انکي هيرن جواهرن جو ٽالهه ڏنو ويندو، جو بيجل جي زال وٺي رکيو. جڏهن بيجل گهر آيو ته جوئس ڳالهه ڪئي. بيجل مجبور ٿي ٻيو ۽ پنهنجو چنگ کڻي جوناڳڙهه ڏانهن روانو ٿيو. هن آئي وڃي گرنار وٽ پنهنجو

چنگ چوريو. ماڻهو اهو آواز ٻڌي اچي ڪٺا ٿيا. راجا به جڏهن اهو هڙو منو سر ٻڌو ته بيجل کي مٿي ڪوٽ تي سڏايو. بيجل جي ڪينري جو راڳ ٻڌي سڌ ٻڌ ڪوهي ويٺو ۽ بيجل کي چيائين ته چنگ وڃائيندو ره ۽ ”گهر جيڪي گهر ٿو آئيئي.“ تڏهن بيجل چيو ته مونکي مال متاع جي ڪمي ڪانهي. هي راجا ان مان تنهنجي سر جو حوالي آهيان. اِهو ٻڌي راجا ڏياچ ۽ سندس راڻيءَ سورت چيو ته انهيءَ ڳالهه تان لهي وڃ. باقي ٻيو جيڪي گهر ٿو هڃيني گهر، پر بيجل نه مڃيو. راجا ۽ راڻيءَ کيس اڳين به چيو اسين ٻئي تنهنجا ٻانهن ٿي رهڻ لاءِ تيار آهيون پر سر جو سوال ڇڏ. پر بيجل پنهنجي اڙادي تي اٿل رهيو. راجا پنهنجو قول پاڙيو. هن پنهنجي هٿن سان پنهنجو سر وڍي بيجل جي جوهليءَ ۾ ڍڙو. بيجل وڍيل سر کڻي راجا انيراءِ جي محل ۾ پهتو. راجا انيراءِ جو سر ڏٺو ته بيجل لاءِ دل ڌڙ ڌڪار پيدا ٿي ته جهڙي دانيءَ جو سر وڍي آيو آهيون، نڪري وڃ ڪنڊ سوڌو منهنجي راڄ مان. بيجل ۽ جوئس ڀڄندا جوناڳڙهه پهتا. اُتي ڏسن ته سورت تنهنجي ٽيڻ لاءِ راجا ڏياچ جي چڪا تي چڙهي. اهو ڏسي بيجل ۽ جوئس اُن چڪا ۾ ٽپي پيا ۽ چارڻي چڪيا ۾ جلي هئا.

”ڦل چنو گرنار جو، پئڻ ٿيون پٽين - سهسين سورت جهڙيون، اُهيون اوسارين“

چوڻا چارڻ هٿ ۾، سر سينگارو ڏين - ناريون ٺاڏا ڪرين، راجا رات رنگيو.“

جڏهن راجا انيراءِ ٻڌو ته باقي عمر ڇڄندو آهي اگنيءَ ۾ سڙندو رهيو.

(۳) ڪوئل ۽ ڏيپچند - هيءُ يارهين صديءَ جي سنڌي لوڪ ڪٿا آهي. ڪوئل ٺٽي جي حاڪم ابن سومر جي مسلم وزير جي ڌيءَ هئي. هڪ هندو واپاريءَ جي پٽ ديپڪ (ڏيپچند) سان گڏ ساڳئي مدرسي ۾ پڙهندي هئي. ننڍپڻ جي ميل جهول عشق ۾ وڃي چيهه ڪيو. جڏهن ڪوئل سماڻي نه هن کان پڙهڻ ڇڏايو ويو ۽ گهر ۾ هڪ الڳ ڪمري ۾ رهندي هئي. ڏيپچند روز رات جو نوريءَ وسيلي هن سان ملڻ ويندو هو. هڪ رات چانڊوڪيءَ ۾ جڏهن بادشاهه ابن سومر چمڙا پوش ۾ گهمي رهيو هو. تڏهن هن ڏيپچند کي نوريءَ ذريعي محل ۾ مٿي چڙهندي پڪڙي ورتو. ڏيپچند عرض ڪيو ته ”مونکي ڇڏيو وڃي.“ هن کي ورندي ملي ته غمي ڏي. پر هن جا مائٽ ٻيا گهر ڪو مائت مائت فاضل پوڻ لاءِ تيار ڪونه ٿيا. آخر هن جو دوست نورنگ فاضل پيو ۽ پنهنجو ٻچو ڏيکاريو. بادشاهه کي خيال آيو ته هن کي ڇڏي ويندو ته هي وري به ڪوئل وٽ ويندو. انڪري هُو اڳواٽ ئي اچي ڪمري ۾ لڪي ويٺو. ڪوئل کي انتظار ۽ بيقارائيءَ کانپوءِ ڦٽڪندي ڦٽڪندي مَس مَس ننڊ آئي هئي، ۽ اوسڙيءَ فراق ۾ روئيندي ڪپڙا کڻي لڙڪن ۾ ڦسپا هئا. ڏيپچند آيو ۽ اچڻ سان آڱر کي چيهه ڏيئي پنهنجي رت سان پنهنجي دردناڪ ڪهاڻي لکڻ ويٺو. اڃا لکيائين ويٺي ته ڪوئل جاڳي پيئي ۽ ڏيپچند کي ڏسي سڌ ٻڌ ڪوهي ويٺي. جڏهن ڪوئل کي سڌ پيئي ته ڏيپچند (ديپڪ) تي چوريءَ جي الزام ۾ مقدمو هڻڻو آهي ۽ مبادا قاسي اڃيس، تڏهن انجام ڪيو ته ڪارو ويس ڪري عدالت ۾ حاضر رهندي ۽ ساڻس گڏ موت کي گلي لڳائيندي. بادشاهه ابن سومر اها روڻڌاڏا ڏسي خوش ٿيو ۽ خاطري ٿيس ته ٻنهي جو پيرس جنسياتي ناهي. ٻئي

هو. هنڪي به زالون هيون. هڪ غير سومري خاندان مان هئي ۽ ٻي سومري خاندان جي شهزادي هئي. ٻيهر ٽين مان کيس چنيسر نالي پٽ ٿيو ۽ ٻي ۽ مان ٻاڳهي ۽ نالي ڌيءَ ۽ دودي نالي پٽ ڄائو. چنيسر ۽ دودي کي پاڻ ۾ سدائين کير کنڊ ڪري رکڻ لاءِ پئس اها تجويز پيش ڪئي ته چنيسر جي پٽ ننگروءَ جي مڱڻي دودي جي ڌيءَ ڪوئل سان ڪرائي. ڀونگر جي موت بعد مڱڻ مٽو ته راجا ڪير ٿئي. چنيسر عمر ۾ وڏو هو ته دودو ڪاروبار ۾ هوشيار ۽ پُڙ هو. فيصلو ٻاڳهيءَ تي ڇڏيو ويو. هن ننڍو وڏائيءَ جي خيال ڪري چنيسر چونڊيو. جيتوڻيڪ دودو سندس سڳو ڀاءُ هو. امير امرآون چنيسر کي گهرائي چيو ته:-

”ويهه پڇاڻ پيءُ جي، آءُ چنيسر آءُ - پاڳ ساڻو تنهنجو، توکي ڀلي چڻيو ماءُ.“

چنيسر راڄ گڏيءَ تي وهڻ بجاءِ چيو ته:-

”اوهين سڄو ڪريو سپاهه جو، گهمي اڃان گهران - وڏي جا ورهين کي، پڇي اڃان تنهن ماءُ.“

اميرن کي اُن ڪَوش تي عجب لڳو ۽ نندايونس ته راڄ ڪاروبار لاءِ ماڻ کان پڇڻ ٿو وڃي، جو اِن ڳالهه جو زالن سان ڪو واسطو ڪونهي. اُنڪري هنن دودي کي راجا مقرر ڪيو. هوڏانهن مهل ۾ ماڻس ۽ جوڻس ٻنهي چنيسر جا چڱا ٿڪ ڇڏ ڇڏيا. ماڻس چيو:-

”مون چڻيو مانءُ پٽ ڪري، پر ٿي پڻين تون ڌيءَ،

ويهي آڻڻ وڃ ۾، پانديون ڪڇڻ ٿي،

هاڻي صلاح آڻيئي هيءَ، جو دران نڪرڻ ڪينڪي.“

جوڻس، جا ماڻس جي پاڻي هئي، ٿوڪ هڻندي چيو:-

”چاچي چڻيا ٿي چيئي، مڙس منهن جي کي - اڳي هيوسين به چڻيون، هاڻي ٿيوسين ٿي، من ويهي آڻڻ وڃ ۾، پانديون ڪڇي ڏي - مر گهر ۾ ڪم ڪري، هي ڇا ڄاڻي راڄ مان.“

چنيسر کي جڏهن خبر پيئي ته دودي کي راجا ڪيو ويو آهي ته اچي ڪاوڙ لڳس. پلٽي وڃڻ جو قسم کنيائين ته ماڻس پڙڪائيندي چيو ته:-

”ٿوڪ ته لڳي انبرين، ڦوڪ ته لڳي باهه - متان ٻنهي ڳالهين مان، هن ته اچيئي ڪاءُ.“

چنيسر جوش ۾ اچي دودي کي نياپو موڪليو ته راڄ گڏي ڇڏ، ته مان دهليءَ جي سلطان علاؤالدين جي مدد گهرندس ۽ توکي سنڌي تان لاهيندس، ورنه منهنجو نالو چنيسر ناهي. پر دودو پنهنجي ارادي تي اٿل رهيو. تنهن تي چنيسر دهليءَ جي سلطان وٽ ڏانهن ويو ۽ مدد جي عيوض پنهنجي ڀيڻ ٻاڳهي ۽ ٻيون سوين حسين عورتون اڳيان حاضر ڪرڻ جي پيشڪش هئي.

”ٻاپ مرندي ڇڏيون، نُو سو نُو چڻيون،

مون تي آنديون ٿو ٻڙي، دودي سي جهليون،

مون اچي تو ملهون، هاڻي جيڪا راءِ راءِ جي.“

ڏينهن صبح جو جڏهن ڏيپچند اڃا ننڊ ۾ هو ته نورنگ جي زال مڙس تي زور آندو ته خود دوست جي عيوض ڦاسيءَ تي جان قربان ڪري. بادشاهه صبح جو پنهنجي عدالت جي دروازي تي هاڻي بهاري ڇڏيو ۽ پهلوان کي هدايت ڪري ڇڏيائين ته ڪارن ڪڙڻ ۾ ڪنهن به شخص کي اندر اچڻ نه ڏئي. نورنگ عدالت ۾ ڏوهه باسي موت جي سزا گهري رهيو هو، تڏهن ڏيپچند کان رهيو نه ٿيو ۽ واکو ڪري چيائين ته ڏوهاري مان آهيان، موت جي سزا مونکي ملڻ کپي. اُتي شورغل مچي ويو. ڪاري ويس ۾ هڪ درويش عدالت ۾ آيو ۽ پوتر تيرت ياتريءَ جي حيثيت ۾ ڏوهاري ڏيپچند پاران معافي طلبن لڳو. سڄي عدالت انهن ڳالهين ڪري عجب ۾ پئجي ويئي. پر بادشاهه کي ته سڀ خبر هئي. جنهن ڏيپچند کي معافي ڏني ۽ ڪوئل جي پاڪدامني، وفاداري، محبت ۽ مڙهيت جي بيهڪد ساراهه ڪئي. ڪوئل ٿي ڪارو ويس ڪيو هو ۽ دروازي تي بيهڻ هاڻي ماري اندر آئي هئي. پوءِ سچن عاشقن هندو ۽ مسلمان جي ريتين رسمن انوسار شادي ڪئي ۽ سڀ حياتي گذاريندا رهيا.

(۴) پير عثمان شاهه مروندي (لعل شهباز) - هن جو اصل نالو سيد عثمان رحمت الله يعني پير عثمان شاهه مروندي يعني لعل شهباز جو جنر افغانستان جي مرونڊ شهر ۾ سن ۱۱۲۲ع ۾ ٿيو هو. ”سنڌ ۽ سنڌي“ ڪتاب ليکڪ پيرومل مهرچند آڏواڻي جي صفحي ۱۰۲ تي هجري ۵۲۸ لکيل آهي. ان حساب سان سن ۱۱۱۷ع ٿو ٿئي. سندس والد جو نالو مخدوم سيد ڪبير شاهه جو جو تبريز جي بادشاهه جو وزير هو. هو پنهنجي عزيزن خوشين سان ملتان کان ٿيندو سيوهڻ ۾ اچي سڙيو. تڏهن سندس عمر ۱۱۱ ورهيه هئي. قلندر لعل ڪڏهن به شادي ڪانه ڪئي ۽ سڄي عمر جتي پرش ٿي ٿڌار بڻاين. هو بنا ڪنهن تعصب جي مذهبي ويچارن جو پرچار ڪندو هو، اُنڪري سندس ڪيترائي مُريد ٿيا ۽ لعل شهباز جي نالي سان مشهور ٿيو. منڍي روحاني فلڪ تي پرواز ڪندڙ شخص. هن جيئري توڙي وفات بعد ڪئين ڪرامتون ڏيکاريون. پير عثمان شاهه کي ”لعل شهباز“ ان ڪري سڏيو ويندو هو، جو هو ٻار جو روپ اختيار ڪري پنهنجي دوست شيخ فرید شگر گنج کي ڦاسيءَ جي تختي تان کڻي آيو. هڪ ڀيري هو ٽهڪندڙ تيل جي ڪڙهاڻيءَ مان زندهه بچي آيو ۽ سندس رنگ لعل ٿي ويو. ان بعد هو ڳاڙهي قميص پائيندو هو. ان ڪري به کيس لعل شهباز ڪرڻو ويندو هو. سيوهڻ جي هن جي مزار مٿان هڪ قبر اڳڙهي آهي، جتي هر سال ميلو لڳندو آهي. هندو توڙي مسلمان مڃيندا آهن ۽ انهن لاءِ هڪ زيارت گاهه آهي. هي ۱۱۲ سالن جي ڄمار ۾ تاريخ ۲۱ شعبان ۶۵۰ هجري ۾ سيوهڻ ۾ وصال ڪيائين.

هندو راجا وڪرماجيت جي ايڪانت پسند ڀاءُ راجا پرتيءَ جو اوتار سمجهندا آهن. جو جتي لعل شهباز جو مقبرو آهي، اُتي هن شو ڀڳوان جي اُستتي ڪئي هئي. لعل شهباز کي پهريون ئي صوفي سڏيو وڃي ٿو. پرتي جو آستان به قبي اندر دروازي وٽ ٺهيل آهي.

(۵) دودو چنيسر - تيرهين صديءَ جي پهرين ڏهاڪن ۾ سنڌ تي ڀُونگر سومرو راڄ ڪندو

دهليءَ جو بادشاهه علاؤالدين پنهنجو لشڪر وٺي دودي کي گاديءَ تان لهائڻ لاءِ سنڌ ڏانهن روانو ٿيو. سنڌ جي فوج دهليءَ جي ڀيٽ ۾ ٿوري هئي، تڏهن دودي پنهنجي ٽيڻ واري نانيءَ (چنيسر جي پٽ) کي سلطان وٽ آڙي نيزاريءَ لاءِ موڪليو. علاؤالدين جي ڪجهه دل نرم ٿي، پر چنيسر چيس ته باهه اڃا سندس ڪانه لئي آهي، تڏهن سلطان نياپو موڪليو.

”ڀائر پرڇو پاڻ ۾، باهه ڏيو مون - سڀ پوريان سومرا، آءٌ جهجهي ڏيان ڀوڻ،

هاڻي وهلو وڃي تون، سڳو سعيو ڪر سڱ جو.“

تڏهن ننگروءَ بادشاهه جي شرط تي سخت اعتراض ورتو ۽ چيائينس ته سورب ونشي ڪنهن ڌارئي کي ڏيئي ڪونه ڏيندا آهن. تنهن تي سلطان جنگ جاري ڪئي ۽ پهريئن ننگرو ماريو ويو.

”ننگر مغل پاڻ ۾، چري ڏئي ڇوٽ - ڀڄي ڇٽ ڇيهون ڪري، گهڻا ماريائون گهوت،

بنا پر ۽ اوٽ، ننگر ماريو ماڳ ۾.“

ننگروءَ جو لاش محل ۾ آندو ويو ۽ سندس مڱ ڪوئل حق بخشائي سڄي عمر ڪناري رهڻ جو قسم کاڌو. پوءِ لڙائيءَ ۾ دودي جي پياري دوست هاسي کي علاؤالدين جي سپهسالار نادر ماري ڏنو. هاسوي دودي جي مدد لاءِ امرڪوٽ مان سوين راجپوتن جو ڪتڪ ڇاڙهي آيو هو. هو بيمثل بهادريءَ جو جوهر ڏيکاري شهيد ٿيو. هاڻي دودو پاڻ ميدان ۾ لهي پيو. حفاظت لاءِ هن پنهنجي زان خانن جون سڀ عورتون ڪڇ جي سمي حاڪم ابڙي ڏانهن ڏياري موڪليون. دودو نهايت بهادريءَ سان لڙيو، پر مارجي ويو. علاؤالدين سومرين کي پنهنجي حرم خانن ۾ شامل ڪرڻ لاءِ ڏاڍي شدمد سان راجمحل ۾ داخل ٿيو، پر زانخانن سڄو شڪو پيو هو. جڏهن انهن کي ابڙي وٽ وڃڻ جي خبر پيئي ته ابڙي کي چواڻي موڪليائين ته سڀيئي سومريون منهنجي حوالي ڪر ۽ انهيءَ عيوض آئون توکي مائيلي ۽ ملتان جو حاڪم بڻائيندس. پر ابڙي گتو جواب ڏياري موڪليس ته:

”مائيلو ملتان، نه نڀاو پائڻيان - توکي ڏيندي سومريون، آئون ٿو لهج مران،

جي جيئري آڱ ڏيان، ته گھل لڄاڻيان پنهنجو.“

اُن بعد ابڙي جو پٽ ممت لڙائيءَ جي ميدان ۾ علاؤالدين جي سامهون ٿيو. ممت جي سور بهائيءَ علاؤالدين جا حوصلا خطا ڪري ڇڏيا.

”اوچوڙي جيان وڇڙي، گهرن گوڙ ڪيا - ڏه لک ڏهن اڳڙ، ماري خلق ڍڏا،

سوره سڀ ٿيا، جي ويربي وڇوڙي ويا.“

پر نيٺ هُو، سندس مائيلو ڀاءُ سهر ۽ خود ابڙو، سلطاني لشڪر اڳيان ست جهلي ڪونه سگهيا. ”سچ نه ڪري سوڄيرو، ڏان ڏان ڌوڌو ڪار - آئي ابڙو ائين وڙهي، جيئن پاڻي ٻوڙي تار.“

اڳتي چوڻ ٿا ته:-

”اڙي جهلي ابڙي، نو ويهون ڏه لک - گهوڙي ڪنڌ ورائيو، ماري گهڻي خلق،

پوءِ ٿي ابڙي پڪ، ته حال جيئڻ ناهه ڪو.“

جڏهن علاؤالدين سهڻين سومرين ۽ راڻين کي آغوش ۾ آڻڻ لاءِ ۽ پنهنجي شھوت پوري ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌيو ته کيس نصيب ٿي ڇڙي رک ۽ قلغار. راجپوت عورتون پنهنجي شاندار روايت موجب جوهر ڪري پيسر ٿي ويئون. اها ڳالهه صاف آهي ته دودو، چنيسر، حاسو ۽ ابڙو سڀ هندو راجپوت هئا ۽ اُن وقت تائين سومرن پنهنجو ڌرم ڪونه بدلايو هو. محمد صديق ميمڻ ”سنڌ جي ادبي تاريخ“ نالي پنهنجي ڪتاب ۾ ان قصي جو ذڪر ڪيو آهي.

(۶) ليال چنيسر - ”تڪست الڪرام“ موجب چنيسر ۱۲۸۸ع کان ۱۲۰۶ع تائين نٽي جي ويجهو ديول ڪوٽ جو راجا هو ۽ ذات جو ڏاڏو هو. اُن وقت سنڌ جي بندرگاهه لنگپت جي راجا راءِ ڪنگهار جي ڌيءَ ڪڙرو چنيسر تي هرڪ هاري ويٺي هئي، پر هوءَ چنيسر کي سندس زال ليال جي بربر مان ڪڍي پنهنجي بربر جي چار ۾ ڦاسائڻ ۾ ڪامياب نه ٿي سگهي. ان ڪري ويس مٽائي هوءَ ليال جي محل ۾ داسي بڻجي آئي. ليال جو مٿس وشواس ڄمي ويو. هن ڏٺو ته ڪڙرو هميشه غمگين رهي ٿي، سو سبب پڇيائينس. تڏهن ڪڙرو کيس پنهنجي من جي ٻيڙا کولي ٻڌائي ته دراصل هوءَ سولنگي ونش جي راجڪماري آهي ۽ وٽس هڪ قيمتي ٽوکنو هار آهي، جيڪو هيءَ ليال کي ان شرط تي ڏيئي سگهي ٿي، جيڪڏهن هوءَ کيس (ڪڙروءَ کي) هڪ رات چنيسر سان گهارڻ ڏئي. اول ته اُناڪائي ڪيائين پر هار ڇڏي ڪري ڇڏيس. پوءِ هڪ رات جو ڪڙروءَ کي وٺي پنهنجي پٽيءَ جي سهڻ واري ڪمري ۾ ڇڏي آئي. تنهن وقت چنيسر سرخ خمار ۾ هو. صبح جو اٿڻ سان ڏٺائين ته هڪ ڌارين عورت سندس بستري تي سهيل آهي. تڏهن هنڪان پڇيائين. ڪڙرو چنيسر کي سڄي ڳالهه سربرستي ڪري ٻڌائي. چنيسر، جيڪو ليال کي پنهنجو ساهه پراڻ سمجهندو هو، سو ڳالهه ٻڌڻ کانپوءِ من ڪٽو ٿي پيس ۽ دل ۾ ليال لاءِ ڏڪار پيدا ٿيس. هن ڪڙروءَ کي کڻي پنهنجي پٽي بنايائين ۽ ليال کي ڏهاڳ ڏيئي ڇڏيائين. ليال گهڻيون ئي آڙيون نيزاريون ڪري چنيسر کي ستايو، پر هن هڪ نه ٻڌي.

”مٿي ئي موڇي، مڙهي ڪيٽ مڙڪ،

چئي چنيسر ڄام سين، وڌو تو فرق،

وري وريو ورق، آئين ڏن ڏهاڳ جو.“

اچار ليال وڃي پيڪڻ ۾ رهي. هڪ ڀيري چنيسر ڪنهن ڄڻ سان ساڳي شهر ۾ آيو. شاديءَ جي جلسي ۾ ليال ناچڻي بڻجي اهڙو ته دل ڪيندڙ ناز سان ناچ ڪيو جو سيني کي متاثر ڪيو پر چنيسر کي موڇي ڇڏيو. پر ليال جي، لهر تال ۽ مٿڙاڙ تي مدهوش ٿي ويو. هن اُنکي گهونگهت هٽائڻ لاءِ زور ڀريو. ڏاڍي منت ميڙ کانپوءِ جڏهن ليال گهونگهت منهن تان لاهي پري ڪيو، تڏهن چنيسر ڏٺو ته پنهنجي لافاني رقص سان سندس ڇت چڙو ڪندڙ عورت پي ڪابه نه خود سندس پٽ راڻي ليال آهي. هن هڪدم ليال کي اپنائڻ ورتو. ڪي چوڻ ٿا ته ليال پنهنجي پنهنجي وڃي چنيسر جي ٻانهن ۾ رڪري ۽ بروقت مري ويئي ۽ چنيسر به ليال کي ڏسي ۽ هنجي دڪ جي حالت کي محسوس ڪري پاڻ به اُتي ئي مري ويو.

مارئي اڳتي چوي ٿي ته:-

”پتولا پنوهايون، مور نه مٽي ڪن - جو لاک رٿاڻو لوڳيون، نه سالنٽا سونهن،
اُن اِيلا چنگون اڳري، بگمل بافتن - سکر پانڻيان سومرا، مٽي کان کنهنين،
جا ڏنبر اڏاڏن، سا لاهيندي لهج مران.“

ڪيڏي نه بلندي خيالي آهي! اوچو آدرش آهي.

رڳو ايترو چيائين ته تون منهنجو ڀاءُ لڳين. مونکي ڀيڻ سمجهي، جنهنجي مان امانت آهيان،
اُن کي موٽائي ڏج. پر جي مان ڀت مري وڃان ته منهنجو مڙهه ملير موڪلج.
وڌيڪ مارئي چوي ٿي ته:-

(۱) ”اڃاهائي وطن کي، آڏي جي هٿ مياس - گور منهنجي سومرا! ڪڇ پنوهاڻ پاس،
ڏج ڏاڏائي ڏيهه جي، منجهان وڙين واس - مياڻي جياس، جي ويهي مڙهه ملير ڏي.“

(۲) ”اڃاهائي وطن کي، ساري ڏيان ساهه - بت منهنجو بندر، قيد ڪر ريجاهه،
پر ڏيهائي ڀرينءَ ري، ڌار ڌار ريجاهه - ڏڏي وساڻجانءِ ٿر جي، مٽي مٽي مٿاهه،
جو پويون ٿئي پساهه، ته نجانءِ مڙهه ملير ڏي.“

ههڙي دل ڌاريندڙ لئجا ۽ وطن جي حب مارئيءَ جو ٿي مرڪ آهي. پر نراس ٿي اڃا به اس
رکي چوي ٿي:-

”اها! اڳي ڀر هوءَ، جيئن آڻنءَ مران بندر! - مجسو زنجيرن ۾، راتو ڏينهن روءِ،

پهرين وڃان لوءِ، پوءِ مڙ پڇنر ڏينها.“

شاهه به گنڀير ٿيڻ سان به حد ڪئي آهي، ٿورو گهراڻيءَ سان سمجهو ۽ پڙهو ته اکيون اونڌجڻ

شروع ڪنديون.

عمر به هنجي نيزارين تي ڪجهه نرم ٿيو هو، پر پوءِ معلوم ٿيس ته ڪڏهن مارئيءَ جي ماءُ
به کيس پنهنجي تڃ پياري هئي. ان ناني سندس مائيلي ڀيڻ لڳي. پوءِ هن مارئيءَ کان ڀيل بڪشائي
۽ کيس عزت ۽ مان سان سندس گهر ماڻهن کي موڪلي ڏني. هيءُ جڏهن موٽي آئي ته سندس
مڱينئر قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو. هن کي اعتبار نه ٿي آيو ته محفلن ۾ رهي پاڪدامن ۽ بي داغ
ڪيئن هوندي. مارئيءَ گهڻيئي قسم کاڌا پر کيت سين تي اثر نه پيو. نيٺ پوتر تا ثابت ڪرڻ لاءِ
اڳتي پريڪيا ڏيئي پيس. هن لوهه جي تتل شيخ کڻي هٿن ۾ پڪڙي، پر کيس ڏري به لهنس نه
آئي. عمر به خاطري ڏيڻ لاءِ لشڪر وٺي آيو هو، پر مارئيءَ جي زور ڀرڻ تي واپس امر ڪوت ويو.

(۸) ست فقير ماموئي - چوڏهن صديءَ ۾ ٺٽي نزديڪ ماموئي نالي ماڻ تي سمي حاڪم
جام تماچيءَ بڻي (يا جام نظام الدين) ستن فقيرن جو سر قلم ڪرڻ جو حڪم ڏنو هو. انهن
ستن فقيرن سر ڪٽجي وڃڻ بعد ست پرتوليون ڇبون هيون، جن کي ماموئي (پهري) يا بيت چيو

(۷) عمر مارئي - مارئي سنڌي جيون ۽ ساهن جي امر سورمي آهي. هوءَ حب الوطنيءَ ۽
وفاداريءَ جي علامت آهي. ڪڇ جي لوڪ ڪٿائن موجب مارئي شاهي خاندان مان هئي. هنجي

ماءُ ميراڊي، مارئيءَ کي ٿر جي هڪ ڳوٺ ملير ۾ (هيءُ ملير ڪراچيءَ جي ويجهو ملير کان اڳ)
آهي ۽ هيءُ ملير ٿرپارڪر ضلع ۾ ننگر پارڪر کان ۱۲ ڪوهه پري ۽ گڏڙي اسٽيشن کان ۲۸ ڪوهه
پري آهي) آئي هئي. هتي کيس مارو ذات جي ڀالئيءَ اجهو ڏنو. (مارو ذات جا ڌنڌي جي لحاظ
کان ڌنار يا پنوها به سڏبا هئا). هن ميراڊيءَ کي پنهنجي ڌيءَ ڪري مڃيو. مارئي ملير ۾ سڀ
کان وڌيڪ سهڻي هئي. سندس نانيءَ ڀالئيءَ پنهنجي ذات جي هڪ نوجوان کيت سين مارئيءَ
جي پرڻاڻ جو وڃڻ ڏٺو. تنهن تي ٻيو هڪ نوجوان ڦوڳ سين مچرجي پيو. ”حفت الڪرام“
موجب ٿر جو حاڪم عمر سومرو، کي چون ٿا همير سومرو ۱۲۵۵ع کان ۱۲۹۰ع تائين هو. جنهنجو

تخت گاهه امر ڪوٽ ۾ هو. ڦوڳ سين امر ڪوٽ ويو ۽ وڃي حاڪم عمر سومري جا ڪن پريائين ته
مارئي بنظير محسن جي ڌيءَ ۽ لافاني سونهن جي پري اوهانجي محل جي ملڪ ٿيڻ جي لائق
آهي. عمر سومري محسن جي هاڪ ٻڌي مارئيءَ کي زوريءَ ڀڄائي پنهنجي راڻي بنائڻ جو فيصلو
ڪيو. عمر هڪ اُٺ تي چڙهي مارئيءَ جي ڳوٺ ويو ته مارئيءَ به اُن وقت ڪوهه تان ڀاڻي پئي پيو.

هو اُتان مارئيءَ کي کڻي آيو ۽ اچي امر ڪوٽ ۾ قيد رکيائينس. هن نانيو ته ڳوٺاڻي چوڪري
جڏهن محل جا شڪ سهوليتون ۽ عيش آرام سندس تي پالمراڻو راضي ٿي ويندي، پر مارئي ڪنهن
ٻيءَ مٽيءَ مان گهڙيل هئي. مارئي عمر سومري جي سوادي طعامن، عمدين پوشاڪن ۽ چمڪندڙ
هيرو جواهرن ڏانهن اک کڻي به ڪونه نهاريو. بار بار عمر کي آزي نيازي ڪندي هئي ته مونکي
پنهنجي مڱينئر وٽ واپس پهچاءُ. هيءُ ٻي سينا هئي، جيڪا راڻ جي بل توڙي آڇ کي توڪاري
رهي هئي. تفاوت رڳو اهو هو ته هتي ڪوبه راج يا هنومان ڪونه هو، جيڪو هن سان جنگ جوئي
يا ڪوٽ کي ٽوڙي سندس بند خلاص ڪري.

”عمر! اڃا ڪيڙا، ڪاٿاريون ڪيئن ڪن - جن جا ٿر ۾ ور ٿا ويڻ تنهن!“

مارئيءَ عمر کي صاف لفظن ۾ ٻڌائي ڇڏيو هو ته هوءَ ملير موٽي وڃڻ لاءِ ماندي آهي. هن
کي سندس سوادي طعامن کان ملير جي رب ۽ آراڙي، ڌٽ ۽ ڏنٿرا، پڪا ۽ پيرون، لبار ۽ سٿريون
وڌيڪ لڏيڻ لڳي.

”آڻين ۽ چاڙهين، ڏت ڏهاڙي سومرا - ستا ڪيو سيد چوي، ساڻون شڪاڻين،

منجهان لنڊ لطيف چئي، چانور ڪيو چاڙهين - ڀلاءُ نه پاڙين، عمر آراڙيءَ سين.“

پلنگن ۽ پوهن کان ڪندا ۽ جاريون وڌيڪ پسند آهن. تنهنجي ڀت پٽيهر ۽ ريشم کان مارن
جا کٽا ۽ لويون وڌيڪ تيون وڻن. هن جي اباڻي لويي لڙتون وٺي وٺي آهي. بک اُڄ ۾ بت مٽڪي
ڪندا ٿي ويو آهي، اکيون ڏرا ڏيئي ويڻون آهن. پر عمر کي گهٽ وڌ نه ڳالهائين، هن پٺ پارانو ڏنو.

”سهسين سيبا ڪنجري، لويي لڙتون لڙ - واسي وار نه ويڙهيان، مڙ چڳون رهن چيڙ،
ماروءَ جي مهاڙ راءِ، اندر ناهه اڪير - جهڙو حال هميرا وٺي شال ويڙهه وڃان!“

وڃي ٿو، ڇو ته فارسيءَ ۾ معما جو مطلب آهي ڀرولي. حقيقت ۾ اهي ست ئي بيت ست اڳڪٿيون آهن. ڪيترن موقعن تي، ايتري قدر جو بي مڃاڻي لڙائيءَ وقت عام لوڪ انهن ڳڻپڙتن کي ايندڙ خطرن جي چٽاڻي سمجهندا هئا. ڀرپور ملهر چنڊ جي اها دعويٰ آهي ته سنڌيءَ ۾ اهي سڀ کان آڳاٽا بيت آهن. انهن ۾ عربي پارسي زبانن جو اثر ڪونهي. اڳئين وهڻو وڃي ٿو ته هر درويش فقير سرڪڻجڻ کان پوءِ هڪ بيت ۾ پيشنگوي ڪئي پوءِ سوهڻن جي نزديڪ ”امريءَ“ ۾ سماڻجي ويو. انهيءَ ڪرامت جي گواهه لوڪن ستن فقيرن جي لاشن کي دفنايو. انهن ستن اڳڪٿين يا معائنن جو بڻ انگريزيءَ ۾ سطحي ترجمو ڪيو هو. بيت هن ريت آهن.

- ۱- هاڪ وهندو هاڪرو، ڀڄندي ٻڌڻ اروڙ - بهه مڇي ۽ لوڙهي سمي ويندا سوکڙي.
- ۲- وسي وسي آر، جڏهن وڃي ٿڏندو - تڏهن ٻارو ڇوٽو ٻار، پنجنين دربين وڪبو.
- ۳- گهاٽيريون گسن تي، وراهي ويندا - تهاڻ پوءِ ٿيندا، طبل تاجاڻين جا.
- ۴- لڳندي لاڙان، سونڪو ٿيندو سري ۾ - جڏهن گڏهن سنڌڙي، اوڳاٽا وٽاه.
- ۵- ڪاري ڪاباري، جڇيڙو لڳندو چه پهر - مر مڇي ماري، مک وسندي سنڌڙي.
- ۶- مر مڇي ماري، مر مڇي ڪهڙا ٻار - هيٺين ڪاريون پوتيون، متن ڪارا وار.
- ۷- اچي ويهجا ماڙهن، ننگر جي آڌار - پراڻا پراڻ ته نوان اڏجو نه ٺهڻ.

وري مون پئي هنڌ ٻڌيو آهي ته راموڻي جا بيت مٿين بيتن کان ڪجهه ڦريل آهن. سي به هيٺ لکجن ٿا.

- ۱- الله حسبي، ڪلهوڙن کان ڪسي - ٽالپرن کي ڏسي، تنهان پوءِ پسي.
- ۲- نيلو ٽهڙو نقر، اُڀرندي ايندو - ٽيلو ٽالپرن جو نهوڙي نيندو، تهاڻ پوءِ ٿيندو پشتو پٺاڻن جو.
- ۳- لڳندي لڙائي، سو ٺڄو سري کان پوندو - جڏهن گڏهن سنڌڙي ڦٽهاران جوکو، مر مڇي ماري، سڪ وسندي سنڌڙي.
- ۴- مر مڇن ڪهڙا ٻار، زالن مٿي به ڇوٽيون، مڙسن مٿي به وار - بهڙاڻا ٻار، ٽڪي ٿي وڪامندا.
- ۵- ڀڳي ٻڌڻ اروڙ هوڪ وهندو هاڪرو، بهه مڇي ۽ لوڙهي سمي ويندا سوکڙي.
- ۶- ننگر جي آڌار، جم وهجو ماڙهڻا - پراڻا پراڻ، نوان اڏجو ٺهڻ.
- ۷- ستاڻوي ۾ ست ڇوڙ سي، اٺاڻوي هٿ تاڙ - نوانوي نر جاڳسي، سڙ ۾ ٿئي جٽڪار.

شري لعل سنگھ هزارلي سنگھ اجواڻي پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ادب جي تاريخ“ ۾ ترجمان هيرو شيواڻي صفحي ۴۲ تي لکي ٿو ته ”سنڌي ٻوليءَ ۾ راموڻي فقيرن جي بيتن جهڙا پراڻا ۽ ويسه جوڳا ٻيا بيت آهن، جن ۾ دودي چنيسر جو بيان ڪيل آهي. اُهي بيت سومرن جي صاحبيءَ واري دؤر ۾ رچيل مڃيا وڃن ٿا، جيڪڏهن اُهي سچ پچ اصلوڪا بيت آهن ته پوءِ اُهي

راموڻي بيتن کان به آڳاٽا مڃي سگهجن ٿا. ڇو ته اُهي سمي گهراڻي جي دؤر جا آهي، جيڪو دؤر چوڏهين صديءَ جي پوئين اڌ ۾ اچي ٿو.

مٿين بيتن ۾ دودي چنيسر جي ڳالهه ڪانه ٿي اچي. تنهن مان سمجهبو ته اُهي ماڻهين تيان آهن، پر ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ڪي ڳالهون ٻنهي بيتن جي بيتن ۾ ساڳيون آهن.

(۹) مؤمل راڻو - هيءَ به لوڪ ڪٿا آهي. چوڏهين صديءَ جي پهاڙيءَ وارو عرصو هو. جڏهن ميرپور ماٿيلي ۾ راجا نند راج ڪندو هو. سنڌ بابت پنهنجي ڪتاب ۾ ابيت چوي ٿو ته راجا نند سنه ۱۲۹۵ع ۾ ميرپور ماٿيلي ۾ حاڪم هو. راجا نند کي نئون ٺاڻيون هيون، انهن ۾ مومل سڀني کان سهڻي ۽ سومل سڀني کان سڀاڻي هئي. راجا نند کي هڪڙو سوئر جو ڏند هو، جنهن تي راجا کي وڏو ناز هو، ڇاڪاڻ ته ڏند جي ذريعي درياه جو پاڻي سُڪي ويندو هو. سو هن اُنهي مدد سان پنهنجو سڄو قيمتي خزانو درياه جي ڀيٽ ۾ لڪائي رکيو هو. اُن راز جي سُڌ ڪنهن کي به ڪانه هئي، نڪي ڪي ڪير اُهو خزانو نڌيءَ جي تري مان ڪڍي ٿي سگهيو. پر هڪ فقير کي ڪنهن طرح اُن راز جو پتو پئجي ويو. فقير وجهه ڳولهندو رهيو ته ڪيئن اُهو ڏند هٿ ڪجي.

هڪ دفعي راجا نند پنهنجي ڌيءَ سومل کي ساڻ ڪري شڪار تي ويو. راجا ۽ سومل جي غير-حاضريءَ ۾ فقير سوچيو ته موقعو سٺو آهي، سو هلي اچي محل وٽ پهتو ۽ اُتي وٺي رڻ رڻ شروع ڪيائين. مومل، فقير کي روڻندو ڏسي اُنکي گهراڻي سبب پڇيو. تنهن تي هن چيو ته مونکي هڪ اهڙي بيماري لڳي آهي، جنهن جو علاج سوئر جي ڏند سان ٿي سگهي ٿو. مومل کي خبر هئي ته وٽن سوئر جو ڏند آهي، سو محل مان ڳولي کڻي اچي فقير کي ڏنائين. فقير ڏند وٺي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ رڻ رڻ بند ڪيائين. پوءِ اُنهي مدد سان نڌيءَ ۾ گهڙيو ۽ سڄو خزانو هٿ ڪري روڻچڪر ٿي ويو.

راجا نند جڏهن شڪار تان واپس محل ۾ آيو ۽ کيس مٿئين سچي حقيقت معلوم ٿي. راجا اچي ڪاوڙيو ۽ مومل کي جوش ۾ ماري ڇڏي ها، پر سومل وچ ۾ دڪل ڏنو. پيءُ کي چيائين ته اهڙي رت ٿي رتبان ۽ تجويز ڪريان جو توهان کي اوترو بلڪ وڌيڪ خزانو ملي ويندو. پئس کي اُن تي جوش ڀرو ٿيو ۽ مومل کي وڌيڪ ڪجهه نه چيائين. سومل هڪ طلسمي محل اڏيو، جنهن کي ”ڪاڪ محل“ سڏيو ٿي ويو. اُن محل جي آخرين منزل ۾ مومل رهڻ لڳي. ڪاڪ محل ۾ انيڪ ورهه ڪوڙ ۽ ڪڙل رکيل هئا، جنهن کي اُن راز جو پتو نه هو سو مومل جي ڪمري تائين پهچڻ ۾ محال هو. سومل ۾ ڀڄندو رهيو ڳهاريو ته جيڪو به شخص مومل جي ڪمري تائين پهچڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندو ته مومل جي اُن سان شادي ڪرائي ويندي. پر جي ڪو اُتي پهچي نه سگهيو ته سندس ڏن دولت تي مومل جو حق رهندو. ڪيترن ئي راجڪمارن مومل تائين پهچڻ جي آزمائش ڪئي، پر ڪاڪ محل جي طلسمي درٻانن کين هن تائين رسڻ ئي نه ٿي ڏنو. ويچارا پنهنجو ڏن ۽ مال ملڪيت ٽٽائي واپس ورتا هئا. اُهو سمورو ڏن راجا نند جي خزاني جي ڪوٽ ۾ ڀڙندو رهيو.

هڪ ڏينهن همير سومرو سنه ۱۸۴۰ع ۾ تخت تي ويٺو، سو پنهنجي ٽن وزيرن سان مومل جو سڱ حاصل ڪرڻ لاءِ ڪاڪ طرف آيو. اُن ڪوشش ۾ همير سومرو ۽ سندس ٻه وزير ته ناڪامياب ويا، البت ٽيون وزير راڻو اڳتي وڌندو رهيو. هُو جهنگلي جانورن جي چڱوڙ يا طلسمي آوازن ۾ ڪونه ڏٺو. جلد ئي محل جا چل وڃڻ هن کي پنهنجي ارادي تان لوڏي يا ڦيرِي ڪين سگهيا ۽ آخر مومل تائين پهچي ويو ۽ مومل جي حسن جو حقدار بڻيو. راجا همير ۽ ٻه وزير اِهو سوچي ته راڻو پنهنجي جان وڃائي چڪو هوندو، سو واپس وريا. مومل ۽ راڻي کي ڏينهن ته ڏاڍي مڇ ۽ مستي ۾ گذاريا. هڪ ڏينهن راڻي خيال ڪيو ته همراهن جي خبر ته وٽان ته ڪهڙي حال ۾ آهن، سو مومل کي چيائين ته تون ڪجهه ڏينهن هتي رهندو دوستن جي خبر وٺي ٿو اچان. هي جڏهن اُتي پهتو ته حاڪم همير سموري کڻي جبل ۾ وڌائينس، جو جبل ۾ سڙندو رهيو. هڪ ڏينهن همير جي زال همير کي وينتي ڪئي ته راڻي جا بند خلاص ڪر. راڻو راڻي ۽ جو ڀاءُ هو. همير به زال جي ڳالهه مڃي راڻي کي جبل مان آزاد ڪيو، جو چٽندي ڪاڪ محل ڏانهن روانو ٿي ويو. هوڏانهن ڪاڪ محل ۾ حالتون بدلجي ويئون هيون. حرفت باز سومل گهڻي ۾ گهڻو ڏن ڪنو ڪرڻ ۾ سرگردان هئي ۽ اُن ۾ هن جي مددگار هئي سندس ڀائي ناتر. سومل ناتر ٻانهي کي حڪم ڏنو ته ڪنهن کي به مومل وٽ پهچڻ نه ڏنو وڃي، سندس مڙس کي به نه. ناتر اِهو بندوبست ڪيو. مومل راڻي جي وچوڙي ۾ اُڏاس رهندي هئي، اِٺڪري سومل مردانو ويس ڪري مومل جي پلنگ تي ساڻس گڏ سمهندي هئي.

”شمع ٻاريندي شب، پرهه باڪوڻ ڪڍيون؛

موت ميران ٿي مينڌر، راڻا ڪارڻ رب،

تنهنجي تات طلب، ڪانگ آڏاير ڪا ڪا.“

هڪ ڏينهن اڌ رات جو راڻو ڪاڪ محل ۾ پهتو ته ناتر هن کي اندر ڪمري ۾ وڃڻ کان روڪيو ۽ چيو ته مومل هاڻي ڀڄي سان پريم ڪندي آهي. اِهو ٻڌي راڻو وسعي ۽ ۾ پئجي ويو ۽ ناتر کي ڏکو ڏيئي خود پڪ ڪرڻ لاءِ مومل جي ڪمري تائين ڊوڙي ويو. هن ڏٺو ته برابر مومل ڪنهن مرد سان ساڳئي پلنگ تي سمهيل هئي (هن سومل جو چهرو ڪونه ڏٺو). اول ته کيس ويچار آيو ته ٻنهي کي تلوار سان خُتر ڪريان، پر پوءِ اِئين نه ڪيائين. پنهنجو لڪڻ نشاني ۽ طور ڇڏي موٽي ويو. صبح جو سوير مومل جڏهن راڻي جو لڪڻ ڏٺو ته پوري ڳالهه سمجهڻ ۾ دير ڪانه لڳس ۽ هوءَ ترٿ ٿي ڪاڪ محل ڇڏي امر ڪرڻ ڏانهن رواني ٿي. هن هڪ سوداگر جو لباس ڀاتو ۽ مرداني ويس ۾ راڻي سان ملي ۽ سندس دوست پئجي پيئي. ٻئي گهاٽ دوست ٿي ويا ۽ سڏائين گڏ رهندا هئا. هڪ ڏينهن ٻئي ڇوپڙ راند ڪري رهيا هئا ته راڻي جي نظر مومل جي مٿي کنيل ٻانهن تي پيئي ۽ کيس سڃاڻي ورتائين، پوءِ ته هن مومل کان مُنهن موڙي ڇڏيو. مومل جي آڙي ۽ نيازي ۽ تي به ڌيان نه ڏنائين. هڪ ٺڪرايل هندو اِستريءَ لاءِ جيڪو آخري رستو رهجي ٿو وڃي، مومل

آهستي چوندو. هن چڪيا باري ۽ اُن ۾ ٿپي پيئي. جڏهن راڻي کي اُن ڳالهه جي خبر ملي ته هو به ٿپي ٻيو ۽ ٻاهه ۾ مومل سان ملي هڪ ٿي ويو.

(۱۰) ٺوڙي ۽ تماچي - نوري ۽ تماچيءَ جو قصو سمي گهراڻي سان واسطو رکي ٿو. چيو وڃي ٿو ته ڄام تماچي تڏهن تخت نشين ٿيو، جڏهن چاچي ڄام جوئي ۽ ڀاڱي يابينا کي سلطان فيروز شاه قيدي بڻائي پاڻ سان وٺي ويو هو. سنڌ جي حاڪمن ۾ به تماچي ٿيا آهن. ڪن ليکڪن جو رايو آهي ته ڄام تماچي ٻيو هن قصي جو سومرو آهي ۽ نه تماچي پهريون. ڪينچهر ڏنڊ هليا يا ٽڪريءَ جي تري ۾ ٺٽي ۽ جهرڪن بلڪ سونڊن جي وچ ۾ آهي، جنهن ۾ مڇي، ٻاڙو، بهه ۽ لوڙهه ڄام ٿيندا آهن. تنهن کانسواءِ هن ڇنڊ ۾ ڪوڏ ۽ شينون به گهڻي ٿينديون آهن. هڪ ڏينهن ڄام تماچي مڇيءَ جو شڪار ڪرڻ لاءِ هن ڏنڊ تي ويو. اُتي هڪ گهاٽي جي ڏيءَ گندري نالي ڏنائين جيڪا مڇي سهڻي هئي. ڄام تماچي هن کي ڏسي مٿس عاشق ٿي پيو ۽ هرڪ وڌائين. گندري يعني گند مان ڄاول. ڄام تماچيءَ گندريءَ مان نالو ڦيرائي نئون نالو رکيو نوري.

ڀارت جي ساهتيه ۾ مهاڻي جي ڏيءَ سان عشق ٻجڻ کان نئين ڳالهه ڪانهي. ڪورون ۽ پانڊون جو ڏاڏو به ڪنهن مڇيءَ مار جي ڏيءَ سڏيو ٿي ۽ جي پريم ۾ اٽڪيو هو ۽ اُن سان شادي ڪيائين. ڄام تماچيءَ نوريءَ کي پنهنجي نڪاح ٻڌل زال پيو بڻائڻ چاهي. جنهن نوريءَ ۽ نوريءَ جي پيءُ ٻنهي قبوليو ۽ هاڪار ڪيائون. نوري نهايت نماڻي هئي. هن پاڻ لاءِ ڪوبه خاص حق ڪونه گهريو. تماچيءَ جي گهر ۾ هوءَ سڀني کان وڌيڪ غريب گهر جي عورت هئي. تماچيءَ ۽ نوريءَ جي شاديءَ ۾ ڪينچهر جي مڙني مهاڻن خوب جشن ملهايا. سندن راجا جو هاڻي سندن نالي به ٿيو، تنهن مٿانئس سيميئي ڏلون ملاف ڪيون. نه رڳو ايترو بلڪ ڪينچهر جي آس پاس واري زمين جو به کين مالڪ بڻايائين. سپايڪ هو ته تماچيءَ جي محل ۾ سمي خاندان جي راڻين نوريءَ کي پسند ڪونه ڪيو. پر هوءَ سڏائين سانت ۾ نماڻي رهي. سڀني جي ڪارڪڙمت لاءِ هر وقت تيار رهندي هئي. هنجي نڙت ۽ نيازيءَ جي ثابتي تڏهن ملي، جڏهن هڪ دفعي ڄام تماچيءَ سڀني راڻين کي چواڻي موڪليو ته سڀ پنهنجي پنهنجي تمام اوچي ۽ شاندار پوهاڪ پائي هار سينگار ڪري وهن. پاڻ منجهان ڪنهن به هڪ کي چوندي، گهڻاڻ وٺي ويندو. ٻين سڀني بهڪندڙ ويس وڳا پاتا ۽ هار سينگار ڪيا. پر نوري سڀ کان سادا ڪپڙا پائي ۽ زمين ۾ نظر گهاٽي ويهي رهي. هوءَ پنهنجي هار سينگار سان ڄام کي پاڻ طرف ماڻل ڪري، هن تي پاڻ کي زوريءَ مڙهن لاءِ تيار نه هئي. ڄام تماچي جڏهن چونڊ ڪرڻ نڪتو ته هن اُماڻ کي اِهو سهي ڪيو ته نوري سڀ کان نيازي ۽ سريشت آهي، چوڻ هوءَ سڀني کان سرل، سندر ۽ نماڻي هئي. هوءَ ايرڪا کان آهي، پنهنجي لاڻائي سونهن ۾ پنهنجو من پال هئي. ڄام نوريءَ کي ئي چونڊيو ۽ کيس پنهنجي پٽ. راڻي بڻايائين. سنڌي ادب ۾ نوري ۽ تماچيءَ جو قصو ئي اڪيلو داستان آهي، جنهن ۾ دڪ درد جو نالو نشان به ڪونهي. اُن ۾ آتسو نه ڳل ٿي ڳل آهن،

”مهاڻيءَ جي من ۾، نه گيرب نه ڳاڻ، نيٺن سي ناز ڪري، ريجهيائين راءِ،
سمو سيني ملاءِ، هير يائين حرفت سين.“

(11) سهڻي ميهار - شاه عبداللطيف جن ستن لوڪ ڪٿائن کي پنهنجي ڪلام ۾ آندو آهي، تن ۾ به هڪ سهڻي ميهار جي آکاڻي جيڪا درياه شاه سان لاڳاپيل آهي ته بي آهي سڀني پنهنجن جي ڪهاڻي جيڪا ريگستان سان واسطو ٿي رهي. سي ٻئي شاعرائين خوبين ۽ جمالياتي حس ۾ بينظير آهن. هي ٻئي قصا سنڌ کان ٻاهر به مروج آهن. ڪي شخص پنجاڻي لوڪ ڪٿا ”سوھني-ميهوال“ کي سنڌي قصي جو بنياد ٿا ڄاڻائين. پر سنڌي عالم اها راءِ رد ٿا ڪن ۽ ثابتيءَ طور چوڻ ٿا ته شهدادپور جي ويجهو جيڪا قبر آهي، سا سهڻيءَ جي آهي. هن قصي جا ڪئين روپ موجود آهن. مگر هڪ ڳالهه سڀني مڃي آهي ته سهڻي ٿا نالي هڪ ڪنهار جي ڌيءَ هئي ۽ هنجي شادي ساڳيءَ ذات جي ڏم نالي شخص سان ٿي هئي. البت ان ڳالهه تي متيند آهن ته ميهار سان منجهي پريت جو ٻيچ ڪيئن پيو. ميهار جو نالو ساڙهه ۾ چيو وڃي ٿو. قصي جو هڪ روپ اهو به مروج آهي ته جڏهن ڇهه ندي پار ڪرڻ لاءِ ٻيڙيءَ ۾ چڙهي، تڏهن ميهار سهڻيءَ کي کير جو گلاس پيئاريو. بس ان بعد ٻنهي هڪ ٻئي کانسواءِ، ٻئي ڪنهن جي باري ۾ سوچيو ٿي ڪونه.

افسوس جو ٻيو روپ هن ريت آهي: ميهار اصل ۾ بڪارا شهر جو هڪ سوداگر عزت بيگ نالي هو، جيڪو سنڌ ۾ واپار سانگي آيو هو. شهر ۾ گهمندي جڏهن هن سهڻيءَ کي ڏٺو ته پهرينءَ نظر ۾ شڪار ٿي ويو ۽ کيس پنهنجي دل ڏيئي ويٺو. بوءِ هن پنهنجو مان-مڙتو ڏن دولت تباڻي سهڻيءَ جي ويجهو مڪان وٺي رهڻ لڳو. جڏهن وٽس ڪجهه به نه رهيو ۽ پئسا خالص ٿي ويا، تڏهن هن ٿا ڪنهار وٽ معمولي ڳهار تي مينهن چارڻ جو ڪم شروع ڪيو. اهڙيءَ طرح عزت بيگ ميهار بڻجي پيو. هڪ ڏينهن سهڻي مينهن جي وڻان ۾ ويئي ۽ ميهار کان کير جو گلاس گهريو. ان ڳالهه تي ميهار دل ۾ ڏاڍو خوش ٿيو ۽ سندس اُچ مٿاڻ لاءِ مينهن جو کير ڏهي تازو ٿي گلاس ڀري ڏنائينس. تازي ڏنل کير جي شرڪي ڀريندي ٿي سهڻي مدهوش ٿي ويئي. هنڪي جا کير مان چس آڻي، سو روز مينهن جي وڻان ۾ ويٺي هئي ۽ سهڻي ميهار سان ملڻ جو ڪوبه وجهه نه ڇڏيندي هئي. ڇا ڳالهه ملڪ ۾ پکڙي ۽ سهڻيءَ جي بدنامي ٿي. ڪنهار سوچيو ته سهڻيءَ کي جلد پرڻائي ڇڏيان ته بدناميءَ کان بچي پوان. هن ميهار کي نوڪريءَ مان ڪڍي ڇڏيو ۽ نوڪري درياه جي ٻئي پار وڃي ڪم ڪار کي لڳو. ٿا ڪنهار سهڻيءَ کي گم نالي واري شخص سان شادي ڪرائي ڇڏيائين. سهڻيءَ خدا کي ٻاڏائي چيو ته هو کيس ڏم کان ٻري رهي. خدا سندس عرض آڳاهيو. ڏم جڏهن سهڻيءَ سان اڪيلو ملندو هو ته اسرار نموني پاڻ-هيٺ ۽ تڏو ٿي ويندو هو ۽ شام کان وٺي سڄي رات اڳوهر نندڻ ۾ غلطان رهندو هو.

ان وچ ۾ اها ڳالهه چوڌاري هلي ويئي ته درياه جي ٻيءَ ڀر تي ڪنهن جوڳيءَ اچي ڏوٽي هڻي آهي جو تمام پختل جوڳي ٿو ڏسجي. سهڻي به پنهنجي ان-تن مٿاڻ لاءِ جوڳيءَ وٽ اچي

پوئي. ٻنهي هڪ ٻئي کي ڏٺو ۽ سڃاڻائون ۽ هڪ ٻئي جي محبت ڀري آغوش ۾ سماجي ويا. ان بعد سهڻي هر روز رات جو گهڙو کڻي اُنجي سهارِي درياه تري ٻيءَ ڀر ويٺي هئي ۽ ميهار سان ئي رات جو ڪانو کائيندي هئي. ڪاٺي ٻه اڪثر مڇي هوندي هئي. سڄي رات اُتي گذاري صبح جو ڏم جي ڇاڳڻ کان اڳ ئي گهر اچي سونڌي هئي. هڪ ڏينهن ميهار کي مڇي ڪانه ملي، انگري پنهنجي ران جو ٽڪر ڪبي، پڇائي سهڻيءَ کي پيش ڪيائين.

هي سڄو عشق ڪڏهن به رنڊڪن ۽ رڪاوٽن کان آجو ڪونه رهيو. ڏم جي ڀيل کي اها ڪڙڪ پئجي ويئي ته سهڻي روز ڏلو کڻي درياه تري پار ٿي وڃي. هن کي ڏڪار جاڳي ۽ عاشق مشوق جي ملاپ کي هميشه لاءِ ختم ڪرڻ لاءِ رت رتي. هن ڇا ڪيو جتي سهڻي جهازن ۾ ڏلو لڪائي رکندي هئي ته ڏم جي ڀيل اُتي ڪڇو گهڙو کڻي رکي آئي ۽ پڪو ڏلو کڻي آئي. ان رات تاريخ اُٿلپمين هئي ۽ اونداهي ڪاري رات هئي. آپ ۾ ڪڪر ڪارونهار ۽ درياه ۾ پاڻيءَ جو تيز وهڪرو زوردار چولي هئي. اهڙيءَ حالت ۾ سهڻيءَ لاءِ درياه ۾ گهڙڻ جو ڪم ڀيرو هو، مگر ميهار جي محبت هنجي من تي ايتري قدر طاري هئي، جو کيس اها به سُڌ ڪانه رهي ته پڪي گهڙي بدران ڪو ڪڇو گهڙو سندس هٿن ۾ هو. هوءَ دھشت دم درياه ۾ ٽپي پيئي. وچ سِير ۾ ڪڇو ڏلو ڳري ڇڏي ڀري پيو.

”ڪاري رات، ڪڇو گهڙو پي اُٿلپمين اونداهي - چنڊ جو نالو نه ڪو، دريا دڙ لائي،

ساهڙ ڪاڻ سوھڻي، آڏي ٿي آئي-ايءَ ڪم الاهي، نه تڪنن ۾ ڪير گهڙي؟“

سهڻيءَ ميهار کي پڪارون ڪيون. جڏهن اُهي پڪارون ميهار جي ڪنن تائين پهتيون، تڏهن هن لاءِ ٻيڙي هاڪاري نديءَ ۾ گهڙڻ مان ڪوبه فائدو ڪونه هو. هُو پاڻ درياه جي ڇوڙ ۾ مانگر مڇن ۽ واڳن جي چنٽا ڪرڻ بنا ٽپي پيو. لهرون ڏڪينديون ٻنهي عاشقن کي گهلي ويئون.

”دھشت دم درياه ۾، جت تڪيون تنواروڻ،

منهنجون مان ميهار ڪي، ٻهچن پڪاروڻ،

ٿهر ساڙو سنڀاروڻ، ته لهرن لوڏي نه مران.“

ٻئي پريمي هڪ ٻئي جي ٻانهن ۾ سماجي ويا. موهان ٻنهي کي اڀري امن بخشيو. ٻه جسر ملي هڪ ٿيا ۽ ”س“ سان شروع ٿيندڙ ٽي شبنم سهڻي، ساهڙ ۽ ساڙ (ساگر جهڙو سنڌو) ملي هڪ ٿيون. سهڻيءَ جي ٻڏڻ جو بيان شاه صاحب درياه جي دھشت جو آڻ وسرندڙ چٽ چٽيو آهي. چيو وڃي ٿو ته اهو واقعو شاه عبداللطيف جي ولادت کان ڪي ڏهاڪا اڳ شاه جهان جي حڪومت ۾ ٿي گذريو هو.

”نڪو سنڌو سور جو، نڪو سنڌو سڪ،

عدد ناه عشق، پڇائي پاڻ لهي.“

(۱۲) تسڻي ڳنڻهون - سڻي ۽ پنهنجن جي ڪٿا دڪدائي انٽ جي خيال کان هيءَ روميو ۽ جوليٽ جي قصي سان مشابهت ٿي رکي. هيءَ آکاڻي سنڌ کان ٻاهر به پڙهي وڃي ٿي. ڪن پنڄاڻي ليکڪن ان جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ان بابت کوجنائون ڪيون اٿن. جن ماڳن تان سڻي وراڻ ڪندي لنگهي آهي، تن جو نالو ٿي ”سڻي“ پئجي ويو آهي. سڻي نڪتو آهي شڪي يعني چنڊرما لفظ مان. اسانجي ٻوليءَ ۾ سڻي هڪ لوڪ ڪٿا پرسڌ نالو آهي ۽ پنهنجن به ”پرڻمي“ جو متبدل لفظ ٿي پيو آهي. سنڌي زبان ۾ اهي سٽون شايد سڀ کان وڌيڪ ياد ڪيون ۽ دهرابيون وينديون آهن، جن ۾ سڻيءَ جي واتان تصوف وحدت الوجود واري فلسفي جو سار چاويل آهي.

”پنهجي جان پاڻ ۾، ڪير رُوح رهاڻ - نڪو ڏوگر ڏيهه ۾، نڪا ڪيچين ڪاڻ، پنهنجن ٿيس پاڻ، سڻيءَ تان سڙ هئا.“

سڻيءَ جو جنم هڪ نائون برهمڻ جي گهر ۾ ٿيو هو، برهمڻ کي پنهنجي نياڻيءَ جي جنم ڪندڙيءَ ۾ اهو ڏسي حيرت وٺي ويئي ته هن جي شادي ڪنهن مسلمان سان ٿيندي، تنهنڪري هن ڌيءَ کي صندوق ۾ ڪپڙا رکي ان تي سمهاري، صندوق بند ڪري درياه ۾ لوڙهي ڇڏيو، جا صندوق ترندي اچي پنيور وٽ نڪتي. پنيور، مڪران کان ٺٽي طرف ويندڙ شاهراهه تي هڪ وسيل شهر هو. درياه تي محمد ڌوبي ڪپڙا ڌوئي رهيو هو، جنهن اها صندوق ڏٺي ۽ ڪڍي کوليائين ته هڪ سهڻي چوڪري ڏٺائين، جنهن گهر وڃي اُنکي پاپوه سان پاليو، چوڪريءَ جي سونهن ڏينهن ڏينهن ويئي جرڪندي.

انگري نالو رکيائينس سڻي يعني شڪي يعني چنڊ. هنجي سونهن سوييا جي هاڪ هنڌين ماڳين پکڙجي ويئي. اُن هاڪ جا واهڻ هئا، اُهي وڻجارا واپاري، جيڪي ٺٽي جي بازارين ۾ پنهنجو مال وڪڻڻ ويندا هئا ۽ کين پنيور مان لنگهڻو پوندو هو. مڪران جي حاڪم آري جاجر جو وڏو پنهون اهڙي هاڪاري حسن واري دوشيزه کي ڏسڻ لاءِ آناٽولو ٿي پيو ۽ واپاريءَ جي وس ۾ پنيور ڏانهن نڪري پيو. اُتي هن پنهنجي شين جو دڪان کڻي کوليو. سڻيءَ به اُتي سرتين سال غريداري ڪرڻ آئي. ٻنهي جو پهرئين گهڙو ڀر ٿي پيو، جنهن جو ساري ويٺو ته پاڻ شهزادو هو ۽ سڻي ڌوڻيءَ جي ڌيءَ هئي. هن پنيور ۾ ڀري رهي پيو، جيئن هو مشوق جو منهن ڏسندو رهي. عشق، مشڪ ۽ خون لڪائي به نه لکن. نيٺ محمد کي به سڻي پيئي ته سندس ڌيءَ جو نينهن مڪران جي شهزادي سان وڃي اڙيو آهي. پنهنجن ۽ محمد کان سڻيءَ جي پانهن گهري ته هن آڙ ماڻش وٺڻ خاطر پنهنجن کي پاڻ وٽ رهايو ۽ شرط وڌو ته هو شاهي خاندان کي ڇڏي ڌوڻي ڪٽنب جو ٿي رهي. پنهنجن اهو شرط قبول ڪيو ۽ پنهنجن ۽ سڻيءَ سان گڏ ڪپڙا لٽا ڌوڻي شروع ڪيا. اول ٿوري تڪليف ٿيس، پر پوءِ ڪپڙن ڌڪڻ ۾ اهڙو ته پڙ ٿي ويو، جڏهن جنم کان ڌوڻي هجي. جڏهن آڙ ماڻش مان پار پيو ته محمد خوشيءَ سان ٻنهي جي شادي ڪرائي. فيمیلو اهو ٿيو ته پنهنجن پنهنجي ساهرن ۾ ئي رهندو ۽ مڪران پنهنجي ماڻهن وٽ مور نه ويندو. اُن بعد سندس همراهه

واپس مڪران موٽي ويا ۽ پنهنجن جي والد کي سموري حقيقت سڻائي جا پڙي کيس ڏٺو اڪو اچي ويو ۽ بيپوش ٿي گرڙي پيو ۽ پٽ جي وڇوڙي ۾ ڦٽڪندو رهيو. ائين پئي لڳو ته روئي روئي اندو ٿي پوندو يا مري ويندو. تڏهن پنهنجن جي ٽن ڀائرن چنرو، هوتو ۽ ٺٽو ڪنهن به طريقي سان پنهنجن کي واپس آڻڻ لاءِ قسم کنيو، جيئن پيءُ جي حياتي بچي پوي. هنن پيءُ کي تسلي ڏئي پوءِ آري جاجر کي دلچسپ ٿي ۽ راڄ ڪاروبار ۾ مشغول ٿي ويو. ڀائر پنيور اچي پڇيائين پنهنجن ۽ وٽ پهتا. سڻي پنهنجي ڏيرن جي ملي گفتار پٺيان لڪل چٽ ڪپڻ کي سمجهي ڪانه سگهي. هن سندن واه جو آڌر ستڪار ڪيو ۽ سندن تفريح جو پورو بندوبست ڪيو. پنهنجن مڪران واپس هلڻ واري ڀائرن جي منٽ ميڙ لڪرائي ڇڏي ۽ صاف چيائين ته جتي سڻي، اُتي منهنجو گهر. جڏهن پنهنجن نه هڙيو ته ڀائرن کيس پڇيائي وٺي وڃڻ جي رٿ رٿي. هڪ رات کاڌو کائي شراب پي نجي ۽ ڳائي، جڏهن پنهنجن نشي ۾ الوٽ گهري نند ۾ غلطان ٿي ويو ۽ سڻي پڻ سڄي ڏينهن جي هن پٽ ۽ محنت بعد ٿڪجي سمهي پيئي. تڏهن ٽنهي ڀائرن پنهنجن کي پڙي اُن تي چاڙهي تيزيءَ سان قافلو طيءَ ڪندي اچي مڪران ساهه پکيو. صبح جو سوير سڻيءَ جا ڳي ڏٺائين ته پنهنجن آهي ٿي ڪونه ته وڇاري سڏ ٻڌ ڪوهي ويٺي. سڻيءَ ۽ سندس پيءُ ۽ ڀڄائيندڙن جو پيڇو ڪيو، پر سڀ ڪجهه وڻرٿ ويا. طوفان واريءَ تي اُنن جا پيرا به مٽائي ڇڏيا هئا. سڻيءَ پاڻ تي ملامت وڌي ته هوءَ تنجائب چون رهي. ننڍن دوريءَ ساڻس وٺل ڪيو هو. هوءَ سمجهي ڪانه سگهي. ٻيو ته اُنن ڪيئن ماٺ ڪئي، جن جي رڙڻ تي اوس جا ڳي پوي ها. هن ڏيرن کي ڏوهه ڏنو. پر پوءِ سمجهيائين ته نه ڏيرن جو، نه ڏاڳهن جو نه وڇوڙي جو، نه واريءَ جو ڏوهه آهي. سڄو قصو سندس قسمت جو ٿي آهي. پر سڻيءَ قسمت آڏو شترو آڻ مڃڻ واري ڪين هئي. هن چيو يا ته پنهنجن کي وري حاصل ڪندس يا مري ساهه ڏيندس. هوءَ گهر ڇڏي پيرين پنڌ مڪران طرف نڪري پيئي. راهه رستي ۾ اٿانگها ڏوگر، تتل واريءَ جا دڙا آڏا آيس. پنيور کان ڪڇ مڪران تائين رڻ پٽ ۾ سڻيءَ جي سفر ۽ وراڻن کي سنڌيءَ شاعريءَ ۾ ابدي حيثيت ڏني ويئي آهي. رڻ پٽ ۾ وڪ وٽ تي هن هرڪ کان پڇيو ته اوهان منهنجي پنهنجن کي نه ڪونه ڏٺو؟ چيو وڃي ٿو ته سڻيءَ جي آڻڻڪ تلاش ۾ انيڪ ڪرامتون ٿيون. ميرائيءَ ۾ هڪ پاڪ آستان آهي، جتي سڻيءَ جي اُچ مٿاڻ لاءِ پاڻيءَ جو چشمو ڦاٽي نڪتو هو. ائين به چيو وڃي ٿو ته اگر ان هنڌ ڪائيءَ ٽڪر سان ڪو سوراخ ڪيو وڃي ته ڌرتيءَ مان اڇ به دردي ڏانهن ڳڙهي آهي.

”ڏوگر ڏوراپو پهريون چونڊيس پرينءَ کي - پڇڻ پير پتون ڪيا، تريون چنپون تو، زخم نه پيئيءَ روح ۾، قدر منهنجو ڪو - واکو ڪنديس، ووا مون سين جبل ٿو جاڙون ڪري.“

وراپ ڪندي سڻي هڪ اهڙي هنڌ اچي پهتي، جتي بياپان به خيابان هو. اُتي هڪ بڪرار بڪريون چاري رهيو هو. سڻيءَ هن کان پڇيو، ”اڏا! تو منهنجي پنهنجن کي ڪو ڏٺو؟“ بڪرار سڻيءَ جي سونهن ڏسي حيرت ۾ پئجي ويو ۽ سڻيءَ کي پڪڙڻ جي ڪوشش ڪيائين. تڏهن

اڪيون ٻن سيد ڀائرن گڏيون ۽ کيس تڙ ڦاٽي تڙ ڦاٽي ماريائون: هي سنت ڪڇ عرصو حيدرآباد ۾ دکن ۾ رهي رهيو هو. سندس ناماچار سڄي هندستان ۾ ڦهليل هو. هن جا هزارين معتقد ۽ مريد هئا، جيڪي سندس دشمن سان مقابلو ڪرڻ لاءِ تيار ٿيا. هن ڀر درويش کين لڏين ڪرڻ کان روڪيو. چوٽي سندس چوڻ هو ته اوهان کي خدا جي رضا تي راضي رهڻو آهي. هنجو احوال شاعرن ۾ جريان نمبر ۶ تي به آهي.

(۱۲) شاه عبداللطيف جو ستن لوڪ ڪهاڻن کي امر ڪري ڇڏڻ - سنڌ جي سڀ کان سرشت شاعر عبداللطيف پنهنجي شاعريءَ ۾ ستن مشهور لوڪ ڪهاڻين (۱) راءِ ڏياچ (۲) ليال چنيسر (۳) عمر مارئي (۴) مومل راڻو (۵) نوري تماچي (۶) سُڙهي ميهار (۷) تسلي پنهنجو، جن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي، کي امر ڪري ڇڏيو آهي. اهي لوڪ ڪهاڻيون سنڌي ساهتيه جا سر-چشما آهن، انهن ڪهاڻين جا ڪئين روپ ۽ نمونا مروج آهن. اهو چئي سگهجي ٿو ته سنڌي ساهتيه جو وڏو حصو انهن ستن عاشقانه قصن جو ارد گرد آهي. اهي ست ڪهاڻيون گهڻي ڀاڱي شاعرن ۽ ڪن نثر نويسن جي رچنائون، گيتن، مضمونن توڙي مقالن جا سرچشما آهن. سڀ لوڪ ڪهاڻون سنڌي جيون ۽ سنڌي ٻوليءَ جو انگ بلجي پيئون آهن. انهن پرسڌ ڪهاڻن کانسواءِ ڪي ٻيون به ڪهاڻون آهن، جن کي سنڌي وساري ويڌا آهن. پروفيسر نبي بخش خان بلوچ اهڙين لوڪ ڪهاڻن جو ذڪر پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“ ۾ ڪيو آهي. عشقي قصن ۾ مل محمود ۽ مهرنگار جو داستان، ڏمر سوناري جي اڪائي، عمر ۽ گنگا جو قصو، خدا دوست ۽ محمد غزنوي جو داستان جو ذڪر ڪيو آهي. مگر انهن مان ڪابه اڪائي سنڌي سماج ۾ لوڪ پرڻهه تي ٿي آهي. بيتن ۾ رچيل ڪن دستخطن ۾ انهن قصن جا ايڪڙ ٻيڪڙ ٽڪرا ملن ٿا. اهي بيت شاه عبداللطيف جي سداحيات شاعريءَ کان اڳ جا آهن.

۷. انگريز سرڪار جا ماڻهن کي خطاب ۽ پبلڪ جا ماڻهن کي لقب

(۱) انگريز سرڪار جا ماڻهن کي خطاب

انگريزن ماڻهن کي جيڪي لقب ڏنا، سي هيٺ ڄاڻاڻجن ٿا:

۱. سيٺ ناٿون مل هوتچند پوڄواڻي - سيٺ ناٿون مل هوتچند پوڄواڻي ۽ اُنجا وڏا واپاري هئا. هنن جون سوين ڪوٺيون سنڌ ۾ سنڌ کان ٻاهر والائن ۾ هيون. هنن جون ڪنڊيون به ٻنهي هنڌن تي هلنديون هيون. ميرن جي راڄ ۾ هنن تي ڏاڍا ظلم ڪيا ويا. تنهنڪري سيٺ ناٿون مل لڙائيءَ ۾ انگريزن کي مدد ڪئي. اِڪري انگريز سرڪار هن کي سي. ايس. آءِ. (C.S.I.) جو خطاب عطا ڪيو.

۲. عالمول ٽيڪمڊاس - شري عالمول ٽيڪمڊاس پڇريون سنڌي هو، جنهن بمبئيءَ مان بي. اي. (B.A.) پاس ڪئي. انگريزن هن کي راءِ بهادر جو خطاب ڏيئي، هن جي عزت ڪئي.

۳. شري موهنداس مينگهراج مل - شري موهنداس مينگهراج مل کي راءِ بهادر جو لقب مليل هو. پر هنجي شهر جو پتو ڪونه پئجي سگهيو آهي ته ڪيڙي شهر جو رهاڪو هو.

سڀني عزت بچائڻ خاطر ڏنيءَ در آڙڻا ڪئي. اُمالڪ ڌرتي ڦاٽي ۽ سسئي اُن ۾ سماڻجي ويئي. مگر سندس پوتيءَ جو پالند ٿورو ٻاهر رهجي ويو. جڏهن بڪرار اها ڪرامت ڏني، تڏهن ميهڊ پشيمان ٿيو ۽ خدا کان پنهنجي ڪما بخشائڻ لڳو. اُتي پاڪدامن سسئيءَ جو بادگار طور مقبرو کڻي آڏاڏو ۽ پاڻ مجاور ٿي ويهي رهيو.

پنهنجو ڄاڻو کيس مڪران کان وٺي ويا پر سسئيءَ جي جدائيءَ ۾ ديوانن جيان ورتڻ لڳو. لاچار پئس پنهنجو ۽ جي دماغي حالت سڌارڻ ۽ سندس حياتي بچائڻ خاطر کيس پنهنجو وڃڻ جي اجازت ڏني. رستي تي جڏهن هو سسئيءَ جي قبر وٽ پهتو، تڏهن پوتيءَ جو ٻاهر نڪتل پالند نظر آيس. هن مجاور کان حقيقت پڇي، جنهن سرستي ڳالهه ڪري ٻڌايس. جڏهن خبر پيس ته هن قبر ۾ دفنايل سسئي آهي، تڏهن پاڻ به قبر وٽ ويهي خدا کي لڻجا ڪهاڻين ته ڌرتي بهير ڦاٽي ۽ پنهنجو به اُتي سسئيءَ واري مقبري ۾ سماڻجي ويو. اُهو مقبرو سنڌ واسين، ملتان وارن ۽ دور دراز جي سعادت مندن لاءِ تيرت آستان بڻجي پيو آهي.

(۱۳) شاه عنايت - جهوڪ شريف جو شاه عنايت به اعليٰ صوفي درويش ۽ شهيد سڏيو وڃي ٿو. جهوڪ ۾ هنجو مقبرو آهي. سڄيءَ سنڌ ۾ جهوني صوفي درگاهه آهي. سڀ صوفي، ٻين صوفين جي مزار تي وڃڻ کان اڳ هتي اچي پنهنجي خراج عقيدت پيش ڪندي پاڻ کي ڀاڳوان سمجهندا آهن. شاه عنايت سنڌ جي عظيم ترين شاعر شاه عبداللطيف جو همعصر هو. چيو وڃي ٿو ته شاه لطيف جي رسالي ۾ جيڪي سڀ کان وڌيڪ پرسوز بيت آهن، اُهي دوکي سان شاه عنايت جي ڪيل قتل طرف ڇٽا اُشارا آهن. اُهو قتل دهليءَ جي بادشاهه فرخ سير کان اڳواٽ ورتل رضامنديءَ سان ڪلهوڙن ڪرايو هو.

”اڄ نه اوطاقن ۾، طالب تنوارين - آڏيسي آڻي ويا، مڙهيون مون مارين،

جي جيءَ کي جبارين، سي لاهوتي لڏي ويا.“

هن درويش پنهنجي موت جي پرواهه نه ڪئي. هن جو سر ڪپي دهليءَ جي شهنشاهه وٽ موڪليو. ڏند ڪٿا آهي ته اُن وڏيل سر جيڪي بيت چيا، تن کي ”بي سرنامو“ چيو وڃي ٿو. انهن مان هڪ بيت فارسي شعر هن ريت آهي:

”سر در قدم يار ڏدا مُدُ بجا مُدُ - اين بار گران بود ادا شرح بجا مُدُ.“

مطلب ته (جڏهن محبوب جي قدمن ۾ سر ڪپي رکيو اٿئون ته پوءِ فڪر ڇڏو ڪجي؟ هڪ وڏو قرض چڪاڻڻو هو، اُهو چئن ڏنوسين ته پوءِ ڇا؟)

جڏهن جلال اسان کي مارڻ لاءِ سنهريو ته چيوسين: ”تون مون کي هن داغدار وجود کان نجات ڏيئي رهيو آهين، اُن عنايت لاءِ منهنجي اها دعا آڻيئي ته تهن ٻنهن جهانن ۾ وڌين ويجهين.“

اُن صوفي درويش جو موت ڪلهوڙا خاندان جي خاتمي جو باعث بڻيو ۽ اُن سان اهو به ثابت ٿيو ته ڪلهوڙا ڪيڏا نه وڏا شيطان هئا، جنهن شهنشاهه هنجي موت جو فرمان جاري ڪيو. اُنجهن

۴. ديوان تاراچند هوڻيرام آڏواڻي - هي ديوان تاراچند هوڻيرام آڏواڻي حيدرآباد جو ويٺل هو ۽ ٽريننگ ڪاليج ۾ پرنسپال هو. سرڪار هن کي راءِ بهادر جو لقب عطا ڪيو.
۵. ديوان ڪوڙومل چندن مل ڪلٺافي - ديوان ڪوڙومل چندن مل ڪلٺافي پريا ضلع نواب شاه جو رهندڙ هو. هي ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو. سرڪار هنجو قدر ڪري هن کي راءِ بهادر جو لقب ڏنو.
۶. شري اوڌڳڏاس تاراچند - شري اوڌڳڏاس تاراچند شڪارپور جو ويٺل هو. هن کي انگريزن راءِ بهادر جو خطاب ڏنو.
۷. ديوان نارائڳڏاس - ديوان نارائڳڏاس شهر ٻيراني تعلقي شهدادپور جو رهندڙ هو. وڏو زميندار هو. هن کي انگريز سرڪار راءِ صاحب جو خطاب ڏنو.
۸. ديوان ڪرپالڏاس - ديوان ڪرپالڏاس ٻيراني شهر تعلقي شهدادپور جو رهندڙ هو. هي راءِ صاحب نارائڳڏاس جو ڀائٽيو هو. هي به وڏو زميندار هو. انگريزن هنجو مان رکي کيس راءِ صاحب جو خطاب ڏنو.
۹. سيٺ هوتچند هيرانند - سيٺ هوتچند هيرانند نواب شاه شهر جو ويٺل هو. هي وڏو زميندار ۽ واپاري هو. هن کي انگريز سرڪار راءِ صاحب جو لقب ڏنو.
۱۰. سيٺ جهانمڊاس - سيٺ جهانمڊاس شهر ميرپور خاص جو ويٺل هو. هنن کي هڪ ڳڻين (ڪپهه) ٽائڻ جي وڏي فنڪٽري ميرپور خاص ۾ هئي جيڪا سيٺ پهلول موٽيرام جي نالي سان سڏبي هئي. تنهن کانسواءِ وڏا زميندار به هئا. هن جو به انگريز سرڪار قدر ڪري راءِ صاحب خطاب عطا ڪيو.
۱۱. شري سبتنداس ڪيماڻي - شري سبتنداس ڪيماڻي رهندڙ ساهتي ڀرڳڻو ضلع نوابشاه واري کي انگريزن راءِ صاحب جو لقب ڏنو.
۱۲. شري منگهرمل ڌنواڻي - شري منگهرمل ڌنواڻي ويٺل مانجهند ضلع دادو واري کي انگريزن راءِ صاحب جو لقب ڏنو.
۱۳. غلام حسين هدايت الله - غلام حسين هدايت الله وڏو زميندار هو ۽ سنڌوءَ جو چيف منسٽر به ٿيو هو. هن جو انگريز سرڪار قدر ڪري کيس سر جو خطاب عطا ڪيو.
۱۴. شاه نواز ڀٽو - شاه نواز ڀٽو لاڙڪاڻي جو ويٺل هو. وڏو زميندار هو. سندس پٽ ذوالفقار علي ڀٽو سنڌ جو چيف منسٽر هو. جنهن کي پاڪستان سرڪار قاسمي ڏني. ان بعد سندس دختر ۽ سر شاهنواز جي پوٽي بينظير ڀٽو به سنڌ جي چيف منسٽر ٿي، جنهن کي پاڪستان سرڪار ڊسمس ڪيو. ان مان ظاهر آهي ته هي وڏا ڪهيا، پڙهيل، عزت وارا ۽ زميندار هئا. انگريز سرڪار شاه نواز ڀٽي کي ماڻ ڏيئي سر جو خطاب عطا ڪيو.
۱۵. ايڏو خان کهڙو - ايڏو خان کهڙو به لاڙڪاڻي نواسي هو. هي وڏو زميندار هو. سنڌ جو چيف منسٽر به ٿيو. انگريز سرڪار هن کي خان بهادر جو لقب ڏنو.

۱۶. حاجي محمد حسن شربت خان مري - حاجي محمد حسن ولد شربت خان مري پنهنجي اڏايل ڳوٺ جمڙو جي ڪپ کان اڌ ميل کن پري ميرپور خاص کي ويجهو ۾ رهندو هو. هي وڏو زميندار هو. هن کي انگريزن خان صاحب جو لقب عطا ڪيو.
۱۷. مرزا قليچ بيگ - مرزا قليچ بيگ فريڊون بگ - مرزا قليچ بيگ فريڊون ٽنڊي ٺوڙهي ايراضيءَ ۾ حيدرآباد ۾ رهندو هو. هي علم ۾ عالم، ليکڪ ۽ شاعر هو. سنڌ ۾ سڀني کان گهڻي ۾ گهڻا ڪتاب هن ئي لکيا ۽ ڇپايا. هي ڊپٽي ڪليڪٽر به ٿي رهيو هو. تنهنڪري انگريز سرڪار هنجو قدر سڃاڻي کيس سنه ۱۹۱۲ع ۾ شمس العلماء (يعني علم جو سج) جو لقب عطا ڪيو.
- (۲) پبلڪ جا ماڻهن کي لقب عام پبلڪ ماڻهن کي سندن لياقون ڏسي کين هيٺيان لقب ڏنا:
 ۱. پير عثمان محروني - پير عثمان محروني سيوهڻ ضلع دادو ۾ رهندو هو. هي ڪامل ۽ خدا رسیده درويش هو. هن ڪئين ڪرامتون ڏيکاريون. ماڻهو هنکي لعل شهباز يا قلندر شهباز ڪوٺيندا هئا. سيوهڻ ۾ عاليشان قبو اٿس.
 ۲. شاه عبدالڪريم - شاه عبدالڪريم بلڙي ضلع حيدرآباد ۾ رهندو هو. هي ڪامل درويش ۽ وڏو شاعر هو. هن جو جنرل شهر متارين ضلع حيدرآباد ۾ قبو هو. هي سنڌيءَ جو چانسر يا سنڌي ادب جو وهاڻو تارو لقب سان نوازيو ويو آهي.
 ۳. شاه عنايت - شاه عنايت جهوڪ شريف ۾ رهندو هو. غلط فهميءَ سان دهليءَ جي بادشاهه جي حڪم سان ڪلهوڙن هن کي مارايو ۽ سندس پسي دهليءَ موڪلي ڏني جا پسي دهليءَ تائين بيت چوندي ويئي. بادشاهه ڇاڇ ڪرائي ته هي شاه عنايت آهو ناهي، هي ته خدارسیده ڪامل درويش آهي. حڪم ڪيائين ته پسي واپس کڻي وڃي ڏڙ سان ملايو. انڪري شهيد ڪري سڏيائون.
 ۴. شاه عبداللطيف - شاه عبداللطيف ڀٽي پور ۾ ڄائو هو ۽ پيرسان حالاً حليو ڳوٺ ۾ رهندو هو. ويراڳ لڳڻ سان هالن جي ويجهو هڪ واريءَ جي پٽ تي بندگي ڪيائين. اتان سنڀاسين سان گڏ هليو ويو ۽ انهن هندو سنڀاسين سان ۲ سال ياترا ڪري تيرت اڳستان پيئي اچي ساڳي واري وسايائين. هي ڪامل ۽ پورن درويش ٿي ويو. سنڌيءَ جو تمام اهو شاعر هو. هي شاه عبدالڪريم جو پڙپوٽو هو. پوءِ ڏيري ڏيري آها ڊب وسي ويئي، جنهن کي چون پٽ شاه ۽ هنکي سڏين پٽ ڏاڻي يا پٽڻي گهوت.
 ۵. عبدالوهاب صلاح الدين ”سچل“ - عبدالوهاب ولد صلاح الدين درازن جي ڳوٺ خيرپور جي ويجهو رهندو هو. هي درويش ۽ شاعر هو. سندس تخلص ”سچل“ هو. ماڻهو هنکي سرمست ڪري سڏيندا هئا. آلوچڪن هنکي درازن جو حافظ ڪوٺيو آهي.
 ۶. پارو شاه سنڌ ولد هنسراج سونارو - پارو سنڌ ولد هنسراج سونارو پورن سنڌ هو. ماڻهو هنکي پاروشاهه ڪري ڪوٺيندا هئا.
 ۷. مير حسن علي خان ٽالپر - مير حسن علي خان ٽالپر حيدرآباد جو ويٺل هو ۽ راڄ ڪندڙن مان هو. هن شاهنامو لکيو تنهنڪري ڪن نقادن هنکي سنڌ جو فردوسيءَ جو لقب ڏنو.

۸. ديوان ڪوڙومل چندن مل ڪلنگائي - ديوان شهر ڀريا ضلع نواب شاه جو رهندڙ هو. هي وڏو ودوان هو. ڪئين ڪتاب لکي ڇپايايائين. هي ڊپٽي ڪليڪٽر به ٿي رهيو. نثر جو پايو وجهندڙن مان مکيه باني هو. انگريزي ڪيس ساهتيه جو آيو سڏيندا هئا.

۹. وسڻ شاه گيانچند سونارو - وسڻ شاه گيانچند سونارو رهڙيءَ جو رهندڙ هو. هي سنت ڀارو شاه جو شش هو. هن ڪجهه ڪرامتون ڏيکاريون. تنهنڪري هنکي وسڻ شاه يا وسڻ گهوت ڪري ڪوٺيندا هئا.

۱۰. مرزا قليچ بيگ فريڊون بيگ - مرزا قليچ بيگ فريڊون بيگ ٽنڊي ٺوڙهي ڀاري حيدرآباد ۾ رهندو هو. هي عالم ۽ وڏو ليکڪ هو. ڊپٽي ڪليڪٽر هو. ۱۸۵۷ع ڪتاب لکيائين. هن جا ٽنڙاخوان آفتاب ادب (ادب جو سچ) ڪوٺيندا هئا.

۱۱. مير عبدالڪسين خان شهدادڻي - ”سانگي“ - مير عبدالڪسين خان شهدادڻي ”سانگي“ حيدرآباد جو ويٺل هو. هن هڪ يورپي عورت سان شادي ڪئي. تنهنڪري پاڻ کي ڀيو ڄام تماچي سمجهندو هو.

۱۲. ديوان ڏيارام گدومل شهاڻي - ديوان ڏيارام گدومل شهاڻي حيدرآباد جو رهندڙ هو. وڏو ودوان ۽ ڌرماتما ۽ انصاف وارو هو. هي پهريائين سيشن جج هو، پوءِ جڊيشل ڪمشنر ٿيو. ماڻهو هنکي راج رشي سڏيندا هئا.

۱۳. سينت هرچندراءِ وشنڊاس ڀارواڻي - سينت هرچندراءِ وشنڊاس ڀارواڻي مانڇو ضلعي دادوءَ جو ويٺل هو. هي هوشيار ودوان ۽ وڪيل هو. هن لوڪن جو خوب پلو ڪيو. سنڌ جون پنڄاڻون مٿي جو مور ڪري سمجهنديون هيون.

۱۴. ديوان قانور داس ليلارام واسواڻي - ديوان قانور داس ليلارام واسواڻي حيدرآباد جو ويٺل هو. هو وڏو ودوان، ليکڪ، شاعر ۽ پورن سنت هو. ڪيترن ڪاليجن ۾ پرنسپال هو. روز ستنسنگ ڪندو هو، ساڌو واسواڻي سڏبو هو.

۱۵. سوامي ليلاشاه - سوامي ليلارام ولد ٽوپنداس ٽڪ ٿاٿاريا برهم ڪتري هو. هي ڳوٺ مهربان چانڊيو تعلقي ٽنڊو باڻو ضلعي حيدرآباد ۾ ڄائو هو. ننڍي هوندي کان پورب جنم جي سنسڪارن ڪري هن جو ايشور ڏانهن لاڙو هو. خوب تهسيلائون ڪيائون. هي ٻال برهمڇاري، مها گياني ۽ يوگيچار هو. هندو گرو سوامي ڪيشوداس جو به مهان گياني هو، تنهن چيس ته تون منزل ۾ مون کان مٿي آهين، تنهنڪري شاه آهين. ٻين سنتن به هنکي چيو ته تون شاه آهين. هڪ مسلمان باغاڻي جو دل جو حال ڄاڻڻ ڪري هن به هن کي شاه ڪري سڏيو. پوءِ سڀيئي لوڪ، ساڌو سنت، شرڏالو هنن کي سوامي ليلاشاه ڪري سڏيندا هئا.

۱۶. سوامي ديلداس جيڳومل - سوامي ديلداس جيڳومل درويش، ڌاتار ۽ سخي هو، انگريز حاڪم درويش ڪوٺبو هو.

۱۷. لالچند امرنومل جڳتيائي - لالچند امرنومل جڳتيائي مشهور اديب نثر ۽ نظم ۾ ماهر هو. مضمون نويس به جهڙس وري هوندو. هنکي رڇ چڱو مٿس جي لقب سان نوازيو ويو. ڪي ڪيس ڏڪر به ڪري ڪوٺيندا هئا.

۱۸. ڊاڪٽر چوڻٿرام پرتابراءِ گدواڻي - ڊاڪٽر چوڻٿرام پرتابراءِ گدواڻي حيدرآباد جو رهندڙ هو. هي سکراري نوڪريءَ ۾ ڊاڪٽر هو، پر اُن پد تان استعفا ڏنائين. هو سڄاڻ، ايماندار، شيواڌاري، هڏ-ڏوڪي ۽ پبلڪ جا ڪم ڪندڙ هو. هي پڪو ڪانگريسي هو، ڪيترين ئي سنسلاڻن جو مهديدار هو. هي پارليامينٽ جو ميمبر هو. هند اسيمبليءَ ۾ به گجندو هو. هي منهن تي سچ چوڻ تي گسندوئي ڪونه هو. جڏهن اسيمبليءَ ۾ گجندو هو ته ڪيترن کي ٿرڻي ۾ وجهي ڇڏيندو هو، تنهنڪري ماڻهو هن کي گجندڙ شير ڪري ڪوٺيندا هئا.

۱۹. سنت دوارڪا پوري - سنت دوارڪا پوريءَ جو جنم جو نالو واڌومل هو. هي برهم ڪتري ڪُل ۾ شهر ميرواه گورڄائي ضلعي ٿرپارڪر ۾ ڄائو هو. هي ڊگ مٿسي هو، اچي ويراڳ لڳو سو استعفا ڏنائين. سندس استعفا آفيسرن قبول ڪونه ڪئي ته هي دفتر ڪوه ۾ اُڇلائي وڃي سنڀاسي ٿيو ۽ نالو رکيائونس دوارڪاپوري ۽ سڌپرس ۽ تپوسي هو. ڪئين ڪرامتون هندجون ظاهر ٿيون. هي شتو جو پوڄاري هو ۽ اُنجي آپاسا ڪندو هو، تنهنڪري ماڻهو هن کي بهم مهاديو ڪري ڪوٺيندا هئا.

۲۰. ڀڳت بودرمل ٿهالرام - ڀڳت بودرمل ٿهالرام ڪوها برهم ڪتري متارين جو ويٺل هو. هنجي گهر واري ننڍي جوانيءَ ۾ گذاري ويئي ته هنکي ويراڳ لڳو. هماليه پهاڙ تي وڃي تهسبا ڪيائين. پورن سنت هو. پوءِ گرنار ڪوٽ ۾ اچي رهيو. هنکي ماڻهو بابا مسترام ڪوٺيندا هئا.

۲۱. منگهارام پريس جي - منگهارام پريس جي برهم ڪتري ڀڳت ڏيپلو ضلعي ٿرپارڪر ۾ ڄائو هو. هن سنتن جي ٿوريءَ کي ڪارائڻ لاءِ ميمڻ کان قرض ورتو هو جو مهل تي موٽائي نه سگهيو. ميمڻ قسم وٺس ته قرض چڪائي پوءِ ماني ڪاڇ. هن ايشور کي آزاديو. ڀڳوان پاڻ گهنڊي پري ويو.

۲۲. سنڌي نثر جي پيڙهه ۽ ٽپيا - سنڌي نثر جي پيڙهه مرزا قليچ بيگ ۽ ديوان ڪوڙي مل وڌي، پر اُن تي شاندار عمارت هيٺين چئن چئن ڪئي. (۱) پرمانند ميروارم (۲) ڀيرومل مهرچند (۳) لالچند امرنومل (۴) چينمل پسرارم. انگريز انهن چئن کي سنڌي نثر جا تئقا تيو چئجي.

۲۳. مورومل چيننداس ڏانڌا - مورومل چيننداس ڏانڌا ”بيوطن“ (هن ڪتاب جي ليکڪ) کي ڪيترائي سماجي ڪتاب لکي ڇپائي نيات ۾ وراهه ۽ سماجي شيوا ڪرڻ ڪري اڪل ڀارت سنڌي برهم ڪتري پنڄاڻ ”برهم ڪتري رتن“ جو خطاب ڏنو آهي.

:: باب ٻارهون ::

ليکڪ ۽ شاعر يعني ڪوي

سنڌيءَ ۾ لکيل ساهتيه نثر يا نظريه جي ڪارڻ ڇڏڻا سورهندن صديءَ کان اڳ جي سواءِ لوڪ ڪٿائڻ ۽ گيتن جي ڪانن ملي سگهي آهي. انهن لوڪ ڪٿائڻ ۽ لوڪ گيتن جي رچيندڙن جي به سڏ ڪانهي. اوائلي شاعرن جي ڄاڻ ارغونن جي راڄ يعني سنه ۱۵۲۰ع کانپوءِ جي ملي آهي. سنڌي نسل جي ذاتين (سومرن ۽ سمن) جي حڪومت ختم ٿيڻ کانپوءِ فارسي زبان ۾ ادب جي شروعات ٿي. ٽن صدين تائين سنڌ ۾ فارسي زبان ۽ ادب ڇانيل رهيا. سنڌ ۾ عربي ٻوليءَ جي اثر ڪونه پيو، پر فارسيءَ جو اثر زياده ڀڄو ڀڄو سنڌ ۾ بلوچستان، افغانستان، ايران ۽ وچ ايشيا جا فارسي ڳالهائيندڙ قبيلا رهندا هئا. ٻيو ته فارسي زبان ارغونن، ترخانن ۽ ملن جي راڄ ۾ عدالتن جي زبان فارسي هئي. اُن ڪري ڪيترن سنڌي ماڻهن به فارسيءَ ۾ ادب لکيو.

شاه کان اڳ سنڌي ساهتيه ٽن شڪتين جو نتيجو آهي. (۱) پهرين سمن سومرن ۽ انهن کان اڳ جي هندو راجائن جي ايامڪاريءَ ۾ ورثي ۾ مليل لوڪ ساهتيه. (۲) ٻي ايراضي رهسپوادي شاعرن جو اثر. (۳) ٽي هڪٿي - يارتي ڀڳت ڪوين جو پراڻ، جن جي ڪاوبه مان، ويدانت يونٽ ۽ ڀڳتيءَ جي لهر ڦٽي نڪتي.

اڻئين ڏٺو ويو آهي ته گهڻو ڪري سڀني ٻولين جي حالت ۾ ساهتيه جي شروعات شعر مان ٿي ٿي آهي. جيئن جيئن جدا علمن ۽ فنن ۾ ترقي ٿيندي وڃي ٿي ۽ قومي خيال وسيع ٿيندا وڃن، تيئن تيئن انهن کي پوري صورت ۾ ظاهر ڪرڻ لاءِ نثر جي ضرورت ٿئي ٿي. سنه ۱۸۵۰ع تائين سنڌيءَ ۾ نثر خبر ڪو هو. پر شعر اڇي منزل تي پهتل هو، جيئن ته لافاني لطيف، سامي، سچل سرمست، بيدل، بيڪس، دلپت ۽ ٻين شاعرن جو خزانو موجود هو. سنه ۱۸۵۲ع کان اڳي سنڌيءَ ٻوليءَ کي خاص آڻيو ٿو ڪانه هئي. اُن سال ۾ عربي سنڌي آڻيو ٿو انگريزن ٺاهي تيار ڪئي ۽ سنڌي نثر جي ابتدا ٿي. اُن کان اڳ هندو ديوناگري لپي يا هت-واڻڪي لپيءَ ۾ لکندا هئا. پهريان سنڌي ڪتاب هڪ تعليم کاتي جا درسي ڪتاب، تنهن کانپوءِ ٻيا لکجن ۾ آيا.

قاضي قاضن - سنڌي پهريون شاعر هو، اُن جا فقط ست بيت ٿي هت آيا آهن. پر وڌيڪ ڪلام ڪجهه سال اڳ يارت جي هريانا پرائن ۾ پوريان ضلعي جي راڻيلا ڳوٺ مان هريداس جي مٺ مان ديوناگري دستخط ۾ شري هيري نڪر کي هت آيا. جيڪو هن سنه ۱۹۷۸ع ۾ ”قاضي قادن جو ڪلام“ ۱۱ سري سان ڪتابي صورت ۾ ڇپو ۽ پبليڪيشن، دهليءَ پاران ڇپائي پڌرو ڪيو آهي، جنهن ۾ ۱۱۲ بيت ڏنل آهن.

شاه کان اڳ ٻن صدين واري عرصي ۾ هندو شاعرن جي لکيل ساهتيه ڀنڊار جي نه لهجڻ جو سبب مذهبي تعصب کان سواءِ ٻيو ٿي نٿو سگهي، ٻيو انهن جي کوچ خبر به نه ورتي ويئي آهي.

سنڌي نثر لاءِ شروعاتي ڪوششون ڪرڻ وارا آهي يورپي لوڪ هئا، جن سنڌي ڊڪشنريون ۽ گرامر جوڙيا. انگريزن هيٺيان ڪتاب لکي تيار ڪيا:

- (۱) جيمس پرنسيپ - سنڌي ٻوليءَ جو وياڪرڻ انگريزيءَ ۾ سنه ۱۸۲۵ع ۾ ڇپايو.
- (۲) سر رابرٽ گرانٽ - سنڌي ٻوليءَ جو وياڪرڻ ۽ لفظن جو ننڍو ڊڪٽيرو ۱۸۲۶ع ۾ انگريزيءَ ۾ شايع ڪيو.

- (۳) مسٽر ڊبليو ايڇ. واٽسن - ”گرامر آئنڊ واڪيبلوري آف سنڌي لئنگئيج“.
- (۴) مسٽر ايسٽوڪ - ”اي واڪيبلوري آف سنڌي لئنگئيج“ ۱۸۳۴ع
- (۵) مسٽر ليڄ - واڪيبلوري آف سبب لئنگئيجز ايسٽوڪن اِن ڪنٽريز ويسٽ آف انڊس.
- (۶) گهڻن جارج ايسٽوڪ - حيدرآباد ۱۸۳۲ع ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر هو. سنڌي شبد ڪوش ۱۸۵۴ع ۾ اي ڊڪشنري آف اِنڊس لائينڊ سنڌي ۱۸۳۹ع ۾ سنڌي گرامر ۲۵-۱۹۲۹ع. هن پنهنجي ڇپايل گرامر ۾ سورن ۽ راءِ ڏياڇ ۱۸۳۹ع لکي جا پهرين ڪاڙهي هئي.
- (۷) مسٽر ارنيسٽ ٽرمپ - سنڌي رڊر ۱۸۵۸ع ۾ سنسڪرت ۽ عربيءَ ۾ ٻن ٻولين ۾ ڇپيو. هن منجهه ڪئين آکاڻيون، لئلا مڃڻو جو داستان، مينگهي ڀڳت جا سلوڪ، شاه جو رسالو، پهريون پريس ڇاپو ۱۸۶۲ع ۾ وڏو مڪمل گرامر ۱۸۷۲ع ۾ ڇپيو.
- (۸) مسٽر رورڊر، جي. شرٽ - اکرڌانو يعني ۱۸۵۸ع ۾ سنڌي پٺاوالي (ديوناگري) لکي ڇپائي.

- انگلس سنڌي ڊڪشنري ۱۸۷۷ع ۾ لکي سرڪار ڇپائي.
- (۹) مسٽر ايل. ڊي. ايسمر - گرامر آف دي سنڌي لئنگئيج ۱۸۸۳ع.
- (۱۰) مسٽر جي. ائبٽ، سنڌ، اي ري اينٽر پريشن آف اُن. هڪٿي وٺي ۱۹۲۳ع.

سنڌي نثر جو نڪرڻ روپ اونهي مهديءَ جي آخريين چوڌاريءَ ۾ اڀري سگهيو. سنڌي نثر جي پيڙهه بلاشڪ مرزا قليچ بيگ وڏي ۽ شري ڪڙيءَ مل چندن مل کٽائيءَ وڌي. پر اُن پيڙهه تي هڪ دائر شاندار عمارت ٺهي ڪرڻ جو سڳورو ڪارڻ جن سڄڻن ڪيو، تن ۾ پرماتند ميوارام، ڀيرومل مهرچند، لالچند امرنومل ۽ جينمل پرسرام اهم آهن. اُن ڪري ئي کين سنڌي نثر جا قنڌا ٿو چئجي. سنڌي نثر کي بالغ بڻائڻ ۾ پرماتند ميوارام جي شڪلي سرلتا سهجنا، ڀيرومل مهرچند جي باريڪ بيني، لالچند امرنومل جي لطافت ۽ جينمل پرسرام جي گنڀير عبارتن جي اهم ڀومڪا آهي.

۱. ليکڪ

- (۱) ليکڪ - هاڻي ليکڪن جو ذڪر ڪجي ٿو. گهڻي ڪوشش ڪئي ويئي، ليکڪ جي ٿي ويا آهن، تن جو بيان ڪجي، تنهن هوندي به ڪي نالا رهجي به ويا هجن. ليکڪن جي ڪتابن جا نالا جيڪي هت آيا آهن، سي لکيا ويا آهن. ڪيترا نالا ملوهر ڪونه ٿي سگهيا آهن.
۱. مولوي ابوالحسن - مولوي ابوالحسن جو جنم سنه ۱۲۶۱ع ۾ نئي شهر ۾ ٿيو. هن پهريون ڪتاب ”مقدم الصلوات“ سنڌيءَ ۾ لکيو، جنهن ۾ نماز ۽ وضو جا نيم لکيل آهن. پاڪستان جي

ادبي مخزن ”نئين زندگي“ جي آڪٽوبر ۱۹۶۳ع جي پرچي ۾ هڪ ليک شمس الدين عرساڻيءَ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته ابوالحسن سنڌيءَ جو پهريون نثر نويس آهي. ساڳي مخزن ۾ هڪ ٻئي ليکڪ عبدالجبار جوڻيجي جون ۱۹۶۵ع جي پرچي ۾ اها ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته سنڌيءَ جو پهريون نثر نويس مخدوم جعفر بوبڪين آهي. هن جي ٻولي لاڙي آڀياڻا آهي ۽ رنگين بيانيءَ سان ڀرپور آهي. هي ٿوري تهڻي شاعري به ڪندو هو. هن جي وفات ۹۰ سالن جي عمر ۾ ٿي هئي، يعني ۱۷۵۱ع ۾ گذاري ويو.

(۲) مخدوم جعفر بوبڪين - مخدوم جعفر بوبڪين ارغونن جي زماني ۾ ”طلاق“ تي نثر ۾ هڪ ڪتاب لکيو هو.

(۳) عثمان احساني - عثمان احساني ليکڪ هو ۽ لڳ ڀڳ سنه ۱۶۲۰ع ۾ ڀاڱناريءَ مان لڏي لڪمپور ۾ اچي رهيو. هن ”وطن نامو“ ڪتاب لکيو آهي. اُن ۾ موت ۽ قبر ۾ داخل ٿيڻ جي لازمت کي وشيعه بڻايو آهي.

(۴) مخدوم ضياءُ الدين - مخدوم ضياءُ الدين به نثر نويس هو. ڪلهوڙن جي وقت ۾ سنه ۱۷۵۹ع ۾ گذاري ويو. هن جو پڙ ڏاڏو عراق مان لڏي جوڻي شهر ٽنڊي غلام حيدر ڀرسان رهيو. هنجو پيءُ مخدوم هارون لڏي ٺٽي آيو، جتي ۱۰۹۱ = ۱۶۷۷ع ۾ جاتو.

(۵) سيد ثابت علي شاهه - سيد ثابت علي شاهه جو جنم سنه ۱۷۲۰ع ۾ ٿيو. هي اصل رهاڪو مُلتان جو هو. اُتان سيوهڻ ۾ آيو ۽ دائمي طور رهي پيو. هيءُ پهريون سنڌي اديب آهي، جنهن اعليٰ شخصيتن جي وفات تي مرثيه لکيا آهن. هن جي شعر ۾ لعل شهباز جي شهر سيوهڻ جو سڪ ٻڌندو بيان آهي. اول هو مشهور شخصن تي قصيدا لکندو هو، پوءِ مرثيه لکڻ لڳو. هو ڪنهن سان به پوريءَ طرح وفادار ڪونه هو. جڏهن ڪلهوڙن کانپوءِ ٽالپرن جي حڪومت آئي ته ٽالپرن جي سوڀ تي ”فتحنامو“ ۽ ”جعفر نامو“ ڪتاب لکيا ۽ مان ميث ۾ پنهنجي اڳلي آقاڻن کي وساري ڇڏيائين. هن سنه ۱۸۱۰ع ۾ وفات ڪئي.

مرزا قليچ بيگ هن جا لکيل مرثيه چئن ڀاڱن ۾ گڏ ڪري ڇپايا آهن.

مرثيه سالم مان پهرين ۽ پوئين مصرع ڏجي ٿي:

پهرين - ڪربلا جي قتل جي ڪر ڪا خبر اي آسمان - ڪن ڏنڌن نيزن ڇڙهيا شاهن جا سر اي آسمان.

پوئين - عابدين و آڳوڻ ورايون هن وطن هوڙن دفن - ”ثابت“ ان جي در ڏند شام و صبح اي آسمان.

(۶) مخدوم محمد شريف - مخدوم محمد شريف رائيپوري ”ملڪي سنڌ“ ڪتاب سنه ۱۷۲۷ع ۾ لکيو.

(۷) مولوي محمد حسين - مولوي محمد حسين ڪلهوڙن جي راڄ ۾ سنه ۱۷۶۳ع ۾ فارسيءَ مان سنڌيءَ ۾ پيغمبر صاحب جي اکائين جو ترجمو ”سير بوستان“ نالي سان ڪتاب لکيو.

(۸) مخدوم عبدالخالق ٺٽوي - مخدوم عبدالخالق ٺٽوي ”مطلب المومنين“ سنه ۱۷۶۳ع ۾ لکيو.

(۹) پنڊت بنيسٽر - پنڊت بنيسٽر سنه ۱۸۶۱ع ۾ سنساري نروار سنڌيءَ ۾ ڇپايو.

(۱۰) محمد عبدالرحيم - محمد عبدالرحيم واسع - محمد عبدالرحيم واسع ٺٽي جي داروغي گوهر جو فرزند هو ۽ مير درياهيءَ جي نالي سان به سڃاتو وڃي ٿو. هن ”بيان المارفين“ ڪتاب ۾ پنهنجي مرشد شاه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي سوانح عمريءَ لکي آهي. هن ڪتاب کي سنه ۱۸۹۸ع ۾ عبدالرحيم ولد محمد ملوڪ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو.

(۱۱) آخوند عزيز الله - آخوند عزيز الله جي تصنيفن ۾ سنڌي نثر جو آغاز ملي ٿو. هي ۱۷۲۶ع ۾ مٽيارن ۾ ڄائو. سندس وڏا اصل ٺٽي جا ميمڻ هئا، پر مدرسي ۾ پڙهائڻ ڪري آخوند سڏبا هئا. ٽالپرن جي وقت ۾ ڪلام الله شريف جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. هن سنه ۱۸۲۳ع ۾ وفات ڪئي.

(۱۲) غلام حسين محمد قاسم قريشي - غلام حسين محمد قاسم قريشيءَ سنه ۱۸۵۲ع ۾ ”پنپني زميندار جي ڳالھ“ نالي ڪتاب لکيو جو هنڌيءَ ٻوليءَ مان ترجمو ڪيائين.

(۱۳) سيد ميران محمد شاهه - سيد ميران محمد شاهه وڻل شهر مٽياري تعلقي هالا جو هو. هن ”هڏا ٿوري ۽ گڏا ٿوري“ جي ڳالھ جو ڪتاب سنه ۱۸۵۵ع ۾ لکيو ۽ ”مفيد الصبيان“ سنه ۱۸۶۱ع ۾ تيار ڪيو ۽ ڇپايو. هي ٻئي ڪتاب هنڌيءَ مان ترجمو ڪري لکيا. سنه ۱۸۵۶ع ۾ آڪاشي وڻيان جي باري ۾ ڪتاب تيار ڪيو. ٻيا درسي ڪتاب سهڻيا.

(۱۴) منشي ننديرام ٿڌومل درساڻي - منشي ننديرام ٿڌومل ميرائيءَ ”تاريخ معصوميءَ“ جو سال ۱۸۵۲ع ۾ ترجمو ڪري ڇپايو، جنهن تي هن کي انعام مليو. پوءِ سرڪاري ترجمان ٿيو. هن باب نامو ۽ پهريون درسي ڪتاب ۱۸۵۲ع ۾، ڊرائنگ ۽ ليکي جا پره نالي انگي حساب ۱۸۵۵ع ۾، جاگرافي جاميٽري وغيره جا ترجما ڪيا جي ۱۸۵۶ع کان ۱۸۵۶ع تائين ۱۸۶۱ع ۾ لکيا. سنه ۱۸۵۵ع ۾ ”نرتي نروار“ نالي سڳي دنيا جي جاگرافيءَ جي باري ۾ سنڌيءَ ۾ شرعي مهاديو شاستريءَ سان گڏ لکيو. ۱۸۵۶ع ۾ سنڌيءَ ۾ آئيجرا جو ڪتاب هوناٺ سان گڏ تيار ڪيو. سنه ۱۸۵۶ع ۾ سيڪائو نروار سنڌي سڳل لاءِ لکيو، جو سرڪار ڇپايو.

(۱۵) مسٽر نارائڻ جڳنات - مسٽر نارائڻ جڳنات جو جنم سنه ۱۸۲۵ع ۾ ٿيو. هي سنڌ ۾ ڊپوٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر هو. هن ”سنڌ جو نروار“ ۱۸۶۵ع ۾ ڪتاب لکيو. هي سنه ۱۸۷۲ع ۾ سر ٻڙاس ٿيو.

(۱۶) لڪشمڻ وي. پرنلجي - لڪشمڻ وي. پرنلجي انگريزي سنڌي ڊڪشنري سنه ۱۸۶۸ع ۾ لکي.

(۱۷) آخوند فتح محمد ڪاشف - آخوند فتح محمد ڪاشف لفظن جا اشتقاق لکيا (هرت).

(۱۸) عبدالرحيم - عبدالرحيم جواهر لغات (سنڌي - فارسي) سنه ۱۸۷۱ع ۾ لکي.

(۱۹) منشي آڏارام قانورڊاس ميرچنداڻي - منشي آڏارام قانورڊاس ميرچنداڻي جو جنم حيدرآباد سنڌ ۾ سنه ۱۸۲۳ع ۾ ٿيو. هن سنڌي پرائمري اسڪولن لاءِ درسي ڪتابن لاءِ پهريون ڀيرو شعر وغيره چونڊ ڪري مجموعا لکي ظاهر ڪيا. جنهن ۾ سنڌي ڏوهيڙا ۽ راءِ ڏياچ جو قصو نثر

سنڌ جي تصوير

۽ نظار ۱۸۶۱ع ۾ شايع ڪيو. ان بعد سورداس شاعر لعلو ڀڳت جو لکيل ”ڪامسين ۽ ڪامروپ“ ۱۸۶۹ع ۾ مهڳرم شمير جو قصو ۱۸۷۱ع ۾، بدر منير، دودو چنيسر، ۱۹۷۰ع ۾ ايسپ جون آکاڻيون لکيون. مفيد الطالبين (شاگردن لاءِ ڪارگر سونهون) لکيو. سنڌي انگريزي ڊڪشنري ۱۸۷۹ع ۾ تيار ڪئي. سنڌي گرامر ۽ آموز پارسي لکي. هن ديوان نولراءِ شوقيرام آڏواڻي ۽ سان گڏ جانشن تي انگريزي ڪتاب ”اريساياس“ جو سنڌيءَ ۾ سنہ ۱۸۷۰ع ۾ ترجمو ڪيو. ۱۸۵۵ع ۾ دنيا جي تواريخ لکي. هن ۱۸۵۲ع ۾ پهريان پرائمري سنڌي ڪتاب درجي پهرئين کان چوٿين تائين لکي هولا جي ڀاڱ طرفان ڇپايا. طولي نامو ۱۸۶۰ع ۾ سنڌيءَ ۾ لکيو. ۱۹۸۲ع ۾ راهر ربابي وٺي رمنڊوهو. (۲۰) ديوان ڪيولرام سلامتراءِ آڏواڻي - ديوان ڪيولرام سلامتراءِ آڏواڻي جو جنرل حيدرآباد ۾ سنہ ۱۸۰۹ع ۾ ٿيو. پهرئين ڦهشي هو، پوءِ مختيارڪار ٿيو. هن سنہ ۱۸۶۲ع ۽ ۱۸۷۱ع جي وچ ۾ ۲ ڪتاب لکيا: ۱. سوزگري ۲. غلقد ۳. گل شڪر ۱۸۶۹ع ۾ لکيو. افسوس جي ڳالهه آهي ته اهي دستخط ڪتاب ۲۵ سالن کان مٿي تعليم کاتي جي ڪپٽن ۾ نڌڻاڪي پيا هئا ۽ سنہ ۱۹۰۵ع ۾ سچ جي روشني ڏٺائون. هي پارسي، هندي ۽ سنڌيءَ ۾ قابل هو. ۱۸۶۲ع ۾ رٽائر ڪيائين ۽ ۱۸۷۱ع ۾ پرلوڪ پڌاريو. گل شڪر ۵۷۰ ڀاڪا لکيائين. هي پهريون ئي ڀاڪن جو ڪتاب هو، جو ۱۸۶۹ع ۾ لکيو.

(۲۱) قاضي ابراهيم - هن شاه جو رسالو سنہ ۱۸۶۷ع ۾ لکيو.

(۲۲) ديوان ڪڙومل چندن مل کلناڻي - ديوان ڪڙومل چندن مل کلناڻي ۽ جو جنرل پريا فلع نواب شاه ۾ تاريخ ۵ آڪٽوبر ۱۸۲۲ع ۾ ٿيو. جنم جو نالو ”پريتر“ نڪتو. پر ماڻهن هنجي ڄمڻ تي ڪارا مرچ وراهيا. انگري هنجو نالو ڪڙو رکيو ويو. اُن نالي سان ئي مشهور ٿيو. هن پارسي، سنڌي ۽ انگريزي علم پرايا. سرڪاري نوڪري پهرين ڪلارڪ پوءِ اسڪول هيڊماسٽر پوءِ ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو. پڇاڙيءَ ۾ حيدرآباد رٽائرنگ ڪاليج جو پهريون پرنسپال ٿيو. آخر ۾ ۱۸۹۹ع ۾ رٽائر ڪري پينشن تي لٿو. ۱۶ ڊسمبر ۱۹۱۶ع ۾ سر ڏڏام پڌاريو. هن گهڻي ڪتاب لکي ڇپايا ۽ باقي ٿورا ڪتاب سندس لکيل سندس سرگواس ٿيڻ کان پوءِ ڇپايا. پينشن تي لڳل ئي سرڪار هڪ هزار روپيا روڪڙا ۽ ۲۰ ايڪڙ زمين ڏنس. هي سنڌي نثر جو پايو وجهندڙن مان مکيه باني هو. کيس ”ساهتيب جو ابو“ ڪري ڪوٺيندا هئا.

ديوان ڪڙي مل جا لکيل ۽ ڇپايل ڪتاب

جريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال	جريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال
۱-	اصول علم طبي	۱۸۶۱ع	۶-	اقليدس (جاميٽري-۲)	۱۸۶۶ع
۲-	پڪو پيم (زباني تعليم)	۱۸۶۲ع	۷-	سنڌي چوڻون ڪتاب	۱۸۷۲ع
۳-	ڪولمبس جي تواريخ	۱۸۶۲ع	۸-	سنڌي پنجون ڪتاب	۱۸۷۲ع
۴-	اقليدس (جاميٽري-۱)	۱۸۶۶ع	۹-	سنڌي ڇهون ڪتاب	۱۸۷۵ع
۵-	اقليدس (جاميٽري-۲)	۱۸۶۶ع	۱۰-	سنڌي ستون ڪتاب	۱۸۸۵ع

سنڌ جي تصوير

جريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال	جريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال
۱-	ساميءَ جا سلوڪ (ڀاڱو ۱ ۽ ۲)	۱۸۷۲ع ۽ ۱۸۸۵ع	۲۸-	پڇن مالا	۱۹۰۵ع
۱۲-	آغار علم حڪمت	۱۸۸۶ع	۲۹-	باراڻي پڇن ۽ پرارٿنائون	۱۹۰۵ع
۱۳-	رتناولي (نانڪ)	۱۸۸۸ع	۳۰-	سريتي ۽ سنيتي	۱۹۰۶ع
۱۴-	سنڌي ڀهاڪا	۱۸۸۸ع	۳۱-	ٽهڪ ڦي ٽهڪ	۱۹۰۶ع
۱۵-	سنڌي ٻجهارئون	۱۸۸۸ع	۳۲-	سنت جديو	۱۹۰۶ع
۱۶-	پراڻي شاستر	۱۸۹۱ع	۳۳-	مهاتمان جا درشن	۱۹۰۷ع
۱۷-	باراڻي غبت	۱۸۹۱ع	۳۴-	راجا رام موهن راءِ	۱۹۰۷ع
۱۸-	باراڻيون آکاڻيون	۱۸۹۱ع	۳۵-	پلمانسي	۱۹۰۷ع
۱۹-	ساميءَ جا سلوڪ ۲۱۰۰	۱۸۹۲ع	۳۶-	پنڇائون چو ڦٽيون	۱۹۰۷ع
۲۰-	علم ڪيميا	۱۸۹۲ع	۳۷-	ڀڳت نامديو	۱۹۰۸ع
۲۱-	سينيٽري پرائيمر	۱۸۹۲ع	۳۸-	ڀڳتن جون جيونين	۱۹۰۸ع
۲۲-	بيبي رابع بصري	۱۸۹۶ع	۳۹-	ڀڳت چمتنديو	۱۹۱۲ع
۲۳-	ليکي جو حساب	۱۸۹۶ع	۴۰-	راجا رشي پيش پتاهه	۱۹۱۲ع
۲۴-	کيتي (ڀاڱو پهريون)	۱۸۹۶ع	۴۱-	راڌا راڻي (ناول)	۱۹۱۲ع
۲۵-	مهامي	۱۸۹۶ع	۴۲-	دادو سنت	۱۹۱۲ع
۲۶-	سينتا جا ڳا	۱۸۹۶ع	۴۳-	کير جو کير پاڻيءَ جو پاڻي	۱۹۱۵ع
۲۷-	سنگ جو پرسنگ	۱۸۹۹ع	۴۴-	په منديون	۱۹۱۶ع
۲۸-	جيون اندري شاستر	۱۹۰۰ع	۴۵-	آنڊيرا	۱۹۱۶ع
۲۹-	ڀدارت سکيا	۱۹۰۰ع	۴۶-	نندور وهار	۱۹۱۶ع
۳۰-	کيتي (ڀاڱو ٻيو)	۱۹۰۱ع	۴۷-	چندرگي	۱۹۱۸ع
۳۱-	ڳول مالا (سنڌي ۽ گرمي)	۱۹۰۲ع	۴۸-	هري درشن	۱۹۳۰ع
۳۲-	انگلش ۽ سنڌي ڊڪشنري	۱۹۰۲ع	۴۹-	روهن (ناول)	۱۹۳۷ع
۳۳-	آريه ناري چتر	۱۹۰۵ع	۵۰-	مهاتما پون آهاري بابا	۱۹۳۷ع
۳۴-	نوسهيتا	۱۹۰۵ع	۵۱-	نئون نياپو	۱۹۳۷ع
۳۵-	ريوتي	۱۹۰۵ع	۵۲-	ٽنڊڙ ٽنڙيون	۱۹۳۵ع
۳۶-	هندستان جي تواريخ	۱۹۰۵ع	۵۳-	ساميءَ جا چونڊ سلوڪ	۱۹۳۷ع
۳۷-	قصو مک ۽ ڪوريٽي جو	۱۹۰۵ع	۵۴-	ساهتيڪ پشپ	۱۹۶۰ع

(۲۳) سيٺ آلومل پوڄواڻي - سيٺ آلومل پوڄواڻي ۱۸۶۲ع ۾ سنڌ جي تواريخ ڇپائي.

(۲۴) هاسارام - هاسارام ۱۸۶۲ع ۾ انڊين پينل ڪوڊ سنڌيءَ ۾ ڪيو ۽ ڇپايو.

(۲۵) مرزا قليچ بيگ مرزا فریدون بیگ - مرزا قليچ بیگ فریدون بیگ جو جنم حیدرآباد جي ٽنڊي ٺوڙهي ۾ تاريخ ۲ محرم ۱۲۰۰ هجري مطابق ۱۸۵۲ع ۾ ٿيو. هن سنڌي، هندي، پارسي ۽ انگريزي علم پرايا. مرزا جو والد جارجين نسل جو هو، جو عيسائي ڌرم بدلي مسلمان ٿيو. هي ٽالپرن جي راڄ ۾ سنڌ ۾ آيو. مرزا قليچ بيگ نثر توڙي نظم ۾ ۽ ناٽڪ لکڻ ۾ يعني ٽنهي وهين ۾ لکڻ جو قابل هو. هن جا هئاخوان کيس ”آفتاب ادب“ يعني ”سنڌي ادب جو شمس“ ڪري ڪوٺيندا هئا. وڏو عالم مڃيو ويندو هو. هي سرڪاري نوڪريءَ ۾ پهريون ڪارڪن پوءِ وڏي ڊپوٽي ڪليڪٽر ٿيو ۽ سنه ۱۹۱۰ع ۾ رٽائر ڪيائين. هن ڪل ۵۷ تصنيفون لکيون آهن، جن مان اڌ جيترون ته سندس حياتيءَ ۾ شايع ٿيون ۽ ڪجهه پوءِ ٿيون ۽ اڃا به ڪي اڻ ڇپيل ڪتاب سندس پويون وٽ سانڍيل هوندا. هن ڪيترا ڪتاب انگريزيءَ ۽ پارسيءَ مان ترجمو ڪري لکيا آهن. مطلب ته هن گهڻي ۾ گهڻا ڪتاب لکيا آهن. آخر سنه ۱۹۲۹ع ۾ راه راني وٺي رمندو رهيو ۽ دارالفنا کي ڇڏي دارالبقا ۾ آستانو ڪيائين.

هن جي خواهش هئي ته:

”قبس آءِ حيدرآباد سنڌ هندستان ۾ پيدا؛

ڇڏو گئي ها، ڦٽان روم يا ايران ۾ پيدا،

هتي جا ماڻهو اڪثر خام، منهنجو قدر ڇا ڄاڻن؛

ڄمان ها اڳ، ڦٽان ها مصر يونان ۾ پيدا.“

هن نوڪريءَ ۾ ڪڏهن به رشوت ڪانه ورتي. گشت تي ويندو هو ته سيدو سامان پاڻ سان کڻي ويندو ۽ رسائي به زبردستن کان ڪونه ڪرائيندو هو. نوڪري ايمانداريءَ سان ڪيائين. پينشن وٺڻ کان پوءِ سرڪار ۵۰۰ ايڪڙ زمين بنا مالڪاڻي نواب شاه طرف ڏنس. سنه ۱۹۱۰ع ۾ وائسراءِ جو سريٽيفڪيٽ ۽ ان کان اڳ ۱۹۰۲ع ۾ قبضو هندن جو بلو مليس. سرڪار سندس قدر ڪري سنه ۱۹۲۲ع ۾ شمس العلماء جو لقب عطا ڪيس. هي مسلمان شيعو هو. مذهب تي پورو هو. پنج ٿي وقت نماز پڙهندو هو ۽ روزا به رکندو هو. پر منجهس فرقياباري ڪانه هئي. هندن توڙي مسلمانن سان سٺا ناتا هئس. خيال صوفيانه هئس. هي آزالون پڙهيو. ۱۱ ڀڻ ۽ ۱۳ ڏينهن جيائين. هن تاريخ ۲ جولاءِ ۱۹۲۹ع ۾ ٽنڊي ٺوڙهي (حيدرآباد) ۾ وفات ڪئي. هيءُ نه رڳو ليکڪ هو، پر شاعر به هو. هنجي لکيل ۽ ڇپايل ڪتابن جا نالا جيڪي ملي سگهيا آهن، سي هيٺ ذڪر ڪجن ٿا:

مرزا قليچ بيگ جا لکيل ۽ ڇپايل ڪتاب

ڇپڻ جو سال	ڇپڻ جو سال	ڇپڻ جو سال	ڇپڻ جو سال	ڇپڻ جو سال
۱۹۱۲ع	۱۸۵۶ع	۱۸۷۰ع	۱۸۷۱ع	۱۸۷۱ع
۱۹۱۲ع	۲۷- علم ادب	۲۸- تهذيب اخلاق (ترجمو)	۲۹- شهزادو بهرام (ناٽڪ)	۳۰- سنڌي شهر (سنڌيءَ ۾)
۱۹۱۳ع	۳۱- جوانيءَ جو اڪسير	۳۲- دل وندراڻي ڏندڙ ڳالهيون	۳۳- علم بديح (سنڌي نثر ۽ نظم تي)	۳۴- وڏو سنڌي گرامر
۱۹۱۵ع	۳۵- سنڌي ڪلاسيڪل ڊڪشنري	۳۶- تصوف (سنڌيءَ ۾)	۳۷- اُستادن جي قدمن وٽ	۳۸- قديم سنڌ جا ستارا
۱۹۱۵ع	۳۹- سنڌي لغات قديمي	۴۰- عجائب غرائب	۴۱- قديم سنڌ	۴۲- نيڪي بدي (ناٽڪ)
۱۹۱۸ع	۴۳- ديوان فاضل	۴۴- ديوان قاسم	۴۵- سوداڻي خام (په ڀاڱا)	۴۶- عشق اعجاز
۱۹۱۸ع	۴۷- موئين جي دٻلي	۴۸- ڏاڙهياري جبل جو سير	۴۹- شيخ چلي ۽ اٺل مسخرو	۵۰- نعيم طيب خطر۽ جان نعيم ملان خوف ايمان
۱۹۱۸ع	۵۱- علم دستور المعاش	۵۲- علم نسخو (گرامر)		

(۲۶) آئومل ٽيڪمداس - آئومل ٽيڪمداس پهريون سنڌي هو، جنهن بمبئيءَ مان B.A. پاس ڪئي. انگريزن هنجو قدر ڪري راءِ بهادر جو خطاب ڏنو. هي درسي ڪتابن ۽ مددي ڪتابن جو سهينڌڙ هو.

(۲۷) ديوان نولراءِ شوقيرام آڏواڻي - ديوان ساڌو نولراءِ شوقيرام آڏواڻيءَ جو جنم حيدرآباد سنڌ ۾ تاريخ ۱۸ مئيءَ ۱۸۴۸ع ۾ ٿيو. سندس پيءُ ۽ ڏاڏو عامل پنهنجا ڄامڻي هئا. هي سنڌي ۽ انگريزي پڙهيو. پهرين ڪلارڪ هو، پوءِ ڊپوٽي ڪليڪٽر ٿيو. ايماندار ۽ بي رشوت هو. ڌرم ڏانهن لاڙ ۽ شيوا جو ڪوڏيو هو. ساڌو ڪاٺيندو ۽ ساڌو پهريندو هو. پڪو ويشتو هو. سستنگ به ڪندو هو. ٻه ڀر سمج ڏانهن به لاڙو هوس. ميونسپالٽيءَ جو چيئرمين به هو. سنڌي ساهتبه ڏانهن به ڌيان ڏيئي همٿائيندو هو. هي ٻارن لاءِ ننڍيون آڳاٽيون لکندو هو. هن ٽنهي آڏوارام ميرچنداڻيءَ سان گڏجي جانشن جي انگريزي ڪتاب ”راسيلاس“ جو سنڌيءَ ۾ سنه ۱۸۷۰ع ۾ ترجمو ڪيو. هي ۲۲ نومبر سنه ۱۸۹۲ع ۾ سر ڳڏام پڌاريو.

(۲۸) قاضي حاجي احمد ”منتخب“ - قاضي حاجي احمد ”منتخب“ شاه جو رسالو سنه ۱۸۷۲ع ۾ لکيو. اهو ڪتاب ڪئين سال اسڪول ۾ درسي طور هلندو رهيو.

(۲۹) محمد فضل شاه - محمد فضل شاه ۱۸۷۵ع ۾ The first book of Literary Criticism دمرمل شعر لکيو ۽ ڇپايو.

(۳۰) غلام علي - هي غلام علي سنه ۱۸۴۰ع کان سنه ۱۸۷۰ع جي عرصي ۾ درسي ڪتابن ۽ مددي ڪتابن جو سهينڌڙ هو. هندستان جي تواريخ ۱۸۵۴ع ۾ اڙدوءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. (۳۱) ميان محمد - ميان محمد به سنه ۱۸۴۰ع کان سنه ۱۸۷۰ع واري وقت ۾ درسي ڪتابن ۽ مددي ڪتابن جو سهينڌڙ هو. هن ٽنهي پريڊاس آئندرام ۱۸۲۰ع ۾ سنڌي حرف ونکو ديوناڱريءَ ۾ ڇپايو.

(۳۲) پريڊاس آئندرام - پريڊاس آئندرام به مٿئين ساڳئي سمي ۱۸۴۰ع کان سنه ۱۸۷۰ع واري ۾ درسي ۽ مددي ڪتابن جو سهينڌڙ هو. هن تاريخ هندستان سنڌيءَ ۾ ۱۸۶۲ع ۾ ڇپائي. انگلنڊ جي تاريخ سنڌيءَ ۾ ۱۸۶۸ع ۾ ڇپائي. هن ميان محمد سان گڏ ۱۸۶۰ع ۾ حرف ونکو ديوناڱريءَ ۾ ڇپايو.

(۳۳) هيرانند ڪيمسنگهه - هيرانند ڪيمسنگهه ۱۸۹۰ع ۾ ساوتر ڪتاب لکيو.

(۳۴) ساڌو هيرانند شوقيرام آڏواڻي - ساڌو هيرانند شوقيرام آڏواڻي ۱۸۹۱ع ۾ طلسم ڇپايو.

(۳۵) پيتامبرداس تولائي - پيتامبرداس تولائي ۱۸۹۲ع ۾ هندستان جي تواريخ سنڌيءَ ۾ لکي.

(۳۶) ماستر چينانند - ماستر چينانند سنه ۱۸۹۶ع ۾ نل دميتي جو ناٽڪ لکيو.

(۳۷) ڏيٽومل - ڏيٽومل سنه ۱۸۹۷ع ۾ رام بنواس ناٽڪ لکيو. پوءِ سنڀاس اختيار ڪيائين.

(۳۸) ٽهالرام لوڪومل پنواڻي - ٽهالرام لوڪومل پنواڻي ۱۸۹۵ع ۾ واندڪاڻيءَ جي وندر لکيو.

(۲۹) مولوي محمد ابراهيم بختيار پوري - مولوي محمد ابراهيم بختيار پوريءَ شاه عبداللطيف جو رسالو لکيو.

(۳۰) ديوان ڏيارام گدومل شهاڻي - راج رهي ديوان ڏيارام گدومل شهاڻيءَ جو جنم حيدرآباد سنڌ ۾ سنه ۱۸۵۷ع ۾ ٿيو. سنڌي، پارسي، سنسڪرت ۽ انگريزي وڌيائن ۾ قابل هو. هن B.A. پاس ڪئي. تاريخ ۱ آگسٽ ۱۸۷۹ع ۾ کيس ڪلارڪ جي نوڪري ملي. ان ڊچ ۾ L.L.B جو امتحان پاس ڪيائين. گرمي، گجراتي ۽ فرينج ٻوليون سکيو. پوءِ سما ڪار ڪورٽ جو جج ٿيو، ان بعد سيشن جج ٿيو، پنهنجا ڪم سنڀاليندو هو ۽ شيوا جا ڪم به ڪندو رهندو هو. سڌارن لاءِ به ڪوشش وٺندو رهندو هو. شڪرت جا ڪم به گهڻا ڪيائين، پوءِ سنڌ جو جڊيشل ڪمشنر سنه ۱۹۰۲ع ۾ ٿيو. سرڪاري نوڪريءَ مان سنه ۱۹۱۱ع ۾ رٽائر ڪيائين. هُو پاڻ کي ”گهڪو“ سڏائيندو هو. هن ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن، جي معلوم ٿيا آهن، سي هيٺ ڄاڻاڻجن ٿا؛ هنجو چئجي کلي ته تخلص ”سگما“ هو، ڇو جو هُو نالو گهر رکندو هو.

۱. سفر جو ڪتاب - هن ۲ آڪٽوبر ۱۸۸۱ع کان ۹ ڊسمبر ۱۸۸۱ع تائين موڪل وٺي، سنڌ جو سفر ڪيائين. ان سفر ۾ هن جيڪي ڏٺو ۽ وڃي واپس، تنهن تي ڪتاب لکيائين.
۲. گنگو - ۵۰ صفحن جو، نالو ”ڪاليجن جي سڀڪا بمبئي مدراس بينگل ۾، اُنجو اثر ۽ سنڌ آرٽس ڪاليج وجهڻ لاءِ اپيل“.

۳. جاگيردارن جي تواريخ - History of Land alienation in Sind سرڪاري طرح ڇپيل.
۴. باقيل جو ترجمو - فرينج، سنسڪرت، گجراتي، هيبرو ۾.
۵. ڀڳوت تينجا جو سار - ٽيڪا - سانڪبه ۽ يوگ جي بيان سميت سنڌيءَ ۾ اپريل ۱۸۹۲ع ۾.
۶. چپ صاحب - چپ صاحب جو سنڌيءَ ۾ ترجمو يعني ارٿ لکيائين ۱۸۹۶ع ۾.
۷. من لاءِ جهپوڪ - من لاءِ جهپوڪ (۷) ست ڀاڱا لکيائين.
۸. نل دميتي - نل دميتيءَ جو قصو لکيائين.
۹. ٻيو دفعو سفر - ٻيو ڀيرو اپريل ۱۸۹۲ع کان اپريل ۱۸۹۲ع تائين فرلو ورتائين. ان ۾ هن هندستان جو سفر ۽ سفر ڪيو ۽ ڪيترائي ليک لکي اخبار کي ڏنا.
۱۰. ساميءَ جا سلوڪ - ساميءَ جي سلوڪن جو تات پرچ لکيو.
۱۱. بگرامجي ملباري جو جيون چتر - بگرامجي سندس دوست هو، اُنجو جيون چتر

انگريزيءَ ۾ لکي ۱۸۸۸ع ۾ ڇپايو

۱۲. شاه بابت ڪتاب - شاه عبداللطيف بابت لکيو.

۱۳. سنڌ بابت - Something about Sind ۱۸۸۲ع ۾ لکيو.

۱۴. من لاءِ جهپوڪ - هي روز ڊائري لکندو هو. سنه ۱۹۲۲ع کان ۱۹۲۴ع تائين شعر ۾ لکيائين.

۱۵. هري درشن - ۱۹۰۵ع ۾ بينگاليءَ مان ترجمو ڪري سنڌيءَ ۾ لکيو.

۱۶. آريه ناري چتر - ۱۹۰۵ع ۾ بينگاليءَ مان ترجمو ڪري سنڌيءَ ۾ لکيو.

۱۷. ماڻھ ۽ ڌيءَ - ۱۹۰۶ع ۾ هي سنڌيءَ ۾ لکيو جو ٽيون دفعو ڇپيو.
۱۸. پڳتن جون ساڪيون - ۱۹۰۷ع ۾ سنڌيءَ ۾ لکي ڇپايو.
۱۹. گلڊستو - ۱۹۰۷ع ۾ سنڌيءَ ۾ لکيو.
۲۰. مهاتمان جو درشن - ۱۹۰۸ع ۾ سنڌيءَ ۾ لکي ڇپايو.
۲۱. سليس سنڌي ويڪرڻ - ۱۹۱۲ع ۾ هن ۽ شري ڪشچند گلابنگهه گڏجي لکيو.
۲۲. رهاڻ - ۱۹۲۰ع ۾ لکي ڇپايو.
۲۳. ڪش بڪ - ۱۹۲۳ع ۾ لکي ڇپايو.
۲۴. ست سهيليون - ۱۹۲۶ع ۾ سنڌيءَ ۾ لکي ڇپايو.
- هن کي ايشور وٽان شاعراڻي ذات عطا ٿيل هئي، انڪري روز ڊائريءَ ۾ شعر لکندو هو.
- پراڻڪار ڪندي تاريخ ۷ ڊسمبر ۱۹۲۷ع ڏياري ۾ آتما پيروي جي گود ۾ وڃي براجمان ٿي.
- (۳۱) ميرزا صادق علي - ميرزا صادق علي ۽ ٿانور داس سنڌي انگلش ڊڪشنري سنه ۱۸۷۵ع ۾ لکي.
- (۳۲) جهمت مل ناروئل - جهمت مل ناروئل وڻپتي ڪوش سنه ۱۸۸۶ع ۾ لکيو. هن ثابت ڪيو ته سنڌي لفظ سنسڪرت مان آيل آهن. سنڌي ويڪرڻ ۱۸۹۲ع ۾ لکيو.
- (۳۳) آخوند لطف الله - آخوند لطف الله ”مئل خندان“ يا ”جان عالم انجمن آرا“ سنه ۱۸۸۲ع ۾ لکيو.
- (۳۴) ديوان بولچند ڪوڏومل - ديوان بولچند ڪوڏومل ڪجهه ڪتاب لکيا آهن پر انهن جا نالا ملي ڪونه سگهيا آهن. هڪ ته انگلنڊ جي تواريخ لکي هئائين ۱۸۹۲ع ۾، ٻيو پرين جون آکاڻيون ۱۸۹۰ع ۾ ترجمو ڪري ڇپايون.
- (۳۵) احمدڪان ٽڳيوخان جلباڻي - احمدڪان جلباڻي، گل بڪاوليءَ جو قصو ۱۸۹۰ع ۾ ناهالچند جي اُڙدو ڪتاب تان ترجمو ڪري سنڌيءَ ۾ لکيو ۽ مينهون نياون ناول ۱۸۹۰ع ۾ ترجمو ڪيو.
- (۳۶) ليلازارم وٽل مل - ليلازارم وٽل مل جج هو. هن شاه عبداللطيف ۱۸۹۰ع ۾ لکيو. راجا هريشچندر ناٽڪ ۱۸۹۵ع ۾ لکيو. مهان طريقا ناٽڪ ۱۸۹۶ع ۾ لکيو. درويدي ناٽڪ ۱۹۱۱ع ۾ لکيو.
- (۳۷) حاجي اِمام بخش - حاجي اِمام بخش چار درويش ۱۸۹۰ع ۾ اُڙدو ڪتاب تان ترجمو ڪيو، حاتم مائي ۱۸۹۲ع ۾ اُڙدو تان ترجمو ڪيو ۽ الف ليلا ۱۸۹۹ع ۾ انگريزي آرڪيبن نائيش تان ترجمو ڪيو.
- (۳۸) روچيڀرام گجومل ڪربالاڻي - روچيڀرام گجومل ڪربالاڻي جون رچنائون مستقبل جي ادبين لاءِ ڪار آمد ثابت ٿيون. هن سنڌي چوڻين جا ٻه ڀاڱا تيار ڪيا آهن. هڪ ۵۰۰ پي ۽ ۲۵۰ سنڌي چوڻيون لکيون آهن، جن جا متبادل انگريزي ڪونه آهن پر هن ترجمو پاڻ ڪيو آهي. هن جا چار ڀاڱا ٿيا آهن. هي سنه ۱۸۹۵ع ۾ ڇپيو. نالو اٿس ”A hand book of Sindhi proverbs“ ٻيو عجيب نقطا ۱۸۹۵ع ۾ لکيو.
- (۳۹) سوڀراج هاسانند آڏواڻي - سوڀراج هاسانند آڏواڻيءَ جو ڪتاب ”سڀا جو سينگار“ جو اصل ڪتاب پنجننتر تان ورتل آهي. پنجننتر دنيا جي ڪيترن ئي ٻولين ۾ ترجمو ٿيل آهي.

- اصل ڪتاب سنسڪرت ۾ لکيل آهي. سڀا جو سينگار ۱۸۹۳ع ۾ ترجمو ڪري ڇپايو ويو. هي ڪتاب اصل پنڊت وشنو شرما ڪشمير ۾ ”پنچ تندر“ نالي سان سنسڪرت ۾ عيسوي سن کان ٻه صديون اڳ لکيو. ان کي نوشيروان ترجمو ڪرايو. جنهن کي ۷۵۰ع ۾ ”ڪليله د هند“ نالي سان عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو ويو. پنڊت رحيم صديءَ ۾ سلاطين ڪاشفي ”انوار سهيلي“ نالي سان فارسيءَ ۾ لکيو. جنهن کي فرينچ ترجمو ۱۸۱۶ع ۾ ڪيو ويو ۽ انگريزيءَ ۾ ترجمو ۱۸۵۳ع ۾ ڪيو ويو. ان جي نئين سر ترتيب اڪبر جي اِشاري تي ”عباردانش“ جي نالي ۾ ۱۸۸۰ع ۾ ”غريبه الحڪمت“ جي نالي ۾ شايع ڪيو. سنڌي ترجمو ”هتو اُپديش“ نالي هندي ترجمي تان مَنشي هاسارام ۱۸۸۲ع ۾ شروع ڪيو. جنهن کي سندس پٽ صويراج ۱۸۹۳ع ۾ مڪمل ڪيو. تنهن سندس نالو ”سڀا جو سينگار“ رکيو ۽ پاڪستان سرڪار کي ڏنو، جن ڇپايو. دنيا جي ڪئين ٻولين ۾ الڳ الڳ نالن سان ڇپايو ويو.
- (۵۰) تاراچند شوڳيرام آڏواڻي - تاراچند شوڳيرام آڏواڻيءَ کي راءِ بهادر جو لقب مليل هو. حيدرآباد ٽريننگ ڪاليج جو پرنسپيال هو. هن سنه ۱۹۰۰ع ۾ بنا ڪنهن مهاڳ ۽ شرح جي شاهه جو هڪ ڇاپو ظاهر ڪيو. هي سرڪار جو سنڌي ترجمان به هو. عامل پنڃاڻت جو هُڪي هو. ڪبير ڀڳت جو جيون چتر ۱۹۲۷ع ۾ ڦلواڙي ۱۹۲۹ع ۾ لکيو.
- (۵۱) ڇينارام رتنسنگهه - ڇينارام رتنسنگهه ۱۹۰۱ع ۾ هندي ڪٽنب ۽ شميل جمننا هندي مان ترجمو ڪري ڇپايا.
- (۵۲) ديوان ناڪرداس ناگراڻي - ديوان ناڪرداس ناگراڻي ۱۹۰۲ع ۾ چندراولي ناٽڪ لکيو.
- (۵۳) پير حسام الدين راشدي - پير حسام الدين راشدي ”سنڌي“ اُڙدو ۾ ۽ تواريخ مظفر شاه جهانگي لکيا آهن.
- (۵۴) واسومل جبرامداس - واسومل جبرامداس تسلي ڪر رماڻن جو سنڌي نثر ۾ الڳ ڪيو.
- (۵۵) پريتمداس حڪومتراءِ - پريتمداس حڪومتراءِ ”عجيب ڀيٽ“ ڪتاب سنه ۱۸۹۲ع ۾ شايع ڪيو. ڊڪشنري به جوڙيائين.
- (۵۶) ڪشچند پاتيا - ڪشچند پاتيا ۱۹۰۸ع ۾ پاتين جي تواريخ لکي ڇپائي.
- (۵۷) منگهاسنگهه موچند - منگهاسنگهه موچند ۱۹۰۹ع ۾ سنڌي انگلش ڊڪشنري ڇپائي.
- (۵۸) گنهشامداس رامداس - گنهشامداس رامداس ۱۹۱۰ع ۾ سنڌي ٻوليءَ جو سونهون لکيو.
- (۵۹) ايسر - ايسر - گدواڻي - ايسر - ايسر - گدواڻي جو پورو سڄو نالو معلوم ڪونه ٿي سگهيو آهي. هي حيدرآباد جو ويٺل هو. هن شاه تي سنه ۱۹۲۳ع ۾ ڪتاب لکيا. ليبر مسر بيولس ڪتاب جو ترجمو ڪري ”دڪي انسان“ نالي سان ڪتاب لکيو.
- (۶۰) حڪيم ميان محمد حسن ميان محمود - حڪيم ميان محمد حسن ميان محمود حيدرآباد ۾ رهندو هو. هي حڪيم ۽ ليکڪ هو. حڪمت جا ڪتاب لکندو هو. هن تحفته الادويات

سنڌي يعني فرھنگ جعفري ۵ ڀاڱا گڏ ڪيو. هي ملهين لاءِ بلڪل ڪارائتو ثابت ٿيو آهي. ان ڪري سنہ ۱۹۲۷ع ۾ ڇهون دفعو ڇپيو آهي. پوءِ به شايد ڇپيو هوندو. هن جي تولد ۽ رحلت جون تاريخون معلوم ٿي ڪونه سگهيون آهن. پر سمجهجي ٿو اراڙهن سو گي سال عيسويءَ ۾ ڄائو هو يعني اوڻهين صديءَ جو آهي هُو.

(۶۱) مولچند راڌاڪشن - مولچند راڌاڪشن سنڌ ۾ ئي ڄائو هو پر رهندو ڪٿيئا نه هو. جنم جي تاريخ جي ٿڌ ڪانه ڪا پنڄي سگهي آهي. پر هن هڪ ڪتاب ”پريم ڀڄاڻي“ لکي سنہ ۱۹۱۵ع ۾ ڇپايو هو. ان جو مطلب ليکڪ هو ۽ جنم اوڻهين صديءَ جي ٿي ڇو ٿاڻي ڌاري ٿيو هوندو. هن جا ٻيا ڪتاب به ڇپايل آهن پر نالن جي ڄاڻ ڪانه ٿي آهي.

(۶۲) مهراج ليکوارم شرما - مهراج ليکوارم شرما ڳوٺ چنڊل تعلقي ٽنڊو الهيار جو رهاڪو هو. هي سوامي ليلاشاهه مهراج جي گروءَ سوامي ڪيشوداس ٽنڊي محمد خان واري جا گر ڀائي هئا. هي سنڌي ۽ سرائڪي ٻوليءَ جا وڏا ودوان هئا. هي ليکڪ به هئا ته شاعر به هئا. هنن ويدانت تي ڪتاب لکيا آهن. وڌيڪ احوال شاعرن ۾ ڪيل آهي.

(۶۳) واڌومل گنگارام ٽڌاڻي - واڌومل گنگارام ٽڌاڻي سنہ ۱۸۶۲ع ۾ ڄائو هو. هي تمام هوشيار هو. ۱۹ ورهين جي ڄمار ۾ وڪالت پاس ڪيائين، ۲۱ سالن ۾ سب جج ٿيو. ۱۹۱۵ع ۾ ڪراچيءَ ۾ سمالي ڪورٽ جو جج ٿيو. هيءُ پهريون سنڌي هو، جنهن اهو عهدو ڪمايو. هي ۱۹۱۸ع ۾ رٽائر ڪري پنهنجي نثري لکڻ ڪڍڻ وقت عامل پنڌڻاڻن جو هٿي هو. هي ليکڪ به هو. ليک لکي اخبارن کي موڪليندو هو. هن ”ڪيتا“ سنڌيءَ ۾ ”پنگتي انقلاب“ ڪتاب ۱۹۲۰ع ۾ لکيا. هي سنہ ۱۹۳۳ع ۾ شريڳڏام ٻڌاريو.

(۶۴) ديوان ليبارام - ديوان ليبارام پهريون ئي عالم هو، جنهن دليان جوڙيل به پنگتي ناٿڪ ”مهڻن تارڪا“ ۱۸۹۶ع ۽ ”سورجن راڌا“ ۱۸۹۷ع ۾ لکيا.

(۶۵) پرماتند ميوارام رامچنداڻي - پرماتند ميوارام رامچنداڻي جو جنم ۱۸۶۲ع ۾ حيدرآباد ۾ ٿيو. هي ۱۸۸۳ع کان سرڪاري ملازم هو. پر ٽن چئن سالن بعد استعفا ڏنائين پوءِ ماستر ٿيو. ان کان پوءِ ڪئٽولج عيسائي بڻيو. هي ”جوت“ اخبار جو سنہ ۱۹۰۰ع کان ۱۹۲۸ع تائين ۲۸ سال ايڊيٽر ٿي رهيو. هي تمام سٺو ليکڪ ۽ مضمون نويس ۽ ۾ هوشيار هو. هڪ سنڌي انگريزي ڊڪشنري ۱۹۱۰ع ۾ ۽ انگريزي سنڌي ڊڪشنري ۱۹۲۳ع ۾ لکي تيار ڪري ڇپايون. هن جون ڊڪشنريون تمام دلپسن ۽ سٺيون آهن. ٻيو هن گل ڦل به دفعا ۱۹۲۵ع ۽ ۱۹۲۶ع ۾ دل بهار ۲ ڀاڱا ۱۹۱۲ع کان ۱۹۱۴ع تائين ۽ ڪرست جي پيروي لکيا. هي سنڌي نثر جي انهن جهونن اديبن مان ۽ اخبار نويسن مان آهي. جن جي ڪري ادب جي شمع سڌاين جلندي چڱندي رهي. هن ”جوت“ اخبار دوران سنڌ ۽ سنڌيءَ جي ڪافي شيوا ڪئي. هي سنہ ۱۹۲۸ع ۾ راه رباني وٺي رهندو رهيو. هن ۱۹ ڪتاب لکي شايع ڪيا، جي هيٺ ڏجن ٿا.

ڄريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال	ڄريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال
۱-	روڊو پڪي D.G.S. College مسلي	۱۹۰۱ع	۱۱-	هيرو ۽ گلو	۱۹۰۱ع
۲-	ڪي متفرق مضمون - عبارت مسلي	۱۹۰۱ع	۱۲-	سندباد سيالني	۱۹۰۱ع
۳-	سنڌي انگريزي ڊڪشنري	۱۹۱۰ع	۱۳-	آڻاڻهار جي هستي	۱۹۱۰ع
۴-	دل بهار ۲ ڀاڱا	۱۹۱۲-۱۹۱۳ع	۱۴-	ڏرم مورتِي	۱۹۱۲ع
۵-	يُوسف مصري	۱۹۱۵ع	۱۵-	آتمڪ امرت	۱۹۱۵ع
۶-	اڪيمپلس Akemples ترجمو	۱۹۲۲ع	۱۶-	لچمڻ وڌيڪ ڪين لڌو	۱۹۲۲ع
۷-	لورڊ جي ناري	۱۹۲۲ع	۱۷-	اسڪاٽو ڄمهوري	۱۹۲۲ع
۸-	انگريزي سنڌي ڊڪشنري	۱۹۲۳ع	۱۸-	شاه جي رسالي مان - سرڪاڻي ابيد ڪيل	۱۹۲۳ع
۹-	هيري جي مُنڍي خطن ۾	۱۹۲۳ع	۱۹-	نصيحبت پريون آکاڻيون ٻارن لاءِ	۱۹۲۳ع
۱۰-	گل ڦل - ۲ ڀاڱا	۱۹۲۵-۱۹۲۶ع			

(۶۶) صاحبسنگھ چنداسنگھ شهاڻي - صاحبسنگھ چنداسنگھ شهاڻي سنہ ۱۸۶۲ع ۾ ڄائو هو. هيءُ سنڌيءَ ۾ قابل ۽ انگريزيءَ ۾ گوهر هو. هي ڏيارام جينمل ڪاليج ۾ ۲۵ سال پروفيسر ۽ ۷ سال پرنسپال هو. هن ”تارن جو اڀياس“ ۽ ”بلو ڪوٽر“ وغيره ڪتاب لکيا آهن. هوتچند مولچند گر بخشاڻي سندس شاگرد هو. ۱۹۲۱ع ۾ پرلوڪ ٻڌاريو.

(۶۷) نرملداس فتحچند شيجا نسنڱاڻي - نرملداس فتحچند شيجا نسنڱاڻيءَ جو جنم سنہ ۱۸۶۲ع ۾ ٿيو. هي سنڌي، هندي، سنسڪرت، فارسي ۽ عربيءَ جو مشهور عالم هو. سرڪار هن کي پهرين مهاڀاري لڙائيءَ ۾ سينسر مقرر ڪيو هو. ڇو ته تڏهن هُو سپ ڪان وڏو زباندان هو. هي صوفي هو. هن پنهنجي مخزن ”آئينو“ ۾ فردوسيءَ جي شاهنامي جا ڪجهه ٽڪرا ترجمو ڪري ڏنا هئا. هن ٻيا ڪتاب به لکيا، پر نالا ملي ڪونه سگهيا آهن. هن جو پٽ موپراج شاعر هو. هن ڪئين ڪويتاڻون لکيون، جي اسڪولن ۾ پاڙهيون وينديون هيون. نرملداس جا ”سروچي“ ۱۹۱۳ع ۾ ۽ ٻيو دلوراءِ جي نگرِي موت بعد ۱۹۲۳ع ۾ ڇپيو. هي ۱۹۲۰ع ۾ سرگواس ٿيو.

(۶۸) پوچراج موٽواڻي - پوچراج موٽواڻي سنہ ۱۸۶۷ع ۾ ڄائو هو. هي سنڌ جيتوڻسنگھ جو پوئلڳ هو. هن صوفي رجحانن لکيون آهن. هي ۱۹۲۰ع ۾ پرلوڪ ٻڌاريو.

(۶۹) محمد صديق محمد يوسف ميمڻ - محمد صديق پٽ محمد يوسف ميمڻ پورو تعليمدان ۽ نانگنيو عالم هو. هي ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج جو پرنسپال هو. ليکڪ به هو. هن هيٺيان ڪتاب لکي شايع ڪيا -

۱. شاه جو رسالو - ۱۹۱۰ع ۾. ۲. پرايت - ٽن سٽن وارا اصولڪا بيت رچيا ۱۹۱۲ع ۾. ۳. زيب النسا - سنہ ۱۹۱۲ع ۾. ۴. گل - شمرن جو مجموعو. ۵. سنڌ جي ادبي تاريخ ٻن ڀاڱن ۾ ۱۹۲۷ع

سنڌ جي تصوير

۱۹۵۱ع ۾ ۶۰ تاريخ طاهري جو ترجمو. ۷. زالن جو تحفو. ۸. حياتي ۽ جو پهريون ڏور. ۹. ۱۰. هندستان جي تواريخ ۱۹۲۱ع ۾ قاضي جان محمد ۽ جگتراء ايسر داس ٺهني گڏجي لکي. (۷۰) عبدالمجيد ميمڻ - عبدالمجيد ميمڻ ۱۹۰۳ع ۾ مرزا قليچ بيگ رسالو ڪريمي ڇپايو. ۱۹۲۷ع ۾ ڊاڪٽر ايس. يو. دادڻود پوٽي ان جي ٻيهر سمجھ ڪئي. وري ان جو نئون ڇاپو عبدالمجيد ميمڻ لکيو آهي، جو سنڌي ادبي سوسائٽي سکر ڇپايو آهي.

(۷۱) عثمان علي انصاري - عثمان علي انصاري ”پنج“ نالي آکاڻين جو مجموعو ۽ ڪي مضمون لکيا. ”جرو بيوفا“ ۽ ”گمراه دوست“ ناٽڪ لکيا. ادبي انتخاب ۱۹۳۲ع ۾ لکيو.

(۷۲) بولچند ڏيارام - بولچند ڏيارام جو جنم ۱۸۶۸ع ۾ ٿيو. هي ديوان ڏيارام جينمل جو پٽ هو. هي حيدرآباد نوراڻي هيرانند اڪيڊمي جو پرنسپال هو. حيدرآباد ميونسپالٽي ۽ جو پريزيڊنٽ به هو. هن هسٽري آف سنڌ ۽ نورجهان ۱۹۱۲ع ۾ ڪتاب لکيا. ۱۹۲۲ع ۾ پرلوڪ پڌاريو. (۷۳) نانڪ ڏيؤس - هي نانڪ يوسف درازن جي ڳوٺ ۾ سنه ۱۷۷۸ع ۾ ڄائو هو ۽ ۱۸۵۲ع ۾ وفات ڪيائين. هي شاعر به هو ته درويش به هو.

(۷۴) ٽي. ڪي. شهاڻي - ٽي. ڪي. شهاڻي پنهنجي ٽي ڪتاب ”لائيف آف گوکلي“ جو سنڌي ۽ ترجمو ڪيو.

(۷۵) گدومل ڪي. هرڃاڻي - گدومل ڪي. هرڃاڻي ۽ پروفيسر ايس. جي. ٺڪر ٻنهي کونجڪين دلپٽ جي شاعريءَ کي گڏ ڪري ڇپايو. گڏي مل جاکوڙ ۽ محنت ڪري بيدل ۽ بيڪس جون جيونين ۽ ٻنهي شاعرن جا ديوان (انتخاب) لکي شايع ڪرايا.

(۷۶) مسٽر ليالرام پريمچند واڏواڻي - مسٽر ليالرام واڏواڻي ۽ جو جنم حيدرآباد سنڌ ۾ سنه ۱۸۷۲ع ۾ ٿيو. هن نثر ۽ نظم جا ڪيترائي ڪتاب لکيا. ڪي نالا هي آهن: گلدستو سنه ۱۹۰۷ع ۾، صوفي سگورا ۽ سداچار وغيره.

(۷۷) ڏيارام وسڻ مل ميرچندواڻي - ڏيارام وسڻ مل ميرچندواڻي حيدرآباد ۱۱ مارچ ۱۸۸۰ع ۾ ڄائو هو. هن ڪيترائي ڪتاب نثر ۽ نظم ۾ لکيا آهن. متعين گلدستو ليالرام سان گڏ لکيو. فارس جو شهرادو پارسيءَ مان ترجمو ڪري سنڌي ۾ لکيو. هن سنڌي گرامر، انگي حساب، سنڌي ساهتير جا چونڊ مضمون ۽ چونڊ سنڌي نثر ۱۹۵۲ع ۾ لکيا. هي ڪراچيءَ ۾ ۲۲ سال ايسڪول هيڊماسٽر ٿي رهيو ۽ پيشن تي لٿو.

(۷۸) پيرومل مهرچند آڏواڻي - پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ جو جنم ۱۸۷۶ع ۾ حيدرآباد سنڌ ۾ ٿيو. هن سرڪاري نوڪري ايسڪائيز ڊپارٽمينٽ ۲۸ سال ڪئي. وري سنه ۱۹۲۲ع کان ۱۹۳۷ع تائين ۱۲ ورهه ڪاليج ۾ سنڌيءَ جو ليڪچرار ٿي رهيو. هي ليکڪ ۽ شاعر هو. سندس تخلص ”غريب“ هو. سنڌيءَ نثر ۾ هڪ امتيازي مٿيو ۽ انفرادي اسلوب هو. هن ڪل ۲۵ ڪتاب لکيا، تن مان جن جي ڄاڻ ملي آهي. سي هيٺ ڄاڻاڻجن ٿا. سندس ڪيترن رچنائون ۽ تحقيقي ۽ تنقيدي مضمون اخبارن ۽ مڪزنن ۾ ڇپيا هئا. هي تاريخ ۷ جلد ۱۹۵۰ع ۾ پونا ۾ پرلوڪ پڌاريو.

سنڌ جي تصوير

جربان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال	جربان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال
۱	غريب اللغات	۱۹۰۷ع	۲۰	سنڌي وياڪرن (وڏو)	۱۹۲۵ع
۲	هندستان جي تاريخ	۱۹۰۸ع	۲۱	سنڌي وياڪرن (ننڍو)	۱۹۲۵ع
۳	گلزار نظم (سمپادن)	۱۹۰۹ع	۲۲	سنڌ جو نوکي	۱۹۲۵ع
۴	آئند سندريڪا (آکاڻيون)	۱۹۱۰ع	۲۳	سنڌي پهاڙ تي مڃاڻو	۱۹۲۵ع
۵	پيرس جو مهاڻو (آکاڻيون)	۱۹۱۲ع	۲۴	گلقدن (۲ ڀاڱا)	۱۹۲۵ع
۶	وريل ۽ نعمت (آپنياس)	۱۹۱۵ع	۲۵	لطيفي شعر تنقيدي	۱۹۲۶ع
۷	موهني ٻاٺي (ڪهاڻيون)	۱۹۱۷ع	۲۶	طلسر (ترجمو) آپنياس	۱۹۲۷ع
۸	گهرو ڪفايت	۱۹۱۷ع	۲۷	پنگتي مقدمو (ناٽڪ)	۱۹۲۷ع
۹	پهاڪن جي پيڙهه	۱۹۱۷ع	۲۸	گولن جا گوند (ترجمو- آپنياس)	۱۹۲۸ع
۱۰	هندن جون ريتيون رسمن ۽		۲۹	گلزار نثر (سمپادن)	۱۹۲۹ع
۱۱	آڻهن جو بنياد (۲ ڀاڱا)	۱۹۱۹ع	۳۰	جوهر نظم	۱۹۲۹ع
۱۲	ڏرو پڳت (ناٽڪ)	۱۹۱۹ع	۳۱	هيري جون ڪڍيون (سمپادن)	۱۹۲۹ع
۱۳	عاملن جو احوال	۱۹۱۹ع	۳۲	نو بهار (سمپادن)	۱۹۳۲ع
۱۴	بزازين جو ناٽڪ	۱۹۲۱ع	۳۳	آزاديءَ جي ڪوڏي (ترجمو)	۱۹۲۸ع
۱۵	سنڌ جو سيلاني	۱۹۲۲ع	۳۴	سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ	۱۹۳۱ع
۱۶	چونڊ ڪلام	۱۹۲۲ع	۳۵	قديم سنڌ	۱۹۳۲ع
۱۷	موهن جو دڙو (انگريزيءَ ۾)	۱۹۲۳ع	۳۶	سنڌ جي هنن جي تاريخ (ڀاڱا)	۱۹۲۷-۱۹۲۶ع
۱۸	سوڏن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ	۱۹۲۳ع	۳۷	حرص جو شڪار (ترجمو - ناٽڪ)	
۱۹	مڙس جي مڙسي (ناٽڪ)	۱۹۲۵ع	۳۸	سنڌي ويهڻي ڪوش	۱۸ ڇپيل
۲۰	سنڌي ٻولي	۱۹۲۵ع	۳۹	هندن جي لڌ پلاڻ	۱۸ ڇپيل

پيرومل مهرچند جي شعر مان هڪ ٽڪرو نموني طور ڏجي ٿو -

ماءُ ٿي ڇوي - ”ڇپر ڇپين تون ڇاڪي ڇوري - ناحق اڙايڻ نهنين نڌوري،

پس ڇنڇور ۾ ڇينر پوري - طاهر ڪري ويا تو سڀن زوري،

ڪين ڪيٽين ڇوڇ چٽار - پڻ تون پوري ڪيم بهار“

سسئيءَ جو جواب - ”ڪيڻ ڇڏي جي راڻون ڪاهي - چوري ڇڏي ويا رڻ ۾ راهي،

ڪل آيل ڪا توکي ناهي -

اونهو جنهن آه اسرار - ڪين وساريان سو سردار“

(۷۹) پهلاجراء ليالرام واسواڻي - پهلاجراء ليالرام واسواڻي ۱۹۱۱ع ۾ برهم وديا انگريزيءَ

مان ترجمو ڪيو ۽ ۱۹۲۲ع ۾ وديا ۾ شيوا ترجمو ڪيو.

(۸۰) چيٺانند سانوالاڻي - چيٺانند سانوالاڻي سنه ۱۹۱۲ع ۾ نانڪ پرڪاش ۲۲ ڀاڱن ۾ ڇپايو.

- (۸۱) پنڊت هوڻ لعل - پنڊت هوڻ لعل
- (۸۲) غلڻت راءِ - غلڻت راءِ
- (۸۳) پروفيسر تاراچند گاجرا - پروفيسر تاراچند گاجرا
- (۸۴) ڊاڪٽر تاراچند جيرا امداس - ڊاڪٽر تاراچند جيرا امداس "بال مريوءَ جو سرنامو"
- ڪتاب لکيو. هي پهريون سنڌي ڪتاب آهي، جيڪو "ورلڊ ميڊيڪل ڊائري" ۾ درج ڪيل آهي.
- (۸۵) ٽائونڊس ليبارام واسواڻي (سادو واسواڻي) - سنڌ ٽائونڊس ليبارام واسواڻي، جو هاڻي سادو واسواڻيءَ جي نالي سان مشهور آهي، اُنجو جنم حيدرآباد سنڌ ۾ تاريخ ۲۵ نومبر ۱۸۷۹ع ۾ ٿيو. هي پڙهڻ ۾ هوشيار هوندو هو. اسڪول توڙي ڪاليج ۾ هر ۾ امتحان ۾ پهريون نمبر ايندو هو. M.A. ۾ به فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ٿيو. جوانيءَ ۾ ڪيترن ڪاليجن ۾ پروفيسر هو. پوءِ پرنسپال هو. ڪراچي ڪاليج ۾ ڊاڪٽر جڳنڻ پرنسپال هو، جنهن سادو واسواڻيءَ کي چيو ته توهان ڳڻتا تي ويا ڪيائين هاسٽل ۾ ڏيڻ بند ڪريو، جي نه ته ڪاليج ڇڏي هليا وڃو. سادو واسواڻي اُن وقت ئي ڊي. جي. ڪاليج ڇڏي، پروفيسري تياڻي هليا ويا ۽ لاهور ۾ وڃي پرنسپال ٿيا. مانا جي سرگواس ٿيڻ بعد ڪاليج ڇڏي ڀڪتي مارگ اختيار ڪيو. هن شادي ڪانه ڪئي ۽ برهمچاري ٿي رهيو. ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ۾ آشرم جاري ڪيائين ۽ روز ڳيتا تي ويا ڪيائين ڏيندا هئا. هنجي رهڻي ڪهڻي سادي هئي. سڀيتا ۽ هندو ڌرم جي فيلسوفيءَ تي بلڪل سلس ٻوليءَ ۾ اُپديش ڏيندا هئا. هي هُو هندو ڌرم جي ڪانفرنس Theistic Conference جرمنيءَ ۾ سنه ۱۹۰۹ع ۾ سڀاڻي چونڊيا ويا ۽ هندستان جا عيوضي ڪري موڪليا ويا، جتي آريه سڀيتا ۽ فيلسوفيءَ تي ليڪچر ڏنا. هي ليکڪ ۽ شاعر به هو. هنجو تخلص "نوري" هو. هنن ڳيتا، سڪمني ۽ جپ صاحب تي انگريزيءَ ۽ سنڌيءَ ۾ ٽيڪائون لکيون آهن. هن ٻيا به ڪتاب لکيا آهن. تنهن کان سواءِ هن هڪ وڏو زبردست نوري گروٿ نالي ڪويتا ۾ لکيو آهي، جنهن ۾ رڳو سندس ئي ٻائي آهي. سندس سرگواس ٿيڻ بعد سندس ڀاڻي دادا جسن واسواڻيءَ هي گروٿ ڇپايو. پاڪستان ٿيڻ تي حيدرآباد سنڌ ڇڏي اچي پوٽي ۾ رهيا. اُتي تاريخ ۱۶ جنوري ۱۹۶۶ع سرڌارم پڌاريا. سندس ڪويتا واري ٻائيءَ مان نموني طور هيٺيون سئون ڏجن ٿيون. هنن جي هر سال ورسي ملهائيندا آهن.
- "لطف سان پار لنگهائج بيٺيءَ وارا - ٻيڙي تنهنجي ٻاجه جي، اوڱڻ تون نه ويچارڇ، تڪيون لهرون تيز لڳن ٿيون، مهر ۾ مڇ وهاڇ - ڪڪر ڪارا طوفان تليلار، پنج تون نئين پاڇ، پنڌ ڪري مان ٿڪي آهيان، رخ جو پاڻي پيارڇ - "نوري" نمائي هڪ آسو تنهنجو، پور بندر پهچائج."
- (۸۶) غلام محمد شاهواڻي - غلام محمد شاهواڻي شاه جي سهيڙ ڪري ۽ جيڪي گربخشاڻي بيت ڇڏي ڏنا، اُهي به هن لکي مڪمل ڇاپو تيار ڪيو، جو ۱۹۰۰ع ۽ ۱۹۵۰ع ۾ ڇپيو. مهاڳ ۽ سمجهاڻي سميت لکيو. هن "گلستان" جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري عنوان "گلشن بهار" ڏيئي ڇپايو.
- (۸۷) مهراڇ تيججورام روچيرام شرم - مهراڇ تيججورام روچيرام شرم ڪراچيءَ ۾ رهندو هو.

هي جوڻشي، اخبار نويس ۽ ليکڪ هو. هر سال پنهنجي نالي سان "تيججورام ٿيلو" ڪڍندو هو. هي هڪ مخزن ڪڍندو هو. جنهن ۾ ڌرمي، پنڌتي ۽ سماجي ڳالهيون هونديون هيون. تنهن کان سواءِ ڪيترائي ڌرمي پستڪ ۽ سماجي ناول وغيره لکي ڇپايا، جن جا نالا ميسر ٿي ڪونه سگهيا آهن. هن تسلي ڪرت رامائڻ ۱۹۰۲ع ۾ لکي ڇپايو. ٻيو هن ۶ ناول سنه ۱۹۰۱ع ۾ هندي مان ترجمو ڪري سنڌيءَ ۾ لکيا؛ (۱) نقلي مندم (۲) پاروتي ناري (۳) سهاڻ (۴) لئا - ۲ پاڻ (۵) راج لڪشمي - ۲ پاڻ (۶) چنڊالن جي چوڪڙي. هن جي سرگواس ٿيڻ کان پوءِ سندس پٽ هوتچند ساکيو پتا وارو ڪم هٿ ۾ کنيو ۽ ڪندو رهندو هو پر اُهو به پرلوڪ پڌاريو. مخزن نڪرڻ ته بند ٿي ويئي، ٿيلو سندس نالي، پوءِ سندس نياڻي ڪڍندي هئي. اُنهن جي پرلوڪ پڌارڄڻ تي ٿيلو به بند ٿي ويو.

- (۸۸) ٺاڪرداس ٿڌاڻي - ٺاڪرداس ٿڌاڻي عقل جون ڪنجيون ۱۹۱۲ع ۾ لکيو.
- (۸۹) محمد بخش - محمد بخش گلزار چنبيلي ۱۹۱۲ع ۾ لکيو.
- (۹۰) چانڊومل ڪٽري - چانڊومل ڪٽري "منوهر موهني" ناڪ لکيو ۽ همهي وڪار ناڪ ۱۹۱۸ع ۾ لکيو.

(۹۱) هوتچند مولچند گربخشاڻي - هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ جو جنم ۸ مارچ ۱۸۸۲ع ۾ حيدرآباد ۾ ٿيو. هي سنڌي، سنسڪرت، پارسي ۽ انگريزيءَ جو ودوان هو. هن M.A. ۽ Ph.D. لنڊن پاس ڪئي هئي. هي ڪراچيءَ جي ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ پرنسپال هو ۽ پارسيءَ جو معلم هو، پوءِ ڊين مقرر ٿيو. هي تمام هوشيار ليکڪ هو. هن جو پهريون ڪتاب "نورجهان" اول ۱۹۱۵ع ۾ ڇپيو. هن شاه جي رسالي جي خوب کوجنا ڪري، اُنجي معنيٰ ۽ شرح لکي چئن ڀاڱن ۾ تيار ڪيو. ٽي ڀاڱا ته سنه ۱۹۲۳ع، ۱۹۲۴ع ۽ ۱۹۲۵ع ۾ ڇپجي تيار ٿيا، باقي چوٿون ڀاڱو ڇپڻ کان رهجي ويو. هن سنڌي - ت - سنڌي ڊڪشنري به لکي تيار ڪئي، پر اُها به ڇپجي ڪانه سگهي. هن روح رهاڻ ۱۹۲۳ع ۾ ۽ "لناريءَ جا لعل" سنڌيءَ ۾ ۱۹۲۴ع ۾، مقدم لطيفي ۱۹۲۶ع ۾ لکيو. هي تاريخ ۱۱ فبروري ۱۹۴۷ع ۾ پرنسپال جي عهدي تي هو ته سرگواس ٿيو. هنجي پرلوڪ پڌارڄڻ بعد مسٽر ڊاؤڊ پوٽو جيڪو تعليم کاتي جي وڏي عهدي تي هو، شايد ڌڙيڪتر هو، تنهن گربخشاڻيءَ جي وارثن کان شاه جي رسالي جو رهيل چوٿون ڀاڱو ۽ ڊڪشنري ڇپائڻ جي بهاني وٺي ويو. اِهو معلوم ٿيو ته مسٽر ڊاؤڊ پوٽو چوٿين ڀاڱي جي ڪري تبديليون به ڪيون، پر معلوم ڪونه ٿي سگهيو آهي ته هنن اُهي ٻئي ڪتاب ڇپايا يا نه.

(۹۲) سوپراج نرملداس سڃانسنڱاڻي - سوپراج نرملداس سڃانسنڱاڻي سنه ۱۸۸۲ع ۾ ڄائو هو. هي مشهور ليکڪ مسٽر نرملداس فتحچند جو فرزند هو، جنهن جو ذڪر مٿي نمبر ۶۷ ۾ ڪيو ويو آهي. هي سنڌي، پارسي، عربي ۽ هنديءَ جو مشهور عالم هو. هي نثر ۽ نظم ٻنهي ۾ پنهنجو قلم هلائيندو هو. هن جون اٺيون ڪويتاڻيون هيون، جي اسڪولن ۾ پاڙهيون وينديون هيون. هن نثر ۾ (۱) خيالي جهلڪا (۲) سنڌو (۳) غنچر اميد لکيا.

(۹۲) چينمل پرسرام گلراجائي ”گلراج“ - چينمل پرسرام گلراجائي گلراج جو جنم ۱۸۸۵ع ۾ حيدرآباد سنڌ ۾ ٿيو. هي وڏو ودوان ۽ ليکڪ هو، اُن سان گڏ شاعر به هو. تنهن کانسواءِ هي صوفي، پروفيسر، چارڪ، اڳواڻ، گزٽيڪار، ساهتيڪار ۽ اخبار نويس هو. هي اعليٰ جديد نثر نويس هو. سنہ ۱۹۰۲ع کان ۱۹۱۱ع تائين اسڪول ماستر هو. ٻارن کي زوريءَ مائتا جون شيون هڻڻ جي مخالفت ڪندي استعفا ڏنائين. هن ڪيتريون اخبارون ۽ رسالا جاري ڪيا. شڪارپور ۾ ۱۹۲۱ع ۾ ساهتيه سميلن جو سهپاڻي چونڊيو ويو. ۱۹۲۰ع کان ۱۹۳۰ع تائين نيشنل ڪاليج جو حيدرآباد ۾ سنڌيءَ جو پروفيسر هو. هن ڪيتريون ئي ڪهاڻيون لکيون. هُو ”سُونجهو“ ۽ ”چمڙا پوڻ“ جي نالي سان لکندو هو. هنکي ”آدو چينل“ ڪري سڏيندا هئا. آخر جولاءِ ۱۹۲۸ع ۾ هيڙو ودوان سنسار مان ڪڍج ڪري هليو ويو، بمبئيءَ کي ڇڏي ويو.

هن جيڪي ڪتاب لکي يا ترجمو ڪري ڇپايا، تن جي لسٽ هيٺ ڏجي ٿي؛

(الف) سندس لکيل ۽ ڇپايل ڪتاب -

ڇپڻ جو سال	ڇپڻ جو سال	ڇپڻ جو سال	ڇپڻ جو سال
ڇپڻ جو سال	ڇپڻ جو سال	ڇپڻ جو سال	ڇپڻ جو سال
۱- هير رانجهو ۽ سمو گندري ۱۹۱۲ع	۱۸- ڇپ صاحب ۱۹۲۲ع	۱۸- ڇپ صاحب ۱۹۲۲ع	۱۸- ڇپ صاحب ۱۹۲۲ع
۲- ڀائي ڪلاچند ۱۹۱۳ع	۱۹- سنڌي سونهارا ۱۹۲۲ع	۱۹- سنڌي سونهارا ۱۹۲۲ع	۱۹- سنڌي سونهارا ۱۹۲۲ع
۳- مهاڀاري لڙائي ۱۹۱۴ع	۲۰- هند سنڌ جا سنت ۱۹۱۴ع	۲۰- هند سنڌ جا سنت ۱۹۱۴ع	۲۰- هند سنڌ جا سنت ۱۹۱۴ع
۴- شاه پٺاڻيءَ جي لڙائي ۱۹۱۵ع	۲۱- سنڌي چمن ۱۹۱۵ع	۲۱- سنڌي چمن ۱۹۱۵ع	۲۱- سنڌي چمن ۱۹۱۵ع
۵- صوفي سگورا (پيڙهي پريمچند سان گڏ لکيل) ۱۹۲۱ع	۲۲- ڏکڻ ڏکڻي ڏيوي ۱۹۲۱ع	۲۲- ڏکڻ ڏکڻي ڏيوي ۱۹۲۱ع	۲۲- ڏکڻ ڏکڻي ڏيوي ۱۹۲۱ع
۶- شاه جون آکاڻيون يا ٿورا ۲۰۲ ۱۹۲۲-۲۲ع	۲۳- شاه جي رسالي جو صحيح نسخو چاڪي چنڇي؟ ۱۹۲۲-۲۲ع	۲۳- شاه جي رسالي جو صحيح نسخو چاڪي چنڇي؟ ۱۹۲۲-۲۲ع	۲۳- شاه جي رسالي جو صحيح نسخو چاڪي چنڇي؟ ۱۹۲۲-۲۲ع
۷- سچل سرمست ۱۹۲۲ع	۲۴- مڙت هڪ بهانو ۱۹۲۲ع	۲۴- مڙت هڪ بهانو ۱۹۲۲ع	۲۴- مڙت هڪ بهانو ۱۹۲۲ع
۸- چمڙا پوڻ جون آکاڻيون ۱۹۲۲ع	۲۵- گرم جو نمبر ۱۹۲۲ع	۲۵- گرم جو نمبر ۱۹۲۲ع	۲۵- گرم جو نمبر ۱۹۲۲ع
۹- ڪامل مرشد ۱۹۲۲ع	۲۶- Sind and its Sufies انگريزي ۱۹۲۲ع	۲۶- Sind and its Sufies انگريزي ۱۹۲۲ع	۲۶- Sind and its Sufies انگريزي ۱۹۲۲ع
۱۰- قديم سنڌ ۱۹۲۵ع	۲۷- Shakespeare through Indian Eyes ۱۹۲۵ع	۲۷- Shakespeare through Indian Eyes ۱۹۲۵ع	۲۷- Shakespeare through Indian Eyes ۱۹۲۵ع
۱۱- سنانن ڌرم ۽ اُپنشد ۱۹۲۵ع	۲۸- Anthology of Sindhi Poetry ۱۹۲۵ع	۲۸- Anthology of Sindhi Poetry ۱۹۲۵ع	۲۸- Anthology of Sindhi Poetry ۱۹۲۵ع
۱۲- ساميود ۱۹۲۶ع	۲۹- Manchit Vidya Rohel ۱۹۲۶ع	۲۹- Manchit Vidya Rohel ۱۹۲۶ع	۲۹- Manchit Vidya Rohel ۱۹۲۶ع
۱۳- غزليات حافظ شيرازي ۱۹۲۶ع	۳۰- Sindhi Culture ۱۹۲۶ع	۳۰- Sindhi Culture ۱۹۲۶ع	۳۰- Sindhi Culture ۱۹۲۶ع
۱۴- ترنگ جو تيرت	۳۱- شڪسپيئر جي سائيٽ جو ترجمو	۳۱- شڪسپيئر جي سائيٽ جو ترجمو	۳۱- شڪسپيئر جي سائيٽ جو ترجمو
۱۵- ميران	۳۲- سنڌي ساهتيه جي مختصر تاريخ	۳۲- سنڌي ساهتيه جي مختصر تاريخ	۳۲- سنڌي ساهتيه جي مختصر تاريخ
۱۶- شهيدي ميهار ۽ مومل راڻو	۳۳- سونجھي جا چٽڪا (اخبارن جا ڪالم)	۳۳- سونجھي جا چٽڪا (اخبارن جا ڪالم)	۳۳- سونجھي جا چٽڪا (اخبارن جا ڪالم)
۱۷- ڀڳوت گيتا ۽ راج گيان			

(ب) ترجمو ڪري ڇپايل ڪتاب -

ڇپڻ جو سال	ڇپڻ جو سال	ڇپڻ جو سال	ڇپڻ جو سال
ڇپڻ جو سال	ڇپڻ جو سال	ڇپڻ جو سال	ڇپڻ جو سال
۱- سڌيون ۽ چڪر ۱۹۲۲ع	۱۸- حسابي حساب ۱۹۲۲ع	۱۸- حسابي حساب ۱۹۲۲ع	۱۸- حسابي حساب ۱۹۲۲ع
۲- پورب جوتي ۱۹۲۲ع	۱۹- طوفان (ناٽڪ) ۱۹۲۲ع	۱۹- طوفان (ناٽڪ) ۱۹۲۲ع	۱۹- طوفان (ناٽڪ) ۱۹۲۲ع
۳- سنانن ڌرم ۱۹۲۵ع	۲۰- همليت (ناٽڪ) ۱۹۲۵ع	۲۰- همليت (ناٽڪ) ۱۹۲۵ع	۲۰- همليت (ناٽڪ) ۱۹۲۵ع
۴- اُپنشد گيان ۱۹۲۵ع	۲۱- وسنت لکشمي ۱۹۲۵ع	۲۱- وسنت لکشمي ۱۹۲۵ع	۲۱- وسنت لکشمي ۱۹۲۵ع
۵- شيد اناهت ۱۹۲۵ع	۲۲- جڳت جانيٽائون ۱۹۲۵ع	۲۲- جڳت جانيٽائون ۱۹۲۵ع	۲۲- جڳت جانيٽائون ۱۹۲۵ع
۶- ڀڳوت گيتا سمجھڻ لاءِ اِشارا ۱۹۲۵ع	۲۳- آتم ويچار يا ويدانت ولاس ۱۹۲۵ع	۲۳- آتم ويچار يا ويدانت ولاس ۱۹۲۵ع	۲۳- آتم ويچار يا ويدانت ولاس ۱۹۲۵ع
۷- مونوالا ۱۹۲۶ع	۲۴- اوم جي آکاڻي ۱۹۲۶ع	۲۴- اوم جي آکاڻي ۱۹۲۶ع	۲۴- اوم جي آکاڻي ۱۹۲۶ع
۸- ٻڌل ٻيڙي ۱۹۲۶ع	۲۵- قول ٿو ڪريان ۱۹۲۶ع	۲۵- قول ٿو ڪريان ۱۹۲۶ع	۲۵- قول ٿو ڪريان ۱۹۲۶ع
۹- رڄ روشن ودوا ۱۹۲۶ع	۲۶- سورج ساگر ۱۹۲۶ع	۲۶- سورج ساگر ۱۹۲۶ع	۲۶- سورج ساگر ۱۹۲۶ع
۱۰- آتند دربار ۱۹۲۷ع	۲۷- مارگ جوتي ۽ ڪرم ۱۹۲۷ع	۲۷- مارگ جوتي ۽ ڪرم ۱۹۲۷ع	۲۷- مارگ جوتي ۽ ڪرم ۱۹۲۷ع
۱۱- گيان - سر ۱۹۲۸ع	۲۸- ستر جي چرنن ۾ ۱۹۲۸ع	۲۸- ستر جي چرنن ۾ ۱۹۲۸ع	۲۸- ستر جي چرنن ۾ ۱۹۲۸ع
۱۲- يوغ جي سمجھائي ۱۹۲۸ع	۲۹- فائوسٽ (ناٽڪ) ۱۹۲۸ع	۲۹- فائوسٽ (ناٽڪ) ۱۹۲۸ع	۲۹- فائوسٽ (ناٽڪ) ۱۹۲۸ع
۱۳- اِمرسن ۱۹۲۸ع	۳۰- گلا بالاس ۱۹۲۸ع	۳۰- گلا بالاس ۱۹۲۸ع	۳۰- گلا بالاس ۱۹۲۸ع
۱۴- هندو ڌرم جي بيان ۾ ۱۹۲۸ع	۳۱- پٿا گورس ۱۹۲۸ع	۳۱- پٿا گورس ۱۹۲۸ع	۳۱- پٿا گورس ۱۹۲۸ع
۱۵- شري ڪرشن ۱۹۲۸ع	۳۲- يوغ جي سمجھائي ۱۹۲۸ع	۳۲- يوغ جي سمجھائي ۱۹۲۸ع	۳۲- يوغ جي سمجھائي ۱۹۲۸ع
۱۶- مڙت آهي ئي ڪونه ۱۹۲۸ع	۳۳- ٻال هتيا ۱۹۲۸ع	۳۳- ٻال هتيا ۱۹۲۸ع	۳۳- ٻال هتيا ۱۹۲۸ع
۱۷- پرلوڪ مان پيغام ۱۹۲۸ع	۳۴- اسلام ۱۹۲۸ع	۳۴- اسلام ۱۹۲۸ع	۳۴- اسلام ۱۹۲۸ع

(۹۳) پروفيسر موتمول گدواڻي - پروفيسر موتمول گدواڻي ۱۹۱۵ع ۾ ستميتي لکيو. ۱۹۲۲ع ۾ ڊڪي انسان ترجمو ڪيو ۽ ۱۹۲۲ع ۾ زعنوني ترجمو ڪيو.

(۹۴) ڪنولسنگه پوهومل - ڪنولسنگه پوهومل ۱۹۱۷ع ۾ پرميگر ڪنسائيز انگلش سنڌي ڊڪشنري لکي

(۹۶) لمچند امر ڏنومل جڳتياڻي - لمچند امر ڏنومل جڳتياڻيءَ جو جنم تاريخ ۲۵ جنوري سنہ ۱۸۸۵ع ۾ حيدرآباد سنڌ ۾ ٿيو. هي ماستر ۽ پروفيسر به ٿي رهيو. هي سنڌي ساهتيه جي بزرگ ليکڪن مان هڪ هو. پنهنجي زماني جي مشهور اديب جي ناتي سندس نالو هميشه امر رهندو. سندس لکيلن ۾ هڪ نئون سنڌي رهندو آهي جو پڙهندڙن اڳيان آدرش سمجھي اُنهجي رهنمائي ڪندو رهي ٿو. مضمون نويس ته جڙس ورتي هوندو. هي نثر ۽ نظم ٻنهي ۾ ماهر هو. هنکي ”ڏڪر“ به ڪوٺيندا هئا. هنکي ”رڄ مڙس“ سان نوازيو ويو. هي سنڌ ۾ تاريخ ۱۸ اپريل

۱۹۵۴ع ۾ پرلوڪ پڌاريو. هن جي هاڻي سندس دوست عثمان علي انصاري ۽ ٻين مسلمانن صدق سان سنڌو نديءَ ۾ پروان ڪئي. سندس هيٺيان ڪتاب لکيل ۽ ڇپايل آهن؛

جريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال	جريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال
۱-	پير جي ڀلائي (ناول)	۱۹۰۰ع	۲۷-	ماڻڪ موتي لعل	۱۹۲۷ع
۲-	حيدرآباد سنڌ	۱۹۰۶ع	۲۸-	ڦلن ڦٽ	۱۹۲۷ع
۳-	سينگ ڪي ويڻ	۱۹۰۶ع	۲۹-	سچ تان صدقي ڇاپو ۱	۱۹۲۲ع
۴-	ڇوٽ جو ڇنڊ	۱۹۰۹ع	۳۰-	سچ تان صدقي ڇاپو ۲	۱۹۳۰ع
۵-	ٿر سارنگ (شاه)	۱۹۱۰ع	۳۱-	ننڍڙي نينا (ڪهاڻي)	۱۹۳۶ع
۶-	ٿر ڪيڏارو ۽ سنيهن (شاه)	۱۹۱۰ع	۳۲-	شيعي ميهار (مهراڻ)	۱۹۳۶ع
۷-	حضرت محمد رسول الله	۱۹۱۱ع	۳۳-	تسئي رلي مئي (مهراڻ)	۱۹۳۶ع
۸-	نقد ڌرم	۱۹۱۱ع	۳۴-	سهڃان جي سڪ (مهراڻ)	۱۹۳۶ع
۹-	رام بانداه (رام تيرت)	۱۹۱۲ع	۳۵-	ڪڙو ڀر ڇال ميني (درجي ۲ لاءِ)	۱۹۳۶ع
۱۰-	گڙ مڪي ۽ جا	۱۹۱۲ع	۳۶-	پريس جو ڀل	۱۹۵۳ع
۱۱-	شاهڻو شاه	۱۹۱۲ع	۳۷-	لڳ ننڍو جي ۽ گهڻو (ترجمو)	۱۹۵۳ع
۱۲-	هي هو ڇا؟	۱۹۱۵ع	۳۸-	ميران (روح رهاڻ)	۱۹۵۳ع
۱۳-	ڪشنيءَ جو ڪشت (ڪهاڻي)	۱۹۱۷ع	۳۹-	سر ڏهر	۱۹۵۶ع
۱۴-	سدا گلاب (راڻيندڙن جي ۲۳)	۱۹۱۷ع	۴۰-	جانب لاءِ جل	۱۹۸۵ع
	گيتن جو ترجمو ۽ پنهنجي سر		۴۱-	نظاماڻو نثر (ادب لطيف)	
	رچيل ۵۸ ادبي هپارا)		۴۲-	شعر جو انتخاب	
۱۵-	هندو ناريءَ سان ويل (ترجمو)	۱۹۱۹ع	۴۳-	سنڌي ساهتيه جو وڪاس	
۱۶-	آٺ آئي جاڳ	۱۹۱۹ع	۴۴-	تنقيدي مطالعو	
۱۷-	لڄاوتي (ڪهاڻي)	۱۹۲۰ع	۴۵-	گل تي تشريح	
۱۸-	بي رنگي باغ جو گل سنڌي	۱۹۲۰ع	۴۶-	صحت	
۱۹-	عملدار ڪين رعبت آزار	۱۹۲۰ع	۴۷-	سنڌي ادب تبصرو ۱۹۲۷ کان ۱۹۵۳ع	
۲۰-	ماتمين کي دلداري	۱۹۲۲ع	۴۸-	ڀارت جاوا	
۲۱-	نو ورتي جو خون	۱۹۲۲ع	۴۹-	سواميءَ جا سلوڪ (ديوناگري ۾)	
۲۲-	سونهارو سچل	۱۹۲۳ع	۵۰-	جيون مائر	۱۹۵۶ع
۲۳-	سر يمن ڪلياڻ (شاه)	۱۹۲۳ع	۵۱-	تسئي پنهون (ناٽڪ)	۱۹۵۶ع
۲۴-	ڏکڻ ڏکڻ زندگي	۱۹۲۵ع	۵۲-	سنڌي ساهت جو نچوڙ	۱۹۵۶ع
۲۵-	همر مارئي	۱۹۲۵ع	۵۳-	انگريزي مقالو P.E.N.	۱۹۵۶ع
۲۶-	سون ورتيون دليون (عمدو ترجمو)	۱۹۲۵ع		سمالوچناڻون ۽ مضمون گهڻن ئي اخبارن ۾ ڇپيل	

(۹۷) نارائنداس رتن مل ملڪاڻي - پروفيسر نارائنداس رتن مل ملڪاڻي حيدرآباد ۾ سن ۱۸۸۸ع ۾ ڄائو هو. هن اير. اي. پاس ڪئي. هي ڪاليج ۾ پروفيسر هو، جتان استعفا ڏنائين. هي لکڻ ۾ قابل هو. سندس ٻولي مٺي ۽ ڳولائي آهي. لکڻ ۾ رواني ۽ مڌرتا آهي. هنجا ڪي ليک اهڙا آهن جو اکيون ڇرخ ڪيو ڇڏين. هن ڪيترا ڪتاب لکيا، جهڙوڪ (۱) انار دانه ۱۹۳۲ع ۾ (۲) ڳولائي ڇهر ۱۹۲۳ع ۾ (۳) تجارتي گرو (۴) ڪشمير جو سکر (۵) ڀرچ ۽ بندون (۶) ٻارائون ٻوليون (۷) مهاڻا گانڌيءَ جي آڻ ڪهاڻي (۸) ميراڻي سنڌڙي ۱۹۲۶ع ۾ وغيره (۹) سنڌ جا گهرن ۱۹۲۷ع. ڪي لکن ڦاٽ ۱۹۵۳ع ۾ پرلوڪ پڌاريو. ڪي لکن ڦاٽ ۱۹۷۲ع ۾ آڏيپور ۾ سرگواس ٿيو.

(۹۸) ڪندن مل هوداساڻي - ڪندن مل هوداساڻي ۱۹۱۷ع ۾ سک جي سڀڪا ترجمو ڪيو. (۹۹) جهمت مل پاوناڻي - جهمت مل پاوناڻي شيرين ۱۹۲۰ع ۾ لکيو ۽ سنه ۱۹۲۵ع ۾ پڙهيو پريمي لکيو.

(۱۰۰) محمد صالح هالاڻي - محمد صالح هالاڻي ۱۹۱۷ع ۾ شيخ منصور هالچ لکيو. (۱۰۱) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ - ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مشهور ليکڪ هو، گهن هيٺيان ڪتاب لکيا آهن؛ (۱) شاه عنايت جي سوانح عمري (۲) سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ (۳) ويڻين شاه عنايت جو ڪلام (۴) ڪليات حمل جو سهيندڙ (۵) تحفۃ الڪرام جو ترجمو (۶) مخدوم امير محمد جو مرتب ڪندڙ (۷) تاريخ سنڌ ٻه ڀاڱا غلام رسول مهر سان گڏ لکيا، وغيره. (۱۰۲) ليلا رام ماڪيجاڻي - ليلا رام ماڪيجاڻي ڪلچنگ جا ڪلور ناٽڪ ۱۹۲۳ع ۾ لکيو.

(۱۰۳) ويرومل بيجراج - ويرومل بيجراج ۱۹۲۳ع ۾ ساڌنا پستڪ ترجمو ڪيو. (۱۰۴) نرملداس ڌرمڌاس گربخشاڻي - نرملداس ڌرمڌاس گربخشاڻي جو جنم ۱۸۸۹ع ۾ ٿيو. هي ليکڪ، برک وديا گرو ۽ سماج سڌارڪ هو. هن برهمو سماج جي سڌائين جي ڦهلاءَ لاءِ پاڻ پتوڙيو. هن ڪيترائي نيتي سڀڪا تي ڪتاب لکيا ۽ سماج سڌارڪن ۽ ڌرمي نيتائين جون جيونيون لکيون. هڪ ڪتاب گوتم ٻڌ تي لکيو. هي سنه ۱۹۶۶ع ۾ پرلوڪ پڌاريو.

(۱۰۵) آسودومل ٽيڪچند گدوالي (آچار ڀڳت گدوالي) - آسودومل ٽيڪچند گدوالي تاريخ ۱۱ سيپٽمبر ۱۸۹۰ع ۾ حيدرآباد سنڌ ۾ ڄائو هو. هن ولايت جي آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ جي M.A. ڊگري پاس ڪئي. ڪراچي ڪاليج ۾ ۷ سال پروفيسر هو. ڪراچي ميونسپل اسڪول بورڊ جو اڊمنسٽريٽو آفيسر ٿي رهيو ۽ ڪئين سڌارا ڪيائين. سنڌيءَ توڙي انگريزيءَ ۾ ماهر هو. هي ليکڪ به هو. هن ڪيترا ڪتاب سنسڪرت مان سنڌيءَ ۾ لکيا، جهڙوڪ ڪاليداس جو رڳوڻش، مالوڪا انگيمش، وڪرم اروهي، ڪمار سنڀو، رت پاتار وغيره. هن هندستان ۾ ٻي ٻي نوڪريون ڪيون. پرنسپال به هو. هي ڪانگريسي هو، هن جي تقرير ۾ اتر هو. هي تاريخ ۱۲ جنوري ۱۹۲۵ع ۾ مرتبو لوڪ مان لاڏاڻو ڪري پرلوڪ پڌاريو. هي سنه شايد غلط ٿو ڏسجي.

(۱۰۶) پرسرام شهاڻي - پرسرام شهاڻي ڪلا ۱۹۲۱ع ۾ لکيو.

(۱۰۷) تاراچند ٿلهرام - تاراچند ٿلهرام پارس ۱۹۲۲ع ۾ لکيو.

(۱۰۸) پنڊت ٽوپڻ لعل شيوارام شرما - پنڊت ٽوپڻ لعل شيوارام شرما حيدرآباد سنڌ جو رهندڙ

هو. هي جيتلي ساروس (ٻاڙهي) برهمڻ هو. هي سنڌي، هندي ۽ سنسڪرت جو تمام وڏو ودوان هو. هي آبرويد آچاري آبرويد مهاڀاڌياڻي رساين هاستري، وڌيه هاستري، ايل.بي.ايم. ۽ بي.بي.ايم. (L.B.M & B.B.M.) (هوميوپٿي) هو. هي ڪاريه ڪارڻي سپاسد آل انڊيا آبرو وڌيه وڌياپٿ بنارس، وائيس پريزيڊنٽ آل انڊيا آبرو وڌيه سوا سستي ميرٽ، پريزيڊنٽ شري سنڌ پرائيٽنگ آبرويد پرچارڻي سها حيدرآباد سنڌ جو هو. هن ”شارنگڙ سمهتا“ اصل سنسڪرت ۾ ٺاهيل شريمان پنڊت شارنگڙ آچاريه جن جو، تنهن کي هن سنڌي ٻوليءَ ۾ عربي سنڌي لپيءَ ۾ ”شري سنڌ سڀوڌني“ جي نالي سان ترجمو ڪري لکي تيار ڪيو ۽ ڇپايو. ان ۾ هر هڪ بيماريءَ ۽ هر ڀسار جي شيء جو نالو لکي سنسڪرت ۾ لکي اُنجو ترجمو سنڌيءَ ۾ ڏنو. تنهن کان پوءِ هر بيماريءَ جو علاج ۽ نسخو لکيو. هي ڪتاب سنه ۱۹۲۳ع ۾ ڇپجي تيار ٿيو.

(۱۰۹) ديوان چئنراءِ بولچند - ديوان چئنراءِ بولچند جڳياس مارڱ ۱۹۲۵ع ۾ لکيو.

(۱۱۰) ميلارام منگترام واسواڻي - ميلارام منگترام واسواڻي ۱۹۲۲ع ۾ چرچن جي ڇهر

لکيو، ۱۹۲۷ع ۾ ڪومل ڪماري ۽ شيلا ترجمو ڪيا.

(۱۱۱) تاج محمد آغا - تاج محمد آغا ”بوستان“ جو ترجمو ڪري سنڌيءَ ۾ لکيو. نئون سنڌي گرامر ڀاڱو ۱ لکيو ۽ ڀاڱو ۲ قاضي جان محمد سان گڏ لکيا.

(۱۱۲) شيوارام ڦيرواڻي - شيوارام ڦيرواڻي ۱۹۲۷ع ۾ تعليمي من وڊيا ڇپايو.

(۱۱۳) قاضي جان محمد - قاضي جان محمد نئون سنڌي گرامر ڀاڱو ۱، ۲، ۳ آغا تاج محمد سان گڏ لکي ڇپايا ۽ هندستان جي رنگين تواريخ ۱۹۳۶ع ۾ محمد صديق ميمڻ ۽ جڳترام ايسرداس سان گڏ لکي شايع ڪئي.

(۱۱۴) جڳترام ايسرداس - جڳترام ايسرداس هندستان جي تواريخ سنه ۱۹۳۶ع ۾ قاضي جان محمد سان گڏ لکي ڇپرائي شايع ڪئي. ادب ۽ مروت اڏڻ مل سترامداس سان گڏ لکيو.

(۱۱۵) آتمارام پرمائنڊ لاواڻي - آتمارام پرمائنڊ لاواڻي ۱۹۲۵ع ۾ ڏبتي لپيءَ جا ڏنڀ لکي ڇپايو.

(۱۱۶) مهراج وشنو نئنارام شرما - مهراج وشنو نئنارام شرما حيدرآباد سنڌ ۾ سنه ۱۸۹۶ع ۾ جنم ورتو. هيءُ سنڌيءَ جو سٺو ليکڪ هو. تنهن کانسواءِ اخبار نويس به هو. سنڌ ۾ ”هندو“ ۽ ”هندو جاتي“ روزانين اخبارن جو سميڊاڪ ٿي رهيو. سندس اخبارن چڱو ڏاڪو ڄمايو. هي هميشه ڪجهه نه ڪجهه لکندو ئي رهندو هو، واندو اصل ڪونه رهندو هو. هنن جي لکيل ڪتابن بابت

معلوم ڪونه ڪو ٿي سگهيو آهي. سينا جو ماڳ ۱۹۲۵ع ۾ لکيو، ٻيو ڀڙ تي ليڪ لکيو. هي سنه ۱۹۷۲ع ۾ هن دنيا مان ڪڇ ڪري هليو ويو ۽ سرڳ ۾ واسو ڪيائين.

(۱۱۷) لطف الله ٽڍوي - لطف الله ٽڍوي سنڌي شاعريءَ جي تاريخ ٽن ڀاڱن ۾ لکي ڇپائي. ڀاڱو ۱ سنه ۱۹۳۲ع ۾، ڀاڱو ۲ سنه ۱۹۳۶ع ۾، ڀاڱو ۳ سنه ۱۹۵۲ع ۾. تذڪر لطيفي سنه ۱۹۳۲ع ۾. هي ”مهراڻ“ رسالي جو ايڊيٽر به هو.

(۱۱۸) محمد صالح عبدالواحد - محمد صالح عبدالواحد ماستر هو. هن سنڌي ڳجهارتن جو ڪتاب سنه ۱۹۲۷ع ۾ لکي ڇپرائي شايع ڪيو.

(۱۱۹) پريتمداس قاراڻي - پريتمداس قاراڻي ٻه ڪتاب ”جيون وڻد“ ۽ ”جڳياسو مارڱ“ سنه ۱۹۲۵ع ۾ لکي شايع ڪيا.

(۱۲۰) ڪوٽومل آڏواڻي - ڪوٽومل آڏواڻي ۽ ڪتاب نو مين ڪلچر آف سنڌ ڪراچي سنه ۱۹۲۵ع ۾ لکي شايع ڪيو.

(۱۲۱) آٿل رام - آٿل رام حڪمت تي ڪتاب لکيا آهن. هڪ ڪتاب ”ميزان آٿلرام“ سنه ۱۹۲۶ع ۾ لکيو ۽ ڇپايو. باقي ٻين ڪتابن جي نالن جي معلوميت ڪانه ٿي سگهي آهي.

(۱۲۲) اي. ڊبليو مسوي - اي. ڊبليو مسوي ديوان بيدل ۽ بيڪس تي لکي شايع ڪيا آهن. (۱۲۳) نارائنداس ساڌواڻي - نارائنداس ڪيٿومل ساڌواڻيءَ ”انسان لاءِ اشارا“

ڪتاب لکي ڇپايو.

(۱۲۴) شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد داؤد پوٽو - شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد

داؤد پوٽو (يو.ايم. - داؤد پوٽو) مسٽر هوتچند مولچند گر بخشاڻيءَ جو پيارو شاگرد هو. هي سنه ۱۸۹۶ع ۾ ڄائو هو. هي سنڌي، پارسي ۽ عربيءَ جو عالم هو. هي تعليم کاتي ۾ وڏو آفيسر هو. هن هيٺيان ڪتاب لکي ڇپايا:

(۱) سرها گل ۱۹۲۲ع ۾ (۲) منهج العاشقين ۱۹۲۳ع ۾ (۳) شاه عبدالڪريم ۱۹۲۷ع ۾ (۴)

رسالو ڪريمي الله بخش عقيليءَ سان گڏ سنڌيءَ ۾ ۱۹۲۷ع ۾ (۵) تاريخ معصومي ۱۹۲۸ع ۾ (۶)

ابيات سنڌي ۱۹۲۹ع ۾ (۷) تاريخ چچنامو ترجمو ڪيو ۱۹۲۹ع ۾ (۸) پنهنجي آتم ڪٿا ۱۹۵۲ع (۹) قاضي قاضن ۱۹۵۲ع ۾ وغيره وغيره. مطلب ته چڱو ليکڪ هو. هن سنه ۱۹۵۸ع ۾ وفات ڪئي.

هي Ph.D پاس هو.

(۱۲۵) پروفيسر هاسانند چانڊومل پنهائڻي ”هاسل“ جادوگر - پروفيسر هاسانند چانڊومل

پنهائڻي ”هاسل“ جادوگر جو جنم سنه ۱۸۹۶ع ۾ شهر ڪنڌياري ضلع نواب شاه ۾ ٿيو. هي ننڍي هوندي آسام جي ڪامروپ ڊيس ۾ هليو ويو ۽ اُتي ڪنهن نامڪنڌي جادوگر وٽ رهيو، جنهن هنکي

جادو سيکاري پڙ ڪري ڇڏيو. ڪي سال اُتي رهي موٽي پنهنجي شهر رهيو. هي تمام هوشيار ۽ دنيا ۾ مشهور جادوگر ٿيو. هن دنيا جي ڪيترن ئي ملڪن ۾ ۽ هندستان جي وڏن شهرن ۾ رياستن ۾ بادشاهن، راجائن، وزيرن، وڏن آفيسرن ۽ شاهوڪار سينين کي عجيब عجيب جادوءَ جا ڪم ڏيکاريا

۽ انهن وٽان گھڻن ٽنمار ۽ سونا ميڊل کيس مليا. هي جڏهن جادو ڪندو هو ته اسڪوٽ پائيندو هو. آهو سڄو ميڊلن سان ڀريو پيو هوندو هو. هي جادوگر سان گڏ آرٿر سماجي، ڪانگريسي، پرچارڪ ۽ ليڪ هئو. هن جو تخلص ”هاسل“ هو. هي King of Coins (سڪن جو بادشاهه) به سڏبو هو. هنجي لکڻي به عجيب هئي. هنجو نثر ۾ لکڻ ڪريتا جي نموني ٿڪنديءَ تي ٻڌل هو. هن ڪيترائي ڪتاب لکي ڇپايا. مٿا ٽپ چڙهيو تماڪ، ڇوڇي ۽ لڳي ڄاڻه، سٺنننما جا گھاتڪ نتيجا، چور ڇپا، لاکر لڳ، ڦٽن ڪين ڦاهو، ٻيڙيءَ ٻڏي ٻيڙيءَ مال کائي ويا ڏنبا، ڌرم گرو ڪين ڏاڙيل، سٺن نرائڻن جي سڄي ڪٿا، هندو هوش ڌار، ڏيئي ۽ ڏيئيءَ جو پوڙو پوڙو وغيره وغيره. هن جي ڪويتا جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو.

”پاڻ پوڄائي سو پاڪنڊي، شيوا ڪري سو سنت،

آڻيو انهن جو انت، جن ڀڳتي ڀلائي ڀڳوان جي.“

هي سنڌ مان لڏي اجمير آيو. ڪڇ وقت رهي پوئي هليو ويو. هيءَ جادوءَ جي ڪيل ڪرڻ ۽ ٻئي ڪم سان دلچيءَ ويو. اُتي تاريخ ۲۸ سيپٽمبر ۱۹۶۶ع ۾ سنسار کي تباڻي وڃي وڻڪٽ ڏام ۾ واسو ڪيائين.

(۱۲۶) منوهر داس ڪڙومل ڪلٿاڻي - منوهر داس ڪڙومل ڪلٿاڻي تاريخ ۱۲ ڊسمبر ۱۸۹۷ع ۾ شهر ڀريا ضلع نواب شاه ۾ ڄائو هو. هن جي پتا جو ذڪر مٿي جريان نمبر ۲۲ تي ڪيل آهي. هي ليکڪ ۽ سٺو مضمون نويس هو. هي ۱۲ ورهيه سنڌو ساهتي تي ليک لکندو رهيو. هي اخبارن کي به ليکڪ موڪليندو رهندو هو. هن ڪابه اخبار يا مڙهن ڪانه ڇڏي آهي، جنهن ۾ هنجو ليک نه هجي. هن ڪڇ ڪتاب به لکي ڇپايا آهن. مٿا - ساهت جو سينگار، پريس جو ڀرسان، انساني آهار، زراعتي نقطا، سفر جو سواد، ناري نروڳو جيون، پشچمي نارين جا چونڊ ڇتر، صحت صفائيءَ جا اصول، وڏو انسان ڪف گانڌي يا ليڻ، صحت جهڙا، سائين بابا جي سکيا جو سار، هن جا مٿيا ۱۹۲۷ع ۾، هند جو سير، اخلاقي آواز، شذريل ڪيتي، ملهائتا موتي، سروجني ۽ ٿالستاءِ جي نائي جو ناقص، صحت جا ويري، گانڌي ويچار، چار ڪٿا ۽ ٻيا ڪتاب جن جي نالن جو پتو ڪونهي. هي تاريخ ۲ ڊسمبر ۱۹۸۲ع ۾ پرلوڪ پڌاريو.

(۱۲۷) مهراڻ دوار ڪاپر ساد روڇيرام شرما - مهراڻ دوار ڪاپر ساد روڇيرام شرما سنه ۱۸۹۸ع ۾ ڄائو هو. حيدرآباد سنڌ ۾ رهندو هو. پوءِ پهريائين جڏپور رهي ۽ جڏپور رهيو. اُتي اخبار ڪڍندو هو. هي تمام سٺو ۽ قابل ليکڪ هو. هن ڪئين ڪتاب لکيا ۽ ڇپايا هئا. مگر انهن جي نالن جي سڌ پنڄي ڪانه سگهي آهي. جن جا نالا هٿ آيا آهن. هڪ سنڌ جو پراچين اتهاس ۱۹۲۳ع ۾، ٻيو گيتا سنڌيءَ ۾ سلوڪ وار، ٽيون گيتار هسيم ۱۹۲۲ع ۾ ترجمو ڪيو. سنڌي مهاڀارت، سنڌي رامائڻ، سنڌ جو اتهاس، سنڌو سڀيتا، وير ڪماري ۱۹۲۲ع ۾ ترجمو ڪيو. راجپوت تلوار، هندو ڌرم جي خوابي، سنتان شاستر وغيره لکيا. هي جڏپور ۾ ۱۹۶۶ع ۾ سرڳواس ٿيو.

(۱۲۸) تسليداس آر. تلريجا - تسليداس آر. تلريجا سنه ۱۹۰۰ع ۾ ڄائو هو. هي ليکڪ هو. ۱۹۷۱ع ۾ پرلوڪ پڌاريو.

(۱۲۹) مانسنهڻ جهڙمل - مانسنهڻ جهڙمل سنه ۱۹۰۱ع ۾ ڄائو هو. هي سٺو ليکڪ هو. هي سنڌي ٻن اخبارن هندو ۽ هندو جاتي روزانين جو سميادڪ ٿي رهيو. ۱۹۸۱ع ۾ پرلوڪ پڌاريو.

(۱۳۰) ديوي ڪنڊي نندن ڪنڊي - ديوي ڪنڊي نندن ڪنڊي چندرڪانتا ڪتاب ۲۶ ڀاڱن ۾ لکي ڇپايو. هي عجيب ڪتاب آهي. هن ۾ سڄي عياري ۽ جاسوسي آهي ۽ گيت پرولين سان ڀريل آهي. جيڪو هن ڪتاب جو هڪ ڀاڱو پڙهندو، سو سڄو ئي ڪتاب ۲۶ ئي ڀاڱا پڙهڻ کان سواءِ رهي نه سگهندو.

(۱۳۱) مڪي سيرومل - مڪي سيرومل به چندرڪانتا ۲۸ ڀاڱا ۽ پوٽ نات ۲۲ ڀاڱا جو ترجمو ڪيو. سنه ۱۹۱۰ع ۾.

(۱۳۲) حڪيم لکي سنهڻ - حڪيم لکي سنهڻ گھوٽ پير بخش ڀٽو (اُتر سنڌ) جو رهندڙ هو. هن ڪيترائي ڪتاب الڳ الڳ ورهين تي لکي شايع ڪيا آهن. جهڙوڪ طبابت، جادو، مسمريزم، ترميذات وغيره وغيره. ٻن ڪتابن جي نالن جي خبر پئجي آهي. هڪ ڪوڪ شاستر، ٻيو ڪمالات روحاني (رهر علم مسمريزم).

(۱۳۳) سندس ڀڻهون مل - سندس ڀڻهون مل جو جنم ۲۹ جون ۱۹۰۲ع ۾ نوشهرو فيروز ضلع نواب شاه ۾ ٿيو. هي ليکڪ هو. هن يوگ آسڻ ڪتاب ترجمو ڪري سنڌيءَ ۾ ۱۹۲۶ع ۾ لکيو. ڪاري پاڻيءَ جي ڪهاڻي ترجمو ڪري سنڌيءَ ۾ ۱۹۲۸ع ۾ ڪتاب لکيو. هن سنڌي پهاڪا لکيا، جن کي سوڌي سهڙي ڊاڪٽر مڙيلڙ ڪنڇنچند جيتلي تيار ڪري اصطلاحن سان گڏ ۱۹۹۲ع ۾ ڇپايو. هي تاريخ ۲ اپريل سنه ۱۹۹۱ع ۾ پرلوڪ پڌاريو.

(۱۳۴) پروفيسر منگهارام آڌارام ملڪاڻي - پروفيسر منگهارام آڌارام ملڪاڻيءَ جو جنم ۱۲ ڊسمبر ۱۸۹۶ع ۾ حيدرآباد سنڌ ۾ ٿيو. هن جو پتا خداآبادي عامل زميندار هو. زمين ٽنڊي محمد خان ۾ هين. هن B.A. پاس ڪرڻ بعد زمينداري سنڀالي. ۵-۴ سالن بعد ڪراچي ڪاليج ۾ فيلو پوءِ ليڪچرار پوءِ پروفيسر ٿيو. هي نهايت شاندار قريدار شخصيت جو مالڪ هو. جهڙو ئي هو شڪل شبهه جو شهلو، تڙو ئي هو ساڳيءَ، سومان ۽ سنهشيلتا جو مجسمو. هن کي خاص ڪري ناٽڪ لکڻ ۽ ڪرڻ جو تمام گھڻو شوق هو. ننڍا ننڍا ناٽڪ ۵۰ کن لکيائون. ليکڪ تمام سٺو هو پر شاعريءَ ڏانهن به لاڙو هوس. ڪڏهن ليکڪ نظاماڻي نثر ۾ لکندو هو. هنجي لکڻيءَ ۾ اثر ۽ ڪشش هئي ۽ جديد سنڌي نثر جو نورماتا هو. انگريزيءَ جو عالم ۽ چوڻيءَ جو سنڌي اديب هو. نوڪريءَ تان ۱۹۶۲ع ۾ رٽائر ٿيو ۽ تاريخ ۱ ڊسمبر ۱۹۸۰ع ۾ پرلوڪ پڌاريو. سندس لکيل ۽ ڇپايل ڪتاب هي آهن-

چپڻ نمبر	چريان	ڪتاب جو نالو	چپڻ نمبر	چريان	ڪتاب جو نالو
۱- بن ديوي (ناٽڪ)	۱۹۲۳ع	۱۲- جيون ڇهڻا (ايڪانگي)	۱۹۵۷ع	۱۲- پاپ ڪين پڇ؟ (ايڪانگي)	۱۹۶۲ع
۲- گولنگي ڪنوار (ناٽڪ)	۱۹۲۳ع	۱۵- ڀڄمي پاترا (امريڪا جو سفرنامو)	۱۹۶۲ع	۱۶- ڪڙڪيتا پيا ٽمڪن (ايڪانگي)	۱۹۶۷ع
۳- عمر ٿيل صندوقڙي (ناول ترجمو)	۱۹۲۳ع	۱۷- سنڌي نثر جي تاريخ (انعام مليل)	۱۹۶۸ع	۱۸- جوانيءَ جا جذبا، پيريءَ جون بادبين	۱۹۷۵ع
۴- قسمت (الف ليلا) ناٽڪ ترجمو	۱۹۲۶ع	۱۹- آخرين ڀيٽ (ايڪانگي)	۱۹۷۵ع	۲۰- سمنڊ جي گجگار (ايڪانگي)	۱۹۷۹ع
۵- ايڪتا جو آلاپ (ناٽڪ ترجمو)	۱۹۲۹ع	۲۱- ساهڪارن جون سمريون	۱۹۷۹ع	۲۲- ڀارت ۾ سنڌي ساهت جو مختصر جائزو	۱۹۸۰ع
۶- ڪن جي خطا (پڻگتي ناٽڪ)	۱۹۳۰ع	۲۲- ڀارت ۾ سنڌي ساهت جي سماج جي	۱۹۸۲ع	۱۲- ادبي اصول (ادبي تنقيدي مضمون)	۱۹۵۰ع
۷- آثار ڪلي (تاريخي ناٽڪ)	۱۹۳۰ع				
۸- پنج ننڍڙا ناٽڪ (ايڪانگي)	۱۹۲۷ع				
۹- پڻگتي پڙدا (ايڪانگي)	۱۹۲۸ع				
۱۰- پريت جا گيت (تنگور تان ترجمو)	۱۹۳۰ع				
۱۱- گيتانجلي (تنگور تان ترجمو)	۱۹۳۲ع				

(۱۲۵) آسانند مامتورا - آسانند مامتورا سنه ۱۹۰۲ع ۾ ڄائو هو. هي اوچ ڪوٽيءَ جو مضمون نويس، تنقيدنگار ۽ ڪهاڻيڪار هو. هن ناول ”شاعر“ سنه ۱۹۳۱ع ۾ لکي شايع ڪيو. ٻيو ڪتاب ”گنوارن“ لکيو. تنهن کان سواءِ ٻين ڪهاڻيون به لکيون اٿس. هنن ڪتابن پڙهڻ سان ڪن جون اکيون چرڇ ٿي ويون.

(۱۲۶) هاسومل ايسرداس ماکيجاڻي - هاسومل ايسرداس ماکيجاڻي جو جنم ۱۹۰۳ع ۾ ٿيو. هي ۱۷ سال ماستر هو. پوءِ راجپوتيءَ ۾ ٽهڙيءَ جيل ياترا به ڪرڻي پيس. جيل اندر هيٺين ڪتابن جو ترجمو ڪيائين پر ڇپائي ڪونه سگهيو. ۱. سري رام ڪرشن پرمهنس جو جيون چتر ۲. ايڊٽ ٿامسن جو ”پٽ ڀڳوان“. پوءِ هندو جاتي ۽ هندو آفتاب اخبارن جو سمپادڪ بنيو يعني اخبار نويس ٿيو.

(۱۲۷) پريداس نرهمچاري - پريداس نرهمچاريءَ جو جنم ساهتي ۾ ڳڙهي ضلع نواب شاه ۾ تاريخ ۲۱ فبروري سنه ۱۹۰۳ع ۾ ٿيو. هن ڪانگريس ۾ بهرو ورتو ۽ سٺو ليکڪ ٿيو. ڪڏهن ڪڏهن ڪويتائون به لکندو هو. هن جيڪي ڪتاب لکيا، تن جا نالا معلوم ڪونه ٿي سگهيا آهن. روشن راهه ۱۹۲۲ع ۾ لکيائين. هندستان ۾ اچڻ بعد اجمير ۾ رهيو ۽ ماهوار رسالو ”آهن درشن“ چالو ڪيو، جنهن جو ڪيترائي سال ايڊيٽر ٿي رهيو. هنڪي ڀاڻو پريداس نرهمچاري ڪري ڪوٺيندا هئا. هي تاريخ ۲۰ ڊسمبر سنه ۱۹۷۷ع ۾ پرلوق ٻڌاريو.

(۱۲۸) شيوڪ ڀوڄراج - شيوڪ ڀوڄراج لاڙڪاڻي ۾ تاريخ ۱ آڪٽوبر سنه ۱۹۰۶ع ۾ ڄائو هو. هي رسڪول ماستر هو ۽ اخبار نويس به هو ۽ برڪ سماج شيوڪ به هو. هن سنه ۱۹۲۵ع ۾ ”بالڪن

جي باري“ ٺاهي، جا سڄي سنڌ ۾ هئي، پر هند پر پڙجي ويئي. هن ڪي ڪتاب به لکي ڇپايا جوڙوڪ ”آشپرواد“ ۱۹۲۲ع ۾، ”دادا شيام“ ۱۹۲۳ع ۾ وغيره. هي سنه ۱۹۸۷ع ۾ پرماتما جو پيارو ٿي ويو.

(۱۲۹) دين محمد وفاي - دين محمد وفاي تواريخي آکاڻيون ۽ شاه تي تنقيدون لکيون. هي سنه ۱۹۵۰ع ۾ رحلت ڪري ويو.

(۱۳۰) ٽيڪچند نولراءِ تاراچنداڻي - ٽيڪچند نولراءِ تاراچنداڻي سنه ۱۹۶۶ع ۾ ”سنڌ جا اڳوڻا هندو“ ڪتاب لکيو.

(۱۳۱) تيرت تپاڻي - تيرت تپاڻي سنه ۱۹۰۶ع ۾ ڄائو هو. هي سٺو ليکڪ هو. هن ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن، پر نالن جي گڏ ڪانهي. هي ۱۹۹۰ع ۾ سنسار مان هليو ويو.

(۱۳۲) ٽهڙام آسودومل حيدرآباد جو رهندڙ هو ۽ وڪيل هو. هن ڪيترائي ڊرامي ڪتاب لکي ڇپايا. مثلاً - غيتا، رامائن، سنڌ جا سمنڊ، سنه ۱۹۲۰ع ۾، سنڌي جيون جهانگيون ۱۹۲۸ع ۾، سنڌ جا مٿيا وغيره وغيره. هندو قاعدو ۱۹۲۳ع ۾ لکيو. ۱۰ اپنشد ۱۹۳۲ع ۾.

(۱۳۳) ڀروفيسر چيٽن ماڙيوالا (سي. ايل. ماڙيوالا) - ڀروفيسر چيٽن ماڙيوالا سنه ۱۹۳۶ع ۾ تواريخي مضمون لکيا وغيره.

(۱۳۴) چيٽانند ناگراڻي - چيٽانند ناگراڻي گامٽو ناٽڪ لکيو.

(۱۳۵) قاضي عبدالرزاق عبدالسالم ميمڻ - عبدالرزاق عبدالسالم ميمڻ هڪ ايراني ڪتاب مان ٽڪرن جي چونڊ ڪري هڪ ڪتاب ”دانهه جو حق (سبق)“ نالي لکيو. ٻيو ”جهان آرا“ ڪتاب ۱۹۲۱ع ۾ لکيو.

(۱۳۶) تيرت وسنت - تيرت وسنت سنه ۱۹۰۹ع ۾ ڄائو هو. هي ليکڪ سٺو آهي. ادب جو روشن ڏيڳو آهي. هن ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن. ”ڪنور“ ڪتاب تي سرڪار کان انعام مليو اٿس. ٻيا ڪتاب آهن: چنگون ۱۹۳۰ع ۾، جواهر جيوتي، چترا ناٽڪ، وسنت ورکا، ۽ ائٽنوني ائٽڊ ڪليو پيٽرا جو ترجمو ڪري ناٽڪ لکيو. ساهتيه سار ۱۹۶۱ع ۾، ساهتيه سرج ۱۹۷۸ع ۾ لکيا. ميران ۱۹۸۰ع ۾ ماڻهو ۱۹۸۱ع ۾ جيون حيات.

(۱۳۷) خانچند ايس. درياڻي - خانچند ايس. درياڻيءَ ۲۰ کان مٿي ناٽڪ لکيا آهن. ڪن جا نالا ڄاڻاڻجن ٿا. غلط فهمي ۱۹۲۱ع ۾، گلاب جو گل ۱۹۲۱ع ۾، موتي جي ٽمڪڙي ۱۹۲۲ع ۾، ديش تان صدقي، عجيب انصاف يا مت هيڻ ناري ۱۹۲۹ع ۾، مايا جو انڌ ۱۹۳۰ع ۾، بک جو شڪار ۱۹۳۲ع ۾، زمينداري طلسم ۱۹۳۲ع ۾، جيفري ٿي جيفري، امانت ۾ خيانت، لوڪ ناٽڪ جو پايو سنڌي ادب ۾. هي ۱۸۹۸ع ۾ ڄائو ۽ ۱۹۵۵ع ۾ پرلوق ٻڌاريو.

(۱۳۸) احمد ڇاڳلا - احمد ڇاڳلا ”ٽهوسٽ“ جو ”ڀوت“ جي سري سان ۽ ”دي پيمپل“ جو ”ديش دشمن“ سان لکيو ڪيو. ”خوني“ ناٽڪ ۱۹۲۱ع ۾ پيش ڪيو.

- (۱۴۹) آغا غلام نبي صوفي - آغا غلام نبي صوفيءَ سڄل تي هڪ طويل ڪتاب قرب قلم ۱۹۲۲ع ۾ لکيو. هي هڪارپور ۾ ۱۸۸۹ع ۾ ڄائو ۽ ۱۹۲۸ع ۾ ڄاڻو ڪيائين.
- (۱۵۰) روچيرام سڌائي - روچيرام سڌائيءَ انسان ۽ انسانيت تي ۱۹۲۲ع ۾ ڪتاب لکيو ۽ عمر ماري ۽ آزاد خيال زالون ۱۹۲۷ع ۾ لکيو.
- (۱۵۱) محمد عثمان ڏيپلائي - محمد عثمان ڏيپلائيءَ شاه جو رسالو لکيو.
- (۱۵۲) محمد اسلم علوي - محمد اسلم علوي طبابت تي ڪتاب لکيا آهن. ”گلشن حڪمت“ جو پهريون ڀاڱو لکي سن ۱۹۲۰ع ۾ ڇپايو، ٻيو ڀاڱو ۱۹۲۵ع ۾ ڇپايو.
- (۱۵۳) مرزان علي قلي بيگ مرزان فریدون بيگ - مرزان علي قلي بيگ مرزان فریدون بيگ حيدرآباد جو رهندڙ هو. مرزان قليچ بيگ جو ڀاءُ هو، جنهن جو ذڪر مٿي جريان نمبر ۲۵ تي ڪيل آهي. هي به مشهور ليکڪ هو. هن اي مئنيوئل آف انگلو ورنيڪيولر گرامر ۱۸۸۲ع ۾ ۽ سڄل جو رسالو سنڌيءَ ۾ به ڀاڱا سن ۱۹۰۲ع ۾ لکي شايع ڪيا.
- (۱۵۴) ٺاڪرداس آسودومل - ٺاڪرداس آسودومل ورما حيدرآباد جو رهواسي هو. هي وڏو جوشي هو. هن جوش تي ٽي چار ڪتاب لکي ڇپايا. هن ۱۹۲۱ع ۾ ”جوش سڪيا“ نالي ڪتاب جا چار ڀاڱا گڏ لکي ڇپايا. يوگ ايباس لکيو. اخبار نويس به هو.
- (۱۵۵) ڀائي گنگارام تلڪچند - ڀائي گنگارام تلڪچند يوگ وسشت ڀاڱو پهريون اٽلرام سان گڏ لکي، سن ۱۹۲۲ع ۾ ڇپائي شايع ڪيو.
- (۱۵۶) عبدالغفور هالائي - عبدالغفور هالائي هالن جو ويٺل هو. هن ”ديوان گل“ ۱۹۲۲ع ۾ لکيو.
- (۱۵۷) فتحچند منگترام واسواڻي - فتحچند منگترام واسواڻي حيدرآباد جو رهاڪو هو. سرڪاري نوڪريءَ ۾ روينيو کاتي ۾ هو. هي ليکڪ به هو. نوڪريءَ ڪري پنهنجا لکيل ڪتاب پنهنجي ڀاءُ ميلهارام جي نالي سان شايع ڪرائيندو هو. جڙوڪ ”راڻو پرتاپ“ سن ۱۹۲۷ع ۾، چرچن جي ڇهر ۱۹۲۲ع ۾. هن شاه جي شعر جو انتخاب ڇپرايو، ٻيو شاه جو چونڊ ڪلام ۱۹۲۲ع ۾ ڇپايو. سندس ساهتي جي سهاري هيٺ ڪافي ڪجهه لکيو اٿس. خاص ڪري وديارئين لاءِ لکڻ جو ڏانڊو هئس. سندس طرز بيان وڻندڙ ۽ دلچسپ هئي. سندس ٻولي سليس ۽ سٺي هئي.
- (۱۵۸) بولچند وسومل راجپال - بولچند وسومل راجپال سنڌو رسالي جي اشاعت سن ۱۹۲۲ع ۾، ”ديوان بيدل“ ۱۹۵۰ع ۾ لکيا. هي مسولني اخبار جو سميڊاڪ به هو.
- (۱۵۹) ويرومل هيومن مل ملائي - ويرومل هيومن مل ملائي ڇاپرو قوم جي ٿاڻائي نيٺ جو هو. هن بال سڪيا، سلڳڻائيءَ جو ڦل، سهڻ-ڌرمڻي کي آبديش، پرشوتري، برهم ڌرم لکيا. هن آتم رامائن سن ۱۹۲۵ع ۾ لکي شايع ڪيو.
- (۱۶۰) واکومل مولچند - واکومل مولچند ساميءَ جي سلوڪن جو انتخاب سن ۱۹۲۸ع ۾ لکي ڇپايو.

- (۱۶۱) حڪيم فتح محمد سيوهاڻي - حڪيم فتح محمد سيوهاڻي طبيب ته هو ئي پر اُن سان گڏ ليکڪ به سٺو هو. هن فيضي ۽ ابوالفضل جيڪي ٻئي پائر سيوهڻ جا هئا ۽ اڪبر منل بادشاه جي دربار جا وزير هئا، انهن جي سوانح عمري ۱۹۲۶ع ۾ لکي، پينمبر صاحب جي سوانح عمري لکي. هن آکاڻين ۽ اوچي تنقيد تي ڪتاب لکيا. ”ميرن جي صاحبي“ ڪتاب به لکيو. حيات حق نبي ۱۹۱۳ع ۾ لکيو.
- (۱۶۲) ليبارام ڦيرواڻي - ليبارام ڦيرواڻيءَ هڪڙو ڪتاب ناڪ تي نالي ”هڪڙي رات“ ۱۹۲۶ع ۾ بلال جنيسر جي آڌار تي جوڙيو ۽ شايع ڪرايو.
- (۱۶۳) مهراج منوهر داس وشنو شرما - مهراج منوهر داس وشنو شرما ڀارت ورش جي تيرت جو سونهون سن ۱۹۲۷ع ۾ لکي ڇپائي پڌرو ڪيو.
- (۱۶۴) لالسنهه هزاري سنهه اجواڻي - لالسنهه هزاري سنهه اجواڻيءَ جو جنر ۱۸۹۹ع ۾ ٿيو. هي پرنسپال هو. سنڌي ادب جو مشهور نقاد ۽ ليکڪ هو. مهاڳ لکڻ ته ڪو ڪانئس سڪي. سندس تنقيد ڪرڻ جو چنگ صحت بخش ۽ صاف هو. ليلي چپيءَ مان ڪونه ڄاڻندو هو. مرڪزي ساهتي اڪيڊميءَ جي سهاري هيٺ ڀارت پرسڌ ٻن ڪتابن جو ترجمو به سنڌيءَ ۾ ڪيو اٿس. سندس ٻوليءَ ۾ رواني ۽ هشير ۾ گنڀير تا هئي. هي ڊي-جي-سنڌ ڪاليج جي ”مسولني“ مئگزين جي ۴۰ سالن جي بهترين ليکڪن جو مجموعو ”ويچار“ جي عنوان سان ڪنا ڪري لکيو، جو ۱۹۲۰ع ۾ ڇپيو. ٻيو هستري آف سنڌي لٽريچر ”History of Sindhi Literature“ انگريزيءَ ۾ پهريون دفعو ۱۹۲۰ع ۾، ٻيو دفعو ۱۹۷۷ع ۾ لکي ڇپايو. جنهن کي هروڻوڪاڻي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ”سنڌي ادب جي تاريخ“ نالي سان ۱۹۹۱ع ۾ ڇپائي. هي سن ۱۹۷۵ع ۾ هي سنسار تباهي پرلوڪ پڌاريو.
- (۱۶۵) نارائنداس ميوارام پيٽائي - نارائنداس ميوارام پيٽائي سنڌ مان لڏي اچي اجمير رهيو. هي پروفيسر هو، تمام سٺو ليکڪ به هو. هن ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن. جڙوڪ ”مهاڻن“ سن ۱۹۲۲ع ۾، ”وڏو“ ناول، ”ڀاپ ۽ پاڪيزي“، ”شاه جون سورميون“ ۱۹۲۳ع ۾ ”تواريخ دربار صاحب هالائي“ سن ۱۷۸۷ع کان ۱۹۸۰ع تائين. ۱۹۸۰ع ۾ لکي ڇپايا. ٻيا ڪتاب به لکيائين. ”غنج“ رام پنڇواڻيءَ سان گڏ لکيو. هي ناول نويس تمام سٺو آهي، سندس طرز ۽ عبارت سٺي آهي.
- (۱۶۶) رگهومل موٽواڻي - رگهومل موٽواڻيءَ ”گلابي گل“ ڪتاب لکيو، جو روحانيت تي هڪ باذليل مقالو آهي.
- (۱۶۷) اله بچاڻي - اله بچاڻي ”سير ڪوهستان“ نالي هڪ ڪتاب لکيو ۽ ۱۹۲۲ع ۾ ڇپائي شايع ڪيو. ٻيا به ڪجهه ڪتاب لکيا اٿس.
- (۱۶۸) پريداس عرف هرامسنهه پيرومل آڏواڻي - پريداس عرف هرامسنهه پيرومل آڏواڻي پريداس عرف هرامسنهه پيرومل آڏواڻي سٺو ليکڪ آهي. هندو نغري نقص، صاف سترو، سليس ۽ روانيءَ ڀريو آهي. هن ”پلنگرس پراگرس“ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ۱۹۲۳ع ۾ ڪيو ۽ ”سالڪ جو سفر“ جي عنوان سان ظاهر ڪيو. ٻيا به ڪتاب لکيا اٿس. اندر جا اڏما ۱۹۲۲ع ۾ لکيو.

(۱۶۹) پروفيسر ناگراڻي - پروفيسر ناگراڻي ۽ سوامي جي سلوڪن جي ڪوچ ڪري ڪٺا ڪري ڪتاب لکي تيار ڪيو. اهو ڪتاب چئن ڀاڱن ۾ آهي، جنهن ۾ ۲۰۰۰ چار هزار شلوڪ آهن. ڀاڱو سنه ۱۹۵۸ع ۾ ڇپيو.

(۱۷۰) پروفيسر لوڪومل ڪيسواڻي - پروفيسر لوڪومل ڪيسواڻي ۽ سنه ۱۹۳۶ع ۾ ڪسوئي نالي ڪتاب لکي تيار ڪيو.

(۱۷۱) گلي سڌارنگاڻي - گلي سڌارنگاڻي ۽ ”اتحاد“ ناول سنه ۱۹۴۱ع ۾ لکيو ۽ روينڊر ناٿ گئگور جو ڪتاب ”گورا“ جو ترجمو ڪري سنڌيءَ ۾ لکيو. هيءُ پهرين عورت ليکڪ آهي، جنهن سنڌيءَ ۾ ناول لکيو. هيءُ سنه ۱۹۰۶ع ۾ ڄائي ۽ ۱۹۹۲ع ۾ پرلڳ ڀڳ ٻڌاري.

(۱۷۲) گوپند پنڃاڻي - گوپند پنڃاڻي سنه ۱۹۴۱ع ۾ ”سرداهون“ ڪتاب لکيو جو ڪهاڻين جو مجموعو آهي.

(۱۷۳) گوپند ماهي - گوپند ماهي ليکڪ ۽ ڪلاڪار هو. ڪيترائي ڪتاب لکيا اٿس. هن ”ريگستان قور“ ۱۹۳۷ع ۾ ۽ ”هاري حقدار“ ۱۹۴۵ع ۾ لکيو. پيار جي پياس، زندگيءَ جي راه، پکيڙا دل کان وڃڻا، شرم ٻوٽي، من جو مبيت، جيون ساڻي، ڊيسي سين ڪڇڻ، لڪار، چئنچل سنگا هنن، سيمگر ۽ پيار جي شڪتي ناول لکيا. هي فيبروري ۲۰۰۱ع ۾ پرلڳ ڀڳ ٻڌاريو.

(۱۷۴) موتي رامواڻي - موتي رامواڻيءَ جو جنم ۱۹۱۰ع ۾ ٿيو. هي سٺو ليکڪ آهي. (۱۷۵) فتحچند مينگهراج آڏواڻي - فتحچند مينگهراج آڏواڻي حيدرآباد جو رهندڙ هو. هن ۲۵ کان ۲۰ سالن تائين لڳاتار ڪوشش ڪري ”گرواڻي“ گرو گرنٿ صاحب جو ۲۵ پنجويهين ڀاڱن ۾ آڻيو ڪيو، جي پنجابيءَ ۾ ۲۲ جلد هئا.

(۱۷۶) مهراج ڪشنچند ٽوپنداس جيتلي - مهراج ڪشنچند ٽوپنداس جيتلي سنه ۱۹۱۰ع ۾ حيدرآباد سنڌ ۾ ڄائو هو. هي عمدو ليکڪ هو. ڪي ڪتاب لکيا اٿس ۽ سٺا ڌرمي ۽ اڻهڪل ليک لکي اخبارن کي موڪليندو هو. هنن جا ۱۵-۱۶ ڪتاب شايع ٿيل آهن. هي سنڌ مان لڏڻ بعد ڀوني ۾ رهندا هئا. هي حياتيءَ جو سفر پورو ڪري تاريخ ۱۸ جنوري ۱۹۹۵ع ۾ وڃي وئڻڪٽ واسي ٿيا.

(۱۷۷) ڪلياڻ بولچند آڏواڻي - ڪلياڻ بولچند آڏواڻيءَ جو جنم ۱۹۱۱ع ۾ ٿيو. هي سٺو ليکڪ هو. هن جي ٻولي سڳ ۽ لکڻ جو ڍنگ موهيندڙ آهي. تنقيدي ادب لکڻ ۾ قابل هو. هن شاه جو رسلو لکي ڇپايو آهي، جنهن جي معنيٰ به ٻڌي اٿس. سچل بابت هڪ ڪتاب لکيو اٿس، جنهن ۾ سندس حياتي ۽ ڪلام ڄاڻايا اٿس. ساميءَ تي به هڪ ڪتاب لکي شايع ڪيو اٿس. هن ”شڪونلا“ جو ترجمو ۱۹۲۳ع ۾ سنڌيءَ ۾ ڪيو. ٻيا به ڪتاب لکيا اٿس. هي سنه ۱۹۹۳ع ۾ سرڳواسي ٿيو.

(۱۷۸) رام پرتابراءِ پنڃواڻي - رام پرتابراءِ پنڃواڻيءَ جو جنم ۱۹۱۱ع ۾ ٿيو. هي سٺو ليکڪ ۽ ٽائڪ هو. هي پروفيسر هو. هي ناول نويس ۽ ناٽڪ ڪار ۽ ڪهاڻي ليکڪ به هو. هن ڪئين ڪتاب لکي ڇپايا آهن. جيئڙوڪ ”شاه جون ست آکاڻيون“ ناٽڪي ويس ۾ لکيون آهن. ”غنج“

ڪتاب هن ۽ نارائنداس پنهائيءَ سان گڏ لکيو. قبيدي ۱۹۳۲ع ۾، شرميلا ۱۹۳۴ع ۾، لطيف ۱۹۳۵ع ۾، مومل راڻو، سنڌ جا ست ناٽڪ، شاه ۽ سوامي ۱۹۵۱ع ۾، ست ڪهاڻيون سنڌيءَ ۾ ۱۹۵۲ع ۾، دما جو ترجمو، شل ڏيڙ نه چمن، سڳ جي سوغات ۱۹۵۹ع ۾، زندگيءَ ۽ موت ناول ۱۹۵۹ع ۾، سنڌي شعر جو انتخاب ۱۹۷۱ع ۾، آهي نه آهي، انوڪا آزمودا، وچتر واقع، گڏجاڻيون، رام پنڃواڻي ناول مالها، سنڌ جي سوکڙي ۱۹۵۲ع ۾، انوڪا آزمودا ڪتاب لاءِ سرڪار وٽان هڪ ۵۰۰۰ (پنج هزار) روپيه انعام مليا. شاه جون سورميون وغيره وغيره، تنهنجا منهنجا تجربا، ياد ڪندا، ڀلو وڃائي راڳ ڳائيندو هو. سنه ۱۹۸۷ع ۾ برساتا جو پيارو ٿي ويو.

(۱۷۹) محمد ابراهيم انصاري - محمد ابراهيم انصاري تاريخ سنڌ لکي آهي. (۱۸۰) سترامداس جڙياسنگهائي - سترامداس جڙياسنگهائي سنه ۱۹۱۲ع ۾ ڄائو هو، هي به هڪ ليکڪ هو.

(۱۸۱) شامداس دولاڻي - شامداس دولاڻي ليکڪ هو. هن پداموتي ناول ۱۹۲۲ع ۾ لکيو. (۱۸۲) شيوارام لالا - شيوارام ليکڪ هو. هنجي نثر لکڻ جو نمونو ڏاڍو مزيدار آهي. هن ٽالسٽاءِ جون آکاڻيون ٽن ڀاڱن ۾ لکي شايع ڪيون آهن. (۱۸۳) ايس. اين. قيرواڻي - ايس. اين. قيرواڻيءَ، راج رشي ڏيارام گدومل جي جيوپي ۱۹۲۸ع ۾ لکي.

(۱۸۴) ساڌو ڪرشنڊاس - ساڌو ڪرشنڊاس پورو سنت هو. هي سوامي ليلاشاه مهارج جن جو شش هو. هي ليکڪ ۽ شاه به هو. هن سنت ڪيلورام سان گڏ، جو سوامي ليلاشاه جو گريائي هو، ”شري انيو گيان ساگر“ لکي ۱۹۲۹ع ۾ ڇپاريو. تنهن کان سواءِ سندس ڪيترا ڀڄڻ ۽ شلوڪ ٺهيل آهن، جن کي گڏ ڪري، ”ڪرشن ڪوت“ جي نالي سان ڇپاريو. آخر هن مٿر ۾ جمنائديءَ ۾ جيئري جل سماڙي وئي ان ۾ نولبن ٿي ويو.

(۱۸۵) محمد اسماعيل عرساڻي - محمد اسماعيل عرساڻي ”بدنصيب ٿري“ جو ناٽڪ ۱۹۲۱ع ۾ لکيو.

(۱۸۶) اندرمار ٽي. هوائي - اندرمار ٽي. هوائي ”دي سنڌي ٽ انگلش ڊڪشنري“ سنه ۱۹۲۲ع ۾ لکي تيار ڪري ڇپرائي ۽ سنڌي انسٽرڪٽر ۱۹۰۵ع ۾ ڇپايو.

(۱۷۸) چنارام چينانند ڏوڏاڻي - چنارام چينانند ڏوڏاڻي راجا پير ٿريءَ جو لکيل ”ويراڳ شڪ“ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري سنه ۱۹۲۳ع ۾ ڇپاريو.

(۱۸۸) شيخ محمد ابراهيم - شيخ محمد ابراهيم مشهور شاعر شمس الدين ”بلبل“ تي تنقيدي ڪتاب لکيو.

(۱۸۹) چنآمداس ڀاڻيا - چنآمداس ڀاڻيا قطب شاه تي تنقيدي مطالعو لکيو. (۱۹۰) آندرام راجاڻي - آندرام راجاڻي ٻڌل شاه شاعر جا ڪلام گڏ ڪري لکي انهن جو

ڪتاب ڇپاريو.

(۱۹۱) علي نواز جتوئي - علي نواز جتوئي علم النسا سنڌي زبان ۾ لکي شايع ڪرايو.
(۱۹۲) جينانند پاونڊاس اللواڻي - جينانند پاونڊاس اللواڻي نيتاجي سباش چندر بوس تي ٻه ڪتاب لکي ڇپايا. هڪ ”نيتاجي دهليءَ ۾“ ٻيو ”نيتاجي برلن کان امفال“ ۽ ”آرام محل“ ناول سنہ ۱۹۶۷ع ۾ لکي ڇپايو.
(۱۹۳) گویند پائٿيا - گویند پائٿيا ۱۹۱۸ع ۾ ڄائو هو. هن ”ورق“ نالي ڪتاب ۱۹۳۰ع ۾ لکيو.

(۱۹۴) گنگارام سمراٽ - گنگارام سمراٽ سنہ ۱۹۱۸ع سن ضلع دادو ۾ ڄائو هو. هاڻي احمدآباد ۾ رهي ٿو. هي سنڌي، هندي، سنسڪرت ۽ انگريزيءَ جو سٺو وڌوان آهي. هي قابل ليکڪ ۽ اخبار نويس آهي. هي خاص ڪري ايتاس تي ڪوچ ڪري ڪتاب لکندڙ آهي. هي ايتاسڪار ۽ پتارڪار آهي. هن سنڌو سؤرويو ۽ هندستان، آريه ورت، يارت ورش، آدي ديش، گيان سنڌو ۽ ٻيا ڪي به ڪتاب لکي ڇپايا آهن.

(۱۹۵) دادا جشن واسواڻي - دادا جشن ولد پهلجارجءِ واسواڻيءَ جو جنم ۱۹۱۸ع ۾ ٿيو. هي مشهور وڌوان ۽ سنت ساڌو واسواڻيءَ جو پائٿيو ۽ گادي نشين آهي. هي اوج وديا حاصل ڪيل آهي. هي سنڌيءَ ۾ قابل ۽ انگريزيءَ ۾ گوهر آهي. سندس زبان ۾ شيري آهي. جيڪو هن جو هڪ دفعو اُپديش يا وياڪيائ پڌندو، سو بڻي دفعي پائٿي ڇڪجي ايندو. هي ليکڪ، شاعر ۽ اُپديشڪ ۽ پرچارڪ آهي. قد جو پورو ڦٽو، شڪل جو سهڻو، ڳالهائڻ جو مٺو ۽ چهرو مشڪندڙ آهي. هنجو تخلص ”انجلي“ آهي. هي ساڌو واسواڻيءَ سان گڏ پاڪستان ٽيڻ بعد حيدرآباد مان لڏي اچي پوئي رهيا ۽ اُتي ئي پنهنجو آستانو ڪيائون. ساڌو واسواڻيءَ جي نالي ڪيترا وديا، ساهتيه ۽ ڌرم جا آستان آهن، جي سڀ دادا جشن ئي هلائي رهيو آهي. هي پورو سنت آهي. هن سنڌيءَ ۽ انگريزيءَ ۾ ڪئين ڪتاب لکي ڇپايا آهن. سڀني جي نالن جي سڏ ڪانهي. ڪن جا نالا لکجن ٿا: ۱. قنبل دل جا ڦول. ۲. The simple way. ۳. Life after Death. ۴. ساڌو واسواڻيءَ جو لکيل نوري گرنت به دادا جشن ئي لکڻ ۾ آهي. هي اٽڪل سال ۸-۹ مهنا هندستان کان ٻاهر ولائتن ۾ رهي، دنيا جي ڪيترن ئي ملڪن ۾ ساڌو واسواڻيءَ جي اصولن ۽ آدرشن تي ڌرم تي پرچار ڪندو ٿي رهندو آهي.

(۱۹۶) پروفيسر گهنشامداس جينانند - پروفيسر گهنشامداس جينانند حيدرآباد جو رهندڙ هو. هي ڪاليج ۾ پروفيسر هو، جتان استعفا ڏيئي ڪانگريس ۾ گهڙيو ۽ ڪانگريس جو ليڊر رهيو. ڪانگريس ۾ بهرو وڌندي جيل ياترا به ڪيائين. هن هڪ ڪتاب ”ڪرم يوگ“ ۱۹۳۵ع ۾ لکيو. هي اخبار نويس به هو. هي هندو، هندو جاتي، هندوآسي روزانين اخبارن جو به ڪڇ وقت ايڊيٽر ٿي رهيو. هن جا ٻه ساٿي شري جتوڙامداس دولترام ۽ ڊاڪٽر چوٿرامر هئا. هي ٽيئي سنڌ جا ڪانگريسوي وڏا ليڊر هئا. هيءَ سنڌ جي ٽيمور تي سڏي هئي.

(۱۹۷) انڊر پوچواڻي - انڊر پوچواڻي سنہ ۱۹۱۸ع ۾ ڄائو هو. هي چڱو ليکڪ هو. ”بجليون ٿيون برسن“ وغيره ڪتاب لکيا. هي ۱۹۹۲ع ۾ پزلوڪ پڌاريو.

(۱۹۸) سڳن آهوجا - سڳن آهوجا ۱۹۱۹ع يا ۱۹۲۱ع ۾ ڄائو. هو ليکڪ هو. ۱۹۷۹ع ۾ پزلوڪ پڌاريو. (۱۹۹) هوندراج پارورام شرما - هوندراج پارورام شرما به ليکڪ هو. هن ڪي ڪتاب لکيا آهن. هن ”سنڌو ندي ۽ سنڌ جو پراچين ايتاس“ ڇپت ۱۸۸۸ وڪرمي ۾ لکيو. اخبارن ۾ ليکڪ به لکي موڪليندو هو.

(۲۰۰) چندولل ڪشنچند جئسنگهڙي - چندولل ڪشنچند جئسنگهڙي سنہ ۱۹۲۰ع ۾ ڄائو هو. هي ليکڪ هو. گهڻو ڪري هي ناول نويس هو، هي وڪيل هو. هن ڪتاب لکيا آهن. بگو بئريسٽر، ڊاڪٽر ديال جو خون، باه ۽ برسات، بندي ايسٽري، ايرڪا، اپراڌي، پهاڙي چوٽيون، آه غريبان قهر خداڻي ۽ ”پيرس جي شادي“ ناول لکيا. هي ليکڪ گهڻيئي لکندو هو، جو اخبارن کي موڪليندو هو، جي ڇپبا هئا. هي قانوني ڪهاڻين جا ليکڪ به لکي اخبارن کي موڪليندو هو. هي سنہ ۱۹۹۳ع ۾ پزلوڪ پڌاريو.

(۲۰۱) پروفيسر پوپتي هيرانندڙي - پوپتي رامچند هيرانندڙي جو جنم حيدرآباد سنڌ ۾ تاريخ ۱۷ سيپٽمبر ۱۹۲۳ع ۾ ٿيو. هن بي-اي ۽ سنسڪرت جا امتحان پاس ڪيا آهن. هيءَ پهريائين ماستريائڻي هئي، پوءِ ڪاليجن ۾ پروفيسر هئي، آخر رٽائر ڪيائين. هيءَ وڌوان ۽ تمام عمدي ليکڪا آهي. ڪيترن ئي سنسڪائن سان جڙيل آهي. ساهتيه ڏانهن تمام گهڻو لاڙو اٿس. ڪيترائي انعام ۽ لقب مليل اٿس. هنجي ليکڪن ۾ سهڻي عبارت، سليس ٻولي، اصطلاحن ۽ مثالن سان ڀريل، روانگي ۽ دلڪشي آهي. هن جو ليکڪ يا لکيل ڪتاب پڙهڻ شروع ڪيو ويو ته پوري ڪرڻ کانسواءِ رهي ڪونه سگهيو. هنجا لکيل ڪتاب هندي، گجراتي، راجسٿاني، پنجابي، مرهٽي، تامل، تيلگو، آڙيا ۽ انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيا آهن. هنجا ليک ڪئين اخبارن ۾ ڇپبا رهيا آهن.

هن جا هيٺيان ڪتاب لکيل ۽ ڇپايل آهن:

جربان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال	جربان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال
۱-	مجنو (ناول)	۱۹۵۰ع	۱۰-	جيءَ ۾ جهوري تن ۾ تات	۱۹۶۲ع
۲-	رنگين زماني جون غمگين ڪهاڻيون	۱۹۵۳ع	۱۱-	ڪبير (ترجمو)	۱۹۶۶ع
۳-	پڪار (ڪهاڻيون)	۱۹۵۳ع	۱۲-	سنڌي ساهتيه جي جهلڪ	۱۹۶۷ع
۴-	حسرتن جي تربت	۱۹۶۱ع	۱۳-	ڪلي گلاب جي ساگر شراب جو	۱۹۶۷ع
۵-	هڪ پشپ پنڌرهن پنڌريون	۱۹۶۳ع	۱۴-	چرن چنگن چٽ ۾	۱۹۷۰ع
۶-	پاشا شاستر (فاسافي)	۱۹۶۳ع	۱۵-	زنده سا قور رهندي	۱۹۷۵ع
۷-	ڀارت جي ايسٽري	۱۹۶۳ع	۱۶-	روح سنڌي رونج	۱۹۷۵ع
۸-	روپڪاندن جيوني (ترجمو)	۱۹۶۳ع	۱۷-	مون توکي پيار ڪيو	۱۹۷۵ع
۹-	مان ڇا آهيان	۱۹۶۵ع	۱۸-	خزان جو دڙو پورو ٿيو	۱۹۷۶ع

جريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال	جريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال
۱۹	ٻولي منهنجي ماءُ	۱۹۷۶ع	۲۹	شاھ سنڌي تهذيب جو روح	۱۹۸۲ع
۲۰	ڏهن ڏينهن ۾ سنڌي يڪو	۱۹۷۷ع	۳۰	زندگي نه ڪوٺيا نه ڪهاڻي	۱۹۸۲ع
۲۱	سبب زندگي	۱۹۸۰ع	۳۱	تنقيدي مضمون	۱۹۸۲ع
۲۲	عزيز شخص ۽ عالم	۱۹۸۰ع	۳۲	پدمڻي	۱۹۸۲ع
۲۳	سنڌي مسلمان ڪيرن جي هندي ڪيتا	۱۹۸۰ع	۳۳	History of Sindhi Literature	۱۹۸۲ع
۲۴	سنڌي هستيون	۱۹۸۰ع	۳۴	سنڌي ڪلم ۽ اچ	۱۹۸۵ع
۲۵	Sindhies the Scattered treasure	۱۹۸۰ع	۳۵	گهٽ توهين ڇت اسين	۱۹۸۶ع
۲۶	شريمد ڀڳود (ترجمو)	۱۹۸۰ع	۳۶	مان سنڌڻ	۱۹۸۸ع
۲۷	سنڌي ٻولي	۱۹۸۱ع	۳۷	سنڌي شادي	۱۹۸۸ع
۲۸	شهناز	۱۹۸۲ع	۳۸	منهنجي خيالي ۽ جا سونا روپا ورق	۱۹۹۲ع

(۲۰۲) ليلا رام ڏيونداس ڀڄنداڻي - ليلا رام ڏي، ڙڇنداڻي جو جنم ۱۹۲۲ع ۾ ٿيو. هي برک سنڌي مضمون نگار، اڻوڳ، ڪوچنيڪ آهي. سندس خاص ڙجي سنڌي ٻوليءَ جي ڳڻ بنياد تي تحقيقي ليک لکڻ جي رهي آهي. سندس لکيل ۽ ڇپيل ڪتاب آهن: ۱. سنڌي ٻولي ۲. سنڌي ٻوليءَ جو وڪاس ۳. سنڌو درشن ۴. سنڌوءَ جي جهلڪ وغيره. آڏيرولمل، سنڌي گلدستو، سنڌي ساهت ۾ مذاق، سنڌي لوڪ ڪهاڻيون، سنڌي نظريي جي تاريخ ۽ اٽڪل ٻيا ٻه ٻارو اصلوڪا، ترجمو ۽ سميادان ڪيل. هي هندو اخبار احمدآباد ۽ سنڌي لوڪ ورثو مئگزين سان جڙيل آهي. هي تاريخ ۹ مئي ۲۰۰۲ع احمدآباد ۾ اوچتو پرلڳ ڀڳ پڌارو.

(۲۰۳) ڊاڪٽر عمر ليڪتر ڪشچند جيٽلي - ڊاڪٽر عمر ليڪتر ڪشچند جيٽلي جو جنم تاريخ ۷ نومبر ۱۹۲۰ع ۾ حيدرآباد سنڌ ۾ ٿيو. هن M.A. ۽ Ph.D. ڊگريون پاس ڪيون آهن. تنهن کان سواءِ ايم. اي. سنسڪرت ۾ ۽ ايم. اي. انگلستان ۾ پاس ڪيون آهن. هي وڏو ودوان آهي ۽ تمام ڳڻو ۽ ڪوچنيڪ ليکڪ آهي. منجھو پتا به ودوان ۽ ليکڪ هو، جنهن جو ذڪر مٿي جريان نمبر ۱۷۶ تي ڪيل آهي. هي سرڪاري نوڪريءَ ۾ پرڪم سنڌي پاشا وياڳ ۽ ڊپارٽمينٽ آف مارڊن انڊين لئنگئيجز، يونيورسٽي آف دهليءَ ۾ هو. اتان هاڻي رٽائرڊ ڪيو ۽ اُتي ئي رهي ٿو. هن ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن، جهڙوڪ ۱. سنڌي ٻولي ۽ لفظن جي بناوت موضوع تي لکيل تحقيقي مقالو سال ۱۹۶۲ع ۾ ۲. سنڌي ساهت جي تواريخ ۳. لالچند امرنومل جهڻياڻي ۴. سنڌ جون اوائلي لوڪ ڪهاڻيون (سميادان)، ۵. سنڌي ساهت جو رتاس ۶. شاه جو رسالو هڪ ڳڻياڻي ۷. سنڌي پاشا وياڳرن وغيره وغيره. هن هڪ عالیشان ڪتاب سنڌي پهاڪا ۽ تمنا رواستنداس پنهنجن مل جا لکيل سميادان ڪري ڇپايو. ٻيا به ۲۰ کن ڪتاب لکي ڇپايا اٿس. تنهن کان سواءِ راشٽريه انٽر راشٽريه سميادان ۾ تحقيقي مقالو پيش ڪيا اٿس. چار شبدڪوش لکيا اٿس. هن جا ليک اخبارن ۾ به ڇپيل آهن.

(۲۰۴) پروفيسر عبدالڪريم سنڊيلو - پروفيسر عبدالڪريم سنڊيلو سنڌ ۾ ئي رهندڙ آهي. هي تمام سٺو ليکڪ آهي. هن ڪيترا ڪتاب لکي ڇپايا آهن. پر جن جو پتو پيو آهي، تن جا ۱۲ هيٺ ڄاڻاڻن ٿا. ۱. ”سنڌي اشتقاق“ سنڌيءَ ۾، ۲. سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ ۳. وينجهار وغيره وغيره.

(۲۰۵) ماستر سهجرام ٺهراڻي - ماستر ٺهراڻي ماستر ٺهراڻي سنڌ ۱۸۶۲ع ۾ ڄائو هو. هن سنڌي ٿ سنڌي ڊڪشنري نالي ”سهج ڪوش“ لکي تيار ڪئي، جنهن ۾ ۲۵۰۰ لفظ آهن، پر ڇپائي ڪونه سگهيو ۽ سن ۱۹۲۳ع ۾ راهه راني وٺي رمندو رهيو.

(۲۰۶) امرمل هڱوراڻي - امرمل هڱوراڻي ۱۹۰۷ع ۾ ڄائو هو. هن هڪ ننڍي آکاڻي ”ادو عبدالرحمان“ لکي جا UNESCO شايع ڪئي. ۱۹۵۶ع ۾ سرگڏام پڌاريو.

۲. شاعر يعني ڪوي

شعر ۽ شاعري - اصليت ۾ شاعري هڪ ذوق ۽ ايشوري ذات آهي. اها انسان جي دل و دماغ جو جوهر آهي، جو دنيا ۽ گيان جي وسيلي وڌيڪ پر گهٽ ٿئي ٿو، ۽ اُنجي ذريعي شاعر پنهنجي قلب مان نئين ايجاد ظاهر ڪري ٿو. هن پنهنجي سوچ ۽ خيالات، ڪلپنا ۽ ويچارڌارا کي قلم سان هلائي پرڻيءَ تي رهندي به آڪاس طرف آڏامندو نظر اچي ٿو. سٺي ۽ عمدی شعر لاءِ زبان جو صحيح استعمال ۽ خيال جي بلندي هئڻ بيهند ضروري آهي. اهو ”سون تي شهاڻو“ مثل آهي. شعر آهي شاعر جي دل جي اندروني تصوير، جا ڪويتا جي روپ ۾ ٻاهر نمايان ٿئي ٿي. جيتري قدر شاعر جي دل ۾ درد هوندو، اوترو ئي سندس ڪلام ۾ سوز ۽ اثر هوندو. ”شعر“ لفظ شعور جي پيدائش آهي، جنهنجو مطلب علم يا ڄاڻ. شاعريءَ جا ٻه پهلو آهن. هڪ احساس وارو، جنهنڪي شعر جو روح سڏجي، ٻيو اظهار وارو، جنهنڪي سندس جسر ٿو چڱجي. چوڻي آهي ته-

”جنت نه پهچي روپي، اُتي پهچي ڪوي“

شعر نيڪ نيتن، پاڪ خيالن ۽ عشق جي انگن جو ترجمان آهي.

شاعر - هاڻي شاعرن يعني ڪوين جو ذڪر ڪجي ٿو. گهڻي ڪوشش ڪئي ويئي آهي ته جيڪي شاعر ٿي ويا آهن، تن جو احوال ڏجي. تنهن هوندي به ڪي نالا رجهي ويا هجن. شاعرن جي لکيل ۽ ڇپايل ڪتابن جا نالا جيڪي ملي سگهيا آهن، سي ڏجن ٿا-

(۱) قاضي قاضن (قادن) - قاضي قاضن يا قادن سيوهڻ جي بزرگن سان سمن جي حڪومت جي پڇاڙيءَ ۽ ارغون جي حڪومت جي شروعات ۾ ٿي گذريو آهي. ڪي جنم سال ۱۲۱۲ع ۾ لکن ٿا. ارغون بادشاهه مرزا شاه حسين جي ڏينهن ۾ ۱۵۲۱ع ۾ بکر جو وڏو قاضي يا جج هو، جو سڀ قسم جا فيصلو نيبيريندو هو. ٻيريءَ ۾ استغفا ڏنائين. هن جي پيءُ جو نالو قاضي آيو سعيد هو. هي تمام هوشيار، عالم، فاضل، مولوي ۽ قاضي هو ۽ سڀ کان پهريون شاعر هو. هن ڪئين بيت ڇپا

اٿس. پر هن جا فقط ست بيت هٿ آيا. ڪجهه سال اڳ هريانا پرائنٽ ۾ يوناني ضلع جي راڳيلا ڳوٺ مان هريداس جي ٻه مان ديوناگري دستخط ۾ شري هيري ٺڪر کي هٿ آيا، جي بيت سن ۱۹۷۸ع ۾ ”قاضي قادن جي ڪلام“ جي سري سان ڪتابي صورت ۾ پوڄا پبليڪيشن دهليءَ پاران ڇپائي پڌرا ڪيا. جنهن ۾ ڪل ۱۱۲ بيت آهن. هن جي بيتن مان هڪ نموني طور پيش ڪجي ٿو؛

”جوڳي جاڳايوس هٿو هوس ننڊ ۾، تهاڻ پوءِ ٿيوس سنڌي پريان ٻيجري.“

هن سن ۱۵۵۱ع ۾ مديني ۾ وفات ڪئي. هنکي سنڌي اصطلاحن، تشبيهن ۽ محاورن جي چڱي ماهيت هئي.

(۲) شاه خير الدين - شاه خير الدين جو جنم سن ۱۵۰۵ع ۾ ٿيو. هي بغداد ۾ ڄائو هو. هي هڪ درويش هو ۽ سنڌي شعر چونڊو هو. هن سن ۱۶۱۷ع ۾ رحلت ڪئي. هنجي قبر سکر ۾ آهي. (۳) پير محمد لکوي - مائه ناز شاعر يا لازوال شاعر پير محمد لکوي سڀ کان پهرين ”سنڌي“ صفت ۾ هڪ وڏو نظم جوڙيو آهي. هيءُ سنڌيءَ جو پهريون شاعر هو، جنهن ”سنڌي“ صفت ۾ هڪ طويل نظم لکيو. اصل ٺٽي جو رهاڪو هو، پوءِ ٺٽي سکر ضلع جي لکي ڳوٺ ۾ رهيو. انگري ”لکوي“ کولڄڻ ۾ آيو. سندس حياتيءَ ۽ شاعريءَ جو احوال پوريءَ طرح مرتب نه ٿي سگهيو آهي. هي قاضي قادن کان عمر ۾ ننڍو هو پر سندس همعمر هو. سندس وفات جو سال ۱۶۰۰ع ڌاري آهي. هنجو نظم هندي چند تي ٻڌل آهي. فارسي علم عروض مطابق نه آهي. هي ارغون جي دؤر جو شاعر هو. بلڪ سنڌ پوءِ جي يا يارت اڻپنڊ جي چند شاستر ۾ ڪوٽا يا ڪبت جي تخليق ڪئي آهي. ڇاڪاڻ ته اُها صنف پنهنجي سنڌ پوءِ جي پنداشت هئي. ان ڪري اُن تي نالو ”سنڌي“ رکيو ويو. ٿڌي هوا کي قاصد بناڻي اُن کي چيو آهي ته؛

اي صبا وا! صبح جا خاطي خبر هئا - تون ريهارو رحمان جو ۽ قاصد قريبا،
تون ميان جي مڪوٻن جو پيڪ سڌو پريا - تون پانڌي پيارن جو اولي آڪڙيا،
تون ساڻي سڪاين جو ماهر مشتاقا - آڻي مڃين جون خبرون خوشحالا،
ني نڀاين نينهن جا واڙوڙين وٽان - ٿڪي ٿوڙاين جي توکي آهي آڏ،
اچي اوڀر ڏيهه ڏهون اسه اوالا - نه مون سڪڻ ساهه ۾ ڏنگ جي ڏيهي،
نه مون اور اُتر ۾ ڀرت نه پڇارا - ٺهندي آهين مون دلبر دل گهريا.

(۴) شاه عبدالڪريم - شاه عبدالڪريم ٻُڙيءَ وارو سڏبو آهي. هن جو جنم شهر مٽيارين ضلع حيدرآباد ۾ ۲۰ شعبان ۹۴۲ هجري مطابق سن ۱۵۳۶ع ۾ ٿيو. هي شاه عبداللطيف (پت ڏئي) جو ٽڙ ڏاڏو هو. هي صوفي سنت هو، تنهن سان گڏ هوشيار ۽ مشهور شاعر هو. هيءُ سنڌي ۽ پارسي ڄاڻندو هو. سيد صاحب مختصر ۽ سليم سنڌيءَ ۾ اڳاڻيون، نقل، روحاني گستا ۽ فقيري

هدايتون پنهنجي ڪلام ۾ پيش ڪيون آهن. تنقيد نگارن هن کي سنڌيءَ جو ”چاسر“ يا سنڌي ادب جو ”وهاڻو تارو“ چئي نوازيو آهي. سن ۱۹۲۷ع ۾ ڊاڊو پوٽي شاه عبدالڪريم جو عالمالو ڇاپو تيار ڪيو. هن جو جيڪو ڪلام هٿ آيو آهي، سو ۲۰ مکيه مضمونن سان واسطو رکي ٿو. هر هڪ مضمون کي هڪ باب آهي. موجود دستخط کي ”سروڊ“ جو سرو ڏنل آهي. هي ڏاڍو صبر وارو هو ۽ ڪڏهن به غصو ڪونه ڪيائين. هي چوي ٿو-

”جي لڀاڪا لوڪ جا، جان جان سي نه لٽاءِ - تان تان ٿئي نه ماءِ، پسل پورو پرينءَ جو.“

هي درويش ٺٽي ٻُڙي اچي رهيو، جتي ۷ ذوالقعد هجري مطابق سن ۱۶۲۲ع ۾ راه رباني ولي رمندو رهيو. هن جو ٿيو ٻُڙيءَ ۾ آهي. هر سال ميلو لهندو آهي.

(۵) ديو چندر - ديو چندر جو جنم ۱۱ آڪٽوبر ۱۵۸۱ع ۾ ٿيو. هي امر ڪوٽ (عمر ڪوٽ) ۾ ڄائو هو. هي ننڍي هوندي ئي سنڀاسي ٿيو ۽ سوامي نچانند نالي سان مشهور هو. هي شاه کان اڳ جو وڏو شاعر هو. سوامي نچانند چار ننگر ۾ سن ۱۶۵۵ع ۾ سرگواس ٿيو. هن جو شش سوامي پراڻاٺاٺا به شاعر هو.

(۶) شاه عنايت - شاه عنايت يا ميمون شاه عنايت جو جنم سن ۱۶۵۶ع ۾ ميرانپور يعني جهوڪ شريف ۾ ٿيو. هي صوفي درويش ۽ وڏو شاعر هو. هي شاه عبدالملڪ جو گهريلو هو ۽ شاه عبداللطيف جو همعصر هو. هنجو قتل دهليءَ جي بادشاهه فرخ سير جي منظوريءَ سان ڪلهوڙن سن ۱۶۷۵ع ۾ ۷ جنوري ۱۷۱۸ع ۾ ڪرايو. چون ٿا ته جڏهن شاه عنايت جي بيسي ڪلهوڙن دهليءَ جي بادشاهه کي موڪلي ته جهوڪ کان دهليءَ تائين بيت چوندي ويئي. انهن بيتن کي ”بي سرنامو“ چوندا آهن. بادشاهه اهو ڏسي ۽ ٻڌي عجب ۾ پئجي ويو ۽ حڪم ڏنائين ته بيسي واپس کڻي وڃي ڏاڙ سان ملايو. پوءِ اها بيسي ڏڙ سان ملائي جهوڪ شريف ۾ دفن ڪيائون. هنجي شهادت ۱۷۱۸ع ۾ ٿي. هنجو وڌيڪ ذڪر مٿي باب ۱۱ جي جريان نمبر ۶ جي فريقي ۱۲ تي صفحي ۲۱۲ تي به آهي.

(۷) مخدوم عبدالله - مخدوم عبدالله کي موريو به ڪري سڏيندا هئا. هي ميان عبدالقادر جو گهريلو هو ۽ ۱۷۲۶ع ۾ ڄائو هو. هي ميان ابوالحسن جو سڳو سوٽ هو. هن سنڌي نظم ۾ به ڪتاب لکيا - ۱. ڪنزالعبرت، ۲. قمرالمنير. ٻنهي ڪتابن ۾ شروع کان پڇاڙيءَ تائين ”۲۰“ قافيو ملندو آيو آهي. قمرالمنير ۲۱ء ۱۸۵۴ع ۾ ڇپايل آهي. نمونو-

”الاهي احسان سين، مالڪ سندا ملڪن - شُع غرض عبدالله جو، قادر سين ڪرمين،

حرفت حضرت رسول جي، عزت امڪاين - ڪر ڪو ڌارڪ تنهنجو، منجهان ئي مهرين.“

(۸) مولوي ابوالحسن - مولوي ابوالحسن جو جنم سن ۱۶۶۱ع ۾ ٺٽي ۾ ٿيو. هنکي ”سنڌي ادب جو ابو“ ڪوٺيو ويندو هو. هي نثر توڙي نظم، ٻنهي ۾ لکندو هو يعني ليکڪ ۽ شاعر هو. ليکڪ جو احوال ليکڪن ۾ جريان نمبر ۱ تي ڏنل آهي. هن ”مقدم الصلوات“ يعني نماز ۽ وضوءَ جا

”تهڙا چاليها نه چاليهه، جهڙو پسل پرينءَ جو - ڪهڙي ڪاٺيا ڪرڻين مٿي پٺن پيهه،
جي ورق وارين ويهه ته اکر آهڻي هيڪڙو.“

هن کي اچي ويراڳ لڳو. پوءِ هالا حويلي ڇڏي هالن ويجهو اچي هڪ واريءَ جي پٽ وٽسائي،
جتي هيئر سندس رهڻ وارو آستان ۽ قبو آهي. هاڻي هيءَ سڄي ڦي ”پٽ شاهه“ آڻان پٽ
وٽان اچي هندو سياسي لنگهيا. پوءِ شاهه هندو سنياسين جي سنگ ۾ اچي انهن سان گڏ هليو ويو.
پوءِ انهن سان گڏ دور دراز علائقن ۽ تيرت آستانن تي گهمندو رهيو. انهن سان ٽي سال رهي
گهمندي اچي واپس پٽ تي پهتا. پوءِ سنياسين چيس ته هاڻي اتي ڦي رهي پڻ. پوءِ شاهه به پٽ
تي ڏيرو جمائي ويهي رهيو. هنکي راڳ ڏاڍو پسند هو ۽ شاعر ٿي پيو ۽ شعر، بيت ۽ وايون چونڊو
۽ ڳائيندو رهندو هو. هي هوشيار ۽ مشهور شاعر، سچو پڇو ۽ ڪامل درويش هو. هي بيت يا وايون
چونڊو ويندو هو ۽ سندس مريد اُهي لکندا رهندا هئا. هي شاعر جو سرتاج هو. هي شاهه عنايت
جي وفات وقت ۴۰ ورهين جو هو. هن جا ٻه سنگيتڪار گڏيا ”اٺل“ ۽ ”چئنڊچل“ دوست هئا. هي
دهليءَ کان آيل هئا. ٻيو شاهه جو هڪ هندو دوست سنت ”مدن“ هو، جو سدائين ساڻس گڏ رهندو
هو. شاهه جو سمورو ڪلام پراڻي يارتي ڪاوي، پرميرا، راڳن ۽ راڳئين ۾ ٻڌل آهي. هن جا سورما ۽
سرميون سڀ ڀارتي آهن. پوءِ سندس مريدن اُهي بيت ۽ ڪافيون (وايون) گڏ ڪري شاهه جي
نالي سان هڪ دستخط تيار ڪيو. شاهه هڪ ڏينهن الائجي گهڙي خيال ۾ هو، جو سندس رسالو
(دستخط) کڻي ڪوار ڏيندڙ ۾ اُچي آيو. پوءِ سندس مريدن يادگيريءَ مان اُهي سڀ ڪلام، ڪافيون
۽ بيت لکي ٻيو رسالي جو دستخط تيار ڪيو، جو اڃا سندس پوئلڳ مريدن وٽ سانڍيل آهي. اُهو
رسالو ڪيترن ئي عالمن ۽ ودوانن ڪن معنيٰ سان ڪن سمجهائين سان ۽ ڪن تشريحن سان لکي
چاپايو آهي. شاهه لطيف تاريخ ۱۴ صفر ۱۲۶۵ هجري برابر سنه ۱۷۵۲ع ۾ رحلت ڪئي. هنکي
اولاد ڪونه هو. تنهن ڪري شاهه جي وفات بعد سندس مائٽي جو ڀاءُ جمال سندس گاديءَ تي ويٺو.
سندس نرڙب مٿان غلام شاهه ڪلهوڙي قبو اڏارايو. هتي هر سال ميلو لڳندو آهي، هر جمع تي سماع
ٿيندو آهي.

”اٺئين ۽ چاڙهين، ڏت ڏهاڙي سومرا - ستا ڪيو سيد چئي، ساڻون سڪائين،
منجهان لڏل لطيف چئي، چانور ڪري چاڙهين - پالا نه پاڙين، عمر آڙائيءَ سين.“

شاهه جو رسالو - شاهه عبداللطيف جو رسالو ادب جو عظيم ترين ۽ املهه غرنت آهي. هنجو
اُڙدو ۽ ترجمو سنڌي مشهور شاعر شيخ اياز ڪيو آهي. رسالي ۾ ٽيهه سُر آهن. سُرَن جو پاڻانمڪ
توڙي ڏهني پهلو صوفي مت سان لاڳاپيل آهي، جنهن جو آخريين مقصد آهي خودشناسي. انهن
سُهني سُرَن جو فلسفاڻو چوڙ تصوف ۾ آهي ۽ رهسپورادي طور طريقن سان جيو آتما ۽ پرامتا ۾ ملي
هڪ ٿيڻ لاءِ وڌاڪل آهي. چوٽه آهڻي ”انجو“ آهي. روحاني يا حقيقي عشق واري منزل تي
رسل لاءِ مجازي عشق هڪ ڏاڪو يا پل آهي. هاڻي سُرَن بابت احوال ڏجي ٿو.

نير سنڌيءَ ۾ سنه ۱۷۰۰ع ۾ لکيا. هي پهريون ڪتاب آهي، تنهنڪري هنکي ابوالحسن سنڌي
ڪري سڏيندا هئا. مٿيون ڪتاب شاعراڻي نثر ۾ لکيل آهي. هن ۹۰ ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي.
”پر پڇه پهرين قيام ڏينهن، وحدت ڏٺيان پوءِ - ٿيندي محي صلوات جي شڪر ۾ ڀانئج ڪوءِ.“
”اچائي جون اڻجهون سڄڻ سنيون ڪن - ڏلا پٽ پلن جي رڙهي راهه پون.“

(۹) مخدوم عبدالرئوف ڀٽي - مخدوم عبدالرئوف ڀٽي پراڻن هالن ۾ ۱۲۸۲ع ۾ ڄائو هو.
هي شاعر هو. هن شيخ سميءَ جي ”ڪريما“ جو ترجمو سنڌيءَ ۾ ڪيو. هيءُ مولودن ڪري مشهور
آهي. محمد مديق ميمڻ هن کي سنڌي ٻوليءَ جو پهريون شاعر ڪوٺيو آهي. هن مديني ۾ سنه
۱۷۵۲ع ۾ وفات ڪئي. ساڳئي سال شاهه عبداللطيف به گذاري ويو. هن کي اولاد ڪونه هو. هنجي
مولود شاعريءَ جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو.

- ٽل - منارا مير مرسل جا، ڏسان شل ڏيهه سڀ ڏوري.
- ۱ - هلي هالا مٿيان ميسا، انڙ پور کي ڇڏيان اوري.
- ۲ - مٿيان جي مڪاني کان، گهلين مٿانجو ڇڏيان گهوري.
- ۲ - ڪنڌو ڪوٽڙي ڪوڪر، سنڌا سيريون ڇڏيان سوري.
- ۴ - ننگر بندر ۽ باگشا، ڪراچيءَ کان وڃان ڪوري.

(۱۰) مخدوم محمد ابراهيم ڀٽي - مخدوم محمد ابراهيم ڀٽي مٿئين عبدالرئوف جو
ننڍو ڀاءُ هو ۽ کانئس اٺ سال ننڍو هو. هن شاعري ڏوهيڙي ڇنڊر ڪئي آهي. هن پراڻي سنڌي
نظم ۾ هڪ ڪتاب نالي ”محمد ابراهيم جي سنڌي“ لکيو آهي سنه ۱۷۲۲ع ۾. ٻيو پارسي ڪتاب
”قصص الانبياء“ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو هجري ۱۱۷۷ع ۾ ڪري نالو رکيو ”سير بوستان“.

(۱۱) صاحبڏنو فقير - صاحبڏنو فقير سنه ۱۲۸۷ع ۾ ڄائو هو. هي درويش ۽ شاعر هو. سندس
پاڪيزي ۽ روحاني لاڙي سبب وڏي عزت هئي. هي سچل فقير جو ڏاڏو هو. هي سنه ۱۷۸۵ع ۾
رحلت ڪري ويو.

(۱۲) شاهه عبداللطيف - شاهه عبداللطيف جو جنم سنه ۱۲۸۹ع ۾ حبيب الله شاهه جي گهر
ڳوٺ ڀاڳپور تعلق هالا ۾ ٿيو. هنجو تڙ ڏاڏو شاهه عبدالڪريم مٽياريءَ مان لڏي ڳلڙيءَ وڃي رهيو
۽ هنجو ڏاڏو مٽياريءَ مان لڏي ڀاڳپور ويو، ڪوٽڙي مغل جنهنکي هاڻي هالا حويلي به ڪري سڏيندا
آهن. هن کي پڙهڻ لاءِ آخوند نذر محمد ڀٽي وٽ ڇڏيو ويو. جتي هن ”الف“ کان پوءِ ”بي“
پڙهڻ کان انڪار ڪيو. چيائين بس ٻيو ڪجهه ڪينهي. پوءِ مدرسي مان ڪڍيو ويو. پر تنهن هوندي
به سنڌي، فارسي، عربي ۽ هنديءَ جو پورو ڄاڻو هو. چيائين:

”اڪر پڙهه الف جو، ٻيا ورق سڀ وسار - اندر تون اُچار، پٺا پڙهندين ڪيترا.“
اڳتي هلي وري چوي ٿو ته -

نمبر	نالو شر جو	الف) شاه جي رسالي جا شر
۱-	شر ڪلياڻ	هيءَ شر ڏئيءَ جي سارهه ۽ پينمبر جي ثنا سان شروع ٿئي ٿو. ايشور هڪ آهي.
۲-	شر يمن ڪلياڻ	هيءَ شر خوش اسلوبِي واري پڪار سان شروع ٿئي ٿو.
۳-	شر کنڀات	هن شر ۾ ٻه چتر ڏيکاريا ويا آهن. هڪ چنڊ جو، جو پورڻ روشن چنڊ آهي، ٻيو اُنڪ جو، جو اُڪ پسند ڪري ٿو.
۴-	شر سريراڳ	هن شر ۾ ملحن جي زندگي ۽ سندن ٻيڙين دواران نصيحت ڏنل آهي.
۵-	شر سامونڊي	هن شر جو سنڌ سمند ۽ سامونڊين سان آهي.
۶-	شر شهي	هي شر شادي شده عورت شهليءَ جي عاشقائي داستان متعلق آهي.
۷-	شر تسئي ابري	هن شر ۾ تسئيءَ جي سڙن جي ڪهاڻيءَ جو ورن ڪيل آهي.
۸-	شر معذوري	هن شر ۾ پنهنجيءَ جي ٻولا ۾ تسئيءَ جي لاچار۽ ۽ بيوسيءَ جو بيان آهي.
۹-	شر ديسي	هن شر ۾ آهي ته لاڳاپا ديسين سان ڪجن ۽ نه پر ديسين سان.
۱۰-	شر هوڀاري	هن شر ۾ تسئيءَ جي سڙن جو دستار سان ورن آهي.
۱۱-	شر حسيني	هن شر ۾ ڏک جو راک آهي ۽ تسئيءَ جي تڪليف ۽ شهادت سان واسطو آهي.
۱۲-	شر ليلاڻ چنيسر	هيءَ شر ليلاڻ جي پڇتاءِ بابت آهي.
۱۳-	شر مومل راڻو	هن شر جي مومل جي سونهن، سياهه ۽ وڇوڙ جي ڏک جو بيان آهي.
۱۴-	شر مارئي	هن شر ۾ مارئيءَ جي وطن لاءِ حب، کاڌ پيئڻ، پهرڻ ۽ رهڻ سادو ماروڙن وارو، نه مڪان وارو، جو ذڪر آهي.
۱۵-	شر ڪاموڏ	هن شر جو نالو ڪاموڏ هندن جو پير ديوتا رکيل آهي. سڪ سان ملڻ جو بيان آهي.
۱۶-	شر گهاٽو	هن شر ۾ موڙي مير بحر جي ٻالهه آهي، جنهنجي ڇهن ڀائرن کي ڪلاچيءَ جي ڪُن وٽ مانگر مڇ ڳڙ ڪائي ويو.
۱۷-	شر سورڻ	هن شر ۾ راجا راءِ ڏياچ سنگيت جي شر تي بيچل چارڻ کي سر وڍي ڏي ٿو.
۱۸-	شر ڪيڏارو	هن شر ۾ ڪر بلا جي المٺ واقع جو پرسوز ذڪر ٿيل آهي.
۱۹-	شر سارنگ	هن شر ۾ آڃايل زمين تي وسندڙ مينهن جو بيان آهي.
۲۰-	شر آسا	هن شر ۾ پنهنجي الڳ انفرادي هستيءَ کي تياڳڻ جي نصيحت ڏنل آهي.
۲۱-	شر ڀرپ	هن شر ۾ ذڪر آهي ته عاشق هميشه رنج ۾ رهي ٿو.
۲۲-	شر ڪاهوڙي	هن شر ۾ سنڀاسين جو بيان ڪيل آهي.
۲۳-	شر بروو سنڌي	هن شر ۾ شاهه عاشق کي چوي ٿو ته رڳو محبوب (ايشور) جو نوڪر ٿي سهندو هل.
۲۴-	شر رام ڪلي	هن شر ۾ هندو جوڳين ۽ ويراڳين ۽ شاهه عنايت جي شهادت جو ذڪر ٿيل آهي.
۲۵-	شر ڪاپائي	هن شر ۾ شت ڪتيندڙن جو بيان آهي. جيو آهي ڪاتار ۽ آتما آهي چرخو.

نمبر	نالو شر جو	شر جا بابت
۲۶-	شر پڙڙب	هي شر رامڪليءَ جو پوروڪ آهي ۽ اڳرندي طرف جو بيان آهي جا سامڻن جي منزل آهي.
۲۷-	شر ڪاريل	هن شر جو واسطو مور يا هنج سان آهي. هنج (سڄو عاشق) ۽ ٻگهه (ڪروڙو عاشق) جو تفاوت ڏيکاريل آهي.
۲۸-	شر پرياتي	هيءَ شر ڀره گئيءَ جي نالي تي آهي. جڳساوءَ کي جڳديش ملڻ لاءِ پريات جو سمرڻ ڪجي.
۲۹-	شر ڏهر	هن شر ۾ آهي ته جيڪڏهن توکي سلطاني سهاڳ ماڻڻو آهي ته ڏينهن راڳ جا ڳائڻو ره.
۳۰-	شر بلاول	هن شر ۾ ڏندي چنيسر جو قصو اٻڙي جي قربانيءَ ۽ سام بابت ورن ٿيل آهي. شاهه لطيف تي انگريزيءَ ۾ ڪتاب ”شاهه عبداللطيف آف پٽ“ اڇ. ٽي. سورلي لکيو آهي. هن پنهنجي ٻئي ڪتاب Musa Peravagons ۾ شاهه عبداللطيف جو نالو دنيا جي وڏن شاعرن ۾ شمار ڪري لکيو آهي.

(۱۳) علامه محمد معين محمد امين - علامه محمد معين ولد محمد امين دل قوم جي قديم نئي وارن ملن جي خاندان مان هو. شاهه عبداللطيف جو همعصر ۽ دوست هو. هجري ۱۲ صديءَ جو صوفي ۽ شاعر هو. نئي ۾ تعليم پرايائين. ولي الهند شاه ولي الله دهلوي جو شاگرد ٿيو. سرود ۽ سماع جو شيدائي هو. عربي پارسي سنڌي ڄاڻندو هو. پارسيءَ ۾ تخلص ”تسليم“ ۽ سنڌيءَ ۾ ”ميرنگي“ آهي. ڪن ڪتابن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا - ۱. دراسات اللبيب ۲. الحجة ۳. نور العين ۴. الا بداح ۵. رفع العين وغيره.

(۱۴) مخدوم محمد هاشم نٿوي - مخدوم محمد هاشم نٿوي جا وڏا حارث خاندان جا عرب قريش هئا. سندس والد عبداللطيف ميرپور بٺوري ضلع ڪراچيءَ ۾ رهندو هو. جتي هي تاريخ ۱۰ ربيع الثاني هجري ۱۱۰۴ مطابق سنه ۱۶۹۲ع ۾ تولد ٿيو. هجري ۱۱۱۲ ۾ پيءُ جي وفات بعد نٿي ۾ اچي رهيو. متفرقه شاعرن ۽ ليکڪن کان ڪجهه الڳ سطح جو شاعر هو. سنڌي، فارسي ۽ عربي ٻولين جو ماهر ليکڪ هو. علم ۾ مشهور هو. مگر سندس سنڌي شعر يا ته ٺلهي تڪندي آهي يا بي قافيه شاعري آهي. هن کي قاضي قاضن وانگر نٿي جو مکيه قاضي مقرر ڪيو ويو هو. هن سنڌي، فارسي ۽ عربيءَ ۾ ڪل ۱۵۰ ڪتاب لکيا آهن. چئن ڪتابن جا نالا لکجن ٿا - ۱. فرائض ال اسلام ۲. راحت المومنين ۳. زادالغفر ۴. تفسير ڪرم ۽ تبارڪ (سنڌي). نموني طور هڪ بيت ڏجي ٿو -

”نه مان مومن تن کي پڙهي ياد ڪن - جيڪي آهين ان ۾، سي مسئلا سکن -

کڻي هٿ هاشم کي، مان ڪڏهن دعا ڪن.“

هي ۱۱۷۴ هجريءَ ۾ گذاري ويو.

(۲۱) عبدالوهاب (سچل) - عبدالوهاب جو جنم صلاح الدين جي گهر درازن جي ڳوٺ خيرپور رياست ۾ سنہ ۱۷۲۹ع ۾ ٿيو. هي پڪو پرهيزگار هو. رات جو روئي ڪانه کائيندو هو. ڏينهن جي کاڌي ۾ به ماس کان پرهيز ڪندو هو. ويس وڳي ۾ به بلڪل سادو هو. هي صاحبذني فقير جو پوٽو هو. هي نشن کان پري هو. هو ساري عمر سارهه توڙي گلا کان پري رهيو. جڏهن سچل پنجن سالن جو هو ته شاه عبداللطيف ٻالڪ جي بي مثل غصمت کي پرڙي ورتو ۽ چيائين ته ”جيڪو ڏيکڙو اسان ڇاڙهيو آهي، تنهنجو ڏکڻ هي لاهيندو.“ ۽ سچل کي پنهنجو جاءِ نشين ظاهر ڪيو ۽ سندس اڳتي سڄي ثابت ٿي. سچل اڃا ٻار هو ته سندس والد گذاري ويو. سندس پرڏاخت سندس چاچي عبدالحق ڪئي، جو سندس عمر شڊ به هو ته تسهر و به. هنجي گهر واري فقط ٻه سال جيئري هئي. هن بي شادي نه ڪئي. هي هوشيار ۽ قابل شاعر هو. شعرن ۾ پنهنجو تخلص ”سچل“ ۽ ”سچو“ ڪري ڪم آڻيندو هو. انگري هنکي ”سچل سرمست“ ڪري سڏيندا هئا ۽ انهيءَ نالي سان ئي مشهور آهي. سچ پچ سچل اعليٰ ترين داخلي شاعر هو. آلوچڪن هنکي ”نرازن جو حافظ“ سڏيو آهي. سنڌي ادب ۾ گيت ڪاوب ۽ ڪافيءَ ۾ هنجو ڪو نائي ناهي. سچل جون ڪافيون پنهنجو پاڻ مثال آهن. هن ڪافين ۾ سنسڪرت لفظ به ڪتب آندا آهن. هي سداين وجد جي حالت ۾ رهندو هو. هن ڪيتريون ئي ڪرامتون ڏيکاريون. هن کي قران شريف برهان ياد هو. پارسي به عربي به ڄاڻندو هو. هن پارسيءَ ۾ ديوان اشڪار، سنڌيءَ ۾ راز نامه رهمي نامه گدا نامه، تار نامه، وحدت نامه، رسالو فقير جلد نمبر ۱ (سنڌي ڪافيون ۽ غزل) ڪل ۱۲۳۰. رسالو سچل فقير جلد نمبر ۲ (سنڌي ۽ پنجابي ڏوهيڙا) وغيره ڪل ۸۷۲ لکيا آهن. سچل شاعر ۽ ڪافيو

”جن کي عشق اندر ۾، تن کي اُچ نه بک،
وحدت منجه وصال جي، ٿا سڏا ماڻن سُک،
ڏور تنهين تان ڏک، جي روح رتا روح ۾“

سنڌي، هندي، سرائڪي، پنجابي، اڙدو، پارسي ۽ عربيءَ ۾ آهن. هي ٺُلن ۽ مولوين کي سچ چونڊو هو ته ڪيترن هنڪي مارڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هر دفعي ٻڃي ويو. هڪ دفعي هڪ ٽالپر حاڪم جي دخل سبب موت کان بچي ويو هو. هن جو ۹۰ ورهين جي ڄمار ۾ سنه ۱۸۲۹ع ۾ انتقال ٿيو. ڪن هن جا ڪلام ۽ ڪافيون گڏ ڪري ڇپايا. ڪن هنجو رسالو تيار ڪيو آهي.

(۲۲) لنواڙي ماستر محمد زمان - لنواڙي ماستر محمد زمان جون گهڻيون تصنيفون لاشڪ مذهبي قسم جون آهن. هن جي شاعريءَ کي نير موهي چئي سگهجي ٿو. هن جي شاعريءَ ۾ اُمنگ ڪونهي. هن ”ابيات سنڌي“ ڪتاب لکيو هو، جو هاڻي ويجهڙائيءَ ۾ سهڙيو ويو آهي. (۲۳) سيد ثابت علي شاه - سيد ثابت علي شاه ليکڪ ۽ شاعر هو، هنجو بيان ليکڪن جي جريان نمبر ۾ ٿي لکيو ويو آهي.

(۲۴) چئنراءِ ڇچومل ٽنڊ ”سامي“ - چئنراءِ ڇچومل عرف مرليڊر دتاراماڻي ٽنڊ جي گهر ۾ جنم سنه ۱۷۲۲ع ۾ شڪارپور شهر ۾ ٿيو. هيءُ شڪارپور جي ٽنڊ خاندان مان هو. سڌائين سيٽل ۽ گنڀر رهندو هو. هي سنڌي پارسي ۽ عربي ڄاڻندو هو. هي ڪيڙي جو واپار ۽ ڀاڙوڻي جو ڪم ڪندو هو ۽ اُن ۾ ئي مشغول رهندو هو. هن جي واپار جا مرڪز به هئا؛ هڪ شڪارپور، ٻيو امرتسر. ڪڏهن ڪڏهن ڪڍي رهندو هو. امرتسر ۾ هڪ پٺاڻ واپاري گنگارام ٽنڊن ملائيءَ جو ايجنٽ هو. هن جي اوچتو ملاقات سوامي مينگهراج ويدانتيءَ سان شڪارپور ۾ ٿي جو ڪشمير يا بهاولپور جو هو، جنهن چئنراءِ جي جيون کي هڪ موڙ ڏيئي ڇڏيو ۽ ويدانتي پنڃي پيو ۽ ۸ سال ويد اڀياس ڪيائين. سندس دل کلي ۽ شاعر بڻجي پيو ۽ شلوڪ ٺاهي چوڻ لڳو. ڪئين سلوڪ ويدانت فلاسافيءَ تي چيا اٿس. انهن سلوڪن ۾ پنهنجو نالو نه ڏيئي، گروه جو نالو وجهندو هو. ڪٿي سامي يا پانڀڻ ڪٿي مينگهو وجهندو هو. هي سلوڪ گرمکي لپيءَ ۾ ٻنن جي ٽڪرن يا ڪٺ جي ٽڪرن تي لکي هڪ مٿ ۾ وجهندو ويندو هو، جي سندس پٽ گهڻاشاداس ڪٺا ڪيا. اهي پوءِ ڪيترن ئي ليکڪن گڏ ڪري ڇپايا. ڪن ۲۱۰۰، ڪن ۲۵۰۰ ڇپايا. ناگراڻي واري ڇاپي ۾ مايا تي ۱۰۷ سلوڪ، اوديا تي ۱۲۰ سلوڪ، اڳيان تي ۲۱۲ ۽ گرمک تي ۲۷۷ سلوڪ آهن، چون ٿا ته سلوڪ هڪ ڪتاب ۾ لکيل هئا، جو هڪ ساڌو ڇپائڻ جي بهاني سان وٺي سر ٿي ويو. پر پوءِ هنن ٻيا به ڪي ڪٺا، ڪي ڪٺا هٿ ڪري، نئين سر ڪتاب لکيو. جنهن تان ڇپايا وڃن ٿا. هي سنه ۱۸۵۰ع ۾ هن فاني دنيا کي الوداع ڪري وڃي سر ٻڌام ۾ واسو ڪيائين. هڪ سلوڪ نموني طور ڏجي ٿو.

عشق عقل آهين، بغي ٻڙ پڪيءَ جا - انيئي جي آڪاس ۾، گرم ٿي پهاڇائين،
درس ساز سرور جو، نٿو مان لکائين - ممت مٽائين، سامي سڀ اندر جي.

(۲۵) حاڪم سرفراز خان ڪلهوڙو - حاڪم سرفراز خان ڪلهوڙو عالم شاه ڪلهوڙي جو وڏو فرزند هو. هي ڪلهوڙن جي دؤر جو ٻيو شاعر هو. سنڌ جو آخري ڪلهوڙو حاڪم سرفراز خان سنه ۱۷۷۲ع ۾ تخت تي ويٺو. پر ٽن سالن کان پوءِ کيس تخت تان الائي ماريو ويو. هن کي سنڌيءَ ۾ سڀ کان پهريون ۽ برجستي مداح گُو هُئڻ جو شرف حاصل آهي. چون ٿا اهي مداحون قيدخاني ۾ مَوْتُ جو انتظار ڪندي قلمبند ڪيون هيون. مداح جون ستون -

آهيان ڏڏ غنم گڏ سڄا سڏ سٿڻج تون - پسي پاڻ ڪرم سان، ڏاڪين ڏاڻڻ ڏکين تون،
پلا جام هن غلام سندو سوال سٿڻج تون - هدايت حمايت عنايت ڪريس تون.

(۲۶) منٺار - منٺار هڪ سٺو شاعر هو، پر هنجي حياتيءَ جو احوال معلوم ڪونه ٿي سگهيو آهي. پر مونکي (يعني ليکڪ کي) منٺار شاعر جو ڇڙيل ڪتاب ”رسالو منٺار“ هٿ اچي ويو. اُن جو ٻيو نالو ”رسالو خدائي“ به لکيل آهي. هن ڪتاب جا ۷-۵ ٻيا مهاڳ وارا ڦاٽل هئا. تنهنڪري معلوم ٿي ڪونه سگهيو ته ڪتاب ڪڏهن جو ڇپيل ۽ ڪنهن ڇپايو. پر ڇپائيءَ ۽ رسالي جي پوزيشن مان اهو پتو پوي ٿو ته ۸۰ يا ۹۰ سال اڳ جو ڇپيل آهي. اُن جو مطلب شاعر ۱۸ صديءَ ۾ هو. هن رسالي ۾ سندس ڇيل ڪافيون ۸۰۰ جي ۲۶ ٻين ۾ آهن. هر هڪ ڪافيءَ جي آخري سٽ ۾ مصرع ۾ سندس نالو ”منٺار“ پيل آهي. هن جي آخر ۾ ۱۲ ڏوهيڙا به سندس ٺهيل ۽ لکيل ۽ ڇپيل آهن. (۲۷) شاهو فقير - شاهو فقير روحل شاعر ۽ درويش جو وڏو پٽ هو، هي به شاعر هو. هن به گهڻي شعر چيا آهن. هن هندي ڪوتا ۾ ويچار انڀڙ لکيو.

(۲۸) غلام علي فقير - غلام علي فقير روحل جو ٻيو نمبر ۽ وڃون پٽ هو، هي به شاعر هو. هن به چڱائي گيت لکيا آهن. هن هندي ڪوتا ۾ برهم ويچار لکيو.

(۲۹) درياءُ خان - درياءُ خان هي روحل جو ننڍو ٽيون نمبر پٽ هو، هي به شاعر هو. هي مامي ۽ پنيي ڀائرن کان وڌيڪ هوشيار شاعر هو. شاعري وسعت ۾ ۽ فن ۾ اُنهن کان اڳرو هو. هي جي سنڌي شعر ۾ هندي ڪويتا جي سڳند آهي. اسلام جو پيغام آهي. هن پنهنجي والد جي اوچ آدرش کي جاري رکيو يعني هندو مسلمان جي وچ ۾ ڳنڍ ٿيو. هن جون ٺهيل ڪافيون سولائيءَ سان ڳائي سگهجن ٿيون.

(۳۰) سيد ميان خير شاه پرديسي - حيدرآباد سنڌ ۾ ”خير شاه“ جي نالي سان به سڏ رهندا هئا، ٻئي همصر هئا. هڪ سيد خير شاه پنجابي جنهن جي پوٽي جي نالي حيدرآباد ۾ خير شاه جو پُڙ مشهور آهي، ٻيو خير شاه ”پرديسي“ جو عالم ۽ مشهور شاعر هو. هٿ خير شاه پرديسيءَ جو ذڪر آهي. هي ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ ٻڙائي ڦليليءَ جي ڪپ تي سڀالن جي ڳوٺ ۾ رهندو هو. ميرن جي صاحبيءَ ۾ مير فتح علي خان جا ڀائر جيڪي سنڌ جا حاڪم هئا سي سيد خير شاه کي نذرانه ۽ لواڙا ڏيندا هئا. هن جو ٺاهيل ”جنگنامون“ مشهور آهي. هن مولود، مداحون ۽ ڪافيون به گهڻي ڇپيون آهن.

(۳۱) مير علي شير قانع ٺٽوي ولد مير عزت الله ٺٽوي - مير علي شير قانع ٺٽوي ولد مير عزت الله ٺٽوي (المتوفي ۱۲۰۲ هجري = ۱۷۸۲ع) شڪر الاهي سادات مان هو. هي نثر نويس ۽ شاعر به هو. سندس تخلص ”مظهري“ هو. مشهور عالم هو. سندس ڪتاب نثر ۽ نظم ۾ آهن، ڪن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا: ۱. تاريخ تحفته الڪرام، ۲. زينت الاخلاق، ۳. مڪلي نامه، ۴. مثنوي ختم الملوك، ۵. قصاب نامه، ۶. قصه ڪامروپ، ۷. مثنوي قضا و قدرت، ۸. بوستان بهار، ۸. ديوان قانع، ۹. لب لباب تاريخ ڪلهوڙهه، ۱۰. شرح معما وغيره وغيره.

نئون سوز ٿو پيدا ڪري. هن سنہ ۱۸۸۰ع ۾ وفات ڪئي. ليڪن هن تي هڪ وڏو ڪتاب لکيو آهي. هن جي شعرن جو ڪتاب ”مڪليات حمل“ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۱۹۸۲ع ۾ ڇپرايو آهي. (۲۵) محمد فضل شاهه - محمد فضل شاهه شاعر هو. هن ”مظانول شاعر“ نالي سنڌيءَ ۾ ڪتاب ڇپايو جو ۱۸۷۵ع ۾ شايع ٿيو. چون ٿا هيءَ سنڌيءَ جو پهريون تنقيدي ڪتاب آهي.

(۲۶) گل محمد ”گل“ - خليفي گل محمد جو جنم هالن ۾ راشديءَ جي ڇوڻ موجب سنہ ۱۸۱۱ع ۾ ۽ محمد صديق جي ڇوڻ موجب سنہ ۱۸۰۸ع ۾ ۽ پيرومل مهرچند آڏواڻي موجب سنہ ۱۷۸۲ع ۾ ٿيو. هي شاعر هو. هن جي شاعريءَ ۾ شيرني ۽ رواني ناهي. هن کي بڪر ۽ وزن ڪري ڪجهه ڪاميابي ملي آهي. ماڻهن کي غزل پسند پيا آهن. هنجو تخلص ”گل“ هو. سنڌيءَ ۾ فارسي نوعيت واري شاعريءَ جي آغاز ڪرڻ جو حرف خليفي گل محمد ”گل“ کي مليو. راشديءَ هن کي ٽالپر ٿهراڻي جي شاعرن ۾ شمار ڪيو آهي. ٻئي هڪ شاعريءَ ۾ نئين ڌار جي بانيڪار طور چيو آهي. هن بمبئيءَ مان ”ديوان گل“ سنہ ۱۸۵۵ع ۾ لٽو پر ڇپايو. اهو ڇاپو سنڌي لپيءَ ۾ آهي، مگر ڇپائي صاف ۽ چٽي ناهي. گل محمد ”ديوان گل“ ڇپائڻ لاءِ ڏيکي پاڻ مڏيني عليو ويو. جتي هن ۱۸۵۵ع يا ۱۸۵۶ع ۾ رحلت ڪئي ۽ پاڻ اهو ڏسي نہ سگهيو، ۱۹۲۲ع ۾ نئون ڇاپو نڪتو. ”ديوان گل“ ۾ ۱۷۵ غزل آهن. گل جو همصر آخوند محمد قاسم شاعر هو جو عمر ۾ گل کان وڏو هو. هي سنہ ۱۸۵۶ع ۾ گذاري ويو.

(۲۷) قطب شاه جهانپان - قطب شاه جهانپان حيدرآباد سنڌ ۾ سنہ ۱۸۱۲ع ۾ ڄائو هو. هي صوفي شاعر هو. هي جي جيون پروفيسر جهانمداس ڀاڻيا لکي آهي. هن ۱۹۱۰ع ۾ وفات ڪئي. (۲۸) فقير قادر بخش (ميداندار) ”بيدل“ - فقير قادر بخش عرف عبدالقادر ”بيدل“

جو جنم روهڙيءَ ۾ سنہ ۱۸۱۲ع ۾ ٿيو. هي شاعر هو ۽ تخلص ”بيدل“ هو. هُو ننگڙو هو. هنڪي شاعريءَ جي ڀرڀرڻا سچل کان ملي. سنڌي شاعرن مان برڪ آهي. جي سنڌي، فارسي، عربي، هندي، سنسڪرت ۽ سرائڪيءَ جو ڄاڻو هو. هي اعليٰ صوفي شاعر هو. سچل سنڌيءَ جي صوفيائي شاعريءَ جو چٽ ”بيدل“ جي سر تي رکيو. سچل جو انتقال ٿيو تہ هي ۱۵ سالن جو هو. جيڪي سوکڙيون ملنديون هيئس، سي وراهي ڇڏيندو هو. هن ڪئين ڪرامتون ڏيکاريون. هن جي جيونئي گدي مل حراڻي لکي آهي. سنڌي شاعريءَ ۾ هن جا ٽي ڪتاب آهن؛ (۱) وحدت نام (۲) سرود نام ۽ (۳) فرائض صوفيا. هنن ۾ ڪافيون ۽ بيت آهن. هن ۱۸۷۲ع ۾ وفات ڪئي.

(۲۹) حافظ حامد ٽکڙ - حافظ حامد ٽکڙ سنہ ۱۸۲۲ع ۾ ڄائو هو. هي نابين شاعر هو. هُو سنڌي ۽ فارسيءَ جو ماهر هو. هي سنڌي ادب جي هڪ عبرت تانگ شخصيت هو. سڄي زندگي مشغول رهيو. هن سان چڱي ڇيڙون سڃاڻڻ ۾ غصب جو ماهر هو. هي غزل، قصيدا ۽ ٻيون شعريءَ مضمون لکي ويندو هو. هي خطبا لکڻ ۾ به مشهور هو. سندس فرزند محمد هاشم ”مخلص“ جو مذاقي شاعر ۽ اخبار نويس هو. تنهن سندس والد حافظ حامد عربي فارسي ۽ سنڌي ڪلام سڄڙي هڪ ڪتاب ”ارمان حامد“ جي عنوان سان شايع ڪرايو. حامد سنہ ۱۸۹۷ع ۾ وفات ڪئي.

(۲۲) دلپتنام صوفي ”دلپت“ - دلپتنام صوبه ۾ سنہ ۱۷۶۵ع ۾ ڄائو. هي سنڌي ۽ پارسي ۽ آزادو جو سٺو ڄاڻو هو. هي قداور هو. اکيون سڌائين لعل رهنديون هئس. حشمت وارو هو. شڪل سهڻي ۽ شاندار هيئس. عابد ۽ زاهد هو تہ توڪلي بہ هو. روز سچ لکي کانپوءِ سيڌي پاڌي جا ٿانو ۽ پاڻيءَ جا ڍلا ملت اونڌا ڪرائي ڇڏيندو هو تہ سڀاڻي جا پاڳ سڀاڻي سان. هي پوريائين ميرن وٽ ڪامدار هو. هن جي سنت آسرداس سان ملاقات ٿي، اُنجو اهڙو اثر هن تي پيو جو ميرن جي ڪامداريءَ جي استعفا ڏياري موڪلياڻين. هي حاڏن حڪيم بہ هو. پوءِ ايشوري ٻڌتيءَ ۾ لڳي ويو. دلپتنام جون اکيون ڀڳت آسرداس جي اکين ۾ ٽپي ويون.

”ڇاڙهي عين چڙهي ويا، ٻڄجيءَ روز ڳتا“

پوءِ هي صوبه ڇڏي حيدرآباد ۾ اچي پرست صوفي سنت پاڻي آسرداس وٽ رهيو ۽ اُنجو چيلو ٿيو. پاڻي آسرداس بہ پنهنجي سخاوت ۽ دنيوي ويراب کان مشهور هو. دلپتنام بہ سٺو ڪوي هو، هن بہ ساميءَ وانگي ڪيترائي بيت چيا آهن. هي ۸۲ ورهين جي ڄمار ۾ سنہ ۱۸۲۹ع ۾ ديلوڪ پڌاريو. دلپت جي شاعريءَ کي گڏ ڪري پروفيسر ايم. جي. ٺڪر ۽ گدومل هراڻيءَ ڇپايو آهي. دلپت کي هڪ نڀاڻيءَ ۽ بہ ڀت هئا. سندس ٻائيءَ جو پستڪ ڪيشورام سڀاهي ماڻيءَ وٽ رکيل آهي. سندس بيت جو نمونو ڏجي ٿو:

”جن صبح سڄاوت ٻيل کي، سي سڀ کي ڪن سلا - تڇي ديه ايمان کي، ٿيا ٿولن جا به غلام، سي جوڳي جفاڻون ڪري، رڙهي گڏيا رام - فرق ٿيا فرقن ڪڙن، ساڙي ڪفر اسلام، ”دلپت“ وڏي دل جي، دوئيءَ سنڌي ڄام - لقي سڀ ملا، اتون آڏيسين جي.“

(۲۳) آخوند محمد قاسم - آخوند محمد قاسم سنہ ۱۸۰۶ع يا ۱۸۰۹ع ۾ هالن ۾ ڄائو هو. هي سنڌي، پارسي ۽ عربي ڄاڻندو هو. هي سٺو شاعر هو. هي شاعر گل جو همصر هو، پر محمد قاسم کان اڻ وڏو هو. هُو سٺو خوش نويس هو. پوسٽر ۽ نالي جون پٽيون ماڻهن جون ٺاهيندو هو. هن ميرن وٽ نوڪري بہ ڪئي هئي. هن سنہ ۱۸۷۵ع ۾ پنهنجو ديوان نالي ”ديوان قاسم“ تيار ڪيو ۽ اشاعت ۱۸۷۸ع ۾ ٿي. اُن وقت جيڪي جيڪي ماڻهو شاعري ڪندا هئا، سي صلاح لاءِ هن وٽ ايندا هئا. اُنهن ڪيترن ئي هن جي سارهه ڪئي آهي. هنجو سنڌي، عربي ۽ پارسيءَ ۾ شعر آهن. سنڌيءَ ۾ گل ۱۲۷ غزل ۽ ڪافيون آهن. هن سنہ ۱۸۸۱ع ۾ وفات ڪئي.

(۲۴) حمل ولد رحيم خان لغاري - حمل رحيم خان لغاري سنہ ۱۸۰۹ع ۾ ڄائو هو. هي سنڌي ۽ سرائڪي ڄاڻندو هو. هيءُ پهرين ٻوٽ ميرخان لغاري ڪيرپور رياست ۾ رهندو هو، پوءِ لڏي محمود خان لغاري تعلقي سکر ۾ ويٺو. هن سکر ۾ ڪتب کوليو ۽ چوڪرن کي ڀڙهائيندو هو. عملي لياقت هئس. هي سٺو شاعر هو ۽ ذهن نشين ۽ ملاح پسند شخص، رڳو مڻڻو ۽ ڪچريءَ جو گوڏيو هو. حاضر جوابي، خوش طبعي ۽ نڪتہ سنجي سندس طبع جا فطري جز هئا. سنڌ ۾ ٿيڻو گهڻو. هن جا ڪلام سنڌيءَ ۽ سرائڪي ٻولين ۾ آهن. ڪي نقاد شاد کان پوءِ پئي نمبر جو لوڪپريار شاعر مڃين ٿا. هن مير رانجپو جو داستان لکيو آهي. هُو سسئي ۽ مارئيءَ جي قصي ۾

(۴۵) آخوند عبدالرحيم عباسي - آخوند عبدالرحيم عباسي به شاعر هو. هن ”سيف الملوك“ ۽ ”بدي الجمال“ شعري قصا ۱۸۷۱ع ۾ شايع ڪيا. هي تصنيف انجي آهي، جنهن پاڻ کي ”بهار“ ڄاڻايو آهي. اٽڪاڻي ۲۵۲ دوهن ۾ آهي.

(۴۶) موريو فقير ولد ڀڙسؤمل - موريو فقير ولد ڀڙسؤمل هندو هو ۽ شاعر هو. هن هڪ ڪٿا ڪاوبه ”سڪسي پنهنون“ جي لکي، جا سنه ۱۸۷۲ع ۾ ظاهر ٿي. هيءُ روانيءَ سان ڀريل قصو آهي. هن ۾ اچرج جي ڳالهه اها آهي، جو شاعر ان کي ٽن ڏينهن ۾ لکڻ جي دعويٰ ڪئي آهي. هن جا دزن ڪن ڇاپا نڪري چڪا آهن. هي ڪتاب شاگردن توڙي اُستادن پنهني کي پسند پيو آهي. برٽش ڊؤر ۾ سنڌيءَ بوليءَ جو اهو شايد بهترين ڪٿا ڪاوبه هو.

(۴۷) مڙوي غلام محمد - مڙوي غلام محمد شاعر نظاميءَ جي ”سڪندر نام“ کي آدرشي مڃي ساڳئي نالي سان هڪ نظم ۱۸۷۲ع ۾ لکي ۱۸۸۹ع ۾ شايع ڪرايو. اُن ۾ سڪندر اعظم جا غير تاريخي، غير مستند ۽ اڌوڳاڻا داستان ڏنل آهن. وري ان ۾ نصيحتون به ڏنيل آهن.

(۴۸) سيد مرتضيٰ شاهه - سيد مرتضيٰ شاهه جاميءَ جي ڪتاب ”يوسف زليخا“ کي پنهنجو مقصد بڻائي ساڳئي نالي وارو شعر ٺاهيو آهي. هن ان ۾ ٻيو غير واسطيدار مصلحو به ڏنو آهي.

(۴۹) مڙوي عند الغفور همايوني ”مفتون“ - مولوي عند الغفور همايوني سنه ۱۸۲۷ع ۾ ڄائو هو. هي شاعر هو ۽ سندس تخلص ”مفتون“ هو. هي پٺيان ڪجهه شعر ڇڏي ويو آهي، جن ۾ رواني ۽ شيرِي آهي.

(۵۰) لالو ڀڳت - لالو ڀڳت سورداس شاعر هو. هن سنه ۱۸۶۹ع ۾ عشقي قصو ”ڪامسين ۽ ڪامروپ“ ظاهر ڪيو. راجا نرڪيال جي پٽ ڪامروپ ۽ راجا جئسنهه جي سهڻي ڌيءَ ڪامسين جي پريم ڪهاڻي آهي. هنجو ٻيو ”مير منير“ جو قصو ۱۸۷۱ع ۾ ظاهر ٿيو. ٽيون ”راءِ ڏياچ“ ظاهر ٿيو. محمد صديق ميمڻ ان حقيقت جي ساک ڀري آهي ته لالو ڀڳت جي ڪوتا ۾ جيڪي ڏوهڙا آهن، اُهي اوچ قسما جا ۽ سهڻي ڍنگ ۾ رچيل آهن.

(۵۱) مير عبدالحسين خان شهدادڻي ”سانگي“ - مير عبدالحسين خان شهدادڻي حيدرآباد سنڌ ۾ سنه ۱۸۵۱ع ۾ ڄائو هو. هي مير حسن علي خان جو ڀائٽو هو ۽ ”سانگي“ جي نالي سان شجاعتو وڃي ٿو، جو سندس تخلص هو. سنڌي شاعريءَ ۾ سڀني کان اڪبر شاعر آهي. هن بينگال ۾ هڪ يورپين عورت سان شادي ڪئي. هو پاڻ کي ٻيو ڄام تماچي سمجهندو هو. جڏهن اها مري ويئي ته ديوانن جيان ٽي ٻيو جيسين وري ٻي يورپين عورت سان شادي ڪيائين. سانگيءَ جو ديوان ٻن ڀاڱن ۾ آهي جو ۱۹۰۲ع ۾ پڌرو ٿيو. پهرئين ڀاڱي ۾ قريب ۲۵۰ غزل ۽ قصيدا ۽ ٻئي ڀاڱي ۾ ۲۰۰ غزل ۽ قصيدا ۽ اٽڪل ۱۲۰ ڪافيون ۽ متفرقه شعر آهن. هي مشهور رانديگر به هو. هن فارسيءَ ۽ اُڙدوءَ ۾ به نثر ۽ نظم جوڙيو آهي. هنکي پنهنجي شاعريءَ جي اهميت تي ناز هو، انڪري چوي ٿو ته -

(۴۰) مير حسن علي خان ٽالپر ”حسن“ - مير حسن علي خان ٽالپر حيدرآباد سنڌ ۾ سنه ۱۸۲۲ع ۾ ڄائو هو. هي سنڌ جي آخري ٽالپر حاڪم مير نصيرخان جو پٽ هو. هو ڀوني ۽ ڪلڪتي ۾ ٻين ميرن سان گڏ هڪ مڪان ۾ نظر بند هو. سنه ۱۸۶۲ع ۾ کيس حيدرآباد سنڌ موٽڻ جي اجازت ملي. هي شاعر هو. هن جو بهتر ڪتاب آهي ”شاهنامو“. ڪن نقادن کيس ”سنڌ جو فردوسي“ جو خطاب ڏنو آهي. پنهنجي ”شاهنامي“ ۾ هن سنڌ جي سرفراز خان جي زماني کان وٺي مير مراد علي خان جي زماني تائين ٿيل عقوبتن جي زنده تصوير ڇڏي آهي. ان ۾ ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي جنگ جو بيان به آهي. هن ”شاه شاهنامو“ نالي ٻيو نظم به لکيو آهي. هي ۱۹۰۹ع ۾ گذاري ويو. (۴۱) سيد حاجي غلام شاه ”گدا“ - سيد حاجي غلام شاه ”گدا“ سنه ۱۸۲۶ع ۾ ڄائو هو. هن جي شاعري درباري آهي. منجهس خاص ڪجهه ڪونهي. هي ٻن مٿين ٽالپرن جو همڪار ۽ اُستاد هو. هي سنه ۱۹۰۵ع ۾ فوت ٿي ويو.

(۴۲) جيتوڻيڪ شيوڪرام سڻاڻي - جيتوڻيڪ شيوڪرام سڻاڻي جو جنم شهر قنبر ضلع لاڙڪاڻي ۾ سنه ۱۸۲۰ع ۾ ٿيو. هي زميندار جو پٽ هو پر پاڻ پوليس ۾ نوڪريءَ ۾ هو ۽ ڏاڍي نات سان گهڙي تي ڇڙهي بندوق کڻي روبر سان هلندو هو. جادوءَ جا ڪتاب پڙهي جادوسِي ويو ۽ ان جي زور تي ڪئين جڏا ڪم ڪيائين. پوءِ هنکي ساڳين ولائراءِ سان ملاقات ٿي ۽ پاڻ ۾ اکيون اکين ۾ ملايون ته اڳيون ڳالهيون سڀ وسري ويون. پورو ڀڳت ۽ سنت ٿي پيو. نوڪري ڇڏي بندوق کڻي لڳو ۽ ساڳين ولائراءِ جو پوئلڳ هو. هي شاعر ماستر آسومل جو همعصر هو. ان جي ويدانت ۽ تصوف جي ويچار ڌارا شاعريءَ ۾ آهي. حياتيءَ جي پوئين حصي ۾ طبيب بڻيو ۽ مريضن سان گهربل رهندو هو. هن جو وارث پوڄراج موٽواڻي هو، جنهن صوفي رچناون لکيون آهن. هي ۱۲ جنوري ۱۸۹۹ع ۾ سرگواس ٿيو.

(۴۳) صورت سنگهه همت سنگهه - صورت سنگهه همت سنگهه جو جنم سنه ۱۸۲۲ع ۾ ٿيو. هي قدآور ڀٽلو ۽ سهڻو هو. کاڌو بلڪل ٿورو کائيندو هو. سڀني ٽوپي ململ جو پهراڻ بافتي جي سٺاڻ پائيندو هو. گائڻ وديا جو قابل هو ۽ شاعر هو. هنکي اوچتو ايشوري پريم لڳو. هو اُڙدو ۽ پارسي ڪونه پڙهيو پر هن جا غزل ۽ ڪافيون اُڙدو ۽ پارسيءَ ۾ به آهن. هن پنهنجي ڪوتا ۾ پنهنجي عزيز دوست بهار سنگهه جو نالو به جوڙيو آهي. هن جا شعر ڀڳتي ۾ پڙڌا آهن. هن جون ڪافيون ڀڳتي ڀاو سان ڀريل آهن ۽ سرل به آهن. هن پنهنجي شاعريءَ جو ڪتاب لکيو ۽ ڇپايو آهي. ان جو نالو به ”ديوان صورت بهار“ آهي. هي سنه ۱۸۹۷ع ۾ سرگواس ٿي ويو.

(۴۴) فاضل ولد سيد حيدر شاهه - فاضل ولد سيد حيدر شاهه سنه ۱۸۲۶ع ۾ ڄائو هو. هي شاعر قاسم جو همعصر هو پر عمر ۾ کانئس ننڍو هو. پنهني جا پاڻ ۾ گهاٽا ناتا هئا. درسي ڪتابن ۾ پنهني جا شعر آهن. فاضل قانون دان هو. هن جو والد به شاعر هو. هن ڏهري ڇند ۾ ”لغلا مجنون“ ڪتاب لکيو. فاضل ڪافيون ۽ غزل لکيا آهن، جي دير سان شايع ٿيا آهن جو ”ديوان فاضل“ جي نالي سان شايع ٿيو وڃي ٿو. هن سنه ۱۹۰۰ع ۾ وفات ڪئي.

”اڄ“ ”حافظ“ ۽ ”مصاب“ کي ڀلا ڪير ڏسي ٿو - ڇرڇو آهي ڏس چار طرف منهنجي سڻن جو.“
هن سنه ۱۹۲۳ع ۾ وفات ڪئي.

(۵۲) پير علي گوهر شاهه - پير علي گوهر شاهه هڪ شاعر هو. پر هن رڳو ڪافيون رچيون آهن، جن ۾ ڪشش آهي.

(۵۳) فتح فقير ڪلهوڙو - فتح فقير به ڪافيون ئي چيون آهن. هي ڪافين ۾ پاڻ کي سسئي سمجهي ٿو ۽ پنهنجي جي ٻولهي ۾ در در ڀڳي ٿو. ننڍي ڳوٺ تعلقي ڪڪڙ ۾ رهندو هو. هي ڪلهوڙو هو پوءِ حيدرآباد اچي ڊومڻ واه تي اوتارو بڻائي ويٺو. هي درويش هو. سنه ۱۸۲۳ع ۾ جڏهن انگريزن ميرن کان کنيو ته هن جو لنگر بند ٿي ويو. پوءِ پاٽ ڳوٺ ڏئي کان ۲۰ ميل پري سندس غرشد فقير علي شاهه وٽ وڃي رهيو. سال بعد ۸۰ ورهين جي ڄمار ۾ آئي وفات ڪيائين. سڄي ڄمار شادي ڪانه ڪيائين. شاعر هو مؤلف، سندس مداحون ڪافيون مشهور آهن.

(۵۴) عارف - عارف سديءَ واري ”ڪريما“ جو پارسيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي. (۵۵) آسومل ڏانڊومل هرڳل ڪنڌي ماستر - آسومل ڏانڊومل هرڳل ڪنڌيءَ جو جنم ۱۸۵۳ع ۾ پراڻن خالن ۾ ٿيو. هو سنڌي، پارسي ۽ عربيءَ جو مڪمل ڄاڻو هو. هي اسڪول ماستر هو. هي صوفي ويچار ڌارا جو شاعر هو ۽ ان سان گڏ هي ڪشمير به هو. هن پنهنجي ڪافين ڪالمن وغيره جو ڪتاب ”ديوان آسومل“ سنه ۱۸۷۰ع ۾ شايع ڪيو. اُن بعد رسالو ”پريم غنج“ ۽ ٻيون ڪوتائون سنگره ۾ ظاهر ڪيائين. هي جهوڪ شريف جي صوفي شاعرن جو مريد هو. گڏوگڏ يোগ ۽ ويدانت جو پرچار ڪندو هو. هن جي شعرن ۾ سنسڪرت ۽ عربيءَ جي ڏکين لغتن جو عجيب ميل جول آهي. انگري هنکي نه هندي، نه وري مسلمان پوريءَ طرح سمجهي ٿا سگهن. هي تاريخ ۱۵ فبروري ۱۹۲۱ع ۾ الوداع ڪري وڃي سرگڏاڻ ۾ واسو ڪيائين.

(۵۶) مؤلفي الله بخش ”ابوڄو“ - مؤلفي الله بخش شاعر هو ۽ پاڻ کي ”ابوڄو“ سڏائيندو هو. هن هڪ ڪتاب ”مسند ابوڄو“ ظاهر ڪيو جو مسلم پڙهندڙن کي پسند پيو. هي سنه ۱۸۹۹ع ۾ ڪراچيءَ جي مسلم مدرسي ۾ فارسيءَ جو اُستاد مقرر ٿيو. عهدي تي رهندي سنه ۱۹۰۱ع ۾ خنجر ۾ انتقال ٿيو.

(۵۷) ليلا رام سنگهه ”خاڪي“ - ليلا رام سنگهه شاعر هو ۽ سندس تخلص ”خاڪي“ هو. هي سرڪاري نوڪريءَ ۾ ڀول جڇ هو. هي شوقيا شاعر هو. هن سنڌي شعر ۾ فارسي، اُڙدي، سرائڪي ۽ پنجابي ٻولين جا لفظ به وڃهندو هو. هن شعر ۾ علميت جا اشارا ملن ٿا، پر منجهس شاعراڻي اُڌار جي ڪوت آهي. هن ”هريشچند“ ناٽڪ به لکيو آهي، جو ۱۸۹۵ع ۾ ڪيبلو ويو. موهن تارڪا ۽ سورجن ڏاڏا ناٽڪ ۱۸۹۵ع ۾، رامائڻ ۱۸۹۸ع ۾ ۽ بيبا ناٽڪ به لکيائين. گرو گرنٿ صاحب ۱۹۱۲ع ۾ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. سندس جنم ۱۸۵۷ع ۾ ٿيو ۽ ۱۹۲۰ع ۾ سرڳواس ٿيو.

(۵۸) فقير محمد صديق يا صادق - فقير محمد صديق يا صادق شاعر هو. هن شاه وانگر

بيت چيا آهن، جنهن مان هي فنڪار نه پر بهتر مند لڳي ٿو. ذات جو سومرو ۽ وطن ڍورو نارو هو. ۸۰ ورهين ۾ ڊوري ناري ۾ وفات ڪيائين، آئي سندس قبو آهي. سندس رسالو صادق فقير ڪري چون ٿا.

(۵۹) محمد هاشم مخلص - محمد هاشم ”مخلص“ حافظ حامد ڪڪڙ شاعر جو پٽ هو، جنهن جو ذڪر جريان نمبر (۲۹) تي ڪيل آهي. هي مشهور اخبار نويس هو ۽ هجڙو (مذاقي) شاعر هو. (۶۰) ڀڳت تارو - ڀڳت تاري ساميءَ جي طرز تي سلوڪ لکيا جي سنه ۱۸۹۵ع ۾ ظاهر ٿيا. (۶۱) سوامي ڌرمڊاس - سوامي ڌرمڊاس لاڙڪاڻي جو رهندڙ هو ۽ ساڌ پش هو. هن به ساميءَ جي طرز تي سلوڪ چيا آهن.

(۶۲) حفيظ - حفيظ ”مومل راڻو“ شاعريءَ ۾ لکيو آهي.

(۶۳) خليفو حاجي عبدالله - حاجي عبدالله ”لڌا مجنون“ جو قصو شعر ۾ لکيو آهي، اُن مان ٻه بيتون ڄاڻاڻن ٿيون؛

”حال وڃي ڪال جو ڪلي ٿيان ڪمال، شائق سندا شوق جا مور نه مڱن مال.“

هي سنه ۱۷۵۲ع ۾ ڄائو هو، ۱۷۹۲ع ۾ لڌا مجنون لکيائين. سندس والد خليفه محمود صاحب خدا رسیده بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس درگاه ڳوٺ ڪوڙي گهنور تعلق گوني ۾ آهي، جتي هر سال ميلو لڳندو آهي.

(۶۴) شمس الدين ”بلبل“ - شمس الدين سنه ۱۸۵۷ع ۾ ڄائو هو. هي شاعر هو سندس تخلص هو ”بلبل“. هي زميندار هو ته اخبار نويس به هو. هي پهريون مسلمان هو، جن مسلمانن کي سندن غفلت مان بيدار ڪري سياسي حقن لاءِ هلچل هلائڻ لاءِ آماده ڪيو. هن ”ديوان بلبل“ ۱۸۹۱ع ۾ ۽ ”ڪريما نيچرل“ لکيو. هي مذاقي شعر لکڻ ۾ هڪ مصرع سنڌيءَ ۾ ته ٻي پارسيءَ ۾ لکندو هو. هنجي ٽوڪيوار شاعري آهي. مثال طور هڪ بيت هيٺ ڏجي ٿو؛

”غافل وڃين وڻاڻ، لئون لڀيءَ سان لاڻج - سو قرب کون ڪرستان، وڃي ڇرڇ ۾ چواڻج.“
هن سنه ۱۹۱۹ع ۾ وفات ڪيائين.

(۶۵) فقير محمد محسن ”بيڪس“ - فقير محمد محسن جو جنم تاريخ ۲۸ جمادي الاول ۱۲۷۵ هجري برابر سنه ۱۸۵۵ع ۾ ٿيو. هي ”بيدل“ جو فرزند ۽ سچل جو مريد هو. هي انساني محسن جو شائق هو. هن جون ڪافيون دل کي چٽن ٿيون. هن جي جيوني گدي مل هرجائيءَ لکي آهي. هي سنه ۱۸۸۲ع ۾ رحلت ڪري ويو.

(۶۶) پير حسام الدين راشدي - پير حسام الدين راشدي عيسوي سنه جي آئين صديءَ جي سنڌي نظم جي جنهن نموني نام نهاد جي ڏس ڏنو آهي، اُن جي سنڌي ته رڳو سندس تڪميل جي سنڌي آهي. اُن مان اُن زماني جي سنڌيءَ بوليءَ جو ڪوبه ڏس پتو نٿو ملي. هي ٻن شعرن ۾ ذڪر ڪري ٿو (۱) ”اغشي پاسبان“ (۲) ”او سيد مدد ڪر“، (۳) چمن چارڻ جو شعر ”يا پير پيران بادشا.“

۾ مٿيون ۾ آيل مسلسل قصن جو خاص ذڪر ڪري ٿو. پر ٻين شاعرن جي شعرن کان الڳ آهي. ليڪن هن پنهنجو احوال جريان نمبر ۵۲ تي آهي.

(۶۷) مهاراج ليکوارم شرما - مهاراج ليکوارم برهمن هو. هي ڳوٺ چنبڙ تعلقي ٽنڊي الهمار ۾ رهندو هو. هي سنڌي، سرائڪي، هندي ۽ سنسڪرت جو ودوان هو. ليکڪ ۽ شاعر هو. ليکڪ نمبر ۲۲ تي ڏسو. هن شعر سنڌي سرائڪي ۽ ۾ لکيا آهن (۱) الٽ چاليسي (۲) سارڪتوالي (۳) حال درويش سرائڪي ۽ (۴) مڪتي ڪارڻ (۵) ويچار ونود (۶) ويچار چمن پرڪاش (۷) پڇن پندار (۸) ٿر آستوتني (۹) ڪافي ملهار (۱۰) پدارت نيتر لولي (۱۱) سرخرفي (۱۲) سڄان شڪ (۱۳) پڇن هلاس - ٻولي سنڌي اگر گرمي (۱۴) ٻارهان ماس (۱۵) مورڪ شڪ. هن جا پويان ۲ ڪتاب ۱۹۲۰ع ۾ ڇپيا هئا. حال درويش سوامي ليلا شاه سرائڪي ۽ مان ترجمو سنڌي ۽ ۾ ڪري ڇپايو. ٻئي دفعي سندس شش ويريان ساگر ڇپايو. هي سنت ڪيشوداس ٽنڊي محمد خان واري ۽ سوامي ليلا شاه مهاراج جي سنگرو ۽ جو گريائي هو. هي ۲۸ ٻڌو سنبت ۱۹۷۲ع ڇپڻ ۾ پر لوڪ پڌاريو. هن جي ورسي اُن ڳوٺ ۾ ۱۲ ڇيت تي ملهائي هئي، کيس ٻه پٽ هئا (۱) ڀڳوانداس حڪيم (۲) صويراج، آڱري رهن ٿا.

(۶۸) ٻيل فقير - ٻڌل فقير سنه ۱۸۶۵ع ۾ ڄائو هو ۽ اُتر سنڌ جو رهندڙ هو. هي صوفي شاعر هو. هن جي شعرن ۾ ڳونا گوشت آهي. هن پنهنجي ڪافين ۾ سنڌي سورمن کي کنيو آهي. هن جي جيون هنڌ هرياد اندرام راجائيءَ لکي آهي. ۱۹۲۹ع ۾ رحلت ڪري ويو.

(۶۹) پوچراج چانڊومل موٽوائي - پوچراج چانڊومل موٽوائي لاڙڪاڻي ۾ سنه ۱۸۷۶ع ۾ ڄائو هو. هي شاعر جيتوڻيڪ جو وارث هو. هن صوفي رچنائون لکيون آهن. هن سوين ڪافيون لکيون آهن. هي شاعر به ته سنت به هو. پنهنجو تخلص ”پوچل“ هو. هي ۵ نومبر ۱۹۲۰ع ۾ لاهور ۾ پر لوڪ پڌاريو.

(۷۰) حيدر بخش جتوئي - حيدر بخش جتوئي شاعر هو ۽ سرڪاري نوڪريءَ ۾ هو. هن ڪئين ربابيون ۽ شعر لکيا آهن. هن هڪ ”شڪوه“ ڪتاب لکي شايع ڪرايو، جنهن ڪن مولوين کي پوسايو. آخر ڪتاب تي بندش پيئي. هن پنهنجي نوڪري ۽ شاعري ڇڏي ڏني ۽ سياسي هلچل ۾ ٽپي پيو. ڪو وقت هو، جڏهن سنڌ جي زنده شاعرن ۾ هن کي سڀ کان وڌيڪ تخليقي قوتون رکندڙ شاعر ڪري مڃيو ويندو هو.

(۷۱) سوپراج نرملداس سڄانسنگهائي ”فاني“ - سوپراج نرملداس سڄانسنگهائي سنه ۱۸۸۲ع ۾ ڄائو هو. هي سنڌي، پارسي ۽ عربيءَ جو مشهور عالم هو ۽ شاعر هو. هن اهڙيون ڪويتاڻون لکيون آهن جيڪي اسڪولن ۾ پاڙهيون وينديون هيون. هن نثر ۽ نظم ٻنهي تي قلم هلايو. هنجو وڌيڪ احوال پڙهو ليڪن هن جريان نمبر ۹۲ تي.

(۷۲) تولا رام مينگهراج بالاڻي ”عاجز“ - تولا رام مينگهراج بالاڻي ”عاجز“ جو جنم نومبر ۱۸۸۲ع ۾ نوشهرو فيروز ۾ ٿيو. هي نثر توڙي نظم ۾ لکندو هو. هن سنه ۱۹۰۱ع ۾ ”سڪيا ساگر“،

”ياجي“ اندر جنگ ظاهر ڪيو. اهو اوچي نثر ۾ ويدانت تي لکيل آهي. ٻيو سنه ۱۹۱۲ع ۾ ”حب وطن“، ٽيون ۱۹۱۸ع ۾ ”درياه جو درهن“ لکيا. ٻيا هيٺان ڪتاب لکيا: تعليم جو تارو، دادا پائي نوروز جي، ملڪ مداح، اتر قلاوڙي ترجمو، Priceless Pearls ڪيان گوشت، قدر مداح وغيره. هي اهڙو شاعر هو جو اوج معيار جي شاعراڻي ذات جو جوهر پائڻ شروع ڪيو، پر وقت کان آڳي تاريخ ۱۲ جولاءِ ۱۹۱۲ع ۾ تستنگين سان گڏ لاڙڪاڻي ۾ گهاٽو واه ۾ سنان ڪندي گم ٿي ويو.

(۷۳) حافظ عبدالله ٽڪڙاڻي ”بسمل“ - حافظ عبدالله ٽڪڙاڻيءَ جو جنم ڳوٺ ٽڪڙ تعلقو ٽنڊو محمد خان ۾ سنه ۱۸۸۶ع ڌاري ٿيو. سندس تخلص ”بسمل“ هو ۽ مشهور شاعر هو.

(۷۴) ڪشچند تيرٿداس ڪنڙي ”بيوس“ - ڪشچند تيرٿداس ڪنڙي ”بيوس“ جو جنم تاريخ ۲۵ فيبروري ۱۸۸۵ع ۾ شهر لاڙڪاڻي ۾ ٿيو. هي سنڌي ۽ فارسيءَ ۾ ماهر هو. لاڙڪاڻي جي اسڪول ۾ هيڊماسٽر هو. هي جڏهن شاگرد ۱۶ سالن جو هو، تڏهن کان شعر لکڻ شروع ڪيائين. هي ۲۲ سالن جي عمر ۾ يعني سنه ۱۹۰۷ع ۾ سچ پچ پڪو شاعر ٿي ويو. پاڻ تي تخلص ”بيوس“ رکيائين. سنه ۱۹۰۷ع کان سنه ۱۹۲۷ع تائين واري ڏور ۾ مواد توڙي هڪيت ٻنهي لحاظن کان سنڌي شاعريءَ ۾ هڪ موز آيو. اُن جو باني هو ”بيوس“. هن شاعريءَ جي شائقن لاءِ هڪ نئون آفڻ کولي ڇڏيو. ڪشچند سنڌي ساهتيه جي آڪاس ۾ سچ جي سمان چمڪندڙ شاعر آهي. سندس شعر ۾ آئنگ، آس ۽ ميلاج آهي. سندس ويچارن ۾ گنهيرونا ۽ اوچي آڏام آهي. هڪ هڪ سٽ ۾ دل جو راز ۽ نياز پيو جهلڪي. سندس شاعريءَ ۾ دل جي پلٽ ۽ دماغ جي ڪسرت آهي. هن گهر جو نالو ”جشن خانو“ رکيو. هي هوميوپٿي دوائن جو ڄاڻو هو ۽ علاج بيمارين جو ڪندو هو. هن ٽيئي ڪتاب لکي ڇپايا آهن. جن ڪتابن جا نالا هٿ آيا آهن، سي هيٺ لکيا ويا آهن:

جريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال	جريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال
۱	راجا هر پشچندر ناٽڪ	۱۹۰۹ع	۱۰	شعر بيوس	۱۹۵۱ع
۲	سامونڊي سڀون	۱۹۲۹ع	۱۱	بيوس گيتانجلي	۱۹۲۰ع
۳	شيرين شعر	۱۹۲۹ع	۱۲	سڌ پڙڏو ساڳيو	
۴	گنگا جون لهرون			(بيوس شتابدي گرنٽ)	۱۹۸۳ع
۵	گرو نانڪ جيون ڪٿا	۱۹۲۵ع	۱۳	ڀرت پوچارڻ (نثر)	
۶	موجي گيت	۱۹۲۵ع	۱۴	بيوس جو چونڊ ڪلام معنيٰ سان	
۷	انڊلٽ (ايڪانڪيون) نثر	۱۹۲۹ع		(هري دلگير)	۱۹۸۸ع
۸	نل دميتني (ناٽڪ)		۱۵	گليات بيوس	
۹	خوبصورت نانگ (ناٽڪ)			(محمد شاه بخاري، لاڙڪاڻو)	۱۹۹۱ع

هو. مئٽرڪ پاس ڪيائين. پهرين ڪلارڪ هو پوءِ ماسٽر ٿيو. هنڪي اچي ويراڳ لڳو، پوءِ هنجو نالو ”پوڄراج“ مان ڦيرائي ”بوڌراج“ رکيو ويو. سنت هو، اُن سان گڏ هوشيار شاعر، ليکڪ ۽ ساهتيڪار هو. ڪيترائي ڀڃن شعر ۽ سلوڪ لکيائين. پوءِ نوڪري ڇڏي پورو سنت ٿيو ۽ روز ڪٿا ڪندو هو. ڪيترائي ڪتاب لکيا اٿس، جوڙوڪ ”اندر جو آلاپ“، ”ڪشمير جو ستر“ ۽ ”سچو سائي“ وغيره. هي ۲ آڪٽوبر ۱۹۲۲ع ۾ مسوريءَ ۾ بـلـوڪ پڌاريو. پاڪستان ٿيڻ کان پوءِ سندس پٽني ۽ پٽ اچي لکندو رهيا، اُتان شايد لڏي آلهاس ننگر ويل آهن.

(۸۲) ڊي. ڪي. منشارمالي - ڊي. ڪي. منشارمالي شاعر هو. هن مڪت چند سان ملندڙ جلندڙ نثر ۾ انواد پيش ڪيو آهي. هن نذر الاسلام جي آزاديءَ جي حق ۾ لکيل شعر جو ”باغي“ عنوان هجڻ تـرجمو ڪيو. ٻيو گهٽ راجا لکيو.

(۸۳) نرمل جيوڻاڻي - نرمل جيوڻاڻي شاعر هو. اوچ معيار جي شاعراڻي ذات جو جوهر پڻائڻ شروع ڪيو، ليڪن هو وقت کان راه راني ڏي رهندو رهيو. هن ۱۹۳۲ع ۾ بيٺا شول نثر ۾ لکيو. (۸۴) محمد صديق ڳلاڻ خان ”مسافر“ - محمد صديق خان ٽنڊو باڳو ضلع حيدرآباد جو رهندڙ هو. هي مشهور شاعر هو، سندس تخلص ”مسافر“ هو. هن نثر ۽ نظم ٻنهي تي قلم هلايو. هن ڪئين شعر، غزل ۽ ڪافيون لکيون آهن. سنڌ جي تواريخ، ارغونن ۽ ترخانن جي ٽائيمر جي لکي آهي ۽ گرامر ياڳو ۲ سنہ ۱۹۴۱ع ۾ ڇپايو.

(۸۵) پروفيسر اين. وي. ٿڌاڻي - پروفيسر اين. وي. ٿڌاڻي شاعر هو. هن گيتا سنڌي شعر ۾ لکي ۱۹۳۲ع ۾ شايع ڪئي. ڪويتا عالمائي نموني جي آهي.

(۸۶) پاڻي آسرداس - هي به اڳوڻي وقت جو مشهور شاعر هو.

(۸۷) ڀڳت پيروڌاس - ڀڳت پيروڌاس اوتمل برهم ڪنري اوچ ڪوٽيءَ جو شاعر هو، هن ڪاڪڻن

ڀڃڻ، ڪافيون، ڏوهيزا ۽ شعر ٺاهيل آهن. هنجو احوال اڳتي ڏسو باب پنهنجون (ب) ڀڳت نمبر ۲۷ تي.

(۸۸) منهارام شيوڪرام ”مستان“ - منهارام شيوڪرام سٺو شاعر هو، هنجو تخلص ”مستان“ هو. هي نثر ۽ نظم ٻنهي تي پنهنجو قلم هلائيندو هو. ليکڪ به عمدو هو. سنڌ مان لڏي اچي رتلام رهيو. سندس شعر ۾ شيري، رواني ۽ آڌام آهي. هن ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن پر نالن جو پتو ڪونهي. هن سوامي بوڌراج صاحب جو جيون ڇتر نثر لکيو ۽ سڪمني صاحب جو ترجمو سنڌيءَ ۽ ڪويتا ۾ ڪيو، ٻئي ڪتاب شايع ٿيل آهن. هي رتلام ۾ ئي پنهنجي حياتيءَ جو سفر پورو ڪري وڃي پرماتما وٽ پهتو.

(۸۹) ڏيونڊاس ڪوڏومل ڪشناڻي ”آزاد“ - ڏيونڊاس ڪوڏومل ڪشناڻي شاعريءَ ۾ ماهر هو ۽ سندس تخلص ”آزاد“ آهي. هي وڪيل هو. اُتر سنڌ جو رهاڪو هو. هنجي شاعريءَ ۾ لکيل اُتر پستڪ پورب سندش (ٻڌ جيون) ۱۹۲۷ع ۾ ڇپيو. ”آزاد“، ”بيوس“ جي تاريخيءَ ۽ همت سان گڏ پنهنجي نجي معصوميت واري آهنگ ۽ آندڙ ڪي ماليڪ هڪ اهڙي ڪوتا رجي جا نهايت برجستي ۽ رواني ۽ واري بلجي پئي آهي. هن ۾ آڌام به آهي. مثال طور هڪ مصرع ڏجي ٿي:

سنڌ جي تصوير

هي تاريخ ۲۲ سيپٽمبر ۱۹۲۷ع ۾ سڀن کي الوداع ڪري راه راني ڏي رهندو رهيو ۽ وڃي وٽڪنڌ وڃي ٿيو. هن جي ڪويتا جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو. هڪونلا کان پتر جي شروعات هئن ٿو ڪرائي:

”چوي دل لکي ڏي لڄا ٿي جهلي - ڌرم ۽ ڪرم ٿو پرت کان پلي،
هياجي حڪومت هئن تي هلي - ڪنيا ٿي سگهان سوز دل ڪئن سلي،
ڪري شانت ساڄي جيءُ ٿو جلي - ڪڇي ٿي، ڪڇڻ کان لڄا ٿي جهلي.“
(۷۵) محمد واصف - محمد واصف شاعر هو، هنجو ”ديوان واصف“ ڪتاب لکيل آهي جو پهريون ڀيرو سنہ ۱۹۲۲ع ۾ ڇپيو، ٻيو ۱۹۵۵ع ۾ ڇپيو. هن جا غزل خاص نه آهن.
(۷۶) نواز علي جعفري ”نبياز“ - نواز علي جعفري شاعر هو، هنجو تخلص ”نبياز“ هو. هن جون ڪافيون ۽ مفرق شعر وڌيڪ دلچسپ آهن، هي ”گل ۽ بلبل“ جي قصي کي سهڻو موڙ ڏئي ٿو.

(۷۷) محمد بخش ”ڪوجهي“ - محمد بخش شاعر هو، هنجو تخلص ڪوجهي هو. هي سڀڻو شاعر هو. هي درازن جي درگاه جو صادق مُريد هو.

(۷۸) غلام علي ”مسرور“ - غلام علي ويٺل شڪارپور جو آهي، تخلص ”مسرور“ اٿس. هن ”مسند مسرور“ يا ”هجرن جو هار“ ڪتاب شعر ۾ لکيا آهن. اُهو پنجين ڏهاڪي ۾ ظاهر ٿيو. نهايت وڻندڙ، فائو ۽ ساراه جوڳو ڪتاب آهي، اُن ۾ اخلاقي نصيحتون به آهن.

(۷۹) ڊاڪٽر ايڇ. آءِ. سڌارنگاڻي - ڊاڪٽر ايڇ. آءِ. سڌارنگاڻي شاعر هو. هن سليس ۽ شيرين رباعيون لکيون آهن.

(۸۰) پروفيسر منهارام آڏارام ملڪاڻي - پروفيسر منهارام آڏارام ملڪاڻي حيدرآباد سنڌ ۾ سنہ ۱۸۹۶ع ۾ ڄائو هو. هي سنڌي ۽ انگريزيءَ ۾ ماهر هو ۽ ڪاليج ۾ پروفيسر هو. هن پنهنجو قلم نثر توڙي نظم ۾ ٻنهي تي هلايو آهي. هن روينڊرنات ٽئگور جي گارڊنر يعني ”پرڀت جا گيت“ ۽ ”گيتانجلي“ ۱۹۳۲ع ۾ ڪويتا ۾ ترجمو ڪيا. گيتانجليءَ جي سڀني ساراه ڪئي آهي. تنهن کانسواءِ هن ناڪن جا ٻه ڳاڙها ڪتاب لکيا. هن سنڌيءَ ۾ يڪ فصلي ناڪ لکڻ جي شروعات ڪئي. هن سنہ ۱۹۲۷ع ۾ ننڍڙا ناڪ ۽ ۱۹۲۸ع ۾ ۲ ننڍڙا ناڪن جو مجموعو لکيا. ”قسمت“، ”ريڪتا جو آلاپ“، ”ادبي اصول“، ”تي پارتي“، ”بديز ڪلب“، ”پنگني پڙد“ ۱۹۲۳ع ۾ لکيا، هي سنہ ۱۹۸۰ع ۾ بـلـوڪ پڌاريو.

(۸۱) سوامي بوڌراج لوڪومل وادواڻي - سوامي بوڌراج جو پتا ديوان لوڪومل وادواڻي حيدرآباد سنڌ جو ويٺل هو. هنڪي ريلوي جي نوڪري ڪيٽا ۾ هئي. اُتي هڪ سنت وٽن آيو، جو پرس ٿيو. اُن کي ڇپائين تر توهانڪي ٻه چمندو جو پاڻ کي ۽ گل کي تاريندو ۽ ڪئين جيون جو نيتارو ڪندو. سوئي هئن کي ٻارهن مهيني ۶ فبروري ۱۸۹۷ع ۾ پٽ ڄائو، جنهن جو نالو ”پوڄراج“ رکيو ويو. وڏو ٿيو، پڙهندو هو پر ڌرم ڏانهن لاڙو هوس، سنتن جي سنگت ۾ گهڻو وقت گذاريندو

”پریم مہکاني مان ڀيتي مُرڪ جنهن دلدار جي،
محب مستيءَ کان سواءِ ٻئي مُت نه ٿي سنسار جي،
ليو مزو پرچڻ رسڻ ۾ راند يڪ يڪ پيار جي،
نار کي يڪ پرش جي ۽ پرش کي يڪ نار جي،
پریم رنگ سان پریم ورتو ڪل زمانو ٿي ويو،
ٿيو ترانو ناچ ڳانو، شادمانو ٿي ويو.“

(۹۰) ليکڪاڄ ڪشچند ”عزيز“ - ليکڪاڄ ڪشچند ميرچنداڻي ”عزيز“ جو جنم حيدرآباد سنڌ ۾ ۱۹ ڊسمبر ۱۸۹۷ع ۾ ٿيو. هي برک عامل خاندان جي زمينداري ڪندڙ مان هو. هي سنڌي ۽ پارسيءَ جو ماهر هو، اُڙدو ۽ عربي به ڄاڻندو هو. هي ليکڪ هو ته شاعر هو ۽ سنڌيءَ جو يگانو اديب هو. اوچ ڪوٽيءَ جو ڪوي هو. هو وڏو عالم ۽ زبان دان هو ۽ اهم مضمون نگار، تنقيدار ۽ ناٽڪ نگار به هو. هي شڪل جو سهڻو ۽ صحت ۾ سگهارو هو. علم ۽ ادب به آستان هو. هي مئٽرڪ ۱۹۱۵ع ۾ پاس ڪري ڪاليج ۾ پڙهڻ لاءِ بمبئي ويو، پر پڙهائي اڌ ۾ ڇڏي ڏنائين. ذهين به هڪڙو ٿي هو. يار ويس هو. شاعريءَ جو شوق هوس، مشاعرن ۾ به شرڪت ڪندو هو. شاعر سندس شعر ٻڌي ڏاڍا متاثر ٿيندا هئا ۽ کيس داد ڏيندا هئا. هيءُ پهرين شعرن ۾ پارسي لفظ خوب ڪتب آڻيندو، پر پوءِ اُهي گهڻائي ڇڏيائين. هي آخر تاريخ ۱۹ آگسٽ ۱۹۷۱ع ۾ پرلوه ٻڌاريو. سندس لکيل ۽ ڇپايل ڪتاب هيٺ ڄاڻاڻجن ٿا:

ڄڻان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال	ڄڻان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال
۱.	ڪمار اجيت سنگهه (ناٽڪ)	۱۹۲۱ع	۱۱.	آبشار (شعر)	۱۹۵۲ع
۲.	غريبان مار (ناٽڪ)	۱۹۲۱ع	۱۲.	گل وڻار (تنقيد)	۱۹۵۵ع
۳.	مسٽر مجنون (ناٽڪ)	۱۹۲۲ع	۱۳.	صرافي (غزل ۽ شعر)	۱۹۶۲ع
۴.	ڪليات عزيز ڀاڱو ۱ (غزل)	۱۹۲۸ع	۱۴.	سامي (تنقيدي مضمون)	۱۹۶۵ع
۵.	ڪليات عزيز ڀاڱو ۲ (مثنويون)	۱۹۲۸ع	۱۵.	لڪار (قومي گيت)	۱۹۶۵ع
۶.	ادبي آئينو (مضمون)	۱۹۳۱ع	۱۶.	سوز و ساز (شعر)	۱۹۷۰ع
۷.	گلزار عزيز (شعر)	۱۹۳۳ع	۱۷.	پهڻڻ ٻول (بال ڪويتاڻون)	۱۹۷۰ع
۸.	شاعراڻي شمع (شعر)	۱۹۳۳ع	۱۸.	ڪله جي ياد (شعر-مضمون-تنقيد)	۱۹۷۱ع
۹.	پيغام عزيز (قومي شعر)	۱۹۳۶ع	۱۹.	سنڌي اصطلاح ڀاڱو ۱	۱۹۷۶ع
۱۰.	پڇاڻا جا لڙڪ (۲ مثنويون)	۱۹۳۶ع	۲۰.	شريد پڳود گيتا ڪويتا ۾ ڀر سرام غيا سان گڏ	

سندس شعر جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

”ڀڳي ڪفني فقيرن جان هليس غمخور جي خاطر - ڏکايو جو ڳي ٿي دل ۾ ڏونهي دلدار جي خاطر،
فريس ٻوروڻي ٿي ڄڳ ۾ ملي منزار جي خاطر - ڪيم هي سانگ سي سهڻي سڄڻ سردار جي خاطر،
گهمي مسجد مڙهي مندر بنگانو ٽڪس اڪثر - ويس ڪڍي ۽ ڪاهي ڏي مگر حاصل نه ٿيو دلبر،
نظر دل جي چمن ۾ جان ڪيم ويهي ’عزيز‘ آخر - لقم تنهنڪي ريس جنهن يار گل رخسار جي خاطر.“
(۹۱) نانڪرام ڌرمڌاس ميرچنداڻي - نانڪرام ڌرمڌاس ميرچنداڻي حيدرآباد سنڌ جو نواسي هو. هن سنه ۱۹۲۸ع ۾ ”ڊي اسٽوڊنڊ انگلش سنڌي ڊڪشنري“ لکي ڇپائي ۽ سنه ۱۹۳۷ع ۾ ڪاليداس جو ”ميگه ڌوت“ ڪويتا ۾ ترجمو ڪري شايع ڪيو. سنه ۱۹۱۵ع ۾ ڌرم راءِ جي وڃي ۽ جيتوڻي جو جس لکيا. گل خوشي ۱۹۲۲ع ۾ لکيو.

(۹۲) پهلاجرام ڪوي - پهلاجرام ڪوي ٻُڙت ڪاهي تعلقي سکر ۾ سنه ۱۹۰۰ع ۾ ڄائو هو. هي ۱۲ سالن جو هو ته هرڌوار هليو ويو. اُتي ڪنٽل ۾ سوامي شامانند مشهور وڌوان وٽ ۱۰ سال رهي ڌارمڪ وڌيا پراڻي. ماڻهن چيس ته گهر ۾ رهڻ ستن چيس ته بيڪ وٽ. پر هي ٻنهي کان آزاد ٿي رشڪيش ۾ غار ۾ اِشت ڏيو نرسنگه جي آڀاسا ڪئي. اُتي هنجي عمر ۲۵ سال ٿي، پوءِ سنڌ ۾ آيو. حيدرآباد ۾ اچي پهلاج پري آشرم ٺاهي اُتي رهيو. پوءِ ديس ڀڳت بڻيو. هي وڏو قابل شاعر هو. ڪئين ڪتاب لکي ڇپايايائين. ڪرشن ولاس ۱۹۲۲ع ۾، ميران ولاس ۱۹۲۲ع ۾، ڪافين جو ڪتاب ۱۹۲۲ع ۾ ۽ ٻيا به ڪيترائي ڪتاب ڪافين جا لکي ڇپايايائين. هي راڳ وسيلي ۽ ليد ڪچر وسيلي ڌرم اُپديش وغيره ڏيندو هو. ڪجهه ليک اخبارن ۾ ڏيندو هو. هي ويساک ۾ نرسنگه چوڏس تي هن سال ميلو لڳايائيندو هو. پاڪستان ٺيڻ بعد پهرين اجمبر پوءِ مٿرا آخر ۾ ٻيڻي رهيو. اجمبر کان پوني ويندي وات تي ٿي ۱۹۶۸ع ۾ راه رباني وٺي رمندو وڃي ڀرناما وٽ پهتو.

(۹۳) بولچند ڪيمچند روپاڻي ”مشتاق“ - بولچند ڪيمچند روپاڻي ٽنڊو فضل تعلقي حيدرآباد سنڌ ۾ ڄائو هو. هي حيدرآباد ۾ ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج جي پريڪٽسنگ اسڪول ۾ ماستر هو. هي شاعر هو، هن جو تخلص ”مشتاق“ هو. هن ڪيترائي ڀڃن، ڪافيون ۽ متفرق شعر رچيا. جيتوڻيڪ هن پنهنجي نظمن جو هڪ ڪتاب لکي تيار ڪيو پر ڇپائي ڪونه سگهيو جو سر ڳواس ٿي ويو.

هن جي شعرن مان هڪ ٽڪرو نموني طور هيٺ لکجي ٿو:

”ملهايون ڪيئن اسين مَرڪي، ڏکڻ جي ڏيهه ۾ ڏياري-

گهمي راڪاس پيو بک جو، کڻي ڏنڊو ٿو ڇوڏاري،
ڇڏي پنهنجو وطن پيارو، اسين بنواس پيا پيو ڳيون- مصيبت جا ڏسون سامهون، مرون مانگر مهاڀاري،
ملي ماما جنم پومي، ستي سبتا سنڌڙيءَ جي- هٿن ۾ دشت راوڻ جي، ڪري ورلاپ ويچارِي،
وطن جا وڻ ٿقا وِسن، مڙهيون ۽ ماڳ مارن جا، رکان ”مشتاق“ مست ٿي، وطن جي خاک موچارِي“

سنڌ جي تصوير

279

(۹۳) مولانا جلال الدين رومي - مولانا جلال الدين رومي هڪ ڪتاب قبل ۽ قال جو لکيو آهي.

هن هڪ مغربي لکي، جنهن ۾ ۲۶۰۰۰ کان مٿي بيت آهن.

(۹۵) ٻليو تاراچند گاجرا ”گمنام“ - ٻليو تاراچند گاجرا اُتر سنڌ ۾ سنه ۱۹۰۹ع ۾ ڄائو هو. هي پرسڌ پترڪار، مضمون نويس، نقاد ۽ شاعر هو. هن جو تخلص ”گمنام“ هو. هن جي عبارت ۾ رواني آهي. هن شعرن جا ٿڌا شايع ڪيا آهن. جهڙوڪ ”گمنام صدا“، ڦول ۽ ترانا ۽ شعر و شاعري وغيره.

(۹۶) ماستر چندر آسنداس دائي - ماستر چندر جو جنم آسنداس جي گهر تاريخ ۹ نوري سنبت ۱۹۲۵ برابر سنه ۱۹۰۹ع ۾ ناروفا ضلع نوابشاه ۾ ٿيو. هي اسڪولي وديا ڪانپوءِ کائڻ وديا سڳيو، پوءِ ڳائيندي ڳائيندي شاعر ٿي ويو. هن ڳڻيئي ڪافيون، غزل ۽ سلوڪ چيا آهن. هن عشقي گيت به ڳڻيا آهن. هن ڪتاب به ڪڍي لکي ڇپايا آهن. هي سنگيت آچار به هو. هن ڪتاب ”ديوان چندر“ عرف ”چندر سان رهاڻيون“ ٻن ڀاڱن ۾ ڇپيل آهي، ان ۾ هن جا ڳڻيئي ڪافيون غزل وغيره آهن. ٻيو ڀاڱو ۱۹۶۲ع ۾ ڇپيو هو. ٽيون ڀاڱو ۽ چوٿون ڀاڱو به تيار هئا جي ڇپجي چڪا هوندا. هن هڪ شعر سندس جن ٻن ملهائڻ جي جواب ۾ لکيو آهي. ان مان فقط هڪ مصر نموني طور هيٺ ڄاڻاڻجي ٿي. هن هنديءَ ۾ به شعر چيا آهن:

”اي عزيزو اي رفيقو هم سفر اي ساقيو - اڄ هلي آيا پلي ”چندر“ جي گهر اي ساقيو، بره وارا قرب جا ڦاٿل بشر اي ساقيو - ڪڇ نقو طلبيان توهان کان سيمر و زر اي ساقيو، مع دعائن جا ڪين هي عربي ”چندر“ ڪري. وڃڻ کان اڳ ۾ سڄڻ وڃجو سڄي جولي پيري.“

هن جا ڳڻي ۾ ڳڻا رڪارڊ ڀريل آهن، سنه ۱۹۸۲ع ۾ پرلوڪ پڌاريو.

(۹۷) هوندراج ليالارام ”دڪايل“ - هوندراج ليالارام ”دڪايل“ سنه ۱۹۱۰ع ۾ لاڙڪاڻو شهر ۾ ڄائو هو. هن جي رهبري مشهور شعر ڪشچند ”بيوس“ ڪئي ۽ هي به ڪنو شاعر ٿي پيو ۽ هندجو تخلص ”دڪايل“ آهي. هن ۱۲ ورهين جي ڄمار ۾ يعني سنه ۱۹۲۳ع کان شاعري شروع ڪئي. هن جون ڪويتاڻون ”سنگيت ڦول“ جي نالي سان ڇپيل آهن جنهن جا ۱۵ ڀاڱا آهن، جي الڳ الڳ آهن. هن جا گيت سولائيءَ سان ڳائي سگهجن ٿا. حيثيت ۾ هر هنڌ مشهور آهي. سنڌ ۾ قومي جاڳرتا آڻڻ لاءِ هن جي شاعريءَ ڇڙو ڪم ڪيو. ڳائيندڙ به سٺو آهي. هندي گيت به رچيندو آهي. هن نونپاڻي سان گڏ ”پومي دان هلچل“ ۾ بهرو ورتو ۽ ڪيترا سال ان سان گڏ رهيو. هيٺين پيرس آهي ۽ آندپور ۾ رهندو آهي. هاڻي تازو سرگواس ٿي ويو. هن قومي گيت ڳڻي ۾ ڳڻا لکيا آهن. نموني طور قومي گيت مان هڪ مصرع ۽ هڪ سلوڪ هيٺ ڄاڻاڻجن ٿا.

مصرع - ”جي چاه اتر ڪا تر وطن شاد ڏسان مان - آزاد ڏسان مان وري آباد ڏسان مان، مستي انهيءَ ۾ آهي ”دڪايل“ جي دل مڱن - هي منهنجو وطن منهنجو وطن.“

بيت - ”دڪايل“ ديش جي آفت نه نڪري سيني مان -

اچي آزادگيءَ جي عطر جي خوشبوءِ پسيني مان.

(۹۸) نارائڻ گوگلداس ناگواڻي ”شيام“ - نارائڻ گوگلداس ناگواڻي ”شيام“ جو جنم

ڳوٺ ڪاهي قاسم ضلع نواب شاه ۾ تاريخ ۲۲ جولاءِ ۱۹۲۲ع ۾ ٿيو. هن B.A. پارسيءَ ۾ پاس ڪئي. سنڌي پارسيءَ ۽ اُڙدو جو سٺو ڄاڻو هو. هن ۱۹۲۹ع ۾ شاعريءَ ۾ قدم رکيو. پارسيءَ جو اُستاد هو ۽ اُڙدو غزلن ۾ به ماهر هو. ”واريءَ ڀريو پالند“ ڪتاب تي انعام مليس. ٻيا هن جا مکيه ڪتاب ”ماڪ پٺان رابيل“، ”ماڪ ڦڙا“، ذات ۽ حيات ڪتاب ۾ ۲۱۵ غزل آهن. هن ۹ ڪتاب ڪويتا جا شايع ڪيا آهن ۽ ۲ دستخط تيار هجن. ڇپائي هائيو جي ايجاد سنڌيءَ ۾ ڪيائين. هي تاريخ ۱۰ جنوري ۱۹۸۹ع ۾ هن فاني دنيا کي الوداع ڪري وڃي وئڪٽ وسايائين. سنڌي ٻوليءَ جي غزل مان آخرين مصرع نموني طور ڏجي ٿي:

”خزان حال اوري ته ڪنهن سان اوري - سڀني جي سکيا بهارن جي ٻولي!

!! ائين ٿئي جو ڪتابن ۾ پڙهجي - ته هتي سنڌ ۽ سنڌ وارن جي ٻولي!“

(۹۹) پرسرام هيرانند ”ضياءُ“ - پرسرام هيرانند سڄاڻندڻاڻي ”ضياءُ“ ٽنڊي آدم ضلع نواب شاه ۾ تاريخ ۱۱ جُونِ سنه ۱۹۱۱ع ۾ ڄائو هو. هي شاعر هو ۽ هندجو تخلص ”ضياءُ“ هو. هي لڳاپي سماءُ وارو، محبت طبعيت ۽ تورو ڳالهائو ۽ ڳڻي بوجه وارو هو. هن سنه ۱۹۲۳ع ۾ ”نمونير-اي-احساس“ نالي ڪويتا ڪٽ شايع ڪرائي. تعليم کاتي جي ڊريڪٽر دائود پوٽي ان جي ساراهه ڪئي آهي ۽ ان لاءِ هن کي انعام ڏنو. ٻيو ڪتاب ”پرديس ۾ وطن جي ياد“ آهي. هن شاعر ليکڪراج عزيز سان گڏ شريدم ڀڳوت گيتا ڪويتا ۾ لکي آهي. هن جي شعرن جو ڪتاب ”آلاپ ضياءُ“ ڇپيل آهي. هي اخبارن ۾ ڪويتاڻون موڪليندو هو، پر ان ۾ تخلص ”ضياءُ“ نه وڃندو پر ”سوناڻي“ ۽ ”سياهي“ وڃندو هو. هي آخر تاريخ ۲۸ آڪٽوبر سنه ۱۹۵۸ع ۾ راه راني وٺي رمندو رهيو. نموني طور سندس ڪويتا جون ٻه مصرعاڻون هيٺ ڏجن ٿيون-

(۱) ”خوشي ڏيندين ته خوش رهيو - جي غم ڏيندين ته پيو مهيو،

مونکي جيئن تون هلائيندين - تنهن جي مرضيءَ تي پيو هلبو.“

(۲) ”ٻين کي پي نوازين ٿو - ”ضياءُ“ تي پي نوازش ڪر،

ڪندين ڪريا ته دنيا ۾، هيٺ ڪٿي هلبو.“

(۱۰۰) مورومل چيتنداس ڏانڌا ”بيوٽن“ - برهم ڪتري رتن - مورومل چيتنداس ڏانڌا ڳوٺ ٽنڊي فضل تعلقي ۽ ضلعي حيدرآباد سنڌ ۾ تاريخ ۱۲ جولاءِ سنه ۱۹۱۲ع ۾ ڄائو هو. هن پنهنجو قلم نثر توڙي نظم ٻنهي ۾ هلايو آهي. سندس تخلص ”بيوٽن“ آهي. هي سنڌي، پارسي، اُڙدو، هندي، انگريزي، ٿوري سنسڪرت ۽ ٿوري عربي ڄاڻندو آهي. هي سنڌ ۾ سرڪاري نوڪريءَ ۾ P.W.D. کاتي ۾ آبدار (i.e. Irrigation Inspector) آهي. هن کي ننڍي هوندي کان ئي شاعريءَ جو شوق هو ۽ شعر ٺاهيندو رهندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن اخبارن کي به موڪليندو هو. هن هڪ ڪويتا ”آبدار جي چستري“ سنه ۱۹۲۳ع ۾ لکي هئي، جا ”سنڌ آبدار سائنسوسٽيشن“ جي رپورٽ ۾

(۱۰۱) هرمل ايسرداس سڌارنگائي ”خادم“ هرمل ايسرداس سڌارنگائيءَ جو جنر ۱۹۱۲ع ۾ ٿيو، سندس تخلص ”خادم“ هو. هن به شاعريءَ ۾ پنهنجو قلم هلايو آهي. هن رنگين ربابون ۽ کنور پاڙون پاتار ۾ ڪتاب لکيا. هي سنه ۱۹۹۲ع ۾ پرلوك پڌاريو.

(۱۰۲) ليلارام تولارام ”پرير“ ليلارام تولارام پنواڙي ڳوٺ تعلقي ڪنڊياري ۾ تاريخ ۱ سيپٽمبر ۱۹۱۲ع ۾ ڄائو هو، هن جو تخلص ”پرير“ آهي. هن ”سيتا ماتا“، ”پرير جا پُور“ ۽ آريه وير لکي ڇپايا آهن ۽ اخبارن کي ۽ شعر موڪليندو آهي.

(۱۰۳) ڪيٿلداس وليرام بيگواڻي ”فاني“ ڪيٿلداس وليرام بيگواڻي اُتر سنڌ ۾ سنه ۱۹۱۳ع ۾ ڄائو هو. تعليم ڪاتي ۾ نوڪريءَ ۾ هو. ننڍي هوندي کان شاعريءَ جو چاه هوس، هنجو تخلص ”فاني“ هو ۽ سٺو شعر لکندو هو. هنجي همرن ۾ شير پئي آهي. هي سنه ۱۹۲۷ع کان اڳ شعر لکندو هو. وطن لاءِ حب هيس. هن ڪيترائي ڪتاب ڇپايا آهن. ڪجهه ناٽڪ به لکيا اٿس. هي سنه ۱۹۹۵ع ۾ پرلوك پڌاريو.

(۱۰۴) چيننديو روما ”يمراج“ چيننديو روما حيدرآباد سنڌ ۾ رهندو هو. هن نثر ۽ نظم ٻنهي تي پنهنجو قلم هلايو آهي. هن جو تخلص ”يمراج“ هو. هن جي شعرن ۾ چڱو جوش ڀريل آهي. هي آريه سماجي هو ۽ عمدو ليکڪڙ ڏيندو هو. هن جي تقرير ۾ پڻ جوش جو اثر هو ته شعرن ۾ به جوش آهي. هن نثر توڙي نظم ڪتاب لکي ڇپايا هئا، پر نالن جي معلوميت پئجي ڪانه سگهي آهي. هي سنڌ مان اچي آگرِي رهيو ۽ اُتي ئي سر ڳواس ٿيو.

(۱۰۵) پريو جوتومل ڇڳائي ”وفا“ پريو جوتومل ڇڳائيءَ جو جنر پنهنجو ديرو ضلع لاڙڪاڻي ۾ تاريخ ۱۹ سيپٽمبر ۱۹۱۵ع ۾ ٿيو. هن جو تخلص ”وفا“ هو. جهڙو شڪل جو لاڙڪو هو، تهڙو هو نساء جو سٺو، شعر به عاليشان لکندو هو. سندس شعر ۾ سوجه ۽ سلاست آهي ۽ نفاست ۽ رواني آهي، جا ٻين جي ڪوٽا ۾ ملي ٿي. ڪاليجي تعليم ڪري سرڪاري نوڪريءَ ۾ گهڙيو. هن ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن، جهڙوڪ (۱) پرواز (۲) سرخ گلاب (۳) سُرا هوا (۴) آئينه ۽ عڪس (۵) جهنگل (۶) مان ازل جي اُڄ آهيان (۷) تون ساگر مان لهر (۸) پيغام (۹) خليل جبران جي انگريزي ڪتاب پرافيت Prophet جو نثر ۾ ترجمو ڪيو. هن کي ڪيترائي انعام مليا. هڪ ڪتاب تي ۵۰۰۰ روپيه انعام مليس. سندس نثر مان هڪ ڪلام جي مصرع نموني طور ڏجي ٿي؛

”اصلي ڀڳوان مٿئين هن جڳ ۾ - ڀڳت بڻي تون آئين،
مٿئين نرم لڙو ”وفا“ - چو ٿي جو بار ڪٿين تون آئين،
انساني جامي جي اندر سائين، عجب جيون جر ڪافي وڃين.“

(۱۰۶) هري گروه ڏنومل ”دلگير“ هري گروه ڏني مل جو جنر تاريخ ۱۵ جُونِ ۱۹۱۶ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ ٿيو، هن جو تخلص ”دلگير“ آهي. هي سنڌي شاعرن ۾ مکيه جڳهه والاري ٿو. ”بيوس“ جي مصحت ۾ رهي گهڻو ئي پرايو اٿس. سندس ٻولي سادي ۽ رواني ۽ سان ڀريل آهي. هي انجنير هو ۽ پرنسپال هو ۽ هاڻي رٽائرڊ آهي. هن وقت آڊيوار (ڪچ) ۾ رهي ٿو. هن ڪيترائي ڪتاب

چڻي. اُها ڪويتا سنڌ جي مشهور شاعر ڪشچند ”بيوس“ پسند ڪئي ۽ ميڊل انعام ڏيڻ لاءِ سفارش ڪئي. ”سنڌ آبدار ائسوسيئيشن“ لاڙڪاڻي جي ميٽنگ ۾ چانديءَ جو ميڊل ڏيڻ پاس ڪري سمنائت ڪيو، جو شهدادپور جي ميٽنگ ۾ ڏنو ويو. هن سندس ٽاھيل ڪويتائن جو هڪ دستخط تيار ڪيو، پر ڇپايو ڪونه ويو هو ۽ لڏ پلاڻ ۾ سنڌ ۾ ئي رھجي ويو هو. هن سنه ۱۹۲۵ع ۾ ”بيوس جي وينتي“ عرف ”بياسيءَ جي پڪار“ لکي، جنهن ۾ الف کان ي تائين (ٻاون اکري يعني سه حرفي) ۽ ۲۰ راتيون ڪويتا ۾ لکيون، جو پهريون دفعو سوامي ليلاشاهه مهاراج جي سنه ۱۹۲۷ع ۾ ڇپايو ۽ ٻيو دفعو هن خود سنه ۱۹۷۸ع ۾ ڇپايو. ٻيو ڪتاب ”سوامي ليلاشاهه جيون“ ڪويتا ۾ لکي سنه ۱۹۹۳ع ۾ ڇپائي شايع ڪيو. هن ڪيترا ليکڪ ڌار ڌار اخبارن کي موڪليا، جي ڇپيا. هن هندستان ۾ سرڪاري نوڪري الڳ الڳ کاتن ۾ ڪئي. پڇاڙي گورنمينٽ راجستان ۾ اڪائونٽنٽ جي پوسٽ تان تاريخ ۱۱ جولاءِ سنه ۱۹۶۸ع ۾ رٽائر ڪيو. هي سنڌ ۾ يوناني حڪمت به ڪندو هو ۽ ماڻهن کي دواون مفت ڏيندو هو. هي اڪل ڀارت سنڌي برهم ڪنري پنڃاٽ جو آڊيٽر ۽ جنرل سيڪريٽري ۲۰ سالن کان ٿي رهيو آهي. سماج جي شيوا ڪندي هن ڪيترائي سماجي ڪتاب به لکيا آهن. تنهن ڪري مٿئين پنڃاٽ هن کي سمنائت ڪري تاريخ ۱۵ فبروري ۱۹۹۲ع ۾ ”برهم ڪنري رتن“ جو لقب ۽ چانديءَ جو ميڊل سونو پاڻي ڇڙهيل ڏنو. ٻيا هيٺان ڪتاب لکيا ۽ ڇپايا آهن؛ (۱) ۽ (۲) سنڌي برهم ڪنرين جي ڊگريڪري- سنڌي ۽ ديوناگري ٻنهي لپين ۾ سنه ۱۹۹۲ع ۾، (۳) سنڌي برهم ڪنرين جي هاتو جا ساڪ سون ۽ ڪم ٻنهي لپين ۾ سنه ۱۹۹۲ع ۾، (۴) ۽ (۵) خوراڪ، پوشاڪ، زيور ۽ آڳوٺن جا رواج- سنڌي برهم ڪنرين ۾ ٻنهي لپين ۾ ۱۰۰۰ سالن تائين سنه ۱۹۹۷ع ۾، (۶) سماج جا ستارا- سنڌي برهم ڪنرين جا ۱۰۰۰ ٽيليفون ڊگريڪري (سنڌي برهم ڪنرين جي ڀارت ۾) سنه ۱۹۹۹ع ۾، (۷) ۽ (۸) ۽ (۹) پاهڪن جي سوغات ٻنهي لپين ۾ سنه ۲۰۰۰ع ۾، (۱۰) ليلاشاهه درشن- هري پريڊاس برهمڇاريءَ سان گڏ سنه ۱۹۷۵ع ۾ لکيو جو هن ئي ڇپايو، (۱۱) سنڌي برهم ڪنرين جو ڌارمڪ ۽ سماجڪ انٿاس سنه ۱۹۷۷ع ۾، (۱۲) سنڌي برهم ڪنرين جا ٺٽڪ وار شجرا يا ونساوليون سنه ۱۹۹۲ع ۾، (۱۳) ۽ (۱۴) سماجي اصطلاحن جون وصفون- سنڌي عربي ۽ سنڌي ديوناگريءَ ۾ سنه ۲۰۰۰ع ۾، (۱۵) ديوي شنگهه پواني عرف هنگلاج ماتا ۽ نوراتا ديوناگريءَ ۾ سنه ۲۰۰۰ع ۾، (۱۶) عجيب سچيون حقيقتون ۲۰ سنه ۲۰۰۰ع ۾، (۱۷) مولچند ڏانڊا جي ۱۱ پيڙهن جي ڄاڻ سنه ۲۰۰۰ع ۾، (۱۸) ۽ (۱۹) سماجي سڳند ۽ ٽيليفون ڊگريڪري سنه ۲۰۰۲ع ۾، ۱۹۱۰ع ۾ ۲ ڪويتا ۾ مٿي ڄاڻايل ۲ سووينئر سنه ۱۹۲۵ع ۽ ۱۹۲۹ع ۾ ڪل ۱۳ ڪتاب ۽ ۲۵ سنڌ جي تصوير عرف سنڌ جو انٿاس لکيو اٿس جو ڇپجي رهيو آهي. تنهن کان سواءِ وقتن تي سماجي سوينئر به لکيا ۽ ڇپايا اٿس. اخبارن ۽ ميگزينن کي شعر موڪليندو رهندو آهي، جي ڇپبا رهيا آهن. هن وقت مالويه نگر (جکپور) ۾ رهي ٿو، هاڻي مالويه نگر مان به لڏي پر تاپ ننگر ڪالوني سانگائير- ڇڳپور ۾ رهي ٿو.

”پار پهچائيندو جهولي لعل...“

(۱) سنڌڙيءَ ۾ جنهن سار لڏي هئي - پاپين جي جنهن پاڙ پتي هئي،

اسان جو هتي به هن کي اسان جو خيال - پار پهچائيندو جهولي لعل.

(۲) خالي جهوليون پري ويا ڪيئي - خوش ٿي ويا هن در تان سيني،

اچو ته پايون آکا ڦلا - ”رانجهن“ جو آهي سوال - پار پهچائيندو جهولي لعل.

(۱۱۲) شيخ مبارڪ علي ”پياز“ شيخ مبارڪ علي غلام حسين جو جنم ۲۲ مارچ ۱۹۲۲ع

۾ شڪارپور ۾ ٿيو. هي سنڌ جو مشهور ۽ مقبول شاعر هو. هندو پنهنجي مائٽن پويءَ يعني سنڌ سان

بيحد پيار هو. هن ”لطف ال لطيف“ ڪتاب لکيو آهي. ٻيا ڪتاب پتور پري آڪاس، ڪلهي پاتير

ڪمرون، ڪي جو بيجل بوليو وغيره هن جا لکيل ڪتاب مشهور آهن. هي پيشي ۾ وڪيل هو. سنه

۱۹۲۷ع ۾ سنڌ (پاڪستان) ۾ وڃي خدا سان واصل ٿيو. سندس شرن مان ٽڪرا پيش ڪجن ٿا،

جي نمونا هيٺ ڏجن ٿا -

ٿل - ”تهندو ڪير ميار او يار، سنڌڙيءَ کي سر ڪير نه ڏيندو.

(۱) جهول جهلي جنهن وقت پيٽائيءَ، ڪرندا ڪنڌ هزار او يار.

(۲) نيٺ ويڙهندڙ ويڙجي ويندا، ڪنهندي نيٺ ڪٿار او يار.

(۳) نيٺ ته ڏهندي ڪيسين رهندي، ڏوڪي جي ديوار او يار.

(۴) گهڙا ڪٿي گهڙنديون سوڻهڻيون، مرندا سو ميهار او يار.

(۵) سر جي سڻن هڻي ڏس چارڻ، بيجل ٿي بيهار او يار.

”ڏيبي پرڏيبي ٿي، پرڏيبي ڏيبي - آيا تهر ۾ اوڀر، نڪري ويا نيهي؛

پراوا پيهي، والاري ويا سنڌڙيءَ. جاڳ پيٽائي.

”منهنجا منڙا ٻچڙا تون جڳ جڳ جيءَ - ڪير جي بدلي ٻچڙا، پنهنجا ڳوڙها پيءُ،

مائيءَ جي عيوض منڙا، نليون ٽولي ڪا - توتان صدقي ساهه، جيجل سنڌڙيءَ ماءُ.“

(۱۱۳) ارڃن گوڻندرام ميرچنداڻي ”شاد“ - ارڃن گوڻندرام ميرچنداڻي جو جنم ۱۹۲۲ع

۾ ٿيو. هي شاعر هو ۽ سندس تخلص ”شاد“ هو.

(۱۱۴) مولچند منگهارام بندراڻي ”اير. ڪمل“ - مولچند منگهارام بندراڻي تاريخ ۸ آگسٽ

۱۹۲۵ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ڄائو هو. هي سرڪاري نوڪريءَ ۾ هو، جتان رٽائر ڪيو اٿس. هي سٺو

شاعر آهي. سندس تخلص ”اير. ڪمل“ آهي. هن جا لکيل ۽ ڇپايل ڪتاب ۱۶ شاعرن جا مجموعا،

۶ ايڪانڪي مجموعا ۽ باهه جا وارث. هن کي شرن جي ڪتاب تي ساهتيءَ اڪيڊمي (۲۵۰۰۰)

پنجنهه هزار روپيا انعام ڏنو. روشن راهون، ميرانجهڙو ٿڳ، آجائيل لهر، ڪوسي رک ۽ کوٽو سگو

وغيره لکيا.

لکي ڇپايا آهن؛ مثلاً هريشچندر جي جيون ڪٿا ۱۹۲۱ع ۾، ڪوڏ ۱۹۲۲ع ۾، لهرن لک لباس

۱۹۹۲ع ۾، ماڪ جا ڳڙا، نارائڻ شيام سان گڏ ۱۹۵۲ع ۾، پل پل جو پڙاءُ، مزيدار گيت ۱۹۸۲ع

۾، موج ڪٿي مهراڻ، رولو آواز ۱۹۸۲ع ۾، ڇولو منهنجو چڪر ۱۹۸۷ع ۾، امر گيت ۱۹۸۱ع ۾،

جپ صاحب، اڪيلو چند ۱۹۹۹ع ۾، صبح جو سهاڳ ۲۰۰۱ع ۾، جيءَ جيءَ ڙي جيءَ ۲۰۰۰ع

۾، گيت گلابي (ٻهوليون ڪوتار) ۱۹۸۸ع ۾ وغيره وغيره. هريشچندر جي جيون تي ”بوس“ جا

آئبروداد طور به اکر شامل آهن. هن چيو ته ”دلگير“ شاعر جي روپ ۾ پنهنجي عمر کان ويهه رهيو

اڳي ئي پختو ٿي ويو آهي. پنهنجي شاگرد جي پختائيءَ ۽ ميناج جي واکاڻ ڪئي آهي. هنکي

اڪادمي دهلي ۽ نڪرات جا انعام مليل آهن. نموني طور غزل مان ٻه مصرعون لکجن ٿيون؛

” (۱) هيئر پي مٿي ملي ٿي پر، ڪٿي سا موج مدهوشي،

اُهي ساقي ڪٿي آهن، سي مستان ڪٿي آهن.

(۲) جواني اڇ پي جهومي ٿي، مگر ”دلگير“ مجبوري،

اُهي سهڻا ڪٿي ۽ سي صبر خاند ڪٿي آهن.“

(۱۰۷) وشنداس پايگبا ”ليڪل“ - وشنداس پايگبا به شاعر هو. سندس تخلص ”ليڪل“ هو.

هن به شعر چيا آهن. هي سنه ۱۹۱۶ع ۾ ڄائو هو ۽ ۱۹۸۰ع ۾ سر ڳواس ٿيو.

(۱۰۸) ارڃن ڊيٽارام ”يڪايل“ - ارڃن ڊيٽارام جو جنم شهر سڌوجا تعلقو مورو ضلع نوابشاه

۾ تاريخ ۵ نومبر ۱۹۱۹ع ۾ ٿيو. هن جو تخلص ”يڪايل“ آهي. هي آيو ويڪڊ ڊاڪٽر ۽ پتر ڪار

آهي. هن جا لکيل ۽ ڇپايل ڪتاب هيٺيان آهن؛ انار ڪلي، گهمي وچ سنڌ ننگر ڙي يار، امر شهيد

انڊرا گانڌي، هڪ پرش ٿي اُستريون، ڪجهه ۽ باهه، راجڪماري گيتا، ناري تنهنجا روپ انيڪ،

تپسيا ٿئي پيئي، ڏهن ڪنن ۾ گيتا، سنڌي ساهتيڪارن جو آلبم، ادب ۽ ادب، سنڌي ڀاشا جي

پڪار، هندو فلاسافيءَ جو سنڌيش وغيره. انعام به چڱا مليا اٿس.

(۱۰۹) جيئوت گيانچند ”ترنگ“ - جيئوت گيانچند جو جنم ۱۹۲۱ع ۾ لکي ضلع دادوءَ ۾

ٿيو. هي شاعر هو ۽ تخلص ”ترنگ“ هوس. وري گيلي ٻي زخم پراڻا، مظلوم، سندر ناچي، انقلاب

اچي وغيره ڪتاب لکيا. هي سنه ۱۹۷۹ع ۾ پرلوڪ پڌاريو.

(۱۱۰) ڀڳوان سي. ٿڌاڻي ”پشپ“ - ڀڳوان سي. ٿڌاڻيءَ جو جنم سنه ۱۹۲۲ع ۾ ٿيو. هي

شاعر هو، سندس تخلص ”پشپ“ هو.

(۱۱۱) ماسٽر رانجهن - ماسٽر رانجهن جو جنم تاريخ ۲۲ آگسٽ ۱۹۲۰ع ۾ ٿيو. هي ڪوي

۽ گائڪ هو. ڏارو، ٽهل گهرو، لوڪ پير ۽ ڪاڪار هو. ننڍي هوندي کان ئي ڪويتا ٺاهڻ ۽ ڳائڻ

وڃائڻ جو شوق هوس. ۱۲ ڊسمبر ۱۹۸۱ع ۾ سر ڳواس ٿيو. هن جي ڪويتا جون ٻه مصرعون نموني

طور پيش ڪجن ٿيون -

(۱۱۵) بڙلچند تيرتڏاس فاراڻي ”آها درگا پوري“ - بڙلچند خاموش طبيعت جو شاعر هو. هن سنہ ۱۹۲۲ع کان لکڻ شروع ڪيو. اُن وقت سندس شعر سنڌو مهراڻ، ٻين ماهوارن ۽ هفتيوار اخبارن ۾ شايع ٿيندا هئا. ڪجهه وقت خاموش رهيو. وري چالو ڪيائين. سندس ٻولي ڪٿي سولي، ڪٿي ڏکي، ڪٿي گنيٺ، ترڪيئي سادي هئي. هن جا لکيل ڪتاب لهرون ۽ اير ڊڪيو آڪاس مشهور آهن. هي سنہ ۱۹۲۷ع ۾ ڄائو هو. سنڌ مان اچي جئپور رهيو. اُتي ئي ۱۹۹۲ع ۾ پرلوك ٻڌاريو.

(۱۱۶) گورڊن مڪڊونالڊ ”پارتي“ - گورڊن آسومل مڪڊونالڊ آراضي ضلع دادوءَ ۾ سنہ ۱۹۲۹ع ۾ ڄائو هو. هي هوشيار شاعر آهي. سندس تخلص ”پارتي“ آهي. سنڌ مان اچي اجمير رهيو پوءِ بمبئي طرف ويو پر واپس اجمير آيو. هائي اجمير تي رهي ٿو. هن ڪيترائي گيت، ڪافيون، ڀڄن ۽ ٻيا شعر رچيا آهن. هن جو نظم ۽ نثر ٻنهي تي برابر جو اختيار آهي. هي مشهور ڪهاڻي نويس ۽ ايڪانڪي ڪار آهي. سندس ٻولي سليس ۽ سادي پر وڻندڙ آهي. هن جا لکيل ڪتاب لائينون، گل ۽ مڙڙيون مشهور آهن. بگڙيل گهر (ناول)، ڀيلو چنڊ، لعل داغ (ڪهاڻيون)، پانڌي پراڻو وات نئين، اڄُ ڪُنن ۾ ڪاهي، اڳڙين جا اڳواڻ، اُنا مينهن مليل، ٻال گيتن جو مجموعو ۽ لائينون لکيا. سندس ڪويتا جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

ٿل - ”تيرت ڪير ڪري؟ او ڀائي ڙي تيرت ڪير ڪري؟

(۱) من ۾ مٿرا من ۾ ڪاهي، ڏس تون ڏيان ڌري.

(۲) من ۾ مندر من ۾ مڙت، من ۾ جوت ٻري.

(۳) دل ۾ دلبر جو آ ديرو، پريست ناهي پري.

(۴) پاڻ پڇائي جو جن، سوئي ٿيئي لوڪ تري.“

(۱۱۷) ڪمل ڪيولراماڻي ”پياسي“ - ڪمل ڪيولراماڻي تاريخ ۲۹ جنوري ۱۹۲۹ع ۾ جيڪب آباد ۾ ڄائو هو. هيءُ سرڪاري نوڪريءَ ۾ هو، جتان رٽائر ڪيائين. هن شاعر جو تخلص ”پياسي“ آهي. هن هيٺيان ڪتاب لکي ڇپايا آهن: گيت منجري، چولين مار چار، منهنجي نندت آسات، هڪ هُو ٻيو مان، ٻه آواز هڪ پڙاڏو، سهڻا سهڻا گل، سمند ساميو بوند ۾، ڪي ڏاڳا پڪا ڏاڳا، شاه لطيف ڪ فنڪار، پنکڙيون گلاب جون، تمڪندڙ تارا، نماڻن جا ماڻ، هري سمرن ستمڪ منهنجا شيرين، ڀسون سنسار ۽ آماس جي رات وغيره. کيس انعام مليل آهن.

(۱۱۸) ديال ”آها“ - ڊاڪٽر ديال ڪوٽمل ڏاميجا شاعر تاريخ ۱۶ ڊسمبر ۱۹۳۶ع ۾ ڄائو هو. هن چڱائي شعر ۽ گيت لکيا آهن. هن سنڌيءَ ۽ هنديءَ ۾ اٽڪل ۲۵ ڪتاب لکي ڇپايا آهن. هن کي ٻه گولڊ ميڊل ۽ ۱۲ انعام مليا آهن. هي رٽائرڊ پرنسپال آهي. هن جي ڪويتا ”ويجاڙي و ملا“ مان ڪو ٽڪر نموني طور هيٺ لکجي ٿو:

شينهن ڪلهي هڪڙي چڙهي ۽ پي ٻه ٻئي يڪدم جوان - چنٽا هڪس هڪس ٿئي، پي چنٽا آئي نا گمان، مائٽي جت ٿي چواڻيائين، گهر يائون ٿي هزار - چوڪرن جي ماءُ پيءُ کي آهي لالچ بيشمار.

ڏيهه کي پيئي ڏنگي، اڄ ڏيئي لپتيءَ جي بلا - مڙس بڻجي زهري نانگن کي هٿل گهرجن خلا، ڏيئي لپتي ٿي ڪري، ڪيئي گهراڻا دربدر - جيڪي اڄ ۾ شاه هئا، سي اڄن پٺو نظر! ڪنوار ماڻهن وٽان جهڙيون، ٿيون روڻن اڄ زار زار! - ڪير ڏي تن کي داسو - دڪ ڪيو تن بيجارا! اي وطن جا نوجوانو، خواب مان بيدار ٿيو! - هوش ۾ ”آها“ اچي هوشيار ٿيو هوشيار ٿيو! (۱۱۹) لا نارائڻ گهر آتومل ڏانڊا - لا نارائڻ گهر آتومل ڏانڊا ”لا“ ٻهر ڪتري مانچند

تملڪي دادوءَ ۾ ڄائو. هي ڀڳت هو ۽ شاعر پڻ هو. هن ڪئين ڀڄن جا ڪتاب لکيا ۽ ڇپايا آهن. جهڙوڪ پورن پريتيت عرف پويت پريت يا گو ۷ اٽڪل ۱۹۸۰ع ۾، هن ۾ ۶۲ هنڌ ۽ ڪافيون آهن. هي سترا ۾ سرگواس ٿيو.

(۱۲۰) رامچند روجي مل خوشحالداس ڪوها برهم ڪتري - رامچند جو جنم روجي مل خوشحالداس ڪوها برهم ڪتري جي گهر شهر مانجهو ضلع دادوءَ ۾ اٽڪل سنہ ۱۸۷۵ع ۾ ٿيو. هي عربي سنڌي ۷ درجا پڙهيو. ڪم رٿائي ڇپائيءَ جو ڪندو هو پر ان سان گڏ ڪافيون ۽ ڀڄن به ٺاهيندو رهندو هو ۽ ڳائيندو هو. هن ۱۹۲۷ع ۾ ٻه ڪتاب ڀڄن ۽ ڪافين جا ڇپايا. هڪ رامچند رنگ، ٻيو رامچند رهال. هي ۱۹۳۰ع ۾ پرلوك ٻڌاريو.

(۱۲۱) ڪيمچند تاراچند ڪوها ”غافل“ - ڪيمچند شري تاراچند هرڙمل ٽڪ ڪوها برهم ڪتريءَ جو جنم ڳوٺ بادا ضلعي دادوءَ ۾ تاريخ ۱۱ فيبروري ۱۹۱۰ع ۾ ٿيو. هي عربي سنڌي ۷ درجا پڙهيو ۽ ۲ انگريزي به اُن سان گڏ پڙهيو. ڪم ڇپائيءَ جو ڪندو هو. ان سان گڏ شعر ڀڄن ۽ ڪافيون ٺاهيندو هو. هندو تخلص ”غافل“ هو. پر هن ڪو ڪتاب ڪونه ڇپايو. ۱۹۳۸ع ۾ هوسڙي ضلعي حيدرآباد سنڌ مان لڏي گجرات ۾ آند شهر ۾ رهيو. ۸ آگسٽ ۱۹۸۷ع ۾ پرلوك ٻڌاريو.

۳ - ليکڪن ۽ شاعرن جا سنڌي ساهتيه ۾ مڪيه ۽ اول ڪم

(۱) قاضي قادن - قاضي قادن (۱۲۱۲ - ۱۵۵۱ھ) سڀ کان پهريون سنڌي وڏو شاعر هو، جنهن جون ڪويتاڻون ”ستنون ڪي واڻي“ نالي دستخط ۾ محفوظ ٿيل هيون. شري هيرو نڪر پهريون سنڌي وڏوان آهي، جنهن قاضي قادن جا ۱۱۲ ڪلام، ”قاضي قادن جا ڪلام“ نالي ڪتاب سنہ ۱۹۷۰ع ۾ شايع ڪيو.

(۲) محمد رضا - محمد رضا جو ”بيان العارفين“ سنڌي ڪويتا جو پهريون دستخط آهي، جيڪو هن ڀرڻن پياها ۾ ۱۲۸ع ۾ ترجمو ڪيو. هن ۾ شاه عبدالڪريم، قاضي قادن ۽ ٻين جا شعر آهن.

(۳) مڙوي ابوالحسن - مڙوي ابوالحسن ”مقدم الصلوات“ سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ لکيو سو پهريون ڪتاب آهي، جيڪو هن ۱۷۰۰ع ۾ سنڌيءَ ۾ تيار ڪيو. هيءُ ڪتاب ”ويدالحسن سنڌيءَ“ جي نالي سان پڻ سڃاتو ويندو آهي. (مقدم المواه) هي پهريون نثر نويس هو.

(۴) سيد ثابت علي شاه - سيد ثابت علي شاه سيوهڻ وارو پهريون سنڌي اديب آهي، جنهن اعليٰ شخصيت تي مرفيع لکيا آهن.

(۵) سيرومل برهم ڪٽري - ڪلهوڙن جي وقت سيرومل برهم ڪٽري سنڌي ٻوليءَ جو وياڪرڻ ڪڍيو. اهو پهريون ۽ واحد شخص هو، جنهن سنڌيءَ ۾ وياڪرڻ ڪڍي سنڌيءَ کي زور وٺايو. عربيءَ جو به تمام گهڻو ماهر هو ۽ ڪيترين ٻولين ۾ هوشيار هو ۽ سٺي واقفيت هيس. سيرومل جا پويان پاڻ کي ”سڏائي“ سڏائيندا آهن.

(۶) ڪڻهن جارج اسٽئڪ - ڪڻهن جارج اسٽئڪ پهرين ”انگريزي سنڌي ڊڪشنري“ ۱۸۴۹ع ۾ لکي شايع ڪئي.

(۷) ڪڻهن جارج اسٽئڪ - ڪڻهن جارج اسٽئڪ پهرين ”سنڌي انگريزي ڊڪشنري“ ۱۸۵۱ع ۾ تيار ڪري شايع ڪئي.

(۸) ڪڻهن جارج اسٽئڪ - ڪڻهن جارج اسٽئڪ سنه ۱۸۴۹ع ۾ پنهنجي ڇاپيل گرامر ۾ سورٽ ۽ راءِ ڏيڇا جي ڳالهه پهرئين لکي.

(۹) فوءِ ڊول اخبار - ”فوءِ ڊول اخبار“ سنڌيءَ جي پهرين بهاشي هفتيوار اخبار هئي، جيڪا هڪ ئي وقت پارسيءَ ۽ سنڌيءَ ۾ ۲۵ مئي ۱۸۵۸ع ۾ ڪراچيءَ مان شروع ڪئي ويئي.

(۱۰) گل محمد ”گل“ - گل محمد ”گل“ پهرين ديوان غزلن جو ۱۸۵۷ع لکيو.

(۱۱) غلام حسين قريشي - غلام حسين قريشيءَ پهرين ننڍين اکائين جو ڪتاب ڀنڀي زميندار جي ڳالهه ۱۸۵۲ع ۾ لکيو.

(۱۲) تواريجون - سنڌ جون پهريون ٽي تواريجون - ۱. ڇچ نامو ۲. تاريخ - اي. موصمي (مئني ننديرام ميرائي ۱۹۵۲ع ۾) ۳. تحفۃ الڪرام عربيءَ مان ترجمو ڪري سنڌيءَ ۾ لکيون ويون.

(۱۳) مئني اُڏارام ٿانورداس ميرچنڊائي - مئني اُڏارام ٿانورداس ميرچنڊائي پهرين پراڻيمري سنڌي ڪتاب درجي پهرئين کان چوٿين تائين لکي ۱۸۵۲ع ۾ تعليمي کاتي پاران ڇپايا ويا. هن پهريون ڀيرو شعر چوندي مجموعا تيار ڪيا ۽ ۱۸۶۰ع کان اڳ ۾ ڇپايا.

(۱۴) مئني ننديرام ميرائي - مئني ننديرام ميرائي ”ليکي جا پرده“ نالي سنڌيءَ ۾ پهريون حسابن جو ڪتاب ۱۸۵۵ع ۾ لکيو.

(۱۵) مئني ننديرام ۽ وهڻاٺ - مئني ننديرام ۽ وهڻاٺ سنڌيءَ ۾ الجبرا جو ڪتاب ۱۸۵۶ع ۾ تيار ڪيو.

(۱۶) مئني ننديرام ۽ شري ڪنڊنداس - شري ڪنڊنداس ۽ شري ڪنڊنداس پهرين سنڌيءَ ۾ ڊرائنگ جو ڪتاب ۱۸۵۲ع ۾ لکيو.

(۱۷) شري اُڏارام ٿانورداس ميرچنڊائي - شري اُڏارام ٿانورداس ميرچنڊائي سنڌيءَ ۾ دنيا جي تواريج ۱۸۵۵ع ۾ لکي.

(۱۸) مئني ننديرام ۽ شري مهاديو شاستري - مئني ننديرام ۽ شري مهاديو شاستري ”ڌرتي نور“ نالي سڄي دنيا جي جاگرافيءَ جي باري ۾ سنڌيءَ ۾ ڪتاب ۱۸۵۵ع ۾ لکيو.

(۱۹) سيد ميران محمد شاهه - سيد ميران محمد شاهه ”آڪاشي نور“ سنڌيءَ ۾ ڪتاب آڪاش جي وڳيان جي باري ۾ سنه ۱۸۵۶ع ۾ تيار ڪيو.

(۲۰) سنڌي انگريڪلچرل ٿرمنالاجي - سنڌي انگريڪلچرل ٿرمنالاجي جو ڪتاب ۱۸۵۵ع ۾ تيار ڪيو ويو.

(۲۱) شري ڪوڙومل چندن مل ڪلنائي - شري ڪوڙومل چندن مل ڪلنائيءَ جو ”پڪو پهر“ سنڌيءَ جو پهريون مضمونن جو ڪتاب آهي، جيڪو هن ۱۸۶۲ع ۾ شايع ڪيو.

(۲۲) شري هاسارام - شري هاسارام سنه ۱۸۶۲ع ۾ ايندين پينل ڪوڊ سنڌيءَ ۾ ڇپايو.

(۲۳) ارنيسٽ ٽرمپ - شاهه جي رسالي جي پهرين اشاعت ۱۸۶۶ع ۾ جرمنيءَ ۾ ٿي، جنهنجو سڀاڪار ارنيسٽ ٽرمپ هو.

(۲۴) سنڌڙار - ”سنڌڙار“ سنڌي پهرين هفتيوار مڪزن آهي، جيڪا ۱۸۶۶ع ۾ شروع ڪئي ويئي.

(۲۵) راسپلاس - ”راسپلاس“ سنڌيءَ جو پهريون ناول آهي، جيڪو انگريزيءَ تان ساڌو نولاءِ آڏواڻي، مئني اُڏارام ٿانورداس ۽ شري ننديرام سيوهاڻيءَ ۱۸۶۸ع يا ۱۸۷۰ع ۾ ترجمو ڪري سنڌيءَ ۾ تيار ڪيو.

(۲۶) شري ڪيولرام سلامتراءِ آڏواڻي - شري ڪيولرام سلامتراءِ آڏواڻيءَ جو ”گل شڪر“ سنڌيءَ جو پهريون پهاڪن جو ڪتاب آهي، جيڪو هن ۱۸۶۹ع ۾ لکيو. سو ۱۹۰۵ع ۾ شايع ٿيو.

(۲۷) مسٽر ارنيسٽ ٽرمپ - سنڌيءَ جو پهريون گرامر جو ڪتاب مسٽر ارنيسٽ ٽرمپ انگريزيءَ ۾ لکيو، جو ۱۸۷۲ع ۾ شايع ٿيو.

(۲۸) ڪوڙومل چندن مل ڪلنائي - ساميءَ جي سلوڪن جو پهريون ڪتاب ”ساميءَ جا سلوڪ“ جيڪو اصل گرميءَ ۾ لکيل هو، سو شري ڪوڙومل چندن مل ڪلنائيءَ سنڌيءَ ۾ آڻي ٽن ڀاڱن ۾ ۱۸۷۲ع ۾ شايع ڪرايو.

(۲۹) محمد فضل شاهه - ”مطاول شاعر“ سنڌيءَ جو پهريون تنقيدي ڪتاب آهي، جيڪو محمد فضل شاهه لکيو ۽ ۱۸۷۵ع ۾ شايع ٿيو.

(۳۰) موريو فقير ولد پرسوئل - هن ڪٿا ڪاوبه ”سسئي پنهنون“ شعر ۾ ۲ ڏينهن ۾ لکيو آهي، جو ماسترن ۽ هاگردن کي ڏاڍو پسند آهي، جنهن جا ڊرن ڇاپا نڪري چڪا آهن. برٽش ڏور

۾ سنڌي ٻوليءَ جو پهريون ڪٿا ڪاوبه آهي.

(۳۱) ايڇ. ٽي. سورلي - شاهه عبداللطيف ٽي انگريزيءَ ۾ ڪتاب نالي شاهه عبداللطيف آف ٻيٽ (Shah Abdul Latif of Bhita) ڇپايو. شاهه جو نالو دنيا جي وڏن شاعرن ۾ پنهنجي ڪتاب

(Musa Peravagones) ۾ لکيو.

(۳۲) لٽا مجنون - ”لٽا مجنون“ سنڌيءَ جو پهريون ناٽڪ ۱۸۸۰ع ۾ لکيو ويو ۽ ۱۸۸۷ع ۾ شايع ٿيو. مرزا قليچ بيگ جو ٿي ”خورشيد“ ناٽڪ ۱۸۸۵ع ۾ لکيل ۽ شايع ٿيل هو، جو پبليڪيشن

جي لحاظ کان سنڌيءَ جو پهريون ناٽڪ آهي.

(۴۸) خانچند دريائي - لوڪ نائڪ جو پاڻو سنڌي ادب ۾ خانچند دريائيءَ وڏو، پر اسٽيج تي آڻڻ جي لحاظ کان لعلچند امرڏومل جو عمر مارئي پهريون سنڌي لوڪ نائڪ هو.

(۴۹) ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي - ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ شاهه جي رسالي جي خوب کوجنا ڪري اُنجي بيتن ۽ واين جي معنيٰ ۽ شرح لکي ٿي پاڻ تيار ڪري سنه ۱۹۲۳ع-۱۹۲۴ع ۽ ۱۹۲۳ع ۾ ڇپايا. باقي چوٿون ڀاڱو رهجي ويو جو ڊاڪٽر هوتچند جو سرگواس ٿي ويو.

(۵۰) علي سدارنگائي - علي سدارنگائي پهرين عورت ليکڪا پهريون ناول ”اتڪاد“ ۱۹۲۱ع ۾ لکيو.

(۵۱) قران شريف - هندستانين ٻولين ۾ پهرئين قران شريف جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيو.

(۵۲) گهڙي ۾ گهڙا ڪتاب - گهڙي ۾ گهڙا ڪتاب سنڌيءَ ۾ لنڊن ۾ پڻ هڻا آهن؛

(۱) برٽش ميوزم لئبريري (۲) انڊيا آفيس لئبريري.

(۲۲) مرزا قليچ بيگ - مرزا قليچ بيگ سنه ۱۸۸۰ع ۾ پهريون نائڪ سنڌيءَ ۾ لکيو.

(۲۳) مرزا قليچ بيگ - مرزا قليچ بيگ گهڙي ۾ گهڙا ڪتاب يعني ۲۵۷ لکيا.

(۲۵) شري ڪوڙومل چندن مل ڪلڻائي - شري ڪوڙومل چندن مل ڪلڻائيءَ سنڌي پهڪن جو ڪتاب ”پهڪا“ ۱۸۸۲ع ۾ لکي شايع ڪيو.

(۲۶) مرزا قليچ بيگ - مرزا قليچ بيگ جو لکيل سنڌيءَ جو اصلي ناول ”ڏلارام“ ۱۸۸۸/

۱۸۸۹ع ۾ پيش ٿيو.

(۲۷) ساڌو هيرانند - ساڌو هيرانند ”سرسوتي“ سنڌيءَ جي پهرئين ساهتيڪ ماهور مڪرن نومبر ۱۸۹۰ع ۾ شروع ڪئي.

(۲۸) ساڌو نولاءِ - ساڌو نولاءِ ”شدار پتريڪا“ سنڌيءَ ۾ پهرين زالن لاءِ مڪرن نومبر ۱۸۹۰ع ۾ شروع ڪئي.

(۲۹) ديوان ڪوڙومل چندن مل ڪلڻائي - ديوان ڪوڙومل چندن مل ڪلڻائي سنڌيءَ ۾ پهريون اصلوڪي ”ٻاراڻيون آکاڻيون“ ۱۸۹۱ع ۾ لکيون.

(۳۰) ديوان ليالارام - ديوان ليالارام پهريون عالم هو، جنهن دليان جوڙيل به پنڌي نائڪ ”مهڻ تارڪا“ ۱۸۹۱ع ۾ ۽ ”سورجن راجا“ ۱۸۹۷ع ۾ لکيا.

(۳۱) ديوان ڪوڙومل چندن مل ڪلڻائي - ديوان ڪوڙومل چندن مل ڪلڻائي پهريون ئي سنڌي عالم هو، جنهن بنگالي جاگرتيءَ جي پرايو هيٺ اچي جديد هندستاني ناول نويسيءَ جي ابي بنڪر چندر چٽر جيءَ جون آکاڻيون ۽ ناول سبڪ ۽ سهڻي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ۱۸۹۱ع ڌاري ڪتاب لکيا.

(۳۲) مرزا علي قليچ بيگ - مرزان علي قليچ بيگ ”رسالو سچل سائينءَ جو“ سچل جي شاعريءَ جو پهريون ڪتاب بن ڀائرن سنه ۱۹۰۲ع ۽ ۱۹۰۳ع ۾ شايع ڪيو.

(۳۳) ديوان ڪوڙومل چندن مل ڪلڻائي - ديوان ڪوڙومل چندن مل ڪلڻائيءَ ۱۹۰۶ع ۾ ”ٻهڪ ٿي ٻهڪ“ سنڌيءَ ۾ پهريون مذاقي ٽوڙڪن جو مجموعو لکيو.

(۳۴) ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي - ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ ”نور جهان“ سنڌيءَ ۾ پهريون اصلوڪو تاريخي ناول ۱۹۱۵ع ۾ لکيو.

(۳۵) ڪهنچند تيرٿڌاس ڪٽري ”بيوس“ - ڪهنچند تيرٿڌاس ڪٽري ”بيوس“ پهريون سنڌي شاعر هو، جنهن مواد توڙي هيٺ پٺي لحاظن کان سنڌي شاعريءَ کي هڪ موڙ ڏنو.

(۳۶) ڊاڪٽر تاراچند جگرماداس - ڊاڪٽر تاراچند جگرماداس ”ٻال مرتيوءَ جو سرنامو“ لکيو جو پهريون سنڌي ڪتاب آهي جيڪو ”ورلڊ ميڊيڪل ڊائري“ ۾ درج ڪيل آهي.

(۳۷) ريجهومل انگائي - سنڌيءَ ۾ پهريون ضبط ٿيل ڪتاب ”وندي ماترم“ ريجهومل انگائيءَ جو ترجمو ڪيل هو.

== باب تير هون ==

سنڌ جا سؤرما ۽ شهيد ۽ اڳوان رهبر ۽ اڀڪاري

۱. سنڌ جا سؤرما ۽ شهيد

(۱) مهاراج نٿورام قيمتورام شرما - مهاراج نٿورام قيمتورام شرما حيدرآباد سنڌ ۾ ۱۶ اپريل ۱۹۰۸ع ۾ ڄائو هو. هي ”آريه ڀڳو سماج“ جو سرگرم ڪاربه ڪرڻا هو، ان جي انيڪ ڌارمڪ ۽ سماجڪ ڪارجن ۾ ڀاڳ ورتائين. انهن ڏينهن ۾ اسلامي پرچار جو اثر وڌيل هو ۽ ڪيترائي هندو ڄاتيءَ جا لمل لتجي رهيا هئا. مسلمانن جي احمدي (قادياني) سميردانه پاران انيڪ چونڊيوڻ پستڪ پرڪاش ڪيا پئي ويا، جن ۾ ويدڪ ڌرم تي خنده زني ڪيل هوندي هئي. مهاراج نٿورام لاهور جي هڪ عيسائيءَ پادريءَ جي لکيل ۽ ڇاپيل پستڪ ”اسلام جو اڻتھاس“ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ڇپايو. جيتوڻيڪ ان ڪتاب ۾ ڪو اهڙو اعتراض جو ڳوڻو مصالحو ڪين هو. البته دليلن سان ڪن مذهبي ڳالهين جي چنڊچاڻ ڪيل هئي. هي ڪتاب پڙهڻ سان مسلمانن هائيدوس مڇايو. ان ڪري سرڪار نٿورام تي نومبر ۱۹۲۲ع ۾ مقدمو داخل ڪيو. ۱۸ جون ۱۹۲۲ع ۾ سيشن ڪورٽ ۾ نٿورام بيان ڏنو ته ”مون پستڪ صرف انواد ڪري ڇپايو آهيان جو پنجاب ۾ اعتراض جو ڳوڻ ثابت نه ٿيو آهي سو سنڌ ۾ طوفان جو ڪارڻ بڻجي نٿو سگهي. هاڻي عدالت کي نرڻو ڪرڻ جو اڌڪار آهي.“ سيشن ڪورٽ ۲۲ ڊسمبر ۱۹۲۲ع تي مهاراج نٿورام کي ڏيڍ سال قيد ۽ هڪ هزار روپيه ڏنڊ جي سزا ڏني. جنهن تي ڪراچي جڊيشل ڪورٽ ۾ اپيل ڪئي ويئي. ان ڪورٽ ۾ ٻنهي پاسن جا دليل ٻڌي پهرين ۱۲ پوءِ ۲۰ سيپٽمبر ۱۹۲۵ع تي فيصلي ڏيڻ لاءِ تاريخ مقرر ڪئي. نٿورام حيدرآباد مان ڪراچيءَ هڻائي آيو. تي حاضر ٿيڻ لاءِ ويو. طبيعت ناساز مٿن سبب ڪورٽ جي ورندي ۾ بيهڻ تي لڳي پيو ته آهي هڪ عبد القويوم نالي مسلمان هن کي پيٽ ۽ پليءَ ۾ چرا هڻيا ۽ خون خون جا آواز مڃي ويا ۽ هن پڻ تبا ٿيا. سڀ هندو پنهنجا ويڇا وساري هن جي ارڙيءَ سان مشمان ۾ هليا ۽ لاش اڻئيءَ کي اڀڻ ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح هي ۲۵ ورهين جو جوان قوم ٿان قربان ٿي ويو.

(۲) ڀڳت ڪنٽوررام تاراچند - ڀڳت ڪنٽوررام جو جنم ٻائي تاراچند جي گهر ماتا تيرٿان ٻائيءَ جي ڪڪ مان ڳوٺ جروار ضلع سکر ۾ ويساڪ سنبت ۱۹۲۲ع وڪرمي برابر ۱۲ اپريل سنه ۱۸۸۵ع ۾ ٿيو. هي آئي جي سنبت ڪنٽورام جو ڏنل هو. جڏهن درٻار ۾ کڻي ويا ته ڪنٽورام ته سر ڳواس ٿي چڪو هو. سندس پٽ سترآمداس هو ۽ امانت خوشيءَ سان منظور ڪئي. هي ننڍي هوندي کان ئي ڀڳتي ڪندو رهندو هو ۽ گروه جي شيوا به ڪندو رهندو هو. هي وانگا اکر ۽ گرمکي اکر سڀي ويو. گروهنکي حيات پتافي ڳوٺ ۾ ٿاڻ وڌيا سڀل لاءِ ڀڳت هاسارام وٽ ڇڏيو، جا به سڀي ويو. گروه سان گڏ ڀڳت وجهندو هو، ان لاءِ خاص دريس ٻائي آهي. ڪنٽورام به مٿي تي چڪر ڌار ڳول ٻڙي، سر تي ڊگهو جامو ۽ ڪاچني وانگر ٽوڏن تائين ڏوٽي ۽ پيرن ۾ چير ٻڙي ويندي آهي. جا

اختيار ڪئي. هي ڳولن ۽ شهرن ۾ ڀڳت وجهڻ لاءِ ويندو هو. پاڻ سان گڏ لولا لنگڙا انڌا منڊا ڪئين وٺي ويندو هو. اتي انهن جي چڱي شيوا ٿيندي هئي. اُهي ڏاڍا خوش ٿيندا هئا. ڀڳت جو بلند، ٿريلو ۽ منو آواز ڪوئل ۽ بلبل جهڙو هو. ٻڌندڙ راڳ ۾ ئي مڱن ٿي ويندا هئا. ڀڳت ۾ ڪنٽورام جهولي ٿيڻا ٿيندو هو، ان ۾ جيڪي به ملندو هوس، سو غريبن کي وراهي ڏيندو هو. پر ڀڳت وجهائڻ وارا پئسا ڏيندا هئس، سي به پر اڻڪار ۾ لڳائي ڇڏيندو هو ۽ پاڻ انهيءَ مان هڪ ٻائي به نه کڻندو هو. گذران لاءِ ريزڪي ڪربائي جو دڪان هلائيندو هو. سدائين ڀڳتيءَ ۾ مڱن رهندو هو. ڪئين ڪرامتون ڏيکارايائين. ماڻهو هنکي اوتار ڪري مڃيندا هئا. هن وٽ ذات پات جو ڪوبه پيدايو ڪونه هو. انهن ڏينهن ۾ سکر جي منزل گاه تي فساد ٿيا ۽ مسلمان هندن جي برخلائي ٿي ويا. هنن جون اکيون ساد بجلي تي ويڻون ۽ چوڻ لڳا ته هي سيد پيلو آهي. وري هڪ لڳا رايون ته اسانجي پر چونڊ واري پير جي پٽ کي هنن ماريو آهي، انجو اسين بدلو وٺنداسين. سنڌ ڪنٽورام مانجهندن ۾ ورسيءَ تي ويو هو. اُتي هن مارو راڳ ڳايو جو ٻڌي سڀن جي اکين مان ڳوڙها ٻڙي پيا ۽ ڇپاڻون ته ڀڳت مارو راڳ جو ڳايو پر ڀڳت ته چيلن کي چٽايو هو ته منهنجي وڃڻ جي تياري آهي. مانجهندن ۽ دادوءَ کان ٿيندو ڙڪ اسٽيشن تي پهتو ته سکر وٽ لاءِ گاڏي ٻلائي. پلنگتارم تي به مسلمان بندوق ڌاري آيا ۽ ڀڳت کي پيرين پئي چوڻ لڳا ته آسيس ڪريو جنهن ڪم لاءِ اسين نڪتا آهيون، سو ڪم پورو ٿئي. ڀڳت هنن کي انگورن جو پرساد ڏيئي چيو ته توهانجو ڪم پورو ٿيندو. گاڏي سڀني هلي هلي ۽ پلنگتارم جيئن ڇڏيائين ته انهن بندوق ڌارين بندوقن سان گوليون هلايون، جي سڌو اچي ڀڳت ڪنٽورام کي لڳيون ۽ رام رام چئي لڏي پيو. ٿوري وقت کانپوءِ هنجو پٺان پکيڙو پرواز ڪري هن جسماني سرير مان هليو ويو. سڄي سنڌ ۾ خبر بجليءَ وانگر ڦهلائي ويئي. هرتالون ٿي ويڻون ۽ شوڪ ۾ ماڻهو ٻڏي ويا. ڀڳت کي ڏئي پنهنجي ڳوٺ جرواران ۾ رکائي آيا ۽ اُتي انجو اگني سنسڪار ڪيو ويو. اهڙو سنڌين جو پيارو پر اڻڪاري ۽ ٿاڻ وڌيا وارو ۽ ڀڳت هن سنسار مان ڪڇ ڪري هليو ويو. اها تاريخ ۱ نومبر ۱۹۲۹ع جي هئي، جنهن ڏينهن ڀڳت شهيدِيءَ جو جام پيئو. هن جا ۱۱ رڪارڊ پرايل آهن، جن ۾ ۲۱ ڀڄن آهن.

(۳) هاسارام پمناڻي - وڻر هاسارام پمناڻيءَ جو جنم رهڙي تعلقي ۽ سکر ضلعي ۾ تاريخ ۱۰ اپريل ۱۹۸۹ع ۾ ٿيو. هي گرجوڻيٺ هو ۽ حيدرآباد سنڌ ۾ ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج جو پرنسپال ٿي رهيو. هن ۱۹۲۱-۱۹۲۰ع جي قطع تعلقات هلاچل ۾ نوڪريءَ کي نوڪر هڻي آزاديءَ جي هلاچل ۾ ٽپي ويو. هي رهڙيءَ ۾ ئي رهندو هو. هي لاڙڪاڻي جي پرسڌ سنت سوامي ڌرمڊاس جو خاص شش هو. هن جو ڌرم ڏانهن لاڙو ٺهڻو هو. هن ”ڌرم درشن“ نالي سان هڪ ماهوار مڃڻ ڪڍي، جن ۾ ڌرمي ڳالهين جو ورنن هوندو هو. هن ۾ سڃاڻي هئي ۽ ساهس سان اها چونڊو هو. نهڻو ۽ شيواڌاري ۽ نماڻو هو. جي ڪانگريسي هو. تنهنڪري ڪانگريس ٽڪيت تي رهڙيءَ مان سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊيو ويو. هي اسيمبليءَ ۾ سڄي ڳالهه ٿي رکندو هو. منزل گاه فسادن سبب سکر ضلعي جي گوسڙجي، باگڙجي، چڪ، ڪاهي وغيره ڳولن ۾ ٿيل هندن جي خونن جو رت

اڃا شڪو ٿي ڪونه ٿو ته سنڌ جو نمائو سنت ڀڳت ڪنوررام ڪڇ مهنا اڳ ڪن خبيث مسلمانن هٿان خُون ٿي چڪو هو. هندن جي دلين ۾ هراس ڇانيل هو. سنڌ اسيمبليءَ جو اجلاس هلي رهيو هو، ان ۾ سنڌ ۾ ڦهليل بد آمني، بي سلامتي ۽ بي بندوبستيءَ بابت بحث هلي رهيو هو. گھڻن ئي ان باري ۾ ڳالهايو، ليڪن هاسارام جي ويڳاڻيل ۾ جيڪا سچائي، ساهس، سؤرويتا ۽ حقيقتن جي انگن اکرن جي اڻڀار هئي، سا ٻئي ڪنهن وري ۾ هوندي يا ملندي. هن نهايت ندرت سان ڀڳت ڪنوررام صاحب جي خُون بابت سنڌ سرڪار جي اپرواهي ۽ لافرضائي ٻڌائي ۽ پوليس جي نقصان ۽ لاثافيءَ جو پڙو فاش ڪيائين. آکاڙ جي اُس ۾ روھڙيءَ جي شهر مان لنگهندي ان راهڪير تي اوچتو بندوق جي گولين جي ڏا! ڏا! سان سڙاڻ ڪنديون هاسارام جي سرير ۾ آڙپار لنگهي ويئون. ان نردوش انسان جي خُون سان پياس ڇڄيائيندي پاڻ به پوريون ٿي ويئون. ان سچ جي آواز جو نتيجو ڇا نڪتو. جڏهن ان مهل سنڌ سڪت ۾ هئي، سنڌ لهرن ۾ لڏي رهي هئي. سنڌ جي فرقيپرست مسلم طاقت اُڀري آسري پنهنجي زهر سان سنڌ جي آتما کي ڏنگڻ لاءِ تيار ٿي هئي. سنڌ جي مهان آتما ۽ نمائي شيواڌاريءَ کي يعني هاسارام پمناڻيءَ کي تاريخ ۱۸ جولاءِ سنه ۱۹۳۰ع تي شهيد ڪيو ويو. ان تي سڄي سنڌ ۾ ماتم مچي ويو ۽ غم ۾ غرق ٿي ويئي. ان وقت هو هندن جو قياس جوڳو حال. ڪير ٻڌي؟ ڪير سڻي؟

”لکيو انگ اڙي ٿي آڪاس واڻي - ڇڙ ه سڄي سُولِيءَ ته هيومن ڪالاڻي.“

(۳) هيومن ڪالاڻي - هيومن ڪالاڻي پراڻي سکر ۾ تاريخ ۲۲ مارچ ۱۹۲۲ع ۾ ڄائو هو. انگريزن کان آزادي حاصل ڪرڻ ۾ سنڌ ديش به پاڻ موڪيو. ڀارت جي ٻين پرائنٽن جيان سنڌ پڻ گڻي ۾ ڪانگريس ڪارٽر ڪرتا قيد ڪيا ويا. لنين ۽ گولين جي سامهون ٿيا، ڦٽڪ ۽ ڏنڊا برداشت ڪيائون. شهنشترتا جي ويڊيءَ تي ڀارت جا انگ املهر رتن اڀڻ ڪيا ويا. اڪيچار سؤروڙي پنهنجو سڀ ڪهه ڇڏي ڪري، ستنترتا جي ويڊيءَ کي ٻارينڊا ۽ جڳاڻيندا رهيا. سنڌ ديس به ان ويڊيءَ تي پنهنجو هڪ وير جوان کي سواها ڪري ڇڏيو. ڪومل ڪشور، جنهن جيون جڙو ڪو مزو ڪونه ٿاڻيو ۽ سنساري شڪن جو سواد نه چڱيو هو، اهڙي ڪڇڙي اوسا ۾ ان ڪومل ڪمل گل کي برطانوي شاسن بي رحم ٿي نابود ڪري ڇڏيو. سکر جي پرست ڪالاڻي ٽهراڻي ۾ هيومن اڇا پڙهندو هو. ان وقت مهاتما گانڌيءَ جو بمبئيءَ مان آڻيل آواز ته گُٺت انڊيا (Quit India) يعني انگريز ڀارت ڇڏيو گونجڻ لڳو. ان تي سرڪار سختيءَ جو سهارو ورتو. تن ڏينهن ۾ سنڌ ۾ گُرن جي حرڪتن سبب سکر کان حيدرآباد تائين مارشل لا لاڳو هو، ڪير جو ڪڇي سگهي؟ چيو وڃي ٿو ته سکر ۾ هڪ ٽرين کي آڏاڻ ڪڍڻ لاءِ ڪنهن نوجوانن هڪ رٿ تي ويٺو لائين جا ڪي پرزا ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي، ان لاءِ هيومن ڪالاڻيءَ کي گرفتار ڪيو ويو. مارشل لا موجب مقدمه هليو ۽ قيد ٿيل ڪالاڻيءَ تي ڦهر ڪيا ويا ۽ انيڪ اتجاچار ڪيا ويا. مارون ڏنيون ويئون، برف تي شهماڙيو ويو، پر هن سڀ سهن ڪيو ۽ انگريزن اڳيان ڪنڌ ڪين نمايو. نيٺ هنکي ڦاسيءَ جي سزا سڻائي ويئي. اها خبر

ٻڌي سڄي سنڌ ۾ ٿر ٿرڻو مچي ويو. انيڪ ماڻهن اختياريءَ وارن کي اڀليون ڪيون ۽ ڊيا جون درخواسٽون ڪيون. سرگواسي جمشيد نسروديگي جهڙي نرم دل نيتا پڻ نويدن ڪئي ته هن نوجوان کي ڦاسي نه ڏني وڃي. پر اُهي سڀ اڀليون، درخواسٽون ۽ پراڻاڻون وڻڻ ويئون. آخر تاريخ ۲۱ جنوري سنه ۱۹۳۲ع ۾ سکر جي سينٽرل جيل ۾ هن همت واري هيومن ڪالاڻيءَ ڦاسيءَ جي ڦندي کي چاه سان چميو ۽ پنهنجو سرير ڀارت ماتا جي چرڻ ۾ چڙهائي ڇڏيو. سنڌو ساگر جون لهرون صدين تائين هيومن جو پلڀدان ٻڌائينديون رهنديون، سنڌ جي نوجوان سڀوت جي بينظير قربانيءَ جي ڪٿا!

(۵) مهراج نيٺورام شرما - مهراج نيٺورام اڃا جوان هو، حيدرآباد سنڌ جو رهندڙ هو ۽ ”راشٽريه سوير سيڪ سنگهه“ جو سيڪ هو. تاريخ ۲۹ مئي ۱۹۲۵ع تي حيدرآباد ۾ قلعي جي اندر سنگهه جي بال شاخا هلي رهي هئي، جنهن ۾ رڳو ٻار هئا، وڏا فقط ٽي چار هئا. سڙو شري نيٺورام شرما، ماستر پيروڊت، موهن شرما، موٽيرام ۽ مهلاڏواڻي، خوني خبيث مسلمانن اڳواٽ رڳيل منصوبي پٽاندر هڪ ٽوليءَ اچي اُنهن ٻالن ۽ وڏن تي هٿياربند حملو ڪيو. مهراج نيٺورام اڃا تازو بيماريءَ مان اُٿيو هو ۽ طبيعت اڃا به پوري برابر نه هئي ۽ ڪمزور هو. تنهن هوندي به ندرت سان لڙيو ۽ پنهنجي لڙڻ سان ڪيترن مسلم خبيثين جون کوپريون ڀڳائين. مهراج جي لڙج ۽ جيان ڦرندي ڏسي اُنهن گونڊن جا هوش حواس گهر ٿي ويا. پر هڪ جڳت وجهه وٺي پنهنجو خنجر مهراج نيٺورام جي پاسريءَ ۾ کوڙي ڏنو ته آندا ٻاهر اُٿڻ لڳا. پر واه ڙي نيٺورام شرما چوندا آهن ته ”موچيءَ جا گهڙيا موچيءَ جي منهن ۾“ سو وير نيٺورام هڪ هٿ سان آندا روڪي، ٻئي هٿ سان ان هٿڪ کان سندس ٿي خنجر ڦري اُن جي پيٽ ۾ کوڙي ڏنو. اُن وار اُنهن گونڊن جي رهي گهي همت هاري وڌي ۽ تنگن ڪلهن تي رکي اُڏيڻ گهر ٿي ويا، جيئن ”ڪاريءَ هٿان ڪانءُ!“ سڀني زخميل سوير شيون ڪي حيدرآباد جي مکيه اسپتال ۾ آندو ويو. مهراج نيٺورام جي حالت سڀ کان خراب هئي، اُن کي بچائڻ لاءِ ڪس ويا، ليڪن تاريخ ۲۰ مئي ۱۹۲۵ع جي منجهند جو مهراج نيٺورام پرلوڪ ٻڌاريو ۽ پنهنجي سوين ساٿين، ننڍڙن ٻارن ۽ ٻڙي ماتا کي رٿاڙي هليو ويو. خنجي اُڙيءَ سان سوين ماڻهو لٽي جلوس جي روپ ۾ شمشان ڏانهن هلندا هليا. گهڻين ۽ بزارن ۾ پيڙ درهن ڪاڻ لڳي ويئي ۽ ماڻهو چٽين ۽ ڇڇهريڻن تي ٻيهي درهن ڪرڻ لڳا. آخر اُهو جلوس شمشان گهاٽ تي پهتو. مهراج نيٺورام جو سرير چڪيا ۾ رکي اُڙيءَ جي شهيد ڪيو ويو. مهراج نيٺورام شهيد ٿي امر ٿي ويو جو هميشه ياد رهندو.

(۶) نارائڻ ديو آريه - سنڌين کي ۶ جنوري سنه ۱۹۲۸ع واري ڪانه ويندي. اُن ڏينهن ڪراچيءَ ۾ جيڪو خبيثي هٿيڪانڊ ٿيو هو، سو سالن تائين به اسان جي آڳينده پيڙهيءَ کي به ياد رهندو. پاڪستان ٺهڻ بعد حالتون ٿي بدلجي ويئون. سنڌ کي اسانجي مرضيءَ جي خلاف پاڪستان کي شهيد ڪيو ويو. هندن کي مجبور ٿي پنهنجي پياري جنر پوميءَ کي الوداع ڪرڻي

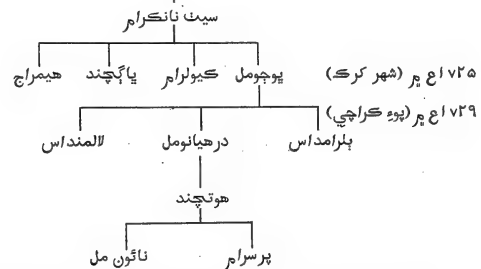
پيئي. هندن کي سامونڊي جهاز رستي وڃڻ لاءِ ڪراچيءَ وڃڻو پيو، جتي ڪن جڳهين تي ڪئمپون ٺاهيون ويئون ۽ ريل رستي وڃڻ لاءِ حيدرآباد ۽ ميرپورخاص وڃڻو پيو. انهن هندن تي به ڪئمپون ٺاهيون ويون. آريه سماج ڪراچيءَ ۾ پيئي جاتين، هندن لاءِ بنا ڪنهن پيداواري پنهنجا دروازا گليل رکيا. ڪراچيءَ جي ڏينملي پٿري پائشالا ۾ ٻاهرين شهرن جا اچي رهيا ته جڏهن وارو ملي ته اسين جهاز ۾ چڙهي هندستان وڃون. اهو ڪنهن ڪونه ڄاتو ته مسلمان حملو ڪندا؟ تاريخ ۶ جنوري تي پاڪستان جي اڏڪارين جي اِشاري تي بيگناهه ۽ بي اختيار هندن تي حملي ڪرڻ جي رت رتي. هندن جي گهرن تي نشان ڪيا ويا ۽ پاڙا مقرر ڪيا ويا ۽ اُتي گُرت ۽ مارڪٽ ڪرڻ لاءِ مجاهد مقرر ڪيا ويا ۽ هٿيار وراهيا ويا. پوليس ۽ ملٽريءَ کي به پاڻ سان ملايو ويو ۽ سڄي ساشز بنائي ويئي. اُنهيءَ رڻا موجب هندن جي دڪانن، گهرن ۽ ڪئمپن ۾ ڌوڪي پيا. ”الله اڪبر“ ۽ ”مارو ڪافرون ڪو“ جي ناعارن سان گونج مچي ويئي. اُتي ناراض ڌيو آريه اڪيلي سر لٽ کڻي ٻن هزار مسلم گروندن جي سامهون ٿيو، جو پٿري پائشالا جي صدر دروازي وٽ اچي پهتا هئا. چون ٿا ته ”يڏ جي سيناپتي“ ”شڪر“ جو روپ ڌاري شاهيه ناراض ڌيو آريه ملهجن سان خوب مقابلو ڪيو. سندس لٽ اٽڪل ايليس جون ڪوپريون پڇي ڇڏيون. هي وٽر سٺنگ برابر اڌ ڪلاڪ تائين ٻن هزارن گروندن کي دروازي وٽ روڪي بيٺو ۽ اندر گهڙڻ نه ڏنو. سڄو قنججي ۽ گهايل بئجي هيٺ ڪري پيو ۽ سندس پٺان پڪيٽڙو پُڙ پڪيٽڙي اُڏامي ويو. پوءِ اُهي مسلمان اندر گهڙي پيا ۽ حملو شروع ڪيائون، ڪيترا هندو ماري ويا، ڪيترا زخمي ٿي پيا، پوءِ ڦر لٽ ڪري هليا ويا. پائشالا جا پٿر به هن قهري ڪانڊ تي ٻُڙها ٻُڙها ٻُڙها لڳا. اهڙيءَ طرح هندن لاءِ ناراض ڌيو آريه قرباني ڪندي شهيد ٿي ويو. هن جي شهيدِي ۽ قرباني هميشه ياد رهندي.

(۷) ديوان گڏي مل جي شهيدِي (۸) ڪماري گنگا عرف دروپدي عرف سدوري گڏومل جي قرباني. هي احوال هندوآسي هفتيوار اخبار بمبئي وارن ٽن پرچن تاريخ ۱۶-۲۰-۱۹۶۹ع، ۲۲-۲۰-۱۹۶۹ع ۽ ۲۰-۲۰-۱۹۶۹ع جي نالڪي ليکڪن جي آڌار تي مختصر لکيو ويو آهي. هيءَ حقيقت سنه ۱۷۹۸ع کان ۱۸۰۱ع واري وقت جي آهي. سنڌ جو حاڪم مير فتح علي خان هو ۽ حيدرآباد ۾ سندس تخت گاهه هو. هنجو مير منشي يعني وڏو وزير ديوان گڏومل هو. هن ميرن کي ڪيترين لڙاين ۽ آيل آهڻاڻن کان بچايو هو ڇاڪاڻ ته هو عالم، عقلمند، دوراندیش ۽ بردبار هو. سندس پٽي سرگواس ٿي چڪي هئي. گهر ۾ فقط سندس نياڻي ڪماري گنگا هئي. ڪي ليکڪ اُنجو نالو دروپدي عرف سدوري لکن ٿا. هنکي ايشور لاثاني سونهن عطا ڪئي هئي ۽ قوه جوانيءَ جي منزل تي به اچي پهتي هئي. هڪ ڏينهن در تي شيدي پهري ڏيندڙن جي نظر وڃي ڪماري گنگا جي منزل دروپدي تي پئجي. تن وڃي مير فتح علي خان جي ننڍي ڀاءُ مير ڪرم علي خان کي ٻڌايو ۽ هنجي بيهڊ محسن ۽ شڪل شبيهه جي خوب ساراهه ڪئي. تنهن تي مير ڪرم علي خان ڪڇ ماڻهو وٺي ديوان گڏي مل جي گهر جي دروازي وٽ پهتو. ديوان مير جي بد اِرادتي کي ڀاني شيدي پهريدارن کان مار ڪڍائي واپس روانو ڪرايو. هن وڃي ڀائيس مير فتح عليءَ سان گالهه ڪئي.

سند جي تصوير

صبح جو جيئن ديوان ڪڇهريءَ ۾ آيو ته مير چيس ته تنهنجي نياڻيءَ جو سنگ مير ڪرم عليءَ کي ڏي. ديوان ٻڌي ٿي ۽ ۾ پئجي ويو ۽ ورندي ڏٺائين ته مونکي سوچڻ ۽ برادريءَ سان صلاح ڪرڻ لاءِ گهٽ ڏني وڃي. مير هنکي هڪ ڏينهن جي گهٽ ڏني. ديوان ملول منهن سان غمگين حالت ۾ گهر آيو ۽ ننڍي ڀاءُ جسپتراءَ کي گهرائي اُنکي سرسٽي گالهه ٻڌائي. ڪماري گنگا عرف دروپديءَ در جي اوت ۾ سڀ ٻڌو. ديوان چيو ته هن کان ته زهر کائي مران ته ڇڏو، پر زهر جي شيشي خالي پيئي آهي. تنهن تي ڏينس چيو ته توهان زهر جو کائو، معاملو ته منهنجي مٿان آهي، مونکي ٿي مرڻ ڏيو. ”نه هوندو ڀائيس، نه ڇوڏي بئسري.“ رات ٿي، سڀني پهريدارن کي موڪل ڏني ويئي. گهر جي آڳوڻ پريان ويڙهي ۾ چڪيا تيار ڪئي ويئي. ڪماري گنگا عرف دروپديءَ لاءِ ماڻس شاديءَ جو وڳو تيار ڪري رکي ويئي هئي، سو پاڻي پٽا کي چيائين ته اُنءَ ميران ٻائيءَ وانگر گهٽ گرڏر توڙيل سان لانئون لهان ٿي ۽ تلوار وٺو ۽ منهنجي ڪنڊ تي وار ڪري سيسي لاجو ۽ ڪاڪس جسپتراءَ کي چيائين ته تون چڪيا کي باري تيار ڪر ۽ منهنجو بدن اُنهيءَ جي حوالي ڪيو وڃي ته ختم ٿي گهٽ گرڏار سان ملي رهان جيئن منهنجي هڏين کي به دشمن جو هٿ نه لڳي. گنگا عرف دروپدي تلوار پٽس کي ڏيئي چيو ته هاڻ لاهه منهنجي سيسي. ديوان تلوار ته ورتي پر هٿ ڏڪي رهيا هئا، سا ڪري پيئي. وري ڪاڪي کي چيائين ته منهنجو سر ڏڙ کان ڌار ڪر پر هنن اِنگار ڪيو. چيائين اُڙهي ٿي پنهنجي سيسي لاهي توهان کي ڏيان. لاچار ديوان گڏي مل تلوار سان نياڻيءَ جي سيسي لائي، پوءِ لاش چڪيا باري ان جي شهيد ڪيو ويو. ديوان گڏي مل ڀائيس جسپتراءَ کي چيو ته هينئر ئي هائي چونڊي درياه ۾ وجهه ۽ اُتان ئي ڪراچيءَ هليو وڃ ۽ ڀائيس سيٺ پوچومل کي سڄي حقيقت کان واقف ڪر ته ڪڇ جي راءِ کان مدد وٺي پنهنجي ڪُل وڃي ميرن جي مصيبتن کان ناري. صبح جو سج اُڀري ميرن کي خبر پئجي ويئي ته ديوان ڌيءَ جي قتل ڪري لاش جلائي ڇڏيو. ميرن پاڻ ۾ صلاح ڪري قلعي جي ميدان ۾ ڪتن جي لوڻ، پٿرن جا ڦٽ ۽ ڪاٺين جا انبار ڪٽا ڪرائي رکيا ته ديوان گڏي مل کي انهن سان حملا ڪري ڇڏجائي ماريو وڃي. قاضيءَ ملان به گهرائي وهاريا ويا. جيئن ئي ديوان گڏومل ميرن وٽ آيو ته مير فتح علي خان چيس ته تو اسان جي حڪم جي انحرافي ڪري بي عزتي ڪئي آهي. توکي چونه سزا ڏني وڃي. قاضيءَ کي حڪم ڏنائين ته توکي سڄي حقيقت جي خبر پئجي چڪي آهي ته هاڻي پنهنجي فتويٰ ڏي ته ديوان کي ڪهڙي سزا ڏني وڃي. ديوان چيو ته قاضي جا فتويٰ ڏيندو. توهان ته سزا ڏيڻ جي تياري ڪري هي مال ڪٿا ڪري رکيا آه. پوءِ قاضيءَ ۽ مٿن سان صلاح ڪري رابا وٺي فيصلو ڏنو ته ديوان گڏي مل کي سنگسار ڪري ماريو وڃي. پوءِ ته ڪتن کي کڻي ڇوڙايائون، جن ديوان کي چڪ هڻي ڪٽڙاڙي هن جي بدن جو ماس چڪن سان پٽيو. ٻين پٿر اُچائي ديوان کي هنيا. ٽپن ڪاٺين جي ڍڳ کي باهه ڏيئي ٻريل ڪاٺيون اُچائي هنيا. اُنهيءَ طرح ديوان گڏي مل جو انت آندو ويو. ڌيءَ ۽ ڀيءَ پنهنجي قرباني ڏيئي ڌرم جي رڳا ڪئي ۽ ٻئي ڌرم ۽ عزت خاطر شهيد ٿي ويا. انهن جي شهيدِي ۽ ميرن جي بي قدرِي، بي وفائي ۽ بي انصافي اڃا پيئي گائجي.

۲. ۱۶۵۰ھ ۾ رهبر ۽ پراڻي ڪاري

(۱) سيٺ نائون مل هوتچند پوڄواڻي ۽ سندس وڏا - هن جي آڪه جو شجرو -
(ٻاهاڻا ٽڪ ڏوڏيجا) سيٺ ساجن مل (ڀينل شهر ڪاهري ضلع دادوءَ)

سيٺ نائون مل جا وڏا آيا ۱۵۱۵ اصل شهر ڪاهري ضلع دادوءَ جا ويٺل هئا. انهن ڏينهن ۾ ڪاهريءَ جو شهر اوج تي هو، پر ڏيري ڏيري ماڻهو لڏيندا ويا. آخر ڦٽي ويو. سنه ۱۷۲۵ع سيٺ نائون مل جو پڙ ڏاڏو سيٺ پوڄومل ۱۶ سالن جو هو. پوڄومل جي ماءُ مانڇي هئي، جا هنڪي سنهڏي ڪانه هئي ۽ هميشه اڻٻڌل هلندي آئي. ان ڪري هيءَ ڪاهري شهر ڇڏي سيوهڻ ۾ اچي هڪ قافلو تيار ڪري ڏن ڪماڻن جي ڳولها پر نڪتو، حب نديءَ جي پاسي ۾ ڪرڪ نالي هڪ مشهور شهر هو. اُتي پهتو ته شهر پسند آيس ۽ اُتي لهي ويٺو. پنهنجا گهاٽا ڌار ڌار سونمياڻي، گواڻر، ٻيلي ۽ مسقط ۾ موڪليا پائين. مسقط ۾ وڃي بئاشا، شيراز ۽ بئرين ۾ ننڍيون پيڏيون کوليون. آهستي آهستي سنڌ جي ٻن ٻجن شهرن، جي مشهور بندر هئا يعني شاه بندر ۽ الاهوري بندر ۾ به پيڏيون کوليون. سورت، پور بندر ۽ ملبار سان خوب واپار جاري ٿيو. ڪرڪ بندر عربي سمنڊ جي چوڙ وٽ هو. ڪڇ وقت کان پوءِ سمنڊ کان بندر ڏي ٽهڙ لڳي ويو ۽ ڪوبه جهاز يا ڏنگي بندر ۾ ٽهڙي نٿي سگهي. واپار کي ڏک لڳو. سيٺ پوڄومل پنهنجي ڄڻيءَ جي تالش ۾ نڪتو. هن ڪراچي ڪاري پسند ڪئي، جتي ۲۰-۲۵ ٽهر مهڻاڻ جا هئا ۽ اُنهيءَ مڪان کي ”دربو“ سڏيندا هئا. پاسي ۾ پاڻيءَ جي ڪڏ هئي، جنهنڪي ڳالجي (مهاڻي) جو ڪن چوندا هئا. هنجي چو طرف گدامري ۽ تمر جا وڻ هئا. پوءِ ڪرڪ شهر مان لڏي هت آيا ۽ ڳالجيءَ جو ڳوٺ وسايائون. تڏهن اُتي منوڙي جي ڪاري ڪانه هئي. بابا بيت کان متڀرو ”نونا ناز“ نالي ڪاري هئي، جا آندرفن لاءِ ڪم ايندي هئي. اٽڪل سنه ۱۷۲۹ع ۾ ڪرڪ شهر مان لڏي اچي ڪراچيءَ ۾ ويٺا. انهن ٽنهن کي چو طرف ڪوٽ ڏنو ويو ۽ اُن کي به دروازا رکيا ويا، هڪ ”ڪارو در“ سمنڊ ڏي، ٻيو ”منو در“ لباري نديءَ ڏي. شاه بندر جو

منهن لڳجڻ ڪري اُتان گهر لڏي اچي ڪراچيءَ ويٺا. هنن جو واپار ڏينهن ڏينهن وڌندو رهيو ۽ هي به ڪيترن ئي شهرن ۾ پنهنجون ڪمونيون کوليندا ويا. اهڙيءَ طرح هنن جون پيڏيون (۵۰۰) پنجن سئوڻ جي انگن تائين وڃي پهتيون. سنه ۱۸۱۱ع ۽ ۱۸۱۲ع کان ڪيترن سالن تائين ڪرڪ، مارواڙ ۽ هالار (ڪاٺياواڙ) جي اوسي پاسي اچي ڏڪار پيو، ته انهن پاسن کان ماڻهو ٿين سنڌ ۾ آيا. اُن جي رها حالت هئي جو گهڻي ناڻي سان به ملي نٿي سگهيو. ماڻهو سون ٽپي هوندي به بڪ مرڻ لڳا. ڪيترائي ماڻهو بڪ جي وڳي اُڦليا. اُن وقت سيٺ نائون مل جي وڏن سيٺ درهيا نومل ۽ سيٺ لالمنڊاس وٽ اُن جا انبار ڀريل هئا. هنن ڏٺو ته دان ڪرڻ جو هڙو موقمو ڪڏهن ملندو، سو هنن اُن جي گدامن ۽ پائندن جا دروازا کولي رکيا ۽ سڀني گهرجائن کي بنا پيڏيا جي ۽ ذات پات جي خيرات ويا ڪندا. في آساميءَ کي هڪ سِر باجهري يا چانور روز مفت ڏيندا هئا. سفيد پوش شرم کان رات جو اوندھ ۾ اچي اُن وڻ لڳا ۽ جيڪي وڏا وڻ ۽ اُڻنگ هئا، تن کي گهر وٺي اُن ڏيئي ايندا هئا. اهڙيءَ طرح ڪيترا سال هنن جو دان ڪرڻ جو ڪم هلندو ئي رهيو. اُن وقت ميرن جي حڪومت هئي، انهن ۾ ڪي تمسبي به هئا، جن هندن تي ظلم ڪيا، جن کي بچائڻ لاءِ سيٺ پوڄومل بهرو ورتو. اُٿلندو اُن کي به گرفتار ڪري ڏنڀ ڏيڻ شروع ڪيا. نيٺ انگريزن جي دخل تي سيٺ نائون مل جي پڙ-ڏاڏي پوڄومل کي آزاد ڪيو ويو. جڏهن سيٺ نائون مل وڏو ٿيو ته اُهو به هندن تي تمسبين جو آزار نٿي نه سگهيو. سو انگريزن جي عملدار مسٽر آڊوٽرام سان وڃي مليو ۽ اُن کي حقيقتون ٻڌائي ميرن تي چڙهائي ڪرڻ لاءِ آساهت ڪيو. انگريزن سنه ۱۹۲۳ع ۾ ميرن تي ڪاه ڪئي. حيدرآباد جي ڀرسان مياڻي ۽ دٻي وٽ جنگ لڳي ۽ ٽن چئن ڏينهن ۾ انگريزن فتح پاتي ۽ تاريخ ۲۱ فبروري سنه ۱۹۲۳ع ۾ حيدرآباد جي قلعي تي انگريزن پنهنجو ”يونين جگ“ جهنڊو چاڙهيو. انگريزن جي حڪومت شروع ٿي ۽ ميرن جي راڄ جو خاتمو ٿيو. سيٺ پوڄومل جي آڪه ۽ سيٺ نائون مل جا وڏا اهڙا داني ۽ پراڻي هئا جو اڄ هنڪي اٽڪل ٻه سؤ ورهيه کن گذري ويا آهن ته به هنن جا نالا اڃا بيا ٻڌجن.

واه ٽي سئوڻون واهه ٻنهي جانن ۾ نالو ڪيو.

(۲) سيٺ وهنداس نهالچند پارواڻي - سيٺ وهنداس جو جنم شهر مانڇو ضلعي دادوءَ ۾ شري نهالچند پارواڻيءَ جي گهر اٽڪل سنه ۱۸۲۰ع ۾ ٿيو. هن جو ننڍپڻ هوندي کان ڌرم ڏانهن لاڙو هو. اُن سان گڏ ڌرمي پستڪ پڙهڻ جو به شوق هوس. راڳ ٻڌڻ ۽ ڳائڻ جو به گهڻو چاه هوس. سوئي راڳ ڳائڻ سگهيو. گهڻي شوق ۽ ذوق ڪري راڳ جهٽ سگهي ويو ۽ تمام راڳ ۾ ماهر ۽ گوڀو ٿي پيو. موج ۾ اچي پنهنجا راڳ به ناهيندو هو يعني ڪوري ٿي پيو. پراڻڪار ۾ به هن چڱو هٿ وڌايو. آتم شڪتيءَ وارو پُرس هو. سماج سڌارڪ به هو. هن سنڌ جي هندن مان پنڳتي ڪرسم کي ٽڙي ڪڍڻ لاءِ ڏاڍي ڪوشش ڪئي. هو آزاد خيال انسان هو. هن هڪ پستڪ ”وڻن وهنوار“ نالي لکيو ۽ ڇپايو، جنهن موجب اُن طرف جا ماڻهو پنهنجا ڪارج منگل ۽ ڏيئي لپتي ڪندا هئا. قسمت سان سندن پٽن به سندس سڀاڻن جهڙي ملي. هو به آزاد خيال ۽ ڌرم ڏانهن لاڙو رکندڙ،

سادي رھت واري ۽ پتورا اِستري هئي. سيٺ وشنداس اڪثر ڪري پبلن جا ليڪا کڻندو هو. اُن بهاني سان جهنگلن ۾ چڱو وقت گهاريڻدو هو. جهنگل ۾ منگل لڳائي ڇڏيندو هو. اُتي گاڻن وارن جون توبليون گهرايڻدو هو ۽ موج مڇي پيئي هوندي هئي. انهن موقعن تي پاڻ به ڳائيندو هو. آواز سُريلو، بلند ۽ شيرين هوس. ٻڌندڙن کي اُتي آندڻ ايندو هو. داني به هڪڙو ٿي هو. خوب دان ڪندو هو. ڪيترائي غريب غُربا هندو توڙي مسلمان هن جي ڏنل دان تي پلبا هئا. بنگال طرف ڏڪار پيو ته اناج جا گاڏا ڀرائي اوڏانهن موڪلياڻين. مطلب ته جتي به دان جي ضرورت ٿي ته هي اُتي بنا هڪڻ جي دان ڪندو هو. شلن راڳيندڙن کي پگهار ڏيئي پاڻ وٽ رهايندو هو ۽ انهن کان راڳ ٻڌندو هو. مثال طور ٽنڊي فضل تعلقي حيدرآباد جو راڳيندڙ ڀڳت چيڻانند ولد سادوارم سنڌ مڇلي ڀڳت جو پوٽو هو. (مڇلي ڀڳت جي سماڏيءَ تي هر سال ڏينهن جو ميلو لڳندو هو) هي ذات جو سونارو هو. ڀڳت چيڻانند، سيٺ وشنداس وٽ گهڻو گذاريندو هو ۽ کيس راڳ ٻڌائڻ لاءِ پگهار ڏيندو هو. جڏهن ڀڳت چيڻانند پيرسڻ ٿيو ته سيٺ وشنداس هن کي گهر ويٺي پيشنهن طور ڪُڇ ڏيندو هو. چوندا هئا ته ڪلڪتي جي هڪ مشهور طوائف گُور جان سنڌ ۾ آئي ۽ حيدرآباد ۾ هن جو روز ڳائڻ جو پروگرام ٿيندو هو. هن به سيٺ وشنداس جو نالو ٻڌو هو ته هُو راڳ جو شائق، گُڻيو ۽ پارڪو آهي. سيٺ وشنداس به هن طوائف جو نالو ٻڌي راڳ ٻڌڻ لاءِ نانڪ واري هال ۾ وڃي ويٺو. جڏهن گُور جان طوائف راڳ ڳائڻ شروع ڪيو ته راڳ ۾ خاميءَ ڪري بي شرو ڪري ڇڏيائين. تنهن تي سيٺ وشنداس کيسي مان هڪ چانديءَ جو روپيو ڪڍي آڻائي طوائف جي منهن ۾ هنيو، جو وڃي سندس ڳل کي لڳو ۽ چيائينس ته ڀُل ٿي ڪرين، تو سمجهيو هوندو ته سنڌ ۾ راڳ پرڳڻ وارا ئي ڪونهن. تنهن تي گُور جان ورندي ڏني ته ”مٿان سيٺ وشنداس توهان آهيو، جو مون به توهانجو نالو ٻڌو هو ته تمام راڳ جا چاڻو ۽ پارڪو آهيو. سو ئي توهان سان ملاقات ڪرڻ لاءِ هي رستو اختيار ڪيس ته سڄ پچ سيٺ پارڪو هوندو ته چوڪ پڪڙيندو. مان چڱن ڏينهن کان روز ڄاڻي وائي ڳائيندي سر ٻلائيندي ان ۾ خامي ڪندي آهيان ۽ دل ۾ چوندي هيس ته ههڙو سيٺ جهنجو نالو آهي، سو ضرور راڳ ٻڌڻ ايندو ۽ پارڪو هوندو ته منهنجي چوڪ پڪڙيندو، سو ئي اڃ توهان منهنجي چوڪ پڪڙي. جهڙو ٻڌو هوم تهڙو ڏنم. چڱو هاڻ منهنجو راڳ ٻڌ ۽ سڄ پچ سمجهڻ ڏنگ سان اڃ ڳائيندس.“ پوءِ ان طوائف گُور جان ڪمال جو راڳ ٻڌايو پوءِ سيٺ به داد ڏنس. پوءِ هن چيس ته مونکي پنهنجي آستان تي گهراء ته مان اُتي به هلي ڳايان. پر سيٺ هن کي گول مول جواب ڏنس ۽ پنهنجي نڪائي تي ڪونه گهرايائينس.

سيٺ وشنداس جي دان ڪرڻ جي هاڪ سڄي ملڪ ۾ پکڙجي ويئي ۽ ڪئين ماڻهو دان وٺڻ ايندا هئا ۽ ڪوبه خالي هٿين ڪونه موٽندو هو. ڪن کي اُن، ڪن کي ڪپڙو ۽ ڪن کي روڪ ڏيندو هو، هُو چوندو هو ته-

”پکيان پيتي جل نه ٿئي، نديان ٿئي نه نير - دان ڪندي ڏن نه ٿئي، ڪهر ديا داس ڪبير.“

ڪي ماڻهو چوندا هئا ته سيٺ هيترو دان ڳو ڪري شايد سيٺ وٽ پارس پٿر آهي. پر اها سڌ هئي سيٺ کي پي ايشور کي. سندس سٺن خيالن ۽ لڳڻن جو اثر اولاد تي به پيو. سيٺ وشنداس جو پٽ سيٺ هرچندراءِ جهنجو ڏڪر هيٺ ڪيل آهي. سيٺ وشنداس جو لاهيل هڪ چچن نمولي طور هيٺ ڏجي ٿو-

”ڪوئي پيوي تو مٿين ديوان، پسيلا عشق ڀر ڀر ڀر،
نهين پيوي تو ميرا ڪيا، پڙا ڏوڏي سو در در،
همارا حق ڪا هوڪا، سدا ديوان سو گهر گهر،
ڪوئي منصور جو ماني، ٻئي جڳ جات سو در در،
ڪئي ڪتني خوشي ڪرڪي، آخر ڪو جات سو لڙ لڙ،
ڏني ڪي عيش ساگر سي، ڀڳس ڄاڻي ڪو تر تر،
’وشنداسا‘ ڪنن ٻاري، جيئڻ مشڪل سو هر هر.“

(۳) سيٺ هرچندراءِ وشنداس ڀارواڻي -

”سنڌ ڄاڻو سهج سان، ويو ڪه پائي هند ڀر - سيٺ هرچندراءِ، بيوس، لاکيٽو هو لعل.“

شهر مانجهو تعلقو ڪوٽڙي ضلعي دادوءَ ۾ سيٺ وشنداس ٺهالچند جي گهر ۾ سيٺ هرچندراءِ جو جنم تاريخ ۶ اپريل ۱۸۶۲ع ۾ ٿيو. سيٺ هرچندراءِ تي سندس ماما جي لڳڻن جو چڱو اثر پيو. هن آڌي وڏيا مانجهوءَ ۾ رتي. ٿورو وقت انگريزي ڪوٽڙيءَ ۾ پڙهيو. ستون درجو ڪراچيءَ ۾ پاس ڪيائين. ڪاليجي وڏيا ۱۸۸۵ع بمبئيءَ ۾ ورتائين ۽ B.A., L.L.B. پاس ڪيائين. سنڌ ۾ هي ٻيو شخص هو، جنهن L.L.B. پاس ڪئي. هنڪي ننڍي هوندي کان ئي پيءُ وانگر راڳ ۾ چاهه هو. نظري ڪا ڪتاب جام پڙهندو هو. هن شروع ۾ سرڪاري نوڪري ڪئي، پر پئسن جي چوڻ تي استعفا ڏنائين. ۱۸۸۶ع ۾ وڪالت شروع ڪيائين. هن ۾ اُتس ڳل، وائيءَ جي شڪتي، آزاد خيالي، قابليت ۽ تيز فهمي هئي. اعليٰ انسان هو. رڳو ماڻهو ڪلمڪ، هر دل عزيز ۽ مجربيت وارو هو. سچ جو ساٿي هو. اميلن جو ڪم امانت ڪاريندو ڪري سمجهندو هو. ٽن سالن جي وڪالت ۾ هن چڱو نالو ڪڍيو. زبردست ۽ نابرو ڪيل ٿي پيو. ڪيترا سال وڪيلن جي جماعت جو سيڪريٽري هو. سيٺ هرچندراءِ ملڪي حالت کي ڏٺائڻ لاءِ هڪ انگريزي اخبار ”فينڪس“ نالي سان ديوان ٺهرايو ۽ مسٽر گهتي سان گڏجي جاري ڪئي. سال ۱۸۸۸ع ۾ ۲۶ ورهين جي ڄمار ۾ سيٺ هرچندراءِ ڪراچي ميونسپلٽيءَ جو ميمبر چونڊيو ويو. سال ۱۹۱۱ع کان ۱۹۲۱ع تائين ڪراچي ميونسپلٽيءَ جو پريزيڊنٽ هو. ڪراچي ڳوٺ کي ڪراچي شهر جي صورت ۾ آندو. رستا ۽ گهٽيون ڪشاديون ڪرايون. لياري نديءَ کي بند ڏياري شهر لاءِ نئين زمين پيدا ڪئي. پاڻيءَ جو بندوبست ڪيائين ۽ ٽن ۾ ڏنڌار ڪرايائين. سيٺ هرچندراءِ ڪراچيءَ جي واپارين جي جماعت جي مئنيجنگ ڪاميٽيءَ جو ميمبر هو. اُنجي پاران ڪراچي پورٽ ٽرسٽ جو ميمبر ۱۹۱۱ع کان وٺي هو. سنڌ جي ميونسپلٽين طرفان سيٺ کي پنهنجي طرفان بمبئي ڪائونسل جو ميمبر چونڊي موڪليو هو، جو سال ۱۹۱۰ع

کان ۱۹۲۱ع تائين هو. نون سڌارن لاءِ هند اسيمبليءَ جو ميمبر ٿيو. تڏهن بمبئي ڪائونسل ڇڏي ڏنائين. ٻيا به ڪيترا سڌارا هن ڪيا ۽ ڪرايا. هند اسيمبليءَ ۾ سنڌ پاران سنہ ۱۹۲۱ع کان ۱۶ فيبروري ۱۹۲۸ع تائين هو. سنڌ جي خوب شيوا ڪئي. واٽسراءِ لوڻ تي ڊل وڌائي، انڪري استعفا ڏنائين. ۱۸۹۷ع ۾ پليگ ڀيئي تنهن لاءِ سندس پتا سينٽ وهنداس خيراتي پليگ اسپتال ۽ کاڌي پيئي جو پندار ڪريو، ان جو مکيه ڪاروباري سينٽ هر چندراءِ هو. ۱۸۹۹ع ۾ ٿر ۾ ڏڪار پيو، تڏهن سينٽ ڳوٺ ڳوٺ گهمي پئسا ڪپڙا لٽا ڏڏ ڪري ٿر موڪليا ۽ انهن جي شيوا ڪيائين. هي سنانن ڌرم منڊل جو ميمبر هو ۽ برهمو سماج جو ٿرستي هو. ۱۸۸۸ع ۾ ڪانگريس ۾ داخل ٿيو. سال ۱۹۰۸ع ۾ سنڌ پراونشل ڪانفرنس سکر ۾ ٿي، تنهنجو سياپتي هو. نون سڌارن بابت ۱۹۱۷ع ۾ حيدرآباد ۾ خاص ڪانفرنس ٿي، تنهنجو سياپتي هو. سنڌ جون پنهنجائون سينٽ کي ”مقي جو مور“ ڪري سمجهنديون هيون. بيماريءَ جي حالت ۾ پاڻ کنگائي دهليءَ ويو. چيائين ووت ضرور ڏيندس، پر وات تي سندس پٽن پکيڙو پرواز ڪري وڃي پرامتما وٽ پهتو. اسيمبليءَ ۾ ساڻو چانگجي ويو. اها تاريخ هئي ۲۸ فيبروري ۱۹۲۸ع.

(۲) ساڌو نولراءِ شوقيرام آڏواڻي - ساڌو نولراءِ شوقيرام آڏواڻيءَ جو جنس حيدرآباد سنڌ ۾ تاريخ ۱۸ مئي ۱۸۴۸ع ۾ ٿيو. سندس ڏاڏو ديوان ننديرام ۽ سندس پتا شوقيرام عامل پنهنجاٽ جا هئي هئا. هنجي آڪه ڇڙهيل هئي. سندس ماما پتا پتي گهوان هئا، جي گڻ هين به پرايا. هن مئٽرڪ پاس ڪئي ۽ روينيو کاتي ۾ ڪلارڪ هو، جو ايمانداريءَ ۽ هوشياريءَ سان وڃي ڊپٽي ڪليڪٽريءَ کي پهتو. هن جو لاڙو ڌرم ڏانهن هو. هي رشوت يار ساڻي اصل نه وڌندو هو. هي بهراڙين ۾ وڃي غريبن جي ساراهندو هو. هن سنہ ۱۸۹۲ع ۾ جيڪا آبڪاري رپورٽ لکي هئي جو بمبئي گورنمينٽ ۽ عام ماڻهو انهيءَ جي ساراه مان ڀاڄيندا ئي ڪونه هئا. هي پهريائين ماستر هو. هي پهريون سنڌي جو جنهن روينيو کاتي جو هائر امتحان پاس ڪيو. هن نمشي آڏواڻي ادارام ناولواس ۽ ننديرام سيوهاڻي سان گڏ انگريزيءَ تان ترجمو ڪري ”راسيلاس“ سنڌيءَ ۾ پهريون ناول ۱۸۹۱ع ۾ تيار ڪيو. هي سادو ڪائيندو ۽ سادو پهريندو هو. هُو هميشه هالن جي ڪورين جي ٺاهيل چيڪ جا ڪرت، پتلونون ۽ آڇي ڪنديءَ ڀرت ٽوپي پائيندو هو. وڏن آفيسرن وٽ ويندو هو ته اهاڻي ساڳي پوشاڪ هوندي هيس. فقط ٽوپي بدلائي ڊگهي ٽوپي پائيندو هو. هُو پڪو ويڻو هو. ڪاري ڦڙڙي جي پار سندس باغ هو. هُو اُتي ڏوڍي ۽ لسيءَ تي گذران ڪندو هو. هن کي گرونانڪ گرنت جي ٻاڻيءَ سان نينهون هو. روز وڃن وٺي پوءِ ڪم ڪار کي لڳندو هو. هي گشت ڪندي ڪنهن شهر يا ڳوٺ ۾ ويندو هو ته ستسنگ ڪندو هو، برهمو سماج سان لکن هئس، انهن جي انسُون تي حيدرآباد ۾ خرچ پڪو به پاڻ ڪندو هو. سڀني سنگين ساڻين کي پرڀتي پوڄن پنهنجي هالن سان ڪارائيندو هو ۽ پاڻ پڇاڙيءَ ۾ ڪائيندو هو. شڪارپور کان سپٽمبر ۱۸۹۲ع ۾ آتسوءَ ڪري حيدرآباد آيو. ننگر ڪيرتن وقت هُو سڄي پڇن منڊليءَ کي چڪلي ۾ وٺي ويو ۽ چوڻ ٿا ته اُتي ڀليل پيئرن کي اهڙو سندر اُپديش ڏنائين جو هنن جي اکين مان زار زار ڳوڙها ڳڙي آيا. اهو هنجو پڇاڙيءَ جو اُپديش

هو. هي ميونسپالٽيءَ جو چيئرمين هو. هُو سڄو وقت گهمي لري عالیشان بندوبست رکندو هو. هي نيم جو پڪو هوندو هو، پراڻڪاري هو. غريبن کي لڪل مدد به ڪندو هو. هي کيسي ۾ نيون (سونيون) پايون وجهي گهمندو هو ۽ ٻارن کي ڏيندو هو. هي وڏو پنڀتي سڌارڪ به هو. هي مست اُت تي ڇڙهيو، جنهن ڪيرائي ٽڪو ڏنس. بيمار ٿي پيو. تاريخ ۲۲ سپٽمبر ۱۸۹۲ع ۾ شڪارپور ۾ سندس پٽن پکيڙو پرواز ڪري وڃي پرامتما جي ڳوٺ ۾ سمايو. حيدرآباد ۾ خبر پهتي ته سڄي شهر ۾ ماتم مچي ويو. هن جي مرنديءَ جي ڪري عام ميڙ حيدرآباد جي سيشن جج جي زير مڌارت ٿيو. تنهن ۾ هندو مسلمان اچي روڊن ۾ چٽڪيا. ان ميڙ ۾ ٻن مسلمانن اصل سپاهو ڪري مڇايو.

(۵) ساڌو هيرانند شوقيرام آڏواڻي - ساڌو هيرانند شوقيرام آڏواڻيءَ جو جنس تاريخ ۲۳ مارچ ۱۸۲۲ع ۾ حيدرآباد سنڌ ۾ ٿيو. هي ساڌو نولراءِ جي هئا، جن سا وڏا تارن وٽ هيندڙ هئا. هن جي پتا ديوان شوقيرام پهريئن درجي جي مختيارداريءَ تان پيشن ورتي هئي. ساڌو هيرانند جي ماما تيوتورا ايسٽري هئي ۽ نمائڻيءَ جي موت هئي. ساڌو هيرانند تي ماما پتا جي گڻن جو سٺو اثر پيو. ساڌو هيرانند جو وڏو ڀاءُ راءِ بهادر ديوان تاراچند ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد جو پرنسپال هو. چوٿون ڀاءُ ديوان موٽيرام سيشن جج هو. هيرانند ننڍي هوندي کان همت وارو جوان هو. هي انگريزي پڙهيو. مئي ۱۸۷۵ع ۾ هنکي ٻارهن ورهين جي ڄمار ۾ ۲ درجي ۾ داخل ٿيو. هن ۱۸۷۵ع ۾ شادي ڪئي. ۱۸۷۸ع ۾ پهرين نمبر آيو. ۱۸۷۹ع ۾ ڪلڪتي ۾ مئٽرڪ پاس ڪئي. هيرانند کي ڌرمي ڳالهين بابت بحث ڏاڍو وڻندو هو. ڌرمي پستڪ پڙهندو هو. ساڌو هيرانند جڏهن ٻڌو ته عامل ڌوتي پهريئن ڌرتي ڇڏي ڪندا آهن ته پاڻ ڌوتي ۽ بوجڻ ڪرڻ لڳو. هن جو شيوا پاو هو. اپريل ۱۸۸۱ع ۾ ساڌو ۽ نمائو تي رهڻ جو سڪسپ ڪيو. ان لاءِ هڪ ڏينهن گهڙو رتا ڪپڙي پهرِي پير آڱهڙا ڪري ڪاليج ۾ ويو، پوءِ اها پوشاڪ رڳو گهر ۾ پائيندو هو. ڊسمبر ۱۸۸۱ع ۾ امتحان ۾ ۴۸ پهرين ڪلاس ۾ پاس ٿيو. ۲۰ روينين جي ماهوار اسڪالرشپ حاصل ڪيائين. هن هوميوپٿيءَ جي سکيا ورتي ۽ سون کي فائڊو پهچايائين. هو سوامي رام ڪرشن ۾ پهرنس جي سنگ ۾ گهڻو گذاريندو هو. هن ڊسمبر ۱۸۸۲ع ۾ B.A. پاس ڪيو ۽ ۱ فيبروري ۱۸۸۲ع ۾ حيدرآباد آيو. هي سنڌ ٽائيمس ۽ سنڌ اخبارن جو سميڊڪ ۱۷۵ روينين پگهار تي ڪراچيءَ ۾ مقرر ٿيو. اخبارن دواران ڊيش جي شيوا ڪئي. ٻيا شيوا جا ڪم به ڪندو هو. هن منگهي پير تي ڪوڙهين جي اسپتال جاري ڪرائي جا اڃا تائين سندس نالي قائم آهي. هي ۵ نومبر ۱۸۸۷ع ڪراچي ڇڏي حيدرآباد آيو ۽ شيوا جا ڪم ڪرڻ لڳو. هن نومبر ۱۸۹۰ع ۾ هيرانند سرسوتي ۽ سڌار سپا پٽريڪا اخبارن سنڌيءَ ۽ گرميءَ ۾ ڄاري ڪيون. هن ايسٽريءَ جاتيءَ جي به ڇڙي شيوا ڪئي. آگسٽ ۽ سپٽمبر ۱۸۹۲ع ۾ حيدرآباد ۾ سخت وبا اچي پيئي. هن ننڍي ٿوري ٺاهي اسپتال جاري ڪئي ۽ گهڻن بيمارن کي شفاياپ ڪيو. حيدرآباد ۾ يُونين ائڪيڊمي هئي پوءِ نولراءِ هيرانند نالي سڏجڻ لڳي. هي نياڻين کي پڙهائڻ لاءِ بانيڪپور ويو ۽ اُتي بيمار ٿي پيو. تاريخ ۱۲ جولاءِ ۱۸۹۲ع ۱۱ بجي مهل ساڌو هيرانند جي آتما اِسٽول سرير تڻاڳي وڃي ايشور جي ڳوٺ ۾ سُڪي ٿيو.

(٦) راءِ بهادر ديوان ڪوڙومل چندن مل کلناڻي -

”جيوت مهاڀرشن جي، اسان سيناري اِيءِ، جيوت ڪجي سڻائي، ڀلي وهائجي ويءِ،
راضي ٿئي پيءِ، جس ۾ پڻ جس رهي.“

مٿاهين منزل تان ڏڪو کائي گهڻيئي حيث پيا ڪرن، پر هيٺاهينءَ منزل تان چڙهي،
مٿاهينءَ منزل تي رُسن سڀ ڪنهن جو ڪر نه آهي. مٿي چڙهڻ لاءِ لڄڻ ڪن. انهن مان آهي
هڪ ديوان ڪوڙومل. هن جو جنم شهر پريا ضلع نواب شاھ ۾ شري چندن مل کلناڻيءَ جي گهر
تاريخ 5 آڪٽوبر ۱۸۴۲ع ۾ ٿيو. هندو ڇنيءَ جو نالو ”پريتم“ نڪتو. پر هنجي جنم تي مائٽن
ڪارا مڇر ورهايا. انگري هنکي ڪوڙومل ڪري کوليندا هئا، جو نالو هميشه لاءِ قائم ٿي ويو.
هنکي ننڍي هوندي ٻوٽ جلباڻيءَ ۾ آخوند شليمان وٽ پارسي پڙهڻ لاءِ ڇڏيائون. ۶ سالن ۾ سٺي
پارسي سکي ويو. پوءِ نوشهرو فيروز ۾ مختيارڪار جي آفيس ۾ عريضون لکندو هو. پوءِ ڪراچيءَ ۾
ماسٽر ٿيو. اُتي انگريزي پڙهڻ لڳو. مئٽرڪ جو امتحان ڏنائين پر ناپاس ٿي پيو. وري شڪارپور
۾ هيڊماسٽر ٿيو. هنکي ناري سکيا لاءِ لڳل هئي، ان لاءِ هڪ ڪتاب ”پڪو پھ“ لکي ڇپاريائين.
واڻڪن اکرن جو سُڌارو ڪيائين. پارسي جلد سِڪڻ لاءِ هڪ ڪتاب آغاز پارسيءَ جو لکي ڇپاريائين،
جو اسڪولن ۾ پاڙهيو ويندو هو. ۱۸۶۷ع ۾ برهمڌرم ڏانهن لاڙو رکيو. هي موري پوڄا پسند نه
ڪندو هو. ۱۸۶۸ع ۾ سکر مان بدلي ٿي حيدرآباد آيو. اُتي به هيڊماسٽر ٿي رهيو ۽ ڪيترا ڪتاب
پارسيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيائين. هن سنڌي چوڻون، پنجون، ڇهون ۽ ستون درسي ڪتاب
تيار ڪيا، جي اسڪولن ۾ پاڙهيا ويندا هئا. پوءِ روينيو کاتي ۾ ايڪسٽرا اسسٽنٽ ڪليڪٽر مقرر
ڪيو ويو ۽ هاير ايمٽڪان پاس ڪيائين. پوءِ روهڙيءَ جو ڊپيوٽي ڪليڪٽر ۽ پهرئين درجي جو
مئجسٽريٽ مقرر ٿيو. هو هڪ بي رياءَ آفيسر ٿيو. رسائي ۽ رهڻ کان پري هو. وري تعليم کاتي
۾ واپس آيو. اُن بعد کتل کاتي جو مئنيجر ٿيو. پوءِ حيدرآباد ٽريننگ ڪاليج جو پهريون پرنسپال
ٿيو. منجهس سٺي شڪتي ڏاڍي هئي. هنکي پنيءَ ۾ ڏيندو هوندا ڇڪ هليا، سو تڪڙو گهر ويو ته
قميص لاهڻ سان ڏيندو اُڏامي ويو. چڪن ڪري سڄي پني ٻاڙهي ٿي ويئي ۽ سُر به ڏاڍو هوس.
پر ڏنگن کي گاسليٽ لڳرائي اچي پنهنجي ڪم کي لڳو. سال ۱۸۹۶ع-۱۸۹۷ع ۾ حيدرآباد ۾
پليگ جي بيماري اچي پيئي، جتي بيمارن جي شيوا ڪئي. سال ۱۸۹۹ع ۾ پيشن تي لهي ٻوٽ
آيو. اُتان هفتيوار اخبار ”ديش منتر“ ڪڍڻ لڳو. ڏيئي ليتي گهٽائڻ لاءِ بندي ٺهرايائين. ليڪه به
هو، ڪيترائي ڪتاب لکي ڇپاريائين. سن ۱۹۱۲ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ڀارت جي پنڌتي ڪانفرنس
ڪانگريس سان گڏ ٿي، تنهن جو پرڏان ديوان صاحب چونڊيو ويو. هو رهن ۾ سادو هو. اِصناف
پسند ۽ ڪنڌ هو. آخر تاريخ ۱۶ ڊسمبر سن ۱۹۱۶ع ۾ سندس آتما روپي پکيڙو ۽ پُر پکيڙي پرواز
ڪري پرين جو پانٽيٽو بلجي سرڳڙم ڏياريو. هندو وڌيڪ احوال باب ۱۲ ليڪه ۽ شاعرن ۾
ليکڪن جي جريان نمبر ۲۲ تي آهي.

(۷) راج رهي ديوان ڏيارم گدومل شهاڻي ”سگما“.

چوندا آهن ته ”راڄ چمي ڪنهن جا نه مرڻ - وڌي ڪنهن جا نه ڪرڻ.“ ديوان گدومل جو
ڪونڌر پٽ گوند سورهن سالن جو اتفاق سان ڀتي هاريندي ٿري ويو. سو آڏيري لعل جي مياڻي تي
اچي ٻائي گريٽ صاحب جي دل جي دردي داستان ٻڌايائون. سو انهن جي آسپس سان سن ۱۸۵۷ع
۾ ديوان ڏيارم جو جنم ٿيو. ڏهن ورهين جي ڄمار ۾ ڏيارم آخوند نور ڪمند جي مڪتب ۾
پارسي پڙهي سن ۱۸۶۷ع ۾ انگريزي اسڪول ۾ داخل ٿيو. نهايت ذهين ۽ فهمبر هو. ڪلاس ۾
هميشه پهريون نمبر ايندو هو ۽ سڀ انعام کڻندو هو. سن ۱۸۷۷ع ۾ ڏيارم B.A. امتحان جي هال
۾ ويٺو هو ته کيس پٽ جي ديهانت جي خبر ملي. سندس دل ڏي چوٽ رسي. امتحان پورو ڪرڻو
هوس. هونئن ته شايد فرسٽ ڪلاس ۾ فرسٽ نمبر اچي ها، سو اچي ڪين سگهيو، ته به امتحان
۾ ملي آيو ۽ انعام کٽيائين. پوءِ هي حيدرآباد ۾ اچي پٺيون به سنڀاليندو هو ۽ وڪالت به پڙهندو
هو. ان وچ ۾ سندس ڀاءُ مينارم ڪورٽ ۾ ڪلارڪيءَ جي نوڪري وٺي ڏني. آگسٽ ۱۸۷۹ع ۾
نوڪريءَ تي ڇڙهيو، پوءِ سرشتيدار ٿيو. انهيءَ وچ ۾ L.L.B. به پاس ڪري ورتائين. هي پهريون
سنڌي هو، جنهن L.L.B. پاس ڪئي. ان بعد هنکي رسال ڪار ڪورٽ جو جج ڪيو ويو. هي سکر جو
ڪوڏيو هو. موڪل وٺي ۲ آڪٽوبر ۱۸۸۱ع کان ۲ ڊسمبر ۱۸۸۱ع تائين سنڌ جو سکر ڪيائين. ڪيڪي
قابل ديد هوندو هو، سو لکندو ويندو هو، سو ڪتابي صورت ۾ ڇپائيندو هو. هي انهن ۾ گمنام نالو
”سگما“ ڄاڻائيندو هو. هندو نيمر هو صبح جو سنان ڪري ڀولي پڙهي ڪم کي لڳندو هو. هن
جاگيرن جي رڪارڊ کي سلسلوار ٺاهي هڪ ڪتاب لکيو History of Land alianation جو
سرڪاري طرح ڇپايل آهي. ڪمشنر ان لاءِ ڏاڍي تعريف ڪئي. هنکي ٻولين سڻڻ جو به شوق هو.
سنسڪرت، عربي، گجراتي، فرينچ ۽ هندي به لکڻ پڙهڻ سکيو. سنڌي، پارسي ۽ انگريزي ته
اڳي ئي پڙهيل هو. هي ليکڪ به هو. پهريون ڪتاب انگريزيءَ ۾ سنڌ بابت ۲. مائٽين جاگيرن جي
تاريخ پهرين جلد ۱۸۸۱ع ۾، ٻيو جلد ۱۸۸۸ع ۾ ڇپيو. ۲. جپ صاحب سنڌيءَ ۾ ۱۸۹۱ع ۾، ۳. ريمڊ
ڀڳوت گيتا جي سنڌيءَ ۾ ٿيڪا ۱۸۹۲ع ۾ وغيره. ۸. احمداڄاد ۾ ۷ سال شڪارپور ۾ ۷ سال رهيو. اُتي سيشن
جج هو. ڪئين عجيب مقدمات فيمل ڪيائين، جن ۾ سنڌ نالو ٿيو. ۱۸۸۲ع ۾ سندس قربي ڀاءُ
ديوان مينارم گذاري ويو. هنکي صدمو زسيو، جو هو ۷ ماڻهن جو ڪم ڪندو هو. سڄو بار هن تي
پيو. هيٽري وڏي پگهار هوندي پاڻ تي ٿورو خرچ ڪندو هو، ٻيو گجھو دان ڪندو هو ۽ گهڻيئي
آپڪار جا ڪم ڪيا. سماج، پليگ، ڏڪار ۽ سھتا ۽ شيوا جا ڪم خوب ڪيا. هي جواءِ ۱۹۰۲ع ۾
سنڌ جو جڊيشل ڪمشنر ٿي رهيو. فرلو وٺي ڀلي جا ڪم ۽ سکر ڪندو هو. ۱۹۱۱ع پيشن تي لهي
بمبئيءَ ۾ ڀرسان بانڊرا ۾ وڃي رهيو. هنجي ٿوري ڳلا به ٿي، جو ديتو ڪي ڏيءَ آرملا ديويءَ سان
شادي ڪيائين. ٿوري وقت کانپوءِ آرملا ديويءَ سندس پٽ ڀلوڪ ٻڌاريا. پوءِ سڄو وقت لکڻ پڙهڻ،
پوڄا ۽ ڌيان ۾ لڳايو. ڇپائين ته مونکي جواءِ ۱۹۹۲ع کان ايشور وٽان شاعراڻي ذات عطا ٿي آهي.
پوءِ سنڌيءَ ۾ شعر لکڻ لڳو. ڪتاب تي نالو رکيائين ”جهيڪ من لاءِ“ ائين هلندي تاريخ ۷ ڊسمبر
۱۹۲۷ع جو اڍائي بجي شام جو ڏيارم جي آتما پريو ۽ جي گود ۾ وڃي براجمان ٿي.

(۸) ديوان گلابسنگھ ديوان بچاسنگھ هوائي - ديوان گلابسنگھ جو جنم حيدرآباد ۾ ديوان بچاسنگھ هوائي جڳ جي گهر ۾ ٿيو. هن جو لاڙو آريه سماج ڏانهن هو ۽ حيدرآباد آريه سماج جو پهريون پڙڌان هو. پنهنجي شذاري لاءِ جيڪي به حلقن ۾ هليون، تن سڀني ۾ اڳرو هو. سنسڪرت لاءِ خاص محبت هيس، انجو پرچار ڪندو هو. هي نت نيسر سان يگيه سنڌيا ۽ آبسانا ڪندو هو. ويد منترن جو چاپ ڪندو هو. مهمان نواز به هڪڙو ٿي هو. هر دل عزيز ۽ مٺي سپاءُ وارو هو. رهڻي ڪهڻي ساڍي هوندي هيس. هن آريه سماج لاءِ پنهنجي جاءِ ڏني. نئي، شڪارپور، لاڙڪاڻي ۽ ميرپور خاص ۾ آريه سماج جي مندرن ٺهرائڻ ۾ سندس وڏو هٿ هو. هڪ دفعي حيدرآباد جا ۱۰۰ کن عامل گهر ميساڻي ٿيڻ لاءِ تيار ٿيا. ديوان گلابسنگھ ۽ ديوان ڏيارام جفاڪشي ڪري پنجاب مان وڌون گهرائي انهن کي پنهنجي ڌرم ۾ ئي رهڻ ڏنو. اهڙو ڌرم پتر پنهنجو ڪارنه ڪري وڃي ايشور جي گود ۾ واسو ڪيائين.

(۹) پگت روپچند جهامراءُ ٺارائي - پگت روپچند سنه ۱۸۶۸ع ۾ شري جهامراءُ ٺارائيءَ جي گهر حيدرآباد ۾ ڄائو هو. سندس وڏا هلنديءَ وارا ۽ جاگيردار هئا. مگر سمي جي بهاري آهي. زور ظلمن ڪري هنن کي جاگيرن تان هٿ کڻڻو پيو. هن کي هڪ آخوند جي مڪتب ۾ موڪليو ويو. آخوند صاحب صورت جو خواهه سيرت جو صاحب هو. آخوند ۽ روپچند جي مائتا پٽن جا سنسڪار هن پگت تي خوب پيا. روپچند کي ڇهه درجا انگريزيءَ ۾ پڙهائي شادي ڪرائي ويئي. هي پبلڪ سروس امتحان پاس ڪري نوڪريءَ لاءِ ڪراچيءَ ويو. جيسين نوڪريءَ مليس، تيسين عرصي نويس جو ڪم ڪيائين. جلدي کيس پڪي نوڪري ملي. سندس ماءُ به شردا موجب پهريون ڀڳهار هڪ فقير کي ڏيئي ڇڏيو. پگت روپچند کي ٽراوڙي ڪمپنيءَ ۾ چاليهه روپيا ماهياني ڀڳهار سان ڪارڪمي ملي. هن ۾ فرض شناسيءَ جو ڪجههو انگ هو. هن پنهنجي نوڪري دل ۽ جان سان ڪئي. هڪ ڏينهن آرتوار جو سندس پاڙيسري سگهتي چوٽمار کيس برهم مندر ۾ وٺي ويو. اُتي ڳائيندڙن جا ڀڄن ۽ ساڌو نوراءُ جا اُپديش ٻڌي سندس دل ۾ اُٿل ڦٽل آئي ۽ پاڻ کي آدرهي بڻائيندو ويو. پنهنجن نيمن تي پورو رهندو هو. هي ديوان ڪوڙومل، ساڌو هيرانند، ساڌو نوراءُ، بابو نندلعل سين ۽ شري دينانات ۽ ٻين اعليٰ انسانن سان سنگ ۾ آيو. جنجي ڀڳتيءَ، نشڪام هيو ۽ نماڻائيءَ جو مٿس پراڻو پيو. هن ۲۲ ورهين جي عمر ۾ نوڪري ڇڏي پاڻ کي مالڪ جي پوڄا ۽ خلق جي خدمت ۾ اڀرڻ ڪيو. پبلڪ جي شيوا ۾ لڳو. اسپتال ۾ وڃي مريضن جي سار سنڀال ڏيندو هو. غريب مسڪينن کي مدد ڪندو هو. آرتوار جو ڪلاس هلائيندو هو. چوڪرين کي سنگيت سينگاريندو هو. سفيد پوش ڪٽنبن کي گهڙيءَ طرح ڪپڙي، آن ۽ روڱ ڌريي مدد ڪندو هو. ڪنهن غريب جي جاءِ ڪري پوندي هئي ته ان کي مرمت ڪرائي ڏيندو هو. ڪن نياڻين کي اُڪلائڻ به مدد ڪندو هو. سندس ڌرمپنتي هڏ ڀڳي مڻين هلائي ٻارڙن جي پرگهر لهندي هئي. پگت روپچند سادگيءَ جي مورت هو. پوڄاڪ ۽ کاڌو ساڌو هوندو هوس. هن کي ڀڳتيءَ جو رنگ چڙهي ويو. ڳائيندو به سٺو هو. بختارو کڻي وڃائي مڱن ٿي ويندو هو. سندس ساز ۽ آواز ملي ٻڌندڙن کي مست ڪري

ڇڏيندو هو. ڀڳاڙيءَ وقت ۾ بيمار ٿي پيو ۽ آخر تاريخ ۱۲ ڊسمبر ۱۹۱۴ع ۾ زندگيءَ جو سفر پورو ڪري وڃي دارالبقا ۾ داخل ٿيو. گوڙ ڪري هي ڳائيندو هو، جو هيٺ ڏجي ٿو.

”ياد پون ٿا مارو ڦڙا، وڃان جيئري شال مري - وڃان جيئري شال مري، ڏسي اڙڙيون پون لري.“

(۱۰) ساڌو گوگلداس گرداس مل لڳا - ساڌو گوگلداس گرداس مل لڳا سنه ۱۸۷۰ع ڌاري شڪارپور جي شهر ۾ ڄائو هو. ننڍي هوندي کان وٺي سندس سپاءُ رڳو ملڻو ۽ کڻڻو هوندو هو. مهاتمان ۽ ساڌن سنتن جي سنگ ۾ گذاريندو هو. ۱۱ سالن جي عمر ۾ ڪراچيءَ پڙهڻ ويو. سندس گلن ۽ ڀڳتن ڪري کيس شاگرد ۽ ماستر ٻيڙا ڪندا هئا. هن ۾ قربانيءَ جو انگ هو. سنه ۱۸۸۷ع ۾ مئٽرڪيو ليوشن امتحان پاس ڪيو. پوءِ ۲ ورهيه بمبئي ڪاليج ۾ پڙهيو. امتحان پاس ڪري موٽي ۱۸۹۱ع ۾ ڪراچيءَ ۾ آيو. هنجو ارادو ديش شيوا ڪرڻ هو. هنجي ساڌو بهارند ۽ ديوان ڪوڙي مل سان واقفيت ٿي ۽ ڌرم لاءِ چاهه ٿيو. ڪڇ وقت پنهنجي ڀيءَ سان گڏ دلائيءَ جو ڏنڌو ڪيو. پوءِ دلائي ڇڏي سکر ۾ ريلوي ورڪشاپ ۾ ۸ آنر روز تي فتر ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. سکر ۾ هڪ هنري اسڪول ٺاهيو. هن کي اُتي هيڊماسٽر ڪري رکيو ويو. هن غريب شاگردن لاءِ مسڪين فند جاري ڪيو. جنهن مان غريب شاگردن کي ڪپڙي، ڪتابن ۽ فيءَ جي سهائتا ملندي هئي. سکر ۾ رهي هن اُپڪار جا ڪم ڪيا. شري گوگلداس هڪ جاءِ جوڙائي شدار سپا کي بنا مسواڙ ڏني. اُتي ڪنبا پائشالا ۽ رات جو هفت وڏا ڏيڻ لاءِ اسڪول کوليا ويا. هي کاڌي پيئي ۽ ڪپڙي لٽي ۽ رهڻيءَ ۾ بلڪل سادو هو. ويچار اُتس هئس. پهرين جو پتلو هو. فروري ۱۸۹۷ع ۾ سکر ۾ پبلڪ پيئي. هي بيمارن جي شيوا ڪرڻ لڳو. هن ويلن جي ڪٽنبن جو بندوبست ڪندو هو. الٽيڊين ۾ وڃي بيمارن کي دلداري ڏيندو هو. ڇهن ٻڌائي وندرائيندو هو. شيوا ڪندي ڀناري گوگلداس کي به اچي اوچتو پبلڪ ٿي، جنهن ۾ ۲ اپريل ۱۸۹۷ع ۾ ستاويهن سالن جي عمر ۾ لوڪ شيوا ڪندي پبلڪن ڏنو. ساڌو گوگلداس جو نالو سکر ضلع بلڪ ساريءَ سنڌ ۾ لوڪ شيوا ڪري پيو ڳائجي. دينيات بعد پائشالا جو نالو ”گوگلداس ڪنيا پائشالا“ رکيو ويو. جيڪو به هي شيوا جو ڪارنه ڪندو هو، سو هريءَ کي اڀرڻ ڪندو هو. پنهنجي جس ۽ وڏائيءَ جي خواهش کان هئس. ان ڪري سندس نالو اڃا پيو ڳائجي.

(۱۱) ويرومل بيگراج - شري ويرومل جو جنم شڪارپور ۾ سنه ۱۸۷۴ع ۾ بيگراج جي گهر ٿيو. ننڍي هوندي گوگلداس لڳا جو سنگ ملي ويس، جنهن سندس دل ۾ شيوا ڀڳتيءَ جي چڻنگ وجهي ڇڏيس. گوگلداس پبلڪ ۾ پڙو لڳو ڏٺو ۽ پنهنجي مٿيا ويرومل کي ڏيئي ويو. جيڪي به ليڊر ۽ وڏا ماڻهو سکر ۾ ايندا هئا ته شدار سپا ۾ اچي واسو ڪندا هئا. جيئن جوانيءَ ۾ آيو، تيئن سنڌي ڪانگريس نيتائن سان لاڳاپي ۾ آيو ۽ سکر توڙي شڪارپور ۾ اسڪول کولايائين. تلڪ جي آواز سندس دل ۾ جاءِ ڪئي. سنه ۱۹۰۶ع ۾ ويرومل سکر مان ”سنڌي“ اخبار چالو ڪئي ۽ ان وقت جو انگليني منتر ”سوراج اسان جي جنم جو حق آهي.“ لوڪن ۾ فوڪو. انگريزي مال جو بهشڪار ۽ سؤديهي مال واپرائڻ جي سکيا ڏيڻ لڳو. سنڌ ۾ پهرين راجنيتي ڪانفرنس ۱۹۰۸ع ۾

سکر ٿي، جا سندس برهه ڌار سان ڪامياب ٿي ۽ اُن جو پريزيڊنٽ سيمٽ هر چند راءِ وڻنداس ٿيو. ۱۹۰۹ع ۾ حيدرآباد ۾ پي سنڌ پبليڪيشن ڪانفرنس ٿي، اُتي ويرومل پنهنجي پريس ۾ ڇپايل وڊيئي ڪنڊ ڇڏڻ ۽ سؤديهي ڪنڊ واپرائڻ جي باري ۾ چوڻي آيل عيوضين ۾ وراهي، جنهن ۾ ٻين سان گڏ ويرومل کي گرفتار ڪري ۳ سال جيل جي سزا ڏيئي يروڊا جيل ۾ رکيو ويو. مهاتما گانڌي سکر ۾ آيو ته سڌار سپا ۾ اچي رهيو جو ويرومل جو واقف هو. هاڻي ته ٻئي يروڊا جيل ۾ سرڪار جا مهمان هئا. سنه ۱۹۱۷ع ۾ هڪارپور ۾ ٽي ڪانفرنس ٿي، جنهن ۾ بينگالي اڳواڻ ٻين چندر پال آيو ۽ بال گنگاداس ٿلڪ به آيو. ويرومل سان گڏوگڏ ٽي سان ملائي پاڪر پاڻي مليا. هنن جي خوب آجيان ڪئي ويئي. اهڙيءَ طرح لا، بال، پال سنڌ ۾ پيرا گهميا. رولٽ ائڪٽ وقت گانڌيءَ اعلان ڪيو ته قانون توڙي اُن وقت ويڙهول واپاري سکر شهر ۾ رهندو هو. ماڻه جي خط لکيا ٿي ته قانون توڙي بندس. ٻڌڙي ماما آشورواد ڪيس جا ويرومل اخبار ۾ ڇپي ۽ ملڪ ۾ مانڊاڻ ڪيو ويو. امر ترس ۾ جابلوالا باغ ۾ سرڪار پبلڪ ٽي گوليون هلايون ۽ رت سان باغ رنگي ڇڏيو. سنه ۱۹۱۹ع ۾ انڊين نيشنل ڪانگريس جو اجلاس امر ترس ۾ ٿيو. ويرومل اُتان رت واري مٽي کڻي آيو ۽ سانڍي رکيائين. ٿلڪ سوراج هند لاءِ سنڌ مان هڪ ڪروڙ روپيه گڏ ڪرڻ هئا، اُن لاءِ ويرومل طوفاني دڙو ڪيو ۽ اوڀر ڇالو ڪئي. مينڊنگ ۾ هلندي هڪ جوان ويرومل جي پلانڊ ۾ چئي وڌي جا پڙهي ويئي. اُن چئي ۽ ۽ لکيل هو ته ”ٽي سيٽل پاڻ کي نيلام ٿو ڪريان، واڪ ڏيندڙ ايتري رقم پري جو سکر تي مقرر رقم جي انگ جي پورائي ٿئي - سينڊاس ڦڦڻ مل.“ ويرومل ديش پگهت زندگي خلق جي خدمت ۾ گذاري. سنڌيءَ کي نه ڇڏيائين. ۸۰ ورهين جي ڄمار ۾ سکر ۾ تاريخ ۲۲ جنوري ۱۹۵۵ع ۾ پنهنجي مٽي به جڳن کان سمايل ماما سنڌيءَ جي گود ۾ بزرگن جي مٽيءَ سان ملائي پرماتما جي گود ۾ وڃي ويٺو.

(۱۲) واڌومل گيانچند چغتائي - واڌومل گيانچند چغتائيءَ جو جنم حيدرآباد سنڌ ۾ تاريخ ۷ آڪٽوبر ۱۸۸۵ع برابر ۱۶ آؤسٽ ۱۹۲۲ وڪريءَ جي ٿيو. هي ساداتمند ٽپڪاري ۽ شلچڻو هو. ڀڳتيءَ ڏانهن لاڙو هوس. جڏهن چئن سالن جو هو ته منڊليءَ تي پستڪ رومال ۾ ويڙهيل رکي سر جهڪائيندو هو ۽ اکيون ڀوري مڱن ٿي ويٺو هوندو هو. ٻان پوڄا جو گهڻو شوق هوس. پڙهڻ ۾ به هوشيار هو. سڌائين انعام کڻندو هو. هيءُ ۽ هن جو دوست لالچند حڪومتراءِ آڏواڻي گهران مانين ۽ پاڇي کڻي ۽ ملي پتي به کڻي نڪرندا هئا. غريبن کي ٻارائيندا هئا ۽ بيمارن جي ملي پتي ڪندا هئا. منڊلي ٺاهي گهر ۾ ستنسٽ ڪندو هو. ڪاڪو منگهارام به اُت اچي ڪافيون ۽ ڀڄڻ گائيندو هو. منڊليءَ وارن کي چونڊو هو ته ماس مڇيءَ کان پري رهو ۽ صبح جو اُشيان ڪري ڪجهه ڀڄتي ڪريو. منڊليءَ جا گهڻا ميمبر ٿيا ته جاءِ سسواڙ ڪري اُن ۾ ”ميمڊ پري منڊلي“ (Hopefull Society) نالو رکي کوليائون. سسواڙ پاڻ چنڊو ڪري ڏيندا هئا. پوءِ نالو ڦيرائي ”هندو ڪمار منڊلي“ رکيائون. قسمت سان سندس دوست ۽ ٻانهن ٻيلي لالچند فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو. واڌومل کي ڏاڍو دک ٿيو. پوءِ جينمل منگهر ملائي سان گڏ پريڪار جا ڪم ڪندا هئا. ڪيترا

سفيدپوش ماڻهو مرم جا ماريل ڪنهن کان ڪين گهرندا هئا، بک پيا مرندا هئا پر ڪنهن اڳيان هٿ نه ٽنگيندا هئا. هڪ ويٺو کائيندا هئا ته ٻئي ويٺي لاءِ ٺهاريوندا هئا، اهو ڪم هنن ٻنهي ڪيو، جو هڪ فند ڪنو ڪري اُن مان اُنهن جي مدد ڪندا هئا. هن جي هادي ۱۹ ورهين جي ڄمار ۾ ٿي، پر هي ۲۵ سالن تائين برهمچاري رهيو. هن پنهنجي استريءَ کي ڀڳوت گيتا ۽ ٻيا پستڪ پاڙهيا. هن کي بواسير ٿي پيو، علجن مان فائدو ڪونه ٿيو، روز روز ڀوڻو پوندو ويو. آخر تاريخ ۲ مئي ۱۹۲۵ع رات جو ۱۱ بجي ديهه تياڻي ايشور جو پيارو ٿي ويو ۽ نالو امر ڪري ويو.

(۱۳) جسٽس حشمترءِ خوبچند چغتائي - شري حشمترءِ خوبچند چغتائيءَ جو جنم تاريخ ۲۹ فيبروري ۱۹۰۲ع ۾ حيدرآباد سنڌ ۾ ٿيو. هن تعليم حيدرآباد ۾ ورتي جو هندو پتا هاءِ اسڪول جو هيڊماسٽر هو. پوءِ ڪراچيءَ جي ڊي. اي. سنڌ ڪاليج ۾ پڙهي ڪيمبرج جي مگڊلين ڪاليج مان مئگنمٽيڪس، فزڪس ۽ ڪيمسٽريءَ ۾ گرئجوئيٽ بڻيو. I.C.S. جي امتحان ۾ هن فزڪس ۾ ۲۰ مارڪن مان ۲۸۵ ڪنڀون ۽ ڊسٽنڪشن حاصل ڪئي. هن سوشل آرٿراڻي (Social Arthology) جو خوب اڀياس ڪيو. ۱۹۲۷ع ۾ سروس ۾ داخل ٿيو. ۱۹۲۵ع ۾ هن دنيا جو دورو ڪيو. ڀارت ۾ واپس ورن ٿي هو ته بمبئي ليجسليچر ڪائونسل جو سيڪريٽري ۽ اسسٽنٽ ليگل ريميمبرس Assistant Legal Remembers ڪري مقرر ڪيو ويو. جڏهن هڪ سرڪار جي ۱۹۲۵ع جي ائڪٽ موجب بمبئي ليجسليٽو اسيمبليءَ ۾ هن کي سيڪريٽري مقرر ڪيو ويو ۽ رولس ۽ ريگيوليشن ٺاهڻ ۾ خوب بهرو ورتو. ۱۹۳۲ع ۾ هاءِ ڪورٽ پينچ تي مقرر ٿيڻ کان اڳ ٻيون ڪيتريون ئي جواڳداريون هوار ڪيون. ۱۹۳۲ع ۾ هوم ڊپارٽمينٽ ۾ جائنٽ سيڪريٽري ٿي رهيو. سورت ۽ احمدآباد ۾ ڊسٽرڪٽ جج ٿي رهيو. آزاديءَ کان اڳ سينٽرل ڊويزن جو ڪمشنر ٿي رهيو. آزاديءَ جي هڪ سال بعد بمبئي هاءِ ڪورٽ جو جج مقرر ڪيو ويو. ڀڄڙيءَ تائين اهو عهدو ماڻيو. صرف وچ ۾ ٻه دفعا بمبئيءَ جو گورنر مقرر ڪيو ويو. سيپٽمبر ۱۹۵۸ع ۾ چيف جسٽس مقرر ڪيو ويو. ۱۲ نومبر ۱۹۶۵ع جي اونداهيءَ رات جو جيئن هي هر روز نيم موجب مريد ڊرائيو تي هو اهوڪريءَ لاءِ نڪتو ته هڪ ٻي جواڳدار ڊرائيور هن کي ٽهايل ڪيو. گهڻيئي دواڻون ڪيون ويئون پر ڦڪين فرق ڪونه ڪيو. هن تاريخ ۲۸ نومبر ۱۹۶۵ع رات جو ۸-۲۰ بجي وڃي سر ٻ ۾ واسو ڪيائين.

(۱۴) مڱي منگهارام گروءَ ڏنومل - مڱي منگهارام گروءَ ڏنومل جو جنم حيدرآباد سنڌ ۾ مڱين جي ڪٽنب ۾ تاريخ ۱ آگسٽ سنه ۱۸۸۶ع ۾ ٿيو. هي خداآبادي عامل ۽ ڀاڳيندن جي پنڄاٽ جو مڱي هو. هي مڱي سرڪارمادس جو پوٽو ۽ مڱي هيرانند تاراچند جو پڙپوٽو هو. هنن جي ڪوٺي ميسر هيرانند تاراچند جي نالي سان پرست هئي. مڱي هيرانند پنهنجي هٿن سان نيرن ڪوٽ (حيدرآباد) جي واڳ انگريزن کي سونپي ڏني. مڱي منگهارام جي هوشياريءَ ڏسي سندس پتا پڙهڻ لاءِ ولاءت موڪليو، جتان بگريستري ۱۹۰۹ع ۾ واپس آيو. هن وڪالت ڪانه ڪئي. بجلي ڪمپني کولي اُنجو مئنيجنگ ڊائريڪٽر ٿي رهيو. ڪمپنيءَ کي اوج تي رسايائين جو اُنجو شيگر

۱۰۰ روپين مان وڌي ۱۰۰ روپين تي پهتو. هن پنڌي ڳالهين ۾ به بهرو ورتو. هن دادا ليکڪار جي ”اوم منڊلي“ تي بندش وجهرائي. رهڻ جو سادو هوندو هو. پاڪستان ٿيڻ وقت ماڻهن جي جيڪا شيوا ۽ مدد هئڻ گئي، سا سونهري اکرن ۾ لکڻ جهڙي آهي. هن کي ختم ڪرڻ جا ڌڪ مليا پر هي حيدرآباد ۾ ئي ويٺو رهيو. ڊسمبر ۱۹۲۷ع ۾ جيڪي فساد ٿيا ۽ خونريزي ۽ گورگرت ٿي اُن لاءِ هڪ ميمورنڊم ٺاهي پنهنجي نياڻيءَ معرفت مهاتما گانڌيءَ کي موڪليو. مهاتما گانڌيءَ اُهو پڙهي پنهنجو رايو ڦيرايو ۽ سرڪار کي سنڌي هندن جي سنڌ مان لڏائڻ جو بندوبست ڪرڻ جي صلاح ڏني. هڪ رات سندس پاڙي جو بزرگ مسلمان وٽس آيو ۽ چيائينس ته توتي پناهگير ڪاهه ڪندا، تنهنڪري هلي منهنجي گهر ره. هي رات وٽس رهيو، صبح جو گهر ڇڏي ”سنڌ اليڪٽرڪ سيلا اگنڊ ڪمپني“ جي آفيس ۾ مٿي ڪمري ۾ رهيو ۽ اُتان شيوا جا ڪم ڪندو رهيو. سرڪار اُها ڪمپني کڻي، اُچار سنڌ ڇڏي هند ۾ آيو. هند ۾ اچي ڪيئن اُپڪار جا ڪم ڪيا. هي تاريخ ۹ جنوري سنڌ ۱۹۶۰ع ۾ دهليءَ ۾ سنساري سفر پورو ڪري راه زباني وٺي وڃي سر ڳنڍا ۾ پهتو.

(۱۵) ڊاڪٽر چوڦٿار ۾ پرتابءَ گدواڻيءَ ڊاڪٽر چوڦٿار ۾ پرتابءَ گدواڻيءَ حيدرآباد سنڌ ۾ تاريخ ۲۵ ڊسمبر ۱۸۸۹ع ۾ ڄائو هو. مئٽرڪ پاس ڪرڻ بعد بوبڪن ۾ ماسٽر ٿيو، پوءِ نوڪري ڇڏي ڊاڪٽري پڙهڻ لڳو. سنڌ ۱۹۰۷ع ۾ جڏهن بينگال جو ورهاڱو ٿيو ته اُنجي برخلاف پرچار ڪرڻ لڳو، پوءِ ٻين سان گڏجي برهمچري آشرم کولايائين، هي اُنڄو سيڪريٽري ٿيو. مهراج ڪاليداس آشرم کي وڌائڻ لاءِ پنهنجو وڏو شوالو ڏنو. اُن ۾ سنسڪرت هندي ۽ هٿ جا هنر ڄاڻو هئا. وري هندو جاتي وديالو کولايائين. اُتي L.C.P.S امتحان پاس ڪيائين. سنڌ ۱۹۱۲ع جي مهاڀاري لڙائي لڳي ته ڊاڪٽر چوڦٿار کي بصره ۽ بغداد ڏانهن ملٽري ڊاڪٽر ڪري وڃڻ جو حڪم ٿيو. هن وڃڻ نٿي چاهيو سو استعفا ڏيئي اسڪالرشپ جي عيوض پنج سؤ روپيا پري ڏنائين. وري هندي پرچار لاءِ ناگري پرچار ٿي سڀا کولايائين، جنهن جو پرڏان ڊاڪٽر صاحب هو. ميونسپالٽيءَ ۾ سڌارا آڻڻ لاءِ ننگرواسي منڊلي برپا ڪئي، اُن ۾ تڪو بهرو ورتائين. ۱۹۱۳ع ۾ لوڪمانڻي تڪ مانڊلي جبل مان آزاد ٿي ”سوراج سنگهه“ قائم ڪيو ۽ ڊاڪٽر اڻئي بيسنٽ ”هوم رول ليگ“ برپا ڪئي، هي ٻنهي ۾ ڪم ڪندو رهيو. ۱۹۲۱ع ۾ قومي وديالو کولايائين. سنڌ جدا ٿيڻ وقت هلچل هلايائين ته سنڌ بمبئيءَ کان جدا نه ٿئي. مهاتما گانڌيءَ جي هلايل هلچل ۾ لوڻ ستياگرهه جو پرچار ڪيائين ۽ ٻه سال جبل جي سزا مليس. اُن هلچل ۾ ڪيترا دفعا جيل ويو. هندستان جي ورهاڱي کانپوءِ ”اڪل ڀارت نرواسي سڀا“ جو پريزيڊنٽ ٿيو. سرڪار سان خوب چڪريون کاڌائين. ڦاٽي ضلع مان سوشلسٽ ٽڪيٽ تي پارليامينٽ ميمبر چونڊيو ويو، سڄي پارليامينٽ کي ٿر ٽل ۾ وڃي ڇڏيندو هو. قور جي مدفي سڄي عمر برهمچاري ٿي رهيو. هي ”عجندڙ شير“ سڏبو هو. مرڻ وقت وصيت ڪيائين ته منهنجيون اڪيون انڌن کي ڏان ڪيون وڃن ۽ سِر ڪنهن وڏي اسپتال ۾ ڏنو وڃي. گهڻي جاکوڙ ڪرڻ ڪري پويان ڏينهن طبيعت ليڪ نه رهيس. آخر ۱۲ ڊسمبر ۱۹۵۷ع ۾ پر ماتما جي چرڻن ۾ وڃي واسو ڪيائين.

(۱۶) ساڌو ريجهومل ڪنڌناس لاهوري- ساڌو ريجهومل ڪنڌناس لاهوريءَ جو جنم لاڙڪاڻي ۾ سنڌ ۱۸۹۲ع ۾ ٿيو. هن سال ۱۹۱۵ع ۾ B.A. آنرس سان پاس ڪري ڪاليج ۾ فيلو ٿيو. سنڌ ۱۹۱۶ع ۾ M.A. ۱۹۱۸ع ۾ L.L.B. پاس ڪيائين. هنڪي ريزيڊنٽ مئجسٽريٽيءَ جي عهدي جي آڇ ٿي پر قبول نه ڪيائين. چوندا آهن ته ”هيرو سون ۾ سونهين، سون شهڻيءَ ۾ سونهين.“ هي نوجوان پڻ علم اخلاق ۾ هيرو، شاهوڪاريءَ ۾ سون ۽ شڪل شبهه ۾ سندر هو. اعليٰ جسماني حسن اهو آهي، جنهنجي صحيح سالي تصوير ڪوبه مصور ڪڍي نه سگهي. اهڙيءَ طرح اعليٰ اخلاقي حسن جي هوبهو بياني تصوير ڇڻڻ پڻ ڪنهن مخلص مصور جي پهچ کان پري آهي. هن ڪڏهن به پنهنجي وڏا ماڻهپ نه لکائي. نه هلنديءَ جو گهنڊ نه ٿڌن دولت جو نشو نه علم جو ايمان نه خاندان جو خمار. هي نماڻو ۽ نهڻو هو. هي سادي پوشاڪ پهريندو هو. ريجهل هر دل عزيزيءَ ۾ جنسي ريجهه هو. مصريءَ جي تڙ وانگي هر هنڌان ملو هو. هن ساڌو واسواڻيءَ سان گهڻو سنگ گڏيو. ان رنگ ۾ رچي ويو. دل جو داتا هو. چنڊو چڙهي ته ريجهل چوٽيءَ تي. پرشار تي به هڪ ئي هو. ماڻهن جو هن ۾ پورو وشواس هو. ڪيترن ئي ملڪيتن جو ٽرسٽي هو. هن جو هر طبقي سان عاليشان وهنوار هو. هڪ دفعو سنڌ ڪانگريس جو چيئرمن ٿيو. سندس هڪ همدر رفيق جو چوڻ آهي ته سال ۱۹۱۳ع ۾ سنڌ ڪاليج ۾ سينئر B.A. پڙهندي ريجههءَ جي دل ڪنهنجي پريم ۾ اچانڪ اڙجي ويئي. هي ڪنهنڪي سؤر سٽي. خود پريم کي پنهنجي ڀرت جو پتو پوڻ نه ڏنائين. پڇاڙيءَ تائين ساڻس به لفظ به ڳالهائي نه سگهيو. ”انهيءَ سک سانڍڻ ٿي رڄ پڇاڻي راس ڪيا.“ سال ۱۹۲۹ع ۾ اچانڪ ڪاراجي پيانڪ بيماري اچي پيئي. ان ۾ ڪئين ٻارڙن جا پاڙا چٽ ٿي ويا. ريجهل ڪٽنب کي ڪراچيءَ آندائو ۽ پاڻ بيمارن جي شيوا ڪندو رهيو. ڪراچيءَ مان ماڻن جون تارون پيگهون اچنس ته اچ، پر ريجهل نه ويو. فرض جو موقعو ڪيئن ڇڏي. ”ڪنهن ساڻي سانگ ڏوليو ڏت هلايو.“ شيوا ڪندي هڻ ڪارار ۾ خود جهلجي پيو. ڪابه ڪوشش ڪارگر ڪانه ٿي. تاريخ ۱۲ آگسٽ ۱۹۲۹ع جو فرض ديويءَ اڳيان آخرين پيٽا پيران ارڻن ڪيا. سڄي ملڪ ۾ ماتر مڃي ويو ۽ ماتر رڻندا ٿي رهي ويا.

(۱۷) رام پوچراج موٽواڻي- رام پوچراج موٽواڻي لاڙڪاڻي ۾ سنڌ ۱۸۹۷ع ۾ ڄائو هو. سندس پيءُ شڪارپور ڪئنالس جي ايگزيڪيوٽو انجنيئر جي آفيس ۾ هو. هي سکر ۾ پڙهيو. هن جي ڪتابن سان دل هئي. گهر ۾ لئبرري ٺاهي ڇڏيائين. پڙهڻ ۾ هوشيار هو. B.A. ۽ B.Sc. ٽڪ ڏنيائين. هي سنڌ ۱۹۲۰-۱۹۲۱ع ۾ آزاديءَ جي هلچل ۾ گهڙي پيو. امتحان ڏيڻ کان سواءِ ڪاليج ڇڏيائين. سندس پتا جي موت به پڙهڻ تان دل کڻي ڇڏيس. هنڪي غريبن ۽ دڪين جي شيوا جي لڳن لڳل هئي. هن لاڙڪاڻي ۾ ”برادر منڊل“ کوليو. پنڌي ڪيتر ٻه ڀاڱا موڪليائين ۽ ”آند شيوا منڊلي“ کولايائين. ان پاران مڻت اسپتال هلندڙ هئي. هي مهمان نواز به هو. لاڙڪاڻي جي زمينداري، ڪوٽڙيو تنڪ جي مٿينجيري به ڪندو هو ۽ نگروراسين جي شيوا به ڪندو هو. ميونسپل جو ميمبر به هو. پئنيچات جو نمي هو. خوب شيوا ڪندي ڪڇ چندا آڳاٽيندو هو. ان لاءِ هڪ چڙبون به ملنديون هيون، پر هي شانت هوندو هو.

ورهاڻي بعد رام کڻج وقت جڳپور (راجستان) ۾ وائر بورڊ جو سيڪريٽري هو. پوءِ بمبئي وڃي رهيو. ڪلياڻ ڪئمپ ۾ شيوا جو ڪم شروع ڪيائين ۽ ”شيوا منڊلي“ کوليائين. ۶۸ ورهين جي ڄمار ۾ ۱۱ جنوري ۱۹۶۵ع هن فاني دنيا کي الوداع ڪري وڃي دارالبقا وسايائين.

(۱۸) پروفيسر شيوارام فيرواڻي - پروفيسر شيوارام فيرواڻي شڪارپور ۾ ڄائو هو. پڙهڻ جو شوق هوس. هي شڪارپور جو پهريون ئي ماڻهو هو، جنهن M.A. پاس ڪئي. سا به فلاسافيءَ ۾ بمبئي ڪاليج ۾ لئبررين جي جاءِ ڀرڻ وقت ڪيترن جون درخواستون آيون ۽ انٽرويو ڏنائون ۽ سرٽيفڪيٽ پيش ڪيائون. جڏهن هن کان سرٽيفڪيٽ گهريائون، ڇپائين ته منهنجو سرٽيفڪيٽ مان خود آهيان. ڪم ڏيو ته ڪري ڏيکارين. پرنسپال لئبريءَ جي چاچي ڏسي. هن سڀ ڪتاب وشئين موجب جدا ڪيا ۽ ميمبرن جو رجسٽر ۽ ڪارڊ ڏسي، انهن جي ڙجي ڏسي ڪتاب ڏيڻ لڳو. ٽن ڏينهن کان پوءِ پرنسپال آيو. ڏسي دنگ رهجي ويو. ڇا سندس ڪتاب وڃڻ جو ڏيندڙ؟ ڇا پڙهندڙن جي لاڙي موجب ڪتاب پڙهڻ جي صلاح. ٽن ڏينهن ۾ چئو انگ ڏسي نوڪري ڏني. پر سنڌ ۾ هي پهريون ماڻهو هو، جنهن جو ڪرڪرين جي انگريزي تعليم جو پايو وڌو. ”ايشوري ٻائي گرلس اسڪول“ کوليائين. جتان سوين جو ڪرڪرين مئٽرڪ پاس ڪئي. هن ۱۵-۱۵ ڏينهن جو ڪورس رکي قابل لئبررين تيار ڪيا. هن ڪيترائي ڪتاب لکيا، ڪجهه سرڪار اسڪولن ۽ ڪاليج ۾ منظور ڪيا. اعليٰ درجي جو ليڪچرار هو. ڪيترا دفعا ميونسپل ميمبر ٿيو. اسڪول بورڊ جو چيئرمين هو. پاڪستان ٿيڻ بعد به سنڌ ۾ ئي رهيو. آخر اُتي ئي بـهـ لوڪ پڌاريو.

□□

:: باب چوڏهون ::

ڌرم، مذهب، پنٿ، گرنت، بنگدي ۽ عبادت، ڀاڻ ۽ پوڄا، ورت ۽ روزا، ڌرمي آستان پاڪ جايون

۱. ڌرم، مذهب، پنٿ ۽ انهن جا گرنت

(۱) هندو ڌرم - سنڌ ۾ اصل آريه رهندا هئا، جن جو ڌرم هندو سنان يا ويدڪ ڌرم هو. انهن ۾ الڳ الڳ ذاتيون هيون، جن جو ذڪر ڌار ڪيو ويو آهي. سنڌ ۾ الين صديءَ جي وچ ڌاري تائين رڳو هندو ئي رهندا هئا. جڏهن الين صديءَ ۾ عربن پاران قاسم سنڌ تي ڪاهه ڪري مسلمان حڪومت قائم ڪئي، تڏهن ڌيري ڌيري عرب ۽ ٻيا مسلمان سنڌ ۾ اچڻ لڳا. ان بعد هندو سومرن حڪومت ڪئي. وري هندو سمن حڪومت ڪئي. سومرن ۽ سمن ٻنهي هندو ڌرم بدلائي مسلمان مذهب اختيار ڪيو. ان بعد ارغونن، ترخانن، مغلن، ڪلهوڙن ۽ بلوچن (ميرن) جا راڄ هئا، جي سڀ مسلمان هئا. پوءِ ته مسلمان، ايران، افغانستان، ترڪستان، عربستان ۽ ڪيچ مڪران کان سنڌ ۾ اچي ديرو جمائيندا ويا. ايتري قدر آيا، جو هندن کان به مسلمانن جي آدمشماري سنڌ ۾ وڌي ويئي. هندن جا مکيه گرنت چار ويد ۱. رگ ويد ۲. يجر ويد ۳. سام ويد ۴. اتر ويد ۵. شريمد يگود گيتا آهي. هندن ۾ پوءِ الڳ الڳ ٻيا ڌرم به جاري ٿيا. جهڙوڪ جين ڌرم، ٻڌ ڌرم ۽ سڪ پنٿ. ويد رهيئن سنڌو نديءَ جي ڪناري تي ويهي لٽيا هئا.

(۲) ٻڌ ڌرم - ٻڌ جو جنم عيسيٰ کان ۲۲۲ سال اڳ لمبني شهر ۾ ڪنري راجا شڌون جي گهر ٿيو. هن جو نالو گوتم پيو. راجا ٻار جي هوشيه جو پنڌن کان پڇيو. پنڌتن سندس ٻيهره شپ نشانين ڏسي ڪري چيو ته ”هي چڪرورتي راجا ٿيندو يا سڄو ٻڌ ٿيندو.“ هنڪي سڌارت به سڏيندا هئا. هنڪي هڪ ڀت راهل يهودا مان ڄائو، پوءِ گهر ڇڏي وڃي سنياسي ٿيو. ست سال سخت تپسيا ڪيائين. گوتم ٻڌ ٻڌ ڌرم جاري ڪيو. هن پهريائين پنجن پڪشن کي اُپديش ڪيو. اهي هي آهن - ۱. ڪوٽڏنڊ ۲. واپ ۳. پڌيه ۴. مهانام ۵. اسچ. اها پنجن جي ٽولي مشهور ٿي. اهي پنج ئي پڪشو ٻڌ جا پڪا ڀڳت ٿي ويا. پوءِ ۵۵ ٻيا به پڪشو ٿيا ۽ ڪل ۶۰ جٿن جو سنگهه رهڻ پڻ ۾ لهي جڙي ويو. ٻڌ انهن کي چيو ته وڃي لوڪن ۾ اُپديش ڪريو. هن اُروڙيا ۾ ڪاشيب کي ۵۰۰ جتاداري شهن سميت پڪشو ڪيو ۽ سنگهه ۾ شامل ڪيائين. مڙهي ۱۰۹۲ پڪشن جي سنگهه کي ڊلي ڀڳوان راجگرهه ۾ ٺهڙيو. اُتي سنڪا ۱۲۳۵ ٿي ويئي. سنگهه جا سڀ نيمر آهنسا تي بيٺل هئا. پڪشن جي زور ڀرڻ تي مهاتما ٻڌ ايتريين کي به پڪشڻن جي اجازت ڏني. ٻڌ ڌرم چالو ٿي ويو ۽ چڱو زور ورتو. ڀڳوان ٻڌ مل ڌرم جي سال ٻن ۾ رات جي پوئين ڀير ۾ پڌ نروال پراپت ڪيو. انهيءَ ريت ڀڳوان جو گيان ڏيندڙ ۽ ڪلياڻ ڪندڙ جيون سمايت ٿيو.

(۲) جيئن ڌرم - جيئن ڌرم به هندو ڌرم مان ڦٽي نڪتو. هن جا ڪل ۲۲ تير لنگر ٿيا آهن، جن مان آخري مهاوير چوريهون تير لنگر هو. هي به کتري راجا جو پٽ هو. هنن جو مٿو به اهنسا جو آهي. هنن ۾ به فرقا ٿي پيا، هڪ ”سميتامير“ جي سفيد ڪپڙا پائيندا آهن. ٻيا ”ڊگمبر“ جي ننگا ٿي رهندا آهن. اهي هڪ هنڌ نه رهندا آهن. سڏائين رٿن ڪندا رهندا آهن. روئي به گهرندا نه آهن. ماڻهو روئي ٺاهي باهران جي اچڻ جو انتظار ڪندا آهن. پوءِ جڏهن اهو جيئن ساڙو لنگهنڊو آهي ته پوءِ جيڪي ماڻهو گهرن کان نڪري باهر بيٺا هوندا آهن، انهن مان هڪ گهر ۾ گهڙي ويندو آهي. پوءِ روئي اُٿي ٿي کائيندو آهي. هنن ۾ به ذاتيون ٿينديون آهن. هڪڙا ڪپڙا هي ٽنڊو جان محمد ضلع ٿرپارڪر ۾ رهندا هئا. ٻيا ڀاڙيا جي به جيئي هئا، سي به شهر هالن ۽ ٽنڊي الهيار ضلع حيدرآباد ۾ رهندا هئا. انهن جون ريتيون رسمن ڪڇ ۽ گجرات ۾ رهندڙن جيئن جهڙيون هيون. اهي واپار ڪندا هئا. پئسي وارا شاهوڪار هئا. ان لاءِ چوڻي ٿي ته - ”ڏهه چيلي هڪ ميهين پيو ڀاڙيو.“ هي مايا هوندي به ڏيکانه ڏيندا هئا ۽ سادگي ۽ سان رهندا هئا. جيئن ڌرم به سنڌ ۾ پکڙيل هو.

۲. پنٿ

(۱) سڪ پنٿ - سڪ پنٿ جو ڀايو وجهنڌڙ پنجاب ۾ گرونانڪ ڪالڙ کتري جو شپٽر هو. هن جو جنم ۱۷۶۹ع ۾ ٿيو. سڪن جا ڪل ڏهه گرو يا ڏهه پاتشاهيون ٿيون - ۱. گرو نانڪ ۲. گرو انگد ۳. گرو امرداس ۴. گرو رامداس ۵. گرو ارجن ديو ۶. گرو هرگوبند ۷. گرو هره ۸. گرو هرڪشن ۹. گرو تيبه بهادر ۱۰. گرو گوبند سنگهه. گرو ارجن ديو چئن گرن جي ٻائي، پنهنجي ٻائي ۽ ٻين ڀڳتن يعني ڪبير، ڏنو جات، سڌنو ڪاسافي، نامديو شيخ فريد، ليميني ڀڳت، سئون نائي، رويداس جمار، بيگل، سورداس، رامانند ۽ ترلوچن جا شيد گڏي ”گرو گرنٿ“ ٺاهيو. سڪ گرو گرنٿ کي يارن هوڻن گرو ڪري مڃيندا آهن. اهو گرومي اکرن ۾ لکيل آهي. گرومي اکرن جي لپي گرو انگد ديو ناهي هئي. گروءِ جي رچيل ٻائيءَ ۾ محلا ڪري ورنن ڪيل آهي ۽ گروائي جو درجو ڏنل آهي. انهن سڀني گرن جي ٻائيءَ ۾ نالي جو تخلص ”نانڪ“ چيل آهي. گرو گرنٿ صاحب سڪن جو پوٽر پستڪ آهي. هي گردوارن ۾، سڪ مندرن يا ٽڪائن ۾ منججيءَ تي رکيو ويندو آهي. شردالو وڃن وٺندا آهن. سمهڻ وقت ان کي سالاھي رکيو آهي.

گرو گوبند سنگهه ملن سان لڙڻ لاءِ هڪ ”خالصا پنٿ“ هاليو. انهن لاءِ پنج ڪڪا نشانيءَ طور مقرر ڪيا ويا - ۱. ڪيس (وار) ۲. ڪنگو (ڦٽي) ۳. ڪنگڻي ۴. ڪڇو، ۵. ڪرپان. خالصن کي تماڪ چڱل جي منع آهي. خالصن جي نالن پٺيان سنگهه ايندو آهي. خالصن کي ”ڪيسا ڌاري سڪ“ چوندا آهن. ٻين سڪن کي ”سهجڌاري سڪ“ سڏيندا آهن. هي پنٿ پنجاب کان وڌي سنڌ ۾ شروع ٿيو. گرو گرنٿ صاحب ۾ آيل جپ صاحب، سڪمي، آساديوار، هرهارس ۽ ڪبيرن سوهلو ڪٿو ڪري هڪ ٽڪو چٻايو ويو، جنهن کي ”پنچ گرنٿي“ چئبي هئي. اوائل ۾ خالصا هڪ ٻئي کي ”واهگروءَ جي فتحي“ چئي گڏبا هئا. نئين هلچل کان پوءِ ”ست سري اڪال“ چئي گڏبا آهن.

(الف) آڏاسي - آڏاسي ساڌن کي ”هاوا“ چوندا آهن. هي شادي نه ڪندا آهن ۽ سڪن مان ڇيلا وٺندا آهن، جنهن مان هڪ گاديئر ٿيندو آهي. آڏاسي هاوا مٽي تي گهڙيو پتڪو ٻڌندا آهن، هيٺ ڌوٽيءَ جي گوڏ ٻڌندا آهن ۽ ڏاڙهي رکائيندا آهن.

(ب) جڳباسي - سڳباسي ساڌن کي ”پائي“ سڏيندا هئا، جي گهرستي هئا. ٿوري ڏاڙهي رکائيندا هئا. هي گهڙو رتوڪي اڇو پتڪو ٻڌندا هئا، ڌوٽيءَ جي لانگ ورائيندا هئا. آڏاسي ۽ جڳباسي ساڌن کي هندو ”هرپ هر“ چئي گڏبا هئا.

(۲) ڀڙو پنٿ - برهما، وشنو ۽ ڀڙو ٿمورتِي سڏبي آهي. پراچين سمي کان هندن ۾ ڀڙو جي لنگ جي پوڄا هلندڙ آهي. نه رڳو سنڌ يا هندستان ۾ بلڪه لڳاتار ۾ به ڀڙو لنگ جي پوڄا ٿيندي آهي. وچ ايشيا ۾ جهوني هنڌن جي کوٽائيءَ ۾ ڀڙو لنگ مليا آهن. هنن جي آپاسنا جي جاءِ ڀوالو آهي. جتي اندر ڀڙو لنگ رکيل هوندو آهي، باهر دروازي جي سامهون ڀڙو جو بيل رکيل هوندو آهي، جا ڀڙو جي سواري آهي. ڀڙو جا پوڄاري لنگ تي پاڻيءَ لوتي ڇاڙهي ڇڏي نيمه سمجهندا آهن. شوراڙيءَ جو وڏو ڏينهن آهي، ان ڏينهن ڀڙو جو روت ڪندا آهن ۽ رات جو جاگڙو ڪري صبح جي ڀڙو لنگ تي کير پاڻيءَ جي لوتي ڌاري بيل پٿر رکي پوڄا ڪندا آهن. ڪي ورت رکندا آهن. پنٿ گهوتي ان کي ڀڙو جي ٻوٽي چئي پڇيندا آهن. سنڌ ۾ هر شهر ۽ ڪيترن ڳوٺن ۾ ڀڙو لنگ هوندا هئا. برهمڻ اڪثر ڀڙو جا پوڄاري هوندا هئا ۽ ان کي ”ڀڙو شڪر“ چوندا آهن. ڀڙو ڀڳوان کي ناس ڪندڙ يا پڇائي ڪندڙ سمجهيو آهي. انڪري ڳالهه وڌائين ته هوندي آهي ته چئبو ”چئو ڀڙو“ يعني ڳالهه جي پڇاڙي ڪر. هندو جوڙ ڪرڻ وقت جي ٿڙي آڻي ته چوندا ”ڀڙو“ باقي کڻي ويندا مٽي.

(۳) وشنو پنٿ - وشنوءَ جا پوڄاري ويشنو سڏبا آهن جو اُهي ماس مڇي انڊا وغيره نه واپرائيندا آهن. وشنوءَ جي پوڄا ڪندا آهن. وشنو ڀڳوان ۽ لڪشمي نارائڻ جي مندر ۾ ويندا آهن. هالاڪ هڻو ٻين ديوتائن کي به مڃيندا آهن.

(۴) ديوي پنٿ - ديوي آڏهڪتي ديوي آهي. هن جهڙو جهڙو روپ اختيار ڪيو آهي يا جهڙو جهڙو ڪاريئر ڪيو آهي، اهڙي ئي کيس نالو ڏنو ويو آهي. ديوي آپاسنا جو بنياد ماتا پوڄا سان شروع ٿيو آهي. ديويءَ کي ديوي ماتا به ڪري چئبو آهي. ديويءَ جا سڄي هندستان ۾ ۱۰۸ مٿ آهن ۽ سندس ۱۰۰۸ نالا آهن. ڪر ڪهڙي نالي سان آپاسنا ڪندو ته ڪو ڪهڙي نالي سان پوڄا ڪندو آهي. پراچين سمي ۾ ماتا جي شيوا اُتس سمجهي ويندي هئي ۽ اُن جو پڌ پتا کان اڳ ليکبو هو. جيئن سيتام، لڪشمي نارائڻ، گوري شڪر. ڀارت ڪنڊ کي به ڀارت ماتا پومي چئبو آهي. چوڻي آهي ته - ”بلچڻي استري گهر جي ديوي آهي.“ ماتا کي ديوي ڪري سمجهيو ويندو آهي. سنڌ ۾ عام طرح درگا پوڄا، شنگهه پوڄا، ديوي ۽ چنڊاڻج ديويءَ جي نالن سان پوڄا ٿيندي هئي. ديويءَ جي آستان کي ”مڙهي“ ڪوٺبو آهي. اُن جا گاديئر سنڀاسي هاوا ٿيندا آهن، جن کي گساڻين ڪري سڏيندا هئا. اُهي نانگا هوندا هئا، ڇيلا ڪندا هئا. وڏو ڇيلاو گاديئر ٿيندو هو. پوئين وقت

۾ ڪن شادي ڪري گهرستي ٿيا. هنن جا ۱۰ امت هئا، جي ڏس نام سنڌيائي سڏبا هئا، جي هيٺ ڏجن ٿا. ۱. ڳري (جبلن ۾ رهندڙ)، ۲. پوري (شهرن ۾ رهندڙ)، ۳. ٻن (جهنگلن ۾ رهندڙ)، ۴. نات يا سروسٽي (آکاڙن ۾ رهندڙ)، ۵. ڀارتي (ڀارت ۾ رهندڙ)، ۶. ساگر (سمند ڪناري رهڻ وارا)، ۷. اشهر (اشهرن ۾ رهندڙ)، ۸. آڙڻ، ۹. تيرت (تيرڻ تي رهندڙ)، ۱۰. پرڳڻت.

گساڻين کي نمسڪار مهل ”نمو ناراق“ چئبو آهي. گساڻين جي مرڻ تي سنڪوڏار ڪڍي ويندي آهي. ديويءَ جي مڙهيءَ ۾ اسو ۽ چيت جي ميني ۾ نورتا پوکيندا آهن. نَوَ ٽي راتيون ڀڄن پاءُ ٿيندو آهي، جا ڪرتو ڪيو ويندو آهي (آماس کان سائو ٿاڻين). آتس جو اشمني ملهائي ويندي آهي. انهن ۾ ڪي ماڻهو ايڪائي جو روت رکندا آهن. نورتا پوکڻ مهل ست آن ملائي پوکيندا آهن پر انهن ۾ گهڻو ڀاڱو جن جو هوندو آهي. جا گرتي کان پوءِ پرساد ورهائبو آهي. اڳ ديويءَ تي بکر جي ٻل ڇاڙهيندا هئا، جنهن کي ”گهم“ چوندا هئا. ٻل ڇاڙهڻ مهل چوندا هئا ”جاڳ جسران“ پوءِ بکر تي سير وهائي ٻل ڇاڙهيندا هئا. نورتن ۾ جيڪو چيلو ٿيو هوندو، هُو اُنڪي اندر آستان ۾ اچڻ ڏيندا هئا. باقي آڻ ڇپا باهر اوطاق وغيره ۾ وهندا هئا. پوءِ مڙهيءَ جو چوڪ بند ڪندا هئا، پوءِ باهر اچڻ وڃڻ بند ٿيو. چوندا هئا ته ٻل وارو ماس رڌي پرساد ڪري کائيندا هئا. اُن بعد اُن جون جڏيون ڪنيون ڪري اُن جي کل ۾ وجهي پوءِ ڪلس جي ٻلڙيءَ مان ڇنڊو هڻندا هئا ته بڪرو جيمرو ٿي اُٿندو هو. پوءِ چوڪ کوليو ويندو هو. اُهو بکر يا چيلو باهر جيڏانهن وٺيس، تيڏانهن هليو وڃي. پوءِ ٻيا به مڙهيءَ ۾ ايندا ويندا هئا. اُن وقت انهن سنن ۾ اُها رڌي سڏي هوندي هئي. هيئنر اُها ساڌنا ناهي، نڪا رڌي سڏي آهي، تنهن ڪري ڇيلي جي ٻل ڪانه ڇاڙهي ويندي آهي. مڙهي ۾ ٿوري پنڱ گهڙي ڇڏي ڪري سڀ ڪنهن کي ڏک ڏک پيئاريوندا آهن. هاڻي ويڻو پرساد ڪندا آهن.

(۵) درياهي پنٿ - درياهه يعني جل جي پوڄا آڳاٽي سمي کان هلندي ٿي اچي. پاڻيءَ کي ”ورڻ ديوتا“ جي نالي سان سڏيندا آهن. جڏهن هنڌن ۾ ڪوبه ڪارج ٿيندو آهي ته اُتي پاڻيءَ جو لوٽو ڀري رکيو آهي ۽ اُنڪي ”ڪلس“ چئبو آهي. اُن جي پوڄا ڪئي ويندي آهي. پر سنڌ ۾ درياهه جو پنٿ الڳ سري اُڏيري لعل جي جنم کان ٿيو. انهن پوڄارين کي ”درياهه جاشيوڪ“ ڪري سڏيو ويندو آهي.

سري اُڏيري لعل جو جنم - سري اُڏيري لعل جو جنم سنه ۹۵۰ع برابر واکرمي سنبت ۱۰۰۷ع ۾ نصرپور ضلع حيدرآباد سنڌ ۾ شري رتن راءِ ڪٽريءَ جي گهر ٿيو. سنڌو ندي اڳ نصرپور جي شهر ڀرسان وهندي هئي جا سنه ۱۷۵۸ع ۾ رُخ بدلائي نصرپور کي ڇڏي ويئي. جتان هاڻ وڃي رهي آهي. اُتان وڃڻ شروع ڪيائين. سري اُڏيري لعل جو جنم تڏهن ٿيو، جڏهن هنڌن کي مرڪ بادشاهه وڃي واري ستايو ته مسلمان ٿيو، جن وڃي درياهه تي پوڄا ڪئي ته اُت آواز آيو ته توهين موٽي وڃو، مان نصرپور ۾ اوتار ڌاري جنم وٺان ٿو. جنهن مرڪ بادشاهه کي سمجهائي ڪرامتون ڏيکاري باز آندو ۽ هنڌن جي جڙ ٿي. اُڏيري لعل جو مکيه شڙڏالو ڀڳوراڙ هو جو سيوهڻ ۾ رهندو

هو. پوءِ سيوهڻ وارا ۽ نصرپور وارا پاڻ کي گُڪر سڏائڻ لڳا. هي پاڻ ۾ ”جڙ دولهه“ سان نمسڪار ڪندا آهن. ورنديءَ ۾ ”سدا دولهه“ چوندا آهن. لڪر شيوڪن کي وڻيل گاڙهي ڏاڳي جي رکڙي ڏيندا آهن جا ڳچيءَ ۾ پائيندا آهن. اُڏيري لعل جي آستيءَ ۾ پنڇڙا ڳائيندا آهن يعني پنجن ٿڳن جا چنڊ. هي چنڊ تي يا ڪارجي موقعن تي بهراڻو ڪندا آهن، اُهو شهر ۾ گهمائيندا آهن. اُن جي اڳيان ڏانڊين سان ڇيچ هڻندا هلندا رهندا آهن. ”جهولي لعل“ جا نمارا لڳائيندا رهندا آهن. آخر اُهو بهراڻو درياهه ۾ پروان ڪندا آهن. لڪڙن جو خاص گرنت ڪونهي، اُهي شريمد ڀڳود گيتا ۽ شريمد ڀاڳوت کي ئي مڃيندا آهن. درياهه جي پوڄا آستان کي ”تان“ چئبو آهي ۽ انڪڊ جوت ٻرندي رهندي آهي. پاسي ۾ ننڍو هندورو رکيل هوندو آهي، جنهن ۾ اُڏيري لعل جي مورتِي گهڙجي ٿي سواڙيءَ واري رکيل هوندي آهي. هُو درياهه تي اُڪو پائيندا آهن. بهراڻو پروان ڪرڻ وقت چوندا آهن ته ”لعل جا جهاني چڻو جهولي لعل“. اُڏيري لعل کي زنده پير يا جند پير يا خواجہ خضر يا ورڻ ديوتا جو اوتار به چوندا آهن.

(۶) اُڏاسي ۽ جڳياسي پنٿ - هي هندو ڀاڳئيندن جو هڪ پنٿ آهي، جيڪي گرو گرنت صاحب کي مڃيندا آهن. هنن جو ذڪر پنٿن جي جريان نمبر ۱ ۾ سڀ پنٿ ۾ ڪيل آهي.

(۷) گلابداسي پنٿ - گلابداسي پنٿ جو پايو سري گلابداس پنجاب واري وڏو. هنن جو متو هو ته ايشور کي ٽي مڇن گهرجي. هُو ڪنهن به ديُو يا ديوتا کي نه مڃيندا آهن يا هئا. انڪري ”ايڪائي“ سڏبا هئا. هنن جو مت ويدانت تي ٻڌل هو. هُو سالن سوڻن ۽ ڏاڳن ڦيڻن جي برخلاف هئا. سنڌ ۾ هن پنٿ جا ماڻهو رڳو ڳاڻ ڳڻيا هئا، هنن جي نمسڪار جو لفظ آهي ”جڙ مهراج“.

(۸) راڌاسوامي پنٿ - راڌاسوامي پنٿ جو پايو سوامي مهاراج آگري ۾ وڏو. هن مت موجب راڌا روح يا آتما آهي ۽ سوامي پرماتما آهي. هر ڪنهن منڻ کي سگروءَ دواران آتما کي مالڪ سان ملي وڃڻ لاءِ جنم ڪرڻ گهرجي. سگروءَ کانسواءِ ڪٿ ناهي. هُو هنن جا اوتار نه مڃيندا آهن. هڪ ٻئي کي ”راڌاسوامي“ چئي آدر ستڪار ڪندا آهن. ٻڪا ويڻو آهن. سنڌ ۾ هن مت جا ٿورا ماڻهو هئا.

(۹) آريه سماج - آريه سماج جو پايو وجهنڊڙ سوامي ديانند سروسٽي هو، هن جو جنم ۱۸۲۲ع ۾ سوراڻن جي موروي رياست جي ڳوٺ ٽنگارا ۾ ٿيو. هي ننڍي هوندي ئي ڌرم ڏانهن لاڙ رکندڙ هو، پوءِ چوند مٿا ڳولي هڪ الڳ پنٿ ”آريه سماجي“ ٺاهيائين ۽ هڪ نيمن وغيره جو پستڪ لکيائين، جنهن جو نالو رکيائين ”ستپارت پرڪاش“ جو آريه سماجين جو ڌرمي گرنت آهي. هي چئن ويدن کي ايشور جي وائي سمجهندا آهن. آريه سماج جو متو ويدڪ ڌرم تي ٻڌل آهي. (۱) هنڌن جا چار ورڻ برهمڻ، ڪتري، وڻش ۽ شودر ٿڳ ڪرم ۽ سڀءَ موجب آهن، نه جنم موجب، (۲) ايشور اوتار يا جنم نٿو وٺي، (۳) ڪرم جو ڦل سيڪو ٿو پوئي ۽ ڪميا ٿي نٿي سگهي، (۴) مورتِي پوڄا نه ڪرڻ گهرجي، (۵) وڏو وهانءُ ٿيڻ گهرجي. هون ۽ گائيتري پاٽ آريه سماجين جو نيت نيمر آهي، هڪ ٻئي کي ”نمستي“ چئي گڏبا آهن. هي پنٿ پهرين پنجاب ۾ پکڙيو، اُتان سنڌ ۾ پکڙيو.

آهن، جتي ڄمجي جي نماز پڙهندا آهن. مسجد ۾ ڳئون بانگ ڏيندو آهي، اُها بانگ سڀ مسلمان ٻڌندا آهن ۽ نماز جو وقت سمجهي نماز پڙهندا آهن. رمضان جي مهني ۾ ڳئون صبح محضر جو بانگ ڏيندو آهي ته اُها ٻڌي روزو رکندا آهن ۽ سج لڳي مهل بانگ ٻڌي روزو چڙهندا آهن. رمضان جي مهني ۾ گهڻو ڪري ٽيهه ئي ڏينهن روزا رکندا آهن. ڪو وچ ۾ ناغو ڪندو آهي، روزي ۾ کائيندا ته ڪجهه به ڪين پر پاڻي به ڪونه پيئندا آهن. ۲۰ ڏينهن کانپوءِ چنڊ ڏسي عيد ڪندا آهن. عيد جي نماز جامع مسجد ۾ پڙهندا آهن. ان ڏينهن نوان ڪپڙا پائيندا آهن ۽ مٺايون وغيره کائيندا آهن. ڪي سا ۽ عمدا عامر تيار ڪرائي کائيندا آهن. هڪ ٻئي کي پاڪر پائي ٿي لڳائي ”عيد مبارڪ“ ڏيندا آهن. مسلمان پاڻ ۾ گڏيا آهن ته پهريون چوندا ”سلام اعليه ڪم“ ٻيو جواب ڏيندو ”مر اعليڪم سلام“

محرم جي مهني ۾ حشر ملهائيندا آهن، اُهي ڏينهن ماتم ڪندا آهن. علي ۽ حسين وغيره ڪربلا جي ميدان ۾ بريدن ماريا هئا، انهن جو شوڪ منائيندا آهن. ڇاتي پٽيندا آهن ۽ مَر مَر پڙهندا آهن. آخري ڏينهن تي تابوت ۽ سچ وغيره تيار ڪري سرس ڪندا آهن ۽ ان ۾ پليندا هلندا آهن. پوءِ انهن کي (يعني تابوت ۽ سچ وغيره) ڪربلا جي ميدان ۾ دفن ڪندا آهن. ذوالحج جي مهني ۾ مڪي مديني حج ڪرڻ ويندا آهن. جيڪو حج ڪري آيو، ان کي حاجي لقب نالي جي اڳيان لڳائيندا آهن. هي مرن بعد لاش کي زمين ۾ دفن ڪندا آهن، پوءِ ان جي مٿان قبر ٺاهيندا آهن.

(۲) شيع - شيع اُهي آهن جن هندن کي مسلمانن جي حڪومت ۾ هندو ڌرم بدلائي اسلام مذهب اختيار ڪرايو ويو يا ڪيو. انهن کي شيخ سڏيندا هئا. اُهي پڪا مسلمان ڪونه هئا. اهڙا شيخ سنڌ ۾ رهندا هئا، خاص ڪري لاڙڪاڻو، قنبر، شهدادڪوٽ تملقن ۽ خيرپور رياست جي آسپاس ۽ پونگر تعلقي ڪنڊياري ۾ رهندا هئا. انهن کي سنجوڳي شيخ سڏيندا هئا. هنن جي پوشاڪ ڪچ هندن جهڙي ڪچ مسلمانن جهڙي ۽ ريتيون رسمن ۽ رواج به ڪي هندن جهڙي مسلمانن جهڙا هئا. اهڙيءَ طرح نالا به لڳ ڀڳ هندن جهڙا هوندا هئا. ڏسجي ٿو ته هنن خوشيءَ سان ڌرم ڪونه بدلايو هو. جي خوشيءَ سان بدلائين ها ته پوءِ هندن واريون ريتيون رسمن چالو نه رکن ها. سنجوڳي شيخن وري هندو ڌرم ۾ اچڻ جو ارادو ڪيو هو پر لاڙڪاڻي جي ڀاڱين بند پئمناچت جو هڪي برخلاف هو، پر عامل فائدي ۾ هئا. ساڌ بيلي جي سنت هرنامداس انهن کي هندو ڪرڻ لاءِ گهڻو پهرو ورتو ۽ ڪن کي هندو ڌرم ۾ واپس آندو ويو ۽ گرو نانڪ جا سڻ ٿيا، چالو سڏجڻ ۾ آيا. عاملن انهن سان سڱ ڪيو، انهن جون چوڪريون ورتيون. ڪي آريه سماجي اثر هيٺ هندو ٿيا پر تبليغ جي لهجلا ۾ باقي جيڪي رهيا، سي پڪا مسلمان ٿي ويا.

(۲) عيسائي - عيسائي مذهب يا ڪريستون حضرت عيسيٰ يعني يسوع مسيح کان يورپ ۾ چالو ٿيو. هن مذهب کي چالو ٿي ۲۱۰۰ سال کن ٿيا آهن. جيڪي سنڌ ۾ يورپي عيسائي آهن، خاص ڪري انگريزن جي حڪومت ۾، ٻيا اُهي ٿي هئا ڏاتيون هندو ڌرم بدلائي عيسائي بنيا. عيسائي لوڪن جي بنديءَ جي جاءِ کي ديول يا ڪيرچ (Church) يا گر جا گهر چوندا آهن. انهن جي پاڪ

(۱۰) برهمو سماج - برهمو سماج جو پايو راجا رام موهن راءِ بينگال ۾ وڌو. راجا رام موهن راءِ جو جنم ۱۷۷۲ع ۾ رڌا ننگر اولهه بينگال ۾ ٿيو. هن جيءَ برهمو سماج سنه ۱۸۲۸ع ۾ برهما ڪمي جا پوءِ ٻين هندن به پکڙجي ويئي. هن ۾ هندو ڌرم جي نيمن کان سواءِ ڪي مٿا عيسائي مت مان به ورتا. هن مت موجب رڳو هڪ ايشور جي آپاسا ڪجي جو سر وڌايو آهي. مورتِي پوجا تي بندش وجهجي ۽ اِستريين کي ڇهون سماجي پنڌن کان آڻو ڪرڻ گهرجي. پراڻا ٿي ”سرم“ چوندا آهن ۽ ودان برهمو سماج کي رويڻڊ (Reverend) چوندا آهن. هن سڀيءَ ڪڙيءَ جو رواج ۱۸۲۹ع ۾ سرڪاري قانون جوڙائي بند ڪرايو.

حيدرآباد سنڌ ۾ برهمو سماج مندر نلراءِ شوقيرام قائم ڪيو. آپاسا ۽ ست نام جو سرمڻ ٿيندو هو.

(۱۱) صوفي مت - هي مت سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي حڪومت ۾ شروع ٿيو جو ڪلهوڙا خود فقير سڏبا هئا. انهن جي راڄ ۾ پارسي ٻولي شروع ٿي. جيتوڻيڪ صوفي فقير مسلمان هئا، پر هنن جو متو هندن جي اصول موجب خدا جو نڙ هڪنهن انسان تي آهي. انسان جو رُوح يا آتما اُپاڻپهار جو انس يا جزو آهي. صوفي فقير مسلمان هوندي به مذهب جي پنڌن کان ٻاهر هئا. صوفي لفظ نڪتو آهي ”صاف“ مان يعني ”نردوش“. ايران جا عالم منصور ۽ جلالدين صوفي ٿي گذريا آهن. صوفين جو مت ويدانت وانگر آهي ته آتما هڪ ئي آهي. جيتوڻيڪ ٻاهران ڏسڻ ۾ جيو سروپ ايندو آهي. صوفي مت ۾ هندو گهڻي ٿيا آهن. صوفين کي جيڪي مسلمان آهن، تن کي بندگيءَ جو رستو هندوڪو ٻڌايو ويندو آهي ۽ جيڪي هندو صوفي آهن، انهن کي بندگيءَ جو طريقو مسلمانڪو ڏسيو ويندو آهي. صوفين کي راڳ جو گهڻو شوق آهي ۽ شعر کي ”صوفي ڪلام“ سڏيندا آهن. شاه عبداللطيف سنڌ جو نايرو شاعر ٿي گذريو آهي ۽ هنجو شعر صوفي آصو ٿي آهي، ان کي شاه جو رسالو ڪوٺيو آهي. خيرپور رياست ۾ راڻيپور ڀرسان درازن ۾ سچل فقير جي درگاه جو گادي نشين سخي قبول محمد جا هندو گهڻا طالب هئا. وري ڪنڌيءَ ۾ روحل فقير ۽ حيدرآباد سنڌ ۾ قطب شاه صوفين جا هندو طالب هئا. پنهنجي وسيت رات يعني مسلمانن جي جمع رات صوفي سماڳر يا چونڪي ڪندا هئا. يڪتاري ۽ گهڙي ٻنهي کي وڃائي راڳ ڳائيندا هئا.

۳. مذهب

(۱) مسلماني مذهب - هي مسلماني مذهب يا اسلامي مذهب حضرت محمد صلعم عربستان ۾ ۱۲۰۰ ورهيه اڳ شروع ڪيو. حضرت محمد صلعم جي والد جو نالو عبدالله بن عبدالمطلب ۽ والده جو نالو بيبي آمنه هو. هي مديني ۾ ڄائو هو، پوءِ لڏي وڃي مڪي ۾ رهيو. هن مذهب ۾ ٽي فرقا آهن. هڪ سُني ٻيا شيعا ٽيان احمدِي. سُني ۽ شيعن جي اصولن ۾ ٿورو فرق آهي پر احمدِي فرقي جا مٿا ڪجهه علحددا آهن. سڀيئي مسلمان پنهنجي پاڪ ڪتاب ”قرآن شريف“ کي مڃيندا آهن جو اصل عربي ٻوليءَ ۽ لپيءَ ۾ لکيل آهي. هندستان ٻوليون ٻولين ۾ پهريائين سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو ويو. مسلمان روزانو پنج وقت نماز پڙهندا آهن، هنن جي بندگيءَ جي آستان کي مسجد چوندا

پسنگ کي انجیل يا بائيبل چوندا آهن. هو ديول پر وڃي بندگي ڪندا آهن، خاص ڪري ايسٽر، گڊ فرائيڊي ۽ نالال جو ۲۵ ڊسمبر جو ويندا آهن، اتي گڏجي پراڻا وغيره ڪندا آهن. حضرت عيسيٰ جي والد جو نالو يوسف ۽ والده جو نالو مريم هو.

(۳) پارسي - هاڻوڪا پارسي لوڪ اصل ايران جا رهواسي هئا. اٽڪل ۱۲۰۰ ورهيه اڳ ايران تي عربن ڪاهون ڪيون ۽ انهن تي ڏاڍا ظلم ڪيا. پوءِ ايراني ڪي خراسان ڏي پڳا، ڪي هندستان هليا ويا ۽ ڪي سنڌ ۾ آيا. هنن جو پايو حضرت داؤد وٽو. هي حضرت زردشت جا پوئلڳ آهن. رسمن جي لحاظ کان هو هندو ڌرم کي گهڻو ويجهيا آهن. هنن چڱي ترقي ڪئي آهي. هنن جي مندر کي ”آتش ڪده“ چوندا آهن جو هي باهه جي پوڄا ڪندا آهن. هن جو گرنت زبور آهي. هنن جو پوتر تنو شاستر ڳاتا آهي. هي ۶ ورهين جي ٻار کي ”دڪشيا“ جي رڪريا سندن ڌرم موجب هڻي. جيڪن هندو چڻيو پائيندا آهن، اهڙي نموني جو ڪو ترڙي چوڪريءَ ٻنهي کي دڪشيا وٺڻ جو هڪ جهڙو ئي اڌڪار آهي. ٻالڪي آشيرود ڏيئي زور شستر زردشت جي ڌرم جون نشانين ”سدر“ ۽ ”ڪشتي“ سندن گرو آشيرود ڪري پهرائيندا آهن. ”سدر“ يا سؤتر، شت جي چاريءَ مان چڙيل ۷۲ ڏاڳن جو چڻيو ٿيندو آهي. چيلهه تي ڪشتيءَ جا ٽي وڪڙ ڏيئي چار ٻُڏيندي پڌندو آهي. مرن بعد مري کي شهر جي چڻو پري ٻاهر ”دوڪما“ جي ڀرسان لوهه جي پڙ جي رڪي عزيز ۽ سائي هليا ويندا آهن. پوءِ مُردِي جا ڪپڙا لٽا لاهي ”دوڪما“ اندر داخل ڪندا آهن. اهو هڪ گول کوھ وانگر ٺهيل آهي. پوءِ لاش کي ڳجهون کائي وينديون ۽ هڏا وڃي هيٺ ڪرندا. دوڪما يعني (Tower of Silence) سائن جو منارو جنهن ۾ مُردو اُچليو ويندو آهي. انهن جي تري ۾ ڪڇري ۽ مينهن جي پاڻيءَ جو بندوبست رکيل آهي، جوڙهي وڃي وڏي کوھ ۾ پوندو آهي. (۵) يهودي - يهودي اسرائيل کان سنڌ ۾ آيا پر ٿورا ئي هئا. هن مذهب جو پايو حضرت موسيٰ وڌو. ذريعت ذريعي بنيندا وڌو.

۲. بندگيءَ ۾ عبادت، پاڻ ۽ پوڄا، ورت ۽ شاستر

(۱) هندن جي ڀڳتي پاڻ ۽ پوڄا - هندو ايشور ۽ آنجي اوتارن ۽ ديوي ديوتائن کي مڃيندا آهن؛ انهن جو جپ، پاڻ، پوڄا ۽ ارچنا ڪندا آهن. ڪي شاسترن جو اڀياس ڪري پنڊت بنجي نيمن انوسار هلي تهسپا ڪندا آهن ۽ ڪي جپ ڪندا آهن. ڪي يوگ ڪريائون ڪري يوگي ٿيندا آهن. ڪي ڀڳوان جو ڪيرتن ڪري ڳائڻ ۾ مڱن ٿي ويندا آهن.

ڀڳتي - ڀڳتي ٽن قسمن جي ٿيندي آهي، جنهنڪي ٺوڏا ڀڳتي ڪري ڪوٺيندا آهن. اُهي ٽي قسم آهن؛ (۱) شروڻ (۲) ڪيرتن (۳) سمرڻ (۴) پادسيون (۵) ارچن (۶) وندن (۷) داسيه پاڻ (۸) شڪا پاڻ (۹) آتم نويدن.

يگيه - هندو يگيه به ڪندا هئا. يگيه ڪرڻ جو رواج آڳاٽن آرين ۽ پارسين ۾ به هو، بي ڪنهن ٻي ڌرم ۾ ڪونه هو. ”يگيه“ بدران ”يچنيه“ به چئبو آهي، جنهن جو اُچار سنڌيءَ ۾ ”يچڻ“ آهي. ان لفظ ۾ خوشيءَ جو خيال سمايل آهي.

هون - هندو به ڪندا هئا. يگيه ڪرڻ مهل پوڄا جي جاءِ تي هڪ ننڍو گُڏ ٺاهيو ويندو آهي، ان ۾ آب جي وڻ جون ڪالينون ٻاري، هون جي سامهري وڏي ويندي آهي ۽ ويد منتر اُچاريا ويندا آهن.

پوڄا - يگيه ۽ هون وڌوان پنڊت ڪرائيندا هئا، جي ويد منتر وڏيءَ سان اُچاريندا هئا. پوڄا مهل هڪ ويڏي (Altar) ٺاهيندا هئا، ان ۾ يگيه جي اڱئي ڏکائيندا هئا. جيڪو پوڄا ڪرائيندو، ان کي پوڄن ڪرائيندا هئا.

آڪو - درياهه جا پوڄاري ۽ ڪي ٻيا هندو درياهه تي يا ڪوھ تي چنڊ وغيره ڏينهن اڪو يعني تولن ڪن اڃا چائون، ان ۾ ٿوري کنڊ پائي درياهه ۾ وجهندا آهن يا ڪوھ جي ڪناري ڇڏيندا آهن، مٿان پاڻيءَ لوتو هاريندا آهن ۽ پاڻ به پائيندا آهن.

ڪلش - ڪارج مڱل جي پوڄا وقت پاڻيءَ سان ڀريل ڪلش (لوٽو) رکندا آهن. ڏڪڻا - جيڪو پنڊت پوڄا ڪرائي، ان کي ڏڪڻا ڏجي، پوڄن، گانءِ يا روڪ ناڻو ڏيندا هئا. مندر - هندن جا ٻه الڳ الڳ ديوتائن جا مندر آهن، جتي درهن، پوڄا پاڻ ڪندا آهن. اُپاسنا - پراڻا، آستني ۽ ڌيان ٽنهي کي ملائي انکي چئبو آهي اُپاسنا.

(۲) هندو ڌرم جون نشانين - ٽي نشانين آهن (۱) چوٽي (۲) ٽلڪ (۳) چڻيو. چوٽي - مٿن ٺهرايل بعد مٿي تي تارون جي جڳهه جي پنيءَ طرح وارن جي چڱر رکائي آهي. ٽلڪ - هنگلوءَ کي پاڻيءَ سان گڏي آلو ڪري مست ٿي ڏجي، ڪي چندن گهي اُنڇو به ٽلڪ ڏيندا آهن. چڻيو - شت جي ٽن تندن جو ٿيندو آهي، ان کي وڏيءَ ۽ نيم انوسار ٻُڏيندي ڏيئي برهمڻ ٺاهيندو آهي. هي ڪاٻي ڪلهي تي پاڻي ساڄي طرف پاسرائي رت ڪري ڇڏبو آهي. اُهي ٽي تندن برهما وشنو ۽ شِو جون ڪري ليکيون آهن ۽ ٻُڌ اوم جي نشاني آهي. چڻيو به اڌ وهانءَ ڪري ليکبو آهي ۽ وهانءَ وارا سان سوڻ ۽ طعام ڪيا ويندا آهن. جڻئي پاڻي بعد چوندا آهن ته ڇوڪري ٻيو جنم ورتو آهي.

(۳) هندن جا ديوتا - (الف) آڪاس ۽ پرٿوي - آڪاس ۽ پرٿوي يعني ابو-امان، آسمان قدرت جو هڪ عجيب ڪارخانو آهي. هن ۾ سڄ چنڊ تارا چمڪن ٿا، اُنڪري آپ کي سڏيائون ابو-آڪاس. ٻين هيلان جا زمين آهي يعني ڌرتي جيڪا جهلي بيٺي آهي ۽ سڀني ساهه وارن کي کاڌو پهچائي ٿي، تنهنڪري سڏيائون ڌرتي ماما.

(ب) ورڻ ديوتا - آسمان ۾ جيڪي آدنيه آهن، تن جي مٿان ورڻ ديوتا آهي (پاڻيءَ جو ديوتا) ساري جهان جي مٿان آهي. قدرت جي سمورين ڳالهين جي مٿان سندس ضابطو آهي.

(پ) ڀندر ديوتا ۽ ورتر ڏت - رگ ويد واري زماني ۾ ورڻ ديوتا جي اختيار تي گهڻجي ويئي جو گرميءَ جو موسوم ۾ آڙنگ ٿئي ٿو جو ”ورتر ڏت“ انکي ڏکي ٿو. رگ ويد ۾ هن جو ٻيو نالو آهي ”ناٽف“ اهو اُشارو وڃ ڏانهن آهي. گجگوڙ ٿئي ٿي وڃ ڪنوي ٿي، مينهن وڙسي ٿو. نالو رکيائونس ”ڀندر“.

(پ) وايو، مروت ۽ ڏنڊر ۽ آڪاس کانسواءِ ٻيا عناصر هون، باهه، پاڻي آهن. جنڪي ايتري طاقت آهي، جا بني بشر کي ڪانهي. لوڪ ديوتائون ڪري پوڄيندا آهن.

(پ) اگني ديوتا. باهه کي اگني چئبو آهي. رڱ ويد ۾ اندر ديوتا کان پوءِ اگني ديوتا جي جيتري آستتي آهي، تيتر ۾ ٻئي ڪنهن به ديوتا جي ڪانهي.

(ت) سورج ديوتا. رڱ ويد ۾ سورج ديوتا جي به جهڙي ساراھ ٿيل آهي. آڪاس ۾ جيڪي ديوتائون آهن، تن جي اک سورج ديوتا آهي. دنيا ۾ جيڪي ڏي واهري اُن جو ساڪي آهي. سورج جي ٽيڙي ”ساونري“ آهي ان جو ٻيو نالو ”مائنري“ آهي. ڳاڙهي منتر اُچارڻ سان اوندهه ٿري. هندو سورج کي هٿ جوڙي نمسڪار ڪندا آهن.

(ت) ٻيا مکيه ديوتائون. رڱ ويد ۾ ٻيا مکيه ديوتائون پرڄاڻي (برهما) اشوني ڪمار، ڀر ديوتا ۽ منو ڀڳوان آهي.

(ت) ديوتائن جو تعداد. رڱ ويد ۾ اڌو ويڊ ۾ براهمڻن موجب مکيه ديوتائون ٽيٽيه آهن. يارهن ڌرتيءَ جا، يارهن مڏيه اِساني آڪاس جا، يارهن ديوانساني آهن. اِهي ٽيٽيه ديوتائون پوءِ ويوتين جو دستار ڪري ٽيٽيه ڪروڙ ٿيا آهن.

(ت) هندو ايشور جي ٽن سروب ديوتائن کي مڃيو ته ٻين به ٽن ديوتائن جو نظريو ايجاد ڪيو.

۱- هندو ڌرم (ڀارت)	برهما	وشو
۲- مصر	اوسيرس	را
۳- بابل	انو	بيل
۴- يونان	اپولو	اڻيني
۵- ڪرسچنٽي	فادر	سن
		هولي ڳهوشت

(۳) قديم سنڌين جو هندو ڌرم. قديمي هندو سنڌي ديوي پوڄا، شِو پوڄا، وڻن جي پوڄا، جانورن جي پوڄا، پاڻيءَ جي پوڄا، ڳڻيس جي پوڄا به ڪندا هئا.

(۵) هندن جا ڌرمي شاستر. (الف) ويد يعني ويدانت معنيٰ برهم ڳيان. ويدن کي هُرتي به چوندا آهن. پهرئين برهما جي چئن مڻن مان چار ويد پيدا ٿيا. پوءِ برهما اگني، وايو، آدتيه ۽ انگرا چئن رشين جي آتما ۾ هڪ هڪ ويد جو پرڪاش ٿيو. انهن هردي ۾ ٻڌو. تڏهن نالو هُرتي پيو. ويد چار آهن. ۱. سام ويد ۲. رڱ ويد ۳. يجر ويد ۴. اڌو ويد.

(ب) چئن ويدن جا چار اُپويد. ۱. آيو ويد ۲. ڏنوتري ويد ۳. گندرو ويد ۴. ارڻ ويد.

(پ) چئن ويدن جا چار براهمڻ گرنٽ. ۱. اڻيتريه برهمڻ رڱ ويد جو ۲. هتيت برهماڻ يجر ويد جو ۳. سام برهمڻ سام ويد جو ۴. گوپت برهمڻ اڌو ويد جو.

(پ) چئن ويدن جا ڇهه انگ. ۱. سڪيا ۲. ڪلپ ۳. وياڪرڻ ۴. نروڪت ۵. جوتش ۶. پنڌل.

(پ) چئن ويدن جا ڇهه انگ يا ڇهه شاستر. ۱. ناپير ۲. وئيشڪ ۳. سانڪير ۴. يوگ ۵. پورب ميمانس ۶. ويدانت.

(ت) اُپنشد. رشين ۽ مڻين ويدن مان ٽڪر ٽڪر وٺي ڌار ڌار بيان ڪيا آهن، جن کي اُپنشد چيو ويو آهي. ڪل اُپنشد ۱۱۲ آهن، پر خاص ۱۱ آهن، ۱. ايش ۲. ڪين ۳. ڪُٽ ۴. پرشن ۵. منڊڪ ۶. مائڊوڪيه ۷. ايتريه ۸. نرتريه ۹. چانڊوگيه ۱۰. برهدارڻيڪ ۱۱. شويتا هوتر.

(ث) سمرتيون. سمرتيون ۲۷ آهن معنيٰ ڌرم هاستر، ڌرم ڳيان جي سڀني ڪسوتين ۾ ويدن کان پوءِ سمرتيون جو ئي درجو آهي. سمرتيون کانسواءِ سماج هلڻ ڪنن آهي. سڀني ۾ مکيه منوسمري سمجھي وڃي ٿي. مکيه چار سمرتيون آهن: ۱. منوسمري سنجڳ سان لاڳاپو ۲. ياکيولڪ سمرتي تريتا سان لاڳاپو ۳. سنڪ ۽ لڪيت سمرتي دوارپريگ سان لاڳاپو ۴. پاراهر سمرتي ڪلچڳ سان لاڳاپو.

سمرتيون جا نالا. ۱. وشن (وشو) ۲. وياس ۳. هاريت ۴. ياکيولڪ ۵. ايتري ۶. انگرا ۷. اُستلا ۸. گوتم ۹. پاراهر ۱۰. شڪ ۱۱. لڪيت ۱۲. منو ۱۳. وسنت ۱۴. ڀيم ۱۵. شامانت ۱۶. بشئي ۱۷. ڪاڻيائڻ ۱۸. ورهسپتي ۱۹. ونس ۲۰. سنورت ۲۱. دڪش ۲۲. هاناڻپ ۲۳. اُپسپنڊ ۲۴. شڪر ۲۵. ديول ۲۶. نارد ۲۷. اگني.

(ث) ڀڙاڻ. ڪل ۱۸ ڀڙاڻ آهن؛ ۱. برهم ڀڙاڻ ۲. پدم ۳. وشو ۴. ڇو ۵. لنگ ۶. گرڙ ۷. نارد ۸. اگني ۹. اسڪند ۱۰. پوشت ۱۱. برهم وڻيتا ورت ۱۲. مارڪنڊيگ ۱۳. واره ۱۴. متسيه ۱۵. ڪوارم ۱۶. برهمانڊ ۱۷. نرسنگهه ۱۸. ڀاڳونٽ.

(ث) رامائڻ. رامائڻ مهرشي بالمڪ سنسڪرت ۾ لکيو آهي. گوسامي تلسيداس هنديءَ ۾ ”رام چرت مانس“ جي نالي سان لکيو آهي. هن ۾ مريادا پرشوتم رام چندر جو احوال آهي.

(ث) مهاڀارت. مهاڀارت مهرشي ويد وياس جو سنسڪرت ۾ لکيل آهي. هن ۾ پانڊون ۽ ڪورون جو لڙائيءَ سوڌو احوال لکيل آهي. هن ۾ پورو پورو ڪرتين جو احوال آهي.

(ف) هريمڊ ڀڳوت گيتا. گيتا وارو ڳيان ڪروڪيتر جي ميدان ۾ سري ڪرشن ارجن کي ٻڌايو هو. هيءَ گيتا مهاڀارت جو هڪ حصو آهي.

(۱) هندن جا ورت. ست نارائڻ، ايڪاندي، ڳڻيش چوٽ، جنماشمتي، پردوش، ٽيڇڙي، شِوئارتري، هولي ۽ نورائن ۾ ايڪاڻا. ڪن ورتن ۾ ميو جي ڦلهار ڪبي آهي. ڪن ۾ کاڌو نه کائبو آهي، پر پاڻي پيئبو آهي. ڪن ۾ پاڻي به کونه پيئبو آهي، اُن کي زرجل ورت چئبو آهي. ڪن ورتن ۾ ڪٿا ٻڌي، ڪن ۾ چنڊ کي ارڳ ڏيئي پوءِ ورت جوڙبو آهي. ڪي ماڻهو سومر جو به ورت رکندا آهن. ورتن ۾ ويشتو رهيو آهي.

(۷) ٻوڏي. ٻوڏين جا به مندر خانقاهون آهن، جن ۾ مهاتما گوتم ٻڌ جي مورتِي رکيل هوندي آهي، اُتي ٻوڏي بندگي ڪندا آهن. هنن کي به پنهنجا الڳ ٻوڌ ڌرم گرنٽ آهن. ڪن مقرر ڏينهن تي ورت به رکندا آهن. هنن جا پراڻا اسٽوپا جا نشان اڃا به آهن. سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم جا قديم

آثار نظر اچن ٿا؛ ۱. ڪاهو جي دڙي وارو اسٽوپا ميرپور خاص ڀرسان ۲. موهن جي دڙي وارو گل ۲. بهمن آباد شهدادپور جي ڀرسان ۳. سڌيان جو دڙو ڏنڊي محمد خان ۽ سمنڊپور ويجهو ۵. ٻڌڪا ٽڪر جهر کن سامهون درياهه جي پار ۶. مير ڪڇ جو ڳوٺ موري تعلقي ۾ ٻانڌي اسٽيشن جي ڏکڻ طرف. (۸) جيني - جينين جا ٻه الڳ مندر آهن. ڪن ۾ مهاتما مهاوير جي مورت ۽ جي اسٽاپنا ڪيل هوندي آهي ۽ ڪن ۾ اُن سان گڏ ٻين تيرٿنگرن جون مورتون به هونديون آهن، اُتي وڃي بندگي ڪندا آهن. هي به مقرر ڏينهن تي ورت رکندا آهن. هنن کي به پنهنجا الڳ گرنٿ آهن. هنن جون غنائون آهن.

(۹) سڪ - سڪن کي پنهنجا گردوارا آهن. جنجو ڌرمي گرنٿ، گرو گرنٿ صاحب منجيءَ تي براجمان آهي. اُتي وڃي بندگي ڪندا آهن ۽ گرنٿ صاحب مان وڃن وٺندا آهن. ڪن موقعن تي گرو گرنٿ صاحب جو اڪند پاڪ به ڪندا آهن. اُن بعد ڪهاڻي جو ڀرپاسو رهائيندا آهن. گرو گوپند سنگهه ۽ گرو تبغ بهادر وغيره جا جنم ۽ شهيدِي ڏينهن به ملهائيندا آهن. گرو نانڪ جو جنم دن به ملهائيندا آهن.

(۱۰) مسلمان - مسلمانن جو مذهبي آستان مسجد آهي. وڏين مسجدن کي جامع مسجد چوندا آهن، اُتي وڃي نماز پڙهندا آهن. جمعي ڏينهن نماز پڙهي پوءِ قرآن شريف مان ٻه ڪجهه پڙهندا آهن. ڪي نيمي ٿيندا آهن ته روز اُتي قرآن شريف پڙهندا آهن. هنن جو پاڪ پستڪ قرآن شريف آهي ۽ ڪن عربي ٻوليءَ ۽ ڪن ٻيءَ لکيل هوندو آهي. هي رمضان جو سڄو مهينو روزا رکندا آهن. انهن ۾ نه کائيندا نه پيئندا آهن. سڄيها مهل چنڊ ڏسي يا مَٺو بانگ ڏئي ته اُها ڳڏي ورت يعني روزو ڇوڙيندا آهن. هي روز پنج وقت نماز پڙهندا آهن. مسجد ۾ مَٺو بانگ ڏيندو آهي، جا ٻڌندا آهن ۽ نماز جو وقت سمجهي نماز پڙهندا آهن. ۲۰ روزن رکڻ کانپوءِ چنڊ ڏسي عيد ملهائيندا آهن. ٻيا به ڏينهن ملهائيندا آهن، جن جو ذڪر اڳتي ڪبو.

(۱۱) عيسائي - هنن جو ڌرمي آستان ديول يا ٿر جا ٿر آهي. هنن جو مذهبي پستڪ ”بائبل“ آهي. ديول ۾ وڃي بائبل پڙهندا آهن. هي ۲۵ ڊسمبر جو ناتال ۽ ٻيا ڏينهن ملهائيندا آهن. (۱۲) پارسي - هنن جو به پنهنجو ڌرمي آستان آتشڪدا الڳ آهي. هنن جو پاڪ پستڪ ”زنداسٽا“ آهي. هي به ڪي مقرر ٿيل ڏينهن ملهائيندا آهن. هي مذهب زردشت چالو ڪيو. وڌيڪ وسارو صفحہ ۲۱۸ تي ڏنل آهي.

(۱۳) يهودي - هنن کي الڳ پنهنجو ڌرمي آستان ۽ مذهبي پستڪ آهي. حضرت مڙسي ”توريت“ ذريعي يهودي مذهب جو بنياد وڌو. جنهن مذهب تي اهو نالو خدا جي نالي ”جهوا“ تان پيو ۽ فلسطين ۽ جيرو سلم کي پاڪ سمجهندا آهن.

۵. ڌرمي آستان، تيرت ۽ پاڪ جايون

(۱) هندن جا ڌرمي ۽ تيرت آستان - سنڌ جي سڀيتا تمام جهوني آهي. موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ مان به ڪنهن جهوني ڌرمي آستان جو پتو ڪونه پيو آهي. آڳاٽي زماني ۾ ماڻهو ڪوئن

۽ قلن اندر وارن شهرن ۾ رهندا هئا. دشمن جي ٻڌاءِ لاءِ ننگرن کي چؤطرف ڪوٽ هوندا هئا، جي راجاڻن ٻڌائيندا هئا. انهن هندن ۾ رهڻ جي سلامتي سمجهي ويندي هئي. جهڙوڪ نيرن ڪوٽ، ڪلان ڪوٽ، ديول ڪوٽ، انور، آڇ، مائيلو، سورا، ماڻو، برهمڻ آباد ۽ سيوستان. انهن ڪوٽ ڏنل شهرن ۾ ضرور ڌرمي آستان به هوندا. جڏهن عربن سنڌ تي ڪاه ڪئي، تڏهن ڪوٽ ڊهراڻي ڇڏيائون. ڪوئن ڊهراڻي لاءِ هنن کي ڪلون هيون، جن کي ”مڇينگون“ سڏيندا هئا. ڪوئن ڊهن سان گڏ ڌرمي آستان به تباهه ٿي ويا، جتي برهمڻ آباد شهر هو، اُتي پهريائين دلوراءِ جي ننگري هئي. عربن جي ڪاه کان پوءِ سنڌ ۾ ڌرمي آستان هيٺيان هئا.

۱. هنگلاج ديويءَ جو مندر - سنڌ جي لس ٻيلي رياست ۾ سون مياڻيءَ کان ۱۰۰ ميل پري ۽ ڪراچيءَ کان ۱۲۰ ميل پري اُتر اولهه طرف هنگول نديءَ جي ڪناري تي هڪ ٿڪا ۾ هڪ آڳاٽو جهونو تيرت آستان آهي، جتي هنگلاج ديويءَ جو مندر آهي. هندو هاسترن ۾ هن مندر جو ذڪر ٿيل آهي. آڌ جڳاد اُتي اُتيءَ جي اُلت چوٽ نڪرندي هئي. سنسڪرت گرنٿن ۾ اُن ڪٿا جو ورنس هن ريت ڪيل آهي. ستيءَ جڏهن هُٽن ڪنڊ ۾ پاڻ جايو، تڏهن مهاديوي ستيءَ جي سرير کي ڪلهي تي کڻي نچڻ لڳو. وشنو ڀڳوان سُدرشن چڪر سان ستيءَ جي سرير جا ۵۲ ٽڪر ڪيا. هن جڏن اُهي ٽڪر ڪريا، اُتي شڪتي پيٽ يعني سڌن جا آستان ٿيا. هنگلاج ۾ ستيءَ جي مٿن جو ٽڪر يعني سنڌور سان ڀريل شڪست ڪريو جيڪا مورت پيدا ٿي تنهنکي ”ڪوٽڙي“ چوندا آهن ۽ ان جي پڪرءَ جو نالو ”پيمر لوچن“ آهي. هتي ڪترِي راجا جتسين پنهنجي چئن ڀائرن سميت ڏڍيچ رهيءَ جي چوڻ تي اچي تبسبا ڪئي هئي، جو ڀرپاسا هن کي هسٽر وڊيا سيڪاري وري سراپ ڏنو ته اها وڊيا نشغل ٿيندي. تبسبا ڪرڻ بعد هنگلاج ديويءَ هن کي درشن ڏنو ۽ وري ٻاهرين پيڙهيءَ تائين اها وڊيا قائم ڪئي. هتي ياتري قافلن ۾ ايندا هئا، جو پيڇرو پهاڙن ندين ۽ انهن چاڙهين ۽ ورونگران وارو آهي. ڪٿي پاڻي به ڪونه ملندو آهي. تنهنڪري قافلي وارا پاڻ سان سيڌو سامان ۽ پاڻي کڻندا آهن. هنگلاج وٽ ڪوبه ڳوٺ ڪونه آهي. اُجاڙ جبلن جي چُر ۾ هنگلاج ديويءَ جي پٿر جي مورتِي رکيل آهي. اُتي پوڄاري به ڪونه رهندو آهي. اُتي جابلو مسلمانن کان سواءِ ٻيو ڪوبه ڪونه رهندو آهي. ڪن ايتهاڻ لکنڌڙن جو رايو آهي ته هنگلاج ديويءَ جو نالو اصل ”مايا ديوي“ هو ۽ ڪڇ ڀُڄ راجپوت ٿهراڻي مان هئي. ڀرڇين سمي ڀر ۽ ڪڇ ۽ سنڌ ڀرڳوٺ لس ٻيلي تائين گڏيل هو. ايرانين ڪاه ڪري لس ٻيلو هٿ ڪيو. مايا ديوي انهن کي خڪالي ڪڍيو. هنن جو جهنڊو هنگولو رنگ جو هو، تنهنڪري هنگلاج ديوي سڏي. لس ٻيلي ۾ ۱۲ ۽ ۱۵ صديءَ ۾ سمن راجپوتن جو راڄ هو، جي ڄام سڌيا هئا. مسلمان هنکي ”فاني“ چوندا آهن. هنگلاج ديوي برهم ڪنرين جي اِشت ديوي آهي پر هنکي هندن جون سڀ ذاتيون ۽ مسلمان به مڃيندا آهن. هتي سنڌ جي هر طرف کان ياتري ايندا آهن پر سنڌ کان ڪيترن ئي ٻاهرين ملڪن جا ياتري به ايندا آهن ۽ ديويءَ جو درشن ڪري آسپس وٺي ويندا آهن. هت هر سال ميلو لڳندو هو پر جيئرن جي سڌ ڪانهي.

نالو - هنگلاج ديوي نالو ڪيئن پيو؟ تاتاري يعني مينگولين جا راجا اسو هئن جو آڏي پرش هو. انهيءَ جي اولاد مان ڏهين پيڙهيءَ ۾ مونگولي راجا ٿيو، ان جو پٽ وچتر ٿيو. وچتر کي ٻه پٽ ٿيا. هڪ هنگول ٻيو سندر اهي ڪٿري هئا. ٻنهي ڀائرن ڏاڍا ظلم ڪيا. سندر کي گئيش ڀڄو جي آگيا سان ماريو. هنگول کي ديوي شنگهه پوٺيءَ ماريو. مرڻ وقت هنگول، ديويءَ کي ويٺي ڪئي ته توهانجي پوڄا منهنجي نالي سان ٿئي يعني توهان جي نالي سان گڏ منهنجو نالو به هجي. ديويءَ چيو ڇڏو. ان ڏينهن کان ديويءَ جو نالو ”هنگول ديوي“ پيو، جو اڳتي هلي هنگلاج ديوي ٿي ويو.

سلوڪ اُچارڻ - ياتري پري کان اچي ٿي ۾ ايندا آهن ته اچي آکاڙي ۾ ترسندا آهن. جڏهن اُتان روانا ٿيندا آهن ته هيٺيون سلوڪ ضرور اُچاريندا ويندا رهندا هئا.

سلوڪ - ”ست چڙهيون شيخ جون، اٺون آڻاڻو - اوري ٻاوا، آور جو جام، پسوڙي ڀاڳ، ديبل وارو - لکين جو ڌاتار، اسين وڃون ٿا هنگلاج.“

هنگلاج ديويءَ جي چپ ڪرڻ جو منتر - ڏيڇڙ شيءَ جئسين ۽ ٻين چڻن ڀائرن کي هنگلاج ديويءَ کي راڻي ڪرڻ لاءِ هيٺيون منتر ڏنو، جو پنجن ٿي ڀائرن چپ ڪيو ۽ ديويءَ هنن کي درشن ڏنو ۽ ور ڪرڻ لاءِ چيو، جن چيو ته شستر وديا وري ڦلڌاڻڪ ٿئي. ديويءَ هنن کي يارهن پيڙهين تائين ڦاٿر ڪئي.

منتر - هنگلي ٻهر هنگلي امرت روڻي تنو شڪتي من شوي شري هنگلايه نمه.

وڃڻ جا رستا - هنگلاج تي وڃڻ واسطي هيٺيان مختلف رستا آهن:

- ۱ - شاه لاهوت وارو
- ۲ - منگهي پير وارو
- ۳ - ماڻي ٻاڙهيءَ وارو
- ۴ - حب وارو، جو هيٺن ٻه چالو آهي.

ڪراچيءَ کان هنگلاج تائين رستو - ڪل ۱۸۰ ميل آهن.

نمبر	جريان	مفاصلو	
		فرلانگ	ميل
۱۰	هڪ شهر کان ٻئي هنڌ تائين		
۱۰	ڪاناواڙي کان دارامون جبل		۶
۱۱	دارامون جبل کان ڪنڊي واڙي		۹
۱۲	ڪنڊي واڙيءَ کان ڦور ندي		۱۰
۱۳	ڦور نديءَ کان چندر گوپ (سنگل علائقو) رستي کان ڏکڻ طرف		۱۱
۱۴	چندر گوپ کان سنگل سمنڊ جو ڪنارو رستي کان ڏکڻ طرف		۴
۱۵	سنگل سمنڊ جي ڪناري کان اڳوڻ، هنگول ندي		۱۵
۱۶	اڳوڻ هنگول نديءَ کان اتر طرف جبل وٽ گئيش ڦي		۶
۱۷	گئيش ڦيءَ کان آساڀورا آلهندي طرف		۲
۱۸	آساڀورا کان هنگول ديوي مندر ڏکڻ طرف		۱
۱۹	هنگلاج ديوي مندر کان تالاڪند ڏکڻ طرف		۱
۲۰	آساڀورا کان سامون جبل تي چوراسي آلهندي		۲
۲۱	چوراسيءَ کان گرونانڪ جو آستان		۱
۲۲	گرونانڪ جي آستان کان گرو گورڪنات جي ڏوٿي		۱
۲۳	گرو گورڪنات جي ڏوٿيءَ کان جهولي جهر		۱
۲۴	جهولي جهر کان انبل ڪن		۱

۱۶۷ ميل

پراچين ڪال ۾ رام لڪشمڻ ۽ سيتا به هنگلاج ديويءَ جو درشن ڪرڻ آيا هئا. اُتي سنڌ جو اعليٰ صوفي سنت ۽ شاعر شاهه عبداللطيف به جوڳين جي سنگ ۾ ويو هو.

۲. اڏيري لعل جو جنم آستان - شهر نصرپور - سنڌ پراڻت ۾ مرڪ شاهه نالي بادشاهه جي حڪومت هئي ۽ ٺٽي ۾ سندس گادي هئي. سندس وزير جو نالو آخيو هو. بادشاهه حڪم ڪيو ته هندن کي لالچ ڏيئي يا زوريءَ مسلمان ڪيو وڃي. ڇاڪاڻ ته ڪتر مذهبي مسلمان هو ۽ هندن تي اختيار شروع ڪري ڇڏيائين. گهڻو ئي بادشاهه کي ليلڙاڻيون ڪيائون پر هن هڪ نه ٻڌي. تڏهن ئي ڏينهن قهلت ٿهرياڻو. پوءِ هندو ٻارين ٻچين اچي سنڌو نديءَ جي ڪناري تي هڪ گهاٽ وٺ ٺڌيا. بنا کاڌي پيٽي ايشور جي آراڻا ڪرڻ ۾ لڳي ويا. آڪاس واڻي ٿي ته مان نصرپور ۾ رتن مل ڪٿريءَ جي گهر جنم وٺان ٿو ۽ توهان جا دڪ دور ڪندس. توهين موٽي گهرن ۾ وڃو. برابر رتن راءِ ڪٿريءَ جي گهر نصرپور شهر ۾ سنبت ۱۰۰۷ وڪرمي برابر سنه ۹۵۰ع ۾ ٿيو هنجو جنم. پالڪ جو نالو آڏيرو لعل رکيو ويو. هن پالڪي ۾ ڪئين ڪرامتون ڏيکاريون ۽ مرڪ بادشاهه ڊڄي ويو ۽ هندن تي اختيار بند ڪيائين. پوءِ آڏيرو لعل بادشاهه سان مليو ۽ اُن کي سمجهايو، پوءِ سانت ڪري ويٺو. هي ۱۰۲۰ع ۾ انتر ڌيان ٿي ويو. نصرپور ۾ آڏيري لعل جو مندر ٺهرايو ويو، جنهن ۾ ننڍي هندوري ۾

آڏيري لعل جي مورتِي گهوڙي تي سواريءَ واري رکي ويئي ۽ پاسي ۾ اکند جوت ٻرندي آهي. پاسي ۾ هڪ کوھ آهي، جنهن کي ”ٻالنبو“ چوندا آهن. آڏيري لعل جا پوٽير ۽ پوڄاري پاڻ کي کُتر چواڻيندا آهن ۽ هر سال اُتي ميلو لڳايو ويندو هو. جتي ڪٿي جا ياتري، شردالو ۽ ٻيا ماڻهو ايندا هئا. ڪي شڪاڻون سڻيندا هئا. ڪن جون همرايون پوريون ٿينديون هيون. چيئي چنڊ تي زوردار ميلو لڳندو هو ۽ هڪ تيرت آستان ٺهي ويو. آڏيري لعل جا بهشتي بهراڻي وقت ڏانڊين سان چيچ هڻندا هلندا آهن ۽ ”جهولي لعل“ جا نماز هڻندا بهراڻو درياھ ۾ پروان ڪندا آهن.

۲. آڏيري لعل جو ڦُبو آستان ۽ شهر آڏيرولمل- آڏيرولمل گهوڙي تي چڙهي گهمندي گهمندي هڪ ننڍڙي ڳوٺ ۾ آيو، جتي رڳو مسلمان رهندا هئا. ڳوٺ جي ٻاهران هڪ ميدان پيو هو، سو هنڪي پسند آيو. سو اُنجي مالڪ کي چيائين ته هن ڀُٽ وڪڻندي؟ ته هن ورندي ڏني ته زال سان صلاح ڪريان، پوءِ ٻڌائيندي. هُو گهر ويو. پٺيان آڏيري لعل کي اُچ لڳي ته هڪ ازغبتي کوھ پيدا ٿي ويو، جتان پاڻي پيٽائين. وري جو اُتي اُس ڏاڍي تيز هئي ته هڪ وڏو شاهي کٻڙ جو وڻ پيدا ٿي ويو، اُنجي چانو ۾ آڏيرولمل بيٺو رهيو. جڏهن اهو مسلمان پنهنجي گهر واريءَ سان اُتي پهتو ته اُن جاءِ تي کوھ ۽ کٻڙ جو وڻ ڏسي واڙو ٿي ويو. سمجهيائون ته هي شخص ڪو الله لوڪ آهي، سو ٻنهي زال مڙس ڇيو ته زمين پلي ڪڍ تون، اسين پئسو پاڻي ڪونه وٺنداسين. باقي هن توهان جي آستاني تي اسانکي مجاور ڪري رک ۽ اسان کانپوءِ اسانجو اولاد به مجاور ٿيندو رهي. آڏيري لعل قبول ڪيو. اُتي آستانو ٺهي ويو ۽ نصرپور ڇڏي هتي رهڻ لڳو. پوءِ هن ڳوٺ جو نالو ٿي ”آڏيرولمل“ بڻجي ويو. ڪڇ وقت کانپوءِ آڏيرولمل ته گهوڙي سميت درياھ شاه ۾ سماڻجي ويو.

پوءِ پوين اُتي عالیشان قبو ٺهرايو ۽ اُن اندر هال جي ساڄي پاسي واري ڪمري ۾ سماڏي ٺهرايائون ۽ کاسي واري ڪمري ۾ ننڍڙي هندوري ۾ آڏيري لعل جي گهوڙي واري ننڍي مورت رکيل هئي ۽ پاسي کان اکند جوت جهنڊي هئي. اُتي به هر سال زبردست ۽ عالیشان ميلو لڳندو هو ۽ سٺو واپار ٿيندو هو. ٽهڻن تي ماڻهن کي ڪرامتون ڏسڻ ۾ آيون. مسلمان اُهي ڏسي قبي تي قبضو ڪرڻ ٿي چاهيو ۽ سندس نالو ظاهر ڪيائون ”شيخ ظاهر“ ۽ چيائون ته اسانجو پير آهي. آخر ڪيس ڪورٽ ۾ هليو. انگريزن جي حڪومت هئي، فيصلو قيو ته سماڏيءَ وارو ڪمرو مسلمانن کي ڏياريو ۽ اندر جيڪا آيت يا ڪمائي ٿيندي سا مسلمان کڻندا ۽ کاسي اندر وارو ڪمرو جنهن ۾ آڏيري لعل جي مورتِي هندوري ۾ رکيل هئي ۽ اکند جوت ٻرندي هئي، سو هندن کي ڏياريو ويو، اُتي جيڪا آيت يا ڪمائي ٿيندي يا ڀيٽا چڙهندي سا هندو کڻندا. پر سڄي آستان جو قبضو ۽ اُن جون ڇاپيون هندن جي هٿن ۾ رهنديون. هي به پڪو تيرت آستان آهي. شردالو ماڻهن جون همرايون پوريون ٿينديون آهن. ڪراچيءَ ۾ پڻ آڏيري لعل (ورڻ ديوتا) جو مندر نيٽي چيئيءَ ۾ هو.

۴. رامڏيو (راماپير) جو مندر- رامڏيو جو جنر شهر پوڪرڻ جوڏپور شهر جي آلهندي ۾ ٿيو. جتي سندس آستان آهي، اُن اندر مندر به آهي. ٻڌي جي مهني ۾ گيارس کان ستئاراڻن تائين زبردست ميلو لڳندو آهي ۽ اُتي واپار به سٺو ٿيندو آهي. هن ڪئين ڪرامتون ڏيکاريون ۽ ماڻهن

کي پرتا ڏنا. هن ڪتر مسلمان ماڻهن کي به ڪرامتون ڏيکاريون، تن مڃيو ته برابر هندن جو پير آهي. هن کي راما پير به ڪري ڪولندا هئا. هي سنڌ ۾ به آيو هو. هن جو عالیشان مندر شهر ٽنڊي الهيار ضلعي حيدرآباد ۾ آهي. هن جي سنگمرمر جي مورتِي گهوڙي جي سواريءَ واري مندر ۾ استاپنا ڪيل هئي ۽ هٿ به هر سال ٻڌي جي گيارس کان ستئاراڻن تائين زبردست ميلو لڳندو هو. ڪٿي ڪٿي جا شردالو، ياتري ۽ ٻيا ايندا هئا. عالیشان واپار ٿيندو هو. ماڻهو شڪاڻون پاسي ويندا هئا ۽ اُنهن جون من-همرايون پوريون ٿينديون هيون، تنهنڪري هيڪاري شردا ۽ صدق وڌندو ويو. هي به هڪ تيرت آستان هو. پاڪستان ٿيڻ بعد به پوڄاري رهندو هو ۽ شيوا پوڄا ٿيندي رهندي هئي ۽ ڪيترا سال هيءَ هلندي رهي. اٽڪل ۲۰ سالن کانپوءِ مسلمانن جي ڪن عناصرن مندر تي ڪاه ڪئي ۽ ڀڄ-ڏاهر ڪئي.

۵. ڀٽورو پير- ڀٽورو ڳوٺ قلعي لڙياڪر ۾ جوڏپور ريلوي لائين تي اڪڙي ريلوي اسٽيشن کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي اُتر طرف آهي. اُتي ڀٽوري پير جو هڪ عالیشان قبو اڏيل آهي، جنهن ۾ ڀٽوري پير جي سماڏي آهي. هي به هندو آهي پر پير سڏبو آهي. هي خاص ڪري مينگهواڙ قوم جو پير آهي پر هن کي ٻيا به ڪيترائي مڃيندا آهن. هتي به ٻڌي جي چنڊ تي ميلو لڳڻ شروع ٿيندو آهي جو ٽي ڏينهن هلندو آهي. هي ميلو به زوردار لڳندو هو ۽ سٺو واپار ٿيندو هو. هن آستان تي ميلي وقت هر قوم ۽ ذات جا ماڻهو، ياتري ۽ شردالو ايندا هئا. ماڻهن جي من جون همرايون پوريون ٿينديون هيون. اُنڪري ماڻهو صدق سان ايندا هئا.

۶. جهم پير- جهمپير جو آستان ڪوٽڙيءَ کان ڪراچي ريلوي لائين تي ٻوٽڙي ۽ ميتنگ ريلوي اسٽيشن جي وچ ۾ جهم پير ريلوي اسٽيشن تي آهي. اُنجي ڀرسان جهم پير جو آستان آهي، جتي هيٺڪر ڳوٺ ٻڌجي ويو آهي ۽ اُتي هڪ تلاءُ آهي. هٿ به هُو جو ميلو لڳندو آهي. هن کي هندو ۽ مسلمان ٻئي جهنڊي آهن. هي به هڪ وڏو تيرت هئا. هٿ ميهشمه ياتري ايندا ٿي رهندا هئا پر ميلي لاءِ هٿ ايندا هئا ۽ ڪرياکرم ڪرائيندا هئا. هٿ ميهشمه ياتري ايندا ٿي رهندا هئا پر ميلي جي وقت هزارن جي تعداد ۾ ايندا هئا، جهم پير به ماڻهن کي ڪرامتون ڏيکاريون، تڏهن ته ماڻهن جو صدق وڌيو ۽ اچڻ لڳا.

۷. ستمين جا آستان- سنڌ ۾ ستمين جا آستان ٻن هنڌ آهن هڪ شهر ٺٽي ضلعي ڪراچيءَ ۾، ٻيو روهڙي ضلعي سکر ۾ آهي. ٻئي آستان پوئين ليکبا آهن. هٿ ڪئين ماڻهو درشن ڪرڻ ايندا هئا. ڪي شڪاڻون پاسي ويندا هئا، جي ستميون اُنهن جون منوڪامنائون پوريون ڪنديون هيون. ۸. گرو گور ڪنات جي ڏوٿي- ننگر ٺٽو (ٺٽو) سنڌ جو تخت گاه هو. ڪيترن ئي بادشاهن ۽ راجائن هٿ تخت تي ويهي حڪومت هلائي. اُن چوٽي شهر ۾ ٻين آستانن ۽ يادگارن کانسواءِ هڪ گرو گور ڪنات (سنڀاسي ساڌو) جي ڏوٿي آهي. اُتي به ڪٿي ڪٿي جا ماڻهو ايندا هئا ۽ درشن ڪري ويندا هئا ۽ ڏوٿيءَ مان شڪ ڪئي ويندا هئا، جنهن کي ڀيوتي به چوندا هئا. اُن کي بدن تي لڳائڻ سان هنن جا دڪ دور ٿي ويندا هئا. هي به تيرت آستان بڻجي ويو هو.

اُڏيري لعل جي مورتِي ٺهڙي تي سوريءَ واري رکي ويئي ۽ پاسي ۾ اکنڊ جوت ٻرندي آهي. پاسي ۾ هڪ کوهه آهي، جنهن کي ”پالنبو“ چوندا آهن. اُڏيري لعل جا پونير ۽ پوڄاري پاڻ کي کُڪر چوڻائيندا آهن ۽ هر سال اُتي ميلو لڳايو ويندو هو. جتي ڪٿي جا پاتري، شردالو ۽ ٻيا ماڻهو ايندا هئا. ڪي شڪاڻون سڪيندا هئا. ڪن جون ٺهرادون پوريون ٿينديون هيون. ڇٽي ڇنڊ تي زوردار ميلو لڳندو هو ۽ هڪ تيرت آستان ٺهي ويو. اُڏيري لعل جا بهشتي بهراڻي وقت ڏانڊين سان ڇيڇ هڻندا هلندا آهن ۽ ”جهولي لعل“ جا نورا هڻندا بهراڻو درياهه ۾ پروان ڪندا آهن.

۲. اُڏيري لعل جو قبو آستان ۽ شهر اُڏيرولمل- اُڏيرولمل ٺهڙي تي ڇڙهي ٺهيندي ٺهيندي هڪ ننڍڙي ڳوٺ ۾ آيو، جتي رڳو مسلمان رهندا هئا. ڳوٺ جي ٻاهران هڪ ميدان پيو هو، سو هنڪي پسند آيو. سو انجي مالڪ کي چيائين ته هي پُٺ وڪڻيندڻ؟ ته هن ورندي ڏني ته زال سان صلاح ڪريان، پوءِ ٻڌائيندس. هُو ڳوٺ ويو. پٺيان اُڏيري لعل کي اُچ لڳي ته هڪ ازغئي کوهه پيدا ٿي ويو، جتان پاڻي پيئائين. وري جو اُتي اُس ڏاڍي تيز هئي ته هڪ وڏو شاهي کٻڙ جو وڻ پيدا ٿي ويو، انجي ڇانوڻ ۾ اُڏيرولمل ٻين رهيو. جڏهن اهو مسلمان پنهنجي ٿهر واريءَ سان اُتي پهتو ته اُن جاءِ تي کوهه ۽ کٻڙ جو وڻ ڏسي وائڙو ٿي ويو. سمجهيائون ته هي شخص ڪو الله لوڪ آهي، سو ٻنهي زال مڙس ڇڏيو ته زمين پلي ڪڍ تون، اسين پيسو پاڻي ڪونه وٺنداسين. باقي هن توهان جي آستان تي اسانکي مجاور ڪري رک ۽ اسان کانپوءِ اسانجو اولاد به مجاور ٿيندو رهي. اُڏيري لعل قبول ڪيو. اُتي آستانو ٺهي ويو ۽ نصرپور ڇڏي هتي رهڻ لڳو. پوءِ هن ڳوٺ جو نالو ٿي ”اُڏيرولمل“ پئجي ويو. ڪڇ وقت کانپوءِ اُڏيرولمل ته ٺهڙي سميت درياهه شاخ ۾ سماڻجي ويو.

پوءِ پوئين اُتي عالیشان قبو ٺهرايو ۽ اُن اندر هال جي ساڄي پاسي واري ڪمري ۾ سماڏي ٺهرايائون ۽ کاٻي واري ڪمري ۾ ننڍڙي هندوري ۾ اُڏيري لعل جي ٺهڙي واري ننڍي مورت رکيل هئي ۽ پاسي کان اکنڊ جوت جڳندي هئي. اُتي به هر سال زبردست ۽ عالیشان ميلو لڳندو هو ۽ سَنو واپار ٿيندو هو. ٺهڻ ٿي ماڻهن کي ڪرامتون ڏسڻ ۾ آيون. مسلمان اُهي ڏسي قبي تي قبضو ڪرڻ ٿي چاهيو ۽ سندس نالو ظاهر ڪيائون ”شيخ طاهر“ ۽ چيائون ته اسانجو پير آهي. آخر ڪيسو ڪورٽ ۾ هليو. انگريزن جي حڪومت هئي، فيصلو ٿيو ته سماڏيءَ وارو ڪمرو مسلمانن کي ڏياريو ۽ اندر جيڪا اُپت يا ڪماڻي ٿيندي سا مسلمان کڻندا ۽ کاٻي اندر وارو ڪمرو جنهن ۾ اُڏيري لعل جي مورتِي هندوري ۾ رکيل هئي ۽ اکنڊ جوت ٻرندي هئي، سو هندن کي ڏياريو ويو، اُتي جيڪا اُپت يا ڪماڻي ٿيندي يا پيٽا ڇڙ هندي سا هندو کڻندا. پر سڄي آستان جو قبضو ۽ اُن جون چاٻيون هندن جي هٿن ۾ رهنديون. هي به پڪو تيرت آستان آهي. شردالو ماڻهن جون ٺهرادون پوريون ٿينديون آهن. ڪراچيءَ ۾ پڻ اُڏيري لعل (ورڻ ديوتا) جو مندر نئين ڇيڻيءَ ۾ هو.

۳. رامڏيو (راماپير) جو مندر- رامڏيو جو جنم شهر ٻوڪڙن جوڌپور شهر جي اُڻهندي ۾ ٿيو. جتي سندس آستان آهي، اُن اندر مندر به آهي. ٻڏي جي مهني ۾ گيارس کان ستئاراڻي تائين زبردست ميلو لڳندو آهي ۽ اُتي واپار به سَنو ٿيندو آهي. هن ڪئين ڪرامتون ڏيکاريون ۽ ماڻهن

کي ڀرتا ڏنا. هن ڪتر مسلمان ماڻهين کي به ڪرامتون ڏيکاريون، تن ۾ ڇڏيو ته برابر هندن جو پير آهي. هن کي راما پير به ڪري ڪوٺيندا هئا. جي سنڌ ۾ به آيو هو. هن جو عالیشان مندر شهر ٽنڊي الھيار ضلعي حيدرآباد ۾ آهي. هن جي سنگمرمر جي مورتِي ٺهڙي جي سوريءَ واري مندر ۾ اسٽائپا ڪيل هئي ۽ هٿ به هر سال ٻڏي جي گيارس کان ستئاراڻي تائين زبردست ميلو لڳندو هو. ڪٿي ڪٿي جا شردالو، ياتري ۽ ٻيا ايندا هئا. عالیشان واپار ٿيندو هو. ماڻهو شڪاڻون پاسي ويندا هئا ۽ اُنهن جون من-ٺهرادون پوريون ٿينديون هيون، تنهنڪري هيڪاري شردا ۽ صدق وڌندو ويو. هي به هڪ تيرت آستان هو. پاڪستان لڳڻ بعد به پوڄاري رهندو هو ۽ شيوا پوڄا ٿيندي رهندي هئي ۽ ڪيترا سال هي هلندي رهي. اٽڪل ۲۰ سالن کانپوءِ مسلمانن جي ڪن عناصرن مندر تي ڪاه ڪئي ۽ ڀڄ-ڏاهه ڪئي.

۵. ڀٽورو پير- ڀٽورو ڳوٺ ضلعي ٿرپارڪر ۾ جوڌپور ريلوي لائن تي اڪڙي ريلوي اسٽيشن کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي اُتر طرف آهي. اُتي ڀٽوري پير جو هڪ عالیشان قبو اڏيل آهي، جنهن ۾ ڀٽوري پير جي سماڏي آهي. هي به هندو آهي پر پير سڏبو آهي. هي خاص ڪري مينگهواڙ قوم جو پير آهي پر هن کي ٻيا به ڪيترائي مڃيندا آهن. هتي به ٻڏي جي ڇنڊ تي ميلو لڳڻ شروع ٿيندو آهي جو ٽي ڏينهن هلندو آهي. هي ميلو به زوردار لڳندو هو ۽ سَنو واپار ٿيندو هو. هن آستان تي ميلي وقت هر قوم ۽ ذات جا ماڻهو، ياتري ۽ شردالو ايندا هئا. ماڻهن جي من جون ٺهرادون پوريون ٿينديون هيون، اُنڪري ماڻهو صدق سان ايندا هئا.

۶. جهم پير- جهمپير جو آستان ڪوٽڙيءَ کان ڪراچي ريلوي لائن تي ٻلاڙيءَ ۾ مينگ ريلوي اسٽيشن جي ڍڳ ۾ جهم پير ريلوي اسٽيشن تي آهي، اُنجي ڀرسان جهم پير جو آستان آهي، جتي هينئر ڳوٺ ٻڏجي ويو آهي ۽ اُتي هڪ ٽالا آهي. هٿ به ڀٽو جو ميلو لڳندو آهي. هن کي هندو ۽ مسلمان پڻ مڃيندا آهن. هي به هڪ وڏو تيرت آهي. هندو سر ٻوڙسيءَ جي ڪريڪرم ڪرائڻ لاءِ هٿ ايندا هئا ۽ ڪريڪرم ڪرائيندا هئا. هٿ هميشه ياتري ايندا ٿي رهندا هئا پر ميلي جي وقت هزارن جي تعداد ۾ ايندا هئا. جهم پير به ماڻهن کي ڪرامتون ڏيکاريون، تڏهن ته ماڻهن جو صدق وڌيو ۽ اڄڻ لڳا.

۷. ستين جا آستان- سنڌ ۾ ستين جا آستان ٻن هنڌ آهن هڪ شهر ٺٽي ضلعي ڪراچيءَ ۾، ٻيو روهڙي ضلعي سکر ۾ آهي. ٻئي آستان پوٽر ليکبا آهن. هٿ ڪئين ماڻهو درهن ڪرڻ ايندا هئا. ڪي شڪاڻون پاسي ويندا هئا، جي ستينون اُنهن جون منوڪمانائون پوريون ڪنديون هيون. ۸. گرو گورک نات جي ڏوٽي- ننگر ٺٽو (ٺٽو) سنڌ جو تخت گاهه هو. ڪيترن ئي بادشاهن ۽ راجائن هٿ تخت تي ويهي حڪومت هلائي. اُن جوهڻي شهر ۾ ٻين آستانن ۽ يادگارن کانسواءِ هڪ گرو گورک نات (سنياسي ساڌو) جي ڏوٽي آهي. اُتي به ڪٿي ڪٿي جا ماڻهو ايندا هئا ۽ درهن ڪري ويندا هئا ۽ ڏوٽيءَ مان خاڪ کڻي ويندا هئا، جنهن کي پوهڻي به چوندا هئا. اُن کي بدن تي لڳائڻ سان هنن جا دک دور ٿي ويندا هئا. هي به تيرت آستان بلجي ويو هو.

۹. راجا وير جو سنڌ ۾ آستان - راجا وير وڪرمماجيت جي حڪومت آجڻن ۾ هئي، هن جو ٻيو ڀاءُ راجا برهڙي هو. هي ٻئي ڀڳوان جا ڀڳت هئا، واري تي راڄ ۽ تپسيا ڪندا هئا. وڏو تخت تي ويهي راڄ ڪندو هو ته ننڍو جهنگل ۾ وڃي تپسيا ڪندو هو. ننڍو تخت تي وهندو هو ته وڏو جهنگل ۾ وڃي تپسيا ڪندو هو. ٻئي سنڌ ۾ آيا هئا ۽ انهن جا آستان سنڌ ۾ به آهن. راجا وڪرمماجيت جو هڪ عاليشان قبو ۽ مندر جنهن ۾ اڪٽڊ جوت برندي هئي، ڳوٺ راجا وير ۾ ٺهيل آهي. اهو ڳوٺ ٽنڊو فضل جي اوڀر ۾ اٽڪل ۸ ميل پري ۽ ٽنڊي محمدڪان جي اولهه ۾ ۱۰ ميل پري ضلعي حيدرآباد ۾ آهي. هن ڪئين ڪرامتون ڏيکاريون هيون، تنهنڪري ماڻهن جو ان ۾ اعتقاد ٿيو ۽ ڪئين ڀاتري ايندا هئا ۽ باسون باسي ويندا هئا. اُتي انهن جون دل جون تمنائون ۽ آسائون پوريون ٿينديون هيون. اُتي هر سال ميلو لڳندو هو. جتي ڪافي ڪا شردالو ايندا هئا. اهو ڏسي اُتي ڳوٺ ۾ رهندڙ مسلمان ذات جا شيخ ان آستان تي قبضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ڇپاڻون ته اسانجو پير آهي، نالو رکيائونس ”شيخ پريڪيو.“ آخر ڪيس ڪورٽ ۾ هليو. انگريزن جي حڪومت هئي. ڪورٽ فيصلو ڏنو ته قبي جي اندر حال آهي، اُنهي ٻنهي پاسي به ڪمرا آهن. دروازي جي ساڄي پاسي ڪمري ۾ جتي سڌاڙي ٺهيل آهي، انهيءَ کي هيئن قبر جو روپ ڏنو سو مسلمانن کي ڏياريو ويو ۽ ان ۾ جيڪا به آمدني ٿيندي سا شيخ ڳنڍندا ۽ دروازي جي کاٻي طرف ڪمري ۾ اڪٽڊ جوت برندي هئي، اهو ڪمرو هندن کي ڏياريو ۽ ان ۾ جيڪا ڪمائي ٿيندي هئي، سا هندنو اُتي جو سنڀاليندڙ ۽ شيوا ڪندڙ کڻندو هو. سڄي قبي واريءَ ايراضيءَ تي ضابطو ۽ ڇاپيون هندن وٽ رهنديون. مبلي ۾ مسلمانن جي ڀيٽ ۾ هندو زياده ايندا هئا. پاڪستان ٿيڻ بعد ڪهڙو حال آهي سو ايشور ڇاڻي.

ٻئي ڀاءُ راجا برهڙيءَ جو آستان شهر سيوهڻ ضلع دادو ۾ قلندر لعل شهباز جي قبي واري ايراضيءَ ۾ اندر آهي، جنهن جو ذڪر هيٺ ڪجي ٿو.

۱۰. راجا برهڙيءَ جو آستان - راجا برهڙي، راجا وڪرمماجيت جو ننڍو ڀاءُ هو. هندن جي حڪومت آجڻن ۾ هتي جو شهر هينئر مڊير پرديش ۾ آهي. جڏهن راجا برهڙيءَ کي راڻي پنگلا تان وڌراڳ لڳو تڏهن راجاڻي تياڳي وڃي تپسيا ڪيائين. سنڌ ۾ آيو هو. هنجو آستان شهر سيوهڻ ضلع دادوءَ ۾ پير عثمان شاه مروتندي (لعل شهباز) يعني قلندر شهباز جي قبي واري ايراضيءَ جي اندر آهي. هتي هندو ۽ مسلمان ٻئي ايندا هئا ۽ عقيدت پيش ڪندا هئا. جيڪو به هن قبي ۾ ايندو هو سو لعل شهباز جي زيارت ڪري ويندو هو ۽ راجا برهڙيءَ جي آستان جو به درشن ڪري ويندو هو. پاڪستان ٿيڻ بعد هندو سڀ سنڌ ڇڏي آيا. هاڻي ته هندن جو وڃڻ ئي مشڪل آهي.

۱۱. لکي تيرت - لکي تيرت يا ڌارا تيرت آستان شهر سيوهڻ جي ڏکڻ ۾ ضلعي دادوءَ ۾ آهي. ريلوي لائين ڪوٽڙيءَ کان دادو لاڙڪاڻو ۽ روهڙيءَ واريءَ تي لکي تيرت ريلوي اسٽيشن آهي. هن اسٽيشن کان ۲ ميل پري اولهه طرف ڀڳاڙ تي آستان آهي. اُتي هڪ غفا ۽ ڇو جو مندر آهي، اُنکي ڇو مندري چوندا آهن. اُنهي ڀرسان گرم پاڻيءَ جو چشمو آهي، جنهن ۾ گندرف

ڏنيل پاڻي جبلن مان سيمي اچي چشمي ۾ پوندو آهي. ان چشمي يعني تلاءَ ۾ هميشه ڇنڀلر. جيترو پاڻي رهندو آهي. ٻيو پاڻي جيڪو جبل مان هن تلاءَ ۾ ايندو آهي، سو وڃي هيٺ هليو ويندو آهي ۽ تلاءَ جي پاڻيءَ جي ليول ساڳي رهندي آهي. هن تلاءَ ۾ پاڻيءَ جي ليول کان مٿي ڪاٺ جي پتين جي هڪ پارٽيشن ڏني ويئي آهي. هڪ طرف اڳيان مرد سنان ڪندا آهن ۽ ٻئي طرف پنڀان زالون سنان ڪنديون آهن. چشمي جو پاڻي اهڙو گرم آهي جو پير وجهڻ سان جلڻ لڳندو آهي ليڪن ماڻهو پاڻا سان لار لار لار لار لار ڪندا آهن. هن چشمي ۾ سنان ڪرڻ سان چمڙيءَ جون سڀ بيماريون لهي وينديون آهن، جهڙوڪ ڄارس، ڪچلي، ڦٽ، ڦڙليون، ڏڍ ۽ رس وارو ڇڪندڙ ملو وغيره. اُتي پوليس بيٺي آهي، سنان ڪرڻ وارن کي گهڻو وقت پاڻيءَ ۾ رهڻ نه ڏيندي آهي، ڇاڪاڻ ته گهڻي ٽائيف جي ڪري گندرج جي هوا دماغ ۾ چڙهي ويندي آهي ۽ ڇڪر اچڻ لڳندا آهن. پوليس وارا چوندا، هينئر پاڻيءَ مان ٻاهر نڪرو، ڪاڪ به ترسي وري پوءِ اچي سنان ڪجو. جيڪي چمڙيءَ جا بيمار هوندا سي روز ۲-۲ سنان ڪندا هئا ۽ ٻه ٽي ڏينهن ترسي پيا سنان ڪندا هئا. باقي ٻيا ڀاتري ته هڪ دفعو ئي سنان ڪري هليا ويندا هئا. سنان بعد ماڻهو غفا ۽ مندر ۾ درشن ڪرڻ ويندا هئا. اُتي روز ڪئين ماڻهو ايندا هئا. پر رڳو ڀاتريءَ تي ڇو جو ميلو لڳندو هو ته پري پري کان شردالو هزارن ۾ ايندا هئا. هي تمام ڇهونو شهر آهي. هن تي دڪشيه بهراجائيءَ جي حڪومت هئي. هت هر ٽئين سال ڪنڀ جو ميلو لڳندو هو، جو پوءِ بند ٿي ويو. هن وقت هرڌوار ۾ لڳندو آهي.

لکي هڪ وڏو تيرت هو، ماڻهن جي ترسڻ لاءِ اسٽيشن وٽ هڪ وڏي ڌرمشالا ٺهيل هئي، ان جي ڀرسان شنگهه پواريءَ جو وڏو مندر ٺهيل هو، ان ۾ به ماڻهو اچي ترسندا هئا. هت به مسلمانن قبضو ڪرڻ ٿي ڇاهيو ۽ زبردستيءَ ان آستان تي هڪ مسجد ٺهرائي. هندن ڪيس ڪيو. انگريز سرڪار اها مسجد بند ڪرائي ڇڏي ۽ ان ۾ نماز پڙهڻ جي به منع ڪئي. پاڪستان کانپوءِ بعد وري مسلمانن قبضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. انڪري ڏيوءِ جي مندر ۽ مڙهيءَ جو ڦاڏي نشين ۽ سنڀاليندڙ سياسي سنت نساڻين ٺاڪر ٿر اهو آستان ڇڏي اچي اجمير رهيو. هينئر ٻڌڻ ۾ اچي ٿو ته لکي تيرت آستان تي مسلمانن اچي قبضو ڪيو آهي ۽ نالو به بدلائي ٻيو رکيو اٿن.

۱۲. ساڌ ٻيلو - سکر شهر وٽ سنڌو نديءَ وٽ هڪ ٻيٽ آهي. سنه ۱۸۲۴ع برابر سنبت ۱۸۸۰ وڪرمي ۾ هڪ سنت وڻڪندي نالي سان ان ٻيٽ ۾ اچي رهيو. هي اُڏاسي ساڌو هو ۽ پورن سنت هو. ڪيترائي شردالو وٽس درشن ڪرڻ لاءِ ايندا هئا. اهو ٻيٽ ٻن ٽڪرين تي آهي. اُتي رڳو جهنگ ٿي جهنگ هو. هن ٻيٽ تي واڳهو رهندا هئا ۽ نانگ ۽ بلاڻو به جام هيون. هي سنت آهستي آهستي جهنگ کي ڪٽائيندو ويو ۽ آستان ٺاهيندو ويو. مندر ٺهرايائين، پنهنجي ڏوٽيءَ جي جاءِ ٺهرايائين، سنتن جي رحڻ لاءِ آکاڙو ٺهرايائين ۽ پنڌاري جون جڳهيون ٺهرايائين. پوءِ نانگ بلاڻون الاڻي ڪيڏانهن ويڻيون ۽ واڳهن به رهڻ ڇڏي ڏنو. هن سنت وٽ اُتي هڪ شينهن رهندو هو. پوءِ اهو آستان ”ساڌ ٻيلو“ سڏجڻ ۾ آيو. مندر ۾ گرو گرنٿ صاحب رکيل آهي. مهنت نه نامداس جي

ڏينهن ۾ هن بيت ۾ سٺو سڌارو ٿيو. پستڪاليم سنت نارائڻ مندر به ٺهيا، بابا سرپچند جو سنممر جو پتلو رکيو ويو. همت هر روز پندارو چالو هوندو هو. سٺو تيرت آستان بنجي پيو. ماڻهو جام بپڙين رستي اچڻ وڃڻ لڳا. ماڻهو پنداري لاءِ اُن به ڏيندا هئا. سچ ٿئي کانپوءِ ساڌن ۽ جبلن کانسواءِ ٻئي کي رات جو اُتي رهڻ نه ڏنو ويندو هو. همت ميلو به لڳندو هو.

۱۲. بکر جو ٻيٽ- جند پير- سکر وٽ سنڌو نديءَ ۾ هي به هڪ ٻيٽ آهي، اُهو ٻيٽ روهڙيءَ جي سامهون آهي. اُهو ٻيٽ ماڻهين ٽڪريءَ تي آهي، ان ۾ ننڍيون چڙون هيون. اُن آستان کي جند پير يعني زنده پير يا جيترو پير سڏيندا آهن. آڏي پير لعل به هت پير گهميا هئا. اُتي درياه جو ٿان هوندو هو ۽ اکند جوت ٻرندي هئي. هندو پوڄاري رهندو هو. اُتي هڪ مڪان به هوندو هو، جتي مسلمان رهندا هئا، اُهي مڪار هئا. جي چوندا هئا ته خواجہ خضر جو مڪان آهي. هندو پوڄارين ۽ مسلمان مجاورن ۾ ناسازي هوندي هئي، تنهنڪري هندن پراڻي سکر ڀرسان سنڌو نديءَ جي ڪناري تي جند پير جو ٿان ٺهرايو، جنهن کي شڪو جند پير سڏيندا هئا. اُن ڀرسان هڪ سرنگه ٺهيل هوندي هئي، جنهن مان لنگهي ٿان جي پنڀنن پاسي وڃبو هو. ٿان ۾ جند پير جي مورت تي رکيل هوندي هئي، اُن جي سوري ٻلي تي هئي. هندو چوڪرن کي هت جليا پارايندا هئا ۽ ياترا جو هنڌ هوندو هو.

۱۳. وسڻ شاه جو ٽڪاڻو- وسڻ شاه جو ٽڪاڻو روهڙي شهر ۾ سنڌو نديءَ جي ڪناري تي آهي. سنه ۱۸۲۷ع ۾ سنت وسڻ شاه هت جاڳو هو. هن جو گرو سنت پاروشاه هو. هن سنت جي بندگي، پوڄا ۽ ڪرامتن جي ڪري هي به تيرت آستان ٿي ويو آهي. ڪيترائي ياتري ۽ ماڻهو ايندا هئا. هتي آساڻو تڙ به چوندا آهن.

۱۴. شاهپور ٿلهي جا سنت- ڳوٺ شاه پور خيرپور اسٽيشن کان ۲ ڪو به پري ۽ پير جي ڳوٺ کان ۱ ميل پري هو. اُن ڳوٺ ۾ هڪ دربار هئي، اُن ۾ هڪ ٿلهو هو. تنهن ڪري اُتي جا سنت شاه پور ٿلهي جا سنت سڏبا هئا. (۱) سنت سيڙوار ٿيو، جنم شاهپور ۾ ٿيو، گرو روهڙيءَ جو ٽسائين ٽلپش گر هوس، (۲) سنت هرچورام ولد کيراجمل شاهپور جو، (۳) سنت ڌرمون رام، (۴) سنت ليکرام هو، (۵) سنت جيوڻ رام هو، (۶) سنت ڏيونرام هو، (۷) سنت روپارام هو. انهن ستن ئي سنتن پنهنجون ڪرامتون ڏيکاريون.

۱۶. هالاڻي دربار- هالاڻي دربار جو پايو سوامي سکديو صاحب سنه ۱۸۸۷ع ۾ وڌو. سنڌ ۾ اچڻ کان اڳ هو پنهنجي گرو صاحب وستيمرام جي آستان غزنوي شهر افغانستان ۾ رهندا هئا. جڏهن ڪلهوڙن کان ميرن سنڌ فتح ڪئي، تڏهن سنه ۱۸۸۲ع ۾ مير فتح علي خان ٽالپر پنهنجي حڪومت جا چار حصا ڪري چئن ڀائرن ۾ وراهي ڇڏيا. خيرپور وارو حصو مير سهراب خان کي حصي ۾ مليو، جنهن کي اڃا تائين خيرپور ميرس سڏيو ويندو آهي. امر ڪوٽ وارو حصو مير الهيار خان ماڻاڻي ٽالپر کي ڀليو پيو. مير الله يار خان پنهنجي حصي ۾ آبل ملڪ واراڻڻ واسطي سنه ۱۸۸۷ع ۾ غزنوي شهر کان قافلو ڪاهي سنڌ ڏانهن روانو ٿيو. غزنوي جي بهارن ٿورو پنڌ ڪري

هڪ گهاٽي جهنگل ۾ پهتو ته مير صاحب جي نظر هڪ مهاڻا تي وڃي پئجي جو ساديءَ ۾ ويٺو هو. سندس دل ۾ چڱو ۽ صدق جاڳيو. قافلي کي رستي تي بهاري پاڻ ڪجهه ماڻهو وٺي پيرين پنڌ مهاڻا وٽ اچي پهتو. جڏهن مهاڻا جي سادي ٿي ته مير تي نظر پيو. مير جي اندر ۾ آندڻ اُٿڻ ٿيو. دل ۾ اڀرادو ڪيائين ته فقير کي منٽ ميڙ ڪري سنڌ ۾ وٺي هان. هن نمرا سان ويٺي ڪئي ته مون سان گڏ سنڌ ۾ هلو. سنت عرض اوائيو. سنڌ ۾ سنت کي هڪ آستان ٺهرائي ڏنائون ۽ پاڻ ڪوٽ اڏائي اُتي رهيا. شهر جو نالو رکيائون تڏهو الهيار. ڪڇ وقت کانپوءِ سنت هڪ چملي کي اُتي وهاري پاڻ رٽن تي نڪتا. گهمندي سويوڻ، ٽوهرو فيروز، ڪنڊيارو هلي اچي هالاڻي پهتا. ڀرسان هڪ بن ڏسي اُتي جهوپڙي ٺاهي اُن ۾ رهڻ لڳا. پريمين اُهي جهوپڙيون ڊهرائي پڪيون جايون ٺهرايون. اهڙيءَ طرح دربار جو پايو پيو جا هلندي هلي. سوامي سکديو صاحب، بابا ساڌو جن راجن جا فرزند هئا. منڍ کان سندس ڀاءُ وڻراڳي هو، هو هميشه جهنگلن ۾ ئي گذاريندا هئا. خيرپور جي مير سهراب خان سوامي جن کي ٽيهه ايڪڙ زمين ارداس ۾ رکي، پوءِ اُتي وڏي دربار ٺهي ويئي. اُن جي چولي ڇڏڻ بعد پوءِ ڪم سرڪامداد ڪيو، اُن بعد سنڌوداس گڏيءَ تي ويٺو. اُن بعد بابا ڪشنداس، اُن بعد بابا سروداس، اُن بعد بابا ماڏوداس گاديسر ٿيو. سنه ۱۹۶۸ع ۾ گاديسر ٽوپنداس هو. پاڪستان ٿيڻ ڪري سنڌ مان اچي اُها دربار اجمير ۾ ڪيائون.

۱۷. پرين جي دربار- نواب شاه ضلعي جي شهر جتوڻ ۽ شهر منياڻي جي وچ ۾ پرين ۾ هڪ عاليشان دربار هئي، جتي سڄا سنت رهندا هئا. ياتري سنتن جي درشن ڪرڻ ۽ مڱو ٿيڻ واسطي دربار ۾ ايندا هئا. اهڙيءَ طرح هيءَ دربار مشهور ٿي ويئي.

۱۸. سواڻي صاحب جي مڙهي- سواڻي صاحب جي مڙهي شهر شهدادپور ضلعي نوابشاه ۾ آهي. هن مڙهيءَ ۾ هڪ زبردست ديوي شنگهڙ پوڻيءَ جو آستان آهي. اُنهيءَ جي سنڀال سنڀاسي ٻاوا ڪندا آهن ۽ سواڻي صاحب جي مڙهي سڏبي آهي. انهن ۾ چيت ۽ اسوءَ جي مهينن ۾ نورانا پوکبا آهن. هن مڙهيءَ ۾ سڄا ۽ پورن ڪامل سنڀاسي رهندا هئا، جن ڪئين ڪرشمه ڏيکاريا ۽ ديويءَ ڪئين چمڪار ڏيکاريا. ان ڪري ماڻهن جو صدق ۽ وشواس وڌي ويو. پاڪستان ٿيڻ کانپوءِ به اُن ۾ ساڌو سنڀاسي رهندا آهن ۽ ديويءَ جي پوڄا ۽ سنڀال ڪندا آهن.

۱۹. ڀٽن جو آستان- ڀٽن جو آستان ڳوٺ لوڙها لڙئين وارا ڳوٺ ڀٽ شاه جي ويجهو تعلقي هالا ضلعي حيدرآباد سنڌ ۾ هو. اٽڪل ۲۰۰ سال اڳ هتي ٻن برهم ڪٿري سنتن ڳوٺ جي بهارن ڪٿڙن جي وڻن ۾ جيڪي ٽهين هئي ڌرتي ماتا جي ٽوڊ ۾ پريش ڪيو. جتي سندن مائٽن سماڏيون ٺاهي هڪ سندر آستان بنايو. هتي هر مهني جي پوڻي تي ميلو لڳندو هو ۽ ڳڻڻ مهني ۾ ڏوڙي جي پئي ڏينهن ساليانو ميلو زبردست لڳندو هو ۽ ڪٿي ڪٿي جا ياتري ۽ هرڏالو ۽ ٻيا ماڻهو ايندا هئا. سستنگ ۽ ڇهن ڀاڱو ٿي هوندو هو. ماڻهو دل ۾ اُهاڻون ۽ ڪمانئون رکي ايندا هئا ۽ ڪي شڪاوتن سکيندا هئا. انهن جون من-مردانن پوريون ٿينديون هيون، جهنگل ۾ منگل لڳي ويندو هو. گاديسر ماڻهن جي ٿهرن تي ڪن کي رکيائون، ڪن کي وٺيل ڏاڳا ۽ ڪن کي پڙهيل ٻائي به ڏيندا

هئا. ڪي ڏوٻي ۽ مان پيوٽ کڻي ويندا هئا. انهن جو صدق هو ۽ جنهن بيماريءَ وغيره لاءِ اهي ولي ويندا هئا، انهن کي چوٽڪارو ملندو هو. انهيءَ ڪري ڏينهن ڏينهن انهن جو ويساه وڌندو ويو. پاڪستان ٿيڻ بعد ان وقت جو گائديس پگت مورچرام اچي بياور ۾ رهيو ۽ سڌن جي ڏوٻي وغيره لڳائي آستانو بنايو. هينئر ته هت به رنگ لڳي ويا آهن.

۲۰. ڪالي مندر - ڪالي ديويءَ جو مندر شهر حيدرآباد سنڌ ۾، هوسڙيءَ ڏانهن ويندڙ رستي تي ڪناري لڳ ٽنڇي ٽڪر جي گرد ۾ اڏيل آهي. هي به زبردست مندر هو. ڪاليءَ ديويءَ جون ڪئين ليلاڻون، ڪرامتون ۽ ڪرشمه ڏسڻ ۾ آيا، جنهن ڪري ڪئين پاسن کان ياتري ۽ ٻيا ماڻهو درشن ڪرڻ لاءِ ايندا هئا. هي به عالیشان تيرت آستان هو. هت ميلو لڳندو هو.

۲۱. دريا شاه جو مندر - ڪراچي شهر ۾ عربي سمنڊ جي منهوڙي ٻيٽ تي هڪ عاليشان دريا شاه يعني لعل جو مندر ٺهيل هو. هتي به ڀري ڀري جا ياتري ۽ شردالو ايندا هئا. درشن ڪري پرسن تي شڪاوتون سڪي ويندا هئا. هتي به هر سال ميلو لڳندو هو، ان ۾ تمام گهڻا ماڻهو ايندا هئا.

۲۲. رتنپشور مهاديو جو مندر - رتنپشور مهاديو جو مندر ڪراچي شهر ۾ عربي سمنڊ جي ڪناري هوا بندر يعني ڪلفٽن ۾ هو. هت سڀ ياتري سون جي تعداد ۾ درشن اڀاهي ايندا ٿي رهندا هئا. هت به ميلو لڳندو هو.

۲۳. پير ڪوٽ - پير ڪوٽ ڳوٺ ۾ جيڪو ڳوٺ سونڌا تعلقتي نئي ننگر ضلعي ڪراچيءَ جي ڀرسان هو، اُتي هڪ پراچين مهاديو جو مندر آهي. اُتي ان مندر ۾ ڇو لنگن جي مٿان ٻهاڙ مان پاڻيءَ جو ڦڙو ڦڙو پوندو ٿي رهندو هو. اُن ڇو لنگن جي ڪئين ماڻهو اچي پوڄا ڪندا هئا. اها خبر ڪانه پهچي سگهي ته اُهي پاڻيءَ جا ڦڙا ڪٿان اچن ٿا. ظاهري طور ٽڪر مان ڀرڪندا ٿي رهندا هئا.

۲۴. کيبر ٿلهي وارا ساڌ - شري رامچند ٽڪ وارڙي برهم ڪرتري نصر پور شهر مان لڏي کيبرن وڃي رهيو ته رات تي ڳوٺ پليجاڻيءَ ۾ کيس پت ڄاڻو، جنهن جو نالو رکياڻين ڏيالداس. ڪجهه وڏو ٿيو ته سندن غرن پاڻي ڪيڊارنات وٽ شهر ٽنڊي الهيار ۾ اچي رهيو، جتي غرن جي شيوا ڪندو رهيو ۽ کيس رام نام جو رنگ چڙهڻ لڳو. پيءُ ڏاڏو ته هنڪي ننڍي هوندي ئي ويراڳ آهي، مٿان سنياسي نه ٿئي، انڪري غرن وٽان وٺي ڳوٺ کيبرن ۾ آيو ۽ شادي ڪرائي گر هستي ڪيائينس.

پر هنڪي جو وٿراڳ لڳو ڀيو هو سو وري ٽنڊي الهيار آيو، اُتي هنڪي سنڌ ٻڌناٽ ڪبير پنڀيءَ جو درشن ٿيو ۽ اُنهي شيوا ۾ رهيو. ۱۲ سال يوغ پچائي سڌ ٿي ويو، پوءِ گهر آيو. ”ستگرو سها“ جو وچن آچاريندو رهيو. هاڻي هنڪي سنڌ ڏيالداس ڪري ڪوٺيندا هئا. کيبرن ۾ ٻيو به هڪ سنڌ ڏيارام نالي هندو لهاڻو (ياڻيبنڊ) رهندو هو، اُهو سنڌ ڏيالداس جي سنگ ۾ اچي ويو. ٻئي رنگ ۾ رچي ويا. پوءِ هڪ مسلمان فقير نوح ٿيائي ٿي گذريو آهي، اُنجي پوٽي سنڌ ڏيارام کي پاڻ وٺ رهايو. اُنجو نالو فقير محمد هو، جنهن هندن ٻنهي ستنن کي پنهنجي ٻنيءَ مان ٽڪر (۲۰-۲۰ ٽي ايڪڙ ستنهيه گهڻا) ڏني. اُتي هن هڪ ڦليلو ٺاهيو ۽ اُتي ستنسنگ ڪندا رهندا هئا ۽ رهندا به اُتي ئي هئا. پوءِ هي سڌا هئا ”ٿلهي وارا ساڌ.“ سنڌ ڏيالداس، سنڌ ڏيارام کي مٿي تي هٿ

گهڻائي چيو ته اسانجي هاڻي پرلوڪ لاءِ تيار آهي. تاريخ ۱۷ مهري سنبت ۱۹۲۰ وڪرمي جي پرلوڪ ٻڌاريو. ڪجهه وقت کانپوءِ سنڌ ڏيارام به پرلوڪ ٻڌاريو. پوءِ انهن ٻنهي جون سماڏيون به اُنهيءَ ٿلهي تي ٺهرايون ويون. اُتي هر سال ميلو لڳندو هو. ۱۹۲۷ع ۾ پاڪستان ٿيڻ بعد سنڌ ڏيارام جو اولاد لڏي ڳوٺ ماڻوڻگا ضلعي الور ۾ آيو ۽ اُتي سنڌ ڏيارام جو آستان ٺاهيائون. اُهي تاريخ ۱۸ ويساڪ ميلو لڳارائيندا آهن. سنڌ ڏيالداس جو اولاد اچي راجڪوٽ شهر (سوراشٽر) ۾ رهيو ۽ سنڌ ڏيالداس جو آستان بنايائون، جتي هر سال تاريخ ۱۷ مهريءَ جو ميلو لڳارائيندا آهن. ٻئي ”سنڌ ٿلهي وارا ساڌ“ جي نالن سان مشهور آهن. ميلن ۾ ڪئين ماڻهو ايندا آهن ۽ هن جون ڦراديون پوريون ڪري ويندا آهن.

۲۵. ڀيٽ ڇچلو - ڀيٽ ڇچلي جو جنم ڳوٺ ٽنڊي فضل تعلقتي ۽ ضلع حيدرآباد ۾ اٽڪل سنه ۱۸۰۰ع ڌاري ٿيو. هي ذات جو سونارو سوئي اباڻڪو ڏندو سونارڪو ٿي ڪندو هو. هن جو لاڙو ڀيٽيءَ ڏانهن هو، تنهن ڪري ساڌن ستنن جي سنگ ۾ گهڻو گذاريندو هو. هنڪي هڪ پٽ ساڌوارم ۽ پوٽو ڇيٺانند هو. ڇيٺانند کي فقط ٽيائي ٽومي ٻائي هئي جا سانگهو ۾ پوهومل سوناري سان پرڳاڻي ڇڏيائين. ڇيٺانند پڻ سڄو ڳائيندڙ هو ۽ سيٺ وشنداس وٽ رهندو هو، جو اُتي ڳائڻ جو ڪم ٿي ڪندو هو ۽ پگهار ملندو هوس. ڇچلي ڀيٽ به ڪئين ڪرامتون ڏيکاريون. ڀيٽ ڇچلي مسان جي ڀرسان هڪ ڏندڙ زمين ۾ کوڙيو ۽ ڇيٺانين ته هن مان ٻيو جوڻ ٿيندو ۽ ان جي هيٺ منهنجي سماڏي ٺاهجو. برابر ٻيو جوڻ ٿيو ۽ اُن جي هيٺان ئي کيس سماڏي ڏني ويئي. اُتي به چار سماڏيون ٻيون به هيون خبر ناهي ته ڪنهنجن هيون. سماڏين کي چوڻ ڀر ڏنل هئي. اُتي ٻيون به ڪوٺيون ڪمرا ٺهيل هئا جي سڀ آڻ اڏيل هئا، جو سندس چوڻ هو ته اڏاوت نه ڪجو. هتي هر سال ڏينهن مهريءَ ۾ ميلو لڳايو ويندو هو. سنگتيون ڀڳتيون اينديون هيون، جي ڳائينديون هيون. ميلن ۾ ڪئين ياتري ايندا هئا ۽ سڪاڻون سڪي ويندا هئا. جن جون من مرادون پوريون ٿينديون هيون، سي اچي ويا ڏيندا هئا. ميلي ۾ چارئي ڏينهن سج لٽي مهل پنڌارو چالو ٿيندو هو ۽ سيڪوئي ڪاٿي ويندو هو. ان جي ٻيڙهي ڇيٺانند کان پوءِ اڳتي ڪانه وڌي. هي آستان ۽ ڪئين ميلا ليکڪ جا (يعني مورومل جا) ڏنل هئا. پاڪستان ٿيڻ بعد سماڏين جو ڪهڙو حال آهي، ميلو لڳي ٿو يا نه سو ايشور ٿي ڄاڻي.

۲۶. سوامي ٿرمڊاس جي درٻار - سوامي ٿرمڊاس جي درٻار لاڙڪاڻي ۾ هئي. هن ۾ ڪئين شردالو ۽ ٻيا ايندا ٿي رهندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ستنسنگ به ٿيندو هو.

۲۷. موري جي درٻار - موري جي درٻار به لاڙڪاڻي ۾ هئي. هن ۾ ڪئين شردالو ۽ ٻيا ڀريمي ايندا رهندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ستنسنگ به ٿيندو هو.

۲۸. سنڌ گوپندداس جي مانجهند واري درٻار - سنڌ گوپندداس سنه ۱۸۱۹ع کان ۱۸۸۶ع تائين هن سنسار ۾ هو. هن جي درٻار مانجهند شهر ضلع دادوءَ ۾ هئي. هي پهل پش هو ۽ هن جون ڪرامتون ماڻهن کي ڏسڻ ۾ آيون. هن جي چولي ڇڏڻ بعد مهنت دويداس ڳاڏي ۽ تي

ويو. هن آستان تي ٻين ستنن جون به سماڏيون سنت گوپندداس جي سماڏيءَ جي ڀر ۾ هيون. هتي هر سال ميلو لڳندو هو ۽ ڪئين ماڻهو ايندا هئا. سنڌ جو مشهور سنت ڀڳت ڪنوررام سنت گوپندداس جي وريءَ جي ميلي تي هر سال ايندو هو ۽ ڀڳت وجهندو هو. آخريءَ ڀر به هن وريءَ جي ميلي ۾ ڀڳت ڪنوررام ڀڳت وجهي موٽي ڳوٺ جروارن تي ويو ۽ رُڪ استيشن تي گاڏيءَ ۾ ئي ٻن مسلمانن گولي هڻي کيس خون ڪري ڇڏيو. اها تاريخ ۱ نومبر ۱۹۲۹ع هئي. اهڙيءَ طرح ڀڳت شهيد ٿي ويو. ان وقت مانجهندن درٻار ۾ گاديسر سنت ڌرمڌاس هو.

۲۹. سنت همت سنگھ جي درٻار - سنت همت سنگھ جي درٻار شهر ٽنڊي ڄام تعلقي حيدرآباد ۾ هئي. بابا همت سنگھ نه رڳو وڏو سنت هو پر خير ۽ پلي جا وڏا ڪم ڪندو هو. غريبن جي نياڻين جي ڪراچن ۾ گهٽ دان به ڏيندو هو. وڏائون مفت وراهيندو هو. درٻار ۾ ڀنڊارو به هلندو هو. لڳائڻ سکن کي درٻار ۾ اچڻ ڏيئي هنن کي قاتلن کان بچايائين. هن درٻار ۾ ڀاڄيون وڌڻ، پاڻي ڀرڻ، ڀاڄيون پوکڻ وغيره اهي سڀ ڪم پاڻ ڪندو هو. هتي هر سال ميلو لڳندو هو. ڪڏهن ڪڏهن جا ماڻهو ايندا هئا، هن ڪرامتون ڏيکاريون. سنت همت سنگھ جي وري ۱۲ مارچ تي ملهائي ويندي آهي.

۳۰. پارٻرهم (پارو فقير) جو آستان - پارو فقير عرف پارٻرهم جو جنم شري مڌوسودن براهمڻ جي گهر مانا ميگهه ٻائيءَ جي ڳرپ مان ڪڇ ڊيش ۾ ٿيو. هن ۾ ننڍي هوندي کان ئي اوتاريءَ لکڻ هئا. ستنن جي سنگ ۾ تيرٿن جون ياتراڻون ڪيائين ۽ ساڌنائون ڪيائين ۽ رچي لعل ٿي ويو. پوءِ آخر ۾ ڪڇ ۾ ڀُڄ شهر ڀرسان درنگڏور گام ۾ اچي رهيو ۽ اُتي اچي ڏاڏا ميڪڻ ڪاٻڙي سنت کي گرو ڪيائين. جنهن آڱيا ڪيس نه تون هائي ”پارو فقير“ نه پر ”پارو ڏيو“ آهين ۽ مهو پئڻ گانءَ (لڙ) سنڌ ڊيش ۾ ره ۽ ڌرم جو پرچار ڪر. اُتي هن ڪرامتون ڏيکاريون. آخر ۾ هن چيو ته پنجنجن تي ڏام وڃڻ چاهيان ٿو. هري اوم چئي شانت ٿي ويا. سندن ديهه مان چمڪات نڪري آئي بيٺل چار جي وچ ۾ سمايڻ لڳو. جتي هر سال ميلو لڳندو آهي. وڻي ڳوٺ وارا چڙهي نڪي هت ايندا هئا.

۳۱. سنت ٿيئونرام جي ڊپ - سنت ٿيئونرام جو جنم شهر ڪنڌڙ تعلقي هالا ۾ ٿيو ۽ رهندو به اُتي ئي هو. هنکي اوچتو ويراڳ لڳو، سو پراڻن هالن ۾ ماستر اسورام برهم ڪنريءَ کي اچي گرو ڪيائين. ماستر اسورام صوفي هو، تنهنڪري هن سنت ٿيئون رام کي ڀڳتيءَ جو صوفي طريقي سينتاريو. هي ڪڇ وقت اُتي رهي ٽنڊي آدم آيو. شهر جي ٻاهرئين پاسي هڪ واريءَ جي ڊپ تي پنهنجو آستان بنايو. ڏيري ڏيري ٻيون به جڳهون جوڙايون ۽ آستان جو عالیشان روپ ٿي ويو. سنت ٿيئون رام صوفي طريقي سان بندگي ڪندو هو، اُن ۾ ڪي رسمن مسلمانن جون هيون. سي ٽنڊي آدم جي ڪن هندن کي اهو طريقو پسند نه هوندو، سي هن جي جهوپڙين کي ٻاهيون ڏيئي ويندا هئا. اهڙا ٻئي واقعا ٿيا پوءِ ڪن جي صلاح تي ٿيئون رام مسلمانڪو بندگيءَ جو طريقو بدلايو ۽ هندو رستو اختيار ڪيو، تڏهن وڃي شانت ٿي. هن ڊپ تي روز ستنسنگ ٿيندو هو، چڱي انداز ۾ ماڻهو ايندا هئا. ٻاجهر جي ڍوڍي ۽ ڦوڏي جي چٽيءَ جو پرساد وراهيو ويندو هو. هر سال اُتي ميلو

لڳايو ويندو هو. سندس چولو ڇڏڻ بعد سنت جو چيلو سوامي سزوانند گاڏيءَ تي ويٺو. پاڪستان ٿيڻ بعد جيترو ڀر اچي آستان ٺاهيو جو ”ٿيئونرام جي ڊپ“ يا ”پريمر پر ڪاش آخمر“ جي نالن سان ڪوٺيو آهي. هر سال ميلو لڳندو آهي.

۳۲. ڀيراني شهر ۾ سنت مينگهوارام جي درٻار - ڀيراني تعلقي شهدادپور ضلعي نوابشاه ۾ سنت مينگهوارام جي درٻار ۽ سماڏيون آهن. هن جو سنڀاليندڙ سنت آلورام هو جو آهو به پورو سنت هو. روزانو رات جو ڪاٺا يا ستنسنگ ٿيندو هو. هي آستان سنت مينگهوارام جو سڏبو هو. هن مندر ۾ روزانو رات جو ستنسنگ ٿيندو هو ۽ هر سال ميلو لڳندو هو. ٻڌڻ ۾ آيو ته پاڪستان ٿيڻ بعد ڪن پنجاهين آستان ڊاهڻ ۽ قبضو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي پر سنت مينگهوارام هن کي اهڙيون ڪرامتون ڏيکاريون، جو هو ڊاهڻ بند ڪري آستان ڇڏي ويا.

۳۳. هنس نرواخ جو آستان - سنت هنس نرواخ جو آستان شهر ٽنڊي ڄام محمد ضلعي ٿرپارڪر ۾ ريڻ ڍوري جي ٻيٽ تي آهي. هتي روز سنت هنس نرواخ ستنسنگ ڪندو هو ۽ اُتي ڪيترائي هزار ڏاڻو ستنسنگ ٻڌڻ ايندا هئا. هن سنت جا ڪئين ڇيلا هوندا هئا، خاص ڪري شيڊيول ڪاسٽ وارا گهڻا ڇيلا هئس.

۳۴. ميڙ ۾ درٻار. ۲۵. قنبر ۾ درٻار. ۲۶. شاداني درٻار. حيات پتافي ۾ هي ٽيئي درٻاريون به مشهور هيون.

۳۷. لعل جو مندر - ڪراچيءَ ۾ منهوڙي ٻيٽ تي لعل جو مندر يعني دريا شاه جو مندر هو، اُتي ڪئين ياتري درهن ڪرڻ ايندا هئا ۽ هر سال ميلو لڳندو هو.

۳۸. گوٿر جو فاکر ڏوارو - انڪل ۲۵۰ سالن جو هي ڌرمي آستان حيدرآباد سنڌ ۾ قلعي جي اُتر ۾ حافظ ٿيڻ ۾ هو. هي بيراڻي سميردايه جو هو جو سڀ کان جهونو آستان آهي. هن ۾ ڀڳوان رامچندر جي پوڄا ٿيندي هئي.

۳۹. راج گهات درٻار - راج گهات درٻار ٺٽي ننگر ۾ هئي. هن جي اسٽاپنا سنت ٻائي بالڪرام ڪئي هئي.

ضلعي ٿرپارڪر جي شهر ننگر پارڪر جي پسگردائيءَ ۾ آستان ضلعي ٿرپارڪر ۾ ڏکڻ طرف ڪڇ جي رڻ جي سرحد وٽ ننگر پارڪر شهر ۾ کارونجهار پهاڙ تي ڪيتريون ئي تيرٿن جون جايون آهن، جتي ياتري ويندا آهن. ٻنڌ پهرين واريءَ جو پوءِ پهاڙ جو آهي. تنهنڪري مسافريءَ جي تڪليفن کي ڏسي پڪا ۽ پورن وهواسي هر ڏاڻو ئي اوڏانهن پهرين پنڌ ويندا آهن ۽ تيرٿ آستان ڀمڻي درهن ڪري موٽندا آهن.

۴۰. گهوٽڪ - کارونجهار پهاڙ تي جتي به چوٽيون ملن ٿيون، اُتي گهوٽڪ آهي. اُن مان ٻائيءَ جي اچي تلاءُ ۾ پوندو آهي، جتي ياتري پوتر سنان ڪندا آهن.

۴۱. ساڙ درو - جنهن تلاءُ ۾ گهوٽڪ مان ٻائي پوندو آهي، اُن کي ساڙ درو چوندا آهن. هي جل گنگا جل وانگي پويتر ليکيو ويندو آهي. انگري سرگواسين جون هائينون هن ۾ وجهندا آهن ۽

ٻاڻري سنان به ڪندا آهن. ٻيڙا تريءَ جو ميلو لڳندو هو.

۴۲. انڇل سريا - انڇل سريا آستان ننگر پار شهر کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي ڀوڏيسر ٽڪريءَ تي هڪ وڏي غفا هئي، جتي قدرتي پاڻيءَ جو چشمو هو. اُتي پاڻيءَ جو تلاءُ به آهي. اُنڇي ڪناري تي انڇليشور مهاڊيو جو قديمي مندر آهي.

۴۳. ڀوڏيسر - ڀرڀرڀور ننگر کي ڀوڏيسر چوندا هئا. هي ننگر پارڪر کان ۲ ميل پري آهي، هي به تيرت آستان آهي.

۴۴. ويرا واه - ويرا واه پراچين ۽ قديمي شهر هو، جو هن وقت ڦٽل ۽ زبون حالت ۾ آهي. هتي جينين جي تيرتنگر رڪب ديؤ جو سنگمرمر جو پتلو اُتي اڃا قائم آهي.

۴۵. گوڙي - ويرا واه کان ۸ ميل کن پري گوڙي ڳوٺ آهي. اُتي جيني ديوتائن جا ڏيورا هئا ۽ هڪ ميدان ۾ پارساٺ جا عاليشان مندر هو.

۴۶. پارِي بندر - ننگر پار کان ۱۴ ميل پري ويران کنڊهرن جي صورت ۾ سنڌ جو قديم بندرگاهه نظر اچي ٿو. جتي پراڻا ۽ جهونا مندر هئا، جي هينئر زبون حالت ۾ ڏسجن ٿا.

۴۷. ملير - ننگر پارڪر کان ڏهه ڪوهه (يعني ويهه ميل) پري ”پالوا“ نالي هڪ ڳوٺ ڀيڳي سان بيٺو آهي، جنهن کي عمر مارئيءَ جي قصي ۾ ”ملير“ چيو ويو آهي. هت به پراڻا مندر آهن. نوٽ: ليکڪ يعني مورومل جا هيٺان آستان ڏنل، درهن ڪيل ۽ ميلا به ڏنل آهن.

(۱) اُڏيري لعل جو جنم آستان نصرپور ۾ (۲) اُڏيري لعل جو قبو اُڏيرو لعل شهر (۳) راماپير جو آستان ٽنڊي الهيار ۾ (۴) پٿوري پير جو قبو اڪڙي ڀرسان (۵) راجاوير جو قبو شيخ ڀرڪئي ۾ (۶) راجا ڀرٿري جو آستان سيوهڻ (۷) قلندر شهباز جو قبو سيوهڻ (۸) لکي تيرت (۹) ساڌ بيلو سکر (۱۰) پٿري چند پير جو آستان سکر (۱۱) سواڻي صاحب جي مڙهي شهدادپور (۱۲) ڀٽڏن جو آستان ٺوڙها لٽڙن وارا (۱۳) لعل جو مندر منهوڙي ڪراچي (۱۴) ٿلهي وارن ساڌن جو ٿلهو ۽ سماڏيون ڪبير (۱۵) ڀٽڇڙي ۽ ٻين سنڀار جون سماڏيون ٽنڊو فضل (۱۶) سنت ٿيئونرام جي ڍڳ ٽنڊو آدم (۱۷) سنت مينگهورام جي درٻار پيراني (۱۸) سنت هنس نرواخ جو آستان ٽنڊو جان محمد. (۱۹) مسلمانن جون ڀاڪ جايون -

۱. مڪليءَ جي ٽڪري - پير پٺو - شهر ننگر لٽي ضلع ڪراچيءَ ۾ هڪ مڪلي جي ٽڪري آهي. اُتي راجا گويچند، جو راجا وڪرماجيت ۽ راجا برٿريءَ جو ڀاڻيڄو هو، اُن جو راج سنڌ ۾ هو. ان جي راجڌاني ٺٽي شهر جي مڪلي ٽڪريءَ تي هئي. اُتي سنه ۱۸۰۰ع ۾ هڪ اولياءُ اچي رهيو جو پير پٺي جي نالي سان مشهور هو. هاڻي اُن کي پير پٺي جو آستان سڏيندا آهن ۽ اُتي ڪئين زيارتي ايندا آهن. پير پٺي جو مقبرو به اُتي آهي.

۲. سوا لڪ پيرن جو مقام - سنڌ جو قديم تخت گاهه ٺٽو ننگر هو. اُتي جيڪا مڪليءَ جي ٽڪري آهي، جا ڊيگهه ۾ اٽڪل ۱۰ ميل آهي جا سڄي ئي مقام وڏو ۽ جهونو آهي. چون ٿا ته اُتي سوا لڪ پير پوريل آهن. زيارتي هت به ايندا آهن.

۳. شاهه عبدالڪريم بلڙي - اروو - حيدرآباد ضلع جي لاڙ ڊويزن ۾ شهر جهوڪ شريف جي ڀرسان بلڙيءَ جو شهر آهي. اُتي هڪ صوفي خدا راسيده ڪامل درويش شاهه عبدالڪريم رهندو هو. هي وڏو زاهد ۽ عبادت مند هو. تنهن کان سواءِ وڏو شاعر به هو. هي شاهه عبداللطيف جو نڙ ڏاڏو هو. هن جا سوين مُريد آهن. صوفي سنت هئڻ ڪري هندو ۽ مسلمان ٻئي مڃيندا آهن. هن جو مقبرو هت آهي ۽ وڏي درگاهه آهي. هر سال هت وڏو ميلو لڳندو آهي.

۴. شهيد شاهه عنايت - جهوڪ شريف - حيدرآباد ضلع جي لاڙ ڊويزن ۾ جهوڪ شريف نالي هڪ شهر آهي، اُن کي ميران پور به چوندا آهن. ان شهر ۾ سڄو ڀڄو ڪامل ۽ پنهت درويش شاهه عنايت الله ولد مخدوم فضل الله نالي رهندو هو. هن جو مٿو صوفي هو. تنهنڪري هندو ۽ مسلمان ٻئي هنکي مڃيندا هئا. ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ سيد شاهه عنايت نالي ٻيو به رهندو هو جو هن درويش شاهه عنايت جو دوست هو. سيد شاهه عنايت کان ڪا خطا ٿي ويئي هئي، اُن لاءِ دهليءَ جي بادشاهه فرخ سير جي منظوريءَ سان سنه ۱۷۰۱ع کان ۱۷۱۹ع جي وچ ۾ ڪلهوڙن نالي ڀل ۾ درويش شاهه عنايت جو قتل ڪرايو جو مشهور درويش شاهه عنايت هو. ڪلهوڙن شاهه عنايت جي سڀي دهليءَ جي بادشاهه کي موڪلي ڏني. جا سڀي جهوڪ کان دهليءَ تائين بيت چوندي هلي. انهن بيتن کي ”بي سرامو“ چوندا آهن. بادشاهه ٻڌي ۽ ڏسي حيرت ۾ پئجي ويو ۽ اُتي معلوم ٿيو ته هي درويش شاهه عنايت قصوروار نه آهي. پوءِ بادشاهه حڪم ڪيو ته سڀي واپس کڻي وڃو ۽ ڏڙ سان ملايو. پوءِ سڀي واپس کڻي اچي ڏڙ سان ملائي اُن کي دفن ڪيو ويو. اُنڪري هنکي شهيد شاهه عنايت چوندا آهن. هنجي تُربت مٿان ڦُٽو اُڏائي وڏي درگاهه ٺاهي ويئي آهي. هن جا سوين مُريد آهن. هن جا ڪيترا هندو به مُريد آهن. هتي هر سال زبردست ميلو لڳندو آهي ۽ ڪٿي ڪٿي جا ماڻهو ايندا آهن.

۵. شاهه عبداللطيف (ڀٽ شاهه وارو) - شاهه عبداللطيف سيد حبيب شاهه جو پٽ هو. هي ڳوٺ هالا حويلي ۾ اُڏيري لعل ريلوي اسٽيشن کان ۶ ميل پري ضلع حيدرآباد ۾ رهندو هو. هن کي ننڍي هوندي واراڳا لڳو، سو ڳوٺ ڇڏي هالن کان ۲ ميل اوري جهنگ ۾ هڪ واريءَ جي ڀت تي اچي ويٺو ۽ تپسيا ڪرڻ لڳو. اُتان کي هندو سنڀاسي ساڌو اچي لنگهيا، تن کي چيائين ته مون کي به پاڻ سان گڏ وٺي هليو. سو اُنهن سان گڏجي هليو ويو. سنڀاسين سان گڏ ساري سنڌ جو سفر ڪري گجرات، ڪڇ، سُوڙاشتر ۽ ٻيا تيرت آستان ۲ سال گهمندو رهيو. پوءِ اچي ساڳيءَ ڀت تي پهتا. انهن چيس ته تون منزل تي پهچي ويو آهين ۽ هاڻي اُتي ئي رهي بندگي ڪندو ره. پئس هنکي مڇائي شادي ڪرائي. هي اُتي عبادت ڪندو رهيو، شعر چونندو رهيو ۽ ڳائيندو رهيو. مطلب ته سنڀاسين جي سنگ ۾ رهي لعل ٿيل ۽ ڪامل ۽ پنهت درويش، پڪو شاعر ۽ شاعر ڳائيندڙ ٿي ويو. پوءِ هن جا مُريد ڪئين ٿيا، جن ڀت تي شاهه لاءِ ڪئين جايون جوڙايون. ڪجهه پنهنجي رهڻ لاءِ جايون جوڙايون ۽ ڀت وسي ويئي. هي قلبي شاعر هو. شعر يا بيت يا ڪافي چونڊو هو ته ڪاغذ جي ٽڪري تي لکي مٽڪي ۾ وجهي ڇڏيندو هو. ڪنهن مهل سندس مُريد پرڇي لکي مٽڪي ۾ وجهي ڇڏيندا هئا. شاهه جي رحلت کان پوءِ اُن ڀت تي دفن ڪيائونس. شاهه جي تُربت مٿان غلام شاهه ڪلهوڙي

هڪ عاليشان قبو آڏارايو، جنهن ۾ پڪن رنگن جي چٽسالي عاليشان درجي جي ٿيل آهي. ۲۰۰ سالن کان مٿي ٿي ويا آهن پر اڄ به چٽسالي ڏسڻ وٺان آهي. مريدن پوءِ مٽڪي مان چٽڪيون ڪڍي هڪ ڪتابي صورت ۾ دستخط تيار ڪيو. جنهن کي پوءِ ٻين ڇپايو جو شاه جو رسالو سڏجي ٿو. ان شهر جو نالو پنهنجي ويو ”پٽ شاه“ (ليکڪ جو قبو ڏٺل، سماع ٻڌل ۽ ميلو به ڏٺل آهي يعني موزومل جو). هن قبي ۾ هر جمع رات سماع ٿيندو آهي ۽ هر سال زبردست ۽ عاليشان ميلو لڳندو آهي. هزارين ماڻهو ايندا آهن. هونئن به هميشه زيارتي ايندا ٿي رهندا آهن. وڌيڪ احوال پڙهو باب ۱۲ ۾ شاعرن ۾ جريان نمبر ۱۲ ۾ صفحو ۲۵۸.

۶. مخدوم نوح (هالن وارو) - مخدوم نوح ۱۹۹۸ع ۾ ڄائو هو. هن جي درگاه شهر هالا نوان ضلع حيدرآباد ۾ آهي. درگاه ۽ قبو عاليشان آڏيل آهي. هن کي ماڻهو خوب مڃيندا آهن ۽ ڪتي ڪٽي جا زيارتي ايندا ٿي رهندا آهن. اُن مخدوم جو اولاد ٿي پيڙهي به پيڙهي گادي نشين ٿيندو آهي. هن جا پويان به مخدوم ٿي سڏبا آهن. هر سال هڪ شاهي ميلو لڳندو آهي، جتي واپار به ٿيندو آهي ۽ ماڻهو به هزارن جي تعداد ۾ ايندا آهن ۽ زيارت ڪري ويندا آهن. مخدوم جي وفات هالا ۾ ۲۷ ذوالقعد ۹۹۸ هجري تي تحفتم الكرام صفحو ۲۸۵. اُن جو مطلب ته مٿيون جنم جو سن غلط ٿو ڏسجي.

۷. پير عثمان رحمت شاه مروندي (لعل شهباز يا قلندر شهباز) - لعل شهباز سيوهڻ ضلع دادوءَ ۾ رهندو هو. هي قديمي شهر آهي، اُتي هن جي تربت مٿان عاليشان قبو آڏيل آهي. قبي جي اندر عاليشان چٽسالي ٿيل آهي. سمي گذرڻ تي چٽسالي ڪجهه ڇيڪي ٿي ويئي آهي. هن درويش پنهنجون ڪرامتون ڏيکارين، اِن ڪري ماڻهن جو هن ۾ پورو پورو صدق آهي. ڪيترن ئي پاسن کان زيارتي هت ايندا آهن. اُتي ڪي فقير به رهندا آهن، جي پاڻ کي قلندري فقير چواڻيندا آهن. هن هت هر سال وڏو شاهي ميلو ۲۰۱۹۸ شعبان تي لڳندو آهي. هزارين زيارتي اچي ميلي ۾ شريڪ ٿيندا آهن. شعبان مهيني ۾ مهيندي ملهائيندا آهن.

اُن قبي جي اندر راجا برٿري آجڻن واري جو به آستان آهي. ڪي چون ٿا ته قلندر شهباز ۽ راجا برٿري ساڳيو ئي درويش آهي. ڪي چون ٿا ته قلندر شهباز برٿريءَ جو اوتار هو، پر مسلمان چون ٿا ته بغي الڳ الڳ درويش آهن. انهن بابت ڪابه ثابتي ڪانه ملي سگهي آهي ته بغي درويش ٻن نالن سان هڪ ئي آهن يا الڳ الڳ آهن، اِها خبر خدا کي. قلندر جي مقبري اندر اُلهندي طرف مڪراب ۾ لنگر ۽ پوني رکيل هوندا هئا جو مٽڪ ۽ ماکيءَ جي نالي سان سڏيو ويندو هو. درگاه ۾ گهڻو ۽ ڇڙا هنڌن جي مندرن وانگر ٻڌل هوندا هئا جي ماڻهو وڃاڻيندا هئا. ميلي ۾ مينديءَ جي رسم تاريخ ۱۸ شعبان سيد ۽ ۱۹ نواني يا ميراني ۽ ۲۰ جو قانونا ڪندا آهن. قلندر شهباز جو وڌيڪ احوال پڙهو باب يارهين ۾ جريان نمبر ۶ ۾ قلم ۲ ۾ صفحو ۲۰۰.

۸. گنوارِي وارا پير (مسجد ۽ منارو) - حيدرآباد ضلعي جي لاڙ ڊويزن ۾ بدين شهر جي ڏکڻ طرف اٽڪل ۸-۷ ميل پري گنوارِيءَ جو ڳوٺ آهي، جتي پير گهڻا رهندا آهن. چون ٿا ته هنن جي

وڏن کي صوفي فقيرن وٽان هڪ علم حاصل ٿيو، اُن جي وسيلي زمين ۾ دفن ٿيل ڏن جي خبر پوندي هين ۽ اُهو ڏن ڪڍائي کڻي ويندا هئا. هنن کي اِهو وَر مليل هو ته اِهو علم ستن پيڙهين تائين قائم رهندو، پوءِ ختم ٿي ويندو. علم جي ذريعي سنڌ جي ڪيترن ئي شهرن مان پوريل خزانو کڻي ويا. ٽنڊي فضل ڳوٺ مان ڏوٿرن هڻڻ جي ڦٽل ماڙين مان سون جي سڪن جون ڀريل ڪيتريون ئي ڏيکيون ڪڍائي کڻي ويا. هنن ۾ هڪ محمد زمان خواجا درويش ٿي گذريو آهي. هي ۱۷۱۳ع ۾ ڄائو هو ۽ ۱۷۷۳ع ۾ رحلت ڪيائين.

گنوارِي شهر ۾ هڪ شاهي جامع مسجد ۽ هڪ منارو ٺهيل آهي. پير ماڻهن کي چوندا آهن ته هتي زيارت ڪرڻ سان اڃا حج جو ڦل ملندو آهي، اِهو ٻڌڻ ۾ ايندو آهي. سچ ڇا آهي سو ڏٺي ڄاڻي. پر ماڻهو هت زيارت ڪرڻ لاءِ ايندا آهن.

۹. منگهو پير - ڪراچي شهر کان اٽڪل ۱۰ ميل کن پري سمنڊ جي ڪناري هڪ گرم پاڻيءَ جو چشمو آهي، جنهن ۾ گندرف به پاڻيءَ ۾ گڏيل هوندو آهي، اِنڪري ٿي پاڻي گرم رهندو آهي. ڇمڙيءَ جي بيماريءَ وارا ماڻهو ڪئين سنان ڪرڻ ايندا آهن ۽ انهن جون ڇمڙيءَ جون جيڪي بيماريون هونديون آهن، سي لهي وينديون آهن. تنهن کانسواءِ اُتي منگهي پير جي درگاه آهي. ماڻهو گرم چمسي مان سنان ڪري درگاه جي زيارت ڪري ويندا آهن. روز ڪئين ياتري ۽ زيارتي ايندا رهندا آهن. پر هت هر سال ميلو به لڳندو هو، اُتي ماڻهو جهجهي انداز ۾ ايندا آهن.

۱۰. پير جو ڳوٺ - پير پاڳارو - سکر ضلعي ۾ خيرپور رياست جي سرحد لڳ سکر کان اٽڪل ۱۵-۲۰ ميل پري پير جو ڳوٺ آهي، اُن کي هڪ وڏو شاهي ڪوٽ ڏنل آهي. ڪوٽ جي اندر پير پاڳارو ۽ سندس ڪٽنب ۽ نوڪر ۽ ٻانهيون رهندا آهن. ڪوٽ جي دروازي تي پهريدار ويٺو هوندو آهي جو پير جي اِجازت کانسواءِ ڪوٽ جي اندر ڪنهن کي به اچڻ وڃڻ نه ڏيندو آهي، جيڪو پير گاديءَ تي ويٺل هوندو آهي، اُن کي ”پير پاڳارو“ چوندا آهن، چون ٿا ته پير پاڳاري جا ٽو لک مريد آهن. مريدن جو پورو پورو ويڻا پير ۾ آهي. انهن مريدن ۾ هڪ الڳ فرقو آهي، جن کي ”مجر“ سڏيندا آهن. مسلمان هت پير جو ڳوٺ ۾ زيارت ڪرڻ ڪارڻ ڪئين ايندا آهن ۽ اُهو ڳوٺ پاڪ سمجهندا آهن. پير جو ديدار ڪري منهن ڏسي ويندا آهن، انهيءَ کي هُو اِها زيارت سمجهندا آهن. ۱. ٻڌل شاه جي درگاه - ٻڌل شاه جي درگاه شڪارپور شهر کان ۲ ڪوه پري آهي. ٻڌل شاه هڪ سچو ڪامل درويش ٿي گذريو آهي. ماڻهو عقيدت سان اُتي ايندا آهن ۽ زيارت ڪري ويندا آهن. ۱۲. سچل سائينءَ جي درگاه - سچل سائينءَ جي درگاه خيرپور رياست ۾ درازن جي ڳوٺ ۾ آهي. سچل فقير به هڪ پھتل ۽ ڪامل درويش ۽ قلبي شاعر هو. هنجي درگاه ۾ صدق رکي ڪئين زيارتي ايندا آهن. وڌيڪ هنجو احوال شاعرن ۾ ڏسو نمبر ۲۱، صفحو ۲۲۲.

۱۳. سيد مهاولي شاه - ڳوٺ ٽنڊو فضل تعلقي حيدرآباد کان ۱ ميل پري اوڀر طرف سيدن جو ڳوٺ آهي. اُتي سيد مهاولي شاه نالي هڪ پھتل ۽ خدا رسیده درويش ٿي گذريو آهي، اُتي سندس تربت تي هڪ قبو آڏيل آهي. هن جو همعصر هندو درويش ڀڳت ڇچالو هو، جنهن جو

احوال مٿي ڏنو ويو آهي. هي پاڻ ۾ دوست هئا ۽ فقيري رهاڻيون ڪندا هئا. هتي هر سال ميلو لڳندو آهي ۽ زيارتي چڻائي ايندا آهن.

۱۴. شهاب الدين قادري - حيدرآباد ضلعي جي لاڙ ڊويزن ۾ شهر بدين ۾ هڪ ڪامل درويش رهندو هو. هي اصل شيخ عبدالقادر جيلاني (پير دستگير) جي اولاد مان آهي. هي صوفي سنت هو تنهن ڪري هر مهني جي يارهن تاريخ ملهائيندا آهن. تنهن ڪري شهاب الدين قادريءَ کي يارهنين وارو پير به ڪري ڪوٺيندا آهن. هنجي هٿ وڏي درگاه آهي. هر سال عاليشان ميلو لڳندو آهي. واپار به ميلي ۾ سٺو ٿي ٿيندو آهي. ڪٿي ڪٿي جا زيارتي ايندا آهن.

۱۵. سيد پني لڏو - سيد پني لڏو شهر ٽنڊي باگي ضلعي حيدرآباد جو رهندڙ هو. هي وڏو خدمت گار ۽ درويش هو. هي پکين ۽ جانورن جي به خدمت ڪندو هو. هي پهتل ۽ خدارسپنده انسان هو. هن جو آستان ٽنڊي باگي ۾ ئي آهي. عقيدتمند زيارتي ايندا ٿي رهندا آهن. زيارت ڪري من - مڙادن حاصل ڪندا آهن.

۱۶. جند پير - سکر وٽ سنڌو نديءَ ۾ روھڙيءَ جي سامهون ٻيٽ آهي، جتي جند پير جو آستان آهي، هن کي زنده پير يا جيترو پير سڏيندا آهن. جتي اڪنڊ جوت ٻرندي هئي. هتي هندو پوڄاري ۽ مسلمان معجور ٻئي قومون پنهنجي نموني شيوا ڪنڊيون هيون ۽ ياتري به ٻنهي قومن جا معجندا هئا ۽ ايندا هئا. پر هندو پوڄارين ۽ مسلمان معجورن ۾ اڻڻت ٿي پيئي، تنهن ڪري هندو پوڄارين وڃي ٻيو آستان ٺاهيو ۽ هي سڄو مسلمانن جي قبضي ۾ آهي ۽ هنڪي خواجا خبر چوندا آهن.

۱۷. قطب علي شاه جي درگاه - هيءَ درگاه ٽنڊي جهانپان، حيدرآباد ۾ آهي.

۱۸. فقير نصير محمد شاه جي درگاه - هيءَ درگاه جالائي شريف ۾ آهي.

۱۹. خير الدين شاه جي درگاه - هيءَ درگاه سکر ۾ آهي.

۲۰. سخي هاشم شاه جي درگاه - هيءَ درگاه شهر مٿيارين تعلقي حيدرآباد ۾ آهي. سخي هاشم شاه وڏو ڪامل درويش هو. هتي هر سال ميلو لڳندو آهي. هتي هن شهر ۾ هڪ وڏي جامع مسجد آهي. هندن جو ڌرم بدلائي مسلمان ڪرڻ لاءِ هن مسجد ۾ آندو ويندو آهي. انهن کي گهوڙي تي چاڙهي سرگس ڪڍي پوءِ طهر ڪرائي مسلمان ڪيو ويندو آهي. انڪري ٻهاڪو ٺهي ويو آهي ته ”مٿيارين جو مٽ ويندي جي ويرم“ هن شهر ۾ سيد، پير، چاموٽ، ملان ۽ مٺوي گهڻا رهندا آهن، تنهن کانسواءِ ميمڻ ۽ ڪوري به چڻائي رهندا آهن. هتي اڏاڻن تي گريبن جو جام اُٿليون آهن.

۲۱. مخدوم ٻالول جو مقبرو - هي مقبرو باغبان ۾ آهي.

۲۲. شاه حيدر جي مزار - هن جي مزار سن تعلقي دادوءَ ۾ آهي.

۲۳. مخدوم نور الله جو مقبرو - مخدوم نور الله عرف مخدوم نورنگ ذات جو سومرو بزرگ، وڏو عالم ۽ درويش هو. ملتان وارن صاحبن پاران لاڙ لاءِ خليفو مقرر ٿيل هو. سندس مقبرو

ٽنڊي غلام حيدر تعلقي گونيءَ ۾ آهي. هن جو اولاد پاڻ کي نورنگ زاده سڏائيندا آهن.

۲۴. مخدوم فاضل شاه جي بڪيرن ۾ درگاه - مخدوم فاضل شاه مخدوم عمادالدين جي اولاد مان هو. مخدوم عمادالدين محمد تعلق پاران وڙهندي ڪشولخان سنڌ جي حاڪم هٿان شهيد ٿيو هو. مخدوم فاضل شاه ڪاڻ وڏي اٿالي سان پهريائين ڪشمور پهتو. پوءِ ڳوٺ بڪيرا تعلقي ٽنڊي الهيار ۾ اچي ساکن ٿيو. سندس اولاد گذاري ويو هو، تنهنڪري پنهنجي عزيز مخدوم شهر الله ڪبيرائي کي گهرائي پنهنجو جاءِ نشين ڪيو هئائين. اُها بڪيرن واري گاڏي سنڌ ۾ غوثن پوئل پيرن جي وڏي گاڏي ليکجي ٿي. اڄ تائين ڀُشت - به ڀُشت هلندي اچي ٿي.

۲۵. مخدوم عبدالله - مخدوم عبدالله اصل هندو هو. جيسلمير جي راجا جو پٽ نڳوان راجڪمار هو، پوءِ مسلمان ٿيو يا ڪيو ويو. هن کي روحاني فيض سان حضرت بهاءِ الدين مالامال ڪري سنڌ ۾ روحانيت جي تبليغ لاءِ روانو ڪيو. هو پراڻن هالن ضلعي حيدرآباد ۾ اچي رهيو ۽ وڏو فيض بخش بزرگ ٿي گذريو. هالن پراڻن وارا پکي آنيءَ مخدوم عبدالله جو اولاد آهن، جن ۾ خلافت جو درجو اڄ تائين ڀُشت - به ڀُشت هليو آهي.

۲۶. روحل فقير جي درگاه - روحل فقير جي درگاه ڳوٺ ڪنڌڙيءَ ۾ آهي. هي ڳوٺ خيرپور رياست ۾ آهي. هن جو وڌيڪ احوال ڏسو باب ۱۲ جي جريان نمبر ۲، شاعرن ۾ نمبر ۱۸ ۽ صفحي ۲۶۲ تي.

۲۷. نظر محمد شاه جي درگاه - نظر محمد شاه جي درگاه ٽنڊي محمد خان ضلعي حيدرآباد ۾ آهي، جتي هر سال ميلو لڳندو آهي، هزارين عقيدت مند ايندا آهن.

۲۸. مخدوم عبدالرحمان - مخدوم عبدالرحمان هندو لڪر هو. بزرگ هو. هن کي عام طرح ”رام جاڳيو“ ڪري سڏيندا آهن. سندس ميلو ساماري شهر جي نزديڪ لڳندو آهي.

۲۹. وٽايو فقير جو قبو - وٽائي فقير جو سهڻو قبو ڪوٽ عالم شاه ڳوٺ ۾ ٽنڊي الهيار کان ۲ ميل پري تعلقي قنبر ضلعي لاڙڪاڻي ۾ آهي. ڪئين زيارتي هٿ ايندا آهن.

۳۰. سيد محمد شاه - هي سيد ڪڏهن ڳوٺ ٽنڊي فضل، ڪڏهن ميل کن پري ڳوٺ مهاولي شاه تعلقي حيدرآباد ۾ رهندو هو. هي الله لوڪ درويش هو. هنڪي پيئي اُٿي وهائي، روئي به جتي اُٿي، پوءِ مسلمان هجي يا هندو هجي، اُتي گهري کائيندو هو. ڪئين کيس چوندا هئا ته درويش روئي نائيندي، جي چيائين ها ته اُتي اُٿي کاريائيندا هئس. ليڪن جو ڏٺل هو ۽ اسان وٽان به گهري روئي کائي ويندو هو. سڄو پڇو درويش هو.

۶. توارينجي يادگار

سنڌ ۾ جيڪي توارينجي يادگار اڃا آهن، سي هيٺ ڄاڻاڻن ٿا،

(۱) معصوم شاه جو منارو - معصوم شاه جو منارو سکر شهر ۾ ننڍي ٽڪريءَ تي ٺهيل آهي. هنجي اوچائي ۱۰۰ فوٽ آهي. اڪبر مغل بادشاهه معصوم شاه کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو هو. هي منارو انجي نالي سان سڏبو هو.

(۲) ميرن جا قبا - ميرن جو راڄ سنڌ ۾ سنه ۷۸۲ع کان ۸۲۳ع تائين ۶۰ سال هو. هنن جي تخت ٽاڍي حيدرآباد هئي، انڪري جيڪي حاڪم مير يا انهن جا ويجهه عزيز مري ويا، تن جي قبرن ملان قبا اڏارايائون، جي اڃا قائم آهن. جيئن ته انهن قبرن جي پوري سنڀال ڪانه آهي، تنهن ڪري ڏيري ڏيري ڊهندا ٿا وڃن.

(۳) ڏوٽون گهرون جون ماڙيون - حيدرآباد جي ڏکڻ ۾ ۱۲ ميل پري ڳوٺ ٽنڊي فضل ۾ ڪنهن وقت هن شهر ۾ هڻورا ذات جا حاڪم هئا. ڳالهه ٿا ڪن ته هتي حاڪم وٽ پارس پٿر هو، جنهن جي ذريعي هن گهڻو ڌن ٺاهيو ۽ ڪلو ڪيو. خوب محل ماڙيون ٺهرايائون. پارس لوه کي لڳائي اُن مان سون ڪياڻون. اُن جا سڪا ٺهراي ٿامي جون ديگيون ڀريائون. پوءِ اهي ديگيون محل ماڙين جي اندر زمين ۾ پورا ٿي ڇڏيائون. ماڙين جي ڀرسان هڪ ڪنب تلاءُ آهي. حاڪم کي ست پٽ هئا. هن خيال ڪيو ته منهنجي مرڻ بعد مٿان پاڻ پارس پٿر جي ڳالهه ٿان وڙهن، سو اُنهنڪي ساڙي ٻيڙيءَ ۾ وهاري ڪنب تلاءُ جو ستر ڪرايائين. پوءِ وچ تلاءُ ۾ ٻيڙيءَ کي آندو ويو ۽ حاڪم کيسي مان پارس پٿر ڪڍي پٽن کي ڏيکاري چيو ته هي پارس پٿر آهي، هن کي لوه کي گهڻو ته سون ٿيندو، سو لوه کي لڳائي سون ڪري ڏيکارايائين. جڏهن هنن ڏٺو تڏهن حاڪم اُهو پارس پٿر کڻي وچ تلاءُ ۾ اُچايو. چيائين ته مٿان پارس لاءِ پاڻ ۾ وڙهو، تنهنڪري مون اُچايو آهي. باقي توهان لاءِ مون ايترو ڌن ڪنو ڪري ڇڏيو آهي، جي توهان جون ڪئين ٻيڙهيون ويٺيون خرچينديون ڪائينديون. آخر سمي پهچائڻ انهن جي حڪومت ختم ٿي ۽ پاڻ به مري ويا. ماڙين جي سار سنڀال ڪانه ٿي، ڊهنديون ويئون. پوريل سڪن واريون لنواريءَ وارا پير علم جي زور تي ڪڍي کڻي ويا. هيئن باقي نالي خاطر به ٽي ماڙيون زبون حالت ۾ بيٺل آهن.

(۴) ٺٽواريءَ جي پيرن جي مسجد ۽ منار - حيدرآباد ضلعي جي لاڙ ڊويزن جي بدين کان ۷-۵ ميل پري ڏکڻ ۾ هڪ ننڍو ڳوٺ ”ٺٽواري“ نالي آهي، جتي پير گهڻا ٿي رهندا آهن. هتي هڪ جامع مسجد ۽ چوٿون منارو آهي. انهن کي وڏو مهڻو آهي. پاڪستان ٿيڻ کان ڪجهه سال اڳ پيرن اعلان ڪيو ته ٺٽواريءَ ۾ اچي زيارت ڪرڻ نه اڌ حج جي برابر آهي، تنهنڪري مڪي مديني ۾ حج ڪرڻ کان اڳ هتان ٿي وڃو. پر اها ڳالهه هنن جي ڪانه هلي ۽ اُن کي ڪنهن وزن ڪونه ڏنو. اها مسجد ۽ منار تواريخي يادگار کان اُچي کڙا آهن. هتي هڪ درويش جي درگاه به آهي، اُنجي ديدار لاءِ عقيدتمند ايندا آهن. هنن پيرن کي ست ٻيڙهيون تائين وڙ مليل هو جو اُنجي علم جي زور تي زمين ۾ دفن ٿيل ڌن معلوم ڪري ڪڍي ايندا هئا. اُهو وقت ختم ٿي ويو، هاڻي هنن جي ڪانه ٿي هلي.

نوٽ: (۱) شاه عبداللطيف جي پٽ شاه (۲) مخدوم نوح جو قبو هالا نوان (۳) مهاولي شاه جو قبو ٽنڊو فضل (۴) سخي هاشم شاه جو قبو مٽياري، اِهي سڀ آستان ۽ ميلا ليکڪ مورمل جا ڏنل ۽ درهن ڪيل آهن. سيد محمد شاه به گهڻو ڏنل هو جو رهندو ٿي اسانجي ڳوٺ ٽنڊي فضل ۾ هو.

”باب پندرهن“

سنت، ڀڳت، درويش، پير ۽ فقير

شپ مهابرهن جا جيئون يادگار،

ٿا چٽاڻن، ڪر حياتي شاندار،

وقت جي واريءَ تي پيرن جا نشان،

ويا ڇڏي، تن تي هلڻ لاءِ ٿي تيار. - ڪشچند ”بيوس“

سنت سنسار جا سرتاج ۽ مٿي جا موڙ آهن، هُو پنهنجي رهڻيءَ ڪيئيءَ سان دنياوي منهن کي پر ماتما جي پاسي لڳائي، اُن ڏانهن لاڙو ڪرائين ٿا ۽ ڌرم ڪرم جو انڀو ڪرائين ٿا. پنهنجي سنسنگ ۾ ايشور جي اُپاسنا پر نڀائي انهن جو لوڪ ۽ پرلوڪ سنوارين ٿا. انهن جي جيون چترن مان سج جي بيڪيا ملي ٿي ۽ گيان ڀرپاڻ ٿئي ٿو. جنهن ڪري سنساري جيون کي مڪتيءَ جو مارگ ملي ٿو، جنهن تي هلي ۽ عمل ڪري پنهنجو نيتارو ڪن ٿا ۽ پرلوڪ ٻڌارڄڻ تي مڪتيءَ جي ڀڏ تي پهچن ٿا. اهڙيءَ طرح سنت پاڻ ته پُوساگر تري پار پون ٿا، پر سنسنگين کي به پار پهچائين ٿا.

۱. هندو سنت ۽ ڀڳت

(الف) هندو سنت - (۱) ڀڳت ڀڳوان - ڀڳت ڀڳوان جو جنم ميوارام جي گهر ۾ ڪڇ رياست ۾ مغل بادشاهه اورنگزيب جي زماني ۾ ٿيو. ميوارام ڪڇ جي امير عبدالله وٽ مودڪانه جو ڪم ڪندو هو. پکسي وارو هو. ڀڳت ڀڳوان کي شري ڪرشن جي زندگيءَ جو پراڻو پيل هو، سو ڪڇ وقت گانيون چارايائين. هڪ دفعي جهنگل ۾ ئي هڪ وڻ جي هيٺان ايڪانت ۾ ڀڳوان جي ڀڄڻ کي لڳي ويو. گانيون ته شام جو واپس اچي ويئون ۽ پاڻ ٻارهن ڏينهن کان پوءِ واپس گهر آيو. امير جڏهن هنجو ايشور طرف لاڙو ٻڌي، سو مسلمان ٿيڻ لاءِ کيس چيائينس، پر هن ناڪار ڪئي. اُڪلندو امير هن جي صحبت ۾ رهي سندس شش ٿيو. ڀڳت اُپديش ڪيس ته انسان کي شخصي لاڳاپا لاهي سڄي سنسار کي پيار ڪرڻ گهرجي. ڀڳت کي ڀڳتيءَ طرف مائل ڏسي ماڻهن کيس جلدي شادي ڪرائي ۽ جلدي ئي ميوارام سر ڳواس ٿي ويو ۽ پوءِ ڀڳت مودڪانه سنڀالڻ لڳو. اُن مان ساڌو سنت پيا ورسندا هئا. ڀاڻپورن کي هڪ ڀيرو سو حساب سنڀاليائون ته پاڻ نفعو ڏسڻ ۾ آين. کيس نه پٽ هئا هڪ رام ٻيو ڪشن. ڀڳت ڀڳوان گهمندي جڳپور آيا. مهاراجا جگسنگهه اورنگزيب جي تابع راڄ هلائيندو هو ۽ پيرن راجائن کي ستائيندو هو. ڀڳت اُپديش ڪيس. ايشور تي ڀروسو رکي راڄ ڪر ۽ ڇڏ نه هُو توکي مدد ڪندو. واپس ڳوٺ آيو، ماڻس ڌداري ويئي. پوءِ پاڻ زال ۽ ٻار وٺي حيدرآباد سنڌ ۾ آيو. ۷۲۰ع ۾ نؤر محمد ڪلهوڙو راڄ ڪندو هو. ديوان ڪندومل پاڻ وٽ رهائين، پوءِ اُتان ڪوٽڙيءَ ۾ آيو ۽ اچي هڪ ڌڙي تي ويٺو. اُن زمين جو مالڪ سيد ڏنل شاه سنڌ وٽ آيو ۽ محسوس ڪيائين ته مهابرهن آهي. پر پيرن مسلمانن کي اها ڳالهه پسند نه پئي سو ڀڳت کي چيائون ته پني

اسانجي آهي، توهين هليا وڃو. ڀڳت ڇڏڻ تي دراصل هيءَ زمين منهنجي آهي ۽ اڳئين جنس ۾ هٿ تهسپيا ڪئي هيم ۽ هيٺنر به هٿ رهڻ جو ويچار آهي. منهنجو چئڻو ۽ ڏوٿي هن دڙي ۾، پوريل آهي. دڙي جي کوٽائي ڪيائون ته برابر ڏوٿي ۽ چئڻو نڪتو. پوءِ ڏنل شاه آها زمين ڀڳت کي ڏيئي ڇڏي. سندس دربار دڙي تي روزانو لنگر هلندو هو. ديوان گدومل دڙي تي ڪڇي عمارت ٺهراي. ڀڳت تيرن تي ويو ۽ هن کي هٿ گرو نانڪ جون ڇاڪڙيون مليون، سي اُتي دربار ۾ رکيائين. آخر سر ڳوڙاس ٿيو. اُهي ڇاڪڙيون سندس پوين وت اجمير ۾ نواب جي ٻيڙي ۾ رام وٽ رکيل آهن. (۲) سڌ سو اڻي صاحب (ڪتري). هڪ برهم ڪتري ٺڪ ڪوها سنڌ مان مارواڙ هليو ويو. هن کي هڪ ننڍو پٽ هو. پٽي هڪ سارسوت برهمڻ جا شش ٿيا. جڏهن ڇوڪرو شاديءَ لائق ٿيو ته به هي پٽ پيءُ ۽ ٽيون برهمڻ سنڌ ۾ آيا ۽ نصرپور ۾ اچي رهيا. پوءِ ٽيئي ٺڪيءَ وٽ ويا ۽ اُنڪي ٻڌايائون ته هيءُ پٽ برهم ڪتري آهن ۽ ٺڪ جا ڪوها آهن ۽ ڪوهن ۾ هڪ ٿي رهيو آهي. برهمڻ چيو ته توهين هنڪي پنهنجي نيات مان پڙايو ته ٺڪ وڌي قائم رهي، نه ته ٺڪ ختم ٿي ويندي. ٺڪيءَ پنهنجي گهرابا، انهن چيو ته اسانڪي ڪهڙي خبر ته هي برهم ڪتري آهي ۽ ٺڪ جا ڪوها آهن. اُنهيءَ لاءِ برهمڻ هڪ ڪرامت سان ساک ڏني ۽ پنهنجن کي وشواس ٿيو. پوءِ نياتين ڪتريءَ جي ڇوڪري لاءِ ماڻڻي موڪلي، مڱيو پڙيو پوءِ لڏي اچي ڪبيرن ويٺا. برهمڻ ته ڪبيرن مان واپس مارواڙ هليو ويو. هن ڇوڪري شادي ڪئي، تنهن کي سمي ٻائي به پٽ ڄاوا. ”اڄ ننڍا سپان وڏا“ اچي ۱۲۰۰ سالن جا ٿيا. هي ٻئي ڇوڪرا صورت توڙي سميرت ۾ سندر هئا، تنهن ڪري هڪ جيڏا هڪ سر تا پٺا ڇوڪرا سڀ هنن کي چاهيندا هئا، گڏجي رانديون ڪندا هئا. هڪ ڏينهن هنن جي هڪ ڇوڪري کي آڳ ڏيڻ رهجي ويئي جو سچ لهي ويو. ڇڏيونس ته آڳ سپائي ڏجان. صبح ٿيو ته ٻيا سڀ ڇوڪرا راند جي ميدان تي آڳ ڏيڻ ۾ اچن ٿي آڳ ڏيڻ رهيل هئي سو ڪونه آيو. سو هي ٻئي يائڻ اُنجي گهر ڪوٺڻ لاءِ ويا. ماڻهن کان پڇيائون ته فلاڻو ڇوڪرو ڪٿي آهي؟ هنن پڇيو ڇو؟ چيائون ته اسانجي هن وٽ آڳ رهيل آهي، سو هلي ڏي. اُهو ڇوڪرو ته مري ويو هو. سو ماڻهن هنن کي ڪو بهانو بنائي واپس وڃڻ لاءِ چيو. پر هنن چيو ته اسين راڻين ڪونه وينداسين، اسان کي هلي آڳ ڏي. آخر ماڻهن چيو ته اهو ڇوڪرو مري ويو آهي، سو توهان کي ڪٿان آڳ ڏيندو. هنن چيو ته اسانجي آڳ ڏيڻ کان سواءِ مري ڪيئن ويندو. اسان کي هلي ڏيکارو. ماڻهن چيو، ”مها به ڪڏهن مسڻ مان موٽيا آهن.“ پر هي ضد ٻڌي بيٺا. آخر ٻنهي ڀائرن کي ان مري ويل ڇوڪري وٽ وٺي آيا ۽ منهن تان ڪپڙو لاهي هنن کي ڏيکارايون. تڏهن هڪ ڇوڪري مري ويل جي هٿ کي پڪڙي چيو ته ڀائي اُت هلي آڳ ڏي ته اُهو ڇوڪرو ٽپ ڏيئي اُٿيو ۽ هنن سان گڏجي هليو ويو. ماڻه ۽ ٻيا حاضر ماڻهو اُهو ڏسي تهرس ۾ پنهنجي ويا. روڊن ڦري خوشيءَ ۾ ٿيو. چيائون ته هي ڇوڪرا کي ايشور جو اوتار آهن. اها ڳالهه ملڪ ۾ پکڙجي ويئي، سو هڪ نياتيءَ هنن ٻنهي ڇوڪرن لاءِ وادائي موڪلي ۽ ڇوڪرا مڱيا. جڏهن شاديءَ لائق ٿيا ته پڙاڻن جي ڳالهه نڪتي. پر ٻنهي ڇوڪرن ماڻهن کي چيو ته اسان کي شادي ڪرڻي ڪانهي ۽ سنسار ۾ ڦٽڻو ڪونهي. ماڻهن

ڇوڪرن کي گهڻو سمجهايو، آخر ها ڪيائون. مهوڙ نڪتو، شاديءَ جي تياري ٿي. ”انگ اڙلي آه قادر جو پري ۽ نا ٿري.“ جيئن ويڏي پڙهي پوري ٿي ته ڇوڪرا اُتي هلڻ لڳا ته اسان کي گهر ۾ رهڻو ڪونهي. تنهن تي سندن ڪٽناريون چيو ته اسان کي به وٺي هلو ۽ هنن جي پٺيان هلڻ لڳيون ته انهن نوجوانن چيو ته توهين واپس وڃو. پر هنن ورندي ڏني ته اسانڪي ماڻهن توهان جي پٺيان لاٿو آهي، سو اسين واپس ڪونه وينداسين. جتي توهين آئي اسين. لاچار چارئي آئي هليا ۽ گهمندا رهيا. چوندا آهن ته ”سنتن جي ڙلي ڪلهي تي، روئي راج ٿي.“ گهمندي گهمندي هالن جي ويجهو ڳوٺ لوڙها ٽڙين وارا ۾ اچي پهتا ۽ ڳوٺ جي ٻاهران ٻنڙن ۾ اچي ديرو ڪيائون. اُتي وڏي سنت پنهنجي پٽيءَ کي ڦوٽو (لاچي) ڏنو ۽ ننڍي سنت پنهنجي پٽيءَ کي لوڻڻ ڏنو. چيائون ته کائي ڇڏيو، جي هنن کاڌا ۽ ٻڌايائون ته توهان کي پٽ ڄمندا ۽ هاڻي موٽي گهر وڃو. اُتي سندس ڪنوارين چيو ته اسان جي ۽ ٻارن جي سنهال ڪير ڪندو ته چيائون ته هڪ سوناجي ۾ مري ويندي، ٻي ٿورو اڳ مرندي، پوءِ ان جو پيٽ چيري ٻار ڪڍندا. ڇوڪرا پاڻيهي پيا پلندا، ان جي چنٽا توهين نه ڪريو. پوءِ سندن اُتي جيڪري زمين ۾ ٽپي هڻي. (زمين ڦاٽي، هي پٽي هليا ويا اندر زمين ۾. پوءِ زمين وري بند ٿي هڪ ريڪي ٿي ويئي. پوءِ ٻنهي ڄڻن اُتان جي بڻي ڪڍي مستڪ تي لڳائي ساهرن موٽي آيون ۽ سرستي ڳالهه ڪري ٻڌايائون. پوءِ ماڻه اُتي آيا ۽ اچي اُنهيءَ هنڌ ٻنهي جون سماڏيون ٺاهيون. سنتن جي چوڻ موجب سمي ڦاٽي ننڍيءَ کي ڇوڪرو ڄائو، جنهنجو نالو وٺاڻڪ رکيو ۽ وڏي مري ويئي. ڪافيءَ تي پڙڏو ڏياري پيٽ چيري ڇوڪرو ڪڍيو ويو، جنهنجو نالو چيهل رکيو ويو. سنڌ ۾ سنتن جي سماڏين تي هر سال ميلو لڳندو هو، سستنگ ۽ پڇڻ پاءُ ٿيندو هو ۽ ماڻهو شڪارون باسیندا هئا جن جون من مڙهون پوريون ٿينديون هيون. پوءِ هنن ٻن ڇوڪرن مان ٺڪ ڪها جو وادارو ٿيو ۽ ايترا ان ٺڪ ۾ وڌيا، جو ٻين ٺڪن کان گوءِ کڻي ويا. پاڪستان ٿيڻ بعد سنہ ۱۹۴۸ع ۾ چيهل ڀڳت جي اولاد مان گاديسر ڀڳت مؤرجرام بياور ۾ اچي رهندڙ جو آستان بنايو. هٿ به رنگ لڳي ويا آهن، پر پوسن تي ميلو لڳندو آهي ۽ ساليانو ميلو ڦڦڻ ڇڏي ڏوڙ ٿي جي بي ڏينهن لڳندو آهي. خوب سستنگ ۽ پڇڻ پاءُ ٿيندو آهي. پري پري کان سون جي تعداد ۾ هرڏالو ايندا آهن. پوءِ اُتي گاديسر کان ڪو رکيا ڪو ڏاڳو ڪو پڙهيل ٻائي وٺي ويندو آهي ۽ اُنهن جون آهاڻون پوريون ٿينديون آهن. ميلي ۾ پندارو هلندو آهي ۽ ستن جو روت به وراهيو آهي. هيٺنر سنہ ۲۰۰۲ع ۾ گاديءَ تي ڀڳت ايشور داس آهي.

(۲) بابا قانور داس لڪر - بابا قانور داس ميهڙ دربار جو چوٿون گادي نشين هو. هن جو جنس ميهڙ شهر ضلع دادوءَ ۾ تاريخ ۱۸ اپريل ۱۷۸۲ع ۾ شري پوراني مل لڪر جي گهر ٿيو. ننڍي هوندي هن کي اسڪول ۾ پڙهڻ لاءِ وهاريو ويو، پر ڪجهه ڏينهن کانپوءِ اسڪول وڃڻ ڇڏي ڏنائون. سندس پتا ميهڙ جي ٽئين گادي نشين بابا منگل داس جو وٽ وٺي آيا ۽ دربار ۾ کيس رهايائون. جنهن ٻالڪ کي ٻاليو ۽ يسڪيا ڏني ۽ سنگت جي شيوا ۾ لڳايو. اُتي رڳجي لعل ٿي ويو. بابا منگل داس جي چولي ڇڏڻ بعد بابا قانور داس کي ئي گاديءَ تي وهاريو. پوءِ ته هي ڪنن تهسپيا ڪرڻ لڳا ۽

سندس پيشانيءَ مان روحاني نور چمڪڻ لڳو. هن ڪيتريون ئي گرامتون ڏيکاريون، لوڪن جو پورو رهواس ۽ هر ڏاڏا هن سنت ۾ هئي. هي ۸۷ ورهين جي عمر ۾ سن ۱۸۷۰ع ۾ سنساري چولو تباڻي ۾ برهم لڏي ويا.

(۴) بابو نارگ برهم ڪنري - بابي نارگ جو جنم ڳوٺ جروار تعلقي ٽنڊو الهيار برهم ڪنري ذات جي ڏکڻ ڏوڙ ۾ اٽڪل ۲۰۰ سال کن اڳ ٿيو. پوءِ سندس پتا ٿوري پنڌ تي ڳوٺ سيدن ۾ وڃي رهيو. هن جو ننڍي هوندي ئي ڀڳوان جي پيئيءَ ڏانهن لاڙو هو. هي اڃا ننڍو ئي هو ته سندس ماما پتا سر ڳواسي ٿي ويا ۽ ڏاڏيءَ نڀائي وڌو ڪيو. هي بهراڙين مان تانڊئي کڻي ايندو هو ۽ چاچي رڱي ڏيئي پئسا وٺي ايندو هو. هي ڇا ڪندو هو جو رڱ چلهي تي چروڻ چاڙهي، اُن ۾ رڱ وجهي بنا چڇي ڪورا ڪپڙا وجهندو ڇوڻدو ويندو هو ته هيءَ فلاڻي جي رجائي اٿئي، هيءَ فلاڻي جي پٿرائي اٿئي، هي فلاڻي جو ٻجڪو اٿئي، جڏهن رڱي چروڻءَ مان ڪڍندو هو ته برابر چڇي رڱجي تيار ٿي نڪرندل، جيڪو نالو ورتو هئائين، سو ئي ننگ اهڙو ئي تيار ٿي نڪتو. تنهن تي ڏاڏيءَ چيس ته گرامت نه ڏيکار ۽ وڃي نوڪري ڪر. سو هڪ مسلمان کڻي وٽ پگهار تي بيٺو. کڻي هندي ڪم مان تمام گهڻو خوش ٿيو. هن جي گهر ۾ هڪ نوجوان سهڻي شاديءَ لائق ڌيءَ هئي. سو هڪ ڏينهن کڻيءَ جي زال کي دل ۾ خيال ٿيو ته منهنجي ڌيءَ هاڻي ساماڻي آهي ۽ نارگ به سهڻو نوجوان ۽ سلڇڻو آهي. سو هنن جي جوڙي ڏاڍي سٺي لهندي. ۾ر مڙس کي ڪيئن چوي، سو وجهه پئي ڳولهيايائين. هڪ ڏينهن کڻيءَ ڌيءَ کي چيو ته وڃ نارگ جي پٺيان، تنڪل ننگ ڏيندءَ، سٺي کڻي اچي. کڻيءَ جي زال هي اکر ٻڌي ڇيو ته سنو مليو آهي، سو رات جو مڙس کي چيائين ته توڙم ته هاري ڇڏي، هاڻي ڌيءَ پٿرائي ڏي نارگ کي. کڻيءَ کي به اها ڳالهه وئي سو رات جو نارگ کي چيائين ته ڏس منهنجي ڌيءَ ڪهڙي نه سهڻي ۽ تنهن جي جوڙ جيس آهي ته تون اُن سان شادي ڪر، اڌ توکي پٿرائي ڏيان. پر هن شاديءَ کان صاف انڪار ڪيو. هن رت رتي ته رات جو گهر ۾ مٿون گهاري بنهي جو نڪاح پڙهائي ڇڏيان، پوءِ پاڻيبي زال سنهاليندو. بابي نارگ کي اُن ڳالهه جي شڪس پئجي ويئي، سو وٺي ڀڳو ته وات تي سندس دوست چوڻٿرام گڏيس، تنهن پڇيس ته ڪيڏانهن ٿو وڃين. وردي ڏٺائينس ته هليو اچ منهنجي پٺيان پوءِ ٿو ڳالهه ٻڌائين. سو هي ٻئي تڪڙا تڪڙا هلندي ڳوٺ کان ٻاهر نڪتا ۽ پوءِ ڊوڙندا ويا ۽ ساڄيون گڏندا ويا. کڻيءَ کي خبر پئجي سو به ۲-۲ ماڻهو ساڻ ڪري هنن جي پٺيان ويا. جڏهن هي ڳوٺ چنٻڙ کان ۲ ميل کن پري مقام وٽ پهتا ته ڏٺائون ته کڻي ۲-۲ ماڻهو وٺو پيو اچي. اُتي بابي نارگ زمين ۾ کڻي ٽپي هڻي، ڏرتي ڦاٽي ۽ هي هليو ويو ۽ ڌرتي بند ٿي ويئي. چوڻٿرام چيس ته يار مونکي به وٺي هل، سو ڌرتي وري ڦاٽي، چوڻٿرام به اندر هليو ويو. ڌرتي بند ٿي ويئي ۽ کڻي به اُهي آيل ماڻهو اِهو رنگ ڏسي عجب ۾ پئجي ويا. هنن جي ڪپڙي جو پالند ٻاهر رهجي ويو. پوءِ هڻ موٽي ويا. رات جو مولچند منگول ڏامائي مُڪ ڏڙا ٻرهم ڪنري ٽنڊي الهيار واري کي خواب ۾ بابي نارگ ۽ چوڻٿرام جو درهن ٿيو ۽ چيو ته اسان هت ڌرتيءَ ۾ ٽپي هڻي آهي ۽ اسانجون هت

سماڏيون ٺهرايون وڃن، پر مٿن اڏاوت نه ڪجو. اُن هنڌ نشانيءَ طور به پور ڏاڙيو ۽ ڪنارو رکيا هوندا. اُهي شاديءَ وقت گهٽ جي پڙي ۾ ڪوٺڙيءَ واري پڙي ۾ هڻجو. صبح جو مولچند کڻيءَ کي خواب واري ڳالهه ٻڌائي. به چار چٽا مقرر ڪيا ويا جي سر زمين تي ويا، برابر اُهي پور مليا. پوءِ کڻيءَ به حقيقت ٻڌائي. پوءِ ٽنڊي الهيار جي پٺنچات سماڏيون ٺهرايون ۽ هرسال ٻڌي جي چنڊ تي ميلو لڳرائيندا هئا. هن پوءِ به ڪئين گرامتون ڏيکاريون. پاڪستان ٽپڻ بعد ڪئين هنڌ هن جا ميلا لڳندا آهن. جهڙوڪ راجڪوٽ، جيتپور، بياور، اجمير، جڳمور، سانگائير وغيره. هت به ماڻهن جي ڀرتا مليا آهن.

(۵) بابو گهرپت صاحب - بابا گهرپت صاحب جو جنم سن ۱۸۰۷ع ۾ ڳوٺ ڏيري صاحب (پنجاب) ۾ ٿيو. هي گرو نانڪ جي ڏهين پيڙهيءَ مان آهي، سندس نالو گهرپت رکيو ويو يعني گروءَ جو پٽ. جن ڏينهن ۾ بابا گهرپت جنم ورتو، اُنهن ڏينهن ۾ پنجاب ديس ۾ مهاراجا رنجيت سنگهه حڪومت ڪندو هو. تنهن کي جڏهن خبر ملي ته بابا صاحب جن سنڌ ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيو آهي، تڏهن يڪدم سنڌ جي حاڪمن ڏانهن قاصد موڪلياڻون ته بابا گهرپت صاحب جي هر طرح خاطري ڪجو، مٿي تي ڪيس رکيل هٿس ۽ سندس ڏاڙهي ڏکهي ۽ اچي هئي. شڪل جا سهڻا هئا. کپڙو ۽ رتو پتڪو ٻڌندا هئا، سوزن پانچن واري مٿن پائيندا هئا. بابا جن سنڌ ۾ پهريائين رهڙيءَ ۾ آيا، پوءِ خيرپور رياست ۾ شهر لقمان جي ڀرسان ديرو ڪيائون، جو مير علي محمد عاليشان درٻار ٺهرائي ڏنن. گهڻو ئي وقت خيرپور رياست ۾ رهيا. پوءِ حيدرآباد ڏانهن اچڻ جو ارادو ڪيائين. پاڻ سان ۶۰-۷۰ نانگا فقير وٺي حيدرآباد ڏانهن راهي ٿيو. بابا صاحب جن حيدرآباد ۾ پنهنجي چيلي يثو ديال وٽ رهندا هئا. ديوان ڊومل ۽ سندس پٽ ديوان ڏيارام صاحب جن بابا صاحب جي جا پڪ هئا. سندن درٻار اڃا تائين حيدرآباد ۾ سري تهات جي ويجهو اڪتراءِ گهٽيءَ ۾ آهي ۽ بي درٻار خيرپور ۾ به هئي. هي ۷۰ ورهين جي ڄمار ۾ سن ۱۸۷۷ع ۾ جوتي جوت سمايا.

(۶) سوامي بگندي - سکر ۾ سنڌو نديءَ جي ٻيٽ تي جيڪو ساڌ ٻيلي جو آستان آهي، اُنجا برپا ڪندڙ ۽ وسائيندڙ سوامي بگندي جن هئا. هن جو جنم ۱۷۲۲ع ۾ پنڊت رامچند جي گهر ٿيو. سوامي ميلارام سن ۱۷۷۲ع ۾ گر منتر ڏيئي کين آداسي سمپرادي ۾ آندو. سندس نالو بالچندر مان ٻڌائي بگندي رکيو ويو. پوءِ تيرت ياترا ڪئي ۽ يوغ اڀياس ڪيو. ۵۸ ورهين جي ڄمار ۾ سوامي جن سنڌ ۾ سن ۱۸۲۱ع ۾ آيا. اُن وقت حيدرآباد ۾ وبا جي بيماري هئي. سوامي جن کانءِ جي ڪير ۾ گنگا جل ملائي منتر پڙهي ڏنو جو شهر جي چوڌاري چٽڪارايو ويو ته بيماري غائب ٿي ويئي. هڪ سال رهي خيرپور مان رهڙيءَ آيا. سن ۱۸۲۲ع ۾ سنڌو نديءَ جي ٻهاري ٻيٽ تي رهڻ لڳا ۽ نالو رکيائونس ”ساڌ ٻيلو“. سوامي جن اُتي مندر ٺاهيو ۽ ڪيترن ئي ديوتائن جون مورتون ۽ گرو گُرنٿ صاحب رکيائون. انگريز ڪليڪٽر جي مرضي تي ته اُن ڏينهن تي سندس رهڻ لاءِ بنگلو ٺهرايان. پر ڏينهن جو جيڪي ٺاهين سوارت جو ڏنو پيو آهي. هڪ آستان ڪليڪٽر ۽ سندس زال کي بدن ۾ اچي سور ٿيو ته هنن کي اچي وهڻ پيو ته سنت جي آستاني تي بنگلو

لهرائڻ ڪري ٿيو آهي. سو ٻئي ڏينهن ڪليڪٽر سوامي جن کان معافي وٺي ساڌ ٻيلي ٻيٽواري ساري ٽڪري لڪيت ۾ کيس ڏيئي ڇڏيائين ۽ بنگلي لهرائڻ جو خيال لاهي ڇڏيائين. پوءِ ٻنهي کي بدن مان سور لهي ويو. سوامي جن صبح جو پنهنجي پرورتيءَ مان فارغ ٿي سٺان سنڌ پاڻ ڪري گاديءَ تي براجمان لڳندا هئا. سسٽنگ ڪندو هو، وديارئين کي پاڙ هيندو هو. مهمانن کي روٽي کارائي پوءِ پاڻ کائيندو هو. شام جو يوڪ وسعت، رات جو پارس ياڳ جي ڪتا ڪندا هئا. هڪ ڏينهن پنهنجي چيلي هر نارائڻ کي سمجهائي چيائون ته هاڻ موڪلائين ٿا. سنه ۱۸۶۲ع ۾ هري چرن ۾ راسو ڪيائون. سندس چوڻ موجب کين جل سماڏي ڏنائون.

(۷) سنت پاربرهم (پارو فقير) برهمڻ - پارو فقير عرف پاربرهم جو جنم شري مڌوسڌن برهمڻ جي گهر مان مينگهه ٻائيءَ جي گرپ مان پوڄا ڳڙهه ڪڇ ديش ۾ ٿيو. هن ۾ ننڍي هوندي ئي اوتاري لکڻ هئا. ننڍي هوندي ئي ساڌن ستن جي سنگ ۾ هري ڪيرتن ڪندو رهندو هو. سندس ويچار سادو ۽ هڏ هئا. جيئن وڏو ٿيندو ويو، سڀني وڪارن کان دور رهندو هو. من سڏائين ۾ پرامتا طرف هوندو هوس. جڏهن عمر لائق ٿيو ته سندس پتا هڪ سڀيل برهمڻ جي سڀيل ڪنڀا ”مهاسنڌري“ نالي سان مڱڻو ڪرايو. ڪنڀا جهڙي نالي ۾ سنڌري، تهڙي هئي شڪل شبيهه ۾ سندس، سڀيل ۽ ٽٽوان. جڏهن پاروءَ کي مڱڻي جي خبر پئجي ته هي ڏکي ٿيو. هن چاهيو ته برهمڻچاري رهي لوڪ شيوا ڪريان. سو هن ماڻڻن کان لکي هڪ پوتي وٺي ساهرائي ڳوٺ ۾ ويو ۽ ڇڄا ڪري اُن ڳوٺ ۾ اُن گهر ۾ ويو. آخر سندس مڱيتي مهاسنڌريءَ وٽ پهتو. هن جي مڱي تي پوتي ٻائي، پيرن تي هٿ رکي پنهنجي ڀيڻ ڪيائين ۽ اُتان سڌو هنگلاج هليو ويو ۽ اُتان ٻين تيرتن تي هليو ويو. ماڻڻن جڏهن اِها ڳالهه ٻڌي ته مات ۾ ويهي رهيا. هرڌوار ڪاشي، بدري، ناٽ، ڪيدارناٽ تيرت ڀيٽي اچي گرناز پهتو. هنگلاج مان کين هڪ ترشول مليو. گرناز ۾ يوڪ اڀياس ڪري سڌي پراڻي ڪڇ ۾ آيا. ڇهه شهر ڀرسان درنگ ڏور نامر ۾ اُهو ترشول لڳائي آئي ويهي رهيو. اُهو آستان ڏاڏا ميڪرن ڪاٻڙيءَ جو هو، جنهن کي ۹۹ ڇيلا هئا. هن ڏاڏا ميڪرن کي چيو ته مونکي پنهنجو ڇيلا ڪريو. گروهه به يگهه سمجهي هن کي ڇيلا ڪيو. هاڻي هن کي ۱۰۰ ڇيلا ٿيا. اُتي پارو فقير ڪئين ڪرامتون ڏيکاريون. جنهن تي گرو تمام گهڻو خوش ۽ مهربان هو پر ٻيا ڇيلا هڪ ڪرڻ لڳا. گروهه ڏٺو ته پارو فقير اوچ ٻڌيءَ تي پهچي چڪو آهي. ”نه تلوارون هڪ مياڻ ۾ ماڻي نه گهڻديون.“ اِٽڪري گروهه پارو فقير کي چيو ته توکي منهنجي آڳيا آهي ته ٿر ديس جي موهيٽن گانو ۾ وڃي رهڻ آئي راول پير ٻاڳارو هندن کي مسلم مذهب جا پيدش ڏيئي رهيو آهي، تون آئي وڃي اُپديش ڏيندو ڌرم جي لهج رک. هاڻي تون ”پارو“ نه پر ”پارو“ ڏيو“ آهن. هن ترشول هڪ هنگلاج مان آندل، ٻيو گرناز کان، ٽيون ڏاڏا ميڪرن وٽان ٿيئي کڻي اچي ڳوٺ ويڙهي جهپ جي ويجهو ڳوٺ موهيٽن ۾ پهتا. اُتي هڪ واريءَ جي ڀت تي ترشول کوڙي ويهي رهيو. تورو پريان راول پير جو ڏيرو هو. اُن آستان کان شهر ڏيڍو ۸ ميل ۽ شهر مٿي ۱۷ ميل پري آهي. پارو فقير موهيٽن جي ڳوٺ ۾ غريبن، دڪين ۽ محتاجن جي شيوا ڪرڻ لڳو. اُتي هڪ

چار جو ڏندڻ کڻي کوڙ ڀائين جو وڏي وڏو چار جو وڻ ٻڌا ٿي ويو. هن جي ڪرامت جون ڳالهيون پير راول ٻڌيون. هي به شڪتيءَ وارو پير هو پر حسد ٿيس. سو چواڻي موڪلياڻيس ته هتان هليو وڃ. پر هن ورندي ڏسڻ نه آ ڪونه ويندس. پوءِ پارو فقير پير کي ڪجهه ڪرهما ڏيکاريا. پوءِ هن مڇيو ته هندن جو هي پاڻو به ڪو ڪاڌاري آهي. اُن بعد پاڻ ۾ يار بلجي ويا. هڪ ڏينهن پارو ڏيو چيو ته ڀانڄر تي ڏام وڃڻ چاهيان ٿو. هن جو نالو هاڻي ”پارو ڏيو“ مان ٿري ”پاربرهم“ ٿي ويو. پوءِ ڀانڄر ڏينهن هري اور چئي شانت ٿي ويا. سندن ڏيهه مان چمڪات ٽڪري چار ۾ سماڻجي ويو. هتي هر سال ميلو لڳندو آهي. وٽيءَ ڳوٺ وارا حد ڇڏي کڻي ايندا هئا.

(۸) سنت بالو ڀڳت برهم ڪنڌري - بالو ڀڳت ڳوٺ ٽنڊو فضل تملقي حيدرآباد ۾ سنه ۱۸۱۵ع ڌاري برهم ڪنڌري ڪُل ۾ ٿڪ چٽاڪور ۾ ڄائو هو. هي ڏسڻ ۽ رهڻ ۾ سادو هو پر اندر پورن ڀڳت هو. ننڍي هوندي کان ئي سسٽنگ ڏانهن لاڙو هوندو هوس. جتي به سسٽنگ ۽ ڀڄڻ ڀاو ٿيندو هو ته هليو ويندو هو. هي ڀائرن سان گڏ رڱائي ۽ ڇپائيءَ جو ڪم ڪندو هو. سي کيس چوندا هئس ته ڪم ڇڏي سسٽنگ ۾ نه وڃ، پر هي ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري هليو ويندو هو. هنکي جيڪو به ڪم ڏيندا هئس، سو پورو ڪري ڏيندو هو. اِٽڪري ڪڇندا ڪونه هئا. هڪ ڏينهن سياري ۾ مباح جو سويل آئي جهنگل ويو، سو اُتي ڏٺائين ته سيءَ تمام گهڻو آهي ۽ پاري پوڻ ڪري وڻن جا پن نه ٽڪي رهيا آهن. سو گهر آيو ۽ تانديءَ وارو تيار ٿيل مال کڻي وڻن مٿان وجهي آيو ته ڦڙ نه لڳين. جڏهن سندس ڀاءُ موهنداس اندر ڪوئيءَ وارو ٿي ڏٺائين ته تيار ٿيل مال جو هڪ ننگ به ڪونهي سو بالي ڀڳت کان پڇيائين. ورندي ڏٺائينس ته ڏٺين کي ڏيئي آيو آهيان. پڇيائونس ته ڇپائيءَ جا پئسا ڪٿي آهن ته ڇپائين ته حل ته وٺي ڏيائو. سو هنکي اُت وٺي آيو، پر مال جو هڪ ننگ به اُتي ڪونه هو. سڀ ماڻهو وڻن تان لاهي کڻي ويا. پوءِ هڪ اک جي پاڙ ۾ هڪ ڪائيءَ ٽڪر مان ٿورو کوٽي ڇپائين ته رڱائيءَ جا پئسا ڏيو. ڏٺائون ته اک جي پاڙ مان هڪ ڪسي آهي. اُن ۾ روڪ روٻيه ۽ ريزو پاڻيءَ وانگر وهي رهيو آهي. پوءِ ڀائسن کي ڇپائين ته ڪڻ رڱائيءَ جا پئسا. موهنداس ڀڄسڻ جي جهول پري کڻي، دل ۾ ڇپائين ته رڱائيءَ کان ڏيڍا ٻيٽا ٿيندا. گهر اچي رڱائيءَ جو حساب ڪري پئسا ڳڻيائين ته ڪپڙي ۽ ڇپائيءَ جا پورا پئسا هئا، نه وڌيو نه گهٽو. اُن ڏينهن کان وٺي ڀائرن چيو ته هي پورن ڀڳت ۽ ڪامل درويش آهي. پوءِ هنکي ڪجهه به نه چوندا هئا. آخر ۱۰۰ ورهيه پورا ڪري وڃي پرماتما سان مليو.

(۹) سنت پارو شاهه هنسراج سوڌارو - ساڻين پارو شاهه، هنسراج مل سوڌاري جي گهر ماما چانڊي ٻائيءَ جي گرپ مان سنبت ۱۸۷۲ع وڪرمي برابر سنه ۱۸۲۰ع ۾ رهڙيءَ شهر ۾ ڄائو هو. هي رهڙيءَ ۾ صوبيدار هو. شادي ڪيل هئس ۽ سندس ڌرمپتيءَ جو نالو تنگباڻي هو. ڪن سببن ڪري ٻيڪي هلي ويئي. هڪ ڏينهن وائسراءِ رهڙيءَ ۾ آيو. اِٽڪري هن جي ديوتئي سخت هئي ۽ روئي کائڻ جو وقت به نه مليس. هنکي غيرت اچي ويئي ۽ استعفا ڏنائين. پوليس ڪپتان گهڻو ئي سمجهائيس ته نوڪري نه ڇڏ. ورندي ڏٺائينس ته هاڻي ايشور جي نوڪري ڪندس. سو بندگي

ڪرڻ ۾ مشغول ٿي ويو. هڪ ڏينهن خيال آيس ته زال سان هميشه لاءِ لاڳاپا لاهي ڇڏيان، سو ويو شڪارپور ۽ ساهرين گهر جي در تي بيٺي چيائين ته مونکي پنهنجي زال جو منهن ڏيکاربو. تنگها ٻائي در وٽ آئي. اُن وقت ٻارومل چيو ته ”ڇڏو ڀلا، مائتا تنگها! اسانجي هاڻي هميشه لاءِ هري هر الٽيئي“ ۱۱ ڏينهن چئي موٽي روهڙيءَ آيو. اُن وقت ٻارومل جي عمر ۲۵ سال هئي ۽ تنگها جي عمر ۱۲ سال هئي. پوءِ هڪ آستان ٺاهي ۲۵ سال تسميا ڪيائين پوءِ روهڙي شهر ۾ آيو. هن ڪئين ڪرامتون ڏيکاريون، انگري ”ٻارومل“ مان ”پاروشاهه“ سڏيو. سوامي جن اوڏوٽ مارڻ جا هئا. جنهن جي معنيٰ دنيا جي ماڻهن سان واسطو چئي انسانن جو ويس مٽائي پاڻ کي ديواني وانگر سانگ بڻائي سڄي آندڙ کي حاصل ڪن. سندس ٽي مکيه شش هئا، هڪڙو ساڻين وسڻ شاه، ٻيو ميان ارباب علي، ٽيون اوچيرام. مس قلم ۽ کاغذ وٺڻ هميشه هوندا هئا ۽ ڪجهه ته ڪجهه پيا لکندا هئا. سندن قوت تمام ڦورو ۲-۴ ٽولاس هوندو هو. نڪي حجامت ڪرائيندا هئا، نڪي بدن جي صفائي رکندا هئا. سندن بدن اڌ آڻهڙو ۽ ٽڙڙين سان ڍڪيل هوندو هو. شجائپ ۽ يادگيريءَ جا ڀڪا هوندا هئا. سنت کي ٿورو ڪف تپيو، سو ٽي آخر تاريخ ۲۶ جنوري ۱۸۹۰ع برابر مانگهه سڏي ڇڏي سنبت ۱۹۲۶ع ڀرپات ۾ ۲ بجي چولو ڇڏيائون. اها رات سنبت پنجميءَ جي هئي. هينئر سندس ورسي ملهائي ويندي آهي.

(۱۰) ٿلهي وارا ساڌ (سنت ڏيالداس ۽ سنت ڏيارام). هنن ٻنهي سنتن جو احوال پڙهو باب چوڏهون جي جريان نمبر ۵ جي قلم ۲۴ ۽ صفحي ۲۲۲ تي.

(۱۱) سنت رتن ڀڳت برهم ڪتري. سنت رتن ڀڳت برهم ڪتري ذات ۾ هندجو جنم ڳوٺ جماليون ضلع حيدرآباد ۾ سن ۱۸۲۰ع ۾ ٿيو. جماليون ۾ نڪ چوڻجا وارا رهندا هئا. شايد سنت جي نڪ چوڻجا هجي. هي پهتل ڀڳت هو. هن ڪئين ڪرامتون ڏيکاريون، ڇو ته ننڍي هوندي کان ئي ڀڳوان جو ڀڳت هو. سو ڀڳتي ڪندي وڏي هوندي رڄي لعل ٿي ويو. ايشور ۾ اٽل وشواس هوس. سنتن سان سنگ ۾ گهمندو هو. سسنگ ڪرڻ بعد ايشور سان لنو لين ۾ رهندو هو. جڏهن جوتي جوت سمايا ته هنکي شهر تلهار ۾ گرتي واھ جي ڪپ تي سماڌي ڏنائون. پوءِ سندس گاديءَ تي ڀڳت ٿئون مل چيئانند چوڻجا کي وهاريو ويو. هن سن ۱۹۱۸ع ۾ تلهار ڇڏي الهجي ڪيڏانهن هليو ويو جنهنجو پتو ڪونه پيو. سن ۱۹۲۲ع ۾ سنت سوامي لبالشاه مهرآڇ کي گاديءَ تي وهاريو ويو جو سوامي لبالشاه جو جنم سنت رتن ڀڳت جي آسپس سان ٿيو هو. سوامي لبالشاه سماڌيءَ وارو آستان سٺي ڍنگ سان ٺهرايو ۽ سندس رهڻ لاءِ ٻه آشرم ۽ غفا ٺهرائي. پوءِ سوامي جن به هي آستان ڇڏي هماليه پهاڙ تي هليا ويا ۽ اُتي وڃي تسميا ڪيائون. سنت رتن ڀڳت جو هر سال تلهار ۾ سماڌيءَ تي ميلو لڳندو هو. سوامي لبالشاه جن ميلي جي ٿاڻي تي هت ايندا هئا ۽ سڄو بندوبست ڪري پاڻ جهنگل ۾ هليا ويندا هئا ۽ پوءِ پٺيان شيواڌاري پيا سنهاليندا هئا. سوامي به جڏهن هماليه پهاڙ تان لهي حيث رتن ڪندا هئا ۽ تلهار ايندا هئا ته هن ٽي آشرم جي غفا ۾ رهندا هئا. آشرم جي سنهال تلهار جا شيواڌاري ڪندا هئا.

(۱۲) ڀڳت ايسرداس ٿئونمل برهم ڪتري. سنت ڀڳت ايسرداس جو جنم ٿئونمل ڪوها برهم ڪتريءَ جي گهر سن ۱۸۲۰ع ۽ ۱۸۴۰ع جي وچ ڌاري ڳوٺ ڪنب داڙو تعلقي شهدادپور ضلع نواب شاھ ۾ ٿيو. ڀڳت ايسرداس جن پاڻ ۾ ۴ ڀائر هئا. هي حليم، سادو ۽ وشواسي هو. سسنگ ۽ ڀڄڻ پاءَ جو گهڻو شوق هوس. ڪوبه نشو نه واپرائيندو هو. سڀ ڪنهن جي ڀلائيءَ ۾ هوندو هو. ايشور سان لنو لڳائي ٽولپين ٿي ويندو هو. ڪوبه چوندو هوس ته ڀڳت ڀڄڻ ته ٻڌاءِ، ته اُن وقت ئي تنبورو کڻي ڳاڻڻ شروع ڪندو هو. هي ڀائرن سان گڏ ڇپائيءَ جو ڪم ڪندو هو. جڏهن ڪم ڇڏي ڳائيندو هو ته ڀائر کيس ٽوڪيندا هئا. ڀڳت ڄڻ ته مونکي ڪم وراهي ڏيو، پوءِ پورو ڪندس. ڀائر ڏسندا هئا ته ڀڳت سڄو ڏينهن تنبورو کڻي پيو ڳائي يا ستنن سان سسنگ وينو ڪري. ڀائر چوندائ هئس ته کڻي آڻنگ ڪم پورو ڪيو الٽيئي يا نه؟ هي کڻي ڀائر ڏسندا هئا ته ڪم برابر ۽ سٺو ٿيل آهي. هڪ ڏينهن رڱڻ جو ڏينهن آيو ته ننگن جا چار حصا ڪيائون ته ڪڇ ننگ وڌي پيا. هڪ چوي ته تون ڪڻ، ٻيو چوي ٿئين کي ته تون ڪڻ، ڀڳت چيو ته سڀ ڏيو مونکي. سو سڀ مال ڏنائون ڀڳت کي. پاڻ ٻئي ڪم تي هليا ويا. جڏهن موٽيا ته ڏسڻ ته ڀڳت سسنگ ۾ ويٺو آهي. پڇيائونس ته رنگ رنگي؟ چيائين ها. ڏسڻ ته سڀ ننگ رڱيا پيا آهن ۽ رنگ اهڙو، جهڙو مينهن وساڙ. پوءِ ڀائرن سمجهيو ته هي سڄو ڀڳت آهي ۽ ڪجهه ڪونه چوندائ هئس. ٻيون به عام ماڻهن کي گهڻي ڪرامتون ڏسڻ ۾ آيون. آخر سنسار ڇڏي برهم لين ٿيو. پوين سندس سماڌي ٺهرائي. ڀڳت سن ۱۹۱۵ع ۾ سنسار مان هليو ويو.

(۱۳) سنت وسڻ شاه گمانچند سونارو. سنت وسڻ شاه جو جنم ڀاڳي گمانچند سوناري جي گهر هاسي ڀاڳيءَ جي گُرب مان شهر روهڙيءَ ۾ سن فروري ۱۸۴۷ع برابر سنبت ۱۹۰۴ وڪرمي ۾ ٿيو. چئيءَ جو نالو ويڙها رام هوس. پر سندس گُرب سنبت ٻارو شاه ”وسڻ گهوت“ ڪري سڏيو. هندجو گرو سنبت ٻارو شاه هو. گمانچند اصل رهندڙ خيرپور ميرس جو هو. پوءِ ڀائس سنت ڪندن مل چيس ته هن ته روهڙيءَ ۾ رهون. پوءِ اُتان لڏي اچي روهڙيءَ رحيا. ڀاڳي وسڻ شاه ايماسي ۽ ڀڳت هو. ايجانٽ ۾ ويٺي نام چيڀندو هو. سرپر جو بلڪل سنهو، قد جو بندرو ۽ سانوري شڪل جو هو. سڏائين پراڻا ڪپڙا پائيندو هو. هن جو آستان سنڌو نديءَ جي ڪناري تي هو ۽ اُن ۾ ٽڪاڻو به هو. جنهن کي ”ساڻو تڙ“ به ڪري ڪوٺيندا هئا. هن آستاني تي ڪيترائي ياتري ايندا هئا، پندارو سڏائين چالو هوندو هو. ڀاڳي صاحب پاڻ حقن سان ڪارائيندا هئا. جيڪو آستان تي ايندو هو، تنهنجي ٿيل چڱيءَ طرح ڪندا هئا. شيوا سان سندس پيرس هو. سندس ٽڪائي ۾ انڌا عمدا لنگڙا ايندا هئا ته اُنهن جو ڪاڪوس به پاڻ صفا ڪندو هو. شيوا، پيرس ۽ ڀڳتيءَ جو روپ هو. ڪيترائي نڙا آڌار، لڙا، لنگڙا، انڌا، چريا، مست ۽ بيمار وٺڻ رهندا هئا. جن جي پرڳڻو پاڻ لهندو هو. راڳ اڏيڻ ۾ به رس هوندو هوس. هن ڪئين ڪرامتون ڏيکاريون. انگري ماڻهن هن کي ”شاهه“ ڪري سڏيو. هن سنبت جي بندگي، پوڄا، شيوا ۽ ڪرامتن ڪري سندس ٺاهيل هي ٽڪاڻو هڪ تيرت آستان تي ويو ۽ ياتري ۽ ٻيا ججهي انڌا ۾ ڀريندا هئا. شيوا بعد بدن تي هڪ ٽڪر ڌوئيءَ وانگي ويڙهيل هوندو

هوس ۽ وار هميشه ٿيل ۽ هڪ ٽي پاڻي ويٺو هوندو هو. آخر سنسار کي تباڻي تاريخ آڪٽوبر سن ۸۹۲ع ۾ ديهي ڇڏيائون.

(۱۲) سنڌ ڀرسانام (بابو ڀرسن) - بابو ڀرسن عرف سنڌ ڀرسانام جو ڳيسر هئوڻگي تعلقي ڪپري ضلع لڀارڪر ۾ سنڌ ساڌ چنارام جي ستين پيڙهيءَ ۾ ساڌ پريس جيءَ جي گهر مان ٺڳاڻا پائيءَ جي هڪ مان تاريخ ۲۶ مانگه سنبت ۱۸۸۹ سنبت ۾ پٽر ڏهاڙي هئوڻگي ڳوٺ ۾ جنم ورتو. چون ٿا ته هي پهريائين ساڌ چنارام جي غرو ڏاڏي ميڪرن جو اوتار هو. هن کي ڀڳتي ورنِي ۾ ئي مليل هئي جو سائينءَ جا وڏا مٺيءَ جا مشهور سنڌ هئا ۽ ڏاڏي ميڪرن صاحب جي مٿس اباڻ ڪرڻا هئي. تنهنڪري ننڍي هوندي کان ئي سندن لاڙو ڀڳتيءَ ڏانهن هو. هي سمدستيءَ جي مورت هئا. ديا ته کين ڪوٽان ڪوٽ ڀريل هوندي هئي، تنهن کانسواءِ داني پرش هئا. جڏهن ۱۰ سالن جو ڦيو ته سندس پٽا ڪنهن پريميءَ جي دڪان تي وٺي آيو، اُنڪي چيائين ته هنڪي وانگي اکر به سيکار ۽ دڪان جو ڪم به سيکار. ساڌ (اُهو جوڪر) ۱۰ ڏينهن ۾ اکر سڀي ويو ۽ لکي پڙهي سگهندو هو. هي دڪان تي ويٺو هو ته فقيرن جي ٽولي اچي لنگهي، تڏهن سائين جن دڪان مان ريوڙيون ۽ پٽاها کڻي فقيرن کي ڏنا. واڻيو ڪڇيو ڪونه، پر دل ۾ چيائين ته هي جوڪرو منهنجو دڪان لڳي ڇڏيندو. تنهن کان سواءِ ٻارن کي به شيون هڻايون ڏيندو هو. ڀڳي ڏينهن صبح جو واڻيو اچي دڪان جا وکر سنڀاليندو هو ته اُهي ٻيٽا لپيا پيا هوندا هئا. اُتي ئي واڻيو عجيب ۾ ڀڄي ويو. پئس هنڪي ڳوٺ ڀرنگ (ڪڇ) ڏاڏي ميڪرن جي سڌاڙيءَ تي وٺي آيو ۽ اچي مٿو تيڪارايائين. اُتي ٻيون به ۱۱ سماڏيون هيون. هي هر هڪ جو نالو وٺندو ۽ مٿو تيڪيندو هو. اُن وقت ڏاڏي ميڪرن جي گاديءَ تي ويٺل سنڌ مولجي آهيرواد ڪري ڪاڙهي مرد جو لقب ڏنو. عام طرح سائين جن کي ڀورو شير به چوندا هئا. هڪ ڏينهن پئس چيس ته ابا هاڻي وڏو ٿيو آهين، هاڻي پنهنجو خانداني ڌنڌو زمينداري سنڀال. هن ساڌ ڪئين ڪرامتون ڏيکاريون ۽ لوڪن جي شردا وڌندي ويئي. هن شادي ڪئي، هنکي ٻه پٽ جاوا (۱) ساڌ خانچند (۲) ساڌ ڀاڳچند. هن پوءِ ماتليءَ جي ڀرسان گياندر کوسي ڳوٺ ۾ آستانو ٺاهيو ۽ اُتي ٻيڙ جي وڻ تي ۱۲ سال تپسيا ڪئي. آخر هي ۱۱ ڦڳڻ سنبت ۱۹۲۳ ۾ جوتي جوت سمايا. سڌاڙيءَ تي قبو ڏاڏيو ويو، جتي هر سال ميلو لڳندو آهي. هنن ساڌن جا آستان هئوڻگو، مٺي، گياندر کوسو ڳوٺ ۽ ٻين هنڌ به هئا. پر هندستان ۾ اچڻ بعد اجمير، سانڀرليڪ، جڻپور، آگري، لکنؤ، گنگاپور ستي، ڪانپور، آجپن، ڪيرٿل، جوڌپور، ننديئي، ايتا ۽ احمد وغيره ۾ آهن، جتي ميلا لڳندا آهن ۽ ستنسنگ ٿيندا آهن.

(۱۵) سنڌ منگهارام ڀرپس جي برهم ڪنري - ڀڳت منگهارام جو جنم شري ڀرپس جي گهر ماتا فيصربائيءَ جي ڳرپ مان برهم ڪنري ڪل ۾ ٽڪ ڀوت ۾ شهر ڏيهلي ضلعي قراڻاڪر ۾ پونم سُڌي مانگه سنبت ۱۹۰۰ ۾ ڪريءَ ۾ ٿيو. هي رڳاوت ۽ چيائيءَ جو ڪم ڪندو هو ۽ ڀڳوان جو ڀڄڻ به ڪندو هو. ”هڪ هاڻ ڀر دل دلدار ڏي.“ ننڍي هوندي کان ئي ڀڳتي ۽ ستنسنگ ڏانهن لاڙو هوس. جتي به ستنسنگ ڀڄندو هو، اُتي ويندو هو. هن تيجمال جيءَ کي غرو ڪيو جو برهمڻ

هو. سنبت ۱۹۱۸ ۾ ڪرمي کان گروه جي سنگ ۾ آيو جي روز ستنسنگ ڪندا هئا. هن پهرين شادي سنبت ۱۹۲۲ ۾ ڪئي، جنهن مان کيس هڪ ڪنيا ڄائي، جي ڀڳي ماءُ ۽ ڌيءَ سنبت ۱۹۲۷ ۾ ڏياري ويئون. ڀڳت وري ٻي شادي سنبت ۱۹۳۰ ۾ ڪئي، جنهن مان کيس ۲ پٽ ۽ هڪ نياڻي ڄائي. هڪ ڏينهن سياستين جي جماعت آئي، جنهن چين ته ڀڳت اسانجي روٽيءَ جو بندوبست ڪريو. ڀڳت ته غريب هو سو هڪ ميمڻ کان پئسا آڏارا وٺي سيڌو سامان خريد ڪري روٽي تيار ڪرائي جماعت کي ڪارائي. ڪڇ وقت کانپوءِ ميمڻ پئسا گهريا، چيائين ته هيئر ڪونهن، به ٽي ڏينهن ترس. ميمڻ ترسي وري آيو. ڀڳت چيس ته اڃا پئسا ڪونه ٿيا آهن ۽ ڪڇ ڏينهن ترس. ميمڻ ڪاوڙجي ڀڳت کي قسم وجھي ويو ته پئسا ڏيئي پوءِ روٽي ڪاڇ. ڀڳت ڪريءَ ۾ رهي بنا ڪاٺ جي ويٺو. ڀڳوان کي عرض ڪيائين ته له رڪ. پئسن هڪ ڪرڻ لاءِ تجويز جو سوچ ويچار ڪرڻ لڳو. هو ڏانهن رات جو ڀڳوان ڀڳت جو روپ ڌاري ميمڻ کي پئسا ڏيئي ويو. ڀڳي ڏينهن ڀڳت پئسن جو بندوبست ڪري ميمڻ وٽ ڪئي ويو، چيائينس ته ڪر ليڪو پئسا وٺ. ميمڻ چيس ته پئسا رات ڏيئي وٺين وري جو ڪٿي آيو آهين. بنديءَ ۾ صحيح ڏيکارايائين. ڀڳت سمجهيو ته ”ڀڳوان پاڻ گھنڊي ڀري ويو.“ پٽ پڙڻاڻ ويو ته بنديءَ بعد مري ويو. جوش چيس ته اسين پٽ پڙڻاڻ آيا آهيون ۽ لکي هن جو مڙت ڏسي روڊن ڪرڻ آيا آهيون. هاڻي جيڪار پٽ کي ته هلي خوشي ڪريون. لچار پٽ کي جيئرو ڪيائين. ٻيون به ڪرامتون ڏيکارايائين. سنبت ۱۹۲۸ ۾ ڀرلوڪ ڀڌاريو. پوءِ هنڪي سڌاڙي ٺهرائي ۽ هر سال ميلو ملهائيندا آهن.

(۱۶) ڀاڻو شيوارام - ڀاڻي شيوارام جو جنم برهم ڪنري ڪل ۾ ٽڪ ڪارائيل ۾ شهر ٽنڊي الهيار ۾ سن ۱۸۳۰ع ۾ ٿيو. هندو سپاه مانڀو ۽ وٽندڙ هو ۽ چڙ به ڪانه هيس. انڪري سندس ساٿي هن کان جدا ٿيڻ تي نه چاهيندا هئا. هي رڳاوت جو ڪم ڪندو هو. هڪ ڏينهن رڳ جا مصالح وٺڻ لاءِ ڪوٽڙيءَ ويو، اُتي هنڪي معلوم ٿيو ته ڀاڻو ڏيئو صاحب اڪلا پوريءَ ڪڇ وارا آيل آهن ۽ ڪٿا ڪري رهيا آهن. سو هي سڌو اُتي ستنسنگ ۽ ڪٿا ٻڌڻ ويو، هن کي اُتي ئي وٽراڻ لڳي ويو. قدرت سان ڀاڻو ڏيئو صاحب لٽج ۾ چڙهي روانو ٿي ويو. وٽراڻ ۾ چيائين ته هاڻ جا ڀڄيندو؟ ڀاڻو صاحب جن به دلين جا مالڪ هئا، اُنجي ديا سان شيوارام کي انڙو ٿيو ۽ دل جي ڪلي ٽلي پيئي. سو ڪوٽڙيءَ مان سڌو ڪڇ ڏي رخ رکيائين. پنڌ ڪندي اچي اُتي پهتو، جتان گروه جو شهر باقي ۱۰ ميل پري هو. تڏهن گروه کي معلوم ٿيو ته سنڌ جو سنت اچي رهيو آهي، مگر مون کان منزل ۾ مٽي آهي. سو آس پاس اعلان ڪيائين ته سنت کي دهلن دمامن سان وڃي آجيان ڪري وٺي اچو. اُن تي پنج هزار ماڻهو ڪٿا ٿيا ۽ دهلن دمامن سان وڏي اڳتي ويا ۽ سنت کي وٺي آيا. سنت شيوارام گروه جو درشن ڪري ڏاڍو خوش ٿيو. گروه به خوش ٿيو ته مونکي ههڙو چڱو مليو آهي. ڪڇ وقت رهي ٽنڊي الهيار آيو ۽ چيائيءَ جو ڪم ڇڏي آستانو ٺاهي ستنسنگ لڳائي ويهي رهيو. آهستي آهستي وڏو ٿڪاڻو ٺهي ويو. روز ستنسنگ ٿيندو هو. اُهو ٿڪاڻو ليڪ (يعني مورومل) جو ڏنل آهي ۽ ٻه چار ڀيرا ستنسنگ به ٻڌل آهي. آخر سنت ته ۱۰۰ ورهيه پورا ڪري نباهي ويو.

ڪنرين کي چيائون ته توهان مان ڪو گاديءَ تي ويهي، پر هي نه ويٺا. پوءِ ڪڇ واري گروءَ جو چيلو گاديءَ تي ويٺو.

(۱۷) دانوير درويش - پاڻي مولچند مينگهراج عاج وارو - حيدرآباد سنڌ ۾ پاڻي مولچند مينگهراج عاج وارو هڪ نرالو ٽاچي پيٽي سنت هو. تنهن کانسواءِ دل جو درياهه دانوير هو. هن جو جنم ۱۹۱۷ وڪرمي سنبت برابر ۱۸۵۰ع ۾ ڳڙو. سندس پتا چڱو ڀاڳو هو. هي سونارن جي گهٽيءَ ۾ عاج جو ڪم ڪندو هو. ننڍي هوندي کان ئي هنجو ايشور ڏانهن لاڙو هو. اُتي پاڻي کيمچند جي ڪوٺيءَ ۾ روز شام جو ستسنگ ٿيندو هو. هي اڃا چوڪر ٿي هو ته ستسنگ ۾ وڃي شامل ٿيندو هو. اهڙيءَ طرح ننڍي هوندي ئي روحاني رنگ ۾ رڱجي ويو. سندس رهڻي سادي، کاڌو سادو، بولن گهٽ ۽ ٻڌڻ وڌيڪ هوندو هو. پنهنجي ئي ڏن ۾ ايشور ڏيکيندو هو. سندس پتا مينگهراج کاڻڻ پيٽڻ ۽ ڀڀڙڻ جو شوقين هوندو هو. سندس چاهنا هئي ته سندس پٽ به اهڙي ڍنگ سان رهي. پر هي اهڙين سڀني ڳالهين کان پري هو. مولچند ست پرش ڏڪانداري ايمانداريءَ سان هلائين لڳو. نفعو گهٽ وٺندو هو، جنهنڪري گراهڪي وڌندي ويئي. هر سال سئو فائدو ٿيل لڳو. ائين هن لکين روپيه ڪمايا. سندس هٿ سڌائين کليل هو، ڪوبه گهر جاڳو وٽائڻس واپس نه ويو. ڪجهه تيزان ڪجهه وڙان ڪڍي گهرن وارن جي گهرج پوري ڪندو هو. سندس ڪمائيءَ ۾ برڪت تهاڻين تيز ٿيندي ويئي. اهڙيءَ طرح هٿ تارڻ سندس نيم ۽ سڀاهه بڻجي چڪا هئا. انهن ڏينهن ۾ هندستان جي ڪنهن ٽڪر ۾ اچي ڏڪار منهن ڪڍيو. شهر جا ابا ڏڪار فند ڪنو ڪرڻ لاءِ شهر ۾ نڪتا هئا ۽ هن وٽ چندي وٺڻ لاءِ اچي پهتا. هن بنا پيءُ جي ڀڄي ڪافي وڏي رقم دان ۾ ڏيئي ڇڏي. جڏهن پئس همرادي ڏئي ته آنگڻو ٿي ويو. چمائيئس ته هيڏي رقم چاچي کاڻ ڏنڻ. مولچند هٿ ٻڏي نمائيءَ سان چيو ته هيڏي رقم ايشور جي واپار ۾ لڳائي اٿم. قدرت جا رنگ پنهنجا آهن، اُن سال فائدي ۾ به اوتري ڪسر پيئي. فائدو ڀيڻو ڏسي سندس پتا هاڻ سمجهيو ته سندس پٽ رواجي انسان ڪونهي ۽ ڇڏي ڏنائينس. سندس ڏيڻ جو ڏانڻو به اهڙو جيئن ڪنهنڪي به سڌ نه پوي. ڳوٺريون ٺاهي گهران نڪرندو هو ضرور تمند ڳولهن، انهن جي گهر وڃي پئراڻين ۽ وهائڻ هيٺان ڳوٺريون رکي ايندو هو. ڪنهن کي فوٽو ڪڍڻ نه ڏنائين. ڪنهن ستسنگيءَ لڪائي هڪ فوٽو ڪڍيو جو سندس موٽ کانپوءِ ڏٺو. اسپتال ۾ وڃي غريب مريضن جي شيوا ڪندو هو. سندس پتا جي سر ڳواس ٿيڻ کانپوءِ سندن گهر جي جاءِ جا وڏي حويلي هئي، سا سڻڻ کي وهائي ڏنائين ۽ پاڻ هڪ ڪوٺيءَ ۾ رهڻ لڳو. هن دانوير جون ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن. سندس ڪوٺيءَ تي هر وقت سفيد چادرون ۽ پيشڪيون جون پيٽيون ڀريون رکيون هونديون هيون. اناج جون ڳوٺيون، داليون ۽ گيهه جا دٻا وٽس هميشه موجود هوندا هئا ۽ اُهي گهر جاڳو وڌائڻ وغيره کي ڏيندو هو ۽ گهرج سارو راشن به ڏيندو هو. هي سڀ ڪم گنگ ٻوڙ ۾ پيو هلندو هو، لوڪن کي لک پوڻ نه ڏيندو هو. عقيددوشن کي گهر وٺي پهچائيندو هو. صبح جو اسپتال ويندو هو پوءِ اچي ڪم ڪار تي لڳندو هو، شام جو ستسنگ ۾ ويندو هو. سنه ۱۸۹۹ع ۾ ڪڇ ۾ اچي سخت ڏڪار ٻيو.

پاڻي مولچند ٻاجهري ۲ روپين مڻ خريد ڪري، ۲ روپين مڻ وڪي، جنهن ۾ هنجو ۲۶ هزار روپيه لڳي ويا. هي ۱۵ پوءِ سنبت ۱۹۹۰ وڪرمي برابر سنه ۱۹۲۲ع ۾ جوتي جوت سمايا. سندس ارڙيءَ سان حشار ماڻهن جا هندو پڪ مسلمان ۽ زالون ۽ ٻار شمشان ڀوميءَ تائين هليا. سڀني جون اکيون آليون هيون.

(۱۸) ماستر نيهراج - درويش نيهراج جو جنم سنه ۱۸۵۹ع ۾ پاٽيا ڪُل ۾ ٿيو. هي رهڙيءَ جو رهواسي هو. هي اسڪول ماستر هو پر نوڪري ڇڏي ڏنائين، تنهنڪري هنکي ماستر نيهراج ڪري سڏيندا هئا. هو لاطم، لاپرواهه ۽ المست راجا رهندو هو، جنهن جي بدن تي صرف هڪ لنبو چوغو پيو هوندو هو. ڪڏهن اُٽهاڙو گهمندو هو. سڌائين پير اُٽهاڙا هوندا هئس. پر هو شاهن جو شاه، شهن شاه هو. دنيا کان نرالو هو. هي درويش دنيا جي وڪارن ڪار، ڪروڙ، لوپ، موه، اهنگار، ساڙ ۽ حسد وغيره کان مٿي پنهنجي مستيءَ ۾ مست رهندو هو. سڌائين ڪجهه نه ڪجهه چوندا رهندو هو جو ڪنهن کي سمجهه ۾ ڪونه ايندو هو. گهڻي آسائڻا هنجي در تي کاڌو، ڦل، کين، لسي، ڀڙڙ، مٺايون وغيره کڻي ڪلاڪن جا ڪلاڪ آهائين ڀريل لنگاهن سان بابا ڏانهن ٺهرايندا رهندا هئا، پر بابا رهندو هو پنهنجي ڳڻ ۾ مڱن. جيڪڏهن ڪنهن تي سچ پچ راضي ٿيندو هو ته سندس آندل مال مان قبول به ڪندو هو پر هنکي ڏک هڻي ڪيندو هو. خاص ڪري زالن کي وارن کان وٺي ڏوٽڙا ڏيندو هو. جيڪڏهن بابا جي مار جهلي ته روپي جا سورهن آنه پڪي ته آسائڻي جي آس پوري ٿيندي. ليکڪ (يعني مورمل) هنجو درشن سنه ۱۹۲۸ع ۾ سکر شهر ۾ ڪيو هو. هو کير هو؟ مست هو، فقير امير هو، مان جو شاعر شهباز هو، جنهن اڳيان هر هڪ راز اياز هو، هر ڪو ناز نياز هو. واه! سندس آواز هو، اک سندس راز هو، پلڪ سندس ساز هو. ڪير؟ اعليٰ شير ماستر بابا نيهراج صاحب. هي سنت تاريخ ۲۷ جون سنه ۱۹۲۹ع تي سنڌ ۾ ئي سنسار ڇڏي ويو. هيٺر سندس آستان مڃو ڪاٺيا، دهليءَ ۾ آهي.

(۱۹) سنت ڪيشوداس - سنت ڪيشوداس شهر ٽنڊي محمدخان ضلعي حيدرآباد ۾ رهندو هو. هي پورو ويدانتي سنت هو ۽ زبردست ودوان هو. وٽس ڪئين سندس آستان تي وڏا مهاڀر ۽ ڪامل درويش ايندا هئا ۽ ساڻس گيان گوشتي ڪندا هئا. هنجو گرياني مهراج ليکيوڪار ويٺل چنڊڙ ۽ تملقي ٽنڊو الهيار وارو هو. مهراج ليکيوڪار وڏو شاعر هو، جنهن جو ذڪر شاعرن ۾ ڪيو ويو آهي. سنت ڪيشوداس جو خاص ۽ پيارو شش سوامي ليلاشاهه مهراج پيٽل ۽ پرمانما رسيدة هو. جنهن جو احوال ٿورو اڳتي ڪيو ويندو. ٻيو شش سندس پاڻي پگ پگ ٿيلسيداس هو. تنهن کانسواءِ ٻيا به ڇيلا هئس. سندس سرير تياڳڻ بعد کيس سماڌي ڏني ويئي. ان بعد سڄو آستان سنت ٿيلسيداس سڏيائيندو هو ۽ هر سال سوامي ڪيشوداس جو ميلو لڳرائيندو هو، جتي ڪٿي ڪٿي جا ماڻهو ايندا هئا. ميلي جي ڪم ۾ سوامي ليلاشاهه مهراج جن به اچي ٿيلسيداس پگت جا مددگار ٿيندا هئا. سڄي بندوبست ٿي وڃڻ بعد سوامي ليلاشاهه اتان نڪري قبايليءَ جي ڪپ تي ڪنهن باغ ۾ نواس ڪندا هئا.

(۲۰) سنت سوامي ليلاشاه مهاراج -

”ماڻهو سڀ نه سهڻا، ڀڳي سڀ نه هنج - ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجه، اچي ٻو بهار جي.“
 اهڙا هئا سوامي ليلاشاه مهاراج، جن جي خوشبوءِ سنڌ، هند بلڪ ولايت ۾ به پکڙيل هئي.
 سوامي ليلاشاه مهاراج جن جو جنم برهم ڪتري ڪل ۾ ٺڪ ٽائريٽا ۾ شري ٽوپنداس ولد گنگارام
 جي گهر مانا هيميا ٻائيءَ جي گڙپ مان ڳوٺ محراب چانڊئي تعلقي ٽنڊي باگي ضلع حيدرآباد
 سنڌ ۾ تاريخ ۲۲ فڳن سنبت ۱۹۲۷ برابر ۲۵ مارچ سنہ ۱۸۸۰ع ۾ ٿيو. هي سنت رتن ڀڳت تيار
 واري جي آسپس سان جنميا هئا. تنهنڪري ننڍي هوندي ئي ڀڳتيءَ ڏانهن لاڙو ۽ ايشور ۾ شواس
 هو. هن جي ماما پتا ننڍي عمر جا ليلاشاه جن هئا ته پرلوڪ ٻڌارجي ويا. کيس چاچيءَ سمجهه
 ٻائيءَ جا ڏاڏي به ٿيندي هيئن، جو سوامي جن جي پتا کي پت ڪري پڙڻايو هئائين. سوامي
 جن کي ٺپائي وڌو ڪيو. هي ان کي امان ڪري ڪوٺيندا هئا. جڏهن اٽڪل ۱۲ سالن کن جا ٿيا
 ته سندس چاچيءَ سندن ڀڳت شري لڪومل وٽ وانگا اکر سڪڻ ۽ هٿ هلائڻ لاءِ ڇڏيو. ٿوري وقت
 ۾ اکر سڀڪي ويا ۽ هاڻي لڪومل ليلارام (ليلاشاه) جن کي وکر وٺڻ لاءِ ٽنڊي باگي آڻائيندو هو. جڏهن
 وکر وٺي واپس ورنندو هو ته ڏڪار پوڻ سبب ڪڇ وغيره مان ڪولهي پيل مينڱهواڙ وغيره لڏي سنڌ
 ۾ آيا تن جا ٻار واهڙن کان جيڪي وکر وٺي ٽنڊي باگي کان ايندا هئا، انهن کان ڪجهه ڪاٺ لاءِ
 گهرندا هئا. ٻيو ته ڪير ڪونه ڏيندو هو. پر ليلاشاه ڪجهه نه ڪجهه انهن کي ڏيئي کڙيو هليو
 ڪري ايندو هو. ٻين لڪومل کي چيو ته تنهنجو ماروت وکر وراهي ٿو ڇڏي، توکي ڏٺائيندو. جڏهن
 لڪومل چئي سان پڙهندو هو ته وکر پورا هوندا هئا. سو هنڪي ڪجهه به نه چيائين. ليلاشاه کي جڏهن
 انهيءَ ڳالهه جي سڌ پيئي، سو لڪومل کي چيائين ته ڀڳت هاڻي موڪلائي. جنهن منهنجي پٽ
 رکي آهي، سو رجان ٿو اُن جي ڳولها ۾ گهر آيو. ماڻس کي چيائين ته امان مونکي موڪل ڏي، مان
 برهمچاري ٿي سنت ٿيندس. گهڻي ساڻن تي ماڻس موڪل ڏنس. پر چيائينس ته هر سال اچي
 مونکي منهن ڏيکار. ٻيو جڏهن آڏا موندس ته مونکي گهڻو ڏيئي آڻائج. ليلاشاه ٻئي شرط قبول
 ڪيا. پوءِ پهرين هليو ويو ٽنڊي جان محمد، جتي سندس پيڻڻو شري آسنداس پالاجراءِ کوهار رهندو
 هو. اُن وٽ وڃي رهيو. پوءِ اُتي سنت نارائنداس جي ٽڪائي ۾ هندي وڃي سڳيو. پوءِ اُتي هئس
 نرمال جي آستان تي مارواڙ جو سنت دودرڙير سوامي ڀرماندوت وڃي ويدانت سڳيو. ان بعد هليو
 ويو ٽنڊي محمد خان اُتي سوامي ڪيشوداس کي گرو ڪري وٽس رهيو. جنهن چڱو ويدانت
 پاڙهيس. هن جي سر ڳاڙس ٿيڻ بعد هليو ويو هاليهه ٻڙ. اُتي يوگ ڪريائون سڳي انهن جو اڀياس
 ڪيائين. پهرين اُتر ڪاڻيءَ ۾ تهسپا ڪري هليا ويا نغڻيتال، اُتي سالن جا سال تهسپا ڪيائون.
 جڏهن کيس پوڙن ساڳيانڪار ٿيو ته پوءِ ڪڇ لهي ٻهڙن تان ڀڳن شهرن ۾ ويندا هئا ۽ لوڪن جي
 ڪلياڻ واسين سنسنگ ڪرڻ ۽ ڀلي جا ڪم ڪرڻ وغيره. اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ سال ۾ اٽڪل ۲-۳
 مهنا رهي چڪر هڻي وري هليا ويندا هئا نغڻيتال. پاڪستان ٿيڻ بعد آديپور ۾ به آستان بنايائون.
 پوءِ ڪڇ وقت سياري ۾ آديپور اونهاري ۾ نغڻيتال ۽ ڪڇ وقت شهرن جو چڪر هڻڻ ۽ لوڪن جو ڀلو

ڪرڻ لاءِ ويندا هئا. ڪيتريون گهڻا لائون، ڪنيا پالشا لائون، ڌرمشا لائون، ناري هالاڻون ٺهرايائون ۽
 جاري ڪرايائون. ڪيترا ڪوه ڪوتارايائون. جن ڪوهن جو ڪارو پاڻي نڪتو، انهن کي مٺو ڪيائون.
 شلو ساهتير چيائي وراهيائون. ڪئين ڪرامتون ڏيکارايون. رهڻيءَ ۾ تمام سادا، بسترو سادو، پهرڻ
 سادو، کاڌو سادو پر گبان ۾ اوچا هئا. هي سنڀاسي برهمچاري، يوگي، گياني، سڻائي سادو، برهم
 نيشني، برهم شروترپي، گنو رکش ۽ ڪنياڻن جو آڌار ڪرڻ، ڏيئي ليتي بند ڪرائڻ وغيره وارا
 هئا. سدائين شهر جي ٻاهران جهنگل ۾ ايڪانت ۾ رهندا هئا. سندن رهڻ واري آستان تي زالن
 جي اچڻ جي منع هئي. پر جتي سنسنگ ڪندا هئا ته زالن کي پيرين پوڻ به ڪونه ڏيندا هئا.
 ”چتر رام جي“ سندن تڪير ڪلام هو ۽ سڀني کي ڀاءُ ڪري ڪوٺيندا هئا. ڇيلا به ڪونه ڪندا
 هئا. فقط ۵-۷ کي چيلو ڪيو هئائون. چوندا هئا ته ”ليلاشاه جي زلي ڪلهي تي، روئي راج ٿي.“
 ڪوبه مڙهي مندر ڪونه بنايائون. کيس ڪئين ڀيٽائون ملنديون هيون پر ڪونه ڏيندا هئا. چوندا
 هئا ته ابا ٿئي وڃي ڀلي جي ڪم ۾ لڳايو. فوت پناهيا وغيره اُتي ئي سنسنگ ۾ آيلن کي وراهي
 ڏيندا هئا. پاڻ سان ڪوبه پئسو پاڻي نه رکندا هئا. فقط پوين سالن ۾ ڪجهه ڀاڙي لاءِ پئسا رکندا
 هئا. سماج ۾ سنگتن ڪرايائون. لاڙاڻي ڦاٽيندن جي لاڙاڻي لوگر سنڌ ڀڄنجات. برهم ڪتريين جي
 اڪل ڀارت سنڌي برهم ڪتري ڀڄنجات سندن ئي پيرڙيا سان ٺاهيون ويون ۽ انهن جي سميلن ۾
 ايندا هئا. هر ڀڄن جو آڌار ڪيائون. رڌيون سڌيون ته انهن جي پٺيان پيڻون لڙنديون هيون پر
 هلائيندا ڪونه هئا. تنهن هوندي به ڪڏهن اوچتو ئي اوچتو ڪرامتي ڪرشمي ويندا هئا جي
 ڏسڻ ۾ ايندا هئا. واٽن جا به ۲-۴ دفعا ستر ڪيائون. چوندا آهن ”ڀڳتي ڪري پاڻال پر گهرت
 هوڙي آڪاس - رجب تينون لوڪ ۾، ڇڇي نه هر ڪا داس.“ ليکڪ (يعني مورمل) کي شخصي
 طور ڪئين ڪرشم ڏسڻ ۾ آيا. آخر تاريخ ۲ نومبر ۱۹۷۲ع برابر ۸ ڪتي ۲۰۲۰ وڪرمي پالنبور
 شهر ۾ برهم لين ٿيا. پالنبور جي ڪليڪٽر برفت خبر ريڊيو اسٽيشن احمدآباد موڪلي. جتان
 سنڌي، هندي، گجراتي ۽ انگريزيءَ ۾ براد ڪاست ٿي ۽ سڄي دنيا ۾ خبر پهچي ويئي. پوءِ
 ڏوٻيءَ ۾ سينگارِي وهاري سرگس ڪڍي آديپور ويا، جتي سنت کي سندس آشرم ۾ سڌائي ڏنائون.
 جنهن جي سنڀال سندس چيلو ويران ساگر ڪندو هو. اُن جي پرلوڪ ٻڌارڄن تي هاڻي ٿرستي
 ڪندا آهن. هر سال سندن ورسيءَ جو ميلو تاريخ ۷-۹-۸۰ ڪتيءَ جو ٿرست طرفان لڳايو ويندو
 آهي، جتي هزارن جي تعداد ۾ سڄي هند ۽ ولايت مان ياتري ايندا آهن ۽ ٿيئي ڏينهن ڀنڊارو
 چالو هوندو آهي.

(۲۱) ڀاڳو گوبندداس - ڀائي گوبندداس جو جنم سنبت ۱۸۷۵ وڪرمي برابر سنہ ۱۸۱۸ع ۾
 ٿيو. سندس درٻار شهر مانجهند ضلع دادوءَ ۾ هئي. بابا گوبندداس صاحب آڏاسيءَ جو نالو پرسڌ
 آهي. ڪڏهن به ايمان جهڙي هلت ڪونه هليا. سڏائين سادا ۽ نماڻا رهيا. هنن انيڪ رڌين سڏين
 جا چمتڪاري چتر ڏيکاريا ۽ دڪين جا درد دور ڪيائون. شردالن جون هزارون پوريون ڪيائون ۽
 بيمارن جون بيماريون هٽايائون. جنهن ڪري عام ۽ خاص ماڻهن ۾ سندن ڏاڍي مڃتا هئي.

سندس گادي نشين سوامي ڌرمڊاس صاحب جن جي لکايل ”گوپند چرتاوي“ حيدرآباد سنڌ ۾ سنہ ۱۹۲۲ع ۾ ڇپجي ظاهر ٿي هئي. ان ۾ شيپ گڻن جا ڪئين مثال آهن. هن ۱۲ اسو سنبت ۱۹۲۲ع وڪرمي برابر سنہ ۱۸۸۵ع ۾ سرير تياڳيو، هن جي وريءَ جو ميلو هر سال لڳايو ويندو هو، جتي سنڌ جو مشهور ڪنورارام به ايندو هو ۽ اچي ڀڳت وجهندو هو.

(۲۲) سوامي گرداس ڪٽ وارو- سوامي گرداس امرتسر دربار جا شيواڌاري هئا. اُتان اچي شڪارپور ۾ ديرو ڏمايو. پاڻ هڪ شيشم جي ڪٽ تي وهندا هئا. سندن ڀڳتي ۽ شيوا ماڻهن موهيت ٿي هڪ وڏي دربار ٺهرائي. اُن ۾ گرو گرنٿ صاحب رکيائون. روزانو آساديار ۽ شبد ڪيرتن ٿيندو هو. سُون جي تعداد ۾ شردالو ايندا هئا. روزانو پوڄن ٿيندو هو. اُن وقت جيڪو پنڪت ۾ وهندو هو، سو کائي ويندو هو. سندس سر ڳاس ٿيڻ بعد هنجي سماڌي ٺهرائيائون ۽ اُن جي مٿان اُها سندس ڪٽ رکيائون. شردالو هڻي هڙادن رکي ايندا هئا، جي پوريون ٿينديون هيون. پوءِ رآمداس گاديءَ تي ويٺو. جيڪا آمدني ٿيندي هئي، سا پنداري ۽ غريبن جي مدد ۾ ڪم آڻيندا هئا.

(۲۳) سنت ٿئونمل جينومل- سنت ڀڳت ٿئونمل جينومل ٺڪ ڇوٽنچا برهم ڪرتي ڳوٺ جمالين تعلقي ٽنڊي باگي ۾ رهندو هو. هي اٽڪل سنہ ۱۸۹۹ع ۾ ڄائو هو. هن جو لاڙو ڀڳتيءَ ڏانهن هو. اُتي سنت رتن ڀڳت جو به برهم ڪرتي هو، سو رهندو هو. سنت ٿئونمل اُن سنت وٽ وڃي هن جو چيلو ٿيو. گروءَ هنڪي چڱو آڀندي ڪيو ۽ هن اُن تي عمل ڪيو ۽ رچي لعل ٿي ويو. منهن مان مٿيا پيئي بکندي هئس. سندس گروءَ جي پرلڳ پڌارڄڻ بعد سندس سماڌيءَ تي تلهار ۾ گاديءَ تي ويٺو ۽ ايڪانت ۾ جنتن ڪندو هو. هن جون به ڪيتريون ڪرامتون ڏسڻ ۾ آيون. هي هر سال گروءَ جي وريءَ جو ميلو لڳاريندو هو. پوءِ هڪ ڏينهن اوچتو اُتان هليو ويو، جنهنجو پوءِ پتو ڪونه پيو ته ڪيڏانهن ويو.

(۲۴) سنت همت سنگهه- سنت همت سنگهه شهر ٽنڊي ڄام ضلع حيدرآباد ۾ رهندو هو. کيس هڪ وڏي دربار هئي. هُو هڪ وڏو سنت هو. خير جا ڪم ڪندو هو. غريبن جي نياڻين جي ڪارج ۾ گيت دان ڪندو هو. دوائون مفت ۾ وراهيندو هو. هن ڪرامتون به ڏيکاريون. دربار جو ڪم پاڻ پنهنجي هٿن سان ڪندو هو. دربار ۾ اندر ڀاڄيون پوکڻ ۽ اُنهن کي پاڻي ڏيڻ جو ڪم به پاڻ ڪندو هو. پنداري لاءِ ڀاڄيون وڍڻ جو ڪم به ڪندو هو. دربار ۾ پندارو به چالو هوندو هو. پاڪستان ٿيڻ وقت ملڪ ۾ فساد ٿيا ته هن لڀائڻ سکن کي دربار ۾ آجھو ڏيئي قاتلن کان بچايائين. هر سال ميلو لڳندو هو. هن جي جنم جي تاريخ ۽ سرڳواس ٿيڻ جي تاريخ جو پتو ڪونهي. باقي سندس وري ۱۰ کان ۱۲ مارچ ملهائي ويندي آهي.

(۲۵) ڀڳت ڪنورارام تاراچند- ڀڳت ڪنورارام تاراچند جو احوال پڙهو باب تيرهين جي جريان نمبر ۱ جي قلم نمبر ۲ ۾ صفحو ۲۹۰.

(۲۶) سنت دوار ڪاپوري (بهر مهاديو)- سنت دوار ڪاپوريءَ جو اصل جنم جو نالو واڌومل هو. هي شري آسنداس ولد رامنڊاس ٺڪ ڪڙها برهم ڪرتيءَ جي گهر شهر ميرهو گورچاڻي ضلع

ٿرپارڪر ۾ سنہ اٽڪل ۱۸۹۸ع ۾ ڄائو هو. هي سنڌي ۷ درجا پڙهيل هو. کيس ڊگ منشيءَ جي نوڪري ملي، جا تمام ايمانداريءَ سان ۽ سُٺي نموني ڪيائين. سڀ آفيسر هن مان خوش هئا، پر هنڪي ايشور جي ملڻ جي نات لڳي پيئي هئي سو نوڪريءَ تان استعفا ڏنائين جا آفيسرن منظور ڪانه ڪئي. هن اُن تي سڄو دفتر کڻي کوھ ۾ اُڇاليو ۽ پاڻ وڃي سنڀاس اختيار ڪيائين. اُن کي پورن وٿراڳ اُٿين ٿيو. گهر ڇڏي وڃڻ لڳو. هن جي ننڍي هوندي شادي ڪيل هئي. سو سندس ڌرمپتيءَ ڇيو ته مونکي به ساڻ وٺي هل. سو اُن کي به پاڻ سان گڏ وٺي هليو ويو. پر ايشور جي جوڙ اهڙي جو، ۱۰-۱۲ ڏينهن کان پوءِ گڏاري ويئي. گروءَ جي تلاش ڪيائين. پهريائين ڪُل گرو گوسوامي رامپوريءَ وٽ ويو، اُتان چوٽي گر گسائين چيئن پوريءَ وٽ ويو. پوءِ هن کي گرو ڪري مڃيائين ۽ سندس شش ٿيو. هي هُو هنگر مهاديو جو پوڄاري هو. انڪري ماڻهو هن کي ”بهر مهاديو“ ڪري چوندا هئا. سنڀاس ڌارڻ کان پوءِ سندس نالو ”واڌومل“ مان ڦيرائي ”دوار ڪاپوري“ رکيو ويو. پوءِ پنهنجي ڳوٺ ميرهو مان حماليه پهاڙ تي تيرت اسٽان تي وڃي تپسيا ڪيائين. ڪيئي سال تپسيا ڪرڻ بعد رچي لعل ٿي ويو. پوءِ موٽي سنڌ ۾ آيو. ڪڇ وقت ميرهو گورچاڻيءَ ۾ رهيو، پوءِ شهر ٽنڊو غلام عليءَ ۾ ويو. اُتي ۲۰۲ سال رهي پوءِ هليو ويو خيرپور رياست ۾. اُنڪي ننڍن ڳوٺن ۾ گهمندو رهندو هو. ڇٽوڙڪ مانڊڻ، نري، بوزدار، وڏا ٽالپر ۽ جالاڻي وغيره. اُتان هليو ويو گرنار طرف ضلع جهوناڳڙهه (گجرات) اُتي آس پاس ۾ رهندو هو. آخر گرنار کان ڪجهه ميل پري شهر سورن ونڻيءَ ۾ آستانو ٺاهيو. هن ڪئين ڪرامتون ڏيکاريون. ماڻهن جو پورو وشواس ۽ شردا هئي. آخر اُتي ۷ سائون سنبت ۲۰۱۲ برابر ۲۲ آگسٽ ۱۹۵۷ع پنهنجي آستان تي اُشت ديو جو نالو چمپندي برهم لين ٿي ويو. شردالڻ ريلوي اسٽيشن ويجهو کيس سماڌي ڏني، جنهنجي شيوا لڪر رنگداس ڌيرومل بوبچندائي ڪندو آهي. هر سال ميلو لڳايو ويندو آهي. سنت دوار ڪاپوريءَ جا ڀاڻيا ڪاپور رهندا آهن. گڏهن گڏهن سماڌيءَ تي ويندا آهن. سماڌيءَ جو درشن ڪري آسپس وٺي ايندا آهن.

(۲۷) گهڻو گهٽ- گهڻو گهٽ هڪ سنت ڪامل هو. هنجو قبو ڳوٺ سالاري ۾ ڪندو شهر جي لڳو لڳ هالا تعلقي ۾ آهي، هنجي سماڌيءَ مٿان قبو اڏيل آهي، جتي هر سال ميلو لڳندو هو.

(۲۸) سنت هرڊارام- سنت هرڊارام (هرڊاس رام) سنہ ۱۹۰۶ع ۾ ڳوٺ بهان (خيرپور ميرس) ۾ جنم ورتو. هن سنت ڪنن تپسياون ڪري مها يوگي ۽ مها گياني سنت ٿيو آهي. هن جا ڪئين ڀلي جا ڪم چالو آهن ۽ ڪئين ڪرايا آهن. جيئن ته اسڪول، اسپتالون وغيره. وقتن تي اکين جي آپريشن جون ڪئمپون لڳاريندو آهي. هن جا خاص به مرڪز آهن؛ پشڪر ضلع اجمير ۽ بئراڳڙهه (پوپال). پاڻ به گڏهن پشڪر، گڏهن بئراڳڙهه رهندو آهي. ٻنهي هنڌ سندس آشرم آهن.

(ب) ڀڳت- (۱) چئنڙا بچڙومل ٽنڊ (سامي)- هن جو احوال پڙهو باب ٻارهون شاعر نمبر ۲۲

صفحو ۲۹۳.

(۲) چئنڙا صوفي (دلپت)- هن جو احوال پڙهو باب ٻارهون شاعر نمبر ۲۲ صفحو ۴۲۶.

(۲) سائين ولائترءِ هنهي پر تبارءِ - ولائترءِ جو جنم هنهي پر تبارءِ ڪراڙ ۾ جي گهر ۾ پراڻا هالا ضلع حيدرآباد سنڌ ۾ سنه ۱۸۲۵ع ۾ ٿيو. هن جا وڏا ڪامورا ۽ ميرن جا منشي هئا. ميرن جي صاحبيءَ ۾ منشي سڏائڻ ۾ فخر سمجهيو هو ۽ منشي سر تي ڪلنگي ڌاريندا هئا. سندن ڪم لکپڙهه ڪرڻ ۽ ڪاروبار سنڀالڻ جو هو. ولائترءِ کي شادي ڪرائي ويئي ۽ کيس تهديدار جي نوڪري ملي. نوڪري ڪندي ڪي چوڪن ڪيائين، جن لاءِ کيس پوڳڻو پيو. ان وقت هن کي گيتا پڙهندي ويڙاڳ لڳي ويو. وري هنکي تهيداري ملي. پر نوڪري ڪندي به ڀڳوان جو ڀڄڻ ڪندو رهيو. ”هڪ هاڃ ۾ دل دلدلار ڏي“ بندگي ڪندي رچي لعل ٿي ويو. هن جون ڪيتريون ئي ڪرامتون ظاهر ٿيون. ماڻهو کيس ”سائين ولائترءِ“ ڪري ڪوٺيندا هئا. ڪيترائي سندس شش ٿيا. هي پهرين هالن ۾ تهيدار هو، پوءِ لاڙڪاڻي ۾ ٿيو. ان بعد موٽي هالن ۾ آيو. جتي روز صبح شام سسنگ ڪندو هو. جتي ڪئين ماڻهو ٻڌڻ لاءِ ايندا هئا. سندس اوطاق گويا هڪ ڪاٿو ۽ مسافر خانو بڻجي ويندو هو. جو باهراڻ ماڻهو به چڱي انداز ۾ ايندا هئا، هن کي به پت هئا. هڪ نارائڻ راءِ ٻيو ڪيولرمار. ڪنهن ڳالهه تان پٽن کان ناراض ٿي ڪن شهن سان گڏ گهران نڪري اچي پٽن تي منهن پھتا. پوءِ سندس ٻارن کي خبر پيئي، سي ڪن پنهنجن سان گڏجي اچي سائين جن کي منهن ڪرڻ لڳا ته واپس گهر هلو. پر سائين جن نه ڪئي. چيائون ”بابا ڏيهه ڇڏڻ ۽ ڏيهي ڇڏڻ اهڃا آهن.“ پر اسين الوداع ڪري ٿا وڃون. ”هاڻي هالا ڇڏيندا پاهالا.“ ”قنبر ٿيندو عنبر.“ سچ پچ ته هالا ڦٽي ويا. سائين جن جي اولاد مان ڪوبه ڪونه رهيو ۽ پاڻ اچي قنبر ۾ رهيا. قنبر وسي ويو. تاريخ ۱۵ جنوري سنه ۱۸۸۷ع ۾ قنبر ۾ جوتي جوت سمايا.

(۳) ڀڳت راسينگرام ايسر داس - ڀڳت راسينگرام جو جنم ايسر داس وسندائي ٽڪ سوميسر برهم ڪٽري گُل ۾ شهر مٽياري تاريخ ۲۴ آسؤ سنبت ۱۸۸۲ برابر سنه ۱۸۲۵ع ۾ ٿيو. ڏندو ڇپائيءَ جو ڪندو هو. هاديءَ ڪئي هئائين. ننڍي هوندي کان ڀڳتيءَ ڏانهن لاڙو هوس. ۲۵ ورهين جي ڄمار ۾ ڳوٺ تنو جي وسين ۾ ڀائي پرم هنس شش ڀائي گلابداس وٽ وڃي هنکي ڳرو ڪيائين. هنجي نمسڪار آهي ”جڻ مهراج.“ هن کي لڳن لڳل هئي، سو روز ۲ ميل پنڌ ڪري مٽياري ۾ کان تنو جي وسين ويندو هو. موٽي اچي ڪم کي لڳندو هو. ڳاڻڻ لڳو ۽ پنهنجا ڀڄڻ ٺاهيائين. هن جي آڪهه وارا ۱۹۲۴ع ۾ لڏي نواب شاه ويا. هي ۱۰ ڪٽي ۱۹۶۵ برابر ۱۹۰۸ع ۾ پرلوڪ ٻڌاريو. سندس ڪتاب ۽ ڪٽ مائڪ ڀڳت جي پوٽي بولچند سنيومل وٽ ديوليءَ ۾ سانڍيل آهن.

(۵) سائين جيوستنهه شيوڪرام - جيوستنهه شيوڪرام سٺائي جو احوال پڙهو باب ٻار هون شاعر نمبر ۲۲ صفحو ۲۶۸.

(۶) ديوان مورستنهه همتسنگه - ديوان مورستنهه همتسنگه جو احوال پڙهو باب ٻار هون شاعر نمبر ۲۳ صفحو ۲۶۸.

(۷) ڀڳت ڪيمون يا ڪيمنداس - ڀڳت ڪيمنداس جو جنم ٽڪ ڏوڙ برهم ڪٽري گُل ۾ ڳوٺ ڪچڙ تعلقو ميرپور بٺور ۾ اٽڪل سنه ۱۸۴۱ع ۾ ٿيو. پوءِ اتان لڏي اچي ڳوٺ ڪامڙيون تعلقي ڪوٽڙيءَ

۾ ويٺو. گهر ۾ سندس ماما کان سواءِ ٻيو ڪوبه ڪونه هو. هن برهمچاري ٿي رهڻ جو سڪلپ ڪيو سو برابر سڄي عمر برهمچاري ٿي رهيو. ڪپڙا آڇا پائيندو هو. باقي پتڪو گپڙو ۽ رتل ٻڌندو هو. سڀاءُ جو سڄار ۽ منهن تي سچ چٽي ڏيڻ وارو هو. اسڪول ۾ ڪونه پڙهيو. ڪنرڪا اکر ڄاڻندو هو. ڪوبه ڏندو ڪونه ڪيائين. ڀڳوان جي ڀڳتيءَ ۽ سسنگ ۾ وقت وڃي ڪندو هو. راڳ جو شوقين آواز شيرين ۽ بلند هوس. ڀڄڻ، ڪافيون، ڏوهيڙا ۽ بيت ايترا باد هئس، جو راتين جون راتون ڪي مهنا ڀڳو ڳائيندو هو ته ساڳيو شبد يا ڪافي ڪونه ڳائيندو هو، نئين سر نئون. ڳايائون به هڪڙو ٿي هو. سندس ماما جي سر ڳواس ٿيڻ بعد سڪائي ساڻو ٿي حياتي گذاريائين. ڪٽ هڪ رات ڪٽي به راتيون. گهمندو به پيدل هو. ٻڌايي پر گڏه ورتائين، اُن تي چڙهي گهمندو هو. آخر گڏه به وڪيائين. پوءِ مسافري ڪڏهن گهوڙي ڪڏهن اُن تي پاڙي ڪري گهمندو هو. ڪڏهن ڪو شرڏلو گهوڙي تي چاڙهي هڪ ڳوٺ کان ٻي ڳوٺ تائين پهچائي ايندو هو. سندس ڀڄڻ به ٺاهيل اٿس. سندس هٿ جا لکيل ۲ ڪتاب ليڪ (يعني مورمل) وٽس ڏنا - ۱. ڀڄڻ ۽ ڪافين وغيره جو ۲. آکاڻين ۽ ڳان جي ڳالهيون جو ۳. جنترن منترن جو جي ڪنر ڪن اکرن ۾ لکيل هئس. جنتر منتر ڄاڻندو هو. گلي ۾ ڙڏراس جي مالها پيل هوندي هئس. آخر سنه ۱۹۲۳ع ۾ شهر ملان ڪاتيار تعلقي ٽنڊي محمد خان ۾ پرلوڪ ٻڌاريو.

(۸) ماستر آسورام ڏاندورام - سنت آسورام جو جنم برهم ڪٽري ڏاندورام نڪ هرڱل جي گهر شهر هالا پراڻا ۾ سنه ۱۸۵۴ع ۾ ٿيو. هن سنڌي ورنيڪيولر فائينل امتحان پاس ڪري ٽيچرس ٽريننگ وٺي ماستري ڪئي. هن نوڪري ڪندي ڳوٺ ٿڪن تعلقي لاڙڪاڻي ۾ هڪ صوفي مُرشد ڪيو ۽ ڀڳوان جي ڀڳتي ڪندو رهيو. شاعر ۽ حڪيم به هو. ڀڄڻ ڪافيون سلوڪ ٺاهيندو لکندو رهندو هو ۽ يوناني حڪمت ڪندو هو. ڪن کي دوائون مفت ڏيندو هو ته ڪن کي نسخا لکي ڏيندو هو. هن ٺاهيل ڀڄڻ ڪافين وغيره جو ڪتاب لکيو ۽ نالو ڏنائينس ”ديوان آسو“ پر ڇپايائين ڪونه. هينئر اهو ڪتاب سندس اولاد وٽ سبڻ ڏيل آهي. هي صوفي هئس سبڻ بلڙي ۽ جهوڪ شريف ويندو هو اُتي صوفين سنتن جي زيارت ڪري ايندو هو. جهڙوڪ هئس عنايت، شاه عبدالڪريم. هن جو هڪ چيلو هو، جو اڄ ڪله سنٽ ٽيگورام ٿو ڪوٺجي ۽ مشهور آهي. آخر هي تاريخ ۱۵ فيبروري سنه ۱۹۲۱ع برابر ۱۸ مانجه سنبت ۱۹۹۷ وڪرمي پرلوڪ ٻڌاريو. سندس پوٽا ڪوٽا، ڀنڊور، حيدرآباد ڏڪن، ناڳور ۾ رهندا آهن ۽ سندن آڪهه مان ڪي اڃا هالن ۾ رهندا آهن.

(۹) سوامي ڌرم داس موٽومل - سوامي ڌرم داس موٽومل ڳوٺ لوڙها تعلقي قنبر ضلع لاڙڪاڻي ۾ تاريخ ۲۰ جيت سنبت ۱۹۱۲ وڪرمي برابر سنه ۱۸۵۴ع تي ڄائو هو. پر سندس پتا هن جي ڄمڻ کان اڳ ئي سر ڳواس ٿي ويو. ڀاڻپور پيسا ڦيائي ڪرڻيون لڳائي ويا. جڏهن ڌرم داس وڏو ٿيو، سيٺ بسنترام ميٺڻ واري سان ڀاڻپوري ڪري دڪان ڪڍيائين. ڏندو ڏي ويو. هي روز پرايت جو آڪهر ۾ سسنگ ٻڌڻ ويندو هو. سنت ڀڳورام شش سنت وسڻ شاه کان گر منتر وٺي ڀڄڻ ڪرڻ لڳو. ۶ سال لوڙهن ۾ رهيو. ۱۸۶۰ع ۾ ڳوٺ مينهين جي ڪاهي ۾ رهيو. ۶ سال رهي ۱۸۶۱ع ڳوٺ

ميرپن خان ۾ رهيو. جڏهن ۲۵ سالن جو ٿيو ته ماما مائڻاڻن جو خيال ڪيو، پر هن نه مڃيو ۽ حساب ڪري دڪان به ڇڏي ڏنائين ۽ پگتيءَ ۾ لڳي ويو. پوءِ وسڻ شاه هنڪي گيڙو ڪپڙا پاتا. ڇاڻيئن ته تنهنجي ڪمائي قبول پئجي آهي. وڃي لوڪن کي آنديش ڪر. ميٽن ۾ دربار کوليائين. تاريخ ۷ جون سنہ ۱۹۲۷ع ۾ چولو ڇڏي ايشور سان وڃي مليو.

(۱۰) راج رشي ڏيارام گدومل شهاڻي - راج رشي ڏيارام گدومل شهاڻي جو احوال پڙهو باب ٻارهون ليکڪ نمبر ۳۰ صفحہ ۲۲۹ ۽ باب تيرهون اڳڙان، رهبر ۽ آپڪاري نمبر ۷ صفحہ ۲۰۲.

(۱۱) ساڌو ٿانورداس ليلارام واسواڻي (ساڌو واسواڻي) - ساڌو واسواڻيءَ جو احوال پڙهو باب ٻارهون ۾ ليکڪ نمبر ۸۵ صفحہ ۲۳۶.

(۱۲) ڀڳت سترامداس ڀڳت کوتارام - سري سوامي سترامداس صاحب ڀڳت کوتارام صاحب جن جا ٽيون نمبر ٿيا هئا. سندن جنم سنبت ۱۹۲۳ برابر سنہ ۱۸۶۶ع ۾ ٿيو، هي پيءُ سان گڏ ستسنگ ۾ وڃڻ لڳو. هنڪي ڪنهن به ذات جي سنت يا درويش جي خبر پوندي هئي ته پرساد کڻي اُن تي پهچي ويندو هو ۽ آسپس وٺي ايندو هو. هو آندڙن مڏن لڙڻ لنگڙن جي پنهنجي هٿ سان شيوا ڪندو هو. اهڙيءَ طرح پسڻ پکڻن ۽ بيمارن جي به شيوا ڪندو هو. هڪ دفعي پاڻي جوڙاڙام پنهنجي ڀائٽي کي دير سان آڻي شيوا ڪرڻ ڪري فرمايائون ته شيوا سڀني ڀڄنن جو مول آهي. شيوا ۾ جن جو پريم آهي، تن کي پڙهڻ لکڻ جلد اچي ويندو. جيئن ته، ”ڪن پڙهندي ڪين پاتو، ڪن ٿڌندي ڪين سڃاتو - ڪن هڪ اکر مان ڄاتو، ڪن جي ويٺي عمر وهائي.“ ساڳين سترامداس به ڪجهه ڪرامتون ڏيکاريون. ماڻهن جو صدق وڌيو ۽ وٽس ايندا هئا. کين جهوليءَ ۾ جڪي ملندو هو، سو سڀ وراهي ڇڏيندا هئا. غريب، اناڪ، اڀاڻڪ، لڙلا لنگڙا پيش ۽ ناريون باڻ سان گڏ ڀڳتين تي وٺي ويندا هئا، جي کين آسپس ڪندا هئا.

(۱۳) ڀائٽي ڪلاچند رامچند گدواڻي - ڀائٽي ڪلاچند رامچند گدواڻي تاريخ ۶ اپريل ۱۸۶۷ع ۾ حيدرآباد سنڌ ۾ جنم ورتو. ماما جو گهڻو پيار هوس. هڪ اٽلي ساڌو سندس ماما کي چيو ته هي يعني سندس پٽ اڳئين جنم ۾ پوئو ٿيو. هي ۱۲ ورهين جي ڄمار ۾ ٽيون انگريزي پڙهندو هو ته سندس دل ۾ ويرابڳ آڻين ٿيو. هو ايسڪول ڇڏي جهنگل ۾ گهمڻ لڳو. راڳ سان پيار هوس. هن ڪراچيءَ ۾ هڪ نانڪ ڏٺو. نانڪ ڏسندي هنڪي ويرابڳ لڳو. گهمڻ ڦرڻ سڀ وسري ويو. گهر ۾ ٽنگيل ڪرڻ مهرچ جي موٽن اڳيان ويهي پريم جا لڙڪا ڪاهي ناچ ۽ ورلاپ ڪندو هو. شادي کان ڪيائين. ايشور جي ڀڄڻ ۾ ۽ اڀياس ڪرڻ ۾ لڳي ويو. به ٻه ڏينهن ساند ماني به ڪونه کائيندو هو. پاڻ کي ڪوليءَ ۾ بند ڪري ڀڄڻ ۾ مڃو ٿي ويندو هو. رات جو جهنگ پٽ ۽ اڀڪاٽ آستان گهمندا هئا. هي صوفي پٽ ۾ به آيو. ڀائٽي صاحب سنہ ۱۸۹۰ع تائين ويرابڳ ورتيءَ ۾ رهيا. ماڻهن کي درشن ڏيڻ لاءِ ڪجهه وقت صبح ۽ ڪجهه وقت شام جو پنهنجي ڪٿيا جو دروازو پٽيل رکندا هئا. ڏينهن ڏينهن سندس نالو پرسڌ ٿيل لڳو. رات جو روز ڪٿا ڪير تن ڪندا هئا. هن ڌرتي لبتيءَ جي برخلاف پرچار ڪيو. هن پليگ وقت حيدرآباد ۾ ۱۸۹۷ع ۾ خوب شيوا ڪئي.

جيڪي ملندو هوس، سو دان ڪندا هئا. بيمار رهندي تاريخ ۱۲ ويساک سنبت ۱۹۶۷ برابر ۱۱ مئي ۱۹۱۱ع ۾ ديولڪ پڌاريو.

(۱۴) سنت هاتيرام - سنت هاتيرام جو جنم ڳوٺ ڇوڙا تعلقي هالا ضلع حيدرآباد سنڌ ۾ ۱۷۵۵ع ۾ زميندار پناهيار شري ڇيلارام جي گهر ٿيو. هن جهنگل ۾ سنياسين سان گڏ رهي ۱۲ سال جوڳ پڇايو. هي منزل تي پهچي ويو. آندڙن جون آسون پڇايون. سنت چيو ته مون بلاول مري ڳوٺ تعلقي ٽنڊي الهيار ۾ ڪندي جي هيٺان ويهي تپسيا ڪئي آهي، تنهنڪري لڏي آئي هلي وهو. پوءِ گهر وارا اُتي لڏي آيا. هي بدن ۾ ڀريل هو. سندس ماما هتيارو سڏيندي هئي، تنهنڪري آندو نالو هاتيرام پئجي ويو. هن بلاول مري ۾ پٺان تپاڪيا ۽ اُن ڪنڊي هيٺ سماڏي ڏني ويئي، جتي هر سال هن جي سماڏيءَ وٽ ميلو لڳايو ويندو هو. هنجي ڪٽنب مان ڪي جوڌپور ۽ ڪي اجمير رهندا آهن.

(۱۵) سنت امرورام وسڻ شاه - سنت امرورام ساڳين وسڻ شاه جو پٽ ۽ گاديسر هو. هي اٽڪل سنہ ۱۸۷۰ع ۾ ڄائو هو. شادي ڪئي هئائين. دربار ۽ پنڌاري جي شيوا پاڻ ڪندو هو. دربار ۾ سڏائين پنڌارو چالو هوندو هو. پاڻي به پاڻ پريندو هو. رهڙيءَ ۾ ستنن جي کوه جو پاڻي تمام ٿڌو ۽ منو هوندو هو. سڀ ڳوٺن جا آتان پاڻي پريندا هئا. پاڻي امرورام ڳجهي سنبت هئا. ماڻهن جو هن ۾ پورو وشواس هو. پٽس يعني وسڻ شاه جي ورسي زوردار نموني ملهائيندا هئا. سندس برڪت سان سيڌو ايترو ايندو هو، جو ورسيءَ بعد سارو سال پنڌارو چالو هوندو هو. سندس ڪرامت به ڪنهن وقت ظاهر ٿي پوندي هئي. ورسيءَ تي سنت ڀڳت ڪنوررام جن اچي ڀڳتيون وجهندا هئا. آخر ديولڪ پڌاريا.

(۱۶) سنت وليرام - سنت وليرام جو جنم ڳوٺ چمڻن تعلقي پٺو عاقل ضلع سکر ۾ ٿيو. هي مکي گهرائي مان هو. هن جي گهرائي وارا مکياڻيءَ جي زور تي غريبن کي سنڀاليندا هئا. پر وليرام جو اڙو ننڍي هوندي کان شيوا جي پاسي هو. هي غريب غريبن کي مدد ڪندو هو ۽ ان سان انصاف ڪندو هو. هڪ ڏينهن آئي ڀڳت پيئي. ساڳين وسڻ شاه آت آيل هو ۽ وليرام کي سندس شيوا ۾ رکيو ويو. وسڻ شاه جهڙو سڀاءُ ڏسي متن ڏيا ڪئي. هنڪي رنگ لڳي ويو. هو سنت وسڻ شاه جي ٽڪائي ۾ ويندا هئا ۽ هن سنت کي رنگ چڙهندو ويو ۽ کين ويرابڳ لڳو. هن گهر کي وساري ڇڏيو ۽ پنهنجي مستيءَ ۾ مست هئا. تپسيا ۾ مڱن ٿي ويا. سريز جي شد به ڀلجي ويا. ڳري ڪندا ٿي ويا. جيڪي گهر ۾ ڏسندا هئا يا ملندو هو، سو غريبن ۽ محتاجن ۾ وراهي ڏيئي ڇڏيندا هئا. گهڻو وقت باغ ۾ گذاريندا هئا. اهو ستنن جو باغ هن درويش جو ديرو ٿي پيو. هن سنت پنجن ٿي وڪارن (ڪام، ڪروڙ، لوپ، موه ۽ اهنڪار) کي جيتيو ۽ انهن تي ضابطو رکيو. پر آپڪار به خوب ڪندو هو. ستر لاءِ عزت ۽ پيار هوندو هون. نشو هر قسم جو واپرائيندا هئا. روزانو رات جو ٽي بجي اُٿندا هئا ۽ ڀڄڻ ۾ مشغول رهندا هئا. سنت چوندا هئا ته، ”مڃتا کان پنج ميان، توڙي سارو جڳ لڳيئي پٽ ميان.“ آخر هي سنت تاريخ ۱ جنوري ۱۹۲۷ع ۾ پٺايت جو پرلوڪ پڌاريو.

(۱۷) سوامي رامانند ٺارومل ٿانواڻي - سوامي رامانند ٺارومل ٿانواڻي ڳوٺ هالاڻي تعلقو ڪنڊيارو ضلع نواب شاه ۾ مهني مانگه سنبت ۱۹۲۲ برابر سنه ۱۸۷۶ع ۾ ڄائو هو. سندس چنڊيءَ جو نالو منگترام هو. سنبت ٿيل بعد هنجو نالو سوامي رامانند رکيو ويو. سندس پتا ڪي ڪپڙي جي ڪلي هئي. ننڍي هوندي ڏندو سنڀاليئون. ڏنڊي ۾ دل نه لڳي. ۲۲ سالن جي ڄمار ۾ سيلاني درويش ٿيا. جهنگلن ۾ ستن سان گڏ گذاريندا هئا. سوامي رامانندي ڇهري ضلع جي مهاڏر نذر پنڌت وشوانند صاحب کي پنهنجو گرو ڪيو. سوامي جن جي گروءَ جي سر ڳواس ٿيل بعد کين وڏو آشرم اٽڪل ويهن لکن ملهه وارو ڀڳي مليو ۽ گاديس ڀڳي بڻايائونس. پر سوامي جن صفا انڪار ڪيو. ۱۰ سالن جي ياترا بعد موتي سنڌ ۾ آيا ۽ خيرپور رياست جي شهر لقمان ۾ اچي رهيا. هڪ ڏينهن سوامي جن ڪمري ۾ ويٺا هئا، بهارن تالو بند هو. ڀڳت ڪنوررام ۴۰ کن پريمي وٺي درشن لاءِ ويو. ڀڳت چيو ته سوامي در کوليو ته درشن ڪريون. سوامي جن آندران ٿي جواب ڏنن ته درشن ڪرڻ آيا آهيو يا جنگ ڪرڻ آيا آهيو. ٻي ڏينهن ڀڳت اڪيلو ويو. سوامي جن دروازو کوليو ۽ ڀڳت سان پاڪر پائي گڏيا. سوامي جن جي ڏيڍ درهتي گليل هئي. پاڪستان ٿيل بعد آڏپور اچي رهيا. آخر تاريخ ۱۲ آڪٽوبر سنه ۱۹۵۲ع ۾ اسٽول سرير ڇڏي ايشور جي ڳوڏ ۾ هليا ويا.

(۱۸) سوامي هرنامداس آوتراءِ - سوامي هرنامداس جو جنم تاريخ ۱۶ ڊسمبر سنه ۱۸۸۰ع برابر وڏي ڏسمي پوءِ سنبت ۱۹۲۷ ۾ ڀاڻي آوتراءِ جي گهر ماما ڪرشنا ڀائيءَ جي گروپ مان سکر ۾ ٿيو. هن جو نالو نارائڻ رکيو ويو. ۷ سالن جي عمر ۾ ساڌ بيلي جي سنت جبرنامداس کي اڀيڻ ڪيو ويو. جنهن هنجو نالو نارائڻ مان ڦيرائي هرنامداس رکيو ۽ ساڌ بيلي جي آستان تي ڇهون نمبر گادي نشين ٿيو. ۱۲ ورهين جي ڄمار ۾ سنبت ۱۹۵۰ ۾ سندس گرو هرنامداس جي سر ڳواس ٿيل ڪري هن کي گاديءَ تي وهاريو ويو. ستنسنگ ڪندي ۽ هاشترن جي اڀياس ڪندي پورن سنت ٿي ويو. روز ستنسنگ ڪندو هو. ماڻهو ٻڌڻ لاءِ جام ايندا هئا. سوامي هرنامداس نه صرف سنت هئا، پر سياست ۾ به ماهر هئا. سڄي ساڌو مورتِي هئا. دنيا جي سڀني عادتن ۽ علتن کان پري، پورن برهمڇاري ۽ سداچاري هئا. هنجو ساهتيه سان به پريم هو. ساڌ بيلي جي قيمتي پستڪالبر جي هنڌين ماڳين هاڪ هئي. هنن ڪيترو قيمتي سنڌيءَ ۽ هنديءَ جو ساهتيه ڇپائي سرسوتي ديويءَ جي شيوا ڪئي. پاڪستان ٿيل بعد بمبئيءَ آيا ۽ اُتي اچي آستانو بڻايائون. سوامي هرنامداس سنساري سفر پورو ڪري مهني پوءِ سنبت ۲۰۰۶ برابر ۱۲ ڊسمبر ۱۹۲۹ع بمبئيءَ ۾ پرلوه ڀڏاريا. انهن جي جاءِ تي سوامي ٽگليس داس کي گادي نشين ڪيائون.

(۱۹) سوامي ديالڊاس جيڻومل (حاضر درويش) - هري ديالڊاس زميندار ۽ داني پرش سينت جيڻومل جي گهر ڳوٺ ڀيلان تعلقو ڀنو عاقل ضلع سکر ۾ تاريخ ۸ جنوري سنه ۱۸۸۲ع تي صبح جو جنم ورتو. سندس ماما جو نالو لکن ڀائي هو. ڏکو (مڻڻ) ماڻس ڪارائيندي هئي ته نه ڪارائيندو هو پر ٿورو ڪملين کي ڏيئي پوءِ ڪارائيندي هيس ته ڪاڻي ويندو هو. هو پڙهڻ ۾ هوشيار هوندو هو. امتحان ۾ هميشه پهريون نمبر ايندو هو. جيڪا کيس خرچي ملندي هئي ته ٻين جو ڪرڻ هوندو

مسلمانن سان گڏ ڄمڻو هو. سڀاءُ ماڻيڻ، هلت سادي ۽ ايڪتا پسند هو. هندو ۽ مسلمان کي هڪ نظر سان ڀاڻيندو هو. آڳاٽا ڪاري به هو. کيس ڍڪ منشيءَ جي نوڪري ڳوٺ ٺهونڪيءَ ۾ ملي. پگهار مان فقيرن کي ڏيئي باقيءَ مان گذران ڪندو هو. ڍڪ ۾ ڏورن کي گاهه به هزارن ڪارائيندو هو. هن جو سنگ درويش سوامي مولارام سان ٿيو ۽ سندن شيوا ۾ لڳي ويو. پوءِ استعفا ڏيئي ماستري ڪيائين. شاگردن کي گيان ڏيندو هو. شاگردن کي ڪتاب پاڻ وٺي ڏيندو هو. هن کي به پت ڄاڻا. متراداس ۽ لکيس، پوءِ استعفا ڏنائين. وري تيمڊار ٿيو. پگهار سڀ دان ڪري ڪهاڻي ڇڏيندو هو. سندس پستا ڀينڙي ڏياري، بينگال مامن تو مڪيلو. اُتي مزورن کي شڪي رکيائين. ڀاڻيوارن ڀڳس کي لکيو ته هي فقيرن کي دان خوب ٿو ڪري، نقصان پوندو، پر هن چيو ته ڪونه پوندو. حساب ڪيائون ته ڏهه هزار نغمو نڪتو. ڀاڻيوارن کي حيرت لڳي. پوءِ هن کي ڪامل فقير مڃڻ لڳا. پوءِ ٽڪرن ۾ جوڳيءَ وٽ وڃي شيوا ۾ لڳو. گهڻي ڳولا ڪيائون پر پتو ڪونه پيو. ڏهه سال اُتي رهيو، موتي ڳوٺ آيو. پوءِ هنکي ”حاتم“ چوندا هئا. گهر جي اڪيلي ڪوٺيءَ ۾ ڏهه سال گذاريائين. ماڻهن جو منجهس صدق هو. چيت مهني جي سُڌي سمي سنبت ۱۹۹۹ برابر ۱۹۴۳ع صبح جو ۱۰ بجي جوتي جوت ۾ سماڻجي ويو.

(۲۰) تولارام مينگهراج ٻالاڻي ”عاجز“ - هري تولارام جو جنم هري مينگهراج ٻالاڻيءَ جي گهر شهر نوشهرو فيروز ضلع نواب شاه ۾ ڏياريءَ جي ڏينهن نومبر ۱۸۸۲ع ۾ ٿيو. ننڍي هوندي کان ئي هن جو لاڙو ڌرم پاسي هو. بيتن ٺاهڻ جو شوق هوس. هڪل سانوري، پيشاني ٽڪيل، اکيون تجلجيدار، چهرو کلمڪ ۽ قد پورو پٽو هو. انگريزي پڙهيل هو. رهڻي ڪهڻي سادي هيس، نماڻائي ڌيرج جو سرور هو. لوڪ شيوا ۽ شين شيوا ۾ رتو پيو هوندو هو. لاڙڪاڻو، حيدرآباد، شڪارپور ۽ ٻين شهرن ۾ پليڪ ۽ ٻين بيمارين ۾ بيمارن جي خوب شيوا ڪئي. هڪلي محبت ڏاڍي هئس. ٻه اخبارون ”ديش ماما“ ۽ ٻي هڪ ڪڍيائين. سال ۱۹۰۵ع ۾ بينگال جي ورهاڱي وقت قومي هلچل ۾ بهرو ورتائين. حيدرآباد سنڌ ۾ اخبار سنڌيءَ ۾ ۽ انگريزيءَ ۾ صراءِ دل Voice of Sind جي نالي سان برپا ڪيائين. لکن جو گوهر هو ۽ زبان ۾ عجب جادو هو. اڇوت آڌار هن جو مکيه ڪم هو. هي رمتو فقير هو. جدا جدا شهرن ۾ ڌرم ۽ ايشور ڀڳتيءَ جو پرچار ڪندو هو. سڄو ايشور ڀڳت هو. يڪتارو ٿئي مڃ ۾ ڳائيندو هو. آڌار ۾ مينڃا هوس. شاعر هو. سندس تخلص ”عاجز“ هو. سنن سان گڏ به گذاريائين. سندس ديھانت ڀاڻيءَ ۾ ٿيو. ۱۲ جولاءِ سنه ۱۹۱۲ع ۾ سنگتين سان گڏ لاڙڪاڻي ۾ گهاٽ واهه ۾ سنان ڪندي گهر ٿي ويو. اُن وقت ۲۹ سال عمر هيس. سندس پيو احوال پڙهو باب ٻارهين ۾ شاعر نمبر ۷۲ صفحو ۲۷۲.

(۲۱) سنت ٽيمون رام ڇيلارام - سنت ٽيمون رام جو جنم هري ڇيلارام جي گهر ڪنڊو تعلقو هالا ضلع حيدرآباد سنڌ ۾ سنبت ۱۹۲۳ ڪڙاڻ ڪش ۾ ڇنڇر ڏينهن برابر سنه ۱۸۸۷ع ۾ ٿيو. سندس ماڻن جو ڪيتي واڙيءَ جو ڪم هوندو هو سو هيءُ به پنيءَ جو ڪم ڪندو هو. هنکي اچي وٽراڳ لڳو سو سڌو ويو ڀڙاڻن هالن. اُتي وڃي برهم ڪري ماستر آسوارام ولد ڏانڊومل نڪ هرڻ

کي پنهنجو گرو ڪيائين. هُو سنت صوفي هو سو هنڪي به صوفي طريقو سبڪارياڳين. اُن کان گيان پراپت ڪري سڌو ٿندي آدم آيو. اُتي شهر جي ٻاهرين سرحد تي هڪ واريءَ جي ڊب تي جهوپڙي اڏي آستانو ڪيائين ۽ بندي ڪرڻ لڳو. ٿندي آدم ۾ سنسڪرت پڙهيل گهڻا برهمڻ هئا. ٿنڌو آدم ”سنڌ جي ڪاشي“ سڏيو هو. سو برهمڻن کي سنت ٿيڻون رام جو صوفي طريقو (بنديءَ جو مسلمانڪو طريقو) پسند ڪونه هو. تن هن لاءِ ڪنهن نه ڪنهن طرح جون رنڊڪون کڙيون ڪيون ۽ تڪليفون ڏيڻ لڳا. پوءِ هن ڪنهن جي صلاح تي مسلمانڪو بنديءَ جو طريقو ڇڏي هندڪو طريقو اختيار ڪيو ته پوءِ برهمڻن هن کي تنگ ڪرڻ بند ڪيو. ٿيڻون رام ”پريس پر ڪاش منڊلي“ ناهي آستان جو نالو رکيائين ”امراپور“. پوءِ روز اُتي ستنسنگ ٿيندو هو ۽ ڪئين ماڻهو ٻڌڻ ايندا هئا. ستنسنگ پوري ٿيڻ تي ڏوڏو چٽيءَ جو پرساد وراهندا هئا. هن ڪتاب جو ليکڪ ڪئين دفعا هن ستنسنگ ۾ ويو ۽ ٻاجهريءَ جو ڏوڏو ۽ ڦوڏني جي چٽيءَ جو پرساد کاڌو، جو ڏاڍو سواڊي لڳندو هو. سنت سان ڪئين دفعا رهائڻ ڪرڻ جو موقعو به مليو. آخر سنت سنبت ۱۹۹۹ وڪرمي جيبت مهني جي شڪل پڪش جي چٽ تي برابر سن ۱۹۲۲ع ۾ وڃي پريءَ جي چرڻن ۾ واسو ڪيائين. پوءِ سندس چيلو، جو پاڻيڇو به ٿيندو هوس، سنت سروانند گادي قائم ڪري گادي نشين ٿيو. پاڪستان ٿيڻ بعد جڳپور اچي عاليشان آستان امراپور جي نالي سان بنايو. هن جا آستان ٻين هنڌ به آهن، جهڙوڪ اجمير، نصيرآباد، ڪوٽ، آلهاس ننگر ۽ هرڌوار وغيره.

(۲۲) ڀائي ايسرداس ڀائي پرممانند ليڪيدار - ڀائي پاروشاهه ۽ ڀائي وسڻ شاهه جي ڏينهن ۾ روڙهيءَ ۾ ٻيو به هڪ سنت ٿي گذريو آهي، جنهنجو نالو هو ڀائي ايسرداس. هُو اصل رانوتيءَ جو ويٺل هو. سندس پتا جو نالو پرممانند ليڪيدار هو. هي ننڍي هوندي ئي ساڌن، سنتن ۽ درويشن جي صحبت ڪرڻ لڳو. آخر فقير قبول محمد جهنگلي سچل فقير به ڪوٺين ٿا، اُن کي مُرشد ڪيائين. ڀائي ايسر مُرشد کان منتر وٺي ڪمائي ڪئي، جو سندس نالو اڃا پيو ڳائجي. هن ڪئين دفعا چاليها رکيا يعني ساندهه چاليهه ڏينهن فقط روز هڪ کارڪ کائي، ڀائي پي ايڪانت ۾ ايشور جي ڏيان ۾ رهندو هو. هُو گهڻو وقت مراڻي ۾ گذاريندو هو. يوگ اڀياس به ڪندو هو. سندس ڪلام ۾ اهڙا اهڙا اِشَرا ڏنل آهن. رام ۽ رحيم هڪ ڪري ڄاڻندو هو. منجهس جيڙو ديا به هئي. صابر ۽ شاعر به هو. جيڪڏهن ڪاڻڻ لاءِ ڪجهه به نه ملندو هوس ته گهرندو ڪين هو. فاق ڪڍي گذاريندو هو. بيهرواهه سنت هو. وٽس ٿورا ماڻهو ايندا هئا. هي سنت هر روز سچ لئي کان پوءِ وٺي پريات تائين پنهنجي ڪن خاص سنگين سان گڏ ڀڄڻ پيءَ ۾ ساري رات هاڻيندو هو. هن تاريخ ۱۲ مارچ ۱۸۹۰ع ۾ رات جو چولو ڇڏيو. ٻئي ڏينهن ڌام ڌوم سان سندس شريز درياهه شاهه ۾ پروان ڪيائون. (۲۳) سوامي ٻوڌراج لوڪمڙل واڌواڻي - سوامي ٻوڌراج لوڪمڙل واڌواڻيءَ جو احوال پڙهو باب ٻارهون شاعرن ۾ نمبر ۸۱ صفحو ۲۷۲.

(۲۴) سوامي پرممانند چوڪسرام آسراڻي ڳڻجهه - سوامي پرممانند چوڪسرام آسراڻي ڳڻجهه سبت چوڪسرام جي گهر ماما هيرل ٻائيءَ جي گُرب مان شڪارپور ۾ ۱۲ جنوري ۱۸۶۸ع برابر

مانگهه سبتي سنبت ۱۹۵۴ مگر سنڪرات ڏينهن ڄاڻو هو. هنجو ننڍي هوندي کان ڌرم ڏانهن لاڙو هو. اِڪري ماڻ ۾ پيشان ٿيڻ لڳا. ۱۷ سالن جو ٿيو ته دڪان تي وهاريائون پر هن چيو ته ۱۲ بجي کان پوءِ دڪان تان هليو ويندس. هڪ ڏينهن ۱۲ بجي کان دير ٿي ويس ته ٻئي ڏينهن کان دڪان تي وڃڻ بند ڪيائين. ماما جي سر ڳواس کان پوءِ هنڪي وڌيڪ ويڙاڳ لڳو ۽ گهڻو وقت پئس جي باغ ۾ گذاريندو هو. اُتي ستنسنگ ۽ ڏيان ڪندو هو. سن ۱۹۱۲ع ۾ شڪارپور ۾ وڏي تباڻي (سخت مليريا) اچي پئني ۽ لڏڻ پالڻ شروع ٿي. پرممانند ڪراچيءَ ويو ۽ سندس ڪاڪي ڪڙومل وٽ وڃي رهيو. اُتي گهڻو وقت باغن ۾ گذاريندو هو. هنڪي خبر پئني ته سوامي سمرت ديو (سوامي مسترام) ملتان ۾ رهي ٿو. هن پنڊت گوبندرام ۽ ڪراچيءَ جي ڀائي هريرام کي چيو ته سنت کي ڪراچيءَ وٺي اچو ۽ سنت تن سان گڏجي ڪراچيءَ آيو. هنڪي گورک آرمي آستان تي رهاياڻون. سوامي پرممانند کانئن يوگ اڀياس ساڌڻ بابت پڇيو. سمرت ديو جن کين پدم آسڻ سڏ ڪرڻ لاءِ سکيا ڏني. جنهنجي سڏ ڪرڻ لاءِ پرممانند کي ۱ سال لڳي ويو ۽ ڪنڊلني شڪتي ڄاڳي. هن مسترام وٽ رهي ان جي شيوا ڪئي ۽ ساڌنا ڪئي. ۱۲ سال يوگ پڇايا ۽ انند جو انڀڙ ٿين. سوامي جن آتر ۱۹۲۶ع ۾ واپس شڪارپور اچي ديرو ڄمايو. ايڪانت ۾ گذاريندا هئا. ۱۹۲۷ع ۾ سوامي جن آتر ڪاشيءَ ۾ هئا ته ورهاڱي جون خبرون مليون. هن هرڌوار ۾ اشرم ”پرممانند پنڊار“ ٺاهيو ۽ رهڻ لڳا. پريمين جي چوڻ تي ۱۲ مهنا سباري جا بمبئيءَ ۾ رهڻ لڳا. اُتي به ”پرممانند پنڊار“ ٺهرايو ويو. اُتي ستنسنگ ٿيندو هو. سن ۱۹۶۲ع ۾ الاجي ڪيڏانهن ويا ۽ ۹ آگسٽ ۱۹۸۱ع ۾ پرلوڪ پنڊار يا. (۲۵) ڀائي پوچنداس - ڀائي پوچنداس اصل پار ملڪ ۾ چنبڙات ڳوٺ ۾ رهندا هئا، جو هاڻ ڦٽي ويو آهي. هي جتوين ۽ منياڻي جي ساڌن مان هو. ست ڀائر هئا پر هي سڀني ۾ وڏو هو. شادي ڪانه ڪيائين. هيءُ ڏاڏيءَ کي زور ڏيندو هو، تنهن آسيس ڪيس. هڪ ڏينهن سيوهڻ ۾ نڪر وٽ آيو جو سندن ڪُل گرو هو، اُن کي عرض ڪيائين ته نام جو رستو ڏسبو. ٺڪر ڇڏين ته کارڪ تي چاليهو رکو. هي چاليهو رکي پورو ڪري اڙل واه تي سنان ڪرڻ آيو ته ڀائي لڏپتاءُ صوفي ڀڳت آسر صوفيءَ جو چيلو ڏڏين. حال احوال ڪري پوءِ هنڪي خبر پورو ميرس ۾ ڦري آيو. ڀڳت جي ٽڪاڻي ۾ آيو. آسر ڀڳت هنڪي ڏسي چيو ته هي وڏو برڪت وارو ٿيندو. آسر ڀڳت آڏاسي هو. آسر ڀڳت چوڪلي ڏٺن، پوءِ روڙهيءَ آيو. پوءِ روڙهيءَ آيو. هڪي آڏت مل هنڪي ٺڪاڻي فقير وڏو جهنڊ ٿيندو. اُتي راه وٺي جاڙو ڪيائين. پوءِ جتوئي ۾ آيا. هڪي آڏت مل هنڪي ٺڪاڻي ۾ وهاريو. هنن وٽ پرساد جهڙو ايندو هو جو فقيرن کي وراهي ڏيندا هئا، پاڻ نه کائيندا هئا. هي ورڪت ساڌو هئا. اِستريين کان پاسو ڪندا هئا. آخر ۱۲۵ ورهين جي ڄمار ۾ سرير ڇڏيائون. (۲۶) سنت ڏانڊورام - ڀائي ڏانڊورام منياڻي درٻار جي ٽن چيلن مان ڀائي ڏانڊورام هڪ هو. ڀائي وينلداس جي سرير تياڻين بعد ڀائي ڏانڊورام کي گاديءَ تي وهاريو ويو. پنڊارو چالو هوندو هو. ڪا شيءِ ملندي هئڻ ته وراهي ڇڏيندا هئا، داني پرش هئا، ڪڏهن به هٿ ڪونه منجهين. سخا جا صاحب هئا. سڄو وقت درٻار ۾ اُتي وٺي جي شيوا ۾ دل پري رهندي هين. پاڻ کي مهنٽ

ڪري ڪونه سمجهندا هئا. پاڪستان ٿيڻ بعد دربار جو سڀ سامان درياءَ ۾ وجهي هڪ ڳرن جي منڇي پاڻ سان کڻي اجمير آيا ۽ دربار کوليائون. گروه جو اڪت خزانو مليل هون، جو پڻي لڳائون. ملڻائين وارا پندارا پئي هليا. جيڪو به درشن ڪرڻ لاءِ سوالي اچي ته پهريائين انهن کي ڇوڀو ۽ دال ڏيڻ ته پائي پيءُ بي. تمنا ۽ ترشنا کان آجا هئا. ڪنهن ۾ به موه ڪونه هئڻ. جيڪا هيءُ ايندي هئي، پنداري ۾ موڪليندا هئا. چوندا هئا ته ”ونڊي ڪاٺڻ بندي، چڻي ڪاٺڻ گندي“ جيڪا هيءُ ايندي هئڻ، دان ڪري ڇڏيندا هئا، سائين ڏاندورام کي ننڍي وهيءَ ۾ پڙهڻ کان وٺراڳ لڳو سو گهر ڇڏي جتوڻ ۾ آيا ۽ سگرن جا چرن پڪڙيا. پنهنجو وطن ڏييارا ڇڏڻ وقت سندن عمر ۱۲ سال کن هئي. ننڍي اوسا ۾ پڙهيءَ ۾ پڻل هئا، ڪوڙ ڪڏهن ڪونه ڳالهائيندا هئا. ڪيترا پندارا ۽ کنڊ ياتڪ جدا جدا شهر ۾ ڪيائون. ماڻهو عجب ڪائيندا هئا ته پئسو ڪٿان ٿو اچي ۽ اهو هون سندس پيڙهيءَ جو پرتاب.

(۲۷) پڳت پيرومل عرف پيروداس ولد اٽومل - پڳت پيرومل عرف پيروداس جو جنم شري اٽومل ولد ڪرمچند نڪ ڏانڊا برهم ڪنريءَ جي گهر شهر مانجهند ضلعي دادوءَ ۾ اٽڪل سن ۱۹۰۱ع ۾ ٿيو. هن کي ننڍي هوندي کان ئي پيڙهيءَ ڏانهن لاڙ ۽ ڳائڻ جو شوق هو. پنهنجي رنگ ۾ رتو پيو هوندو هو. بنا ڪير جي ڪنهن سان به ڪونه ڳالهائيندو هو. هي عربي سنڌي چڱو پڙهيل هو. سنيءَ طرح لکي پڙهي ڄاڻندو هو. اگر به عمدا لکندو هو. هي ڏندورام ڳاڙو جو ڪندو هو. شادي ڪيل هو. کيس ٻه پٽ ڄاوا. هڪ مولچند ٻيو ناڪرداس. پٺتي سرگواس ٿيڻ کان پوءِ هنکي وڌيڪ ويڙاڳ لڳو ۽ گهر ڇڏي هليو ويو. هي عبادتي، ستنسڱي ۽ راڳيندڙ ته هو، اُن سان گڏ سٺو شاعر به هو. آواز شريلو، شيرين ۽ بلند هوس. هڪ ننڍڙن کي آندڻ اچي ويندو هو. ڪئين سندس ڀڄڻ، ڪافيون ۽ شلوڪ ناچيل آهن، اُهي سڀ هن هڪ ڪتاب ۾ قلم بند ڪيا آهن، جنهنجو نالو رکيو اٿس ”تريڪير نيشان گرنٽ“ جو سندس دستخط سندس پٽ ناڪرداس وٽ سانڍيل آهي ۽ ليکڪ جو سڄو پستڪ پڙهيل آهي. هي مهاڳياڻي هو. هي هاليه بهار جي تيرت استان تي هڻندو ۽ تهپسيا ڪندو رهندو هو. سن ۱۹۲۸ع ۾ اچي نصيرآباد ضلع اجمير ۾ رهيو. پوءِ اُتان ڇڏي وڃي ستنا (مڌم پرديش) ۾ رهيو. اُتي هڪ ڪتبا ۾ رهندو هو ۽ روز ستنسنگ ڪندو هو. هن ڪيئي چمتگار ڏيکاريا. سندس چولو ڇڏڻ، سماڌي ڏيڻ ۽ جاءِ ٻڌائڻ وغيره سڀ پريمين کي اڳواٽ ٻڌائي ڇڏيائين. آخر تاريخ ۲۰ ڊسمبر ۱۹۷۲ع ۾ رات جو ۸ بجي پرماتما ۾ لين ٿي ويا ۽ تاريخ ۲۱ ڊسمبر جي کيس سماڌي ڏنائون. هاڻي اُتي هر سال ميلو لڳندو آهي.

(۲۸) پڳت بودرمل ٺهراڻم (بابا مسترام) - پڳت بودرمل جو جنم شري ٺهراڻم ولد موٽيومل نڪ ڪوها برهم ڪنري جي گهر شهر مٽياري ضلع حيدرآباد ۾ اٽڪل سن ۱۹۱۲ع ۾ ٿيو. هي شادي ڪيل هو. ڪم چپائيءَ جو ڪندو هو. هن کي هڪ نياڻي ڄائي ۽ سندس پٺتي پرلوڪ ٻڌاري. هنکي سن ۱۹۲۰ع ۾ اچي وٺراڳ لڳو سو گهر تياڳي وڃي ساڌن جو سنگ ڪيائين. تيرت آستان تي رڻن ڪندو ۽ يوگ پڇاڻيندو رهندو هو. ڪڏهن ڪڏهن سنڌ ۾ ايندو هو. پاڪستان ٿيڻ بعد

سن ۱۹۲۸ع کان گرناڻي جي ڪرت ۾ ئي رهندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ٻين شهرن ۾ اچي چڪر هڻي ويندو هو. هنجو نيم هر روز پريات جو آڻي سان ڪري جوڙو چوڪڙي ڀڄڻ ڳائيندو هو. گرناڻي ڳڙهه جي آس پاس وارن ماڻهن جو هن ۾ تمام گهڻو شواس هو، جو هنن اُن جا چمتگار ڏٺا هئا. تنهنڪري کيس چوندا هئا ”بابا مسترام“ اٽڪل سن ۱۹۸۰ع ڌاري گرناڻي واري آستان کان هليو ويو. پوءِ گند ڪانهي نه ڪيڏانهن ويو. پر ائين سمجهجي ٿو ته وڃي پرماتما جي گود ۾ ويٺو. (۲۹) پڳت واڌورام جهڻم مل ڪلٺائي - پڳت واڌورام جهڻم مل ڪلٺائي ڳوٺ پرين تعلقو نوشهرو فيروز ضلع نواب شاھ ۾ سنبت ۱۹۲۵ برابر ۲۰ آڪٽوبر ۱۸۶۸ع ۾ ڄائو هو. هي پيءُ جو سيڪيلڊو پٽ هو. هن جو پڙهڻ ۾ چاهه ڪونه هو ته سندس پٽ ۱۰ ورهين جي عمر ۾ ڪراچيءَ ۾ پنهنجي دڪان تي ڪرت ڪرڻ لاءِ وٺي ويو. اُتي هندو سنڌي (واٽڪا) اکر سڀيو. جلدي سندس پٽ سرگواس ٿيو ته موتي اچي پرين ۾ پنهنجي ڪاڪي ويڙهي مل جي دڪان تي ڪم ڪار ڪرڻ لڳو. شادي ڪيائين. هُو گرهست ۾ رهندي به يوگي هو ۽ تياڳ، تهپسيا ۽ سادگيءَ جي موري هو. هن درويش جي بدن تي سياري توڙي اونهاري هڪ هٿ جي آڱيل ننڍڙي ڌوتي هوندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن چانڊني يا چادر اوڍيندو هو. سندس کاڌو اڪثر ڍوڍو پاڻيءَ ۾ ان هوندو هو، جو راهت ڏيڻ آڏيو رمل هو. گرو سيوهڻ جو ٺڪر هوس. روز ڳاڻي هائو ۽ بندي ڪرڻ لڳو. ڌنڌي جو چاهه گهٽجڻ لڳو. صبح جو سويل آڻي ٺڪائي ۽ برهمڻن جي گهر جو پاڻي پريندو هو. رات جو رسوئي کائي ساڌن ستنن وٽ وڃي انهن کي زور ڏيندو هو. ۲۵ ورهين جو هو ته سندس ڪاڪي بزار ۾ هن جي گل تي لپاٽ هئڻي پر ڪڇيو ڪونه. پاڻ ڪاڪس جي هٿ کي زور ڏيڻ لڳو. ڪاڪس سمجهيو ته هن جي منزل مٿي آهي، سو پشيمان ٿيو. ڪاڪس جي سرگواس ٿيڻ کان پوءِ سوڻن کان ڌار ٿي به ٽي سو روپيه سڙائي ننڍو دڪان ڪڍيو ۽ آبسا به ڪندو رهيو. تمام سادو گذاريندو هو. سڄي عمر شيوا ۽ بنديءَ ۾ گذاري. هن تن من ڌن شيوا ۾ اڀرڻ ڪيو. ڪڏهن به گهوڙي ۽ اُٺ جي سواري ڪانه ڪيائين. جالورن ۽ پڪين کي اُن پاڻي ڏيندو هو. بيماريءَ ۾ ڊاڪٽر يا ڪيمر جو علاج نه ڪرائيندو هو. ڪڏهن گهٽ يا لڳي ڪانه ڪيائين. دواوائن جي گهر وڃي انهن جي سھائتا ڪندو هو. آخر تاريخ ۲۰ جنوري ۱۹۲۵ع ۾ پرلوڪ ٻڌاريو.

(۳۰) پڳت جڳسنگ مل چيتنداس - پڳت جڳسنگ مل ولد چيتنداس منگهائي نڪ ڏانڊا برهم ڪنري ڳوٺ ٽنڊي فضل تعلقو ۽ ضلع حيدرآباد سنڌ ۾ تاريخ ۸ مارچ سن ۱۹۰۲ع ۾ ڄائو هو. ننڍي هوندي کان ئي سندس لاڙو پيڙهيءَ ڏانهن هو. ڳائڻ جو به شوقين هو. ايسڪول ۾ عربي سنڌي ۵ درجا پاس ڪيائين. ٻيا واٽڪا هئاڻي اگر به ڄاڻندو هو. سڀاءَ جو سادو، حلير، وشواسي ۽ سڄاڻ ۽ شيواپاري هو. بدن جو پورو ٿڌو، شڪل جو ڪڻڪ رنگو، ڌوتي قميص ۽ گانڌي ٽوپي پائيندو هو. هي پڳت کيمن داس، جنهنجو ذڪر مٿي نمبر ۷ تي ڪيل آهي، اُن جي سنگ ۾ رهيو ۽ اُن کان ڀڄڻ ۽ ستنسنگ جون ڳالهيون سڀيو. هن جو نيم هر روز سنجهڻا مهل پنج اِسنائي ڪري ديويءَ جو نگر جو واس ڪندو هو. در تي لوڻي ڌاريندو هو. پوءِ تنبورو کڻي ڀڄڻ جو جوڙو چوڪڙي ڪري پوءِ

روئي ڪاٽيندو هو. سمهڻ مهل به هنڌ تي ويهي ايشور جو نالو چڻي پوءِ آرامي ٿيندو هو. هي شادي ڪيل هو. هنڪي فقط ٻه نياڻيون هيون جي بڻي پرڻائي ڇڏيائين. هي ڏندو رڻائيءَ ڇپائيءَ جو ڪندو هو. ڪٺي به ڇڏڻ پاڻ ۽ سستنگ جو ٻڌائين ته اتي ويندو هو. وقت سر اتي به وڃي ڳائيندو هو. سنه ۱۹۲۳ع ۾ ٽنڊي فضل مان لڏي ماتليءَ وڃي رهيا. سنه ۱۹۲۸ع ۾ اُتان لڏي پشڪر پوءِ بياور پوءِ آلور پوءِ اجمير آيو. مارئي هيد تمام گهڻا ياد هئس. آخر اجمير ۾ تاريخ ۱۰ فبروري ۱۹۷۹ع برابر ۱۲ مانگھ سنبت ۲۰۲۵ ۾ هن فاني سنسار کي الوداع ڪري وڃي پرماتما وٽ پهتو.

۲. مسلمانن جا پير فقير ۽ درويش

- (۱) پير پاڳارو- پير پاڳارو ڏسو باب ۱۲ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون (۲) جو نمبر ۱۰ صفحو ۲۲۹.
- (۲) مخدوم نوح- مخدوم نوح ڏسو باب ۱۲ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون (۲) جو نمبر ۶ صفحو ۲۳۸.
- (۳) پير پلو- پير پلو ڏسو باب ۱۲ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون (۲) جو نمبر ۱ صفحو ۲۳۶.
- (۴) منگهو پير- منگهو پير ڏسو باب ۱۲ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون (۲) جو نمبر ۹ صفحو ۲۳۹.
- (۵) پير عثمان شاهه مروندي (علل شهباز)- قلندر شهباز ڏسو باب ۱۲ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون (۲) جو نمبر ۷ صفحو ۲۳۸.
- (۶) شاه عبدالڪريم- شاه عبدالڪريم ڏسو باب ۱۲ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون (۲) جو نمبر ۲ صفحو ۲۲۷.
- (۷) شاه عنايت- شاه عنايت ڏسو باب ۱۲ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون (۲) جو نمبر ۴ صفحو ۲۳۷.
- (۸) شاه عبداللطيف- شاه عبداللطيف ڏسو باب ۱۲ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون (۲) جو نمبر ۵ صفحو ۲۳۷ ۽ ڏسو باب ۱۲ شاعرن ۾ نمبر ۱۲ صفحو ۲۵۸.
- (۹) صاحبڏنو فقير- صاحبڏنو فقير ڏسو باب ۱۲ شاعرن ۾ نمبر ۱۱ صفحو ۲۵۸.
- (۱۰) روح فقير- روح فقير ڏسو باب ۱۲ شاعرن ۾ نمبر ۱۸ صفحو ۲۶۲.
- (۱۱) عبدالوهاب (سچل)- عبدالوهاب (سچل) ڏسو باب ۱۲ شاعرن ۾ نمبر ۲۱ صفحو ۲۶۲.
- (۱۲) محمد فقير- محمد فقير ڏسو باب ۱۲ شاعرن ۾ نمبر ۱۹ صفحو ۲۶۲.
- (۱۳) ٻڌل شاه- ٻڌل شاه ڏسو باب ۱۲ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون نمبر ۱۱ صفحو ۲۳۹.
- (۱۴) سيد مهاولي شاه- سيد مهاولي شاه ڏسو باب ۱۲ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون نمبر ۱۲ صفحو ۳۲۹.

- (۱۵) فقير قادر بخش "بيدل"- فقير قادر بخش (بيدل) ڏسو باب ۱۲ شاعرن ۾ نمبر ۲۸ صفحو ۲۶۷.
- (۱۶) فقير محمد محسن "بيڪس"- فقير محمد محسن (بيڪس) ڏسو باب ۱۲ شاعرن ۾ نمبر ۶۵ صفحو ۲۷۱.
- (۱۷) نظر محمد شاه- نظر محمد شاه جو آستان شهر ٽنڊي محمد خان ضلع حيدرآباد ۾ آهي. هي هڪ درويش ٿي گذريو آهي. هن جو هر سال ميلو لڳندو آهي ۽ ڪئين زيارتي ايندا آهن.
- (۱۸) سيد پني لڏو- سيد پني لڏو ڏسو باب ۱۲ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون نمبر ۱۵ صفحو ۳۳۰.
- (۱۹) شهاب الدين قادري- شهاب الدين قادري ڏسو باب ۱۲ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون نمبر ۱۲ صفحو ۳۲۰.
- (۲۰) خير الدين شاه- خير الدين شاه ڏسو باب ۱۲ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون (۲) جو نمبر ۱۸ صفحو ۳۳۰.
- (۲۱) سخي هاشم شاه- سخي هاشم شاه ڏسو باب ۱۲ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون (۲) جو نمبر ۲۰ صفحو ۳۳۰.
- (۲۲) مخدوم بلاول- مخدوم بلاول ڏسو باب ۱۲ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون (۲) جو نمبر ۲۱ صفحو ۳۳۰.
- (۲۳) شاه حيدر- شاه حيدر ڏسو باب ۱۲ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون (۲) جو نمبر ۲۲ صفحو ۳۳۰.
- (۲۴) مخدوم نور الله- مخدوم نور الله ڏسو باب ۱۲ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون (۲) جو نمبر ۲۲ صفحو ۳۳۰.
- (۲۵) مخدوم فاضل شاه- مخدوم فاضل شاه ڏسو باب ۱۲ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون (۲) جو نمبر ۲۳ صفحو ۳۳۱.
- (۲۶) مخدوم عبداللہ- مخدوم عبداللہ ڏسو باب ۱۲ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون (۲) جو نمبر ۲۵ صفحو ۳۳۱.
- (۲۷) وٽايو فقير- وٽايو فقير جو جنم ميلارام جي گهر ماتا رڪمڻي ٻائيءَ جي ڳرڻ مان شهر تاجپور تعلقي ٽنڊو الهيار ضلع حيدرآباد ۾ تاريخ ۱۲ جنوري سنه ۱۷۶۸ع ۾ وسيت جي ڏهاڙي ٿيو. ميلارام کي ۳ پٽ هئا- ۱. ورايو ۲. وسايو ۳. وٽايو ۽ هڪ نياڻي وراڻي ٻائي هئي. ميلارام کي هڪ ڀاءُ نالي ساڌورام هو. ميلارام جن کي ڪپڙي جون ڪوٺيون هيون ۽ شاهوڪار هئا. گهر وارن جو ايشور ۾ پورو ويساهه هو ۽ اُن جو ئي پٽ پوڄا ڪندا هئا. بنديءَ ڏانهن لاڙو هون. ٿوري وقت کان پوءِ هي تاجپور مان لڏي ڀر واري شهر نصرپور ۾ اچي ويٺا. هنن جي آڪهه ذات جي هندو ڪٽي

هئي. وٽايو فقير خدا رسيدہ ڪامل درويش هو. ظاهري ٻاڏو ٻاڏو ٻاڏو هو ۽ رنگ ڍنگ ۾ نرالو هو. لوڪ هن کي چريو درويش ڪري سمجهندا هئا. پر جڏهن هو ڳالهائيندو هو ته اهڙا گستاخا ۽ نقطا چوندا هو، جو ٻڌندڙ عجب ۽ حيرت ۾ پئجي ويندا هئا. انهن ۾ گيان جي فلاسافي هئي. ان مان ظاهر ۽ ثابت آهي ته خالق خلقڻهار هن پنهنجي پيارن کان بيماري بندي تي پوروڙائيءَ ۾ ڏاڍا ڀال پاليا. ۱۷۱۱ھ تي، ۴ ثقيان، ۱۵ هيون ڏک ڏس - مون سان مون پرينءَ، پوراڙيءَ ۾ ڀال ڪيا - شاه وٽايو جڏهن وڏو ٿيو ته پئس امرڪوٽ مان کيس پرڻايو. ٿورن مهينن کان پوءِ سندس پتا سرگواس ٿي ويو. ان کان پوءِ وٽائي، سندس ڏرمهنتي ۽ سندس ماتا کي زوريءَ مسلمان ڪيو ويو ۽ وٽائي جو نالو شيخ ظاهر رکيو ويو. ان وقت سندس عمر ۲۷ سال هئي. پر توڙ تائين سندس هندو نالو وٽايو هلندو آيو. ٽن مهينن بعد سندس زال پرلوڪ ٻڌاري. هي جيتوڻيڪ اڻ پڙهيل هو پر ڳالهيون ۽ گفتا وڌن وڌن وڌن ۽ ڳيانوان جهڙا چوندا هو. ماڻهو عجب ۾ پئجي ويندا هئا. لوڪ چوندا هئا ته بهارن چريو تو لڳي پر اندر ۾ تمام سياڻو ۽ ڏاڍو آهي. حياتيءَ جا پويان ۲۰ سال جي شير رهڙيءَ ۾ رهيو. ڪڏهن ڪڏهن ڳوٺ نصرپور ۾ ايندو هو. هن رهڙيءَ ۾ ڪئين ڪرامتون ۽ ڪرشم ڏيکاريا. هي ڪنهن کان ڪجهه به نه گهرندو هو. هن کي هندو خواه مسلمان ٻئي ڀائيندا ۽ چاهيندا هئا. هن جو رهڻ جو ڪوبه پڪو ٺڪاڻو ڪونه هو. جتي رات پئجي آئي هاڻي ڪو ڪپڙو يا چادر پائي سمهي رهندو هو. هو چوندا هو ته چريا ڪريا آهيون پر سڃاڻون سڀني کي ٿا. هنجي هر گفتي ۽ نقطي ۾ سڀاڻپ ۽ سمجهه ڀري ڳالهه هوندي هئي. ماڻهو ٻڌي حيرت ۾ پئجي ويندا هئا جن ته ڪو فلاسافي يا گياني پيو ڳالهائي.

مرڻ کان اڳ تي ڏينهن پيو چوندا هو ته چوٿين ڏينهن وڃي مالڪ سان مليو. برابر چوٿين ڏينهن رهڙيءَ جي هڪ گهٽيءَ ۾ ڪپڙو اوڍي سمهي پيو هو. ماڻهن جڏهن سندس منهن تان ڪپڙو هٽايو ته ڏٺائون ته برابر سندس آتما ديوي ڇڏي هلي ويئي آهي. هندو مسلمان اچي گڏ ٿيا. هندن چيو ته اسين هنکي اڳتي سنسڪار ڪنداسون. مسلمانن چيو ته اسين هنکي دفن ڪنداسون. ايترو جو اچي جهڳڙي جي نوبت بني. آئي وٽايو فقير ڪپڙو پري ڪري آئي ويو ۽ چيائين ته آرام سان مرڻ به نٿا ڏيو، سو اڄ ڪونه مرداسون. ائين چئي هليو ويو. سڀ ماڻهو اچر ۾ پئجي ويا. ٽئين ڏينهن وري لٽو پاڻي ڪنهن گهٽيءَ ۾ سمهي پيو. سو هندو مسلمان اچي گڏ ٿيا ۽ ڪپڙو هٽايو ويو ته رڳو ڏڙ پيو هو، سڀي ڪانه هئي. پوءِ هندن هنجي ڏڙ کي درياه ۾ پروان ڪيو. وٽائي فقير جي سڀي ڳوٺ ڪوٽ غلام شاه جي گهٽيءَ ۾ ڏني ويئي. مسلمانن پري کي دفن ڪري ان جي مٿان قبو اڏاريو. هي ۶۲ سالن جي عمر ۾ بڙ ڏينهن تاريخ ۱۹ جون ۱۸۲۱ع ۾ پرلوڪ ٻڌاريو هو. اهو تهڻو قبو اڄ تائين ضلع لاڙڪاڻي جي تعلقي قنبر جي ڳوٺ ڪوٽ غلام شاه ۾ ڳوٺ ٽنڊي الهيار کان ۲ ميل پري آهي. هنکي اڄ تائين ماڻهو ياد ڪندا آهن. هن درويش جي ڦٽي تي عقيدت مند زيارت ڪرڻ ايندا آهن. هن فقير جا گفتا ۽ نقطا ڪئين آهن پر محمد اسماعيل عرساڻي اٽڪل ۲۲ نقل ۽ سڀاڻپ جا گفتا سنه ۱۹۵۲ع ۾ گڏ ڪري ڇپايا آهن.

نوٽ - (۱) ليکڪ يعني مورول جا هيٺيان آستان ڏنل ۽ ميلا به ڏنل هئا - ۱. ڀڳت ڀڳوان ڪوٽڙيءَ ۾ ۲. ٻاٻي نارنگ جو آستان چنڊڙن جي ڳوٺ کان اٽڪل هڪ ميل کن پري جهنگل ۾ تعلقو ٽنڊي الهيار ۳. ڀاڻي هيوارام جو ٺڪاڻو ٽنڊو الهيار ۾ ۴. سنت هاتيرام جي سماڌي بلاول مري تعلقي ٽنڊي الهيار ۾.

(۲) ليکڪ هيٺين سنتن جا درشن ڪيا - ۱. ماستر نيپراج سکر ۾ ۲. ڀڳت ڪنوررام نواب شاه ٽنڊو آدر، ٽنڊو محمد خان ۾ ڀڳتي ڪندي ۳. سنت دوارڪاپوري سيلاني سنت ٽنڊي فضل ۽ ٽنڊي الهيار ۾ ٻڌارڻ تي ۴. ساڌو واسواڻي حيدرآباد ۾ ۵. ڀڳت بودرمل ڪوٽ (هندستان) ۾. (۳) سوامي ليلاشاه سان ته منهنجي اٽڪل ۵-۶ سالن جي عمر کان واقفيت ٿي. پوءِ مان سمجهه لائق ٿيس ته سترگو ڪري مڃيس. سنڌ ۾ توڙي هندي ۾ ڪئين جڳهن تي درشن ٿيس ۽ خط پٽ جو رستو به هو. آخر باقاعدي مان سندن چيلو ٿيس ۽ سترگو ڪري مڃيس. ساڻس گڏ به گذارس. (۴) ڀڳت جسنگ مل ته منهنجو ڀاءُ هو، جو مون کان ۵-۶ سال وڏو هو.

(۲۸) قطب علي شاه - قطب علي شاه ڏسو باب ۱۴ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون (۲) جو نمبر ۱۷ صفحو ۳۲۰.

(۲۹) فقير نصير محمد شاه - فقير نصير محمد شاه ڏسو باب ۱۴ (۵) مسلمانن جون پاڪ جايون (۲) جو نمبر ۱۸ صفحو ۳۲۰.

(۳۰) مسڪين هادي بخش شاه - مسڪين هادي بخش شاه ٽنڊو جهانيان حيدرآباد سنڌ ۾ ۱۸۷۹ع ۾ ڄائو هو. هي ڪامل درويش هو. هن ۱۹۲۲ع ۾ وفات ڪئي.

۳. ميلا ۽ ورسيون لڳندڙ

(الف) هندو - (۱) راجاوير - راجاوير يعني شيخ پير ڪيو جو ميلو شيخ پير ڪئي ۾ لڳندو هو. ڏسو صفحو ۳۲۸.

(۲) اڏيرو لعل - اڏيري لعل جو ميلو اڏيري لعل ۽ نصرپور ۾ لڳندو هو. ڏسو صفحو ۳۲۵، ۳۲۶.

(۳) رامڏيو (راماپير) - رامڏيو جو ميلو ٽنڊي الهيار ۾ بدي جي گيارس کان ستاراڻي تائين لڳندو هو. ڏسو صفحو ۳۲۶.

(۴) ڀڳورو پير - ڀڳوري پير جو ميلو ڀڳوري ڳوٺ ۾ بدي جي چنڊ تي لڳندو هو. ڏسو صفحو ۳۲۷.

(۵) لڪي تيرت - لڪي تيرت جو ميلو لڪي تيرت تي شوراڙيءَ جو لڳندو هو. ڏسو صفحو ۳۲۸.

(۶) سڌ سواڻي صاحب - سڌ سواڻيءَ جو ميلو ڳوٺ ٺوڙها لتڙين وارا ڏوڙڙي جي بٽي ڏينهن لڳندو هو. ڏسو صفحو ۳۲۱.

(۷) ٿلهي وارا ساڌ - ٿلهي وارن ساڌن جو ميلو ڪيمرن ۾ لڳندو هو. ڏسو صفحو ۳۲۲.

- (۸) ٻاپو نارگ - ٻائي نارگ جو ميلو ٻاڻي جي سماڌي جهنگ ۾ چنڊڙن جي ڀرسان ٻڌي جي چنڊ تي لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۲۶.
- (۹) ٻارو شاهه - ٻارو شاهه جو ميلو روڙي ۾ لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۲۹.
- (۱۰) ٻارو فقير (ٻار ٻه ٻه) - ٻارو فقير جو ميلو ڳوٺ مهو پٺل ڀرسان جارين ۾ لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۲۳ ۽ ۲۲۸.
- (۱۱) ساڌ ٻيلو - ساڌ ٻيلي جو ميلو سکر ۾ سنڌو نديءَ جي ٻيٽ ۾ ساڌ ٻيلي ۾ لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۲۹.
- (۱۲) سنت رتن ڀڳت - سنت رتن ڀڳت جو ميلو تلهار ۾ لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۵۰.
- (۱۳) سنت منگهارام - سنت منگهارام جو ميلو ڏيپلي ۾ لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۵۲.
- (۱۴) ڇڇلو ڀڳت - ڇڇلي ڀڳت جو ميلو ڪٽيءَ ۾ ٽنڊي فضل ۾ لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۲۲.
- (۱۵) سنت ڪيشوداس - سنت ڪيشوداس جو ميلو ٽنڊي محمد خان ۾ لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۵۵.
- (۱۶) سوامي ليلاشاهه - سنت سوامي ليلاشاهه مهاراج جو ميلو آديپور ۾ لڳندو آهي. ڏسو صفحو ۲۵۶.
- (۱۷) سنت دوار ڪاپوري - سنت دوار ڪاپوريءَ جو ميلو سورڻ وتليءَ ۾ لڳندو آهي. ڏسو صفحو ۲۵۸.
- (۱۸) سنت گوپندداس - سنت گوپندداس جو ميلو مانجهند ۾ لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۲۲ ۽ ۲۵۷.
- (۱۹) سنت همت سنگهه - سنت همت سنگهه جو ميلو ٽنڊي ڄام ۾ لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۲۲.
- (۲۰) سنت ٽيئوننارم - سنت ٽيئوننارم جو ميلو ٽنڊي آدم ۾ لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۲۲.
- (۲۱) ساڌو واسواڻي - ساڌو واسواڻيءَ جو ميلو پوني ۾ لڳندو آهي. ڏسو صفحو ۲۲۶.
- (۲۲) سنت پيرومل - سنت پيرومل عرف پيروڌاس جو ميلو ستنا ۾ لڳندو آهي. ڏسو صفحو ۲۶۸.
- (۲۳) هنگلاج ديوي - لس ٻيلي رياست ۾ هنگلاج ديويءَ جي مندر ۾ ميلو لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۲۲.
- (۲۴) جهر پير - ڇت ڀُڙ جو ميلو لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۲۷.
- (۲۵) حيدر آباد - ڇت ڪالي ديويءَ جي مندر ۾ ميلو لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۲۲.
- (۲۶) هوا بندر (ڪلفتن - ڪراچي) - ڇت ڀُڙ جو ميلو لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۲۲.
- (۲۷) منهوڙو (ڪراچي) - ڇت لعل جو ميلو يعني درياھ شاهه جو ميلو لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۲۲.
- (۲۸) ڳوٺ سالاري ۾ - ٽنڊو ڳوٺ جو ميلو لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۵۹.
- (۲۹) سنت پرسنارام (ٻاپو پرسن) - هنجي ڦٽي تي هٿونگي ۾ ميلو لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۵۲.
- (۳۰) سنت هاتيرام - ٻالول مري جي ڳوٺ تعلقي ٽنڊي الهيار ۾ هر سال ميلو لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۶۲.

سنڌ جي تصوير

- (ب) مسلمان - (۱) مخدوم نوح - مخدوم نوح جو ميلو هالن نون ۾ لڳندو آهي. ڏسو صفحو ۲۲۸.
- (۲) منگهو پير - منگهي پير جو ميلو سندس آستانن تي ڪراچيءَ ۾ لڳندو هو. ڏسو صفحو ۲۲۹.
- (۳) لعل شهباز (قلندر شهباز) - لعل شهباز جو ميلو سيوهڻ ۾ لڳندو آهي. ڏسو صفحو ۲۲۸.
- (۴) شاهه عبدالڪريم - شاهه عبدالڪريم جو ميلو بلاڙيءَ ۾ لڳندو آهي. ڏسو صفحو ۲۲۷.
- (۵) شاهه عنايت - شاهه عنايت جو ميلو جهوڪ شريف ۾ لڳندو آهي. ڏسو صفحو ۲۲۷.
- (۶) شاهه عبداللطيف - شاهه عبداللطيف جو ميلو ڀٽ شاهه ۾ لڳندو آهي. ڏسو صفحو ۲۲۷.
- (۷) سيد مهاڙي شاهه - سيد مهاڙي شاهه جو ميلو ٽنڊي فضل ۾ لڳندو آهي. ڏسو صفحو ۲۲۹.
- (۸) نظر محمد شاهه - نظر محمد شاهه جو ميلو ٽنڊي محمد خان ۾ لڳندو آهي. ڏسو صفحو ۲۲۱.
- (۹) شهاب الدين قادري - شهاب الدين قادريءَ جو ميلو بدين ۾ لڳندو آهي. ڏسو صفحو ۲۳۰.
- (۱۰) مخدوم عبدالرحمان - مخدوم عبدالرحمان جي ميلو ساماري شهر جي نزديڪ لڳندو آهي. ڏسو صفحو ۲۲۱.
- (۱۱) سخي هاشم شاهه - سخي هاشم شاهه جو ميلو شهر مٽياري ضلع حيدرآباد ۾ لڳندو آهي. ڏسو صفحو ۲۲۱.
- (۱۲) سخي ڄام ڏاتار - سخي ڄام ڏاتار جو ميلو کڏڙي تعلقي سنجهوري ۾ لڳندو آهي. ڏسو صفحو ۹۲.
- (ث) متفرقه - (۱) ڇيٽ ۽ آسوءَ جا ميلا - ٻنهي چنڊن تي شهدادپور ٽنڊو آدم، اڏير لعل ۽ گدو بندر لڳندا هئا.
- (۲) گهوڙن جو ميلو - گهوڙن جو ميلو جيڪب آباد ۾ لڳندو هو. ڏسو جيڪب آباد صفحو ۳۱.

باب سور هون ::

هندستان (ڀارت) جي آزادي

۱. آزاديءَ جي هلچل

هندستان کي انگريزن جي راڄ مان آزاد ڪرڻ لاءِ هندستاني سڃاڻپ ٿيا. اُن لاءِ هڪ آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽي سنه ۱۸۸۵ع ۾ ٺهي. اُن جا اڳواڻ بال گنگادَر ٽلڪ، پنڊت موتي لعل نهرو، پنڊت جواهر لعل نهرو، مهاتما موهنداس ڪرمچند گانڌي، مولانا ابوالڪلام آزاد، بابو سباش چندر بوس، سرجيني نڳڊو وغيره هئا. اُها هلچل سنڌ تائين به پهچي ويئي. اُنهن جا اڳواڻ هئا ڊاڪٽر چوڻٿرام گدوالي، پروفيسر ٽهڻهار شوداساڻي، آچاريه ڪرپالاڻي، پروفيسر نارائنداس ملڪاڻي، جڙامداس دولترام وغيره. جن سنڌ ۾ ڪانگريس ڪاميٽي ٺاهي. اُها هلچل اهنسا جي اصول تي هئي. ليڪچر ڪري پبلڪ کي سڃاڻپ ڪرڻ، واقعي مال جو بهسڪار ڪرڻ ۽ ديسي مال واپرائڻ ۽ پڪيٽون ڪرڻ، هرتائون ڪرڻ، لوڻ ٺاهي قاعدو ڇڏڻ وغيره وغيره. هن هلچل ۾ ڪئين گرفتار ٿيا ۽ ڪئين جيل ويا. انڊين ڪانگريس جا سنڌ ۾ ٻه اجلاس ٿيا، هڪ سنه ۱۹۱۲ع ۾، ٻيو ۱۹۲۱ع ۾. مهاتما گانڌي سنڌ ۾ سنه ۱۹۱۶ع ۽ ۱۹۲۳ع ۾ سنڌ ۾ آيو هو.

۲. جن سنڌين خوب بهرو ورتو، تن جو مختصر احوال هيٺ ڄاڻاڻجي ٿو؛
پهريائين چيٽومل هيرانند، گوروڻ شرما ۽ ويرومل بيگراڻي تي هلچل ڪري کيس هليو.

(۱) شري لالچند جڳتياڻي - شري لالچند جڳتياڻي پهريون سنڌي هو، جنهن ۱۹۰۷ع ۾ سوڊيشي واري ڏوڙ ۾ حيدرآباد جي نوڌواليه مان ماسٽري ڇڏي، قومي ۽ سوڊيشي هلچل ۾ ڪڍي پيو ۽ حيدرآباد ”بند ماترم“ منڊليءَ جو باني هو.

(۲) ”ڪاما ڦاٿامرو“ ۱۹۱۲ع ۾ جپاني جهاز واري هلچل جا جوهر لعل منسڪاڻي، نارائنداس منسڪاڻي ۽ سوامي گووندانند مکيه اڳواڻ هئا.

(۳) هرڪشنداس پارداڻاڻي - هرڪشنداس پارداڻاڻي پهريون سنڌي هو، جنهن ۱۹۱۷ع ۾ سنڌ ۾ کاڌيءَ جو پرچار شروع ڪيو.

(۴) شري هاسومل بهرومل شوداساڻي - شري هاسومل بهرومل شوداساڻي پهريون سنڌي آءِ-سي ايس (I.C.S.) آفيسر هو، جنهن ۱۹۲۱ع ۾ اسهڪار هلچل ۾ سورت جي اسٽنٽ ڪليڪٽريءَ جي عهدي تان استعفا ڏني هئي.

(۵) شري تولارام مينگهراج ٻالاڻي ”عاجز“ - شري تولارام مينگهراج ٻالاڻي سنڌ جو پهريون جوان هو، جنهن سؤراج ۽ سوڊيشي هلچل جو سنڌين نڌين نڌين ڳوٺن تائين پهچايو.

(۶) شري آسانند مامتورا - شري آسانند مامتورا سنڌ جو پهريون شاگرد هو، جنهن اسهڪار هلچل ۾ اسڪول ڇڏيو.

(۷) خريمتي گنگا ديوي - خريمتي گنگا ديوي شڪارپور واري پهرين اُسٽري هئي، جيڪا آزاديءَ جي تحرڪ ۾ سنڌ مان پهرين گرفتار ٿي.

(۸) سرُ شري چيٽومل هريرام، گوروڻ شرما ۽ ويرومل بيگراڻي - چيٽومل هريرام، گوروڻ شرما ۽ ويرومل بيگراڻي سنڌ ۾ پهرين راجنيتي ڪيس ۾ سڙياپ ٿيا.

(۹) شري آڏارام بهرواڻي - شري آڏارام بهرواڻي حيدرآباد سنڌ جو پهريون ڀاڻيپنڊ هو، جنهن آزاديءَ ڳڻ ۾ سڀني کان اڳ آهوتي ڏني.

(۱۰) شري آند هڙواڻي - شري آند هڙواڻي، مهاتما گانڌيءَ سان گڏ ۱۹۳۰ع ۾ لوڻ جي ستياگرهه ۾ ڏانڊيءَ تي ڪاڇ ڪرڻ وقت شريڪ ٿيو.

(۱۱) شري هريرام ماڙيوالا ۽ شري شيوڪ ڀوڄراج - شري هريرام ماڙيوالا ۽ شري شيوڪ ڀوڄراج سنڌ مان ڌاراس ستياگرهه ۾ سرگرم بهرو ورتو.

(۱۲) سرُ شري چيٽمل پرسرام، هريرام ماڙيوالا ۽ درگاداس آڏواڻي - چيٽمل پرسرام، هريرام ماڙيوالا ۽ درگاداس آڏواڻي روت اٽڪٽ خلاف سرگرم بهرو ورتو.

(۱۳) آچاريه ڪرپالاڻي - ۱۸۸۸ع-۱۹۸۲ع آچاريه ڪرپالاڻي مهاتما گانڌيءَ سان گڏ چمبران ستياگرهه ۾ ڪم ڪيو ۽ ميرٺ سيشن ۾ سنه ۱۹۳۶ع ۾ ڪانگريس جو پريزيڊنٽ چونڊيو ويو.

(۱۴) شري چيٽمل پرسرام - چيٽمل پرسرام سنڌ ۾ هاري حقدار هلچل جو اڳواڻ هو.

(۱۵) شري چيٽمل پرسرام - چيٽمل پرسرام ترقي پسند ليکڪن جي ڪانفرنس جيڪا شڪارپور ۾ ٿي، تنهنجي مڊارت ڪئي.

(۱۶) نيتاڻي سباش چندر بوس - سباش چندر بوس کي آزاد هند فوج لاءِ وڌ ۾ وڌ مالي مدد ڪئي، اُهي هئا سرُ شري نيتاڻي ڇڏيل واڏومل ڀوڄواڻي، انڊينيشيا، سبٽ دوارڪاداس ٽوپنداس جاکرتا، ڪندنداس ناڪرداس ۽ بمبئيءَ جا هوٽچند ۽ پرسرام ڀاڳناڙي.

(۱۷) شري منگهن مل آڏارام - منگهن مل آڏارام آزاد هند فوج ۾ مالي ڪاميٽيءَ جو ڪنوينر هو.

(۱۸) آزاديءَ جي هلچل ۾ قانوني آڱهه ساھتي چئن پيڙهي جا ۷ ميمبر زالن سميت جيل ۾ ويا.

(۱۹) هيومن پيسومل ڪالاڻي - ريل جي فٽ پليٽن ڪڍڻ ڪري ڦاسي ڏني ويئي.

۳. آزادي هلچل ۾ بهرو وٺندڙ

(۱) پهر - آچاريه ڪرپالاڻي، جڙامداس دولترام، ڊاڪٽر چوڻٿرام گدوالي، پروفيسر ٽهڻهارماداس شوداساڻي، پروفيسر نارائنداس ملڪاڻي، سوامي گووندانند اصل نالو پروفيسر جوهرمل طوطيرام منسڪاڻي، آچاريه آسودومل، چيٽمل پرسرام ۽ هريراج ماڙيوالا، درگاداس آڏواڻي، مهراج لوڪرام، مهراج وشنو شرما، آند هڙواڻي، ڊاڪٽر گوڻندرام دادلاڻي، مينارام ڪلٺاڻي، شيوڪرام ڪرمچند، پروفيسر لالساڻي، اڄواڻي، پروفيسر رام پنڄواڻي، پيسومل چندناڻي، جي. جي. مانيڪجاڻي، ڪشچند ٻولچندڻاڻي، بلديو اڄواڻي، هاسانند بمبٽاڻي، آڏارام بهرواڻي، هيومن ڪالاڻي ۽ ٻيا. سبٽ چيٽمل، ويرومل بيگراڻي، گووند شرما، مينگهراج ريوچند جيڪو ڪراچيءَ ۾ گولي لڳڻ سبب مارجي ويو ۽ جيرانمداس دولترام کي به ۱۹۳۰ع ۾ ستر ۾ گولي لڳي.

:: باب سترهون ::

ٻار ماها ڏينهن يا وڏا ڏينهن يا ڏڻ

ڏينهن - ۱. سومر ۲. منگل يا اڱارو ۳. ٻڌر يا اربع ۴. وسپت يا خميس ۵. شڪر يا ٿارون يا جمع ۶. ڇنڇر ۷. آرتوار يا آچر.
مهنا هندن جا - ۱. ڇيٽ ۲. ويساک ۳. ڇيٽ ۴. آکاڙ ۵. سانوڻ ۶. ٻڌو ۷. آسؤ ۸. ڪٽي ۹. ناهري ۱۰. پوه ۱۱. مانگه ۱۲. ڦڳڻ.
مهنا مسلمانن جا - ۱. محرم ۲. صفر ۳. ربيع الاول ۴. ربيع الثاني ۵. جمادي الاول ۶. جمادي الثاني ۷. رجب ۸. شعبان ۹. رمضان ۱۰. شوال ۱۱. ذوالقعد ۱۲. ذوالحج.
الغريزي - ۱. جنوري ۲. فيبروري ۳. مارچ ۴. اپريل ۵. مئي ۶. جون ۷. جولاءِ ۸. آگسٽ ۹. سيپٽمبر ۱۰. آڪٽوبر ۱۱. نومبر ۱۲. ڊسمبر.

۱. هندن جا ڏڻ

هندن جا لڳ ڀڳ سڀ ڏڻ وڳيانگ سڄهه پوڄهه جي آڌار تي مقرر ٿيل آهن. جيتوڻيڪ ڏڻ ۾ فقط خوشيءَ ۽ آئند جا ڏڻ آهن. مگر هر هڪ جي پٺيان وڳيان جو تڻو ڪم ڪري رهيو آهي. مهڻو ڇيٽ -

(۱) چيٽي چنڊ (سنڌيت ڏينهن) - ڦڳڻ مهني جي آخري تاريخ تي جيڪو چنڊ ٿئي، ان کي چيٽي چنڊ ڪري سڏبو آهي. ان کان پوءِ ڇيٽ مهڻو شروع ٿيو. وڪرمي سنبت جو نئون سال شروع ٿيو. اڏيري لعل به چيٽي چنڊ ڏينهن جنم ورتو هو. ان ڪري لعل جا بهراڻا ڪٿي ڏام ڏوم سان ملهائون ويندا آهي. واپاري نيون وڳيون رکندا آهن. جوتش ۾ چيٽي چنڊ جي ڏينهن کي ”وسنت سنڀات“ چيو ويندو آهي. جنهن تي رهي مٺي بيگم هون ڪندا هئا. هندستان جي ورهاڱي کان پوءِ سنڌي هندن چيٽي چنڊ کي ”سنڌيت ڏينهن“ ڪري ملهائڻ شروع ڪيو آهي. گهرن ۾ چنڊ جي ڏينهن تاهري يا کيرائي ٺاهي ويندي آهي.

(۲) چيٽي نورانا - ديويءَ جا نورانا سال ۾ ٻه دفعا پوکبا آهن. ڇيٽ ۽ آسؤءَ ۾. ڦڳڻ ۽ ٻڌي جي اُماش رات پوکبا ويندا آهن. ايڪم کان اشمنيءَ تائين هلندا آهن. پوکيل جوارا رام نوميءَ جي ڏينهن درياه ۾ پروان ڪبا آهن. ست ان گڏي ديويءَ جي مڙهيءَ ۾ پوکبا آهن. روز رات جو جاڳڻو ڪري ڀڄڻ پيارو ڪري ديويءَ جا وڏي پوروڪ منتر پڙهبا آهن. نورائن ۾ ايڪاڻا رکبا آهن ۽ ويڻو به رهيو آهي. ڪي درگا سڀشتي گرنٽ جو پاڻ ڪندا آهن.

(۳) درگا اشمني - ٻنهي نورائن ڇيٽ ۽ آسؤءَ وارن ۾ اشمني تڻ ملهائي ويندي آهي. انهيءَ رات سڄي جاڳڻو ديويءَ جو ڪبو آهي ۽ ڀڄڻ پيا هلندو ئي رهندو آهي ۽ ڏينهن جو هون به ڪبو آهي ۽ پرساد کيرائيءَ جو ڪيو ويندو آهي ۽ جيڪي به ديويءَ جي مڙهيءَ ۾ ايندا آهن، تن ۾ وراهيو ويندو آهي.

(۲) استريون - چيني سپاهيلائي، ڪلهه هيرانند، گومي ڪريالائي، موهني لالچند، گنگا پيل، ڪڪي پيل لالائي، لهجي ديوي، شرميتي پاروتي لالائي، ستي ڪشچند ميلواڻي، ڪلهه ٽوپڻ مڪي، هانئا ٽوپڻ مڪي، ستي ديوي واسواڻي، ديوي پيل هاسول، سندري چوڦٽارم وليچا، پدما پيل ڌرمچند جيڪندائي، گنگا پيل بلناڻي، مولي پيل سدارنگائي، پاروتي گندواڻي، امي ڪلناڻي ۽ ٻيون.
(۳) سڙاڻون - سنه ۱۹۱۹ع کان ۱۹۲۳ع تائين واري عرصي ۾ ۲۵ ڄڻن کي سڙاڻون ڏنيون ويون. ان کان پوءِ به ڪيترائي گرفتار ٿيا ۽ انهن کي قيد جون سڙاڻون مليون. خاص ڪري سنه ۱۹۲۱ع ۽ ۱۹۲۳ع واري سال ۾ گهڻيئي ڪانگريسي ڀڳڙيا ۽ کين سڙاڻون مليون.
(۴) انڊين نيشنل ڪانگريس جو سنڌي پريزيڊنٽ - آچار به جيترو ترم پڳوانداس ڪريالائيءَ کي ۱۹۲۶ع ۾ ميرٺ سيمڻ ۾ پريزيڊنٽ چونڊيو ويو.

۳. آزاديءَ ملڻ بعد ڦڳ

انگريزن هندستان کي آزاد نه ڪيو ۽ تاريخ ۱۵ آگسٽ ۱۹۴۷ع جي واپڻو ڇڏي هندستانين کي سپرد ڪيون. مگر هندستان کي ٽوڙي ٻه ٽڪر ڪيائون - هڪ هندستان، ٻيو پاڪستان. هندستان ۾ ۵۶۲ رياستون هيون، جنهن مان ۵۵۲ هندستان واريءَ ايراضيءَ اندر آيون ۽ فقط ۱۰ رياستون پاڪستان جي حد اندر ويون. انهن کي آزاد ڪيائون ۽ انهن کي ڇڏيائون ته رياستن جي راجائن ۽ نوابن کي جيئن وڻي ته هندستان ۾ شامل ٿين يا پاڪستان سان ٿين. آزاد هندستان جي آپ پرڏان منٽري سردار وليپ پائي پٽيل، راجائن ۽ نوابن سان عهدنامو يا رضنامو ڪري هڪ سال جي اندر ۵۵۲ رياستون ئي هندستان ۾ ملائي ڇڏيون ۽ انهن کي پيشن مقرر ڪري ڏيڻيون ڪيون ۽ ٻيا به خاص حق ڏنائين، جي پرڏان منٽريءَ اندر ٿانڌيءَ پارليامينٽ ۾ قانون پاس ڪرائي، انهن جون پيشنون بند ڪري ڇڏيون ۽ ٻيا مليل حق به ختم ڪري ڇڏيا. سنڌ پاڪستان جي اندر اچي ويئي، اُتي هندستان مان مسلمان پناه گير سنڌ ۾ ويا ۽ هندن جي خونريزي ڪرڻ شروع ڪئي. لوٽ مار شروع ڪئي. هندن کي تنگ ڪري انهن جي ملڪيتن تي قبضو ڪيو. هندن کي لڄار ٿي ۽ مجبور ٿي پنهنجي جنس پوي سنڌ ڇڏي پيئي ۽ لڏڻ شروع ڪيون جي هندستان ۾ آيا ۽ پنهنجون متحرڪ ۽ غير متحرڪ ملڪيتون ڇڏي آيا ۽ انهن جون اوترون ٻاڏرون هيون، انهن تان هٿ ڪڍڻو پيو. ڪجهه روز مره جو سامان جهڙوڪ هٽ، باسڻ برتڻ، پهرڻ جا ڪپڙا ۽ بدن تي پيل زيور کڻي نڪتا، تن مان به ڪيترو سامان پاڪستانين تاهي ۽ ۾ ڦري ورتو.

۵. سنڌي وير ناريون

(۱) راجا دسرت جي راڻي ڪيڪئي به سنڌ ۾ ڄائي هئي.

(۲) مهاڀارت جي وقت سنڌ جي راجا جندرت جي راڻي دهالا جيڪا راجا ڌرتراشٽر جي ڌيءَ ۽ ڪورون جي پيڻ هئي.

(۳) مهاراجا ڏاهر سين جي زال راڻي لاڏي.

(۴) سنڌ جي پدمي دروپدي عرف سدوري گنگا حيدر آباد سنڌ جي ديوان گدومل جي نياڻي. □

(۳) رام نومي - چيت مهني جي سھائي نائين تھ تي درگا اھڻيءَ کانپوءِ ملھائي ويندي آھي. اُن ڏينھن سري رامچندر جو جنم ٿيو هو. ڪي اُن ڏينھن رامائڻ جو پات ڪندا آهن، ڪي واپاري پنھنجي دڪانن ۽ ڏنڊن جون نيون وھيون رکي مھورت ڪندا آهن.

(۵) سان شروع - ستاراڻن کان ويساڪي سان شروع ٿيندا يعني چيت جي پورٽما کان وٺي ويساڪ جي پورٽما تائين. ويساڪ جا خاص وڏي سان سان ڪبا ويندا آهن ۽ ورت نيم رکبا آهن.

مھنو ويساڪ -

(۶) اڪڻ ٿيڻ (آکا ٿيڻ) - ويساڪ مهني جي سھائي ٿيڻ کي آکا ٿيڻ ڪوٺبو آھي، ھيءُ شپ تھ سمجھي ويندي آھي. براھمن ۽ نياڻين کي ڪوريون دليون ٻائيءَ جون ڀري، ڳرھاڙي پڪل، ڪڇو سيڌو، وڇڻي، انگريون، ننڍا صرف وغيره ڏبا آهن. گھر ۾ ڳرھاڙيون ۽ ٻٽا ڳڙ ۽ کنڊ جا پچائي کاڌا آهن. ٻائيءَ جا نوان ڍلا مت پري رکبا آهن. اڄوڪو دان ھميشه قائم رھي ٿو. شادين لاءِ شپ ۽ پٽنچاڻي مھورت آھي. ڀرسان ۾ جنم ٿيو هو.

(۷) چتر چوڏس (نوسنگھ چينتي) - نرسنگھ چينتي ملھائي ويندي آھي. ھن ڏينھن وشنو ڀڳوان نرسنگھ روپ ڌاري ھر ٿيڪشپ جو سنگھار ڪيو هو، پرھاد جي رکشا ڪئي. ورت رکي پوجا ڪبي آھي.

(۸) ويساڪي - ويساڪ مهني ۾ ويساڪي ميڪ سنگرات ڏينھن ٿيندي آھي. ھن ڏينھن درياه ۾ سان ڪرڻ شپ ڪرم ليکيو ويندو آھي. اُن ڏينھن گرو گوبندسنگھ خالصا پنٿ ھلايو هو، تنھنڪري پڪ پنٿ جو وڏو ڏينھن آھي.

(۹) ويساڪ پورٽما - سان ختم - ويساڪي سان شروع ڪيل اڄ ويساڪ جي پورٽما تي ختم ٿيندا. نوٽ - سنڌي سماج مهني جي شروعات چنڊ کانپوءِ ڪري ٿي، پر ڌرم شاستر موجب ورت

نيمن لاءِ پورٽماسيءَ بعد مھنو سمجھڻ گھرجي.

سان وقت ويساڪ جي آستني - ”ويساڪڙو ويساڪڙو- ٽڙيو ڪئيسر جو گلابڙو، جوڙي پسي نارائڻ، ڏسي منھنجا ڪم ڪندو راس. ويساڪڙو نارائڻ، پير ٻائي پاڻ، ھردوار پاڻ، ساڌن سنگ ملايان، ويساڪ چٽي منھنجا تاپ ڪٽيندو ستي.“

مھنو چيت -

(۱۰) نرجا ايڪادشي - چيت جي سھائي گيارس تي نرجا ايڪادشيءَ جو ورت رکبو آھي. ھن ۾ ڪاٺو تھ ڪونہ آھي پر ٻائي تھ ڪونہ پئڻبو آھي. پانڊو جڏھن بنواس ۾ ھئا، تڏھن پيمسمن ورت رکيو هو.

(۱۱) چيني اُماس - چيت مهني جي اُماس وڏي ليکبي آھي. ھن اُماس کانپوءِ ديؤ چار مھنا آرام ۾ ويندا آهن. ھن ڏينھن سيئون، ھڏ پيل جانور ۽ گھڙ ۽ ٻيا طعام تيار ڪري کاڌا آهن. پٽن لاءِ سُکا ڪبي آھي. پوجا مھل مٽي ۽ ٻائي ھٿ ۾ کڻي چئبو. ”ايسر ھوڙي چوڙي، آندي ٿنگا لوڙهي.“ جنھن ٿڙ ۾ آندي ٿنگا، سا سڪ پسندي انگ، ايسر ھوڙي چوڙي....

”پوريءَ جا پٽار موتين ڪنڊل وارو، چيت آما ڪارائي چيت ليما ڪارائي آمري ليمڙي ڪائي پريوسين پيت، جيئن منھنجا پٽ پوٽا (نالا وٺبا) جن راکيو چيت.“

مھنو آکاڙ -

(۱۲) ديؤ شيني ايڪادشي - آکاڙ مهني جي سھائي گيارس ڀڳوان وشنو کير سان ۾ شيش ناگ جي سڃاڻ تي سمھندو آھي، انڪري ھن ڏينھن کي ديؤ شيني (ديوتائن جي سمھڻ واري) ايڪادشي چئجي ٿو. وشنو ڀڳوان ڪٿيءَ جي سھائي گيارس تي ڄاڻي ٿو، انڪري ھن گيارس کي چئجي ٿو ديؤ پر وڏي ايڪادشي (پر وڏ = ڄاڻڻ، سڃاڻڻ ٿيڻ).

(۱۳) چاليھو ۽ نوروز - چاليھو آکاڙ مهني جي تاريخ ۲۰ کان ڏاڏو آھي، جيڪو ٻن ٻڏيءَ ڏينھن پورو ٿيندو آھي يعني ۲۰ ڏينھن لاڳيتو ورت رکبو آھي. درياه جا پوڄاري تلاءُ يا نديءَ ۾ کير ڇاڙھيندا آهن ۽ آخري ڏينھن تي ٻھراڙا ڪڍندا آهن. ڪي تھ اهڙا بر آهن جو ۲۰ ڏينھن لاڳيتا ھڪ ڪارڪ ڪائي ٻائي پيئندا آهن. ڪي تھ رڳو ٻائي پيئندا آهن، کاڌو اصل ڪونہ کائين. جي ۲۰ ڏينھن ورت نہ رکي سگھندا آهن تھ تون ڏينھن جو رکندا آهن، جنھن کي نوروز چئبو آھي. جنھن ڏينھن ڪرڪ سنڪراتي ۾ اچي چاليھو ۽ چوماسو شروع ٿئي ٿو.

(۱۴) ھريالي اُماس - آکاڙ مهني واري اُماس کي ھريالي اُماس ڪوٺبو آھي، ڇاڪاڻ تھ آکاڙ مهني ۾ مينھن پوندا آهن. وڻ ٽڻ شاواڻي ويندا آهن ۽ پٽن تي گھر ٿڌندا آهن سي بہ ساوا ڏسڻ ۾ ايندا آهن ۽ چو طرف وڻ ٿڻن، پھاڙن جبلن، جھنگلن ۽ ٻرين ۾ ساوڪ ڦهلجڻ ڪري اُن کي ھريالي اُماس چئبو آھي. سمجھو تھ ساوڪ جي ڦوڙهه جواني آھي. اُن پاڇيون وغيره پوکيل بہ ساڳين ڏسڻ ۾ اينديون آهن. انڪري ماڻھو ھيءُ اُماس وڏو ڏينھن ڪري ملھائيندا آهن. سان، ڌرم ٻچ ڪندا آهن.

مھنو سانوڻ -

(۱۵) گوگڙو (نانگ پنچمي) - سانوڻ جي پنچمي تھ تي گوگڙو ٿيندو آھي. اھو ڏينھن گوگل وٽر نانگن جي ديوتائن جو ڪري ملھايو ويندو آھي. چوٽ تي مٺا لولا ۽ ٽڪيون پچائي ۽ ڪي تري رکيون آهن. بي ڏينھن پنچم تي گوگل وٽر جي پوجا ڪري کائيندا آهن، تھ گوگل وٽر نانگ بلاڻ کان رکبا ڪري. ھن ڏينھن جوڳي ڪارن ۾ نانگ بلاڻون کڻي ايندا آهن. درھن بہ ڪرائيندا آهن ۽ اُنھن کي کير پيارڻ لاءِ پگسا وٺندا آهن ۽ پاڻ لولا ٽڪيون وٺندا آهن.

گوگل وٽر جي ڪٿا - سنڌ ۾ ڪراچي ضلع جي جھوني شھر ٺٽي ۾ پير پٺي وٽ راجا گوپيچند جي راجڌاني اڄ بہ ڦٽل حالت ۾ موجود آھي. راجا جي نوجوان ڌيءَ واپل ٻائيءَ سنڌو ندي، جا آب ۾ اُتان وھندي ھئي. ان ۾ ھڪ عجيب گل لڙھندو ڏٺو. تنھن ٻائيءَ کي موڪلي اُهو گل ڪڍرائي ورتو. جنھن ۾ بيحد خوشيءَ ھئي. اُن گل ۾ ڪنھن ستنبرش جو واسو هو. واپل ٻائيءَ اُهو گل سگھيو. سگھڻ سان اُهو ست پرش ھنجي پيٽ ۾ واسو ڪري ويو ۽ ھوءَ گريوئي ٿي پيئي. راجا کي اُن ڳالھ جي خبر پيئي تھ سوچيائين تھ اِها ڳالھ لوڪ اعتبار ڪين ڪندو ۽ بدناموسي ٿيندي.

تنهن تي راجا حڪم ڪيو ته واپل ٻائيءَ کي جهنگ ۾ ڇڏي اچو. چار جڳا واپل ٻائيءَ کي رت ۾ ڇاڙهي جهنگل ۾ وٺي پئي ويا ته وات تي کير نانگ جي چڪ سان رت وارو هڪ بيل مري پيو. سڀاهي اچي ششدر ٿيا ته هڪ ڏاند سان رت ڪيئن هلندو؟ اُن وقت واپل ٻائيءَ جي پيمت مان آواز آيو ته اُما! اُما! هيءَ جهاز پڙهي ڏين سان ڏاند کي ڇوڪاريو. سڀاهين اها جهاز پڙهي ڏين سان ڇوڪاريو ته ڏاند آئي ڪڙو ٿيو. سڀاهي عجب ۾ پيا ۽ واپل ٻائيءَ جي گريپ کي پٺانم ڪري انکي جهنگل ۾ ڇڏي واپس وريا. واپل ٻائيءَ کي نائين مهيني پٽ ڄائو، جنهنجو نالو گوگرو رکيائين. هو بک ۾ رهندو هو ته نانگ اچي ڪٺا ٿيندا هئا ۽ هن کي پنهنجو زهر پياري ماٺ ڪرائيندا هئا. نانگن جي زهر پيئڻ ڪري هن ۾ ڏاڍي طاقت ٿي. هن اتي ڪڏهن ٻائيءَ جو چشمو پيدا ڪيو. گوگرو اُن دوران ۾ نانگن سان رانديون ڪري ٻيو وقت گذاريندو هو ۽ زهر پيئندو رهندو هو. هڪ ڏينهن چوهاڻ راجپوت جو ساٿ سڳر اچي اُتان لنگهيو، اُنهن جو اُچ ۾ ساهه ٿي ويو. گوگل کي چيائون ته چشمي مان پاڻي پيئار. هن چيو ته وندر لاءِ منهنجي عمر جا ست چوڪرا ڏيو ته پاڻي پياريان. هنن جان بچائڻ خاطر ست چوڪرا ڏيئي پاڻي پيتو. هاڻي گوگري کي اُنهن چوڪرن کي کارائڻ جي سمجهي ٿي. گوگرو نانگن جو راجا به هو ته رتيڪ به هو. تنهن نانگن کي چيو ته هنن چوڪرن کي پنهنجو زهر پيئاريو. نانگن ڏٺو ته ايترو زهر ڪٿان آڻيون؟ هنن ستن کي به پيئاريون. اُنهن ۾ واٽوڻا مڇي ويئي. پوءِ نانگن گوگري کي مارڻ جو به پيڇايو. ننڍو هن کڻ گوگري کي مارڻ لاءِ تيار ٿيو. پر هن چيو ته مون ۾ زهر ٿورو آهي، تنهن تي اجگر پنهنجو زهر اُنکي ڏنو. ڪارپهر نانگ چيو ته پنهنجي غرو يا مرشد کي مارڻ گناه آهي. جيڪڏهن هن کڻ اُنکي ماريان ته آئون هنکي گڙ ڪائي ڇڏيندس. گوگري ۾ اها طاقت هئي جو جتي نانگ چڪ ٿايندو، اُن تي هنجي نظر پئجي ته زهر نڪري ويندو هو. انڪري هن کڻ گوگري کي ڪيڙيءَ تي چڪ هنيو، جتي هو ڏسي نه سگهي. هنن ستن چوڪرن کي چيو ته آئون مران ٿو. اُن ڏينهن کان وٺي اجگر ۾ زهر ڪونه ٿيندو آهي. هن کڻ ۾ زهر زياده ٿيندو آهي. هن کي ڪارپهر نانگ ڏسندو آهي ته گڙ ڪائي ڇڏيندو آهي. گوگري مرڻ وقت چوڪرن کي چيو ته منهنجي لاش کي رڌي کائجو ته خلق جو خير ڪري سگهندا. گوگرو مري ويو. چوڪرن لاش وڌي ٽڪي رڌو. پر خيال ڪيائون ته دوست کي ڪيئن کائون سو گوشت وارو ديڳرو درياه ۾ لوڙهي ڇڏيائون. اهو ديڳرو وڃي چورن جي هٿ چڙهيو ۽ هنن اُهو گوشت کائي ڇڏيو. اهڙو ڪامل سدڙش پيٽ ۾ وين جو چورن جا ڪهاڻ ٿئي پيا. جيڪي آڻينده ٿيندو سو سڀ نظر آين. پوءِ اُهي ماموئي فقير سڏجڻ لڳا. جيڪي اُنهن اڳڪٿيءَ جا بيت چيا، سي اڄ به سنڌي ادب ۾ جاءِ والارڻ ٿا، جي ماموئيءَ جا بيت سڏبا آهن. ماموئي فقير ۽ اُنهن جا بيت پڙهو مصفحي ۲۰۵ تي.

گوگرو مرڻ وقت ماڻهن کي چئي ويو ته بنا سبب ماڻهن کي نه ڏنگجو يعني چڪ نه ٻائجو. ماڻهن کي چيائين ته نانگن کي کير پيئارو، جنهي اڄ به پوٺواري ٿئي پئي. گوگري جي ياد ۾ گوگرو ملهائو آهي. گوگري کي گوگل وير به چوندا آهن ۽ گوگرو چوهاڻ به چوندا آهن.

(۱۶) مهاڏيو جو سڳڙو بڻڻ. مهاڏيو يعني ڀٽو ڀڳوان جو سڳڙو ٻڌيو آهي ۽ پوڄا ڪبي آهي. هي سڳڙو وڻهن ڪٽڻ ۽ شڪتي ڏيڻ لاءِ ٻڌيو آهي. ڪڇي شت جون تندون تن کي ۴ ڳنڍيون ۴ مهينن جون ڏيئون. سانوڻ جي پهرئين سومر ٻڌيو ۽ ڪٽيءَ جي پوئين سومر چوڙيو. چئن سببن جو موڊ ڪبو آهي.

(۱۷) ننڍي ستنين يا ٽڙي. سانوڻ جي سهائي سائو تي ننڍي ستنين يا ٽڙي ٿيندي آهي. ڄڻ ڏينهن ڪٽڻ جي اڻي ۾ کنڊ يا ڳڙ وجهي مٺا لولا ڪي پچائبا آهن، ڪي تربا آهن. ڪجهه موٽين به تر بيون آهن، ڪٽي به ٺاهي آهي. ڪٽو پٽ (رڌل جانورن ۾ ڏڏ، اهر ۽ سنڌ وجهي تيار ڪبو آهي) ٺاهيو آهي. جنهن ڇلهه تي دانگي رکي لولا پچائبا آهن يا ڪٽيءَ ۾ تربا آهن ته رات جو ڇلهه ۾ آکا پاڻي پاڻي وجهي ڇلهه ٺاري آهي. ٻي ڏينهن اُهي ڪٽيا ۽ رک سائو جي ڏينهن دانگي ڀڄي درياه ۾ وجهبا آهن جي درياه ۾ هوندو آهي ته سائي ٻوٽي يا وٽ ڇڏي اچبا آهن. سنان ڪري ٻارن کي لولڙيون هٿن ۾ ڏيئي ڇنڊو ڇٽيو آهي. اُن ڏينهن ٿڌو کائبو، ڇلهه ۾ ٿانڊو ڪونه ٻاريو.

(۱۸) اُن پوکڻ، وچ پوڄا ۽ ساتانا پوکڻ. سانوڻ جي سهائي ٻارس تي سنجها جو گانءَ جي وڇڙي جي پوڄا ڪبي آهي. اڄوڪي ڏينهن خاص ڪري ڪٽڻ نه کائي آهي. پوڄا وقت چئبو: ”پر ٽندر موران وڇان، مور نه وڇان، ماءُ پٽان به وڇان، تنس پٽان به وڇان، گنهڙي ۽ گهر ڪايو، وڇڙو ماءُ گهر آيو.“ ۽ ساڳئي ڏينهن ساتانا (ست اُن) پوکبا آهن. ٻڌي جي ڇنڊ تي ساتانا پوڄي، موڪلائو ڪبو آهي. پوڄا وقت چئبو: ”ڪانگڙو وڻ چڙهيو ڏي ٻاسي، ماڻس مور نه ڪتي، ڪتي ماسي.“ ائين ئي دفعا چئبو.

(۱۹) ناريل پوڻم - رڪڙي ٻنڌن. سانوڻ مهيني جي پورٽماسيءَ تي ستنارائڻ ڏينهن رڪڙي ٻنڌڻ جو ڏينهن آهي. سنڌ ۾ برهمڻ رڪڙيون (پيلي ڏاڳي ۾ ۲-۴ رنڱين ٽئونر يا گل ٻڌل) گهر گهر ۾ ڏيئي ويندو هو ۽ موت ۾ هن کي ڏنگا ڏئي هڻي. پوءِ رڪڙين جا ۲-۴ ڏنگا گڏي هر هڪ پاڻيءَ جي ساڄي ڪرائيءَ ۾ ٻڌيبيون هيون. ڪي ڏنڊي جي شين کي به ٻڌندا هئا. جھوڙو مس، قلم، پور، پتو، گڙي، وال، ساهي، ڪن اوزارن وغيره کي به ٻڌندا هئا. پوءِ رڪڙيون ڏياريءَ ۾ چوڙي ميهوڙن تي رکيبيون هيون جي تلاءَ ۾ ڏيئون وينديون هيون. هند ۾ برهمڻ ڪونه ڏين پر بزار مان گئين ۽ عجيب قسم جون رڪڙيون خريد ڪيون آهن. پيرنورن ڀائرن کي ٻڌنديون آهن ته آڻي ويل رکيا ڪڇ. اُن سان گڏ مٺائي ڪرائي تلڪ ڏيئي ناريل به ڏيندي آهي. موت ۾ ڀاءُ وڳو يا ساڙهي يا روڪ ٻڌندو آهي. اُن ڏينهن ناريل پوڻم به آهي. سمند ۾ ڪناري رهندڙ سمند ۾ ناريل وجهي پوڄا ڪندا آهن. رکشا ٻنڌڻ ڏينهن جڳيو به بدلائي آهي.

(۲۰) ٽيڙيڙي. سانوڻ مهيني جي اونداهي ٽيڙي تي ملهائي آهي. هيءَ رکشا ٻنڌڻ کانپوءِ وڏي ستنين کان اڳ ٿيندي آهي. اڳئين ڏينهن رات جون زالون ۽ ڇوڪريون هٿن پيرن تي مڀنديءَ سان ڇٽ ٿل ڪڍنديون آهن. ٻئي ڏينهن ڀرپات جو مٺا لولا ۽ ڏنگرو کائي سهاڻيون ۽ ڪنواريون

چوڪريون ورت رڪنديون آهن. رات جو چنڊ کي ارڳ ڏيئي ورت چوڙينديون آهن. ارڳ ڏيڻ وقت چونديون آهن: ”ارڳ ڏيون ڪوئي چڙهي، چنڊر ما نڪتو گهٽيا ويس ڪري، گوريون ڏينس کير ڪتورا پري.“ چوڻ ۾ اچي ٿو ته ٻاوري ٿيڻ جي وچوڙي کانپوءِ ڇو سان ملي هئي ۽ خوشي ملهائي هئائين.

سانوڻ جي سهائي گيارس تي براهمڻ مڱ پوکيندا آهن، جيڪي ٽيجڙيءَ تائين وڌي سلا هٿ ڇڏا ٿيندا آهن. ماڻهو ٽيجڙيءَ ڏينهن آهي سلا براهمڻ جي گهران کڻي ايندا آهن. ورت واريون منجهند جو آهي سلا پيئڻي ۾ رکي لوڏينديون آهن. سنجها جو براهمڻ کان آڪائي ٻڌي پوءِ چنڊ کي ارڳ ڏيئي ورت چوڙينديون آهن.

(۲۱) وڏي ستنين يا ٿڌڙي (شيتلا شين). سانوڻ جي اونداهي ستنين تڏ تي وڏي ستنين يا ٿڌڙي ملهائي آهي. اونداهي چٽ ۽ اُن کان به ٿي ڏينهن ارڳ مٺا لولا، ٽڪيون موڻيون، پڪوان، ڪاڙو تريندا آهن ۽ ڪي بيسڻ جون چهريون مانيون پڇاڻيندا آهن. ڪُٽي يا چورمون به ٺاهيو آهي. مرچ ۽ پڪوڙا به تربا آهن. مڱن جي ڍال ڇليل سُڪي تيار ڪبي آهي. کٽو پٽ به تيار ڪيو آهي، نيچو به ترو آهي. رات جو چاهل ٺاري آهي. صبح جو ڪيلا ۽ رک ۽ دانگي پيئي درياهه ۾ يا ساون وٽن ۾ وجهي آهي. ستنين ڏينهن پوڄا ڪري، چنڊ هڻي براهمڻ کي ڏبو آهي. چنڊو ٻارن کي هٿيو آهي جو مٿا ٻارن کي نڪرندي آهي، اُن ۾ دوا ڪانه ڪبي آهي. وڏيءَ مٿا نڪرڻ وقت هر مڙي جو واس ڏيئي، اوراڻا ڏبا آهن:

”نار مٿا نار پنهنجي ٻچڙن کي نار، مٿا تو شرڻ تو شام، نار مٿا نار....“

چنڊي هٿڻ وقت چئبو آهي:

”سانوڻ ۾ ستنين آهي، آڻي ڪرڻ پڪشي - مان سيتلا پوڄيان، پتن پوڻن وچ ڪري، تودر نيواڻي، ميري وينتي شُٽيم، ڏيڇ آڻ ساڻ (هرشت پهرشت تندرست ٻار)، لاڙو، ساڙو، هنسرو، ديسرو ننڍي ڀاري - وڏي ماڻي، لنگهي پيا پار، ستي سيتلا جي آڌار.“ ڏينهن رات گڏو گڏو ڪاتبو آهي، چاهه ۾ اُن ڏينهن ٽانڊو ڪونه ٻاريو آهي.

(۲۲) ڪرڻ جنماشمتي - وڏي ستنين جي بي ڏينهن جنما اشمتي ٿيندي آهي. هن ڏينهن هري ڪرڻ جو جنم ٿيو هو، ورت رکبو آهي. رات جو ڪرڻ جي پوڄا ڪبي آهي. چنڊ کي ارڳ ڏيئي ورت چوڙبو آهي. هي ڏينهن مندرن ۾ ڌار ڌور سان ملهائين ويندو آهي.

(۲۳) چاليهو سماپت - هي ڏڻ سنڪرائتيءَ سان لاڳاپو رکي ٿو. ڪرڪ سنڪرائتيءَ کان شروع ڪيل ورت سَنگه سنڪرائتيءَ جي ڏينهن چاليهن ڏينهن کانپوءِ پورو ڪجي ٿو. اهو لڳ ڀڳ جنماشمتيءَ جي آس پاس اچي ٿو.

(۲۴) اُن مٿيو - سانوڻ مهني جي اونداهيءَ ٻارس تي اُن مٿيو ڏينهن ملهائيندا هئا. اُن ڏينهن کاڌي جي مٺ - تڻت ڪبي هئي. ڪڻڪ جي ڦلڪي ٻڌارن ٻاجهري، جوڻ، گاڙهن چانورن

۽ بيسڻ جي ماني ڪاٽبي هئي. ڪي وري سياري ۾ روئي بدلائيندا هئا. ڏينهن جو چانور ۽ رات جو روئي کائيندا هئا. موسوم جي بدلاءَ ڪري اڻين ڪندا هئا.

(۲۵) آڻنٽ ڏورڙو - هيءُ ڏورو سُکا پاسي ٻڌندا آهن. جڏهن هنن جي اُها ڪامنا پوري ٿيندي آهي ته چوڙي ڇڏيندا آهن.

(۲۶) پٿر پوڄا - ٻڌي جي سهائي چوٽ تي چنڊ نه ڏسبو آهي. جي ڏسجي ته پاڳوت جي ڏهين سڪند ۾ آيل سراجت جي ڪٿا هڏيءَ سان پڙهي. چنڊ جي سامهون پٿر يا پٿر اُچلجن ته ڪوڙو ڪنڪ نه لڳندو.

مهنو ٻڌو -

(۲۷) جوڻر جو سڳڙو ٻڌڻ - جوڻر جو سڳڙو آهي ٻڌندا آهن، جن جي اهڙي سُکا ڪيل هوندي آهي. اهو سڳڙو گهر جو وڏو ٻڌندو آهي. جڏهن کيس پٽ چمنڊو ته اهو ٻڌندو ۽ پيءُ نه ٻڌندو. اهڙو سڳڙو ٻڌي جي پهرئين سومر تي ٻڌبو آهي ۽ ناهريءَ جي پهرئين سومر تي چوڙبو آهي. چوڙن جي وڏي مودڪ جي ڪٽي ساڳي ڪبي آهي، فقط ڪڻڪ ٻڌارن جوڻر جي اٿي ۾ کنڊ يا ڳڙ وجهيو. ٻيو سڳڙي چوڙن مهل جوڻر جي گوڀل اٿي جي ننڍي ڪونڊي ٺاهي اُن ۾ اڪ جي ڦلي يا کير وجهي ٿالهيءَ ۾ رکبو آهي. جوڻر جي اٿي جو ڏيئو ٻاريو آهي. هيءُ ڪُٽي سج لهڻ کان اڳ کاڌي پوري ڪبي آهي.

(۲۸) شينهن ستنين - ٻڌي جي سهائي ستنن تي شينهن ستنين ملهائي ويندي آهي. هيءُ به سانوڻ جي ستنين وانگر ملهائي ويندي آهي، پر هن ۾ شينهن جي پوڄا ڪئي ويندي آهي. مٽيءَ جون ٻيڙيون ۽ ڏانڊڙا ٺاهي، چچ يا وڇڻيءَ تي رکي پوڄبا آهن. تنهن مهل چئبو ته: ”شينهن ري، جهلس، وڻاهوءَ ري! جهلس، نيٺ نيا گيس، مان ته وڇڙيس چٽا، (۲ دفعا چئبو) ڀٽ پوڻا به چٽا (سيني) ماڻن جا نالا وٺبا) جهرو جهنگ به چٽا، وائون پنڌون به چٽا، گورون ٻيڙيون به چٽا، شينهن لاقو بوسو، سائين اڏي منهن.“

(۲۹) مهالڪشميءَ جا سڳڙا ٻڌڻ چوڙڻ - مهالڪشميءَ جو سڳڙو ٻڌي جي سهائي انگين مهالڪشميءَ جي آڪائي ٻڌي ٻڌبو آهي ۽ اونداهي انگين تي چوڙبو آهي. سڳڙي کي هنڊ ۾ رڳي ۱۶ ڏينهن جون ۱۶ تندون ۽ وڇوٽيءَ تي ۱۶ گنڊيون ڏيون آهن. اُهي سڳڙا گهر جا سڀ ڀاتي ٻڌندا آهن. سڳڙي چوڙڻ کان اڳ ڪڻڪ جي اٿي يا ڪاڙو ٽڪيون ۽ تتر جهڙا پٽلا ٺاهي تربا آهن. هر هڪ پٽ لاءِ ڌار ڌار ٺاهبا آهن. ڪنوارن پٽن لاءِ ڦڪا، پريٽيلن لاءِ ڳڙ جا، پٽ واري چوڪرن لاءِ کنڊ جا ٺاهبا آهن. سڳڙن چوڙن مهل ٿالهيءَ ۾ ٻريل جوت ۽ چوڙيل سڳڙا ۽ ڀرسان رکي برهمڻن کان گالهه ٻڌي آرتي ڪري، مٿيون تيار ڪيل ڀرسان وراهي ۽ براهمڻن کي ڀرسان ڏکڻا ڏيئي پوءِ ٿالهيءَ وارو سامان تلاءَ ۾ وجهيو آهي.

(۳۰) ٻن ٻڌڙي - وامن دواڏهيءَ ۽ چينتيءَ - ٻن ٻڌڙي ٻڌي جي سهائي ٻارس تي ٿيندي آهي. هن تڏ تي ڀڳوان وامن اوتار ورتو هو ۽ ٻائي راجا جو ايمان ٽوڙيو هو. انهيءَ نمٽ چيئي

(۲۷) دسھڙو يعني وڃڻ ڏسهي - اسوءَ جي مهني ۾ درگا اشتميءَ کان پوءِ سهاڻيءَ ڏسڻين تي دسھڙو ٿيندو آهي. اُن کي وڃڻ ڏسهي يا سوڀ جو ڏينهن به چئبو آهي. اُن ڏينهن شرعي رامچندر لنڪا ۾ رانڊن کي جيتي سڀا هت ڪئي. اُنهيءَ خوشيءَ ۾ آتشبازي بهاري آهي ۽ مٺايون کائڻيون آهن. ڪٿري راجاڻن نورائن ۾ ديويءَ جي پوڄا ڪري دسھڙي ڏينهن هٿيارن جي پوڄا ڪري شڪار تي نڪرندا هئا. جي شڪار هت لڳن ته سڄو سال دشمن تي سوڀ ڪري سمجهندا هئا. اُن ڏينهن رانڊن، ميگهندا ۽ ڪُنڪرن جا ڀٽلا ٺاهي انهن ۾ آتشبازي پري تير هڻي باهه ڏيندا آهن ۽ ساڙيندا آهن. ڪي ماڻهو اُن ڏينهن ڇميو پڪي يا چانهه پڪي ڏسڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. جي ڏلاڻون ته شپ سوڻ ڪري سمجهندا آهن. رام ليلا جيڪا ڪڇ ڏينهن اڳ شروع ڪندا آهن سا اڄ آخري ڪيل ڪري سمپت ڪندا آهن. اُن ڏينهن وڻ جي پوڄا ڪبي آهي. پر ڪم وقت چئبو، ”ڪندي رامچندر آهي ۽ وندي“ برهمڻ گوڀيل مٽيءَ جي ڌري هرڪنهن کي ڏيندو، اُها لنڪا جو سوڻ سمجهي آهي ۽ هراڌيءَ ۾ رکي آهي ته برڪت پوندي آهي.

(۲۷) شڙ پونم - اسوءَ جي پورٽماسيءَ يعني ستنارائڻ ڏينهن شڙ پونم ٿيندي آهي. اُن ڏينهن ماڻهو کير ٿي تيار ڪري چانڊوڪيءَ يعني چنڊ جي روشنيءَ ۾ سڄي رات رهندا آهن ته اُن ۾ امرت وسي. صبح جو اُها کير ٿي کائي ته اکين جي نظر ڌنڌي، ڪي مهاڻا، وڏير ۽ حڪيم ڪنجهي جي ٿاڻيءَ ۾ کير ٿي پارائي اُن ۾ دم واسطي دوا ملائيندا آهن، پوءِ سڄي رات چنڊ جي چانڊنيءَ ۾ رکي هوندي آهي. صبح جو اُها کائي ته دم جي بيماري لهي ويندي. ڪي ماڻهو چانڊوڪيءَ ۾ ويهي جاڳڻو ڪندا آهن. لڪشمي آڪاس مان هيٺ لهندي آهي ۽ هرڪنهن جي گهر ۾ ليٽو پاڻي ڏسندي آهي ته سڄي رات ۾ ڪوئي چاڳيو آهي؟ تنهنڪري سنسڪرت ۾ هن پونم جو نالو پيو ”ڪو جاڳڻي“ يعني ڪير جاڳي ٿو، تنهن مان فري ٿيو ”ڪو جاڳڻي“، جيڪو صديق رکي چاڳيو هوندو، لڪشمي اُنهيءَ ڀاڱون جي گهر نواس ڪندي آهي.

(۲۸) ڪارٽڪ (ڪارڪت) سنان شروع - اسوءَ جي پونم کان وٺي ڪارٽڪ (ڪارڪت) سنان شروع ٿيندا آهن، جي ڪٿيءَ جي پونم تي ختم ٿيندا آهن. اُهي خاص سنان آهن.

(۲۹) ڪروا چوٽ - (ڪارڪت) ڪارٽڪ ڪرڻا چتر تي يعني سنڌي اسوهني جي ڪرڻ پڪش واري چوٽ جو مشهور نالو ”ڪروا چوٽ“ آهي. هن ڏينهن سهاڻيون ورت رکنديون آهن. هن ورت جو اڌڪار فقط سهاڻيڻن کي آهي ۽ ورت رکڻ جو ڦل به انهن کي ملندو آهي. هي ورت سهاڻي جي عمر ۽ شڪ، پٽ پوٽي، لڪشمي ۽ جن ملڻ لاءِ ڪامنا رکي ڪبو آهي. ڪرڪ اڙڪاٽ ڪروا (نڪر جي ڇل ۽ بر تن وغيره) جو وڏيءَ سان دان ڪبو آهي. اُنڪي ڪرڪ چوٽ يا ڪرواچوٽ چئبو آهي.

ورث وڌان - سڄو ڏينهن بنا کاڌي رهي سڄيها مهل آچمن ۽ سنڪلپ ڪري هڪ وڻ جو چتر بڻائي اُنجي مول يا پڳ ۾ مهاڍي، تڻيڻ، سوامي ڪارٽڪ ۽ ديوي ڀاروتيءَ جون مورتون به ٺاهيون وڃن. اُنهنجي ڀران پر تيشنا ڪري ڏيڳو ٻاري واس ڏوڀ ڏيئي اڪا رکي پوڄا ڪئي وڃي.

جون ٿول چڪريون ٺاهي انهن جا بنا ٻڌي وڃ ۾ ٿول چڪرو ڏئي رکڻ لاءِ بناڻي اڳواٽ ٿي سڪائي رکبيون آهن، پوءِ اُن ڏينهن ڪنڊيون، ڦالا، ڀڳڙا جيون جي کاڌي لاءِ وجهي ڏيڳو ٻاري گاه جو ترهو ٺاهي اُن ۾ ڏيڳو رکي پوءِ اُهو ترهو ۽ چڻي جون چڪريون تلاءَ يا واه ۾ تاريون آهن. پوءِ ٻار کي هنج ۾ وهاري چئبو، ”پنڌ ڀڳو، مون پٽ لڏو، پنڌ ڀڳو ڀائي آيو“ (اڻين ۲ دفعا چئبو). پوڄا ڪري تيار ڪيل ڪٽي کائي. مطلب ته ڀائي موٽي ويو ۽ ٻنو ٻڌو. ڪي ڪٽيلن کي مُستي ڏيندا آهن. ڏيڳو پيئڻ پيڪي گهر وينديون آهن.

(۳۱) هراڌ - ”هراڌ“ اکر هراڌ مان نڪتل آهي. سر ڀوسيءَ جي نمٽ جيڪي شڙڊا سان ڪارائجي ٿو، اُن کي هراڌ چئجي ٿو. هراڌ ٻڌي مهني جي ڪرڻ پڪش يعني اونڊاهين ۾ هراڌ ڪرڻ ۾ ايندا آهن. جنهن ٽٽ تي ڪو سر ڀواس ٿيو هوندو، اُن ٽٽ تي اُنڇو هراڌ ڪارائبو آهي. عام طرح هراڌ لاءِ براهمڻن کي يا ڪنوارين ڪنڀاڻن کي جليبيون ڪارائبيون آهن ۽ نندن ٻارن لاءِ کير پياربو آهي ۽ انهن کي ڏنگا (ڪجهه روڪڙو، ڦوٽو ۽ سوپاري) ڏني آهي. وڏو هراڌ پتا يا ڏاڏي جو سر ڀواس تي ويو هجي، اُنڇو ٿي ٿيندو آهي. اُن ڏينهن سيرو پوري، چانور، دال مڱڻ جي ماکيل ڇڏي ۽ سڪيءَ ۽ کير ٿي ڪبي آهي. دال ۾ بصر يا ٿور نه وجهجي آهي. پنڌ ساراهي براهمڻ وغيره کي ڪارائي پوءِ گهر جا پائي کائيندا آهن. مرد جي هراڌ لاءِ براهمڻ مرد کي، زال جي هراڌ لاءِ براهمڻيءَ کي ٿي ڪارائبو آهي. وڏي هراڌ ۾ براهمڻ کي ڏنگا سان گڏ ٻوڇڻ يا ڌوتي به ڏني آهي. جنهن جا پنڌ ٿيا ۾ ساراهيل هوندا، اُنڇو وري ٻڌي ۾ نه ساراهبو آهي. اُماش جي هراڌ وقت اهڙا ئي طعام ڪبا آهن.

(۳۲) اُماش تي پتر موڪلائڻ - اُماش تي پتر کان موڪلائبو آهي. گهر جي پنهني يا ٻاهر گاهه جي چڻي سان ليڳو پائي، ڪلڪ جي اٿي جو ڦلڪو ويٺي ڪڇو ٿي اُٿي رکبو. اٿي جا ۱۶ ڏيڳا ٺاهي ڦلڪي تي رکي ٻاربا، ڳچيءَ ۾ ڪپڙو وجهي، پير ٿين پئي چئبو، ”ٿسي ٿسمن ٿيو.“ چوٽي آهي ته، ”ٻڌو ڀنو پانيشن ڇاڙهيو ڪنو، ڪانگن ويهي ڙنو.“ مهنو اسوءَ.

(۳۲) نوراتا آسوءَ جا - اسوءَ جا نوراتا به ڇيت جي نورائن وانگر پوکيا ۽ ملهائبا آهن. ٻڌي جي اُماش رات کان اسوءَ جي سهاڻي ناڳين تائين ديويءَ جا ڌام ڌرم سان ملهائي پوڄا ڪئي ويندي آهي.

(۳۲) اسوءَ جو چنڊ - ويدڪ زماني ۾ اڄوڪي ڏينهن کي ”شرت سنڀات“ چئبو هو. سورج ٿل راس ۾ پرويش ڪري ڏيڳ ڏانهن قدم وڌائي ٿو. هن ڏينهن تي رهي مٺي ليگه هون ڪندا هئا. پر هاڻي اُڏيري لعل جا پوڄاري ۽ شيواداري لعل جي پوڄا ڪري بهراڻا ڪيندا ۽ ڇيڇون هڻندا آهن. رات جو سنگتيون ڀڳتيون وهاريندا آهن.

(۳۵) درگا اشتم - اسوءَ جي درگا اشتم به ڇيت واري درگا اشتميءَ وانگر پوڄا ڪري ملهائي ويندي آهي.

پوڄا جو منتر هي آهي،

منتر: ”نمو ٻه ايه شرواڻيه سويا ٽيه سنت شيما پرچي ڪتي يڪتنا ناريئا هروليي.“

مطلب ته ٻيو شرواڻي ديوي، توکي نمسڪار آهي، هي شڪر جي پياري! ڀڳتي ڪندڙ زالن کي تون شپ سويا ٽيه ۽ اولاد ڏي. ان بعد پڪوان ۽ کير ٿي سان پورن ڏهن ٽنلن ۽ پوڄن پدارت براهمڻ کي دان ڪرڻ گهرجي. پوءِ چنڊ اُڀرڻ بعد اُنڇو درشن ڪري ارڳ ڏي ۽ پوءِ ئي کاڌو کائڻ گهرجي. چنڊ ڏسڻ کان سواءِ کائڻ ڪري ورت ڪندڙ تي ڀوندو، جو اُٻتو ڦل ڏيڻ مڃيو وڃي ٿو.

ورن جي ڪٿا. وامن پراڻ ۾ دروپدي ۽ شري ڪرشن سان گفتگو ۾ ٻڌائي ويئي آهي. جڏهن ارڇن اندر ڪيل پر بت تي ٻُڌو کان پاشوپت استر وٺڻ لاءِ تمسياه ڪرڻ ويو، تڏهن دروپديءَ اُنڇي تپ ۾ نروڙهن سفلتا لاءِ شري ڪرشن کان پوڄيو ورت لاءِ پڇيو. ڪرشن ڪرڪ چوٽ ورت جو نالو ورتو ۽ اُنڇي مهاڻن جي ڪٿا ٻڌائي. اندر پرست تي ويد شرمه ۽ ليلوتي رهندا هئا. انهن کي ست پٽ ۽ ويڙاوتي نالي ڪنڀا هئي. ماما پتا اُنڇو ڪنڀا دان ڪيو. وهانءَ کانپوءِ ڪارڪ ڪر شڻا چوٽ جو ورت ويڙاوتيءَ پنهنجي پاڇيان سان گڏ ٽُڙي ورت رکيو. ٻالڪ هئڻ سبب سنجها جو بک لڳڻ ڪري ويڪل ٿي ويئي. تڏهن اُنڇي ڀاءُ هڪ پريل مشعل کڻي وڏي وڻ تي چڙهي ڏيکاري ڏني.

جنهن کي ويڙاوتيءَ چنڊ سمجهي ارڳ ڏيئي کاڌو کاڌو. اُنهيءَ اپراڌ ڪري ساهرن ۾ سندس پتي مري ويو. ٻهڻڇا ڪرڻ لاءِ پنهنجي پتيءَ جو لاش پاسي ۾ رکي ويڙاوتي هڪ سال تائين بنا کاڌي ورت رکيو. پوءِ ڪرواچوٽ ڏينهن ايندڙائي پر گهٽ ٿي ۽ اُن خود لاش تي جل ڇڪاري اُنکي جيجرو ڪيو. اِها ڪٿا ٻڌي دروپديءَ اِهو ورت رکڻ شروع ڪيو، جنهن ڪري سندس پتين کي سوڀ ۽ جس جي سان راڄ مليو. لوڪ ۾ مليل اُن ورت جي ڪٿا پراڻن ۾ عام آهي. جنهن جو ناڪ هڪ شاهوڪار آهي، اُن پٽن جو نالو ڪونهي. پراڻن ۾ نر ڏيش آهي ته هن ورت جو مقصد سويا ٽيه وٽا (سهاڳڻ) آهي، ۽ ۱۰ نڪرن جو دان ڪرڻ وقت سهاڳڻ کي هر بار چوڻ گهرجي: ”چرن جيوٽ ۾ پتي“ (يعني منهنجو پتي جيجرو رهي) ۽ اکند سهاڳڻ جي ڪامنا جو هي ورت پتي پريس جو آهي جو سڪي رهڻ جو آڌار آهي. اهوئي سهاڳڻ رهڻ جو ورت آهي.

(۲۰) ٻچ ٻارس. اسوءَ جي اونداهي ٻارس تي سنجها جو وڇڙي سان گڏ ڳانءَ جي پوڄا ڪبي آهي. (۲۱) ڌن تيرس. اسوءَ جي اونداهي تيرس تي ڏنوتري ڀڳوان جي پوڄا ڪبي آهي. ڏنوتري کير ساگر مان پيدا ٿيل چوڏهن رتنن مان هڪ آهي. سندس هٿ ۾ امرت جو ڪلش آهي. هن ئي آيرويد (طب) جو هاستر پر گهٽ ڪيو. عام ماڻهو ڌن کي پيسو سمجهي اڇوڪي ڏينهن ڪا نئين شيءِ خريد ڪندا آهن. پر ڏٺو ويو آهي ته هن وقت ماڻهو نوان برتن خريد ڪندا آهن. گائين جي پسڻ کي ڳاڙهو رنگ لڳائيندا آهن.

(۲۲) روپ چوڏس. روپ چوڏس اسوءَ جي اونداهي چوڏس آهي، هن کي ڪاري چوڏس به چوندا آهن. هي ڏينهن ڏياريءَ کان هڪ ڏينهن اڳ ٿيندو آهي. هن ڏينهن ماڻهو منترن جي ساڌنا ڪندا آهن جي سڄي سال آهي منتر پڙهڻ سان ڦل ڏيندا آهن.

(۲۳) ڏياري. ڏياري اسوهي جي آماس ڏينهن ٿيندي آهي. آماس ڏينهن چنڊ ڪونه ڏسو آهي. تنهنڪري رات اونداهي ٿيندي آهي. اُن ڏينهن ڏياري ٻاري روشني ڪبي آهي، تنهنڪري اُن کي ڏياري يا ديپالي چئبو آهي. سري رامچندر بنواس جا ۱۴ سال پورا ڪري ايوديا ۾ موٽي آيو. راجا جي اچڻ ڪري آڇيان ۽ خوشيءَ جو ڏينهن ڪري ملهائبو آهي، جو هاڻي هر سال ملهائبو آهي. ڏياريءَ کان اڳ ماڻهو پنهنجون جايون جڳهيون ۽ دڪان وغيره صاف ڪري پوڄيون ۽ رنگ روغن ڪندا آهن. ڏياريءَ ۾ لڪشميءَ جي پوڄا ڪئي ويندي آهي ۽ دڪاندار نيون ڙهيون رکندا آهن. گهر ۾ مٽيءَ جون رنگين هٽالڙيون به رکبيون آهن. براهمڻ کي ڏيئي، پوءِ گهر ۾ مٺايون کائيون آهن ۽ آتشبازي ٻاري آهي. ڪنجهي جي ڪٿوري ۾ کير ۽ سينڌر وجهي، پوءِ سونا ۽ چانديءَ جا سڪا وجهيا آهن، جي ڏندن سان چُٽايا آهن. ميهلواڙا يعني جوڙي ڪانن جا ٽڪر اُن ۾ ڪپه تيل ٻڌل منهن ۾ ڏيئي باربا آهن. گهر ۾ گهمائبا آهن. پريات جو چچ کي ڏوٽي سان ٽڪ ٽڪ ڪندي سڀني ڪمرن مان گهميو آهي ته ڏرت نڪري لڄمي واسو ڪري. رکڙيون ٻڌل چوڙي ميهلواڙن ۾ وجهييون آهن. چئبو آهي ته ”ڏياريءَ جو ڏيڏو ڏنڊو وڏو چڙو منو.“

(۲۴) ان ڪوٽ. ڏياريءَ جي ٻئي ڏينهن (ڪتيءَ جي سهائي پڪ تي) ڀڳوان اڳيان مٺايون ۽ کاڌ جا ڏيڍ لڳائي جشن ملهائيندا آهن.

(۲۵) ٻڙهه. ڏياريءَ جي ٻي ڏينهن ٻڙه ٿيندو آهي. آلي چيڻي جي ٽئيس ٺاهي ڳاڙهي ڪپڙي جي ٽڪر ۾ ويڙهي ڪتين جي هيٺان رکبو آهي. ڪتيون کڙه جون يا آلي چيڻي جون ٺاهي پٽ تي چنڊڙا ٿيبيون آهن. ٽئيس کي نمسڪار ڪبي آهي. هن ڏينهن در جي هڪ پاسي ڏيڏا رکبا آهن، تنهنڪري هنڪي ڪاٿي ڏياري به چئبو آهي.

(۲۶) ڀاءُ ٻيڄ يا ڀائي دوج يا مير دوتسيا. ڏياريءَ جي ٽئين ڏينهن چنڊ ٿيندو آهي. چنڊ ٻيڄ جو ٿيندو آهي. اُن ٻيڄ کي ڀائي دوج چئبو آهي. اُن ڏينهن ڀيڻ ڀاءُ جو ستڪار ڪري روئي ڪارائيندي آهي. موت ۾ ڀاءُ ڀيڻ کي ڪڇڙن جو وڳو يا ساڙهي ۽ خرچي ڏيندو آهي. هن ڏينهن به ڏيڏا باربا آهن ۽ آتشبازي ٻاري آهي. مطلب ته ڏياري ٽيئي ڏينهن ملهائبي آهي. چوٿين ڏينهن ميهلواڙا ۽ چنڊا ٽلاءِ يا ساڙي وڻ ۾ وجهبا آهن. کير تاءِ ۾ وجهي سڪا ڪڍي رکبا آهن ۽ هٽالڙيون اُٿان کڻي ڪفي رکي ڇڏيون آهن. مير راجا جي پوڄا ڪبي آهي.

مهڻو ڪتي -

(۲۷) مهلاڏيو جو سڳڙو چوڙڻ. مهلاڏيو جو سڳڙو سانوڻ جي سومر تي ٻڌو هو، سو هاڻ ڪتيءَ جي پهرئين سومر تي چوڙبو. چوڙڻ جي وڏي، مودڪ جي ڪٽي ٺاهي، چئن سرن جو مودڪ ٺاهيو آهي. ٻه سِر ڪٽڪ جو اٿو، هڪ سِر کنڊ، هڪ سِر گيهه گڏي بڻائبو. -براهمن کي ڪتي ڏيئي آکاڻي ٻڌي ورت چوڙبو آهي.

(۲۸) گوپ اشمني. ڪتي مهني جي سهائي اشمني ڏينهن گوپ اشمني ٿيندي آهي، اُن ڏينهن ڳانءَ جي پوڄا ڪبي آهي.

(۳۹) تسلي وواه - ڪٿي جي نائين تڻ کان ورت شروع ڪبو آهي. ٻارس تي آڏاپين (ورت) چوڙڻ دان وغيره ڪرڻ) ۽ تسلي وواه ۽ پوڄا ٿيندي آهي. گبارس کان سنٿاراڻن جي وچ ۾ ڪڏهن به تسلي وواه پوڄا ڪندا آهن.

(۵۰) پرپوڏني ايڪاڏي - ڪٿي جي پرپوڏني ايڪاڏي تمام پوتر ۽ وڏي سڏبي آهي. اڄوڪي ڏينهن وشنو پڳوان جاگي ٿو (سمجھائي ڏسو چاليهو ورت). هن ڏينهن ورت رکبو آهي، رڳو ڦاٿهار ڪبو آهي جهڙوڪ ڦل، ڪٽل، ڏونگهي يا ناريل، گجروڻ يا اُن جو سيرو ۽ رڌل ساڻون کائبا آهن، دان ڀڄ ڪبو آهي. شهر جي پرڪرما به ڏبي آهي.

(۵۱) بيمڪ - ڪٿي مهني جي ايڪاڏي کان بيمڪ ٿيندا آهن. اُهي پنج ٿي ڏينهن اُشت ڏيو جي مندر ۾ اکند جوت ٻاري آهي، جنهن ۾ ۲۶۰ وٽن ٺاهي وجهيون آهن ته سڄو سال سُڪي رهون. پورٿاميءَ جي سنجهڙا جو چئن ڪاٺن مٿان گول چيٽو رکي اُنڇي مٿان اٿي جو ڏيئو رکي ٻاري تلاءِ يا درياءَ يا کڏ ۾ تاري ڇڏبو آهي. چئن بيمڪن جي پوري ٿيڻ تي نيون کي اڀرڻ ڪبو ويو. هن ڏينهن گرو نانڪ جو جنم ڏينهن به ملهايو ويندو آهي.

(۵۲) ڪارٽڪ سنان ختم - اسوءَ جي پونر کان جيڪي سنان شروع ٿيندا آهن، سي ڪٿي ۽ جي پورٿاميءَ تي ختم ٿيندا آهن. هنن ڏينهن ۾ ماڻهو ويهڻو رهندا آهن. صبح جو سنان ڪري پوڄا پاٽ ڪبو آهي. مندرن ۾ درشن ۽ پوڄا لاءِ وجهبو آهي. هي ڏينهن پوتر سمجهبا آهن، جيئي آماس تي جيڪي ديو سمهبا هئا، سي هن وقت جاڳندا آهن. اُستريون تسليءَ جي پوڄا ڪنديون آهن ۽ ڏيئو ٻاري رکنديون آهن. سڀئي نومي کان ورت شروع ٿيندا آهن ۽ ٻارس تائين چوڙبا آهن.

مهڻو نهري-

(۵۳) موڪشڊا ايڪاڏي ۽ گيتا جينتي - نهريءَ جي سڀئي گيارس ”موڪشڊا“ (موڪش ڏيندڙ) ٿيندي آهي. هن ڏينهن پڳوان ڪرشن ارجن کي ڀڏ جي ميدان ۾ گيتا جو اُپديش ڏنو هو، تنهن ڪري گيتا جينتي به ملهائي آهي.

(۵۴) جوئر جو سڳڙو چوڙڻ - جوئر جو سڳڙو جيڪو ٻڏي جي پهرئين سومر تي ٻڏو هو سو نهريءَ جي سومر تي چوڙبو آهي. سڳڙو چوڙڻ مهل جوئر جي ڳوهيل اٿي جي ننڍي ڪونڊي ٺاهي اُن ۾ اک جي ڦٽي ۽ کير وجهي ٿا، ٻيءَ ۾ رکبو آهي. جوئر جي اٿي جو ڏيئو ٻاريو آهي. ڪٿي سڄ لعي کان اڳ کائي پوري ڪبي آهي. هي سڳڙو اوڏي مهل تي ٻڏي چوڙبو آهي.

مهڻو پوءِ-

(۵۵) پوءِ پورٿاما - خاص سنان شروع - پوءِ جي پورٿاميءَ کان مانگهه جي پونر تائين خاص سنان ڪجن ٿا.

(۵۶) لال لوئي - لال لوئي اُتران کان هڪ ڏينهن اڳ ٿيندي آهي. ماڻهو ڪائين جا مڇ ٻاري دونهن ڌڪائي اُن جي طرف نچندا ۽ ڳائيندا آهن. موسمون بدلجڻ ٿيون ته بيماريون ٿين ٿيون، تنهن لاءِ هون ڪبو آهي. تيسن لال لوئيءَ جو مڇ هون جو بگڙيل روپ آهي. مڇ ۾ گانءِ جا چيٽا

وهجبا آهن جي پوتر ۽ روڳ ناشڪ آهن. اڄ کان ڇهه هزار سال اڳ نئون سال ٺاهري مهني کان شروع ٿيندو هو، جيڪو هن وقت ڇيت کان شروع ٿئي ٿو. نئون سال هميشه بهار جي مند ۾ شروع ٿيندو آهي، جنهن کي جوتش ۾ ۽ ڌرم شاسترن ۾ ”وسنت سنهات“ چئجي ٿو. ويدڪ زماني ۾ هن ڏينهن تي زشي مٺي پيڪه هون ڪندا هئا. هيءَ لال لوئي اُنهيءَ پراچين ڏن جي نشاني آهي. (۵۷) مڪر سنڪرات - اُتران - تر مور - اُتران پوءِ مهني جي مڪر سنڪرات تي ٿيندو آهي. انگريزي مهني جي هر سال ۱۴ جنوريءَ تي ٿيندو آهي. هن ڏينهن تي سورج اُتر دها ۾ وڃڻ شروع ٿيندو. هن ڏن ۾ ترن جا گڙ يا کنڊ ۾ ٺاهيل بولٽيندا (پوريندا) ٺاهبا آهن. پوڄا ڪري بهرامڻ کي ڏيئي پوءِ کائبا آهن. هن موسم ۾ بهر جي بڪل فائديمند آهن. چوٿي آهي ته ”اُتران اُتريو ۱3 سهارو ڪٽريو.“ اُن ڏينهن ڀارتي حساب موجب ترن جا ڇهه سنسڪار آهن: ۱. تل هوم ۲. تل سنان ۳. تل پاڻ ۴. تل پوڄن ۵. تل ڪلف ۶. تر مور. مهڻو مانگهه-

(۵۸) گئيش جينتي - مانگهه جي سڀئي چوٽ تي شري گئيش ديوتا جو جنم ٿيو. سڄو ڏينهن اُپواس رکي سنجهڙا جو پوڄن ڪري اڪائي ٻڏي، چنڊ کي ارڳ ڏيئي ورت کوليو آهي. (۵۹) بسنت پنچمي - بسنت پنچمي مانگهه مهني جي سڀئي پنجنين تڻ تي ٿيندي آهي. هن ڏينهن خاص ڪري رتي ۽ ڪامديو جي پوڄا ڪبي آهي. هندو ڌرم موجب ستي گئي ڪام جي وڏي همما آهي. الرڙوڊ ۾ چيل آهي ته ”پهرين ڪام پيدا ٿيو، پر نه هڪئي ديوتائن شجارت نه پيرن، نڪي منشن. تنهنڪري هي ڪام اُن مهان آهين، سنسار کي هلائيندو آهي. مان توکي نمسڪار ڪريان ٿو.“ گيتا ۾ پڳوان ڪرشن چوي ٿو - ”هي ارجن! مان اهو ڪام آهيان، جو ڌرم مريادا اندر آهي.“ ڪام موڪش پڌ پائڻ لاءِ نيون ڏاڪو آهي (ڌرم، ارت، ڪام ۽ موڪش). مهاديو اوائل ڪام شڪشا ننڍي گڻ کي ڏني، جنهن تي هلڻ سان ستوگني سنان پيدا ٿئي ٿو. هن ڏينهن ٻار پيلا ڪپڙا پائيندا آهن يعني سيارو هاڻي موڪلائي رهيو آهي ۽ بهار جي مند شروع ٿيڻ واري آهي. هي شپ ڏينهن ڳڻيو ويندو آهي. تنهنڪري بنا مهورت جي شاديون ٿينديون آهن. (۶۰) مانگهه پورٿاما - مانگهه سنان پورا - اڄوڪي ڏينهن مانگهه سنان پورا ٿين ٿا.

(۶۱) مهاشورائتي - مانگهه مهني جي اونداهي چوڏس تي ٿيندي آهي. اُنهيءَ رات شو پڳوان جو پاروتيءَ سان وهانءُ ٿيو هو. رات جو جاڳرتو ڪري صبح جو درياهه يا پوتر تلاءُ ۾ ٽپي ڏيئي سنان ڪري شواليءَ ۾ رهي شو لنگ تي بيل پٽر، اک جو ڦاڙيون ۽ گڏيل کير پائي ڇاڙهي پوڄا ڪبي آهي. ورت رکبو آهي. ڪي وري پنگ کي شو جي پوٽي چئي گهوٽي پيئندا آهن. ميلا لهندا آهن. مهڻو ڳڻج -

(۶۲) يڌه ٻالي جو سڳڙو ٻڌڻ ۽ چوڙڻ - ڳڻج جي سڀئي چوٽ تي يڌه ٻاليءَ جو سڳڙو ٻڌبو آهي. هنکي ”يڌه وٽاڪ“ چئبو آهي. سنجهڙا جو گئيش پڳوان جي آرتي ٻڏي چنڊ کي ارڳ ڏبو. تنهن وقت چئبو - ”يڌه وٽاڪ بيٺو آهين، لڏون کائين، منهنجي آس پچائين.“

(۶۲) ڦاڙي سڻين - ڦڙڻ جي سهائي ساتم تي ڦاڙي سڻين ڳيندي آهي. سانوڻ جي ننڍي سڻين وانگي چٽ ڏينهن لولا پڇاڻي ياتري سڻين ڏينهن پوڄا ڪري براهمڻ کي ڏيئي پوءِ گهر جا پاتي ٿڌو کائيندا آهن.

(۶۳) هولاشڪ - ڦڙڻ جي سهائي الڻين کان وٺي پورٽا تائين اٺن ڏينهن کي ”هولاشڪ“ چئبو آهي. هنن ڏينهن ۾ هاديءَ نه ڳوڙن ڪم نه ڪبو آهي. هي اٺ ڏينهن بسنت رتو جي شروعات جا ڏينهن آهن.

(۶۴) هولي - هولي ڦڙڻ مهني جي چوڌس يا پورٽاسيءَ ڏينهن ڳيندي آهي. هولڪا هراڻڪش جي پيڻ هئي. هنکي هڪ چادر هئي، جا ويڙهي باهر ۾ وهندي هئي ته هنکي باهر نه ساڙيندي. هراڻڪش سندس پرهاد پٽ کي سزا ڏيڻ واسطي هولڪا کي چيو ته تون چادر ويڙهي پرهاد کي جهلي ويهه ته سڙي مري وڃي. هولڪا ائين ڪيو. پر هو اها ڇيڙو زوردار لڳي، جو اها چادر هولڪا تان لهي وڃي پرهاد تي پئي. جنهنڪري پرهاد بچي ويو. هولڪا خالي سڙي مري ويئي. چوندا آهن ته ”مارڻ واري کان بچائڻ وارو ويجهو آهي.“ اُن ڏينهن کان مڻئين تڏ ملهائڻ لاءِ جهنگلي ڇيڙن جو ڍڳ ٻاري، اُن تي اڻي جو ڪچرو روت ڪڇي شت سان ويڙهيل پڇاڻو آهي. روت پڇي ويندو آهي، پر اُن تي ويڙهيل ڍاڳا نه سڙندا آهن. يعني ”سچ جي جش آهي.“ دوڻهين جي اڳيان سڳڙو ٻڏي پوڄا ڪبي آهي. اُن مهل چئبو ”ڌاڙي ڌرم، وڌي ڪرم ڏياري آهائڻي آڻ ڪري، ورڙو ٻولي، شري سنوت راڻي! تنهن جي پهرين آکاڻي.“ ڌوڙي کان پوءِ پهرئين آر توار تي ٽيڪيون تري سج ديوتا جي آکاڻي ٻڌي سڳڙو ٻڌبو آهي. آر تيءَ مهل چئبو - ”جس گهر ورتر مان، تس گهر راجا راڻي پوڄيو - راڻي مويٽيڙي چونڪ چراءِ هرڪ منورا پوڄيو، راڻي راڻ ڏي، پهرئين منگل ورهيو.“ (اٺين دفعا چئبو). روت ڪريون ڪتي تيار ڪبي آهي. پوءِ هولي واريءَ دوڻهينءَ کي نمسڪار ڪري ڪجهه پرساد اُن ۾ وجهي، ٽي قبرن وارون ڏينديون آهن. نوان هادي ڪيل ڦهوت ڪنڌاريون پلٽي ٻڌي دوڻهينءَ وٽ پوڄا ڪري ٽي قبرن ڏيندا آهن. اُن دوڻهينءَ مان ڏکيل ڇيڙو گهر جي چاهه ۾ وجهي ٻاري آهي، جا سڄو سال وسائي ڪاهي. وري ٻي هوليءَ تي نئين باهر شروع ڪبي. ان دوڻهينءَ مان ٿوري رک کڻي، اڳڙيءَ ۾ ٻڌي گهر جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ رکي ڇڏي، جا سڄو سال پيئي هجي ته ڪوبه جيو جنت نانگ بلا نه ايندا. گهر ڪاٺيا.

(۶۵) ڌوڙيو - هوليءَ جي ٻئي ڏينهن ڌوڙيو ٿيندو آهي. اُن ڏينهن ماڻهو ٿيسيل رنگن جون پڇڪاريون پري هڻندا آهن ۽ ڪئين رنگن جا ڳال هڻندا آهن. هوليءَ جا سانگ به ڪندا آهن. پنهنجن کان پوءِ سنان ڪري آڇا ڪپڙا پائي هڪ هنڌ گڏ ٿي ڀڄن پاءُ ڪندا آهن. ڪلال جو سوڻ ڪندا آهن. سنڌ ۾ ڪيسول ڪاڙهي اُنهن جو پيلو پاڻي هڻندا هئا. پوءِ گهر پڪوڙا وراهي کائيندا آهن. چوندا آهن ته ”ڦڙڻ ڦلاريو ڏينهان اونهارو راتيان سيارو.“ ٻي چوڻي آهي ته ”ڦڙڻ جي مهني ۾ سوڙ کڻي ٻاهر شهمجيءَ ۽ ٻڌي جي مهني وڃي ڪٺي اندر شهمجي.“

(۶۶) رنگ پڇمي - ڦڙڻ جي اونداهي پنڇڻين تي هي ڏن ٿئي ٿو. هيءُ ڏينهن ڪرشن پڳوان جي مندر ۾ ڏام ڏور سان ملهايو ويندو آهي. هن ڏينهن تي سيمڻي هڪ بتي کي رنگ وجهندا آهن.

متفرقه ڏينهن

(۶۸) ايڪاڏشي يا گيارس - هر مهني ۾ ٻه ايڪاڏشون ٿينديون آهن. هڪ سهائي پڪش ۾ ٻي اونداهي پڪش ۾. اُن ڏينهن ماڻهو ورت رکندا آهن. پڳوان جو ڀڄڻ ۽ پوڄا پاٽ ڪندا آهن. اُن نه کائيندا آهن ۽ ڦلهار کائيندا آهن. اُن ورت ۾ ڌاڙوڻ يا نارنگيون يعني ڪٺا قل نه کائبا آهن. ڪتي ۽ ڦڙڻ جون سهليون گيارسون مڪير ليکبيون آهن. چيت جي ايڪاڏشي نرجا ڳيندي آهي. اُن ڏينهن نه ڪاٺو، نه پئڻبو آهي. گيارس جو ورت ٻارس تي پڙا ڪاڻي چوڙبو آهي.

ايڪاڏشين جو نقشو

جوان نمبر	مهينو	پڪش	نالو ايڪاڏشيءَ جو	ورت رنگ جو قل
۱-	چيت	شڪل	ڪامدا	آتم شڪل ڏيڻ واري. پاپ رويي ڪالين کي ڄاڻڻ لاءِ اڳتي آهي.
۲-	ڪرشن	ڪرشن	وروشيني	نروڙي ڪايا - آتم آهي.
۳-	ويساک	شڪل	موهني	موهه کان مڪت ٿئي ٿو
۴-	ڪرشن	ڪرشن	آپرا	وڏا پاپ ناس ٿين ٿا. دان ڀڄ ڪجي. انڇا نه ڪجي.
۵-	چيت	شڪل	نرجا	مڪتي ملي، وڻڪٽ ۾ واسو ملي ٿو.
۶-	ڪرشن	ڪرشن	يوگيشي	۸۸ هزار براهمڻ لکائڻ جيترو قل ملي ٿو، سنان مان ٻار لٽائڻ واري آهي
۷-	آکاڙ	شڪل	دوشيني	هن لوڪ ۽ ڀلوڪ ۾ سڪ ڏيارڻ واري آهي.
۸-	ڪرشن	ڪرشن	ڪامڪا	نلي يا ڳوٺاڻ اڳيان ٽيه يا ٽين جي نيل جو ڏيئو رکي سره پڙهت ٿيندو.
۹-	سانوڻ	شڪل	ڀٽردا (پويترا)	اڳئين جنس جا پاپ ناس - پتر ستنان ٿيندو.
۱۰-	ڪرشن	ڪرشن	آجا	سڀ پاپ نشت. اٺت سمي سر ڳهر ۾ وڃي ٿو.
۱۱-	بدو	شڪل	وامن (جل جهولني)	بهرهه وڻو مهيش جي پوڄا کي دان ڪجي، سڄو قل ملي ٿو.
۱۲-	ڪرشن	ڪرشن	اندرا	ڏک نه ٿيندا. مڪتي پراپت.
۱۳-	آسو	شڪل	النڪشا (پاپاڪي)	ڏن دولت ان وغيره ۾ برڪت، سکر پوڳي سر ڳهر ۾ وڃي.
۱۴-	ڪرشن	ڪرشن	رما	منوڪامنا پوريون.
۱۵-	ڪتي	شڪل	هرپوٽني (ديو پرپوٽني)	منوڪامنا پوريون.
۱۶-	ڪرشن	ڪرشن	آتپنا (آتپني)	ماسڪ روپ ناس.
۱۷-	نهری	شڪل	موکشا	ڏک سهرش نه ڪندو.
۱۸-	ڪرشن	ڪرشن	سگلا	سڪ مائي - مڪتي حاصل ڪندو.
۱۹-	پوه	شڪل	ڀٽردا	پتر ستنان ٿيندو.
۲۰-	ڪرشن	ڪرشن	هتلا	سرير نروڙو - سڀ پاپ ناس.
۲۱-	مانگه	شڪل	جيا	پرپت جوڻ نه پائيندو - وڻڪٽ ۾ واسو ڪري.
۲۲-	ڪرشن	ڪرشن	وجيا	سڀ ۽ جس ملندو.
۲۳-	ڦڙڻ	شڪل	آملڪا (آملڪي)	۱۰۰۰ گودن ڪرڻ جو قل ملندو - منوڪامنا پوري.
۲۴-	ڪرشن	ڪرشن	پاپ موچني	سڌين ڏيڻ واري - ڪلياڻڪاري - پاپ ناس ڪرڻ واري.
۲۵-	اڌڪ يا	شڪل	پدملي	سڀ روڳهه نشت - سڪ پوڳي - منوڪا پوري.
۲۶-	پرشوت	ڪرشن	پرما (پدما)	سڀ ڏک دور.

کيرٿي يا تاهري ڪبي هئي پر هاڻي ڪو ڪو ٿو ڪري، ٻيڄ جو ٺڳون چنڊ ڏسي کيس نمسڪار ڪبي آهي. چئبو آهي، ”چنڊرا ٻلي ڪرڪل جي ڀلي.“ ٺڳون چنڊ ٻولي به درشن ڪجي. ٻڌي ۾ چوٽ تي چنڊ ڏسڻ سان ڪوڙو ڪلنگ لڳي ٿو. هن لاءِ ڏسڻ پوڄائن ڏن نمبر ۲۶ صفحو ۴۱۱. چيئي چنڊ جو مهڻو وڌيڪ آهي، اُن لاءِ ڏسڻ نمبر ۱، صفحو ۴۰۶.

(۷۶) گرهن - گرهن سال ۾ هڪ ڀاڱي ٻه ٿيندا آهن. چنڊ گرهبو ته چنڊ گرهن پورٿماسيءَ تي ٿيندو آهي. سج گرهبو ته سج گرهن اُماش تي ٿيندو آهي. گرهن ۾ ۱۲ ڪلاڪ اڳ سوٽ لڳندو آهي. سوٽ کان گرهن چئن ٽائين کانپو پيٽبو ڪونهي. پر ٻارن، ٻڏن ۽ بيمارن تي ميار ڪونهي. گرهن ۾ دان پڇ ڪرڻ سٺو آهي ته گرهن جي پيڙا لهي. دان ۾ گهڻو ڪري ٽامي جو سڪو، ٺوه جي ڪلي، تيل ڪڙو ۽ نيرو ڪپڙو صفائي ڪرمجارين کي ڏبو آهي. گرهن وقت گرهي زال ۽ اُنجو پتي ليني آرام ڪندا آهن پر اکيون نه پوريون آهن، نه ته ٻار تي اثر پوندو جو چمن کانپوءِ ظاهر ٿيندو. کاڌي جي شين ۾ ڊپ وجهي رکبا آهن ته اُنهن تي گرهن جو اثر نه ٿئي. گرهن ۾ باندر ۽ ٻيا جانور به وڃي لڪندا آهن. گرهن ۾ هري ڪيرتن ڪيو وڃي. گرهن چئن کانپوءِ سان ڪري ڪپڙا ٻڌائي پوءِ کاڌو رڌي کانپو آهي. رکيل پاڻي به هاري ٻيو ٺڳون پاڻي ڀريو آهي.

(۷۷) چار ڏن - هندن ۾ چار ورڻ آهن. ۱. برهمڻ لاءِ جنماشتي، ۲. ڪرتي ۲. وٽس ۴. شوتر. چئن ورڻن جا چار ڏن آهن. ۱. برهمڻ لاءِ جنماشتي، ۲. ڪرتي ۲. وٽس ۴. شوتر. چئن ورڻن جا هولي. پر چارئي ورڻ چارئي ڏن ملهائيندا آهن. وهانءِ شادي وغيره ۾ پنهنجي پرڻيل نياڻيءَ کي چار ڏن ڏيندا آهن. ڪي ثابت ڏين، ڪي اُنهن جو ناڻو ڏين، ڪي ڪڇ ثابت ڪڇ ناڻو ڏين. ۲. پوڏين جا وڏا ڏينهن - (۱) ٻڌ جيئني - ٻڌ ڌرم وارا مهاتما گوتم ٻڌ جي جيئني ملهائيندا آهن.

۳. جيئينن جا وڏا ڏينهن - (۱) مهاوير جيئني - جيني مهاوير جي جيئني ملهائيندا آهن.

(۲) ورت - اُنهن جا خاص ورت مقرر آهن جي اُنهن ڏينهن تي ورت رکندا آهن. ۴. سڪن جا ڏينهن - (۱) گرو نانڪ جيئني - گرو نانڪ جيئني ڪتيءَ جي پورٿماسيءَ ڏينهن تي ملهائيندا آهن. گرو گرنٽ جو پاٽ رکندا آهن، پرساد وراهيندا آهن ۽ پندارو به ڪندا آهن.

(۲) گرو گوپندسنگهه جيئني - گرو گوپندسنگهه جيئني پوهه مهني ۾ مڱين طرح ملهائيندا آهن.

(۲) ۽ (۳) گرو ارڄن ديؤ ۽ گرو تبغ بهادر جو شهيدي ڏينهن - گرو ارڄن ديؤ جو شهيدي ڏينهن چيت ۾ ۽ گرو تبغ بهادر جو شهيدي ڏينهن نهريءَ ۾ ملهائيندا آهن.

(۵) ويساڪي - ويساڪي ويساڪ ۾ ميڪ سنڪرات تي ٿيندي آهي. اُن ڏينهن گرو گوپندسنگهه خالصا پنٿ هلايو، تنهنڪري وڏو ڏينهن ڪري ملهائيندا آهن.

(۶۹) ستنارائڻ - پورٿماسيءَ جي رات جو چنڊ سڄو ڪڙندو آهي، اُهو ڏينهن شپا گنبو آهي. اُن ڏينهن ستنارائڻ ٿيندو آهي. ماڻهو ورت رکندا آهن. شام جو جهنگ مان گائين موٽڻ مهل ستنارائڻ جي ڪٿا ٻڌي ورت چوڙيو آهي. پرساد پوڄاڙي جو ڪبو آهي، اُن ۾ ڦل ملائبا آهن. آرتيءَ بعد چرٿامرت ولي پرساد ورتاڻو آهي. وشنو پڳوان جي نعمت رکيو ويندو آهي.

(۷۰) گڻيش چوٽ - هر مهني ڪرشن پڪش ۾ گڻيش چوٽ ٿيندي آهي. اُن ڏينهن شهاڳڻ زالون ۽ ڪنواريون چوڪريون ورت رکنديون آهن ته سهاڳ جو ڻڪ مائين. رات جو چنڊ کي ارڳ ڏيئي ورت چوڙيو آهي. اُن ڏينهن شام جو براهمڻ ورت جي آکاڻي ٻڌائيندو آهي. اُن مهل ٿالهيءَ ۾ اٿي جو ڏيئو ٻاري رکبو آهي ۽ اُن ۾ تير به وجهبا آهن. آکاڻي ٻڌڻ بعد براهمڻ کي تير ۽ ڏکڻا ڏبي آهي. ورت چوڙي تاهري ڪائي آهي.

(۷۱) منگل تي گڻيش چوٽ - جيڪڏهن منگل ڏينهن گڻيش چوٽ ٿئي ته هن کي ”سڪنت هرڻ گڻيش چوٽ“ چئجي ٿو. هن ڏينهن تي پوڄا ڪري سويري لوڏاڻي چئبو آهي ته ”ڏڪ چمني مون پيري، چوٽ منگل واري - مان جا پوڄيان چوٽڙي، سڪنت ڪاڻن هار، جهڙو راجا ڦل ڏئي، تهڙو سپ ڏيار.“

(۷۲) پردوش ورت - پردوش ورت هر مهني ڪرشن پڪش جي ٻارس ۽ تيرس نت گڏجي يا تيرس تي ٿيندو آهي. هن ڏينهن زالون ورت رکنديون آهن. هي ورت شو جو مڃيو ويندو آهي.

(۷۳) ٻيا ورت - ڪي ماڻهو سومر تي ڪي ماڻهو چنڇر تي به ورت رکندا آهن. اُنهن جي رکڻ ۽ چوڙڻ جي وڏي ساڳي آهي، جيئن ٻين ورتن ۾ ڪبو آهي. ڪي ماڻهو وسيت ڏينهن ايڪاٿوري ۽ وسيت ديؤ جي ڪٿا ڪري ڪاري ڏاک ۽ ڀڳڙا پرساد ڪري وراهيندا آهن ته ڏن جو وادارو ٿئي.

(۷۴) اُماش - اُماش هر مهني ڪرشن پڪش ۾ ٿيندي آهي. هن رات چنڊ اصل ڏسڻ ۾ ڪونه ايندو آهي. انڪري ڪاري رات به چوندا آهن. هن اُماش کي لوڪ ڪا يا ديؤ اُماش چئبو آهي. ڪڏهن ڪڏهن پٿريڪ اُماش الڳ ٿيندي آهي. ان کي پٿرن جي اُماش چئبو آهي ۽ پٿر ڪاراڻو آهي. ڪي ماڻهو ديؤ اُماش جو ورت رکندا آهن.

(الف) چيني اُماش - چيني اُماش ڏسو ڏن نمبر ۱۱ صفحو ۲۸۰.

(ب) هريالي اُماش - هريالي اُماش ڏسو ڏن نمبر صفحو ۲۸۱.

(ث) سوموتي اُماش - سوموتي اُماش يا موني اُماش سال ۾ هڪ يا ٻه دفعا سومر جي ڏينهن

(د) سوموتي اُماش - تي ٿيندي آهي. اُن ڏينهن صبح جو سوير اُتي بنا ڳالهائڻ جي درياهه تي وڃي گونگي ٿئي ڏبي آهي. تنهن کان پوءِ ڳالهائبو آهي. اُن جو ڦل سُٺو ملندو آهي. نياڻين کي جليبيون ڪارائي مڱسو ٺڪو ڏکڻا ڏبي آهي. هاڻي وڌيڪ ڏيندا آهن.

(۷۵) چنڊ - هر سهاڻي ٻيڄ تي ٺڳون چنڊ ڏسبو آهي. ڪڏهن تئين جي گڏجڻ سبب ايڪم جو به ٿيندو آهي. مهني پوري ٿيڻ تي ٿيندو آهي. وڌيڪ ڏينهن ڪري ليکبو آهي. ماڻهو سنجها جو منو اُڪرو درياهه يا کوٽ تي پائيندا آهن. اُڏيري لعل جا پوڄاري بهراڻو ڪندا آهن. اڳي رات جو

۵. مسلمانن جا وڏا ڏينهن - (۱) عاشورا - محرم جي مهني ۾ ڪربلا جي مڪدان ۾ مارجي ويل مير حسن ۽ حسين جي يادگيريءَ ۾ ماتم ڪندا آهن. پٺيندا آهن ۽ مريبه پڙهندا آهن. پڙ ۾ انگاس ڇاڙهندا آهن، تابوت ۾ سڄي گهمائيندا آهن. سنڌ ۾ رڪي ڇڏيندا هئا پر ڀارت ۾ اُهي ڪربلا جي مڪدان ۾ دفن ڪندا آهن. هي سڀ شيما مسلمان ڪندا آهن. سني مسلمان ماليتجي نموني ۾ شوڪ ڪندا آهن.

(۲) صفر پوئين اربع - صفر جي مهني ۾ آخري ٻڌر تي هي ڏينهن ملهائيندا آهن.

(۳) عيد الفطر - رمضان جو سڄو مهينو روزا رکي آخري ڇنڊ ڏسي عيد ملهائيندا آهن. نوان ڪپڙا پائي جامع مسجد يا ٻين مسجدن ۾ وڃي نماز پڙهندا آهن پوءِ پاڻ ۾ ڀاڪر پائي ملي عيد مبارڪ ڏيندا آهن ۽ رات جو سيئون يا ٻيا سنا طعام تيار ڪري کائيندا آهن.

(۴) عيد الطها - ذوالحج واري مهني ۾ ٿيندي آهي. هنڪي ٻاڪري عيد به ڪري چوندا آهن. جو اُن ڏينهن ٻڪري يا چٻلي جو گوشت ۽ ٻيا سنا طعام کائيندا آهن. نماز پڙهندا آهن. عيد مبارڪ ڏيندا آهن. مڻئين نموني ملهائيندا آهن.

(۵) عيد ملاذ - (۶) ٻاره وڻات - حضرت پيغمبر محمد صاحب جو جنم ڏينهن جو خوب ملهائيو ويندو آهي. خوشيون ڪيون وينديون آهن. نوان ڪپڙا پائبا آهن ۽ سنا طعام کائيندا آهن. (۷) روزا - رمضان واري مهني ۾ ۲۰ ئي ڏينهن روزو رکندا آهن. صبح جو روزو رکندا آهن ۽ سج لڳي کانپوءِ ڇوڙيندا آهن. سڄو ڏينهن نه کائيندا آهن نه پيئندا آهن.

(۸) نماز - روز ۽ ٽي وقت نماز پڙهندا آهن. خاص ڪري جمع ڏينهن منجهند واري نماز مسجد ۾ وڃي پڙهندا آهن.

۶. ڪرستانن جا وڏا ڏينهن - (۱) گڏ فرائيدي - اپريل جي مهني ۾ هڪروار ڏينهن ملهائيندا آهن، جو اُن ڏينهن حضرت يسوع مسيح کي صليب تي ڇاڙهي هٿن ۽ پيرن ۾ لوه جون رڪليون هڻي شهيد ڪيو ويو. اُن ڏينهن ديول ۾ ويندا آهن، بائيبل پڙهندا آهن، شهيدي ڏينهن ملهائيندا آهن.

(۲) ايسٽر - حضرت يسوع مسيح ڪن هرڏالن کي ساڪيات درشن ڏيئي نهال ڪيو هو، تنهن

کي ايسٽر چوندا آهن ۽ ڏينهن ملهائيندا آهن.

(۳) ناٿال - تاريخ ۲۵ ڊسمبر حضرت يسوع مسيح جو جنم ڏينهن آهي، تنهن ڪري ديول ۾ ويندا آهن. بائيبل پڙهندا آهن. نوان ڪپڙا پائي خوشيون ملهائيندا آهن.

:: باب ارڙهون ::

راڳ، ساز ۽ ڀڳتيون

۱. راڳ يا ڳائڻ

راڳ آتما جو انگ آهي. اسانجي رڳن ۾ سمايل آهي. راڳيندڙ اُنهن کي ڇڏي لرزش پيدا ڪري ڇڏين ٿا. راڳ انساني دل مان نڪرندڙ ڀاڻاڻن جي پڪاڻ آهي. من مان آندڙ جزيا يا اُمتڱ آهن. انسان جو راڳ سان چمڪ کان وٺي مرڻ تائين لاڳاپو آهي. موسيقيءَ جو ماڻهو، مروڻ ۽ ماحول سان گهرو لاڳاپو آهي. راڳ ڪل مخلوقات جو رُوح آهي.

”دل جي ڌڙڪل اندر لهر به آتا ٿي - ساهه ۾ پڻ سمايل ڪو سنگيت آ“

آهر سنسار سارو به چڻ ساز ڪو - هيءَ حياتي به چڻ ڪو مڪر گيت آ“

وشنوءَ طبلو ۽ مردنگ وڄائيندو آهي، برهما ڪنڇو ۽ جهانجهه وڄائيندو آهي ۽ شِو نچندو آهي. انهيءَ مان سمجهي سگهجي ٿو ته راڳ ۽ راڳين جو ڪيڏو نه مهتو آهي. راڳ سان بيمارين جا علاج ٿيندا آهن. راڳ تي جانور به مست ٿيندا آهن. جيڪن هرڻ مردنگ تي ۽ نانگ مڙهيءَ تي. هڪ درويش چيو آهي ته: ”من را تنبور سازم، رڳها ڇم تار تار - ديگر سرود نيست، ڀڄڻ يار“ اُن جو مطلب ته تن کي تنبور ٺاهيو اُتم ۽ رڳن کي تارون، ٻيو ڪو ساز ناهي، اِهي ئي پيئون ڳائڻ يار يار. شاه عبداللطيف چيو آهي ته: ”من تسبيح من مڻيو، دل دنبور وڃن سي سٺائي جاڳن، نند عبادت اُن جي“ انسان پنهنجي ذاتي سڀاءَ ڪري شاعر آهي ۽ راڳ سندس روح ۾ آڏ کان سمايل آهي. ”راڳ“ لفظ جي اصلي معنيٰ ئي آهي موج يا روح ريلو. راڳ تمام دلپزير شءِ آهي ۽ منجهس جادوءَ جهڙو اثر آهي. وشنوءَ جي اوتار هري ڪرشن مڙهي وڃائي. سروسني ديوي سازن جي راڻيءَ ويٺا وڃائي.

گُونڊيجا گيتن سان اوتارا، خوب وڄائڻ وارا، چنگ گهڙا نڙ ۽ يڪتارا،

ڳوٺ جي باغ ۾ ايندا هوندا، ڳائڻ وارا، سارنگي مٽڪو ۽ يڪتارو وڄائڻ وارا،

سڀ ڪٿا ٿيندا هوندا، رنگ چمائڻ وارا، عشق الله جو آلاپ ٻڌڻ وارا.

۱ - راڳ جي پڪاڻ - راڳ اصل پڪاڻ ٿيو هڪ ڀڪيءَ مان، جنهنجو جوڙو ٿيندو آهي. هو جڏهن مرڻ جي نزديڪ ٿيندو آهي، تڏهن ڪڪائين جهوپڙي ٺاهي، ديبڪ راڳ ٻڌائيندو آهي. راڳ ڳائڻ ڪري جهوپڙيءَ کي اڇي بڻ ٿيندي آهي ۽ اُن ۾ پاڻ سڙي ويندو آهي. وري اُن مان اُتو پڪاڻ ٿيندو آهي جو وري پڪي ٿيندو آهي.

۲ - راڳن جا نالا - ڪل راڳ ڇهه آهن، هر هڪ کي ۵ اِستريون ۽ ۸ پٽ آهن. سي ٽي ۶ راڳ، ۲۰ راڳليون، ۲۸ پٽ ڪل ٽي ۸۴ راڳ، ۱۰ پير ۲۰ هنڊول ۲۰ مينگه ۲۰ سريراڳ ۵، ديبڪ ۶۰۰۰۰ مالڪوٽس. هندو ماڻهو ورهيه ۾ ڇهه رتيون ليکيندا آهن. هر هڪ رت لاءِ هڪ راڳ رکيائون.

راڳ (ديوتا) - راڳن کي تمغلي طرح ديوتائون ڪري سڏيائون. هر هڪ ديوتا کي پنج زالون ۽ آنت پٽ آهن. زالن کي راڳڻيون ڪري ڪوليائون. راڳ ۽ راڳڻين کي مجس ڪري هر هڪ جي دلڪش تصوير سندس مضمون موافق ڪڍيائون. مثلاً -

(۱) ڀيرڙو - ڀيرڙو کي ڇو ڀڳوان وانگر ٿي اکيون آهن. پيشانيءَ تي چنڊ ڀيو چمڪي، چٽائون مان گنگا پيئي ۽ هيٺس. مٿي تي واسينگ نانگ ويڙهيل اٿس ۽ ڳچيءَ ۾ کوپرين جي ڪنڍي پيل اٿس. (۲) هندڙول - هندڙول سوني هندوري ۾ ڀيو لڏي. سندس چؤگرد ڪيتريون اڇراڻون بيٺل آهن، جي هندورو پيئون لوڏين ۽ راڳ پيئون ڳائين.

(۳) ميگه - ميگه لفظ جي معنيٰ ٿي آهي ڪڪر ۽ انهيءَ مان سنڌي لفظ مينهن (برسات) ٺهيو آهي. ميگه جو وزن ڪارو آهي، ڀيلي پوڻاڪ اٿس، هٿ ۾ تڪي ترار اٿس ۽ ڪڪر تي سوار آهي. عام طرح ائين چوندا آهن ته ميگه راڳ ڪو پوريءَ وڏيءَ سان ڳائي ته آمالڪ مينهن پوي. (۴) سريراڳ - سريراڳ هڪ سهڻو جوان آهي. اڇي پوڻاڪ پيل اٿس. لعلن ۽ بلورن جي ڪنڍي ڳلي ۾ اٿس ۽ هٿ ۾ ڪنول گل جهليو بيٺو آهي.

(۵) ڊيهڪ - ڊيهڪ لفظ آهو آهي جنهن مان سنڌي لفظ ”ڏيغو“ ٺهيو آهي. ڊيهڪ کي باه وانگر چمڪاڪ ڪندڙ ڪپڙا پهريل آهن. پيشانيءَ مان آڱ جا آڱا پيا نڪرنس ۽ هڪ مسٽ هائيءَ تي سوار آهي. چوندا آهن ته ڏيئي ۾ تيل ۽ وٽ وجهي ڪو پوريءَ طرح وڏيءَ سان ڊيهڪ راڳ ڳائي ته ڏيغو پاڻمرادو ڀري پوي. ڪي ته ائين به چون ٿا ته اهو راڳ پوريءَ وڏيءَ سان ڳائي ته آڱ جون ايلون سندس اندر مان نڪري خوڏ کيس جلائي پورو ڪن.

(۶) مالڪوئنس - مالڪوئنس هڪ ڏوھڙو جوان آهي. منهن مان رت ڀيو چٽيس. اکيون نشي ۾ محصور اٿس ۽ هٿ ۾ لٺ اٿس، لباس سندس نيلو آهي. ڳچيءَ ۾ موتين جي مالها پيل اٿس. بيت : دوار ڪار ڀر ساد پاتيا روهڙيءَ واري فبروري ۱۹۱۲ع ۾ هيٺيون بيت ٺاهيو:

پهريون ڀيرو بادشاه، دڙجا مالڪوئنس وڙي؛
ٽيجو هندول قاضي، چوٽان ڊيهڪ ڪوٺول،
ڀنڄون سري جلوه دار، ڇهون ميگه ملهار.

۲- مشهور ڳائيندڙ - (الف) گوڀو - گسائين يا گوسامي برهمانند پٽ گوسامي چيٽن گر، هي سياسي ٻاڏو هو ۽ مشهور هوشيار راڳيندڙ هو. هي حيدرآباد سنڌ جو رهندڙ هو. هي گائڻ وديا ۾ تمام قابل هو. سڀ راڳ ۽ نثر ڄاڻندڙ هو. ڳائيندڙ هو. هي ڀورو گوڀو هو ۽ سڏبو به گڙيو ٿي هو. هي ساڙ به ڪيترائي وڃائڻ ڄاڻندو هو. هي ڀروفسر به هو. هن حارمونڀر سڪڻ لاءِ ڪتاب به لکي ڇپايا هئا. جهڙوڪ سنگيت سار پر ڪاڪ جلد ۱ ۽ ۲، تنهن کان سواءِ ٻيا ڪتاب لکيا هئا ٻين ڀر نالا معلوم ڪونه ٿي سگهيا آهن. هي پاڪستان ٿيڻ بعد ۱۹۲۸ع ۾ سنڌ مان لڏي اچي جئپور رهيو. هتي جئپور جي راجا جي گائڻ وديا ۽ ٻين ڀر نرسپال جي نوڪريءَ تي هو ۽ ڪاليج جي وديارئين کي گائڻ وديا سيکاريندو هو. سنڌ ۾ ته مشهور هو پر هندستان ۾ به نالو ڪڍيائون. جئپور ۾ هي سر ڳواس ٿيو.

سند جي تصوير

(ب) سنڌ جي ڪوئل - سنڌ ۾ هڪ مسلمان عورت ”جيوڻي“ نالي هئي. هوءَ شڪل شبهه جي شاندار ڪانه هئي. بدن ۾ ڀريل ۽ رنگ جي سانوري هئي. پر خدا تمايلي هنجي کلي کي اهڙو شريلو بڻايو هو جو ڪي بانٽ آواز ڳائڻ ۽ شيرين هو. جڏهن ڳائيندي هئي ته ٻڌندڙ مڱڻ ٿي ويندا هئا ۽ تعريف ڪرڻ کانسواءِ رهندا ئي ڪونه هئا. هوءَ ”سنڌ جي ڪوئل“ سڏبي هئي. هنڪي پنهنجي سازيندڙن جي ٽولي هئي. هيءَ عام طرح ميلن ۾ ڳائيندي ۽ نچندي هئي. ماڻهو تڪيت وٺي اندر ويندا هئا پر ٻڌندڙ هنڪي انعام طور روپيا به جام ڏيندا هئا. هنڪي شاهوڪار شادين ۾ به ڳائڻ لاءِ گهرائيندا هئا.

(ڄ) سنڌ جي ڳيل - ڪماري ڀڳوتي ناواڻيءَ جو جنم نصرپور تعلقي ٽنڊي الهيار ۾ تاريخ ۱ فبروري ۱۹۲۰ع ۾ ٿيو. هيءَ به تمام سٺي ۽ مشهور راڳيندڙ هئي. گلو شيلو ۽ آواز تمام سٺو هوس. نه ٿال نه شير ڀر هئس. ٻڌندڙ گائي تي موهت ٿي پوندا هئا، تنهنڪري ”سنڌ جي ڳيل“ سڏبي هئي. هنڪي به سازيندڙن جي پنهنجي ٽولي هئي. ٽوليءَ جو اڳواڻ گوبند مالهي هو. ماڻهو هنڪي ميلن، جلسن ۽ شادين ۾ گهرائيندا هئا. هوءَ اسٽيج تي ويٺي ڳائيندي هئي ۽ مريدار مڙج مڇائيندي هئي. هيءَ ننڍي وڏيءَ ۾ ڀرمبي شهر ۾ تاريخ ۲۲ آڪٽوبر ۱۹۸۱ع ۾ ڀرلوڪ ٻڌاري وڃي پرماتما وٽ پهتي. هن جا رڪارڊ گهڻائي ڀريل آهن جي ماڻهو وڃائي آندڙ وٺندا آهن ۽ اڄ به هنڪي ياد ڪندا آهن.

(د) ڪبير شاعر جو شعر - بندي بلوچن جا، آنت ويهون اُن - ڏاڙي خاطر ڌاريا، مھري ملوڪن، ٽنگن ڊگھا وڃن سگھا، جن جا چيريا ٽپ ڇرن - ڪنڊن ڪارا ڀڄ ڳھار، جنجا ڪڙ نه ڪڙ ڪو ڪن، نڪ ڀر ٺوڙي، وڃن ڊوڙي، پختي بلوچن - منزل مارڻ، پوءِ نهارڻ، اهو عيب اُنن، وڃي واڙ ڇڙهن، ته به ڪنبن ڪين ”ڪبير“ چوي.

(ع) ڀلو -

۱. اول ۾ الله ڀلو، ڀلا يار سنڌوءَ جا تازا ڀلا، لطف ۽ لذت ۾ سڀ کان ڀلا؛
۲. وڻي خوب وه واه، ڀلي جو ڀلاه، پڪل ۽ تريل، الا ڙي الا.
۳. مڙس کي ته ناڻو ڀلو، انڌن ۾ کاڻو ڀلو، مڪڻ ۾ ڇاڻو ڀلو، مڇيءَ لهر مهاڻو ڀلو.
۴. محبت جو ماسو ڀلو، دلبر جو داسو ڀلو، ڇٽوئي خاصو ڀلو، لغنگ کان پاسو ڀلو.
۵. مال به اورو ڀلو، گهر جو ڪولو ڀلو، سوڌو به سولو ڀلو، ڀيڄڻ لاءِ پوئو ڀلو.
۶. روپيو به روڪ ڀلو، بڪرين ۾ ٻوڪ ڀلو، ماني ٽڪر سوڪ ڀلو، بي ڳلاڻو لوڪ ڀلو.
۷. چور کي پادر ڀلو، سڄي کي آدر ڀلو، آس لئي قادر ڀلو، جاءِ کي تر ڀلو.
۸. ڪڻڪ تان سوڻو ڀلو، مينهن تان گوڏو ڀلو، اٺ جوتان ٿوڳو ڀلو، گاڏيءَ جو دونهن ڀلو.
۹. گهوڙو ته ڪميت ڀلو، مٿي ڪارو ڪيس ڀلو، ڏيس کان پرڏيس ڀلو، مرد کي اڇو وڏيس ڀلو.
۱۰. کوھ تي رسي ڀلي، عورت کي ڪسي ڀلي، دوست سان چيس ڀلي، بلا سان جا وسي ڀلي.
۱۱. تڙ مٿي لڪ ڀلي، منڊيءَ تي ٽڪ ڀلي، پاڻيءَ مٿي ٽڪ ڀلي، سڄڻ جي سڪ ڀلي.

(۳) ڳيٽن جا قسم - ڳيٽن جا ڪئين قسم آهن، جن جا نالا هيٺ ڄاڻاڻن ٿا؛ ۱. لوليون، ۲. لاڏال، ۳. ساڪيون، ۴. گيت (ڳچ)؛ هنن جا ڪئين قسم آهن، ۵. بال گيت، ۶. پوڄا جا گيت، ۷. ڪڇا جا گيت، ۸. اوراڱا، ۹. ڇا، ۱۰. پيلڻ، ۱۱. مورا، ۱۲. هيرا، ۱۳. جمالو، ۱۴. پڇن (هٻڏ)، ۱۵. سڀيا، ۱۶. ڪافيون، ۱۷. ڪلام، ۱۸. وايون، ۱۹. مداحون، ۲۰. جهولڻا، ۲۱. اپنگ، ۲۲. مانجهڻڙو، ۲۳. ڪانگڙو، ۲۴. پنڇڙو، ۲۵. راسوڙا، ۲۶. پلاڻا، ۲۷. بيت، ۲۸. سلوڪ (دوها يا دهر)، ۲۹. ڏوهيڙا، ۳۰. ڳاهون، ۳۱. ڏور، ۳۲. مناجات، ۳۳. مولود، ۳۴. پار، ۳۵. مرثي، ۳۶. سماج، ۳۷. ڪوڏاڻو، ۳۸. همرڇو.

ڳيٽن جا نمونا - هر هڪ گيت جون نموني طور ڪي ستون هيٺ ڏجن ٿيون -

۱- لولي - لوليءَ جا ٻه قسم آهن - ۱. جيڇل لولي ۲. مجازي لولي ۳. شاعراڻي لولي ۴. واقعاتي لولي ۵. ور لولي ۶. پر لولي ۷. سينگار لولي ۸. مذهبي لولي ۹. شراعتي لولي (عبدالڪريم سنديلو). (الف) لولي - لولي لولي لولي، مان آهيان تنهنجي گولي -
جهلي اٿم جهولي، مان توکي چوان لولي.

(ب) لولي - وٺن جهليو پڙ، مارو ٿير ڏور - وڌيو دل جو سڙ، لولي لولي لولي.

(پ) مذهبي (ڌرمي) لولي - ڪنڀا لولي ڪان لولي - تنهنجي ڪرشن جهوليان، مان ته ڏولي.

(پ) مذهبي (ڌرمي) لولي - پاڻي پينهن ۾ ڏيان، گرونانڪ توکي لولي -

نانڪ توکي لولي، سنگر توکي لولي.

(پ) لولي - جيڇل لولي - ونگوار تنهنجو ڪڏهن ڪونه ڏيندو - تتو واڌ توکي ڪڏهن ڪونه لڳندو، سدائين اٿل ۾ لڏي تنهنجي ڏولي - لولي ڏيانءَ لعل لولي.

۲- لاڏا - لاڏا ڪي ٿي پرڻايان، پڙل ڪي ٿي پرڻايان - آڙ پرڻايان، مينڌڙي لايان. اسانجي لاڏيءَ بقتس سڏهندي، قايون جوڙ بنايان، سچ وڇايان.

۳- ساڪي - هڪي اڳاٽن سوکڙي، اچي سڄي سڀاري پيئي وٽم وات ۾، منهنجي وات ڇڏيو پاڻي، چئجو منهنجي راڻل ڪي، تنهنجي رلي ويڳائي.

۴- گيت - ڏيءَ ٻائي تون پوپٽ ۽ پٽ راڻي - توکي جا سهندم سون جي ڏاڻي. ڏيءَ ٻائي چير هڙاير ڏيءَ ٻائيءَ ڪارڻ - لاڏي آندي سال ڏيءَ جوڙيو. ڏيءَ ٻائي

۵- پوڄا جو گيت - تسلي ماما سالگرام - توکي وار وار پرڻام، مان ڏيان توکي جل جي لوتي - ڏيندينءَ تون وٽڪن ۾ ڪوئي.

۶- اوراڱو - باجهه ڪجان مائي ٻچڙن تي، هي تنهنجا ٻار - ننڍڙا ننڍڙا نازڪ آهن، لهجان سار سنهار.

۷- ڇا - ڇلو ڇيڇ پاتس، لوڪئون لڪايان - ڳڻ تنهنجا ڳايان، ڏنو يار جاني - ڪري مهر پائي.

۸- پيلڻ - پيلڻ والا، هڻل تيرا پيلڻ ڳاوي - دکان دي ماري، هڻل ڪهڙا ٻار چاوي.

۹- مورا - راڻل مورو ويٺي ڏيان، راڻل مورو ويٺي ڳايان - راڻل مورو موڪل ڏي، جبل مٿي چنڊ، تون ڪير سڄڻ، مان کنڊ، او راڻل مورو ويٺي ڏيان. جبل مٿي ٻير، چا لڪي لائڻ ڏير، او راڻل مورو ويٺي ڏيان.

۱۰- جمالو - هوجمالو، جيڪو ڪي ايندوخير سان، هوجمالو-جهنجهي سوني منڊي ڇيڇ ۾ هوجمالو. جنهن جا وار گهنڊيدار آلا، هوجمالو - جنهن جون اکيون رب رکيون آلا، هوجمالو.

۱۱- پڇن (شيد) - منهنجي ٻيڙي اٿئي وچ سير تي، پلٽ پايان مان جند پير تي، جوتين وار لعل آڏيسرا، ڪئين ڪن ٿا تو وٽ پيسرا - تنهنجي مهر امير فقير تي.

۱۲- سڀيا - رل مل منگل ڳايو ستنو ويڏو ڏاڍيو، ساڌو ليڻو وڏاڍيو. اڻ تيزا ميري اڻل آيا، سي ميري من پايو، والو جي وڏاڍيو.

۱۳- ڪافيون - رسي رات راڻو ويو دل قسائي، هاڻي مان ڪريان ڪئين ڏاڍو پيو ڏسائي، اهڙو عشق آهي ڙلائي پئائي، رکيو سر آڏيءَ تي قتل ٿو ڪرائي.

۱۴- ڪلام - ڪنڊڙيءَ ۾ ڪلتار ڏنوسين - منهنجو رانجهن رمن وارو يار، روڊل زار مليو من سوهن - ڪٿيو چوراسيءَ جو چارو يار.

۱۵- واڻي - ڦل - آڳوڻ راڻه رات تنهنجي چانگل ڪي چندن چاريان، (۱) راتيان ڏينهن رڄ ۾ تن تونهن جي تات، (۲) ويٺي نٿ نهاريان، اچين جي پريات، (۳) مونڪي آهي مينڌرا واڻي تنهنجي وات، (۴) اديون عبداللطيف چوي ڏاتر ڏيندم ڏات.

۱۶- مداح - مان مدامي تو سڏو، پرتل اڻو جاني بندو - عرض آرين تو ڪندو، يا محب شمشق مهربان.

۱۷- جهولڻو - ماڙي وچ محبوب ڏنم، عجب رخ تنهن ٺل دا - ڪڙا خوش ڪلدا، ترس نه تنهن ڪون ٿل دا؛

۱۸- پڇڙو - ايجها شمس نه قمر ڏنوسين، واشبهه شڪل دا - ترس نه تنهن ڪون ٿل دا.... ماءُ چوي ٿي پٽ ڪي، مڻل وٺي ڪاڏ - ترندو تاراڙيءَ، پئسو لڳڙم پاءُ.

۱۹- بيت - ڏاتار تون، پيا مڙيئي منڱتا - مينهن منڌاڻا وسلا، پر سدا وسين تون، جي گهر اچين مون ته ميرپاڻي مان لهان.

۲۰- سلوڪ دوهو - جاڳ مسافر جيڙڙا، ويٺين وطن وساري - رکي دم دنيا جو، ٿو ڏيهر ڪي ڏيهار، گڏو ڪڍي گهر مان، ٿو ڏن ڪن ڌاري - ڳڻن ۾ ڳاري، ٿو ڌرمون جنم امول ڪي.

۲۱- ڏوهيڙو- ڏيهون پاران ڏيان، مان ته ٻئي هڪ کڻي- هڪڙو ته جيئرو هجين جهان ۾،
ٻيو ڏاڻو ڏينئي عمر گهڻي- هاڻي موت مٿي جا ڏئي، جو پرڇا رهون پاڻ ۾.
۲۲- مناجات- اي ڏئي آهين اسانجو آسرو آڌار تون- نت نوازش جي نظر رک، ٻيو پالڻهار تون،
هن حياتي ۽ جو سفر هل سوڀ سان سللو گريون-

بخش سگه سائين سڃاها، ڏي شمت سردار تون.
۲۳- مڙلود- ساريو سردار کي نيٺ مون پنا- سر هو سڱ رسول جو، ٻيا مڙيئي ڪنا،
جاڻو ٻيبي ڄام کي، مرڪي سا آندا- محمد عربي، عامي آهن ڏنا.
۲۴- پار- ابل جواني نه مائڻ، مڙهي ماءُ رالڻ- ابل مقام تنهنجو هٿ، پيڪر ماءُ مٽي ۽ جو ڪٽ.
۲۵- مر- ٿير- جڏهن حسيني فافلو، ڪاهيائون شام کي- قيدِي مڙي امام جي آيا سلام کي!
۲۶- ڪوڏاڻو- ابل ڀلي ڄاڻو، مون تان لڏو ڏلاڻو- هل وڏي وڏو ٿيندو، وٺي وٺي گهر ايندو،
ٿيندم اولادي، نريو نرندي ڏاڏي.

۲۷- همڇو (يعني همراه اچو)- همڇي او ويليو ڙي- همڇو ڙي لا،
ٻيٺان مٽي ٻيگلا ڙي- همڇو ڙي لا،
وڳر ٻوٽان هونگري ڙي- همڇو ڙي لا.

۲۸- سماع- عربي لفظ ”سماع“ جو سنسڪرت ۾ برابر ۽ وارو لفظ آهي. ”سمهن“ جنهنجو مطلب آهي دل جو شڪون، اندر جو آئند، نجات يا مڪتي، هن روحاني راڳ ۾ ڪافي ڄڻا حصو وٺن. هي ناچ مردن جو آهي. درويشن جي درگاهن خانقاهن عيد يا عرس تي ڪيو ويندو آهي. هن ناچ ۾ چوٽيدار ڪلاه پائي، وڏا چوٽيدار پڙا ٻڏي زور زور سان وڏيون قبريون پاتيون وينديون آهن. ٻانهن کي هوا ۾ اُچليو ويندو آهي. پيرن جي چرپر سان هٿ مٿي ڪري هليا آهن. راڳ سان نچندا ويندا آهن.

۲. ناچ ۽ اُن جا قسم

ناچ جا ٻه ڪيترائي نمونا آهن، اُنهن جو ذڪر هيٺ ڪجي ٿو؛

(۱) سنڌي ڀڳتن جو ناچ- ڀڳت ۾ ناچو مڙين ۾ گهنگهري ٻڌي طرح طرح جا ناچ ڪندا آهن.
سازن جي شرن تي تال ملائي سٽو، پاسيرو، گول چڪر ۾ نچن ۽ قبريون پائي نچن وغيره وغيره.
(۲) ٽپڙو- ٽپڙو اُسترين جو ناچ آهي ۽ گجراتي گرتي سان مشابھت رکي ٿو. هي ناچ اڪثر هوليءَ جي چانڊوڪين راتين ۾ لڳل اڱڻ يا گهر جي گڏ تي ڪيو ويندو هو.
آيو مهنو مانگه جو ڦڦڻ ڦولاريو- توکي هيچ هلاس مان، اڄ سرتين سنڀاريو.

ٽپڙو ڪندي ڳائينديون- اديون! مون سان هولي ڪيڏن ڪا هلندي- سانگ پنهنجي ساڻ!
اڊيون! مون سان ڳائڻ ڇڻ ڪا هلندي- سانگ پنهنجي ساڻ!
هوليءَ ۾ ڏينهن چار- امان ٻائي ڪيڏن ڏي.

(۳) جمالو- جمالي ۾ نچندڙ بي ساخت هٿ کڻي، ٻانهن لوڏي ٿيا ڏيئي نچندا آهن. ڪي ته هٿ ۾ لٺ آڻي ڪري جهلي به نرت ڪندا آهن. گول ٺاهي گهمڻ جو رواج آهي.
(۴) سماع- مٿي راڳين ۾ لکيو ويو آهي، جو ٻنهي ۾ اچي ٿو.
”سنڌ جي مدنيت“ ۾ سيد منظور نقويءَ سنڌي ناچن جو نمبر ۵ کان ۱۸ تائين جو ذڪر ڪيو آهي.

(۵) کڳي- هيءُ خوشيءَ جي اظهار وارو ناچ آهي. کڳي هڻندڙ ٻانهون ڪچن سان وڇائيندو آهي ۽ ڪچن مان نڪا ڪندو آهي ۽ ”هر-اخ-دل-اخ“ ٻول چوندو آهي. هاڻي اهو پڻ وارن تائين محدود ٿي ويو آهي.

(۶) هنيوڇي- کڳي يا هنيوڇي قميص لاهي هڻن جو ڪچن راڳين وڃي ڪونه سگهنديون. هيءُ به خوشيءَ جو اظهار ڪندڙ ناچ آهي. هونئن به هڪ اصطلاح آهي ”هنيوڇيون هڻڻ“ معنيٰ خوشيون ڪرڻ. هنيوڇيون هڻندڙ سڄو هٿ ڪٽي رکندو آهي، ڪٻو هٿ سڌو جهليندو پوءِ چوندو؛

ڪاڻڪي ڪوڏي تيل ۾ ڪري، سانول گهوڙي ڪين ٻلائي،

هنيوڇي- ڇي اڇي، هنيوڇي- ڇي اڇي.

راڳين چوندو ويندو ۽ سڄو هٿ ڪٽي تي ۽ ڪٻو هٿ سيني تي هڻندو به ويندو.
ڪڇ سال اڳ هنيوڇيءَ جا ماهر گلاب سنگهه ۽ محمد فقير اوڏ هئا. اهو ناچ ساهتي ايراضيءَ ۾ وڌيڪ مروج هو.

(۷) گهڙي جو ناچ- اهو ناچ جو نڪ چٽڪي. چار فوت ڏکئي ۽ ٻه رڻج موڪري گول جنڊي چڙهيل بيڙي ڪاٺي کڻن، جنهنجا ٻئي مڇا ويل هجن. پاڻي ڀريل گهڙو کڻي هڪ مڇي تي پوري وزن سان بهاريندا، سينهوڙو مٿي تي رکي اها ڪاٺي گهڙي سميت آڻي ڪري بهاريندا، فنڪار جي هٿن ۾ به ڏونڪا گهنگهرو ٻڌل هوندا ۽ پيرن ۾ چپر ٻڌل هوندي. ڊهل وڃندو ۽ فنڪار ڪاٺيءَ کي هٿ لاهڻ کانسواءِ ويندو نچندو. بعد ۾ ڪاٺيءَ کي هٿ ۾ جهلي اُچل ڏيندو ته ڪاٺي وڃي پٽ تي پوندي ۽ دلو جهٽي وٺندو، پير تال تي کڏندو رهندو.

(۸) دڻس- سنڌ ۾ ئي ”دڻس“ هڻڻ جو رواج آهي. ٻه ڊهل هوندا آهن. هڪ وڏو جنهن کي اڳواڻ چون، ٻيو ننڍو ڊهل جو اڳواڻ کي مدد ڪري. دس شاديءَ يا مڱڻي تي صبح شام هڻن. ڪي دهلاري مٿو به آڻين ۽ مٿي وارو دس وڌيڪ مڙو ڪندو آهي. مٿو سج لهڻ ڪري چوڪي ڏيڻ مهل وڃائين. مڱڻهار دس شروع توڙي ختم ڌمال تي ڪن. پهرين ڌمال وڃائين، پوءِ اولنگ، پوءِ شادمانو پوءِ چيڻو، مڱهس، وهول، مڱهت (جهرمٽ) ۽ آخر ۾ ڌمال وڃائي دس پورو ڪن. اڳ جهٽ کان پوءِ بندراڻي وڃائيندا هئا.

(۹) ڌمال- ڌمال وقت فقير چيريون، تقيلون، گهڙيال به آڻين ۽ وقت سر اُنهن کي وڃائين. نغارن ۽ ڏهلن اڳيان ڪي تال تي نچن. ڌمال کي ڌمار به چون ۽ اُن ۾ ات مٽراڻون ٿين.
جهان- ني. گهٽا- جهين تا- ڪتا- گهين.

(۱) ڦوڪڻ وارا ساز - (الف) ٻوڙيندو - ٻوڙيندو موهن جي ڌڙي جو آڳاٽو ساز آهي. بال وانگر گول پر پورو، چيڪي ۽ مٽيءَ جو ٺهيل، وچ ۾ هڪ وڏو سوراخ ڦوڪ ڏيڻ لاءِ باقي ننڍا ٽي چار سوراخ جن تي آڱريون رکيل سان الڳ الڳ سر نڪرندا آهن.

(ب) نفيل يا سڱري - سڱري جهنگلي ٻهاري ٻڪريءَ جي سڱ جون ٻئي ڀڃڙيون ڪٽي اُن ۾ ڦوڪ ڏيڻ سان توتاريءَ جهڙو آواز ڪندڙ ساز آهي. ننڍي ماپ واري ”سڱري“ ۽ وڏي ماپ واري ”ناد“ يا ”نفيل“ چون.

”غرليون سرليون ناد نفيل در در بين وچاين ڙي يار، جوڙ جتيءَ جو ناهيان“

هي فقيرن، جوڳين جو ساز، اوائلي زماني ۾ جنگي جوتن جو ناد هو.

(ب) نڙ - ڪنگرو جو پورو ڪانو، جنهن ۾ هيٺئين ڀڃڙيءَ طرف چار پور وچوت تنگ ڪيا ويندا آهن. ڪاني جي مٿئين ٿيل ڀڃڙيءَ مان ڦوڪ ڏيئي، سوراخن تي آڱريون رکي، سر ڪڍيا ويندا آهن. شراڻيءَ ۽ بنسريءَ ت عام ساز آهن.

(ب) هرلي يا پڻوڻي - نانگ نچائيندڙ جوڳين يا سپهرن جو ساز آهي. مٿان سڪل پوريءَ لوهيءَ (ڪدو) جي ڊگهي تنبي. هيٺان الڻ ۽ ٻن سوراخن واريون ڪاني جون ٻه ٻڏيل لنبون ٿينديون آهن.

(ب) بيمون يا پاوا - بنسرين جو جوڙو، هڪ نر ٻيو ماديءَ، نر ۾ اٺ سوراخ ۽ ماديءَ ۾ ٻارهن سوراخ ٿيندا آهن.

(ت) بنسريءَ - هي به هڪ فوت کن ڊگهي پوري نلي ڪان يا پتل جي هوندي آهي، اُن ۾ به سوراخ ٿيندا آهن. هي ٻن هٿن سان جهلي پاسيري ۾ چپن تي رکبي آهي. وات مان ڦوڪ ڏئي آهي ۽ ٿونڪن تي آڱريون رکي گهٽ وڌ ڪرڻ سان سر ڪڍبا آهن.

(ت) شراڻيءَ - هيءَ به بنسريءَ وانگر پوري نلي ٿيندي آهي ۽ سوراخ به ٿيندا آهن، پر اُنجو مٿيون منهن وات ۾ وجهيو آهي ۽ ٻي پاسيريءَ ۾ پر آبي جهلي آهي. هيءَ گهڻو ڪري مڱڻهار ٿي وڃائيندا آهن.

(ت) چنگ - هي ننڍو گول چڪر وانگي آهي، اُن ۾ سنهي تار لڳل هوندي آهي. چنگ چپن تي رکي ڦوڪ ڏئي آهي ۽ سنهي تار کي آڱر سان وڇائبو آهي.

(ت) ناد - ناد ممليءَ سنڪ هي سمند مان نڪرندو آهي. اهو وات سان ڦوڪي وڇائبو آهي. هي لڙاين ۾ اڳ وڇائيندا هئا ۽ اڄڪلهه پوڄا مهل مندرن ۾ وڇائيندا آهن.

(۲) تارن وارا ساز - (الف) يڪتارو - يڪتارو ڪافيءَ ۽ واڙيءَ لاءِ خاص ساز آهي. ڪدوءَ جي پوري ڪٽيل تنبيءَ تي جانور جي کل ڪوڪن سان لڳل. تنبيءَ ۾ ڪان جي لٽ ۽ لٽ ۾ هڪ تار ڊگهاڻي ٻڌل. کل مٿان تار کي مٿي ڪرڻ لاءِ نڪر يا ڌاتوءَ جي ننڍڙي چٽڪي. تار کي ڏسڻي آڱر سان ڇيڙي وڇايو ويندو آهي.

(ب) دنبورو - ڪان جي بيضوي تنبي. ٽي فولادي تارون جنڪي ڪان جي مضرب يا چلي سان ڇيڙي وڇايو آهي. اولهه ڪوهستان ۽ اس بيلي جو روايتي ساز آهي.

(ب) تنبورو - مصر، ايران ۽ عربستان واري تنبور جي چڪن تارن ۾ هڪ ٻي به تار جوڙي، سڳوري شاه لطيف لکي شهر ۾ هن ساز جو سٽاءُ ڪيو. شاه صاحب ”مطنبور“ کي ”غمر دور“ سڏيندو هو.

(ب) شرنندو - چارٿن ۽ منگتن جو ساز جنهن جي جادوءَ پريل شرن سان بيجل راءِ ڏياچ جو سر وٺي آيو. سرندي ۾ ڌاتوءَ جي تارن بدران ٻڪريءَ يا رڍ جي آندڻ جا ۵-۷ ڏورا ٻڌل هوندا آهن، جن کي گهوڙي جي ڀڃ جي وارن مان ٺهيل گز سان وڇايو ويندو آهي.

(ب) چنگ - هن کي مور چنگ به چون جو قد ۽ هڪل ۾ مور پنڪ جي چوٽيءَ جهڙو ٿئي. لوهي فريس ۾ لچڪيدار فولادي پتي لڳل ساز - چپن ۾ جهلي آڱر سان پٽيءَ کي ڇيڙي وڇايو ويندو آهي. هي ساز خاص قسم جي گونج ۽ لرزش سبب ديهات مان فلمي دنيا ۾ پهچي چڪو آهي.

(ت) ستار - هيءَ تنبوري وانگر هوندي آهي، هن ۾ ست تارون ٿينديون آهن. مٿي ٻئيءَ ۾ پتل جا ڀٽ لڳل هوندا آهن. هڪ هٿ سان آڱر ۾ پتل تارن جي چلي سان ڇيڙبو آهي، ٻي هٿ سان آڱريون واري سان پٽ تي هڻبيون آهن. انهن مان سر نڪرندا آهن.

(ت) ويٽا - هيءَ ستار وانگر ٿيندي آهي، هن ۾ ٻه تارون لڳل هونديون آهن. اها گوڏي تي يا پٽ تي رکي آڱرين سان تارن کي ڇيڙي سر ڪڍبا آهن.

(ت) فڊل - (Fiddle) هي انگريزي ساز آهي. پر سنڌ ۾ به انگريزن جي راڄ جي پوئين وقت ۾ مروج ٿيو. هن ۾ تارون لڳل آهن، انهن سان ٻٽن فيٽ ٿيل آهن. ڌاتوءَ جي ننڍي ٽڪريءَ سان تارون وڇائبيون آهن، ٻي هٿ سان ٻٽن تي آڱريون رکي دٻائي سر ڪڍبا آهن.

(ت) سارنگي - سارنگي سرندي وانگر ٺهيل هوندي آهي ۽ وڇائبي به گز سان ٿي آهي، پر هن ۾ آندڻ جي تارن بدران لوهه وغيره ڌاتوءَ جون تارون هونديون آهن.

(۲) ٻڪريءَ جي چر ڇڙهيل ساز - (الف) ڏهل - هي ڪان جو گول تنهن کي ٻنهي پاسي ڇمڙي جا ٻڙڏا چڙهيل ٿيندا آهن ۽ ٻنهي ٻڙڏن جي وچ ۾ ڪان جي گولي مٿان شت جي وٽيل ڏوري مڙهيل هوندي آهي، جنهن جي ڇڪڻ سان دهل مان آواز سٺو نڪرندو آهي. دهل ٻنهي هٿن سان وڇائبو آهي. پر مڱڻهار هڪ هٿ ۾ ڪان جي ڏنڊيءَ سان ٺهيل ڏونڪي سان وڇائيندا آهن يعني ساڄو هٿ خالي کاهي هٿ ۾ ڏونڪو کڻي دهل وڇائيندا آهن.

(ب) ڏڪڙ يا مٻلا - گول آڪار جا ٻه ڌاتن جا ٺهيل هوندا آهن ۽ انهن جو هڪ پاسو کليل هوندو آهي، اُن تي ڇمڙي سان دهل وانگر مڙهيل هوندو آهي. هڪ نر ٻيو مادي ٿيندو آهي. هڪ هٿ هڪڙي تي ٻيو هٿ ٻئي تي رکي وڇائبا آهن.

(ب) ڊولڪ - ڊولڪ ساڳي دهل وانگر ٿيندي آهي ۽ وڇائبي به اُن طرح آهي، فقط هنجو آڪار دهل کان ننڍو هوندو آهي.

(پ) مردنگ - هي وڏو گول چڪر ڪاٺ جو هوندو آهي. دهل وانگي چڙهيل هوندو آهي. هٿ سان وڇائيندا آهن.

(پ) نغارا - هي گول پيالي وانگر ٿامي جا ٺهيل هوندا آهن ۽ منهن تي چمڙو چڙهيل هوندو آهي. اُهي به گڏ رکبا آهن. ٻنهي هٿن ۾ ڪاٺ جا ڏونڪا کڻي هڪڙو هڪڙي تي ٻيو ٻئي تي هڻي وڇاڻبا آهن.

(ت) کنجري - کنجري هڪ گول لوه يا پتل جو چوڙو (ويڪرو) پکو هوندو آهي ۽ هڪ پاسي چمڙو لڳل هوندو اٿس ۽ ٻئي ۾ ٻه ٽي گول پتلا جا چڪر پيل هوندا اٿس ۽ ٻيو پاسو خالي هوندو آهي. هڪ هٿ ۾ جهلي آهي، ٻئي هٿ سان وڇائي آهي.

(ٽ) پتل وارا ساز - (الف) ڪنجهون - ڪنجهون به ڪنجهي مان ٺهيل ڍڪڻين وانگر هونديون آهن، انهن جي تري ۾ ٽونگ هوندا آهن، انهن ۾ هڪ ڏاڳو وڃي هڪ چيڙي ۾ هڪڙي ٻئي چيڙي ۾ بي ٻڏبيون آهن. پوءِ ٻئي ٻنهي هٿن ۾ کڻي هڪ ٻئي تي هڻي وڇاڻبيون آهن.

(ب) جهانجهه - جهانجهه به ڪنجهي يا پتل جا ٺهيل ٿورا ڪنجهون کان وڌا ٿيندا آهن. بناوت به ٿوري فرق سان اهڙي اٿن ۽ وڇاڻبا ساڳيءَ طرح آهن.

(ث) گهند - هي ٽوپ وانگيا پتل جو ٺهيل هوندو آهي. مٿان ٽوپيءَ ۾ ڪڙو هوندو اٿس جنهن ۾ نوڙي ٻڌي مندر جي دروازي اڳيان ٽنگي ڇڏبو آهي ۽ هيٺان وچ ۾ هڪ پتل جي ننڍي ڏنڍي ٻڌيل هوندي اٿس جا پيٽي لڙڪندي آهي ۽ اُن ڏنڍيءَ کي زور سان ٿيلهو ڏٻو نه وڃي گهند جي ٻاهرين ديوار سان لڳندو ته اُن مان آواز نڪرندو. جيڪي مندر ۾ ويندا آهن، سي پهرين گهند وڇائي پوءِ ديوتا جو درهن ڪندا آهن.

(ه) متفرق ساز - (الف) ڍلو (گهڙو) - ڍلو يا گهڙو ٺڪر جو ٺهيل هوندو آهي، اُن کي اڳيان رکي هڪ هٿ منهن تي ٻيو هٿ پاسي تي هڻي وڇاڻبو آهي.

(ب) کڙتالون - کڙتالون به ڪاٺ جو اٽڪل منو فوت کن ڏهههون هونديون آهن، وچ ۾ هٿ ۾ جهلڻ لاءِ ڪانه هونديون آهن ۽ اُن ۾ پتل جون گول ۲-۳ چڪريون لڳل هونديون آهن. پوءِ ٻئي هڪ هٿ ۾ وڃي هٿ ٻيٽو پوربو آهي ته اُهي پتل جا گول چڪرا هڪ ٻئي سان لڳي آواز ڪڍندا آهن.

(ب) ٿالهي پتل جي يا ڪنجهي جي - زالون شاديءَ ۾ هڪ دهل وڇائيندي آهي ته ٻي هٿ ۾ ٿالهي کڻي ٻئي هٿ سان سڪو يا منڍي يا بي ڪاهيءَ کڻي ٿالهيءَ تي هڻي وڇائيندي آهي.

(پ) ڪاٺ جون ڏنڊيون - هي به ڏنڊيون ڪاٺ جون اٽڪل ۷-۸ انچ ڊگهيون کڻي، هڪ ٻئي تي هڻي وڇائيندا آهن. گهڻو ڪري سڙجي هر شهر ۾ گهندار در در تي وڃي ڏنڊيون وڇائي پنندا آهن.

(پ) ڏانڊيا - هي اٽڪل فوت کن ڊگها ڪاٺ جا ٿيندا آهن جي چيچ مهل ٻنهي هٿن ۾ هڪ هڪ ڏانڊيو کڻي پوءِ ڀر وارن جي ڏانڊين کي واري سان هڻي چيچ هڻندا آهن.

(ت) ڏنڊو - هي ڏنڊو ڪاٺ جو اٽڪل ساڍا ٽي فوت ڊگهو جنهن جي منهن وٽ گهنگهه يا ٻڌل هوندا آهن، پوءِ ڳاڻڻ وارا ڏنڊي کي گهنگهه پلين جي هيٺان هٿ وڃي جهليندا آهن، پوءِ لڳي تال سان هٿ کي لوڙي گهنگهه يا وڇائيندا آهن.

(ث) هارمونيم - هي ڪاٺ جو فريس پيٽيءَ وانگر ٿيندو آهي، تر ۽ اڳيون پاسو تختي ڪاهي سان بند هوندو آهي. پٺيان ڏنڻ ٿيندي آهي. مٿان ننڍيون ۲۰-۲۲ انچ پٽيون هڪ ٻئي سان رکيل هونديون آهن ۽ اُهي پتل جي تارن سان جهليل هونديون آهن پوءِ ڏنڻ هڪ هڪ سان هڻبي آهي، ٻي هٿ مان انهن پٽين تي آڱريون هڻبيون آهن ته آواز نڪرندا آهن.

(ت) بڻند - هي ساز ولاتي آهن. انگريزن جي راڄ ۾ پوئين وقت ۾ سنڌ ۾ بڻند شروع ٿي. هن ۾ دهل، شرنايون، سرنڊا، ڏڪڙ وغيره سڀ اوزار ۽ ساز آهن. پرديسي نموني کان اُنهن جا آڪار بدليل آهن. ٿوليءَ ۾ ۱۰-۱۲ چٽا هوندا آهن، هر هڪ کي هڪ سال هوندو آهي، پيا وڇائيندا آهن. بڻند گهڻو ڪري وهاڻ شاديءَ جي پيشڪن ۽ سرڪسن ۾ وڇائي ويندي آهي.

ٻيا ساز جي ڳاڻڻ - مسلمان مولود ڳاڻڻ وقت بنا ساز جي ٻن ٽولين ۾ ٿي وهندا آهن ۽ هڪ ٽي سر ۾ مولود ڳائيندا آهن. پر هڪ ٻئي هڪ مصرع چوندي ته ٻي ٻي ٻي مصرع چوندي. اهڙيءَ طرح ٻئي ٽولين واري سان ڳائينديون رهنديون هيون.

(ٺ) سازن تي شعر ۽ بيت

۱- نيٺن ننڊ حرام، آهي وٽ روز ازل - سرنڊو سوز سچڻ جو آهي ساز مونکي.

۲- نڙ کان ٻڌ ڪهڙي حڪايت ٿو ڪري - ۽ جدائيءَ کان شڪايت ٿو ڪري.

۳- ٻيلي پار ٻري، مونکي چڙن چوريو - محبتي ميهار جي شتي شاخ چري، مٿي جهوڪ جهري، پوندس ٻاريچن جي.

۴- سامي سڙڻين سان، خوديءَ کي کائين - هوجو تار تڳائين، آءٌ نه جيڪندي ان ري.

۵- اڄ رسبلا رنگ بادل ڪڍيا بجن سي - ساز سارنگيون سرنڊا وڇائي پرڄنگ.

۶- تان نه آهي تند جون، رو روڻ ڪري راز - هڻندڙ سندا هڻڙا، سيڪو چوي ساز، ست ڏيکي شهباز، ٿيءَ ته ٺوڪ پرائين.

۷- ڪٿي ٿيو ميهار، ڪٿي ٿو گهند گهڙي - ڪٿي ڏونهين دوست جي ڪٿي ٻريون پار.

۸- سمرڻيون سورين آڏي رات آڏاسي - ناد نغليون سنڪ سرت جا، ساڻ الڪ اورين.

۹- جام ڄاڻن چٽڙا، نه تنهن نڙ جهڙي - مريءَ کي جنهن مات ڪيو، نه تنهن تل تنبري، تاريو جنهن ٽوڏيءَ کي، سو گهند نه گهندڙي.

۴. ڀڳتيون ۽ ڀڳت

(۱) ڀڳتيون يا سنگتون - ڀڳت ۾ ۱۰-۸ چٽن جي ٿولي ٿيندي آهي، جنهن ۾ سازبنڊڙ، راڳبنڊڙ، ناچو ۽ هڪ مسڪرو هوندو آهي. انهن ۾ هڪ اڳواڻ ٿيندو آهي، جنهن جي نالي ڀڳت سڏبي آهي. ڀڳت وهاڻ شادي وغيره ميلن ۾ ۽ ٻين خوشيءَ جي موقعن تي گهرائي هڻي. انهن

مان هڪ هارمون، ٻيو ڏڪڙ يا طبل، ٽيون سارنگي، چوٿون ڍولڪ وڄائيندو هو. باقي جيڪي هوندا هئا سي نچڻ ڳائڻ وارا ناچڻ هوندا هئا سي اڇو ڊگهو پيرن تائين جامون پائي بهندا هئا. انهن جو اڳواڻ مٿي ۾ هڪ قسم جي پڳ پائي بهندو هو. مٿين ۾ گهنگهري يا چير ٻڌندا هئا. اڳواڻ سازيندڙن جي اڳيان بهندو هو. پهرين اهو سلوڪ چونڊو پوءِ پٺيان ٻيا ناچڻ به سلوڪ ٻڌندا، جي اڳواڻ کان ۲۵-۲۰ فوٽ پري سامهون بهندا هئا. هڪ ٻه ڪافي ڳائي پوءِ اڳواڻ ڀڳت اڪائي کڻندو ۽ وچ ۾ ڳالهه ۾ موقعي انوسار ڪافي چونڊو جا اُن ڳالهه سان ٺهڪي اچي. ٻوٽڙيا ڀڳت کي سر وٺائيندا ۽ وچ ۾ نچندا ۽ موقعن تي ڏوهيڙا به ٻڌندا. اڌ ڀڳت ۾ ڪجهه ۱۰-۱۵ منٽن لاءِ مسخرو مسخري وجهندو جو ماڻهن کي خوب کلائيندو.

(۲) ڀڳتيون ۽ جهنڊڙ ڀڳت - ڀڳتيون ۽ جهنڊڙاڻ جا اڳواڻ جن جي نالي ڀڳتيون هيون تن جا نالا ڏجن ٿا. پراڻي وقت جي تر خبر ڪانهي باقي جيڪي سنه ۱۹۲۰ع کان ۱۹۲۷ع جي اندر جيڪي ٿيا آهن، تن جا نالا هيٺ ڄاڻاڻن ٿا:

ڀڳت ڪتورار، ڀڳت جاڙار، ڀڳت موٽل رام، ڀڳت چيتارام (چيتو ڀڳت)، ڀڳت سترامداس، ڀڳت کونارام، ڀڳت نارومل، ڀڳت ٽيڪومل (نارو ۽ ٽيڪو)، ڀڳت ڪندن گر، ڀڳت شمن گڏي (لالو)، ڀڳت سوپومل، ڀڳت ليلارام، ڀڳت تخت لعل، ڀڳت تنسڪرام، ڀڳت پنجورام، ڀڳت نيپورام، ڀڳت ٽئونرمل، ڀڳت گوئندرام وڏو، ڀڳت گوئندرام ننڍو، ڀڳت خانورام، ڀڳت چنارام، ڀڳت سنتو، ٽيٽون ڀڳت، ڀڳت ڪندارام، ڀڳت پرسو (ڏٺو ڀڳت)، ڀڳت پرمانند، ڀڳت پوڇو، ڀڳت پيسورام، ماستر مٺڻ، ڀڳت چيتورام، ڀڳت ٺهليلارام، ڀڳت لالورام، مدن ڀڳت، ڊپلو-باشو، قريسانگهه، نارو لاڙي، چيتو ڀڳت وغيره وغيره.

(۳) ناچڻ - شمن گڏي، منو، ڀاون ڀڳت، گلپينگهه، گوئند ۽ رچند ڀڳت.

(۴) راڳن جا ماهر - گساڻين ڪندن گر، گوساڻين چيٽن گر، گساڻين برهمانند ۽ وشنداس پارواڻي.

(۵) مسخرا - چئنچل دادو وارو، لونگ ابجي وارو، دائود حيدرآباد وارو، پنهنجو ٽنڊي آدم وارو، پنوهاڙ مير حسن مري وارو ۽ نورو.

(۶) ٻاپا - ٻنارام، ڪلارام، مينگهوار، ٿهلرام ۽ چوهڙمل.

۵. وفردر جا نمونا - رانديون ۽ ڪسرتون

وندر - وندر جي لاءِ هيٺيون ڳالهيون ۽ ساڌن هئا، جي ٻارن کان وٺي ٻڌن تائين ڪنهن نه ڪنهن وندر ۾ وندريا ويندا هوندا هئا. اڳي زماني ۾ بجلي ڪانه هوندي هئي، تنهنڪري ماڻهو ڏينهن جو ڏندا ڏاڙيون ۽ ڪير ڪار ڪندا هئا. اٺڪري خاص طور رات جو وندر سهڻي لاءِ هوندي هئي. پر ٻڌن ۽ ٻارن لاءِ ته ڏينهن جو شام وقت به وندر هوندي هئي. وندر جا قسم ۽ نمونا ۽ طريقا هيٺان هوندا هئا. ٻاهر جي ميدان جون رانديون خاص ڪري چانڊوڪين راتين ۾ ڪميون هيون. ۱. ڪئين قسمن جون رانديون، ۲. ڪيترن نمونن جون ڪسرتون ڪرڻ، ۳. اسڪول ۾ ڊيپنٽنگ

(Debating) ڪرڻ، ۴. ڏکي زباني حساب ڏيڻ ۽ ڀڄڻ، ۵. پروليون ۽ گجھارتون ڏيڻ ۽ ڀڄڻ، ۶. راڳ ڳائڻ ۽ ٻڌڻ، ۷. ڀڳتيون ۽ سنگتيون ٻڌڻ، ۸. آکاڻيون ٻڌڻ ۽ ٻڌائڻ، ۹. سانگ ڪرڻ ۽ ڏسڻ، ۱۰. ناڪ ڪرڻ ۽ ڏسڻ، ۱۱. چيچ هڻڻ ۽ ڏسڻ، ۱۲. ڪٺ پٽلين جو ناچ ڏسڻ، ۱۳. جوڳين (سپرين) جا نانگ بلائون ڏسڻ ۽ ڦرلي ٻڌڻ، ۱۴. بهروي جي جو بدليلن روپن جو ڏسي آندو وٺڻ، ۱۵. جادوگرن جا کيل ڏسڻ، ۱۶. مداريءَ جا کيل ڏسڻ، ۱۷. چلم تي ڪچريون ڪرڻ ۽ ٻڌڻ، ۱۸. انگريزن جي راڄ ۾ فونا وڄائڻ ۽ راڳ ٻڌڻ، ۱۹. ريڊيو تي راڳ ۽ خبرون ٻڌڻ، ۲۰. سٽينما جو کيل ڏسڻ.

(۱) رانديون - ۱- گلي ڏڪر يا اٽي ڏڪر - گلي يا اٽي ڏڪر راند ننڍا وڏا ٻئي ڪندا هئا. گلي ۲-۲۰ انچ ڊگهي انچ ڏيڍ قطر ۾ ٿئي ۽ ٻئي پاسا جهنڊار گهڙيل هوندا هئا. ڏڪر اٽڪل اڌاڻي فوٽن کان ساڍن ٽن فوٽن تائين ڊگهو قطر ۾ انچ ڏيڍ ٿلهو گهڙيل هوندو هو. زمين ۾ ڊگهي ۽ اڳيان منڍ کان هيٺ لاهيءَ تي به يا اڍائي انچ هيٺ ٻه ڪوٽي هئي. ٻڌ ۾ گلي رکي ڏڪر سان جهنب وٽان ڏڪ هڻبو ته گلي ڳل کائيندي ترڪندو ۽ ڏڪر سان ڏڪ هڻبو ته پري هلي ويندي. آڱ ڏيندڙ گلي کڻي رانديگر کي ڏيندو. اهڙيءَ طرح راند ڪبي هئي.

۲- ڏڙهي ڏوٽي - ڏڙهو يعني کينهڙو يا بال، اهو پُراڻين اڳڙين جو گول ٺاهي، مٿان ڪپڙي تڪر سبي ٺاهيو هو. ڏوٽي معنيٰ ڏڪر. رانديگر ڇوڪرا وڇوٽيءَ تي پير سان مٽيءَ ۾ گول ڇڪر ٺاهي اُن ۾ هڪ پير رکي بهندو. پوءِ جيئن ڏڙهو ويجهو ايندو ته هڪ تنگ تي ٽپ ٽپ ڪري هلي ڏوٽي سان ڏڙهي کي ڏڪ هڻندو. وري موٽي اچي پنهنجي جاءِ تي بهندو. اها راند ڇوڪرا ئي ڪندا هئا.

۳- سٽ ڪٽ - سٽ ڪٽ ۾ راند ڪندڙ ڇوڪرا بال کڻي هڪ ٻئي کي هڻندا. خاص ڪري ٻلن ۾ هڻندا هئا. جنهن کي بال لڳندو، اهو بال کڻي ٻئي کي هڻندو. ٻيو ٽي ڪي. ائين راند ڪندا هئا.

۴- ٽاپو - زمين تي ليڪا ڪڍي ننڍيون وڏيون ۱۰-۱۰۰ دريون يا ٻاريون ٺاهيون، پوءِ لڪريءَ جو گول ٽاپو ٺاهي اهو ٻارين ۾ اُچليو. پوءِ رانديگر هڪ تنگ تي ٽپ ٽپ ڪري اُٿي ويندو ۽ پير سان ٽاپوءَ کي ٿڌو هڻي ٻاهر ڪڍندو. پوءِ واپس اچي پير کڙيندو. واري سان سڀني درين ۾ اُچين ڪندو. هيءَ ڇوڪراڻي راند آهي.

۵- گولي بلور - زمين ۾ انچ کن جي ننڍي گول کڏ ٺاهي، ۱۰-۱۲ فوٽن تان بلور اُچائي اُن ۾ وجھڻ جي ڪوشش ڪبي. پوءِ ٻيو ٽيون چٽو ڪندو. پوءِ هڪ ٻئي جي بلورن کي آڱر سان چٽيندا. هيءَ راند به ٻارن جي آهي.

۶- ڪوڏي ڪوڏي - معدان جي وچ ۾ ليڪو ڪڍي ٻه يا ٽي ٺاهيا. رانديگرن جون ٻه ٽوليون ٺاهيون. هڪ ٽولي هڪ پاسي بي ٽولي ٻي پاسي بهندي. انهن مان هڪ چٽو ليڪو ٽپي ٻئي پاسي ويندو ۽ وات سان ڪوڏي ڪوڏي ڪندو چونڊو ويندو. اُن وچ ۾ بي ٽولي واري کي هٿ لائي واپس ۽ ساهه نه کنيائين ته اهو کائو ۽ ويهي رهندو پر آئينيءَ وچ ۾ بي ٽولي وارن هن کي جهليو

۽ هن جو ساهه کڻي ويو ته اهو کاتو پر جي انهن کي گهلي ليڪي کي هٿ لڳائين ته بي ٿولي وارو کاتو. اها راند ننڍا وڏا بڻجي ڪندا آهن.

۷- ونجهوٽي- زمين تي هاريون ٺاهيون آهن ۽ رانديگرن جون ٻه ٽولون ٿينديون. هڪ ٽولي وارا هارين پر بهندا، ٻي ٽولي وارا آڱا وٺندا. اُهي اندر هارين مان ٿي واپس آيو ته ليڪ پر جهلجي پيو ته کاتو. ويهي رهندو. هيءَ راند ننڍا وڏا بڻجي ڪندا آهن.

۸- لڪ ٻوٽي- هيءَ راند هارين جي آهي. ڪي ٻارو وڃي لڪندا بيا ٻوٽي انهن کي هٿ ڪندا. ۹- ڊڊيءَ ڊوڙ- هڪ چوڪرو ڪنهن هيءَ کي آڏار بڻائي نهي بهندو. بيا ڊوڙي اچي هن جي پليءَ تي چڙهندا. جو ڪري پيو سو کاتو.

۱۰- ڊوڙ پائڻ- چوڪرا لڳائين ڪري بهندا. هڪ چوندو هڪ ٻه ٽي ته سڀ وٺي ڊوڙندا، جيڪو آڱ نڪري ويو، تنهن کٽيو.

۱۱- پتو يا تاس راند ڪرڻ- هيءَ راند ننڍا وڏا بڻجي ڪندا آهن. پتي راند پيس ڪوٽ ۽ مارڪن ڪندا آهن. کليل ٻه راند ڪندا آهن. خاص ڪري هيءَ ٻڌن جي وندر آهي.

۱۲- چڙپڙ- هيءَ راند وڏا ڪندا هئا. ڪپڙي تي ڪراس وانگر ٺاهيل اُن تي ڀرت ڀريل چڙنگڙيون هونديون هيون ۽ ڪاٺ جون ساريون هونديون هيون. پوءِ عاج جا ۲ ڍارا اُڇاڻيندا، اُن آڏار تي سارين کي اڳتي ڪندا. پوءِ جي ڪو ٻيو اُن سارين تي پهتو ته ڏک هڻي ساري کڻي وٺندا.

۱۳- شطرنج- هيءَ راند وڏا ۽ پڙهيل ماڻهو ڪندا هئا. هيءَ راند ذرا دماغي آهي. هڪ تختيءَ تي خانا هوندا هئا، اُن تي ڪاٺ يا عاج جا ماڻهو گهڙو، هاڻي وغيره ٻن رنگن ۾ هوندا هئا. هڪ اڇو ٻيو ڪارو. هڪ ٿوري هڪ رنگ بي ٿولي ٻيو رنگ کڻندي. اُها جنگ جي نموني راند هوندي هئي. اُهي پنهنجو لشڪر اڳئين ٿپائيندا، جيئن بي کي جيتي.

۱۴- ٽٽڻي يا نو ٽٽي- هيءَ راند ننڍا وڏا بڻجي ڪندا هئا. پٽ تي ليڪا ڪڍي خانا ٺاهيا. هڪ ڏُر پتر کڻندي ٻي ڏُر آڱر کڻندي. ڪي وري ڪٽل جون کڙيون کڻندي هئي ته ٻي ته ٻيهر جي پٺان جا چڇڪا کڻندي راند ڪندا هئا. پوءِ انهن کي ٿپائي راند ڪندا هئا.

۱۵- ٻيون رانديون- ارچڪ مرچڪ ڏاڙا ڌرچڪ، ڀٽ پٽائي سر ميداني، نانگيل قوسيل ۽ اسبن ٻيهر چونڊڻ اچون ٿا.

سنڌي اسڪول جون رانديون- هڪ راند ڊرل هوندي هئي جا ماستر چوڪرن کي پريڊ جي نموني ڪرائيندا هئا. ٻي ٽپ اُڀائيءَ ۾ ۽ ٽي پٽ وڇوٽيءَ ۾ ڪرائيندا هئا. جيڪو ٽاپ تي پهتو تنهن کٽيو.

انگريزي اسڪول ۾ رانديون- اونهارِي ۾ ڪرڪيٽ يعني بٽ بال ۽ سياري ۾ فوٽ بال ڪندا هئا. اينڊور گيمس ۾ ورڊ ٽيڪنگ ميڪنگ راند ڪبي هئي.

ٻيون رانديون- لڙ آڏائڻ، لاڙن ڦيرائڻ، اک ٻوٽ، ڏاڪ چمي، ڪڪڙو ڪڙي پچ ڪٽا پلي آئي، چل ميري گهوڙي، پيچ مولِي، پينگهه ڪلاباري، ريل گاڏي (چو-چو)، نوڙي راند، ٽنڊي

ماڪوڙي، مڇي ماني ڪير کائي ويو، لي لي لوان، پيرڙو پنڌڙو، اڪڙي ڊڪڙي، ارچڪ مرچڪ، تڏوگڏي، گل ڦيري، منڊڪ منڊي، لڪ چپ، ڦر ڦر سونو وغيره وغيره. هي سڀ ٻارن جون رانديون هيون. چوڪريون خاص ڪري گڏين سان رانديون ڪنديون هيون.

(۲) ڪسرتون- (الف) ڪسرت يا ورزش- ڪسرت معنيٰ بت کي ساه کڻڻ جي انداز سان نيمن انوسار ورائڻ ۽ ڦيرائڻ. اسڪولن ۾ چوڪرن کي ڊرل ڪرائڻ به هڪ ڪسرت آهي. بدني پورهيو ڪرڻ به هڪ ڪسرت آهي. پر باقاعدي ڪسرتن جا نيم يوگ آسن آهن. يوگ آستن جي وسيلي سربير جي هر هڪ انگ کي ڪسرت جي انداز ۾ آڻي سهجي ٿو ۽ سڀ عضوا آسانيءَ سان ورائي سرائي سهجن ٿا.

(ب) ملهه وڙهڻ- ٻه چٽا چيلهر ۾ سندرو ٻڌي اچي مٿدان ۾ هڪ ٻئي جي سندري کي جهلي ياکر پاڻي وڙهڻ شروع ڪندا پوءِ تنگن سان هڪ ٻئي انگريون هڻي انگولن سڪلون لڳائي ڪيرائڻ جي ڪندا. جيڪو ڪريو سو دسيو. ٻه ملهون يعني جوڙو ملهن جو ڪندا، جنهن پوئين ملهه دسي تنهن کٽيو. سنڌ ۾ ميلن ۾ ملاڙا لڳائيندا هئا. تنهن ۾ ڪئي ملهه اچي ملهون وڙهندا هئا ۽ کٽندڙ کي انعام به ملندا هئا.

(ب) گھٽي وڙهڻ- ملهه وانگر ٻه چٽا گھٽي لڙڻ وارا مٿدان ۾ ايندا. اُهي هڪ ٻئي کي ڪنهن مهل ڪنڌ کان ڪنهن مهل ستر کان جهلي ڪيرائڻ جي ڪندا. جيڪو ڪريو تنهن هارايو. جيڪو نه ڪريو تنهن کٽيو. سنڌ ۾ ڪشتي وڙهڻ جو رواج تمام گهٽ هو.

(ب) پڇريون کڻڻ- ڪاٺ جون چورس ۽ مستطيل نهريون ٺهيل هونديون هيون. وچ ۾ هڪ کانچو هٿ وڃي جهلڻ لاءِ ٺهيل هوندو هو. اُن ۾ هر هڪ جو وزن ڌار ڌار هوندو هو. جيئن ۵ سير، ۱۰ سير، ۱۵ سير، ۲۰ سير، ۲۵ سير، ۳۰ سير، ۳۵ سير ۽ ۴۰ سير. اُنهن کي پڇريون ڪوٺبو هو. اُهي ڪنهن مٿدان ۾ رکيون وينديون هيون. هار جو ماڻهو ايندا ۽ گڏ ٿيندا. ڪي پڇرين کڻڻ ۽ زور آزمائڻ وارا هوندا هئا ته ڪي ڏسڻ وارا هوندا هئا. سيڪو پنهنجي طاقت سارو اهڙي وزن واري پڇري کڻندو هو. پڇريءَ جي هٿي ۾ هٿ وڃي هڪ ٻانهن جي زور تي مٿي کڻندو ۽ ٻانهن سڌي ڪري ڪڇ منٽ جهلي بهندو. وري هيٺ ڪندو پر زمين کي نه چٽائيندو. وري مٿي ڪندو ته ڪيترا دفعا اڳئين ڪري سگهي ٿو. ڪو ٻري پڇري کڻي مٿي ڪري جهلي وري هيٺ ڪري اُچائيندو. ڪسرت جي ڪسرت ٿي ۽ هر هڪ جي زور جي خبر به پئجي.

(۳) وندر جا ٻيا نمونا- (الف) ڊيٽينگ- (Debeting) انگريزي اسڪول ۾ هتي ۾ هڪ ڏينهن هار جو ڪنهن وشر تي بحث مباحثو ٿيندو هو. هڪ درجي وارا اُنجي فائدي ۾ ڳالهائيندا ۽ اُن لاءِ ثابتيون ۽ مثال ڏيندا. ٻي درجي وارا اُنجي برخلاف ڳالهائيندا ۽ اُن لاءِ ثابتيون ۽ مثال ڏيندا. جڏهن ڊيٽ ٻيو ٿيندو ته ماستر دليلن جي آڌار تي فتويٰ ڏيندا. جي چيائون ته اُن وشر مان فائدو آهي ته فائدي وارن کٽيو. جي چيائون ته اُن مان نقصان آهي ته جن نقصان جي باري ۾ ڳالهائيو، انهن کٽيو.

(ب) ڏکڻي زباني حساب ڏيڻ ۽ ڇڄڻ - ٻولن ۾ چلڻ جي ڪچهريءَ ۾ ڪڏهن ڏکڻي زباني حسابن جي به ڳالهه نڪرندي ته هڪ حساب ڏيندو ٻيا ڇڄندا، واري تي ٻيا حساب ڏيندا هئا، حساب تمام دماغي ۽ پيچيدا هوندا هئا، مان (ليڪڪ) تن ڏينهن ۾ ۲ درجو پڙهندو هوس، پر اهڙن حسابن جو شوق هوندو هوم. پوءِ ڪو اُتي حساب ڏيندو ته فقط مان ئي صحيح ڪري ڇڄي ٻڌائيندو هوس. اُن لاءِ مون هڪ ڪتاب تيار ڪيو جو سنڌ ۾ رهجي ويو.

(پ) پروليون ۽ ڳجهارئون - پروليون ۽ ڳجهارئون به هڪ ٻئي کي ڏيندا هئا، هڪڙا ڏيندا هئا، ٻيا ڇڄي ٻڌائيندا هئا، هنن جو تفصيلوار ذڪر آڳاٽي ڪيو ويندو، جو اُتي پڙهندا.

(پ) راڳ ۽ ڀڳتيون - هنن بابت اڳ ئي لکي چڪو آهيان، ڏسو صفحو ۳۹۷ ۽ ۴۰۹.

(پ) آکاڻيون - ڪڏهن ڪڏهن ننڍا ٽوڙي وڏا تن مان ڪو هڪ آکاڻي کڻندو هو ۽ ٻيا ٻڌندا هئا. اُهي آکاڻيون به ڏاڍيون دلچسپ هونديون هيون. وڏا آکاڻي کڻندا هئا ته وچ ۾ ڳاهه به چوندا هئا. ڳاهه بيت يا ڏوهيڙي وانگر هوندي هئي جاشر سان ڳائيندا هئا. اُها ڳاهه آکاڻيءَ سان تعلق رکندڙ هوندي هئي. جهڙي موقعي تي آکاڻي هوندي هئي ته ڳاهه به اُن موقعي جي چوندا هئا. اُن آکاڻيءَ ۾ ڏاڍو مزو ايندو هو.

(ت) سانگ ڪرڻ - هوليءَ يا ڏوڙي ڏينهن سانگ ڪيو ويندو هو. ڪنهن نه ڪنهن آکاڻيءَ جي آڌار تي سانگ ڪندڙ اهڙا ويس ڌاري ٿيندا هئا، عجيب ڪپڙا پائيندا هئا. منهن تي شئين کي ساڙي آنجو پاڻوڊر بڻائي منهن تي بيمڪندا هئا. هڪ چٽي کي عجيب قسم جون ۽ ڪل جهڙيون مالهائون پارائي گڏهه تي اُٻتو چاڙهي شهر ۾ گهمندا هئا.

شاديءَ وغيره ۾ جڏهن ڇڄ ٽهوت پڙائڻ لاءِ ويندي هئي ته پٺيان زالون سانگ ڪنديون هيون پر اُهي شائستو ڀارت ادا ڪنديون هيون. گهر جو گهر ۾ ڪنديون هيون. پر کلائيندڙ سانگ هوندو، جو ڏسنديون به رڳو زالون ئي هيون.

(ث) ناٽڪ - ڪن ماڻهن جي ٽولي پڙدا هئي ڪنهن نه ڪنهن آکاڻيءَ کي کڻي اهڙا ڀارت کڻي کيل ڪندا هئا. ڏسڻ وارن لاءِ ٽڪيٽ رکندا هئا، ٽوليءَ جو گذران اُن ڪمائيءَ تي هوندو هو.

(ٽ) ڇيڇ - ڇيڇ ڏسو صفحو ۴۰۵.

(ٺ) ڪم پٽليون يا ڪاف پٽليون - ڪي ماڻهو جن جو ڏندو ٿي ڪاف پٽلين جي ناچ ڪرائڻ جو آهي، سي شهرن ۽ ٻولن ۾ گهمندا ناچ ڏيکاريندا رهندا آهن. ڪاف جو پٽليون جن جو رڳو ڪاف جو مٿيون ڏڙ هوندو آهي ۽ هيٺيون پاڻو ڪپڙن سان ڍڪيل هوندو آهي. انهن کي رنگ روغن به ڪيل هوندو آهي، تن کي شت جا ڏورا ٻڌل ٿيندا آهن. انهن جي وسيلي اُهي پٽلين کي نچائي کيل جي روپ ۾ ڏيکاريندا آهن. وات سان اُن آکاڻيءَ جو بيان ٻڌائيندا رهندا آهن. ڪڏهن مومل راڻو، ڪڏهن سسئي پنهنون وغيره کيل ڪري پٽلين کان ڀارت ادا ڪرائيندا آهن.

(ڊ) جوڳين (سپهرين) جون نانگ بلائون ۽ مڙليون - جوڳي جهنگلن ۽ ٻيڙان مان نانگ بلائون جهلي کارن ۾ وجهي گهمندا، اُهي ڏيکاريندا ۽ مڙليون وڃائي ٻڌائيندا رهندا آهن. مڙليءَ

جي شر تي واسينگ نانگ لڳ ڪڍي جهوليندو آهي. پوءِ نانگن کي پيٽارڻ لاءِ کير ۽ پنهنجي گذران لاءِ ڪجهه پئسا وٺندا آهن. اُهي سپيرا انهن جا منڊ ۽ منتر به ڄاڻندا آهن. اُهي جنگي گهرن ۾ نانگ هوندا آهن، سي انهن کان ڪڍائيندا آهن. اُهي ڪجهه منترن جي زور تي ڪجهه مڙليءَ جي آواز جي وسيلي نانگ گهرن مان پڪڙي کڻي ويندا آهن ۽ اُچورو وٺندا آهن.

(ف) ٻهم روپي - ٻهم روپي شهر شهر گهمندو رهندو آهي ۽ هر هنڌ ۵-۷ ڏينهن رهندو آهي. هي روز نئون ويس ۽ نئون روپ ٺاهي شهر ۾ گهمندو آهي ۽ ماڻهن کي اهو روپ ڏيکاريندو رهندو آهي. پچاڙيءَ واري ڏينهن دڪانن تان ۽ گهرن مان جيڪي مڙيس، سو وٺي ويندو آهي. هن جي گذران جو طريقو ئي اهو آهي.

(ڦ) جادوگر - جادوگر به شهر گهمندو رهندو آهي. پنهنجي کيل ڏيکارڻ جي ٽڪيٽ رکندو آهي. پوءِ کيل ڏيکاريندو آهي. ڪي ڪجهه هٿ جا کيل ڏيکاريندو آهي ۽ ڪجهه مسمريريزم جا کيل ڏيکاريندو آهي.

سنڌ جو مشهور جادوگر، جو سڏبو ٿي جادوءَ جو اُستاد هو، نالو هوس پروفيسر هاسانند. ويٺل هو شهر ڪنڊياري ضلع نواب شاهه جو. هن دنيا جي ڪيترن ئي شهرن جو سفر ڪري راجائن مهاراجائن، بادشاهن، وڏن رڳيسن ۽ نوابن کي عجيب کيل ڏيکاريا. جن هن کي سونا ميڊل، سرٽيفڪيٽ ۽ انعام ڏنا. کيل ڪندي هڪ واسڪوٽ پائيندو هو، جو سڄو ٿي ميدلن سان ڀريو پيو هوندو هو.

(ڱ) مداري - مداري پاڻ سان گڏ ۲-۳ ٻولڙا ۽ باندر ۽ هڪ رچ وٺي ڳوٺ گهمندو رهندو هو. ڪجهه هٿ نات جو سامان بگريءَ ۾ وجهي کڻندو هو. پوءِ ڪنهن چوگان يا چوسول ۾ ويهي ننڍڙي ڊبڪي وڃائي ماڻهو ڪٺا ڪندو هو. ماڻهن گڏ ٿيل بعد ڪجهه هٿ نات جا کيل ڏيکاريندو رهندو هو ۽ ڪجهه باندر ۽ رچ کان سيڪاريل بازيون ڪرائي ڏيکاريندو هو. وچ کيل ٻه هڪ پٽ ۾ چادر وڇائي چوندو هو ته توهان کان جيڪي ڇڄي، سو هن چادر ۾ وجهو. پوءِ ماڻهو اُن چادر ۾ ڪجهه نه ڪجهه اچي رجهندا هئا ۽ ڪجهه چوڌاري ڦري ماڻهن کان گهري وٺندو هو. هنجو اهڙي گذران هو. ماڻهن لاءِ وندر هئي.

(ڳ) مسخرا - مسخرا گهڻو ڪري مسلمان هوندا هئا، هندو ڪو ورتو هوندو هو. هيءُ گهڻو ڪري ڀڳتي جي وچ ۾ مسخري وجهندا هئا. ڪل جهڙيون ڳاهيون ۽ ڪوٽون ٻڌائيندا هئا، جو ٻڌندڙ کلي کلي کيرا ٿي پوندا هئا، ڪنهن مهل ڪا اهڙي ڪچهري يا محفل ٿيندي هئي ته اُتي مسخري ڪري ڪلائيندا هئا.

(ڄ) چرچائي يا پوڳائي - چرچائي يا پوڳائي هندو ۽ مسلمان ٻئي هوندا هئا. اُهي چرچا خرب ڄاڻندا هئا. خاص ڪري زميندارن ۽ وڏن سيني جي ڪچهريءَ ۾ چرچا ڪري وندرائيندا هئا. چرچا پوڳ به اهڙا ڪندا هئا، جو ويٺل ماڻهو کيل کان سواءِ رهي ڪونه سگهندا هئا. پر چرچا مريادا جي اندر ئي ڪندا هئا. گهاٽا چرچا ۽ بي حياتيءَ وارا ڪونه ڪندا هئا.

(ڪ) ڳُڻو واڻيو - هڪ واڻيو ڳُڻو نالي شهر ڀريا تعلقو نوشهرو فيروز ضلعو نواب شاھ سنڌ ۾ تي گذريو آهي. مزي جهڙو ماڻهو هو. عجيب عجيب ڳالهيون ڪندو هو. ننڍي توڙي وڏي کي ڪلائيندو، عجيب ڪپڙا پائيندو هو. هي آڻ پڙهيل هو، پر ڪو نه ڪو ڪتاب کڻي منهن سامهون بيهي ڪجهه نه ڪجهه ٻيو چونڊو هو. ٻيو سمجهندو ته هي ڪتاب پڙهي پيو. خيالات به ڪمال جي هيس. ڪي سنڌي لفظ پنهنجا ناهي ٻڌائيندو هو. ڪن انگريزي ۽ پارسي لفظن جي معنيٰ به حيرت ۾ وجهندڙ ڏسائيندو هو. ديوان ڪڙومل چندن مل کڻائي ڳوٺاڻي هوس، جو هن بابت ڪئين ڳالهيون ٻڌائيندو هو. ڳُڻو واڻيو پراڻيون ڪٽيون گڏ ڪري، انهن پادرن جي مالها ناهي ڳلي ۾ پائيندو هو. سندس گهر جي جڳهه ۾ بڪي سر ماڙي آڏيائين. ڦڙو تي بيت -

ڳُڻو هڪ ڳوٺاڻو هو،	چانڊو اکر به نه هو،	ماڙي بڪي سر جوڙي هئائين،
مزي جهڙو واڻيو هو،	پڙهندو وڏا بستڪ هو،	پراڻيون ڪٽيون ميڙيون هئائين،
صبح جو امير هو،	پارسي هن پنهنجي ناهي،	ڳُڻو ڏاڍو مزي جهڙو هو،
سانجهي جو فقير هو،	انگريزي هن نئي بڻائي،	ننڍي وڏي لاءِ وندر هو،
سپاءَ ۾ بار هو،	هن جون پوليون ٻڌي ها ڪو،	ڳُڻو هڪ ڳوٺاڻو هو،
سڀ ڪنهن جو يار هو،	ڪل ۾ اوندو ڦٽي ها سو،	مزي جهڙو واڻيو هو.

(ي) ڪڇي - ڏسو صفحو ۴۰۲.

(د) هنبوڇي - ڏسو صفحو ۴۰۲.

(ذ) چلمر تي ڪچهري - ننڍن شهرن ۾ وڏن گهرن ۾ چلمر روز ۲۲ ٽي ڪلاڪ تيار هوندي هئي. اونهاري ۾ شام جو ٻاهر ٿلهي تي ٿڙو وڇائي چلمر رکي ڇڏيندا هئا. آيو ويو ٻيو ڳوٺ ڪڍندو هو. رات جو روڻي ڪاٺي اوڙي پاڙي وارا اچي گڏ ٿيندا هئا، واري سان چلمر به پيا ڇڪيندا. ڳالهيون به پيا ڪندا، ڪچهري لڳي ويندي هئي. ڪڏهن ڌنڌن جون ڳالهيون، ڪڏهن راز راز جون ڳالهيون، ڪڏهن جنم پوڻ جون ڳالهيون، ڪڏهن نانگن بلائن ۽ وچن جون ڳالهيون، ڪڏهن چوپائي مال ۽ انهن جي بيمارين ۽ علاج جون ڳالهيون، ڪڏهن جهنگلي جانورن شينهن، رچن، بگهڙن، گدڙن ۽ مرن جون ڳالهيون، ڪڏهن تيان ۽ ڀڳتيءَ جون ڳالهيون، ڪڏهن زباني ڏکي حساب ڏيڻ ۽ ڀڄڻ بابت، ڪڏهن پروليون ڳجهارتون ڏيڻ ڀڄڻ بابت، ڪڏهن ڪورتن ۽ ڪيسن جون ڳالهيون ٿينديون هيون. رات جو ۱۲-۱۱ بجي هليا ويندا هئا، وڃي گهرن ۾ آرامي ٿيندا هئا.

(ڏ) فونا - ريڊيو - سٽيم - انگريزن جي راڄ جي پڇاڙيءَ وارن سالن ۾ پهريائين فونا نڪتا. فونا هڪ ڀيتيءَ وانگر چورس هو، اُن ۾ اندر مشين رکيل هئي. پاسي کان اُن کي چاڀي ڦيرائي ڀري هئي. مٿان هڪ گول پليٽ وانگر رڪارڊ رکيو هو، اُنجي مٿان هڻندل هو، اُن ۾ سُٺي ڦٽ ڪبي هئي، جا رڪارڊ جي ٻاهرئين ڪناري وٽ رکبي هئي. رڪارڊ ڦرندو رهندو هو ۽ سُٺي اُن تي ڇٽ ڇٽ ڪندي رهندي هئي، اُن مان آواز نڪرندو هو. رڪارڊ ۾ گانا ڀريل هوندا هئا جي ٻڌبا

هئا. پوءِ وري ريڊيو ۽ فلمون نڪتيون جي لائيت تي هلندا هئا. وڏن شهرن ۾ جتي لائيت هوندي هئي، اُتي ريڊيو سان تار ملائي ڇڏبي هئي پوءِ بگهڙن سان ڪهڙي به ٽيشن لڳائي ته ڪٿان راڳ پيا ٻڌبا هئا، ڪٿان خبرون پيشون ٻڌيون هيون. فلمون ته وڏن هالن ۾ ڏيکاريون وينديون هيون، اُتي ٽڪيٽون ڪلاس موجب هيون. ماڻهو اندر ويندا، اڳيان پڙڏو لڳل هوندو هو، پٺيان مشين جي ذريعي فلم هلندي هئي جا پڙدي تي ڏسڻ ۾ ايندي هئي. پهريائين گونگيون فلمون نڪتيون، پوءِ پوليٽيون فلمون نڪتيون.

۶. پروليون ۽ ڳجهارتون

(۱) پرولي - پرولي اصل سنسڪرت لفظ پر هليڪا جي بگڙيل صورت آهي، جيڪا هنديءَ ۽ اُڙدوءَ ۾ انڪي پهلوي چيو ويو آهي. هيءُ لوڪ ادب جي شاخ آهي. ڪهاڻي يا چوڻي هڪ نميحت آميز چيز آهي پر پرولي فقط واندڪائيءَ جي ڀنڊر آهي. سنڌ ۾ شام جو ڪم وغيره مان واندائي روڻي ڪاٺي ڪچهري ڪندا هئا، اُن ۾ پروليون به ڏيندا هئا. پراڻي زماني ۾ پرولين رستي ڳجهه نياپا ۽ ڪي راز به موڪلدا هئا. اُن پوءِ پروليءَ کي جنم ڏنو. اوائلي پرولي نظم جي صورت ۾ هوندي هئي، جا سولي ياد ڪئي ويندي هئي. ڪچهرين ۾ جڏهن پرولين ۽ ڳجهارتن جو دؤر شروع ٿيندو هو ته پرولي ڏيڻ وارو چونڊو هو ته ”اچي چئي ٿي“ ته اڳو ڀڄڻ وارو چونڊو هو ”پيو اچي“ يا ”اچي وڃي“. پروليءَ جا ٽي طبعا آهن. ڏيئي، ڀڄئي ۽ وچ جو بند. پروليءَ جو واهيو هندن ۾ نه هوندو هو پر اسڪولي ٻار ڪي هٿ ڪري يا پنهنجون گهڙي هڪ ٻئي کي ڏيندا هئا. مسلمانن ۾ پرولين ۽ ڳجهارتن ڏيڻ ۽ ڀڄڻ جو رواج وڌيڪ هو. مثال طور پروليون:

- پرولي ۱. باهران کڙ بڙ پوئي، اندر گاڙها موتي. ڀڄئي؛ ڏاڙهون.
- پرولي ۲. اڇو اڇو کير جهڙو، پوڄانس پير جهڙو، ٻڌانس چور جهڙو. اڇو اڇو کير جهڙو.
- پرولي ۳. هيڏي ٿر جيڏي بادشاهن جا ٿي پٽڪا لهرائي. ڀڄئي؛ جئون.
- پرولي ۴. گهر گهر ۾ گاڙهي ڪنوار. ڀڄئي؛ باهر.
- پرولي ۵. به زالون نالو هڪ، ٻئي ڌارون ڌار، پٽ ٻنهي جي پٽ ۾، ٻر چڻين کين ڄمار. ڀڄئي؛ اکيون.
- پرولي ۶. هيڏي ٿر جيڏي وڻن ۾ ٿي واکا ڪري. ڀڄئي؛ ڪهاڙي.
- پرولي ۷. پاڙون جنهن جون پاتال ۾، لامون جنهنجون لس - هيءُ پرولي پيرن ڏئي، ميرن ڀڳي مس. ڀڄئي؛ ڪپ جو پوٽو.
- پرولي ۸. ويس پئي وٺڻ، هن اڳيئي ويٺي ڏني، جيڪا ڏئي پيئي سا ڪيئن ڏيندي؟ جيڪا نه ڏني ها، سا ڏني ها. ڀڄئي؛ ڦٽي.
- پرولي ۹. آءٌ هنجي پٽ ۾، هوءَ منهنجي هٿ ۾. ڀڄئي؛ آسي.

پرولي ۱۰. هيءَ پرولي نظر ۾ آهي؛

مان هڪ سهڻو وڻندڙ گهوڙو، پيرن جو آهي جوڙو-

آن ۽ پاڻي مور نه چاهيان، فرض ڪندو ته به پورو آهيان،

پڪڙي هل تون منهنجو ڪنڌ، سولو ٿيندو تنهنجو پنڌ. پڇڻي؛ سائيڪل.

(۲) گجھارتون- حقيقت ۾ گجھارت اُنچو نالو آهي، جنهن ۾ دماغي مٿاڪا نه پر سوچ

ڪرڻو ٿو پوي. باقي ملوڙ ڏٺو ويندو آهي. پروليون گهڙيل هونديون آهن، جڙيل نه هونديون آهن،

انڪري گهڙيل هونديون آهن. جيئن؛

”گول گول ڍڳو، پاڻي وڳي ملان وڳو.“ پڇڻي؛ بصر.

پر ڪي راز رمزون جنهن ۾ سمايل هجن، اُهي ئي ادبي شاخ ۾ شمار آهن. جيئن؛

”هر دم ڪي قفس، هر دم ڪي ليکي- هر دم سي گئي، هر دم نه ملا.“

۱. هر دم = دوست = مشوق، ۲. هر دم = دوست، ۳. هر دم = دم نڪري ويو، ۴. همدم = دوست.

پڇڻي؛ مشوق جو قفس، دوست جي خاطر، مان مري ويس، پر دوست نه مليو.

اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ ميان الله بچائي سمي پنهنجي ڪتاب ”سِر ڪوهستان“ ۾ ڏني آهي.

اها گجھارت ڏيڻ واري مارئي آهي، جيڪا همير سومري کي چوي ٿي، مگر سلڻي توهانڪي آهي.

گجھارت- ”تو نه پاري سومرا! سا پاري پليتن- ڪڏهن ٻڌيسين ڪانڪا، پٽ تي پليتن،

اڳي ڇاڙهي سومرا! پتي پليتن- سانگي ماڻهو پن چرا، رات به پليتن،

جوڙي ڏنڌرءَ جان ۾، هوند به پليتن- اهه ٻه پليتن، اچيو عمر ڄام کي.“

هن ۾ ٻي سڄي ٻانهه جيئن جو تڪن آهي پر پوري معنيٰ سمجهه ۾ ڪانه ايندي، جيسين

آيل ”ٻنڌ“ متبر لفظ ”پليتن“ کي پڇي جا اصلي لفظ جي مرڪب آهي. هر سنڌ ”پليتن“ جي

معنيٰ الڳ آهي، جي هيٺ ڏجن ٿيون، پوءِ پڇي سگهبي.

پلي + تن (يعني مارن جي پلي = نڀائي - پلي + تن (معنيٰ مٿرن جي گاهه جي پلي.

پلي + تن (معنيٰ رات پلي يا گذاري - پلي + تن (معنيٰ پلي ڇڏي، ڇڏي ڏنو، هٿ کڻي ڇڏيسين.

پلي + تن (معنيٰ ناپا ڪن يا جيڪي پاڪ نه آهن - پلي + تن (معنيٰ پليتا بارڻ جا يا بندوق جا.

پڇڻي؛ ”تو نه پاري سومرا! سا مارن نڀائي- ڪڏهن ٻڌيسين ڪانه ڪا پٽ تي مٿرن جي پلي،

اڳي ڇاڙهي سومرا! مون رات گذاري، سانگي ماڻهو پن چرا جن هٿ کڻي ڇڏيو،

جوڙي ڏنڌرءَ جان ۾ جي پاڪ نه آهن- اهي ٻه بندوقن جا، اچيو عمر ڄام کي.“

گجھارت- شهر مٿي شهر هو، نرنا مٿي نار هئي، واه ڪاريگر ڪپڙي جي.

پڇڻ وارو- ڪوبه نالو شهر جو نرنا جو يا ناريءَ جو ٻڌايائين ته گجھارت پڇي- پوءِ ڏيندڙ سڄي ڪندو.

پڇڻي؛ شهر جو نالو سکر ٻيو بکر، نرنا = درياهه، نار = موري يا ڀُل، ڪپڙي جي جوڙي.

جواب؛ سکر مٿان بکر ۽ روڙهي هئي، درياهه مٿان ڀُل هئي، واه ڪاريگر جوڙي هئي.

ٻيون گجھارتون ماستر محمد صالح ولد عبدالواحد پنهنجي ڪتاب ”سنڌي عجيب گجھارتون“

۾ لکيون آهن. ڪجهه هيٺ لکجن ٿيون؛

گجھارت؛ هٿ جو ڏانئون نالو ڪيائون. ٻنڌ؛ هٿ جو ڌڪو، نالو ڄڻو.

پڇڻي؛ ڌڪو ڏانئون ڄڻو ڪيائون.

گجھارت؛ وڻ گهڻو ئي اٿر ڙي جيڏيون، پر ذات پنهنجي ماري آهيان.

ٻنڌ؛ وڻ ته اڪ ذات جهڻ، پنهنجي جهوري.

پڇڻي؛ عقل گهڻو ئي اٿر ڙي جيڏيون، جهڻ جهڻ جهوري آهيان.

گجھارت؛ نالا تون نالو ٿي نه آءُ عضوي وڃان. ٻنڌ؛ نالو عرب ٻيو راضي، عضو تن.

پڇڻي؛ اي رب تون راضي ٿي ته آءُ وطن وڃان.

گجھارت؛ ڪاٺي تڏهن ٿيس، جڏهن ڪاٺ جو ولي نالو ڏنر.

ٻنڌ؛ ڪاٺي هلڪي، ڪاٺ هن، نالو يارو.

پڇڻي؛ هلڪي تڏهن ٿيس، جڏهن هار وٺي يار ڏنر.

حقيقت ۾ چوڻيون يا ڪهاوتون ۽ پروليون يا گجھارتون همذات آهن. ٻولي يا ڪهاوت به ڪا

نصبيحت آميز چيز هوندي جا سمجهي سگهبي. پر اُنجي پٺيان تواريخي راز به هوندو آهي، جو

سمجهيو ويندو آهي. جهڙوڪ؛ ”عقل ري عذاب، گهڻا سهندين ۽ جندڙي.“ پر پرولي يا گجھارت

۾ اهڙي ٻانهه ڪانهي. اُن جو لطف تڏهن آهي، جڏهن شعر ۾ چيل هجي. پر ايمانداريءَ جو سچ

اِهو آهي ته گجھارت سنڌي مسلمانن جو شغل آهي، نه ڪ سنڌي هندن جو. مسلمان ئي پروليون

گجھارتن جا گهڻو آهن.

۷. ويڙهيون ۽ ڊوڙون

(۱) ڪڪڙن جي ويڙهه- مسلمان ڪڪڙ پاليندا هئا. ڪڪڙن جا به ڪئين قسم ٿيندا آهن.

پوءِ اُن ۾ جيڪي سٺا وڏا ۽ مضبوط ڏسندا هئا، انهن کي چئيءَ طرح ڪارائي پياري ويڙهه لاءِ تيار

ڪندا هئا. انهن جون کڙهيون ڪپ سان چلي جهنڊار بنا ٿيندا هئا ته اڳي جي ڪڪڙ کي انهن

جهنبن سان ڦٽي وڃي. مٿان ۾ ڪڪڙ وٺي ايندا ۽ هڪ هڪ ڌر جو ٻيو ڀي ڌر جو ويڙهائيندا هئا.

انهن ويڙهن ۾ ڏسندڙ هرطن لڳائيندا هئا ته ڪنهن جو ڪڪڙ ٿو کٽي. ڪڪڙن جي ويڙهه سٺي

نموني ٿيندي هئي. ڪڪڙ پاڻ ۾ وڙهڻ مهل کڙهون هڻندا هئا، جنهن ۾ هڻي هڪ ٻئي کي ڦٽي

وڃهندا هئا. کڙهيون پيرن کان ٿورو مٿي ٿينديون آهن. پوءِ ڏٺي انهن کي جهلي ساهيءَ جي خيال

کان انهن کي پاڻيءَ جا ڦوڪاڙا هڻندا هئا. جيڪو ڪڪڙ گهڻو زخمي ٿيندو هو سو مٿان ڇڏي

پڇي ويندو، چڱو ته اُن جي مالڪ هاريو. جيڪو اڃا به مٿان ۾ تيار بيٺو هوندو، چڱو اُن جي

ڏٺيءَ ۾ کٽيو. ويڙهه پوري ٿي.

(۲) تترن جي ويڙهه- تتر به ٻن قسمن جا ٿيندا آهن، هڪڙا اڃا ٻيا ڪارسرا. مسلمان تترن

کي به پاڻ ۾ ويڙهائيندا هئا. جهڙيءَ طرح ڪڪڙ ويڙهائيندا هئا، ساڳئي نموني تتر به ويڙهائيندا

هئا. هن ويڙهه ۾ به شرطون لڳنديون هيون جو تتر معدان ڇڏي ڀڳو، اُنجي مالڪ هارايو، جو معدان ۾ بيٺو هوندو، اُنجي ڏٺي ۽ کٽيو.

(۲) گهوڙن جي ڊوڙ- گهوڙن جون ڊوڙون هڪ وڏي معدان ۾ ٿينديون هيون. جيڪي تاري ۽ تڪا گهوڙا هوندا هئا، انهن جا مالڪ انهن کي اُتي وٺي ايندا هئا. سٺا ۽ نوان سنج وجهي گهوڙن کي سينگاريندا هئا. پوءِ انهن گهوڙن تي سوار چڙهي تيار ٿي لائين لڳائي بيهندا. پوءِ ماڻهو هڪ به ٿي چوندو ته سوار وٺي گهوڙن کي هڪليندا ۽ گهوڙن کي ڊوڙائيندا ويندا. ٻه ٽي فرلانگ پنڌ ڪري مقرر حد کان موٽ کائيندا. جنهن جو گهوڙو سهڻي کان اڳ نڪري ويو، تنهن کٽيو. هنن گهوڙن جي ڊوڙ کي (Race) به چوندا آهن. اُهو گهوڙو سڀ کان وڌيڪ تڪو ليکبو، جو پهريون نمبر ايندو. هن ڊوڙ لاءِ به ماڻهو شرطون لڳائيندا هئا.

(۳) اُٺن جي ڊوڙ- اُٺن جا به قسم ٿيندا آهن هڪ مهري ٻيا لاڏو. مهري اُٺ سواريءَ لاءِ ٿيندا آهن ۽ لاڏو اُٺ بار کڻڻ لاءِ، ٺار ۾ وهڻ لاءِ، ڳهاڙي ۾ وهڻ لاءِ، گاڏي ڇڪڻ لاءِ ڪم ايندا آهن. ماڻهو مهري اُٺن تي ڏاڍيون سهڻيون جھلون وجهي تيار ڪري معدان ۾ وٺي ايندا آهن پوءِ گهوڙن جي طرح انهن کي ڊوڙائيندا آهن. جنهن جو اُٺ اڳ نڪري ويندو، تنهن کٽيو ۽ اُهو مهري اُٺ تڪو ليکيو ويندو.

(۵) گهوڙن جو ميلو- اُتر سرحد سنڌ ۾ جيڪب آباد شهر ۾ گهوڙن جو ميلو لڳايو ويندو هو. سڄي سنڌ ۾ فقط اُهوئي هڪ ميلو لڳندو هو. اُتي گهوڙا جهجهي تعداد ۾ ايندا هئا. انهن جي خريد فروخت به ٿيندي هئي. اُتي گهوڙا ڊوڙندا به هئا. ڪي گهوڙا ناچ به ڪندا هئا. سرڪار طرفان ٽيڪن گهوڙن وارن کي انعام به ڏيندا هئا.

۸. فلمون

(۱) فلم ”انسان يا شيطان- هڪ سنڌيءَ هنديءَ ۾ فلم ”انسان يا شيطان“ خانچند درياني جي لکيل آکاڻي ۱۹۲۲ع ۾ بنائي.

(۲) فلم ايڪتا- سنڌيءَ ۾ پهريون فلم ”ايڪتا“ ۱۹۲۲ع ۾ تيار ٿي. جنهنجو پهريون سنڌي هيرو ڪريم بخش نظاماڻي هو.

(۳) ناٽڪ- سنڌ ۾ پهريون گروپ ناٽڪ ڪرڻ لاءِ ڊي. جي. سنڌ ڪاليج اميجوئرس ڊرئمٽڪ سوسائٽيءَ ناٽڪ ”نل دميتني“ ۱۸۹۳ع ۾ ڪيو. دميتنيءَ جو ڀارت درگاداس آڏواڻيءَ ۾ ڪيو.

(۴) پهريون ناٽڪ گروپ- ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ۽ اميجوئرس ڊرئمٽڪ سوسائٽيءَ پهرين ناٽڪ ڪرڻ شروع ڪيا.

(۵) پهريون ناٽڪ- سنه ۱۸۹۳ع ۾ پهريون ناٽڪ نل دميتني ٿيو. دميتنيءَ جو ڀارت درگاداس آڏواڻيءَ ۾ ڪيو.

باب اوڻيهون :

جانور، جيت، پکي، سون ۽ وهر

۱. چوڀاڻو مال ۽ گهرڙو پاليل جانور

(۱) گانيون- گانءَ کي ڏيڳ به چئبو آهي. هن جا رنگ اڇو، ڳاڙهو، ڪارو ۽ چٽڪرو ٿيندو آهي. هن کي ۲ ڦڻ ٿيندا آهن. کير ڏيندي آهي. رڳو گاهه ڪڙڙا، ڪڙڪر ۽ گوار جو ڌارو کائيندي آهي. هيءُ ڪنهن به جانور جو گوشت نه کائيندي آهي. جڏهن جوان ٿيندي آهي، تڏهن هن کي وهر ٿيندو آهي. ان حالت ۾ هن کي ڏيڳ (ڏانڊ) کان ڦرايو آهي ته ڀيت سان ٿيندي آهي، تڏهن هن کي ڏيڳي چئبو آهي. جڏهن ويامندي آهي ۽ کير ڏيڻ شروع ڪندي آهي (۲ کان ۱۰ سِرڻ تائين) ته هن کي شڻا چئبو آهي. جڏهن کير ڏيڻ بند ڪندي آهي ته هن کي ڦندي چئبو آهي. گانءَ جي لڳڀڳ عمر ۲۰ ورهيه کن ٿيندي آهي. هيءُ پوتر گهرڙو جانور آهي. هندو هن کي گئو مانا ڪري مڃيندا آهن. هندو زالون ڪنهن ڏڻ تي هنجي پوڄا به ڪنديون آهن. هنجي نر کي ڏيڳو يا ڏانڊ يا بيل چوندا آهن. جڏهن جوان ٿيندو آهي ته گانين جي ڳرڻ لاءِ هن کي ڪٽ ڪرڻ کان سواءِ ڇڏي ڏيندا آهن ته ان کي سان چوندا آهن. ٻين ڏيڳن کي ڪٽ ڪندا آهن يعني انورن جي نَس کي ڪٽي ڇڏيندا آهن ته اُهي مٽي چڙهي ويندا آهن. پوءِ هنن ۾ مُستي ڪانه رهندي آهي ۽ ڳرڻ جي لائق ڪونه ٿيندا آهن. ڏيڳا گاڏيون ڇڪين، ڳهاڙي، ٺهري ۽ ٺار ۾ وهن، بار ڏوڻين، کوهر مان پاڻي ڇڪين، پاڻيءَ جون پڇالون کڻن. گانءَ جي اولاد کي ننڍي نر کي ڳاڻو، ٿورو وڏو ٿيو ته وهڙو ۽ ماديءَ کي ڳائي، ٿوري وڏي ٿي ته وهڙي سڏبي آهي.

(۲) مينهنون- مينهنون سڀ گهڻو ڪري ڪاريون ٿينديون آهن. ڪا ڪا پوري ٿيندي آهي. ڪاري مينهن جا چارئي پير ۽ ٻچ جو چيزو اڇو ۽ منهن تي نرڙ وٽ اڇو ٽڪرو ٿيندو آهي. ان کي چال مينهن چوندا آهن. جي مينهن جا ٻئي سڳ ڪي ليول ٻه سڌا گولاڻي ۽ ٻه ۽ پڇڙيون وريل هونديون آهن ته ان کي ڪُنڊي مينهن چوندا آهن. جنهن جا سڳ تمام ننڍڙا هوندا آهن ته ان کي موڙي مينهن چئبو آهي. هيءُ به کير ڏيندي آهي. گانءَ وانگر ساڳيو کاڌو کائيندي آهي. ساڳي طرح ڦري، ڏيڳي، شڻا ۽ ڦندي ٿيندي آهي. هي کير به سِرڻ کان اڌ مل تائين ڏيندي آهي. هن جي اولاد نر کي ٻاڏو، ماديءَ کي وچ ۽ بنا ڪٽ پاڏي کي سان چئبو آهي.

(۳) بڪريون- بڪريءَ کي به ڦڻ ٿيندا آهن. هي رنگ جون اڇون، ڳاڙهيون، ڪاريون ۽ چٽڪريون ٿينديون آهن. هيءُ به کير ڏيندي آهي، اڌ سِر کان ڏيڍ سِر تائين. هيءُ سڀ وڻڪار کائي ويندي آهي. ان ڪري چوڻي آهي ته ”اُٺ چري بڻيهي، بڪري چري چٽيهي.“ هيءُ ماس ڪونه کائيندي آهي. گهر ۾ ڌارو وغيره به کائيندي آهي. عام طرح هنن جا ڪن وڏا ٿيندا آهن جي پيا لڙڪندا آهن. هنن کي به گانءَ مينهن وانگر سڳ ٿيندا آهن. جن جا ڪن ننڍڙا ۽ ڪڙا هوندا آهن، انهن کي بري بڪري چئبو آهي. بڪريءَ کي ايمڻا يا پنهن، جوان کي پاڻو يا پائر

ننڍي نر کي چيلو يا ليلو ۽ ماديءَ کي چيلي يا ليلي چئبو آهي. ساڳيءَ طرح هيءَ به ڊيڪي شٽا ۽ ٿنڌي ٿيندي آهي. هنن جا وار ڪترِي نوڙيون ۽ ٽپڙ ٺاهيندا آهن. ٿريندڙ نر کي بگر چون، باقي چيلا تن تي ڪائيءَ جي وار ٿيندي رهندي آهي جو ڪئين ماڻهو هنن جو ماس کائيندا آهن. (۳) ريڙون - ريڙون رنگ جون اچيون ۽ پوٽ ڪاريون ٿينديون آهن. هنن کي به ٿڻ ٿيندا آهن. هيءَ کير ڏينديون آهن. هنن جو کير گهاٽو ۽ دير هضم ٿئي ٿو، انڪري کير جزوي پيئندا آهن، باقي کير جمائي مڪن ڪڍي گيهه ٺاهيندا آهن. هنن جي نر کي گهڻو يا گهڻو ڪولبو آهي. هنجي ٻچو وٽ ماس ٺاهي وانگر ٻيو لکندو آهي. هنن جا وار ڪترِي اُن هٿ ڪندا آهن، جن مان ڪئين شين ٺهنديون آهن.

(۵) گهوڙا - گهوڙو رنگ جو اچو ۽ اڇي کي سنهيون پڙيون هجن ته اُنکي سمنڊ يا سنجاف، گاڙهي کي بور، نورو ڪريس رنگ، ڪاري کي مڻڪي، ڳوڙهو گاڙهو (ناسي) پير ڪارا ۽ ڳچيءَ جا وار ڪارا، منهن تي اڇو ٽڪو (بانو) ته اُنکي ڪميٽ. اڇي کي ڪارا يا گاڙها پٽا يا ٽڪر هجن ته ابلق چئبو آهي. گهوڙو سواريءَ جي ڪم ايندو آهي. جو تمام تڪو هوندو آهي، اُنکي تازي چئبو آهي. گهوڙو بار ڍوڻن ۾ به ڪم ايندو آهي ۽ گاڏيءَ ۾ ٻڌبو آهي. قد جو بندرو ۽ ننڍو هوندو آهي ته اُنکي ٿڻون چئبو آهي. هن جي ماديءَ کي گهوڙي، اولاد نر وڃيرو مادي وڃيري سڏبي آهي. گاهه ۽ اُن جو داڻو کائيندو آهي. ماس هي به ڪونه کائيندو آهي.

(۶) گڏهه - گڏهه گهوڙي کان قد ٻن ڀنڀن ۾ ننڍو ۽ هلڪو ٿيندو آهي. رنگ جو اچو، پُورو ۽ ڪارو ٿيندو آهي. هنجي ماديءَ کي گڏهه چئبو آهي، اولاد کي ڪودو ۽ مادي ڪودي سڏبي آهي. ڪن گڏهن تي سواري ڪبي آهي. عام طرح بار ڍوڻن جي ڪم ايندا آهن. ڪو ڪو گاڏيءَ ۾ ٻڌبو آهي. (۷) هجڙ - هجڙ به گڏهه جو قسم آهي. هن جو رنگ پُورو لالائي تي هوندو آهي. هنجي ماديءَ کي هجڙي سڏبو آهي. هي به بار ڍوڻن جي ڪم ايندو آهي. سنڌ ۾ نالي خاطر هئا.

(۸) هسٽر - هسٽر گهوڙيءَ ۽ گڏهه جي ميلاپ جو اولاد آهي. ڪنهن گهوڙيءَ کي وڏي گڏهه کان ڦرايو ته گهوڙي ڊيڪي ٿيندي ۽ جيڪو ڦر ٿيندي اُنکي هسٽر چئبو. هن کي ڪي نشان گهوڙي جهڙا باقي گڏهه جهڙا ٿيندا آهن. هي ڪيترو به بار کڻي سگهندو آهي ۽ پهڙن تي چڙهي ويندو آهي، پر سنڌ ۾ ڏسڻ ۾ ڪونه آيو.

(۹) اُٺ - اُٺ اُٺ قد جو وڏو، ڳچي ڊگهي گولائيءَ تي ڪمان وانگر اٿس. هن جو رنگ ناسي ٿيندو آهي. ڪو ڪو ڪارائڻ تي ماڻل هوندو آهي. هنجي ماديءَ کي ڏاڇي چئبو آهي ۽ اولاد کي ٿوڙو ۽ ٿوڙي چئبو آهي. هن جا نالا گهڻائي سڏبا آهن. جيئن اُٺ، توڏو، بوتو، ڪرهو، ميو، چانگ، ڏاڏو، اوڳو، بودو، پُورو، ليڙو، چبران ۽ موڏو.

اُٺ جيڪي سواريءَ جي ڪم اچن، تن کي مهري سڏبو آهي. جيڪو بار کڻي تنهن کي لاڙو چئبو آهي. هي جهنگ جي وٿراه ٿي کائيندو آهي. خاص ڪري هن کي به وڻ ٻوٽا وٺندا آهن، هڪ کٻڙ ٻيو لاڙو. هن جا به وار ڪتريندا آهن، اُن وارن کي ڏاس چئبو آهي. اُن مان ٽپڙ ٺهڻ وارا آهن.

جا ٺاهيندا آهن. اُٺ جو کير فقط جلندڙ واري بيمار کي پيئاربو آهي. کير گهي اُن ۾ اُٺ جو ٻچو وڃي کير پيئبو ته دست ٿيندا ۽ پيٽ جو پاڻي نڪرندو، پيٽ هلڪو ٿي پوندو. بيماريءَ ۾ فائدو ٿيندو. اُٺ کي گاڏين، نالن، هرڻن، گهاٽن ۾ به واهبو آهي. اُٺ واريءَ ۾ تڪو هلندو آهي، اُن کي چئبو آهي ”ريگستان جو جهاز“. اُٺ پاڻيءَ کان ٿيندو آهي، اُن لاءِ پهاڪو آهي، ”اُٺ پنهنجي مٿ تي ٻرڪي.“ اُٺ ٻيڙيءَ ۾ چڙهڻ جي نه ڪندو آهي، لڪن سان سٽي چاڙهيندا آهن. اُن تي پهاڪو آهي، ”اهڙي مار ملندڙ جهڙي اُٺ کائي پتل تي.“

۲. جهنگلي جانور ۽ پاڻيءَ جا جانور ۽ مڇيون

(۱) جهنگلي جانور - جهنگلن ۽ ٻيلن ۾ هينيان جانور هوندا هئا، ٻگهڙ ۽ سوڙهه يعني مرون خوفناڪ هئا، ٻيا هئا، گدڙ، هرڻ، ڦاڙها، سها، لومڙ، سبڙهه، شينهن ۽ چيتا ڪي ورلي، هالار هاڙهي ۽ ٻپ جبلن ۾ ڪيچ مڪران جي سرحد تي اتفاقي ڏسبا هئا. هاڻي، شترمرغ ۽ ممون ٻاهران اُٿي ڪراچيءَ ۾ جانورن جي باغ ۾ رکيا هونائون. ڪڏهن ڪڏهن سنڌي ناسي ٻاوا ۽ ساڌو پنهنجي جتي سان هاڻي اُٿيندا هئا، سي ڏسبا هئا. سنڌ ۾ باندڙ ۽ ڀوڙا گندو هئا، نڪي رچ هئا، سي ٻاهران اُٿي رکيا هئا. ڪڏهن ڪڏهن مداري وٺي ايندا هئا. ٻيا هئا نور، ڳورپٽ، نورپڙا، جاها (ٻاٻيها) به هئا. ڪڏهن ڪڏهن جهنگل ۾ جهنگراڙ ٻلو هوندو هو، ڏيڏر ۽ ڪوٽا به هئا.

(۲) رولو شهري جانور - ڪتا ۽ ٻليون جام هيون جي گهرن ۾ بازارين ۾ پيا گهمندا هئا. ڪي ڪتا شڪار لاءِ يا واڙن جي پهري لاءِ يا شوق لاءِ پاليندا هئا.

(۳) پاڻيءَ جا جانور - سنڌو نديءَ ۾ واڻهو، لڏڙا، ٻلهڻيون، سيسار، ممون، ڪڇڻيون، ڪُمر هوندا هئا. ڍنڍن ۽ نلاخن ۾ سڻيون، ڪوڏ، ڏيڏر، جُرون ۽ ڪوهين ۾ پونٿا ٿيندا هئا.

(۴) مڇيون - سنڌو نديءَ ۾ ڪئين قسمن جون مڇيون، گندڻ ۽ ڀلا ٿيندا هئا جي سرڪار ٺيڪي ٻي ڏيندي هئي. واهن، تالون، ڍنڍن ۾ ڪئين قسمن جون مڇيون ٿينديون هيون. جهڙوڪ ڏينرو، ڪرڙو، سيڱاري، جرڪو، رڙو، گانگت، قير، گوج، قابو، دوتر، ڍانگرو، گندڻ، کڳا، ملي، مورائي، ٻوپري، شاکر تيلي وغيره. ٻيون ننڍيون مڇيون ٿينديون هيون. ٻلا ٻن قسمن جا هوندا هئا هڪ اُٺن جي جنهن ۾ اندر آيون ٿينديون هيون، ٻيا ڪيرا جن ۾ هڪ ڦوٽو هوندو هو. ٻلا مڇاڻا ماري ٺيڪيدار کي ڏيندا هئا ۽ اُنهن کي لوازم ملندو هو. جي مياڻي تي ڪنا ٿيندا هئا، اُٺان سائي خريد ڪري وڃي شهرن ۽ ڳوٺن ۾ وڪڻندا هئا. گانگن کي سڪايو ويندو هو، اُنکي هڪم چوندا آهن. ننڍيون مڇيون به سڪايون وينديون هيون، اُنهن کي لوڇريون چوندا هئا.

۳. پرندڙ ۽ پکي - خشڪيءَ ۽ پاڻيءَ جا

(۱) خشڪيءَ جا پکي - سنڌ ۾ هينيان پکي عام جام هئا:

ڪانءَ، ڪپرون، ڳوٺ، جهرڪ، جهرڪيون، باز، شڪار، عقاب ۽ چنڊول، ٻاشو، تيتهر، سرئون ۽ ڳجهيون، طوطو (چتون)، مٺا، ڪوئل ۽ ڪڇور، چانهه ۽ جهجو، تارو ۽ تتر (ڪارا ۽ اڇا)، مور ۽ ڍيل، کيتائي ۽ سوناري، ڪوري ۽ ڪاٺ ڪُٺو، هيڙهو ۽ همد همد، چورا ۽ چمڙا، چنڇل، ڪڙڙ ۽ پٽيرو،

ٻگهه ۽ لقلق، بلبلبون (سنڌي ۽ قاري)، ڪاڪاڻو ۽ وهيو، ڪونج ٻوڙي يا روڏي، شتر مرغ ۽ اباڻيل، بدڪ ۽ آڙي، فيل مرغ (ترڪي) ۽ ڪارڪڻجي. ڪبوتر (پاريل) (اڇا ۽ آسماني)، ٽيٽهاري، گونهر، خور، ٻاٽيڙو وغيره.

(۲) پاڻيءَ جا پڪي - هي پڪي تلاون ۽ ڍنڍن ۾ بيا ترندا آهن. بدڪون، آڙيون، ٻگهه، ڪنگ، لقلق هنن جون اڱريون پڙدي سان ڳنڍيل آهن.

(۳) پالڻ وارا پڪي - ڪڙڙ ۽ ڪڙڙيون، ڪبوتر ۽ تتر، باز ۽ شڪر، طوطا ۽ بلبلبون.

۴. زهري جيت ۽ ٻيا جيت

(۱) زهري جيت - (الف) نانگن جا الڳ الڳ قسم آهن، هڪ واسينگ نانگ يعني ڪاريهر نانگ، هن ۾ زهر تمام گهڻو ٿيندو آهي. هي بنا چيڙڇاڙ جي نالو نه وٺندو آهي. ڪي هنڪي کير پيئاريندا آهن. ٻيا گڏا نانگ ٿيان هن کڻ هنن ۾ زهر گهڻو آهي. هي چڪ هلي پاڻيءَ ۾ ڪرندو ته ماڻهو مري ويندو پر جنهنجي چڪ هنڀاڻي سو اڳ وڃي پاڻيءَ ۾ گهرڙيو ته هن کڻ مري ويندو. چوٽا اڃڪر هن ۾ زهر ڪونه ٿيندو آهي پر ماڻهوءَ کي ڳراڪڻي ويندو آهي. کير، ارڙ.

(ب) بلاڻون - بلاڻن جا به ڪيترائي قسم آهن: ۱. ڪوراڙ رنگ جي پيلي ۲۰۰ فوٽ ڊگهي ٿيندي آهي. ڪن کي مٽي تي جهنڊ ٿيندي آهي. هيءَ ماڻهوءَ سان وڙهندي ۽ چڪ پائيندي آهي. ۲. گهوڙيال ننڍي چٽڪري ٿيندي آهي، ڀڄڻ ۾ گهوڙي وانگر تڪي هلندي آهي. ۳. ٽنڊي هيءَ ننڍي گسن ۽ پيچرن جي لنگهن وٽ وهندي آهي. جيڪو لنگهيو ناهي تنهن کي چڪ پاتو ناهي. ۴. ٻه منهن بلا هيءَ ۲ فوٽ کن ننڍي ٿيندي آهي. هنڪي ٻنهي پاسي منهن ٿيندا آهن، هن ۾ زهر ڪونهي. ۵. ٻيٽن - هيءَ ننڍ ۾ سٺل ماڻهوءَ جي سيني تي چڙهي وهندي آهي. هنجي واٽ ڏانهن پنهنجو منهن ڪري ساهه پيئندي آهي، تان جو ماڻهو مري ويندو آهي. ٿر ۾ گهڻيون ٿينديون آهن.

(ث) وڇون (ڀٽون) - هي وڇون پيلي رنگ جا ننڍا وڏا ٿيندا آهن. ڪو ڪارو وڇون ٿيندو آهي، اهو هٿ جيڪو ڊگهو ٿيندو آهي، هن جي ڀڄ ۾ ڪندو ٿيندو آهي. اُنڇي ڇيٽان زهر جي ڳوڙهي اٿس، جنهن کي ڪنڊي سان ڏنگ هڻندو آهي ۽ ساڻ تي ساڻ زهر به اڇليندو آهي، ڄڻ ڊاڪٽر جي سئي لڳي ويئي. ماڻهوءَ کي زهر چڙهي ويندو ۽ تمام گهڻو سور ٿيندو آهي. جيسين وڇون کي ماربو نه آهي، تيسين اهو گهمندو رهندو آهي ته ماڻهوءَ ۾ به زهر ڦرندو رهندو آهي، ڏاڍو سور ٿيندو اٿس. ڪن وڇن ۾ ايترو زهر ٿيندو آهي جو ڏنگ سان ماڻهو مري ويندو آهي. وڇونگري ويامندي ڪانهي پر سندس ڀيٽ جا ٻچا ماءُ جو ماس کائي ڀيٽ ڦاڙي ٻاهر نڪرندا آهن. ٻچا تمام گهڻا ئي هوندا آهن، انهن نڪرڻ سان سندن ماءُ ته مري ويندي آهي.

(۵) ڏينيو، ڇيلاڻو ۽ مڪيءَ جي مڪ ۽ ڇڇي - ڏينيو، ڇيلاڻو، مڪيءَ جي مڪ اهي زهري آهن، ڏنگ هڻڻ سان سور ٿيندو آهي. سوپريءَ ۾ به زهر ٿيندو آهي، هيءَ اتفاقي چڪ هڻندي آهي. چڪ هڻندي ته اُن جا تي چنڊڙي پوندي آهي. ماڻهو مٿانئس ڪپڙو وجهي پوءِ هٿ سان

پتي لاهيندا آهن. ڇڇي يا ڪرڙي هن ۾ تمام گهڻو زهر ٿيندو آهي، هيءَ چڪ ڪانه هڻندي. هيءَ کير ۾ يا بي ڪنهن طعام ۾ ڪري پوندي آهي ته اهو ۽ طعام زهري ٿي پوندو آهي، جي ماڻهو اهو کير پيئندا يا طعام کائيندا ته مري ويندا. ٻيا آهن ڪوڙا، ڏيڏر، ڳوه ۽ سانڊو.

(ع) ٻيا جيت - مڪيون (ڪاريون، ڪا ڪا سائي) ۽ منگهن، مچر ۽ ڪارڙا، ڪت ۽ چوڙا، ماکوڙا ۽ ماکوڙيون هي سڀ چڪ هڻندا ته ٿورو سور ۽ ٿوري خارش ٿيندي آهي. ٻيا آهن ڇڇو، مچر، ٽنڊل، ٽنڊليون، مڪڙ ۽ مڪڙيون، پوپٽ ۽ پنهوڙيون، پتنگ ۽ ڪڙڪيتا، پٿورن ۽ منگهن، ٻگهي، گهر تپڙيون، جون، آڏوڀي (پيلي ۽ ڪاري)، سوپٽ ۽ ڪينٿان، سانڀا اهي چڪ ڪونه هڻندا آهن. ۵. ماڻهن، جانورن ۽ پکين جا سوڻ ۽ آيسون

ڀڄڻ نمبر ڪير سوڻ ۽ آيسون

۱. ماڻهو ماڻهوءَ جي کاٻي اک ڦڙڪي ته مسافريءَ جي مراد پوري ٿيندي.
۲. ماڻهو مسافريءَ ويندي اچي ڏاڙهيءَ وارو ماڻهو گڏيو ته ڪم نه ٿيندو.
۳. ماڻهو مسافريءَ وغيره وڃڻ اڳ گهر کان ٻاهر نڪرڻ وقت پٺيان سڏ ٿئي ته ڪم نه ٿيندو.
۴. ماڻهو مسافريءَ وغيره وڃڻ اڳ گهر کان ٻاهر نڪرڻ وقت ڪير چڪ ڏيندو ته ڪم نه ٿيندو.
۵. ماڻهو سودو وٺڻ يا ڪنهن ڪم پٺيان وڃي، جي ڳالهه وسري وڃي ته موني گهر اچي.
۶. ماڻهو ڪنهن عورت جي ساڄي اک ڦڙڪي ته سپاڳي، مرد جي ساڄي اک ڦڙڪي ته نياڳي.
۷. ماڻهو ماڻهوءَ کي ڳالهائيندي يا کائيندي ڇپ ۾ چڪ پوي ته ڪنهن عزيز ياد ڪيو آهي.
۸. ماڻهو چيلهه تي بڻي هٿ رکي بيٺل نياڳ آهي.
۹. ماڻهو ماڻهوءَ جي ساڄي هٿ جي تريءَ ۾ خارش ٿئي ته ڪٿان نه ڪٿان پئسا ملندا پر کاٻيءَ ۾ ته پئسا ويندا يا ڏيا.
۱۰. ماڻهو ماڻهوءَ جي پير جي ٿڙيءَ ۾ خارش ٿئي ته مسافري ٿيندي.
۱۱. ماڻهو باهه تي پير سيڪڻ نياڳ جي نشاني آهي، تنهن سان اکين جي نظر گهٽبي.
۱۲. ماڻهو ماڻهوءَ جي پير ۾ پدم هڻڻ سپاڳ جي نشاني آهي.
۱۳. ماڻهو ڪنهن ڪم ويندي قابو ڪاٽجي ته ڪم نه ٿيندو.
۱۴. ماڻهو ڪنهن جي مڇٽيءَ جو پادر بي پادر تي چڙهي ته مسافري ٿيندي.
۱۵. ماڻهو ڏنگ ٽنگ تي رکي نه سمجهي، اُن مان گهر ۾ غريبي ايندي.
۱۶. ماڻهو ٽنهن لاهي گهر ۾ نه ڇڏجن، اُن مان به گهر ۾ غريبي ايندي ۽ مايا ويندي.
۱۷. ماڻهو سٽهائي يا پهريئن آرٽوار تي سهاڳڻ اِستري نه وهنجي.
۱۸. ماڻهو جنهن ٻار کي مٿي ۾ ”ٻڳ وڙ“ هوندو، سو سپاڳو ٿيندو. پٺيان پاءُ اڳئيندو.
۱۹. ماڻهو ٻار چلهه يا منگلي مان ٻريل ڪاٺي يا ڪڪ ڪڍي هٿ ۾ جهلي ڦيرائي ته منع ڪجي ته ائين ڪندين ته هنڌ ۾ هٽندين.
۲۰. ماڻهو ڀٽ ڏند ڪرڻي ته سپاڳ ۽ جي ڏيءَ ڏند ڪرڻي ته نياڳ جي نشاني آهي.

نمبر ۽ ڪير	سوانح ۽ افسانو
۲۱.	ماڻهو سڏ ڪندڙ کي ”جيءُ“ چئي ورندي ڏجي، نه ”هان“ جو سٺو سوڻ نه آهي.
۲۲.	”هان ڦٽ تان، جيءُ کير ڪٽورو پيءُ“.
۲۳.	هڙدو جيڪڏهن مسافريءَ تي ويندي، شهر ۾ گهڙندي سامهون هڙدو ڏسي ته ڪم پورو ٿئي.
۲۴.	هڙدو مسافريءَ ويندي گڏجي - کائي خر، ساڄي سڀ، منهن سامهون هڙدو ڪم اوس پورو ٿئي.
۲۵.	چانهه پڪي چانهه گهر مٿان لوندو ته اُن گهر دولت ايندي.
۲۶.	چانهه پڪي اُتران ڏينهن ڏسجي ته شاهوڪار ٿئي.
۲۷.	چانهه مٿا درهن ڏي ته گوڏي جيڏي مايا ڏي.
۲۸.	مور کي نچندو ڏسبو ته آسودگي ۽ ڪاميابي ٿيندي.
۲۹.	چوڻي ”مور گهڻو ٿي سهڻو پير وٺڻا“ جتي مور گهڻا هوندا اُهو شهر ڦٽي ويندو.
۳۰.	مور جا کنڊ گهر ۾ رکبا ته نانگ بلائون گهر مان ڀڄي ويندا ۽ پيا نه ايندا.
۳۱.	مور جا کنڊ ڪتاب ۾ رکبا ته علم وڌندو.
۳۲.	مور جي کنهن سان بيمار جي چڻي طرفن ۲-۳ دفعا مٿي کان پيرن تائين گهمائيندو ته بيماري لهي ويندي.
۳۳.	تتر کائي پاسي تنواري ته ”پڙن ٻارهن“ يعني مطلب سڏ ٿيندو.
۳۴.	تتر ساڄي تنواري ته مطلب سڏ نه ٿيندو.
۳۵.	طوطي جو آواز ساڄي پاسي کان اچي ته سفر سٺو ٿيندو.
۳۶.	کانءُ ڪانءُ صبح جو ”کان-کان“ ڪري ته سٺو لکجي.
۳۷.	کانءُ ڪانءُ گهر جي ڇت تي ويهي ”کان-کان“ ڪندو ته مهمان ايندو.
۳۸.	کانءُ ڪانءُ وڻ تي ويهي صاف ”کان-کان“ ڪري ته سڪ سميتي ايندي.
۳۹.	کانءُ ڪانءُ رات جو بي وقتاوتو ”کان-کان“ ڪري ته خطري جو اطلاع آهي. ڏڪر پوندو يا بادشاهه کي نقصان پهچندو.
۴۰.	بگهه بگهه پکيءَ کي کپي ۽ ٽنگ تي بيٺل ڏسو ته دولت ۽ زال ملندي.
۴۱.	ڇيرو ڇيرو ڇت تان يا ڇت مان ساندو ست ڏينهن آواز ڪري ته اُن گهر جي بربادي ٿيندي.
۴۲.	ڇيرو ڇيرو جادوگر آهي، هنکي سڀ خبر پوي ٿي. هنجي رازن جا ماڻهو هن کان ڪئين ڪم وٺندا آهن.
۴۳.	ڇيرو گهر جي مٿان اچي ويهي لنوي ته اُها نياڳ جي نشاني آهي.
۴۴.	ڳانءُ جو ڳوٺ ڪنهنجي اڳيان آڻائجي ته جيڪو پهرين اورانگهيندو سو بيمار ٿئي.
۴۵.	ڳان ڳان ڪم تي ويندي جيڪڏهن سامهون ڳانءُ ۽ گابي گڏ بيٺل هجن يا پيريل ڏيکي ڳاڏي ڏئي ڳان ويٺي هجي ته ڪم ٿيندو.
۴۶.	گهوڙو گهوڙو هٽڪارون ڪري ۽ ڦوڪار هڻي ته سمجهو ته هنجي اڳيان ڇن آهن جي هن ڏٺا آهن.

نمبر ۽ ڪير	سوانح ۽ افسانو
۴۷.	گڏهه مسافريءَ وقت وڃڻ مهل گڏهه کپي پاسي کان هينگ ڏيندو ته ڪم ٿيندو.
۴۸.	گڏهه اڳالهه ڪندي گڏهه هينگ ڏي ته جيڪي چئجي سو سچ آهي.
۴۹.	ڪٽو ڪٽو ڳاڙها اوناڙ ڪري ۽ اُتي ڪو بيمار هجي ته مري ويندو يا بيماري نه لهندي، افسانو آهي.
۵۰.	پلي ڪاري پلي ڏسجي ۽ ڪم تي وڃي ته اهو ڪم نه ٿيندو.
۵۱.	پلي گهر کان ٻاهر نڪرڻ وقت ڪاري پلي رستو کپي ويٺي ته ڪم نه ٿيندو، اهو افسانو آهي.
۵۲.	پلي پليءَ کي لوه جي شيءِ اُلاڙڻ پاپ آهي.
۵۳.	نانگ مسافريءَ تي وڃي ساڄي پاسي نانگ ڏسجي ته ڪم پورو ٿيندو.
۵۴.	چڇي ڇڇي رات گهر ۾ پٽ تي چلندڙ يا ڊونڊڙ چڇي ڏسجي ته ڏوان ٿيندو.
۵۵.	ماڪوڙا ماڪوڙا گهڻا ڀڏرا ٿين ته برسات پوندي.
۵۶.	ماڪوڙيون ماڪوڙيون گهڻيون ٿين، ڪجهه نه ڪجهه کاڌي لاءِ وات ۾ کڻي وڃن ته ڏڪر پوندو.
۵۷.	مڪڙ مڪڙ اچن ته اُن سال مينهن گهڻو پوندو.
۵۸.	ڏيڏريون ڏيڏريون، ڪنڀريون ۽ ڪڙ ڪنڀتو گهڻا ٿين ته اُن سال برسات گهڻي پوندي.
۵۹.	تاريخن تاريخ ۱ ۽ ۲ اوڀر ڏي، ۳ ۽ ۴ ڏکڻ ڏي، ۵ ۽ ۶ اولهه ڏي، ۷ ۽ ۸ اُتر ڏي وڃبو ته نقصان رسندو.
۶۰.	ڏسائو مسافريءَ تي وڃڻ وقت ڏسائو سامهون هجي ته نه وڃي. ”ڏسائو ڏاڍو ڀلو يوگي ڏجي پٺ.“
۶۱.	يوگي مسافريءَ تي وڃڻ وقت يوگي پٺڻ طرف هوندي ته ڪم ٿيندو.

۶. عام سوڻ ۽ افسانو

نمبر ۽ ڪير	سوانح ۽ افسانو
۱.	مکان جي پيڙهه پيڙهه ڪنهن وقت پوميءَ جي پوڄا ڪجي. پيڙهه جو سوڻو نانگ، کير ۽ کنڊ به وڃهو آهي، جيئن رهڻ وارا سڪيا ستابا رهن ۽ کير کنڊ ٿي رهن. ڪي ٿامي جو پئسو به وجهندا آهن.
۲.	گهر ۾ ٻيهر پوڪڻ
۳.	گهر جي اڱڻ ۾ ٻيهر نه پوڪجي جا نياڳ آهي.
۴.	گهر ۾ ٻيهر نه پوڪڻ
۵.	گهر جي اڱڻ ۾ ٻيهر نه پوڪجي جا چئي آهي.
۶.	ڏيئو ٻارڻ ۽ وساڻ
۷.	ڏيئو ٻارڻ جي بدران چئجي ”ڇوٽ ڇاڳاءُ“ ۽ ساڻن بدران چئجي ”ڏيئو ڪل ڪر.“
۸.	ماني کائيندي پتي سامي
۹.	ماني کائيندي پتي سامي ته افسانو آهي. اڳ روئيءَ تان اُٿي ويندا هئا، وري نه کائيندا هئا.
۱۰.	ٿالهيءَ ۾ ۲ روڻيون
۱۱.	ٿالهيءَ ۾ ۲ روڻيون وقت ڪنهن کي به ٿالهيءَ ۾ ۲ ٿلڪا يا روڻيون پائي نه ڏجن.
۱۲.	مانيءَ ڳرهه ڪرڻ
۱۳.	مانيءَ کائيندي ڳرهه ڪري پوي ته افسانو آهي.
۱۴.	مير تي ڪاڻڻ
۱۵.	مير تي ۱۲ چٽا گڏ نه کائين.

سند جي تصوير

مڙيل نمبر	ڪهڙو	سوڻ ۽ اڀوسوڻ
۹.	ماني ڦوڪجي	دانگي يا نئي تي ماني ڦوڪجي يا ڀامي تي کائڻ واري کي ڳڻي بکر آهي.
۱۰.	روني پاڻي گڏ ڏيڻ	هڪ هٿ ۾ روئي هٿ ۾ پاڻي گڏ نه ڏجي.
۱۱.	ڪنو ڇڏڻ	مرد ماڻهو ڪنو ڇڏيندو ته سندس شاديءَ ۾ مينهن وسندو.
۱۲.	ڪٺ تي ويهي ٻير لڏڻ	ڪٺ تي ويهي ٻير نه لڏجڻ، اها نياڳ جي نشاني آهي.
۱۳.	رات جو پينگهي ۾ لڏڻ	رات جو پينگهي ۾ نه لڏجي.
۱۴.	اونڌو سُمهڻ	اونڌو ٿي نه سمجهي، اهو اڀوسوڻ آهي.
۱۵.	ڦڦي ڏيندي	ڦڦي ڏيندي، ڦڦي هٿ مان ڪري پوي ته مهمان ايندو.
۱۶.	تيل لڳائڻ	منگل ڏينهن بدن کي تيل نه مڪجي.
۱۷.	رات جو چوڻي ڪرڻ	زال رات جو چوڻي نه ڪري.
۱۸.	وار لهرائڻ	منگل، وسپت ۽ چنڇر تي نه وار لهرائڻ، نه ڏاڙهي ڪوڙجي.
۱۹.	ڪنجيون ڇڏائڻ	رات جو ڪنجيون نه ڇڏائڻ جو گهر ۾ جهڙو ٿيندو.
۲۰.	پچر تارو نڪرڻ	جيڪڏهن آسمان ۾ پچر تارو نڪتو ته ملڪ ۾ لڙايون لڳنديون.
۲۱.	چنڊ ۾ پڙ	جيڪڏهن چنڊ جي چوڌاري وڏو پڙ ٺهيو ته ڪو وڏو ماڻهو مرندي.
۲۲.	چنڇر ڪرڻ جي منڇ	چنڇر تي وار نه لهرائڻ، نهن ڪڏهن، تيل يا لوه جي شيءِ خريد نه ڪجي جو اڄ هوندي ٿيندي.
۲۳.	جتيءَ جو ڪ پادر پائڻ	هڪڙو پادر ٻير ۾ پائي گهميو ته ست ڏيڻ چمندیون.
۲۴.	ڪتولي جي واڌڻ	رات جو ڪتولي جي واڌڻ ڪجي ته ڏيءَ چمندي.
۲۵.	اونڌي منجهي	اونڌي منجهيءَ تي نه سمجهي.
۲۶.	سهائي ۾ کير پيئڻ	سهائي يعني چنڊ جي چاندنيءَ ۾ کير نه پيئجي.

۷. وهر ۽ ڀيرم

عام طرح ماڻهن ۾ خاص ڪري زالن ۾ هيٺيان وهر ٿيندا آهن، پوءِ الاجي سڃا آهن ڪي ڪوڙا. پر ڪي ڀيرم سڃا به ٿي پوندا آهن. پر اها خبر ڪانهي ته ڪهڙا سڃا آهن؟

مڙيل نمبر	شيءَ	وهر ۽ ڀيرم
۱.	نند مان اُڻڻ	جو ماڻهو سج اُڀرڻ کانپوءِ اُڻندو ته ٻين جي سومت کڻندو، ڄا نياڳ جي نشاني آهي.
۲.	اورانگهڻ	جو ماڻهو سمهيل مٿان اورانگهي لنگهندو ته اُنجي عمر گهٽبي.
۳.	يادگيري	جنهن ماڻهوءَ جي ڳالهه هلندي هجي، يادگيري ڪجي، جي اهو اچي وڃي ته اُنجي عمر وڌندي.
۴.	منڻ تاءِ انب نه کائڻ	منڻ تائين زال انب نه کائي، نه ته ٻار گونگو ٿي پوندو.
۵.	ڪارو ڪپڙو	سهاڳڻ زال ڪارو ڪپڙو نه پائي، اها ماتر جي نشاني آهي.

سند جي تصوير

مڙيل نمبر	شيءَ	وهر ۽ ڀيرم
۶.	اڇو ڪپڙو	سهاڳڻ زال سفيد ڪپڙا نه پائي، اها نياڳ جي نشاني آهي.
۷.	لسو ڪپڙو	سهاڳڻ زال لسو ڪپڙو نه پائي، اُن تي ٿورو گهڻو گل ڀريل هجي سو پاڻي.
۸.	بيٺي سڻڻ پائڻ	بيٺي سڻڻ نه پائجي، اُن سان اڄ هوند ٿيندي.
۹.	پاروڻو کائڻ	پاروڻو کائڻ سان عقل گهٽيو ۽ علم نه ايندو.
۱۰.	هٿ ڏوڻڻ	جنهن ٿاڻيءَ ۾ ڪاڇي اُن ۾ هٿ نه ڏوڻڻ، نه ته اڄ هوند ٿيندي.
۱۱.	ٽي مهمان	گهر ۾ ٽي جڻا مهمان ٿي نه اچن، جي آيا ته گهر تي مصيبت پوندي.
۱۲.	ٽي ڇڪون اچڻ	ٽي ڇڪون اچن ته پڪسا ملندا.
۱۳.	ننهن ۽ وار	گهر ۾ نهن ۽ وار نه اچڻ، نه رات جو لاهجڻ، جي ڪندو ته نياڳ ٿيندو.
۱۴.	ڏندڻ	ڏندڻ جو نالو رات جو نه وڻجي پر وڻڻ پوي ته ڏندڻ نه چئي پريڻايو چئجي.
۱۵.	ڦڦي ۽ ٽوپو	رات جو نه ڦڦي ڏجي نه ٽوپو ڏجي.
۱۶.	ميت	گهر جي چائنٺ تي ويهي يا رڙڻي ۾ ميت نه ملجي.
۱۷.	ميت تيل	منگل ۽ وسپت ڏينهن ميت تيل سان سنان نه ڪجي.
۱۸.	ميت لوڻ	ميت ۽ لوڻ رات جو خريد نه ڪجي.
۱۹.	چارو	گهر ۾ چارو هوندو ته قرض چڙهندو.
۲۰.	بھاري	گهر ۾ بھاري نه پوندي ته آسودگي ويندي.
۲۱.	بھارو	رات جو بھارو نه ڏجي نه نالو وڻجي جو اڄ هوند ٿيندي. صفائي ڪپتان ٽڪر سان ڪجي.
۲۲.	بھاري-سونتي	بھاري، مھري ۽ سونتي اُڀي نه رڪجي، جهڙي ٿيل جو اِمكان آهي.
۲۳.	رات جو آرسی ڏسڻ	آرسي رات جو نه ڏسجي.
۲۴.	ٻار کي آرسی ڏيکارڻ	ننڍڙي ٻار کي آرسی ڏيکاربي ته هنگڻ ٿي پوندس.
۲۵.	رات جو پڙڙا کائڻ	رات جو پڙڙا کائبا ته قرض چڙهندو.
۲۶.	چائنٺ تي وهڻ	چائنٺ تي نه وهجي نه بهجي.
۲۷.	آڱريون ڀڄڻ	آڱريون نه ڀڄجڻ، نڪي اُنهن مان لڪا ڪڍجڻ.
۲۸.	ڪٺ هيٺان بھاري	ڪٺ تي ڪو سمهيل هجي ته ڪٺ هيٺان بھارو نه ڏجي.
۲۹.	چاٽيءَ تي هٿ رکڻ	سمهي چاٽيءَ تي هٿ نه رکجڻ.

۸. بيمارين ۽ ٻارن بابت سوڻ ۽ علاج

(۱) بيمارين بابت. بيمارين بابت سوڻ وغيره جا علاج هيٺين طرح ڪيا ويندا آهن:

مڙيل نمبر	بيماري	علاج
۱.	ٽيهڙو تپ	ٽيهڙو تپ اهو آهي جيڪو تپ ٻه ڏينهن ڇڏي ٿي ڏينهن اچي. علاج: (۱) بڪري جنهن تي ڦر گڏ ڄاوا هجن ته انجا وار ڪٽري ٻڌجن.

نمبر	بیماري	علاج
۱	جنهن مرد تي دفعا هادي ڪئي هجي ته ان کان سڳو وٺائي ٻڌائجي.	
۲	ٽواڻي تي ٿي روتيون رکي اچيون ته بخار لهي ويندو.	
۳	بريل ڪائي يعني آماڙيءَ سان پنهنجي پاڇي کي ڏنهي ته بهيڙ ٽيهڙ ٽپ لهندو.	
۴	تپ وارو پنهنجي پاڇي کي ٿي دفعا روز پادر هڻندو ته بخار ڇڏي ويندو.	
۵	جيڪو تپ رات جو اچي ۽ ڏينهن جو لهي وڃي ان لاءِ علاج؛	
۶	(۱) چور کان ڏاڳو وٺائي تپ وارو ٻڌي ته بخار لهي ويندو.	
۷	(۲) بيمار ماڻهو جي ڪت جي واڻ ۾ سيرانديءَ واري پاسي واڻ ۾ اهڙيءَ طرح تالو لڳائي جو اُنکي خبر نه پوي.	
۸	جنهن ڏينهن تپ جو وارو هجي، اُن ڏينهن بيمار جي بستري تي لٽ رکي چادر پائي ڇڏي.	
۹	ڪنگهه	جنهن کي ڪنگهه ٿئي ته چانڊوڪيءَ رات ۾ ٻاهر گهمندو ڦرندو ته ڪنگهه لهي ويندي.
۱۰	ٻار کي وڏي ڪنگهه	گڏهه جو ڪير سامهون ڏهائي يڪدم پيٽجي ۲ ڏينهن ۽ نانائي گهنڊلي ڳچيءَ ۾ ٻڌجيس.
۱۱	سڪي ڪنگهه ۽ ٽپور	مُحدي واري کان ڪنگهه واري کي گاهه جو پنڌل گل ۾ وجهرائي ڏاڻي سان وڍائجي.
۱۲	اڌ مٽي جو سؤ	ٻاڻيءَ جو لوڻو ڀري سڄ جي سامهون لوڻي مان پاڻي هاريندو رهي ۽ اُن مان سڄ کي ڏسندو رهي.
۱۳	نظر	باه تي پير سيڪڻ سان يا پيرين اُٽهاڙو گهمڻ سان اکين جي نظر گهٽبي.
۱۴	اڪيون اٿڻ	(۱) اڪيون اُٿڻ ته پيرن جي اُٿڻن ۾ سڳا ٻڌبا ته ٺيڪ ٿي وينديون.
۱۵	اک ۾ آنڙي نڪرڻ	(۲) اُٿيل اکين واري جي اکين ۾ نهاريو ته اُنجنو به اڪيون اُٿي پونديون.
۱۶	اک ۾ آنڙي نڪرڻ	(۱) پٽ کي ڇڻ جي پوڄي ڏنل هجي ته پٽ تي آڱر ٽهي آڙيءَ کي لڳائجي.
۱۷	هڏڪوٽي	(۲) ڪنهن در جو ڪڙو ڪڙائي ۽ جهاتي ڇڻجي ته ”آڙي گونهن ڪانڙي مون تان لهي هڻ تي پوي.“
۱۸	هڏڪوٽي	(۱) هڏڪوٽي ٿئي ته باد ڪندڙ جو نالو ونجي ته لهي ويندي.
۱۹	هڏڪوٽي	(۲) نڪ بند ڪري ساهه منجھائي ۽ پاڻي ۷ ڏک پيئي.
۲۰	پٽ جو سؤ	هڻن جون ڇيڇيون ٻاجن سان ملائي سور واري جي پٽ تي ۷ دفعا گهمائي سور لهي ويندو.
۲۱	ڇڪي	پيرن جي اُٿڻن ۾ ڏاڳا ٻڌجن لهي ويندي وري نه پوندي.
۲۲	ڇڪ	مُحدي واري کان ٿي ڏينهن ساڪ ڪرائي.
۲۳	هڻو	ڪلهي جي ڦڻ وٽ گيهه يا چار سان مالش ڪجي لهي ويندو.
۲۴	ڪونڀرا	سيرانديءَ کان پادر رکيو ته ڪونڀرا نه هڻندو. ٽواڻي جي مٽي وڃي ته ڪونڀرا بند ڪندو.

۹. ٻارن بابت سوڻ ذريعي علاج

نمبر	بیماري ۽ نقص	علاج
۱	گرهڻ جو ٻار تي اثر	سڄ يا چنڊ گرهڻ وقت گرپلي زال ڪوبه ڪم نه ڪري، جي ڪندي ته ٻار تي اثر پوندو.
۲	گرهڻ جي پيڙا	گرهڻ مهل وٺيءَ ۾ تيل وجهي اُن ۾ ڏسبو، اُهو پنگيءَ کي ڏبو يا ٽواڻي تي هاري ڇڏجي.
۳	تڪڙ ڏيءَ	تڪڙ ڏيءَ نه پيڪن لاءِ نه ساجن لاءِ سڀاڳي ٿيندي، اِنڪري سوڻ ڪبا آهن.
۴	۲ آڱوڻا يا ۶ آڱريون	ٻن آڱوڻن يا ڇهن آڱرين وارا ٻار ڏکيا ڏينهن نه ڏسندو ۽ هنرمند ٿيندو.
۵	ٻار جو شاهوڪار ٿيڻ	ٻار ڄمڻ تي سون چاندي ڏوٽي ٻار تي هاريو. ببا به اُن پاڻيءَ سان ڏوٽي ٽچ ڏجي ته دولتمند ٿيندو.
۶	ٻار جو گهڻو روئڻ	ٻار گهڻو روئي ته بڪريءَ جون ڦولڙيون سيرانديءَ رکجن.
۷	ٻار جو ڊڄڻ	ٻار ڄمڻ بعد اُنجي سيرانديءَ تراز يا ڪاٽي رکجي ته ٻار نه ڊڄندو نه ڇرڪ ڀريندو.
۸	ٻار جو ڊڄڻ ۽ ڇرڪ ڀرڻ	ته رات جو انجو گهڙيالو ڪجي، طريقو؛ خالي دلي جي منهن تي منڊيڙي وانگر ٻه ڪاٺيون رکجن، ڪجهه جون وڻيل وڻيون تيل ۾ ٻوڙي اُن تي رکجن. اُهو دلو ٻار تان ۳ دفعا گهوري پاڻي ٽالهه ۾ پيل اُن تي اونڌو ڪري رکجي.
۹	ٻار جلد نه ڳالهائي	جو ٻار جلد نه ڳالهائيندو هجي اُنکي ڪانءَ جو جوڻو ڪارائجي ته جلد ڳالهائيندو.
۱۰	ٻار جو وات اٿڻ	ٻار جو وات اُٿي پوي ته دانگيءَ جي ڪارائ وات کي لڳائجي يا بڪريءَ جي ڪير جا گوها هڻجن.
۱۱	مٿيان ڏند اچڻ	ٻار کي پهرئين مٿيان ڏند اچڻ ته نانائڻ لاءِ چڱا نه آهن. نانائڻ کي گهرجي ته چانديءَ جو تير ڪمان ٺهرائي ٻار جي ڳچيءَ ۾ ٻڌڻ ته نڀاڳ دور ٿي ويندو.
۱۲	ڏندن ڪري دست	ٻار کي ڏندن ڄمڻ ڪري دست ٿيڻ ته ٽامي ۽ جست جون تارون گڏي ڳچيءَ ۾ هسيءَ وانگر پائين.
۱۳	ٻارن کي دست	ٻار کي دست ٿي پون ته سد پاڪ جو ساڪ ڪجي.
۱۴	ٻار کي نظر نه لڳي	ٻار کي سينگاري ٻاهر ڪڍجي ته منهن تي ڪارو نشان ڪجي، نظر نه لڳندي.

:: باب ويهون ::

نچو مت، جوتش، رمل، جفر جو علم، علم همزاد،
جنتر، منتر، تنتر، مسمريزم، هيٽانترم،
يوگ، سڳڙا ڌاڳا وغيره.

۱. نچو مت، جوتش، رمل، جفر جو علم ۽

همزاد جو علم (جنتر، منتر، تنتر) ۽ سڳڙا ڌاڳا

(۱) نچو مت- نچو مت ۾ ٽو گرهن ٻارهن راسين الائيون نڪشترن ۽ ستن ڏينهن جي ساعتن جي ڄاڻ پوي ٿي ته گرھ ڪهڙي دشا ۾ آهن ۽ ڪهڙي گرھ سان گڏ آهي ۽ ڪهڙي راس ۾ هلي رهيو آهي. ان وقت ڪهڙي نڪشتر ۾ آهي، اها سڀ خبر نچو مت مان پوندي. ان ريت حساب ڪري جوتش موجب ڦل ڪڍيو آهي.

(۲) جوتش- نچو مت جي آڌار تي سڀني سيارهن جي حالت جو حساب ڪري ان جي ڦل تي پهچيو آهي ته ڪهڙو فائدو ۽ ڪڏهن پوندو يا ڪهڙو نقصان ڪڏهن ٿيندو، سا سڀ ڄاڻ جوتش جي حساب مان پوندي ۽ اڳڪٿي ڪري سگهجي. هن حساب جي نتيجي سان ٽنهي وقتن يعني ماضي، حال ۽ مستقبل جي خبر پئجي سگهندي. جوتش موجب ڪنهن شخص جو گرھن جو ڦل خراب دشا ۾ ٿو نڪري ته انهن گرھن جي پوڄا وغيره ٿيندي آهي ته اها نخس گهڙي ٿاري سگهجي ۽ هاڻي هٿن کان بچي سگهيو.

(۳) رمل- رمل به هڪ علم آهي، جنهن جي وسيلي سڀ ڪجهه ڄاڻي سگهجي ٿو. هن لاءِ ستن ڌاتن جا ننڍڙا به ڌارا ٿيندا آهن. اهي ڌارا گرھن جي وقت سوناري وٽ ويهي پنهنجي روبرو ست ڌاتو ملائي ٺهرائبا آهن. انهن ۾ چئن ئي پاسي نشانبنون ٿينديون آهن. پوءِ ايشور يا خدا جو نالو وٺي اُڇلائبو آهي. جيڪي شڪليون سامهون آيون سي هڪ پني تي لکبيون. طبيعتون چار ٿينديون آهن بادي، حاڪمي، آبي ۽ آتشي. انهن ۾ ڏسبو ته شڪليون ڪهڙيون ۽ ڪٿي ڪنهن حالت ۾ آهن، انهن کي ضرب وند ڪبي. پڇاڙيءَ ۾ جيڪو جواب آيو، اهو رمل جي ڪتاب انوسار ڄاڻي ٻڌائبو آهي. هڪ رمل ڄاڻندڙ نالي حاجي جانو عالمائي ننڍڙي ڳوٺ عالمائين ڳوٺ ٽنڊي فصل کان ٻن ميلن جي پنڌ تي تعلقي حيدرآباد ۾ رهندڙ هو. اهڙو قابل هو جو ڪوبه وٽس آيو نه آهي بنا ڪچڻ پچڻ جي هنکي سندس نالي سميت سڄو گهر جو احوال ۽ جنهن مقصد سان هو آيل آهي، سو احوال سڀ ٻڌائي ويندو هو. (ليکڪ يعني مورومل هنکي ڏٺو هو) تڏهن منهنجي عمر ۱۵-۱۶ سال هئي ۽ حاجي جانو جي عمل اٽڪل ۷۰ سالن جي بيشڪ هئي، هن جي بدن جا وار به سڀ اٽڪل ٿي ويا هئا. هن فقط ٻه شاگرد ڪري انهن کي هي علم سيکاريو، هڪ سندس ڀائٽيو محمد عثمان، ٻيو ٻاڻو

علاج	مريض ۽ بيماري ۽ نقص
(۱) ٻار کي نظر لڳي هجي ته ڦٽڪي ۲ دفعا ٻار تان گهوري چلهه ۾ وجهي مٿس جو ٽوٽي تي ڇڏجي. (۲) ٽوٽي جي مٿي ڪٿي ٻار تان گهوري باهه ۾ اُڇلائي. (۳) گاڙها مرچ گهوري ٻار تان پوءِ باهه ۾ اُڇلائجن.	۱۵. ٻار کي نظر لڳي
ٻار کي ڪس ٿيندي ته پهر جي وڻ جي چوگرد ۳ ڦيرا ڏياربا ۽ ڪڙڙا گهوري ڳاڙهه کي ڪارائبا يا چنڊر ڏينهن تيل ۾ منهن ڏيکاري ٽوٽي تي هاري ته وار ونگو نه ٿيندس.	۱۶. ٻار کي ڪس

۱۰. ٻار جي پرڪ پٽ يا ڌيءَ

مريض	سبب	پٽ يا ڌيءَ
۱. نوان ڪپڙا	گريٽي زال ٿيڻ، پنجين، ستين ۽ نائين مهني ٽيون ڪورو ڪپڙو پائيندي ته پٽ ڄميندي.	
۲. پير ڪٽڻ	اگر گريٽي زال هلڻ مهل پهرين ساڄو پير کڻي ته پٽ، جي کاٻو ته ڌيءَ ڄميندي.	
۳. سونهن ڪڍڻ	پيٽ واري زال سونهن ڪڍي ته ڌيءَ ۽ بدن ۾ لڙهي وڃي ته پٽ ڄميندي.	
۴. ٿڃ	پٽ ماءُ جي ٿڃ ٻري ۽ گهاٽي ۽ ڌيءُ ماءُ جي ٿڃ هلڪي ۽ ڇڏي ٿيندي آهي.	
۵. واڌا ڇڪڻ	جيڪو مرد رات جو کٽولي جي واڌا ڇڪيندو ته انجي زال ڏيغرون ڄميندي.	
۶. اڳت پائڻ	جيڪو مرد رات جو شتل ۾ اڳت پائيندو ته انجي زال ڏيغرون ڄميندي.	
۷. ننڊ گهڻي	جنهن گريٽي زال کي ننڊ گهڻي ايندي ته ڌيءَ ڄميندي.	
۸. گهر بدلائڻ	جيڪا عورت ڏيغرون ڄميندي هجي ته انجو وٽس گهر بدلائي ٻئي گهر ۾ ڪرائي ته پٽ ٿيندو.	

۱۱. ماءُ جي ٻار کي پٽ دعا برابر

جيڪڏهن ننڍي هوندي ڪو ٻار ماءُ يا پيءُ کي تنگ ڪندو يا پيءُ کا اڻٽڪرائي ڪندو ته ماءُ تنگ ٿي ٻار کي دڙڪو ڏيندي يا چنڊ ڪڍندي پر اڃا به ٻار اها روش نه بدلائي ته ماءُ لاچار هنڪي هيٺيان پاراتا ڏيندي هئي : ۱. ٻيڙي ترني، ۲. دشمن مرئي، ۳. ڪارو مٿو ٿيندي (يعني جوان هجڻ)، ۴. اڇو مٿو ٿيندي (يعني پوڙهو ٿيڻ، وڏي عمر ٿيندي)، ۵. سپاڳا، ۶. ڀاڳ ڀلا، ۷. سدورا، ۸. چوٽيءَ کي ستايو اٿئي.

سسئي - جيئن سسئي پنهن کي پاراتا ڏنا پر انهن پاراتن ۾ به کيس دعا ڪئي اٿس؛
”پنهنون پاراتو ڏيان، مان ته ٻئي هٿ ڪٿي، هڪڙو ته جيئرو هجيئن جهان ۾،
ٻيو ڌاتر ڏينئي عمر گهڻي، هاڻي موت مٿي جا ڏئي، جو پرچا رهون پاڻ ۾.“

راداس جو ٽنڊي فضل ۾ لڪائي ۾ رهندو هو. هن علم ۾ سوال جواب يا ڌارو هڻڻ، جهڙو مينهن ۽ طوفان ۾ نه ڪيو آهي.

(۲) جفر جو علم - هن جفر جي علم ۾ نجوم مت وانگر ۱۲ راسين وانگر ۱۲ برج ٿيندا آهن. گرهن جي بدران ستارن جي گردش چاچي ويندي آهي. اُنجي زير هڪ ابجد جو حساب آهي، جنهن عربي يا پارسيءَ جي ۲۰ اکرن جا عدد مقرر ٿيل آهن، جنهن جي وسيلي تعويذات جو ڪم سٺو ٿي سگهندو آهي. ابجد جي وسيلي عرصن جي نالي جا عدد ۽ سندس والده جي نالي جا عدد ڪڍي جوڙ ڪري پوءِ حساب سان وٺ ڪٽ ڪري تعويذ جي ميزان ڏانچي ۾ وجهبا آهن. تعويذن جا ٻه قسم آهن. مربع-مئثل، محڪم يمني ڪو ۹ خانن وارو، ڪو ۶ خانن وارو، ڪو ۲۵ خانن وارو. وري هن جون ۸ طبيعتون آهن؛ آتشي، آبي، بادي ۽ خاڪي. اُن موجب عمل ڪمائيون ته فائدو ٿيندو. سنڌ ۾ جفر جي علم وارا ٻه چڱي انداز ۾ هئا.

(۵) علم همزاد- همزاد معنيٰ گڏ ڄمڻ. توهان کي خبر هجڻ گهرجي ته انسان سان گڏ ٻيو ڪير ڇمي ٿو؟ جواب پاڇو. پاڇو ڄمڻ سان گڏ ڄاڻو آهي مرڻ تائين هلندو. ماڻهو جيڪي علم همزاد ڄاڻندڙ آهن سي پهرئين پنهنجي پاڇي تي ساڌنا ڪندا آهن. مثال طور رات جو اڪيلي ڪمري ۾ هڪ ڏيڍو ٻاري هڪ طرف رکيو. اُن ڏي جي سامهون پٺ ڏيئي ته سندس پاڇو هنجي منهن طرف ٿيندو، پوءِ ٻي ڀوجا ۽ ساڌنا ڪري آهي. ساڌنا پوري ٿيڻ بعد هن کي سڀ خبر پئجي سگهي ٿي ۽ ان مان ٻيا به ڪم وٺي سگهي ٿو. پر بڌن ۾ آيو آهي ته علم همزاد ڄاڻندڙ جو انت سٺو ڪونه ٿو ٿئي. مون سنڌ ۾ ٻڌو هو ته هڪ مسلمان علم همزاد ڄاڻندڙ هو. تنهن وقت حال، ماضي ۽ مستقبل جو احوال ٻڌائيندو هو. ڪئين ڪرشنا ڏيکارايائين پر هنجي پڇاڙي مرڻ وقت تائين سٺي ڪانه ٿي ۽ خراب حالت ۾ ئي گذاري ويو.

(۶) جنتر - جنتر اُن کي چئبو آهي، جو پني تي ڪي خانا ڪڍي اُن ۾ انگ لکي هڪ رڪيا تيار ڪبي آهي جا ڪن نيمن ۽ وڏين سان لکي ويندي آهي. ان سان گڏ هن تي منتر به پڙهيو ويندو آهي. پوءِ ٺامي يا چانديءَ جي ثابت ۾ بند ڪبو آهي. پوءِ اُن کي واس ڏيئي ٺهرايل وارو گچيءَ ۾ پائيندو آهي يا ٻانهن ۾ ٻڌندو آهي. جنهن ڪم لاءِ رڪيا ٺهرائي ويئي هوندي آهي، اُهو ڪم ٿي ويندو. رڪيا کي تعويذ به چئبو آهي.

(۷) منتر - منتر ڪن لفظن يا جملن جو ٿيندو آهي. اُن ۾ ڪنهن ديوتا جي آرادنا جا وچن هوندا آهن. جيئن ”اوم نمو شوايه“، انهن جي ساڌنا ڪبي آهي، انهن جي وڏي ٿيندي آهي. ساڌنا ۾ گهٽ ۾ گهٽ ساڳيو منتر ۱۰۸ دفعا پڙهڻو آهي. ڪن ۾ سَوَن جو تعداد ڪن ۾ هزارن جو تعداد به ٿيندو آهي. هر هڪ وشه لاءِ الڳ منتر آهن. ساڌنا بعد عمل ۾ ايندا. ڪڏهن به ڪم اٿي سگهي ٿو. ڪن منترن کي جهارڙن به چئبو آهي. جيئن وچونءَ جي سور لاءِ جهارڙ ۽ نانگ جي چڪ کي زهر ڪڍڻ لاءِ ٻه جهارڙون وجهيون آهن.

(۸) تنتر - تنتر اُن کي چئبو آهي، جو ڪجهه شيون ملائي ٻڌايل رستي موجب اُن جو استعمال ڪبو آهي ته جنهن ڪم لاءِ ڪبو ته اُهو پورو ٿيندو. تنتر هر هڪ وشه لاءِ الڳ الڳ ٿيندا آهن. مثال طور سينڌر هر ٿال ۽ هڪ ٻه ٻيون شيون ڪپوڙي جي پاڻيءَ ۾ ملائي تلڪ ڏيئي ڪنهن وٽ ويندو ته جنهن ڪم لاءِ هُو ويندو سو هنجو ڪندو. بشرطڪ اڳي جي تلڪ تي نظر ضرور پوڻ کپي. نوٽ - سنڌ ۾ ڪئين پنڊت هُئان ۽ ٻيا جنترن، منترن ۽ تنترن جا ڄاڻو هئا. خاص ڪري سکر، ٽنڊو آدم، حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ ۾ چڱا ئي ڄاڻندڙ هئا.

(۱۰) مسمريزم - مسمريزم سڏجڻ لاءِ پهريان هڪ ٿڪ نظر پڄاڻي آهي. پوءِ هٿن جي پريڪٽس ڪري آهي. ان لاءِ ٻيون به اهڙيون ڳالهون آهن، جن جي پريڪٽس ڪري پوندي آهي. پوءِ هُو عامل ٿئي ته معمول کي پنهنجي مرضيءَ موجب هلائي سوال جواب ڪري سگهي ٿو. (۱۱) هٿپٽانزم - هي مسمريزم جي ٻي منزل آهي. ان لاءِ ڪئين پريڪٽسون ڪريون پون ٿيون. جڏهن ڪامل ٿيندو ته ڪنهن ماڻهوءَ لاءِ ڪو دل ۾ خيال ڪندو ته اهو ڪندو. هيءَ ٻي منزل آهي. سنڌ ۾ مسمريزم ۽ هٿپٽانزم جا نالي خاطر ماڻهو هئا پر پروفيسر هاسانڊ جادوگر مشهور هو، جو هي ڄاڻندو هو.

(۱۲) يوگ - يوگ ٽين ۽ آخري منزل آهي. هن جون سڀ ڪريائون ڪري پورن ٿيون ته هنجي ڪنڊلني چاڻدي آهي. ان بعد هن کي سڀ خبر پئجي سگهندي آهي. پوءِ اُن کي يوگي سمجهيو آهي. پوءِ هنجو لاڙو ايشور ڏانهن ٿي ويندو آهي. رڌيون سڌيون سڀ هنجي وس ٿي وينديون آهن. پر هلائڻ نه چاهيندو آهي. جي هلائيندو ته پڳتي مارڻ کان هيٺ ڪري پوندو، پر تنهن هوندي به يوگيءَ جي ڪنهن وقت ڪرامت ڏسڻ ۾ ايندي آهي. يوگي سنڌ ۾ به ڪي هئا، جي ڪامل هئا. (۱۳) سبڙڙڙ ڌاڳا - ڪن دندن مٿان لاءِ ڌاڳا ڪاري سُٺ جا، اُن تي منتر پڙهي، ان کي ٿوري ٿوري مفاصلي تي ڳنڍيون ڏيئي ڏيندا آهن. ڪي گچيءَ ۾ پڻا آهن، ڪي ٻانهن ۾ ٻڌبا آهن. جهڙوڪ نظر جو ڌاڳو. ڪي مٽي جي سَوَن، ساڻيءَ جي مرض وغيره لاءِ ٿيندا آهن.

۲. شفاخانه ۽ اسپتالون - وڌندڙ حڪيم ۽ ڊاڪٽر

اڳ ڪاڌا هڏ هوندا هئا ۽ کاڌي جي شين ۾ ملاوت ڪانه هوندي هئي. ماڻهو نيمير ٿير ۽ پر هيز سان هلندا هئا. ورزشون ۽ يوگ آسڻ ڪندا هئا، انڪري تندرست ۽ سگهارا هوندا هئا. تنهنڪري بيماريون تمام گهٽ هونديون هيون، انڪري شفاخانه به ايترا ڪونه هئا. رڳو وڏن شهرن ۾ ڪي ٿورا شفاخانه هوندا هئا. پهراڙين ۾ ته هوندا ئي ڪونه هئا. ڪو بيمار ٿيندو ته گهر وٺ ڏس پنڊت ڪندا هئا ۽ چوٽڪارو پائيندا هئا.

(۱) شفاخانه - وڏن شهرن ۾ شفاخانه به دواخانه هوندا هئا. پهرئين زماني ۾ وڌندڙ هوندا هئا ۽ وڌڪ نموني سان دواون تيار ڪري بيمارن کي ڏيندا هئا. ان بعد يوناني حڪمت به شروع ٿي. اُن وقت حڪيم يا طبيب يوناني طريقي سان دواون ٺاهي ڏيندا هئا ته مريض شفا حاصل ڪري سگهندا هئا. مطلب ته پئي طريقا پئي هليا.

(۲) اسپتالون - انگريزن جي راڄ شروع ٿيڻ بعد انهن وري پنهنجي ملڪ جو دوائي سرتو يعني اگلوبتي شروع ڪيو ۽ وڏن شهرن ۾ اسپتالون کولايون. اُهي دوائون ته ڏيندا هئا پر ڊاڪٽر وڌيڪ هيءَ سسٽم چالو ڪئي. هڪ آهريشن يعني وڌيڪت، ٻي انجڪشن يعني توت سرير ۾ دوا پهچائڻ لاءِ ڇڪاريءَ ۾ دوا وجهي اُن ۾ اڳيان پوري سُئي وجهي ستر ۾ يا ڏڏي تي ۽ ٻانهن ۾ سُئي ٿنڀي ڇڪاريءَ جي پستن کي دبائيندا ته دوا سڄي سرير ۾ داخل ٿي ويندي هئي ۽ توت اثر ڏيکاري فائدو ڪندي هئي. ڪوڙهه لاءِ اسپتال ڪراچيءَ ۾ منگهي پير تي ”ليبر آشرم“ منجهو پير“ نالي سان شروع ٿي، پوءِ هيرانند ليبر هاسپيٽل سڏجڻ ۾ آئي.

(۳) وقدير - وڌيڪي طريقي سان علاج ڪندڙ کي وقدير چوندا هئا. هي رهين مٺنين کان وڌيڪ پستڪ پڙهي ۽ سکيا وٺي اچي شفاخانه کوليندا هئا ۽ دوائون ڏيندا هئا.

(۴) حڪيم يا طبيب - يوناني طريقي وارا علاج ڪندڙ حڪيم يا طبيب سڏبا هئا. هي ڪنهن حڪيم تڏه رهي ۽ حڪمت جا ڪتاب پڙهي سڀني اچي دواخان کوليندا هئا. دوائون ڏيندا هئا ۽ اُهي مريض ٽپجي ويندا جيڪي حڪيم وڌ وڪٽ ٻاهرين ڪندا هئا. انهن کي جراح حڪيم سڏبو هو. تنهن رت جي خراب ٿيڻ ڪري نبض ۾ سِر چوڙيندا ۽ چوڙا ٿيندا هئا. جيئن ڪنور ت نڪري وڃي. قت قرڙيون ٽنگن وغيره تي نه چٽنديون هيون ته اُتي جرون هڻائيندا، جي ڪنور ت چوڙي ڪڍنديون هيون. نانگ بلا جي کاڌل کي زهر ڪڍائڻ لاءِ سڳيون هڻائيندا هئا. چڪ لڳل جي ڀرسان پاڪيءَ سان ٽُڪو ڏيئي مٿان سڱي رکبي اُن جي مخروطي چوٽيءَ ۾ ٽوڻگ هوندو هو ته سڱي هڻڻ وارو اُن ۾ وات وجهي مٿي چوڙيندو هو ته زهر بدن مان نڪري اچي سڱيءَ ۾ پوندو. ڪن بيمارين ۾ ڏنڀ ڏياريندا هئا. ٻاهر ۾ لوح جي شيع ٻا ٽڪ وغيره تپائي ان سان مقرر جاءِ تي ڏنڀ ڏيندا هئا. اِهي ڪم سڀ هڪ ٻئي کان پڪندا هئا. باقي هنن ڪمن لاءِ ڪو اسڪول ڪونه هو.

(۵) ڊاڪٽر - هي ڊاڪٽر باقاعدي ڪاليجن ۾ پڙهي سڀني ڊگريون حاصل ڪري پوءِ اسپتالون کوليندا هئا. اڳ ڊگري هئي L.C.P.S. پوءِ ان کي ختم ڪري ان جي جاءِ تي ڪيپاين M.B.B.S. ان بعد اسپيشل ڪورس ۽ M.D. جي ڊگري. ڊاڪٽر اگلوبتي طريقي واريون دوائون ڏيندا هئا. ضرورت پوڻ تي آهريشن به ڪندا هئا. مريض جي نازڪ حالت ڏسي اُن کي توت سرير ۾ دوا پهچائڻ لاءِ انجڪشن هڻندا هئا. ڊاڪٽر يوناني حڪيمن وارا طريقا جهڙوڪ سِر چوڙائڻ، جرون هڻائڻ، سڳيون لڳائڻ وارا رستا استعمال ڪونه ڪندا هئا. ماڻهن کي فائدو پوندو هو.

(۶) هوميوپٿي ڊاڪٽر - ڪي ڊاڪٽر هوميوپٿي سسٽم جي ٽريننگ وٺي ايندا هئا. هن طريقي ۾ کنڊ جون ٻاجهر جي دائي جيڏيون اڇيون گوريون ٺهيل هونديون هيون. انهن ۾ هر هڪ دوا جو سهرت يعني عرق وجهڻ، جي گوليوڻ ٽپهي وينديون. پوءِ انهن گورين کي اهو نالو ڏيندا، جيڪو عرق وڌائون. هي سڀ گوريون مٺيون هونديون هيون. هنن مان ماڻهن کي فائدو ٿيندو هو.

(۷) مرڪب طريقو - ڪي خانگي ڊاڪٽر خانگي اسپتالن ۾ انگريزي ۽ يوناني دوائون به گڏ پيا ڏيندا هئا. ڪي حڪيم يوناني دوائن سان گڏ ڪي انگريزي دوائون به پيا ڏيندا هئا. مگر

هوميوپٿي سسٽم وارا بي طريقي جون دوائون ڪونه گڏ ڏيندا هئا. هنن جي دوائن جي سسٽم تي نرالي هئي. مطلب ته انگريزن جي ڇڪاريءَ واري راڄ جي حمي چاري طريقا وڌيڪي، يوناني، اگلوبتي ۽ هوميوپٿي چالو هوندا هئا.

(۸) پبليگ جي بيماري - پبليگ جي ٽگري بيماري هيٺين شهرن ۾ پيئي، جنهن چٽو بگ ورتو.

۱. ننگر ٺٽو - سنه ۱۶۹۹ع ۾ هن شهر ۾ اچي پبليگ جي بيماري اچي پيئي، جنهن ۾ سوين ماڻهو مري ويا. ڪيترن اڳاڻن ڪرڻ سان به بيماري بند ڪانه ٿي. ڪيترائي ماڻهو حيدرآباد، ڪراچي ۽ ٻين شهرن ڏانهن لڏي ويا. ٻارن جا پاڙا خالي ٿي ويا. گهڻي ڀاڱي شهر ٿي ڦٽي پوءِ وڏي اتفاق سان شهر کي اچي ٻاهر لڳي، جنهن ۾ اڌ کان مٿي شهر سڙي پسر ٿي ويو. اُن ۾ پبليگ جا جيوڙا بچي ويا ۽ بيماريءَ جو انت آيو.

۲. ڪراچي - ڪراچيءَ ۾ پبليگ جي بيماري سنه ۱۸۹۶ع ۾ اچي پيئي. اُن ۾ ڪئين ماڻهو مري ويا. اُتي سڄو ڪم ڪار ٽٽڻ لڳو، اسپتالون جاري ڪرڻ ۽ دوائون ميسر ڪرائڻ وغيره جو سڄو بندوبست سميت وڌنداس ناهالچند پارواڻيءَ مانجهوءَ واري ڪيو. جيڪي شهر ڇڏي لڏي ويا، تن کي پاڙو به هن ڏنو ۽ ٻيا گهڻيئي ڪم ڪيا.

۳. حيدرآباد سنڌ - حيدرآباد سنڌ ۾ پبليگ جي بيماري ۱۸۹۲ع ۽ ۱۸۹۷ع ۾ اچي پيئي. اُن ۾ به چڱا ئي ماڻهو مري ويا.

۴. سکر - سکر ۾ به پبليگ جي بيماري فيبروري ۱۸۹۷ع ۾ اچي پيئي. جنهن ۾ گهڻيئي ماڻهو مري ويا. شري گوڪلداس گرداس مل لڏا شڪارپوري بيمارن جي خوب شيوا ڪئي. شيوا ڪندي پاڻ به جهلجي پيو ۽ ۲ اپريل ۱۸۹۷ع ۲۷ سالن جي عمر ۾ ڀڳوان جو ڀيارو ٿي ويو.

۵. ڪوٽڙي - ڪوٽڙيءَ ۾ پبليگ جي بيماري سنه ۱۸۹۸ع ۾ اچي نازل ٿي. سينت وڌنداس ناهالچند پارواڻيءَ هٿ به ساڳي ڪراچيءَ وارا ڪم ڪيا. هٿ به خاصا ئي ماڻهو مري ويا.

۶. شورو ۽ بهراڙيون - اٽڪل سنه ۱۹۱۹ع ڌاري به پبليگ جي بيماريءَ ڪن شهرن ۾ مٺين ڪڍيو ۽ ڪيترن بهراڙين ۾ ڦهلجي ويئي. جنهن ۾ ڪن گهرن جا ۴۰-۶۰ ڀاتي مري ويا ۽ ڪن گهرن جا سڀ ڀاتي به وڃي پرمانتا وٽ پهتا.

۷. سنڌ جا ڪي شهر - سنه ۱۹۲۰-۲۹ع ۾ سنڌ ۾ ڪن شهرن ۾ خاص ڪري لاڙڪاڻو، حيدرآباد ۽ ٿرپارڪر جي ڪن تعلقن ۾ وبا يعني ڪالرا جي بيماري اچي پيئي، جنهن ۾ ڪئين ماڻهو مري ويا. ڪيترن شهرن مان ماڻهو لڏي سلامتيءَ وارن هنڌن تي هليا ويا. خاص ڪري وڏا شهر ٽنڊو اليجار ته لڳي، خالي ٿي ويو هو. جڏهن ڪالرا ختم ٿي، پوءِ ماڻهو موٽي پنهنجي گهرن ۾ آيا.

۳. ماپ، تور، سڪا ۽ اگهوٿري

(۱) ماپ ۽ تور جون جدولون - اڳ ماپ تور جا طريقا هئا، ڪاٺ جا ماپا، هٿن جون ٿڌيون ۽ ٻانهن، پيرن جا قدم - جيئنگل جي پوٽن جون رٿڙيون، منڱ، جٽو، سچ ۽ ڀريل ۽ لٺ جون گهڙيون

(۸) جدول موٽين تورن جي		(۷) انگريزي جدول ماپ جي	
بادام	برابر	ڪوارٽ	پائينٽ
ڏوڪڙ	برابر	۱ گئلين	ڪوارٽ
اٽڪو	برابر	۱ باريل	۳۱ گئلين
رتي	برابر	۶ ڏوڪڙ	۴۱ گئلين
اٽاڪ	برابر	۱۰ ڏوڪڙ	تيرس يا ۶۳ گئلين
اتولو	برابر	۲۴ رتيون	تيرس يا ۸۴ گئلين
۱۲۸ ڄون	برابر	۶۳ رتيون	هاڱريڊ
		۷۵ رتيون	پائينٽ

441

۱۰ اَنَّهُ

ٻٽي ٻٽي جون جدولون

عام جدول جا اسڪول ۾ پاڙهي ويندي آهي		جوتش پرسد گرنت ليلوتي ۽ موجب	
ايڪا	۱	ايڪا	۱
ڏهاڪا	۱۰	ڏهاڪا	۱۰
سو	۱۰۰	سو	۱۰۰
هزار	۱۰۰۰	هزار	۱۰۰۰
ده هزار	۱۰,۰۰۰	ده هزار	۱۰,۰۰۰
لک	۱,۰۰,۰۰۰	لک	۱,۰۰,۰۰۰
ده لک	۱۰,۰۰,۰۰۰	ده لک	۱۰,۰۰,۰۰۰
ڪروڙ	۱,۰۰,۰۰,۰۰۰	ڪروڙ	۱,۰۰,۰۰,۰۰۰
ده ڪروڙ	۱۰,۰۰,۰۰,۰۰۰	ڪروڙ	۱,۰۰,۰۰,۰۰۰
ارب	۱۰۰,۰۰,۰۰,۰۰۰	ارب	۱۰۰,۰۰,۰۰,۰۰۰
ده ارب	۱,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰۰	ارب	۱۰۰,۰۰,۰۰,۰۰۰
ڪرب	۱۰,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰۰	ڪرب	۱۰,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰۰
ده ڪرب	۱۰۰,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰۰	ڪرب	۱۰,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰۰
نيل (سنگ)	۱,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰۰	ڪرب	۱۰,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰۰
ده نيل	۱۰,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰۰	ڪرب	۱۰,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰۰
پدم (ساتن)	۱۰۰,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰۰	ڪرب	۱۰,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰۰
ده پدم (ده ساتن)	۱,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰۰	ڪرب	۱۰,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰۰
پرارده (برهڻ)	۱۰,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰۰	ڪرب	۱۰,۰۰,۰۰,۰۰,۰۰۰

نوٽ: جدول ساڳي هڪجهڙي آهي، فقط ٻوليءَ جو فرق آهي.

(۳) اڳوڻي - ڪن شين ۽ جنس جون اڳوڻيون ڪوٺبي جي راڄ کان ۱۹۲۷ع تائين جيڪي ملي سگهيون، سي هيٺ ڄاڻاڻن ٿيون:

(الف) آڌار ڪوٺيل شاستر: سن ۱۷۰۰ع ۾ ان وقت جا اڳوڻا هائوڪي ملهه ۽ تور جي حساب سان.

چانور	۱ من	۲ آنه	ڪڻڪ	۱ من	۲ آنه
گيهه	۱ من	۲ آنه	ڪڻڪ	۱ من	۲ آنه

(ب) ٻاهرين ياترين جي زباني - ان بعد هيوسانگ البروني ۽ ٻيا ياتري ڀارت ۾ آيا، تنهنجي زباني:

ڪڻڪ	ساڍا ست جيتل	۱۲ جيتل	ڪڻڪ	ڪڻڪ	ڪڻڪ
چو	۴ جيتل	۸ جيتل	ڪڻڪ	ڪڻڪ	ڪڻڪ
چانور	۵ جيتل	۱۵ جيتل	ڪڻڪ	ڪڻڪ	ڪڻڪ
چڻا	۴ جيتل	۴ جيتل	ڪڻڪ	ڪڻڪ	ڪڻڪ

جيتل جو ملهه اڄ جي اڳوڻي حساب سان هڪ ڀيري برابر آهي.
(ث) ترڪ ڪال جي اڳوڻي - ترڪن جي راڄ ۾ هيٺين اڳوڻي هئي -
چانور ۱ من ۲ آنه | مينهن ۴ روپيه ۲ آنه
ڪڻڪ ۱ من ۸ آنه | ڪڻڪ ۱ آنو

(د) بادشاهه همايون وقت جي اڳوڻي - سنڌ ۾ اڳوڻي (همايون نامون)
هڪ پلي بڪري ۲ آنه

ڪڻڪ	۱۲ دام	۲۰ نوان پڻسا	ڪڻڪ	۱۲ دام	۲۰ نوان پڻسا
چانور	۲۰ دام	۵۰ نوان پڻسا	چڻا	۸ دام	۲۰ پڻسا
گيهه	۱۰۵ دام	۲ روپيه ۶۲ پڻسا	ڪڻڪ	۱۲۸ دام	۲ روپيه ۲۰ پڻسا

(ف) اورنگزيب بادشاهه جي وقت ۾ -
چانور ۱۰۵ دام | ۱ روپيه
گيهه ۱۰۵ دام | ۱ روپيه

(گ) ميرن جي صاحبيءَ ۲۵-۲۰ روپيه پوءِ -
ڪڻڪ ۱۲ دام | ۲۰ روپيه
چانور ۱۲ دام | ۲۲ من

ڪڻڪ ۱۲ دام | ۲۰ روپيه
چانور ۱۲ دام | ۲۲ من
ڪڻڪ ۱۲ دام | ۲۰ روپيه
چانور ۱۲ دام | ۲۲ من

(ح) ميرن جي صاحبيءَ ۾ - ليکڪ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي.
چوڻي ۾ خراج (۲۳ من) | اڏائي کان ۲ روپيه
ڪڻڪ ۱۲ دام | ۲۰ روپيه

ڪڻڪ	۱۲ دام	۲۰ روپيه	ڪڻڪ	۱۲ دام	۲۰ روپيه
چانور	۲۰ دام	۵۰ روپيه	چانور	۲۰ دام	۵۰ روپيه
گيهه	۱۰۵ دام	۲ روپيه ۶۲ پڻسا	گيهه	۱۰۵ دام	۲ روپيه ۶۲ پڻسا

٦. ٿوڻڪي يا اهت

هيٺين ڪاسبين کي سندن ڪم ڪرڻ لاءِ زميندار فصل لهڻ تي مقرر ٿيل ٿوڻڪي يا اهت آن جي صورت ۾ ڏيندا هئا.

(۱) واڍا- واڍا زميندارن کي ٻنين ۾ پاڻي پهچائڻ لاءِ هٿل ۽ نار واهن ۽ ڪڙين تي چاڙهي فت ڪري ڏيندا هئا. تنهن کانسواءِ وقتي هنن جي ڀڳ ٿڪ جي مرمت به ڪندا هئا. ڪيتيءَ جي اوزارن ۾ ڪاٺ جا ٻڻ وجهي ڏيندا هئا. فصل لهڻ وقت واڍا زميندارن وٽ ايندا، پوءِ انهن کي آن جي صورت ۾ مقرر ٿيل ٿوڻڪي يعني اهت ملندو هو، جو وٺي ويندا هئا.

(۲) لوهار- لوهار زميندارن کي ڪيتيءَ ۾ ڪم ايندڙ لوهه جا اوزار جهڙوڪ ڪهاڙي، ڪوڏر، رنبو، هر جي چوٽي لپي ڏيندا هئا، جي تڪا ٿيندا هئا. ڏاٽي جا ڏندا ڪڍي تڪا ڪري ڏيندا هئا. فصل لهڻ وقت لوهار به ايندو. آن جي صورت ۾ هي به ٿوڻڪي يعني اهت وٺي ويندو هو.

(۳) حجام- حجام به زميندار ۽ هارين جي سنوارت وغيره لاهيندا هئا. فصل لهڻ تي حجام به اُتي پهچي ويندو، اُنکي به آن جي ٿوڻڪي ڏني ويندي هئي.

۷. مڱڻهار يا ڏهلاري

شادين ۾ ڏهلاري يعني مڱڻهار گهر ۾ دهل ڏيئي ويندو هو، پوءِ زالون گهر ۾ ڀڳي کان پرڻي تائين پيغون دهل وڃائينديون هيون ۽ ڳائينديون هيون. ڏک ۽ شاديءَ ڏينهن مڱڻهار آهو دهل وٺي شاديءَ واري جي گهر اڳيان ڏس وڃائيندا هئا. پوءِ مڱڻهار کي گهر به ملندي هئي. مقرر پنڌيان به ملندو هو ۽ شاديءَ ۾ اُن کي روٽي به ڏني هئي.

۸. ڀٽي ۽ فقير

سنڌ ۾ فقير به ڄڻا هوندا هئا. ڪي سنڌي هوندا هئا ته ڪي ٻين پراڻتن جهڙوڪ ڪڇ، گجرات ۽ مارواڙ مان ايندا هئا، سي ڀٽي واپس هليا ويندا هئا. فقير دڪانن ۽ گهرن ۾ وڃي سٺن هٿلدا هئا ۽ بيڪ وٺندا هئا، ڪي سڌو ٺڪيءَ وٽ ايندا هئا. ٺڪي هنن کي پنهنجائي ڳوٺريءَ مان ڪجهه نه ڪجهه ڏيندو، جي وٺي ويندا هئا. فقير هندو ۽ مسلمان ٻنهي ڏانين جا هوندا هئا. ڪن کي روڪ ٺٽسو، ڪن کي روٽي، ڪن کي اڻي جي لپ، ڪن کي پراڻو ڪپڙو ملندو هو. ڪي فقير ضد به ڪندا هئا ته اسان کي هي نه هي ڏيو، پوءِ گهٽ وڌ ڪري ڪڇ ڏيئي روانو ڪبو هو. خاص ڏن وار تي ته گهڻائي فقير ايندا هئا ۽ ڏن وار جو ٺاهيل طعام انهن کي ڏنو ويندو هو.

(۱) هندو فقير- ڪي سنياسي ساڌو، ڪي نانگا ٻارا، ڪي اڪيلا، ڪي جهنڊن ۾ ايندا هئا يا جماعت وٺي ايندا هئا. اُهي ڪڏهن ڪڏهن ايندا هئا. اُهي سڌو ڳوٺ جي ٺڪيءَ وٽ ايندا هئا. ٺڪي انهن کي پنهنجائي ڳوٺريءَ مان ٻڌل پنڌيان ڏيندو هو، جي وٺي ويندا هئا. ڪڏهن جنس جي گهنڊ وڃائيندا، دڪان تان جيڪي مليو وٺي ويندا هئا. ٻيا شجري يا ۸-۱۰ انچن واريون به ڏنڊيون وڇائي در در تي ايندا هئا، انهن کي به جيڪي مليو سو وٺي ويندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ڪاٺ

(ج) سنڌ ۾ پاڪستان ٿيڻ کان ۱۹۴۷ع ۾ - انگريزن جي راڄ ۾ پاڪستان ۽ هندستان ٿيڻ کان ٿورو اڳ هيٺيان اگهه هئا. هيءُ اگهه مياپاري ٽڙائيءَ ۱۹۲۸ع کان ۱۹۳۲ع تائين هلي، انڪري وڌيل هئا، نه ته ۱۹۳۸ع کان اگهه انهن کان به گهٽ هئا.

چانور سڳڊاسي ۱ من -	۶-۷ روپيه	پڪوڙا هڏ گيهه جا ۱ سير -	۱۲ آن
چانور ٻيا ۱ من -	۳ کان ۴ روپيه	ڀاڄيون سڀ قسم جون ۱ سير -	۸ کان ۱۰ آن
ڪنڊ ۱ من -	۱۲ کان ۱۵ روپيه	سون ۱ تولو -	۲۰ روپيه
ٻاجهر ۽ جوئر ۱ من -	۲-۵ روپيه	مُهر (گني) -	۱۲ روپيه
هڏ گيهه سوا سير -	۱ روپيه	چاندي ۱ تولو -	۸ آن
مکڻ ۱ سير -	۱۰ آن	ڪاٺين جو اُٺ (۵-۵.۲ من) -	۲ کان ۲ روپيه
داليون ۱ سير -	۲ آن کان ۶ آن	ڪڻڪ ۱ من -	۵ کان ۵ روپيه
تيل ڪڙو ۱ سير -	۷ آن کان ۱۰ آن	پگهار آڏار تيمدار دارغو -	۱۵ کان ۲۰ روپيه
ڪارا مرچ ۱ سير -	۲ روپيه	پگهار مقدم، بيلدار ڪوٽار -	۱۰ کان ۱۲ روپيه
ڳاڙها مرچ ۱ سير -	۱۲ آن ۱۲ روپيه	پگهار اسڪول ماسٽر -	۲۵ کان ۵۰ روپيه
مٺاڻي هڏ گيهه ۱ سير -	۱۰ آن کان ۱۲ روپيه	پگهار ڪلارڪ -	۲۰ کان ۷۵ روپيه

۵. پنڌيان

(۱) براهمڻ ۽ ٻاوا- براهمڻ ۽ ٻاوا روز گهرن ۽ دڪانن ۾ ايندا هئا ۽ سٺن هٿلدا هئا، ڪي چوندا ”ڌرم سها“، ڪي چوندا ”وڏي واڙي“ ته انهن کي اُتي جو ڀڳ يا اُن جو ڀڳ ڏبو هو، اُها بکيا وٺي ويندا هئا. ڪن گهرن مان هنن کي ڀڳت ويندي هئي يعني ڏينهن جي روٽي جيڪا گهرن ۾ تيار ٿيندي سا هنن کي موڪلي هئي. تنهن کانسواءِ براهمڻ کي ڏڻ وار تي پهرين ٺاهي موڪلي هئي، پوءِ گهر وارا کائيندا هئا، جيڪو به هندن ۾ وهانءُ وڌاڻ يا ٻيو ڪارج ٿيندو هو ته براهمڻ کي گهرائبو هو. اُتي اچي پوڄا يا ڪريا ڪرم ڪندا هئا، پوءِ انهن لاءِ هر هڪ ڪارج لاءِ پنڌيان مقرر هوندو هو، سو ڏبو هو.

(۲) ڀنگي ۽ ٻاليشاهي- ڀنگي هندو هئا ۽ ٻاليشاهي مسلمان هوندا هئا. اُهي گهرن جي صفائي ڪندا هئا، انهن کي ميونسپالٽي يا سيڪنٽري ڪاميٽي مقرر پگهار ڏيندي هئي. ڀنگي منجهند جو هندن جي گهرن مان روٽي وٺي ويندا هئا ۽ ٻاليشاهي هندن جي گهرن مان ۽ مسلمان سرنڊلن جي گهرن مان ڏينهن جي روٽي وٺي ويندا هئا.

(۳) ڪڏڙا- هندو يا مسلمان جي گهر ۾ ڪو گهٽ پرڻجي آيو يا ڪو چوڪرو ڄاڻو ته ۲-۵ ڪڏڙا اُتي ايندا هئا ۽ ڳائي پنهنجو مقرر ٿيل پنڌيان وٺي ويندا هئا، ڪي ڪڏڙا ضد ٻڌي وهندا هئا ته هيترو ڪي هيترو ڏيو. لاچار مجبور ٿي انهن کي پنڌيان کان ڪجهه وڌيڪ ئي ڏيڻو پوندو هو.

ٻانهن ۽ ڇنڇري براهمن ايندا هئا، سي به ساڳي طرح وٺي ويندا هئا. هي سڀ هندن کان ئي وٺندا هئا، مسلمانن وٽ ڪونه ويندا هئا.

(۲) مسلمان فقير - هي فقير هندن ۽ مسلمانن ٻنهي وٽ وڃي پئندا هئا. قلندري فقير سڱ مان ٺهيل توتارو وڄائي پئندا هئا، ٻيا پٽ فقير ايندا هئا، سي به پئندا هئا. قلندري فقير ۽ پٽ فقيرن مان ڪي ضد ڪندا هئا ته هيٽرو ڪي هيٽرو ڏيو، پوءِ گهٽ وڌ ڪري انهن کي ڏبو هو جو وٺي ويندا هئا. ٻيا جوڳي (سپيرا) ايندا هئا جي نانگ بلاڻون کڻي ايندا هئا، اُهي ڏيکاري مڙي وڄائي جيڪي ملندو هون وٺي ويندا هئا، ڪي مداري ڀولڙا ۽ رچ وٺي ايندا هئا، انهنجا ڪرتب ڏيکاري جيڪو ملين سو وٺندا هئا، ڪي عام فقير سٺن هڻي گهرن ۽ دڪانن تان بيڪ وٺي ويندا هئا. هي سڀ فقير هندن ۽ مسلمانن ٻنهي کان وٺي ويندا هئا.

(۳) گهٽ ذاتين وارا فقير - ڪي گهٽ ذاتين وارا فقير ايندا هئا، جي هندن ۽ مسلمانن ٻنهي وٽان پني جيڪي ملين وٺي ويندا هئا، جهڙوڪ ڪڇڙا، گر گلا وغيره. ڪڇڙا پئندا ته هئا پر ساڳي وقت ڪا شيءِ هٿ لڳن ته چوري به ڪري ويندا هئا. گر گلا وري مٽيءَ مان ننڍڙا ننڍڙا رانديڪا ٺاهي انهن کي باهه ۾ پڇائي کڻي ايندا هئا، اُهي روئي وغيره وٺي ويندا هئا. رانديڪن ۾ ٻار ريجهي خوش ٿي وٺندا هئا.

۹. هندن ۽ مسلمانن جو پاڻ ۾ لاڳاپو ۽ ميللاپ

پهرين سنڌ ۾ رڳي هندو رهندا هئا، مسلمان جو نالو به ڪونه هو. اٺين صديءَ ۾ عربن جي پاران محمد بن قاسم سنڌ تي ڪاهون ڪري آخر سنه ۷۱۲ع ۾ سنڌ فتح ڪئي. اُن بعد مسلمان سنڌ ۾ اچڻ لڳا. پوءِ سما ۽ سومرا مسلمان ٿيا، پوءِ ارغون، ترخانن، مغلن، ڪلهوڙن ۽ ميرن راج ڪيو، انهن جي حڪومتن ۾ مسلمان عربستان، افغانستان، ايران کان آيا. ڪن وري مذهبي ڪٽر حاڪمرانن هندن کي زوريءَ مسلمان ڪيو. اهڙيءَ طرح مسلمانن جي آدمشماري وڌندي رهي. ۱۲۰۰ سالن ۾ مسلمان ايترا وڌي ويا جو ويهي صديءَ جي وچ ڌاري يعني ۱۹۲۷ع ۾ هندستان مان ڇڏي پاڪستان لهيو، جنهن ۾ سنڌ به هلي ويئي. اُن وقت هندن جي آدمشماري مسلمانن جي آدمشماريءَ جي ٽئين پٽي هئي يعني هڪ پٽي هندو ۽ ٻه پٽيون مسلمان، تنهن هوندي به هندن ۽ مسلمانن جو پاڻ ۾ سٺو ميللاپ هو ۽ پاڻ ۾ هڪ ٻئي سان سٺو وهنوار ڪندا هئا. جيتوڻيڪ مسلمانن حڪومت سبب مسلم سڀيتا جو هندن تي اثر ٿيو، ٻوليءَ تي اثر ٿيو، جو انهن جي حڪومتن ۾ سرڪاري ٻولي پارسي هئي. عربيءَ ۽ پارسيءَ جا ڪيترائي لفظ سنڌيءَ ۾ گڏجي ويا. ڪيترا هندن ۽ مسلمانن جا نالا پارسيءَ ۽ عربيءَ ٻوليءَ مان نڪتل هڪجهڙا آهن. هندن جي پتن نالن جي پٺيان ”مل“، ”چند“، ”داس“ ۽ ”راءِ“ وغيره ايندا آهن. مسلمانن جي نالن پٺيان ”خان“ ۽ ”محمد“ گڏبو آهي. مثال طور عربي ۽ پارسي نالا هيٺ ڏجن ٿا:

هندوڪو نالو	مسلمانڪو نالو	هندوڪو نالو	مسلمانڪو نالو
صاحبزاد	صاحب خان	فتحچند	فتح خان يا فتح محمد
الچند	لعل خان	گلابزاد	گلاب خان يا گل محمد
عالمچند	عالم خان	خانچند	خان محمد
ڪڙوومل	ڪڙو خان	ڪرمچند	ڪرم خان
ڦوٽومل	ڦوٽو خان	ڇيڙومل	ڇيڙو خان
لوڻگ مل	لوڻگ خان	پيرؤ مل	پيرؤ خان

سنڌيءَ ٻوليءَ جا نالا

ڪيترا نالا هندو زالن جا پارسيءَ ٻوليءَ مان هئا، جيئن: پسند، ڀوند، تڪمل، قيمت ۽ قسمت. مسلمانن جو وڏو ڏينهن جمع آهي. هندو جمع کي ٿارون چون، اُنکي وڏو ڏينهن ڪري ليکين، جو اڏيرومل اُن ڏينهن ڄاڻو هو. کاڌي جي طعمن ٺاهڻ ۾ تيلو ۽ ڀاڄي رڻڻ به بصر جو داغ بچائي رڻڻ، ڳاهه تيار ڪرڻ، قيمون، ڪوفتا ٺاهڻ ۽ حلوا ٺاهڻ، مسلمانن کان ئي هندن ۾ آيا. پاهه، قيمون، ڪوفتا، داغ ۽ حلوا پارسي ۽ عربي ٻوليءَ جا ئي لفظ آهن. ڪلهوڙن ۽ ميرن جي راڄ ۾ هندو جيڪي مسلمانن جي نوڪريءَ ۾ هئا، انهن جي پوهاڪ مسلمانن عملدارن جهڙي هئي. زالن جو ويس به مسلمانن زالن جي نموني جهڙو هو. پيشگير، پاڻجامون، چادر، رڱو پارسي ٻوليءَ مان نڪتل آهن. مسلمان زالن ۾ پڙهي جو رواج هو، ٻاهر نڪرندڙيون هيون ته برقع پائي نڪرندڙيون هيون. هندو زالن ۾ ستير جو رواج هو، ٻاهر نڪرندڙيون هيون ته چادر سان سڄو بدن ڍڪي رکڻ ڏسڻ لاءِ اڙهي ڪڍي پوءِ ٻاهر نڪرندڙيون هيون. هندن تعليم ۾ واڌارو ڪيو، نوڪرين ۾ گهڻا هندو هئا، پهريون ڪاليج ”ڏيارمار چيمنل ڪاليج“ ڪراچيءَ ۾ کليو، پوءِ ”ڏيارمار گڊومل ڪاليج“ حيدرآباد ۾، سينٽلس ڇيلار ڪاليج هڪارپور ۾ کليو، سنڌ ۾ ان پڙهيل کي ”جت“ چئبو هو.

هندن ۽ مسلمانن جو پاڻ ۾ وهنوار - هندن ۽ مسلمانن جو پاڻ ۾ وهنوار هيٺين طرح هلندو هو: (۱) شادين ۾ هڪ ٻئي کي دعوت ڏيندا هئا. هندو طعام تيار ڪري شادين ۾ مسلمانن کي کارائيندا هئا ۽ ڪچو سيدو گهر گهر ڏيئي ايندا هئا. مسلمان شادين ۾ هندن کي ڪچو سيدو ڏيندا هئا ته رڌي سڀ کاڌو يا ڪچو سيدو گهر گهر ۾ ڏيئي ايندا هئا.

(۲) هندن جي شاديءَ ۾ يا بي ڪنهن ڪارج ۾ مسلمان مڱهارن يا لنگهن کي گهرائيندا هئا جي اچي گهر وٽ دهلن جا دس وڄائيندا هئا، بهرائڻ ۾ ڇيڇ وغيره ۾ دهل ۽ شرنايون کڻي اچي وڄائيندا هئا.

(۳) ڏڻ وار تي ڪيترائي هندو ۽ مسلمان هڪ ٻئي کي ڏيندا وٺندا هئا. ڪو ڏڻ گڏجي ملهائيندا هئا. جيئن هندن جي ڏياريءَ وقت مسلمان مڱايون کائيندا هئا ۽ آتشبازي باريندا هئا، ڪي روشني به ڪندا هئا. عاشورن ۾ هندو مسلمانن کي پاڻي پيڙهائيندا هئا. هندو ٻارن کي تابتون هيٺان لنگهائيندا هئا. هندو ڏونگيءَ کي سڳو وجهي هار ٺاهي عاشورن ۾ ڏيندا هئا. هندو مسلمانن

جو حشر جي ڏينهن مرتب ٿيندا هئا. ٿڌڙيءَ تي هندو مسلمانن کي تيزيل لولا ۽ پگوان ڪارائيندا يا ڏيندا هئا. راند پني ۽ ڍاري ۾ هندو ۽ مسلمان گڏجي راند ڪندا هئا.

(۲) ڌنڌي ۽ واپار ۾ هندن ۽ مسلمانن جي پاڻ ۾ سٺي ڌنڌي لپتي ٿيندي هئي ۽ هڪ ٻئي کي آڏارو ڏيندا هئا. اوڏر تي مال وٺندا هئا، اوڏر تي مال ڏيندا هئا.

(۵) هندو زميندارن وٽ هاري مسلمان هوندا هئا. هندو انهن کي رقم تقاوي طور آڏاري ڏيندا هئا. فصل لهڻ تي زميندار بگٽي ڪري فصل جو پنهنجو مقرر حصو وٺندو هو ۽ هاري تقاوي جا ٻج يا بي شيءِ واسطي ڪندو هوندائين ته موٽائي زميندار کي ڏيندو هو.

(۶) ڪيترن ئي مسلمانن زميندارن وٽ منشي مقرر ۽ ڪاراهه هندو هوندا هئا جو سڄو ڪاروبار اُهي سنڀاليندا هئا.

(۷) پاڻ ۾ هندو ۽ مسلمان رانديون روينديون به گڏجي ڪندا هئا.

(۸) هندن جو خريد ٿيل سامان شهرن مان دڪان تائين آڻڻ يا ڦٽين جون برقيون ڀرجڻ تائين پهچائڻ، جو ڪم ڊڳي گاڏين يا آڻڻ ذريعي مسلمان ئي آڻيندا هئا ۽ کڻي ويندا هئا.

(۹) سڄي ڳوٺ جي ڪم لاءِ يا ٻنهي سان لاڳاپو رهندڙ ڳالهه لاءِ گڏجڻو هوندو هو ته هندن جي پٽنڇاٽ ۽ مسلمانن جي پٽنڇاٽ ٻئي گڏجي ميٽنگ ڪنديون هيون، ان کي ”راڄ مهاڄڻ“ جو ميڙ چئبو هو. اُتي جنهن ڳالهه لاءِ گڏبا هئا، ان کي هندو ۽ مسلمان ٻئي سوچيندا ويچاريندا هئا ۽ پنهنجا راءِ ٻڌائيندا هئا، پوءِ هڪ ٻئي ۽ پٽيل هليل بحث ۽ راءِ جي آڌار تي پاڻ ۾ بڪراءِ بڻائي راڄ مهاڄڻ کي ٻڌائيندا جا سهڻي کي قبول ڪرڻي پوندي هئي ۽ ان تي عمل ڪندا هئا.

(۱۰) هڪ ئي يا پٽيل ڪنهن ڳوٺ جو گذاري ويندو هو ته راڄ مهاڄڻ گڏجي ان جي پٽ کي پڳ ٻڌائيندا هئا، پوءِ اهوئي هڪ ئي يا پٽيل ٿيندو هو.

مٿين حقيقتن ۽ حالتن ۽ مثالن مان معلوم ٿئي سگهندو ته هندن ۽ مسلمانن جو پاڻ ۾ سٺو ميل ميلاپ ۽ وهنوار هو. پاڻ ۾ ڀائر ٿي هلتا هئا. هندن جو ٻڌڙيون جڏهن ننڍن مان صبح جو اُٿنديون هيون ته چونديون، هي ايشورا ”اداڻي گهرن جو خير ڪج“ يعني هڪ گهر هندن جو ٻيو گهر مسلمانن جو، اڌ گهر ۾ ٻيون سڀ ذاتيون. ان جو مطلب ته هندو زالن کي به مسلمانن لاءِ اها پاونا هوندي هئي ته انهن جو به خير ڪج ته خوش گذارين.

هندن ۽ مسلمانن ۾ قوت - انگريزن جي حڪومت ۾ جيستائين لوڪلبورڊ، ميونسپالٽين ۽ ڪائونسلن ۾ عيوضي هندن ۽ مسلمانن جي گڏيل چونڊبا هئا، تيستائين هندن ۽ مسلمانن ۾ قوت ڏسڻ ۾ ڪانه آئي. سنه ۱۹۱۹ع ۾ سڌارن ڪانپوءِ هندن ۽ مسلمانن جا عيوضي جدا جدا چونڊجڻ جو سرشتو جاري ٿيو. ان وقت کان وٺي قوت جو سلسلو ٻيو جو آهستي آهستي وڌندي وڌڻ ٿي ويو يعني ويجهو وڌندو ويو. هندستان جي آزاديءَ لاءِ ورهاڱي کان پورا سال اڳ سنڌ ۾ مسلم ليگ ٻڌا ٿي، جنهن جي ورتاءُ ۽ پرچار ڪري ڪتريلو وڌي ويو. هندن ۽ مسلمانن جا ناتا پاڻ ۾ بگڙجڻ لڳا. سنڌ ۾ هندو مسلمان فساد شروع ٿي ويا. جهڙوڪ سکر ۾ منزل گاهه جو جهڳڙو، جنهن ۾ ٻنهي فرقن

جا ڪيترائي ماڻهو مري ويا. وري مسلم نيشنل گارڊ ٻڌا ٿيا، ان بعد حاڪسار ٿيا. اهڙيءَ طرح تقريباً سڀئيءَ جو زهر ڦهلجندو ويو ۽ منجهن وڏو نفاق پئجي ويو.

جڏهن تاريخ ۱۲ آگسٽ ۱۹۴۷ع ۾ پاڪستان پاران مسٽر محمد علي جناح انگريزن کان چارج ورتي ۽ پاڪستان وجود ۾ آيو، جنهن ۾ سنڌ به پاڪستان ۾ هلي ويئي. پوءِ مٿين جماعتن جي بيگهي مچي ويئي. گهڻي ڀاڱي مسلمان هندن کي تڪليفون ڏيڻ لڳا، دڪان ڏنا ۽ حملا شروع ڪيا. متحڪم توڙي غير متحڪم ملڪيتن تي زوريءَ قبضو ڪرڻ لڳا. سنڌ جي وڏن شهرن حيدرآباد ۽ ڪراچي ۽ ڇوڙن وڏن شهرن ۾ منصوبا ٺاهي زبردست حملا ڪري هندن جا خون ڪيا، هندن جون ملڪيتون لٽيون، جن جو اثر ٻين شهرن ۽ ڳوٺن تي پيو. پوءِ هندو پنهنجي ملڪيتن جو آڇو پلي عزت پچائڻ خاطر سنڌ مان لڏپلاڻ شروع ڪئي ۽ اچي هندستان ۾ پهتا، جيڪي ٿورا هندو رهيا سي مسلمانن جي رحم ڪرم تي رهيا.

۱۰. سنڌ جو سفر

- ۱- آڇو يارو توهان کي سفر، سنڌ جو مان ڪرايان ٿو؛
- ۲- سنڌ ئي جن ڏني ڪانهي، تنهن کي پي ٿهريان ٿو.
- ۳- ڏکڻ اوڀر هڻي واري، ڏکڻ اولهه ڪلر ڪارو؛
- ۴- جبل اولهه قطارن ۾، زمين چمڪي ٻني ٻارو.
- ۵- وهي سنڌ مان سنڌو ندي، ڪري آباد ۽ ساڻو؛
- ۶- زمين زرعي ڀيري باغن، ٿئي سڀ شيءِ ملڪ ڍاڻو.
- ۷- جوڙر ٻاهر ڪڍڪ چانور، چٽا مٺ مٽر لٽبا هئا؛
- ۸- گليون انڇڻيون ڦٽيون ڪڙڙا، ڪٻه ٿاڻي تر ڪڍبا هئا.
- ۹- اُنن ڪچرن گڏهن گهوڙن، ٿهڻائي ڏين گهمتاري؛
- ۱۰- رڳون پڪريون مينهن گائون، چرن چارو ته چوڏاري.
- ۱۱- ٿين ڏن ڪير مڪڻ ماوا، ملايوڻ گيهه گهڻا سارا؛
- ۱۲- شڪيا سهڻا گذر پارل مڇيءَ مانيءَ هئا وارا.
- ۱۳- پکيا ٻرندا چڙهن جوڳو، ڪري چوڻ چوڻ ٿينن ٿاريون؛
- ۱۴- اُڏامن کي هلن پٽ تي، شڪاري ڪٽ وجهن چاريون.
- ۱۵- ڪري ڪوئل تر ڪڙڪو، ڪٻر ڪانگ تر ڪان ڪان؛
- ۱۶- ڪڪڙ ڏي ٻانگ چرڪي چوڻ، ڪوٽر زون ۽ ٿان ٿان ٿان.
- ۱۷- سِرڻ کان ڪار ڪڍجي ڍاءُ، ڪاري ڪونج ڏي ڦيرو؛
- ۱۸- تتر تنوار چيهو چٻي، نچي ٻُڌل ڳجهه ڳيرو.
- ۱۹- شڪاري باز ماري ٿو، ته شڪرو پي شڪاري ٿو؛
- ۲۰- زرو تنڪي سنڀاري ٿو، عقاب ان کي ڌڪاري ٿو.

جانور

پکي

- ۱۱- مٿا طوطو ڇڪوري ڊيل، ناچي مور ٽيٽياري،
ٻٽيرو چانهه وڏيو واهي، تلور سان ته ترڪاري.
- ۱۲- لڪي ڇمڙو ٻيو ڇمڙو، ڇڏي ڏينهن، رات نڪرن ٿا،
بدن آڙي گنگ لقلق، ٽپيون ڏيئي ته تڳڙن ٿا.
- ۱۳- هندو ڪترين حڪومت تي، اصل کان ئي سڄي سنڌ ۾،
ٿيو قبضو برهمڻن جو، عرب آيا ٻيا پنڌ ۾.
- ۱۴- وري سؤمرا سما آرغون، ترڪانن مڃيو مغلن،
ڪلهوڙن کان گُريو ميرن، تنڪي جيتو انگريزن.
- ۱۵- ڪيو آزاد انگريزن، ڪري گُڪرا هندستان،
سنڌ ويئي حمي نئين ۾، پڌا ٿيو پاڪستان.
- ۱۶- سنڌ جي سڀيتا تهذيب، ٿي اوجي چوڻ زاهد،
ڏڙا کوٽي ڪيو ظاهر، ڀڙاڻا کنڊر ٿيا شاهد.
- ۱۷- مگر ماڻهو سڄا سنڌ جا، قرب وارا ڪا ڌاري،
علم ۾ سي آڪابر ٿيا، هئا هوشيار واپاري.
- ۱۸- سنڌ جي ساک دنيا ۾، سنڌ ورقي واٽ ۾،
ڪلن هندنڀون هند سنڌ ۾، هئا پُورا صداقت ۾.
- ۱۹- ڌرم ڪرم ۾ هئا قائم، پرشارت ۾ دلي داني،
سلي شيوا ڪن دل سان، سڄي سڳ سان ته مهماني.
- ۲۰- ڪوي شاعر ۽ ليکڪ واه، گند سنڌ ڪانه ڪا خالي،
وڏو شاعر سڀن ۾ شاهه، عبداللطيف ٿيو عالي.
- ۲۱- سندس ڏاڏو عبدالڪريم، بلڙيءَ وارو سنت صوفي،
عنايت شاه جهروڪ وارو ۽، حيدر بخش جتوئي.
- ۲۲- سچل رڻچل حمل سامي، ڪشن بيوس ٿيو اعليٰ،
”عزيز“ ليڪراج گل محمد، ڀلو بيدل بيڪس بالا.
- ۲۳- نارائڻ ”شيام“ چندري، ”وفا“ ڀريو، ڪيگل ”فاني“،
منگهو ”مستان“ لاهوتي، هري ”دلگير“ آ ثاني.
- ۲۴- ڪوي ٻهالچ ايس ڪمل، قليچ مرزا ڪمل ”پياسي“،
چيئن ”يمراج“ ۽ قاسم، ته دلپت گورڏن ”ڀارتِي“.
- ۲۵- هرو ”خادم“ ذبال ”آها“، ٻيو ارڃن ”سڪايل“،
ڀائي آسر لبلو ”خاڪي“، هوندراج ”ڏڪايل“.

حڪومتنون

سڀيتا ۽ تهذيب

واپاري، سنڌورقي ۽ ساک

ڌرم ۽ ڪرم

شاعر

ليکڪ

سؤما ۽ شهيد

پراڻڪاري ۽ سڌارڪ

- ۲۶- شمس ”بلبل“ ضيا پرسو ۽ تولارام ”عاجز“،
ڏيون ”آزاد“ ارڃن، ”شاد“، حامد تڪڙ حافظ.
- ۲۷- گهڻا ليکڪ ٿيا آهن، وڏا ودوان ناميارا،
لکين شايع ٿيا پستڪ، ٿيو ساهت امرت ڌارا.
- ۲۸- ڪشچند جيتلي جي، ۽ ڪوڙومل چندناڻي،
وڏو لعل سنگهه اجواڻي، ۽ ڏيارام جڄ شهاڻي.
- ۲۹- محمد صديق ميمڻ پي، ۽ سادو واسواڻي،
سدا تيرت وسنت ڀائي، جشن ٿيو واسواڻي.
- ۳۰- پرماتند ميوارام، فتحچند واسواڻي،
عمر محمد دائود پوٽو، ڀيرومل آڏواڻي.
- ۳۱- گوپند مالي نبي بخش، ٻيو ڪلياڻ آڏواڻي،
۽ گنگارام ”سمرات“، هوتچند گربخشاڻي.
- ۳۲- مرليدر جيتلي شرما، نارائڻداس ملڪاڻي،
لالچند جگتياڻي، نارائڻداس پنڀاڻي.
- ۳۳- ليلارام زچنداڻي، پروفيسر پنڄواڻي،
تمباڻي تيرت پوپتي ايڇ، منگهارام ملڪاڻي.
- ۳۴- سنڌي پي سؤما آهن، شهيد جڙم پيتو چن،
ڀيگت ڪنور، نلڙو شرما، ڪيو قتلم ڪن شون.
- ۳۵- ميرن کان بچائڻ سٽ، ڪئي دروڀدي قرباني،
پتا اُن جي گندومل ڪي، عذابن سان ڪيو فاني.
- ۳۶- چمبي سؤلي چڙهي ڦاسي، ته هميون وير ڪالاڻي،
چوڻ سچ تي لڳي گولي، ته هاسارام پمناڻي.
- ۳۷- خمبڻن خون خنجر سان، ڪيو نيڱو ته شرما ڪي،
گورڏن ماريو ڪري حملو، نارائڻ ديؤ آريه ڪي.
- ۳۸- پراڻڪاري هئا سينيون، وڏا ناڻون پوڄواڻي،
مانجهڙو جو سيٺ هو داني، وهنداس پارواڻي.
- ۳۹- ڀلو ڪندڙ نوراءُ ۽ هيوانند آڏواڻي،
سڌارڪ ڪوڙ ساڻي ٿيا، رهي ڏيارام شهاڻي.
- ۴۰- هڪي شيوا منگهارام جي، چوڻقارام گدواڻي،
۽ ريجهڙومل لاهوري، شيوارام قمبرواڻي.

- ۵۶- ٽين ساريون ملن ڄاڻون، وڪيل شاعر وڻشاڻون،
بيا ڌاڙيل هڪن ڌاڙا، ۽ جاگيردار دربارون.
- ۵۷- لڪر سارا ته سيوهڻ ۾، ٻيو قلندر سندو ميلو
پراڻو شهر غادي هو، آئي آ برٽري ڏيلو.
- ۵۸- وندر جو ڳوٺ لس ٻيلي، پنهنجو تسلي آئي قبرون،
اچي آواز تن مان ٿو، چچون ماڻهو آهي خبرون.
- ۵۹- پهريان هالا حڪيمن کان ۽ شاعرن کان متاثر ٿيا،
جنڊي جو ڪم ڪجي خانوت مان آيو ٻلا هت مٿا.
- ۶۰- نوان هالا ته گربين کان، ٺهن پيهون سني ڪاشي،
لڳي نوح جو ميلو، اچن ماڻهو مٿا باسي.
- ۶۱- آنگوڙا نارنگيون ستيون، ته نارو شاه ۾ گهڻيون،
پريا مشهور هڙائي ۾، نواب ي شاه ۾ ٻوڙيون.
- ۶۲- شهدادپور ۾ انڇيون، ڳٺن لئي جاءِ خاصي آ،
ڏنڊي آدم ۾ سنسڪرت، سندا ودوان ڪاشي آ.
- ۶۳- کنڊو باغات ڏاڍي آ، پريتمگر سنڌي مڙهي،
شهر مانجهو رڳوٺ کان، اجرڪن جام پچرڙي.
- ۶۴- ندي تي ڪوٽي بندر، مڇين جي مياڻ تي آهي،
رهن ٿا مٿس هت، دربار واڌو جي آئي آهي.
- ۶۵- مڙهي ڪلياڻگر جي آ، پگت پڳوان جو ٿاڻو،
سماديين سنڀاسين جون، وڏي واپار مان ٿاڻو.
- ۶۶- جبل تي جهرڪ اڏيل آ، ميتوڙي ميت ٿو نڪري،
ساهر اسپتال ٺهيل آ، هوا موافق پسند پڌري.
- ۶۷- شهر مانجهو ٿئي اڏجي، ندي کائي ته ڪيرائي،
سنت گوپند سنڌي دربار، ماڻهن کي ته سيبائي.
- ۶۸- تڏو الهيار رڳوٺ جو، ڏيساور مال هلندو هو،
ٽڪون چانهيون ٻيو عاڄي ڏندو ريشم جو هلندو هو.
- ۶۹- نصرپور ۾ لڳي ميلو، اڏيري جو وڏو شاهي،
ٺهن ٿا کيس ۽ پيڙا، ۽ ڪاشي ڪم شهنشاهي.
- ۷۰- اڏيري جي ڪرامت سان، مفت ميمڻ ڏني ڌرتي،
ڪيل انڄام سان ميمڻ، مڇاڙو جاءِ هت ورتي.

درباريون، درگاهون، سنت

- ۴۱- درباريون ۽ درگاهون، هيون سنڌ ۾ ڪراماتي،
سنڌي سنتن ۽ درويشن، هندو مسلم دعا پاتي.
- ۴۲- سدا مشهور لبلشاه، هندن جو سنت ناميارو،
هڻو مشهور هريدن ۾، ته مسلم پير پاڳارو.
- ۴۳- ٺٽي ۾ پير پٺو آهي، پيران مڪلي ۽ سنڌي ٽڪري،
نون هالن مڪدوم نوح، لڳي ميلو جهجهي وڪري.
- ۴۴- عبداللطيف ڀٽ وارو، ٿيو مشهور لوڪن ۾،
عبدالڪريم ٻٽري ۾، عنايت شاه جهوڪن ۾.
- ۴۵- قلندر مست سيوهڻ ۾، شهاب الدين بدین وارا،
سڄي هاشم مٽيارين ۾، ڀلوڪن ٿا وڻن وارا.
- ۴۶- ڏنڊي الهيار راما پير، ٿي هنگلاج کس پيلو،
ڏنڊي آدم ۾ ٿيڪون رار، ڏپ ستسنگ ڏنو ريلو.
- ۴۷- سکر ۾ ساڌ پيلو آ، نصرپور ۾ اڏيرو آ،
سواڻي سڌ ٿنڙ ٺوڙها، وڪرم هي شيخ ڀرڪيو آ.
- ۴۸- مڙهي ديوي ۽ سواڻي ۽ جي، شهدادپور شغل واري،
لڪي مندر پهاڙن ۾، ته سيوهڻ برٽري ڌاري.
- ۴۹- قلعي تي ساڌ ڪيبر ۾، وسي دربار هالاڻي،
بابو پرسن هتونگي ۾، گهڻا تيرت ته گر ساڻي.
- ۵۰- ڪريان هاڻي ڏڪر شهرن، گهمو بازار راحت سان،
لڳي ميلو ته گهوڙن جو، جيڪب آباد حاجت سان.
- ۵۱- سکر بندر هلن ٻيڙيون، وڏي واپار جي وڪري،
منارو شاه معصوم جو، جي-بي بسڪوٽ فنڪٽري.
- ۵۲- ڀل جي پار روهڙي آ، هليلا جام ۽ ڏونڪا،
وسل شاه جو آساڻو تڙ، ۽ پارو شاه جا جهٽڪا.
- ۵۳- شڪارپور وڏيو واپار، ڍچ ايشيا هليون مهنديون،
چئن ميلن جي گهيڙي ۾، ۽ ڏيساور هيون ڪوٺيون.
- ۵۴- رياست خيرپور شهر، گنبت نير رائيپور،
هجي ناڻو گهمي ڏس لاڙڪاڻو، ون شيءَ سا گهر.
- ۵۵- ضلعي هن لاڙڪاڻي ۾، دڙو موهن اٿن ڪوٽيو،
پراڻا شهر مليون چيزون، بيا زيور مهورون لوچيو.

شهر ۽ مشهوري

- ۷۱- ڦٽين انڇڻيون ٽنڊي ٿيون ڄام، همتسنگهه جي درٻار
پتاشا ريوڙيون مصري، ۽ صوفي پير جا انبار.
- ۷۲- مٿارين جون گهٽيون سوڙهيون، اُتي مسجد وڏي آهي؛
مٿارين مٿ وٺندي ويرم، مصيبت ٿي هندن آهي.
- ۷۳- سيد ۽ پير ميمڻ پي رهن ڄاموٽ سهندڙ هئا؛
اُٿيون گريبنون چري اجرڪ، وڏا واپار ٿيندڙ هئا.
- ۷۴- حيدرآباد عاليشان، آڏيل ڪوٽ چوڌاري؛
عجب واپار صدر بازار جهرمدار گلزارِي.
- ۷۵- سنڌ ورقي سنت صوفي، پڙهيل عامل عمدا ليڪڪ؛
سنا شاعر، قبا ميرن، مندر ڪالي عجب رڙنق.
- ۷۶- لڳي ميلو عبداللطيف، ڀٽ شاه تي پارِي؛
هڪڙا ناظرو مشهور، هٿل ۽ ڪٺل جا چاري.
- ۷۷- نٿو ننگر قديمي آ، ۽ مڪلي پير پٺو آهي؛
سوا لک پير قبرن جو، مقام ٿيل ڪنو آهي.
- ۷۸- سڄا موتي ۽ عمدي عاج، جو واپار ٿيندو هو؛
سوسيون لونگيون ٿين هاڻي، نٽي کي باه لوڏيو هو.
- ۷۹- آڏايو سين پوڄومل، ڪلاچي مان ڪراچي آ؛
بنايو ڪوٽ ۽ ڪوٺيون، هتي جي جڳهه چاچي آ.
- ۸۰- مٺو در ٿيو نديءَ پاسي، ۽ ڪارو در سمنڊ پاسي؛
رکايا ڪوٽ دروازو، بني بازو مٺي پاسي.
- ۸۱- هوا بندر ڪيا ماڙي، ۽ منهوڙو گهمي سڀ ڏس؛
وڃي هر شيءِ سڄي سنڌ ۾، هتان ٿيندي ڀلاوڻ پس.
- ۸۲- گهمي ڏس باغ راڻيءَ جو، جتي هر جانور ملندو؛
منگهي جي پير وٽ شمشو، گندڪ جل گرم لڳندو.
- ۸۳- ملي ميسو خلنو ڇاپو، ڇهرا گانڻيا مٺي در تي؛
ڪٽل عربي نمڪ ڪارو، ۽ ڪپڙو سڀ نظر وڙ تي.
- ۸۴- هلي ڏس هوسڙي هاڻي، رڻاوت باغ ٿيا عمدا؛
ڦليليءَ تي نظارو ڏس، جو ماڻهو هام جو گهمندا.
- ۸۵- فضل ٽنڊي لڳن ميلا، مهاولي شاه ڇچلي جا؛
ڏنئون هڻون ڏسي ماڙيون، پڪوڙا ڪاڏ دنيا جا.

- ۸۶- ٽنڊي محمد سندا پيهون، آب ٿرڀا ولي کائو؛
ڪمند زيتون ۽ ڏاڙهون، مٺائي ۽ ڀڳل ماڻو.
- ۸۷- هتي ميرن کي جاگيرون، ڏنڌي ڏوڙيءَ لڳل ميمڻ؛
نظر محمد ۽ ڪيشوداس، جا ميلا ورهيه موٽل.
- ۸۸- وسي ٿي ماتلي گونيءَ، ٻنهي پاسي وڃان ڦڙندو؛
انڊ پيهون ڇينڊل ڪپڙو، ملي ٿو در سندن پڙندو.
- ۸۹- وڃو تلهار کائو لعل چانور ۽ ڪمند ڪارو؛
ٽنڊي باگي جو لاهيت مير، مدرسو جنهن جو موچارو.
- ۹۰- بدين لاڙ مڇر آزار، شهر ۽ ريل جو ڇمڙو؛
ڪمند ساريون رڳيل ڪپڙو، ۽ يارهين پير جو ميڙو.
- ۹۱- ٿناري پير طلسم تي، دفن ڏن کي ڪڍي ٿي ويا؛
اُتي مسجد زيارت کي روي اڌ حج چئي ٿي ويا.
- ۹۲- سڌي هيءَ ميرپورخاصي ضلعي ٿر جي هئي گادي؛
ڦٽين ٿاڻن سندن انڇڻيون، ڏڙو ڪاهو هتي آڏي.
- ۹۳- ٿئي ٿر ۾ ڍورو نارو، جتي واپار گيهه چانور؛
امر جي ڪوٽ ۾ سنسڪرت وڊيالو ٿيو جنم اڪبر.
- ۹۴- روڄل راڻو چنيسر پاءُ دودو هت هئا رهندا؛
قديمي هت مندر مڙهيون، رهي تپسيا هئا ڪندا.
- ۹۵- هلي آزاديءَ جي هلچل، ورتو هندن گهڻو پهرو؛
ويا ڪي جبل ڪن گولي، سٺو هندن قهر جبرو.
- ۹۶- دلي درد پرايا جن، ڪٿي چند جان قرباني؛
وطن ۽ ڏن وڃايو تن، رهي اُت ڪانر انساني.
- ۹۷- وندر ورزش پروليون پي، بيون رانديون نچڻ ڳائڻ؛
اُن گهوڙن سندن ڊوڙن، تفر ڪڙڻ کي ويڙهائڻ.
- ۹۸- هندو مسلم سندن ميلاپ، عاليشان هو سنڌ ۾؛
مگر فرقا ٿيا پنگدا، وڏي جن ڦوٽ هر چند ۾.
- ۹۹- گري ملڪيت ٿئي ماري، هندو سنڌ مان هڪاليا ويا؛
هندو تياڳي ڇڏي سڀ ڪجهه بچائي عزت هت آيا.
- ۱۰۰- جنم ڀوميءَ سلام واري، ڳوڙها ڳاڙي تر نڪتاسين؛
وطن مان ”بيوطن“ ٿي الوداع ساري ته آياسين.

آزاديءَ جي هلچل

وندر

هندو مسلم ميلاپ ۽ ڦوٽ

سنڌ کي سلام

۱۱. سنڌ مان هندن جي لڏپلاڻ

سنڌ ۾ تاريخ ۲۱ فبروري سنہ ۱۸۴۲ع کان وٺي انگريزن جي حڪومت چالو ٿي. حالانڪ انهن پنهنجي ايمڪاريءَ ۾ سڌارا به سٺا ڪيا، پر انهن پنهنجي راڄ ۾ قاعدا قانون اهڙا پاس ڪري جاري ڪيا جو ڪڇو مال ته هندستان مان ويندو هو، اُتان ان مان ڪئين شيون تيار ڪري هندستان ۾ گهرائيندا هئا، جنهنڪري سڄو نفعو ۽ ناڻو وائڻ ۾ انگريزن کي پئجي پوندو هو. وڏين نوڪرين ۾ پڻ خود انگريز هئا جي تمام وڏا پگهار کڻندا هئا. انهن سان گڏ ڪئين ٻيا لوازم ۽ اٽلوس به کڻندا هئا ۽ هندستانين کي ننڍيون نوڪريون هيون، انهن جا پگهار به ٿورا هوندا هئا. هندستانين ڏٺو ته سڌي يا اڄ سڌي طرح هندستان جو ڌن انگريز پنهنجي ملڪ ۾ کڻي وڃن ٿا. انگريزن انتظام به ڏاڍو سٺو رکيو، شينهن ڪري هڪ ڪري ڇڏيائون. ان لاءِ هندستانين هڪ آزاديءَ جي هلچل لاءِ هڪ جماعت ۱۸۸۵ع ۾ ٺاهي، نالو رکيائون انڊين نيشنل ڪانگريس. (Indian National Congress) تنهن هلچل هلائي ساري هندستان ۾، جنهن ۾ سنڌ به اچي ويئي. اُن جا پهريان اڳواڻ سنڌ ۾ پوءِ مهاتما موهنداس ڪرمچند گانڌيءَ هو. ٻيا هئا پنڊت موتي لعل نهرو، جواهر لعل نهرو، سردار وليم پاڻي پٽيل، آچاره جيتورام ڪريلاڻي ۽ مولانا عبدال ڪلام آزاد. جيڪي اڳواڻ هئا سي هر هڪ شهر ۾ وڃي ليڪچر ڪندا هئا ته اسين هينئر انگريزن جا غلام آهيون. اسان کي انگريزن کي ڀڄائڻو آهي ۽ هندستانين کي آزاد ڪرائڻو آهي. ٻال گنگارام تلڪ نمر و لڳايو ته ”سوراج اسانجي جنر جو حق آهي.“ انهيءَ ۾ ڪئين ڳالهون ٿيون. ڪانگريس ۾ نرم ۽ گرم ڌر جا نيتا ٻئي هئا، انهن مان هڪ نيتاجي سباش چندر بوس گرم ڌر جو هو. ڪانگريس جي هلچل اهنسا جي اصول تي هئي. پر سباش چندر بوس اهنسا جي فائدي ۾ هو. آخر ڪانگريس مان استعفا ڏيئي هن بي پارٽي ٺاهي فارورڊ بلاڪ (Forward Block). انگريزن هڪي گرفتار ڪري گهر ۾ ئي نظر بند رکيو. هيءُ نظر بنديءَ هوندي به ڪلڪتي مان اچي وڃي جرمنيءَ نڪتو، اُتان هي برما ۾ آيو ۽ اُت اچي هڪ ”آزاد هند فوج“ ٺاهي، چيائين ته ”توهان مونکي خون ڏيو ته مان توهان کي آزادي ڏيان.“ آزاد هند فوج هندستان تي حملو ڪيو. هيڏانهن ڪانگريس جي هلچل به زور هئي. آخر انگريزن کي مجبور ٿي پارليامينٽ ۾ قاعدو پاس ڪرڻو پيو ته هندستان کي آزادي ڏني وڃي ۽ اُن کي به ٽڪر ڪيو وڃي، جتي گهڻائي هندن جي آهي، اُها ايراضي هندستان ۾ وڃي ۽ جتي مسلمانن جي گهڻائي آهي، اُها ايراضي پاڪستان ۾ وڃي ۽ هندستان ۾ ۵۲۲ رياستون هيون انهن کي آزاد ڇڏيائون ته جنهن کي وٺي سا هند ۾ وڃي، جيڪا پاڪستان وڃڻ چاهي، سا پاڪستان وڃي. ڪانگريس به هندستان جو ورهاڱو قبول ڪيو. آخر انگريزن پاڪستان جي چارج تاريخ ۱۴ آگسٽ ۱۹۴۷ع جو مسٽر محمد علي جناح کي ڏني، پر هندستانين جوتش جي حساب موجب ۱۴ تاريخ رات جو ۱۲ بجي کانپوءِ ورتي جا هندستان جي چارج پنڊت جواهر لعل نهرو ورتي ته تاريخ ۱۵ آگسٽ تي ويٺي. ۱۵ آگسٽ تي سنڌ ۾ گهڻائيءَ سبب پاڪستان ۾ هلي ويئي.

آزاديءَ ملڻ بعد سنڌ جي ڪيترن ئي پرڳڻن ۾ فساد شروع ٿي ويا. ماڻهن جي خونريزي، مال جي ڦرلٽ ۽ ملڪيتن کي باهيون ڏيڻ شروع ٿي ويئون. سنڌ به اُن لهر ۾ اچي ويئي. اُنهي به هندن جون خونريزيون، انهن جو مال لٽڻ، انهن کي دڪانن کي ۽ گهرن کي باهيون ڏيڻ ۽ سنڌي ملڪيتن تي قبضو ڪرڻ چالو ٿي ويا. ٻيا ڪيترا هندستاني لڏي سنڌ ۾ آيا، انهن پناهگيرن به اچي سنڌ جي مسلمانن کي پڙڪايو. سنڌ ۾ فرقيباري ۽ هندن ۽ مسلمانن ۾ ڦوٽ وجهڻ واري آخري وقت ۾ مسلم ليگ هئي، جنهن جو اڳواڻ سيد غلام مرتضيٰ شاه (G.M. Sayed) ويٺل ٻوٽ سن ضلع دادو وارو هو، اُن به اهڙو پرچار ڪيو جو ڄڻ هنن ۾ آهوتيءَ جو ڪم ڪيو. پناهگيرن سنڌي مسلمانن کي به ڪيترن کي ساٿ ۾ کنيو. سنڌ جي وڏن شهرن حيدرآباد ۾ تاريخ ۱۵ ڊسمبر ۱۹۴۷ع ۾ ۽ ڪراچيءَ ۾ تاريخ ۶ جنوري ۱۹۴۸ع ۾ منصوبا ٺاهي هندن جي گهرن ۽ دڪانن کي نشان لڳائي ڦريو لٽيو ۽ باهيون ڏنيون ۽ هندن جا خون ڪيائون. سنڌي مسلمان به خوش هئا ته هندو لڏي ڀڄن ته انهن جون ملڪيتون ڦهيون ۽ قرضن کان آڃا ٿي وينداسون. جڏهن مهاجرن سنڌين کي هر طرح تنگ ڪيو ۽ سڄي ڏور واڳ حڪومت جي پنهنجي هٿن ۾ ڪئي. تڏهن ساڳئي جي. ايس. سيد ڀڄيائو. هن پنهنجي ڪتاب ”سنڌوءَ جي ساڃاهه“ جلد ۱ جي صفحي ۱۲۷ تي لکيو آهي ته مهاجرن جي اچڻ کانپوءِ سنڌ جي هندن کي منظم سازش هيٺ ماري ڦري ملڪ مان هڪالي ڪڍڻ جا مثال اسان جا اکين ڏٺا واقعا آهن. هندو لڙاڻ تي ۽ مجبور ٿي پنهنجي اباڻن ڪن ۽ ملڪيتن کان آهو کڻي عزت بچائڻ خاطر سنڌ مان لڏڻ جو ارادو ڪيو. چوڻي آهي ته ”ڏيڻ، ڏيڻ ڇڏڻ ۽ ڏيڻي ڇڏڻ“ تيئي ڏکيا آهن. جيڪو سون زالن کي ڀڄل هو، هند سمهڻ لاءِ، ڪپڙا پائڻ لاءِ، باسڻ رڌڻ کائڻ لاءِ کڻي نڪتا، اچي ڪراچيءَ حيدرآباد ۽ ميرپورخاص ڪئمپن ۾ ويٺا، جيسين وڃڻ جو وارو ملي. ڪراچيءَ مان پاڻيءَ جي جهاز رستي، حيدرآباد ۽ ميرپورخاص کان ريل گاڏيءَ رستي هندستان وڃڻ لاءِ روانا ٿيندا هئا. وات تي ڪيترن هند مسلم ليگ جا رضاڪار ۽ مسلم نيشنل گارڊ ڪجهه سرڪاري ملازم تاهي وٺڻ وارا کنيل سامان مان ڪڍي کڻي ويندا هئا، جيڪو بچيو سو کڻي اچي هند ۾ پهچندا هئا. ڪيترن جي اباڻن ڪن ۽ جنر ڀوميءَ کي ڇڏڻ جي مرضي ڪانه هئي. تنهن هوندي به مجبور ٿي لڏڻ لڳا ته ”ماڙي به جڳ سنڀين.“ هندو سرڪاري نوڪرين ۾ به گهڻا هئا ۽ ڏنڌو ۽ واپار هندن جي هٿ ۾ هو، سي جي لڏي آيا ته انهن جون جايون پناهگيرن ڀريون ته حڪومت ۽ واپار ٻئي انهن جي هٿ ۾ اچي ويئون، تن سنڌي مسلمانن کي به تنگ ڪيو. جن سنڌي مسلمانن هندن جي زمينن جا ڀتين تي قبضو ڪيو، سي به سرڪار آلات ڪري پناهگيرن کي ڏنيون ته سنڌي مسلمانن ان ٻئي ڳالهون ويئون. هڪ هندن واريون هٿ ڪيل ملڪيتون ويئون، ٻيو هندو هندن کي اُڏارو ڏيندا هئا، سو به هندن جو بند ٿي ويو. پناهگيرن سنڌين کي اُڏارو ڪونه ڏيندا هئا. جيڪي غريب هندو گهٽ ذات وارا رهيل هئا، جهڙوڪ ڪولهي، ڀيل، مينگهڙا، پنگي، اوڏ وغيره لڙاڻ تي لڏڻ جو ارادو ڪيو ته پاڪستان سرڪار انهن تي بندش وجهي ڇڏي. جي لڏي ڪونه سگهيا، اُهي ۽ ٻيا هندو جيڪي رهيا، سي سنڌي

جي اڳيان هٿ ڪونه ٽنگيائون. انهن جا ٻار به اسڪولن ۾ ڪونه ويا، جيسين سندن مائٽ ڪنهن نذران کي لڳن، تيسين اُهي گوليون، بسڪٽ، ڊال، سيئون ٽوڪرن ۾ کڻي شهرن ۾ ريل گاڏين ۾ وڪڻڻ لڳا. پوءِ وڏن به ڪوشش ڪري ڏنڌا شروع ڪيا، ڪن گذران جا ذريعا بنايا ۽ پنهنجي پيرن تي بيٺل لڳا. جيڪي ماستر سنڌ مان آيا، تن اسڪول ۽ ڪاليج کوليا. پوءِ اسڪولن ۾ داخل ٿيا. محنت ڪري پڙهي پاس ڪري ڊگريون هٿ ڪري چڱين نوڪرين کي لڳي ويا. ڏيري ڏيري ڪمائيندا ويا ۽ بچائيندا ويا. ان مان پنهنجون جايون رهڻ لاءِ ٺهرايون ۽ دڪان خريد ڪيا. هاڻي گهڻي ڀاڱي سنڌي هندو ڀارت ۾ جمي ويا آهن ۽ خوش آهن ۽ سُڪي آهن. غريب پنهنجو پيٽ قوت ڪڍيو ويٺا آهن. جيتوڻيڪ سنڌي هندو ڪن ٿورن کان سواءِ سڀ پنهنجي جنم ڀوميءَ سنڌ کي ڇڏي هندستان ۾ اچي رهيا آهن ۽ گهڻي ڀاڱي پنهنجي پيرن تي بهي وڃي ويا آهن. تنهن هوندي به اباڻو وطن نٿو وسري. جيڪي سنڌ ۾ جاوا آهن ۽ سنڌ گهڻي ڏني اٿن، تن کي ته پڇاڙيءَ ۾ دم تائين نه وسرندي. چوڻي آهي ته:

شاهه عبداللطيف چيو آهي ته:

”سڄڻ ۽ سائيپ، ڪنهن اڻاسي وسري.“

”حيف تنهن کي هوءَ، وطن جن وساريو.“

مسلمانن ۽ پناهگيرن جي زخم گرم ٿي رهيا. سنڌي مسلمانن کي هندن جي ڇڏيل گهرو سامان ۽ ڏنڌي ڪندڙن جي دڪانن واريون شيون ڳهيو. پاڪستان ٿيڻ تي پهريائين سنڌي مسلمان خوش ٿيا، پر جڏهن پناهگيرن هندن کي تنگ ڪيو، اٽڪل ۱۹۵۰ع ۾ ڪراچي شهر کي سنڌ کان الڳ ڪيو ويو ۽ انهن جي سرڪار سنڌ ڀرسان ٿي ۱۹۵۵ع ۾ ختم ڪري سنڌ پنجاب سان لڳائي ڇڏي ۽ هڪ يونٽ ڪيو ويو. اسڪولن ۾ سنڌي ٻولي ۱۹۵۸ع ۾ ختم ڪري اُڙدو ٻولي نازل ڪئي ۽ سرڪاري نوڪرين ۾ سنڌين کي ڪونه کڻندا هئا. قاعدو قانون اُهو پاس ڪندا هئا جو سندن فائدي ۾ هجي. پوءِ سنڌي مسلمانن محسوس ڪيو ته هندن دين پايين کان وري به هندو چڱا هئا. چوندا آهن ته ”تنگ آيد پر جنگ آيد“ يعني جيڪو تنگ ٿيندو سو جنگ ڪندو. سنڌي مسلمان سڃاڻ ٿيا ۽ ”جيئني سنڌ“ جي هلچل هلائي. شيخ اياز مشهور وڪيل ۽ شاعر پنهنجي شعر ۾ چيو آهي:

(۱) ”منڙو آ هر چيز کان، سنگهارن جو ساهه - پٽيون ڀڏن پيٽ سان، ڳڻن پر پاهه؛

ڏيڪاريان ڪيئن ڏکين کي، چاندوڪي ۽ چاهه - آ الله، انسان جو آسرو.“

(۲) ”منهنجا منڙا پڇڙا تون ڳڻ ڳڻ جيءَ - کير جي بدلي پڇڙا پنهنجا ڳوڙها پيءُ؛

مانيءَ عيوض منڙا نليون گوليون ڪاهه - توتان صدقي ساهه جيڪل سنڌڙي ماءُ.“

(۳) ”جيئڻو تون لاءِ چنڌڙي، مڙون توسان ماءُ - ڳوڙها ڳاڙ نه سنڌڙي، وري ورنڊو واڻ؛

جرڪن پيئون چنڌڙيون، تن من آهي ٿاهه - لڙن لڙن منجهه لڳا سڀ کي آسائيه جو.“

آخر ڪڇ سالن کانپوءِ سنڌ پنجاب کان واپس وٺي اڳئين وانگر الڳ ۽ ڌار پرڳڻو ڪيو. سنڌي ٻولي به وري قائم ڪري اسڪولن ۾ چالو ڪئي ۽ اُڙدو ٻولي هٽائي. ساڳيو سيد غلام مرتضيٰ شاه پڇتايو ته ناحق هندن کي سنڌ مان لڏايو ويو، پوءِ هو بمبئي ڇڙهي آيو ۽ سنڌي هندن کي چيائين، واپس سنڌ ۾ هلو، مان توهان کي وٺڻ آيو آهيان. ڪن هندن ته منهن تي ئي چئي ڏنس ته اسان کي لڏايو به تو ۽ هاڻي ڪهڙي منهن سان واپس وٺڻ آيو آهين. اُتي سرڪار يا اسيمبلي ۾ ڪو هندو وزير ڪونهي، ڪو گزيٽيڊ آفيسر ڪونهي. نالي خاطر ڪي هندو ننڍين نوڪرين ۾ هئا، سي به هميشه ڊپ ۾ رهن ٿا، مٿان ڪا نه ڪا اوچتي آفت نه مٿن پوي.

سنڌ جي هڪ مسلمان ”گڏائي“ سنڌي مسلمانن جي حالت کي ڏسي چيو:

وطن ۾ بيوطن - اسان سمجهيو ته پنهنجي وطن ۾ خوشحال ٿينداسين؛

دنيا ۽ دين جي ڊوٽ سان مالا مال ٿينداسين؛

گمان به ڪونه گذريو هو ته هيئن ڪنگال ٿينداسين؛

وطن ۾ بيوطن، بيٺوس، ڳڪيا، بدحال ٿينداسين. (گڏائي-سنڌ)

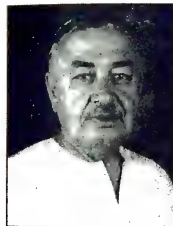
ڀارت ۾ سنڌ مان اچڻ کان پوءِ سنڌي هندو سڄي ڀارت ۾ پکڙجي ويا، جنهن کي جتي ڪو اچو رهڻ لاءِ يا گذر جو وسيلو مليو، سو اُتي ئي ويهي رهيو. ڪوبه سنڌي هندو پنيو ڪونه ۽ ڪنهن

اوم شپ سنديش

شري فتورام هاسانند ليٽا، پريزيڊنٽ،
اڪل پارت سنڌي برهم ڪنري پنڃاٽ (سرب نيات) جي قلم مان

شپ سنديش

سانگائين - ۲۸ آگسٽ ۲۰۰۲ع

آدرليہ شري مورومل چينندناس ڏانڊا، برهم ڪنري رتن. توهان صاحب هڪ ڪتاب لکي رهيا آهيو، اُن وِشٽر ۾ هڪ پٽر مليل آهي. ڪتاب جو نالو توهان ”سنڌ جي تصوير“ عرف ”سنڌ جو ايتاس“ رکي ڇپائي رهيا آهيو. هي ڪتاب پنهنجي مائر پوميءَ جي ڄاڻ لاءِ آهي. سنہ ۱۹۳۷ع ۾ هندستان جا ٻه ٽڪر ٿي ويا. الڳ ٿيڻ واري ٽڪر ۾ پنهنجي سنڌ به اچي ويئي، جنهن جو نالو ”پاڪستان“ پيو. پنهنجي مائر پومي ڇڏي ڀارت ۾ اچڻو پيو ۽ گهڻيون مشڪلاتون تنهي پنهنجي سماج اڳتي وڌڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اڄ به جن کي سنڌ جي ياد آهي، انهن کي سنڌ وسارڻ ڏاڍي ڏکي لڳي، ڇاڪاڻ ته قديم کان اسانجي مائر پومي رهي آهي. پنهنجو وطن وسارڻ ڏاڍي ڏکي ڳالهه آهي. اُنکي ياد ناري ڪرڻ لاءِ، جن ڀارت ۾ جنم ورتو آهي، انهن کي هن پستڪ پڙهڻ مان پوري ڄاڻ ملندي. سنڌ ۽ سنڌو نديءَ تي نالا ڪيئن پيا، قومون، ذاتيون، آدمشماري، سوريه ونسي ۽ ڇندر ونسي، ڪنري، ڳوٺ، ٽُڪون، سمنڊ، ندين، تلاءَ، بندر، پتڻ پليون، پاڻي سمنڊ ندين، ڍنڍن، واهن، ڪوهن ۽ برسات جو، جبل، پهاڙ ۽ لڪ، آمدرفت جا مارگ، شهر، ڳوٺ ۽ ٻهراڙيون، ٻراڻا قلعا ۽ ڪوٽ، جڳهين جي اڏاوت ۽ ڊول، آب هوا ۽ وڻڪار، زمين جا قسم ۽ ڀڳدائش، فصل ۽ اناج، سنڌ تي حڪومتون ڪهڙين قومن ڪيون؛ واپار ۽ ڌنڌا، ماپ ۽ تور، ڪاريگري ۽ ڪارخانا، ڏوه ۽ سزا، ڪاليج ۽ اسڪول، ٻيون ٻوليون ۽ اخبارون، مهڻوپورڻ حقيقتون، مان ۽ مريادا؛ پهرڻ جا ويس ۽ وڳا، ڳهه ڳڻا ۽ زيور، رڌ پچاءَ جا برت ۽ نمونا، تهذيب، ادب ۽ ساهتيه، ڏڙا ڪنڊهر ۽ چشما، ماڻهن کي لقب ۽ خطاب، ليکڪ ۽ شاعر، بهادر ۽ شهيد، اڳواڻ ۽ رهبر، داني ۽ پراڻڪاري، ڌرم ۽ مذهب ۽ پنٿ، ڌرمي پستڪ ۽ آستان، ميلا ۽ ورسيون، سنت، ڀڳت ۽ درويش ۽ پير فقير، آزاديءَ جي لڙائيءَ ۾ بهرو وٺندڙ، ٻارها ماها ڏينهن ۽ ملهائڻ جا طريقا، راڳ ۽ ساز، ڀڳتيون ۽ سنگتون، وندر جا نمونا، چوپايو مال ۽ جانور ۽ جيت، پسون ۽ پکي ۽ اُنهن جا قسم، سون ۽ وهڻ، جوتش ۽ نجوموت، جنرل ۽ منتر، مسمريزم ۽ يوگ، سڳڙا ۽ ڏاڳا، شفاخانن ۽ اسپتالون، وڳيد، حڪيم ۽ ڊاڪٽر، سنڌ جو ستر ۽ پاڪستان ڀڳدا ٿيڻ بعد لڏ پلاڻ وغيره وغيره.

مطلب ته سنڌ بابت سڀ ڳالهيون هن ڪتاب ۾ پڙهڻ سان معلوم ٿي سگهنديون. سچ ڀڄ هيءُ وڏو جفاڪشيءَ ۽ محنت وارو ڪاريگر آهي، اُن لاءِ ليکڪ جي جيتري ساراھ ڪجي، اوتري گهٽ آهي. جيئن سورج کي آرسِي ڏيکارڻ برابر آهي. بيشڪ هيءُ هڪ ناياب ڪتاب ثابت ٿيندو. ساھ سان سانڍڻ جهڙو ٿيندو. هيٽرو مصالح گڏ ڪرڻ سولو ڪم نه آهي. اِهو شري مورومل جن آھن، جنجي من ۾ هيءُ ڳالهه ڀڳدا ٿي ته هڪ اهڙو يادگار ڪتاب لکجي جو ايتاس جو روپ ٿئي ۽ اُن کي انجام ڏيئي رهيا آهن. عمر کي ڏسندي ڪنن ڪاريگر ڪري رهيا آهن ۽ هن نموني شيوا ڪري رهيا آهن. شري مورومل جن ڪڏهن به ٽڪڪڻ جو نالو ڪونه وٺندا آهن، اُنهن تي سوامي ليلاشاهه مهاراج جن جي اسير ڪرپا آهي. هن ڪاريگر کي انجام ڏيئي رهيا آهن. اسان ته هميشه شپ ڪامنائون ڏينداسين ته شل شاد ۽ آباد رهن. وڌيڪ سک.

شيوا ۾ ؟ فتورام هاسانند ليٽا

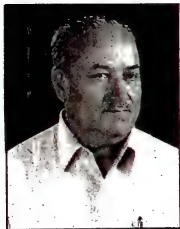
پريزيڊنٽ، اڪل پارت سنڌي برهم ڪنري پنڃاٽ (سرب نيات)

شپ سنديش

AKHIL BHARAT
SINDHI BRAHAM KHATRI
SAHAITYA VIDYA TRUST

CHAIRMAN

SHRI KEWALRAM
KHANCHAND MAMTORA

جنمور، ۲۲ جولاءِ ۲۰۰۲ع آدرليہ مورومل ”بيوطن“

مورومل چينندناس ڏانڊا ”بيوطن“ برهم ڪنري رتن جو لکيل ڪتاب ”سنڌ جي تصوير“ عرف ”سنڌ جو ايتاس“ جي باري ۾ ڪانپور سميٽن ۲۰۰۲ع ۾ ۲۰ بابن جا تسري طور مضمون پڌم. وري مورومل جو ليٽر تاريخ ۱۰ مئي ۲۰۰۲ع واري ۾ مختصر فهرست پڙهي، جنهن مان مونکي معلوم ٿيو ته اسانجي ابن ڏاڏن کان جهونو وطن سنڌ جو احوال آڏ کان لڏ پلاڻ تائين يعني سنہ ۱۹۳۷ع تائين هن ڪتاب ۾ ورنن ٿيل آهي. سنڌ جي باري ۾ هن جيڪي پڙهيو ۽ ڏٺو آهي، سو احوال ملائي انهيءَ جي آڌار تي ذڪر ڪيو آهي. جيڪي به سنڌ ۾ گذريو ۽ آهي، سو سڀ ڄاڻايو اٿس ۽ ڪابه ڳالهه ڇڏي ڪانه اٿس. جيئن ته سنڌ جو ايتاس، بناوت، حدون ۽ حصا، زمين ۽ پسرڪر ڌاڻي، جبل ۽ پهاڙ، سمنڊ ۽ نديون، قومون ۽ ذاتيون، پاڻي ۽ واپار، شهرن ۽ ڳوٺن جون اڏاوتون ۽ حالتون، مشهوريون ۽ واپار جا ذريعا، آبهوا ۽ وڻڪار، زرعي ۽ معدني ڀڳدائش، فصل ۽ جنسون، حڪومتون ۽

شپ سنڌيش

رامگنج منڊي - ۲۵ مئي ۲۰۰۲ع

سوامي ليلاشاه مهارج جن جي آسپس سان پنهنجي برهم ڪنري نيات ۾ هڪ ئي انتهاڪار ٿيو آهي، جنهن سماج لاءِ ۲۲ ڪتاب ڇپائي نيات ۾ ورهايا آهن. هن سماج جو انتهاڪار لکي ان کي غور ۽ بڻايو آهي. ڇو جو جنهن سماج، نيات ۽ قوم جو انتهاڪار قائم آهي، اها ئي زنده آهي. حالانڪ هو ڪنهن کان به لڪل ڪونهي. پر آڳيٽه پڙهين کي معلوم ٿئي، اُن لاءِ توهان کي ٻڌائڻ ضروري ٿو سمجهان. اهو آهي مورمل ڇپينداس ڏانڊا ”بيوطن“ برهم ڪنري رتن. ڪيتري نه محنت ۽ جفاڪشي ٿو ڪري. ڪيترن ئي ڪتابن جو اڀياس ڪري، انهن مان نوت وٺي، نيات جي هٽين، بزرگن ۽ سماج شيوڪن بلڪ ڪن حالتن ۾ عورتن کان به احوال وٺي نوت ڪرڻ ۽ سرڪيولر ڪڍي پنهنجن مان حال احوال گهرائڻ وغيره ڪري ايترو مواد ڪنو ٿو ڪري. پوءِ اُنکي سوڌي سلسليوار بنائي ڪتاب لکي تيار ڪري. وري اُنکي دؤر ڪري فيئر ڪري، پوءِ اُن لاءِ نيابتين کان ڇندو وٺي گڏ ڪري. ڪن حالتن ۾ ڪن نيابتين کان پنهنجي رسوخ سان پئسا وٺي انهن جي وڌن جي ياد ۾ ڪتاب ڇپرائي. پريس ۾ ڇپائڻ لاءِ اجمير وڃي، پروف ڇاپي سينڊنگ ڪرائي. اورينٽ يا مئپ لٽو آرٽ پيمپر، ڪور شيٽ ڇاپي خريد ڪري، پڪي جلد لاءِ ريگزين پنو پسند ڪري باقييندر کي گهرائڻ لاءِ ڇوي. ريگزين تي اسڪرين پرنٽنگ ڪرائي. اُن وچ ۾ اجمير ڪيترا ڀيرا وڃي ۽ اچي. ڇپڻ ۽ باقييندنگ بعد گامن ۾ موڪلڻ لاءِ پارسل ٻڌائي مفت ۾ ٽرانسپورٽ ۾ موڪلڻ لاءِ بندوبست ڪري يا اجمير مان جڻپور گهراي اُتان موڪلي. اڪيلي سر ايڏي ۽ وڃي ۽ ايترو ڪم ڪرڻ ڪيترو نه ڪنن آهي. اهو سڀ مونکي معلوم ٿيو جو مان هن سان گڏ هڪ ڪتاب ”سنڌي برهم ڪنرين جي ڊريڪٽري“ لاءِ ساڻس ڪلهي سان ڪلهو ملائي ڇندو ۽ اڄاڙڻ لاءِ هڪ مهينو لاڳيتو هندستان جو دؤرو ڪري، پوءِ ڇپجڻ لاءِ وقت به وقت اجمير، بڙودي ۽ جڻپور آيو ويو آهيان. پنو خريد ڪرڻ وغيره لاءِ پريس ۾ وقت به وقت ساڻس گڏ هليو آهيان. تنهن کانسواءِ هي جنرل سيڪريٽري ۽ جي حيثيت ۾ مون سان گڏ ٽو سال گهري ٿڃ ۾ رهيو آهي ۽ هنجي ڪم ڏسڻ جا موقعا مليا اٿم. محسوس ڪيم ته واقعي مشڪل ڪم آهي، هر ڪنهن جي وس جي ڳالهه ڪانهي.

هن وقت به ٻه ڪتاب تيار ڪيا اٿس، هڪ ”سنڌ جي تصوير“، ٻيو ”سماجي سڳند“ جي هاڻي ڇپائڻا آهن. ”سنڌ جي تصوير“ ڪتاب لاءِ ڇندي ڏيڻ لاءِ ڪانپور سميٽن ۾ نيابت کي ايڊل ڪئي، جنهن ۾ ڪجهه مليو آهي ۽ ڪافي پئسن جي ضرورت آهي، اُن لاءِ وري هنکي هندستان جو دؤرو ڪرڻو پوندو، تڏهن ڇندو ڪنو ٿي سگهندو.

ڪاروبار، انتظام ۽ ضابطو، ادب ۽ ساهت، سميٽا ۽ تهذيب، سورما ۽ شهيد، اڳواڻ ۽ رهبر، پراڻڪاري ۽ داني، ڌرم ۽ مذهب، سنت ۽ سادو، پير ۽ فقير، بارهماها ڏينهن ۽ انهن جو مهاڻو، وندر ۽ ورونهن، ساز ۽ سنگيت، ڀڳتيون ۽ سنگتون، ميلا ۽ ورسيون، جانور ۽ جيت، جوتش ۽ رمل، شفاڪار ۽ اسپتالون، رسمون ۽ رواج، ويس وڳا ۽ زيور، کاڌو ۽ پيئڻو، دڍا لاءِ مڪتب اسڪول ۽ ڪاليج، انتهاڪار، ليکڪ ڪوي، واپار ۽ ڏنڌو ۽ سنڌ ورقي، هندو مسلم ميلاپ ۽ فرق پرستي، آخر ۾ هندن جو سنڌ مان لڏڻ لاءِ حالتون ۽ مجبورين، متحرڪ ۽ غير متحرڪ ملڪيتون ۽ اوڙون پاڌرون ڇڏڻ وغيره جو سلسليوار ۽ سرستو وچور سان لکيو اٿس. مطلب سنڌ ۾ ڪا به ڳالهه يا واقعو ٿيو، اُن جو بيان رهايو ڪوبه ڪونه اٿس. شاباس هجي هنجي دل دماغ ۽ اڀياس کي، محنت ۽ جفاڪشي ۽ ڪي. هن ۸۹ ورهين جي ڄمار ۾ لکڻ، پڙهڻ ۽ ڇپائڻ جي ڪمن کي لڳو پيو آهي. واندو اصل ڪونه وڃي. اها سڀ سوامي ليلاشاه مهارج جن جي پريز، آڳيا ۽ آسپس مٿس آهي جو اهڙو ڪنن ڪم ڪري رهيو آهي. مان هنکي لک لک واڌايون ۽ ڏنيو ڏيڻ کان رهي نٿو سگهان ۽ آها ٿي ڪجي ته سماج لاءِ پنهنجو قلم هلائيندو هلي.

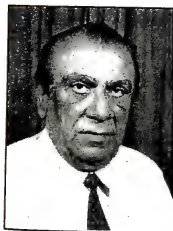
شيو ۾: ڪيولرام

ڇيڦرمڻ - اڪل ڀارت سنڌي برهم ڪنري سهاڻا وديا ٿرست

۽ اڳوڻو وائيس پريزيڊنٽ، اڪل ڀارت سنڌي برهم ڪنري پنهنجا (سرب نيات)

شپ سنڌيش

آدرش شري مورمل ڇپينداس ڏانڊا ”بيوطن“ برهم ڪنري رتن

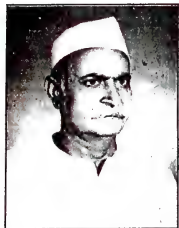
جڳرام جي ڪي - جڳرام جي ڪي جو شري مورمل پنهنجي سماج لاءِ ڏاڍي خوشي ۽ جي ڳالهه آهي جنهن جو نالو ”سنڌ جي تصوير“ عرف ”سنڌ جو انتهاڪار“ آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي باري ۾ نهنن کان وٺي ڇوٽي ۽ تائين هر ڳالهه جو ورنن ڪرڻ لاءِ اُنکي ٻنهن ٻاڻن ۾ ورهايو آهي. جن کي سنڌ جي باري ۾ گهٽ ڄاڻ آهي يا بلڪل ڄاڻ ڪانه آهي، انهن جي لاءِ هي ڪتاب ڏاڍو ڪارائتو سيٽ ٿيندو ۽ انهن کي سنڌ جي باري ۾ سٺي ڄاڻ ملندي. سنڌ جي باري ۾ هيتري ڄاڻ ڏيڻ لاءِ شري مورمل جن جيڪا محنت ۽ جفاڪشي ڪئي آهي، اُن لاءِ ڏنيو ڄا پتر آهن.

شيو ۾: ڊولرام ڏيونداس ڪاڪوٽا

پريزيڊنٽ، اڪل ڀارت سنڌي برهم ڪنري سماج ڌرمشالا ٿرست

شپ سنڌين

اڱر وال فارم مانسروڙ - ۶ جولاءِ ۲۰۰۲ع

آدرش شري مورمل چيٽنداس ڏانڊا، برهم ڪتري رتن، خوش هجو. احوال ته پتر توهان صاحب جو پهتو. سنڌ جي ايتاس تي توهان طرفان تيار ڪيل پستڪ لاءِ شپ ڪامنائون ۽ واڌاين ڏيندي لکجي ٿو ته:

ساري رات سبڪاڻ جاڳي جن ياد ڪيو،

تن جو عبداللطيف ڇڻي مٽيءَ به لڌو مان،

ڪوڙين ڪن سالر آهه اچي تن جي، (شاهه عبداللطيف)

رشين مٿين جي ٿيو پيو، پراچين سنڌو سڀيتا جو سر چشمو وڌين

جو سر جن اسٽل سنڌو ديش سنڌن ۽ صوفين جو ديس آهي. اُن پوئتر ديس ۾ سون سنڌن گيان ڀڳتي ۽ سون صوفي پريم ساڌا جي راه ٻڌائي هزارين لوڪن کي پريو ۽ راه ۾ چڪيو. ڪين روحاني رستو ڏيکارو ۽ سڄي سونهن ڪئي. انهن سنڌن ۽ درويشن جي شرهاڻ نه صرف سنڌ تائين رهي پر هند کان به ٻاهر تائين وڃي وڌيشين کي واسيو. انهن سنڌن ۽ درويشن جي مٽي به ٺلهائي هئي. سنڌن در جي دز به دک دور ڪري ڪشت ۽ ڪليش ڪئي ڇڏيا ۽ انهن سنڌن ۽ درويشن ۾ پنهنجي نيابت جا شروعتي سنڌ ستگرو ۱۰۰۸ سوامي لبلشاهه مهاراج جن به آهن، جن جي ڪرپا ۽ رهبريءَ ۾ پنهنجي نيابت جي سنگهن جي شروعات ٿي ۽ تعليم دنيا ڏانهن لاڙو وڌيو ۽ پڻ ديش وڌيش ۾ ڀرمن ڪري ستيه ۽ آندڻ جو پيغام سڻايو، جيئن:

سنڌن جو سنڌ آ سڌائي، ڪلپ ورڪش جان آ قلداڻي.

سنڌ شري ۱۰۰۸ سوامي لبلشاهه مهاراج جن جي ڪرپا سان پنهنجي نيابت جي بزرگ، برهم ڪتري رتن شري مورمل چيٽنداس ڏانڊا جيترو وارا جيڪي ساهتيڪ گڻن سان ڀريو پڻدار آهن، سنڌ جي ايتاس تي هڪ پستڪ لکي تيار ڪيو آهي ۽ جنهن کي پوئين نيابتين جي آرٿڪ سڀوگ سان ڇپرائي رهيا آهن جو جلدي ڇپجي نيابتين جي هٿن ۾ اچي ويندو. هن پستڪ ۾ ويهه باب رڻيا ويا آهن ۽ پڙهڻ سان هر هڪ باب مان الڳ الڳ سرهاڻ ملندي. جيئن ته سنڌ جو ايتاس، قومون، ذاتيون ۽ آدمشماري، سمندر ندين نئين جي ڄاڻ، شهرن ۽ ٻولن جي ڄاڻ، انهنو، زرعي ۽ معدني پڌاڻن جي ڄاڻ، سنڌ تي راڄ ڪرڻ، واپار ڏنڊا، رهڻي ڪهڻي، ويس وڳا، ٻهه ڳا، آهار، کان پان، وڊيا ۽ تعليم، تهذيب ۽ ادب، ساهتيه جي ڄاڻ، ليکڪ شاعر ۽ ڪوين جي ڄاڻ، سنڌ جا سورما شهيد، اڳواڻ، رهبر، پراڻڪاري، ڌرم مذهب پنڌ جي ڄاڻ، ڌرمي آستان، پڪي پسڻ جا قس، نجوم، جنتر منتر ۽ راڳ ۽ ساز کي به ياد ڪيو آهي. انهن سڀني جانڪارين ملڻ جي مدنظر شري مورمل جن جي ڪيل محنت کي ساراھيندي ته:

هاڻي اڃان ٿو مقصد تي، ”سنڌ جي تصوير“ ڪتاب ۾ هن سنڌ لاءِ جيڪي پڙهيو آهي، ٻڌو آهي ۽ ڏٺو آهي، توڙي ڀارت ۾ ايتاس تي پستڪن جو ايتاس ڪيو، سڀ درج ڪيو اٿس. جهڙوڪ سنڌ جي طبعي بناوت، قدرتي نعمتون حاصل ٿيل، آڌ کان سنڌ ۱۹۲۷ع تائين، حڪومتون ۽ انهن جي سرشتي جو ورنن، سنڌ جا ايتاسڪار، ليکڪ، شاعر، سنڌ مهاتما، درويش، ڀڳت، بزرگ، راجپوت ۽ سماجي اڳواڻ ۽ ڪاريگر ڪرنا، سخي، ڏاتار، داني، پراڻڪاري، بهادر، شهيد، شيواداري، سنڌ وڙهي ۽ صوفين جو ذڪر ڪيو اٿس. سماجي ريتيون رسمن، رواج، نيم، ڏڻ، قوم، ڌرم، مذهب، جاتيون، حڪمت، جوتش، راندين ۽ وندر جي قسمن، پروليون ۽ ڳجهارتون، سون ۽ ايسون، جيو جنتر ۽ جانورن جو اظهار ڪيو اٿس. معدني ۽ زرعي پڌاڻ، ڏنڊا ڏاڙيون، ڪم ڪاريون سڀ تحرير ۾ آنديون اٿس. مطلب ته ڪا به ڀانڱت وساري ڪانه اٿس. سنڌو نديءَ جي پلائيءَ سان ساوڪ ۽ سبزي به ظاهر ڪئي اٿس. سنڌ ۽ سنڌو نديءَ تي لاکيئن ڀيا، سي به ٻڌايا اٿس. ڪهڙين حالتن ۾ صدين کان ماتريومي سونهاري سنڌ سبز ۽ آباد ڪي هميشه لاءِ ڇڏي، متحرڪ ۽ غير متحرڪ ملڪيتون اوڏرون پاڏرون تياڳي لڏي، ڀارت ۾ آياسون، اُهي حالتون ۽ مجبورون به ذڪر ڪيون اٿس.

شباباس آهي هن جي اُمنگ ۽ اُتساه، محنت ۽ مشقت، سماجي گيان ۽ وهنوار ڪرڻا وڙو ڪي. آفرين آهي هن جي علميت ۽ قابليت ڪي. اها سڀ سوامي لبلشاهه مهاراج جن جي اسيم ۽ بيبڪ ڪرپا هن جي مٿان آهي. نيابت به قدر ڪري هن کي ”برهم ڪتري رتن“ جو خطاب عطا ڪيو آهي، جو نيازم وڏي ۾ وڏو لقب پهريون هن اڪيلي کي ٿي مليو آهي. منهنجي خيال ۾ اڃا به وڌيڪ هنجو قدر ڪرڻ گهرجي جو هر طرح لائق ۽ حقدار آهي.

هن ڪتاب ۾ سهڻي سنڌي ڀائرن کي پنهنجي جنم ڀوميءَ جي پوري پوري ڄاڻ ۽ حقيقت ملي ويندي. پر پهرين کي پڻ سنڌ جو سچو گيان معلوم ٿي سگهندو ته آڌ کان سنڌ وطن سرسبز ۽ ساڻو ۽ آباد، مبلغ پسند، آڌار دل، مهمان نواز ۽ ڀاڻپڇاري وارو ملڪ هو جو هٿن مان هليو ويو ۽ آخر ۾ هنڪي لڪ بار ڏنيو ڏيان ٿو.

جئز نيابت

هر داس مل پوڄومل ڏاوڙيا

اڳوڻو پريزيڊنٽ، اڪل ڀارت سنڌي برهم ڪتري پنڄاڻ (سرب نيابت)

نوٽ: ”سماجي سڳند“ ڪتاب ڇپجي ويو ۽ نيابت ۾ وراهيو به ويو.

ورلي ماءُ چٽي ڪا پريمي پٽر گرپ مون، سامي سپرين جي جنهن کي ڀڳت وٺي،
ڄاڻ وڃائي پنهنجي سڀ جو داس بڻجي، ليڪو ڪين ٻڌي، ڏسي اليڪ ايڪن سان.

پستڪ سنڌي لپي ۽ پڻ ديونا گري لپي ۽ ۾ ٻه ڇاپرايو ويو آهي، جيئن نوجوان پنهنجي اباڻي
وطن سونهري سنڌ جو اتهاس پڙهي، پنهنجي اباڻي جهوني وطن کي ياد رکن. آميد ته هي پستڪ
نه پر هڪ ملهائڻو گرنت ٿي رهندو، جنهن جو ساري سنڌو سماج کي لاپ ملندو.

منهنجي امڙ

ڄمڻ سنڌ ڄمڻ هند ڄمڻ نيات

شيو ا ۾

ريو اچند ڇا ائومل سونيڇا (پواني ۽ منڊي ۽ وارا)

اڳوڻو ڇيغرمڻ ۽ هاڻوڪو بنگلن، اڪل ڀارت سنڌي برهم ڪتري سهائتا وديا ترست

اڳوڻو پريز ڊنٽ ۽ جنرل سيگريٽري، اڪل ڀارت سنڌي برهم ڪتري پنڄنچا (سرب نيات)

اڳوڻو وائيس پريزيڊنٽ، اڪل ڀارت سنڌي برهم ڪتري سماج ڌرمالا ترست

SFS 6/154، اگروال فارم مانسروڙر (جڳهرو)

شپ سنڌيش

جنهور، ۱ آڪٽوبر ۲۰۰۲ع

آرڊر موروئل ”سنڌ جي تصوير“ ڪتاب لاءِ شپ سنڌيش
موڪلجي ٿو. سڳوري سنڌ اسانجي يگن کان پومي آهي. اسانجا وڏا
ڪئين پڙهيئن تائين ڄاوا، نپنا آئي هئا. تاريخ ۱۵ آگسٽ ۱۹۲۷ع ۾
جڏهن هندستان کي انگريزن آزاد ڪيو، تڏهن هندستان جا ٻه ٽڪر ڪيا.
نئي ٽڪر کي نالو پاڪستان ڏنو ويو. سنڌ پاڪستان کي ڏني وئي. پر
ٻين جي ڀيٽ ۾ سنڌي هندن کي زبردست قرباني ڪرڻي پيئي.
مسلمانن کي فرقپير سڏي ۽ جو جنون پڇدا ٿيو، جن اهڙيون حالتون پڇدا
ڪيون جو هندن کي مجبور ٿي سنڌ مان لڏڻو پيو ۽ ڀارت ۾ هليا آيا.

تنهن هوندي به اسان آميد ڪان لائي آهي. ڪڏهن نه ڪڏهن وري به سنڌ ۾ هلبو. سنڌ ۾ هندن
پنهنجون متحرڪ ۽ غير-متحرڪ ملڪيتون تبياڻي، ڏنڌا ڌاڙيون بند ڪري اوڏرن پاڏرن تان
هٽ ڪڍي ايتري قرباني ڪري اصلي شان شوڪت ۽ مان-عزت بچائي ڀارت ۾ آيا.

اسانجو اولاد به پويان جيڪي ڄاوا ٿي هند ۾ آهن، تن کي ڪهڙي خبر ته سنڌ ڪهڙي هئي.
اُن لاءِ هري موروئل جيتنداس ڏانڊا ”بيوطن“ برهم ڪتري رتن سان جا سال مڪنت ڪري سڙ

ڪن ڪتاب پڙهي اُنهن مان حوالا ڪڍي ۽ اُن سان پنهنجا آزمودا ڄواڙي ”سنڌ جي تصوير“ عرف
”سنڌ جو اتهاس“ ڪتاب لکيو آهي، جنهن ۾ هر قسم جي وشتر تي قلم هلايو اٿس ۽ ڄاڻ ڏني
اٿس. ڀارت ۾ ٻين پڙهڻن جي مقابلي ۾ سنڌ گهڻي ڀاڱي وڌيڪ سرسبز ۽ آباد، صلح پسند ۽ انتظار،
محبت ۽ ميللاپ وارو ملڪ هو. سنڌ جا ماڻهو رڻا ملڻا، ويساه جوڳا، دياوان، ڌاني، ڏير جوان هوشيار
واپاري، بيدار مغز ۽ مهمان نواز هئا. پنهنجي قابليت جي ڪري دنيا جي ڪنڊڪڙ ۾ رهي
ڪري واپار ڪري ديرو جمائايون ۽ پئسو ڪمائايون، جي سڏبا ٿي سنڌ ورقي هئا. سندن ايمانداري ۽
۽ ويساه ڪري سنڌ جون هند ۽ ٻاهرين ملڪن ۾ گھنڊيون هلنديون هيون. سنڌ ۾ سنڌو نديءَ جي
ڪناري رشين ويد لکيا. سنڌ ستنن ۽ مهاتمانن، سيدن، پيرن فقيرن، ڀڳتن ۽ درويشن جي پومي
هئي. منجهس سڀ قسم جون قومون ۽ ذاتيون رهنديون هيون. اُنڪي سبز ۽ ساڻو ۽ آباد سمجهي ۽
هاڪ ٻڌي ٻاهرين ملڪن گھڻيون ڪاهون ڪري لٽيو ۽ ڦريو. مگر سنڌ اهڙي جي اهڙي رهي.
چوندا آهن ته ”گاهه ساڻي جو ساڻو، گاهي بگهي جو بگهو“ سنڌ مان سنڌو ندي نڪرڻ ڪري پاڻيءَ
جا سڀ وسيل هئا، انڪري هر قسم جا اناج ۽ وڻن، باغات وغيره جي زرعي پيدايش جام ٿيندي
هئي. گاهه ميسر هئڻ ڪري چوپايو مال جام هو. انڪري کيس ڏڏ مڪڻ گيهه به جهجهو هو. انهن
سببن ڪري واپار ۽ ڌنڌو سٺو هو، ماڻهو شڪيا ستابا هئا. ڪراچي شهر مکيه بندر هو، سڄو مال ايندو
ويندو هتان ئي هو. کيتي ٻاڙي، گهو ۽ جهنگلي جانور ۽ جيو جنتو، طبیب ۽ حڪيم، لينگ ۽
شاعر، سورما ۽ شهيد، رهبر ۽ پراڻڪاري، سنڌ جي بناوت ۽ اڏاوت، وندر ۽ وسيل، محبت ۽ ميللاپ
وغيره جا تفصيلوار بيان ڪيا اٿس. مطلب ته ڪابه ڳالهه ڇڏي ڪانه اٿس. هندو مسلمانن ۾ پورو
پورو ايڪو هو، پر آخري وقت ۾ ڪي فرقي پرست پڇدا ٿيا، جن حالتون نفاق جون پڇدا ڪيون ۽
ماحول کي ناساز بڻايو. مٿان ڦيو پاڪستان ۽ ڀارت مان مسلمان لڏي ڀارت ۾ آيا، تن تانگيرهن
سنڌي مسلمانن کي پڙڪائي سڄي سنڌ جي فضا خراب ڪئي. ”چري ڪئن جي ويران وير وڏ.“
پوءِ هندو لاچار ٿي سنڌ ڇڏي آيا.

هي ڪتاب نه رڳو سنڌي هندن لاءِ ڪارائتو ٿيندو پر سنڌ ۾ رهندڙ سنڌي مسلمانن کي به
اهڙو ئي ڪارائتو ٿيندو. موروئل ڪيترائي ڪتاب لکي ڇپائي نيات کي ڏنا آهن، پر هن ڪتاب ۾
خوب مڪنت ڪيل آهي ۽ سڀ قسم جي ڄاڻ ڏني آهي. موروئل جا ڪتاب يادگار ٿي رهندا.
پويان به پڙهي حقيقت حاصل ڪري سگهندا ۽ ڦورائڻا ٿيندا. آخر ۾ موروئل کي ڏنيو اڏيڻ کانسواءِ
رهي نٿو سگهان. لک بار کيس ڏنيو اڏيڻ هجي.

شيو ا ۾:

نقرمل پوچ ٽئونرمل سورنيا

اڳوڻو پريزيڊنٽ، اڪل ڀارت سنڌي برهم ڪتري پنڄنچا (سرب نيات)

ڏيان؟ جيئن ڪو چوي ته سورج ڀڳوان لاءِ ڪڇ شيد چڻو ته ڇا چئي سگهيو؟ سورج سمان هي پستڪ سڀني کي روشني ڏيندو ۽ امر يادگار رهندو. هزار سالن کان پوءِ به اسان جا پويان هي گرنٽ هٿ ۾ کڻندا ته اُهي به مالا مال ٿي ويندا.

اسانجي ڏاڍا مورومل جن تي هميشه سنگرو سوامي ليلاشاهه مهاراج جن جي پريور آشيرواد رهي آهي، شل جيون ڀر قائم دائر رهي. اڃا به جهجها سال نيات جي شيوا ڪندا رهن. آخر ۾ داس هن مهان ليکڪ کي پرائم ٿو ڪري. هن گرنٽ ”سنڌ جي تصوير“ عرف ”سنڌ جو ايتاس“ لاءِ شپ ڪامنائون.

توهان جو پاڻ

اجيت ڪمار بولچند نانڪاڻي مڪڙيا

ڪانپور ۽ سورت

واٽيس پريزيڊنٽ، اڪل پارت سنڌي برهم ڪرتري پنڃاڻا (سرب نيات)
اڳوڻو واٽيس چيئرمين، اڪل پارت سنڌي برهم ڪرتري سھائتا وڊيا ٽرسٽ

شپ سنڌيش

پشڪر - ۷ نومبر ۲۰۰۲ع

آدرش مورومل چيئنداس ڏانڌا ”بيوطن“ برهم ڪرتري رتن، خوش هجو شال.

جئرامجي ڪي، توهان جو لکيل ڪتاب ”سنڌ جي تصوير“ عرف ”سنڌ جو ايتاس“ ڇپائي رهيا آهيو. اُن جي فهرست مان ئي معلوم ٿو ٿئي ته سنڌ ۾ آڌ کان اڄ تائين جيڪي به ٿيو آهي، اُن جي هر وشت ۾ ورنن ٿيل آهي ۽ تفصيلوار ذڪر ڪيو اٿس. جيئن ته قدرتي بناوت ۽ نظارا، حڪومتون ۽ اُنهن جو سرشتو ڪاروبار ۽ انتظام ۽ سنڌين جون لياقتون ۽ همٿون ۽ ڪاري، جانور ۽ جيت، پکي پڻ وغيره وغيره. يعني سڀ ڳالهيون ۽ حقيقتون ڄاڻايون اٿس. هي ڪتاب نه رڳو هندو سنڌين لاءِ پر پاڪستاني مسلمانن لاءِ به ڪم وارو ڪتاب ٿيندو، جي پڙهي حيرت ۾ پوندا ۽ خوش ٿيندا. مورومل ۹۰ ورهين جي عمر ۾ به هڙو سندر ڪتاب لکي تيار ڪيو آهي، جو ڇپجڻ کانپوءِ سڀني جي هٿن ۾ ايندو. مورومل جي سماج لاءِ شيوا هر طرح جي آهي سا هر نبيائيءَ کي خبر آهي. اسان پريو ڪي پراڻا ٿا ڪريون ته هنڪي حياتي ۱۰۰ سال ڏي ۽ سماجي شيوا هن وقت قلم سان ڪندو رهي. ڏنڊو، وڌيڪ سک.

شيوا ۾

ڀڳوانداس ڪيمچند ڀٽ

واٽيس پريزيڊنٽ، اڪل پارت سنڌي برهم ڪرتري پنڃاڻا (سرب نيات)

شپ سنڌيش

جيتور - ۱۵ نومبر ۲۰۰۲ع

آدرش شري مورومل پوڄ چيئنداس ڏانڌا ”بيوطن“ برهم ڪرتري رتن، سانگائير (ڇڻور)

شري مورومل ڏانڌا صاحب جن سنڌي برهم ڪرتري نيات جي پنهنجي قلم معرفت تمام سٺي ۽ نساوت شيوا ڪئي آهي ۽ هيئر پڻ ڪري رهيا آهن. شري مورومل جن سوامي ليلاشاهه مهاراج جن جي حياتيءَ ۾ ۽ اُن کانپوءِ به نيات جي سماج ۽ ليکڪ طور سٺي شيوا ڪئي آهي. خاص ڪري اسين شري مورومل جن جا گهڻا شڪر گذار آهيون. هن وقت به وڏي عمر هوندي به قلم معرفت نيات جي سهڻي شيوا ڪري رهيا آهن ۽ ڪندا رهندا. اهڙيون منهنجون شپ ڪامنائون آهن.

هيئر ”سنڌ جي تصوير“ عرف ”سنڌ جو ايتاس“ لکي ڇپائي رهيا آهن، جنهن ۾ سنڌ جي هر وشت جو بيان ڪري خوب ڄاڻ ڏني اٿن جو سنڌين لاءِ هڪ سوکڙي آهي ۽ بلڪل ڪارائتو ٿيندو. سڀ ڪنهن سنڌيءَ کي پنهنجي جئرميومءَ جي سڄي واقفيت ملي ويندي.

شيوا ۾

موهن لعل نارومل رانماڻي، سورتيا

اڳوڻو پريزيڊنٽ، اڪل پارت سنڌي برهم ڪرتري پنڃاڻا (سرب نيات)

شپ سنڌيش

ڇا چوان ڪيئن چوان، ڪڇ چئي نٿو سگهان،
اگر ڪڇ به نه چوان، تڏهن به رهي نٿو سگهان.

اسانجي آدرش سرمرور ليکڪ ڪوي ۽ ساهتيڪار پوڄ شري مورومل جن بابت ڪڇ به لکڻ جو آڌرڙو انسان ڇا ساهس ڪري ٿو سگهان. هن جي جادويءَ اٽڪ قلم مان الائي ڪيترا پستڪ ۽ ڪويتاڻو ڇپيون هونديون، جنهنجو اندازو لڳائڻ ته ڏاڍو مشڪل آهي. هيئر وري مهان پستڪ ”سنڌ جي تصوير“ (سنڌ جو ايتاس) شايع ڪري رهيا آهن. هن کان اڳ ڇا پستڪ ۽ رچنائون ته امر يادگار آهن ۽ هن مهان گرنٽ جو اڏين ڪري لاپ وٺندا.

جن کي پنهنجي ايتاس ڄاڻڻ جي جڳاسا هوندي، اُهي وري پيا پڙهندا ۽ ٻين کي به پڙهائيندا. مونکي چيو ويو آهي ته هن رچنا لاءِ شپ سنڌيش ڏيان. سوال آهي ته ڪهڙو سنڌيش

سدا مال خوش بهار هجو،

آدرڻيه برهم ڪتري رتن، سماج چاروشن ڀيتار، مورومل چيٽنداس ڏانڊا
 ”بيومن“ توهان صاحب جو پتر پڙهي دل باغ باغ ٿي. اهو پڙهي ته توهان
 ري هڪ نئين سوکڙي ”سنڌ جي تصوير“ عرف ”سنڌ جو اڻهاڻ“ نالي
 ڪتاب لکي پيش ڪري رهيا آهيو. جيئن ته ڪتاب جي صرف فهرست ڏنل
 آهي، اُن مان ئي معلوم ٿو ٿئي ۽ وشواس آهي ته اهو ڪتاب ڪمائڻو ۽ لاجواب
 هوندو. ڇاڪاڻ ته هيل تائين جيڪي به پستڪ يا ڇپائڻو توهان صاحب ڏنيون
 آهن، انهن سڀني مان ڪجهه نه ڪجهه حاصلات ملندي رهي آهي.

سوامي لبلشاهه مهاراج جن جي ڪرپا جو ڦل آهي جو توهان صاحب جو قلم نوي سالن جي
 عمر ۾ به چالو آهي. سچ پچ توهانجي محنت ۽ جفاڪشيءَ کي ڏسندي شردا سان سر جهڪي
 ويندو آهي ۽ دل مان آواز ايندو آهي ته ”چودويهين ڪا چاند هو يا آفتاب هو، جو ڪڇ پي هو خدا
 کي قسم لاجواب هو.“ نيائي به مڃرا ڏين ٿا، چون ٿا ڏين! قدر دان ٿي قدر ڪندا آهن. توهان
 صاحب پنهنجو قرب واري قلم سان پنهنجي سماج جي وڏن بزرگن، ستنن، ڀڳتن جي واقفيت،
 سماج جي ريتين رسمن، ادب ۽ تهذيب ۽ سماج ڳالهين جي ڄاڻ ڏيئي ايندڙ پيڙهيءَ لاءِ راه
 روشن ڪئي آهي. گڏوگڏ اها پريتر پڻ ملي ٿي ته ڏيڻ ۽ وٺڻ انسان جو فرض آهي. جيڪو ڏيان
 قدرت توهان صاحب کي ڏنو آهي، اهو توهان هن عمر ۾ به روهائي رهيا آهيو. لڳي ٿو ته توهان
 کي سماج سان سچو عشق آهي ۽ اها طاقت يا پل آهي، جنهن توهانجو قلم جاري رکيو آهي. سنڌي
 برهم ڪتريين جو ڌارمڪ ۽ سماجڪ اڻهاڻ، وشاولين جو پستڪ ۽ ٻيا سماج سان واسطو رکندڙ ڪتاب
 لکي ڇپائي تحفي طور ڏنا آهن. آڻا آهي ته نيائي پاڻ انهن کي سانڍي رکندا. وڏن جي وراهست
 سنڀالڻ ۾ ئي ايندڙ پيڙهيءَ جو ڀلو آهي. اسين ڏسون ٻيا ته اڄڪلهه پراڻين شين کي سنڀالڻ ۽
 قائم رکڻ لاءِ کين روپيه خرچ ٿي رهيا آهن. تنهنڪري انهن ڳالهين مان سبق سکي اسان جي اڄ
 جي نوجوانن کي پنهنجي سماج جي وجود کي قائم رکڻ لاءِ ڪارگر قدم کڻڻ چڱا ٿين.

توهان صاحب جيتري جفاڪشي ۽ محنت ڪريو ٿا، سچ پچ شدين ۾ اُنڄو بيان ڪري نٿو
 سگهان، ليڪن اهو پڻ سمجهان ٿو ته توهان کي ڪا تڪليف يا ڪشت محسوس ڪونه ٿيندو هوندو،
 اُنڄي اُٻڙ پاڻ راحت ۽ تسلي ٿيندي هوندي، جنهن مان هڪ قسم جو آئند پراپت ٿيندو آهي.
 نشڪام شيوا مان آئند ملي ٿو، ائين شاستر چون ٿا.

توهانجي روشن ڌارا مان ٻين کي به راه نظر ايندي، توهان به اهڙي آسپس ڪريو منهنجا مهربان.

ادب، بيڪ ۽ شردا سان

داس نارائڻ پوچ ميناڻام ڪوها، رٿايرد- مئنيجر اي. ايس. آڪي. ڪارپوريشن

اڳيون وائيس پريزيڊنٽ، اڪل ڀارت سنڌي برهم ڪتري پڻڄاٽ

اڳيون وائيس چيفرمن، اڪل ڀارت سنڌي برهم ڪتري سهاڻا وڊيا ترست

”سنڌي برهم ڪتري سنڌيش“ سماهي اخبار جو چيف سمپادڪ

ٻياور - ۲۵ مئي ۲۰۰۲ع

آدرڻيه شري مورومل چيٽنداس ڏانڊا ”برهم ڪتري رتن“ جڳهون،
 نمسڪار - اهو ڄاڻي گهڻي خوشي ٿي جو توهان صاحب ”سنڌ جي
 تصوير“ عرف ”سنڌ جو اڻهاڻ“ نالي ڪتاب لکي تيار ڪري ڇپائي
 رهيا آهيو، جنهن ۾ گل ويهه اڏايا رڻيل آهن. هيڏو وشال اڻهاڻ ويهين
 اڏايائن ۾ لکڻ هڪ مشڪل ڪاريءَ آهي. سنڌ بابت وڏن کان وقت به
 وقت ٻڌندا رهيا آهيون. وڌيڪ پڇي ڄاڻ حاصل ڪندا هئاسون. اُهي
 ڳالهيون ڪي ياد رهنديون هيون، ڪي وسري وينديون هيون. توهان جيڪو
 هي ڪتاب لکي اسانجي سامهون رکيو آهي، سو رڳو هن ڏهيءَ وارن لاءِ
 نه پر نوجوانن ٿيڻيءَ لاءِ به تمام گهڻو ڪارڻو ٿيندو. آڻا ائين چوان جو ضروري به آهي ته هن مان
 گهڻي ڄاڻ ملندي، ڇاڪاڻ ته منهنجو جنم آزاد هندستان جي ٻياور شهر ۾ ٿيو آهي.

هن ڪتاب ۾ ڌيان ڇڪائڻ جهڙا اسر هي آهن؛ نئون گوترن جي ڄاڻ، ڳولڻ پهراڙين ۽
 شهرن جي ڄاڻ، ريتيون رسمن، واپار ۽ ڏنڌو ۽ سنڌ ورقي، ڄڻ ته انهن سان وريو ملڻ پيا. ڏڻ ۽
 ڏينهن وار ملهائڻ واري ڳالهه فخر واري آهي. سنڌ جون سڀ حقيقتون ڄاڻايون اٿو، انهن ۾ ڪي
 ڳالهيون ته عجيب ۽ شاندار محسوس ٿين ٿيون. جهڙي سبز ۽ سائي ملڪ کي ڇڏي اچڻ لاءِ اتي
 جنم وٺندڙن ۽ رهندڙن کي افسوس آهي، پر اسان جيڪي ڄاوا ٿي ڀارت ۾ آهيون، انهن کي به
 سنڌ ڇڏڻ لاءِ افسوس آهي.

توهان کي هن عمر ۾ ڪيتري نه لڳن آهي، جو ههڙو ڪنن ڪم به سٺي نموني تيار ڪري
 برثواب ٿيو ٿا. ڪيتري نه محنت ۽ جفاڪشي ڪئي اٿو. قلم جي ڪلا به بخوبي ڪم آندڙ اٿو.
 توهان جي قلم معرفت نيائي ڪي ڪيترو نه عمدو ساهتيڻ ڏيئي رهيا آهيو، اُن لاءِ ڪيڙن اکرن ۾
 ڏنيو ڌيان، اُهي اکر ڄڻ سمجهه کان ٻاهر آهن. هن اڻهاڻ سڀ تصوير تيار ڪرڻ لاءِ اوهان کي
 لک لک واڌايون. آڻا ٿو ڪريان ته هي ڪتاب هر ٿيڻيءَ کي ڪارڻو ٿيندو. شري مورومل تي سوامي
 لبلشاهه مهاراج جن جي آسپس رهي آهي ۽ اڳتي به رهندي.

شيوا ۾؛

نياز مند

آسنداس ٽيمڪداس ڪاڪوپوٽا (آسن پنڄون)

جنرل سيڪريٽري، اڪل ڀارت سنڌي برهم ڪتري پڻڄاٽ (سرب نيائي)

سمر تيون پڙهڻ سان سنڌ جو نقشو سامهون اچي ويندو. سنڌ جو انتهاس آرسِيءَ ملڻ ثابت ٿيندو. هن ڪتاب روپي آرسِيءَ ۾ سڄيءَ سنڌ جو درشم ڏسڻ ۾ ايندو، اهڙي آشا رکجي ٿي.

هن ڪتاب ۾ سندن آزمودي، ٻڌل، ڏنل ڳالهين ۽ ڪئين ڪتابن جي نچوڙ جي آڌار تي ڪافي محنت ڪري سوچنا تيار ڪئي ويئي آهي ۽ جي ڪاريگر لڳ ڀڳ پنجن ستن ورهين بعد ئي راس ٿيو هوندو. مان جڏهن به آدرڻيه شري مورومل جن جي گهر ويندو آهيان ته هو صاحب ڪجهه نه ڪجهه لکندا ئي رهندا آهن، ڪڏهن به واندو ويٺل ڪونه هوندا آهن. ۸۹ ورهين جي عمر ۾ هيڏي محنت ۽ اُها روي به سماج شيوا جي پاونا سان ڪن ٿا. اُن لاءِ ڪين وارون وار ڏنيو ڏيندي ٻهر پوئجي ويو ڳيراج سوامي ليلاشاهه مهاراج جن کي پراڻا ٿي ڪجي ته شري مورومل جن کي اڻاهه شڪني ۽ تندرستي بخشين، جيئن هو سماج شيوا جي لاءِ سڌاڻين ڪتاب لکندا رهن ته سماج کي سٺي ڏشا ۽ پريڻا ملندي رهي.

جڻم هنگلاج - جڻم برهم ڪنري نيات

پروشوتر تولارام منگهوڻي ڪوٽا

سيڪريٽري، اڪل ڀارت سنڌي برهم ڪنري سهاڻتا وديا ٽرسٽ

شپ سنڌيش

جنفيور - ۱ جولاءِ ۲۰۰۲ع

مان ته ”سنڌ جي تصوير“ عرف ”سنڌ جو انتهاس“ ڪتاب شري مورومل چيٽنداس ڏانڊا ”بيوطن“ برهم ڪنري رتن جي لکيل جو نالو ئي ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيس ته واه واه اسان جي وڏن کان وٺي آدي وطن سنڌ به اسانجي پوين يعني اولاد کان وري ڪونه ويندو، جو هميشه ياد رهندو. آميد ايشور ۾ آهي ته ڪڏهن نه ڪڏهن وري موٽي هلي سنڌ وسائينداسين، ڇاڪاڻ ته اهڙا مثال دنيا ۾ موجود آهن، جيئن ته يهودي پنهنجي ازرڻيل ملڪ مان لڏائي ڪڍيا ويا هئا، جي آسي پاسي ملڪن ۾ وڃي وسيا پر اباڻو وطن ڪونه وسارياوڻ. جدا جدا ملڪن ۾ رهندي به ڪوششون ڪندا رهيا. آخر چار سؤ سالن بعد پنهنجو ملڪ ازرعايل وري ورتائون ۽ جيڪي لڏي ويا هئا، تن جو اولاد اچي اُتي رهيو. هنن ايتري ترقي ڪئي آهي جو سندن وطن آباد ۽ ساڻو ۽ مضبوط ٿي ويو آهي. طاقت ۽ جنگ جي وسيلن سان ٻين ملڪن تي حملا ڪري رهيا آهن جهڙوڪ فلسطين. اسين سنڌي هندو سڀ ته ڀارت ۾ لڏي آياسون. سنڌ به ڀارت جو حصو هئي. اسين اڳي به ڀارتواسي هئاسون، هاڻي به آهيون، پوءِ به رهنداسون، فرق رڳو پوندو ته هيئنر الڳ الڳ علائقن ۾ رهون ٿا، پوءِ سڀ هڪ ئي علائقي سنڌ ۾ رهنداسين جا آڌ کان اسانجي جنم ڀومي آهي.

شپ سنڌيش

سانگائين - ۹ نومبر ۲۰۰۲ع

آدرڻيه شري مورومل چيٽنداس ڏانڊا ”برهم ڪنري رتن“، جڻم رامجي ڪي. جيئن ته توهان جو لکيل ڪتاب ”سنڌ جي تصوير“ عرف ”سنڌ جو انتهاس“ جو وچان وچان پڙهي ٻڌايو ۽ اُنجي فهرست پڙهائي. اُن مان معلوم ٿيو ته سنڌ جي باري ۾ سڀ ڳالهيون ڄاڻايون آهن، جيئن ته سنڌ جو نالو، حدون نديون ۽ واه، پُڌاڻا، قومون، جاتيون، رهڻي ڪهڻي، آبهوا، موسم، ڏنڊون ڏورا، جانور ۽ پکي چوڀايو مال، ڪڪوتن ۽ انهن جي راڄ ڪرڻ جا نمونا سنت ۽ درويش، ميلا ملاڪڙا، سنڌ جي ساراه تي ڌارين جون ڪاهون، ليکڪ ۽ ڪوي، سورهيه ڌاني، واپاري ۽ سنڌ ورقي وغيره وغيره. جيڪي ڳالهيون ڏليون ته پري رهيون پر ٻڌيون به ڪونه هيون، انهن جو به بيان ڪيو آهي. هنن جي ايمانداريءَ سبب سنڌ جون گھنڊيون ڏيس پرڏيس ۾ هلنديون هيون، تن بابت به لکيو اٿس. مطلب ته خوب محنت ڪئي اٿو. اُن لاءِ توهان کي شپ ڪمائون ۽ ڏنيو ڏجي ٿي.

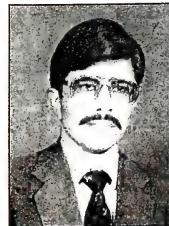
شوا ۾:

خوشبرام نانگرام ڪوٽا

خزانچي، اڪل ڀارت سنڌي برهم ڪنري پنڄاڻا (سرب نيات)

شپ سنڌيش

مالويہ ننگر - ۹ سيپٽمبر ۲۰۰۲ع

”سنڌ جي تصوير“ عرف ”سنڌ جو انتهاس“ ڪتاب اسانجي برهم ڪنري رتن آدرڻيه شري مورومل چيٽنداس ڏانڊا جن لکيو آهي، جنهن مان اڄ جو نوجوان ٽيءَ کي اسانجي وڏن جي وطن بابت ڄاڻ ملندي ۽ انهن کي فخر پڻ محسوس ٿيندو. سنڌ جي ڄاڻ کانسواءِ اسانجو اولاد پڻ سنڌيءَ ٻوليءَ لاءِ آتساهت ٿيندو، اهڙي آميد ڪجي ٿي. اسين سنڌي آهيون ۽ سنڌ اسانجي جنم ڀومي رهي آهي.

شري مورومل جن جي لکيل ڪتاب ۾ الڳ الڳ ويهه باب رڻيل آهن، جن مان سنڌ جي هر چيز جي وچور ملندي. خاص ڪري سنڌ جي سنسڪرتي، سنت، ڀڳت، پير ۽ درويش وغيره بابت ڄاڻ ملڻ سان اسان کي ڪافي پريڻا ملندي. اُنهيءَ کانسواءِ ڪتاب مان سنڌ جي باري ۾ ڪافي واقفيت پڻ ملندي. سنڌ ته اسين ڪونه ڏسي سگهياسين پر سنڌ جون

جيان ڇمڪندو رهندو، تنهن ۾ ڪاشڪا ڪانهي. سڀني مشڪلاتن ۽ رڪاوٽن کي پار ڪري ٻين ڪتابن وانگر هي ڪتاب به ڇپجي بار پوندو ۽ سماج ۾ سهڻي جي ساراه جوڳر ٿي رهندو، اهڙي آهي اڀلاشا. توهان جو

وسنت ڄمناڊاس پمناڻي، ڪاراتيلا

اڏڊوڪيت، ڀاوننگر

ٿرسٽي، اڪل ڀارت برهم ڪنري سهاڻا وڊيا ٿرسٽ

شپ سنڌيش

ڊيسا - ۶ جون ۲۰۰۲ع

ڀونجهر شريمان مورومل ڀونج چيننداس ”بيوطن“

اسانجي سماج لاءِ توهان صاحبن جيڪي به ڳرنت تيار ڪيا آهن، انهن لاءِ توهان صاحبن کي لک لک واڏايون هجن. نيٺ تي توهان هڪ وڏو احسان ڪيو آهي ۽ انمول ڏن سمين ڪيو آهي. توهان جا جيڪي به ڪتاب تيار ٿيا آهن سي ساراهڻ جوڳ آهن. انهن ڪتابن پٺيان توهان صاحب آتساه ۽ پريم سان جفاڪشي ۽ محنت ڪئي آهي، اُن لاءِ ڏنڊوڊ. توهان جي مٿان سنت شرومڻي سوامي ليلاشاه مهاراج جن جي

آشبرود آهي ۽ اتان ئي توهان کي پريڙا ملي آهي. سنت جن جي مهر ميا سان ئي سقلنت ملي ٿي. توهان جي ڪتابن مان اسانکي ڏاڍو آندڻ مليو آهي. شاباس آهي توهانجي محنت ۽ جفاڪشيءَ کي. اسانجي ڪنري سماج ۾ سوامي ليلاشاه مهاراج جن شرومڻي سنت ۽ يوگي مهاٿما هئا. گرهسني جيون ڪانه گذاريائون. سڄي عمر سنڀاسي ٿي رهيا، انهن مهاٿمن جي ئي اسان برهم ڪنري سماج تي آسپس آهي.

هن وقت توهان صاحب ”سنڌ جي تصوير“ عرف ”سنڌ جو ايتاس“ ڪتاب جيءَ کي جفا ڏيئي تيار ڪيو آهي، سو سماج کي پريڙا ڏيندو. اُن لاءِ حقيقت ۾ توهان ڏنڊوڊ جا پاتر آهيو. سوامي جن جي ڪرپا سان توهان سماج جي شيوا ڪري رهيا آهيو. اُن لاءِ به توهان صاحبن جو شڪر گذار آهيان ۽ سوامي جن کي پراڻا ڪريان ٿو ته سماج جي شيوا ڪرڻ لاءِ توهان کي شڪتي ڏين. شيوا ۾ : ڪيمچند ڀونج چوهڙمل ولبيرا B.Com. L.L.B.

مُکي، برهم ڪنري پٺنچاٽ، ڊيسا

پريڙيندڻ، دي سردار ٿرسٽ B.C.A. ڪاليج

ڇيڙمن، دي سردار ڪو آڀريٽو ڪريڊيٽ سوسائٽي ٿرسٽ

ٿرسٽي، سرووڊير ايڊيوڪيشن فائونڊيشن ٿرسٽ

ٿرسٽي اڪل ڀارت سنڌي، برهم ڪنري سهاڻا وڊيا فند

شري مورومل جي ڪتاب ۾ سنڌ جي هر چيز جو بيان ٿيل آهي، جيڪا سنڌ ۾ هئي ۽ آهي. ڪابه ڀاڻت ڇڏي ڪانه اٿس، جنهن تي هن قلم نه هلايو هجي.

آڌ کان وٺي سنه ۷۱۲ع تائين سنڌ ۾ رڳو هندو ئي رهندا هئا، ٻيو مسلمانن جي ڪاهن ۽ ملڪ هٿ ڪرڻ بعد چوڻ طرف کان مسلمان ايندا رهيا، جو سنه ۱۹۲۷ع ۾ ۷۰ سيڪڙو ٿي ويا ۽ هندو فقط ۲۰ سيڪڙو وڃي پڇيا. پاڪستان ٿيڻ کانپوءِ هندن کي هڪالي ۽ لڏائي هاڻي ۹۵ سيڪڙو ٿي پهچي ويا آهن. هي ايتاس آرسيءَ جي مثل آهي. جيئن پنهنجي شڪل آڏينهي ۾ پسي سگهي ٿي تيئن هن ڪتاب روپي درسيءَ ۾ سڄي سنڌ جو درسي، وڪاس، هلڻي چلڻي، اُڻي وڃڻي، رهڻي ڪهڻي سڀ روشن ٿيندو. هن ڪتاب ۾ اٽڪل ۱۰۰ کن ڪتابن جو ڇوڙ ۽ سنڌ جي ڏنل ٻڌل ڳالهين جو آزمودو ملائي لکيو اٿس. هن ڪتاب تي بي انداز محنت ٿيل آهي. ڏهن سالن کان وٺي اڀياس ڪندي ڪتاب تيار ڪيو اٿس. ۷۶ ڪتابن جي لسٽ به ڄاڻاڻي اٿس ۽ ٻين جا نالا وسري ويا اٿس. انڪري مان مورومل کي رارون وار ۽ بار بار ڏنڊوڊ ڏيان ٿو. سوامي ليلاشاه مهاراج جن جي مٿس آشبرود آهي ۽ اڃا مٿس ڪرپا ڪري ته ندرست رهي ۽ سماج لاءِ ڪتاب لکندو رهي.

شيوا ۾

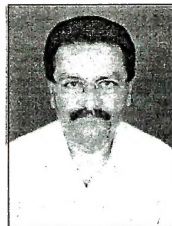
لاچند پهلوم ڪلاڻي چوڻچا

رتاڀڙ بنگل مٽيڇر، وڊيا سهاڻا ٿرسٽ جو ٿرسٽي ۽ ميڊيڪل ڪاميٽيءَ جو ڪنوينر

شپ سنڌيش

ڀاوننگر - ۱۸ سيپٽمبر ۲۰۰۲ع

آڌرڻي مورومل ڀونج چيننداس ۱۳۱ ”بيوطن“ برهم ڪنري رتن سانگائبر (ڄمڻو)

گهڻي خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو توهان ”سنڌ جي تصوير“ عرف ”سنڌ جو ايتاس“ نالي ڪتاب لکي ڇپائي رهيا آهيو. هن کان اڳ به توهان ڪئين ڪتاب برهم ڪنري سماج جي باري ۾ لکي ڇپائي برهم ڪنري سماج جي شيوا ڪئي آهي ۽ هاڻي هي ڪتاب لکي توهان نه صرف برهم ڪنري سماج بلڪ سڄي سنڌي سماج جي شيوا جو قدم کنيو آهي.

ڪتاب لکڻ ۽ ڇپائڻ ۾ توهان جيڪي محنتون ۽ مشڪلاتون سٽيون آهن، سي سماج کان لڪل ڪونهن. ڪڇي پڪي ماڻهوءَ جو هي ڪم ئي نه آهي، تنهن هوندي به توهان پنهنجي ڪاريڻ ۾ اٽل رهي ڪري جيڪو هي ڪاريڻ ڪري رهيا آهيو سو ساراه جوڳو نه آهي بلڪ ڏنڊوڊ جي به قابل آهي. توهان جا هي ڪتاب جيستائين منش ذات پرتويءَ تي رهندي، تيستائين يادگار رهندا ۽ گڏوگڏ توهان جو نالو به امر ته رهندو ئي بلڪ ايتاس جي پٺن تي سونهري اکرن سان ۽ سماج ۾ ڌڙو تاري

سنيھ ڀريو سنڌيش

جام ننگر - ۱۸ جُونِ ۲۰۰۲ع

وطن جي پيار جو جذبو، وساريان ڪيئن وري! آهو انسان ڪيئن سڏبو، جو ان جذبي کان خالي آ. چرڻ چڻڪن ڇت ۾، وساريان ڪيئن وري؛ جن ٿي پاڻي پيڙايو، منجهان يڪ سري؛ سڪين ويڙهجين جي، اسٿائين سڪري؛ ٿرڻ ٽوڪ ڌري، اوني وڙڙا اُڪري. شاه لطيف

مربي آدرٿيم شري مورومل ڇيٽنداس ڏانڊا پنهنجي قلم جي ڌري

انڪ ڪتاب لکي ڇپائي سنڌي، برهم ڪنري ذات ۽ سنڌي قوم لاءِ ادبي ميدان ۾ ڪافي شيوا ڪئي آهي، جنهن جي بدولت پوڄ سنڌي برهم ڪنري سرب نيات طرفان کيس ”برهم ڪنري رتن“ جو خطاب عطا ڪيو ويو آهي. هي سڀ سندس اڻڪ محنت جو ڦل آهي.

وري به هڪ اٿاهه وشتر کڻي ”سنڌ جو اڻهاڻ“ نالي ڪتاب لکي ڇپائي رهيا آهن، جنهن ۾ سنڌ جي اڻهاڻ سان گڏوگڏ ڄاگرافي، راجپوتڪ اُٿل پٿل، سنڌ جي پراچين تواريخ کي کوجي کنيو آهي. سنڌ جي واپار، هنر، سنڌي ڪاڪمن جي رهڻي ڪهڻي، پوشاڪ، تعليم، سنڌ جي تهذيب ۽ ادب، راڳ ۽ ساز جي پڻ اوک ڊوڪ ڪئي آهي. سنڌ جي ليکڪن ۽ شاعرن جي ڄاڻ وڏي پئماني تي، سورما شهيد، سنڌ جا تيرت ۽ ڌارمڪ اسٿان، سنڌ جي ڀڳتن، سنتن ۽ درويشن کي به ڪونه ڦلايو ويو آهي. سنڌ ۾ آزاديءَ جي هلچل جو پڻ ذڪر ڪيو آهي.

هن وشتر تي سنڌ جي ٻين ليکڪن پڻ قلم هلايو آهي، جهڙوڪ اعليٰ ودوان مرزا قليچ بيگ جي ”سنڌ جي تاريخ“ جي. ايل. ڏوڏيجا جي ”سنڌ ڙي ٿي سڏي.“ هر ڪنهن ليکڪ پنهنجي پنهنجي ڪلا جو جوهر ڏيکاريو آهي. پر ممز شري مورومل ڏانڊا ”سنڌ جو اڻهاڻ“ اهر جڳهه والاري ٿو. هيءُ ڪتاب ادبي دوستن ۽ تواريخ جي شائقن لاءِ عظيم تحفو آهي. اسين سنڌ ڇڏي آيا آهيون پر پنهنجي پهچان (Identity) نه ڇڏيون. اهڙو مقصد هن ڪتاب جو ٿي سگهي ٿو. سنڌي قوم جي سنتن ۽ مهاڻن جي اندر جي اڪير کي درگزر نٿو ڪري سگهجي، ڇو ته آخر ۾ آهيون ته سنڌي. جيئن دادا ٿي. ايل. واسواڻيءَ چيو آهي:

ڇا ڇڏيان آءُ! باڻن جا ايوان؟ درويش جا ڏيرا فقيراڻا مڪان؛
واڙيون وسن جت نديون ۽ پهڙا، وطن جا هي وڻ ۽ سندر نظارا.

شيوا ۾

پيٽامير داس پوڄ ناڪومل تهليلائي ٽوڙها

رٿاڀرڻ ڀرڻ ٽڪس ڀرڻ ڀرڻ.

مددي ڪتابن جي لسٽ

نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال	ليکڪ جو نالو
۱.	سنڌي عجيب ڳجهار تون	۱۹۲۶ع	ماسٽر محمد صالح ولد عبدالواحد
۲.	سري ڪرشن ولاس	۱۹۲۲ع	ڪوي پهلاجرام
۳.	ميراثي سنڌڙي	۱۹۲۶ع	پروفيسر نارائنداس رتن مل ملڪاڻي
۴.	تاريخي مضمون	۱۹۲۶ع	ڇيٽن ماڙيالا
۵.	هندستان جو ورهاڻو	-	ڊاڪٽر راجيندر پرساد
۶.	سنڌو ندي ۽ سنڌ جو پراچين اڻهاڻ	۱۸۸۸ ڇپت	هوندراج پاروارم شرما
۷.	ڇوڏ سنڌي نثر	۱۹۵۳ع	ڏيارم وسمل ميرچنڊائي ۽ ڄمنداس ولباس سڌائي
۸.	ڇيٽن چترن سوامي ٻوڏراج	۱۹۵۶ع	منجهارم شيوڪرام ”مستان“
۹.	پڳوان پڌ	۱۹۵۶ع	پرماتند ڪوسجي انوادڪ پروفيسر نارائنداس ملڪاڻي
۱۰.	جنت السنڌ	۱۹۵۸ع	رحيمداد خان مولائي شيدائي
۱۱.	سنڌو سڀيتا	۱۹۵۸ع	مهراج دوارڪا پرساد روڇيرام شرما
۱۲.	واه ڙي سنڌ	۱۹۶۰ع	ويرو ايس. بسنتاڻي ”رتن“
۱۳.	سنڌ جا رهبر	۱۹۶۲ع	الڳ الڳ ليکڪ ڇپائيندڙ سرستي ساهتبه گهر-اجمير
۱۴.	سنڌ جي ادبي تاريخ-انگريزن کان اڳ زمانو	۱۹۶۲ع	خانجهادر محمد صديق ميمڻ دفع ۶
۱۵.	سنڌي ادبي گلدستو	۱۹۶۳ع	آشا درگابوري
۱۶.	ايڪادي ڪٿائون، برهم ڪنري اڻٽي، ليلاهه ڀروڄن	۱۹۶۳ع	ڇپائيندڙ هيرانند بالچند لڪاڻي ڏيريا
۱۷.	درويش جو دڙو	۱۹۶۳ع	رنجيتسنهه واسواڻي
۱۸.	سنڌ جا سورما	۱۹۶۳ع	ڪارتي ڪرپالاڻي
۱۹.	سنت ساهتبه ۽ اڻهاڻ	۱۹۶۵ع	موتيرام لچرام بناڻي
۲۰.	سنڌي سڀوت	۱۹۶۶ع	وشن بنيجا
۲۱.	سنڌ جا اڳواڻ هندو	۱۹۶۶ع	ٽيڪچند نولراءِ تاراچنڊائي
۲۲.	ديوان چندر-چندر سان رهاڻيون ڀاڱو ۲	۱۹۶۶ع	ڪويراج چندر آسنداس دانئي
۲۳.	هندواسي هفتيوار-سنڌي اخبار	۱۹۶۶-۲۰۱۶ع	اخبار سرڪاري انگ اکر ڇپيا
۲۴.	ڀارت جي سڀيتا، سمير داڻوڻ ۽ سنت	۱۹۶۹ع	رامداس وشنڊاس لڪاڻي
۲۵.	ڀارت جا سنت	۱۹۷۳ع	رامداس وشنڊاس لڪاڻي
۲۶.	ڪما پارٽي-درجو ڏهون	۱۹۷۳ع	مهاراشتر راجيه مازمڪ شڪشڻ منڊل، پونا
۲۷.	شري هنگلاج جي ياترا	۱۹۷۳ع	رامچند سترامداس دگيا چوٽلي
۲۸.	تحفته الڪرام	۱۹۷۶ع	اميرعلي شير قانع مترجم مگدو امير احمد مرتب ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ

جران نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال	ليکڪ جو نالو
۲۹.	سنڌي برهم ڪترين جو ڌارمڪ ۽ سماجڪ اڻهاڻ	۱۹۷۷ع	مورومل ڇپتنداس ڏانڌا
۳۰.	{History of Sindhi Literature II Ed	۱۹۷۷ع	لعل سنگھ هزاري سنگھ اجواڻي
۳۱.	سنڌي ادب جي تاريخ	۱۹۹۱ع	لعل سنگھ هزاري سنگھ اجواڻي انوارڪ حيرو شيوڪاڻي
۳۲.	سنڌي وياڪرن (حرف نحو) ڇاپو ۲	۱۹۷۷ع	پيرومل مهرچند آڏواڻي
۳۳.	سنڌي چونڊ ڳل	۱۹۷۸ع	ديپچندر تلڪو ڇچند بيلائي
۳۴.	سahitگارن جون سمرتيون	۱۹۷۹ع	پروفيسر منگهارام ڏادرام ملڪاڻي
۳۵.	برهم پرڪاش (پارو فقير)	۱۹۸۰ع	ڀڳت لونگهارام بولچند
۳۶.	تواريخ دربار صاحب هالائي ۱۷۸۷-۱۹۸۰ع	۱۹۸۰ع	نارائنداس ميوارام پنهائي
۳۷.	سنڌوءَ جي ساڃاهه ڀاڱو ۱ ۽ ۲	۱۹۸۱-۸۲ع	غلام مرتضيٰ شاه سيد
۳۸.	ڪليات حمل	۱۹۸۲ع	حمل فقير لغاري، سهيڙڙ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ
۳۹.	وساريو نه رسن منهنجو وطن منهنجا ماڻهو	۱۹۸۳ع	لوڪرام ڏوڏڀڄا
۴۰.	The Sind Story	۱۹۸۳ع	ڪي. آر. ملڪاڻي - پبلشر موبيلمل جوتواڻي
۴۱.	منگهارام ملڪاڻي	۱۹۸۵ع	اي. جي. اُتم
۴۲.	ليڪرار عزيز	۱۹۸۷ع	اي. جي. اُتم
۴۳.	سنڌ ۽ اسانجو ورثو جلد ۱ ۽ ۲	۱۹۸۷-۱۹۹۳ع	موتيرام سترامداس رامواڻي
۴۴.	Sindhi through the eges Vol.I	۱۹۸۸ع	پرڪاش ياردوج
۴۵.	Sindhies International year Book	۱۹۹۱-۱۹۹۲ع	پرڪاش ياردوج
۴۶.	گيان سنڌو	۱۹۹۰ع	گنگارام سمراٽ
۴۷.	شاهه جون آکاڻيون ڀاڱا ۲ ڇاپو ٻيو	۱۹۹۰ع	ڄيئمنل پرسرام گلراجاڻي
۴۸.	منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق ڇاپو ۲	۱۹۹۲ع	پوپتي رامچند هيرانندراڻي
۴۹.	چونڊ سنڌي ڪلام ۽ ڏوهيڙا	۱۹۹۲ع	چونڊ ۽ ترتيب پارو چاولا
۵۰.	قديم سنڌ ڇاپو ۲	۱۹۹۲ع	پيرومل مهرچند آڏواڻي
۵۱.	سنڌي نثر جا ٿنڀا	۱۹۹۲ع	لکمي ڪلاڻي
۵۲.	ادبي املاڪ (ادبي تنقيد)	۱۹۹۲ع	روپ ڪمار ”غهايل“
۵۳.	سنڌي ڏڻ	۱۹۹۳ع	پنڊت ڪشنچند جيٽلي
۵۴.	سنڌي ورثو	۱۹۹۳ع	روشن گولاڻي
۵۵.	فتحنامو سنڌ عرف چچ نامو دفع ۲	۱۹۹۳ع	مترحم امير محمد، تصحيح، تحقيق ۽ تشريح ڪندڙ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
۵۶.	سنڌ ۽ سنڌي	۱۹۹۳ع	پيرومل مهرچند آڏواڻي

جران نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپڻ جو سال	ليکڪ جو نالو
۵۷.	”آريه وير“ مهاوار اپريل مئي ۱۹۹۵ع	۱۹۹۵ع	گنگارام سمراٽ
۵۸.	نظر ثاني ڀاڱو ۲ (سahitڪ مالا)	۱۹۹۶ع	ڊاڪٽر ڪمالا گوڪاڻي
۵۹.	سنڌي لوڪ ڪچي لوڪ سنسڪرتي (مقالا)	۱۹۹۶ع	لکمي ڪلاڻي
۶۰.	سahitڪ سنسار (مضمون)	۱۹۹۶ع	ڊاڪٽر موتي لعل جوتواڻي
۶۱.	خوراڪ پوهاڪ زيور ۽ لاڳيتن جا رواج	۱۹۹۷ع	مورومل ڇپتنداس ڏانڌا
۶۲.	سماج جا ستارا	۱۹۹۸ع	مورومل ڇپتنداس ڏانڌا
۶۳.	ادبي ويچار	۱۹۹۸ع	ڄيئو لالواڻي
۶۴.	سنڌو ننڍي	۱۹۹۸ع	ڊاڪٽر موتي لعل جوتواڻي
۶۵.	صحت جو سينگار	-	سمپادن منوهر داس ڪوڙومل ڪلناڻي
۶۶.	سنڌو جوت (ٿماهي) اپريل - سيپٽمبر	۱۹۹۸ع	ڊاڪٽر موتي لعل جوتواڻي
۶۷.	Something about Sindh & Sindhis Ed. II	۱۹۹۹ع	صاحب ايسر بجائي
۶۸.	سائين پرسنارم ساڌ هٽوگو جيون درشن	۱۹۹۹ع	ساڌ موتيرام ساڌ ڪٿورام ”سائل“
۶۹.	سنڌي شيد مهراڻ - سنڌي ديوناگري	۱۹۹۹ع	ڊاڪٽر مرليڊر ڪشنچند جيٽلي
۷۰.	رهاڻ مڱڻن (ساليانو رسالو)	۱۹۹۹-۲۰۰۰ع	راجستان سنڌي اڪادمي
۷۱.	سنڌي سماج ۽ سنڌ جو احوال ڀاڱو ۵	۲۰۰۱ع	ڄيئانند جهمت مل لالواڻي
۷۲.	هندو ڌرم جي ڪماليت	-	اڳيان پنا ڦاٿل، سال ۽ ليکڪ نامعلوم
۷۳.	رسالو منڌار	-	اڳيان پنا ڦاٿل، سال ۽ ليکڪ نامعلوم
۷۴.	هندوآسي هفتيوار سنڌي اخبار	-	بمبئي مان نڪرندڙ - ڪي پرچا
۷۵.	وينچهار ستون دفعو	۱۹۹۱ع	عبدالڪريم سنديلو لاڙڪاڻو (سنڌ)
۷۶.	سنڌي لوڪ ورثو - ڪي پرچا	۲۰۰۰-۲۰۰۱ع	ليالارام رچندراڻي ۽ جڳديش شهدادپوري

لکي تصوير سنڌ ساري، ستين مارچ ڪير پڙهي؛
 ٻه هزار ٻه سئو ڪري ٿو ”بيمون“ سنڌ جي لنگهي دڙي.

جڙ سنڌ - جڙ هند - جڙ نيات

سماپت

Gobind Textiles

41, Babu Nagar, Jaipur-302 003 (Rajasthan)

Ph : (S) 2563399 (R) 2671267

Fax : 2560941

G. T. Print

Salwar, Kameez, Dupatta

Jhamandas Hotchand Mamtora
Brahm Khatri

سوامي لبلالاشاه سنڌي ڪٽري نؤٽؤڪ منڊل سمتي (رجسٽرڊ)

جڻپور

هن منڊل سمتيءَ طرفان سماجڪ شيوا جا ڪم ڪيا ويندا آهن:

(۱) هنگلاج ماتا مندر جڻپور ۾ هر سال پوهه وڌي جو پرڻ ملهايو ويندو آهي. پرساد ورهايو ويندو آهي ۽ رات جو روئي به ڪرائي ويندي آهي. تنهن کان سواءِ سانگائين، پرتاپ نگر، اگروال فارم، مانسروڙر ۽ مالوي نگر کان جڻپور مندر تائين نيائين کي وٺي اچڻ ۽ واپس ڇڏي اچڻ لاءِ بندوبست ڪيو ويندو آهي.

(۲) مٿلي لائق ٻارن جو ميلاپي ميٽر تاريخ ۲۰۰۲-۲۰۰۳ ۱۱ ڪيو ويو. جنهنجو اڏگهائڻ اڪل ڀارت پمچاٽ جي پريزيڊنٽ صاحب شري نقرام هاسانڊ ليٽا جن ڪيو. هنگلاج ديوي ۽ يوگيراج سوامي لبلالاشاه مهاراج جن جي تصويرن اڳيان سڌ سوائيءَ جو گاديسر ڀڳت صاحب ايشور داس ڀڳت مورچرام ڪوها جن ديپ پرچولت ڪري تصويرن تي مالهاڻون ڇاڙهيون.

هن ميٽر ۾ شامل ٿيڻ لاءِ ڀارت جي الڳ الڳ پرائنٽن مان ٻارن جا ۲۲۲ فارم پهتا، جنهن ۾ ۲۶۸ ڇوڪرا ۽ ۵۴ نياڻيون هيون. ڪن نيائين جوڙن جي بڻجڻ وارن کي ۱۱۰۰/- روپيا ڏيڻ جو اعلان ڪيو.

شري ڀڳوانداس نارائڻداس ڪوها (اڌيڪش)
شري ٽيڪمچند نارائڻداس سورنيا (سنرڪشڪ)

